

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β΄

ΤΟΜΟΣ ΙΑ΄

2017

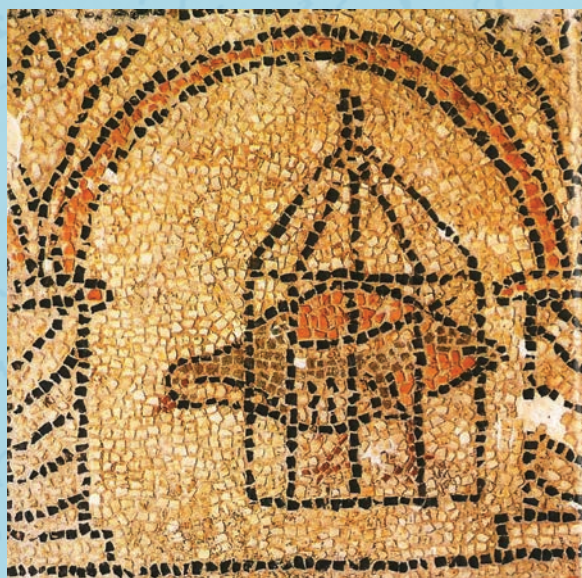
Ι΄ ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΚΕΡΚΥΡΑ, 30 ΑΠΡΙΛΙΟΥ – 4 ΜΑΪΟΥ 2014

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΙV. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ-ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΙΑ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ – ΘΕΑΤΡΟ

ΚΕΡΚΥΡΑ 2017

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ
Ι΄ ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β' ❁ ΤΟΜΟΣ ΙΑ' ❁ 2017

Ι' ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΚΕΡΚΥΡΑ, 30 ΑΠΡΙΛΙΟΥ – 4 ΜΑΪΟΥ 2014

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ – ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΙΑ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ - ΘΕΑΤΡΟ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

ΚΕΡΚΥΡΑ 2017

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Περιοδική έκδοση

Ιδρυτής: ΚΩΣΤΑΣ ΔΑΦΝΗΣ

Περίοδος Α': 1951-1987

Περίοδος Β': 2003-

Τόμος ΙΑ'

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

Γενική επιμέλεια: Δημήτρης Κονιδάρης

Επιμέλεια ξενόγλωσσων τμημάτων: Δημήτρης Μεγαλούδης

Επιμέλεια παραγωγής – εκτύπωση

ΙΔΕΑ & ΤΥΠΟΣ – Φίλιππος Λένης

Τηλ.: 210 2827415 – email: leon@ath.forthnet.gr

ISSN 1012-2303

© 2017 ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Οδός Κώστα Δαφνή και Θεόδωρου Μακρή 1, 491 00 Κέρκυρα

Τηλ.: 26610 30674

www.panioniosynedrio.gr

E-mail: eksmouseiosolomou@gmail.com

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ: Πρόεδρος

ΝΑΣΟΣ ΜΑΡΤΙΝΟΣ: Αντιπρόεδρος

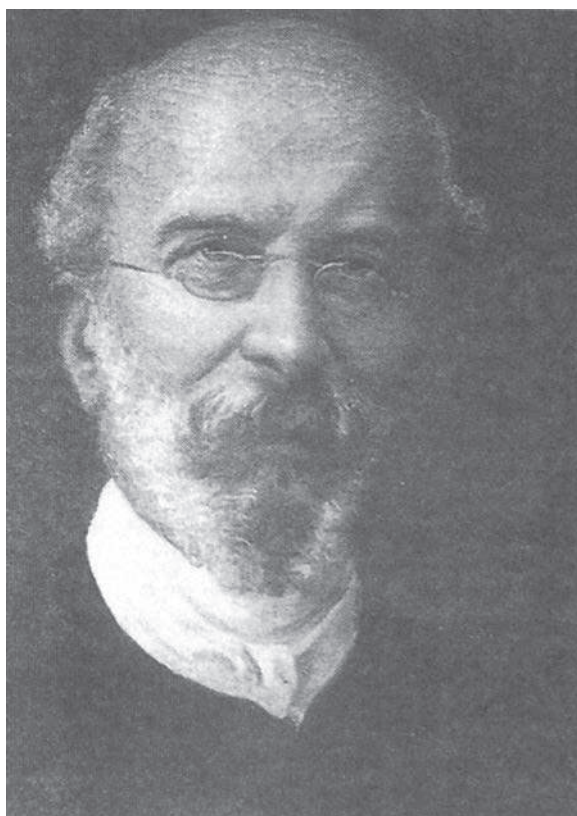
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ: Γραμματέας

ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ ΖΑΜΙΤ: Ταμίας

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΡΥΩΝΗΣ: Έφορος

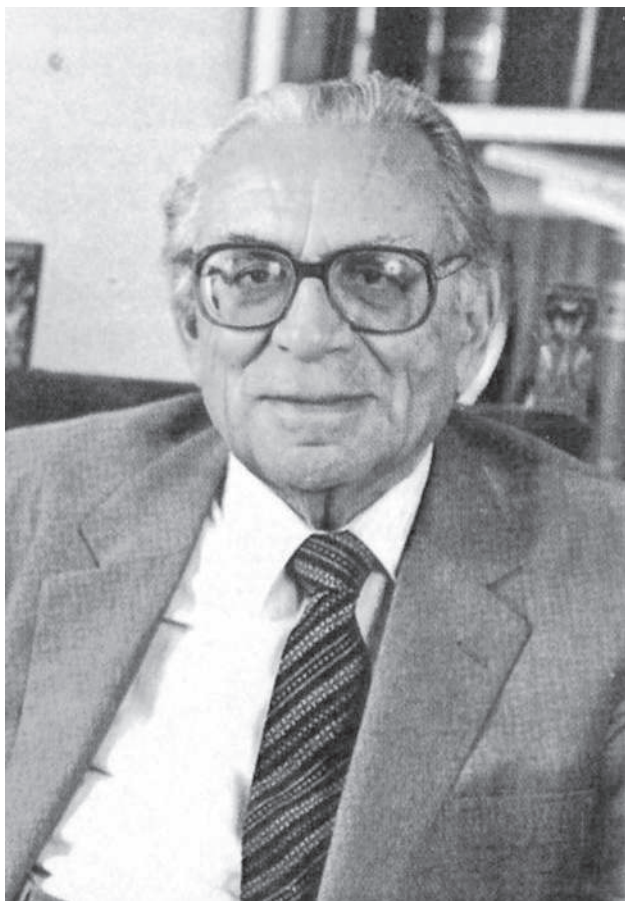
ΚΩΣΤΑΣ ΛΙΝΤΟΒΟΗΣ: Μέλος

ΝΙΚΟΛΑΪΣ ΠΕΝΝΑ: Μέλος

Εμμανουήλ Στάκος.

Στην ιερή μνήμη
των Κυθήρειων
Εμμανουήλ Στάη (1817-1895)
και Γεηγορίου Κασιμάτη (1906-1987)

Γρηγόριος Κασιμάτης.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στον τέταρτο αυτόν τόμο των *Πρακτικών* του *Γ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου* (που ταυτόχρονα αποτελεί και τον ΙΑ' τόμο της επετηρίδας *Κερκυραϊκά Χρονικά* (β' περίοδος), στη σειρά της οποίας εντάχθηκαν και οι τρεις προηγούμενοι τόμοι των *Πρακτικών*, παραδίδουμε στη δημοσιότητα έναν ακόμη μεγάλο αριθμό εισηγήσεων του Πανιονίου Συνεδρίου. Υπενθυμίζουμε ότι το (και πανηγυρικό) *Γ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο* διοργανώθηκε από την Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών στην Κέρκυρα από την 30ή Απριλίου έως την 4η Μαΐου 2014, υπό την αιγίδα της Ακαδημίας Αθηνών.

Στον ανά χείρας τόμο εντάχθηκαν οι εισηγήσεις των θεματικών ενοτήτων της Φιλοσοφίας, της Αρχαιολογίας-Αρχαιολογίας, της Αρχιτεκτονικής και του Θεάτρου. Οι εισηγήσεις των ενοτήτων αυτών εκφωνήθηκαν στις φιλόξενες και ιστορικές αίθουσες, αντίστοιχα, της Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας, της «Πύλης Αγίου Νικολάου» του Δήμου Κερκύρας («Φαληράκι») και της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας.

Στις οικείες ενότητες ακολουθήθηκε για τη δημοσίευση των εισηγήσεων (σχεδόν ανεξαιρέτως) η σειρά με την οποία εκφωνήθηκαν. Από πλευράς εκδοτικής ακολουθήθηκαν πάλι οι προδιαγραφές, που είχαν γνωστοποιηθεί στους συνέδρους με σχετικές εγκυκλίους και τηρήθηκαν και στην έκδοση του Α', Β' και Γ' τόμου των *Πρακτικών*.

Ο αναγνώστης του επίσης πολυσέλιδου ανά χείρας Δ' τόμου θα έχει και αυτή τη φορά την ευκαιρία να διαπιστώσει ξανά την υλοποίηση της εξ αρχής βασικής επιδίωξης της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών: τη συνύπαρξη των παλαιότερων μελετητών με τους φερέλπιδες νεότερους, πράγμα το οποίο δεν θα παύσουμε να τονίζουμε.

Τέλος, ο τόμος είναι αφιερωμένος, στην ιερή μνήμη δύο επιφανών επτανησίων πνευματικών ανθρώπων, τέκνων των Κυθέρων, του Εμμανουήλ Στάη (1817-1895) και του καθηγητή Γρηγορίου Κασσιμάτη (1906-1987).

Το Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών εκφράζει και σήμερα ξανά τις ευχαριστίες του προς τον Γραμματέα του, κύριο Δημήτριο Κονιδάρη, που ανέλαβε εξ ολοκλήρου την εκδοτική επιμέλεια του προηγούμενου και του παρόντος τόμου, καθώς και προς τον τυπογράφο κύριο Φίλιππο Λένη,

που ανέλαβε την εκτύπωσή του, όπως άλλωστε και των τριών προηγούμενων τόμων.

Κέρκυρα Σεπτέμβρης 2017
ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ
Πρόεδρος της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών
και
Πρόεδρος του Γ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ: ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

Σπύρος Ευαγγελάτος, ακαδημαϊκός, ομότιμος καθηγητής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, σκηνοθέτης, πρώην πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών, επίτιμος πρόεδρος του Γ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου.

Παραγιώτης Βοκοτόπουλος, ακαδημαϊκός, ομότιμος καθηγητής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Χρύσα Μαλτέζου, ακαδημαϊκός, τ. διευθύντρια του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ Γ' ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Περικλής Παγκράτης, πρόεδρος της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, διευθυντής του λογοτεχνικού περιοδικού *Πόρφυρας*, δικηγόρος.

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πρόεδρος

Θεοδόσης Πυλαρινός, ομότιμος καθηγητής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, αντιπρόεδρος της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.

Αντιπρόεδροι

Γεώργιος Μοσχόπουλος, πρώην αναπληρωτής καθηγητής Νεότερης Ιστορίας του Πανεπιστημίου Πατρών, πρόεδρος της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών.

Νίκιας Λούντζης, δικηγόρος, συγγραφέας, πρόεδρος του σωματείου «Οι Φίλοι του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων».

Ευριπίδης Γαραντούδης, καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Γραμματέας

Δημήτρης Κοινδάκης, συγγραφέας, γραμματέας της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, συνδιευθυντής του περιοδικού *Πόρφυρας*.

Ταμίας

Λουκιανός Ζαμίτ, ιστοριοδίφης, ταμίας της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Μέλη

Νάσος Μαρτίνος, ψυχίατρος, συγγραφέας, μέλος του Δ.Σ. της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, μέλος της εκδοτικής ομάδας του περιοδικού *Πόρφυρας*.

Κωνσταντίνος Καρδάμης, μουσικολόγος, επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Ιονίου Πανεπιστημίου, επιμελητής του Αρχείου και Μουσείου Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας.

Βασίλης Λέτσιος, επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Σωτήρης Τριβιζάς, φιλόλογος, συγγραφέας, μέλος της εκδοτικής ομάδας του περιοδικού *Πόρφυρας*.

Νικολαΐς Πέννα, φιλόλογος, μέλος του Δ.Σ. της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.

Ρένα Κρουαζιέ-Μασωνίδη, γλύπτρια, προσωπογράφος.

Σπύρος Π. Γαούτσης, υποψήφιος διδάκτωρ του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, γραμματέας της Καθολικής Αρχιεπισκοπής Κερκύρας, υπεύθυνος σύνταξης του δελτίου *Συνάντηση*.

Νικόλαος Κοσκινάς, φιλόλογος, διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ Ί ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Αικατερίνη Δεμέτη, αρχαιολόγος, διευθύντρια του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων.

Παρασκευή Κοψιδά-Βρεττού, σχολική σύμβουλος φιλολόγων, διδάκτωρ Κοινωνικής Λαογραφίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Δώρα Μέντη, διδάσκουσα του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Ηλίας Τουμασάτος, εκπαιδευτικός, διδάκτωρ Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ Ί ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Πρόεδρος

Κωνσταντίνος Λιτοβόλης, φιλόλογος, συγγραφέας, μέλος του Δ.Σ. της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.

Μέλη

Παναγιώτης Βουώνης, επιχειρηματίας.

Πάυλος Μεταλληνός, επιχειρηματίας.

ΧΟΡΗΓΟΙ

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΙΔΡΥΜΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Σ. ΩΝΑΣΗΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΙΩΑΝΝΟΥ Φ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ
ΔΗΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
Ε.Ο.Τ. – ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ
ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
«Φ. ΒΡΥΩΝΗ Α.Ε. ΜΟΥΣΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ»

ΕΥΓΕΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ, ΠΑΞΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΠΟΝΤΙΩΝ ΝΗΣΩΝ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΚΡΑΤΟΥΣ – ΑΡΧΕΙΑ ΝΟΜΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΙΑΤΡΟΧΕΙΡΟΥΡΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ «ΜΑΝΤΖΑΡΟΣ»
ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ ΕΝΩΣΗ «ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ»

ΧΟΡΗΓΟΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

CORFU CHANNEL TV
START MEDIA TV
ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ *ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ*
ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ *ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΝΕΑ*

ΤΕΧΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ: Η ομάδα του κυρίου Κωνσταντίνου Οικονόμου, επίκουρου καθηγητή του Τμήματος Πληροφορικής του Ιονίου Πανεπιστημίου, η οποία πρόσφερε αφιλοκερδώς τις τεχνικές υπηρεσίες της.

ΗΧΗΤΙΚΗ ΚΑΛΥΨΗ αιθουσών και μαγνητοφωνήσεις στρογγυλών τραπέζων: Μουσικός Οίκος Φ. Βρυώνη Α.Ε., ο οποίος πρόσφερε αφιλοκερδώς την ηχητική κάλυψη.

ΙΣΤΟΧΩΡΟΣ Γ' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Ειδικά για το Γ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο δημιουργήθηκε ιστοχώρος, με ιστορικής φύσεως υλικό γύρω από τον θεσμό και το πνεύμα που τον διέπει, για την ιστορία και τη λειτουργία της διοργανώτριας Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, για τους εκδοθέντες τόμους των κατά καιρούς διεξαχθέντων Πανονίων Συνεδρίων. Από πλευράς της οργάνωσης, υπάρχει στον ιστοχώρο (που είναι επισκέψιμος και θα αναρτηθούν σ' αυτόν σε PDF σταδιακά μετά την έντυπη εμφάνισή τους και τα περιεχόμενα των *Πρακτικών*), το Πρόγραμμα του συνεδρίου, ο κατάλογος των συνεδρίων, οι χώροι διεξαγωγής του, οι επιτροπές που ανέλαβαν τη διοργάνωση, οι προγραμματισθείσες πολιτιστικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, οι χορηγοί και υποστηρικτές, καθώς και πληροφορίες για τη μετακίνηση, τη διαμονή και θέματα πρακτικής φύσεως των συνεδρίων· επίσης, γίνεται ενημέρωση, μετά την πραγματοποίηση του συνεδρίου, σχετικά με τις ανακοινώσεις και τα εκδοθησόμενα *Πρακτικά*.

Συγγραφείς των κειμένων του ιστοχώρου:

Περικλής Παγκράτης, «Το πνεύμα των Πανονίων Συνεδρίων».

Δημήτρης Κονιδάρης – Λουκιανός Ζαμίτ, «Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, εξήντα τρία χρόνια».

Βασίλης Λέτσιος, «Τα Πανόνια Συνέδρια: σύντομη ιστορική αναδρομή από το 1914 έως το 2014».

Θεοδόσης Πυλαρινός, «Οι τόμοι των *Πρακτικών* των Πανονίων Συνεδρίων».

Συγκέντρωση και επιμέλεια κειμένων και σπάνιου φωτογραφικού υλικού του ιστοχώρου:

Θεοδόσης Πυλαρινός.

Καλλιτεχνικός σχεδιασμός:

Κλάουντια Μπέττχερ, Ε.Τ.Ε.Π. Ιονίου Πανεπιστημίου.

Ανάπτυξη εφαρμογής:

Ανδρέας Γιαννακουλόπουλος, λέκτορας Ιονίου Πανεπιστημίου και Άρης Λαμπρογεώργος.

Οργάνωση παραγωγής:

Ρουμπίνη Οικονομίδου.

ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΙ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

1. Στα αμφιθέατρα και στις αίθουσες των συνεδριών

1) Βασιλική Παπαγεωργίου, 2) Ιάσων Κατσένης, 3) Ελένη Κατσαρού, 4) Δέσποινα Δαμιανού, 5) Μαρία Παπαμήτρου, 6) Μαρία Κωνσταντινίδη, 7) Στυλιανή Μπεκρή, 8) Βασιλική Νικηφορίδου, 9) Δήμητρα Κετετζούδη, 10) Ιωσήφ Λιάσκος, 11) Αλέξανδρος Σερέτης, 12) Κωνσταντίνα Κουτσιούμπα, 13) Βούλα Λούντου, 14) Λαμπρινή Γκεσούλη, 15) Νικολίνα Βούλτσιου, 16) Μιχάλης Νικολαΐδης, 17) Ιωάννης Διαμαντόπουλος, 18) Νάντια Αλμάγκουι, 19) Θεοδώρα Λάζαρη, 20) Μαρία-Σοφία Δεββέ, 21) Κώστας Ντάρας, 22) Χριστίνα Μπρέστα, 23) Γιώργος Πετρόπουλος, 24) Πολυτίμη Ρώσση, 25) Βασιλική Νικάκη, 26) Μπέττυ Μπογδάνου, 27) Όλγα Μαράντου, 28) Τριαντάφυλλος Σαμαράς, 29) Στέφανος Γραμμένος, 30) Στέφανος Στεφανίδης, 31) Ηλίας Τζιμουλάκης, 32) Δέσποινα Φαρμάκη, 33) Διονύσιος Αρβανιτάκης, 34) Νίκος Αρβανιτάκης, 35) Μαγδαληνή Μανωλοπούλου, 36) Κατερίνα Καραγκούννη, 37) Χαρά Οικονομοπούλου, 38) Αθηνά Ζώτου, 39) Σωκράτης Πουλής, 40) Αλέξης Μεθόδιος, 41) Λεμονιά Χαραλαμπίδου, 42) Κατερίνα Χυτά, 43) Δημήτριος Μάμαλος, 44) Ελίζα Δελλάρτα, 45) Σπύρος Ασπιώτης, 46) Ναταλία Βαρδουνιώτη, 47) Χρύσα Παγκράτη, 48) Ηλιοστάλακτη Ανυφαντάκη, 49) Μαίρη Δημητρά, 50) Εύη Κατέχη, 51) Σπύρος Ιωάννου, 52) Γιάννης Κοντός, 53) Σπύρος Γερακάρης, 54) Ιωάννα Πασπάλα, 55) Δημήτριος Κίτσος, 56) Ντόρη Μεταλληνού, 57) Γιάννης Στατήρης, 58) Αλέξανδρος Αηδώνης, 59) Προκόπιος Κουρής, 60) Γεωργία Κουτσούρη.

2. Στην Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών

1) Ειρήνη Μαλαχά, 2) Αθηνά Περούλη, 3) Φωφώ Ζούπα, 4) Εύη Κατσιμίδη, 5) Γεωργία Παπαδοπούλου, 6) Θεοφάνης Κυπριώτης, 7) Χαράλαμπος Μωραΐτης, 8) Στέφανος Μάζης, 9) Αγγελική Μωραΐτη, 10) Δήμητρα Αγγελή, 11) Εύη Ανυφαντή, 12) Βίκη Γατσούλη, 13) Παυλίνα Τσουμάνη, 14) Λούλα Φρεμεντίτη.

ΟΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800). Χαλκογραφία στο έργο του Νικηφόρου Θεοτόκη, *Στοιχεία Γεωγραφίας*, Βιέννη 1804. Αρχείο Προσωπογραφιών, ΚΝΕ-Ε.Ι.Ε. Πηγές: Πασχάλης Μ. Κυτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιύδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον δέκατο όγδοο αιώνα*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., ²2004) και Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Τεκταρ, ⁴1968.

Ο ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΘΕΟΤΟΚΗΣ ΚΑΙ Η ΝΕΩΤΕΡΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ: ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΙΔΕΑΣ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ

Σωτήριος Φουνάρος

Ζώντας για πάρα πολλά χρόνια μακριά από την ελληνική επικράτεια και από τη γενέτειρά του Κέρκυρα, ο Νικηφόρος Θεοτόκης (Κέρκυρα 1731-Μόσχα 1800) όχι μόνο ήλθε σε επαφή με τη νεωτερική φιλοσοφία – επίκεντρο της οποίας υπήρξε η νέα φυσική φιλοσοφία του Νεύτωνα και συνεκδοχικά η νέα, πραγματική, αποκάλυψη των μυστηρίων του φυσικού σύμπαντος με προεξάρχουσα οπτική την πίστη στις γνωσιακές δυνάμεις και δυνατότητες του ανθρώπου–, αλλά και επέλεξε να τη διδάξει στην πεφιλημένη γη της Κέρκυρας. Καίρια μέριμνά του, μετά τις νεωτερικές σπουδές του (περίοδος 1749-1753/54) – μαθηματικά και φυσική φιλοσοφία (αστρονομία, πειραματική φυσική, υδροστατική)– στα «προοδευτικά» πανεπιστήμια της Πάδοβας και της Μπολόνιας, και «κύριον σκοπόν του έργου του απετέλεσε, πώς θα ηδύναντο οι υπόδουλοι Έλληνες ν' ασκηθούν εις τα "στοιχεία" των επιστημών και να παρακολουθήσουν την πρόοδον της Ευρώπης».¹ Ένας νέος ιερωμένος αναλάμβανε, κατ' οίκον αρχικά και ιδίως στο κοινοτικό σχολείο, το λεγόμενο «Κοινόν Φροντιστήριον» στη συνέχεια, το 1758,² μαζί με τον πρώτο του δάσκαλο, τον ιερομόναχο Ιερεμία Καββαδία, το μερίδιό του στον φωτισμό του υπόδουλου ελληνικού γένους διαδίδοντας τη νέα φυσική και τα μαθηματικά κατά το σύστημα των νεωτέρων. Επί της ουσίας επρόκειτο για επιλογή ζωής, καθώς δεκαέξι χρόνια αργότερα, το 1774, βρίσκεται στο Ιάσιο, στη Μολδοβλαχία, να διδάσκει στη λεγόμενη «Αυθεντική (Ηγεμονική) Ακαδημία» τη νέα φυσική φιλοσοφία και τα μαθηματικά, γνωστικά αντικείμενα για τις νεότερες εξελίξεις των οποίων ενημερώθηκε από το 1772, όταν τον συναντάμε στη Λειψία, και κατά το 1773 όταν μετέβη στη Βιέννη.³ Η σχέση

1. Ζ. Μουρούτη-Γκενάκου, *Ο Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) και η συμβολή αυτού εις την παιδείαν του γένους*, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Αθήνα 1979, σ. 8. Για τη σημασία του Πανεπιστημίου της Πάδοβας (Πάδουα) στην εξέλιξη της φιλοσοφίας βλ. F. Alessio, *Ιστορία της Νεότερης Φιλοσοφίας*, μετάφραση Θ. Θυμιοπούλου, εκδ. Τραυλός, Αθήνα 2012, σ. 191-197.

2. Το εν λόγω σχολείο της κοινότητας οργάνωσε και διηύθυνε ο Θεοτόκης. Για την ίδρυσή του βλ. Ζ. Μουρούτη-Γκενάκου, *Ο Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) και η συμβολή αυτού εις την παιδείαν του γένους*, ό.π., σ. 3.

3. Βλ. τη σχετική μαρτυρία στη Ζ. Μουρούτη-Γκενάκου, *Ο Νικηφόρος Θεοτόκης*

του, κατ' επέκταση, με τη νεωτερική γνώση και την, απορρέουσα από αυτήν, πρόοδο είναι άρρηκτη.

Το 1799, όταν ο Θεοτόκης, έναν χρόνο προ της εκδημίας του, εκδίδει από τη Μόσχα τον δεύτερο και τον τρίτο τόμο από τα *Στοιχεία Μαθηματικών εκ παλαιών και νεωτέρων*, βλέπει το φως της δημοσιότητας φιλοσοφικό σύγγραμμα, προοδευτικό επίσης, από έναν ιερωμένο και πάλι, τον Άνθιμο Γαζή, το οποίο μας προσφέρει χρήσιμο υλικό αναφορικά με τον ορισμό της νεωτερικής φιλοσοφίας, κατ'άλληλο γενικότερα για συγκρίσεις με τις αντίστοιχες οπτικές του κερκυραίου διαφωτιστή. Τίτλοφอเรται *Γραμματική τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν ἢ Σύνοτομος Ἀνάλυσις τῆς Πειραματικῆς Νεωτέρας Φιλοσοφίας*.⁴ Σε αυτό καταγράφεται ορισμός του φιλοσοφείν κατά τον τρόπο των νεωτέρων, ο οποίος εξакτινώνεται σε δύο επίπεδα: πρώτο, στο «κλασικό» γενικόλογό, που αναφέρεται στις ετυμολογικές καταβολές τού φιλοσοφείν, ὅτι αποτελείται από τις λέξεις «φι-λία» και «σοφία», ὁπότε πρόκειται για έρωτα της σοφίας, και ὄχι για ταύτιση με εκείνη, και δεύτερο, στο εξειδικευμένο επίπεδο που αναδεικνύει σαφέστατα το νεωτερικό περιεχόμενο της φιλοσοφίας καθώς υπογραμμίζει «τὴν ἐπιστήμην ἣτοι Γνώσιν [sic] τῆς φύσεως, τῶν αἰτιῶν, τῶν ἰδιοτήτων, καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων ὅλων τῶν ὄντων».⁵ Πρέπει να τονίσουμε εμφατικά ὅτι, ὑπὸ τη νεωτερική ματιά, και τα δύο προαναφερθέντα επίπεδα συνδέονται ἄρρηκτα, διότι ὁ ὅρος «όντα» δεν εἶναι μεταφυσικός ἀλλὰ καθαρὰ φυσικός (φυσικά ὄντα), και επιπλέον ὁ γενικόλογος ορισμός σηματοδοτεῖται «νεωτερικά» μέσα ἀπὸ τὴν «ἐπιστήμην περὶ τῆς γνώσεως».⁶ Τοῦτο δεν συνιστᾷ ἀμελητέο γεγονός, διότι ἔτσι δημιουργεῖται ἡ νέα οπτική της «Ἐπιστήμης τῆς φιλοσοφίας»,⁷ τα ὄντα της ὁποίας συναρτώνται με συγκεκριμένα φυσικά αἷτια και ἀποτελέσματα, υφιστάμενα στο φυσικό σύμπαν.

Τι βρίσκεται πίσω ἀπὸ ὅλα αυτά; Ὅτι ἡ γνώση εἶναι ἐμπειρική, ἀναφέρεται σε συγκεκριμένα, ὄχι ἀφηρημένα, φυσικά ὄντα, υποπίπτει στις αἰσθήσεις μας

(1731-1800) και ἡ συμβολή αὐτοῦ εἰς τὴν παιδείαν τον γένους, ὅ.π., σ. 40: «εἶχε παρακολουθήσει εἰς τα πανεπιστημιακά σπουδαστήρια τὰς τελευταίας ἐξελίξεις τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν και μελετήσῃ τα συγγράμματα τῶν συγχρόνων Φυσικῶν, Αστρονόμων και Μαθηματικῶν».

4. Ὁ ἐκτεταμένος τίτλος του εἶναι: *Γραμματικὴ τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν ἢ Σύνοτομος Ἀνάλυσις τῆς Πειραματικῆς Νεωτέρας Φιλοσοφίας κατ' ἔρωταπόκρισιν, Συγγραφεῖσα μὲν παρὰ τοῦ Ἀγγλοῦ Βενιαμὶν Μαρτίνου, νῦν δὲ τὸ πρῶτον ἐκδοθεῖσα εἰς τὴν κοινὴν τῶν Ἑλλήνων διάλεκτον, καὶ μετὰ πλείστων Σημειωμάτων ἐπανερθεῖσα [sic] παρὰ Ἀνθίμου Γαζῆ Ἀρχιδτ. [sic] θετταλομάγνητος. Ἀφιερωθεῖσα τῇ τιμῇ Ἀδελφότητι τῶν Κυρίων Ζωσιμάδων, τ. Α'-Β'.* Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας παρὰ τῷ Φράντζ Ἀντωνίῳ Σχράιμβλ. 1799.

5. Α. Γαζής, *Γραμματικὴ τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν*..., τ. Α', ὅ.π., σ. 1-2.

6. Α. Γαζής, *Γραμματικὴ τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν*..., τ. Α', ὅ.π., σ. 6.

7. Α. Γαζής, *Γραμματικὴ τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν*..., τ. Α', ὅ.π., σ. IX. Ἡ ἐμφαση εἶναι δική μου.

και συνεπικουρείται από τη χρήση επιστημονικών οργάνων (τηλεσκόπια, μικροσκόπια κ.ά.), τα οποία αποτελούν τα όργανα της νέας φιλοσοφίας. Επομένως, η κατ' αίσθηση αντίληψη, ο εμπειρισμός, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη σύλληψη των μυστηρίων του σύμπαντος. Οι τρεις τρόποι αποσαφήνισης του γνωστικού ορίζοντα που ακολουθούν, συναρτώνται με την εμπειρική κεντρομόλο. Πρόκειται:

- α) για τον ορθολογισμό, όχι με την έννοια της έγκλειστης μέσα σε θεωρητικές αναζητήσεις του νου, νοησιαρχίας,
- β) την πρακτική τέχνη, δηλαδή τη χρήση οργάνων και μεθόδων που διαφωτίζουν την έρευνα, και
- γ) ευρύτερα, την ανθρώπινη ικανότητα και επιδεξιότητα, η οποία μπορεί να ανοίξει δρόμους φωτεινούς και όχι να αναλώνεται σε θεωρητικολογίες.⁸

Κατά συνέπεια, ο συνδυασμός των τριών γνωσιολογικών τρόπων αποκαλύπτει τη γενικότερη ταυτότητα της νεωτερικής φιλοσοφίας τονίζοντας τον ανθρωποκεντρισμό, και συγκεκριμένα ότι «η γνώση πρέπει να υπηροστείται από τον άνθρωπο μέσα από τα ανθρώπινα γνωρίσματα, και μέσα από τα ανθρώπινα δημιουργήματα, και μέσα από οποιονδήποτε άλλο τρόπο κατά τις δυνάμεις και την ικανότητα ή επιδεξιότητα του ανθρώπου».⁹

Η παραπάνω φιλοσοφική ατμόσφαιρα είναι έκδηλη στα νεωτερικά συγγράμματα του Θεοτόκη. Βέβαια, ως προς το θεμελιώδες της γνώρισμα, την υιοθέτηση του ηλιοκεντρικού συστήματος, παρατηρούμε συγκαταλεγμένη αποδοχή του. Ο κερκυραίος διαφωτιστής θαύει εν μέρει τα δεσμά με την αριστοτελική φυσική φιλοσοφία η οποία είχε επικρατήσει κατά τον μεσαίωνα προβάλλοντας το εσφαλμένο γεωκεντρικό μοντέλο (ότι η γη είναι σταθερή, δεν γυρίζει, ενώ ο ήλιος γυρίζει γύρω από αυτή). Μια τέτοια βαρύνουσα παράδοση σπάει εν μέρει ο ιερομόναχος και διαφωτιστής Θεοτόκης, καθώς στο σύγγραμμά του *Στοιχεία Φυσικής*, το 1766, κάνει μεν νύξη για τον ηλιοκεντρισμό,¹⁰ στα *Στοιχεία Γεωγραφίας* όμως, τα οποία εκδόθηκαν μετά θάνατον από τον Άνθιμο Γαζή (το 1804)

8. Βλ. *Γραμματική τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν*..., τ. Α', β.π., σ. 1-2, τη συνέχεια του ειδικότερου ορισμού περί φιλοσοφίας: «[...] ὅλων τῶν ὄντων, καθ' ὅσον ἡμπορεῖ τινὰς [χάποιος] νὰ τὰ γνωρίσῃ διὰ τοῦ λόγου, καὶ νὰ τὰ ἀνακάλυψῃ διὰ τῆς τέχνης ἢ δι' ἄλλον τρόπον ἀναλόγον μὲ τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἐπιτηδειότητα τοῦ ἀνθρώπου».

9. Σ. Φουρνάρος, *Η πειραματική φιλοσοφία κατά τον Άνθιμο Γαζή. Ο ελληνισμός της Διασποράς και η νεοτερικότητα*, εκδ. Τραυλός, Αθήνα 2009, σ. 51.

10. Ν. Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής* εκ νεωτέρων συνεργανισθέντα, υπό Νικηφόρου Ιερομόναχου του Θεοτόκου, τ. Α', Λειψία 1766, σ. *7 [Τῷ ἐντευζομένῳ]

και βασιζόνταν στα κείμενα από τη διδασκαλία του Θεοτόκη στο Ιάσιο το 1774,¹¹ αναφέρεται στο πτολεμαϊκό σύστημα,¹² το οποίο είναι γεωκεντρικό.

Αδιαπραγμάτευτη, ωστόσο, προβάλλει για τον Θεοτόκη η αναγκαιότητα του «*ὀρθῶς φιλοσοφεῖν*»,¹³ που σημαίνει του νεωτερικῶς φιλοσοφεῖν. Αποδεδειγμένη από την προγενέστερη αριστοτελική αυθεντία, η έννοια της φιλοσοφίας, καθώς παράλληλα αποκτά το προσωνόμιο της ορθής, καθίσταται συνώνυμη της προοδευτικότητας. Τα δομικά στοιχεία της –τεκμήρια απεμπλοκής του Θεοτόκη από τις εσφαλμένες παραδόσεις– συνιστούν σύνολο λαγαρών τοποθετήσεων περί προόδου. Ειδικότερα, γινόμεστε μάρτυρες:

α) Της αξιοποιούμενης χορείας των νεωτέρων φιλοσόφων, όπου εκθειάζεται η εμβληματική μορφή του Isaac Newton,¹⁴ ενώ εκ παραλλήλου τίθενται ο γάλλος αστρονόμος, φιλόσοφος, φυσικός, μαθηματικός και ιερέας Πιέρ Γκασαντί, ο ολλανδός καθηγητής της βοτανολογίας και της ιατρικής, Χέρμαν Μπουρχάβε, ο δανός αστρονόμος Τυχώ Μπραέ, ο άγγλος αστρονόμος Τζων Φλάμστιντ, και άλλοι ακόμη, χωρίς να αποκλείονται πολύ παλαιότεροι που είχαν προαγάγει τις, εκ των υστέρων, αποδεδειγμένα ορθές αντιλήψεις.¹⁵

β) Της εφαρμογής της αρχής της αιτιοκρατίας. Ο Θεοτόκης επιδίδεται στη διαλεύκανση της σχέσης αιτίου-αιτιατού, θέτοντας ως οδηγό τους τρεις νεωτέρους κανόνες της ορθής φιλοσοφίας, οι δύο πρώτοι εκ των οποίων αναφέρονται στην ανεύρεση των αιτίων των φυσικών φαινομένων. Ο κερκυραίος διαφωτιστής προβάλλει ως αρετές του φυσικού φιλοσόφου την ανθρωποκεντρική ομολογία της άγνοιας, προεκτεινόμενη εκ παραλλήλου σε μια υπόρρητη, εμμέσως πλην σαφώς, ταπεινότητα απέναντι στην εσχατολογική αιτιοκρατία, απέναντι δηλαδή στην αναζήτηση των εσχάτων αιτίων, τα οποία, καθώς συνδέονται με την ακατάληπτη ουσία του Θεού, δεν μπορεί παρά να είναι ορθολογικῶς ασύλληπτα για το

11. Ν. Θεοτόκης, *Στοιχεία Γεωγραφίας* ερανισθέντα υπό τον Αρχιεπισκόπον Νικηφόρον τον Θεοτόκον πλείστοις δε σημειώμασι και σχήμασι πλουτισθέντα υπό Ανθίμου Γαζή, Βιέννη 1804, σ. V (εισαγωγή του Άνθιμου Γαζή): «ἀνὰ χειρὸς ἔχετε Γεωγραφίαν, ἥτις συνερανίσθη μὲν ὑπὸ τοῦ ἀοιδίμου ἐκείνου Ἀρχιεπισκόπου πρώην Ἀστραχανίου ΚΥΡΙΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΤΟΚΟΥ [sic], τὰς διατριβὰς ἔτι ποιούμενου ἐν Ιασίῳ τῆς Μολδαβίας κατὰ τὸ 1774 ἔτος, εἰς χρῆσιν τῶν αὐτοῦ μαθητῶν».

12. Ν. Θεοτόκης, *Στοιχεία Γεωγραφίας*..., ὁ.π., σ. 7-8 (παράγραφος 26): «Τὸν Οὐρανόν, καὶ τὴν Γῆν, κατὰ τὸ τοῦ Πτολεμαίου σύστημα, τοῦ τὴν Γῆν ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ παντὸς τιθεμένου [...]».

13. Ν. Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής*..., ὁ.π., σ. 6: «ἐπὶ πάντων τῶν ὀρθῶς φιλοσοφεῖν ἐθελόντων».

14. Ν. Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής*..., ὁ.π.

15. Βλ. ενδεικτικὰ Ν. Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής*..., ὁ.π., σ. 11 και Ν. Θεοτόκης, *Στοιχεία Γεωγραφίας*..., ὁ.π., σ. 21, όπου γίνεται και η χρήση του τηλεσκοπίου.

ανθρώπινο γένος.¹⁶ Τις παραπάνω θέσεις δεν πρέπει να συνάψουμε με συντηρητισμό. Αποτελούν ρεαλιστικό αντικατοπτρισμό των ανθρώπινων δυνατοτήτων στο πεδίο της αποκάλυψης των μυστηρίων του σύμπαντος και συνυπάρχουν απρόσκοπτα με τη χριστιανική ταπεινότητα, στοιχείο που ενισχύεται από την εκ του Θεοτόκης προσέγγιση της Κτίσης και των νόμων της ως θαύματος του παντοδύναμου Δημιουργού, το οποίο δεν εντάσσεται σε ανθρώπινη επινόια, ούτε συνιστά έργο κάποιας «Μηχανής, οὐδὲ Τέχνης, οὐδὲ Φύσεως».¹⁷

γ) Της προσχώρησης στον αντικαρτεσιανισμό. Το πρόβλημα με την εμβληματική μορφή και τον πατέρα της νεότερης ευρωπαϊκής φιλοσοφίας, Descartes, και τους οπαδούς του, εντοπίζεται στην ερμηνεία των φυσικών φαινομένων. Ο κερκυραίος διαφωτιστής επί της ουσίας καταφέρεται εναντίον της καρτεσιανής νοησιαρχίας, αυτού του εγκλεισμού της σκέψης στον νου και της διατύπωσης ερμηνευτικών σχημάτων εντελώς θεωρητικών, χωρίς την επικουρία εμπειρικών αποδείξεων. Υπό το εν λόγω πρίσμα επικρίνει επανειλημμένα ως φαντασιοπληξία την, καρτεσιανής προέλευσης, αμφισβήτηση της ενυπάρχουσας στα σώματα ελκτικής δύναμης: «Υπόθεσίς ἐστι γυμνή. Φαντασιώδης καὶ ἀναπόδεικτος».¹⁸ Εδώ, ωστόσο, ο Θεοτόκης μάς δημιουργεί ένα ερωτηματικό: εφόσον καταδικάζει τις αναπόδεικτες υποθέσεις, γιατί παρουσιάζει το ηλιοκεντρικό σύστημα ως απλή, «φιλή», δηλαδή αστήριχτη,¹⁹ υπόθεση, αφήνοντας ταυτόχρονα ίχνος αποδοχής του; Λογικά θα έπρεπε να το απορρίψει. Η απάντηση είναι περισσότερο θεολογική παρά φυσικο-φιλοσοφική. Ως ιερωμένος, και μάλιστα ως πιστός ακόλουθος του επίσης κερκυραίου και ιερωμένου Ευγενίου Βουλγάρεως, ακολούθησε πιο πολύ την πεπατημένη του θεολογικά ερειδόμενου γεωκεντρισμού, ενδεχομένως και από φόβο αντιδράσεων στους θρησκευτικούς κύκλους όπου κινούνταν. Μολαταύτα, με τον αντικαρτεσιανισμό του ο Θεοτόκης βρίσκεται σε πλήρη στοίχιση με την αντίστοιχη ευρωπαϊκή προοδευτική πρακτική στη φυσική φιλοσοφία.

16. Για τους δύο πρώτους νευτώνειους κανόνες βλ. Ν. Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής...*, ό.π., σ. 7-9. Για την ανθρώπινη αδυναμία απέναντι στην εσχατολογική αιτιοκρατία βλ. Ν. Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής...*, σ. 8: «ἡ ἐπιζητουμένη ἐσχάτη [Αιτία] [...] ἀνεπιλύτοις ἀπορίαις ἐμπεσοῦμεθα. Ἐπεὶ μὲν γὰρ αὕτη ἀπὸ τῆς τοῦ Θεοῦ δυνάμεως ἤσθηται, τὴν μεταξὺ τῆς ἀόλου, καὶ νοεῶς Αἰτίας καὶ τοῦ ἐνύλου, καὶ Αἰσθητοῦ ἀποτελέσματος συνάφειαν, καὶ σχέσιν οὐδόλως κατανοεῖν ἰσχύομεν».

17. Ν. Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής...*, ό.π., σ. 6.

18. Ν. Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής...*, ό.π., σ. 62. Βλ. σ. 62-64 και για άλλα ζητήματα αντικαρτεσιανού περιεχομένου.

19. Σχετικά με την έννοια της «φιλής» υπόθεσης εύγλωττη είναι η απάντηση που δίνεται από τον Άνθιμο Γαζή. Βλ. Σ. Φουρνάρος, *Η πειραματική φιλοσοφία κατά τον Άνθιμο Γαζή. Ο ελληνισμός της Διασποράς και η νεότεριζότητα*, ό.π., σ. 153.

δ) Της πρακτικής της αμφισβήτησης, του γενεσιουργού σπέρματος των φιλοσοφικών γεννημάτων. Με την αντικαρτεσιανή, νεωτερική στάση του ο Θεοτόκης υιοθετεί την ευρωπαϊκή αμφισβήτηση, και εν τέλει την εκφράζει απέναντι στην εμβληματική μορφή της νεότερης ευρωπαϊκής φιλοσοφίας, τον Descartes, στοιχείο όχι ήσσονος σημασίας, που αποδεικνύει ριζοσπαστισμό και προοδευτικότητα. Εν ολίγοις, η απόκλιση του από το φιλοσοφικό παρελθόν μέσα από την αμφισβήτηση συστατικών του στοιχείων, τούτο το «ἐλευθέρως συλλογίζεσθαι»,²⁰ έφερε στο φως νέα φιλοσοφική δημιουργία.

ε) Της υιοθέτησης της νεωτερικής γνωσιολογίας, και κατ' επέκταση της φιλοσοφίας ως επιστήμης.²¹ Η οπτική αυτή γίνεται ευδιάκριτη στην ακολουθούμενη από τον Θεοτόκη τρισυπόστατη αποδεικτική μεθοδολογία:

- 1) Λόγος,
- 2) Εμπειρισμός (πείραμα), και
- 3) Ιστορία, συναγωγή δηλαδή συμπερασμάτων με βάση τις πολυετείς νεωτερικές θεωρίες, αλλά και παρατηρήσεις.

Ο Λόγος ορίζεται μέσα από τη συνεισπαγωγή των συνθετικών και αναλυτικών αποδείξεων της γεωμετρίας. Θα εξέπιπτε σε (καρτεσιανή) νοησιαρχία, αν δεν συνδυαζόταν είτε με τον εμπειρισμό των επαναλαμβανόμενων πειραμάτων (β' τμήμα της μεθοδολογίας), το αποτέλεσμα των οποίων πρέπει να είναι ταυτόσημο, είτε με την εξαγωγή συμπερασμάτων μέσα από τον εμπειρισμό των μακροχρόνιων παρατηρήσεων και την αντίστοιχη διαμόρφωση θεωρητικών ερμηνευτικών σχημάτων (γ' τμήμα της μεθοδολογίας).

Συγκρίνοντας το προοδευτικό περιεχόμενο του «ὁρθῶς φιλοσοφεῖν» του Θεοτόκη με το αντίστοιχο της πειραματικής φιλοσοφίας του Άνθιμου Γαζή, παρατηρούμε σχεδόν πλήρη ταύτιση στα δομικά στοιχεία της νεωτερικότητας, αλλά και μια βασική διαφοροποίηση. Τούτη συναρτάται με την προτίμηση του γεωκεντρικού συστήματος από τον Θεοτόκη και την εκ παραλλήλου συγκρατημένη και με ερωτηματικά συγκατάνευσή του προς τον ηλιοκεντρισμό. Η στάση αυτή δεν είναι ήσσονος σημασίας, καθώς η επιλογή της γης ή του ήλιου ως κέντρου του (τότε γνωστού) σύμπαντος αποτελεί, γενικότερα, το σήμα κατατεθέν του συντηρητισμού ή της νεωτερικότητας και της προόδου των Φώτων. Προφανώς, ο σταθερά προσηλωμένος στη «γραμμική» Βούλγαρη, Θεοτόκης, αποδεικνύεται πολύ συντηρητικός στο εν λόγω ζήτημα, ίσως και εξαιτίας αντιδράσεων των θρησκευτικών κύκλων μέσα στους οποίους διήγαγε τον βίο του. Αν μέσα σε αυτό το πνευ-

20. Σ. Φουρνάρος, *Η πειραματική φιλοσοφία κατά τον Άνθιμο Γαζή. Ο ελληνισμός της Διασποράς και η νεοτερικότητα*, ό.π., σ. *8 [Τῷ ἐντενζομένῳ].

21. Ο Θεοτόκης εκλαμβάνει τη φιλοσοφία ως επιστήμη «πάντων τῶν Θεῶν, καὶ Ἀνθρώπων». Βλ. Ν. Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής...*, ό.π., σ. 1.

ματικό περιβάλλον, δώσουμε θετικές αποχρώσεις στη διατύπωσή του στα *Στοιχεία Φυσικής* για τον ηλιοκεντρισμό ως «φιλή υπόθεση», δηλαδή ως μια απλή υπόθεση που παραμένει μεν αναπόδεικτη, αλλά ενδέχεται και να ισχύει, τότε πρέπει να μετριάσουμε τον συντηρητισμό του. Αν πάλι στην έννοια της «φιλής υπόθεσης» εμμείνουμε στο αρνητικό περιεχόμενό της, ότι δηλαδή πρόκειται για αστήριχτη επίνοια, για υποθετικό συλλογισμό, για νοησιαρχική πρόσληψη του σύμπαντος, τότε η συντηρητική οπτική καθίσταται έκδηλη.

Η πιθανότητα ο Θεοτόκης να μην είχε ενημερωθεί για τις εξελίξεις στη φυσική φιλοσοφία είναι ελάχιστη μπροστά στο ενδεχόμενο να έχει παραμείνει πιστός στη δισδιάστατη παρακαταθήκη του Βουλγάρεως: από τη μια πλευρά, η πίστη στην πρόοδο και η προβολή των βασικών δομών της νεωτερικής φιλοσοφίας, και από την άλλη, ως προς τη συνολική απεικόνιση του σύμπαντος, ο θεολογικά ισχυρός γεωκεντρισμός, ή αν το δούμε από διαφορετική σκοπιά, ο συγκερατημένος προβεβλημένος ηλιοκεντρισμός, η παρουσία του οποίου συνοδεύεται βέβαια από ερωτηματικά. Απόδειξη της γεωκεντρικής-συντηρητικής στάσης του Θεοτόκη συνιστά το γεγονός ότι ακόμη και στις αρχές του 19ου αιώνα, το 1805, ο επίσης κερκυραίος Ευγένιος Βούλγαρις (1717-1806), με τον οποίο ο Θεοτόκης συνδεόταν με στενή φιλία, «στρέφεται εναντίον του κοπερνίκειου [ηλιοκεντρικού] συστήματος με στηρίγματα από τη Βίβλο».²²

Αναφορικά με τις επιμέρους διαφοροποιήσεις του Θεοτόκη ως προς τον Γαζή, αυτές εντάσσονται σε μια διαφορετική προσέγγιση της ιδέας της προόδου. Συγκεκριμένα, συναρτώνται:

- α) Με την αιτιοκρατία,
- β) Με την έννοια των «υποθέσεων», και
- γ) Με την έννοια του αποδεικτικού «Λόγου».

Στο αιτιοκρατικό πεδίο, ο Θεοτόκης υπερασπίζεται την ανθρωποκεντρική ομολογία της άγνοιας και την υπόρρητη ταπεινότητα του ανθρώπου απέναντι στην εσχατολογική αιτιοκρατία, ενώ ο Γαζής πέρα από αυτά θέτει και τη διάσταση της ευεργετικότητας του χρόνου, τον τέταρτο κανόνα της ορθής φιλοσοφίας (της νευτώνειας νεωτερικότητας), ο οποίος συμπεριλαμβάνει τη δυνατότητα ανατροπής του ήδη εγνωσμένου από νέα, ακριβέστερη γνώση.²³ Αναφορικά με τις υποθέσεις, ενώ για τον Θεοτόκη προσλαμβάνουν κατά το μάλλον ή ήττον αρνητικό πρόσημο, ο Γαζής έχει, αφενός, την ίδια αρνητική προσέγγιση απέναντι σε τούτες τις εικασίες, στα αναπόδεικτα θεωρητικά σχήματα, αφετέρου το-

22. Σ. Φουρνάρος, *Η πειραματική φιλοσοφία κατά τον Ανθιμο Γαζή. Ο ελληνισμός της Διασποράς και η νεοτερικότητα*, ό.π., σ. 183.

23. Πρβλ. Σ. Φουρνάρος, *Η πειραματική φιλοσοφία κατά τον Ανθιμο Γαζή. Ο ελληνισμός της Διασποράς και η νεοτερικότητα*, ό.π., σ. 114.

νίζει την αναγκαιότητα και την ωφέλεια της υποθετικής μεθόδου στη φυσική φιλοσοφία, υπό την προϋπόθεση η διατύπωση υπόθεσης να λαμβάνει χώρα εφόσον δεν υπάρχουν πειράματα, αλλά και να συνοδεύεται από πειραματικά ευρήματα και ορθολογικές διαδικασίες, ώστε να μην είναι αστήρικτη.²⁴ Ως προς την έννοια του «Λόγου», τα γνωρίσματα των συνθετικών και αναλυτικών αποδείξεων της γεωμετρίας με βάση τα οποία ο Θεοτόκης τον ορίζει, δεν ταυτίζονται με τον κριτικό ορθολογισμό – σήμα κατατεθέν του Διαφωτισμού, που παρατηρείται στον Γαζή. Ωστόσο, η προσέγγιση του κερκυραίου διαφωτιστή φέρει κοινά σημεία με τον κριτικό ορθό λόγο, καθώς εμβολιάζεται από τον εμπειρισμό των πειραμάτων και των παρατηρήσεων.

Αναμφίβολα, η ιδέα της προόδου παρίσταται στη νεωτερική φιλοσοφία του Θεοτόκη. Ωστόσο, τα δομικά συστατικά της έχουν γενικότερα αποτελέσει πηγή θετικών και αρνητικών αποτιμήσεων. Επί της ουσίας, η διερευνώμενη προβληματική μας έγκειται στην αποδοχή ή την απόρριψη μιας στάσης ζωής που αναδύεται μέσα από τις νεωτερικές δομές.

Υπό το παραπάνω πρίσμα, τι μπορεί να οριστεί ως συντηρητικό και τι ως προοδευτικό ευρύτερα; Μήπως συνιστά μονόδρομο η προοδευτικότητα ή όχι; Η πρόοδος θα μπορούσε να οριστεί ως εγκόσμια μετάβαση από το σκοτάδι στο φως, από την ατελέστερη στην τελειότερη μορφή, από την χειρότερη στην καλύτερη κατάσταση ζωής, και αφορά στο σύνολο της ζωής μας: στη γνώση (φυσική φιλοσοφία – θετικές επιστήμες), και αναμφίβολα στην κοινωνικο-πολιτική διαβίωση (κοινωνική πραγματικότητα, πολιτικός βίος).

Ως προς τη γνώση, η απάντηση φαίνεται απλοϊκή, ότι δηλαδή το προγενέστερο σκοτάδι που κάλυπτε την κοσμολογία και τη φυσιολογία του ανθρώπου φωτίστηκε, και ες αεί φωτίζεται, από τις ανθρώπινες ανακαλύψεις-αποκαλύψεις. Η συγκεκριμένη προσφορά προς την ανθρωπότητα είναι μείζονος σημασίας, διότι όχι μόνο συνειδητοποιούμε την ύπαρξή μας και την παρουσία του πλανήτη μας μέσα στο σύμπαν, και μάλιστα τώρα πια μέσα στο πολυσύμπαν αποτελούμενο από πολλά παράλληλα σύμπαντα, αλλά και θεραπεύουμε σωματικές ασθένειες που παλαιότερα ήταν αθεράπευτες, προχωρώντας με τη βεβαιότητα σχεδόν ότι στο εγγύτερο ή απώτερο μέλλον θα επιτευχθούν νέα θεραπευτικά θαύματα, δεδομένου π.χ. ότι φωτίζεται-αποκρυπτογραφείται η δομή του DNA μας. Όμως από αυτό ακριβώς το γνωσιακό φως, από την προοδευτικότητα, προκύπτουν προβλήματα.

Το 1947, δύο από τα μέλη της Σχολής της Φρανκφούρτης, οι Horkheimer και Adorno στο έργο τους *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* διατύπωναν δριμύ κα-

24. Βλ. Α. Γαζής, *Γραμματική των Φιλοσοφικών Έπιστημών...*, 6.π., σ. 21-22.

τηγορητήριο κατά των Φώτων, με επίκεντρο την αποκλειστικά μαθηματική ερμηνεία της φύσης, την εργαλειωκή χρήση του Λόγου, τη φτώχεια της διανόησης και της εμπειρίας.²⁵ Με άλλα λόγια, το φυσικό σύμπαν είχε μετατραπεί σ' ένα άψυχο αντικείμενο και ο άνθρωπος σε δυνάστη-κυρίαρχό του. Είχε διαρραγεί η ζωντανή σχέση του υποκειμένου (άνθρωπος) με το αντικείμενο (σύμπαν). Στο βαθμό που ισχύουν τα παραπάνω, η προοδευτικότητα καθίσταται προβληματική, έως και επικίνδυνη, όταν παραμορφώνεται σε όργανο αυτοκαταστροφής, και όχι φωτός, σε όργανο δηλαδή σκότους. Η καταστροφή του οικοσυστήματος συνιστά εύγλωττο παράδειγμα της απόσχισης του υποκειμένου από το αντικείμενο. Αλλά, η εκπληκτική πρόοδος της ιατρικής αποτελεί ευκρινές αντι-παράδειγμα.

Κατά συνέπεια, γινόμαστε μάρτυρες ενός νομίσματος με δύο όψεις. Από τη μια πλευρά, οι νεωτερικές δομές του ορθολογισμού, της αιτιοκρατίας, του εμπειρισμού, που απεικονίζουν το φάσμα της προόδου της γνώσης, και, από την άλλη, ο τρόπος διαχείρισης του γνωσιακού φάσματος, προς όφελος (πρόοδος) ή μη (συντήρηση των κακώς κειμένων) της ανθρωπότητας, γεγονός που παραπέμπει στην ιδέα της προόδου ως κοινωνικο-πολιτικής δημιουργίας. Η αποκάλυψη των φυσικών μυστηρίων την οποία προσέφεραν οι νεωτερικοί φιλόσοφοι δεν είχε αυτοκαταστροφική για το ανθρώπινο γένος στοχοθεσία. Ήταν η επιλογή του καινούργιου το οποίο αποδεδειγμένα άφηγε πίσω το παλαιό. Ήταν η πίστη στις πεπερασμένες ανθρώπινες δυνάμεις, που, αν και πεπερασμένες, δύνανται να ρίχνουν διαρκές φως, χωρίς να ταυτιστούν ποτέ με την τελειότητα, αλλά ακατάπαυστα να τη φωτίζουν. Μια τέτοια στάση ζωής, η οποία εδράζεται στη βούληση για μετάβαση από το εσφαλμένο προς το αληθέστερο και έρχεται ως απόρροια σοβαρών προϋποθέσεων, είτε γνωσιακών (αποδείξεις), είτε κοινωνικο-πολιτικών (γενική βούληση του πολιτικού σώματος), δεν δημιουργεί προβλήματα. Έτσι, στο νόμισμα με τις δύο όψεις, το εστιακό κέντρο της προβληματικής περί της ιδέας της προόδου βρίσκεται, πρώτον, στη συνειδητοποίηση ή μη της θέσης του ανθρώπου στον κόσμο (αυτογνωσία) και, δεύτερον, στον τρόπο χρήσης των νεωτερικών εργαλείων, στοιχείο που παραπέμπει στην ηθική του ανθρώπου, διότι τα εργαλεία δεν διαθέτουν ηθική βαρύτητα. Είναι ζήτημα ανθρώπινων επιλογών, που σημαίνει ταυτόχρονα ανθρώπινων κοινωνικών και πολιτικών βουλήσεων που συνδιαμορφώνουν τον κοινωνικοπολιτικό βίο μας, ο οποίος είτε προοδεύει προς καλύτερες μορφές συμβίωσης είτε ακινητεί μέσα στο έλος των κακώς κειμένων. Διότι, αν μια κοινωνία επιλέξει ή υιοθετήσει τον οικονομικό υλισμό ως οδηγό της, η ηθική των ανθρώπων αξιών τίθεται υπό τη δεσποτεία της ύλης, και συνεκ-

25. Βλ. Σ. Φουρνάρος, *Προσεγγίσεις της ελληνικής φιλοσοφίας της διασποράς*, εκδ. Τραυλός, Αθήνα 2010, σ. 94.

δοχικά η ιδέα της προόδου εκπίπτει της ουσίας της, παραμορφωμένη σε ατελέσφορο υλισμό με την έννοια ότι είναι αχαλινώγητος και μπορεί να επιφέρει και καταστροφές. Αντιθέτως, αν μια κοινωνία θέσει ως οδηγό της την ηθική των ανθρώπων αξιών, η ιδέα της προόδου αποκτά τα εχέγγυα να πραγματοποιείται με ωφέλιμο τρόπο.

Η κριτική της ιδέας της προόδου εξαπλώνεται σε δύο επιπλέον σημαντικά επίπεδα, τα οποία μας παρέχει εύγλωττα η περίπτωση του ιερωμένου διαφωτιστή Θεοτόκη: ποια είναι η σχέση: α) της θρησκευτικότητας και β) της γλώσσας με την πρόοδο; Αναφορικά με το πρώτο, η ακολουθούμενη πνευματική οδός αρκετών ελλήνων νεωτερικών υπήρξε η ανάδειξη του μεγαλείου, της σοφίας του χριστιανικού Θεού μέσα από τις νεωτερικές αποκαλύψεις των συμπαντικών μυστηρίων (τοποθέτηση που συναντάμε και στον Άνθιμο Γαζή). Ο Θεός, συνεπώς, δημιούργησε εκ των προτέρων τα πάντα εν σοφία – η Κτίση αποτελεί Θάυμα, όπως υποστηρίζει ο κερκυραίος διαφωτιστής, εισάγοντας τον Θεό στη φυσική φιλοσοφία – και ο άνθρωπος (ο νεωτερικός φιλόσοφος) σταδιακά αποκαλύπτει το θείο μεγαλούργημα. Το αρχικό ερώτημα που μπορεί να τεθεί εδώ, είναι αν μια τέτοια αντίληψη συνιστά πρόοδο, ή αντίθετα συντήρηση. Εν συνεχεία, το περιεχόμενο του δεύτερου συναφούς ερωτήματος έγκειται στο κατά πόσον δύναται ένας ιερέας να είναι προοδευτικός. Ας πάρουμε για παράδειγμα το σύγχρονο ζήτημα των μεταμοσχεύσεων, το οποίο εντάσσεται στο ευρύτατο πεδίο της φυσικής φιλοσοφίας του Διαφωτισμού, καθώς αποτελεί συνέχεια της αποκάλυψης των φυσικών μυστηρίων του ανθρώπινου σώματος. Πρόκειται, δηλαδή, για φυσική ανθρωπολογία. Παρόλο τον κατ' αρχάς σκεπτικισμό της Εκκλησίας, προτάθηκε από ιερωμένους η ερμηνεία της δωρεάς οργάνων από ζωντανό δότη ως πράξη χριστιανικής αγάπης, και δη ως «ευκαιρία μετάγγισης πνευματικού ήθους στην κοινωνία»²⁶ – οπτική που εν τέλει είναι θεάρεστη και ακολουθείται. Εμφανώς, η απάντηση στα προαναφερθέντα ερωτήματα εξαρτάται από την εισαγωγή της προκείμενης που ονομάζεται «ερμηνεία». Αν τα ερμηνευτικά σχήματα παραμένουν προσκολλημένα στο γράμμα της Γραφής, η τριλογία ιερωμένος – διαφωτιστής – προοδευτικότητα (εν γένει) δεν υφίσταται. Αν κινούνται στο πνεύμα της Γραφής, η τριλογία λαμβάνει σάρκα και οστά χωρίς να προσκρούει στην ουσία του χριστιανικού βιώματος. Επομένως, η θρησκευτικότητα απέναντι στο δίπολο «πρόδος ή συντήρηση» συναρτάται με τον παράγοντα της ανοικτότητας της ερμηνείας του χριστιανικού Λόγου απέναντι στην εκ του ανθρώπου αποκα-

26. Βλ. Νικόλαος Χατζηνικολάου (Μητροπολίτης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής), *Ελεύθεροι από το γονιδίωμα. Προσεγγίσεις Ορθόδοξης Βιοηθικής*, εκδ. Σταμούλη Α.Ε., Αθήνα 2002, σ. 343.

λυπτόμενη, νέα γνώση και εν αναφορά προς την απαράλλακτη και αιώνια ουσία του χριστιανικού Θεού.

Ως προς το ζήτημα της σχέσης της γλώσσας με την ιδέα της προόδου – θέμα που προσέλαβε από τον Διαφωτισμό και έπειτα μεγάλες διαστάσεις και είναι γνωστό ως γλωσσικό ζήτημα– η χρήση της αρχαϊζουσας αποτελούσε δείγμα συντηρητισμού κατά τα Φώτα, σε αντίθεση με τη χρήση της καθομιλουμένης. Το γλωσσικό ιδίωμα του Θεοτόκη εμφανίζεται αρκετά αρχαϊζον, ενώ του Γαζή στο αντίστοιχο κείμενο φυσικής φιλοσοφίας είναι η καθομιλουμένη, η κοινή διάλεκτος. Εν προκειμένω, το ζητούμενο δεν έγκειται στον ενδεχόμενο χαρακτήρισμό μας για τον κερκυραίο διαφωτιστή ως προοδευτικό που γράφει συντηρητικά, διότι η διαλεύκανση του ζητήματος αυτού μπορεί να βασιστεί στην καταλυτική επίδραση που δέχεται ο Θεοτόκης από τον Βούλγαρι. Ο τελευταίος αρχαϊζει στα κείμενά του. Το ζητούμενο είναι αν η προοδευτικότητα δύναται να επιτευχθεί μέσα από ένα γλωσσικό ιδίωμα που δεν καταλαβαίνουν οι περισσότεροι άνθρωποι. Σε περίπτωση που θεωρήσουμε την ιδέα της προόδου ελιτίστικη, για ποσοτικά λίγους, εκλεκτούς και επαίοντες, προχωρούμε σε μη δημοκρατική θεώρηση της κοινωνίας. Στην αντίθετη περίπτωση, όταν οι πολλοί αντιλαμβάνονται ευκρινώς την προοδευτικότητα, ο δημοκρατικός βίος έχει θεμέλια προόδου από τις ατελέστερες μορφές του προς καλύτερες.

Αν και η συνυφασμένη με το «σύστημα των νεωτέρων» ιδέα της προόδου – σήμα κατατεθέν του ευρωπαϊκού και του νεοελληνικού Διαφωτισμού– μπορεί να τεθεί υπό αμφισβήτηση στην ευρύτερη διάστασή της και όχι ως προς τη γνώση (αλλά π.χ. γιατί η δυτική κοινωνία του 21ου αιώνα προόδευσε σε σχέση με του 20ού, ή εν συγκρίσει προς εκείνη του 5ου και 4ου αιώνα π.Χ., τι ακριβώς σημαίνει αυτό, ή τι ακριβώς σημαίνει ότι προόδευσε η ανθρωπότητα, όταν εξακολουθούν να γίνονται πόλεμοι), ωστόσο η πρόοδος ως εγκόσμια πορεία από το σκοτάδι στο φως, από το ατελές προς το τελειότερο, συνιστά μονόδρομο. Τι νόημα έχει η συντήρηση των κακώς κειμένων και η ανυπαρξία αμφισβητήσεων και νέων δημιουργιών σε όλους τους τομείς της ζωής μας; Πώς θ' αλλάξουμε όσα δεν προάγουν τον βίο μας, αν τα συντηρούμε; Τι νόημα έχει και μια φιλοσοφία που αποθεώνει το παρελθόν, συντηρώντας απλώς το μεγαλείο του, και δεν συμβάλλει στη διαμόρφωση του παρόντος και το μέλλοντος; Ο Θεοτόκης ανήκει σ' εκείνους που επέλεξαν την πρόοδο. Είναι εκ των εισηγητών της στη νεοελληνική φιλοσοφία, συνδυάζοντάς την μάλιστα με την παράδοση, γεγονός που μας αφήνει έντονη την αίσθηση μιας μετριοπαθούς νεωτερικότητας.

Περίληψη / Summary

Πολλά συγγράμματα του Νικηφόρου Θεοτόκη και η διδασκαλία της φυσικής φιλοσοφίας και των μαθηματικών υποδεικνύουν τον φιλοσοφικό πόλο της νεωτερικότητας στη διανόησή του. Η συνυφασμένη με το «σύστημα των νεωτέρων» ιδέα της προόδου φέρει θετικές και αρνητικές διαστάσεις, οι οποίες αναλύονται και εν αναφορά προς τη θρησκευτικότητα του νεοέλληνα διαφωτιστή.

Many Nikephoros Theotokes's (1731-1800) writings as well as his teaching of natural philosophy and mathematics indicate the philosophical pole of modernity in his thought. The idea of progress interwoven with the "system of the moderns", includes positive and negative connotations, which are analyzed regarding Theotokes's religious stance, too.

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ANTONIO GENOVESI ΚΑΙ Ο ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΣ: ΜΙΑ ΗΜΙΤΕΛΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ

Διονύσιος Γ. Δρόσος

Είναι πασίγνωστη βεβαίως η επίδραση του A. Genovesi στη σκέψη του E. Βούλγαρι. Ο ίδιος άλλωστε τον κατονομάζει ως προπομπό των επεξεργασιών της δεύτερης «Προδιατριβής» της *Λογικής* του. Δεν μπορεί ωστόσο παρά να προκαλέσει εντύπωση το γεγονός, ότι παρά την εξοικείωσή του με τη μεταφυσική του ναπολιτάνου διαφωτιστή, ο Βούλγαρις αφήνει να περάσει εντελώς ασχολίαστο το σημαντικό και πολυσυζητημένο οικονομικό έργο του τελευταίου.

Οι αποσιωπήσεις μερικές φορές δεν είναι λιγότερο εύλογες για το στίγμα ενός στοχαστή, αλλά και του ιστορικού-κοινωνικού συγκειμένου της πνευματικής του δραστηριότητας, από όσο είναι οι θέσεις και οι εμφάσεις του. Ως προς ζήτημα της απουσίας της θεματικής της πολιτικής οικονομίας από τον νεοελληνικό Διαφωτισμό, η έρευνα δεν έχει προχωρήσει πολύ περισσότερο από τις οικείες «ιχνηλατήσεις» που κατέθεσε ο Άλκης Αγγέλου.¹ Το παρόν κείμενο, χωρίς να υπερβαίνει το επίπεδο της αναγνώρισης του πεδίου, φιλοδοξεί απλώς να επισημάνει μια επί μέρους διάσταση της εν λόγω απουσίας.

Γιατί κατ' αρχήν να ενδιαφέρει η πολιτική οικονομία τον Διαφωτισμό;

Μια σύντομη περιδιάβαση στα τεκταινόμενα στη Νάπολη του Διαφωτισμού ίσως μας δώσει στοιχεία για μια εκ του αντιθέτου επιχειρηματολογία σχετικά με την εν λόγω ηχηρή απουσία και μάλιστα ίσως φωτίσει και το ζήτημα της γλωσσικής επιλογής που χαρακτηρίζει τον Ευγένιο και το «ευγενίζει».

Στη Νάπολη ήδη από τη δεκαετία του 1730 βρίσκεται σε εξέλιξη μια δημόσια συζήτηση για τα ζητήματα της «ηθικής κρίσης» της πρώιμης νεωτερικότητας. Έχουν διαμορφωθεί δύο στρατόπεδα: οι «βετεράνοι» (*veteres*) και οι «νεωτεριστές» (*novatores*), οι οποίοι έχουν ιδρύσει τις πνευματικές εταιρείες τους: οι μεν πρώτοι την *Accademia degli Oziosi* το 1733, οι δε δεύτεροι, την *Accademia delle Scienze* το 1732. Κύριοι εκπρόσωποι των «βετεράνων» οι Vico, Doria· των «novatores», οι Celestino Galiani και Bartolomeo Inrieri.

1. Άλκης Αγγέλου, «Ιχνηλατήσεις Πολιτικής Οικονομίας στον χώρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Των Φώτων Β'. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999, σ. 55-100.

Ποιο ήταν το επίδικο αντικείμενο της διαμάχης; Κυρίως δύο συναφή ζητήματα:

- α) η εφαρμογή της εμπειρικής μεθόδου της νέας φυσικής επιστήμης στη μελέτη της κοινωνίας και
- β) η ηθική διάσταση της νέας οικονομίας του εμπορίου και η σχέση της με τις παραδεδομένες αξίες.

Οι «βετεράνοι» υποστήριζαν ότι η αυστηρή εφαρμογή της εμπειρικής μεθόδου στα κοινωνικά ζητήματα θα ήταν ασύμβατη προς την ρωμαιοκαθολική ηθικότητα και μάλιστα θα δηλητηρίαζε τα ήθη της κοινωνίας. Ως προς τον κοινωνικό χαρακτήρα του εμπορίου, υποστήριζαν απέναντι στην αρχή του ατομικού πλουτισμού, την αρχή της «αμοιβαίας αρωγής», η οποία θα προϋπέθετε καλή και ενάρετη αγωγή. Οι «μοντέρνοι», αντιθέτως, υποστήριζαν ένα ωφελιμιστικό υπόδειγμα κοινωνίας, στηριζόμενο στους σταθερούς νόμους της οικονομίας, κατά το πρότυπο του νευτώνειου κόσμου, με θεμελιώδη αρχή το ατομικό συμφέρον. Αυτή η άποψη εκφράζεται και στο έργο του Galiani, *Della Moneta* (1750).²

Ο Antonio Genovesi διατηρεί την ανεξαρτησία του από τις δύο αυτές σχολές και επιχειρεί μια εκλεκτική σύνθεση απόψεων, τις οποίες ερανίζει από αμφότερες, επιδιώκοντας μια μέση οδό (*via media*), η οποία φιλοδοξεί να δεξιωθεί τις νεωτερικές ιδέες, χωρίς όμως να παραιτηθεί εντελώς από τις αξίες της ρωμαιοκαθολικής παράδοσης. Ήδη πριν από την ενασχόλησή του με την πολιτική οικονομία, εκδίδει το *Elementa Metaphysicae* το 1743 και τη *Logica* το 1745. Ο εκλεκτισμός του Βούλγαρι είναι ήδη παρών στα έργα αυτά του εμπνευστή του, αν και έμελλε να αξιοποιηθεί υπό άλλη μορφή και με άλλες στοχεύσεις και κυρίως έναντι άλλου ακροατηρίου. Η νέα αυτή σύνθεση δεν είναι ωστόσο αρεστή στην εκκλησιαστική συντήρηση, η οποία τελικά αποτρέπει την ανάρρησή του Genovesi στην έδρα της Θεολογίας το 1748.³

Εφεξής, με μια κίνηση χαρακτηριστική του αιώνα του, ο Genovesi στρέφει το κύριο βάρος της μελέτης του στα θέματα της ηθικής και των νέων αξιών στο πλαίσιο της λεγόμενης κοινωνίας του εμπορίου. Εφαρμόζει τη σκοπιά της *via media* σε αυτό το κατ' εξοχήν μοντέρνο πεδίο, το οποίο τον προφυλάσσει από τις

2. Richard Bellamy, "Da metafisico a mercatante - Antonio Genovesi and the development of a new language of commerce in eighteenth-century Naples" in Anthony Pagden (ed.), *The Languages of Political Theory in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, 1987, 297.

3. Για την κατηγορία του ντεϊσμού που αντιμετώπισε ο Genovesi, αλλά και την εξαιτίας της ανάδειξής του σε δεσπόζουσα φυσιογνωμία της πνευματικής ζωής στη Νάπολη, βλ. Franco Venturi, *Settecento riformatore. Da Muratori a Beccaria*, Giulio Einaudi editore, 1969, σ. 529-533.

άμεσες αντιπαράθεσεις με το εκκλησιαστικό κατεστημένο. Η στροφή αυτή μας θυμίζει, και όχι τυχαία, τον αντίστοιχο προσανατολισμό του David Hume, μετά την κακή υποδοχή που είχε το κυρίως φιλοσοφικό του έργο, το *Treatise of Human Nature*. Αντίθετα όμως με τον σκώτο φιλόσοφο, ο Genovesi κατόρθωσε τελικά να βρει θέση στο πανεπιστήμιο. Ο *novatore* Bartolomeo Inrieri γίνεται ο μέντοράς του και προσφέρει χορηγία για την ίδρυση μιας προσωποπαγούς *cattedra di commercio e di meccanica* στο πανεπιστήμιο της Νάπολης, υπό τον όρο ότι θα την καταλάβει ο Antonio Genovesi. Πρόκειται για την πρώτη έδρα πολιτικής οικονομίας στην Ευρώπη, η οποία ιδρύεται το 1754.

Η εφαρμογή της νευτώνειας μεθόδου στο νέο αυτό πεδίο, οδηγεί, βεβαίως, τον Genovesi στην θεματική των παθών, ως κινητήριων δυνάμεων της ανθρωπίνης φύσης. Εμπνεόμενος από τον Shaftesbury, ασκεί κριτική στους Hobbes, Locke και Mandeville. Το σφάλμα όλων αυτών, κατά τον ιταλό διαφωτιστή, έγκειται στη μονομερή ηθική ανθρωπολογία τους. Στο έργο του *Delle lezioni di commercio o sia d'economia civile* (δύο τόμοι 1765, 1767 αντιστοίχως) υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος γεννιέται με έμφυτες προδιαθέσεις, τις οποίες δεν μπορεί να αναιρέσει, αλλά μπορεί να διαχειριστεί και να τροποποιήσει. Η εγκόσμια ευτυχία του, που είναι τελικός του σκοπός, εξαρτάται από την καλή εξισορρόπηση αυτών των προδιαθέσεων. Το εμπόριο και η βιοτεχνία αποτελούν καρπούς του ανθρωπίνου λόγου και –σε πείσμα του Rousseau– συνιστούν όχημα προόδου, καθόσον απελευθερώνουν τα μέλη των πολιτισμένων κοινωνιών από την ανέχεια των πρωτόγονων, αυξάνοντας τον πλούτο των εθνών και την ευημερία του πληθυσμού. Αυτό προέρχεται από την ροπή των ανθρώπων να επινοούν τρόπους να αποφύγουν τον πόνο. Αυτή είναι η αρχή του συμφέροντος.

Όμως το συμφέρον δεν εννοείται ως μια απλώς εγωιστική επιθυμία. Διακρίνονται δύο δυνάμεις (αμφότερες φυσικές) που ενεργοποιούνται εντός του: η *αρχή της συμπάθειας* (*il principio simpatico*) και η *περιοσκεμμένη φιλαυτία* (*un amor proprio riflessso*).⁴ Αυτές οι δυνάμεις συνιστούν τον φυσικό νόμο που διέπει τις ηθικές σχέσεις και συνέχει την κοινωνία, και τον φυσικό αυτό νόμο διδάσκεται ο άνθρωπος μέσω της παιδείας και της θρησκείας. Αντικείμενο της μόρφωσης αυτής είναι η διαχείριση και εξισορρόπηση των παθών. Το πεδίο των παθών έρχεται λοιπόν στο προσκήνιο της ηθικής συζήτησης. Είναι σαφές και ρητή η επίδραση του Shaftesbury στην αντίληψη ότι η ευτυχία εξαρτάται από τη σοφή διαχείριση των παθών και η δυστυχία προέρχεται από την άφρονα κατάχρησή τους.⁵

4. Antonio Genovesi, *Lezioni di commercio o sia di economia civile*, μέρος I, κεφ. 10, § vi.

5. Antonio Genovesi, *Lezioni di commercio o sia di economia civile*, μέρος I, κεφ. 1, § xxi. Σχετικά με τη διείσδυση των ιδεών του Shaftesbury και του Toland στην Ιταλία, βλ. Franco Venturi, *Utopia e riforma nell' illuminismo*. Piccola biblioteca Einaudi, 1970, σ. 82-3.

Η αντίληψη αυτή δεν είναι καινοφανής σε σχέση με τις ιδέες του, όπως αυτές διατυπώνονται στο παλαιότερο έργο του, το οποίο τόσο είχε επηρεάσει τον Βούλγαρι. Ήδη στη *Μεταφυσική* του υποστηρίζει ότι υπάρχουν δύο δυνάμεις που διέπουν τη συμπαντική ευταξία: η *κεντρομόλος* και η *κεντρόφυγη* (*la centripeta e la centrifuga*).⁶ Ο άνθρωπος ως πεπερασμένο φυσικό ον διέπεται από τους ίδιους νόμους: το νόμο της έλξης και το νόμο της σύγκρουσης.⁷ Το ίδιο επαναλαμβάνει και στο ώριμο έργο του *Diceosina o sia della filosofia del giusto e dell'onesto* (1766).⁸

Αυτή κεντρικότητα της θεματικής των παθών έχει βαρύνουσα σημασία για την ποιότητα του διαφωτισμού που πρεσβεύει ο Genovesi.

Ως προς τη θέση του λόγου σε αυτή την *φυσική ηθική* (*etica fisica*), αυτός γίνεται αντιληπτός ως υπολογιστική ικανότητα (*facoltà calcolatrice*) και δεν αποτελεί από μόνος του πηγή ηθικού προσανατολισμού. Με τη βοήθεια της ηθικής αίσθησης και της θρησκείας, ο λόγος ερμηνεύει, και θα λέγαμε «ενορχηστρώνει», ό,τι είναι δεδομένο από τη φύση. Ήδη από την *Logica*, εμπνεόμενος πάντα από τον Shaftesbury, αλλά και απηχώντας τον Hume, δηλώνει ότι: «Δεν είναι ο λόγος αυτός που χαλινάγωγεί τα πάθη, αλλά πάντα το μεγαλύτερο πάθος που χαλινάγωγεί το μικρότερο: και εάν ο λόγος ενεργεί ως χαλινός, το κάνει διεγείροντας ένα μεγαλύτερο πάθος».⁹ Δια του λόγου ο άνθρωπος εξέρχεται από τη ζωώδη κατάσταση και ανιχνεύει τον αληθινό σκοπό του, που είναι όμως εγγεγραμμένος στον φυσικό νόμο. Στην ιδιόρρυθμη εκλεκτική σύνθεσή του, ο Genovesi οικειοποιείται την πρωτο-νεωτερική προβληματική των παθών, αλλά συγχρόνως διατηρεί τον καρτεσιανό ντουαλισμό σώματος-πνεύματος και μέσω αυτού, «σώζει» τις ηθικές προδιαγραφές του καθολικισμού. Στις παραδόσεις του για το εμπόριο, εφαρμόζει την ίδια σύνθεση, δίνοντάς της συγκεκριμένη πολιτική έκφραση. Ακολουθώντας τα «Political Discourses» του Hume, ήτοι το δεύτερο μέρος των *Δοκιμίων* του, που αναφέρονται σε οικονομικά ζητήματα, απορρίπτει τις αιτιάσεις των «βετεράνων» συμπατριωτών του κατά του πλουτισμού και της πολυτελείας, αναδεικνύοντας την ευεργετική τους επίδραση –όταν δεν υπερβαίνουν το μέτρο– στη διάλυση των προνομίων και των προσωπικών εξαρτήσεων. Τοποθέτηση που αυτή κινείται εντελώς μέσα στο πνεύμα και τη θεματική του σκωτικού διαφωτισμού.¹⁰

6. Antonio Genovesi, *Metafisica*, μέρος 1, κεφ. 2, § i.

7. *Ibid.*, pt 1, ch. 8, § i,

8. Antonio Genovesi, *Diceosina*, Bk I, ch. 1, para, x, p. 37.

9. Antonio Genovesi, *Logica* Bk. V, ch. 5, para. 1x.

10. John Robertson, *The Case for the Enlightenment. Scotland and Naples 1680-1760*. Cambridge University Press, 2005, σ. 371-376.

Συγχρόνως όμως, «σώζει» από τους παλαιούς, τη μέριμνα για το κοινό αγαθό και το κάνει ακριβώς μέσα από τη θεωρία του για τις δύο ροπές της ανθρώπινης φύσης. Έτσι δεν ευθυγραμμίζεται με τη νεωτερική, τύπου Mandeville πεποίθηση ότι το συνολικό όφελος προκύπτει «αυτόματα» και ανεξάρτητα από τη συνείδηση των ατομικών δρώντων. Για τον καθολικό Genovesi, «δεν μπορεί να υπάρχει αρετή σε πράξεις που δεν έχουν συνειδητό σκοπό το συνολικό καλό της κοινωνίας». Αυτό όμως δεν γίνεται με μια άνωθεν επιβολή μέτρων από μέρους μιας εκλεκτής αριστοκρατικής μερίδας, που έχει προνομιακή πρόσβαση στο λόγο, αλλά μέσω μιας εσωτερικής εργασίας εξισορρόπησης των έμφυτων ροπών. Στη θέση αυτή θεμελιώνει και τις προτάσεις του για κοινωνικές πολιτικές προς την κατεύθυνση της κοινής ωφέλειας.

Στον εναρκτήριο λόγο που εκφωνεί επί τη αναλήψει των καθηκόντων του στο πανεπιστήμιο, προς τιμή του Inrieri, δηλώνει: «Δεν μπορούμε να πούμε ότι ο λόγος έχει ωριμάσει σε ένα έθνος, όπου αυτός ενοικεί στην αφηρημένη νόηση μάλλον παρά στις καρδιές και τα χέρια των ανθρώπων [...] Είναι σαν τα κοσμήματα που απαστράπτουν, αλλά δεν μας τρέφουν. Ο λόγος δεν είναι ωφέλιμος παρά μόνον εφόσον καταστεί πρακτική πραγματικότητα, μόνον εφόσον έχει διαχυθεί τόσο στα έθνη και τις τέχνες, ώστε να τον υιοθετούμε ως ύπατο κανόνα, χωρίς σχεδόν να το συνειδητοποιούμε».¹¹ (Η έμφαση, όρθια στοιχεία, προστέθηκε). Το *Discorso* του Genovesi χαρακτηρίστηκε από τον Franco Venturi ως το «μυνιφέστο της νέας σχολής στη Νάπολη».¹²

Αυτή η προοπτική μας επαναφέρει στο ζήτημα που μας ενδιαφέρει εδώ. Δηλαδή στα διακυβεύματα του ναπολιτάνικου διαφωτισμού, όπως εκφράζονται από τον Genovesi και στο συναφές και καίριο ζήτημα: σε ποιο κοινό απευθύνεται αυτός ο διαφωτισμός. Η προβληματική των παθών συνεπικουρούμενη από μια αντίληψη των μορφών της λογικότητας όπως αυτές ενσαρκώνονται στις κοινωνικές πρακτικές, καθιστά το διαφωτιστικό πρόταγμα υπόθεση δημόσιας συζήτησης έξω από τα παραδοσιακά κανάλια της συμβουλευτικής προς τις εκκλησιαστικές και κοσμικές αρχές. Και τούτο διότι:

- α) θέτει ως σκοπό την ευτυχία και την αρετή στον παρόντα κόσμο, και
- β) αναδεικνύει την ατομική ηθική ευθύνη, χωρίς την οποία δεν μπορεί να τελεσφορήσει η εναρμόνιση των παθών.

Ο διανοούμενος δεν απευθύνεται συμβουλευτικά και «διαφωτιστικά» στον ηγεμόνα, αλλά απευθείας στους πολίτες και τους παράγοντες της οικονομικής δραστηριότητας. Το πρόγραμμα αυτό δεν μπορεί να τελεσφορήσει, παρά μόνον

11. Antonio Genovesi, "Discorso sopra il vero fine delle lettere e delle scienze", 400.

12. Franco Venturi, *Settecento riformatore. Da Muratori a Beccaria*, ό.π., 560.

ενεργοποιώντας τις ηθικές δυνάμεις του καθενός από τους κοινωνούς. Γι' αυτό η πολιτική οικονομία είναι το προνομιακό πεδίο για την εκτύλιξη αυτής της προβληματικής. Διότι εκεί δοκιμάζονται εν τοις πράγμασι και στην καθημερινή συναλλαγή οι ισορροπίες των διαφορετικών ροπών της ανθρώπινης φύσης, στο κάθε ξεχωριστό άτομο, εφόσον μιλάμε για ελεύθερη ατομική οικονομική δραστηριότητα. Και ακριβώς για αυτό, ο διαφωτιστικός λόγος πρέπει να διατυπώνεται στην πλέον κοινή και κατανοητή από όλους γλώσσα, καθόσον «όλοι» –ή όσο το δυνατόν περισσότεροι, πάντως όχι μόνον οι σύμβουλοι του πεφωτισμένου ηγεμόνα– θα πρέπει να συμμετέχουν σε αυτή τη διαλογικού και όχι μονολογικού χαρακτήρα διαδικασία που χαρακτηρίζεται ως «διαφωτισμός».

Αν θέλουμε λοιπόν να κατανοήσουμε γιατί ο Βούλγαρις, ενώ έχει ενώπιόν του όλο το υλικό που του προσφέρει η σκέψη του Genovesi, στρέφει αλλού το βλέμμα, δεν θα πρέπει να αναζητήσουμε τις αιτίες σε κάποιον απεχθή υποτιθέμενο «ριζοσπαστισμό», διότι τέτοιος δεν υπάρχει στον συμβιβαστικό, εκλεκτικό και θιασώτη της μέσης οδού Ιταλό. Μάλλον θα πρέπει να στραφούμε αφενός στο εντελώς άλλο κοινωνικό ιστορικό συγκείμενο του ναπολιτάνικου διαφωτισμού σε σχέση τόσο με τον νεοελληνικό όσο και με τη ρωσική «φωτισμένη δεσποτεία», αφετέρου στο συναφές ζήτημα του κοινού για το οποίο γράφει ο καθένας εκ των δύο.

Στο προαναφερθέν *Discorso*, ο Genovesi υπενθυμίζει τις 5 κλασικές προϋποθέσεις που θέτει ο Ξενοφών για να αποκτήσει ένα έθνος πλούτο και μεγαλείο:

1. Πολιτειακή ανεξαρτησία,
2. Ευφορία εδάφους και κλίματος,
3. Γεωγραφική θέση,
4. Ικανό μέγεθος πληθυσμού,
5. Φιλοπονία των κατοίκων.¹³

Ακολούθως, διαπιστώνει ότι μόνον ως προς την 5η προϋπόθεση υπάρχει έλλειμμα στη Νάπολη.

Προσθέτει τέλος και μια 6η προϋπόθεση, απαραίτητη για την επιτυχή αξιοποίηση των 5 κλασικών: τη σφυρηλάτηση «καλών ηθών». Εδώ έγκειται η ευθύνη των ανθρώπων των γραμμάτων να καλλιεργήσουν το πνεύμα της κοινής ωφέλειας και της προόδου της πατρίδας (R 354).

Για να διορθωθεί αυτό, δηλ να καλλιεργηθεί η εργατικότητα και η εφευρετικότητα του πληθυσμού και το ήθος των μελών της κοινωνίας, απευθύνεται σε τρεις τάξεις του πληθυσμού:

13. John Robertson, *The Case for the Enlightenment. Scotland and Naples 1680-1760*, β.π., σ. 353-4.

- 1) τους ευγενείς, που πρέπει να αναπτύξουν νέους δεσμούς αλληλεγγύης και παραδειγματισμού προς τους «κατωτέρους» τους,
- 2) τον κλήρο, ο οποίος έχει τον περισσότερο διαθέσιμο χρόνο, τον οποίο θα πρέπει να αξιοποιήσει στη μελέτη του εμπορίου και της γεωργίας και να περάσει γνώσεις στον πληθυσμό, και
- 3) στην «τρίτη τάξη» –*terzo mezzo*– τη σπουδάζουσα και διαφωτιζόμενη νεολαία, στην οποία εναποθέτει τις ελπίδες για μεταρρύθμιση του βασιλείου.

Στο πνεύμα αυτό, αναπτύσσεται και καρποφορεί και μετά τον Genovesi (από τους επιγόνους του, Fracescantonio Grimaldi, Francesco Mario Pagano, Giuseppe Palmieri, Gaetano Filangieri), μια ζωηρή και γόνιμη συζήτηση επί θεμελιωδών έργων του διαφωτισμού που θεματοποιούν τα οικεία ζητήματα, όπως του Jean François Melon, του Montesquieu, του Rousseau, του Hume, του Adam Smith, Adam Ferguson, τα οποία είναι διαθέσιμα στη γαλλική γλώσσα από νωρίς ή και μεταφράζονται στα ιταλικά, χάρις στην εκδοτική δραστηριότητα του Giuseppe Galanti, όπως ο *Πλούτος των Εθνών* που κυκλοφορεί στη Νάπολη ήδη από το 1790. Το έργο του Genovesi μεταφράστηκε και συζητήθηκε στην Ισπανία και τη Γερμανία των συγχρόνων του και συζητείται ζωηρά σήμερα (21ο αιώνα) ως μια εναλλακτική προς εκείνη του Smith προσέγγιση της οικονομίας της αγοράς.¹⁴

Το μέτρο της προσέγγισης των ως άνω ξενοφώντειων προϋποθέσεων της οικονομικής άνθισης, στον τόπο και τον χρόνο που μας ενδιαφέρει, το δίνει ανάγλυφα όχι τόσο η «των ονομάτων επίσκεψις» όσο η των «πραγμάτων επίσκεψις» κατά την πρόταση του Άλκη Αγγέλου.¹⁵ Πέραν του ευκράτου κλίματος και της γεωγραφικής θέσης, καμία άλλη συνθήκη δεν εκπληρούται.

Στη Νάπολη και στη Σικωτία η διαμόρφωση μιας δημόσιας συζήτησης επιτελείται ως δύναμη περιορισμού και οριοθέτησης της κεντρικής εξουσίας. Στις περιπτώσεις όπου το διαφωτιστικό κίνημα συνδέεται με το πρόταγμα της ίδρυσης ανεξάρτητης εθνικής κρατικής δομής, αυτή η λειτουργία μοιραία τροποποι-

14. Βλ. Σχετικά, L. Bruni - S. Zamagni, *Economia civile*, Il Mulino, Bologna 2004. – Luigino Bruni - Robert Sugden, "Moral canals: trust and social capital in the work of Hume, Smith and Genovesi", *Economics and Philosophy*, 16 (2000), σ. 21-45. – Bruni, L. - R. Sugden, "Fraternity: Why the market need not be a morally free zone", *Economics and Philosophy* 24 (2008): 35-64. Βλ. επίσης τις αντιρρήσεις προς αυτή την αντίληψη: Julie A. Nelson, "A Response to Bruni and Sugden", *Economics and Philosophy*, 25 (2009), σ. 187-193. Επίσης, Filippo Sabetti, "Public Happiness as the Wealth of Nations: The Rise of Political Economy in Naples in a Comparative Perspective", *California Italian Studies Journal*, Volume 3, Issue 1, 2012

15. Άλκης Αγγέλου, «Τα κίνητρα. Πρώτη δικιμή προσέγγιση στο θέμα», *Ὁ Ἑρμηνεύς*, 22 (1999), 160.

είται εάν δεν αναστέλλεται. Ιδιαίτερώς στις περιπτώσεις όπου τα ιδεολογικά πατριωτικά προτάγματα εμπνέονται από τα κλασικά (αγράμματα) και όχι από την ηθικο-πρακτική αναμόρφωση βάσει της νέας επιστημολογίας.

Αυτό ισχύει ως γενικός όρος για τον «νεοελληνικό διαφωτισμό». Ειδικά για τον Ευγένιο Βούλγαρι, στη γενική αυτή συνθήκη επιπροστίθεται και το προσωπικό του στίγμα, ως διανοούμενου που, παρά την επικριτική του στάση απέναντι στην παραδοσιολατρεία, απευθύνεται σε άλλους αποδέκτες (εκκλησιαστικές και πολιτειακές αρχές), απορρίπτοντας την «χυδαία» γλώσσα του κοινού των μεσαίων εμπορικών τάξεων, ως όχημα της φιλοσοφικής σκέψης: «ἐκσυρικήτων ἄρα τὰ χυδαῖσι φιλοσοφεῖν ἐπαγγελλόμενα βιβλιδάρια...» (Λογική, 40). Σε αντίστιξη προς αυτή τη στάση, είναι πλήρης νοήματος και η κριτική του μαθητή του Μοισιούδα ως προς τη γλώσσα, κριτική που δεν είναι άσχετη με τα ψήγματα μια νέας ηθικής ανθρωπολογίας, η οποία τείνει να αναβαθμίσει αξιολογικά την «αληθή ευδαιμονία, την οποίαν ως άνθρωπος μπορεί να απολαύσει επί της Γης».¹⁶ Πολύ χαρακτηριστικά, στον αντίποδα αυτής της αντίληψης τοποθετείται ρητά ο έτερος μαθητής του Ευγενίου, ο Αθανάσιος ο Πάριος: «η ευδαιμονία, μεταφυσικῶς ροομένη, ή με όλην της την τελειότητα, δεν ημπορεί να δοθεί εις την γην».¹⁷

Ως προς την πολιτική οικονομία, βεβαίως και ο Βούλγαρις αναφέρεται σποραδικά σε ζητήματα οικονομικού ενδιαφέροντος, όταν προκρίνει ένα δίκαιο φορολογικό σύστημα και κοινωνικές πολιτικές στήριξης των αδυνάτων.¹⁸ Το κάνει όμως από τη σκοπιά μιας αφηρημένης χριστιανικής φιλανθρωπίας, ανεξάρτητα από τα ειδικά προβλήματα μιας μοντέρνας εμπορικής κοινωνίας. Και κυρίως το κάνει μιλώντας είτε ως ιεράρχης και διδάσκαλος του ιερατείου είτε ως κρατικός σύμβουλος, κατά την παραμονή του στη Ρωσία της Μεγάλης Αικατερίνης. Η προσφώνηση του στην ελληνική μετάφραση του σημαντικού κειμένου *Εισήγησις της Αυτοκρατορικής Μεγαλειότητος Αικατερίνας προς την επιταχθείσαν επιτροπήν επί τη εκθέσει του προβλήματος ενός νεαρού Νομικού Κώδικος* που εκδόθηκε το 1771 στην Πετρούπολη, όπου εκφράζει την ενθουσιώδη συνηγορία του υπέρ της φωτισμένης δεσποτείας, αποτελεί χαρακτηριστική μαρτυρία για την απόσταση που χωρίζει την Αγία Πετρούπολη από τη Νάπολη ή το

16. Ιώσηπος Μοισιούδαξ, *Πραγματεία περί παιδων αγωγής ή παιδαγωγία*, Βενετία 1779, 98.

17. Αθανάσιος Πάριος, *Αντιφώνησις προς τον παράλογον ζήλον των από της Ευρώπης ερχομένων φιλοσόφων*. Τεργέστη 1802. Βλ. επίσης, Παναγιώτη Κονδύλη, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Οι φιλοσοφικές ιδέες, εκδ. Θεμέλιο, 1988, 41.

18. Βλ. Ευγένιος Βούλγαρις, *Αδολεσχία Φιλόθεος ήτοι Επιστάσεις ψυχωφελείς και σωτηριώδεις εις τα βιβλία της Πεντατεύχου*, 1858.

Εδιμβούργο. Να προσθέσουμε ότι ο μόνος ρώσος σύγχρονός του που φαίνεται να ήταν εξοικειωμένος με το οικονομικό έργο του Genovesi ήταν ο Αλεξάντρ Πα-ντίτσεφ, ο οποίος όμως ως ριζοσπάστης εξορίστηκε από την Αικατερίνη.¹⁹ Η δι-άνοιξη ενός ανεξάρτητου πεδίου δημοσιότητας δεν είναι λοιπόν στις στοχεύσεις του Βούλγαρι, και το ευρύ κοινό δεν αποτελεί το άμεσο ακροατήριό του παρά μό-νον ίσως στις περιπτώσεις όπου πρέπει να προασπίσει την ορθόδοξη πίστη έναντι του κινδύνου της Ουνίας. Και σημειώνοντας, σε αυτές τις περιπτώσεις, όπως έχει επισημανθεί, η γλώσσα του γίνεται πιο προσιτή.²⁰

Εάν ισχύει ότι *omnis determinatio est negatio*, τότε έχει ίσως σημασία για την κατανόηση του τί είναι ο διαφωτισμός του κλεινού Ευγένιου, ο τονισμός τού τί δεν είναι.

Στην ιστορία των ιδεών, όπως και στη ζωγραφική, οι φωτισμοί του θέματος αναδεικνύονται μέσα από τις σκιασμένες περιοχές.

Περίληψη / Summary

Η πλήρης απουσία αναφοράς του Ευγένιου Βούλγαρι στις οικονομικές ιδέες του Antonio Genovesi, παρά τη σχολαστική μελέτη του φιλοσοφικού του έργου και τη βαθιά επίδραση που αυτό είχε στη σκέψη του πρώτου μπορεί να εξηγηθεί με πλαίσιο αναφοράς το εντελώς διαφορετικό συγκείμενο (οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό) στο οποίο γράφουν οι δύο στοχαστές και στο αντιστοίχως διαφορε-τικό κοινό στο οποίο απευθύνονται. Μια όχι αμελητέα παράμετρος αυτής της δι-αφοράς ανιχνεύεται και στις γλωσσικές τους επιλογές.

Although the philosophical thought of Eugenios Voulgaris' was very much in-
fluenced by Antonio Genovesi's *Metaphysics* and *Logic*, there is no reference
whatsoever to the much debated economic writings and ideas of the latter. This
silence may be accounted for by the totally different social, economic and po-
litical contexts in which each of the two authors wrote and the respective au-
diences each addressed. This is reflected in the choices of language they made.

19. Βλ. σχετικά, Franco Venturi, *Europe des lumières. Recherches sur le 18e siècle*. Mouton, Paris, 1971, σ. 283-4.

20. π. Γ. Μεταλλινός, «Ο θεολόγος Ευγένιος Βούλγαρης», Ελένη Αγγελομάτη-Τσου-γκάρακη (επ.), *Ευγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Κέρκυρα 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, εκδ. Κανάκη, Αθήνα 2009, 309.

Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806). Χαλκογραφία στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη, *Η Λογική*, Λιψία 1776. Αρχείο Προσωπογραφιών, ΚΝΕ-Ε.Ι.Ε. Πηγές: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον δέκατο όγδοο αιώνα*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., ³2004) και Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Ίκαρος, ⁴1968.

Η ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ ΚΑΙ ΣΕΒΑΣΤΟΥ ΛΕΟΝΤΙΑΔΗ

Ηλίας Τεμπέλης – Όλγα Θεοδώρου

Στο έργο του *Άπολογία*, στην αρχή του τέταρτου κεφαλαίου με τίτλο «Ἡ Ἐκθεσις ἢ ἡ Ἀπολογία ἡ πρὸς τὸν Ἱερωμένον», ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ ενημερώνει κάποιον μη κατονομαζόμενο «εὐγενέστατον ἄρχοντα» και «μεγάλον γραμματικόν» για τη διένεξή του στο Ιάσιο με έναν επίσης μη κατονομαζόμενο ιερωμένο, τον «πανοσιώτατον δεῖνα», και τον παρακαλεί για τη μεσολάβησή του, προκειμένου ο ιερωμένος λόγιος να σταματήσει να τον συκοφαντεί περιφερόμενος στην πόλη και να απαντήσει, επίσης γραπτώς, στη συγκεκριμένη έκθεση, η οποία ως αντιρρητικό φυλλάδιο είχε διανεμηθεί και σε σημαίνοντα μέλη της ελληνικής παροικίας.¹ Επιπλέον, ο Μοισιόδαξ αναφέρει ότι στόχος του ιερωμένου υπήρξε ταυτόχρονα και ο Ευγένιος Βούλγαρης, αφού ο ιερωμένος περιφερόταν στο Ιάσιο κατηγορώντας και τον κερκυραίο σοφό, σε χρονική στιγμή κατά την οποία ο Βούλγαρης επεδίωκε να καταστεί μέλος της Συνόδου του Οικουμενικού Θρόνου. Οι ενδείξεις και οι υπαινιγμοί εκ μέρους του Μοισιόδακα και ο συσχετισμός ιστορικών, βιβλιογραφικών και βιογραφικών δεδομένων, όπως επίσης και δημοσίευτων επιστολών, καταδεικνύουν ότι ο «πανοσιώτατος» ήταν ο καστοριανός ιερέας και σχολάρχης Σεβαστός Λεοντιάδης² και ότι ο Βούλγαρης πληροφορηθείς την κατασυκοφάντησή του από τον Λεοντιάδη, τον πάλαι ποτέ φίλο του, με τον οποίο αλληλογραφούσε και από πριν, του απηύθυνε επιστολή, στην οποία έμμεσα του έδειχνε ότι γνώριζε την επίθεση σε βάρος του.

Η εν λόγω διένεξη ξέσπασε το 1765, εποχή κατά την οποία ο Βούλγαρης ζούσε στη Λειψία. Αν και έχει θεωρηθεί ότι η διένεξη περιγράφεται από τον Μοισιόδακα σε αδρές γραμμές, χωρίς αρκετά στοιχεία που να επιτρέπουν την τρύ-

1. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Άπολογία*, επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1976, σ. 125-128.

2. Για την ταύτιση του Σεβαστού Λεοντιάδη ως του συνομιλητή του Μοισιόδακα, βλ. εκτενέστερα Η. Τεμπέλης – Ο. Θεοδώρου, «Ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ο "πανοσιώτατος" Σεβαστός Λεοντιάδης και ο "εὐγενέστατος" Κωνσταντίνος Καραϊωάννης» (προς δημοσίευση στην *Επιστημονική Επιθεώρηση του Μεταπτυχιακού Προγράμματος του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου «Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία»*).

τιση του ιερωμένου,³ στην πραγματικότητα ο Μοισιόδαξ έχει παραθέσει πολλές ενδείξεις, που επιτρέπουν με ασφάλεια την ταύτιση του συνομιλητή του, τη σκιαγράφηση της προσωπικότητας και της κατάρτισής του, αλλά και την κατάρτιση των κινήτρων του. Ειδικότερα, ο συνομιλητής του Μοισιόδακα προσδιορίζεται από τον ίδιο ως «*ἱερεὺς, πρεσβύτες, φιλόσοφος, ζηλωτής*».⁴ Σύμφωνα με την περιγραφή του Μοισιόδακα, ο «*πανοσιώτατος*» κατά την επίσκεψή του στο Ιάσιο ήταν 75 ετών και καταβεβλημένος σωματικά, άρα ήταν γεννημένος το 1690. Είχε ακόμη διακριθεί στη μελέτη της νεοαριστοτελικής φιλοσοφίας και ειδικότερα του κορυδαλισμού, ο οποίος διδασκόταν σε ελληνικές σχολές της εποχής. Ο Μοισιόδαξ, ο οποίος είχε σπουδάσει στην Πάδοβα μεταξύ των ετών 1759-62, είχε ακούσει γι' αυτόν στη Βενετία, αλλά δεν τον είχε συναντήσει ποτέ μέχρι την επίσκεψή του στο Ιάσιο. Στη συνάντηση, στην οποία συμμετείχαν και τρεις συμπατριώτες του ιερωμένου, ο ίδιος επεδείκνυε ειρωνεία, δυσπιστία, περιπαικτική διάθεση, μικροπρέπεια, υπεροψία και εριστικότητα, ενώ επίσης και η άσχετη επιχειρηματολογία του, εν μέσω φωνασκιών, οδηγούσε σε πλήρη αταξία και σύγχυση. Συχνή, μάλιστα, ήταν η προσποίηση εκ μέρους του είτε όταν διακήρυττε το ζήλο του προς την Ορθοδοξία, είτε όταν υποστήριζε μια άποψη, αλλά και όταν υποκρινόταν ότι αγνοεί ξένες γλώσσες, όπως τα λατινικά ή τα γαλλικά.⁵ Η δέθεν απουσία γλωσσομάθειας εκ μέρους του «*πανοσιωτάτου*» ελέγχεται με λεπτή ειρωνεία, δεδομένου ότι ο ίδιος σχετικά με τους νεωτερικούς φιλοσόφους δεν δίσταζε «*να θεατρίζη αὐτοὺς ἐν τοσαύτῃ εὐτολμίᾳ, καὶ κυρίως ὥσάν να φοιράζῃ ἀπὸ τοῦ τρίποδος αὐτοῦ*».⁶ Ο Μοισιόδαξ, διαπιστώνοντας γενικά την έλλειψη της προσήλωσης του ιερωμένου στην αλήθεια, φαίνεται να γνωρίζει ότι αυτός είναι γλωσσομαθής, αλλά το αποσιωπά, έτσι ώστε, περιοριζόμενος σε κατηγορίες, να μην υποχρεώνεται να αντιμετωπίζει τους νεωτερικούς φιλοσόφους με επιχειρήματα για την αναίρεση των θέσεών τους. Κατά τον Μοισιόδακα, ο «*πανοσιώτατος*» στη μεταξύ τους διένεξη επιχειρούσε να πείσει ότι η αριστοτελική φιλοσοφία πρέπει να προτιμάται από όλες τις άλλες φιλοσοφίες, καθώς τους οπαδούς της ατομικής θεωρίας τους αποκαλούσε «*τζαρλατάνους*» και τους νεωτερικούς φιλοσόφους «*κούτζουρα*», συντασσόμενος, έτσι, με άλλους έλληνες σχολαστικούς φιλοσόφους, οι οποίοι αγνοούσαν τις τρέχουσες εξελίξεις στην ευρωπαϊκή φιλοσοφία, εμμένοντας πεισματικά στο περιεχόμενο των εγχειριδίων του

3. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2004, σ. 89.

4. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Άπολογία*, ό.π., σ. 157.

5. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Άπολογία*, ό.π., σ. 125, 126, 127 (σημ. 1), 139, 140 (σημ. 1), 142, 152, 156 (σημ. 1).

6. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Άπολογία*, ό.π., σ. 142.

Θεόφιλου Κορυδαλέα. Σε αυτό το πλαίσιο, ο «πανοσιώτατος» φαίνεται ότι είχε άμεση εμπλοκή σε μια σπουδαιολογούμενη, αλλά κατά βάθος σκοταδιστική διδασκαλία νεαρών μαθητών, οι οποίοι ταλανίζονταν από την απεραντολογία και τη φλυαρία μιας επιφανειακής και μηχανικής γραμματικής ανάλυσης όρων της αριστοτελικής φιλοσοφίας, υπό το πρίσμα του κορυδαλισμού.⁷ Ως συνέπεια των ανωτέρω, ο «πανοσιώτατος» τελικά εξετέθη στην εν λόγω διένεξη δείχνοντας ότι διακατέχεται από άγνοια της ιστορίας της φιλοσοφίας και από φιλαυτία. Ίσως, όμως, αυτό δεν τον ενοχλούσε ιδιαίτερα, διότι η ανταλλαγή της φιλοσοφικής επιχειρηματολογίας ήταν μάλλον μία από τις συνήθεις τακτικές συγκάλυψης εκ μέρους του «πανοσιωτάτου» σχετικά με τον πολύ σημαντικότερο και πραγματικό στόχο του. Συγκεκριμένα, ο Μοισιόδαξ του καταλογίζει την πρόθεση να συκοφαντήσει κυρίως τον ίδιο στο Ιάσιο ως «ἀμαθῆ, πλάνον καὶ λατινόφρονα», λόγω της προτίμησής του στην ευρωπαϊκή παιδεία, αλλά και ως «ἀνάξιον τῆς φιλοσοφικῆς ἐπαγγελίας», η οποία είχε ανατεθεί στον Μοισιόδακα προσωπικά από τον ηγεμόνα της Μολδαβίας Γρηγόριο Γ' Γκίκα.⁸

Επίσης, ο ιερωμένος συκοφαντώντας για πρώτη φορά στο Ιάσιο και τον τότε ευρισκόμενο στη Γερμανία Ευγένιο Βούλγαρη περιφερόταν στους δρόμους χρησιμοποιώντας εναντίον του βαρείς χαρακτηρισμούς: «*Ἀκούω πὼς λέγει (καὶ μῆτε ἀμφιβάλλω περαιτέρω πὼς λέγει, διότι πρὶν τῆς ἐλεύσεως αὐτῆς οὔτε ἔθρο-
λοῦντο λόγια τοιαῦτα κατὰ τοῦ ἀνδρός), ἀκούω πὼς λέγει, ἐνῶ ὁμιλεῖ περὶ τοῦ
Εὐγενίου: ὁ τζαρλατάνος, ὁ πεζὸς κατὰ πάντα, ὁ σπουδάζων ἐν τῇ Γερμανίᾳ δί-
κην παιδίον ἀμαθεστάτου*».⁹ Ο ιερωμένος κατὰ τον Μοισιόδακα απέβλεπε στο «*να ψυχρῶν οὐχὶ αὐτὸν μόνον, ἀλλὰ καὶ πάντα ἄλλον, ὅστις ἤθελε τρέφει τὸν αὐτόν, τὸν ὅμοιον ζῆλον ἐκείνῳ*».¹⁰ Και στη συγκεκριμένη περίπτωση ο «πανοσιώτατος», εκμεταλλευόμενος την ηλικία του και την πειστικότητά του, επέδειξε «*βαρὺν χαρακτῆρα*» και πολεμική διάθεση.

Μέχρι σήμερα δεν έχει επιχειρηθεί η ταύτιση του προσώπου, το οποίο συγχρούστηκε με τον Μοισιόδακα και μετά συκοφαντούσε τον ίδιο, αλλά και τον Βούλγαρη. Όπως, όμως, προκύπτει από στοιχεία σχετικά με τον βίο, τις σπουδές, το έργο και την αλληλογραφία του ιερέα Σεβαστού Λεοντιάδη, σχολάρχη της Σχολῆς Κυρίτζη της Καστοριάς, μπορεί να υποστηριχθεί βάσιμα ότι αυτός ήταν ο αντίπαλος του Μοισιόδακα και του Βούλγαρη. Ο Σεβαστός Λεοντιάδης γεννήθηκε στην Καστοριά το 1690 και πέθανε μεταξύ των ετών 1765-70. Τα πρώτα του μαθήματα τα παρακολούθησε στην Καστοριά κοντά στον Μεθόδιο

7. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Απολογία*, ό.π., σ. 127, 135, 140, 152-153, 155-156.

8. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Απολογία*, ό.π., σ. 126, 128, 129, 140, 153.

9. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Απολογία*, ό.π., σ. 156.

10. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Απολογία*, ό.π., σ. 157.

Ανθρακίτη, ο οποίος δίδασκε εκεί ευθυγραμμισμένος προς την πλατωνική και όχι προς τη νεοαριστοτελική φιλοσοφία του Κορυδαλέα.¹¹ Συνέχισε τις σπουδές του στη Σιάτιστα και στα Ιωάννινα, έχοντας συμμαθητή του τον μετέπειτα μαθηματικό Μπαλάνο Βασιλόπουλο. Ακολούθως και μέχρι το 1721 φοίτησε στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, όπου παρακολούθησε μαθήματα φιλοσοφίας και φιλολογίας. Μετά την ολοκλήρωση των τελευταίων σπουδών του, για την παρακολούθηση των οποίων ήταν απόλυτα απαραίτητη η γνώση της λατινικής γλώσσας, ο Λεοντιάδης το 1721 εξελέγη μετά την αποχώρηση του Ανθρακίτη δάσκαλος στη Σχολή Κυρίτζη, υποσχόμενος με νόημα να κινηθεί στο πλαίσιο «*τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ὁρθῶς φρονούντων διδασκάλων*».¹² Ξεκινούσε έτσι μία σταδιοδρομία, η οποία διήρκεσε συνολικά ίσως περισσότερο από σαράντα πέντε έτη, σε σχολές τεσσάρων πόλεων. Αρχικά ανέλαβε την επιστασία της Σχολής Κυρίτζη, ενώ στη συνέχεια δίδασκε στην Τσαρίτσανη, στην Κοζάνη ως σχολάρχης κατόπιν προσκλήσεως, στην Καστοριά για δεύτερη φορά, στη Μοσχόπολη ως «επιστάτης» και στην Καστοριά για τρίτη φορά ως ισόβιος σχολάρχης. Δεδομένης της τυποποιημένης διδασκαλίας του κορυδαλισμού στη Σχολή της Κοζάνης, κατά τη διάρκεια της εκεί σχολαρχίας του ο Λεοντιάδης ανήκε στους δασκάλους με σφαιρική κατάρτιση, αλλά και με προσήλωση στην παραδοσιακή ιδεολογία των εκκλησιαστικών κύκλων. Αναφέρεται, όμως, ανάμιξή του σε έριδες κατ' άλλους κοινοτικές και κατ' άλλους μεταξύ αυτού και των εφόρων.¹³ Το αποτέλεσμα ήταν να διακοπεί η λειτουργία της Σχολής επί δύο έτη. Λόγω της δυσαρέσκειας, η οποία προκλήθηκε σε μερίδα πολιτών της Κοζάνης, ο Λεοντιάδης, επειδή θεωρήθηκε υπεύθυνος, εκδιώχθηκε, ή αναγκάστηκε να απομακρυνθεί, προκειμένου να

11. Παντελής Ζάττας, *Σχολεία, διδάσκαλοι, λόγιοι της τουρκοκρατούμενης Καστοριάς*, Καστοριά 1984, σ. 34-37, 39-41, 49-52.

12. Κώδ. ΕΒΕ 2753, σ. 120. Επίσης, Παντελής Τσαμίσης, *Η Καστοριά και τὰ Μημεῖα της*, Τύποις Ἀλευροπούλου, Ἐν Ἀθήναις 1949, σ. 81. – Γ.Π. Κουρνούτος, «Σχολεῖα τῆς τουρκοκρατούμενης Καστοριάς», *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου*, Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἐπιστημονικαὶ πραγματεῖαι, Σειρὰ Φιλολογικὴ καὶ Θεολογικὴ, ἀρ. 9, Ἀθῆναι 1953, σ. 463. – Ευστάθιος Πελαγίδης, *Ο Κώδικας της Μητροπόλεως Καστοριάς, 1665-1769 (Εθνικὴς Βιβλιοθήκης Ελλάδος 2753)*, Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 73, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 41-42.

13. Χαρίσιος Μεγδάνης, *Ἀγγελία. Περὶ τοῦ κατ' Ἔτος τελουμένου κοινοῦ Μηημοσύνου ὑπὲρ τῶν Συνδρομητῶν τῶν ἐν Κοζάνῃ Σχολείων Ἑλληνικοῦ τε καὶ Κοινοῦ περὶ τῆς Ἐξετάσεως τῶν Μαθητῶν ἐν Ἑτεῖ 1819 κατὰ Μῆνα Φεβρουάριον, καὶ περὶ τῆς Ἀρχῆς, Προόδου, καὶ τῆς νῦν Καταστάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς, καὶ τῶν ἐν αὐτῇ κατὰ Καιροὺς χρηματισάντων Διδασκάλων, καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς ἐπὶ Παιδείᾳ ἀναφανέντων Ἐγχωρίων τε καὶ Ξένων*, [Βιέννη (;) 1820], σ. 50. – Παναγιώτης Ν. Λιούφης, *Ἱστορία τῆς Κοζάνης*, Ἐν Ἀθήναις 1924 (ανατ. Κοζάνη 1994), σ. 181.

συμφιλιωθούν οι αντίπαλες μερίδες. Τον Ιανουάριο του 1740 χειροτονήθηκε διάκονος και τον Απρίλιο του ίδιου έτους ιερέας. Αργότερα διατέλεσε και οικονόμος, ενώ από τη Μεγάλη Εκκλησία διορίστηκε και ιεροκήρυκας. Στους εκκλησιαστικούς λόγους του ήταν μειλίχιος, πειστικός και εύγλωττος, ιδιότητες που τον ανέδειξαν σε δεινό ιεροκήρυκα. Το 1744 ο Λεοντιάδης εισάγοντας στη Σχολή της Μοσχόπολης μια ανώτερη βαθμίδα, τη μετονόμασε σε *Ἑλληνικὸν Φροντιστήριον ἢ Νέαν Ἀκαδημίαν*, πιθανότατα κατ' απομίμηση της πλατωνικής Ακαδημίας, ενώ ο ίδιος ήδη δίδασκε εκεί νεοαριστοτελική φιλοσοφία, αρχαία ελληνική γλώσσα και φιλολογία. Το ίδιο έτος στη Μοσχόπολη εκδόθηκε από διακόνους του αρχιεπισκόπου Αχριδών Ιωάσαφ και, ταυτόχρονα, μαθητές του Λεοντιάδη, το έργο του Κορυδαλέα *Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων*, στο οποίο συμπεριλήφθησαν ολιγοσέλιδες σημειώσεις του Λεοντιάδη «περὶ ἔτους, Μηνῶν, ἡμερῶν καὶ Ἰνδικτιῶνος».¹⁴ Αυτές οι σημειώσεις, για την απειρία του ως προς το περιεχόμενο των οποίων ο Λεοντιάδης ζητεί συγγνώμη, συνιστούν το μοναδικό εκδοθέν πόνημά του με συμβολικά μεγάλη αξία λόγω της συμπερίληψής του σε έργο του Κορυδαλέα. Ο Λεοντιάδης συνέθεσε ακόμη εκκλησιαστικούς λόγους, αλλά και δύο επιγράμματα ηρωελεγεία προς όχι τυχαίους ιεράρχες, όπως στον Μητροπολίτη Χαλκηδόνος Ιωαννίκιο το 1750, ο οποίος διατέλεσε αργότερα πατριάρχης Κωνσταντινούπολης, και στον αρχιεπίσκοπο Αχριδών Ιωάσαφ. Για την κατανόηση των πιθανών κινήτρων του Λεοντιάδη σχετικά με τη σύνταξη του δεύτερου επιγράμματος, πρέπει να επισημανθεί ότι οι αξιωματούχοι της Καστοριάς και της Μοσχόπολης ορίζονταν κατά προνομιακό τρόπο από τον αρχιεπίσκοπο Αχριδών, αλλά και ότι ενώπιον του συγκεκριμένου ιεράρχη ο Ανθρακίτης το 1723 είχε δώσει έγγραφη ομολογία της ορθόδοξης πίστης, προκειμένου να λάβει συγχώρηση. Όπως ο Ανθρακίτης, έτσι και ο Λεοντιάδης ήταν προφανώς γνώστης της γαλλικής διανόησης, καθώς εθεωρείτο φορέας των αντιλήψεων των Descartes και Malebranche, τις οποίες και δίδασκε στη Μοσχόπολη.¹⁵

Εδώ πρέπει επιπλέον να παρατεθούν ενδεικτικά κάποια σημαντικά γεγο-

14. Τοῦ σοφωτάτου κυρίου Θεοφίλου Κορυδαλέως τοῦ Ἀθηναίου, Τοῦ ὕστερον διὰ τοῦ θείου καὶ Μοναχικοῦ Σχήματος Θεοδοσίου Μετονομασθέντος περὶ Ἑπιστολικῶν Τύπων. Ἐν οἷς περιέχονται καὶ ἑτέρων Διδασκάλων Ἐπιστολαί, καὶ Ἀφθονίον προγεννιάσματα. Ἐτι τοῦ αὐτοῦ Θεοφίλου περὶ ρητορικῆς ἐκθέσεως. Δαπάνη μὲν τῶν Ἱεροφιλομαθεστάτων Διακόνων Τοῦ Μακαριωτάτου Ἀχριδῶν Κυρίου Κυρίου Ἰωάσαφ Παρθενίου καὶ Νικηφόρου, καὶ Γερμανοῦ τῶν Βοδενῶν Κυρίου Μητροφάνους, τῶν καὶ ἀκροατῶν τοῦ Ἱερολογιωτάτου ἐν Διδασκάλοις Σεβαστοῦ, καὶ Ἐπιστάτου τῆς ἐν Μοσχόπολει Νέας ἀκαδημίας. Διορθώσει δὲ τοῦ Πανοσιωτάτου καὶ λογιωτάτου ἐν Ἱεροδιδασκάλοις Κυρίου Κυρίου Γρηγορίου τοῦ Μοσχοπολίτου. Ἐν Μοσχόπολει. 1744. Παρὰ Γρηγορίῳ Ἱερομονάχῳ τῷ Κωνσταντινίδῃ, σ. 174-182.

15. Ευστάθιος Ν. Κεκρίδης, *Θεόδωρος Αναστασίον Καβαλλιώτης (1718;-1789): Ο διδάσκαλος του Γένους*, εκδ. Παρουσία, Καβάλα 1991, σ. 27-28 (σημ. 31), 35, 51.

νότα που είχαν ήδη συμβεί ή βρίσκονταν σε εξέλιξη κατά τη χρονική περίοδο περί το 1765, οπότε ο Λεοντιάδης επισκέφθηκε το Ιάσιο. Επί επισκόπου Σερβίων και Κοζάνης Μελετίου (1745-52) ο Λεοντιάδης εκήρυττε στον Ιερό Ναό του Αγίου Νικολάου Κοζάνης και η γνώμη του λαμβανόταν υπόψη, προκειμένου περί θεολογικών ερμηνειών.¹⁶ Τουλάχιστον ένα κήρυγμά του είναι καταγεγραμμένο είτε κατά τη διάρκεια της εκεί σχολαρχίας του Βούλγαρη (1745-1748/49), είτε σε άλλη χρονική στιγμή μέχρι το 1752, έτος θανάτου του Μελετίου. Αυτό το γεγονός μπορεί να συνδυασθεί με το δεδομένο ότι ο Βούλγαρης στην αρχή του διδακτικού έργου του ήταν γνωστός και για τα γλαφυρά θεολογικά και φιλογερά εθνικά κηρύγματά του από τον άμβωνα του ναού του Αγίου Νικολάου,¹⁷ ενώ αργότερα εξέφραζε με έντονους υπαινιγμούς τη μεγάλη δυσφορία του για τη μεταχείριση που του επιφυλάχθηκε στην Κοζάνη, εν μέσω κατακρίσεων σε βάρος του και έντονης υποβάθμισής του.¹⁸ Έτσι, εικάζεται ότι η ενεργοποίηση του Λεοντιάδη ως ιεροκήρυκα στον ίδιο ναό είχε σχέση με την απαξίωση στο πρόσωπο του Βούλγαρη κατά τη διάρκεια της εκεί σχολαρχίας του και ασφαλώς και αργότερα. Τη δεκαετία του 1760 ο πατριάρχης Ιωαννίκιος Γ', με τον οποίο ο Λεοντιάδης είχε προφανώς καλές σχέσεις ήδη τουλάχιστον από το 1750, στάθηκε αδιάφορος έναντι του Βούλγαρη, ο οποίος διαπίστωνε ότι άρχιζε να διογκώνεται η αντίδραση των επιτρόπων και των μαθητών της Πατριαρχικής Σχολής της Κωνσταντινούπολης σε βάρος του. Πιθανολογείται ότι η καθυστέρηση της καταβολής της μισθοδοσίας του οδήγησε τον Βούλγαρη σε παραίτηση από την Πατριαρχική Σχολή τον Απρίλιο του 1761, δηλαδή λίγο μετά την ανάρρηση του Ιωαννίκιου. Η αδιαφορία, αν όχι η πολεμική στάση του Ιωαννίκιου συντέλεσαν σε πύκνωση των ούτως ή άλλως στενών σχέσεων του Βούλγαρη με τον μέγα διερμηνέα Γρηγόριο Γκίκα, ο οποίος ανέλαβε την ηγεμονία της Μολδαβίας το 1764. Ο Βούλγαρης φιλοξενήθηκε για αρκετό διάστημα μετά την παραίτησή του στον οίκο του Γκίκα, όπου ταυτόχρονα φιλοξενείτο και ο συμπατριώτης του Νικηφόρος Θεοτόκης. Οι

16. Χ.Γ. Πατρινέλης, «Οι πρώτοι δάσκαλοι της Σχολής Κοζάνης (Από τον Γεώργιο Κονταρή ως τον Ευγένιο Βούλγαρη)», *Ο Ερασιστής*, τ. 20 (1995), σ. 14-15: «Τέλος, για τον γνωστό δάσκαλο Σεβαστό Λεοντιάδη, που δίδασκε στην Καστοριά, τη Μοσχόπολη, αλλά και στην Κοζάνη (το 1728-1734 και το 1736-1738, κατά τον Μεγδάνη) ως προστεθή η μαρτυρία του Θεοδωρήτου του εξ Ιωαννίνων, ο οποίος, για να στηρίξει κάποια ερμηνεία του περί Αντιχρίστου, επικαλείται και τη γνώμη του οικονομού της εν Καστοριά εκκλησίας και ιεροκήρυκος Σεβαστού εν λόγω εις τὸν Ἅγιον Νικόλαον ρηθέντι ἐν Κοζάνη ἐπὶ παρουσία τοῦ σοφωτάτου Μελετίου ἐπισκόπου Σερβίων τοῦ Θεσσαλονικέως (1734-1752)».

17. Λάζαρος Αθ. Παπαϊωάννου, *Η Σχολή της Κοζάνης και ο Ευγένιος Βούλγαρης*, Σύνοδος Γραμμάτων & Τεχνών Ν. Κοζάνης, τ. 31, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 14.

18. Χαρίτων Καρνασίος, «Ο Ευγένιος Βούλγαρης και η Κοζάνη», *Ελλειψιακά*, τχ. 60-61 (Ιούνιος 2008), σ. 50-51.

σχέσεις αυτές του Βούλγαρη προκάλεσαν πιθανώς αντίδραση στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ ορισμένων κύκλων, πατριαρχικών και μη. Ταυτόχρονα, όμως, ο Ιωαννίκιος, γνωστός και κατά το παρελθόν για οικονομικές ατασθαλίες σε βάρος της εκκλησίας, αποδεικνύεται ότι δεν επέδειξε σπουδαίο ζήλο για τα πατριαρχικά πράγματα. Δυσaréσκειες και μεμψιμοιρίες ακούγονταν σε βάρος του εκ μέρους των αρχιερέων, των ευγενών και των αρχόντων. Οι τελευταίοι συγκεντρώθηκαν στην οικία του Γκίκα και αποφάσισαν την εξορία του πατριάρχη. Τον Ιωαννίκιο διαδέχθηκε ο Σαμουήλ Α΄ Χαντζερής (1763), ο οποίος ενήργησε ώστε ο προκατόχος του να απαλλαγεί από την εξορία και να απολαμβάνει προνομιακή μεταχείριση. Ο Λεοντιάδης επισκέφθηκε το Ιάσιο, ενώ βρισκόταν σε εξέλιξη η έντονη προσπάθεια του ηγεμόνα πλέον Γκίκα να επιτύχει την ανάρρηση των Θεοτόκης και Βούλγαρη στους αρχιερατικούς θρόνους Δέρκων και Χαλκηδόνος, προκειμένου να είναι ισόβια μέλη της Συνόδου, αλλά η προσπάθεια απέτυχε.¹⁹ Πάντως, ο Βούλγαρης μάταια ανέμενε νέα ευκαιρία, προκειμένου να επαναλάβανε τη διδασκαλία, είτε στην Πατριαρχική Σχολή, είτε αλλού.

Όπως σαφέστατα προκύπτει από μέχρι σήμερα αδημοσίευτη χρονολόγητη επιστολή του Βούλγαρη, ο ίδιος είχε προσωπική γνωριμία με τον Λεοντιάδη, δεδομένου ότι είχε αναλάβει να του εξασφαλίσει πατριαρχικά γράμματα, που θα είχαν χαρακτήρα συστάσεων, αλλά και προσκλήσεων. Σε αυτήν την επιστολή το ύφος του Βούλγαρη είναι φιλικότατο με ρητορικούς επαίνους προς τον Λεοντιάδη. Η επιστολή, που συντάχθηκε προφανώς πριν από την επίσκεψη του Λεοντιάδη στο Ιάσιο, έχει ως εξής:²⁰

Σεβαστῷ τῷ Καστορίας οἰκονόμῳ καὶ διδασκάλῳ.

Ἀλλὰ νῆ, καὶ σύ γε, ὦ θαυμάσιε, ἐκ πολλοῦ τοῦ περιόντος τῶν ἐν σοὶ πλεονεκτημάτων σφόδρα σεβαστὸς ὢν, ὁ σεβαστός, κἂν τις τύχοι τὸ σὺς, καὶ πάννυ βοιωτίος, ἔλξεις ἄν, εὖ ἴσθι, καὶ τοῦτον εἰς σέβας τὸ περὶ σέ, καὶ γενναῖον εἶναι σπουδάσαι θεραπευτὴν ἀναπείσεως ψυχῆς ἱερωσύνη διαπρεπούσης καὶ λόγων ὕψει κομώσης, καὶ βάθει συνέσεως ἐν ἀκριβεῖ τῇ πολιᾷ ἀκμαζούσης καὶ πρὸς ἀρετὴν τῷ ὄντι ἀνηβώσης ἐν μαραινομένῳ ταῖς ἡλικίαις τῷ σώματι. Τί

19. Γεώργιος Αἰνιάν, *Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων τοῦ ἀοιδίμου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως καὶ τινων ἄλλων μεταπτυωθέντων ἐκδοθεῖσα ἐπὶ Γεωργίου Αἰνιάνου*, τ. Α', Ἐν Ἀθήναις, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Κ. Πάλλη, 1838, σ. ιζ'.

20. Κώδ. ΕΒΕ 2952, σ. 184-186 (βλ. καὶ κώδ. ΕΒΕ 1334, φ. 40^ν, κώδ. Γενναδείου, Κυριαζή 3, φ. 117^ν). Πρβλ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκάρακη, «Επιστολὴς τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη σε ἀθηναϊκοὺς κώδικες», στο βιβλίο: *Εὐγένιος Βούλγαρης, Πρακτικὰ Διεθνούς Επιστημονικοῦ Συνεδρίου, Ἰόνιο Πανεπιστήμιο – Τμήμα Ἱστορίας, Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006* (επιμέλεια Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκάρακη), Ἰόνιο Πανεπιστήμιο, εκδ. Κανάρη, Ἀθήνα 2009, σ. 175-236. Ευχαριστῶ τον συνάδελφο Χαρ. Καρανάσιο για χρήσιμες υποδείξεις σχετικά με την ἐκδοσὴ τῆς παρούσας επιστολῆς, ὅπως καὶ τῆς ἐπόμενης.

γὰρ οὖν θαυμαστόν, ἐκεῖνος φησὶν, εἰ τὸ τμητὸν τέτμηται, εἰ |σ. 185 τὸ τμητὸν τέτμηται, εἰ τὸ καυστὸν κέκανται; Ἐγὼ δὲ σὺν ἐκείνῳ, τί θαυμαστόν, εἰ τὸ σεβαστόν, δὸς οὕτως εἰπεῖν, σεσέβασται; Ἀλλὰ θαυμαστόν οὐδέν.

Διὰ ταῦτα σοὶ καὶ οἱ Βοιωτοὶ γένοιτο τῇ προαιρέσει εὐλόγιοι καὶ εὐγένιοι, καὶ λέγειν εὖ μὴ εἰδῶσιν, εὐλόγιοι, καὶ γενναῖόν τι καὶ σοῦ ἄξιον ἐν ἔργοις ἐπιδείξει μὴ ἔχουσιν, εὐγένιοι. Νικᾶν οἶδεν ἀρετῆς ἢ φύσις καὶ αὐτοὺς σχεδὸν τοὺς αὐτῆς ἀποτρόφους εἰς τιμὴν ἐαντῆς ἐπισπᾶσθαι ἀμιλλωμένη, μὴ τοι γε τοὺς λόγον ποιουμένους τινὰ τοῦ θειοτάτου χρήματος. Εἰ γὰρ καὶ ἀρετῆς εἴρηται ὅτι τὸ βάρβαρον οὐ ξυνήσιν ἄχρι τινός, ἀλλ' οὖν ἐμοὶ καὶ τότε εἰρησθαι δοκεῖ· οὐ γὰρ οὐδὲ τοὺς βαρβάρους δηλαδὴ πάμπαν ἀφείλοντο οἱ θεοὶ ἀρετὴν εἰδέναι τιμᾶν, ὥς ἔφη τις ἐκείνων, ὑπὲρ ἀπάντων ἀπολογούμενος. Ὅρα γοῦν εἰς ὅσον τῷ Ἐδγενίῳ κεχώρηκε τὸ κατόρθωμα· εἰς τὸ μὴ ἀπολεῖσθαι τῶν βαρβάρων αὐτῶν, Ἐλλήνι ὄντι, δόξαι δὲ καὶ αὐτὸν ὅπως αὐτῶν τιμᾶν ἀρετὴν καὶ δι' αὐτῆς Θεόν, ἐξ οὗ αὕτη κατιοῦσα σεβαστοὺς τῷ ὄντι τοὺς ἔχοντας ἀναδείκνυσιν· ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐπὶ τοσοῦτον.

Περὶ δὲ τῶν ὑπεσχημένων πατριαρχικῶν Γραμμάτων ἐμοὶ μελήσει, ὅπως ἀληθεῶς φανήσωμαι· ἐκεῖνα γὰρ πλέον ἢ σοῦ παρ' ἄλλοις, ἐμοῦ παρὰ σοὶ συνστατικά ἔσσονται. Δείξει γὰρ ἐλθόντα οὐκ ἐν λόγοις μόνον καὶ ἀνιήτοις χειλέων |σ. 186 ψοφήμασι τιμᾶν ἡμᾶς ἀρετῆν, ἀλλὰ καὶ αὐτοῖς ἔργοις καὶ πράγμασιν, ὥς τοῦ ἐν λόγοις πιστοῦ δείγμα ὃν τὸ ἐν ἔργοις ὅσιον. Τὸν μουσικώτατον κύριον Γεράσιμον, ὃν ἡ τῆς ἀλίας ἀποτυχία μικροῦ γελᾶσιμον ἡμῖν ἀπέφηρεν, ἀσπᾶσιμον ἔχοιμι διὰ τῆς ἱερᾶς σου φωνῆς τὰ εἰκότα προσειρημένον. Τούτῳ καὶ πόρρωθεν παραινῶ μηδέποτε δυσχεραίνειν, ἀνιχθὲν τὴν ὁρμὴν ἀνασπώμενον· οὐ γὰρ ἀμέλει ταυτὰ κείται μέτρα καὶ ὄροι μουσικῆς τε, καὶ ἀλευτικῆς. Πολὺν δ' ἀλλήλων αἱ ἕξεις ἀπέχετον καὶ μᾶλλον ἢ λάρυγγ φάρυγγος καὶ πνεύμων στομάχου· ἡ μὲν γὰρ περὶ τὴν τῶν φωνῶν ἡσχόληται ἔρρηναι, ἡ δὲ περὶ τὴν τῶν ἀφώνων ζωοῖαν. Οὐδὲν δὲ ἦττον τῷ Γερασίμῳ μουσικῶ εἶναι ἢ τῷ μουσικῶ ὄντι ἀλίζει εἶναι συμβέβηκεν, εἰ μὴ καὶ πλέον, τοῦ μὲν κατὰ πρῶτον λόγον, τοῦ δὲ δευτέρως τὸ κατὰ συμβεβηκός εἶναι, ἢ τῷ φιλοσόφῳ δοκεῖ, παρεμφαίνοντος.

Ἐρρώσθω μοι ἡ σεβαστὴ κεφαλὴ καὶ φιλόσοφος εἰς μακροαίωνα.

Αργότερα, ὁμως, πιθανότατα ἀπὸ τῆς Λειψίας, ὅπου ζοῦσε μόνιμα ἀπὸ τις ἀρχὲς τοῦ 1764,²¹ ὁ Βούλγαρης ἀπηύθυνε στὸν Λεοντιάδην δεύτερη ἀχρονολόγητη καὶ μέχρι σήμερα ἐπίσης ἀδημοσίευτη ἐπιστολή, με ἐντελῶς διαφορετικὸ περιεχόμενο καὶ ὕφος, γιὰ νὰ του δείξει τὴν δυσφορία του γιὰ τὰ ὅσα ἔλεγε σὲ βάρος του. Ἐτσι, σὲ αὐτὴν ὁ Βούλγαρης ἐπιλέγει νὰ του γράψῃ ὅχι με ευθεῖες ἀναφορὲς στὴ

21. Βλ. Günther S. Henrich, «Ο Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ ἡ Λειψία», στὸ βιβλίο: *Εὐγένιος Βούλγαρης. Πρακτικὰ Διεθνούς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου, Ἰόνιο Πανεπιστήμιο – Τμήμα Ἱστορίας, Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, ὁ.π., σ. 79.

δεδομένη συκοφαντική δραστηριότητά του στο Ιάσιο, αλλά με λεπτή ειρωνεία σε πολλά σημεία και με έντονες προτροπές για το μέλλον, προκειμένου να ξεινίσει τον «καλὸν ἀγῶνα», έχοντας ήδη λάβει και χρηματική αμοιβή, όπως ταιριάζει και στη σοφία του, για τις επείγουσες ανάγκες του. Ο Λεοντιάδης παροτρύνεται να κινηθεί σαν «βοῦς ἀροτήρ» χωρίς φίμωτρο και φόβο, αλλά με τη χρήση πειστικών μέσων, όπως η ισχυρή φωνή, αρχικά στους δρόμους μιας πόλης και αργότερα να επιδοθεί στο ίδιο θεάρεστο έργο και στην Κωνσταντινούπολη, η οποία αποκαλείται βασιλεύουσα, πόλη μεγάλη και Νινευή. Έτσι, από το περιεχόμενο της δεύτερης επιστολής, η οποία παρατίθεται στη συνέχεια,²² συνάγεται ότι ο Βούλγαρης χρησιμοποιώντας προς τον Λεοντιάδη και ορισμένες φράσεις, όμοιες με εκείνες του αντιρρητικού φυλλαδίου του Μοισιόδακκα, γνώριζε τις πραγματοποιηθείσες ενέργειές του σε Ιάσιο και Κωνσταντινούπολη:

Σεβαστῷ τῷ Καστορίας οἰκονόμῳ καὶ διδασκάλῳ.

Τὰ μὲν γράμματα ἤκεν ἡμῖν, ὡς ὁρᾷς, οἷα καὶ ἡλπισται, τό τε κοινὸν εἰς ἐπισύστασιν καὶ τὸ εἰς πρόσκλησιν ἴδιον. Τὰ δὲ πράγματα ὅπως ἔξει οἶδε μὲν ἀπταιστώς Θεός, εἰκάζομεν δὲ τεκμαιρόμενοι ἡμεῖς ὅτι ἔσται καὶ ταῦτα καλῶς καὶ συμφερόντως πολλοῖς τε ἄλλοις κοινῇ καὶ ἰδίᾳ καὶ τῇ ὑμετέρᾳ αἰδουσιμολογιότητι. Μᾶλλον δὲ ἐκεῖνοι· ἀντὶ γὰρ τῶν βιωτικῶν, καὶ ἐπικαίρων τὰ οὐράνια ἀπολήγονται καὶ αἰώνια. Καὶ αὐτοὶ μὲν ἄρτον δώ[σ]ουσιν τὸν σῶματα τρέφοντα, αὐτὸς δὲ διαθρύψεις αὐτοῖς λιμώττουσι τὸν ἄρτον τὸν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάντα καὶ ψυχὰς ὥωννῶντα καὶ ἐνισχύοντα. Διὸ οὐδὲ μέγα τοῦτο, ὡς ἐπὶ παραπλησίοις ἔφασκεν ὁ Ἀπόστολος, εἰ ἡμεῖς ὑμῶν τὰ σαρκικά θεορίζομεν, ἀλλ' ὅτι ἡμεῖς ὑμῖν τὰ πνευματικά ἐσπείραμεν τοῦτο μέγα καὶ τοῦ παντὸς ἄξιον.

Ὅστε ἀποδυσάμενος, διδάσκαλε, εὐθύμως εἴσιθι τὸ στάδιον· ἀγώνισαι τὸν καλὸν ἀγῶνα, πλείους (παρὰ τοὺς κάτω τούτους καὶ οὐδαμινούς) ἄνωθεν τῆς καλῆς ἐργασίας τοὺς μισθοὺς ἐκδεχόμενος· σπεῖρον δαφιλῇ ἐν ταῖς κεχερσωμέναις ἤδη τῶν ψυχῶν ἀρούραις τὸν θεῖον σπόρον· ἔλκε πλήρη ἐκ τοῦ βυθοῦ τὴν εὐαγγελικὴν σαγήνην· κἄν σοι συνεξοίσῃ ἐξελκομένη καὶ χουσοῦν τινὰ τρίποδα, ἐρρέτω σοι ὁ Ἀπόλλων καὶ ἡ πρόμαντις σὺν αὐτῷ τῷ λάλῳ ἔδατι.²³ Αὐτὸς μηδαμῶς χρήσης. Χρησάι δὲ ἀφοσιούμενος ταῖς ἐπειγούσαις χρείαις τὸ ἔρμαιον· πάντως τῷ σοφῷ, καὶ ὁ χουσὸς ἐποφείλεται. Διὸ καὶ τῷ τὴν σοφίαν προελομένῳ καὶ τὸ χουσίον προσεπεδόθη, ἵνα ἔχῃ ἐν δέοντι χρήσασθαι. Ἐξίθι βοῦς ἀροτήρ, ἐγκαρπον ἀναδεικνὺς τοῦ Θεοῦ τὸ γεώργιον· ἔξιθι δὲ ἀφίμωτος, ὅπως ἔχῃς καὶ τρέφεσθαι· ἔξελθε εἰς τὰς ὁδοὺς, καὶ φραγμοὺς καὶ ῥύμας τῆς πόλεως (μεγαλόπολις δὲ εὐὸ οἶδας ὁ κόσμος) καὶ ἀνάγκασον εἰσελθεῖν, ἵνα

22. Κώδ. EBE 2952, σ. 189-191 (βλ. καὶ κώδ. EBE 1334, φ. 41^r, κώδ. Γενναδείου, Κυριαζή 3, φ. 117^v-118^r).

23. Βλ. ανωτέρω, σημ. 6.

πληρωθῇ |^α. 191 ὁ οἶκος Κυρίου ψυχῶν πλανωμένων εἰς ἀπώλειαν· ἐπὶ ὄρου ἐψηλοῦ ἀναβάς ὕψωσον ἐν ἰσχύϊ τὴν φωνήν σου· ὕψωσον μὴ φοβοῦ. Εἰ δέ μοι πείθῃ, καὶ εἰς αὐτὴν τὴν βασιλεύουσαν, τὴν πόλιν τὴν μεγάλην, τὴν Νινευῆ, ἴθνην τοὺς ὠραίους πόδας. Τάχα ἂν εἰς βάκκον καὶ σποδὸν ἀναδραμεῖν τοὺς ἐν αὐτῇ πείσαις τῇ ἡπέρ συζῶσι τρυφῇ χαίρειν φράσαντας. Ἀλλ' αὐτὸς μὲν ταῦτα διαιτήσεις ὥς ἂν ἄμεινον ἔχειν σοι δόξῃ. Θεὸς δέ σοι ἡγεμὼν παρέστω καὶ τῆς ὁδοῦ καὶ τοῦ λόγου, ὅποι τε καὶ ὅπως συμφέρει ὀυθμίζων σου τοὺς λόγους καὶ κατευθύνων τὰ διαβήματα.

Τελικά, ὡς ἀπόρροια καὶ τῆς δεδομένης κατασυκοφάντησης τοῦ Βούλγαρη ἀπὸ τον Λεοντιάδη, τόσο στο Ἰάσιο, ὅσο, ὅπως φαίνεται, καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ πατριάρχης Σαμουήλ, γνωστός γιὰ τὸν εγωισμό, τὴν εκδικητικότητα καὶ τὸν συντηρητισμό του, ἀπογοήτευσε τὸν Βούλγαρη, διότι ἀφενός δὲν τὸν ἀνακάλεσε στὴν Πατριαρχικὴ Σχολή, ἀφετέρου τοῦ ἀπήνειμε, ἰσως χλευαστικά, τὸν τιμητικὸ τίτλο τοῦ ρεφενδάριου καὶ παλατίνου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου.

Συμπερασματικά, ὁ Σεβαστὸς Λεοντιάδης σὲ προχωρημένη ηλικία καὶ με βεβαρημένη υγεία μετέβη σκόπιμα τὸ 1765 στο Ἰάσιο, προκειμένου νὰ πληῖξει προσωπικά, τόσο τὸν Γκίκα, ὅσο καὶ τοὺς Μοισιόδακα καὶ Βούλγαρη, δηλαδή λογίους οἱ ὁποῖοι ἦταν ἀρεστοὶ στὸν ἡγεμόνα, ἀλλὰ ὄχι καὶ στοὺς πατριάρχες Ἰωαννίκιο καὶ Σαμουήλ. Ταυτιζόμενος με τὸν κορυθαλιισμό καὶ ἐναρμονιζόμενος ἔτσι με τοὺς συντηρητικὸς κύκλους τοῦ πατριαρχείου, ὁ Λεοντιάδης προκάλεσε διένεξη με τὸν Μοισιόδακα, περιβάλλοντας μιὰ προσωπικὴ καὶ ἰδεολογικὴ διαμάχη με μανδύα φιλοσοφικῆς ἀντιπαράθεσης. Ἡ διένεξη ἔδωσε στὸν Λεοντιάδη τὴν ἀφορμὴ νὰ περιέρχεται μαζί με συμπατριώτες του τὸ Ἰάσιο, σὲ μιὰ συντονισμένη προσπάθεια, κάνοντας ταυτόχρονα καὶ κατάχρηση τοῦ προσωπικοῦ κύρους του καὶ τῶν υψιγλῶν γνωριμιῶν του στοὺς ἐκκλησιαστικὸς κύκλους. Ἐτσι, ἐξακόντιζε ἐναντίον τοῦ Μοισιόδακα συκοφαντίες, προκειμένου νὰ πληῖξει εὐθέως τὸ κύρος τῆς ἐπιλογῆς του ὡς σχολάρχῃ στὴν Αὐθεντικὴ Ακαδημία τοῦ Ἰασίου. Ταυτόχρονα, συκοφαντώντας καὶ τὸν Βούλγαρη σὲ Ἰάσιο καὶ Κωνσταντινούπολη, ἐπεδίωκε τὴ δικαίωση τῆς μεταχείρισης τοῦ Ἰωαννίκιου σὲ βάρος τοῦ Βούλγαρη καὶ συντηροῦσε τὸ ἐπίσης κακὸ κλίμα στὸ περιβάλλον τοῦ Σαμουήλ. Με τὴν ἐπιχειρηθεῖσα συνεξέταση ὅλων τῶν παραπάνω δεδομένων, ἀποκαλύπτονται ἡ ταυτότητα καὶ οἱ ἐνέργειες τοῦ Λεοντιάδη, ἀγνωστοῦ μέχρι σήμερα πρωταγωνιστῆ μιᾶς φιλοσοφικῆς, πολιτικῆς, ἰδεολογικῆς καὶ προσωπικῆς διαμάχης με τὸν Βούλγαρη. Ἐτσι, νοηματοδοτοῦνται στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς βίους καὶ τὰ ἔργα τῶν ἄμεσα καὶ ἔμμεσα ἐμπλεκόμενων στὴ διαμάχη, ἡ ὁποία προκάλεσε σημαντικὴ πολυεπίπεδη ἀναστάτωση στὴν ἡγεμονία, τὴν Αὐθεντικὴ Ακαδημία καὶ τὴν ἐλληνικὴ παροικία τοῦ Ἰασίου τὸ 1765, καθὼς μέσα ἀπὸ αὐτὴν ἀμφισβητήθηκαν ἔντονα ἀξίες τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τῆς νεωτερικότητος.

Περίληψη / Summary

Ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ περιγράφει τη συκοφαντική επίθεση ενός μη κατονομαζόμενου ιερωμένου κατά του Ευγένιου Βούλγαρη στο Ιάσιο το 1765. Συνδυασμός ενδείξεων και αδημοσίευτων επιστολών του Βούλγαρη αποδεικνύει ότι ο αντίπαλός του ήταν ο Σεβαστός Λεοντιάδης (1690-1765/70). Στην ανακοίνωση εξετάζονται οι σχέσεις των δύο ανδρών και οι λόγοι της πολυεπίπεδης αντιπαράθεσής τους.

Iosipos Moisiodax describes the defamatory statements by an unnamed clergyman in Iasi in 1765 against Eugenios Voulgaris. Various indications and unpublished letters by Voulgaris prove that his opponent was Sevastos Leontiadis (1690-1765/70). This paper examines the relations between the two men and the reasons of their multilayered conflict.

[illegible]

Η ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΤΟΥ ΓΕΛΟΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΕΤΡΟ ΒΡΑΪΛΑ-ARMENH

Ευάγγελος Μουτσόπουλος

Ανάμεσα στις αισθητικές κατηγορίες, το γελοίο κατέχει θέση σημαντική, παρότι την φαινομενικώς απαξιωτική του σημασία. Η οντολογική του θεώρησης αποκαλύπτει ακριβώς και την λειτουργικότητά του στα πεδία τόσο της ανθρώπινης συμπεριφοράς όσο και της καλλιτεχνίας. Εν σχέσει προς το ωραίο, το γελοίο θεωρείται γενικώς υποβάθμισή του, κατ' αντίθεσιν προς το υψηλό που συνιστά του ωραίου μιαν αναβάθμισιν. Ωστόσο, όπως έχει δείξει ο Kant, ωραίο και υψηλό είναι κατηγορίες της κρίσεως, άρα ενδόμυχες στάσεις και αντιδράσεις της συνειδήσεως έναντι αντικειμένου φυσικού ή καλλιτεχνικού είτε απλώς αποδεκτού, ως θαυμαστού είτε ως συγκλονιστικού, αντιστοίχως.¹

Αντιθέτως, από της πλευράς του, το γελοίο προκαλεί έντονες ψυχοσωματικές αντιδράσεις· ήτοι ευφορίαν εκδηλουμένην διά σπασμών του διαφράγματος και δι' ηχηρής εκπομπής διακεκομμένων φθόγγων, όπως εις την περίπτωσιν του υποκρισμού, του «γαργαλητού», αιτίου όμως εντελώς διαφορετικού. Ο γέλω, το γέλιο, του οποίου, ετυμολογικώς, η ινδοευρωπαϊκή ρίζα* *gele-* σημαίνει λαμπρότητα που αντανάκλαται στο ανθρώπινο πρόσωπο, διαχωρίζεται από το μειδίαμα, με ινδοευρωπαϊκήν ρίζαν* *smid-* που σημαίνει άνεσιν του προσώπου με διάτασιν των χειλέων τα οποία παραμένουν κλειστά, ώστε φθόγγος να μην εκπέμπεται δι' αυτών. Έχω δείξει πώς το μειδίαμα, κοινώς «χαμόγελο», προκαλείται από συμπάθειαν προς ένα αντικείμενο της συνειδήσεως, δηλαδή από οιονεί ταυτισμόν της προς εκείνο,² ενώ ο Bergson κατέδειξε πώς ο γέλω αποτελεί κοινωνικόν κολλασμόν μιας λανθάνουσας αναντιστοιχίας, «ενός μηχανικού επικαλύπτοντος κάτω το ζωντανό» (*du mécanique plaque surd u vivant*).³ Οι δυο αντιδράσεις είναι συνεπώς εκ διαμέτρου διαφορετικές ως προς τα αίτια που τις προκαλούν, αλλά και ως προς τα αιτιατά των.

Το γελοίο συχνά έγινε αντικείμενον συγχύσεως προς το κωμικόν, όπως λ.χ. από τον Bergson, μ' αναφοράν εις την μορφή της κωμωδίας (κωμικόν των λέ-

1. Πβ. E. Moutsopoulos, *Forme et subjectivité dans l'esthétique kantienne*, β' έκδ., Paris, I.P.R., Vrin, 1997, σ. 45-80.

2. Πβ. Του Αυτού, "Au pays du sourize", *Χρονικά Αισθητικής*, 8, 1969, σ. 99-118.

3. Πβ. *Le lire IV, Œuvres*, Paris, P.U.F., 1959, σ. 400 κ.ε.

ξεων, των χαρακτήρων, των καταστάσεων). Ο Πέτρος Βράιλας-Αρμένης τις διαχωρίζει σαφώς, κ' επί πλέον θεωρεί το γελοίο στοιχείο καλλιτεχνικό που καταδεικνύει την τελειότητα του ωραίου.

Παρά το ότι το γελοίο είναι αναμφισβητήτως ένα στοιχείο της καλλιτεχνίας, ουδόλως θα θεωρηθή άποψις του ωραίου, καθ' ον τρόπον το υψηλόν και το χαρίεν είναι, κατά τον Βράιλαν, απόψεις και βαθμίδες εκείνου. Αν μνημονεύεται δίπλα του, δεν είναι λόγω συγγενείας του προς αυτό. Ο γέλως συχνά εχαρακτηρίσθη ως έκφρασις εγωϊσμού. Αυτό ισοδυναμεί τόσο προς μίαν εσωτερικήν ικανοποίησιν του γελώντος, λόγω της ευδαμονίας του, όσον και προς μίαν σχετικήν τελειότητα που διαπιστώνεται εν συγκρίσει προς την ατέλειαν μιας εννοίας, ενός αντικειμένου ή ενός όντος. Ο γέλως είναι, συνεπώς, πρώτον, ή εκδήλωσις της υπεροχής μας έναντι παντός το οποίον δεν μας αφορά κατά τρόπον άμεσον· δεύτερον, εκδήλωσις επάρσεως και αλαζονείας. Δύο άλλα αίτια ανάγονται στην περιοχόν της ηθικής διαστροφής: το τρίτον, δηλαδή οφείλεται σε μίαν απτότη-την αντίστασιν προς το αγαθόν που καταλήγει στην κακεντρέχειαν, ενώ, το τέταρτον προσιδιάζει προς μίαν επανάστασιν εωσφορικήν, η οποία απομακρύνεται εντελώς από την περιοχόν του λεγομένου «ευμενούς γέλωτος», για να ενταχθή στην περιοχή των σκοτεινών δυνάμεων του ασυνειδήτου, μακριά από κάθε ιδέαν συγκρίσεως, και λογικότητας. Πρόκειται για έναν ηχηρόν «σαρδώνιον» γέλωτα. Παρά τις διαφορές τις οποίες ο Βράιλας εντοπίζει μεταξύ των ειδών του γέλωτος, προβαίνει σε μίαν διαβάθμισή των και, συνεπώς, σε μίαν διαβάθμιση των ειδών της αισθητικής κατηγορίας του γελοίου, που παραμένει αντικείμενον απαξιώσεως εκ μέρους μιας αισθητικής συνειδήσεως της οποίας την εγωϊστικήν συμπεριφοράν διεγείρει.

Εκ παραλλήλου, όμως, απαντάται και γέλως ευμενείας, οφειλόμενος όμως, ουσιαστικώς, εις άγνοιαν, όπως, θα προσέθετα και γέλως ταυτιζόμενος προς αίτησιν συγγνώμης εκ μέρους του υποπέσαντος εις ολίσθημα, κι αυτού, ακόμη, λόγω αγνοίας, προκειμένου η σοβαρότης του ολισθήματος ν' αποσιωπηθή. Μεταβαίνουμε τοιουτοτρόπως από την περιοχόν της αισθητικής εις την περιοχόν της νοησιαλογίας.⁴ Εις τα άρθρα του περί του ωραίου (του «καλού»), ο Βράιλας ουδόλως αναφέρεται στην ασχήμια, στο «αίσχος»), πράγμα που δεν συμβαίνει στο *Δοκίμιον περί των πρώτων ιδεών και αρχών*, όπου, πριν από την διάκριση μεταξύ ασχήμιας και γελοιότητος, ορίζεται η διάκριση μεταξύ ασχήμιας και ωραιότητος: «Ουδείς», γράφει, «αρνείται πώς η ασχήμια αντιτίθεται προς το ωραίον. Αλλά αν το ωραίον είναι υπεροχή οντότητος, τότε η ασχήμια είναι κατωτερότης

4. Πβ. Ε. Μουτσόπουλου, *Νόησις και πλάνη*, Αθήνα, 1961.

και υποβάθμισις οντότητος ή και σύνολον ιδιοτήτων που αντιβαίνουν προς την τελικότητα των όντων».⁵

Του γελοίου, όπως του ωραίου και της ασχήμιας, ο Βράιλας διακρίνει τρία επίπεδα, εκδηλούμενα αντιστοίχως μέσα στην φύση, στην ηθική και στην τέχνη.

1. Στην φύση, το γελοίο εμφανίζεται υπό μορφήν ατελείας και αταξίας σωματικής, νοητικής και ηθικής, δηλαδή ομορφιάς και δυσμορφίας, ιδιοτήτων αντιθέτων προς εκείνες του ωραίου. Ωστόσο το γελοίο δεν συνάπτεται προς την ασχήμια, καθ' όσον κάθε ασχήμια δεν είναι γελοία, αφού, κατά τον Αριστοτέλη, από τον οποίον ο Βράιλας εμπνέεται οψίμως, το γελοίο είναι «*αμάρτημα και αίσχος ανώδυνον και φθαρτικόν*».⁶ Η ατέλεια, δηλαδή του γελοίου ούτε κατά την πρόθεσή της ούτε και κατά τις συνέπειές της επιφέρει κακό αδιόρθωτον. Το κατά φύσιν γελοίο λ.χ. προκαλεί μάλλον λύπη. Ο γέλως των θεών για τον Ήφαιστον στην *Οδύσσειαν*⁷ δεν προκαλείται από την φυσική χωλότητά του, αλλ' από την συζυγική του περιπέτειαν. Ως προς τις ατέλειες της νοήσεως, αυτές διακρίνονται σε διορθώσιμες (σφάλμα) και σε σκόπιμες (ψεύδος).

2. Το ηθικώς γελοίο διακρίνεται από το ηθικώς καταδικαστέον. Ο ιππότης που, για να ικανοποιήσει μιαν παραξενιά της κυράς του, κρατάει συνεχώς το ένα μάτι του κλειστό, παραμένει γελοίος· αν όμως για τον ίδιο λόγο εγκληματούσε, θα εγίνετο ήρωας τραγωδίας.⁸ Ο Βράιλας τονίζει πώς η διαχωριστική γραμμή, όχι, άλλωστε, απολύτως διακριτή, μεταξύ κωμικού και τραγικού, συνίσταται στην πρόθεση της πράξεως. Το τραγικόν αρχίζει εκεί όπου το αποτέλεσμα της ακούσιας πράξεως παύει να είναι αβλαβές κι' αποβαίνει «φθαρτικόν» για τον πράττοντα.⁹ Το ίδιο συμβαίνει και με τα λογοπαίγνια, ηθικώς αδιάφορα ή προσβλητικά.

3. Στην καλλιτεχνία, το γελοίο απαιτεί φρόνησιν, εξ αιτίας του κινδύνου να εκληφθή ως ασχήμια και συνεπώς ως αποτυχία του καλλιτεχνήματος, έστω κι αν αυτό λοξοδρομήσει προς την κατεύθυνση του τραγικού αφού, έτσι θα έχει αποστή από την πρόθεση του δημιουργού του. Αν ο συμφυρμός του γελοίου προς το ωραίο απαντάται συχνά στην ζωή, ο συμφυρμός αυτός επιτρέπεται και κάποτε επιβάλλεται στον τομέα της τέχνης. Ως αισθητική κατηγορία όχι άσχετη προς την ασχήμια, το γελοίο εμφανίζει χαρακτηριστικές αντίστοιχους προς αυτήν: έλλειψιν οντότητος, μετρημένης εσωτερικής οργανώσεως κι αυστηράς δομής καθώς και

5. Πβ. *Δοκίμιον*, σ. 186 <Φ.Ε., τ. 1, σ. 184, 15>.

6. Πβ. Αριστ. *Ποιητ.*, 5, 1449 a 34-35 <Φ.Ε. 1^Α, σ. 468, 10-11>.

7. Θ 326: *άσβεστος δ' αρ ενόρτο γέλως μακάρεσσι θεοίσιν πώς ίδον Ήφαιστον δια δόμους πυπνύοντα*.

8. Πβ. Φ.Ε. 1^Α, σ. 469, 13-16.

9. Πβ. *Αντόθι* <Φ.Ε., τ. 4^Α, σ. 468, 16-19>.

μορφικής τελειότητας. Ως εκ τούτου, το γελοίο αποβαίνει αισθητική αξία κατωτέρα ή και στερούμενη αυθυπαξίας. Ως εκ τούτου, προστρέχει σ' αισθητικές αξίες αυθύπαρκτες ώστε απλώς να τις συμπληρώνει. Αν δεν συσχετισθή προς το ωραίο και, δι' αυτού προς το αγαθόν, το γελοίο θα χαρακτηρίζεται *αθύρματα*, δηλαδή παιχνίδια, κι όχι έργα τέχνης σημαντικά,¹⁰ όπως και η ασχήμια, μεμονωμένη, χαρακτηρίζει έργα νοσηρά.¹¹

Μαθητής θαυμαστής και ακόλουθος του Cousin, του Jouffroy και του Lénêque, ήτο φυσικόν ο Βράιλας έτσι να διανοείται. Ωστόσο, άλλα συστήματα αισθητικών κατηγοριών, νεώτερα και πιο φιλελεύθερα, δεν υποτάσσουν το γελοίο εις την ασχήμια, αποδίδοντάς του κάποιαν αυθυπαξίαν.

Περίληψη / Summary

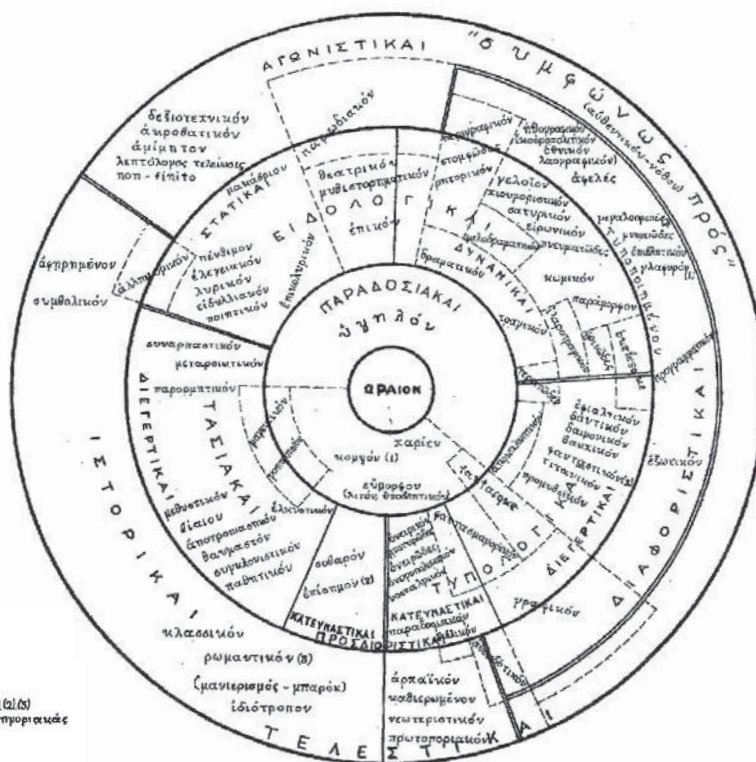
Στη φύση, το γελοίο εμφανίζεται ως ατέλεια, ως δυσαναλογία και ως αταξία. Στην ηθική, το γελοίο διακρίνεται από το καταδικαστέον. Στην τέχνη, το γελοίο απαιτεί φρόνησιν, ώστε να μην εκληφθή ως ασχήμια. Μεταγενέστερες απόψεις φαινομενικώς μόνον διαφέρουν των απόψεων του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη.

In the domain of nature, the ridiculous manifests itself as incompleteness, as disparity and as disorder. In the domain of ethics, and behavior, it is discerned from the condemnable. In the domain of art, it claims prudence, so that it will not be confused with ugliness. Ulterior considerations only apparently differ from Petros Vrailas'.

10. Πβ. <Φ.Ε. 4^Α, σ. 470, 4.>.

11. Πβ. Αυτόθι, <Φ.Ε. 4^Α, σ. 470, 6.>.

ΑΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΑΙ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΙ

ΠΕΡΙ
ΠΡΩΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΚΑΙ ΑΡΧΩΝ
ΔΟΚΙΜΙΟΝ

ΥΠΕΡ

Π. ΒΡΑΪΛΛΑ ΑΡΜΕΝΗ

Κερκυραίου.

ΕΝ ΚΕΡΚΥΡΑ,
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΕΡΜΗΣ
Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως.

1851.

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ THOMAS REID ΑΠΟ ΤΟΝ Π. ΒΡΑΪΛΑ-ΑΡΜΕΝΗ

Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη

Στη μελέτη αυτή θα ασχοληθώ με έκθεση και επίκριση κύριων θέσεων της φιλοσοφίας του Thomas Reid από τον Πέτρο Βράϊλα-Αρμένη,¹ του οποίου το φιλοσοφικό σύστημα διαμορφώθηκε υπό την επίδραση της σκωτικής, της γερμανικής και της γαλλικής φιλοσοφίας.² Στο έργο του *Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον* (1851) ιδιαίτερη θέση έχει η σκωτική φιλοσοφία στο σύνολό της,³ και κυρίως η περί πρώτων αρχών και ιδεών θεωρία του Thomas Reid,⁴ την οποία παρουσιάζει και κρίνει σε σχέση με άλλες σχετικές θεωρίες που αναπτύχθηκαν κατά την αρχαιότητα και τους νεότερους χρόνους. Παρουσιάζοντας αναλυτικά το περί πρώτων ιδεών και αρχών σύστημα του Reid, ο Βράϊλας στηρίζεται κυρίως στους οπαδούς του Royer-Collard, του Cousin και του Jouffroy, αλλά και στους Garnier, Rémusat, αξιολογώντας ιδιαίτερα την αρχή της επαγωγής του Reid, η οποία κατά τον κερκυραίο φιλόσοφο αποτελεί σύνθεση της αρχής της αιτιότητας με αυτήν της ταυτότητας.⁵

1. Μια πρώτη παρουσίαση του θέματος αυτού επιχείρησα στη ανακοίνωσή μου "A Greek Critic of Reid's Philosophy" (*International Bicentennial Conference on the Philosophy of Thomas Reid*, University of Aberdeen, Aberdeen, 2-4 September, 1985). Βλ. επίσης Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Η επίδραση της σκωτικής φιλοσοφίας στην επτανησιακή διανόηση», *Παρουσία*, τ. Β (1984), σ. 235-258 (αναδημοσίευση στο βιβλίο μου: *Νεοελληνική φιλοσοφία. Πρόσωπα και θέματα*, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1993, σ. 131-157) και Της Ιδίας, «Η διδασκαλία της φιλοσοφίας στα Επτάνησα. Το πρόβλημα της μεθόδου», *Παρουσία*, τ. Γ (1985), σ. 219-232 (αναδημοσίευση στο *Νεοελληνική φιλοσοφία. Πρόσωπα και θέματα*, ό.π., σ. 159-178).

2. Βλ. E. Moutsopoulos, *Le problème du beau chez P. Brailas-Arménis*, Ophrys, Aix-en-Provence 1960, και Του Ιδίου, *Petros Brailas-Armenis*, Twayne publishers, New York 1974.

3. Π. Βράϊλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα, Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum*, επιμ. Ε. Μουτσόπουλος – Αικ. Δώδου, τ. Ι, 1 Θεσσαλονίκη, 1969, σ. 117-152.

4. Βλ. σχετική μονογραφία μου για τη σκωτική φιλοσοφία και ιδιαίτερα για τη φιλοσοφία του Reid, Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Η γνωσιοθεωρητική θεμελίωση της αισθητικής του Thomas Reid*, Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριπόλου, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1988, ιδίως σ. 77-78.

5. Π. Βράϊλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π., σ. 55 κ.ε. και σ. 142.

Κατά τον Βράιλα, ο οποίος διαρθρώνει το έργο του διαλεκτικώς, στηριζόμενος αφενός στη βεβαιότητα ορισμένων αρχών του στοχασμού του και στην ιστορική και κριτική αντιμετώπιση άλλων συστημάτων, οι πρώτες αρχές και ιδέες είναι έμφυτες, αντιστοιχούν όμως σε αντικειμενικά δεδομένα. Η φιλοσοφία του, στηριζόμενη στην ιδέα του όντος, που είναι πρώτη, απλούστατη, καθολική, αναγκαία, αναμφισβήτητος και έμφυτος, συνδέει πλατωνικές και αριστοτελικές αντιλήψεις με καρτεσιανές και καντιανές προεκτάσεις, κυρίως όμως με τον πνευματοκρατικό εκλεκτισμό του Victor Cousin, και έχει χαρακτηριστεί ως μετριοπαθής δογματική και πνευματοκρατική πραγματοκρατία.⁶

1. Αντίληψη και πρώτες αρχές κατά τον Thomas Reid

Ο Reid δίδαξε φιλοσοφία στο Kings College του Πανεπιστημίου του Aberdeen (1752-1764) και ηθική φιλοσοφία στο Πανεπιστήμιο της Γλασκώβης (1764-1780), όπου διαδέχθηκε τον Adam Smith. Θεμελίωσε την θεωρία του για τις αρχές του κοινού νου στην κριτική του για την ιδεατή υπόθεση, τη γνωστή θεωρία των ιδεών,⁷ την οποία διέκρινε αφενός σε πυθαγόρειο-πλατωνική, αφετέρου σε περιπατητική-αριστοτελική, θεωρίες στις οποίες στηρίχθηκαν και οι νεότεροι φιλόσοφοι. Η πρώτη, που θεωρούσε τις ιδέες αιώνιες και μη συνδεδεμένες με αντικείμενα που υπάρχουν στον χρόνο και στον χώρο, συνδέθηκε με τον εκχριστιανισμένο πλατωνισμό που εκλάμβανε τις ιδέες ως δοσμένες στο νου από τον Θεό, ενώ η δεύτερη υποστήριζε πως τα φυσικά αντικείμενα τα γνωρίζουμε με τις αισθήσεις και με τις νοητικές λειτουργίες της αντίληψης, της μνήμης, της φαντασίας και της διάνοησης, που παρέχουν όμως είδη ή εικόνες που είναι τα άμεσα αντικείμενα του νου.⁸ Κατακρίνοντας νεότερους φιλοσόφους, όπως τους Descartes, Malebranche, Arnold, Locke, Berkeley, και ιδιαίτερα τον Hume, που υποστήριξαν όψεις της ιδεατής υπόθεσης, ο Reid στο έργο του *Essays on the Intellectual Powers of Man* (1785) εξέθεσε τη θεωρία του για τον κοινό νου, ο οποίος βεβαιώνει για την αντικειμενικότητα του εξωτερικού κόσμου, την ταυτότητα του εγώ και των άλλων νοήσεων και συνιστά αδιάψευστο κριτήριο με το οποίο πιστοποι-

6. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π., σ. 2.

7. Ως «νόθα και αστήρικτη υπόθεση» θεώρησε ο Reid τη θεωρία των ιδεών σύμφωνα με την οποία η αντίληψη του εξωτερικού κόσμου γίνεται όχι κατ' άμεσο αλλά κατ' έμμεσο τρόπο. Βλ. Thomas Reid, *Philosophical Works* (1880), edited by Sir W. Hamilton, 2 τόμ., G. Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1967, τ. 1, σ. 73a, σ. 128a, σ. 96a, σ. 106a-b, σ. 109a κ.ε.

8. J. Houston, *Thomas Reid in a Nutshell*, Nutshell Series No 8, Handsel Press, London 2000, σ. 8 κ.ε.

είται το εκάστοτε περιεχόμενο της συνείδησης. Γενικότερα, αυτός υποστήριξε την αμεσότητα της αντίληψης και πως το πρόβλημα αναγνώρισης των πρώτων αρχών της νεότερης φιλοσοφίας, για το οποίο ευθύνεται ο Descartes, ο οποίος «εξήγαγε το παν εκ της νοήσεως», την οδήγησε σε αδιέξοδο, που είχε ως συνέπεια ο Berkeley και ο Hume να αρνηθούν την ύπαρξη και αυτών των αισθητών αντικειμένων. Αναγνωρίζοντας τις διαφωνίες των φιλοσόφων για τις πρώτες αρχές,⁹ ο Reid πρότεινε σύνολο αρχών που τις ονόμασε αξιώματα, πρώτες αρχές, αρχές του κοινού νου, οι οποίες έχουν ορισμένα χαρακτηριστικά, όπως ότι είναι καθολικά αποδεκτές και στηρίζουν την πίστη μας στην ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου.¹⁰ Τις αρχές αυτές διέκρινε σε ενδεχόμενες, όπου περιέλαβε δώδεκα, που είναι αυταπόδεικτες προτάσεις και γίνονται καθολικά αποδεκτές,¹¹ και σε αναγκαίες, όπου περιέλαβε γραμματικές, λογικές, μαθηματικές, αισθητικές, ηθικές και μεταφυσικές αρχές.¹² Παράλληλα, διέκρινε τις κρίσεις σε ενορατικές και εξαγωγίμες, που είναι προφανείς και συνδέουν το πνεύμα με την ύλη, όπου υπάρχουν οι ενδεχόμενες αρχές, και σε επαγωγικές, που στηρίζονται σε αποδείξεις,¹³ και προσπάθησε να αναδείξει τον ρόλο του κοινού νου και των αρχών του, που συνθέτουν κατ' αυτόν ένα νέο όργανο διακρίβωσης της αλήθειας, που συμπληρώ-

9. *Intellectual Powers of Man*, Philosophical Works, τ. 1, σ. 453: "There seems to be great difference of opinion among philosophers about first principles. What one takes to be self-evident, another labours to prove by arguments, and a third denies altogether".

10. *Intellectual Powers of Man*, 6.π., σ. 44: "We ought likewise to take for granted, as first principles, things wherein we find universal agreement, among the learned and unlearned, in different nations and ages of the world". Αναφερόμενος στις επιστημολογικές πρώτες αρχές ο Reid αναγνωρίζει και άλλα χαρακτηριστικά τους εκτός της ομοφωνίας των πολλών. Παραθέτω μερικές από τις προτάσεις που μας δίνει στο *Essays on the Intellectual Powers of Man*, σ. 44: "It is a first principle that, in most operations of the mind, there must be an object distinct from the operation itself. I cannot see, without seeing something". Ό.π., σ. 46: "I shall also take for granted [i.e., as a First Principle] such facts as are attested to the conviction of all sober and reasonable men, either by our senses, by memory, or by human testimony. Although some writers on this subject have disputed the authority of the senses, of memory, and of every human faculty, yet we find that such persons, in the conduct of life, in pursuing their ends, or in avoiding dangers, pay the same regard to the authority of their senses and other faculties, as the rest of mankind". Ό.π., σ. 478: "Those things do really exist which we distinctly perceive them to be" και 6.π., σ. 480: «Another first principle is, that the natural faculties, by which we distinguish truth from error, are not fallacious... because, to judge of a demonstration, a man must trust his faculties, and take for granted the very thing in question".

11. Ό.π., σ. 452-461.

12. Ό.π., σ. 441-452.

13. Ό.π., σ. 324, σ. 434, σ. 441-461.

νει το αριστοτελικό όργανο και την επαγωγική μέθοδο του Βάκωνα, και αποτελεί ικανότητα του νου να συλλαμβάνει ορισμένες πρωτότυπες και ενορατικές κρίσεις, που μπορούν να χρησιμεύσουν ως βάση κάθε επαγωγικού συλλογισμού.¹⁴ Αναδεικνύοντας την αξία της επαγωγής, που την καλεί και «επαγωγική αρχή» και τη θεωρεί πρώτη αρχή η οποία στηρίζεται στη σύσταση του ανθρώπινου νου, ο σκώτοσ φιλόσοφος προσπάθησε να αναδείξει τη σταθερότητα της ανθρώπινης φύσης και την κανονικότητα των φαινομένων της, που διέπονται από αναλλοίωτους νόμους, οι οποίοι στηρίζονται στις κοινές πίστεις και αντιλήψεις που εμπεριέχονται σε προτάσεις της καθημερινής γλώσσας.¹⁵ Οι πίστεις αυτές, που είναι φυσικές ή ενστικτώδεις, συνυπάρχουν στο νου με τις επίκτητες, βοηθούν στο να διακρίθουν τα εμπειρικά από τα προεμπειρικά στοιχεία της αντίληψης, και διακρίνουν την αντίληψη σε πρωταρχική και επίκτητη.

2. Η θέση της σκωτικής φιλοσοφίας στον γαλλικό εκλεκτικισμό και στη φιλοσοφία του Βράϊλα

Ο Βράϊλας-Αρμένης γνώρισε τη σκωτική φιλοσοφία, και ειδικότερα τη φιλοσοφία του Thomas Reid, μέσω γαλλικών πηγών, κυρίως μέσω του Victor Cousin, του Théodore Jouffroy και του μαθητή του Adolfe Garnier, αλλά και άλλων εκπροσώπων της γαλλικής εκλεκτικής σχολής, την ενσωμάτωσε στο σύστημά του και την δίδαξε στην Ιόνιο Ακαδημία από το 1854 μέχρι το 1864.¹⁶ Στο *Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον*, το πλέον συστηματικό αυτού έργο, παρουσίασε, ερμήνευσε και έκρινε τη φιλοσοφία του Reid, αναφερόμενος κυρίως στις γνωσιολογικές, αισθητικές και ηθικές αυτού αντιλήψεις. Προσπαθώντας να προσδιορίσει θετικά και αρνητικά σημεία της φιλοσοφίας του και κυρίως την περί πρώτων αρχών θεωρία του, ανέπτυξε την κριτική του, που προεκτάθηκε και σε εκπροσώ-

14. Ό.π., σ. 230 κ.ε.

15. Ό.π., σ. 440b και σ. 229a.

16. Βλ. Α. Glycofrydi-Leontsini, "The Impact of Scottish Philosophy on Modern Greek Philosophy via French Eclecticism. A Study of Intercultural Impacts and Exchanges in the History of Philosophy", στο βιβλίο: Hans Lenk (ed.), *Comparative and Intercultural Philosophy*, Institut International de Philosophie, Proceedings of the IIP Conference (Entretiens), Seoul, 2008, Philosophy in International Kontext, τ. 5, Lit Verlag, 2009, σ. 93-117. Βλ. επίσης Α. Glycofrydi-Leontsini, "The Reception of Scottish Philosophy in the Ionian Islands during the British Protectorate", στο βιβλίο: Anthony Hirst and Patrick Sammon (eds.), *The Ionian Islands: Aspects of their History and Culture*, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge 2014, σ. 293-317.

πους του γαλλικού εκλεκτικισμού, και ανέδειξε όχι μόνο τις επιδράσεις που είχε υποστεί αλλά και την πρωτοτυπία της σκέψης του.

Η επίδραση της σκωτικής φιλοσοφίας στη γαλλική φιλοσοφία του 19ου αιώνα έχει μελετηθεί εκτενώς στο πλαίσιο της ιστορίας της φιλοσοφίας, κυρίως από γάλλους μελετητές. Η απήχηση της σκωτικής φιλοσοφίας στη Γαλλία του 19ου αιώνα και μάλιστα σε εποχή άνθησης των θετικών επιστημών υπήρξε σημαντική, καθώς ο έντονος πνευματοκρατικός και μετριοπαθής χαρακτήρας της, η τάση αυτής για συμφιλίωση του εμπειρισμού με τον ορθολογισμό και την ενορασιοκρατία, η αναφορά της στη μέση οδό του κοινού νου και οι σχέσεις της με τη θρησκεία και γενικότερα την Εκκλησία, θεωρήθηκαν, σε μια δύσκολη εποχή της γαλλικής ιστορίας, ως σημείο ωριμότητας και υπευθυνότητας, που απέτρεπε τις εξτρεμιστικές τάσεις, οι οποίες απέβλεπαν σε μια ριζοσπαστική εκπαίδευση και κοινωνική αλλαγή. Παράλληλα, οι πολιτικές και πνευματικές σχέσεις της Γαλλίας με τη Σκωτία, οι σχέσεις ιδιαίτερα των σκώτων φιλοσόφων του 19ου αιώνα με γάλλους φιλοσόφους, όπως λ.χ. του William Hamilton με τον Théodore Jouffroy και του Dugald Stewart με τον Adolphe Garnier και τον François Thurot, επέτρεψαν την εισδοχή και τη διδασκαλία της στη μετεπαναστατική Γαλλία, επειδή, όπως σημειώνει ένας από τους σημαντικότερους μελετητές της, ο Jouffroy, η σκωτική φιλοσοφία του κοινού νου, ως είδος πρωτόγονης θέασης του όλου, στηρίζεται στις αρχές της κοινής λογικής, η οποία, πέρα από πολιτικές ή φιλοσοφικές διαμάχες και διαφωνίες, εγγυάται την ευθυκρισία και τη ομοφωνία των πολλών.¹⁷ Ο Cousin ειδικότερα αναγνώριζε ως κύριο χαρακτηριστικό της φιλοσοφίας του Reid την προσήλωση στην αρετή, στον ανθρωπισμό και στη μεταφυσική, και ονόμασε τον σκώτο φιλόσοφο ως «τον πρώτο μεταφυσικό του 18ου αιώνα»,¹⁸ πράγμα που επεσήμανε ο J. McCosh, ο οποίος υποστήριζε πως «η καλύτερη ιστορία της σκωτικής φιλοσοφίας γράφτηκε από τον γάλλο Cousin, ο οποίος αξιολόγησε κυρίως την υπεροχή των σκώτων μεταφυσικών», επισημαίνοντας παράλληλα, πως «τα λάθη που εντοπίζει και η κριτική που ασκεί αυτός αξίζουν να ληφθούν υπόψη...».¹⁹ Αξίζει να αναφερθεί πως ο Cousin, πιστός στη μέθοδο της παρατήρησης, που εφάρμοσε τόσο στην αντίληψη των αισθητών όσο και της συνείδησης, μελέτησε με το ίδιο πάθος τη γερμανική φιλοσοφία, ιδιαίτερα αυτήν του Εγγέλου, που την γνώρισε σε ταξίδι του στη Γερμανία το 1817, όσο και τη σκωτική την οποία θεώρησε φυσική μετάβαση από τον Locke στον

17. Βλ. σχετικά G. Davie, *The Democratic Intellect. Scotland and its Universities in the Nineteenth Century*, Edinburgh 1960, σ. 265.

18. V. Cousin, *Philosophie écossaise*, 4η έκδ., M. Levy Frères, Paris 1861, σ. IX.

19. J. McCosh, *The Scottish Philosophy, Biographical, Expository, Critical. From Hutcheson to Hamilton* (1875), George Olms, Hildesheim 1966, σ. 1.

Kant και τους γερμανούς φιλοσόφους. Παράλληλα, αυτός αξιολόγησε την σαφήνεια της μεθόδου των σκώτων φιλοσόφων, που την ονόμασε ψυχολογική, μια και στηριζόταν στην ενδοσκοπήση και την παρατήρηση των άλλων νοήσεων, μέθοδο την οποία υιοθέτησε και ο Βράιλας.²⁰ Για τους ίδιους λόγους η σκωτική φιλοσοφία επέδρασε στην ιταλική και την ελληνική φιλοσοφία, η οποία την γνώρισε κυρίως μέσω του γαλλικού πνευματοκρατικού εκλεκτικισμού. Ο Βράιλας, ειδικότερα, θέλοντας να μελετήσει τη νοητική και ηθική φύση του ανθρώπου διά της ορθής και ψυχολογικής μεθόδου, που εφάρμοσαν αρχαίοι και νέοι φιλόσοφοι, υποστήριξε πως «ο εκλεκτισμός δεν είναι σύστημα, είναι μία των αρχών της ορθής φιλοσοφικής μεθόδου, ήτις είναι η λεγόμενη ψυχολογική»,²¹ και κατακρίνοντας τον ιδανισμό, τον υλισμό και τον πανθεϊσμό, που είναι κατ' αυτόν τρία αποκλειστικά συστήματα, συνιστώντας τρεις μεγάλες διαιρέσεις της φιλοσοφικής ανάπτυξης του αρχαίου και του νέου κόσμου και παρεκτροπές της φιλοσοφίας, ομολογεί πως τάχθηκε «υπό τη σημαία της συγχρόνου εκλεκτικής σχολής», επειδή αυτή συγκεντρώνει τις καθιερωμένες και πλέον αναμφισβήτητες φιλοσοφικές θεωρίες.²²

Τα θετικά γνωρίσματα της σκωτικής φιλοσοφίας συγκεφαλαιώνει ο Βράιλας, υπό την επίδραση του Victor Cousin και των μαθητών του, ως ακολούθως, και στο πλαίσιο του δικού του συντηρητικού εκλεκτισμού: «Η υπέρ πάσαν άλλην σφύρων και εγκρατής σκωτική σχολή ... φειδωλή κατά την επαγωγήν, δυσπιστούσα κατά πάσης τολμηράς εικασίας, αποστρεφόμενη τας υποθέσεις, αλλά ανεξάντλητος εις τας παρατηρήσεις φαίνεται μάλλον προετοιμάζουσα την ύλην ή σκοπούσα να εγείρη το φιλοσοφικόν οικοδόμημα. Αλλά το σέβας της προς την αποκάλυψιν είναι πλήρες και απειριόριστον και οιοδήποτε είναι το εκείσε επικρατούν θρησκευτικόν δόγμα και όσην ελευθερίαν και αν παραχωρή τούτο εις τας περί πίστεως ερεύνas του ατομικού λόγου, βέβαιοι είναι ότι η θρησκεία θέλει την έχει πάντοτε σύμμαχον και βοηθόν και όχι πολέμιον».²³ Γενικότερα, στα έργα του ο Βράιλας αναφέρεται συχνά σε φιλοσόφους όπως ο Francis Hutcheson, ο Thomas Reid και ο Dugald Stewart, που είναι οι κύριοι εκπρόσωποι της σκω-

20. Α. Γλυκοφύτη-Λεοντσίνη, «Η διδασκαλία της φιλοσοφίας στα Επτάνησα. Το πρόβλημα της μεθόδου», ό.π.

21. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π., Προλεγόμενα, σ. 29 και 21. Βλ. επίσης «Περί καντισμού υπόμνημα», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα, Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum* (επιμ. Ε. Μουτσόπουλος – Θ. Αναστασίου), τ. 5, Αθήνα, 1978, σ. 17.

22. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π.

23. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Η πίστις και ο λόγος», *Φιλοσοφικά έργα, Corpus* 9 (επιμ. Ε. Μουτσόπουλος και Α. Γλυκοφύτη-Λεοντσίνη), Αθήνα 1974, τ. 4B, σ. 61.

τικής φιλοσοφίας, και σε γνωσιοθεωρητικές, ηθικές και αισθητικές αντιλήψεις τους, όσο και στον David Hume, τον σκεπτικισμό του οποίου επικρίνει.

3. Η βραϊλιανή έκθεση και επίκριση της φιλοσοφίας του Reid

Οπωσδήποτε η επίδραση της σκωτικής φιλοσοφίας στην νεότερη Ελλάδα υπήρξε έντονη, ιδιαίτερα στην Επτάνησο, όπου στην εποχή της λειτουργίας της Ιονίου Ακαδημίας εισήχθη, με πρωτοβουλία του ιδρυτού της Lord Guilford, η διδασκαλία της από καθηγητές όπως ο Νικόλαος Πίκκολος, ο Νέοφυτος Βάμβας, ο Ανδρέας Κάλβος και ο Πέτρος Βράϊλας-Αρμένης, που δίδαξαν στο πρώτο ελληνικό πανεπιστήμιο φιλοσοφικά μαθήματα από το 1824 μέχρι το 1864.²⁴ Ο τελευταίος προέβη σε έκθεση και επίκριση του φιλοσοφικού συστήματος του Reid, που περιέχονται αντιστοίχως στα κεφάλαια ΙΑ' και ΙΒ' στο *Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον* (1851), το οποίο αποτελεί συστηματική προσπάθεια του κερκυραίου φιλοσόφου να εκθέσει τις απόψεις του ως προς την γνώση του όντος, εξετάζοντας τις τρεις αυτού όψεις, το αληθές, το ωραίο και το αγαθό, και ως προς τις σχέσεις του υποκειμένου της γνώσεως και του αντικειμένου αυτής, επικεντρώνοντας ειδικότερα την προσοχή του στην ενότητα φιλοσοφίας και επιστήμης και στο πρόβλημα των πρώτων ιδεών και αρχών, οι οποίες, μολονότι έμφυτες, αντιστοιχούν κατ' αυτόν προς αντικειμενικά δεδομένα.²⁵ Ειδικότερα, στο έργο αυτό επιχειρεί σύντομη ανάλυση και επίκριση των φιλοσοφικών συστημάτων του Πλάτωνος και του Αριστοτέλη, εκ των αρχαίων, του Λεϊβνιτίου, του Μαλεβράγχου, και, εκτενέστερα, του Καντίου και του Ρείδου, εκ των νεοτέρων, και διαπιστώνει πως όσοι φιλόσοφοι πραγματεύθηκαν το πρόβλημα των πρώτων αρχών απέτυχαν όσον αφορά την απαρίθμηση αυτών των αρχών, γιατί κατέγραψαν άλλες φορές λίγες και άλλες φορές πολλές αρχές, άποψη που εκφράζει και ο Reid.²⁶ Ειδικότερα, ο Βράϊλας επιχειρεί εκτενή παρουσίαση της φιλοσοφίας του Reid στο κεφάλαιο ΙΑ', σημειώνοντας μεταξύ άλλων θετικών σημείων της ρειδιανής φιλοσοφίας κυρίως την κριτική που αυτός άσκησε στον Χιουμ και σε άλλους ορθολογιστές και εμπειριστές φιλοσόφους σε σχέση με τις πρώτες αρχές, ενώ στο κεφάλαιο ΙΒ' επισημαίνει εκ νέου τα έξοχα προτερήματα της ρειδιανής φιλοσοφίας και χαρακτηρίζει τον σκώτο φιλόσοφο ως «οξύνου» και «εμβριθή» στην παρατήρηση

24. Βλ. Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Η επίδραση της σκωτικής φιλοσοφίας στην επτανησιακή διανόηση», ό.π., και Α. Glycofrydi-Leontsini, "The Reception of Scottish Philosophy in the Ionian Islands during the British Protectorate", ό.π.

25. Βλ. σχετικά Π. Βράϊλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π., «Εισαγωγικό Σημείωμα», σ. 1-2.

26. Π. Βράϊλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π., σ. 122.

αλλά και «σώφρονα» και «μετρίοφρα».²⁷ Ως προς το θέμα των πρώτων αρχών υποστηρίζει ωστόσο πως ο σκώτος φιλόσοφος κατέταξε στις πρώτες και έμφυτες πολλές παράγωγες και δευτερεύουσες, «επειδή δεν είχε την δύναμιν ή την υπομονήν να εξετάση εάν τωόντι είναι πρώται ή παράγωγοι».²⁸ Ο Βράιλας επιχειρεί συνεπώς αρχικά έκθεση του περιεχομένου του έργου *Essays on the Intellectual Powers of Man* (1885) και στη συνέχεια των *Essays on the Active Powers of Man* (1788),²⁹ ακολουθώντας την γαλλική μετάφραση του Théodore Jouffroy, ενώ στα θετικά στοιχεία της φιλοσοφίας του Reid καταγράφει αφενός την προσπάθειά του να προσδιορίσει πριν από τον Kant το υποκειμενικό και εκ των προτέρων στοιχείο της γνώσης, το οποίο ωστόσο κρίνει πως ο σκώτος φιλόσοφος δεν κατορθώσει να το αποσυνθέσει σε όλα εξ όσων συνίσταται μέρη, και αφετέρου το γεγονός πως πολέμησε τον σκεπτικισμό δια της εμπειρικής ή ψυχολογικής μεθόδου, μένοντας πιστός στην παρατήρηση και την επαγωγή.³⁰ Με αυτήν την μέθοδο κρίνει πως ο σκώτος φιλόσοφος ανασκεύασε τον σκεπτικισμό του Χιουμ, ιδρύοντας «μια από της λαμπρότερες σχολές στην ιστορία της νέας φιλοσοφίας». Επιχειρώντας επίκριση του συστήματος του Reid αναγνωρίζει και επικεντρώνει την κριτική του στην περί πρώτων ιδεών και αρχών ρειδιανή έκθεση, η οποία στηρίζεται κυρίως σε απόψεις του Cousin,³¹ του Jouffroy και του Garnier,³² ενώ παράλληλα διαλέγεται και με άλλους εκπροσώπους της εκλεκτικής σχολής, αντλώντας από αυτούς κρίσεις που εμπλουτίζουν την επίκρισή του, όπως οι Charles de Rémusat και François Thurot³³ ή οι ιταλοί Rosmini και Gallupi.³⁴

27. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π., σ. 140.

28. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π.

29. *Oeuvres complètes de Thomas Reid, chef de l'école écossaise, avec des fragments de M. Royer-Collard et une introduction de l'éditeur*, publiées par Th. Jouffroy, 6 τόμ., Sautetlet, Paris 1828-1836.

30. Βλ. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π., τ. 1, σ. 140, και «Εναρκτήριος Λόγος», *Corpus*, τ. 4 Α, έκδ. από Ε. Μουτσόπουλο - Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Αθήναι, 1973, σ. 19-33.

31. V. Cousin, *Cours de l'histoire de la philosophie moderne: Leçons de 1815 à 1829*, 5 τόμ., Ladrangue, Paris 1846-47 και Του ίδιου, *La philosophie écossaise*, 3, Librairie Nouvelle, Paris 1857.

32. A. Garnier, *Critique de la philosophie de Thomas Reid*, Hachette, Paris 1840.

33. Charles de Rémusat, *Essais de philosophie*, 2 τόμ., Ladrangue, Paris 1842 και Του ίδιου, "L'Écosse depuis la fin du XVII siècle et la philosophie de W. Hamilton", *Revue des Deux Mondes*, 2nd period, year 26, vol. 2, pt. 3, (1 April), σ. 465-507. Βλ. επίσης Fr. Thurot, *Oeuvres postumes. Leçons de grammaire et de logique. Vie de Reid*, Hachette, Paris 1837 και Fr. Thurot, *De l'entendement et de la raison. Introduction à l'étude de la philosophie*, 2 τόμ., Paris, 1830.

34. A. Rosmini-Serbati, *Nuovo Saggio sull'origine delle idee*, 1830 και A. Gallupi,

Ο Βράιλας επισημαίνει πως ο Reid προσπάθησε να καταπολεμήσει τον σκεπτικισμό του Hume, στηριζόμενος στην εμπειρική μέθοδο και σε μια ενδελεχή ανάλυση του απλούστερου στοιχείου της γνώσης, δηλ. της αίσθησης της όσφρησης, η οποία μας παρέχει πίστεις και σχέσεις, που βεβαιώνουν για την ύπαρξη του εγώ και του εξωτερικού κόσμου και είναι πρώτες και συστατικές αρχές της φύσεώς μας και όχι το αποτελέσματα της έλξης, της αγωγής ή της πείρας ούτε κάποιας άλλης νοητικής αρχής.³⁵ Αρχή πρώτη και ανεξήγητη είναι η πίστη στην ενεστώσα ύπαρξη ενός αντικειμένου που μας παρέχει η αίσθηση, αλλά και η πίστη στην παρωχημένη ύπαρξή του που μαρτυρεί η μνήμη καθώς και η πίστη στη σταθερότητα των νόμων της φύσης, που στηρίζεται στην αρχή της επαγωγής και την αιτιότητα, στις οποίες ο σκώτος φιλόσοφος προσθέτει την αρχή της φιλαληθείας και την αρχή της ευπιστίας.³⁶ Γενικότερα, στην παρουσίαση του συστήματος του Reid ο Βράιλας επισημαίνει πως αυτός συγκεφαλαιώνει όλες τις πρώτες και αναπόδεικτες αρχές στις ακόλουθες:

- α) πίστη στο ψευδές των νοητικών μας δυνάμεων, οι οποίες καλούνται αίσθηση, μνήμη, σκέψη κ.λπ.,
- β) πίστη στην ενότητα και ταυτότητα του εγώ,
- γ) πίστη στην ύπαρξη εξωτερικών υποκειμένων,
- δ) πίστη στις αλήθειες που παραδέχεται όλο το ανθρώπινο γένος και βεβαιώνει η καθολική συναίνεση και
- ε) πίστη στην φιλαλήθεια των ομοίων μας που στηρίζεται σε έλλογη κριτική.³⁷

Ο Βράιλας θα ασχοληθεί ιδιαίτερα επίσης και με την ρειδιανή διάκριση των κρίσεων σε ενορατικές και εξαγωγικές.³⁸ Εκθέτοντας τις απόψεις του Reid για την δύναμη του κρίνουν, η οποία είναι φυσική δύναμη, όπως η δύναμη της κατάποσης, αναφέρει πως υπάρχουν δύο είδη κρίσεων, οι *ενορατικές κρίσεις* (*intuitifs*), που δεν εξάγονται από άλλη πρόταση, και στις επιστήμες ονομάζονται *αξιώματα*, και παράλληλα *πρώτες αρχές*, *αρχές του κοινού νου*, *γνώσιμα πρώτα*, *κοινές έννοιες*, καθώς και οι *εξαγωγικές κρίσεις* (*deductifs*), που στηρίζονται σε άλλες αποδείξεις. Στη συνέχεια, αναφέρεται στην επιχειρηματολογία του Reid με την οποία ο τελευταίος επιχειρεί να αποδείξει,

- α) αν έχουμε κριτήριο προς ανακάλυψη αυτών των αρχών, και
- β) ποιες και πόσες είναι αυτές.

Ως προς το θέμα του κριτηρίου ο Reid υποστηρίζει:

Introduzione sull'origine della filosofia, 1840.

35. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π., σ. 117-112.

36. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π., σ. 119.

37. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π.

38. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π., σ. 122.

- α) πως κάθε δια συλλογισμού αποκτώμενη γνώση στηρίζεται σε πρώτες αρχές,
 β) πως υπάρχουν αρχές που οδηγούν σε βέβαιες και άλλες σε πιθανές συνέπειες.

Παράλληλα αναφέρεται στην αξία που έχουν για τη φυσική φιλοσοφία οι αρχές ή τα αξιώματα που διατύπωσε ο Νεύτων, ο οποίος ανήγαγε τις αρχές του Βάκωνα σε τρία ή τέσσερα αξιώματα που επονομάστηκαν *regulae philosophandi*. Έτσι, αναφέρεται στο φυσικό χάρισμα που έχει δοθεί σε όλους τους ανθρώπους ώστε να συμφωνούν και να κατανοούν αλλήλους, όταν τύχει να διαφωνούν περί των πρώτων αρχών, στο εκ προσώπου (*ad hominem*) επιχείρημα, με το οποίο «επιδεικνύουμε εις τον αργοϋόμενον πρώτην αρχήν ότι παραδέχεται άλλη που έχει το αυτό κύρος», στην εις άτοπον απαγωγή, στην ομόφωνη συναίνεση όλων των λαών, των εποχών, των σοφών και απαιδευτών, και τέλος στην ομοιότητα των θεμελιωδών αρχών όλων των διαλέκτων που αναδεικνύει την καθολικότητά τους.³⁹ Στη συνέχεια αναφέρεται στη διάκριση των αρχών σε αναγκαίες και αναλλοιοτώτους και σε ενδεχόμενες και εφημέρους, καθώς και σε αφηρημένες και πραγματικές. Καταγράφει επίσης τις πρώτες αρχές των ενδεχομένων αληθειών που είναι δώδεκα στον αριθμό, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγει την πίστη στη συνείδηση, στην υπαρξη του εγώ, στη αξιοπιστία της μνήμης, στην προσωπική ταυτότητα, στην υπαρξη των εξωτερικών αντικειμένων που συλλαμβάνουμε με τις αισθήσεις, τη δύναμη της θέλησης, την πίστη στις φυσικές δυνάμεις με τις οποίες διακρίνουμε την αλήθεια από την πλάνη, την πίστη στην υπαρξη των άλλων νοήσεων, στη μαρτυρία των ανθρώπων και στη φυσική τάξη των γινομένων. Στις αναγκαίες αρχές περιέλαβε γραμματικές αρχές, αρχές λογικές ή αξιώματα όπως λ.χ. «καμιά πρόταση δεν μπορεί να είναι αληθής και ψευδής», ή «κάθε γεγονός έχει μια αιτία», αρχές ή αξιώματα περί καλού, όπως οι θεμελιώδεις κανόνες της ποιήσεως, της μουσικής, της γραφικής, της δραματικής υποκρίσεως και της ευγλωττίας, ηθικές αρχές, που συνδέονται με αρετές και κακίες, όπως η αξιοότητα και η αναξιότητα, το ότι «δεν πρέπει να κάμνωμεν εις τους άλλους ό,τι μας φανή άδικον να κάμνωσιν άλλοι εις ημάς», και, τελευταίον, αρχές που μπορούμε να ονομάσουμε μεταφυσικές, όπως λ.χ. η αρχή ότι οι αισθητές ποιότητες που αντιλαμβανόμαστε, έχουν κάποιο υποκείμενον, που καλούμε το σώμα, και οι νοήσεις, των οποίων έχουμε συνείδηση, έχουν κάποιο υποκείμενο που καλούμε πνεύμα ή η αρχή πως ότι κάθετι που άρχεται να είναι έχει κάποιο αίτιο.⁴⁰

Ο Βράιλας αναφέρεται επίσης δια μακρών στις καλαισθητικές αρχές και στις περί καλού κρίσεις, που είναι αυτόματες και έλλογες, πρωτότυπες και παράγωγες,⁴¹ αλλά και στις ηθικές αρχές, που είναι τριών ειδών, μηχανικές, ζωι-

39. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π., σ. 124.

40. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π., σ. 124 κ.ε.

41. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π., σ. 128-132.

κές και λογικές, ενώ σε μια άλλη κατηγορία αναφέρει τις κανονίζουσες και ηγεμονικές, στις οποίες όλες οι άλλες οφείλουν να υπακούουν, εντάσσει το ορθώς εννοούμενον συμφέρον και το καθήκον, και τονίζει πως γενικότερα οι ηθικές αρχές ανάγονται στην αρετή, ή στις μερικές αρετές και τις συγκρούσεις και είναι αρχές πρώτες καθότι ανάγονται σε ενόρατη και ακαταμάχητο ενάργεια.⁴²

Στην επίκρισή του ο Βράιλας θεωρεί πως ορθώς οι απόψεις του Reid περί πρώτων αρχών έχουν αμφισβητηθεί από σύγχρονούς του και μεταγενέστερους, για έλλειψη σαφήνειας, για επαναλήψεις και για μια απαρίθμηση που δεν είναι ακριβής. Οι απαρίθμησης του κρίνονται αόριστες, συγκεχυμένες και ατελείς από τον Βράιλα.⁴³ Η εκ μέρους του Reid απαρίθμηση πολλών πρώτων αρχών γνωρίζουμε πως κατακρίθηκε από τον σκώτο φιλόσοφο Thomas Brown⁴⁴ όσο και από τον Jouffroy,⁴⁵ ενώ και ο ίδιος ο Reid ασκώντας αυτοκριτική σημειώνει με αρκετή μετριοφροσύνη: *"If the enumeration should appear to some redundant to others deficient, and to others both- if things which I conceive to be first principles should to others appear to be vulgar errors, or to be truths which derive their evidence from other truths, are therefore not first principles – in these things every man must judge to himself – I shall rejoice to see an enumeration more perfect in any or in all of these respects"*.⁴⁶ Σχολιάζοντας την άποψη αυτή του σκώτου φιλοσόφου ο A. Seth-Pattison, παρατήρησε πως *"these words are not altogether appropriate in a philosopher's mouth"*, ενώ την απαρίθμηση των «πρώτων αρχών των ενδεχομένων αληθειών» έκρινε πως εμπεριέχει λάθη,⁴⁷ τα οποία και ο Βράιλας επίσης αναγνωρίζει, επισημαίνοντας ότι, ακόμη και η απαρίθμηση των αναγκαιών αληθειών, είναι εσφαλμένη.⁴⁸

Συγκεκριμένα, ο Βράιλας θεώρησε πως ορισμένες από τις αρχές που αναφέρονται στον κατάλογο των ενδεχομένων αληθειών δεν μπορούν να θεωρηθούν πρωτότυποι νόμοι του λόγου, αφού μάλλον είναι αποτέλεσμα της εμπειρίας. Αρνούμενος κυρίως την πίστη στην ανθρώπινη εμπειρία, υποστήριξε επίσης πως ο Reid απέφυγε να συζητήσει την αρχή της ταυτότητας και να αποδείξει την πραγματική αξία της αρχής της τελικότητας.⁴⁹ Ακολουθώντας τον Cousin, υποστή-

42. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π., σ. 134-140.

43. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π., σ. 117.

44. Thomas Brown, *Lectures on the Philosophy of the Human Mind*, 2 τόμ., Edinburgh 1824, τ. 1, σ. 265 και τ. 2, σ. 14.

45. *Oeuvres complètes de Thomas Reid, Introduction*, ό.π., τ. 1, σ. 1 κ.ε.

46. *Intellectual Powers of Man*, ό.π., σ. 441b.

47. A. Seth-Pattison, *Scottish Philosophy. A Comparison of the Scottish and German Answers to Hume*, 3η έκδ., Edinburgh & London 1899, p. 127.

48. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π., σ. 144 κ.ε.

49. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π., σ. 152.

ριξε πως ο Reid δεν αντιλήφθηκε τις σχέσεις δια των οποίων όλες οι πρώτες ιδέες συνενώνονται στην ιδέα του όντος και πως απέτυχε να αναγνωρίσει την προέλευση των αρχών του ωραίου και του αγαθού, ενώ «διαμέλισε τα εκ των προτέρων στοιχεία της γνώσης», διαιρώντας αυτά μεταξύ της αίσθησης, της μνήμης και της διάνοιας, πράττοντας το ίδιο ελάττωμα με τον Kant, ο οποίος άλλωστε είδε τον λόγο «ως τάσιν προς ενότητα, ως δύναμιν εμφανίζουσιν μόνον τας τρεις ιδέας του εγώ, του κόσμου και του Θεού, και όχι ως δύναμιν συνισταμένην εξ απολύτων και καθολικών αρχών», τις οποίες άλλωστε «ούτε απαρίθμησε ακριβώς, ούτε ανήγαγε προσηκόντως, συγχέας αυτάς ποτέ μεν με γινόμενα, ποτέ δε με ορισμούς ή προτάσεις απλώς αποφαντικές». ⁵⁰ Ωστόσο αναγνωρίζει πως, παρά τα σφάλματα και τις αδυναμίες του, ο σκώτος φιλόσοφος δημιούργησε ένα συμπαγές σύστημα πρώτων αρχών, με συνέπεια να προσδιορίσει πριν από τον Kant τα *a priori* στοιχεία της ανθρώπινης γνώσης, και να καθιερώσει μια σημαντική σχολή φιλοσοφίας, αυτήν του κοινού νου. Ακολουθώντας τους γάλλους φιλοσόφους τόνισε επίσης πως «η σκωτική φιλοσοφία άνοιξε την οδό για να καταπολεμηθεί ο υλισμός και ο σκεπτικισμός και οδήγησε στη δημιουργία ενός νέου συστήματος, τον γαλλικό εκλεκτικισμό», μια σχολή της οποίας την μέθοδο ακολούθησε, και της οποίας ομολογεί πως είναι «πιστός οπαδός και ελάχιστος μαθητής». ⁵¹

Αναμφίβολα ο Reid ανέδειξε τη σημασία του μηχανισμού διαμόρφωσης πίστευων που στηρίζουν τη νόηση και είναι έμφυτες ως μέρος της ανθρώπινης σύστασης, πίστεις που είναι καθολικά αποδεκτές και αναμφισβήτητες και έχουν το καταστατικό πρώτων αρχών και αξιωμάτων, αρχών του κοινού νου, που στηρίζονται στη λογική και εξασφαλίζουν την αντικειμενικότητα της γνώσης του υποκειμένου, των άλλων νόησεων και του εξωτερικού κόσμου. Η αξιολόγηση του συστήματος του από τον Βράιλα στηρίζεται στις διαπιστώσεις της γαλλικής εκλεκτικής σχολής αλλά και στην συστηματική μελέτη συστημάτων της αρχαίας και νεότερης φιλοσοφίας, που ασχολήθηκαν με το πρόβλημα των πρώτων αρχών και ιδεών, τα οποία ο νεοέλληνας φιλόσοφος κριτικά ανέλυσε στο πλαίσιο της οντολογίας του ως «αμερόληπτος ιστορικός». ⁵²

50. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π. Σχετικά με την έκθεση και επίκριση του συστήματος του Kant, βλ. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π., σ. 85-117, ιδίως σ. 116.

51. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π., σ. 197.

52. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον», ό.π., σ. 116.

Περίληψη / Summary

Ο Π. Βράιλας-Αρμένης γνώρισε τη φιλοσοφία του Thomas Reid μέσω της γαλλικής εκλεκτικής σχολής φιλοσοφίας, και την δίδαξε στην Ιόνιο Ακαδημία στα μέσα του 19ου αιώνα. Ειδικότερα, στο έργο του *Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον* (1851) παρουσίασε, ερμήνευσε και άσκησε κριτική στις γνωσιολογικές, αισθητικές και ηθικές αντιλήψεις του Reid και κυρίως στην απαρίθμηση των αναγκαίων και ενδεχομένων αρχών που αυτός επιχείρησε στο πλαίσιο της κριτικής του για τη θεωρία των ιδεών και της φιλοσοφίας του κοινού νου, την οποία που εισηγήθηκε, επισημαίνοντας τη σημασία και επίδραση που αυτή άσκησε στην Ευρώπη.

P. Brailas-Armenis, who introduced French eclecticism in the Ionian Islands, in his book *Peri proton ideon kai archon dokimion* (1851) deals with ancient and modern theories examining their merits and defects especially on the problem of the first principles and ideas. He critically examines Thomas Reid's doctrine and enumeration of the first principles and especially his list of the contingent and necessary truths using French authors representing the French school of eclecticism. He also evaluates Reid's philosophy of common sense considering it as a main philosophical school that had a great influence and significance in Europe.

Πορτρέτο του Πέτρου Βράιλα Αρμένι από χαλκογραφία της εποχής.

ΠΤΥΧΕΣ ΤΟΥ «ΕΚΛΕΚΤΙΣΜΟΥ» ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΠΕΤΡΟΥ ΒΡΑΪΛΑ-ΑΡΜΕΝΗ

Παναγιώτης Νούτσος

I.

Πριν από αρκετές δεκαετίες, όταν βαθμιαία αποκτούσε ερευνητική και διδακτική υπόσταση η «Νεοελληνική Φιλοσοφία», είχε σημειωθεί ότι ο «εκλεκτικισμός» (εδώ υπονοούνταν η οικεία γερμανική παράδοση: *"eklektizismus"*) αποτελούσε «σύμπτωμα αμηχανίας ή φιλοσοφικού ερασιτεχνισμού». ¹ Συχνά μια τέτοια αντιμετώπιση του ζητήματος συνεπάγεται μια «ψυχολογική ερμηνεία» που δεν οριοθετεί με επάρκεια τους όρους συγκρότησης του «εκλεκτισμού». Και τούτο γιατί δεν λαμβάνει υπόψη το κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό πεδίο εκδίπλωσης και φιλοσοφικών ιδεών.

II.

Αν έχουμε μπροστά μας καθηγητή φιλοσοφίας στην Ιόνιο Ακαδημία, αλλά και γραμματέα της Γερουσίας· ιδρυτικό μέλος (και πρώτο πρόεδρο) της «Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας», αλλά και ηγέτη του κόμματος των «Μεταρρυθμιστών», δηλαδή ενός μετριοπαθούς και ενδιάμεσου πολιτικού χώρου, που δίδει ιδιαίτερο χρωματισμό στη στάθμιση εθνικού και κοινωνικού ζητήματος και του τρόπου σύζευξής τους, ποια γείωση διαθέτει το «εκλεκτικόν του φιλοσοφείν είδος»; Ιδίως, μάλιστα, αν πρόκειται για «συστηματικό εκλεκτισμό». ²

III.

Κατά τον Πέτρο Βράιλα-Αρμένη (1813-1884) ο «εκλεκτισμός» δεν αποτελεί σύστημα, αλλά «μία των αρχών της ορθής φιλοσοφικής μεθόδου». Η «εκλεκτική» στάση του Βράιλα, όπως ήδη ειπώθηκε, έχει κοινωνικο-πολιτικές ρίζες. Η αγωνιώδης προσπάθειά του να συμβιβάσει τη σύγχρονη φιλοσοφία με την παραδοσιακή σκέψη (που πολλοί την ήθελαν *ancilla Theologiae*) οφείλεται στις σπουδές του στην Ευρώπη και στην ακόλουθη επαγγελματική προσγείωση: από τη μια η

1. Π. Κονδύλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1988, σ. 9.

2. Βλ. Π. Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 2005.

Ευρώπη του Διαφωτισμού κι από την άλλη το αγγλικό imperium. Αυτή η αντίθεση διχοτομεί τη συμπάθειά του σχετικά με τη δυτική διάνοηση. Στα 1848 ο ευρωπαϊκός χώρος συνταράσσεται από τις φλόγες της δημοκρατικής ιδέας. Το πνεύμα αυτό εκφράζεται στα Επτάνησα με το «Ριζοσπαστικό κόμμα». Τη μετριοπάθεια της εφτανησιακής πολιτικής φανερώνει το «Μεταρρυθμιστικό κόμμα» (που απέβλεπε στην ένωση, αλλά τη θεωρούσε ακόμη ανέφικτη). Η στάση του Βράιλα προσαρμόζεται προς το δεύτερο.

Την πορεία από την εθνική στην κοινωνική απελευθέρωση υποτάσσει ο Βράιλας στον ηθικό νόμο. Δεν αρνείται την πίστη στην πρόοδο. Συμμορφώνεται προς το πνεύμα της εποχής του, που θέλει να πετύχει την πνευματική αποδέσμευση από το παρελθόν: η πρόοδος είναι η «πολυτιμότερα ανακάλυψις των νεωτέρων και το σύμβολον της πολιτικής των πίστεως». Δένοντας όμως την πρόοδο με την ηθική βρίσκειται στην παράταξη των «ηθικολόγων». Ενώ από τη μια πλευρά οι «προοδευτικοί» υποτάσσουν τα πάντα στην πρόοδο και από την άλλη οι «συντηρητικοί» δέν παραδέχονται καμιά πρόοδο, οι «ηθικολόγοι» στέκονται στο μέσο.

Η υπόταξη αυτή του Βράιλα έχει την αρχή της και στον κοινωνικό προσηλυτισμό του ελληνικού κράτους στα πρώτα του χρόνια. Ο νεοσύστατος κρατικός οργανισμός χρειάζεται και τη διάσταση του παρελθόντος. Η αυθυπαρξία του παρόντος είναι μια ουτοπία. Το παρόν αποτελεί «σημείον αόρατον και ακατανόητον, άμα χωρισθή του παρελθόντος και του μέλλοντος». Έτσι ενώ η σκέψη του Βράιλα με το συγκεκριμένο πολιτικό αγώνα «εγχρονίζεται», όμως αναζητεί τις πηγές της στο «αεί ωσαύτως κατά τα αυτά έχον». Η αντίθεση ανάμεσα στην κίνηση και την ακινησία, στην πρόοδο και την αιωνιότητα, στο λόγο και την πίστη γονιμοποιεί τον αγώνα και την αγωνία του φιλοσόφου. Το ιστορικό παρόν, κατά τον Βράιλα, ως άνοιγμα προς την αιωνιότητα οδηγεί στη σωστή τοποθέτηση των προβλημάτων του ανθρώπου.

Αναγνωρίζοντας απερίφραστα ο Βράιλας τη φιλοσοφία της Ιστορίας ως νέα φιλοσοφική μάθηση στρέφεται προς τους θεμελιωτές της: τον G. Vico και τον J.G. Herder. Στη συνέχεια απορρίπτει την τριαδική πορεία της ανθρωπότητας (κατά την άποψη του Cousin) καθώς και το «σύστημα ανταγωνισμών» του Michelet. Οι ανάλογες θέσεις έχουν χαρακτήρα ή φαταλιστικό ή θεοκρατικό ή πανθειστικό. Δέχεται «εις πάσαν διάνοησιν και πράξιν ανθρωπίνην μίαν αδιάσπαστον και ακατάλυτον ενότητα, ήτις δεν δύναται να συμβιβασθή με τας διχοτομίας και τριχοτομίας». Όμως η ενότητα του ιστορικού γίνεσθαι υπονοεί μια ποικιλία όρων. Η σύνθεση των γεγονότων της ιστορίας οφείλεται σε πολλά αίτια. Στην εξήγηση της ιδιαιτερότητας του δικαίου και των θεσμών ο Βράιλας θυμίζει τον Montesquieu. Στην αποδοχή της ιδέας της πρόόδου τον Condorcet και τον Comte: «Υπεδουλώσαμεν [...] την περιστοιχούσαν ημάς υλικήν φύσιν [...] θέ-

λει ενεργηθή δια της βιομηχανίας η τελεία και πλήρης απελευθέρωσις του ανθρώπου».

Η ιστορία όμως δε γνωρίζει την ανθρώπινη δραστηριότητα μόνο, αλλά συντελείται και με τα «προνοιακά» ή «κατά πρόνοιαν γινόμενα». Οι παράγοντες που επενεργούν καθοριστικά στην πρακτική συμπεριφορά του ανθρώπου είναι: ο τόπος, ο χρόνος, οι ιδιότητες της φυλής, οι μεγάλες καταστροφές και αναστατώσεις του υλικού κόσμου, η εμφάνιση των «δαιμόνιων ανδρών». Γι' αυτό και η ιστορία ορίζεται ως «η τάξις των ανθρωπίνων γινομένων συνδυαζομένη με την τάξιν των κατά πρόνοιαν δυνάμει και υπό το κράτος του προοριστικού νόμου της ανθρωπότητας». Έτσι από το ρήγμα της ιστορικότητας ξεκινάει η υπέρβαση: η αναζήτηση των υπεριστορικών της αρχών.

IV.

Με ποια προαπαιτούμενα και ποιες συνεπαγωγές αντιμετωπίζει ο Βράιλας ένα ειδικότερο θέμα; Δηλαδή, πώς οριοθετείται και ιδίως πώς νοηματοδοτείται το «Βυζάντιο» (προφανώς σύμφωνα με τη μεταγενέστερη και την τρέχουσα πια ονομασία); Πόσο βάθυνε και ιδίως σε ποια χρονική έκταση η εκτίμηση του *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*; Τα τεκμήρια έχουν συλλεχθεί και έχει ερμηνευθεί από την οικεία βιβλιογραφική συγκομιδή που, ως σημειωθεί, είναι άνιση ως προς το δεύτερο σκέλος των πεπραγμένων της. Εξάλλου το εγχείρημα να αποσυρθεί η «μεροληπτική κρίσις της Δύσεως» για την «αυτοκρατορίαν της παρακμής»³ είχε μακρά διάρκεια και ενδογενείς θιασώτες για την περιφρονητική αντιμετώπιση της «Γραικορωμαίων Αυτοκρατορίας», αλλά και των Μακεδόνων ως «εχθρών της ελληνικής ελευθερίας». Αφήνω που οι έριδες των «εδρών» έχουν ως αντικείμενο την οριοθέτηση «θεμάτων» (και με τις συνδηλώσεις που αποκομίζει η βυζαντινή χρήση του όρου) ως προς τη «δημώδη», βυζαντινή / μεταβυζαντινή ή νεοελληνική γλωσσική και λογοτεχνική παραγωγή που εκτείνεται έως την κρητική λογοτεχνία και πέραν αυτής.

Οι πρώιμοι «χρονιογράφοι» (Ελλάδιος, Προκοπίου, Βούλγαρις, Κοραής, Κούμας, Ζαβίρας κ.λπ.) της πνευματικής παραγωγής των Νεοελλήνων συνέβαλαν στην ανάδειξη της αυθυπαρξίας του νεότερου ελληνισμού και συνακόλουθα στην αυτονόμηση των σύστοιχων σπουδών, στην αρχή ξετυλίγοντας το νήμα του βίου των «λογίων γραικών» και στη συνέχεια ανασυγκροτώντας τον ιστορικό ορίζοντα της «παιδείας» ή της «ηθικής και πνευματικής μεταβολής» που επέφερε την «αναγέννησιν της Ελλάδος».

3. Π. Νούτσος, *Ο Νομιναλισμός*, Αθήνα 1980, σ. 13-16.

Πιο συγκεκριμένα, για την εγχώρια ελληνική σκέψη που αναστοχάζεται τις απαρχές της, η «Άλωση» της Κωνσταντινούπολης –σε αντίθεση με δυτικοευρωπαϊκά ιστοριογραφικά εγχειρήματα που προέκυψαν από τον υπερτονισμό της «Αναγέννησης» και της «καταδίκης του σκοτεινού» Μεσαίωνα⁴ και χρησιμοποιούν (Cellarius 1688) το 1453 ως ορόσημο της νεώτερης εποχής– σήμαινε τετρακόσια περίπου χρόνια δουλείας και «παχυτάτου»⁵ πνευματικού σκότους. Με τη συνεκτίμηση της εκπαιδευτικής και της εμπορο-ναυτικής απογείωσης των Ελλήνων χρονολογείται η «αρχή της αυξήσεως της παιδείας»⁶ στο 1720, ενώ από άλλη σκοπιά (πού επηρεάζεται από τον αντιβυζαντινισμό του Gibbon) πιστώνεται η «αναγέννησις της Ελλάδος»⁷ στις διεργασίες υπέρβασης της βυζαντινής και της οθωμανικής βαρβαρότητας.

Στους κόλπους ωστόσο του αρτισύστατου ελληνικού κράτους η «εθνική» ιστοριογραφία, στην οποία υπόκειται ως επιμέρους θεματική η μελέτη της πνευματικής του κυοφορίας, με το αφετηριακό σημείο της σύλληψης συνεχώς να μετατοπίζεται στο παρελθόν, αντιπαρατίθεται στο ερμηνευτικό σχήμα των «τριών σταδίων» («Αρχαιότητα» – «Μεσαίωνας» – «Νέοι Χρόνοι»). Στην περίπτωση μάλιστα της “media aetas”,⁸ μετά την «επανάσταση των μεσαιωνολόγων» που πυροδοτήθηκε και από το ρομαντικό κίνημα, έπρεπε να συλληφθεί η «διαχρονία» του ελληνικού έθνους με τέτοιο τρόπο που να ανατιμά τη βυζαντινή περίοδο.

Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, του πρώτου και μόνου τότε πανεπιστημίου της χώρας, ίδρυσε κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα την έδρα της «Μέσης και Νεωτέρας Ελληνικής Φιλολογίας», που το περιεχόμενο της και η επιστημονική της αρμοδιότητα διατηρούνται, με το ομώνυμο σχήμα του Τομέα «Μέσων και Νεωτέρων Ελληνικών Σπουδών» (MNEΣ), έως σήμερα αμετάβλητα. Επιπλέον, η θεσμική κατανομή της επιστημονικής γνώσης, όπως συντελέσθηκε με την τριμερή διαίρεση της Φιλοσοφικής Σχολής (1982/1983), στο αυτοτελές Τμήμα Φιλολογίας απέκοψε σε μεγάλο βαθμό, τόσο στο εκπαιδευτικό όσο ιδίως στο ερευνητικό πεδίο, τις νεοελληνικές σπουδές από την ιστορική επιστήμη, τις κοινωνικές επιστήμες και τη φιλοσοφία, που καλλιεργούνται στα άλλα δύο Τμήματα της ίδιας Σχολής. Η επισήμανση αυτή κατα-

4. Δ. Βικέλας, *Περί Βυζαντινών μελέτη*, Λονδίνο 1874, σ. 14

5. Κ. Κούμας, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, I-XII, Βιέννη 1832, σ. 554.

6. Κ. Κούμας, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, ό.π., σ. 555)

7. Α. Κοραΐς (1803), σ. 142, σ. 160 (Για τα παραθέματα αυτά βλ. Π. Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 162-166, σ. 299-300).

8. Α. Klempt, *Die Säkularisierung der universalhistorischen Auffassung*, Göttingen–Berlin 1960, σ. 75.

γράφεται αντιθετικά προς ό,τι συμβαίνει, *grosso modo*, με τη θεσμική πλαisiώση των νεοελληνικών σπουδών στα πανεπιστήμια του εξωτερικού.

Συχνά η ιστοριογραφική ανατίμηση του «Βυζαντίου» συναρτήθηκε με την ομόλογη ερευνητική διαχείριση του (δυτικού) «Μεσαίωνα». Στην καθαρώς ιστοριογραφική σφαίρα, δηλαδή λαμβανομένων υπόψη πολλών άλλων παραγόντων, εμφανίσθηκαν αξιόλογες προσπάθειες για την άμεση, με βάση τις πηγές, γνώση της μεσαιωνικής φιλοσοφίας: εγκαινιάστηκαν από τον V. Cousin (1836) και τον Rémusat (1845), και συνεχίστηκαν από τον B. Haureau και τον A. Stöckl. Οι δύο πρώτοι, με ειδικές μονογραφίες, περιορίστηκαν στον Αβελάρδο, που η σκέψη του μελετήθηκε ως η αυγή του γαλλικού στοχασμού. Οι δύο δεύτεροι, ορισμένες δεκαετίες αργότερα, χρησιμοποιώντας τον προγενέστερο ερευνητικό πλούτο επιχείρησαν να συστηματοποιήσουν και να δουν με ολικό πρίσμα την αρχή και την εξέλιξη της φιλοσοφίας στον Μεσαίωνα.

Βέβαια, προϋποθέτουν τη γενικότερη τάση να οριοθετηθεί το φαινόμενο του «Μεσαίωνα» – ο όρος “*media aetas*” κυκλοφόρησε κιόλας από τους ανθρωπιστές στις αρχές του 16ου αιώνα – και να εντοπισθούν οι βασικές φάσεις της ιστορικής του ανάπτυξης. Πριν ακόμη εμφανισθεί η «επανάσταση των μεσαιωνολόγων», όπως ονόμασε ο W.K. Ferguson τη ριζική αλλαγή στις θεωρήσεις των μελετητών της ιστορίας της μεσαιωνικής εποχής, είχε απομυθοποιηθεί το τριαδικό σχήμα της ιστορίας (με το οποίο η αστική φιλοσοφία της Ιστορίας αποθέωσε το τελευταίο στάδιο, το «θετικό») και είχε ανασκευασθεί η αντίληψη πως ο Μεσαίωνας αποτελούσε «μια απλή διακοπή της ιστορίας από μια χιλιόχρονη γενική βαρβαρότητα». Σ’ αυτό το πλαίσιο επισημάνθηκαν και αξιολογήθηκαν οι τεχνολογικές, κοινωνικο-πολιτικές και ιδεολογικές κατακτήσεις του όψιμου Μεσαίωνα που η συμβολή τους ήταν τεράστια στη διαμόρφωση της ορμής της νεώτερης ευρωπαϊκής κοινωνίας.⁹

Χωρίς να έχει προβεί ακόμη ο Ρενιέρης στην ανατίμηση του ανατολικού Μεσαίωνα, με εξαίρεση τη μνεία των διαφορών στο σύμβολο τής πίστεως και με τη συγχώνευση των δύο μορφών του «καθολικισμού» (ιδίως «έμπροσθεν του κοινού αυτών εχθρού», του προτεσταντισμού), διαθέτει μια πρώιμη ώσμωση με τον αναπροσανατολισμό της ιστοριογραφίας. Ενωώ τη *Φιλοσοφία της ιστορίας* (1841), που με την «αποκαλυπτική» γραφή αυτού του «δοκιμίου» εμφανίζεται να διαθέτει μια συνεκτική «αφαίρεση» των σπονδύλων της παγκόσμιας ιστορίας, με ρητές οφειλές στους Ancillon, de Bonald, Chateaubriand, B. Constant, madame de Staël και A. Thierry, που κινούνται στο κέντρο ή απλώς στην περιφέρεια του γαλλικού ρομαντικού κινήματος και δέχονται την αντεπίδραση των γερμανών συ-

9. Για τα παραθέματα αυτά βλ. Π. Νούτσος, *Νομιναλισμός*, ό.π., σ. 16.

νιδεατών τους, όπως ήταν οι αδελφοί Schlegel και ο Savigny. Ταυτόχρονα αξιοποιείται, στο πλαίσιο αυτής της οπτικής, η ιστοριογραφική συγκομιδή, από τον Machiavelli και τον Montesquieu έως τους Maurer, Creuzer, και Müller, με μονάδα αναφοράς την ιδέα του «πολιτισμού» στις διαδοχικές του εκφάνσεις και με αδιαφιλονίκητο ερμηνευτικό δίπολο το «λαό» και την «ατομικότητα».

Σύντομα, μόλις το 1842, θα αναγκασθεί να αποσαφηνίσει την ιστορική ιδιαιτερότητα της Ελλάδος: ο «πολιτικός ανήρ» που αποφεύγει να επιλύσει αυτό το ζήτημα «ομοιάζει ναύτιον πλέοντα τον Ωκεανόν άνευ χάρτου και πυξίδος». Με την αξίωση να ανυψωθούν τα κόμματα «εις ανώτερον στάδιον, όπου να υπάρξη η πάλη όχι μεταξύ ανθρώπων, αλλά μεταξύ θείων ιδεών», αποφαινεται ο Ρενιέρης ότι «η Ελλάς κατά τήν φύσιν, κατά τον πολιτισμόν, κατά την ιστορικήν αυτής αποστολήν, είναι Δύσις και όχι Ανατολή», επομένως το «πρωτότυπον» που πρέπει να μιμείται είναι η Αγγλία και η Γαλλία και όχι η Ρωσία.

Μαζί με τη θέση αυτή διατυπώνεται ευκρινώς η κατάρφαση προς το μετακενωτικό εγχείρημα του Κοραή, του «της Δύσεως προς την Ελλάδα διερμηνέα», και υιοθετείται πλήρως ο αντιβυζαντινισμός του: «εις τους χρόνους της παρακμής και της διαφθοράς, επί των Βυζαντινών» η χώρα «εφάνη λησιμονούσα εαυτήν και εις το αντίθετον εαυτής μετασχηματιζομένη», ενώ τώρα «αναγεννηθείσα ήδη» υπόσχεται να «γίνη εκ νέου ο αρχηγός της Δύσεως εις την ηθικήν της Ανατολής κατάκτησιν και ανάπλασιν». Μια τέτοια προσδοκία συνυφαίνεται με την απόδειξη της «σαθρότητας» των «ισχυρισμών» του Fallmerayer, ότι τάχα μεταξύ των Ελλήνων και των Ευρωπαίων ύψωσεν «η φύσις αιώσιον μεσότοιχον», που τους ενθαρρύνουν «οι ολίγοι των βυζαντινών ιδεών οπαδοί», με την προγραμματική τους θέση ότι πρέπει να ανεγερθεί «περί την Ελλάδα της Κίνας το περιτείχισμα» (1842).¹⁰

Όταν ο Κοραής εκδίδει τον *Πτωχοπρόδρομο* (1828),¹¹ έχουν ήδη ξεκινήσει οι παραδόσεις του François Guizot στη Σορβόνη, ηγέτη της κίνησης των «*Doctrinaires*», με αντικείμενο την ιστορία του «πολιτισμού».¹² Όσο για την προγενέστερη συγγραφική παραγωγή του γάλλου ιστορικού, ο «πολίτης των Αθηνοπαρισίων» την αξιοποιεί νωρίτερα στην αποτίμηση του «μεσαιώνος» ως «αιώνας σιδηρού διά τα έθνη, παρεκτός των ιερωμένων και των ευγενών, οι οποίοι μόνοι

10. Για τα παραθέματα αυτά βλ. Π. Νούτσος, «Ο Μάρκος Ρενιέρης ως πολιτικός διανοούμενος», στο βιβλίο: Μ. Ρενιέρης, *Φιλοσοφία της ιστορίας* (1841), Αθήνα 1999, σ. XXV-XXVI.

11. Βλ. και Ν. Γιακωβάκη, «Τα Πτωχοπροδρομικά του Κοραή: Μεσαιωνικές αναζητήσεις», στο: Τομέας Μ.Ν.Ε.Σ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, *Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Μνήμη Άλκη Αγγέλου*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 361-376.

12. Π. Νούτσος, *Στην αγωγή του νέου αιώνα*, Αθήνα 2002, σ. 151.

τον *εχαίροντο ως χρυσούν αιώνα*»,¹³ χωρίς δηλαδή να έχει αμβλύνει την εκτίμηση για την εποχή της «απαιδευσίας». Πάντως η «ιστορία του μεσαιώνος»¹⁴ και γι' αυτόν εξηγεί γιατί επιβάλλεται να απομακρυνθούν οι «ιερωμένοι από τα πολιτικά». Διέκρινε έτσι πως ο δρόμος προς το Βυζάντιο οδηγούσε και στην «τρίτη» Ρώμη, από την οποία δύσκολα και ο ίδιος¹⁵ θα περνούσε...

Μόνο που κατά τον 12ο αιώνα η ποίηση «εικονίζει αρκετά» την «κοινήν του έθνους όλου κατάστασιν» και ειδικότερα το «πείσμα του κοινού λαού να μην ενωθή με τους παπιστάς». Δηλαδή πρόκειται για τη «διδασκαλμονία» («αν εγέννησε ποτέ τι καλόν η διδασκαλμονία») στην οποία «χρεωστούμεν οι σημερινοί Γραικοί την ύπαρξίν μας».¹⁶ Αυτήν μάλιστα την καταφατική αντιμετώπιση του όψιμου (ανατολικού) «μεσαιώνος» αγνοούν τόσο οι «πολέμιοι» όσο και οι «οικείοι» του Κοραή.

Περίληψη / Summary

I.

Πριν από αρκετές δεκαετίες, όταν βαθμιαία αποκτούσε ερευνητική και διδακτική υπόσταση η «Νεοελληνική Φιλοσοφία», είχε σημειωθεί ότι ο «εκλεκτικισμός» (εδώ υπονοούνταν η οικεία γερμανική παράδοση: *“eklektizismus”*) αποτελούσε «σύμπτωμα αμηχανίας ή φιλοσοφικού ερασιτεχνισμού». Συχνά μια τέτοια αντιμετώπιση του ζητήματος συνεπάγεται μια «ψυχολογική ερμηνεία» που δεν οριοθετεί με επάρκεια τους όρους συγκρότησης του «εκλεκτισμού». Και τούτο γιατί δεν λαμβάνει υπόψη το κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό πεδίο εκδίπλωσης και φιλοσοφικών ιδεών.

II.

Αν έχουμε μπροστά μας καθηγητή φιλοσοφίας στην Ιόνιο Ακαδημία, αλλά και γραμματέα της Γερουσίας· ιδρυτικό μέλος (και πρώτο πρόεδρο) της «Αναγνω-

13. Α. Κοραής (1825), σ. 21, σ. 80, σ. 96, σ. 103 (για τα παραθέματα αυτά βλ. Π. Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 162-166, σ. 299-300).

14. Α. Κοραής (1831), σ. 84 (για τα παραθέματα αυτά βλ. βλ. Π. Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π.).

15. Α. Κοραής (1828), σ. 35 (για τα παραθέματα αυτά βλ. βλ. Π. Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π.).

16. Α. Κοραής (1828), σ. 149, σ. 167 (για τα παραθέματα αυτά βλ. βλ. Π. Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π.).

στικής Εταιρείας Κερκύρας», αλλά και ηγέτη του Κόμματος των «Μεταρρυθμιστών», δηλαδή ενός μετριοπαθούς και ενδιάμεσου πολιτικού χώρου που δίδει ιδιαίτερο χρωματισμό στη στάθμιση εθνικού και κοινωνικού ζητήματος και του τρόπου σύζευξής τους, ποια γείωση διαθέτει το «εκλεκτικόν του φιλοσοφείν είδος»; Ιδίως, μάλιστα, αν πρόκειται για «συστηματικό εκλεκτισμό».

I.

Some decades ago, when “Modern Greek Philosophy” was acquiring its own hypostasis in research and teaching, it was asserted that “*eclecticism*” (here the familiar German tradition of “*eklektizismus*” was being suggested) was a “symptom of perplexity or philosophical amateurism”. Frequently such an approach to the issue entails a “psychological interpretation” which does not adequately delineate the terms of the constitution of “eclecticism”. And this is because it does not take into account the social, political, and cultural field of philosophical ideas and their unfolding.

II.

If we have before us a professor of philosophy at the Ionian Academy who is also secretary of the Senate, a founding member (and first President) of the “Corfu Reading Society”, as well as leader of the “Reformers” Party, that is, of a moderate and intermediate political ground which gives a particular colouring to the weighing of a national and a social question and of the means of conjoining them, what earthing does the “eclectic mode of philosophizing” possess? Particularly, moreover, if it is a case of “systematic eclecticism”?

ΠΕΤΡΟΣ ΒΡΑΪΛΑΣ-ΑΡΜΕΝΗΣ, Ο ΚΕΡΚΥΡΑΙΟΣ.
ΚΟΡΥΦΑΙΟΣ ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΣ
ΤΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΚΡΑΤΙΚΟΥ ΕΚΛΕΚΤΙΚΙΣΜΟΥ

Αικατερίνη Δώδου

Όπως έχει ήδη προ πολλού επισημανθεί, ο κερκυραίος φιλόσοφος Πέτρος Βράϊλας-Αρμένης έχει συγκροτήσει το αρτιότερο φιλοσοφικό σύστημα στον χώρο της νεοελληνικής φιλοσοφίας και το μοναδικό στα πλαίσια της γαλλικής σχολής του Πνευματοκρατικού εκλεκτικισμού, του οποίου αποτελεί την κορύφωση.¹

Στην παρούσα ανακοίνωση θα αναφερθούμε σε ορισμένα θεμελιώδη γνωρίσματα της φιλοσοφικής πορείας και της προσωπικότητας του Βράϊλα, συνεξετάζοντας –όχι κατά τρόπο εξαντλητικό– τον βίο και το έργο του νεοέλληνα φιλοσόφου.

I.

Όπως είναι γνωστό, ο Πέτρος Βράϊλας-Αρμένης γεννήθηκε στην Κέρκυρα –η οποία στα αμέσως επόμενα χρόνια (1815 κ.ε.) υπήρξε η πρωτεύουσα της πολιτείας των Ιονίων Νήσων– στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 19ου αιώνα. Τα πρώτα του γράμματα διδάχθηκε στην γενέτειρά του υπό την εποπτεία των ικανότερων διδασκάλων της εποχής, ο σημαντικότερος από τους οποίους ήταν ο Ανδρέας Ιδρωμένος, φλογερός πατριώτης από την Πάργα και μετέπειτα καθηγητής της Θεολογίας στην Ιόνιο Ακαδημία.² Εκτός από τα συνήθη εγκύκλια μαθήματα, ο Βράϊλας διδάχθηκε την αρχαία ελληνική γλώσσα, τη λατινική και τη γαλλική, εκτός από την ιταλική, η οποία ήταν τότε η επίσημη γλώσσα του κράτους και την οποία μιλούσαν όλες σχεδόν οι οικογένειες της πόλης. Επίσης, λόγω της μεγάλης επίδοσής του στις σπουδές, ο Βράϊλας έλαβε και μαθήματα φιλολογίας, ανωτέρων μαθηματικών και φιλοσοφίας.³ Ειδικότερα, αναφορικά με τη φιλοσοφία, βιά-

1. Βλ. E. Moutsopoulos, *P. Brailas-Armenis or the Triumph of Eclecticism*, New York, Twayne, 1974.

2. Βλ. Πέτρου Βράϊλα Αρμένη, *Φιλοσοφικά Έργα*, Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum, I,1, επιμέλεια έκδοσης E. Μουτσοπούλου – Αικατερίνης Δώδου, Θεσσαλονίκη, 1969, σ. μστ' και σημ. 6.

3. Βλ. Πέτρου Βράϊλα Αρμένη, *Φιλοσοφικά Έργα*, ό.π., σ. μστ'.

σιμα θα ήταν δυνατόν να εικάσουμε ότι ο Ανδρέας Ιδρωμένος τον μύησε στην φιλοσοφία του Αριστοτέλη, αλλά και στο έργο του κερκυραίου διδασκάλου του Γένους Ευγένιου Βούλγαρι.⁴ Στην Κέρκυρα άρα γνώρισε ο Βράβιλας για πρώτη φορά την αριστοτελική φιλοσοφία, που θα αποτελέσει στη συνέχεια μία από τις βασικές συνιστώσες του συστήματός του και την οποία απηχεί πρωτίστως ο θεμελιώδης για το βραβιλιανό φιλοσοφικό λεξιλόγιο όρος *Ον, Ιδέα του όντος*. Επομένως, ο Βράβιλας όταν πήγε για σπουδές στην Ιταλία,⁵ και κατόπιν στη Γαλλία, είχε ήδη αποκτήσει μία φιλοσοφική προπαιδεία.

Την αναβίωση της συστηματικής μελέτης της αριστοτελικής φιλοσοφίας θα συναντήσει αργότερα στο έργο του Victor Cousin,⁶ κυρίως όμως σε εκείνο του J. Barthélemy Saint-Hilaire, ο οποίος είχε μεταφράσει την «Λογική» του Αριστοτέλη και είχε προτάξει στο κείμενο μία σημαντική εισαγωγή.⁷ Σε αυτήν ο συγγραφέας –ένας από τους εξέχοντες εκπροσώπους της σχολής του Εκλεκτισμού– προβαίνει σε αξιολογικές υποδείξεις για την περαιτέρω πορεία της σχολής και τον καθορισμό της φυσιογνωμίας της, προτρέποντας όσους ανήκουν στην σχολή που ίδρυσε ο V. Cousin να δώσουν μία απάντηση για τη μέθοδο του Καρτεσιού και την αξία της. Είναι χαρακτηριστικό εν προκειμένω ότι ο Βράβιλας όχι μόνο θα αποδεχθεί την θεμελιώδη για τον χαρακτήρα της γαλλικής σχολής του πνευματοκρατικού εκλεκτισμού παρουσία της καρτεσιανής μεθόδου και των αρχών της, αλλά και θα θέσει –μόνος αυτός– ως αφετηρία του φιλοσοφικού του συστήματος ένα *sui generis cogito*. Ο Barthélemy Saint-Hilaire, μέλος πλέον της Ακαδημίας Ηθικών και Πολιτικών Επιστημών, θα είναι εκείνος ο οποίος, το 1852, θα παρουσιάσει το πρώτο συνθετικό έργο του Βράβιλα *Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον* (Κέρκυρα, 1851), σε μία από τις Συνεδρίες της Ακαδημίας, κάτι που θα επαναλάβει και με την ευκαιρία της έκδοσης του έργου *Θεωρητικής και Πρακτικής Φιλοσοφίας Στοιχεία* (Κέρκυρα, 1862), προβάλλοντας κάθε φορά με επαί-

4. Είναι ενδεικτικό ότι στον Ευγένιο Βούλγαρι παραπέμπει άμεσα ο Βράβιλας στο Α' κεφάλαιο του «Δοκίμιου» του: «*Παραθέτομεν ασμένως εν τη αρχή της παρούσης διατριβής το εξής τεμάχιον του περικλεούς της Κερκύρας και της Ελλάδος φωστήρος Ευγενίου: "Αρχή η πρωτίστη των καθ' επιβολήν γνώσεων εστίν η του όντος η ον έννοια"*»... (Στοιχεία Μεταφυσικής, Ενετίσιν 1805, τ. Α', σ. 12, § κ'-κ'). Βλ. Corpus, I,1, 25-26, («Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον»).

5. Βλ. Corpus, I,1, σ. μσ'.

6. Βλ. V. Cousin, *De la Métaphysique d' Aristote*. Rapport suivi d' un essai de traduction du 1er livre. Paris, 1835. Πρβλ. Corpus, I,2, 64/15-66/7, («Εισαγωγή εις τας Φιλοσοφικάς Μελέτας»).

7. Βλ. J. Barthélemy Saint-Hilaire, *La Logique d' Aristote*, Paris, 1839-1844. Πρβλ. και Corpus, I, 1, 29, σημ. («Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον»). Επίσης Corpus I, 2, 64/15-65/7, («Εισαγωγή εις τας Φιλοσοφικάς Μελέτας»).

νους την αξία των φιλοσοφικών αυτών πονημάτων του νεοέλληνα φιλοσόφου,⁸ ενώ σε μεταγενέστερη εποχή ο γάλλος ακαδημαϊκός θα εισηγηθεί την είσοδο του Βράιλα ως αντεπιστέλλοντος μέλους στην ως άνω Ακαδημία.⁹ Οι δύο άνδρες θα συνδεθούν με φιλία, όχι πάντοτε ανέφελη, καθώς ο Barthélemy Saint-Hilaire δεν θα ενθαρρύνει τον έλληνα φιλόσοφο για τη μετάφραση των *Στοιχείων* στην γαλλική γλώσσα,¹⁰ αλλά και για λόγους πολιτικούς.¹¹

Μετά από τις εγκύκλιες σπουδές στη γενέτειρά του, ο Βράιλας μεταβαίνει, όπως σημειώθηκε ήδη, στη Βολωνία (Bologna) για σπουδές στο εκεί πανεπιστήμιο.¹² Για τις επιδράσεις που δέχθηκε το ανήσυχο πνεύμα του κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Ιταλία,¹³ αξίζει να παρατηρηθεί ότι ακριβώς κατά την εποχή εκείνη (1830) κυκλοφόρησε το περίφημο έργο του Antonio Rosmini-Serbati *Nuovo Saggio sull' origine delle idee*, το οποίο γνωρίζουμε ότι μεταγενεστέρως επηρέασε καθοριστικά τη διαμόρφωση του βραϊλιανού συστήματος. Δεν έχει εξακριβωθεί, αλλά είναι πολύ πιθανό ότι Βράιλας, φοιτητής της νομικής, αλλά και εμπορούμενος παράλληλα από ζωηρό φιλοσοφικό ενδιαφέρον, πληροφορήθηκε την έκδοση του έργου αυτού κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Ιταλία, ενώ και αργότερα στο Παρίσι ίσως του δόθηκε παρόμοια ευκαιρία, με αφορμή την διαμάχη των T. Mamiani και A. Rosmini, η οποία είχε εκδηλωθεί στη γαλλική πρωτεύουσα στα μέσα της δεκαετίας του 1830.¹⁴ Ωστόσο, λόγω της αναταραχής που επικρατούσε τότε στην Ιταλία εξαιτίας της επανάστα-

8. Βλ. παρουσίαση των παραπάνω έργων από τον J. Barthélemy-Saint-Hilaire στο *Séances et Travaux de l'Académie des Sciences Morales et Politiques*, σειρά 3η, τ. 2, σ. 469 κ.ε., Paris, 1852 και ό.π., σειρά 4η, τ. 15, σ. 317-319. Πρβλ. Corpus, I, 1, σ. ιστ' και σ. ιη'.

9. Βλ. Ε. Μουτσόπουλος, «Ο φιλόσοφος και πολιτικός Πέτρος Βράιλας-Αρμένης πριν και ύστερ' από την Ένωση», *Κερκυραϊκά Χρονικά* (Αφιέρωμα στον Π. Βράιλα-Αρμένη), περίοδος Β', τ. Β', Κέρκυρα, 2005, σ. 17.

10. Βλ. Ε. Moutsopoulos, Une traduction avortée des "Elements de Philosophie" de P. Brailas Armenis, *Φιλοσοφία, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, 31, Αθήναι, 2001, σ. 193-203.

11. Βλ. Αικατερίνη Δώδου, «Πέτρου Βράιλα-Αρμένη και Jules Barthélemy-Saint-Hilaire Αλληλογραφία», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, έτος 7, αρ. 7, 1970, σ. 65-72. Για τη μη αποδοχή της επιθυμίας του Βράιλα για μετάφραση του έργου του «Θεωρητικής και Πρακτικής Φιλοσοφίας Στοιχεία» στη γαλλική γλώσσα βλ. ό.π. σ. 69.

12. Βλ. Corpus, I, 1, σ. μστ'. Σχετική μαρτυρία για την παρακολούθηση μαθημάτων στο πανεπιστήμιο της Bologna έχουμε σε μεταγενέστερη (±1835) επιστολή του Βράιλα προς έναν από τους καθηγητές της σχολής (του οποίου δεν αναφέρεται το όνομα), από τον οποίο ο Βράιλας ζητά μια βεβαίωση για την παρακολούθηση πανεπιστημιακών παραδόσεών του περί «Ιδεολογίας». Βλ. Corpus, I, 6, 60-61.

13. Βλ. Corpus, I, 1, σ. μστ', σημ. 7.

14. Βλ. L. Ferri, *Essai sur l'histoire de la philosophie en Italie au XIX s.*, Paris, 1869.

σης του Φεβρουαρίου του 1831 –στην οποία ο Βράιλας φαίνεται ότι έλαβε μέρος μαζί με άλλους έλληνες φοιτητές– αναγκάστηκε να επιστρέψει για λίγους μήνες στην Κέρκυρα, απ' όπου αναχώρησε τελικά –μετά από μία σύντομη διαμονή στην Γενεύη– για το Παρίσι, όπου και εγγράφεται στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Σορβόνης, αποφοιτώντας ως *Licencié en Droit*.¹⁵ Δεδομένου ότι διαρρέει ένα έτος περίπου από την περάτωση των επί πτυχίω εξετάσεων (Σεπτέμβριος 1834) μέχρι την επιστροφή του Βράιλα στην Κέρκυρα (Ιούλιος 1835),¹⁶ επιτρέπεται η εικασία ότι, παραμένοντας στη γαλλική πρωτεύουσα κατά το διάστημα αυτό, διέθεσε μέγα μέρος του χρόνου του για την παρακολούθηση φιλοσοφικών μαθημάτων. Είναι φανερό ότι η έντονη κλίση του για τη φιλοσοφία τον οδηγεί στις πανεπιστημιακές αίθουσες διδασκαλίας της. Όπως αναφέρει άλλωστε ο ίδιος¹⁷ παράλληλα με τις νομικές σπουδές του παρακολουθούσε σχεδόν ανελλιπώς ιδίως τις περί Φυσικού Δικαίου πανεπιστημιακές παραδόσεις του Th. Jouffroy,¹⁸ δηλ. ένα μάθημα Φιλοσοφίας του Δικαίου. Τοιουτοτρόπως εισάγεται στη φιλοσοφία του εκλεκτισμού, φιλοσοφική θεωρία της οποίας εισηγητής υπήρξε ο V. Cousin¹⁹ και η οποία αποτελούσε την δεσπόζουσα φιλοσοφική διδασκαλία κατά τη διάρκεια του καθεστώτος του Louis Philippe (1830-1848).

Οπωσδήποτε είναι προφανές ότι κατά την εποχή εκείνη τίθεται ο σπόρος της μεταγενέστερης ένταξης του Βράιλα στη σύγχρονή του γαλλική σχολή του πνευματοκρατικού εκλεκτικισμού, τις αρχές και τα αιτήματα της οποίας θα ενστερνιστεί δια βίου.

II.

Με την επιστροφή του στην Κέρκυρα (1835), ο Βράιλας ξεκινά την επαγγελματική του σταδιοδρομία, χωρίς ωστόσο να παραμελεί τα πνευματικά του ενδιαφέροντα, αλλά και την ενασχόλησή του με τα κοινά. Πράγματι το αμέσως επόμενο έτος (1836), συνεργαζόμενος και με άλλους νέους συμπολίτες του, αποφοίτους επίσης ευρωπαϊκών πανεπιστημίων, ιδρύει την «*Αναγνωστική Εταιρία*» με εντευκτήριο και βιβλιοθήκη, κατά το πρότυπο παρόμοιων ευρωπαϊκών αναγνω-

15. Βλ. Corpus, I, 1, σ. μστ'-μζ'.

16. Βλ. Corpus, I, 1, σ. μζ'.

17. Βλ. Corpus, I, 1, σ. μη'.

18. Βλ. Corpus, I, 2, 14-18 και I, 4α, 30/9-28. Για παρακολούθηση πάντως πανεπιστημιακών παραδόσεων του ιδρυτή του Εκλεκτισμού (*Électisme*) Victor Cousin, δεν γίνεται μνεία στο «*Βιογραφικό*» ούτε υπάρχει άλλη ένδειξη.

19. Για τον V. Cousin και τη φιλοσοφική διδασκαλία του βλ. ιδίως Corpus, I, 2, 63/7-64/13, («*Εισαγωγή εις τας Φιλοσοφικές Μελέτας*») και *passim* σε όλο το Corpus, τόμοι I, 1 έως I, 8.

στικών λεσχών. Αργότερα (1845) ιδρύει μαζί με άλλους κερκυραίους πολίτες την «Εταιρεία των Φιλομαθών», ενώ παράλληλα ασχολείται με τη συγγραφή και δημοσίευση νομικών, φιλοσοφικών και άλλων μελετών.²⁰

Το 1841 διορίζεται δικαστής στη Ζάκυνθο και ένα έτος αργότερα (1842) υποθηκοφύλακας στην Κέρκυρα.²¹ Από τη θέση όμως αυτή θα απολυθεί τελικά, λόγω της σφοδρότητας των πολιτικών, αλλά και των ιδιωτικών, παθών και συγκρούσεων της εποχής. Σε τούτο φαίνεται ότι συνετέλεσε το γεγονός ότι συνυπέγραψε αίτηση που υποβλήθηκε στην κυβέρνηση για την εισαγωγή της ελληνικής γλώσσας στις επίσημες πράξεις.²² Πράγματι κατά τη χρονική αυτή περίοδο ο αγώνας για την εισαγωγή της ελληνικής ως επίσημης γλώσσας της πολιτείας των Ιονίων Νήσων (αντί της ιταλικής, η οποία είχε επιβληθεί κατά την ενετοκρατία) υπήρξε το βασικότερο μέλημα του κερκυραίου ανδρός, ο οποίος με την έκδοση ιδίως της εφημερίδας *Πατρίς*, συνέβαλε καθοριστικά για την πραγματοποίηση αυτού του θεμελιώδους αιτήματος των Επτανησίων.²³

Πράγματι κατά την εποχή αυτή απαλλαγμένος από δημόσιες απασχολήσεις, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος,²⁴ «ηδυνήθη επί επτά έτη άνευ διακοπής να ασχοληθεί με την επιστήμην εκείνην δια την οποίαν ησθάνετο ιδιαίτεραν προτίμησιν. Εγιοητεύθη κυρίως από την μελέτην της ελληνικής φιλοσοφίας, εμελέτησεν ολίγον την σχολαστικήν, και μεταξύ των διαφόρων νεωτέρων φιλοσοφιών επεδόθη με ιδιαίτεραν αγάπην εις την μελέτην της γαλλικής φιλοσοφίας», από την εποχή του Καρτεσιού μέχρι των ημερών του. Δεν παρέλειψε ωστόσο και τη μελέτη της σκωτικής, της αγγλικής και της γερμανικής φιλοσοφίας.²⁵ «Ακριβώς κατά την διάρκεια της μελέτης της Κριτικής του Καθαρού Λόγου», σημειώνει και πάλι ο ίδιος, υποδεικνύοντας τον πυρήνα της έμπνευσής του, «συνέλαβεν την

20. Για την περίοδο αυτή του βίου του βλ. λεπτομερέστερα Corpus, I,1 σ. μζ' και Αθηνασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη. «Η συμβολή του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη στην πνευματική ζωή της Κέρκυρας», *Κερκυραϊκά Χρονικά* (Αφιέρωμα στον Πέτρο Βράιλα-Αρμένη), περίοδος Β', τ. Β', Κέρκυρα, 2005, σ. 170-175. Πρβλ. και Corpus, I,1, σ. νζ'-νε' («Κατάλογος εκδοθέντων έργων»).

21. Βλ. Corpus, I,1, μζ'.

22. Βλ. Corpus, I,1, μζ'.

23. Για το σπουδαιότατο αυτό ζήτημα και τη σχετική συμβολή του Π. Βράιλα-Αρμένη βλ. την εμπεριστατωμένη μελέτη του Θ. Πυλαρινού, *Γλωσσικός Πατριωτισμός*, Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας, Κέρκυρα, 2013. Πρβλ. του Ιδίου, «Οι γλωσσικές θέσεις του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, (Αφιέρωμα στον Πέτρο Βράιλα Αρμένη), περίοδος Β', τ. Β', Κέρκυρα, 2005, σ. 181-210.

24. Βλ. Corpus, I,1, σ. μη'-μθ'.

25. Βλ. Corpus, I,1, σ. μθ'.

ιδέαν ενός νέου συστήματος», το οποίο «επί μακρόν επεξεργάσθη εν σιωπή» και του οποίου «το πρότον δοκίμιον ήλθεν εις φως εις Κέρκυραν το 1851».²⁶

Το δοκίμιο αυτό αποτελεί σταθμό στη φιλοσοφική πορεία του νεοέλληνα φιλοσόφου, καθορίζοντας τον χαρακτήρα και τα θεμελιώδη στοιχεία του φιλοσοφικού του συστήματος στα πλαίσια του πνευματοκρατικού εκλεκτικισμού, έργο το οποίο ο ίδιος θεωρεί ότι συμβάλλει και στην αναγέννηση της φιλοσοφίας στην αρχαία κοιτίδα της, καθώς και στη σύσταση της «νέας ελληνικής φιλοσοφίας», πράγμα το οποίο κρίνεται από τον ίδιο ως «το πρότον καθήκον και η πρώτη ανάγκη της εποχής μας».²⁷

Το 1854 ο Βράιλας αναλαμβάνει την έδρα της Φιλοσοφίας στην Ιόνιο Ακαδημία –θέση στην οποία θα παραμείνει έως την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα–, ενώ ήδη είχε επανέλθει στη δημόσια ζωή όχι μόνο της Κέρκυρας, αλλά ευρύτερα και της Επτανήσου, αρχικά ως μέλος της επιτροπής κατάρτισης του συντάγματος των Ιονίων Νήσων και εν συνεχεία, προχωρώντας ανοδικά, ως βουλευτής και πρόεδρος της Ιονίου Βουλής (1852-1857), γραμματέας του Οικονομικού Τμήματος της Ιονίου Γερουσίας (1857) και εν τέλει ως γενικός γραμματέας της Γερουσίας (1862). Γενικότερα κατά την εποχή αυτή και μέχρι την ενσωμάτωση της Επτανήσου στο ελληνικό κράτος, εποχή η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η «κεκρυαίχη περίοδος» του βίου του, ο Βράιλας θα ακολουθήσει μία διπλή σταδιοδρομία, δραστηριοποιούμενος τόσο στον πολιτικό όσο και στον πνευματικό στίβο και καταλαμβάνοντας ανώτατα αξιώματα. Διφυής προσωπικότητα, φιλόσοφος και πολιτικός, με τη φιλοσοφία να τροφοδοτεί ως θεωρητική αφετηρία την πολιτική του δράση²⁸ –επιδιώκοντας τοιουτοτρόπως την ενότητα θεωρίας και πράξης –, ο Βράιλας αναδεικνύεται κατά το χρονικό αυτό διάστημα ως ένας εκ των πρωταγωνιστών της δημόσιας ζωής στην Κέρκυρα.

III.

Το *Περί πρώτων ιδεών και αρχών Δοκίμιον*, το πρώτο συνθετικό έργο του Πέτρου Βράιλα Αρμένη, αποτελεί την υποτύπωση ολόκληρου του φιλοσοφικού του συστήματος. Στο έργο αυτό ο Βράιλας προβάλλει τη δική του άποψη για το πρό-

26. Ό.π. Πρβλ. την κριτική έκδοση του έργου αυτού στο: Corpus, I,1, σ. 1-203.

27. Βλ. Corpus, I,1, σ. νδ' και σ. 21 («Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον»).

28. Βλ. ενδεικτικά Corpus, I,2, 61/6-11: «Ὡστε ο Χριστιανισμός, η των πνευματιστών διδασκαλία και η πολιτική ελευθερία είναι τρία αλληλένδετα και συμφυή δόγματα, το μεν εν τη χώρα της πίστεως, το δε εν τη φιλοσοφική διανοία και το τρίτον εν τη κοινωνία, τας αυτάς επιφέροντα πεποιθήσεις και προς ένα και τον αυτόν όρον διευθύνοντα τον νουν και τας πράξεις των ανθρώπων». Πρβλ και ό.π., σ. 70.

βλημα των εμφύτων ιδεών, το πρόβλημα δηλαδή του a priori, το οποίο, ως γνωστόν, αποτελεί τον πυρήνα της καντιανής *Kritik der Reinen Vernunft*. Στο πρόβλημα αυτό ο Καντ είχε δώσει τη δική του απάντηση, η οποία και είχε επηρεάσει καταλυτικά την εξέλιξη του φιλοσοφικού στοχασμού στην Γερμανία αρχικά και εν συνεχεία σε όλη την Ευρώπη. Τοιουτοτρόπως ο Βράϊλας συναντάται με την φιλοσοφική προβληματική της εποχής του, ειδικότερα αφενός με τον «σκεπτικό ιδανισμό»²⁹ του Καντ και τις ευρύτερες συνέπειές του (κατεδάφιση της κλασικής μεταφυσικής, αδυναμία σύλληψης του «πράγματος καθ' εαυτό», κίνδυνος αθεϊσμού) και αφετέρου με τη μονιστική, πανθεϊζουσα, φιλοσοφία του Εγέλου, του οποίου το φιλοσοφικό σύστημα είχε απλώσει την επιβλητική σκιά του σε όλη την Ευρώπη μετά τον θάνατο του γερμανού φιλοσόφου το 1831.

Το φιλοσοφικό σύστημα του νεοέλληνα φιλοσόφου θα προκύψει ειδικότερα μέσα από τη διδασκαλία της σχολής του πνευματοκρατικού εκλεκτικισμού, του οποίου θεμελιωτής υπήρξε ο V. Cousin,³⁰ και η οποία ανήγε την καταγωγή της στον Descartes. Στο «Βιογραφικό» του Βράϊλα διαβάζουμε: «ο Βράϊλας ανήκει ως προς την μέθοδον και τον πνευματοκρατικόν χαρακτήρα της φιλοσοφίας του εις εκείνην την μεγάλην σχολήν της συγχρόνου φιλοσοφίας, της οποίας πατήρ και ιδρυτής υπήρξεν ο Καρτέσιος».³¹

Ο Βράϊλας, εμμένοντας στις αρχές και τα αιτήματα του πνευματοκρατικού ή έλλογου εκλεκτικισμού (eclectisme spirituel ou raisonné / spiritualisme)³² θα δώσει τη δική του απάντηση στην προβληματική της εποχής –τους κύριους άξονες της οποίας προσδιορίσαμε προηγουμένως–διαμορφώνοντας ένα σύστημα που να «συμβιβάζεται», όπως σημειώνει ο ίδιος, να συμφωνεί δηλαδή, «με τας καθαρωτέρας αρχάς της πνευματικής φιλοσοφίας».³³ Το χωρίο αυτό είναι διαφωτιστικότατο για τον χαρακτήρα που αποδίδει ο ίδιος στο σύστημά του, ιδίως ως προς την συνάφεια αλλά και την αντιπαράθεση προς το σύστημα του Εγέλου.³⁴

Η συγκρότηση του βραϊλιανού συστήματος θα επιτευχθεί μέσω μιας δημιουργικής εφαρμογής του κουζίνειου εκλεκτικισμού ως μεθόδου. Ο εκλεκτισμός που εισηγείται ο Cousin συνίσταται στην επιλογή του «αληθούς» και στην απόρ-

29. Βλ. Corpus, I,1, 85/16 κ.ά.

30. Βλ. μεταξύ άλλων, P. Janet, *V. Cousin et son oeuvre*, Paris, 1885 και J. Chevalier, *Histoire de la Philosophie*, τ. IV, σ. 492-4, όπου και εκτενής βιβλιογραφία.

31. Βλ. Corpus, I,1, σ. νβ'.

32. Οι βασικές αρχές αυτής της πνευματοκρατικής φιλοσοφίας θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής: α) υπεροχή του πνεύματος έναντι της ύλης β) πίστη σε θεό προσωπικό γ) αποδοχή της συνείδησης ως της εγκυρότερης φιλοσοφικής αφετηρίας.

33. Corpus, I,4* (επιμέλεια έκδοσης Ε. Μουτσοπούλου – Αθανασίας Γλυκοφρύδου- Λεοντσίνη), 135/28-29, («Το Εν και το Ον ή η ενότης της επιστήμης»).

34. Βλ. σχετικά ό.π., 103 κ.ε. («Το Εν και το Ον ή ενότης της επιστήμης»).

ριψη του «ψευδούς», και συναφώς στην επισήμανση των αρετών και των ελαττωμάτων που περιέχονται στα φιλοσοφήματα του παρελθόντος, έτσι ώστε να προκύψει μία νέα σύνθεση από τα πιο αληθή και συμφυλιώσιμα στοιχεία της φιλοσοφικής παράδοσης. Ωστόσο ο ίδιος ο Cousin εφαρμόζοντας τη μέθοδό του δεν κατόρθωσε να συγκροτήσει σύστημα, όπως υπογραμμίζουν οι μελετητές του, άφησε όμως ως πνευματική υποθήκη την εντολή «πραγματώσατε τον εκλεκτισμό». Οι μαθητές και συνεχιστές του –μεταξύ των οποίων οι J. Barthélemy Saint-Hilaire, Fr. Bouillier, E. Saisset, J. Simon, P. Janet κ.ά.– άφησαν λαμπρές ιστορικές και κριτικές μελέτες, αλλά κανείς από αυτούς δεν πραγματοποίησε την επιθυμία του διδασκάλου, μετασχηματίζοντας την μεθοδολογική εντολή σε φιλοσοφικό σύστημα. Το γεγονός αυτό θα σχολιάσει ο Βράιλας ως εξής: «Αλλά λυπηρόν είναι ότι ουδείς των σοφών τούτων διδασκάλων πάσαν την Φιλοσοφίαν καθ' όλας τας νομίμους αυτής διαιρέσεις επραγματεύθη, ίνα εκ μιας μόνης διανοίας και εκ της Γαλλικής, ως εκ των Γερμανικών σχολών, πάσαν έχωμεν την φιλοσοφικήν της νοήσεως και της πράξεως θεωρίαν. Δίαν δε ατελώς την έλλειψιν ταύτην αναπληρούσι τα εγχειρίδια, όσα προς χρήσιν των νέων και κατά τα επίσημα προογράμματα συνετάχθησαν. Ουδείς μάλλον ημών την έλλειψιν ταύτην συνησθάνθη...».³⁵ Ο Βράιλας άρα έχει πλήρη συνείδηση της μοναδικότητάς του μέσα στους κόλπους των εκπροσώπων του πνευματοκρατικού εκλεκτικισμού.

Το βραϊλιανό σύστημα –ορθότερα, η βραϊλιανή θεώρηση της φιλοσοφίας εν γένει, την οποία ο Βράιλας ορίζει ως «έλλογη συνείδηση του όντος»–,³⁶ ευρίσκεται εν σπέρματι, όπως αναφέραμε ήδη, στο «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκίμιον». Στο έργο αυτό περιλαμβάνεται όχι μόνο μία θεωρία του λόγου ως απάντηση στον Καντ, αλλά και μία θεωρία του όντος ως απάντηση στον Έγκελο.

Η φιλοσοφική ευφυΐα του Βράιλα τον οδηγεί σε μία δημιουργική εφαρμογή του εκλεκτισμού ως μεθόδου, εφαρμογή όχι απλώς απέναντι σε επί μέρους φιλοσοφικές αντιλήψεις, αλλά προπάντων απέναντι στο σύνολο της φιλοσοφικής προβληματικής της εποχής του, τείνοντας προς μία συνθετική αντίληψη αυτών και προς τη δημιουργία συστήματος. Τοιοιουτρόπως καταλήγει σε μία υπέρβαση του εκλεκτισμού που είχε εισηγηθεί ο V. Cousin, επιτυγχάνοντας συγχρόνως την κορύφωσή του.

Ο Βράιλας εμπνέεται και ολοκληρώνει στην Κέρκυρα το φιλοσοφικό του σύστημα κατά την περίοδο 1843-1862, ενώ κατά την περίοδο 1854-1863, κατά την οποία διατελούσε καθηγητής στην Ιόνιο Ακαδημία, καθιστούσε κοινωνούς του φιλοσοφικού στοχασμού του την ακαδημαϊκή νεολαία, αλλά και τους συμπολί-

35. Βλ. Corpus, I,B, 67-68, («Εισαγωγή εις τας Φιλοσοφικάς Μελέτας»).

36. Βλ. Corpus, I,1, 562/3-4. («Θεωρητικής και Πρακτικής Φιλοσοφίας Στοιχεία»).

τες του. Πρόκειται για μια εποχή κατά την οποία συντελείται στην Κέρκυρα μία πραγματική άνθηση –που δείχνει και το ύψος στο οποίο έφτασε το νεοελληνικό πνεύμα σε μια εποχή γενικότερης ακμής του ευρωπαϊκού πνεύματος– με κορυφαίους τον Διονύσιο Σολωμό στον τομέα της ποίησης, τον Πέτρο Βράιλα-Αρμένη στον τομέα της φιλοσοφίας, τον Νικόλαο Χαλικιόπουλο Μάντζαρο στον τομέα της μουσικής και τον Ιάκωβο Πολυλά στον τομέα της κριτικής.³⁷

IV.

Μετά την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, γεγονός το οποίο αποτελεί την καίρια εκείνη καμπή, η οποία καθόρισε εφεξής τον βίο και τη σταδιοδρομία του κερκυραίου πολιτικού και φιλοσόφου,³⁸ ο Βράιλας, όπως είναι γνωστό, δεν συνεχίζει την ακαδημαϊκή σταδιοδρομία του, αρνούμενος να δεχθεί θέση στο πανεπιστήμιο Αθηνών. Εντάσσεται τελικά στον διπλωματικό κλάδο, εκπροσωπώντας το ελληνικό κράτος ως πρέσβης σε μεγάλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες ή ως επίσημος απεσταλμένος της Ελλάδος σε κρίσιμες συσκέψεις και συνέδρια στο εξωτερικό. Παράλληλα, χαλκέντερος πράγματι από πλευράς συγγραφικής παραγωγικότητας, δημοσιεύει εκτενείς πραγματείες στις οποίες αναπτύσσει ιδίως κείμενα σημεία του συστήματός του.³⁹

Είναι πάντως χαρακτηριστικό της προσωπικής ιδιοσυστασίας του ότι κατά την μακρά απουσία του από τον γενέθλιο τόπο του η νοσταλγία για τη γενέτειρά του δεν τον εγκατέλειψε ποτέ. «*Περιπατών εις τους κήπους του Κένσιγκτον αναπολώ με νοσταλγίαν την παραλίαν της Γαρίτσας*», γράφει σε επιστολή του προς τον αδελφό του Ιωάννη.⁴⁰

Ο θάνατος τον βρίσκει στο Λονδίνο, κατά τη δεύτερη θητεία του ως πρέσβεως εκεί, την 3/15 Σεπτεμβρίου του 1884. Η σορός του, μετά την Εξόδιο Ακολουθία στην ορθόδοξη ελληνική εκκλησία του Λονδίνου, μεταφέρθηκε στην Κέρκυρα, όπου ενταφιάστηκε με μεγάλες τιμές.⁴¹

37. Βλ. Αικατερίνη Δώδου, «Η ερμηνεία της ποίησης του Σολωμού από τον Π. Βράιλα Αρμένη», *Πρακτικά Α' Παιονίου Συνεδρίου*, Κέρκυρα 1982, σ. 224.

38. Βλ. Ε. Μουτσπούλου, «Ο φιλόσοφος και πολιτικός Πέτρος Βράιλας Αρμένης πριν και ύστερ' από την Ένωση», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, (Αφιέρωμα στον Πέτρο Βράιλα-Αρμένη), Κέρκυρα, 2005, σ. 15-16.

39. Βλ. Corpus, I, 1-I, 8.

40. Η σχετική αλληλογραφία των δύο αδελφών παραμένει ανέκδοτη.

41. Corpus, I,1, σ. νστ'. Πρβλ. και *Κερκυραϊκά Χρονικά*, ό.π., σ. 181 και 265-271.

V.

Ο καθηγητής και ακαδημαϊκός Ευάγγελος Μουτσόπουλος –εκείνος ο οποίος προ πολλών ήδη (50 και πλέον) ετών ανέδειξε επιστημονικά το φιλοσοφικό έργο του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη⁴² έχει αποτιμήσει ως εξής την προσφορά του: «Εις το έργο του Έλληνος Πέτρου Βράιλα-Αρμένη ολοκληρούται η κίνησις του Εκλεκτικισμού, η οποία εχρειάζετο να εύρη εις μίαν διάνοιαν ελληνικήν το σκεύος της εκλογής της ...».⁴³ Πράγματι την κορύφωση του πνευματοκρατικού εκλεκτικισμού αποτελεί εν τέλει το φιλοσοφικό σύστημα του κερκυραίου Πέτρου Βράιλα Αρμένη, ο οποίος με το έργο του –το οποίο, κατά την άποψή μας, συνιστά μία πρωτότυπη σύζευξη μιας φιλοσοφίας του συνειδότος προς μια φιλοσοφία του όντος– δικαιούται να καταλάβει μία διακεκριμένη θέση όχι μόνο στον χώρο της νεοελληνικής φιλοσοφίας, αλλά και της ευρωπαϊκής.

Περίληψη / Summary

Η ανακοίνωση αναφέρεται σε ορισμένα βασικά γνωρίσματα της φιλοσοφικής πορείας και της προσωπικότητας του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη, φιλοσόφου, πολιτικού και διπλωμάτη, του οποίου το φιλοσοφικό σύστημα έχει θεωρηθεί ως το αρτιότερο σύστημα νεοέλληνα φιλοσόφου κατά τον 19ο αι. και ως το μοναδικό που δημιουργήθηκε στα πλαίσια της γαλλικής σχολής του Πνευματοκρατικού εκλεκτικισμού, αποτελώντας την κορύφωσή του.

The present paper refers to some key features of the philosophical route and personality of the philosopher, politician and diplomat Petros Vrailas-Armenis, whose philosophical system is considered as the finest system in the modern greek philosophy of the 19th century, as well as the only one that was established within the framework of the french school of *spiritual eclecticism*, attaining its highest expression.

42. Βλ. E. Moutsopoulos, *Le problème du beau chez Pétrou Vrailas-Armenis*, Aix-en-Provence, Ophrys, 1960 Του Ιδίου, *P. Brailas-Armenis or the Triumph of Eclecticism*, New-York, 1974. Πρβλ. σειρά άλλων επιμέρους δημοσιευμάτων του σχετικών με την βραϊλιανή φιλοσοφία και ιδίως την έκδοση του συνόλου των φιλοσοφικών έργων του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη: Πέτρου Βράιλα-Αρμένη, *Φιλοσοφικά Έργα*, Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum, Θεσσαλονίκη-Αθήνα, 1969-2004 (9 τόμοι).

43. Corpus, I,1, σ. λξ'.

Η ΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ ΣΤΟΝ ΠΕΤΡΟ ΒΡΑΪΛΑ-ΑΡΜΕΝΗ

Κώστας Θεολόγους

Το κείμενο που μας απασχολεί επιγράφεται ως «Εναρκτήριο λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονίῳ Ακαδημίᾳ, 11 Νοεμβρίου 1854» (εφεξῆς Ε.Λ.).¹ Ο Πέτρος Βράϊλας-Αρμένης προσφωνεί τον Στέφανο Παδοβά ως Εκλαμπρότατο Ἀρχοντα της Παιδείας,² που του πρότεινε την εν λόγω διδακτική θέση, από την οποία εκπορεύονται δύο σημαντικές φιλοσοφικές μελέτες του. Ἐχει προηγηθεί λίγο νωρίτερα το «Περὶ πρώτων ιδεῶν καὶ αρχῶν δοκίμιον» (1853),³ που αποτελεί τη θεμελίωση του μετέπειτα εκδοθέντος «φιλοσοφικοῦ συστήματός» του, που συγκροτείται στα «Θεωρητικῆς καὶ Πρακτικῆς φιλοσοφίας στοιχεῖα» (1862),⁴ καὶ ἐντέλει στο ἔργο «Φιλοσοφικαὶ Μελέται» (1864).⁵ Αὐτές οἱ μελέτες τον ἀνέδειξαν ως

1. Μουτσόπουλος Ε. – Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Α., (επιμέλεια) *Πέτρον Βράϊλα-Αρμένη Φιλοσοφικά Ἔργα*, Ι,4^Α, Αθήνα, 1973, σ. 19-38. Ὑπὸ μορφή pdf καὶ με τίτλο «Λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονίῳ Ακαδημίᾳ την 11 Νοεμβρίου 1854, ὑπὸ Π. Βράϊλα Αρμένη κατὰ την ἐναρξίν των φιλοσοφικῶν αὐτοῦ παραδόσεων καὶ εκδοθεὶς αἰτήσῃ των φοιτητῶν της Ακαδημίας», Τυπογραφεῖο Ερμῆς Α. Τερζάκη καὶ Θ. Ρωμαίου, Κέρκυρα. Διατίθεται ως πρωτότυπο ἀπὸ την ψηφιακὴ βιβλιοθήκη *Ανέμη* του Πανεπιστημίου Κρήτης (Pέθυμο) στην δικτυακὴ διεύθυνση (πρόσβαση στις 22.04.2014): http://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?rec=/metadata/3/2/4/metadata-06-0000131.tkl&do=78489.pdf&lang=en&pageno=1&pagestart=1&width=354.72%20pts&height=534.72%20pts&maxpage=27. Οἱ αναφορές σελίδων στην εργασία μας εἶναι ἀπὸ αὐτὴ την ἔκδοση.

2. Μουτσόπουλος Ε. – Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Α., (επιμέλεια), *Πέτρον Βράϊλα-Αρμένη Φιλοσοφικά Ἔργα*, Ι,4^Α, ὅ.π., σ. 19, ὑπ. 1.

3. Μολονότι το βρίσκουμε ως πρωτότυπο στην *Πανδώρα*, τ. 4, 74 (1853), σ. 45-47, (στον ιστότοπο: http://xantho.lis.upatras.gr/test2_pleias.php?art=42078) ὑπάρχει διαθέσιμο (pdf, σ. 230) στο πρωτότυπο σε ἐπανεκδόση (Αθήνα: Γ. Φέξη, 1910), στον δικτυακὸ τρόπο (τελευταία πρόσβαση στις 23.04.2014): http://pc-3.lib.uoi.gr:8080/jspui/handle/123456789/HA_SH01f7edec28b51717102cc019?mode=full, καὶ ομοίως ἄλλη αναφορὰ στον ιστότοπο: <http://www.rarebooks.com.gr/book.asp?catid=3026> το παρουσιάζει ως ἔκδοση του 1851 (τελευταία πρόσβαση στις 23.4.2014).

4. Διαθέσιμο στο πρωτότυπο ἀπὸ το πανεπιστήμιο του Berkeley στον ιστότοπο (πρόσβαση στις 22.04.14): http://books.google.gr/books?id=vxezAAAAIAAJ&printsec=frontcover&q=intitle:Stoicheia&lr=lang_el&num=100&as_brr=3&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

5. Π. Βράϊλα Αρμένη, *Φιλοσοφικαὶ Μελέται*, Τυπογραφεῖο Ερμῆς Α. Τερζάκη καὶ Θ. Ρωμαίου, Κέρκυρα, 1864, διαθέσιμο στον δικτυακὸ τρόπο (πρόσβαση 22.04.2014): <http://books>.

διαπρεπή λόγιο και επιστήμονα, μολονότι, όπως υποστήριξε το περιοδικό *Ποικίλη Στοά* (1884: 182),⁶ ο Βράϊλας δεν είχε ιδιον σύστημα ως φιλόσοφος, αλλά ακολούθησε κυρίως το δάσκαλό του Victor Cousin (1792-1867), που κατὰ ορισμένους υπήρξε θεμελιωτής του φιλοσοφικού εκλεκτισμού.⁷ Έκτοτε, όμως, δημιουργήθηκαν θέσεις περί του αντιθέτου, ιδίως όσες αναφέρθηκαν σε ένα σύστημα που τον χαρακτηρίζει ως φιλόσοφο του όντος.⁸

Στο κείμενο του Ε.Α. (1854) ο Βράϊλας αναφέρεται στη μέθοδο πάνω από 20 φορές σε 13 από τις συνολικά 21 σελίδες της ομιλίας του.⁹ Την συνδέει με ποιήλες αναφορές του στην επιστήμη, στην παρατήρηση, στον συλλογισμό, στην επαγωγή κ.λπ. Συγκεκριμένα, στη σ. 20 αναφέρεται στη μέθοδο της φιλοσοφίας αορίστως, και στην ασφαλότερη φιλοσοφική μέθοδο.¹⁰ Εν συνεχεία μεσολαβεί μια εκτενής αναφορά του (σ. 21-25) στην επιστήμη,¹¹ σε μιαν υπαρξιακή οντολογία, στην ανάγκη μιας επιστήμης, που μπορεί να άρει την ασάφεια και την

google.gr/books?id=D_QNAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=el&source=gbs_navlinks_s&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

6. Βλ. Ι. Αρσένης (επιμέλεια), «Π. Βράϊλας-Αρμένης (1812-1884), νεκρολογία» στο βιβλίο: *Ποικίλη Στοά, Εθνικόν Ημερολόγιον έτος Ε' 1885*, Τυπογραφείο Αττικού Μουσείου, Αθήνα, 1884, σ. 179-183.

7. Για τη μη πρωτότυπη σκέψη του Βράϊλα-Αρμένη βλ. την ιστοσελίδα της Μεγάλης Στοάς: «...ο Βράϊλας δεν είχε πρωτότυπη φιλοσοφική νέα σκέψη αλλά χειρίστηκε και συνδύασε φιλοσοφικές και θεολογικές θέσεις από τον Χριστιανισμό και Πλατωνισμό. Ασχολήθηκε με την φιλοσοφία της ιστορίας, τον δικαίον και της ενεργού παρουσίας και παντοδυναμίας του θεού. Πίστευε στην αθανασία της ψυχής και των έμφυτων ηθικών αξιών στον άνθρωπο...», πρβλ.: <http://grandlodge.gr/Βράϊλας-Αρμένης> (προσπελάστηκε στις 21.04.2014).

8. Πρβλ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Α., *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Θέματα Πολιτικής και Ηθικής*, Αθήνα, 2001, σ. 190-191. Εδώ απερίφραστα υποστηρίζεται ότι ο Βράϊλας-Αρμένης διαμόρφωσε δικό του φιλοσοφικό σύστημα, δια του οποίον έδωσε απαντήσεις σε αιώνια και επίκαιρα φιλοσοφικά προβλήματα σε σχέση με το κοινωνικό και ιστορικό γίνεσθαι της εποχής του (σ. 191). Ωστόσο, έχουν προηγηθεί ανάλογοι ισχυρισμοί στα: Κ. Λογοθέτης, *Π. Βράϊλα Αρμένη. Φιλοσοφικόν σύστημα*, Αθήνα, 1905. – Ε. Moutsopoulos, *Petros Vrailas-Armenis*, Twayne, New York, 1974, σ. 29 κ.ε. – Ε. Μουτσόπουλος, «Η φιλοσοφία εις τα Επτάνησα. Μια προνομιούχος στιγμή», *Παρηασός*, 1964, σ. 313-322. – Αθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Πρόσωπα και Θέματα*, εκδ. Τολίδη, Αθήνα, 1993, σ. 214-218 κ.ά.

9. Πρβλ. και Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Πέτρον Βράϊλα-Αρμένη Φιλοσοφικά Έργα*, τ. 8 *Ενρετήρια*, Τδρυμα Ερεύνης και Εκδόσεων Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα, 2004, λήμμα «μέθοδος», σ. 264.

10. Βλ. παρακάτω υποσημείωση 41.

11. «Λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονία Ακαδημία την 11 Νοεμβρίου 1854, υπό Π. Βράϊλα Αρμένη κατὰ την έναρξιν των φιλοσοφικών αυτού παραδόσεων και εκδοθείς αιτήσσει των φοιτητών της Ακαδημίας», 1854, ό.π., σ. 7-8.

αβεβαιότητα,¹² αλλά και στη δυσκολία της φιλοσοφίας, διότι αυτή είναι «η επιστήμη των επιστημών, πρώτη και τιμιωτάτη των ανθρωπίνων μαθήσεων, κυριαρχική και νομοθετική επιστήμη...».¹³ Αμέσως ορίζει και το πλαίσιο θεωρίας και πράξης αυτής της επιστήμης, ισχυριζόμενος ότι άπαντα τα ανθρώπινα γεγονότα προέρχονται από δύο πηγές, τον νου και τη θέληση.¹⁴ «Ο νους είναι ο πατέρας της επιστήμης, ο οποίος πρέπει να έχει όπως κάθε φυσική δύναμη νόμους, ώστε να ενεργεί. Αρχή των έργων είναι η θέληση, η οποία ωσαύτως πρέπει να έχει κανόνες της πράξης».¹⁵ Τους νόμους της νόησης και της πράξης ορίζει η Φιλοσοφία, και αναφέρεται στην κοινωνική και ιστορική αποστολή της.¹⁶ Καταλήγει στον αριστοτελικό ορισμό «έστιν η νόησις νοήσεως νόησις»¹⁷ και στη σύγχρονη εγελιανή εκδοχή του ότι «η φιλοσοφία είναι η νοούσα σκέψις των όντων».¹⁸

Έτσι εισέρχεται συλλογιστικά στη σημασία της φιλοσοφικής μεθόδου, η οποία επιβάλλει στον άνθρωπο περίσκεψη, φρόνηση, μετριοφροσύνη και μετριοπάθεια, και αυτό διότι ο άνθρωπος, αν εξετάσει ευσυνείδητα και με μετριοπάθεια τον εαυτό του, θα διαπιστώσει πως είναι αδύναμος και πεπερασμένος.¹⁹ Αν ο άνθρωπος είχε τη δυνατότητα να βρεθεί σε μιαν έκσταση και να κατανοήσει τον άπειρο κόσμο, δεν θα είχε ανάγκη από άλλη μέθοδο, παρά μόνο θα ταύτιζε τη

12. «Λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονίω Ακαδημία την 11 Νοεμβρίου 1854, υπό Π. Βράϊλα Αρμένη κατὰ την έναρξιν των φιλοσοφικών αυτού παραδόσεων και εκδοθείς αιτήσει των φοιτητών της Ακαδημίας», 1854, ό.π., σ. 7-9.

13. «Λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονίω Ακαδημία την 11 Νοεμβρίου 1854, υπό Π. Βράϊλα Αρμένη κατὰ την έναρξιν των φιλοσοφικών αυτού παραδόσεων και εκδοθείς αιτήσει των φοιτητών της Ακαδημίας», 1854, ό.π., σ. 8-9.

14. «Λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονίω Ακαδημία την 11 Νοεμβρίου 1854, υπό Π. Βράϊλα Αρμένη κατὰ την έναρξιν των φιλοσοφικών αυτού παραδόσεων και εκδοθείς αιτήσει των φοιτητών της Ακαδημίας», 1854, ό.π., σ. 9-10.

15. «Λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονίω Ακαδημία την 11 Νοεμβρίου 1854, υπό Π. Βράϊλα Αρμένη κατὰ την έναρξιν των φιλοσοφικών αυτού παραδόσεων και εκδοθείς αιτήσει των φοιτητών της Ακαδημίας», 1854, ό.π., σ. 10-11.

16. «Λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονίω Ακαδημία την 11 Νοεμβρίου 1854, υπό Π. Βράϊλα Αρμένη κατὰ την έναρξιν των φιλοσοφικών αυτού παραδόσεων και εκδοθείς αιτήσει των φοιτητών της Ακαδημίας», 1854, ό.π., σ. 11-13.

17. «...οὐκ ἂν εἴη τὸ ἄριστον ἢ νόησις. αὐτὸν ἄρα νοεῖ, εἶπερ ἔστι τὸ κατῆστον, καὶ ἔστιν ἢ νόησις νοήσεως νόησις», Αριστοτέλους, *Μετά τα φυσικά*, Α. 9, 1074b, 33-34.

18. "Die Philosophie kann... als denkende Betrachtung der Gegenstände bestimmt werden", Hegel G.W. F., *System der Philosophie I*, στο: *Sämtliche Werke*, H. Glockner, (ed.) Fromman, Stuttgart and Bad Cannstatt, 1964, τ. 8 § 1, σ. 42.

19. «Λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονίω Ακαδημία την 11 Νοεμβρίου 1854, υπό Π. Βράϊλα Αρμένη κατὰ την έναρξιν των φιλοσοφικών αυτού παραδόσεων και εκδοθείς αιτήσει των φοιτητών της Ακαδημίας», 1854, ό.π., σ. 13-14.

λογική με την οντολογία και θα κατακτούσε την πλήρη αποκάλυψη όσων υπάρχουν, αλλά και όσων μέλλουν να γεννηθούν, θα έφτανε στην αλήθεια, στο *μη περραιτέρω της νοήσεως και της γνώσεως*, στην τέλεια Φιλοσοφία.²⁰ Επειδή, όμως, αξιώσεις αυτού του είδους δεν αρμόζουν στην ανθρώπινη φύση, ο άνθρωπος έχει ανάγκη άλλης μεθόδου, διαφορετικής από την έκσταση, την άμεση ενόραση του απολύτου. Αυτή η μέθοδος έχει βρεθεί, είναι η ορθή, την συγκεκριμενοποιεί ως ελληνική φιλοσοφία, που έμεινε πιστή στη μέθοδο της παρατήρησης και του συλλογισμού.²¹

Θεωρεί ότι η θεία πρόνοια θέλησε να προηγηθεί η ανάπτυξη της φιλοσοφίας, ώστε να βρει πρόσφορο έδαφος ο χριστιανισμός, για να επιτελέσει επιτυχώς την αποστολή της αποκάλυψης του θείου λόγου, από τον οποίο αναβλάστησε το δέντρο της γνώσης και τράφηκαν οι επερχόμενες γενεές και ο νέος πολιτισμός της Ευρώπης. Η σχολαστική φιλοσοφία του Μεσαίωνα είναι η συλλογιστική μέθοδος του Αριστοτέλη.²² Αυτή η βαθμίδα στην ανάπτυξη του συλλογισμού του είναι απαραίτητη, για να υπογραμμίσει ότι σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα πρυτάνευσε μία μόνη αρχή, η αρχή του συλλογισμού, η αποδεικτική αρχή, που αποτελεί μία από τις αρχές της ψυχολογικής μεθόδου.²³

Εν συνεχεία εισέρχεται ιστορικά στον 16ο αιώνα και στη γέννηση της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας με τους Bacon και Descartes, που κατέστρεψαν την σχολαστική φιλοσοφία εξ ολοκλήρου φέρνοντας στο φως και διαδίδοντας δια του διδάγματος και του παραδείγματος την μέθοδο της παρατήρησης, της επαγωγής και της παραγωγής,²⁴ που συναποτελούν την πλήρη ψυχολογική μέθοδο, την οποία

20. «Λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονίω Ακαδημία την 11 Νοεμβρίου 1854, υπό Π. Βράιλα Αρμένη κατά την έναρξιν των φιλοσοφικών αυτού παραδόσεων και εκδοθείς αιτήσιν των φοιτητών της Ακαδημίας», 1854, ό.π., σ. 14-15.

21. «Λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονίω Ακαδημία την 11 Νοεμβρίου 1854, υπό Π. Βράιλα Αρμένη κατά την έναρξιν των φιλοσοφικών αυτού παραδόσεων και εκδοθείς αιτήσιν των φοιτητών της Ακαδημίας», 1854, ό.π., σ. 15-17.

22. «Λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονίω Ακαδημία την 11 Νοεμβρίου 1854, υπό Π. Βράιλα Αρμένη κατά την έναρξιν των φιλοσοφικών αυτού παραδόσεων και εκδοθείς αιτήσιν των φοιτητών της Ακαδημίας», 1854, ό.π., σ. 16-19.

23. «Λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονίω Ακαδημία την 11 Νοεμβρίου 1854, υπό Π. Βράιλα Αρμένη κατά την έναρξιν των φιλοσοφικών αυτού παραδόσεων και εκδοθείς αιτήσιν των φοιτητών της Ακαδημίας», 1854, ό.π., σ. 19-20.

24. Αν δεχτούμε ότι ονομάζει επαγωγή τη διαδικασία συναγωγής συμπεράσματος μέσω induction τότε μπορούμε να υποθέσουμε ασφαλώς ότι στο παρόν κείμενο ο Βράιλας-Αρμένης ονομάζει «εξαγωγή» την διαδικασία εξαγωγής συμπεράσματος μέσω deduction. Άρα, επιλέξαμε τον όρο παραγωγή. Πρβλ. J. Baggini - P. Fosl, *Τα Εργαλεία του Φιλοσόφου. Φιλοσοφικές έννοιες και μέθοδοι*, μετάφραση Κ. Θεολόγου, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2005, λήμμα «παραγωγή (deduction)», σ. 24-25. Για την απόδοση των σχετικών όρων βλ. σ. 24-33.

μπορούμε να ονομάσουμε και ελληνική.²⁵ Ειδικότερα, η επαγωγή και η παραγωγή αποτελούν νοητικές εργασίες με λογική και αδιάσπαστη ενότητα μεταξύ τους. Ο Βράιλας αναφέρεται και πάλι στο σύνολο της διάδρασης με το ανθρώπινο και φυσικό περιβάλλον, στο σύνολο διαδικασία «επικοινωνίας» και «γνώσης», η οποία αναποδράστως διευρύνει την αυτογνωσία, εφόσον εκπορεύεται από την σωκρατική *εαυτογνωστική μέθοδο*.²⁶

Οι εργασίες, λοιπόν, των Bacon και Descartes έχουν κοινή μέθοδο, και συνάμα υποστηρίζει ότι «η πρόοδος προήλθε μόνο από την πιστή τήρηση της μεθόδου»,²⁷ ενώ η κατάχρηση της μεθόδου ή η εγκατάλειψη της βακωνικής ή καρτεσιανής μεθόδου οδήγησε σε παρεκτροπές: στη Γαλλία, λόγου χάρη, «η φιλοσοφία του 18ου αιώνας κατάντησε κτηνώδης αισθητισμός».²⁸

Απεριφράστως ο Βράιλας εκφράζει την προτίμησή του στην ψυχολογική μέθοδο,²⁹ όχι μόνο για τις νοητικές αρετές της, αλλά και για τις ηθικές. Την επιλέγει ως ικανότερη να επιλύσει τα σημαντικότερα προβλήματα που ενδιαφέρουν τον άνθρωπο, αλλά και εκείνη που απαιτεί περίσκεψη, φρόνηση, μετριοφροσύνη και μετριοπάθεια από όσους την επιλέγουν. Συνάμα, συμπληρώνει παρακάτω ότι η φιλοσοφία πέραν αυτών πρέπει να είναι και ευσεβής, εφόσον «*απέναντι του απείρου ο νους μηδενούται*».³⁰

25. «Λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονίω Ακαδημία την 11 Νοεμβρίου 1854, υπό Π. Βράϊλα Αρμένη κατά την έναρξιν των φιλοσοφικών αυτού παραδόσεων και εκδοθείς αιτήσει των φοιτητών της Ακαδημίας», 1854, ό.π., σ. 20-21.

26. «Λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονίω Ακαδημία την 11 Νοεμβρίου 1854, υπό Π. Βράϊλα Αρμένη κατά την έναρξιν των φιλοσοφικών αυτού παραδόσεων και εκδοθείς αιτήσει των φοιτητών της Ακαδημίας», 1854, ό.π., σ. 19-20.

27. «Λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονίω Ακαδημία την 11 Νοεμβρίου 1854, υπό Π. Βράϊλα Αρμένη κατά την έναρξιν των φιλοσοφικών αυτού παραδόσεων και εκδοθείς αιτήσει των φοιτητών της Ακαδημίας», 1854, ό.π., σ. 20.

28. «Λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονίω Ακαδημία την 11 Νοεμβρίου 1854, υπό Π. Βράϊλα Αρμένη κατά την έναρξιν των φιλοσοφικών αυτού παραδόσεων και εκδοθείς αιτήσει των φοιτητών της Ακαδημίας», 1854, ό.π., σ. 21-22.

29. Ο Jules Simon, μαθητής του Cousin, υποστηρίζει ότι ο Cousin «...*βασίζοντας τη σκέψη του σε μια ψυχολογική ανάλυση που του προσφέρει μια θεμελίωση που θεωρεί ως αδιάσειστη, διαχωρίζει την αλήθεια από το σφάλμα σε κάθε σχολή, και εν συνεχεία, για πρώτη φορά, ονομάζει αυτή τη μέθοδο εκλεκτισμό, προσεταιριζόμενος από τη σκέψη των Αλεξανδρινών και του Λάμπιντς. Έκτοτε αυτή η ονομασία στην τρέχουσα γλώσσα χαρακτηρίζει το σύστημα και τη σχολή σκέψης του...*», στο: Simon, J. – Victor Cousin, transl. M. B. Anderson, Ed. P. Anderson, A. C. Me Clurg & Co., Chicago, 1888, σ. 25.

30. «Λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονίω Ακαδημία την 11 Νοεμβρίου 1854, υπό Π. Βράϊλα Αρμένη κατά την έναρξιν των φιλοσοφικών αυτού παραδόσεων και εκδοθείς αιτήσει των φοιτητών της Ακαδημίας», 1854, ό.π., σ. 24.

Παρουσιάζει τον χριστιανισμό ως μόνη λύση του αινίγματος της ανθρωπότητας και της ιστορίας της, αλλά συνάμα διατυπώνει τη ρητορική διερώτηση κατά πόσο συμβιβάζεται η πίστη με το λόγο, η ευσέβεια με την ανεξαρτησία του πνεύματος, με την πλήρη ελευθερία της σκέψης.³¹ Απαντά αμέσως ομολογώντας ότι υπάρχουν μεγάλα, λαμπρά και ανεπείληστα παραδείγματα, που ενσαρκώνουν αυτόν τον συμβιβασμό. Επιλέγει να αντλήσει από το χώρο της γερμανικής φιλοσοφίας, να αναφερθεί μόνο σε έναν από αυτούς τους φιλοσόφους, τον Λάιμπνιτς.³² Ο ευσεβέστατος Λάιμπνιτς, γράφει ο Βράιλας,³³ έμαθε όσα είναι ανθρωπίνως δυνατό να μάθει ο ανθρώπινος νους (μαθηματικά, φυσική, ιστορία, δίκαιο, πολιτική, φιλοσοφία, θεολογία) και ανήλθε σε ύψος τέτοιο, ώστε να τοποθετείται δίπλα στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη.³⁴

Ολοκληρώνει τον εναρκτήριο λόγο του ομολογώντας ότι μπορούμε να φτάσουμε στο μη περαιτέρω της σοφίας και της δόξης μέσω της μεθόδου των πατέρων μας, που φωτίστηκαν από τα απαυγάσματα του ευαγγελικού λόγου. Αυτή τη σοφία, ολοκληρώνει ο Βράιλας, οφείλουμε να τη μεταδώσουμε άσβεστη στους απογόνους μας.³⁵

31. «Λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονίω Ακαδημία την 11 Νοεμβρίου 1854, υπό Π. Βράιλα Αρμένη κατά την έναρξιν των φιλοσοφικών αυτού παραδόσεων και εκδοθείς αιτήσαι των φοιτητών της Ακαδημίας», 1854, ό.π., σ. 24-25.

32. Δεν είναι παράξενο που ο Βράιλας-Αρμένης επιλέγει τον Λάιμπνιτς. Τον έχει ήδη προκρίνει για την εκλεκτική μέθοδο ο δάσκαλός του ο Victor Cousin (πρβλ. υπ. 30). Ο Gottfried W. Leibniz (1646-1716) ερευνήσε πολλούς τομείς του πνεύματος και της επιστήμης (μαθηματικά, φυσική, λογική, θηϊκή και θεολογία). Σε αντίθεση με πολλούς συγχαιρινούς νεοτερικούς φιλοσόφους, ο Λάιμπνιτς δεν έχει ένα έργο συγκεντρωμένο μεθοδικά που στέκει από μόνο του, ως περιεκτικό τμήμα μιας φιλοσοφίας. Για να κατανοήσει κάποιος ολόκληρο το φιλοσοφικό σύστημα του Λάιμπνιτς πρέπει να το συναρμολογήσει μέσα από τα δοκίμιά του, τα βιβλία και την επιστολογραφία του. Έτσι, η ερμηνεία του έργου αφήνει περιθώρια για διαφορετικές προσεγγίσεις. Βλ. D. Burnham, "Gottfried Leibniz: Metaphysics", *Internet Encyclopedia of Philosophy*, 2005, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο (πρόσβαση στις 22.04.2014): <http://www.iep.utm.edu/leib-met/> και W. Turner, "The System of Leibniz", *The Catholic Encyclopedia*, Robert Appleton Co., New York, 1910, (τελευταία πρόσβαση στις 22.04.2014): <http://www.newadvent.org/cathen/09134b.htm>.

33. «Λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονίω Ακαδημία την 11 Νοεμβρίου 1854, υπό Π. Βράιλα Αρμένη κατά την έναρξιν των φιλοσοφικών αυτού παραδόσεων και εκδοθείς αιτήσαι των φοιτητών της Ακαδημίας», 1854, ό.π., σ. 25.

34. «Λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονίω Ακαδημία την 11 Νοεμβρίου 1854, υπό Π. Βράιλα Αρμένη κατά την έναρξιν των φιλοσοφικών αυτού παραδόσεων και εκδοθείς αιτήσαι των φοιτητών της Ακαδημίας», 1854, ό.π., σ. 25.

35. «Λόγος εκφωνηθείς εν τη Ιονίω Ακαδημία την 11 Νοεμβρίου 1854, υπό Π. Βράιλα Αρμένη κατά την έναρξιν των φιλοσοφικών αυτού παραδόσεων και εκδοθείς αιτήσαι των φοιτητών της Ακαδημίας», 1854, ό.π., σ. 26.

Ο Ε.Α. (1854) δεν είναι ένας λόγος για τη μέθοδο, αλλά αναφέρεται συχνά στη σημασία της και μάλιστα την διδακτική και παιδευτική, εφόσον απευθύνεται σε σπουδαστές της Ιονίου Ακαδημίας. Ο Βράιλας, επηρεασμένος από τον δάσκαλό του Victor Cousin, για τη συγκρότηση της επιχειρηματολογίας του σχεδιάζει μια εκλεκτική προσέγγιση: ονοματίζει την ψυχολογική μέθοδο ως το πλέον κατάλληλο εργαλείο φιλοσοφίας. Ταυτίζει αυτή την ψυχολογική με την ελληνική μέθοδο και σε αυτήν περιλαμβάνει την παρατήρηση, την επαγωγή και την εξαγωγή (=παράγωγη). Ο Βράιλας προτείνει, για να αποφύγουμε τη μονομέρεια, τον μοναδικό δρόμο αντιμετώπισης των προβλημάτων της φιλοσοφίας, που δεν είναι άλλος από τον εκλεκτισμό.³⁶ Ο εκλεκτισμός δεν είναι σύστημα, αλλά μία από τις αρχές της ορθής φιλοσοφικής μεθόδου.

Σ' αυτό τον Ε.Α. ο Βράιλας αναφέρεται στην εκλεκτική φιλοσοφία, την ψυχολογική μέθοδο που ακολουθεί, ομιλεί για την ενότητα της αρχαίας, κυρίως πλατωνικής, φιλοσοφίας, με τη νεότερη και καταλήγει στη σύνθεση αυτής με τη χριστιανική θρησκεία.³⁷ Η εκλεκτική στάση του Βράιλα-Αρμένη έχει ρίζες κοινωνικο-πολιτικές. Διαφαίνεται και στον Ε.Α. του η αγωνιώδης προσπάθεια να συμβιβάσει τη σύγχρονη φιλοσοφία με την παραδοσιακή σκέψη. Αυτό, κατά το Π. Νούτσο, οφείλεται στις σπουδές του στην Ευρώπη και στην απότομη επαγγελματική προσγγείωσή του στα Επτάνησα, μεταξύ Διαφωτισμού, αγγλικής δεσποτείας και μιας απαίτησης ελευθερίας.³⁸

Εκτός από τον Cousin, ο Βράιλας είχε μελετήσει και τις απόψεις του Théodore Simon Jouffroy.³⁹ Ενσωμάτωσε στη σκέψη του στοιχεία από αμφοτέρους

36. Π. Νούτσος, Π., «Η προβληματική της ιστορίας στον Π. Βράιλα-Αρμένη», στο βιβλίο: *Νεοελληνική φιλοσοφία. Οι ιδεολογικές διαστάσεις των ευρωπαϊκών της προσεγγίσεων*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1981, σ. 139.

37. Αθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Η συμβολή του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη στην πνευματική ζωή της Κέρκυρας», *Αφιέρωμα στον Πέτρο Βράιλα Αρμένη, Κερκυραϊκά Χρονικά*, περ. Β', τ. Β', Κέρκυρα, 2005, σ. 179-180

38. Π. Νούτσος, Π., «Η προβληματική της ιστορίας στον Π. Βράιλα-Αρμένη», ό.π., σ. 139-140.

39. Ο T. S. Jouffroy (1797-1842) υπήρξε επίσης γάλλος φιλόσοφος και πολιτικός, όπως και ο προαναφερθείς Jules Simon (πρβλ. υπ. 1). Ανέπτυξε το ψυχολογικό ζήτημα (πρβλ. νεότερη μελέτη Nicolas Serge, *La Psychologie de Théodore Jouffroy*, L'Harmattan, Paris, 2003) στους κόλπους της γαλλικής εκλεκτικής σχολής την οποία διηύθυνε ο Victor Cousin. Για την εργοβιογραφία του βλ. Patrice Vermeren, (επιμέλεια), *Théodore Jouffroy*, n° 33 de *Corpus: Revue de Philosophie*, 1997. Ο Jouffroy μελέτησε και μετέφρασε τον σκοτσέζο Thomas Reid και έτσι, μάλλον, ο Βράιλας ήρθε σε επαφή με τους σκώτους διαφωτιστές (βλ. Th. Reid, *Œuvres Complètes*, 6 vol. Victor Masson, Paris, 1829-1836). Πρβλ. και A. Glykofrydi-Leontsini, "Education and Philosophy in the Ionian Islands (16th-19th Century)", στο βι-

τους γάλλους στοχαστές.⁴⁰ Αν εξετάσει κανείς τη βραχιλινή σκέψη σε μια ευρύτερη προοπτική της ιστορίας των ιδεών, μπορεί να ισχυριστεί ότι μέσα από γαλλικούς διακίλους ήρθε σε επαφή και με την σκοτσέζικη φιλοσοφία και υιοθέτησε ουσιαστικές θέσεις της, τις οποίες διέχυσε στην Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα μέσω των δημοσιευμάτων του και της διδασκαλίας του στην Ιόνιο Ακαδημία.⁴¹

Ο Βράιλας διακρίνει τις φιλοσοφικές ενατενίσεις από τον κοινό νου και αποζητεί μέσω της επίμοχθης καλλιέργειας των νέων ανθρώπων την διεύρυνση του πνεύματος και την κατάκτηση της ψυχικής γαλήνης. Ο Cousin, αποζητά εξίσου την παγκόσμια αρμονία, η οποία, αν εισέλθει στο πνεύμα του ανθρώπου, καταφέρει να διευρύνει τους ορίζοντες και να του χαρίσει γαλήνη. Ισχυρίζεται ότι ο χωρισμός της οντολογίας από την ψυχολογία, της υπόθεσης από την παρατήρηση και της επιστήμης από τον κοινό νου σταματάει με τη μέθοδο που φθάνει στην εικασία, στην υπόθεση, μέσω της παρατήρησης, στην οντολογία μέσω της ψυχολογίας, και κατόπιν επιβεβαιώνει την παρατήρηση μέσω της υπόθεσης και την ψυχολογία μέσω της οντολογίας. Αυτή η μέθοδος εκκινεί από τα άμεσα δεδομένα της συνείδησης επί των οποίων βασίζεται ο κοινός νους των ανθρώπων, από αυτά τα δεδομένα η συνείδηση συνάγει συλλογιστικά την επιστήμη, η οποία πραγματικά δεν περιέχει τίποτα περισσότερο από πορίσματα του κοινού νου, που έχουν αναχθεί σε μια αυστηρότερη και πιο αμιγή μορφή, η οποία ερμηνεύεται από μόνη της.⁴²

Αν λάβουμε την ψυχολογία ως αφετηρία του Cousin και τον εκλεκτισμό ως μέθοδό του, τα δόγματά του, οι πεποιθήσεις του, είναι: η αναγωγή των κατηγοριών του λόγου στις δύο αρχές της ουσίας και της αιτιότητας· η ύπαρξη του μη-εγώ βασίζεται στο απρόσωπον του λόγου· ένας Θεός, ελεύθερος, ευφυής, προσωπικός, που είναι αναγκαία αιτία και κατ' ανάγκην μια αιτία· ένα σύστημα ηθικής, που έχει ως προϋπόθεσή του την ελευθερία, το καθήκον ως κανόνα του, την αθηνασία της ψυχής ως επικύρωσή του· υπέρ μιας φιλοσοφίας της ιστορίας της φιλοσοφίας, μιας σταθερής και τακτής διαδοχής των τεσσάρων βασικών συστημάτων· υπέρ μιας φιλοσοφίας της ιστορίας της ανθρωπότητας, της εξύμνησης της

βλίο: T. Pyllarinos (ed.), *History and Culture of the Ionian Islands*, Region of the Ionian Islands, Athens, 2007, σ. 321-330.

40. A. Glykofrydi-Leontsini, "Education and Philosophy in the Ionian Islands (16th-19th Century)", *ό.π.*, σ. 329.

41. A. Glykofrydi-Leontsini, 2009, "The Impact of Scottish Philosophy on Modern Greek Philosophy via French Eclecticism. A Study of Intercultural Impacts and Exchanges in the History of Philosophy", στο: Hans Lenk (ed.), 2009, *Comparative and Intercultural Philosophy*, Institut International de Philosophie, Proceedings of the IIP Conference, Seoul 2008, Berlin: LIT VERLAG, σ. 111.

42. Jules Simon, 1888, *Victor Cousin*, *ό.π.*, σ. 46-47.

επιτυχίας· υπέρ ενός πολιτικού συστήματος, αντί κάποιας πολυφωνίας χωρίς ενότητα, που συνιστά αναρχία ή κάποιας ενότητας που δεν έχει πολυφωνία και συνιστά απολυταρχισμό, κοντολογίς υπέρ μιας ενότητας με πολυφωνία, άρα μιας κοινωνίας που έχει οργανωθεί βάσει του σχεδίου της Φύσης.⁴³ Ο Cousin ανακάλυψε τον εαυτό του μέσα από την εκλεκτική μέθοδο, και έτσι ονόμασε τη φιλοσοφία του εκλεκτική. Τι είναι, λοιπόν, ο εκλεκτισμός; Είναι πολλά και τίποτα! Είναι κάπως σαν τον καιροσκοπισμό (opportunisme), κάτι που ουδείς μπορεί να απορρίψει, όταν αυτός ο οπορτουνισμός περιορίζεται στις βασικές αρχές του, αλλά ουδείς αποδέχεται, όταν φθάνει στις απώτερες συμπαραδηλώσεις και συνέπειές του.⁴⁴

Αυτά τα στοιχεία εκλεκτισμού διαπνέουν όλο τον εναρκτήριο λόγο του Βράιλα-Αρμένη και εξευγενίζουν τις διδακτικές προθέσεις του στην Ιόνιο Ακαδημία με μια γόνιμη διάθεση πατριωτικής προσφοράς. Αυτή ίσως αποτελεί μια σημαντικότερη εισφορά του Βράιλα προς τη νεολαία και την ιδεολογική ζύμωση της επτανησιακής κοινωνίας σε μια ιστορική συγκυρία,⁴⁵ που εγγίζει η ώρα της ανεξαρτησίας της από τους Βρετανούς και πλέει πλησίον προς την εθνική ενσωμάτωσή της με την υπόλοιπη ελεύθερη Ελλάδα (1864).

Εν κατακλείδι, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο Ε.Α. του Βράιλα-Αρμένη, που εκφωνήθηκε κατά την έναρξη των φιλοσοφικών παραδόσεων του στην Ιόνιο Ακαδημία το 1854:

- α) είναι χαρακτηριστικός της σκέψης του και συνοψίζει τον εκλεκτισμό της φιλοσοφικής και πολιτικής σκέψης του,
- β) επιδεικνύει μια ρητορική συγκρότηση με ιδεολογικό στόχο,
- γ) ανθολογεί εκλεκτικά από την παγκόσμια φιλοσοφία ευσεβείς στον Θεό στοχαστές, όπως ο Λάμπνιτς, ώστε προσφυώς να τους προτείνει υποδειγματικά στους νέους,
- δ) στρέφεται με διδακτική επιμονή γύρω από την παιδευτική σημασία της μεθόδου,

43. Jules Simon, 1888, *Victor Cousin*, ό.π., σ. 54-55.

44. «Αν ο οπορτουνισμός σημαίνει ότι πρέπει όλα να γίνονται εποχιακά, ευκαιριακά, σε πρόσφορο χρόνο, καταντά κοινοτοπία. Αν σημαίνει ότι πρέπει να αλλάζουμε αναλόγως των περιστάσεων και να επιλέγουμε όποια άποψη μας εξυπηρετεί αναλόγως, τότε ο καιροσκοπισμός ή οπορτουνισμός καταντά κάτι το ελαίσχυνο». Jules, Simon, 1888, *Victor Cousin*, ό.π., σ. 80 (η μετάφραση δική μας).

45. Αθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, 2005, «Η συμβολή του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη στην πνευματική ζωή της Κέρκυρας», ό.π., σ. 169-180. Σε αυτό το άρθρο παρουσιάζεται με συστηματική περιεκτικότητα η δράση του Βράιλα στην Κέρκυρα και υποστηρίζεται ο σημαντικός ρόλος του στην πολιτική και πολιτιστική ζωή των Επτανήσων.

- ε) επιλέγει την ψυχολογική μέθοδο με μια δική του εννοιολόγηση, την οποία μάλλον με ελλιπή σαφήνεια ταυτίζει με την ελληνική μέθοδο,
- στ) προτείνει τον εκλεκτισμό ως πρόσφορη και αναγκαία μέθοδο αποφυγής της μονομέρειας, όχι ως σύστημα ολοκληρωμένο,⁴⁶ αλλά ως μια βασική αρχή της ορθής φιλοσοφικής μεθόδου,
- ζ) ανάγει την πρόοδο ως την πολυτιμότερη και γονιμότερη ανακάλυψη των νεότερων,⁴⁷ που πρέπει συνάμα να αποτελεί διαρκή στόχο τους και, τέλος,
- η) δίνει τη δυνατότητα για μια συνολική ερευνητική θεώρηση του τρόπου που αντιλαμβάνεται τη μέθοδο, που κατά τη γνώμη μας θα συμβάλει σε μια πιο συστηματική γνωριμία με τη συνολική σκέψη του.

Περίληψη / Summary

Η εισήγηση επικεντρώνεται στον λόγο που εκφώνησε ο Πέτρος Βράιλας-Αρμένης στις 11 Νοεμβρίου 1854, κατά την έναρξη των φιλοσοφικών παραδόσεων του στην Ιόνιο Ακαδημία: επιλέγει τα σημεία, στα οποία ο φιλόσοφος αναφέρεται στη σημασία της μεθόδου και συμβουλευεται τη βιβλιογραφία των διακεκριμένων μελετητών του Βράιλα, ώστε να στηρίξει την επιχειρηματολογία του.* Σε αυτή τη δοκιμή μάς φάνηκε αναπόφευκτο να συσχετίσουμε τις αναφορές του Βράιλα στη μέθοδο με τη σκέψη του δασκάλου του Victor Cousin, που εμπεριέχει ανάλογες διερευνήσεις. Για τις αναφορές στη σκέψη του Cousin αντλήσαμε από το αναξιολογητό βιβλιογραφικά έργο του Jules François Simon (1814-1896),⁴⁸ ενός άλλου μαθητή του, που είχε μια παρόμοια σύνθετη προσωπικότητα πολιτικού και φιλοσόφου, όπως, άλλωστε, και ο Πέτρος Βράιλας-Αρμένης. Βιβλιογραφικοί αρωγοί του εγχειρήματός μας αποδείχτηκαν πηγές από το έργο των καθη-

46. Το έχει προαναφέρει στο «Περί πρώτων ιδεών και αρχών δοκιμίων» (1853), βλ. Ε. Μουτσόπουλου Ε. – Αικ. Δώδου (επιμέλεια), *Βράιλα Αρμένη Π., Φιλοσοφικά Έργα*, Αθήναι, 1971, σ. 20.

47. Π. Νούτσος, «Η προβληματική της ιστορίας στον Π. Βράιλα-Αρμένη», ό.π., σ. 140.

* Οφείλω να ευχαριστήσω την συνάδελφο Ελένη Λεοντσίνη για την απείρως ανιδιοτελή και γενναιόδωρη προσφορά του συνόλου σχεδόν της βιβλιογραφίας για τον Π. Βράιλα-Αρμένη (ιδίως των συστηματικών μελετών του καθηγητή Ε. Μουτσόπουλου) και της μητρός της καθηγήτριας Αθανασίας Γλυκοφρύδη.

48. Ο Jules François Simon (1814-1896) υπήρξε γάλλος πολιτικός, 38ος πρωθυπουργός της Γαλλίας και φιλόσοφος. Το βιβλίο του για τον Cousin «βλέπει» αλλεπάλληλες επανεδόσεις, με πιο πρόσφατες τις μεταφρασμένες εκδόσεις Simon, J., *Victor Cousin*. HardPress, Sligo, Ireland, 2013. και Simon, Jules, *Victor Cousin*, Forgotten Books, London, 2013.

γητών Αθανασίας Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Ευάγγελου Μουτσόπουλου και Παναγιώτη Νούτσου. Ο *Εναρκτήριο Λόγος* του Βράιλα-Αρμένη, που εκφωνήθηκε κατά την έναρξη των φιλοσοφικών παραδόσεων του στην Ιόνιο Ακαδημία το 1854, δίνει εντέλει τη δυνατότητα για μια συνολική ερευνητική θεώρηση του τρόπου που αντιλαμβάνεται τη μέθοδο, η οποία θα συμβάλει σε μια ακόμη πιο συστηματική γνωριμία με τη συνολική σκέψη του.

The paper focuses on the speech declaimed by Petros Vrailas-Armenis on November 11, 1854, on the inception of his philosophical lectures to the Ionian Academy. It underlines the specific quotations where the philosopher refers to the significance of the 'method' and draws from the bibliography of distinguished scholars of Vrailas's work in order to document its arguments. In this essay it seemed inevitable to correlate Vrailas's references to method with Victor Cousin, his teacher's equivalent thought and his similar investigations. For referring to Cousin's thought the paper draws from the work of Jules François Simon (1814-1896), whose bibliography has not yet been studied by Greek scholars. Jules Simon was a prominent pupil of Cousin, who also had a similar complex personality of a politician and philosopher like Vrailas-Armenis. The paper appreciates the bibliographical assistance offered by sources and references of the work by professors Ath. Glykofrydi-Leontsini, Ev. Moutsopoulos and Pan. Noutsos. The speech declaimed by Vrailas-Armenis in 1854, offers, eventually, a fine opportunity for a total investigation and consideration of the way this philosopher perceives 'method', that contributes to a more systematic and profound acquaintance with Vrailas's thought.

Ελκ. 1. Ο Jules Simon το 1869.

0065095 VICTOR COUSIN (1792-1867).
Credit: The Granger Collection, New York

Ελκ. 2. Ο Victor Cousin (1792-1867) γύρω στα 60 του.

ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Π. ΒΡΑΪΛΑ-ΑΡΜΕΝΗ

Τριαντάφυλλος Μπαταργιάς

Η ουσία της τέχνης είναι, σύμφωνα με τον Πέτρο Βράιλα-Αρμένη, η έκφραση του καλού και μέσω αυτού η αποκάλυψη της αλήθειας.¹ Το άτομο που έρχεται σε επαφή με το έργο τέχνης αναγνωρίζει σε αυτό ένα ηθικό περιεχόμενο,² γι' αυτό και ο Βράιλας ονομάζει την καλλιτεχνία «ποίηση του καλού».³ Το δε ωραίο θεωρεί ως «υπεροχήν της οντότητας».⁴

Η μουσική και η ποίηση υπερτερούν έναντι των υπολοίπων τεχνών. Αποτελούν ανώτερο βαθμό καλλιτεχνικής έκφρασης διότι χωρίς να κάνουν χρήση της ύλης, σχημάτων, χρωμάτων και διαστάσεων, είναι δυνατόν να εκφράσουν την πνευματική υπόσταση διά της κίνησης, που είναι και η αρχή κάθε φυσικού φαινομένου.⁵ Είναι τέχνες «ἐν χρόνῳ διαδοχικαί» και συνδέονται με την ακοή.⁶ Η ισχυρή ηχητική εντύπωση, η καθολικότητα, η γενικότητα και η αοριστία, καθιστούν τη μουσική πλέον κατάλληλη για την έκφραση του απείρου.⁷

Η ποίηση υπερέχει εξ' αιτίας της σαφήνειας των εννοιών της. Εμπνέει μελωδίες και εμπεριέχει τόσο το αίσθημα που υπάρχει στη μουσική, όσο και τις ει-

1. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί μουσικής», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, επιμέλεια Ε. Μουτσόπουλος – Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, τ. 4, ημίτομος Α', Αθήνα 1973, σ. 320.

2. Ενδέχεται να αλλάξει κανείς αντίληψη π.χ. για τη θανατική καταδίκη, αντικρίζοντας την *3η Μαΐον 1808* του Goya. Βλ. Σ. Βιρβιδάκης – Φιλήμων Παιονίδης, «Αισθητική, τέχνη, ηθική» στο βιβλίο: *Αισθητική και θεωρία της Τέχνης*, εκδ. Καρδαμίτσας, Αθήνα 1994, σ. 37.

3. «*Η καλλιτεχνία*», γράφει, «απανταχού του κόσμου και της ιστορίας ως εκφρασις της κοινωνίας αναφαινομένη, είναι και δι' αυτό τούτο έκφρασις του θρησκευματος». Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί καλού», στο βιβλίο *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 216.

4. Πρβλ. Ε. Μουτσόπουλος, «Οι αισθητικές κατηγορίες κατά Πέτρο Βράιλα Αρμένη», *Φιλοσοφία*, τχ. 30 (2000), σ. 154-155. Πρβ. Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Η διδασκαλία του Πέτρου Βράιλα Αρμένη και η θέσις αυτού εις την ελληνικήν διανόησιν του ΙΘ' αιώνος», *Πλάτων*, τ. 27, τχ. 53/54 (1975), σ. 233. Στο πεδίο της αισθητικής, δια μέσου του εκλεκτικισμού του Cousin, ο Βράιλας συνδυάζει την πλατωνική και την αριστοτελική αισθητική, προς την αισθητική των Jouffroy και Lénèque αφ' ενός, και προς την καντιανή αφ' ετέρου.

5. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί μουσικής», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 321, 333.

6. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί καλού», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 219.

7. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί μουσικής», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 322.

κόνες των «ἐν τόπῳ τεχνῶν».⁸ Επιπροσθέτως εκφράζει το εθνικό και θρησκευτικό πνεύμα, όπως η αρχιτεκτονική, και το ατομικό πνεύμα, όπως η γλυπτική και η ζωγραφική.⁹

Η συνένωση ποίησης και μουσικής είναι δυνατό κατά τον Βράιλια να δημιουργήσει την υπέρτατη ανθρώπινη τέχνη.¹⁰ Τα κύρια χαρακτηριστικά των δύο αυτών τεχνών, που είναι ο ρυθμός και η συμμετρία, είναι τρόποι αισθητής ύπαρξης της χρονικής και χωρικής πραγματικότητας, η οποία ανάγεται σε μια γνωσιολογική ιδανικότητα και σε ένα είδος αφάιρεσης. Καθίσταται δηλαδή εφικτή η αναγωγή ενός τμήματος του πραγματικού χρόνου σε ένα χρόνο ιδανικό, πράγμα που ισχύει και για τον χώρο.¹¹ Ως παράδειγμα φέρνει ο Βράιλιας την ποίηση του Δ. Σολωμού.

Με τη μουσική, μέσω της ρυθμικής τάξης, εισδύει στην ψυχή και το πνεύμα η ηθική αρμονία.¹² Για αυτό και οι αρχαίοι την θεωρούσαν μέσο αγωγής, αλλά και πολιτικό θεσμό. Ο Βράιλιας υποστήριξε ότι η μουσική ερμηνεύει το ηθικό πνεύμα κάθε αιώνα.¹³ Σημαντική είναι η θέση του ότι οι νόμοι της μουσικής και τα εκφραστικά της μέσα, παρότι επιδέχονται ανεξάντλητους συνδυασμούς και ποικιλία, αποτελούν αξιολύμαστη ενότητα – ανάγονται εντέλει εις «ἐν καί μόνον, τόν ἦχον, καί εἶναι φυσικαί ἀπόρροιαί καί ἀναπτύξεις αὐτοῦ».¹⁴ Εν συγκρί-

8. Πρβλ. Π. Βράιλιας-Αρμένης, «Περί ποιήσεως», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 350: «Αφ' ενός μὲν συγκεκριαίολοι, αφ' ετέρου δέ, ὑποκινεῖ πάσας τάς ἄλλας».

9. Π. Βράιλιας-Αρμένης, «Περί ποιήσεως», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 350, 351. Για τη συγγένεια των τεχνών στον Βράιλια, πρβλ. Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Συστήματα καλών τεχνών στη νεοελληνική αισθητική*, εκδ. Καρδαμίτσας, Αθήνα 2002, σ. 110 κ.ε.

10. Π. Βράιλιας-Αρμένης, «Περί μουσικής», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 325.

11. Πρβλ. Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Συστήματα καλών τεχνών στη νεοελληνική αισθητική*, ό.π., σ. 105-106.

12. Π. Βράιλιας-Αρμένης, «Περί μουσικής», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 326. Πρβλ. «Περί Ποιήσεως», σ. 366, 367: *Πάσα αρμονία είναι τάξις, ἔλλογος συνδυασμός μέσων και τελών, σύμπτωια πλείονων προς ἄλληλα και προς ένα κοινόν σκοπόν*.

13. Πρβλ. Πέτρος Φαραντάκης, *Όψεις του θείου*, εκδ. Ψηφίδα, Αθήνα 2004, σ. 45: όταν διερωτάται (ο Βράιλιας) για την πεμπτουσία της ηθικής η απάντηση που δίνει είναι αρκούτως φιλοσοφίζουσα: «τι είναι λοιπόν το ηθικό στοιχείο; είναι στοιχείον διάμεσον, μετέχον της αισθητικής, αφ' ενός, της νοητικής ενεργείας, αφ' ετέρου είναι στοιχείον το οποίο συνδέει προς ἄλληλα τα δυο πρώτα και, δια του συνδέσμου τούτου παράγει την εξωτερικήν ενέργειαν του ανθρώπου, την λεγομένην πράξιν». Πρβλ. Π. Βράιλιας-Αρμένης, «Περί Προνοίας», *Φιλοσοφικά έργα*, τ. 4Β', σ. 97.

14. Π. Βράιλιας-Αρμένης, «Περί μουσικής», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 326. Για τα μέσα έκφρασης, πρβλ. Π. Βράιλιας-Αρμένης, *Στοιχεία θεωρητικής και πρακτικής φιλοσοφίας*, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Φέξη, Αθήνα 1910 (διαθέσιμο σε ψηφιακή μορφή: <http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/4/1/4/metadata-96-0000003.tkl>), σ. 100, 101.

σει προς την οργανική μουσική, η αδόμενη υπερτερεί κατά το βάθος και τη ζωή, ενώ, από πλευράς μουσικών οργάνων, υπερέχει η ανθρώπινη φωνή.¹⁵

Η ανάπτυξη της μουσικής είναι συμφυής με την ανάπτυξη της ανθρωπότητας των αρχαίων Ελλήνων· οι μελωδίες έχουν χαθεί, ωστόσο την μουσικής τους εξηγεί, κατά τον Βράιλα, η συνειδητοποίηση του καλλιτεχνικού πνεύματος και της γενικότερης κοινωνικής τους ζωής, την οποία εκφράζει η ποικιλία των αρχαίων μουσικών τρόπων, όπως αναλογεί στα ήθη, τις φυλές και τη φυσιογνωμία των αρχαίων πόλεων.¹⁶

Ο Βράιλας δεν παραλείπει να επισημαίνει την κοινωνική σημασία της ποίησης, τονίζοντας ότι αποτελεί κοινωνική εκδήλωση του ανθρώπου, πράγμα που προϋποθέτει την άρτια εκπαίδευση των νοητικών δυνάμεων, της φαντασίας, της αρμονικής αντίληψης και της ευαισθησίας του ποιητή, ώστε να είναι ικανός να φέρει εις πέρας την κοινωνική του αποστολή.¹⁷ Το έργο τέχνης δεν είναι δυνατόν να απομακρυνθεί από το κοινωνικό γίγνεσθαι.¹⁸ Η τέχνη είναι, άλλωστε, κατ' αυτόν «έκφρασις της κοινωνίας».¹⁹

Με αφορμή τη λειτουργικότητα της μουσικής, θα συσχετίσει τις τέχνες με τον Δημιουργό του κόσμου. Στην πραγματεία του «Περί μουσικής» υπογραμμίζει: «Πρην ή γίνη ποίημα του ανθρώπου, η τέχνη αυτή υπάρχει εν τη φύσει, ως η αρχιτεκτονική, η γλυπτική και η ζωγραφία, διότι πανταχόθεν εξέρχεται το άσμα της δημιουργίας, ως θεία τις αρμονία εκφράζουσα τον παλμόν του κόσμου και τον προς τον Θεόν ύμνον των πλασμάτων».²⁰

Η εμφάνιση του χριστιανισμού ώθησε τη μουσική δια του καθαρότερου αισθήματος της θείας αγάπης και της εννοίας του ενός και μόνου, απείρου και προσωπικού Θεού, και η Εκκλησία παρείχε το φυσικό χώρο για την περαιτέρω ανά-

15. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί μουσικής», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 334.

16. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί μουσικής», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 336.

17. Πρβλ. «Περί ποιήσεως», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 351. Πρβλ. Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Ο Π. Βράιλας-Αρμένης ως θεωρητικός και ως κριτικός της ποίησης», στο βιβλίο: *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Πρόσωπα και θέματα*, εκδ. αφοί Τολίδη, Αθήνα 1993, σ. 249-273.

18. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Εισαγωγή εις τας Φιλοσοφικές Μελέτας», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, τ. 2, ό.π., σ. 37: «ἔνα μόνον μνημεῖον τῆς τέχνης συγκεκριαλοῖ ἐν ἑαντῷ καὶ ἐκφράζει καὶ τὴν πρόοδο τῆς βιομηχανίας καὶ τὴν φύσιν τοῦ θρησκευματος καὶ τὴν πλουτολογικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν κατάστασιν τῆς ἐπιστήμης καὶ τὰ ἤθη καὶ τοὺς θεσμοὺς καὶ τὴν φυλὴν καὶ τὴν χώραν».

19. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί καλού», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 216.

20. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί μουσικής», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 321.

πτυξη και τελειοποίησή της.²¹ Κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα μεταφέρθηκε η εκκλησιαστική μουσική στη Δύση, όπου καλλιεργήθηκε και έλαβε νέα μορφή με τους μεγάλους συνθέτες Παλεστρίνα, Χέντελ, Μότσαρτ, Μπετόβεν.²²

Εξάιρει ο Βράιλας και ονομάζει «ένθεο»²³ τον μουσικό που συναισθάνεται και εκπληρώνει τους νόμους της αιώνιας αλήθειας, οι οποίοι ενυπάρχουν στην μουσική τέχνη. Ακολουθεί το παράδειγμα της πλατωνικής «ενθέου μανίας»,²⁴ ερμηνεύοντας την έμπνευση ως πνευματική ενέργεια που πηγάζει από την πρώτη αιτιότητα, την θεότητα.²⁵

Ένθεος είναι και ο ποιητής κατά τον Βράιλα. Μυσταγωγός και όν²⁶ ανωτέρως φύσεως, εν μέσω μιας «ελεύθερης, φυσικής και άσκοπης έμπνευσης»,²⁷ που κυριεύει τα πνεύματα, χωρίς να εξαρτάται από την παιδεία ή την παράδοση.²⁸ Ο μεγάλος ποιητής αποτελεί πνεύμα καθολικό που προπορεύεται της εποχής του. Ως ιεροφάντης προαναγγέλλει και προπαρascευάζει το μέλλον.²⁹

Οι τοποθετήσεις αυτές μαρτυρούν τις επιδράσεις πλατωνικών και ρομαντι-

21. Πρβλ. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί μουσικής», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 334-337.

22. Πρβλ. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί μουσικής», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 339.

23. Πρβλ. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί μουσικής», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 340.

24. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί της ενόττητος των λογικών στοιχείων», *Φιλοσοφικά έργα*, τ. 4Β', σ. 21. Πρβλ. Πλάτων, *Φαίδρος*, 245a.

25. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί της ενόττητος των λογικών στοιχείων», ό.π., σ. 166: «δεν δυσκολευόμεθα δε να παραδεχθώμεν την φύσιν και την ενέργειαν της εμπνεύσεως, άμα ηξεύρωμεν ότι το ανώτατον των εν ημιν λογικών στοιχείων είναι το άπειρον αίτιον, ήτοι, η έννοια αυτού του Θεού».

26. Για την αυτονομία και την φύση της ιδέας του όντος κατά Βράιλα, ομοιότητες και διαφορές προς τις θέσεις του Rosmini, πρβλ. Ε. Μουτσόπουλος, *Η πορεία του πνεύματος. Αι ιδέαι*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1975, σ. 279-283.

27. Πρβλ. Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Συστήματα καλών τεχνών στη νεοελληνική αισθητική*, ό.π., σ. 107.

28. Πρβλ. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί καλού», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 215. Πρβλ. «Περί ποιήσεως», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 368: «Η μελέτη του καλού και των καλών έργων, η φώτισις του πνεύματος, και, προ πάντων, η ευθύτης της καρδιάς προετοιμάζουν την φαντασίαν εις υποδοχήν της εμπνεύσεως, αλλά ταύτην δεν πρέπει να ζητώμεν, να διώκωμεν και εντέχνως να εγείρωμεν· είναι ένθεος μανία, ως λέγει ο Πλάτων, ης άνευ κροόομεν εις μάτην τας χρυσάς θύρας της ποιήσεως, και ψυχρά αποβαίνουσι και αυτά των φρονημοτέρων ποιητών τα σοφώτερα έργα».

29. Μια ιδέα που ο Ζακ Ατταλί θα υποστηρίξει με έμφαση για τη μουσική. Πρβλ. Jacques Attali, *Θόρυβοι*, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1991. Πρβ. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί ποιήσεως», ό.π., σ. 353.

κών αντιλήψεων στη σκέψη του.³⁰ Η άμεση εξάρτηση της τέχνης από τη φαντασία υπήρξε κύρια θέση της ιδεαλιστικής αισθητικής. Υποστηρίζει ωστόσο ότι έμπνευση, αίσθημα και φαντασία στηρίζονται στον λόγο,³¹ ο οποίος «στα άδυτα της καλλιτεχνικής μεγαλόνοιας διατάσσει και διευθετεί το υλικό που παρέχει με την μορφοποιητική της δύναμη η φαντασία».³²

Ο ποιητικός άλλωστε λόγος δεν είναι κατ' αυτόν ασυμβίβαστος προς τον θρησκευτικό³³ ούτε προς τον φιλοσοφικό λόγο, αφού τόσο η θρησκεία όσο και η φιλοσοφία καθιστούν τα επιτεύγματα τους αναρρόγια, καταληπτά και πιο ευχάριστα, εκφέροντάς τα ποιητικά.³⁴ Υπαισχύεται ακόμη η ποίηση στην ιστορία.³⁵ ένας καλλιτέχνης είναι στενά συνδεδεμένος τόσο με τη γενική ιστορία του κόσμου και του πολιτισμού, όσο και με την ιστορία του τόπου του. Ακόμη περισσότερο είναι δεμένος με την ιστορία της τέχνης που ο ίδιος καλλιεργεί. Γιατί παρελθόν και παρόν είναι αδιάρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους και αποτελούν ενιαίο σύνολο. Ο καλλιτέχνης εντάσσεται στην κοινωνία, στην οποία ανήκει σε κάθε στιγμή της ιστορίας, αλλά και τα μεγάλα ιστορικά γεγονότα δίνουν πολλές φορές το έναυσμα για τη δημιουργία ενός έργου και αποτελούν το θεματικό του περιεχόμενο.³⁶

Περισσότερο ίσως ρομαντικός παρά κλασικός, ο Βράιλας, επισημαίνει τη σπουδαιότητα της χριστιανικής παράδοσης για όλες τις εκφάνσεις της ανθρωπίνης δραστηριότητας,³⁷ αλλά και «υποστηρίζει» τους ρομαντικούς, όταν για παρά-

30. Πρβλ. Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Συστήματα καλών τεχνών στη νεοελληνική αισθητική*, ό.π., σ. 107.

31. Πρβλ. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί ποιήσεως», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 256.

32. Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Αισθητική και Τέχνη. Κριτικές θεωρήσεις*, Αθήνα 2005, σ. 98.

33. Η ποίηση είναι «ή διά τοῦ λόγου πληρεστέρα ἀποκάλυψις του ἰδανικοῦ. Συμπεριλαμβάνει το εθνικό και το θρησκευτικό πνεῦμα και συνδέεται ἀρρηκτά με τη θρησκεία, διότι και οι δύο ἔχουν ὡς υπόστασις τήν ἀλήθεια». Πρβλ. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί ποιήσεως», ό.π., σ. 366· σ. 350· σ. 216. Πρβλ. «Περί καλοῦ», σ. 220. Πρβλ. «Περί μουσικής», σ. 324.

34. Πρβλ. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί ποιήσεως», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 357.

35. Πρβλ. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί ποιήσεως», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 377.

36. Αρκεί να παρατηρήσει κανείς την σημαντική θέση που κατέχουν στην Εθνική Πινακοθήκη οι πίνακες με θέμα τα κατορθώματα και τις μορφές των ηρώων της Επανάστασης. Στη μουσική, η *Ηρωική συμφωνία* του Μπετόβεν ή η *Συμφωνία του Λένινγκραντ* του Σοστακόβιτς, αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα. Πρβλ. Γεώργιος Ι. Μουρέλος, *Θέματα αισθητικής και φιλοσοφίας της τέχνης*, τ. Β', εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1985, σ. 57.

37. Μετά τις αθεϊστικές τάσεις της γαλλικής επανάστασης παρατηρήθηκε αναβίωση της

δειγμα εκφράζει την άποψη πως η κλασικιστική αισθητική και γραμματολογία ζημίωσε την ποίηση δεσμεύοντάς τη με την διαίρεση σε επική, λυρική και δραματική αφαιρώντας την πρωτοτυπία της, ενώ περιόρισε την ατομικότητα, με αποτέλεσμα την υποβάθμιση της ελευθερίας της καλλιτεχνικής μεγαλοφυΐας και την αναπόφευκτη αντίδραση των νεοτέρων κατά του κλασικού.

Υπερασπίσθηκε την αυτονομία του καλλιτέχνη. Το πνεύμα είναι, κατ' αυτόν, «φύσει αδούλωτον, ατυράννητον και ακατάβλητον». ³⁸ Οι τέχνες αναπτύσσονται μόνο σε κλίμα ελευθερίας και ευνομίας. ³⁹ Ωστόσο, μολονότι ο Βράιλας αποδέχεται τις αντιλήψεις του ρομαντισμού όσον αφορά την ελευθερία της έκφρασης της καλλιτεχνικής δημιουργίας, κατακρίνει το δόγμα *η τέχνη για την τέχνη*, που αναπτύχθηκε στη Γαλλία. ⁴⁰ Η απόλυτη ελευθερία του καλλιτέχνη οδηγεί κατ' αυτόν «στον αχαλίνωτο εκτραχηλισμό της τέχνης» και είναι δείγμα ατομικής, κοινωνικής και πολιτικής διαφθοράς. ⁴¹ Ως όριο της ελευθερίας αυτής ο Βράιλας δέχεται «τους αιώνιους νόμους της αλήθειας», θεωρώντας το έργο τέχνης ως μέσο πρόσβασης στο απόλυτο και ταυτόχρονα ως μορφή εκδήλωσης του αληθινού. ⁴²

Στην ποίηση, η υπόσταση είναι το ιδανικό από το οποίο απορρέει η αλήθεια, «ιδέα τις, δηλαδή θρησκευτική ή πολιτική ή ιστορική ή ανθρώπινη, του ιδιωτικού ή δημοσίου βίου», ⁴³ ενώ η μορφή, η οποία με υλικά σημεία και σύμβολα εκφράζει την ιδέα, ταυτίζεται με την έκφραση, που είναι ανώτατος νόμος κάθε καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Πολύτιμο είναι επίσης το στοιχείο του μουσικού ρυθμού που υπάρχει τόσο στην ποίηση όσο και στη μουσική. ⁴⁴ Ο χρόνος καθ' εαυτόν και προς το Θεό –επισημαίνει ο Βράιλας– είναι εις και μόνος, δεν έχει παρελθόν, παρόν ή μέλλον και δεν επιδέχεται διαίρεση. Ως προς εμάς όμως, διαιρείται σε ίσα και διαδεχόμενα

θησκευτικότητας από τους ρομαντικούς. Πρβλ. Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Ο Π. Βράιλας-Αρμένης ως θεωρητικός και ως κριτικός της ποίησης», ό.π., 322.

38. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Εισαγωγή εις τας φιλοσοφικές μελέτας», ό.π., σ. 24.

39. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί αρχιτεκτονικής», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 240.

40. Πρβλ. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Οι κλασικοί και οι ρομαντικοί», *Φιλοσοφικά έργα*, τ. 4Α', ό.π., σ. 485. Μεταξύ του 1848 και του 1870 έλαβε διαστάσεις αισθητικού κινήματος. Πρβλ. Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Αισθητική και Τέχνη*, ό.π., σ. 10. Το δόγμα *L'art pour art* σημαίνει ριζικό διαχωρισμό της τέχνης από την ζωή. Πρβλ. Κωνσταντίνος Φλώρος, «Μουσική για τον άνθρωπο», *Επιστημονικός Λόγος, Ακαδημία Αθηνών*, τχ. 32 (2006), σ. 409.

41. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Εισαγωγή εις τας φιλοσοφικές μελέτας», ό.π., σ. 37.

42. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί γλυπτικής», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 312.

43. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί καλού», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 222.

44. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί ποιήσεως», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 359.

μέρη, αποτελώντας την αρχή κάθε ρυθμού. Στο σημείο αυτό ο Βράϊλας πλησιάζει τη φιλοσοφία της καιρικότητας, χωρίς βέβαια να την κατονομάζει, καθώς δεν έχει αποκτήσει ακόμη ευρεία διάσταση και συγκεκριμένη μορφή, όπως θα λάβει αργότερα, στο έργο του Ε. Μουτσόπουλου.⁴⁵

Ο Βράϊλας επιχειρεί, τέλος, μια ιστορική και συγκριτική παρουσίαση της αρχιτεκτονικής, της γλυπτικής, της ζωγραφικής, της μουσικής και της ποίησης. Επισημαίνει πως η ομαδοποίηση των πέντε τεχνών δεν υπήρχε κατά την αρχαιότητα· έδωσαν ωστόσο οι αρχαίοι συγγραφείς ένα πρότυπο σύγκρισης. Αντίθετα με τον Έγελο, που σχετίζει τη μουσική με την αρχιτεκτονική επειδή και οι δύο είναι συμβολικές, θεωρεί ότι η σχέση τους υφίσταται επειδή είναι «*χρονικῶς καὶ λογικῶς ἐκ τῶν πρώτων*» και επειδή ο μουσικός ρυθμός άγεται στην «*ἐν τόπῳ συμμετρία*»,⁴⁶ θεμελιώδη αρχή τόσο της μουσικής όσο και της αρχιτεκτονικής.⁴⁷ Πολύ λιγότερο σχετίζεται, κατά τον Βράϊλα, η μουσική με τη γλυπτική και τη ζωγραφική, γιατί με την εξαίρεση του κοινού στοιχείου του αισθήματος, έχουν διαφορετικά και ασυμβίβαστα μεταξύ τους μέσα έκφρασης.⁴⁸

Ο Βράϊλας προσπάθησε να ενσωματώσει κάθε μια από τις τέχνες σε ένα σύστημα με κοινές αρχές.⁴⁹ Η ταξινόμηση των τεχνών και η συνύπαρξή τους εμφανίζεται βέβαια σε συγγράμματα της ευρωπαϊκής αισθητικής του 19ου αιώνα· οι αντιλήψεις όμως του Βράϊλα φανερώνουν τη διαδικασία μορφοποίησης των αισθητικών ιδεών και εννοιών σε εθνικό επίπεδο και αντικατοπτρίζουν τις ιδιαίτερες πολιτιστικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής κατά την οποία διατυπώθηκαν:⁵⁰ Καθώς η έννοια του έθνους σε ιδεολογικό αλλά και σε πρακτικό επίπεδο προβλήθηκε μέσα από το ρομαντισμό⁵¹, ήταν φυσικό οι απόψεις του Βράϊ-

45. Πρβλ. Ε. Μουτσόπουλος, *Φιλοσοφία της καιρικότητας*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1984.

46. Πρβλ. Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Ο Π. Βράϊλας-Αρμένης ως θεωρητικός και κριτικός της ποίησης», ό.π., σ. 272 κ.ε.

47. Πρβλ. Π. Βράϊλας-Αρμένης, «Περί μουσικής», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 324.

48. Π. Βράϊλα-Αρμένης, «Ιστορία και ορισμός της εννοίας του καλού», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, τ. 4Α', ό.π., σ. 452 κ.ε.

49. Σε αντίθεση και πάλι με τον Hegel. Πρβλ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Συστήματα καλών τεχνών στην νεοελληνική αισθητική*, ό.π., σ. 112: Ο Hegel αντιστοίχισε κάθε μία από τις τρεις μορφές τέχνης με συγκεκριμένες τέχνες, θεωρώντας την αρχιτεκτονική ως συμβολική, τη γλυπτική ως κλασική, τη ζωγραφική και τη μουσική ως ρομαντική και την ποίηση ως μετέχουσα και στις τρεις αυτές κατηγορίες.

50. Πρβλ. Γιώργος Βελουδής, *Μονά - Ζυγά, Δέκα νεοελληνικά μελετήματα*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1992, σ. 98-99.

51. Πρβλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Θεωρητικά της ελληνικής λαογραφίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σ. 88.

λα για την τέχνη να προσδιοριστούν και από το γεγονός αυτό, όταν μάλιστα αναμενόταν η καθοριστικής σημασίας ένωση των Επτανήσων με το υπόλοιπο ελληνικό κράτος.

Υπό το πρίσμα αυτό ο Βράιλας δέχεται επιδράσεις από την εθνική σχολή μουσικής, κατά την οποία το εθνικό ηθικό μουσικό πρότυπο εμφανίζεται με συγκεκριμένο αισθητικό κώδικα (διατονικό και παραδοσιακό), ώστε μπορεί να γίνει λόγος για «ανάδυση της λαϊκής παράδοσης με τα μέσα μιας γλώσσας κοσμοπολιτικής».⁵²

Ο θεωρητικός προβληματισμός του Βράιλα γύρω από την ποίηση και τη μουσική δημιούργησε αναμφίβολα κινητικότητα καλλιτεχνικών ρευμάτων και ιδεών, σε μια εποχή που το ενδιαφέρον για τις καλές τέχνες στα Επτάνησα αλλά και στο νεοσύστατο κράτος ήταν έντονο, με συνέπεια να καθορίσει την πνευματική και πολιτιστική φυσιογνωμία του νέου ελληνισμού, η οποία διακρίνεται από αρκετά κλασικιστικά και ρομαντικά πρότυπα, που ενδύονται εθνικά και έχουν αισιόδοξη προοπτική συνύπαρξης της παράδοσης με την νεωτερικότητα.⁵³ Στο

52. Πρβλ. Ολυμπία Φράγκου-Ψυχοπαίδη, *Η εθνική σχολή μουσικής. Προβλήματα ιδεολογίας, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1990*, σ. 26. «Δημοτικοφανής μελωδία με δυτική αρμονική επένδυση!». Πρβλ. Karl Nef, *Ιστορία της μουσικής*, εκδ. Βότσης, Αθήνα 1985, σ. 575. Αν και ο τρόπος με τον οποίο ορισμένοι έλληνες διανοούμενοι και καλλιτέχνες αντιμετωπίζουν ευρωπαϊκά δείγματα πολιτισμού εκείνη την εποχή είναι εν μέρει στηριγμένος στην πεποίθηση ότι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός έχει την ελληνικότητα ως κέντρο αναφοράς, οι κατευθύνσεις που επέλεξαν έδιναν έμφαση σε κάποιες πτυχές της πολιτιστικής ελληνικής ζωής υποτιμώντας ίσως κάποιες άλλες.

53. Ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος είχε μάλιστα δημοσιεύσει στην Κέρκυρα το βιβλίο του *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος και η προσοχή της έρευνας είχε ήδη αρχίσει να στρέφεται και στις βυζαντινές πηγές*, ώστε να αποδεικνύεται μέσω της μελέτης της βυζαντινής φιλολογίας των μεσαιωνικών χρόνων, ότι ο νεότερος ελληνισμός, όσο κι αν κατάγεται από τον αρχαίο, έχει αμεσότερη πηγή του τον βυζαντινό, που αποτελεί αναμφισβήτητο μεταβατικό στάδιο στην εξέλιξή του. Πρβλ. Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992, σ. 62 κ.ε. Πρβ. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Περί ποιήσεως», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 164: «καὶ ναὶ μὲν εἶναι μοναδικὸν καὶ πρῶτον καὶ ἀθάνατον τὸ ἐπικὸν ἔξμα τῆς ἑλληνικῆς μούσης, ἀλλὰ δεν εἶναι ἀμίμητοι δραματοῦργοι ὁ Αἰσχύλος, ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Εὐριπίδης, ὁ Ἀριστοφάνης, καὶ θανμάσιοι κατὰ τὸ εἶδος αὐτῶν, λυρικοὶ ὁ Πίνδαρος καὶ ὁ Ἀνακρέων· Παντοῖα εἶδη ποιήσεως ἔσχεν ἐπίσης ὁ ῥωμαϊκὸς κόσμος, ὡς παρὰ τασιν καὶ ἀντανάκλασιν τῆς Ἑλληνικῆς καλλιτεχνίας· ἀλλὰ καὶ ὁ νεώτερος, ἀφ' οὗ ἡγέρθη ἐν μέσῳ τῶν λυρικῶν ἁσμάτων τῶν περιπλανωμένων αἰοιδῶν τοῦ μεσαιῶνος, δεν παρήγαγε τὸν γίγαντα ἐκεῖνον τῆς ἀντικειμενικῆς ποιήσεως, ὃς τις ἴσταιται μεταξὺ δύο ἑποχῶν, ἀμφοτέρως συνενῶν καὶ πρῶτος ἀπεκάλυψε τὸ ἰδανικὸν τῆς νέας τέχνης καὶ τοῦ νέου πολιτισμοῦ, ὅπερ εἶναι αὐτὴ ἡ χριστιανικὴ ἰδέα, καὶ παρήγαγε τὴν πλουσιωτάτην τῶν νεωτέρων γραμματολογιῶν, ἐξ ἧς αἱ ἄλλαι πᾶσαι ἠντλήσαν καὶ ἐμορφώθησαν, καὶ κατὰ πᾶσαν τὴν Εὐρώπην το αὐτὸ γενικὸ πνεῦμα διὰ ποικίλων [καί] εἰδῶν χαρακτήρων ἐξέφρασαν μετὰ τοῦ ἰδιαίτερον ἐκάστου

πλαίσιο αυτό ο Βράιλας επαινεί το δημοτικό τραγούδι, την κλέφτικη ποίηση και τη δημοτική γλώσσα.⁵⁴

Οι αντιλήψεις επομένως του Βράιλα, δίνουν έμφαση στην ανάδειξη της συνέχειας στη μουσική και ποιητική τέχνη από την αρχαία μέχρι τη νεότερη Ελλάδα μέσω του χριστιανισμού, αλλά και στην υπαγωγή των τεχνών σε έναν σύστημα. Χαρακτηρίζονται από ορισμένες κλασικές επιδράσεις κυρίως σε σχέση με την αντικειμενική φύση του ωραίου και την έννοια του όντος.

Επιλεκτικά ταίριαζε ωστόσο και ανέδειξε το συνδυασμό της υποκειμενικότητας με την αισθητή πραγματικότητα, ενώ σημαντικές είναι οι επιδράσεις που δέχτηκε από το ρομαντικό κίνημα, τόσο σε επίπεδο αισθητικής, με πρωταρχικά στοιχεία το συναίσθημα, το πάθος, την αυτονομία του καλλιτέχνη, την αναγνώριση της δύναμης της φαντασίας και της μεγαλοφυΐας του δημιουργού, όσο και στο πλαίσιο της ιδέας του έθνους, την οποία η μουσική και η ποίηση ανακλούν. Όλα αυτά συγκέρασε με προσωπικό τρόπο, ώστε να καταστεί ένας από τους κύριους εισηγητές της αισθητικής στην Ελλάδα, η οποία κατά τον 19ο αιώνα βρίσκεται σε μια περίοδο πνευματικής καλλιέργειας και καλλιτεχνικής ανάπτυξης.

λαού και χρόνου και τόπον συνδυαζόμενον;». Πρβλ. Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Συστήματα καλών τεχνών στην νεοελληνική αισθητική*, ό.π., σ. 114. «Η πολιτική της γλώσσας συνδέεται στενά με τις σχέσεις έθνους, κράτους, οικονομίας και τρόπου οργάνωσης, γι' αυτό και από τον 19ο αιώνα, τα έθνη-κράτη στην Ευρώπη που επιζητούσαν τον εκσυγχρονισμό τους θεωρούσαν πως η οικονομική και πολιτική ανάπτυξη απαιτούσε γλωσσική ομοιομορφία». Πρβλ. Δόμνα Μιχαήλ, *Έθνος, εθνικισμός και εθνική συνείδηση. Μια ανθρωπολογική προσέγγιση*, εκδ. Σταμούλης, Αθήνα 2003, σ. 66.

54. «Η γλώσσα μεταφέρει στη δομή και τη φόρμα της την ιστορία των ανθρώπων που τη μιλούν στο πέρασμα του χρόνου και η σημασία της συνέχειάς της από γενιά σε γενιά τονίζει την ανάγκη της διατήρησης της γλωσσικής αυτής συνέχειας». Πρβλ. Π. Βράιλας-Αρμένης, «Πουλίου Τυπάλδου ποιήματα διάφορα», στο βιβλίο: *Φιλοσοφικά έργα*, ό.π., σ. 492.

Περίληψη / Summary

Ο Π. Βράιλας-Αρμένης στο πλαίσιο της Φιλοσοφίας της Τέχνης πραγματεύεται θέματα που σχετίζονται με τη φύση της τέχνης, με την έννοια του ωραίου και την καλλιτεχνική δημιουργία ως όλον. Την προσοχή του εστιάζει στην ποίηση και την μουσική και σε ειδικότερα ζητήματα που τις αφορούν, όπως η αξία της μουσικής δημιουργίας, οι σχέσεις μορφής και περιεχομένου, η σύνδεση της ποίησης με την μουσική, την θρησκεία και τη φιλοσοφία, την κοινωνία και την ιστορία. Οι απόψεις του για τις δύο τέχνες βρίσκονται διάσπαρτες σε ευρύτερα έργα και αισθητικού προσανατολισμού άρθρα του, κυρίως όμως στα «Περί ποιήσεως» και «Περί μουσικής» κείμενά του.

A philosopher with a wide range of interests, including the philosophy of the arts, P. Vrailas-Armenis ponders on subjects that relate to the nature of art, the sense of beauty and the artistic creation in its total. He directs his attention to poetry and music and specific matters that concern them, such as the value of musical creation, the relation between form and content, the link between poetry and music but also religion and philosophy, society and history. His views on the two arts can be found interspersed in his books as well as his articles on aesthetics, but more so in his texts "On poetry" and "On music".

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΓΕΩΡΓΙΟ ΚΟΖΑΚΗ-ΤΥΠΑΛΔΟ:
ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΤΥΠΙΑ

Ελένη Γ. Λεοντσίνη

Στόχος μου στη μελέτη αυτή είναι να αναδείξω την έννοια της πολιτικής ελευθερίας και τη σχέση της με την δημοκρατία, όπως αυτή παρουσιάζεται στο έργο του κεφαλήνιου Γεωργίου Κοζάκη-Τυπάλδου (1790-1867), *Φιλοσοφικόν δοκίμιον περί της προόδου και της πτώσεως της παλαιάς Ελλάδος* (Αθήνα 1839, 511 σελ.), αλλά και σε άλλα πρώιμα έργα του, όπως την *Επιστολή προς Εμμανουήλ Σαλτέλη* (1818), συγκριτικά με το πρόβλημα της διαμάχης των αρχαίων και των νεοτέρων και της σχετικής μ' αυτήν διάκρισης ανάμεσα σε «ελευθερία των αρχαίων και των νεοτέρων» του Benjamin Constant, όπως διατυπώθηκε στη διάλεξή του στο *Athénée Royal* το 1819 με θέμα «Η ελευθερία των αρχαίων εν συγκρίσει προς εκείνην των νεοτέρων», η οποία δημοσιεύτηκε αργότερα στο έργο του *Cours de politique constitutionnelle* (1820). Ο Benjamin Constant (1767-1830) είναι ο πρώτος που τοποθετεί στην καρδιά της διάκρισης ανάμεσα στον νέο και τον αρχαίο πολιτισμό την έννοια της ελευθερίας, την οποία ευδιάκριτα διαχωρίζει σε «ελευθερία των αρχαίων» και «ελευθερία των νεοτέρων» αντιστοίχως, επιχειρηματολογώντας υπέρ της δεύτερης έννοιας της ελευθερίας. Οι αναφορές στο έργο του Constant, ρητές και άρρητες, είναι συχνές από τον Γεώργιο Κοζάκη-Τυπάλδο στο *Φιλοσοφικόν δοκίμιον περί της προόδου και της πτώσεως της παλαιάς Ελλάδος* (1839) και αναδεικνύουν τον φιλελεύθερο χαρακτήρα της σκέψης του επτανησίου λογίου, αλλά και τα προοδευτικά στοιχεία του στοχασμού του εν γένει. Επομένως στη μελέτη αυτή επιχειρώ να προσδιορίσω τις επιδράσεις που αυτός έχει δεχθεί τόσο από τους αρχαίους συγγραφείς (Πλάτων, Αριστοτέλης) όσο και από τους νεότερους (J.-J. Rousseau, Philippe Pinel, Étienne Bonnot de Condillac, Benjamin Constant), αλλά και από άλλους νεοέλληνες στοχαστές (Πήγας Βελεστινλής, Αδαμάντιος Κοραής, Ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας*, Βενιαμίν Λέσβιος) και να αναδείξω την πρωτοτυπία της σκέψης του Γεωργίου Κοζάκη-Τυπάλδου αναφορικά με την έννοια της ελευθερίας, ο οποίος επιχειρεί συγκερασμό της αρχαίας και της νεότερης ελευθερίας συνδένοντάς την με την διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Κατά τη γνώμη μου, η πρωτοτυπία του Κοζάκη-Τυπάλδου έγκειται στη γόνιμη πρόσληψη του αρχαίου δημοκρατικού φρονήματος και των δημοκρατικών αξιών

της αρχαιότητας και στη σχέση ανάμεσα στη δημοκρατική μοναρχία, την ελευθερία και την κυριαρχία των νόμων, που αυτός υποστηρίζει.

Ο Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος γεννήθηκε στην Κεφαλονιά το 1790 και ήταν γιος του Γεωργίου Κοζάκη και της Μαρίας Τυπάλδου-Κιάπλια και αδελφός του ιεράρχη Αγαθάγγελου Κοζάκη-Τυπάλδου. Σπούδασε αρχικά στην Ακαδημία των Κυδωνιών, όπου μετέβη το 1804 σε ηλικία δέκα τεσσάρων ετών και παρακολούθησε τη σειρά φιλοσοφικών και φυσιογνωστικών μαθημάτων του Βενιαμίν Λέσβιου, τον οποίο θαύμαζε ιδιαιτέρως και από τη σκέψη του οποίου είναι φανερό πως έχει δεχθεί πολλές επιδράσεις. Στη συνέχεια, το 1807 ξεκίνησε τις σπουδές του στην ιατρική και τη φιλοσοφία στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, τις οποίες ολοκλήρωσε στο Παρίσι το 1817. Στο Παρίσι έζησε έντονα το πνεύμα του φιλελευθερισμού και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση των Ιδεολόγων κατά την εποχή της Παλινόρθωσης, μετέχοντας ενεργά στη γαλλική εταιρεία για τη διάδοση της δημόσιας εκπαίδευσης, και επηρεάστηκε κυρίως από τους Ιδεολόγους Philippe Pinel και Étienne Bonnot de Condillac, αλλά και από τις εκπαιδευτικές θεωρίες των J.-J. Rousseau και Pasedow καθώς και από την αλληλοδιδασκτική μέθοδο¹ που είχε εισαχθεί στην Μεγάλη Βρετανία από τον σκώτο Andrew Bell (1753-1832) και τον άγγλο Joseph Lancaster (1778-1838), την οποία μνημονεύει εκτενώς στην *Επιστολή προς Εμμανουήλ Σαλτέλη* (1818), παλαιό συμμαθητή του στην Ακαδημία των Κυδωνιών. Μετά την αποχώρησή του από το Παρίσι άσκησε το επάγγελμα του γιατρού στη Βεσσαραβία και στην Κρακοβία. Υπήρξε μέλος της Φιλικής Εταιρείας, ανήκοντας στο στενό περιβάλλον του Δημητρίου Ύψιλάντη, του οποίου συνέγραψε την επαναστατική προκήρυξη «*Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος*» (24/02/1821), στην οποία είναι όντως εμφανείς οι πτυχές της σκέψης του Κοζάκη-Τυπάλδου στις αναφορές του στην ελευθερία και την ευδαιμονία στην αρχή και στο τέλος του λόγου, όπως και οι αναφορές σε ιστορικά παραδείγματα από την ελληνική αρχαιότητα που σχετίζονται όχι μόνο με αγώνες για ελευθερία από ξένους εισβολείς, αλλά κυρίως με τους αγώνες για την αποτίναξη των τυραννικών καθεστώτων, δείγμα, κατά την γνώμη μου, πως

1. Monitorial System ή Mutual Instruction or the Bell-Lancaster method. Για τη διάδοση και την απήχηση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στα Ιόνια Νησιά, βλ. G.N. Leontsinis, "Northwest European Influences on Education in the Ionian Islands 1780-1863", *History of European Ideas*, 19 (1994), σ. 575-581. – Γ.Ν. Λεοντσίνης, «Ο θεσμός και η λειτουργία του αλληλοδιδασκτικού σχολείου στα Επτάνησα», στο Π. Μοσχονά (επιμέλεια), «Το Ιόνιο: οικονομία, οικονομία, ρεύματα ιδεών», *Πρακτικά Συμποσίου* (Ζάκυνθος, 24-27.10.1985), εκδ. Κέντρο Μελετών Ιονίου, Αθήνα 1990, σ. 125-148. – και Γ.Ν. Λεοντσίνης, «Συνθήκες υποδοχής του αλληλοδιδασκτικού συστήματος εκπαίδευσης στον ελληνικό χώρο και στις παροικίες», *Πρακτικά Η' Διεθνούς Παιονίου Συνεδρίου* (Κύθηρα, 21-25.05.2006), τ. ΠΒ, έκδ. Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα 2009, σ. 11-41.

ο λόγος έχει δεχθεί κατά κύριο λόγο επιρροές από την επαναστατική σκέψη του Ρήγγα Βελεστινλή, όπως εκφράζεται στο πολιτικό έργο του.

Πράγματι, ο Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος, με τη δραστηριότητα και το έργο του, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της ευρύτητας του φαινομένου του νεοελληνικού Διαφωτισμού, το οποίο ξεπερνά «αναμφίβολα κατά πολύ τα στενά όρια που θα μπορούσε να θέσει η εθνική και ακόμη περισσότερο η γεωγραφική περιχαράκωσή του».² Μετά την δραστηριοποίησή του στον Ιερό Λόχο και την μετέπειτα εκ μέρους του αποτροπή της σφαγής του τουρκικού πληθυσμού στην πολιορκία του Νεόκαστρου (Ιούλιος-Αύγουστος 1821), η πράξη του Γ. Κοζάκη-Τυπάλδου συγκίνησε τόσο πολύ τον βασιλέα Λουδοβίκο της Βαυαρίας, τον πατέρα του μετέπειτα πρώτου βασιλέα της Ελλάδος Όθωνα, ώστε να την απεικονίσει σε τοιχογραφία του ανακτόρου του στο Μόναχο. Ο Κοζάκης-Τυπάλδος μετέβη στη συνέχεια, λόγω ασθένειάς του, στην Ιταλία και την Ελβετία, όπου συνέχισε να υποστηρίζει ενεργά την ελληνική υπόθεση. Επανήλθε στο ανεξάρτητο πλέον ελληνικό κράτος το 1938 και υπήρξε από το 1843 πρώτος διευθυντής της Εθνικής Βιβλιοθήκης και συγχρόνως του νεοσύστατου Νομισματικού Μουσείου («Έφορος των Βιβλιοθηκών και του Νομισματοφυλακείου»). Το 1861 διορίζεται από τον Όθωνα γερουσιαστής της Κεφαλονιάς στη Β' Εθνοσυνέλευση, αλλά διενέξεις με άλλους κεφαλονίτες πολιτευτές σχετικά με το ζήτημα της αυτοχθονίας του τον απομακρύνουν από την πολιτική. Πέθανε στην Αθήνα στις 6 Ιουνίου 1867. Κατά τη διάρκεια των χρόνων διαμονής του στην Αθήνα, τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα στρέφονται προς τη μελέτη της ιστορίας της φιλοσοφίας και της ανατολικής γραμματείας και κορυφώνονται το 1839 με τη δημοσίευση του έργου του *Φιλοσοφικόν δοκίμιον περί της προόδου και πτώσεως της παλαιάς Ελλάδος*, το οποίο μεταφράστηκε στα ιταλικά το 1883 από τον Νέστωρα Πάλλη.³

Όπως εύληπτα συνοψίζει η Ρωζάνη Αργυροπούλου, ο Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος, στο *Φιλοσοφικόν δοκίμιον περί της προόδου και πτώσεως της παλαιάς Ελλάδος*, «προσπαθεί να τοποθετήσει ιστορικά και φιλοσοφικά την θεμελίωση της πολιτικής ελευθερίας μέσα στην προοπτική των θεσμών της αρχαίας

2. Α. Ταμπάκη, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάνοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, εκδ. Ergo, Αθήνα 2004, σ. 23. Βλ. επίσης Π. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιανατολική Ευρώπη*, εκδ. Διάττων, Αθήνα 1990.

3. Τα βιογραφικά στοιχεία για τον βίο και το έργο του Γ. Κοζάκη-Τυπάλδου αντλούνται από τις σχετικές μελέτες της Ρωζάνης Αργυροπούλου: Ρ. Αργυροπούλου, «Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος: Η πολιτική ελευθερία και οι προϋποθέσεις του φιλελευθερισμού», στο Γ. Βλάχος κ.ά., *Η έννοια της ελευθερίας στον νεοελληνικό στοχασμό*, ημτ. Α', πρόλ. Ε. Μουτσόπουλος, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1996, σ. 251-277 και Ρ. Αργυροπούλου, «Ο Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος ανάμεσα στο Διαφωτισμό και στο Ρομαντισμό», στο *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 197-209.

Ελλάδος, αναφερόμενος στη δημιουργία κυρίως της νομοθεσίας και την εξέλιξη του θρησκευτικού αισθήματος», όπου «δεσπόζει ένας παραλληλισμός ανάμεσα στα πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα της αρχαιότητας και τα γνωρίσματα του συγχρόνου τους ελλητισμού».⁴ Ο Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος, όπως και οι υπόλοιποι Έλληνες λόγιοι της εποχής του, αναφορικά με το θέμα της έννοιας της ελευθερίας αντλούν επιχειρήματα για τη φιλοσοφική θεμελίωσή της τόσο από την αρχαία ηθική και πολιτική σκέψη όσο και από την ευρωπαϊκή φιλελεύθερη θεωρία του 19ου αιώνα. Η προβολή της ατομικότητας κυριαρχεί στην πολιτική διάσταση που αποδίδεται στην ελευθερία, ενώ συγχρόνως τονίζονται θέματα όπως η έννοια του αυτεξουσίου (ηθική ελευθερία) και η θρησκευτική ελευθερία, η έννοια της δικαιοσύνης και η σημασία του νομοθετικού έργου για την ευταξία του δημόσιου βίου, το δικαίωμα στην ιδιοκτησία και το δικαίωμα στην εξασφάλιση της προσωπικής ασφάλειας, η οποία τελευταία θεμελιώνεται με την προστασία της ιδιοκτησίας και την κατοχύρωση της προσωπικής ελευθερίας.⁵

Η διαμάχη αρχαίων και νεοτέρων και η έννοια της ελευθερίας

Κατά τη γνώμη μου, είναι δυνατόν να υποστηρίξει κανείς πως πολλές από τις θεωρητικές παραμέτρους της σκέψης του Κοζάκη-Τυπάλδου, όπως και στην περίπτωση άλλων νεοελλήνων λογίων, όπως ο Ρήγας Βελεστινλής,⁶ ο Αδαμάντιος Κοραής,⁷ ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ,⁸ ο Πέτρος Βράιλας-Αρμένης,⁹ κ.ά., καθορίζο-

4. Ρ. Αργυροπούλου, *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα από το 1828 έως το 1922*, ανθολογία κειμένων με εισαγωγή και σχόλια, ευρωπαϊκές επιδράσεις και προσπάθειες για μια εθνική φιλοσοφία, τόμ. Α', εκδ. Γνώση, Αθήνα 1995, σ. 20.

5. Ρ. Αργυροπούλου, *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα από το 1828 έως το 1922*, ό.π., σ. 20-21.

6. Βλ. Ε. Λεοντσίνη, «Έννοιες της ελευθερίας στο έργο του Ρήγα: αρχαία παράδοση, νέος πολιτισμός και κοινωνική ισότητα», *Υπέρεια*, 6 (2014), σ. 861-881.

7. Βλ. Βλ. Α. Κελεσίδου, «Η έννοια της ελευθερίας στο έργο του Αδαμάντιου Κοραή», στο *Η έννοια της ελευθερίας στον νεοελληνικό στοχασμό*, ημίτ. Α', πρόλ. Ε. Μουτσόπουλος, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1996, σ. 35-110 και I.D. Evrigenis, "Enlightenment, Emancipation, and National Identity: Korais and the Ancients", στο P. Kitromilides (ed.), *Adamantios Korais and the European Enlightenment*, Voltaire Foundation, University of Oxford, SVEC, Oxford 2010, σ. 91-108.

8. Βλ. Π. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985, σ. 167-176, 185-186, 222-226.

9. Βλ. Ε. Λεοντσίνη, «Έννοιες της ελευθερίας: αρχαίος και νέος πολιτισμός στο φιλοσοφικό έργο του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη», στο *Πρακτικά Η' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου* (Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006), τ. IVB: Επτανησιακός Πολιτισμός (Μέρος Α'), έκδ. Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα 2009, σ. 481-507. Σημαντικό μέρος της 2ης και της 3ης ενότητας της παρούσης μελέτης βασίζεται στην εργασία μου αυτή.

νται από τη διαμάχη αρχαίων και νεοτέρων και, κυρίως, από τη διάκριση ανάμεσα στην ελευθερία των αρχαίων και την ελευθερία των νεοτέρων.

Η διαμάχη των αρχαίων και των νεοτέρων εκφράζει μια βαθιά πάλη ανάμεσα στο παλαιό και το νέο, στην αρχαία ελληνορωμαϊκή παράδοση και τις επιδιώξεις του Διαφωτισμού,¹⁰ στην παράδοση και τη νεωτερικότητα, η οποία, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, από τον 16ο αιώνα και εξής, συνεχίζεται αδιάλειπτα, φανερά ή κεκαλυμμένα, σε όλους τους τομείς του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η αντιπαράθεση αυτή ανάμεσα στον νεότερο και τον αρχαίο πολιτισμό συνεχίζεται μέχρι σήμερα ως πάλη ανάμεσα στη νεωτερικότητα και την παράδοση, βρίσκοντας έκφραση σε ποικίλες συζητήσεις πολιτικής φιλοσοφίας του 20ού και του 21ου αιώνα, όπως, για να αναφέρουμε μόνο μερικά παραδείγματα, στη φιλελεύθερη, την κοινοτιστική και τη ρεπουμπλικανική σύγχρονη θεωρία. Ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα εμφανίζεται η διάκριση ανάμεσα σε δύο είδη πολιτισμού, του «νέου» και του «αρχαίου», των «νεοτέρων» και των «αρχαίων», διάκριση που θα εκφραστεί με ποικίλους τρόπους στη νεότερη ευρωπαϊκή διανόηση τόσο στον τομέα της ηθικής, της κοινωνικής και της πολιτικής φιλοσοφίας όσο και σε αυτόν της αισθητικής, της θεωρίας της λογοτεχνίας και της γλώσσας.¹¹ Χρειάζεται όμως να επισημανθεί ότι «στη χαρανγή του αιώνα του Διαφωτισμού η διαμάχη είχε κριθεί υπέρ των νεωτέρων, χωρίς όμως να απορρίπτεται η αξία του κλασικού πολιτισμού» και πως «η πορεία προς τον Διαφωτισμό θεμελιώθηκε στην εξισορρόπηση» των δύο τάσεων, εύστοχος εκφραστής της οποίας υπήρξε ο Montesquieu,¹² το έργο του οποίου γνωρίζουμε πως είχε επηρεάσει τον Ρήγα Βελεστινλή.

10. Τόσο ο Montesquieu (Montesquieu, *Esprit des Lois*. Βλ. H. Sée, *L'évolution de la pensée politique en France au XVIIIe siècle*, Paris 1925, σ. 55-84) όσο και ο David Hume (D. Hume [1777], "Of the Populousness of Ancient Nations", στα δοκίμιά του *Essays, Moral, Political and Literary*, Oxford University Press, Eugene F. Miller (εκδ.), with an apparatus of variant readings from the 1889 edition by T.H. Green and T.H. Grose, Liberty Classics, Indianapolis, 1987, σ. 377-463) και ο Βολταίρος είχαν ασκήσει κριτική στην αρχαία πόλη και σε ό, τι αυτή εκπροσωπούσε. Ο Βολταίρος, μάλιστα, παρόλο που παρατηρούσε ότι οφείλουμε «να σεβόμαστε τον Κικέρωνα και τους αρχαίους γιατί μας έμαθαν να σκεφτόμαστε», τόνιζε συγχρόνως ότι ο «νέος πολιτισμός» οφείλει να διαφοροποιηθεί από τον αρχαίο (J.M. Arouet Voltaire, "Les Anciens et les modernes, ou la toilette de Madame de Pompadour", in J. van den Heuval (ed.), *Mélanges*, Pléiade, Paris 1961, σ. 738).

11. Βλ. M. Thom, "The Ancient City and the Medieval Commune: Liberty in the light of the French Revolution", στο P.M. Kitromilides (εκδ.), *From Republican Polity to National Community. Reconsiderations of Enlightenment Political Thought*, Voltaire Foundation, Oxford 2003, σ. 191-228.

12. Π.Μ. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μουσιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, ό.π., σ. 168.

Η διαμάχη αυτή βρίσκει ποικίλες μορφές έκφρασης (ηθικές, κοινωνικές, πολιτικές, αισθητικές, λογοτεχνικές και γλωσσικές) από τα τέλη του 16ου αιώνα μέχρι σήμερα¹³. Χρειάζεται να επισημανθεί ότι η εν λόγω διαμάχη είχε ήδη λάβει έκφραση και στη νεοελληνική φιλοσοφία κατά τον 15ο και τον 16ο αιώνα μέσα από τα κείμενα του Δημήτριου Δούκα (1480-1527) και του Μάρκου Μουσούρου (1470-1517), όπου επιχειρούνταν η σύγκριση των αρχαίων και των νεότερων, η οποία κατέληξε τελικώς στην διανοητική αντιπαράθεση αναφορικά με την ανωτερότητα του ενός ή του άλλου. Ήδη από τα κείμενα του Κάλλιστα και ιδιαίτερα του Βησσαρίωνος διακρίνεται ο θαυμασμός για τα νέα πεδία της ανθρωπίνης γνώσης και η βαθμιαία αποδέσμευση από την παραδοσιακή οργάνωση του οικονομικού και κοινωνικού βίου.¹⁴ Ο Ανδρόνικος Κάλλιστος, σε αντιπαράθεσή του με τον Μιχαήλ Αποστόλη (1422-1480), επισημαίνει τη σημασία των νέων ανακαλύψεων και προβάλλει την άποψη ότι «οι σύγχρονοί του έθεσαν και ανέπτυξαν με επάρκεια φιλοσοφικά και επιστημονικά ερωτήματα με τρόπο που υπερκερνά την προβληματοθεσία των αρχαίων»,¹⁵ εκφράζοντας με τον τρόπο αυτό «μια θέση στην οποία αναγνωρίζουμε με ενάργεια την προδρομική διατύπωση της αντίληψης για την υπεροχή των νεότερων έναντι της παραδοσιακής σκέψης», την οποία συνοψίζει κατά τον 16ο αιώνα ο Μάρκος Μουσούρος και στις αρχές του 18ου αιώνα διακηρύσσει ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος, στα *Φιλοθέου Πάρεργα*.¹⁶ Κατά ανάλογο τρόπο, κατά τον 18ο αιώνα, ο Νικόλαος Ζερζούλης,¹⁷ ο Ιώσηπος

13. Ουσιαστικά, «ήδη από τον δέκατο τρίτο αιώνα [Robert Grosseteste (1175-1253), Albertus Magnus, Roger Bacon (1212-1292)] η φιλοσοφική συζήτηση ενώ είχε ως αφετηρία τη γνωσιακή παρακαταθήκη της κλασικής αρχαιότητας (Πλάτων, Αριστοτέλης, Στωικοί, Νεοπλατωνικοί, Υπομνηματιστές), αναπτύχθηκε μέσα από έναν έντονο συγκερασμό ορθολογιστικών και μυστικιστικών στοιχείων προς κατευθύνσεις που υπαγόρευαν η μαθηματικοποίηση της φύσης και η αναζήτηση των αρχών και των αιτίων των φαινομένων όχι μόνο *per argumentum*, αλλά και –κυρίως– *per experimentum*» (Βλ. Κ.Θ. Πέτσος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη. Όψεις της φιλοσοφικής διερεύνησης από τον 15ο ως τον 19ο αιώνα*, Ιωάννινα 2002, σ. 48).

14. Βλ. Κ.Θ. Πέτσος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη. Όψεις της φιλοσοφικής διερεύνησης από τον 15ο ως τον 19ο αιώνα*, ό.π., σ. 85-86, και του ίδιου, «Η νεοελληνική φιλοσοφία από τα μέσα του 15ου αιώνα μέχρι το 1821», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, εκδ. Δομή, Αθήνα, σ. 327-329.

15. Κ.Θ. Πέτσος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη. Όψεις της φιλοσοφικής διερεύνησης από τον 15ο ως τον 19ο αιώνα*, ό.π., σ. 52.

16. Κ.Θ. Πέτσος, *Η περί φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη. Όψεις της φιλοσοφικής διερεύνησης από τον 15ο ως τον 19ο αιώνα*, ό.π., σ. 49.

17. Η αντίθεση νεωτεριστικότητας και αρχαιότητας εκφράζεται και μέσα από την κριτική στο έργο του Αριστοτέλη, καθώς οι «νεωτεριστικοί» φιλόσοφοι αντιπαράθετουν τις θέσεις της αριστοτελικής φυσικής προς αυτές της νεωτεριστικής, όπως εκφράστηκαν κυρίως από τον Νεύ-

Μοισιόδαξ, ο Αθανάσιος Ψαλίδας κ.ά., επικρίνοντας τον Ευγένιο Βούλγαρι, τίθενται υπέρ της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και της «υγιούς φιλοσοφίας».¹⁸ Χαρακτηριστική είναι, άλλωστε, η γνωστή διατύπωση του Ιώσηπου Μοισιόδακα το 1761 στον πρόλογό του στην έκδοση της μετάφρασης της *Ηθικής φιλοσοφίας* του Muratori: «Τὴν σήμερον ἡ Ἑλλὰς τρέφει, καὶ περιποιεῖται δύο ἐλαττώματα τὰ πλέον ἀνοίκεια εἰς τὴν δόξαν της. Ἀδτὴ κυριεύεται κατὰ κράτος ἀπὸ τὴν Ὑπόληψιν καὶ ἀπὸ τὴν Ἀμέλειαν τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ πρώτη τῆς ἐγέννησεν ἐκείνην τὴν ἀκμαίαν Προλήψιν, ὅτι ὅσα ἢ ἐφεύρηκαν, ἢ ἐκαλλιέργησαν οἱ Παλαιοί, ὅλα γενναῖα, ὅλα ἀκριβῆ: καὶ ἡ Δευτέρα τῆς ἐπροξένησε τὴν σπάνιν, ἢ μάλιστα τὴν ἐρημίαν τῶν περισσοτέρων παλαιῶν Συγγραμμάτων... Ἡ Πρόληψις ἔπειτα τῆς ἐφύτρωσεν ἓνα ἄσπορον μῖσος ἐναντίον πάντων τῶν Νεωτέρων, καὶ ἡ σπάνις τὴν ἐγύμνωσεν σχεδὸν ἀπὸ ὅλας τὰς κεφαλαιωδεστέρας εἰδήσεις τῶν Παλαιῶν».¹⁹

Στην πραγματικότητα, μέσω της διαμάχης αυτής εκφραζόταν μια βαθύτερη αντίθεση ανάμεσα στην ιδέα της «προόδου» και αυτήν της «αυθεντίας». Η πρόοδος της ιστορικής έρευνας δημιούργησε μια νέα αντίληψη του παρελθόντος που κατέρριπτε την έννοια της «εγγύτητας» με το αρχαίο παρελθόν, αναγνώριζε την ύπαρξη άλλων πολιτισμών²⁰ και δημιουργούσε αισιοδοξία για την πρόοδο της ιστορίας της ανθρωπότητας και τη βελτίωση της ανθρώπινης ζωής.²¹ Συγ-

των, και συχνά η όξυνση της αντιπαράθεσης είναι αρκετά ισχυρή, όπως στην περίπτωση της σύγκρουσης του Νικόλαου Ζερζούλη (1706-1773), εκπροσώπου της νεωτερικής φιλοσοφίας, και του Δωρόθεου Λεσβίου († 1770), τυπικού εκπροσώπου της περιπατητικής φιλοσοφίας και σχολάρχη της Πατριαρχικής Ακαδημίας. Βλ. Α.Γ. Μπενάκη, «Από την ιστορία του μεταβυζαντινού αριστοτελισμού στον ελληνικό χώρο. Αμφισβήτηση και υπεράσπιση του Φιλοσόφου στον 18ο αιώνα. Νικόλαος Ζερζούλης – Δωρόθεος Λέσβιος», *Φιλοσοφία*, 7 (1977), σ. 416-451.

18. Βλ. G.P. Henderson, *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού (1620-1830)*, μετάφραση Φ.Κ. Βώρου, Αθήνα 1994, σ. 127-152. Βλ. επίσης Π. Νούτσος, *Νεοελληνική φιλοσοφία. Οι ιδεολογικές διαστάσεις των ευρωπαϊκών της προσεγγίσεων*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1981, και Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Μεταφράσεις ιταλικών φιλοσοφικών κειμένων κατά τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό (Genovesi, Muratori, Soave), στο *Νεοελληνική φιλοσοφία. Θέματα πολιτικής και ηθικής*, Αθήνα 2001, σ. 429-459.

19. Ι. Μοισιόδαξ, «Προόμιον», στο Α.Λ. Muratori, *Ηθική φιλοσοφία*, μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ ἰδιώματος, παρὰ Ἰωσήπου Ἱεροδιακόνου τοῦ Μοισιόδακος, τόμος πρῶτος, Ἑνετίησι, παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι, 1761, σ. ις'-ιζ'. Σχετικά με την αποτύπωση της διαμάχης αρχαίων και νεοτέρων στο έργο του Μοισιόδακα, βλ. Π.Μ. Κιτρομηλίδη, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, ό.π., σ. 167-176.

20. Βλ. J. Schlobach, *Η ανακάλυψη των πολιτισμών στον 18ο αιώνα*, μετάφραση Ρ. Πολυκανδριώτη, Ετήσια Διάλεξη «Κ.Θ. Δημαρά», 1996, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1997.

21. Πβ. Α.Μ. Melzer – J. Weinberger – M.R. Zinman (εκδ.), *History and the Idea of Progress*, Cornell University Press, Ithaca & London 1995.

χρόνως, ιδιαίτερα μετά τη δημοσίευση από τον Pierre Bayle του *Dictionnaire* (1697) παγιώθηκε η πεποίθηση ότι η κατανόηση της αλήθειας θα πρέπει να επέλθει μέσα από την αμφισβήτηση τόσο των εξ αποκαλύψεως χριστιανικών κειμένων όσο και της αυθεντίας των αρχαίων συγγραφέων.²²

Η επίδραση του Benjamin Constant (1767-1830) στον νεοελληνικό στοχασμό του 19ου αιώνα

Κατά τον 19ο αιώνα, ο Benjamin Constant (1767-1830) είναι ο πρώτος που τοποθετεί στην καρδιά της διάκρισης ανάμεσα στον νέο και τον αρχαίο πολιτισμό την έννοια της ελευθερίας, την οποία ευδιάκριτα διαχωρίζει σε «ελευθερία των αρχαίων» και σε «ελευθερία των νεοτέρων» αντιστοίχως, επιχειρηματολογώντας υπέρ της δεύτερης έννοιας της ελευθερίας. Η διάκριση αυτή, η οποία υιοθετείται μετέπειτα από τον γνωστό ωφελιμιστή και φιλελεύθερο φιλόσοφο J.S. Mill,²³ εκφράστηκε με σαφήνεια στον 20ό αιώνα στο δοκίμιο του Isaiah Berlin, «Δύο έννοιες της ελευθερίας»,²⁴ ο οποίος διακρίνει ανάμεσα σε δύο έννοιες της ελευθερίας, την αρνητική και τη θετική ελευθερία, και ευκρινώς δηλώνει ότι οφείλει τη διάκριση αυτή στους Benjamin Constant και J.S. Mill,²⁵ χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι ο Berlin δεν οικειοποιείται την διάκριση του Constant με τρόπο που να τον συμφέρει ιδεολογικά, χωρίς να μένει πάντοτε πιστός σε αυτήν.²⁶ Οι νεο-

22. R. Porter, "Ancients and Moderns", ό.π., σ. 26. Υπάρχουν βέβαια και παλαιότεροι στοχαστές, όπως ο La Mothe Le Vayer (1588-1672) που, αν και «χριστιανός σκεπτικιστής», συντάσσεται υπέρ των αρχαίων. Βλ. Ρ. Αργυροπούλου, «La Mothe Le Vayer: η αρετή των αρχαίων», *Φιλοσοφία*, 35 (2005), σ. 216-224.

23. Βλ. J.S. Mill (1859), *On Liberty*, in S. Collini (ed.), *John Stuart Mill On Liberty and Other Essays*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, σ. 1-115. Για πιθανή σύνδεση των απόψεων του Constant με αυτές του J.S. Mill, βλ. J. Lachs, "Mill and Constant: A Neglected Connection in the History of the Idea of Liberty", *History of Philosophy Quarterly*, 9, 1 (1992), σ. 87-96.

24. Βλ. I. Berlin, "Two Concepts of Liberty", στο *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, Oxford 1969, σ. 118-172.

25. I. Berlin, "Two Concepts of Liberty", ό.π., σ. 126-161.

26. Σχετικά με το θέμα αυτό, βλ. S. Holmes, *Benjamin Constant and the Making of Modern Liberalism*, Yale University Press, New Haven and London 1984, σ. 31-2. – Γρ. Μολύβας, «Η διάκριση μεταξύ θετικής και αρνητικής ελευθερίας κατά τον Isaiah Berlin και ο ορισμός της αρνητικής ελευθερίας», *Επιστήμη και Κοινωνία*, I (1998), σ. 20-22. – Φ. Παιονίδης, «Πρόλογος», στο B. Constant, «Η ελευθερία των αρχαίων εν συγκρίσει προς εκείνη των νεοτέρων», στο B. Constant *Περί ελευθερίας και ελευθεριών*, εισαγωγή Π. Κιτρομηλίδης, πρόλογος-επιμέλεια Φ. Παιονίδης, μετάφραση Ε. Κόλλια – Τ. Δαρβέρης, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 20-21. Γενικότερα, αναφορικά με τα προβλήματα της διάκρισης του

έλληνες στοχαστές του 19ου αιώνα επηρεάζονται ποικιλοτρόπως από τη θεωρία αυτή του Benjamin Constant για την ελευθερία, όπως βέβαια και από «παρόμοιες απόψεις άλλων γαλλόφωνων διανοητών, των *Fr. Guizot, Victor de Broglie, Charles de Rémusat, Tocqueville*: χωρίς υπερβολή, η γαλλική φιλελεύθερη σκέψη των Ιδεολόγων και των Γάλλων Εκλεκτικών βρίσκεται στο επίκεντρο της νεοελληνικής πολιτικής προβληματικής»,²⁷ όπως βέβαια και με εκείνη των Jeremy Bentham και John Stuart Mill.²⁸

Κατά τον Constant, είναι δυνατό να διακρίνουμε ανάμεσα σε δύο είδη ελευθερίας: «*Η πρώτη είναι η ελευθερία, η άσκηση της οποίας ήταν τόσο πολύτιμη και αγαπητή στους αρχαίους λαούς. Η δεύτερη, είναι η ελευθερία, η απόλαυση της οποίας είναι ιδιαιτέρως πολύτιμη για τα σύγχρονα έθνη*». ²⁹ Η αρχαία ελευθερία ήταν η ενεργή και συνεχής συμμετοχή όλων των ελεύθερων πολιτών στην άσκηση της συνολικής εξουσίας, ενώ η ελευθερία των νεότερων συνίσταται στην επίγεια ευτυχία, την ειρηνική απόλαυση και την ιδιωτική ανεξαρτησία. Ο στόχος των αρχαίων, σύμφωνα με τον Constant, ήταν η διανομή της κοινωνικής εξουσίας ανάμεσα στους πολίτες της ίδιας πατρίδας: αυτό ονόμαζαν ελευθερία. Ο στόχος όμως των νεότερων είναι η απόλαυση της ασφάλειας στις ιδιωτικές απολαύσεις, η ελευθερία και οι εγγυήσεις που παρέχουν οι θεσμοί στους πολίτες για την ατομική ευτυχία.

Κάνοντας τη διάκριση αυτή, ο Constant ανακοινώνει τον θάνατο της αρχαίας ελευθερίας. Σύμφωνα με αυτή την ετυμηγορία, το άτομο δεν δύναται πλέον να απολαμβάνει την ελευθερία των αρχαίων, μια και η συμμετοχή των πολιτών στη διαχείριση των «κοινών» που τους εξασφάλιζε το δημοκρατικό πολίτευμα κατά την αρχαιότητα, ήταν, κατά τη γνώμη του, απλώς μία πλάνη, όπως πλάνη υπήρξε η ανάλογη συμμετοχή των πολιτών στην εξουσία και στις μέρες της Γαλ-

Berlin σε αρνητική και θετική έννοια της ελευθερίας σε σχέση με την έννοια της αρχαίας ελευθερίας, και, ειδικότερα, με την αριστοτελική έννοια της ελευθερίας, καθώς και τις επιρροές που αυτός δέχθηκε από τους J.S. Mill και B. Constant, βλ. E. Leontsini, *The Appropriation of Aristotle in the Liberal-Communitarian Debate*, with a foreword by Prof. R.F. Stalley, Sofia Saripolos Library, Athens 2007, σ. 213-263.

27. Ρ. Αργυροπούλου, *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα από το 1828 ως το 1922*, ό.π., σ. 21.

28. Π. Κιτρομηλίδης, «Η συμβολή της ευρωπαϊκής πολιτικής σκέψης στη δημιουργία του ελληνικού φιλελευθερισμού. Η δεύτερη Εθνοσυνέλευση του 1862-1864 και η απήχηση των ιδεών του Τζων Στιούαρτ Μιλλ στην Ελλάδα», στο Ε. Αραμπατζής κ.ά., *Ο φιλελευθερισμός στην Ελλάδα. Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1991, σ. 49-78.

29. Β. Constant, στο Ε. Αραμπατζής κ.ά., *Ο φιλελευθερισμός στην Ελλάδα. Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, ό.π., σ. 33.

λικής Επανάστασης. Όπως παρατηρεί όμως ο Constant, σε αντίθεση με τη Γαλλική Επανάσταση, στην αρχαιότητα οι εξουσίες που είχε τη δυνατότητα να εξασκεί ο πολίτης συμμετέχοντας στη διοίκηση, όπως και τα δικαιώματά του, είχαν ουσιαστική σημασία. Ο πολίτης στην αρχαία Αθήνα, τουλάχιστον, ασκούσε πραγματική επιρροή, γι' αυτό και το άτομο ήταν διατεθειμένο να θυσιάζει την προσωπική του ελευθερία στο όνομα της πολιτικής εξουσίας που είχε τη δυνατότητα να ασκήσει. Όπως παρατηρεί αυτός, «η Αθήνα υπήρξε η πλέον εμπορική από τις ελληνικές Πολιτείες, και παραχωρούσε στους πολίτες της απείρως μεγαλύτερη ατομική ελευθερία απ' ό,τι η Ρώμη και η Σπάρτη».³⁰ Υποστηρίζει επίσης ότι το εμπόριο υπήρξε η αφορμή στην αρχαία Αθήνα για την εξέλιξη πολλών διαφορών που διακρίνουν τους αρχαίους από τους σύγχρονους λαούς, αφού το πνεύμα των εμπόρων της Αθήνας ήταν όμοιο με εκείνο των συγχρόνων.³¹ Οι Αθηναίοι έτρεφαν υπερβολική αγάπη για την ατομική ανεξαρτησία και «ενώ στη Λακεδαίμονα [...] οι πολίτες σπεύδουν σε κάθε κέλευσμα του άρχοντα», «ένας Αθηναίος θα απελιζόταν, εάν σχημάτιζε την πεποίθηση ότι εξαρτάται από κάποιον άρχοντα».³² Όπως υποστηρίζει όμως, «δεν μπορούμε πλέον να απολαμβάνουμε την ελευθερία των αρχαίων, η οποία συνίστατο στην ενεργό και αδιάκοπη συμμετοχή στη συλλογική εξουσία». Και συμπληρώνει: «Απαραίτητο συστατικό στοιχείο της δικής μας αντίληψης για την ελευθερία είναι η ειρηνική απόλαυση της ανεξαρτησίας του ιδιώτη. Το μερίδιο που είχε κανείς στην εθνική κυριαρχία κατά την αρχαιότητα δεν αποτελούσε, όπως στις μέρες μας, αφηρημένη υπόθεση. Η βούληση του καθενός ασκούσε ουσιαστική επιρροή, και η έκφρασή της προκαλούσε έντονη και επαναλαμβανόμενη ευχαρίστηση. Κατά συνέπεια, οι αρχαίοι ήταν διατεθειμένοι να θυσιάσουν πολλά για τη διατήρηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων, και για τη συμμετοχή τους στη διοίκηση της πόλεως. Ο καθένας, καθώς συνειδητοποιούσε με υπερηφάνεια την αξία της ψήφου του, αποζημιωνόταν αδρά από την αίσθηση της σημασίας που είχε».³³

Κατά τον Constant, οι αρχαίοι δεν είχαν την δυνατότητα ούτε να συναισθανθούν την αναγκαιότητα του συστήματος των συγχρόνων ούτε να εκτιμήσουν τα πλεονεκτήματά του μια και «η κοινωνική τους οργάνωση τους κατηύθυνε στο να

30. B. Constant, στο Ε. Αρμπατζής κ.ά., *Ο φιλελευθερισμός στην Ελλάδα. Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, ό.π., σ. 42-43.

31. B. Constant, στο Ε. Αρμπατζής κ.ά., *Ο φιλελευθερισμός στην Ελλάδα. Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, ό.π., σ. 43.

32. B. Constant, στο Ε. Αρμπατζής κ.ά., *Ο φιλελευθερισμός στην Ελλάδα. Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, ό.π.

33. B. Constant, στο Ε. Αρμπατζής κ.ά., *Ο φιλελευθερισμός στην Ελλάδα. Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, ό.π., σ. 44.

επιθυμούν μια ελευθερία εντελώς διαφορετική από αυτή που μας εξασφαλίζει το εν λόγω σύστημα».³⁴ «Στις μέρες μας» –συνεχίζει ο Constant– «χρειάζεται να αναρωτηθούμε τι ακριβώς αντιλαμβάνεται ένας Γάλλος, ένας Άγγλος και ένας κάτοικος των Η.Π.Α. με τη λέξη ελευθερία». Και προσθέτει: «Η ελευθερία, είναι το δικαίωμα να υποτάσσεται στους νόμους και μόνο σε αυτούς, καθώς και να μην συλλαμβάνεται, κρατείται, θανατώνεται ή υφίσταται άδικη μεταχείριση με κανένα τρόπο, εξαιτίας της αυθαίρετης βούλησης ενός ή περισσότερων ατόμων· με το δικαίωμα να εκφράζεται ελεύθερα, να επιλέγει και να ασκεί το επάγγελμα του· με το δικαίωμα να διαχειρίζεται την περιουσία του, ακόμα και να την καταχράται· με το δικαίωμα να μετακινείται χωρίς άδεια και χωρίς να απαιτείται να δώσει λόγο για τα κίνητρα και τις κινήσεις του· με το δικαίωμα να συναθροίζεται με άλλα πρόσωπα, είτε για να συζητήσουν τα συμφέροντά τους, είτε για να ασκήσουν τη θρησκευτική λατρεία της προτίμησής τους, είτε για να γεμίσουν απλώς το χρόνο τους με τρόπο που προσιδιάζει στις κλίσεις και στις προσδοκίες τους. Τέλος, η ελευθερία ισοδυναμεί για τον καθένα με το δικαίωμα να επηρεάζει την άσκηση του έργου της κυβέρνησης, είτε υποδεικνύοντας το σύνολο ή μέρος των κυβερνητικών λειτουργιών, είτε μέσω αντιπροσώπων, είτε μέσω της σύνταξης αναφορών και της διατύπωσης αιτημάτων, τα οποία η κυβέρνηση υποχρεούται να λαμβάνει υπόψη σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό».³⁵ Ο Constant υποστηρίζει επιπλέον ότι «η ατομική ανεξαρτησία αποτελεί τη σημαντικότερη σύγχρονη ανάγκη» και γι' αυτό «δεν πρέπει ποτέ να αξιώνουμε την κατάλυσή της για τη θέσπιση της πολιτικής ελευθερίας».³⁶ Επομένως, με την εισαγωγή της έννοιας της «νεότερης» ελευθερίας πραγματοποιείται η στροφή προς την έννοια της «αρνητικής» ελευθερίας και υποστηρίζεται η σημασία των ατομικών δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη και η διασφάλιση της κατοχύρωσης των ατομικών ελευθεριών.³⁷

34. B. Constant, στο Ε. Αραμπατζής κ.ά., *Ο φιλελευθερισμός στην Ελλάδα. Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, ό.π., σ. 35.

35. B. Constant, στο Ε. Αραμπατζής κ.ά., *Ο φιλελευθερισμός στην Ελλάδα. Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, ό.π., σ. 35-36.

36. B. Constant, στο Ε. Αραμπατζής κ.ά., *Ο φιλελευθερισμός στην Ελλάδα. Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, ό.π., σ. 51.

37. Για το θέμα αυτό, βλ. E. Leontsini, *The Appropriation of Aristotle in the Liberal-Communitarian Debate*, ό.π., σ. 217-224.

*Η επίδραση του Benjamin Constant
στο έργο του Γεωργίου Κοζάκη-Τυπάλδου*

Την εποχή που ο Κοζάκης-Τυπάλδος μετέβη στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας για τις σπουδές του, συζητούνταν ευρέως κατά τον 18ο αι. στους κύκλους των ελλήνων σπουδαστών θέματα, όπως η αναγκαιότητα του νόμου ως συνεκτικού δεσμού της πολιτείας, η διαφθορά των καθεστώτων και η απόληξή τους σε τυραννία, η πολιτική αρετή και το δημόσιο ήθος, στα οποία βασίζεται η βιωσιμότητα των αβασίλευτων πολιτειακών καθεστώτων: «ο εννοιολογικός αυτός εξοπλισμός συνιστούσε ακριβώς την κληρονομιά του πολιτικού ουμανισμού, που τον δέκατο όγδοο αιώνα αποτέλεσε το αντικείμενο των αναλύσεων του *Montesquieu* και του *Rousseau*, και πρόσφερε το ιδεολογικό υπόστρωμα του επαναστατικού ριζοσπαστισμού». ³⁸ Χρειάζεται να επισημανθεί πως, κατά την περίοδο εκείνη, στους κύκλους του πανεπιστημίου της Πάδοβας, προβάλλονταν δύο εναλλακτικές μορφές πολιτικών προτύπων: «το ένα ήταν το αρχαίο πρότυπο της πολιτικής αρετής, που υπέτασσε τον πολίτη στο συμφέρον του κράτους, όπως το συμβόλιζαν τα παραδείγματα της Σπάρτης και της Ρώμης· το δεύτερο ήταν το νεότερο πρότυπο της πολιτείας των ελεύθερων θεσμών και της κυριαρχίας του νόμου κατά το υπόδειγμα της Ελβετίας και της Βενετίας». ³⁹ «Το αρχαίο πρότυπο της πολιτικής αρετής σχετίζεται με την έννοια της αρχαίας ελευθερίας και εκφράζει την επαναστατική στροφή της πολιτικής σκέψης, η οποία συντελέστηκε με την προσέγγιση αρχαίων προτύπων και εκφράστηκε από τον *Rousseau* και τους ιακωβίτους κληρονόμους του. Η απόληξη αυτή της πορείας της πολιτικής σκέψης του Διαφωτισμού στο ελληνικό πλαίσιο συντελείται με το μετασχηματισμό της θεωρίας σε πράξη από τον Ρήγα και τους επαναστάτες συνεχιστές του, όπως τον Ανώνυμο της Ελληνικής Νομαρχίας». ⁴⁰

Όμως, ο Κοζάκης-Τυπάλδος, σε αντίθεση προς τις απόψεις του Ρήγα, του Κοραή και του Βενιαμίν, το έργο των οποίων είχε μελετήσει σε βάθος και το οποίο θαύμαζε λόγω της μαθητείας του στην Ακαδημία των Κυδωνιών κοντά στον Βενιαμίν, οδηγείται τελικώς σε έναν πολιτικό ορθολογισμό που έχει ως στόχο του να αποφύγει τους κινδύνους της αναρχίας και της τυραννίας. Όπως έχει επισημάνει η Ρωζάνη Αργυροπούλου, «οι απόψεις του για τη δημιουργία και τον δε-

38. Π. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης του 18ου αιώνα*, ό.π., σ. 223.

39. Π. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης του 18ου αιώνα*, ό.π., σ. 225.

40. Π. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης του 18ου αιώνα*, ό.π., σ. 225-226.

σποτισμό απιχούν τις πολιτικές θέσεις του Benjamin Constant και θυμίζουν την αδρότητα του λόγου του, κυρίως στο *De l'esprit de conquête et de l'usurpation* (Παρίσι, 1819), που αποτελεί κριτική της γαλλικής Επανάστασης και ιδίως της περιόδου της τρομοκρατίας». ⁴¹ Κατά την Αργυροπούλου, «η νόμιμος ελευθερία του Κοζάκη-Τυπάλδου αντιστοιχεί στη *liberté civile* του Constant· στον Κοζάκη-Τυπάλδο υπάρχει η ίδια αποστροφή για τη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου και τους κινδύνους της εκτροπής του σε τυραννία και δημαγωγία». ⁴²

Πράγματι, σε πολλά σημεία του δοκιμίου του Κοζάκη-Τυπάλδου διαφαίνονται πολλές ρητές και άρρητες αναφορές στο έργο του Benjamin Constant. Οπωσδήποτε, γνωρίζουμε πως ο Κοζάκης-Τυπάλδος υπήρξε σύγχρονος του Constant, όταν σπούδαζε στο Παρίσι και πως είναι πολύ πιθανό να παρακολούθησε τη διάλεξή του στο Athénée Royal το 1918. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα που αναφέρεται στην κρητική νομοθεσία: «*Η βάση της Νομοθεσίας και ο σκοπός του Νομοθέτου υπήρξε φαίνεται η μετά λόγου και έννομος ελευθερία [...]. Δεν υπάρχει ευδαιμονία χωρίς ελευθερίαν, αλλά ούτε ελευθερία χωρίς τον αυτοκράτορα λόγον. Ανάγκη όμως να προσδιορισθή και η έννοια και η λέξις, την οποίαν πολλάκις θέλομεν μεταχειρισθή δια να μη αποπλανηθώμεν εις την ζήτησιν της αληθείας. Ποτέ πράγμα δεν ετάραξε τους ανθρώπους, ανατρέπον εκ βάθρων τας κοινωνίας, καθ' όσον η αόριστος έννοια της ελευθερίας· αυτή ήγειρε και καθώπλισε πολλάκις τους λαούς κατά των ηγεμόνων, και τούτους κατ' εκείνων, διασπώσα ενίοτε και πανταχού άπαντας τους δεσμούς του χρέους, της συγγενείας και του δικαίου· έρριψε τα έθνη εις το αρχαίον χάος της αναρχίας, δια να τα παραδώση μετ' ολίγον εις τους όνυχας της σκληράς τυραννίας, ή της πανούργου δημαγωγίας*». ⁴³

Επιπλέον, στο ίδιο απόσπασμα, ο Κοζάκης-Τυπάλδος δεν παραλείπει να τονίσει πως «*Είναι αναντίρρητον, ως ειρέθη, ότι δεν υπάρχει ευδαιμονία χωρίς ελευθερίαν· ούτε όμως ελάχιστον μέρος ελευθερίας και ευδαιμονίας, χωρίς την δικαιοσύνην*». Επιχειρώντας συγκερασμό της αριστοτελικής πολιτικής φιλοσοφίας (οι αναφορές του στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη είναι πολύ συχνές και είναι φανερό πως έχει διαβάσει διεξοδικώς το αριστοτελικό έργο, όπως και πολλά άλλα

41. Ρ. Αργυροπούλου, «Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος: Η πολιτική ελευθερία και οι προϋποθέσεις του φιλελευθερισμού», στο Γ. Βλάχος κ.ά., *Η έννοια της ελευθερίας στον νεοελληνικό στοχασμό*, ημπτ. Α', πρόλογος Ε. Μουτσόπουλος, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1996, σ. 262.

42. Ρ. Αργυροπούλου, «Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος: Η πολιτική ελευθερία και οι προϋποθέσεις του φιλελευθερισμού», ό.π.

43. Γ. Κοζάκης-Τυπάλδος, *Φιλοσοφικών δοκίμιον περί της προόδου και της πτώσεως της παλαιάς Ελλάδος*, Αθήνα 1839, σ. 107.

αρχαία κείμενα, άλλωστε, στα οποία παραπέμπει) με τη νεότερη πολιτική φιλοσοφική παράδοση, επισημαίνει χαρακτηριστικά πως ο άνθρωπος γεννήθηκε κοινωνικός «δια να ζήσει μεταξύ των ομοίων του ωφελών και ωφελούμενος μεταξύ των σχέσεων και των αναφορών». Χρειάζεται όμως να εγκαταλείψει ένα μέρος της ελευθερίας του, γιατί διαφορετικά δεν μπορεί να υπάρξει κοινωνία ούτε ο άνθρωπος να είναι κοινωνικός, αφού η κοινωνία στηρίζεται στους νόμους, οι οποίοι οφείλουν να προστατεύουν τόσο την ατομική όσο και την κοινή ανεξαρτησία. Ο νόμος αποτελεί «ομολογία» και «συνθήκη» (σ. 54) και έχει ως στόχο του «την υπεράσπιση των ασθενέστερων από την καταπίεση των δυνατότερων»: «η δε κοινωνία ή κατασπαρασσεται από εμφυλίους πολέμους, ή καθυποβάλλεται εις ελεεινήν δουλοσύνην. Η αληθής άρα ελευθερία, η μόνη και κυρίως ελευθερία, είναι ο Νόμος» (σ. 55). Όπως επισημαίνει η Αργυροπούλου, «αυτή η ταύτιση της ελευθερίας με τον νόμο, τον τοποθετεί στην παράδοση της Ελληνικής Νομαρχίας όπως και των Στοιχείων Ηθικής του Βενιαμίν Λεσβίου: για τον συγγραφέα της Ελληνικής Νομαρχίας η ελευθερία είναι η ίδια η υπακοή στους νόμους, ενώ στον Βενιαμίν, το πρόβλημα της ελευθερίας τίθεται διαφορετικά, επειδή υπεισέρχεται η έννοια της γενικής βούλησης, την οποία όμως ο Γ. Κοζάκης-Τυπάλδος απορρίπτει».⁴⁴

Το ιδανικό της ενότητας: ενότητα και «ηθική εθνικότητα»

Χρειάζεται να σημειωθεί πως ο Κοζάκης-Τυπάλδος γράφει το *Φιλοσοφικόν δοκίμιον περί της προόδου και της πτώσεως της παλαιάς Ελλάδος* (1839) σε μια ιστορική περίοδο, που αποτελεί στροφή για την πορεία της ιστορίας του νεοσύστατου τότε νεοελληνικού κράτους, η οποία σηματοδοτείται από ποικίλες διαμάχες. Ο Κοζάκης-Τυπάλδος, «προβάλλει το δυναμικό σχήμα της προόδου και της πτώσης του πολιτισμού, στα πλαίσια του οποίου τοποθετείται η μελέτη της ελληνικής αρχαιότητας», το οποίο αποτελεί «δάνειο από την φιλοσοφία της ιστορίας του Διαφωτισμού».⁴⁵ Η ιδέα της πτώσεως και της σημασίας της κατανόησής της για την πρόοδο του ελληνικού γένους συλλαμβάνεται ήδη από το πρωτόλειο τρόπον τινά έργο του Κοζάκη-Τυπάλδου, «Επιστολή προς τον Εμμανουήλ Σαλτέλη» (1818, σ. 6), όπου αναφέρεται ότι «Αν τα έθνη μελετώντα την λαμπράν εποχή της Δημοκρατίας των Αθηνών ευδοκιμούσι και απομακρύνουσι την

44. Ρ. Αργυροπούλου, «Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος: Η πολιτική ελευθερία και οι προϋποθέσεις του φιλελευθερισμού», ό.π., σ. 265.

45. Ρ. Αργυροπούλου, *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα από το 1828 έως το 1922*, ό.π., σ. 20.

πτώσιν των· ποίαν άλλην πρέπει να λάβωσιν ως οδηγόν οι Έλληνες, φιλοτιμούμενοι σήμερον να μιμηθώσι τας προπατορικάς αυτών αρετάς;».

Το δυαδικό αυτό σχήμα θα τροποποιηθεί στη συνέχεια από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο στη μελέτη του *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος* (Κέρκυρα, 1852, σ. 17), ο οποίος θα αντικαταστήσει τον όρο πτώση με εκείνον της «μετάβασης», δηλώνοντας κατά αυτόν τον τρόπο την ανατίμηση του βυζαντινού μεσαιωνικού πολιτισμού.⁴⁶ Κατά τον Πασχάλη Κιτρομηλίδη, η μελέτη αυτή του Κοζάκη-Τυπάλδου αποτελεί «την τελευταία θεωρητική πραγματεία για την αρχαία ελληνική ιστορία, η οποία ήταν ακόμη επηρεασμένη από τη φιλοσοφία της ιστορίας του Διαφωτισμού· κατά τη γνώμη του, «η έσχατη» αυτή «επαναδιατύπωση της πολιτειακής θεωρίας της ιστορίας στην ουσία αποτελούσε τον επιτάφιο του Διαφωτισμού». Πράγματι, δύο χρόνια μετά τη δημοσίευση του δοκιμίου του Κοζάκη-Τυπάλδου, ο Μάρκος Ρενιέρης θα δημοσιεύσει το 1841 το *Δοκίμιον φιλοσοφίας της ιστορίας*, στο οποίο θα ασκήσει κριτική στις αρχές του Διαφωτισμού και στα βασικά αξιώματά του φιλελεύθερου ατομικισμού του 18ου αιώνα.⁴⁷ Στη συνέχεια, θα επικρατήσει η ερμηνεία της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού όπως διατυπώθηκε από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο στη μονογραφία του *Το τελευταίον έτος της Ελληνικής ελευθερίας* (1844) και βέβαια στη μνημειώδη πεντάτομη *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (1861-1874). Η ερμηνεία αυτή όμως καταλήγει «στη ρητορική μεγαληγορία σχετικά με τα κλέη του αρχαίου ελληνισμού» και εγκαταλείπει «τη δημοκρατική ανάγνωση των κλασικών όπως την είχε συλλάβει ο Κοραΐς».⁴⁸

Εν κατακλείδι, θα ήθελα να επισημάνω πως, άσχετα με τις ποικίλες φιλοσοφικές ερμηνείες που είναι δυνατόν να αποδοθούν στις απόψεις του Κοζάκη-Τυπάλδου, τα θέματα που έθιξαν οι νεοέλληνες λόγιοι τόσο του 18ου όσο και του 19ου αιώνα αναφορικά με την έννοια της ελευθερίας παραμένουν σήμερα –ιδιαιτέρως μάλιστα στην πολιτική συγκυρία που όλοι βιώνουμε– επίκαιρα περισσότερο ίσως από όσο ποτέ άλλοτε για την ιστορία της νεοελληνικής και ευρωπαϊκής φιλοσοφικής σκέψης, αλλά και για την σύγχρονη νεοελληνική και ευρωπαϊκή πολιτική θεωρία και πράξη. Το κατά πόσον θα συνταχθούμε με την έννοια της ελευθερίας των αρχαίων ή με αυτήν της ελευθερίας των νεότερων ή θα επιχειρήσουμε να υιοθετήσουμε μια μέση οδό προς την ελευθερία, παραμένει ένα κρίσιμο ερώ-

46. Ρ. Αργυροπούλου, *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα από το 1828 ως το 1922*, ό.π., σ. 20.

47. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σ. 481-482. Βλ. επίσης Ρ. Αργυροπούλου, «Ο Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος ανάμεσα στο Διαφωτισμό και στο Ρομαντισμό», ό.π., σ. 200-209.

48. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 486.

τημα, που δεν αφορά μόνον στην ιστορία της πολιτικής θεωρίας, αλλά προεκτείνεται και στην πολιτική πράξη και πρακτική. Η έννοια της αρχαίας ελευθερίας προτάσσει τη διαχείριση των κοινών που εξασφαλίζεται στους ανθρώπους από το δημοκρατικό πολίτευμα και από τη συμμετοχή τους στην εξουσία, αυτό δηλαδή που είναι δυνατόν να ονομαστεί «ελευθερία ως συμμετοχή στη δημοκρατική διακυβέρνηση» ή «ελευθερία ως δημοκρατική αυτοδιάθεση».⁴⁹ Συγχρόνως, όμως, όπως τονίζεται και από τον Κοζάκη-Τυπάλδο, αλλά και από τον ανώνυμο συγγραφέα της *Ελληνικής Νομαρχίας* πριν από αυτόν και από πολλούς άλλους, οι οποίοι αξιοποιούν συγχρόνως στοιχεία της αρχαίας ελληνικής σκέψης και του Διαφωτισμού, η ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας, συμβαδίζει με αυτήν της κυριαρχίας των νόμων. Θέματα που παραμένουν κεντρικά στη σύγχρονη συζήτηση για τη δημοκρατία και το δημοκρατικό πολίτευμα εν γένει.⁵⁰ Αυτό είναι κάτι, που κατά τη γνώμη μου, αναδεικνύει όχι μόνο την πρωτοτυπία του νεοελληνικού Διαφωτισμού αλλά και τη σημασία και διαχρονικότητα του νεοελληνικού στοχασμού εν γένει, καθώς και την αναγκαιότητα για την ανάπτυξη πρωτότυπης της φιλοσοφικής συζήτησης σήμερα.*

49. Για τον ορισμό της αρχαίας ελευθερίας ως «συμμετοχή στη δημοκρατική διακυβέρνηση», βλ. E. Leontsini, *The Appropriation of Aristotle in the Liberal-Communitarian Debate*, ό.π., σ. 220.

50. Βλ. Ε. Λεοντσίνη, «Το κοινὸν συμφέρον: δημοκρατία, φιλία και ομόνοια στην αριστοτελική και νεοαριστοτελική πολιτική φιλοσοφία», στο Γκ. Μαγγίνη και Ε. Λεοντσίνη, *Κράτη και πολίτες: κοινότητα, ταυτότητα, διαφορετικότητα*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 2016, σ. 221-222.

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την Ρωζάνη Αργυροπούλου για τα εποικοδομητικά σχόλιά της και τις γόνιμες συζητήσεις που είχαμε για το θέμα αυτό.

Περίληψη / Summary

Στόχος μου στην ανακοίνωση αυτή είναι να αναδείξω την έννοια της πολιτικής ελευθερίας, όπως αυτή παρουσιάζεται στο έργο του κεφαλληνίου Γεωργίου Κοζάκη-Τυπάλδου (1790-1867) *Φιλοσοφικόν δοκίμιον περί της προόδου και της πτώσεως της παλαιάς Ελλάδος* (1839), αλλά και σε άλλα πρώιμα έργα του, συγκριτικά με το πρόβλημα της διαμάχης των αρχαίων και των νεότερων και της σχετικής μ' αυτήν διάκρισης ανάμεσα σε «ελευθερία των αρχαίων και των νεοτέρων» του Benjamin Constant (1819). Επιχειρώ να προσδιορίσω τις επιδράσεις που ο Κοζάκης-Τυπάλδος έχει δεχθεί τόσο από τους αρχαίους συγγραφείς όσο και από τους νεότερους αλλά και από τους σύγχρονους του νεοέλληνες στοχαστές και να αναδείξω την πρωτοτυπία της σκέψης του αναφορικά με την έννοια της ελευθερίας, αφού αυτός επιχειρεί συγκρασμό της αρχαίας και της νεότερης ελευθερίας συνδέοντάς την με την διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας.

My aim in this paper is to elucidate the conception of liberty and its relation to democracy, as presented in the work of Cephalonian Georgios Kozakis-Typaldos (1790-1867) entitled *Philosophical Essay on the Progress and the Fall of Old Greece* (1839, in Greek) in relation to the distinction between ancient and modern liberty as presented in Benjamin Constant's lecture (1819). My aim in this paper is to indicate the influences that Kozakis-Typaldos received from both ancient and modern philosophers as well as by contemporaries of his and to demonstrate his attempt to combine an ancient and a modern conception of liberty as well as the connection he makes regarding the formation of Greek national identity.

Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος.

ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΤΟΥ ΒΙΚΕΝΤΙΟΥ ΔΑΜΟΔΟΥ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΕΚΔΟΤΗ
«ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ ΗΤΟΙ ΠΡΩΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

Θεώνη Γ. Μούγιου

Η παρούσα εισήγηση αποτελεί μια απόπειρα ερμηνευτικής προσέγγισης της ηθικής διανόησης του Βικέντιου Δαμοδού, όπως αυτή προβάλλει μέσα από το ανέκδοτο χειρόγραφο έργο του «Μεταφυσική ήτοι πρώτη φιλοσοφία», που φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη, χρ. 3059. Ενώ η Μεταφυσική ως κλάδος της Φιλοσοφίας κατά κανόνα πραγματεύεται τις πρώτες αρχές των όντων, «τὰ ἀσώματα καὶ ἄλλα τὰ ὅποια δηλαδὴ πάσης ὕλης εἰσὶ κεχωρισμένα, καὶ διὰ τοῦτο οὐκ εἰσὶν αἰσθητὰ ἀλλὰ νοητά»,¹ ο Δαμοδός στο μεταφυσικό στοχασμό του ενσωματώνει και ηθικούς όρους, πρωτίστως τις έννοιες του αγαθού, της θέλησης και της ελευθερίας, στις οποίες θα επικεντρωθώ.

Ο κεφαλλονίτης φιλόσοφος² (1700-1754) κατατάσσεται ανάμεσα στους νεοέλληνες διανοητές του 18ου αιώνα που συνέβαλαν στην πνευματική αναγέννηση του ελληνισμού, καθώς εισάγει με το διδακτικό και συγγραφικό του έργο την άγνωστη στη συντριπτική πλειοψηφία των ελλήνων λογίων φιλοσοφική σκέψη της Δύσης.³

Μετά τις εγκύκλιες σπουδές στη γενέτειρά του και την ολοκλήρωση των νομικών σπουδών του στο Φλαγγινιανό Φροντιστήριο της Βενετίας αναδεικνύεται διδάκτωρ του πανεπιστημίου της Πάδοβας (27-30 Ιανουαρίου 1724) και νομικός «ἐν ἀμφοτέροις τοῖς νόμοις δαφνηφόρος». Επιστρέφει στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Κεφαλονιά με σκοπό να ασκήσει το δικηγορικό επάγγελμα, όμως, η άμεση σύγκρουσή του με τον πρόεδρο του δικαστηρίου, βενετό Προβλέπτη, έγινε η αφορμή να αποσυρθεί στο χωριό του, τα Χαβριάτα, και να ιδρύσει σχολή στην

1. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσική ήτοι πρώτη φιλοσοφία», Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδος, χρ. 3059, φ. 9ν.

2. Πρβλ. Β. Μπόμπου-Σταμάτη, *Βικέντιος Δαμοδός, Βιογραφία – Εργογραφία, 1700-1754* (ιδ. διατρ., Αθήνα 1982), εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1998.

3. Ν.Κ. Ψημμένος, *Η ελληνική φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, τ. Α', εκδ. Γνώση, Αθήνα 1988, σ. 44.

οποία αφοσιώνεται με πνεύμα αναχωρητισμού μέχρι το θάνατό του το 1754. Για την κάλυψη των διδακτικών αναγκών συγγράφει και διδάσκει έργα φιλοσοφικά σε γλώσσα απλή: Λογική, Ρητορική, Μεταφυσική, Φυσιολογία, Θεολογία και Ηθική.

Ο Δαμοδός εκτός από τις νομικές σπουδές του είχε και άρτια φιλοσοφική κατάρτιση. Στη Βενετία είχε μελετήσει αρχαία και μεσαιωνική φιλοσοφία, ενώ, όπως καταδεικνύουν τα έργα του, γνώριζε τη διανόηση του Descartes, του μαθητή του Rohault, του Malebranche, του Gassendi και των σύγχρονων φυσικών φιλοσόφων. Επίσης, έντονα έχει επηρεαστεί από το ευρέως διαδεδομένο έργο του γάλλου φιλοσόφου Edmund Purchotius (1651-1734), με αποτέλεσμα να κινείται, όπως αυτός, στους επιστημονικούς άξονες της αριστοτελικής-σχολαστικής παράδοσης και της καρτεσιανής-μετακαρτεσιανής φιλοσοφίας.⁴ Συγκεκριμένα, το έργο του *Σύνοψις Ἡθικῆς Φιλοσοφίας* αποτελεί περίληψη της *Ethica* του Purchotius, ενώ οι μεταφυσικές θέσεις⁵ του γάλλου φιλοσόφου εμφανίζονται τόσο στο εκδεδωμένο *Συνταγμάτιον τῆς Μεταφυσικῆς* όσο και στην ανέκδοτη «Μεταφυσική ἥτοι πρώτη φιλοσοφία» του Δαμοδού.

Ο Δαμοδός υιοθετεί την καρτεσιανή αρχή των έμφυτων ιδεών, προβάλλοντας τη νόηση ως αληθινή πηγή γνώσης σε βάρος της αριστοτελικής εμπειριστικής-αισθησιοκρατικής προσέγγισης.⁶ Ενδιαφέρεται για την επιστημονική τεκμηρίωση των φιλοσοφικών θέσεων του και καταφεύγει στη μέθοδο της κριτικής εξέτασης κάθε άποψης εκτιμώντας την αληθειακή αξία της.⁷ Αναζητεί την αλήθεια χωρίς εμπάθεια και δε διστάζει να τηρήσει ουδέτερη στάση αν δεν πεισθεί για την ορθότητα των απόψεων των αρχαίων ή νεότερων διανοητών.⁸ Έτσι, εγκαινιάζει τη μέθοδο «του συγκερασμού της νεότερης και της παραδοσιακής σκέψης»⁹ και εισάγει στον επτανησιακό χώρο το φιλοσοφικό εκλεκτικισμό και τη

4. Κ.Θ. Πέτσιος, «Το φιλοσοφικό έργο του Edmundus Purchotius και το Συνταγμάτιον της Μεταφυσικής του Βικέντιου Δαμοδού», *Ο Ερανιστής*, τχ. 27 (2009), σ. 71.

5. Κ.Θ. Πέτσιος, «Το φιλοσοφικό έργο του Edmundus Purchotius και το Συνταγμάτιον της Μεταφυσικής του Βικέντιου Δαμοδού», *ό.π.*, σ. 96 και σ. 104.

6. Γρ. Καραφύλλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, φιλοσοφικές προσεγγίσεις*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2008, σ. 19. Πρβλ. Κ.Θ. Πέτσιος, *Η περί Φύσεως συζήτηση στη Νεοελληνική σκέψη. Όψεις της φιλοσοφικής διερεύνησης από τον 15ο έως τον 19ο αιώνα*, Ιωάννινα 2003, σ. 235-237, σ. 251-252 και σ. 337.

7. Θαν. Παπαδόπουλος, *Η νεοελληνική φιλοσοφία από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα*, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1988, σ. 277.

8. Βικέντιος Δαμοδός, «Ζητήματα μεταφυσικά», χφ 93 (344) της Ρουμανικής Ακαδημίας, σ. 38-39.

9. Γρ. Καραφύλλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, φιλοσοφικές προσεγγίσεις*, *ό.π.*, σ. 117.

νεωτερικότητα, προλειανόντας το έδαφος για την εμφάνιση και εδραίωση του νεοελληνικού Διαφωτισμού, τον οποίο υπηρετεί ως προδρομική μορφή.¹⁰

Σε όσα ακολουθούν θα προσεγγίσω τις έννοιες του αγαθού, της θέλησης και της ελευθερίας, καθώς αποτελούν κύριες συνιστώσες της ηθικής θεωρίας του Δαμοδού και θα επιχειρήσω μια ανάγνωση της «Μεταφυσικής» του για να αναδείξω τις αριστοτελικές και νεωτερικές αντιλήψεις που δίδονται πιο μεθοδικά και πιο αναλυτικά σε σχέση με τα άλλα του συγγράμματα.

1) Τι είναι το αγαθό;

Ο Δαμοδός καταπιάνεται με το θεμελιώδες ερώτημα της φιλοσοφίας, «τι είναι το αγαθό» και επιχειρεί να δώσει απάντηση στηριζόμενος στην αρχαία, χριστιανική και νεότερη φιλοσοφική παράδοση.¹¹ Εφαλτήριο της σκέψης του στη διερεύνηση της έννοιας του αγαθού αποτελεί ο γνωστός αριστοτελικός ορισμός: «τἀγαθόν, οὗ πάντ' ἐφίεται»,¹² το αγαθό στο οποίο τα πάντα αποσκοπούν. Ανατρέχοντας στο αριστοτελικό παράδειγμα του ίππου, του οποίου ένα ελάττωμα είναι αρκετό για να μην είναι αγαθός δηλαδή τέλειος, βεβαιώνει ότι «τὸ ἀγαθὸν λέγεται ἐκ τοῦ ὁλοκλήρου καὶ τὸ κακὸν ἐξ ἐνούσης ἐλλείψεως».¹³ συνεπώς και αρκεί ένα μόνο ελάττωμα, μια έλλειψη, μια αμαρτία, για να εμποδίσει τον άνθρωπο να είναι αγαθός. Με την αναφορά στην αμαρτία ο Δαμοδός υπαινίσσεται την παρουσία ή μάλλον την απουσία του Θεού, προσθέτοντας στην έννοια του αγαθού μια νέα μεταφυσική διάσταση, επισημαίνοντας πως το αγαθό πρέπει να συμφωνεί «τῇ θελήσει τοῦ Θεοῦ».¹⁴ Υποστηρίζει¹⁵ ότι ο άνθρωπος έχει λάβει από το Θεό, εξ αρχής της δημιουργίας του, μια έμφυτη κλίση να κατευθύνεται πάντοτε προς το αγαθό, «ἤτοι πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν κοινῶς θεωρουμένην» και ακολουθῶς ν' αποστρέφεται το κακό.¹⁶ Το προσδιοριζόμενο από το Θεό αγαθό οδηγεί σε μια εσχολογική προοπτική που συνεπάγεται σταθερά ηθικά αρχέτυπα και υπόσχεται μια μεταφυσική ηθική πληρότητα. Επισημαίνει ότι το ηθικό αγαθό «δι' οὗ κα-

10. Θαν. Παπαδόπουλος, *Η νεοελληνική φιλοσοφία από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα*, ό.π., σ. 276-277. Πρβλ. Γρ. Καρκαφύλλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, φιλοσοφικές προσεγγίσεις*, ό.π., σ. 25-26.

11. Αθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Νεοελληνική Φιλοσοφία, θέματα πολιτικής και ηθικής*, Αθήνα 2001, σ. 293-297.

12. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσική ήτοι πρώτη φιλοσοφία», ό.π., φ. 136ν. Πρβλ., Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, 1094a 3.

13. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσική ήτοι πρώτη φιλοσοφία», ό.π., φ. 136ν.

14. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσική ήτοι πρώτη φιλοσοφία», ό.π., φ. 351r.

15. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσική ήτοι πρώτη φιλοσοφία», ό.π., φ. 234ν.

16. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσική ήτοι πρώτη φιλοσοφία», ό.π., φ. 227ν.

λούμεθα αγαθοὶ οἱ ἄνθρωποι, [...], ἔστιν ἐκεῖνο ὅπερ συμφωνεῖ τῷ ὀρθῷ λόγῳ καὶ τῷ θείῳ νόμῳ»,¹⁷ καὶ ο ὀρθὸς λόγος ὡς «νόμος φυσικός, [...], εἶναι τὸ φῶς ἐκεῖνο καὶ ἡ γνῶσις ὅπου ἔχομεν ἀπὸ τὴν φύσιν νὰ διακρίνωμεν τὸ καλὸν ἀπὸ τὸ κακόν, τὸ δίκαιον ἀπὸ τὸ ἀδίκον». ¹⁸ Ο Δαμοδός, υιοθετώντας τον ηθικὸ ὀρθολογισμό καὶ τὴ λογοκρατικὴ ηθικὴ τοῦ Καρτέσιου, ἀποδέχεται τὴν καρτεσιανὴ ἀπόψη ὅτι «ο Θεὸς ἔδωσε στὸν καθένα μᾶς κάποιο φῶς γιὰ νὰ διακρίνει τὴν ἀλήθεια ἀπὸ τὸ ψέμα»¹⁹ τὸ ὁποῖο «[...] εἶναι, καθαυτό, ὅ,τι ονομάζουν ὀρθοφροσύνη ἢ λογικό, εἶναι φυσικά ἴση σε ὅλους τοὺς ἀνθρώπους»,²⁰ δηλαδὴ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἄμεσα καὶ ἐνορατικὰ γνωρίζει τὸ ἀγαθὸ μὲσω τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Ἐπομένως, ὁ καθένας φύσει διακρίνει τὸ καλὸ ἀπὸ τὸ κακὸ καὶ κατέχοντας τὸν ὀρθὸ λόγον εἶναι ικανὸς νὰ θέσει ἔλλογα ὅρια στὴν ηθικὴ πράξη καὶ στὸν ηθικὸ βίον.

2) Το ἀγαθὸ ὡς ἀντικείμενο τῆς θέλησης

Δεν μπορεῖ ὁμως κάποιος νὰ ἀποφύγει τὸ ἐρώτημα: ἀν ὁ καθένας εἶναι ἀπὸ τὸ Θεὸ ἐφοδιασμένος μὲ ὀρθοφροσύνη καὶ εἶναι ικανὸς νὰ ξεχωρίζει τὴν ἀλήθεια ἀπὸ τὸ ψέμα καὶ κατὰ συνέπεια εἶναι ικανὸς νὰ πράττει τὸ ἀγαθὸ, τότε γιὰτί ἐπιθυμεῖ καὶ πράττει τὸ κακὸ;

Ο Δαμοδός ἐνοχοποιεῖ γι' αὐτὴ τὴ δυσλειτουργία τὴ θέληση. Κατ' αὐτόν, αὐτὸ που θέλουμε νὰ πράξουμε δεν ταυτίζεται πάντοτε μὲ τὸ ἀγαθὸ, ὅπως βεβαιώνει ἡ ἐμπειρία μᾶς. Ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν καρτεσιανὴ θέση περὶ ἐνότητας τῆς ψυχῆς²¹ καὶ ἀπορρίπτοντας τὸ δυϊσμό²² τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη υποστηρίζει ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι νοητικὴ καὶ θελητικὴ, δηλαδὴ ἔχει δύο ἐξάιρετες δυνάμεις, ἐκεῖνη τοῦ νοεῖν, τοῦ νοῦ, καὶ ἐκεῖνη τοῦ θέλειν, τὴ θέληση ἢ βούληση.²³ Διευκρινίζει ὅτι δε διαχωρίζεται ἡ θέλησηπραγματικὰ ἀπὸ τὴν ψυχὴ καὶ τὸ νοῦ ἀλλὰ

17. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσικὴ ἥτοι πρώτη φιλοσοφία», ὅ.π., φ. 350ν.

18. Βικέντιος Δαμοδός, *Σύνοψις Ἠθικῆς Φιλοσοφίας*, ἐκδόση, εἰσαγωγή, σημειώσεις, ὑπὸ Τιμολέοντος Χρ. Ζήση καὶ Λουκιανού Ν. Δεπούντη, πρόλογος ὑπὸ τοῦ σεβ. μητροπολίτου Θεσσαλιώτιδος καὶ Φαναριοφανείων κκ. Ιεζεκιήλ, Αθήνα 1940, σ. 54-55.

19. R. Descartes, *Λόγος περὶ τῆς μεθόδου*, εἰσαγωγή-μετάφραση-σχόλια Χριστ. Χρηστίδης, ἐκδ. Παπαζήση, ἐκδ. β' ἀναθεωρημένη, Αθήνα 1976, σ. 27 § 33.

20. R. Descartes, *Λόγος περὶ τῆς μεθόδου*, ὅ.π., σ. 5 § 1.

21. R. Descartes, *Τὰ πάθη τῆς ψυχῆς*, εἰσαγωγή-μετάφραση Ιω. Πρελορέντζος, ἐκδ. Κριτική, Αθήνα 1996, σ. 125, ἀρθρο 47. Πρβλ. Κ.Θ. Πέτσιος, «Ψυχὴ-σῶμα στὴ φιλοσοφικὴ θεώρηση τοῦ Βικέντιου Δαμοδοῦ. Μία πρώιμη ἀξιοποίηση τῆς καρτεσιανῆς σκέψης», στο βιβλίο: *Πρακτικὰ ΣΤ' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου*, Αθήνα 2002, σ. 17.

22. Κ.Θ. Πέτσιος, «Ψυχὴ-σῶμα στὴ φιλοσοφικὴ θεώρηση τοῦ Βικέντιου Δαμοδοῦ. Μία πρώιμη ἀξιοποίηση τῆς καρτεσιανῆς σκέψης», ὅ.π., σ. 15-16.

23. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσικὴ ἥτοι πρώτη φιλοσοφία», ὅ.π., φ. 289ν.

«ἡ ψυχὴ καθὸ νοεῖ λέγεται νοῦς, οὕτω καθὸ θέλει λέγεται θέλησις».²⁴ Ο Δαμοδός υποστηρίζει ότι η ψυχὴ ἔχει ἐμφυτὴ δύναμη και νοεῖ εὐθέως τὴν ἀλήθεια των κοινῶν αρχῶν και ἀξιωμάτων,²⁵ διότι ο νοὺς ως «δύναμις τῆς ψυχῆς ἀντιληπτικὴ [...] νοεῖ τὰ πράγματα ὡς ἀληθῆ και ὡς ἀγαθὰ, και προσέτι νοεῖ τὸ ψευδές».²⁶ Ἀλλωστε, ἡ ψυχὴ με το νοὺ και τὴ θέληση θεωρεῖ τὴν ἀλήθεια και το ψέμα, το ἀγαθὸ και το κακὸ ἀν και με διαφορετικὸ τρόπο, δηλαδή με το νοὺ γνωρίζει τὴν ἀλήθεια ενώ με τὴ θέληση συγκατατίθεται στὴν ἀλήθεια και ἀποδέχεται το ἀγαθὸ.²⁷ Συγκεκριμένα ἡ θέληση μέσω τῆς κρίσης κρίνει, ως ἐκ τούτου συγκατατίθεται με το ἀγαθὸ ἢ το ἀπορρίπτει.²⁸ Ἡ συγκατάθεση αὐτὴ συνεπάγεται θεληματικὴ πράξι (σε ἀντιδιαστολὴ με τὴν ἔλλογη), διότι ἔργο τῆς κρίσης ως πράξης τῆς θέλησης εἶναι ἡ ἐπιλογὴ τοῦ καταλλήλοτερου μέσου πρὸς πραγμάτωση τῆς ἐκάστοτε πράξης που ἔχει θελήσει ἡ θέληση.²⁹ Ἡ θέληση ως δύναμη τῆς ψυχῆς ἐπιτυγχάνει το τέλος τῆς και ταυτίζεται με τὴν ἴδια τὴν ψυχὴ μόνον «καθόσον κλίνει πρὸς τὸ ἐγνωσμένον ἀγαθὸν και φεύγει τὸ κακόν».³⁰

Μποροῦμε λοιπὸν να παρατηρήσουμε πὼς κατὰ το Δαμοδὸ ἡ ψυχὴ ως νοὺς κατέχει τὴ γνώση των πραγμάτων κατὰ τὴν καθεαυτότητά τους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ το τι ἐπιδιώκεται ἢ κατορθώνεται μέσω αὐτῶν, λειτουργώντας κατὰ κάποιον τρόπο ως καθαρὸς λόγος. Ἀντίθετα, ἡ ψυχὴ ως θέληση κινεῖται γνωστικὰ ἔχοντας ως στόχο να αξιολογήσει κάποιες πράξεις ὅχι καθεαυτές ἀλλὰ ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ ἠθικοῦ σκοποῦ ἢ τοῦ ἐπιδιωκόμενου ἀποτελέσματος. Ὑπὸ τὴν ἐννοια αὐτὴ κινεῖται στὴν περιοχὴ τοῦ ὠφελιμισμού με διαφαινόμενη μια προθεσιακότητα συγκεκριμένων ἢ διαμορφωμένων κατευθύνσεων.³¹ Ἐπομένως, το ἀγαθὸ ως «τὸ θελητὸν προᾶγμα»³² εἶναι σχετικὸ πρὸς τὴν υποκειμενικὴ θέληση, ἀκόμη και ἀν ως ἠθικὸ ἀγαθὸ ἀπόλυτα, «ἐν ἑαυτῷ» εἶναι κακὸ και βλαβερό. Ἐτσι μπορεῖ να γίνει κατανοητὴ ἡ συμπεριφορὰ τοῦ φιλάργυρου που ἀποταμιεύει χρήματα

24. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσικὴ ἥτοι πρώτη φιλοσοφία», ὅ.π., φ. 344r. Πρβλ. τοῦ Ἰδίου, *Συνταγματίων τῆς Μεταφυσικῆς*, κριτικὴ ἐκδοσὴ, ἐπιμέλεια-εισαγωγὴ Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, ἐκδ. Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων – Τομέας Φιλοσοφίας, Ἰωάννινα 2002, σ. 49.

25. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσικὴ ἥτοι πρώτη φιλοσοφία», ὅ.π., φ. 360r.

26. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσικὴ ἥτοι πρώτη φιλοσοφία», ὅ.π., φφ. 297r-v.

27. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσικὴ ἥτοι πρώτη φιλοσοφία», ὅ.π., φφ. 324v-325r.

28. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσικὴ ἥτοι πρώτη φιλοσοφία», ὅ.π., φ. 323v.

29. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσικὴ ἥτοι πρώτη φιλοσοφία», ὅ.π., φ. 348v. Πρβλ. τοῦ Ἰδίου, *Σύνοψις Ἠθικῆς Φιλοσοφίας*, ὅ.π., σ. 49.

30. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσικὴ ἥτοι πρώτη φιλοσοφία», ὅ.π., φ. 344r.

31. Χρ. Αθ. Τερέζης, «Βικέντιος Δαμοδός: εισαγωγικά στὴ μεθοδολογία τοῦ. Ἀπὸ τὸν ἀριστοτελισμὸ στὸν πλατωνισμό», στὸ βιβλίο: *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία* (ἐπιμέλεια Κων/νος Βουδούρης), ἐκδ. Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐταιρεία – Ἑλληνικὰ Γράμματα, Αθήνα 2000, σ. 304.

32. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσικὴ ἥτοι πρώτη φιλοσοφία», ὅ.π., φ. 350r.

επειδή τα θεωρεί αγαθά για τον εαυτό του ή του άρπαγα που κρίνει την κλοπή αγαθή διότι είναι αντικείμενο της θέλησής του.³³

Αν λοιπόν η οδός που θα επιλέξουμε για να πράξουμε το αγαθό εξαρτάται από τη θέληση και όχι το νου, ο καταλυτικός ρόλος του ορθού λόγου ακυρώνεται και το ενδεχόμενο λάθους είναι δυνατό και πιθανό. Καθώς η κρίση μας είναι αποκομμένη από το νου είναι αποκομμένη και από τη λογική. Τότε πόσο λογικοί είμαστε όταν πράττουμε και σε ποιο βαθμό εφαρμόζουμε τον ορθό λόγο στις πράξεις μας; Στο ερώτημα αυτό μπορούμε να απαντήσουμε πως είμαστε τόσο λογικοί όσο λογική είναι η πράττουσα θέλησή μας.

3) Το αγαθό και ο ορθός λόγος

Πώς μπορεί να υπηρετήσει ο ορθός λόγος τη θέληση αποβλέποντας στο αγαθό, δηλαδή στην ενάρετη πράξη και στην ηθική αρετή; Η προσφορά του ορθού λόγου είναι ότι αποβλέπει σε μια έλλογη θέληση, ορθολογική, ώστε η κρίση και η προαίρεση να επιλέξουν το ορθό, το αρμοδιότερο μέσο για την ευστοχία, την επίτευξη της ενάρετης πράξης με απώτερο σκοπό την εγκόσμια και υπερέγκοσμια μακαριότητα.

Ο ορθός λόγος προσφέρει γνώση βασισμένη σε ορθολογικά και επιστημολογικά κριτήρια αποβλέποντας στην αναζήτηση και εφαρμογή λογικών κανόνων. Η θέληση συγκατατίθεται ή όχι με τις εντολές του και προβαίνει στις πράξεις εκείνες που θα εκπληρώσουν το περιεχόμενο του σκοπού της σύμφωνα με την προαίρεσή της και τα προσωπικά της κίνητρα. Η θέληση δηλαδή κατέχει τη γνώση, η οποία όμως δρα επικουρικά ως παροχή πληροφοριών και όχι δραστικά ως παράγοντας έλλογης ώθησης και επιλογής της πράξης. Ωστόσο, η ορθολογική στήριξη της θέλησης και της προαίρεσης, αν και επικουρική, παραμένει δυνατή καθώς η διάνοια τούς παρέχει πληροφορίες και νοηματοδοτεί τα δεδομένα τους, έστω και έμμεσα. Αυτή ακριβώς η έλλογη θέληση αποτελεί νεωτερικό στοιχείο της δαμόδειας διανόησης και φαίνεται να προαναγγέλλει την κατηγορική προσταγή του Καντ, διότι, όταν προβεί σε πράξη, δεν ενεργεί σύμφωνα «με τους ιδιαιτέρους όρους ενός υποκειμένου, αλλά με τα σταθερά και υπερατομικά κριτήρια της διάνοιας».³⁴

Ο Δαμοδός σκιαγραφεί την άμεση σχέση νου και θέλησης διδάσκοντας ότι η θέληση «φυσικῶς», δηλαδή μόνο με τη γνώση του πράγματος την οποία παρέ-

33. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσική ήτοι πρώτη φιλοσοφία», ό.π., φ. 350r.

34. Χρ. Αθ. Τερέζης, «Βικέντιος Δαμοδός: εισαγωγικά στη μεθοδολογία του. Από τον αριστοτελισμό στον πλατωνισμό», ό.π., σ. 304-305.

χει ο νους, στρέφεται «*ίκανῶς*» προς το ενεργεῖν και πράττειν χωρίς καμία άλλη αναβολή και δυσκολία, παρὰ μόνον εκείνη που προέρχεται από τα πάθη.³⁵ Διευκρινίζει ότι την εναντιότητα των παθών νικά η αγαθή κλίση της θέλησης,³⁶ η έλλογη, προτείνοντας ως θεραπεία των παθών τον ορθό λόγο.³⁷ Στο σημείο αυτό ο Δαμοδός συμφωνεί με τον Καρτέσιο ο οποίος κατονομάζει ως αντίπαλο των παθών την έλλογη βούληση.³⁸

Ο νεοέλληνας στοχαστής εκφράζει μια αισιόδοξη ηθική αντίληψη πραγμάτωσης του αγαθού βεβαιώνοντας ότι η θέληση δύναται να δράσει ενάρετα και να υπερβεί το εμπόδιο των παθών αξιοποιώντας τον ορθό λόγο. Παράλληλα πιστεύει ακράδαντα σε μια ορθολογική και λογοκρατική ηθική, επειδή η εφαρμογή του ορθού λόγου στην ηθική, ο ηθικός ορθολογισμός,³⁹ μας επιτρέπει να ορίσουμε το ηθικό αγαθό σε αντιδιαστολή με το σχετικό αγαθό, παρακάμπτοντας το σκόπελο της ηθικής σχετικοκρατίας που προκύπτει από τον ευμετάβλητο, υποκειμενικό, συναισθηματικό και περιστασιακό ορισμό του αγαθού ως «*τὸ θελητὸν προᾶγμα*», ως αντικείμενο της θέλησης.

Ο Δαμοδός ανάγει τον ορθό λόγο σε κριτήριο της ανθρώπινης ηθικότητας, διότι καθορίζει όχι μόνον τους γενικούς ηθικούς κανόνες συμπεριφοράς αλλά και τους κανόνες κάθε επιμέρους περίπτωσης. Γι' αυτό, για να βοηθήσει έμπρακτα τον καθένα να γίνει αγαθός προτείνει συγκεκριμένα ηθικά καθήκοντα, θεμελιώνοντας μια καθηκοντολογική ηθική τόσο για το άτομο όσο και για την κοινωνία θεωρώντας, όπως και ο Καρτέσιος, ότι «*η πρόοδος της λογικής, [...], έχει για τελικό σκοπό της την κοινωνική αρμονία*».⁴⁰ Παραδέχεται πως το μόνο που οφείλει να κάνει ο άνθρωπος είναι να συνειδητοποιήσει τα καθήκοντά του και να ενεργήσει τελεολογικά επιδιώκοντας το ύψιστο αγαθό,⁴¹ που δεν το αναγνωρίζει στην αριστοτελική ευδαιμονία αλλά στη χριστιανική μακαριότητα. Αναφερόμενος στην πρακτική καθηκοντολογία φαίνεται να συνδέει εν γένει έναν εγκόσμιο προσανατολισμό με τη χριστιανική σωτηριολογία.⁴²

35. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσική ήτοι πρώτη φιλοσοφία», ό.π., φ. 375ν.

36. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσική ήτοι πρώτη φιλοσοφία», ό.π., φ. 376r.

37. Βικέντιος Δαμοδός, *Σύνοψις Ἡθικῆς Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 64.

38. Ιω. Πρελορέντζος, «Ανατομία και έλεγχος των παθών της ψυχής στην ηθική φιλοσοφία του Καρτέσιου», *Αξιολογικά*, τχ. 1 (1999), σ. 199.

39. Ευ. Παπανούτσος, *Ηθική*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1970, σ. 59-60.

40. R. Lefèvre, *Ο Καρτέσιος και η Φιλοσοφία του*, μετάφραση Μάριος Βερέττας, εκδ. Βιβλιοθήκη για όλους, Αθήνα 1979, σ. 173.

41. *The Cambridge History of Renaissance philosophy*, edited by Charles B. Schmitt, Quentin Skinner, Cambridge University press 1992, σ. 316-319.

42. Χρ. Αθ. Τερέζης, «Νεοελληνική Αρετολογία», στο βιβλίο: *Η ηθική φιλοσοφία των Ελλήνων*, (επιμέλεια Κων/νος Βουδούρης), Αθήνα 1996, σ. 41.

Είναι άλλωστε φανερό πως προτείνοντας πρακτικά καθήκοντα υπηρετεί προδρομικά το πνεύμα του νεοελληνικού Διαφωτισμού, γνώρισμα του οποίου ήταν «η τάση του προς την πρακτική» καθώς «οι Έλληνες στοχάζονταν για τα πρακτικά προβλήματα, την οικονομία, το εμπόριο, την οικονομική άνθιση, την κυβέρνηση, την εκπαίδευση».⁴³

4) Το αγαθό και η ελευθερία της θέλησης

Ο Δαμοδός με σαφή λόγο θα συνδέσει το αγαθό με το *liberium arbitrium* και θα υποστηρίξει πως η ανθρώπινη ελευθερία δεν είναι τίποτε άλλο παρά η ίδια η θέληση, καθόσον επιθυμεί το αγαθό και αποφεύγει το κακό, χωρίς εξωτερική ανάγκη ή βία και χωρίς εσωτερική ανάγκη δηλαδή χωρίς τη φυσική και αναγκαία κλίση, τη δοσμένη από το Θεό, που μας ωθεί στο αγαθό «γενικώς».⁴⁴ Επομένως, η αγαθή θέληση τελεολογικά συνεπάγεται την ελευθερία, καθώς συγκατατίθεται και πράττει το αγαθό εκπληρώνοντας το τέλος της. Ισχυρίζεται επομένως, ότι είμαστε ελεύθεροι όταν επιθυμούμε και πράττουμε το αγαθό. Όμως είναι εύλογο να αναρωτηθεί κανείς για τα όρια αυτής της ελευθερίας.

Στη «Μεταφυσική» ο Δαμοδός προβληματίζεται σχετικά με το εάν μπορούμε να είμαστε ελεύθεροι από τη «φυσική ανάγκη». Ο στοχαστής βεβαιώνει ότι η θέληση σε κάθε εκούσια και θεληματική πράξη είναι ελεύθερη από βία και εξωτερική ανάγκη, διότι πράττει αυτοθελήτως και χωρίς βία. Δηλώνει όμως ότι δεν είναι πάντοτε ελεύθερη από την εσωτερική και φυσική ανάγκη τονίζοντας ότι η ελευθερία από την εσωτερική και φυσική ανάγκη, η οποία λέγεται αυτεξουσίτης και αυτεξούσιον αλλά και ελευθερία εκλογής και προαίρεσης, είναι εκείνη η οποία αποκλείει κάθε ανάγκη και εσωτερική και εξωτερική, με την οποία είμαστε κύριοι των πράξεών μας και μπορούμε να κάνουμε το έργο ή να μην το κάνουμε κατ' αρέσκειαν, όπως το να τρέξουμε ή να μην τρέξουμε. Μολονότι είμαστε ελεύθεροι από κάθε ανάγκη, και εσωτερική και εξωτερική, δεν είμαστε όμως ελεύθεροι από την εσωτερική ανάγκη σχετικώς με το κοινώς αγαθό, διότι φυσικώς κλίνουμε προς αυτό και δεν μπορούμε να μη θέλουμε την ευδαιμονία μας. Κατά τον ίδιο τρόπο δεν μπορούμε να μην αποφεύγουμε το κοινώς κακό, δηλαδή τη δυστυχία, και γι' αυτό, καταλήγει ο Δαμοδός, δεν είμαστε ελεύθεροι από την

43. Αθ. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Νεοελληνική Φιλοσοφία, Πρόσωπα και Θέματα*, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1993, σ. 24.

44. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσική ήτοι πρώτη φιλοσοφία», ό.π., φ. 352ν. Πρβλ., Ιω. Πρελορέντζος, «Ανατομία και έλεγχος των παθών της ψυχής στην ηθική φιλοσοφία του Καρτέσιου», ό.π., σ. 193: «απλά προϋποθέτει [ο Καρτέσιος] ότι η ελευθερία είναι η ίδια η ουσία της βούλησης».

εσωτερική ανάγκη να αγαπάμε το Θεό, αφού το αγαθό συνδέεται μ' αυτόν.⁴⁵ Σε άλλα χωρία όμως μοιάζει να αντιφάσκει δηλώνοντας κατηγορηματικά ότι η θέλησή μας ποτέ και με κανέναν τρόπο δεν εξαναγκάζεται,⁴⁶ επικαλούμενος ως εγγυητή το Θεό, ο οποίος δημιούργησε την κτιστή θέληση, δηλαδή την ανθρώπινη και αγγελική «ἐνεργητικήν καὶ κυρίαν τῶν πράξεων αὐτῆς, εἰς τρόπον ὅτι δύναται, τίθησι καὶ μὴ τίθησι τὰς πράξεις αὐτῆς κατ' ἀρέσκειαν».⁴⁷ Θέση που μας θυμίζει τη θεμελιώδη καρτεσιανή αρχή ότι «ἡ βούληση εἶναι ἀπὸ τῆς φύσεως τῆς τόσο ἐλεύθερη, ὥστε δεν μπορεῖ ποτέ νὰ ενεργεῖ κατόπιν ἐξαναγκασμοῦ».⁴⁸

Σε άλλα σημεία του έργου υποστηρίζει ότι δεν είμαστε ελεύθεροι και σε άλλα ότι είμαστε ελεύθεροι από τη φυσική ανάγκη και κλίση προς το αγαθό. Κατά τη γνώμη μας αυτή η αντινομία είναι επιφανειακή. Όταν λέει ότι δεν είμαστε ελεύθεροι από τη φυσική κλίση να αγαπάμε το αγαθό εννοεί ότι δεν είμαστε ελεύθεροι από τη γνώση του αγαθού, διότι ο Θεός φύσει μας παραχώρησε αυτή τη γνώση μέσω του νου. Έτσι ερμηνεύεται και η σύνδεση στην οποία προβαίνει μεταξύ αυτεξούσιου και λογικού ακολουθώντας με συνέπεια τη χριστιανική παράδοση και ειδικότερα τον Ιωάννη Δαμασκηνό.⁴⁹ Για το Δαμοδό το αυτεξούσιο είναι ίδιον των λογικών ουσιών, κάθε λογικό ον είναι αυτεξούσιο,⁵⁰ το αυτεξούσιο είναι φυσικό και αχώριστο ιδίωμα του λογικού δηλαδή της νοερής φύσεως.⁵¹ Κατά το νεοέλληνα στοχαστή ο άνθρωπος είναι αυτεξούσιος επειδή είναι ικανός να ενεργήσει σύμφωνα με τον ορθό λόγο, δηλαδή «ἡ γνωσιολογικὴ θέσις υποβασιάζει θεωρητικὰ τὴν ἀποψη περὶ ἐλευθερίας» και η ελευθερία της ψυχής εμφανίζεται ως «εμμενές, οντολογικὸ χαρακτηριστικόν»⁵² της έλλογης ανθρωπίνης οντότητας.

45. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσική ἥτοι πρώτη φιλοσοφία», ό.π., φ. 353r και φφ. 206v-207r.

46. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσική ἥτοι πρώτη φιλοσοφία», ό.π., φφ. 249v-250r και φ. 253r.

47. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσική ἥτοι πρώτη φιλοσοφία», ό.π., φ. 238v. Πρβλ. Γεώργιος Μεταλληνός, *Θεολογία Δογματική κατὰ συντομίαν, Ἐν ἀγνωστον ἔργον του Βικεντίου Δαμοδού*, v/vo 1970, σ. 106-107: «ὁ Θεὸς θέλει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους νὰ σωθοῦν δι' ἄκραν ἐσπλαγχνίαν εἰς τρόπον ὅπου δὲν ἔχει εὐχαρίστησιν νὰ χαθῇ οὔτε ἓνας. Τὴν σωτηρίαν ὁμῶς δὲν θέλει νὰ λάβουν καταδυναστευμένοι οἱ ἄνθρωποι, ἀλλὰ μὲ ἐλευθερίαν, ἥγουν θέλει κρέμαται ἀπὸ τὴν θέλησιν τοῦ ἀνθρώπου νὰ δεχθῇ ἢ νὰ μὴ δεχθῇ τὴν σωτηρίαν».

48. R. Descartes, *Τα πάθη τῆς ψυχῆς*, ό.π., σ. 121, ἀρθρο 41.

49. Ιω. Δαμασκηνός, *Ἐκδοσις ακριβῆς τῆς ορθοδόξου πίστεως, μετάφραση Νίκου Μτσούκα*, εκδ. Π.Σ. Πουρνάρας, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 193, § 27.

50. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσική ἥτοι πρώτη φιλοσοφία», ό.π., φ. 238v.

51. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσική ἥτοι πρώτη φιλοσοφία», ό.π., φ. 353v.

52. Κ.Θ. Πέτσος, «Η έννοια τῆς ἐλευθερίας στο ἔργο του Βικέντιου Δαμοδού», στο βι-

Επομένως, είμαστε ελεύθεροι όταν επιλέγουμε και πράττουμε το αγαθό, η γνώση του οποίου προϋποτίθεται με το νου να θέτει ένα νοησιαρχικό όριο. Για παράδειγμα δεν είναι δυνατόν να μη συμφωνήσουμε με την ορθότητα της πρότασης «*pān tréchon kineítai*».⁵³ Άρα γνωρίζουμε το κοινώς, απόλυτο, γενικό αγαθό όλοι φύσει αλλά πράττουμε ή όχι το σχετικό αγαθό ατομικά, προαιρετικά, «*κατ' ἀρέσκειαν*», διατηρώντας την προσωπική ηθική ευθύνη επιλογής. Ο Θεός παρέχει στον άνθρωπο τη γνώση του καλού και του κακού φύσει, όλοι την κατέχουν, για να κλίνει προς την ευτυχία του και να αποστρέφεται τη δυστυχία του. Πώς τώρα ο καθένας θα νοηματοδοτήσει το προσωπικό του καλό ή κακό, αυτή η απόφαση είναι αποκλειστικά προϊόν της ελευθερίας του. Η θέλησή του είναι ελεύθερη να επιλέξει, διατηρώντας την ελευθερία εκλογής, και αφού επιλέξει να πράξει. Άρα η θέληση είναι πράττουσα και όχι ο νους. Ο νους κατέχει τη γνώση του αγαθού και κακού με απόλυτο και φύσει τρόπο δοσμένο από το Θεό. Η θέληση όμως προαιρείται και πράττει το σχετικό, όχι απόλυτο αγαθό. Έτσι ο άνθρωπος είναι ελεύθερος και αυτεξούσιος από το Θεό στις επιλογές του και ηθικά υπεύθυνος, διότι η εφαρμογή ή όχι του εγνωσμένου αγαθού σε κάθε εμπειρική, μερική περίπτωση είναι απόφαση της θέλησής του και όχι του νου του.

Καταληκτικά, διατηρούμε την ελευθερία ως γενική αρχή, να πράζουμε ή όχι το αγαθό, μια ελευθερία που μας την κατοχυρώνει το αυτεξούσιο, η γνώση του αγαθού και η λογικότητα της θέλησης. Ως μερική αρχή διατηρούμε την ελευθερία της προαίρεσης, της επιλογής του αρμοδιότερου μέσου για την επίτευξη της πράξης, την οποία αποφασίσαμε να πράξουμε ως αυτεξούσιοι. Η αναγνώριση της προαίρεσης είναι πολύ σημαντική, επειδή εμπεριέχει τη δυνατότητα ευστοχίας ή αστοχίας της συγκεκριμένης αγαθής πράξης χάρη στην εκλογή του κατάλληλου μέσου, καθιστώντας τον άνθρωπο απόλυτα ελεύθερο και ηθικά υπεύθυνο. Εξ αιτίας της γνώσης ο καθένας είναι δυνάμει ικανός να πράξει το αγαθό, ενεργεία όμως είναι ελεύθερος να επιλέξει ή να απορρίψει την ενάρετη πράξη. Ο άνθρωπος καθοδηγούμενος από τη διάνοιά του έχει φύσει τα έλλογα εφόδια να δράσει ενάρετα, όμως τα ηθικά εφόδια προκύπτουν μόνον από την ελεύθερη θέλησή του να επιλέξει το επιμέρους αγαθό, ενώ ο Θεός είναι αμέτοχος σε αυτήν την επιλογή στηρίζοντας την ανθρώπινη αυτεξουσιότητα και ελευθερία προαίρεσης.

Μπορούμε να υποστηρίξουμε λοιπόν ότι ο νεοελληνας στοχαστής διακρίνει δύο μορφές ελευθέρης πράξης και κατ' επέκταση δύο είδη ηθικής δράσης: τη λογοκρατική ηθική που στηρίζεται στη γνώση της διάνοιας με τη χρήση των κα-

βλίο: *Η έννοια της ελευθερίας στον νεοελληνικό στοχασμό*, πρόλογος Ε. Μουτσόπουλου, ημίτομος δεύτερος / δέκατος ένατος αιώνας, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1997, σ. 155 και σ. 159.

53. Βικέντιος Δαμοδός, «Μεταφυσική ήτοι πρώτη φιλοσοφία», ό.π., φφ. 329ν-330r.

νόμων του ορθού λόγου και την ηθική της προαίρεσης που αποτελεί έκφραση της ατομικής θέλησης περιπτωσιολογικά με ασαφή υποκειμενικά κριτήρια. Η ελεύθερη θέληση και προαίρεση υπό την καθοδήγηση του νοησιαρχικού μέρους της ψυχής μάς ωθεί στη δράση θέτοντας πιο πρακτικά πραξιακά κριτήρια και η ηθική της προαίρεσης γίνεται καθηκοντολογική. Με αυτόν τον τρόπο η ελεύθερη ψυχή ως έλλογη θέληση πράττουσα το καθήκον εκπληρώνει το τέλος της, δηλαδή το αγαθό σε προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο, κατακτώντας τελικά την εγκόσμια ευδαιμονία και την υπερκόσμια μακαριότητα.

Περίληψη / Summary

Η παρούσα εισήγηση επιχειρεί την ερμηνευτική προσέγγιση της ηθικής διάνοησης του κεφαλλονίτη νεοέλληνα φιλοσόφου Βικέντιου Δαμοδού (1700-1754), όπως προβάλλει στο ανέκδοτο έργο του «Μεταφυσική ήτοι πρώτη φιλοσοφία», ΕΒΕ χρ. 3059. Εξετάζεται πώς οι ηθικές έννοιες του αγαθού, της θέλησης και της ελευθερίας ενσωματώνονται και αξιοποιούνται στο μεταφυσικό στοχασμό του.

This paper attempts an interpretative approach of the moral philosophy of cephalonian neohellenic philosopher Vikentios Damodos (1700-1754), as it emerges in his unpublished work: "Metaphysics or First Philosophy", Hellenic National Library, manuscript 3059. In the paper, it is examined how the moral concepts of the good, the will and freedom were critically incorporated into his metaphysical theory.

ΕΠΙΤΟΜΟΣ ΔΟΓΙΚΗ
Κ Α Τ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΝ
Κ Α Γ °
ΤΕΧΝΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ

Κοινῇ φράσει σωυτεθεῖσαι παρὰ τῆ
σοφωτίᾳ Κυρίου

ΙΚΕΝΤΙΟΥ ΔΑΜΩΔΟΥ ΚΕΦΑΛΗΝΙΕΩΣ

Νυνὶ πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσαι.

Ἀγαθήμισι μὲν τῷ τιμίωπτι Κυρίῳ

ΠΟΛΤΖΩΗ ΣΠΤΡΟΥ ἢ ΕΞ ΑΡΓΤΡΟΚΑΣΤΡΟΥ

Προφῶπῃ δὲ, καὶ ἐπιδορθώσῃ Γεωργίᾳ
Γιέρως Φατζέα τῷ Κηθυρίως.

(ΕΚΔΟΣΕΙΣ)
(ΕΚΔΟΣΕΙΣ)

ΕΝΕΤΙΓΗΣΙ, ςΨΝΘ. 1759:

Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Τζάττα.

CON LICENZA DE' SUPERIORI, E PRIVILEGIO.

οὐδὲν ἄλλο ἢ Ἀναστ. Βιάντ.

Ο ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ ΚΑΛΒΟΣ

Φωτεινή Βάκη

Ο Κάλβος δεν μας άφησε ούτε ένα πορτραίτο του. Στο δε βραχύβιο περιοδικό *Ape Italiana* –η ιταλική μέλισσα– που εξέδιδε ένας μικρός κύκλος ιταλών πολιτικών εξόριστων στο Λονδίνο και στις παρυφές του οποίου βρέθηκε ο Κάλβος κατά τη διάρκεια της παραμονής του εκεί, υπέγραφε παραδόξως «Κ.Χ.Υ», ήτοι με τα γράμματα που δεν υπάρχουν στο ιταλικό αλφάβητο. Αντίσταση κατά των ταξινομήσεων και των πάγιων ταυτοτήτων, υποδόρια χλεύη ετοιμοπαράδοτων σχημάτων ερμηνευτικής χειραγώγησης, άκαμπτων αξιολογικών κριτηρίων που προκαταλαμβάνουν και προδικάζουν προσωπικές και θεωρητικές διαδρομές ή απλώς ανάγκη να δηλώνει «ξένος»; Πολύσημος αλλά όχι αντιφατικός, δραπέτης των ταυτοτήτων και σχημάτων αλλά όχι άνθρωπος χωρίς ιδιότητες, πλάνης και πανταχού ξένος ή μάλλον προς άγρα πατρίδας εφόσον η πατρίδα δεν ταυτιζόταν με τον γενέθλιο τόπο αλλά με τον ου-τόπο του δημοκρατικού πολитеύματος και της εθνικής αυτονομίας.¹ Είναι λοιπόν ο Κάλβος έλληνας ποιητής; Είναι έλληνας εθνικός ποιητής; Αν όμως η κολυμβήθρα στην οποία βαπτίζεται εθνικός ποιητής είναι οι Ωδές, δεν δικαιώνεται η ετυμηγορία του Δημηρούλη ο οποίος διερωτάται τι θα ήταν άραγε ο Κάλβος «αν δεν είχε γράψει τις Ωδές; Μήπως ακόμη ένας ιταλοθερμεμένος λόγιος, χαμένος στα κατάστιχα των επτανησιακών βιογραφικών λεξικών;»² Από την άλλη, μήπως η ποίηση αποτελεί εν τέλει το εφαλτήριο μετάβασης «εις άλλον γένος», αυτών των προαιώνιων φιλοσοφικών ερωτημάτων και προβληματοθεσιών; Οι Ωδές του, άλλωστε, είναι τόσο διαποτισμένες από την ρεπουμπλικανική παράδοση του Ρουσώ και των ιακωβινών αλλά και της διάθλασής της στην εγχώρια *Ελληνική Νομαρχία* ώστε δικαίως οι πρώτες να χαρακτηρισθούν από τον Νάσο Βαγενά το ποιητικό αντίστοιχο της τελευταίας.³ Αν όμως η ποίηση του Κάλβου είναι προπαρασκευή (ή μήπως η ένδυσή;)

1. Αντλώ και τις δύο πληροφορίες από τη θαυμάσια μελέτη του Δ. Αρβανιτάκη, *Στον δρόμο για τις πατρίδες: η Ape italiana, ο Ανδρέας Κάλβος, η ιστορία*, εκδ. Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2010. σ. 317 και 149 αντιστοίχως.

2. *Ανδρέας Κάλβος. Ωδαί, εισαγωγή-επιμέλεια Δημήτρης Δημηρούλης*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2009, σ. 41-2. Βλ. την απάντησή –μεταξύ άλλων– του Νάσου Βαγενά, «Δεινοπαθήματα του Κάλβου», *Το Βήμα*, 25.10.2009 και «Η ξενότητα προς τον Ανδρέα Κάλβο», *Η Καθημερινή*, 26.01.2010.

3. Νάσος Βαγενάς, «Η παραμόρφωση του Κάλβου», στο βιβλίο: *Εισαγωγή στην ποίηση*

της φιλοσοφίας με την εγελιανή σημασία του όρου, ως της εννοιολογικής αποτύπωσης της εποχής της –εν προκειμένω μιας εποχής ελπίδων και διαψεύσεων, προδομένων επαναστάσεων, εξοριών, και αγώνων για εθνικά κράτη που νοούνται μονοσήμαντα ως δημοκρατικά πάτρια εδάφη– μήπως τότε και παρά τον ισχυρισμό του Κ. Οικονόμου ότι «ο αφιλόσοφος ποιητής είναι μωρός»,⁴ δικαιώνεται ο αφορισμός του Τυπάλδου-Ιακωβάτου κατά τον οποίο:

*Μόνο αυτή η θέση που επήρ' ο Κάλβος [του καθηγητή στην Ιόνιο Ακαδημία] του έστεκε πολλά καλά. Ειδέ η άλλη που επάσχιζε ν' ανεβεί [στον ποιητικό Παρνασσό δηλαδή], ούτε του έπρεπε και τον εχάλασε. Η λύρα που ετύπωσε βαρεί κλούδια.*⁵

Σκοπός της παρούσας εισήγησης είναι να εξετάσει και να ερμηνεύσει τις φιλοσοφικές παραδόσεις του Α. Κάλβου κατά τη διάρκεια της τρίτης καθηγεσίας του στην Ιόνιο Ακαδημία την ακαδημαϊκή χρονιά 1840-1, που ευτύχησαν να δουν το φώς της δημοσιότητας σε μια ιδιαιτέρως επιμελημένη έκδοση από τον Παναγή Αλιπράντη, ο οποίος τις ανακάλυψε το 1986 στην ιδιωτική βιβλιοθήκη των προγόνων του, ιερών Ηλία και Θεοκλήτου Αλιπράντη στο χωριό της Κεφαλονιάς Λακήθρα.⁶

Μολονότι η επίδραση της σκωτικής φιλοσοφίας στην επτανησιακή διανόηση έχει ήδη διερευνηθεί επισταμένως,⁷ προκαλεί έκπληξη η άμεση εξάρτηση των φιλοσοφικών παραδόσεων του Κάλβου από τον Thomas Reid, την οποία διέγινωσε με οξυδέρκεια η Αθνασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη.⁸ Αν, όπως σημειώνει και ο

του Κάλβου. *Επιλογή κριτικών κειμένων*, επιμέλεια Νάσος Βαγενάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 302. Για την Ηθική φιλοσοφία ως «μαργιά» της ποίησής του, βλ. και Γ.Θ. Ζώρας, «Αι περί ποιήσεως ιδέαι και αι αισθητικάί θεωρίαι», *Επτανησιακά Μελετήματα, Καλβικά Σύμμεικτα*, τ. 6, Αθήνα 1980, σ. 22.

4. Κ. Οικονόμος, «Γραμματικών ή εγκυκλίων παιδευμάτων», Βιβλίο Δ, τ. 1, Εν Βιέννη 1817, σ. Αδ'.

5. Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, εκδ. Σπύρος Ασδραχάς, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 58.

6. Ανδρέα Κάλβου *μαθήματα Φιλοσοφίας: Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-41*. Πρώτη έκδοση από τις σημειώσεις του ιεροσπουδαστού (Θεόκλητου) Θεμιστοκλέους Αλιπράντη με ερμηνευτική εισαγωγή υπό Παναγή Αλιπράντη, επιμέλεια Λίνος Μπενάκης, προλεγόμενα Ε. Μουτσόπουλος, έκδ. Ακαδημία Αθηνών / Κέντρον Ερευνής της Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα, 2002.

7. Αθνασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Η επίδραση της σκωτικής φιλοσοφίας στην επτανησιακή διανόηση», *Παρουσία*, τ. Β, Αθήνα (1984), σ. 235-258, *Νεοελληνική αισθητική και ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Διεθνές Κέντρο Φιλοσοφίας και Διεπιστημονικής Έρευνας, Αθήνα 1989.

8. Αθνασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Η αλήθεια στην ποίηση του Κάλβου», στο βι-

Παναγής Αλιπράντης, από τα 51 μαθήματα που συναπαρτίζουν τις φιλοσοφικές παραδόσεις του Κάλβου το έτος 1840-1, τα 38 βασίζονται καθ' ολοκληρίαν στην απευθείας και όχι μέσω γάλλων εκλεκτικών όπως στην περίπτωση των γαλλο-τραφών Βάμβρα και Πίκκολου, εισαγωγή σε ελληνόφωνο κοινό του σκάτου Διαφωτιστή Thomas Reid,⁹ το ερώτημα που τίθεται επιτακτικά αφορά την ίδια τη φιλοσοφική επιλογή του Κάλβου. Είναι ο σκωτικός Διαφωτισμός προϊόν ελεύθερης φιλοσοφικής προαίρεσης του διδάσκοντος ή άνωθεν επιβεβλημένος από το αγγλικό *imperium* και συγκεκριμένα από τον Τόρο Γκίλφορντ, που επαιρόταν ότι δεν είναι ιακωβίνος και επιθυμούσε οι παραδόσεις της φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιό του (my university, όπως το αποκαλούσε) «να είναι καθ' ολοκληρίαν απηλλαγμένα των επικίνδυνων εκείνων αρχών, αίτινες δυστυχώς ευκόλως δύνανται να εισχωρήσωσιν εις επιστήμην αναγκαίαν όσο και λεπτήν»;¹⁰ Αν, όπως διατείνεται ο ώριμος Hegel στις παραδόσεις του για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας «την πρώτη ώθηση στην [Γαλλική] Επανάσταση έδωσε η Φιλοσοφία»,¹¹ αν είναι αλήθεια ότι η Φιλοσοφία ενίοτε έγινε το «εύφλεκτο υλικό» εκρήξεων, εξεγέρσεων και επαναστάσεων, το όχημα μετάβασης της έννοιας από τον τόπο της θεωρίας σε αυτόν της πράξης, τότε είναι απολύτως εύλογη η θυσία της ακαδημαϊκής ελευθερίας στο βωμό της κοινωνικής ειρήνης και ευταξίας. Μέσω κανονισμού σπουδών που δημοσίευσε η Ιόνιος Γερουσία το 1837¹² ο Γκίλφορντ επιχειρούσε να μονώσει την

βλίο: *Νεοελληνική φιλοσοφία: πρόσωπα και θέματα*, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1993, σ. 306-307.

9. Ανδρέα Κάλβον μαθήματα Φιλοσοφίας: Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-41, ό.π., σ. 43.

10. Γεράσιμος Ι. Σαββάνος, «Περί της Ιονίου Ακαδημίας και του ιδρυτού αυτής Φρειδερίκου Νωρθ, Κόμητος Γύλφορντ», *Ελληνική Δημοιογραφία*, τ. 3, τχ. 31, Αθήνα (1949), σ. 785.

11. Hegel, *Lectures on the Philosophy of History*, trans. J. Sibtree, Λονδίνο 1881, σ. 465. Βλ. επίσης, J. Habermas, "Natural Law and Revolution", στο *Theory and Practice*, εκδ. Heinemann, Λονδίνο 1971, σ. 82.

12. Για τη Φιλοσοφία προβλέπονταν τα εξής: «Φιλοσοφία Θεωρητική και Ηθική, δηλαδή διδασκαλία των νόμων του Αληθούς, του Ωραίου, του Ευθέου (Δικαίου). Όταν θα διαιρείται εις τρία μέρη: Ιον την Λογικήν – 2ον την Αισθητικήν – 3ον την Ηθικήν. Ο καθηγητής αποφεύγων εις τα τοιαύτα μαθήματα παν ζήτημα περιττόν και καθαράς και αφηρημένης Μεταφυσικής, τουτέστιν παν ό,τι δεν μπορεί να λάβη μίαν πρακτικήν εφαρμογήν, θα διδάσκει εις μεν την Λογικήν πών να ευθερή να γνωρισθή και να υποστηριχθή το Αληθές, και τανάπαλιν πών να γνωρισθή και να εξελεχθή το Ψευδές. Εις δε την Αισθητικήν να εκθέτη τους νόμους του Ωραίου εις παν είδος, συμπερολαμβάνον εις αυτούς την ιδιαιτέραν κριτικήν των Ωραίων Γραμμάτων και των Ωραίων Τεχνών και εις την Ηθικήν θα εξηγεί τους νόμους τους Ευθέους και τας βάσεις των» (Henderson, G.P, *Η Ιόνιος Ακαδημία, μετάφραση Φ. Κ. Βώρου*, έκδ. Κέντρον Ερεύνης και Διεθνούς Επικοινωνίας «Ιόνιος Ακαδημία», Κέρκυρα 1980, σ. 96-7). Το συμπέρασμα που εξάγει ο Henderson από τον παραπάνω κανονισμό είναι ότι ο τελευταίος

Ιόνιο Ακαδημία από τον «μολυσματικό ιό» των ανατρεπτικών ιδεών της γαλλικής φιλοσοφίας που προτρέπουν σε στάση, διασαλεύοντας τα θεμέλια της κυρίαρχης τάξης πραγμάτων. Άλλωστε το αίτημα του Βάμβρα να διδάξει Tracy, που γνώριζε καλά, ουδέποτε ικανοποιήθηκε.¹³ Επομένως η διδασκαλία του «κοινού νου» του Thomas Reid, που εγγράφει την ομοφωνία των ανθρώπων και εμφορείται από έναν μετριοπαθή φιλελευθερισμό,¹⁴ γίνεται το ανάχωμα τόσο στις φιλοσοφικές εγγραφές της λαϊκής κυριαρχίας κυρίως του Rousseau, που θα γίνουν η θεωρητική θρυαλλίδα της έκρηξης του 1789 και το άρθρο πίστεως του Τρόμου του Ροβεσπιέρου, όσο και στον εικονοκλαστικό γαλλικό υλισμό. Η θεσμοθέτηση της διδασκαλίας των Σκώτων από τον Royer-Collard και τον διάδοχό του V. Cousin, στην μετεπαναστατική Γαλλία του 19ου αιώνα, του αιώνα της *realpolitik* της παλινόρθωσης και της πρώτης αυτοκρατορίας του Ναπολέοντα, που παίρνει «ρεβάνς» εναντίον του αιώνα των Φώτων και γράφει τον επίλογο στο μεγάλο μυθιστόρημα των επαναστάσεων, είναι ενδεικτική της αναγκαιότητας μετάβασης, κατά Cousin, από την «εποχή της κριτικής και της κατάλυσης», που είναι ο 18ος αιώνας, στην «εποχή της έλλογης αναδόμησης», που οφείλει να είναι ο 19ος.¹⁵

I.

Στην περίπτωση, ωστόσο, του Κάλβου εκκρεμεί το ερώτημα: ο σκωτικός Διαφωτισμός επελέγη συνειδητά ή επιβλήθηκε από τις βρετανικές αρχές του Ιονίου; Τους μονοσήμαντους ορισμούς των εννοιών και ιδεών στους τόπους της θεωρίας ενίοτε διαψεύδουν οι αντιφάσεις, οι μετατοπίσεις και αμφιθυμίες της βιογραφίας των φορέων τους. Αν οι τόποι της θεωρίας είναι ευτεταγμένοι, οι τόποι του βίου είναι δύσβατοι και απρόσιτοι. Διότι στην περίπτωση του Κάλβου, πώς συμπορεύεται άραγε η ανάσυρση από τα βάθη των αιώνων του Ισοκράτη που βάζει τους αρχαίους Σπαρτιάτες να ταυτίζουν την πατρίδα όχι με τον γενέθλιο τόπο αλλά με την πολιτική ελευθερία στην ομιλία του στα Argyll Rooms του Λονδί-

συνιστά τεκμήριο εκφυλισμού της φιλοσοφίας σε ιδεολογική προπαγάνδα. Με την άποψη του Henderson διαφωνεί ο Π. Αλιπράντης ο οποίος υποστηρίζει ότι η φερόμενη άρση της πνευματικής ελευθερίας μέσω κανονισμών παρέμβασης στο περιεχόμενο της διδασκαλίας αδικεί μάλλον την Ιόνιο Ακαδημία (βλ. Π. Αλιπράντης, *Ανδρέα Κάλβον μαθήματα Φιλοσοφίας: Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-41*, ό.π., σ. 36).

13. «... τον Τρασύ ε γνώριζε κ ήθελε να τον παραδώσει, αλλά δεν τον αφήκανε» (Γ. Τυπάλδος-Ιακωβάτος, *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, ό.π., σ. 79).

14. Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Η αλήθεια στην ποίηση του Κάλβου», ό.π., σ. 129.

15. Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Η αλήθεια στην ποίηση του Κάλβου», ό.π., σ. 126-8.

νου, που δημοσιεύει στην *Ape Italiana* τον Ιούλιο του 1819,¹⁶ με την επιθυμία του να αφιερώσει ένα μήνα μετά στον Γκίλφορντ το «Γραϊκο-αγγλικόν λεξικόν» του και την επίπονη προσπάθειά του να τον πείσει να τεθεί στην υπηρεσία της υπό κατασκευή Ιονίου Ακαδημίας;¹⁷ Πώς επιλέγει για συνομιλητές και συνεργάτες του αυτούς που στις 23 Ιουνίου του 1814 κάνουν την Κέρκυρα προτεκτοράτο τους χλευάζοντας το αντι-τυραννικό μένος της «Ωδής προς Ιονίους» που –οποία ειρωνία της ιστορίας– μόλις πριν πέντε ημέρες ο Κάλβος έστειλε στον Φόσκολο; Πώς εξηγείται άραγε ο διαπρύσιος κήρυκας των ρουσσοικών και γιακωβίνικων σημάνσεων της ελευθερίας να επιλέγει να διδάξει τον σκωτικό Διαφωτισμό, προάγγελο του κλασικού φιλελευθερισμού, που ορίζει την ελευθερία μονοσήμαντα ως ελευθερία του εμπορεύεσθαι ή «φυσική ελευθερία» –natural liberty– ήτοι, τη βέβαιη έλευση ενός αίσιου τέλους όταν η φύση δεν υπόκειται σε εξαναγκασμούς; Οι «εκλεκτικές συγγένειες» του Κάλβου προς τις ρουσσοικές και γιακωβίνικες ιδέες ουδόλως τεκμαίρονται, όπως κατά καιρούς εσφαλμένα έχει υιοθετηθεί από την αποδεδειγμένη πλέον ένταξή του στους καρμπονάρους,¹⁸ δεδομένης της ετερόκλητης σύνθεσης των οργανώσεων των τελευταίων. Σύμφωνα με την Αθηνά

16. «Ποίος υπήρξε ο Ισοκράτης το γνωρίζετε. Και δεν πιστεύω να αγνοείτε ότι έγραψε αυτόν τον Λόγο για τον λακεδαιμόνα Αρχίδαμο, έναν νεαρό που προσέβλεπε στον βασιλικό τίτλο, ώστε να εκφωνηθεί όταν οι Λακεδαιμόνιοι, νικημένοι από τους Θηβαίους, ήταν έτοιμοι να παραδώσουν τη Μεσσήνη. Ανάμεσα στα ωραία χωρία που αφθονούν σ' αυτόν τον Λόγο, ένα υπερέχει κατά πολύ των υπολοίπων, εκείνο στο οποίο βάζει τον Αρχίδαμο να λέγει ότι η πατρίδα τους δεν συνίστατο στο έδαφος που τους είδε να γεννιούνται, αλλά στην ελευθερία με την οποία μπορούσαν να ζήσουν. Ότι έστω κι αν οι τύχες του πολέμου συνωμοτούσαν ενάντια στην τιμή των Λακεδαιμονίων, εκείνοι δεν έπρεπε να συνομολογήσουν». (Βλ. Δ. Αρβανιτάκης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες: η Ape italiana, ο Ανδρέας Κάλβος, η ιστορία, ό.π., σ. 192*).

17. Δεν είναι μάλλον σύμπτωση ότι τις ίδιες μέρες ο Καποδίστριας συναντιέται με τον Γκίλφορντ στο Λονδίνο προκειμένου να διευθετηθούν τα ζητήματα της οργάνωσης και διοίκησης του υπό κατασκευή Ιδρύματος μεταξύ των οποίων ενδεχομένως να είναι και οι υποψήφιοι διδάσκοντες. (Βλ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκιράκη, *Η Ιόνιος Ακαδημία*, εκδ. Μ. Ρωμής, Αθήνα 1997, σ. 42-3).

18. Πρώτος ο Κ. Πορφύρης, τη δεκαετία του '60 ανακάλυψε την αναμφισβήτητη σύνδεση του Κάλβου με της καρμπονερία και τη δράση του στην Τοσκάνη κατά το 1820. Έχει επίσης διατυπωθεί με επιφύλαξη η υπόθεση της μύησης του Κάλβου νωρίτερα, στη διαδρομή του προς την Ελβετία περί το 1816, από τον Σύλβιο Πέλλικο. Βλ. Κ. Πορφύρης, *Ο Ανδρέας Κάλβος Καρμπονάρος*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1975. – Γεώργιος Ζώρας, «Ο Κάλβος Καρμπονάρος κατά τις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης», *Νέα Εστία*, τ. 88, τχ. 1043 (Χριστούγεννα 1970), σ. 137-150. – Γιώργος Ανδρειωμένος, «Ο Ανδρέας Κάλβος και τα επαναστατικά κινήματα της εποχής του», *Διαβάζω* 140 (26 Μαρτίου 1986: *Αφιέρωμα στον Κάλβο*), σ. 12-20. – Αθηνά Γεωργαντά, «Ο Κάλβος και οι Καρμπονάροι. Συμβολικές λέξεις των Ωδών», *Μνήμων* 27, (2005), σ. 55-107.

Γεωργαντά, η μυστική αδελφότητα των καρμπονάρων «απορρόφησε τους παλαιούς γιακωβίνους και τους προήν βοναπαρτιστές, τους μετριοπαθείς φιλελεύθερους, τους ριζοσπάστες και τους αποφασιστικούς επαναστάτες. Από ιδεολογική άποψη, οι Καρμπονάροι ήταν στοιχεία ανομοιογενή. Ο συνεκτικός δεσμός της οργάνωσης ήταν το κοινό μίσος για την απολυταρχία και την αντιδραστική πολιτική».¹⁹ Την προσχώρησή του στο ρουσωϊκό και γιακωβίνικο στρατόπεδο προδίδουν εν τέλει οι ίδιες οι εννοιολογικές σκαλωσιές πάνω στις οποίες χτίζει την ποίησή του: η ελευθερία, η αρετή και η πατρίδα. Η τελευταία, για τον Κάλβο, όπως προδίδει και η αναφορά του στον Ισοκράτη, δεν παραπέμπει μόνο στο πρόταγμα της εθνικής αυτονομίας και παλιγγενεσίας αλλά και στο δημοκρατικό πολίτευμα που θα θεσπίσει. Η πατρίδα, ως συνώνυμη της ελευθερίας, δεν υποδηλώνει μόνον το εθνικό κράτος που θα γεννήσει η απελευθέρωση από τον ζυγό του ξένου τυράννου αλλά και τους πολιτικούς θεσμούς που θα γεννήσει η απελευθέρωση από τον εσωτερικό τύραννο. Τουτέστιν η υπέρβαση της πατρίδας ως γενέθλιου τόπου, η μετάβαση από την πατρίδα («που μας έλαχε») σε αυτήν που επιλέγουμε και δημιουργούμε δεν έχει μόνον εθνικό αλλά και πολιτειακό, κοινωνικό προσανατολισμό. Πόσο άραγε απέχει η παραπάνω σήμανση από την δια στόματος Rousseau τάυτιση της αγάπης για την πατρίδα με την δημοκρατία ως «την κατάσταση στην οποία ο κυρίαρχος λαός καθοδηγείται από τους νόμους που είναι δικό του έργο, από τους νόμους με άλλα λόγια, που είναι πράξεις της γενικής βούλησης».²⁰ Το εγκώμιον της «υπεργλυκυτάτης» ελευθερίας από τον Κάλβο, που προσομοιάζει προς αυτό που απαντάται στην *Ελληνική Νομαρχία*, όπου η «ελευθερία κρίνεται αναγκαιότερα και από την ιδίαν ύπαρξιν εις τον άνθρωπον» και δεν είναι παρά μετάφραση σε ελληνικό ιδίωμα του μοτίβου του *Κοινωνικού Συμβολαίου* κατά το οποίο «να απαρηθείς την ελευθερία σου σημαίνει ότι απαρείσαι την ιδιότητά σου ως ανθρώπου»,²¹ έχει ως αναγκαίο συμπλήρωμα την αρετή. Αν για τον Rousseau η ουσία της δημοκρατίας είναι η ελευθερία νοούμενη ως «υποταγή στον νόμο που υπαγορεύουμε στον εαυτό μας»²² τότε η καρδιά της είναι η αρετή, ένα είδος πολιτειακής θρησκείας, δημόσιας ηθικότητας, φιλοπατρίας «που δεν χαράσσεται ούτε στο μάρμαρο ούτε στο χαλκό, αλλά στις καρδιές των πολιτών».²³ Αν για τον Rousseau «η πατρίδα δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς ελευθερία, ούτε η

19. Αθηνά Γεωργαντά «Ο Κάλβος και οι Καρμπονάροι. Συμβολικές λέξεις των Ωδών», ό.π., σ. 59.

20. Ρουσώ, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, μετάφραση Β. Γρηγοροπούλου – Α. Σταινχάουερ, εκδ. Πόλις, 2006, Αθήνα, σ. 89.

21. Ρουσώ, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, ό.π., σ. 151.

22. Ρουσώ, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, ό.π., σ. 68.

23. Ρουσώ, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, ό.π., σ. 110.

ελευθερία χωρίς αρετή»,²⁴ ομοίως για τον Κάλβο η τελευταία είναι προϋπόθεση της πρώτης, θυμίζοντας εν πολλοίς την ωδή του Φόσκολο για τον ελευθερωτή Βοναπάρτη: «Ιταλικοί λαοί, αν η Αρετή την αιγίδα της Πάνω σας δεν απλώσει, η Ελευθερία σας βλάπτει». ²⁵ Την «αρετή που λάμπει ανάμεσα εις τον βόρβορον της τυραννίας»²⁶ και «εις τας νομαρχιακάς διοικήσεις [...] είναι η κυρία βάσις και το θεμέλιον όλης της πολιτικής διαγωγής»,²⁷ κατά την Ελληνική Νομαρχία, επικαλείται ο Κάλβος δια στόματος Πετράρχη, όταν στα Italian Lessons επιλέγει να ανθολογήσει από τον τελευταίο εκείνους του στίχους που τον κάνουν, μεσούντος του 14ου αιώνα, προάγγελο του Μακκιαβέλι, προφήτη του risorgimento: «Η αρετή απέναντι στην παραφορά θα οπιστεί – και θα 'ναι η μάχη σύντομη. Γιατί η αρχαία αρετή μες τις ιταλικές καρδιές νεκρή δεν είναι ακόμα».²⁸

Ξανά λοιπόν το ερώτημα: Γιατί Thomas Reid; Αν ισχύουν οι παραπάνω ισχυρισμοί, μήπως ο Reid επιβλήθηκε άνωθεν; Εξαγορά της ηρεμίας που ενίοτε παρέχει η κανονικότητα του καλοκουρντισμένου και ανέφελου βίου ύστερα από την πολυκύμαντη περιπλάνηση σε τόπους εξορίας και διαψεύσεων ή απλώς ιδεολογική μετάλλαξη; Σύμφωνα με τον Γιώργο Ανδρειωμένο, επιχειρείται μετατόπιση των θέσεων του Κάλβου μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα το 1826. «Αυτός ο αναθρεμμένος», γράφει ο Ανδρειωμένος, «με τις αρχές του γιακωβινισμού, με το κλίμα του προεπαναστατικού ελληνικού και ιταλικού κινήματος, ο μετέπειτα Καρμπονάρος και ενεργό μέλος του φιλελληνικού κινήματος, ο βαθιά ποτισμένος με τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης [...] θα ταχθεί με το κόμμα των Μεταρρυθμιστών».²⁹ Μήπως όμως εν τέλει η υιοθέτηση των ριζοσπαστικών ρεπουμπλικανικών αρχών είναι μια αστήρικτη υπόθεση και κατ' ουσίαν ο Κάλβος υπήρξε ανέκαθεν οπαδός του μετριοπαθούς βρετανικού μοντέλου; Μια τέτοια θέση υποστηρίζει ο Νάσος Βαγενάς. Όπως γράφει:

Το πάθος του εναντίον των τυράνων δεν πρέπει να μας κάνει να νομίζουμε ότι ο Κάλβος διακατεχόταν από ιακωβινικά φρονήματα, όπως πιστεύουν ορισμέ-

24. Ζ.Ζ Ρουσώ, *Λόγος περί πολιτικής οικονομίας*, εισαγωγή Θ. Γκιούρας – Δ. Γράβαρης, μετάφραση Κ. Γεωργοπούλου, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2004, σ. 99.

25. Δ. Αρβανιτάκης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες: η Ape italiana, ο Ανδρέας Κάλβος, η ιστορία*, ό.π., σ. 341.

26. *Ανωνύμου του Έλληρος Ελληνική Νομαρχία ήτοι Λόγος περί Ελευθερίας*, κείμενο-σχόλια-εισαγωγή Βαλέτας, εκδ. Αποσπερίτης, Αθήνα 1982, σ. 145.

27. *Ανωνύμου του Έλληρος Ελληνική Νομαρχία ήτοι Λόγος περί Ελευθερίας*, ό.π., σ. 146.

28. Andrea Calbo, *Italian Lessons*, part four [Extracts from Tasson, Ariosto, Petrarca and Dante], σ. 54 και 57-8.

29. Γιώργος Ανδρειωμένος, «Ο Ανδρέας Κάλβος και τα επαναστατικά κινήματα της εποχής του», ό.π., σ. 2024.

νοι κριτικοί. Ο Κάλβος δεχόταν και την βασιλεία, αρκεί ο βασιλεύς να ήταν «φιλάνθρωπος», να σεβόταν δηλαδή τα φυσικά δικαιώματα των υπηκόων του. Οι καρμπονάροι, στη μυστική υπηρεσία των οποίων ανήκε κατά τη δεύτερη διαμονή του στη Φλωρεντία (1820-21), δεν ήταν ιακωβινοί. Βέβαια οι περισσότεροι φαίνεται πως προτιμούσαν τη repubblica, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν δέχονταν και τη συνταγματική μοναρχία.³⁰

Τόσο όμως η θέση περί ιδεολογικής μετάλλαξης ή ενσυνείδητου συμβιβασμού που επιτάσσει ή ειρκτή του βιοπορισμού όσο και αυτή που προσυπογράφει την απρόσβλητη από το χρόνο ιδεολογική του προτίμηση προς το αγγλικό μοντέλο διοίκησης βλέπουν την περίπτωση Κάλβου με τις παραμορφωτικές διόπτρες των απολυτοποιήσεων και της ακαμψίας ανιστορικών ταξινομητικών κριτηρίων, που παρακάμπτουν έντεχνα τις αμφισημίες και αμφιθυμίες, τις μεταπτώσεις και μετακυλήσεις, τις αντιφάσεις και τις περιπέτειες εν τέλει της ιστορίας των ιδεολογιών όταν αυτές ενσαρκώνονται σε βιογραφικά σημειώματα και γειώνονται στο πεδίο της ιστορίας.

II.

Η διδασκαλία της Φιλοσοφίας του Κάλβου δεν είναι ούτε καθ' υπαγόρευσιν ούτε απότοκη κάποιας αιφνίδιας ιδεολογικής μεταστροφής που συνέπεσε με την επιστροφή του στην Ελλάδα. Η απάντηση ενδεχομένως να βρίσκεται στα χρόνια της παραμονής του στο Λονδίνο (1816-1820), που σηματοδοτούνται από την ένταξή του στον κύκλο των ιταλών πολιτικών εξόριστων που στελεχώνουν το περιοδικό *Ape Italiana*. Οι προσωπογραφίες που φιλοτέχνησε ο Δ. Αρβανιτάκης των εξόριστων που ξέβρασε η τρικυμία των ναπολεόντειων πολέμων (1796-1814) στο Λονδίνο, σε αυτό το «νεκροταφείο των κνηγνημένων»³¹ καταδεικνύουν περίτρανα την εξής θέση: με εξαίρεση όσους συντάχθηκαν εξ αρχής με το βρετανικό πρότυπο, για τους υπόλοιπους ο φιλοαγγλισμός ήταν κατ' ουσία αντιγαλλισμός και συγκεκριμένα αντι-ναπολεόντειο μένος, που γέννησε η διάψευση και η απογοήτευση της έμπρακτης εφαρμογής των γαλλικών ιδεών στην υπηρεσία των οποίων έθεσαν αρχικά εαυτούς. Την εν λόγω απογοήτευση και το συνακόλουθο μίσος εναντίον του Ναπολέοντα υποδαύλιζε εντέχνως η βρετανική εξωτερική πολιτική, που δεν έχανε ευκαιρία να καλλιεργεί την ελπίδα ίδρυσης ανεξάρτητου εθνικού κράτους με φιλελεύθερη συνταγματική οργάνωση στο έδαφος της απελπισίας, παρεισφρώντας στα μυστικά δίκτυα της Carboneria, Adelfia

30. Ν. Βαγενάς, «Η παραμόρφωση του Κάλβου», ό.π., σ. 300.

31. Δ. Αρβανιτάκης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες: η Ape italiana, ο Ανδρέας Κάλβος, η ιστορία*, ό.π., σ. 40.

και Guelfia, προκειμένου να μεταλλάξει το ρεπουμπλικανικό πάθος τους σε φιλελεύθερη μετριοπάθεια.³² Από τον Βιτόριο Αλφιέρι, που καταριέται τον αχρείο αλαζόνα Ναπολέοντα να τον ταπεινώσει η θεία πρόνοια και εκφράζει τον θαυμασμό του για τους «ελεύθερους βρετανούς»,³³ τον καρμπονάρο και υποστηρικτή του συντάγματος του 1820 στην Νάπολη Γκαμπριέλε Ροσέτι, που αποκαλεί τη Βρετανία «Σωτήρα» της «δύστυχης ανθρωπότητας»³⁴ και τον Φόσκολο, του οποίου την «Ωδή στον Βοναπάρτη» του 1797 διαδέχεται η μελαγχολία του «Ορτις» (1802), μετά την παραχώρηση της Βενετίας στην Αυστρία, μέχρι τους βασιικούς συντελεστές της *Ape Italiana*: την τραγική φιγούρα του εκδότη της Ντε Σάνκτις, που από την εξύμνηση των «δημόσιων παθών» που γέννησε το όνειρο της ανεξάρτητης Ιταλίας καταλήγει στην αποκήρυξη των ρήξεων και επαναστάσεων και το εγκώμιο της βρετανικής εμπεδωμένης ανεκτικότητας,³⁵ όταν συνειδητοποιεί ότι ο ελευθερωτής Ναπολέων είναι αιμοσταγής τυράννος, και τον πιστό γιακωβίνο Αντζελόνι, που καταλήγει να δώσει προτεραιότητα στην αμερικανική επανάσταση έναντι της ναπολεόντειας τυραννίας,³⁶ το συμπέρασμα βγαίνει αβίαστα: η Βρετανία έγινε σωσίβιο λέμβος των ναυαγισμένων ελπίδων στον ελευθερωτή Ναπολέοντα, αναπλήρωσε το κενό που άφησε η επίγνωση ότι στόχος του τελευταίου δεν ήταν η παραγμάτωση των ιδεωδών της γαλλικής επανάστασης αλλά ο απόλυτος έλεγχος της Ευρώπης, και έδωσε διέξοδο και προσανατολισμό στο όνειρο της εθνικής αυτονομίας. Μπορεί η ιστορία να μην προχωρεί με νομοτέλειες, ενίοτε όμως διέπεται από μια διεστραμμένη ετερογονία των σκοπών: «Οι περίοδοι ευτυχίας», γράφει ο Hegel, «είναι οι λευκές σελίδες της ιστορίας».³⁷ Η ιστορία προοδεύει με ανθρωποθυσίες. Ο χρόνος, ως το συνώνυμο της προόδου, «νομιμοποιεί» τελεολογικά και μετουσιώνει τις «μελανές κηλίδες», τα «φάλτσα», το «αρνητικό» εν γένει, σε κατ'αλύτεις, που επιφέρουν την αρμονία

32. Δ. Αρβανιτάκης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες: η Ape italiana, ο Ανδρέας Κάλβος, η ιστορία*, ό.π., σ. 42, 66. Βλ. επίσης, John Reuben Rath, *The Provisional Austrian Regime in Lombardy Venetia 1814-1815*, έκδ. University of Texas Press, Austin/Λονδίνο 1969, σ. 27-44.

33. Δ. Αρβανιτάκης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες: η Ape italiana, ο Ανδρέας Κάλβος, η ιστορία*, ό.π., σ. 50.

34. Δ. Αρβανιτάκης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες: η Ape italiana, ο Ανδρέας Κάλβος, η ιστορία*, ό.π., σ. 52.

35. Δ. Αρβανιτάκης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες: η Ape italiana, ο Ανδρέας Κάλβος, η ιστορία*, ό.π., σ. 262.

36. Δ. Αρβανιτάκης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες: η Ape italiana, ο Ανδρέας Κάλβος, η ιστορία*, ό.π., σ. 136.

37. G.W.F. Hegel, *Introduction to the Philosophy of History*, μετάφραση στην αγγλική Leo Rauch, έκδ. Hackett Publishing Company, Indianapolis & Καίμπριτζ 1988, σ. 29.

του όλου. Το κακό με άλλα λόγια επιστρατεύεται υπέρ του καλού. Έτσι η επέμβαση του Ναπολέοντα στην χερσόνησο δημιούργησε εκατόμβες θυμάτων αλλά έδωσε σάρκα και οστά στο εθνικο-απελευθερωτικό όραμα, εμποδώνοντας το μίσος κατά των τυράννων, και συνάμα την αναγκαιότητα θέσπισης δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη. Νομιμοποιεί ωστόσο ακόμη και ένας ιερός σκοπός τόσο ανάξια μέσα; Από την άλλη όμως, η αιμοσταγής τυραννία του Ναπολέοντα μπορεί να είναι ικανή και αναγκαία συνθήκη ακύρωσης της παρακαταθήκης της Γαλλικής Επανάστασης; Από τη μια, κάποιοι, όπως ο πρώην ιακωβίνος Αντζελόνι, υποστήριζε ότι η ιστορική παραμόρφωση της επανάστασης δεν πρέπει να συνεπάγεται την τελεσίδικη αποκήρυξη των θεωρητικών αρχών και διακηρύξεών της. Πάντα υπάρχει ένα αξιακό περίσσειμα, που δεν πρέπει να σκεπάζουν τα ερείπια που άφησε ο Ναπολέων. Από την άλλη, για τον εκδότη της «μέλισσας» Ντε Σάνκτις, η επανάσταση προδόθηκε από τις ίδιες τις αρχές της λόγω του αφηρημένου χαρακτήρα τους και όχι από την ιστορική τους διαστρέβλωση. Η κριτική αυτή που εν πολλοίς θυμίζει την κριτική του Hegel στη Γαλλική Επανάσταση καθιστά απολύτως εύλογη την αποκήρυξη των επαναστάσεων εν γένει και την απρόσκοπτη υιοθέτηση του ήπιου βρετανικού φιλελεύθερου μοντέλου μεταρρυθμίσεων. Άλλωστε όταν ο Ντε Σάνκτις υποστηρίζει ότι «οι επαναστάσεις έχουν επιτυχία στο βαθμό που ανταποκρίνονται στις ανάγκες της συγκεκριμένης κοινωνίας και δεν αποτελούν προσπάθεια επιβολής «αφηρημένων» αρχών»³⁸ ενστερνίζεται εκών άκων τη διάκριση που παραθέτει ο Adam Smith στη *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* μεταξύ του ανθρώπου που διαπνέεται από «δημόσιο πνεύμα» και του «ανθρώπου του συστήματος». Ενώ ο πρώτος ουδέποτε εκριζώνει βίαια τις προκαταλήψεις του λαού που κυβερνά όταν αποτυγχάνει αν εξαλείψει μέσω του λόγου και της πειθούς,³⁹ ο άνθρωπος του συστήματος θέλγεται τόσο πολύ από το κάλλος του ιδεώδους συστήματος διακυβέρνησής του που επιχειρεί να το εφαρμόσει απарέγκλιτα χωρίς να λαμβάνει υπόψη του τα ισχυρά συμφέροντα και τις εδραίες προκαταλήψεις που του αντιτίθενται.⁴⁰

Το χάσμα μεταξύ Ρουσώ και Σκώτων που πολιτικά μεταφράζεται στο δίλημμα μεταρρύθμιση ή επανάσταση θα γεφυρωνόταν μόνο αν υιοθετείτο η θέση του Ντε Σάνκτις. Αν επομένως οι φιλοσοφικές επιλογές του Κάλβου ερμηνεύονται υπό το φως των παραπάνω απομένει ένα τελευταίο ερώτημα: Το μίσος για την τυραννία εκτρέφει την αποκήρυξη των επαναστάσεων, των εγκάρσιων τομών

38. Αρβανιτάκης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες: η Ape italiana*, ο Ανδρέας Κάλβος, η ιστορία, ό.π., σ. 261.

39. Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, επιμέλεια D.D. Raphael – A.L. Macfie, εκδ. Clarendon Press, Οξφόρδη 1976, σ. 233.

40. Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, ό.π., σ. 108.

της ιστορίας και την συνακόλουθη υιοθέτηση της σταδιακής εξέλιξης που συνιστά άρθρο πίστεως του σκωτικού Διαφωτισμού; Μοναδικό αξιολογικό κριτήριο της ορθότητας των θεσμών, για τους Σκώτους, γίνεται η αντοχή των υλικών τους στο χρόνο. Τα θεωρητικά εργαλεία ερμηνείας των ιστορικών θεσμών είναι η έξη και το έθος –*habit and custom*– που ταυτίζονται με την άκριτη και αστόχαστη αποδοχή και εσωτερίκευση μιας πρακτικής μέσω επανάληψης. Αν οι αρχιτέκτονες της ουτοπίας, οι συμβολαιοκράτες και οι επαναστάτες είναι οι πειραματιστές της ιστορίας, οι Σκώτοι γίνονται οι παρατηρητές της. Ενώ οι πρώτοι προσυπογράφουν το «δεδικασμένο» της ιστορίας, οι τελευταίοι πιστεύουν στην πανουργία της εφόσον το ιστορικό σενάριο εκτυλίσσεται ερήμην των προθέσεων των δρώντων της.

Το ίδιο το περιεχόμενο των μαθημάτων του, που όντως είναι αυτούσια σχεδόν μεταγραφική στην ελληνική του Reid, συνηγορεί υπέρ του αντιθέτου.

III.

Στον Reid ο Κάλβος βρίσκει την υπέρβαση τόσο του σκεπτικισμού με κύριο εκφραστή τον David Hume όσο και των στρατοπέδων της πνευματοκρατίας και του υλισμού με την πρώτη να θεάται την ύλη ως γέννημα του νού και τον τελευταίο να ανάγει τα πάντα σε αποτελέσματα της ύλης.⁴¹ «Ο άνθρωπος», υποστηρίζει ο Κάλβος, αντιγράφοντας τον Reid, «είναι σύνθετον από ύλην και πνεύμα».⁴² Η «αίσθησις εξ ενός μέρους και η αντίληψις εκ ετέρου συμφωνούν και βάνουν το πνεύμα εις αρμονίαν με την ύλην».⁴³ Από τη μια το «πνεύμα μας πάσχει και ενεργεί»⁴⁴ Έχει πρακτικές δυνάμεις, ήτοι, «ενεργητικάι δυνάμεις, αι οποίαι παρακινούν τον άνθρωπον εις τας πράξεις»⁴⁵ από έξω και ανεξάρτητα από τη θέλησή του, όπως η επιθυμία που «μας βιάζει, μας τυραννεί»,⁴⁶ η ορμή ως μία τυφλή δύναμις «ήτις μας κάμνει να πράττωμεν, χωρίς να έχωμεν σκοπόν τινά εις τον νου

41. Ανδρέα Κάλβον μαθήματα Φιλοσοφίας: Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-4, ό.π., σ. 23.

42. Ανδρέα Κάλβον μαθήματα Φιλοσοφίας: Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-4, ό.π., σ. 24.

43. Ανδρέα Κάλβον μαθήματα Φιλοσοφίας: Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-4, ό.π., σ. 120.

44. Ανδρέα Κάλβον μαθήματα Φιλοσοφίας: Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-4, ό.π., σ. 69.

45. Ανδρέα Κάλβον μαθήματα Φιλοσοφίας: Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-4, ό.π., σ. 173.

46. Ανδρέα Κάλβον μαθήματα Φιλοσοφίας: Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-4, ό.π., σ. 167.

μας, χωρίς διάσκεψιν»⁴⁷ και η συνήθεια που παραδόξως από τους ομογάλακτους του Reid εξυμνήθηκε ως τελεσφόρο αξιολογικό κριτήριο της ορθότητας των ιστορικών θεσμών. Χωρίς να προβαίνει σε μια ηθικοπλαστική αποτίμηση των ορέξεων και παθών ως «καλών» ή «κακών»⁴⁸ ο Κάλβος προσφεύγει στον ρόλο του πνεύματος όχι μόνο ως επιστημολογικού τεκμηρίου της δυνατότητας διατύπωσης γενικών ιδεών, αφηρημένων από μια συγκεκριμένη ατομικότητα που είναι ο άνθρωπος⁴⁹ αλλά πρωτίστως ως εχέγγυου ύπαρξης ελευθερίας και επομένως ηθικής αυτονομίας. Το σημείο αιχμής της κριτικής του Κάλβου στους υλιστές και κυρίως στον Destutt de Tracy συνίσταται στο ότι τη θέληση «την ελευθερωτέραν δύναμιν του ανθρώπου την θέλει [...] υπόδουλον και υποκειμένην εις τον ζυγό των ήττον ελευθερωτέρων».⁵⁰ Αν η ελεύθερη βούληση ερμηνεύεται με όρους «φυσικού οργανισμού» και «συναισθήσεως»,⁵¹ αν ανάγεται στην ύλη που «δεν χαίρεται καμμίαν ελευθερίαν»⁵² ο άνθρωπος δεν υπόκειται σε καμία ευθύνη και εκπίπτει σε μηχανή, «παίγνιον της τύχης και της ανάγκης, χωρίς ηθικὴν ἀξίαν».⁵³

Η οξεία κριτική στον υλισμό χάριν υπεράσπισης της ελευθερίας της βούλησης δεν ασκείται από κάποια θεολογική σκοπιά. Η ελεύθερη βούληση δεν είναι δωρεά της Θείας Πρόνοιας αλλά εφαλτήριο υπέρβασής της. Αν ο άνθρωπος πράττει ελεύθερα και όχι αναγκαία «ο Θεός δεν προοιωνίζει τας ελευθέρας πράξεις του ανθρώπου και εντεύθεν κακώς αποδίδεται εις τον Θεόν η πρόογνωσις».⁵⁴ Ας μην ξεχνούμε άλλωστε ότι οξύτατη κριτική στον Tracy ασκεί και ο Μαρξ όταν αναφωνεί στη γαλλική στον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*, «Ιδού ο αστικός κρετινισμός σε όλη του την μακαριότητα».⁵⁵

47. Ανδρέα Κάλβον μαθήματα Φιλοσοφίας: Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-4, ό.π., σ. 173.

48. Ανδρέα Κάλβον μαθήματα Φιλοσοφίας: Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-4, ό.π., σ. 177.

49. Ανδρέα Κάλβον μαθήματα Φιλοσοφίας: Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-4, ό.π., σ. 129.

50. Ανδρέα Κάλβον μαθήματα Φιλοσοφίας: Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-4, ό.π., σ. 99.

51. Ανδρέα Κάλβον μαθήματα Φιλοσοφίας: Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-4, ό.π., σ. 165.

52. Ανδρέα Κάλβον μαθήματα Φιλοσοφίας: Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-4, ό.π., σ. 70.

53. Ανδρέα Κάλβον μαθήματα Φιλοσοφίας: Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-4, ό.π., σ. 198.

54. Ανδρέα Κάλβον μαθήματα Φιλοσοφίας: Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-4, ό.π., σ. 103.

55. Karl Marx, *Capital*, τ. 2, εκδ. Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1956, σ. 492.

Η αναφορά όμως στον Reid δεν εξαντλείται στην κατάδειξη της ελευθερίας της βούλησης και άρα της ηθικής. Ενδεχομένως υπαγορεύεται από το γεγονός ότι ο Reid, με πρώτο διδάξαντα τον Smith, υπερβαίνουν κάποια άρθρα πίστωσης του σκωτικού Διαφωτισμού, και αποδεικνύονται συνοδοιπόροι του Καντ.

Για τη μοντέρνα, εικονοκλαστική εκδοχή των Σκώτων με πρωταγωνιστή τον Hume, η ομοιόμορφη ανθρώπινη φύση είναι αμάλγαμα συμφέροντος και συμπάθειας σε ισόποσες δόσεις. Αν η τελευταία ερμηνεύεται ως ένας αξιολογικά ουδέτερος εξηγητικός μηχανισμός της διάγνωσης των κινήτρων και της γένεσης ηθικής, το πρώτο οδηγεί στην ωφέλεια ως πηγή επιδοκιμασίας ή αποδοκιμασίας πράξεων και πρακτικών. Για τον Reid όμως, δια στόματος Κάλβου, «ο άνθρωπος έχει χρεϊάν [...] από λαμπάδα φαεινότεραν, από το σέλας της καλώς εννοούμενης ωφέλειας». ⁵⁶ Και τούτο είναι το χρέος. «Ο γενναίος όστις εκθέτει τον εαυτόν του εις κίνδυνον και εις τον θάνατον δεν εμψυχούται από λογισμούς περί ωφέλειας και βλάβης, αλλά από το υψηλόν αίσθημα του χρέους». ⁵⁷ Αν συνίσταται σε κάτι η αρετή, τούτο είναι η «εντός ημών ηγεμών και φωνή ανωτέρα πάντων» ⁵⁸ του χρέους που υπερβαίνει το συμφέρον και την καλώς εννοούμενη ωφέλεια. Το χρέος που εξισώνεται με τον ηθικό νόμο που προσταίζει «τον άνθρωπον, τούτο να κάμει διότι είναι δίκαιον, τούτο να απέχεται διότι είναι άδικον» ⁵⁹ υπερβαίνει μια ηθική που θεμελιώνεται στο «είναι» αφού συνάγεται επαγωγικά από την εμπειρία και γίνεται ο οδοδείκτης του «δέοντος». Όχι το τι είναι αλλά το τι πρέπει να είναι ο άνθρωπος. ⁶⁰ Αντιγράφοντας τον Reid, ο Κάλβος δεν εκχωρεί, όπως ο Καντ, τη θεμελίωση της Ηθικής στον Λόγο. Ο τελευταίος ως «νοητική» και όχι ενεργητική δύναμη γίνεται μήτρα κρίσεων αλλά όχι πράξεων. Τις πράξεις γεννά η ήσυχη και γαλήνια δύναμη του ηθικού αισθήματος. ⁶¹ Ο Κάλβος καταφεύγοντας στον Reid δεν γίνεται καντιανός. Δεν κάνει λόγο για μια ελεύθερη, αγαθή, απο-

Οφείλω την επισήμανση στον Κύρκο Δοξιάδη. Βλ. Κύρκος Δοξιάδης, *Κοινωνία, ιδεολογία, ηθική*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2001, σ. 19.

56. Ανδρέα Κάλβου μαθήματα Φιλοσοφίας: *Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-4*, ό.π., σ. 205-6.

57. Ανδρέα Κάλβου μαθήματα Φιλοσοφίας: *Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-4*, ό.π., σ. 206.

58. Ανδρέα Κάλβου μαθήματα Φιλοσοφίας: *Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-4*, ό.π., σ. 199.

59. Ανδρέα Κάλβου μαθήματα Φιλοσοφίας: *Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-4*, ό.π., σ. 209.

60. Ανδρέα Κάλβου μαθήματα Φιλοσοφίας: *Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-4*, ό.π., σ. 211.

61. Ανδρέα Κάλβου μαθήματα Φιλοσοφίας: *Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία, Κέρκυρα 1840-4*, ό.π., σ. 170.

καθαρμένη από τους εμπειρικούς λεκέδες βούληση που παίζει τον ρόλο του καθολικού νομοθέτη και η πολιτική μετάφραση της οποίας θα ήταν η γενική βούληση του Ρουσώ, η λαϊκή κυριαρχία που θέλει τον πολίτη να υπακούει τους νόμους που θεσπίζει ο ίδιος. Ενδεχομένως να μην πρόλαβε. Η υπέρβαση όμως του συμφεροντολογικού πράττειν, της καλώς υπολογισμένης ωφέλειας από μια ελευθερία που δεν εξαντλείται στην ελευθερία του εμπορεύεσθαι και στην απελευθέρωση από εξωτερικούς εξαναγκασμούς αλλά στην ηθική ελευθερία της συνείδησης του χρέους που κάνει τον άνθρωπο να αξίζει το όνομά του, μειώνει την απόσταση.

Περίληψη / Summary

Η παρούσα εισήγηση επικεντρώνεται στις φιλοσοφικές παραδόσεις του Α. Κάλβου στην Ιόνιο Ακαδημία της Κέρκυρας κατά τη διάρκεια της ακαδημαϊκής χρονιάς 1840-1. Το κύριο ερώτημα που η εισήγηση αποπειράται να απαντήσει αφορά κατά πόσον ο σκωτικός Διαφωτισμός επελέγη συνειδητά από τον ίδιο τον Κάλβο ή ήταν άνωθεν επιβεβλημένος από το αγγλικό imperium και συγκεκριμένα από τον Guilford, που εναντιωνόταν στην διδασκαλία διαφωτιστικών ιδεών που πυροδοτούσαν επαναστάσεις και εξεγέρσεις

The present paper focuses on the courses on Philosophy Kalvos gave at Ionian Academy in Corfu in the academic year 1840-1. The main question the paper seeks to answer concerns whether and to what extent the Philosophy of Scottish Enlightenment was consciously chosen by Kalvos himself or was imposed by the English imperium and in particular, by Guildford who was strongly opposed to the teaching of the Enlightenment doctrines touching off revolutions and revolts

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΙΑΤΡΩΝ – ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ:
“DOMINUS CONSTANTINUS DOMINI DEMETRICI MACRY
DE CASSIOPE, NUNC VERO JANINA”

Μαρία Παππά

Στις 12 Ιουνίου του 1821 ο Κωνσταντίνος Δημητρίου Μακρής από την Κασσιόπη της Κέρκυρας, εγκατεστημένος στα Ιωάννινα, ανακηρύχθηκε διδάκτορας της Ιατρικής και Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Πίζας. Το πρωτότυπο πτυχίο του περιλαμβάνεται στο αρχείο του αρχιτέκτονα Βασιλείου Κουρεμένου, αποκείμενο στην Δημοτική Πινακοθήκη Ιωαννίνων.

Το εν λόγω δίπλωμα εμπίπτει στα αντίστοιχα παλαιού τύπου του Πανεπιστημίου της Πίζας, καθώς περιλαμβάνει όλες τις διατυπώσεις, είναι ρητορικό και μακροσκελέστατο. Είναι χειρόγραφο σε περγαμηνή, διαστάσεων 34,5 x 52 εκ., στη λατινική γλώσσα, με μαύρη και –επιμέρους– χρυσή μελάνη, ενώ το κείμενο βρίσκεται εντός πλαισίου. Στα άνω άκρα (αριστερά και δεξιά) φέρει σφραγίδες σε μελάνη με το ειδικό τέλος του Livorno (Bollo straordinario Livorno), ενώ στο κάτω αριστερό άκρο είναι επικολημένη χάρτινη σφραγίδα του Πανεπιστημίου της Πίζας. Η κατάσταση του τεκμηρίου είναι αρκετά καλή.

Στο κυρίως κείμενο του πτυχίου μάς εισάγει η επίκληση στο όνομα του Θεού: “In Dei nomine Amen”. Στη συνέχεια, αναφέρονται το όνομα του καθηγητή που προΐσταται στην τελετή απονομής (Antonius Catellacci) και ο τίτλος του, η Σχολή: “Collegio Philosophorum et Medicorum” και το πανεπιστήμιο: “Alma Pisana Academia”, ενώ μνημονεύεται ο Μέγας Δούκας του βασιλείου της Ετρουρίας, Φερδινάνδος Γ’.

Ακολουθεί η εύφημη μνεία του αρχαιοτάτου και φημισμένου Πανεπιστημίου της Πίζας, αλλά και ο εγκωμιασμός των διδασκόντων. Επίσης, το κείμενο αναφέρεται στους νέους, οι οποίοι υποκινούνται από την επιθυμία τους για τις «ευγενείς τέχνες» επιλέγουν να ακολουθήσουν ανώτατες σπουδές στην Πίζα, υποβάλλοντας τον εαυτό τους σε αυστηρή δοκιμασία. Στη συνέχεια, γίνεται αναφορά στο όνομα του Κωνσταντίνου Μακρή του Δημητρίου από την Κασσιόπη, εγκατεστημένου στα Ιωάννινα, ενώ εξυμνείται η εξαιρετική πειθαρχία και επιμέλεια που επέδειξε κατά τη διάρκεια των σπουδών του. Ακολουθεί η περιγραφή της τελικής εξέτασης που προηγήθηκε της τελετής απονομής του πτυχίου, κατά την οποία ο Μακρής επέδειξε ικανότητα εκθέτοντας ορθά τα επιχειρήματά του. Επίσης, αναφέρεται ο τόπος διεξαγωγής της τελετής (Magnum Auditorium), καθώς

και τα ονόματα των παρευρισκόμενων καθηγητών (Antonio Catellacci, Aloysio Morelli, Petro Studiati, Joanne Bianchi και Jacobo Barzellotti), που σύμφωνα με τον κανονισμό του ιδρύματος όφειλαν να είναι παρόντες. Ακολουθεί η απόφαση του συμβουλίου των εξεταστών καθηγητών, σύμφωνα με την οποία αποδόθηκε στον Κωνσταντίνο Μακρή ο τίτλος του δόκτορα της Φιλοσοφίας και Ιατρικής, με διάκριση, ενώ αναπτύσσεται το σκεπτικό της απόφασης. Επιπλέον, αναφέρεται ότι κατά τη διάρκεια της τελετής ο Μακρής εκφώνησε ενώπιον όλων τον καθιερωμένο όρκο του Ιπποκράτη. Έπεται η ανακήρυξή του σε διδάκτορα: "in Philosophia et Medicina Doctorem elegimus, constituimus, creavimus et declaravimus" και η απόδοση του «προνομιακού» αυτού πτυχίου, το οποίο θα του εξασφάλιζε κάθε νομιμότητα, καθώς και όποιο δικαίωμα εκπορευόταν από αυτό.

Στην κατακλείδα του κειμένου δίνεται η εντολή απόδοσης της «νόμιμης και αδιαμφισβήτητης» πιστοποίησης σπουδών, η οποία υπογράφεται –κατά το σύνηθες– δια χειρός των γραμματέων της Ακαδημίας και επικυρώνεται με τη σφραγίδα του πανεπιστημίου (Academiae Sigillo).

Ακολουθούν τα στοιχεία του τόπου και του χρόνου απόδοσης του τίτλου σπουδών, τα ονόματα των παρισταμένων μαρτύρων, καθώς και του προκατήμενου πάπα Πίου Ζ', αλλά και του πρίγκιπα της αυστριακής αυτοκρατορίας και μέγα δούκα του βασιλείου της Ετρουρίας, Φερδινάνδου Γ'. Το κείμενο κλείνει με την υπογραφή του γενικού γραμματέα του πανεπιστημίου (Generalis Cancellarius).

Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Μακρή και ειδικότερα το συγκεκριμένο τεκμήριο –πέραν της σπανιότητας και ιστορικής του αξίας– εγείρει το ενδιαφέρον μας για μια σειρά από ζητήματα, όπως η φοιτητική μετανάστευση και τα πανεπιστημιακά ιδρύματα της Ευρώπης, η ιατρική επιστήμη κατά τον 19ο αιώνα και οι επαγγελματίες ιατροφιλόσοφοι.

Αρχικά θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η μετακίνηση του Κωνσταντίνου Μακρή για σπουδές δεν είναι η πρώτη μετανάστευση που γνώρισε εκείνος και η οικογένειά του, καθώς απ' ό,τι πληροφορούμαστε, από το πτυχίο του, κατ'αρχήν, δεν αποφοίτησε κατά το τέταρτο έτος σπουδών του, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τουλάχιστον από το 1817 και εξής η συγκεκριμένη οικογένεια βρισκόταν εγκαταστημένη στα Ιωάννινα.

Κατά τη δεδομένη χρονική περίοδο η Μεγάλη Βρετανία είχε ήδη επιβάλλει την αρμοστέα της στα Επτάνησα (1815-1864), ενώ από την άλλη πλευρά ο Αλή πασάς είχε εδραιώσει το πασαλίκι του με έδρα τα Ιωάννινα (1788-1822). Αν και είναι άγνωστοι οι λόγοι της μετακίνησης της εν λόγω οικογένειας, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι την εποχή αυτή τα Ιωάννινα γνώρισαν μια περίοδο ακμής, ενώ η πόλη υπήρξε ένα από τα σπουδαιότερα βιοτεχνικά και εμπορικά κέντρα της βαλ-

κανικής χερσονήσου.¹ Επίσης, στην αυλή του Αλή πασά συγκεντρώνονταν διάφοροι λόγιοι και επιστήμονες, αρκετοί δε επτανησιακής προέλευσης,² ανάμεσά τους και ιατροί, οι οποίοι μάλιστα απολάμβαναν ορισμένων προνομίων.³ Ωστόσο, η αποφοίτηση του Κωνσταντίνου Μακρή συμπίπτει με τη χρονική συγκυρία της Ελληνικής Επανάστασης και της γενικότερης αναταραχής που αυτή επέφερε σε ολόκληρη την επικράτεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά και με την πολιτορμία της πόλης των Ιωαννίνων, από τα σουλτανικά στρατεύματα, η οποία είχε ήδη ξεκινήσει από το 1820 και ολοκληρώθηκε με την δολοφονία του Αλή πασά στις 24 Ιανουαρίου 1822. Η μακρά περίοδος πολιορκίας της πόλης, καθώς και η μεγάλη καταστροφή που υπέστη, από την πυρκαγιά που προκάλεσε ο Αλή πασάς, άλλαξαν ολοσχερώς την εικόνα της, ενώ ακολούθησε μία αρκετά μεγάλη περίοδος ύφεσης σε όλους τους τομείς. Το οικονομικό και εμπορικό κέντρο της πόλης καταστράφηκε και το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού μετανάστευσε προς άλλες περιοχές της οθωμανικής επικράτειας αλλά και προς τα Επτάνησα και ιδίως την Κέρκυρα.⁴ Πιθανώς ο ίδιος ο Μακρής να αποτέλεσε θύμα των πολιτικών και στρατιωτικών εξελίξεων της εποχής, καθώς δεν εμφανίζεται να ασκεί το ιατρικό επάγγελμα στην περιοχή της Ηπείρου, αλλά ούτε και στα Επτάνησα.⁵

1. Γ. Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα*, εκδ. Ι.Μ.Ι.Α.Χ., Ιωάννινα 1988, σ. 33-52.

2. Όπως οι Ιωάννης Δελαπόρτας, Ιωάννης Δονάς-Πασχάλης, Στάμος Πετρίτσης, Ιωάννης Μεταξάς-Στραβόλαιμος, Διονύσιος Ταγιαπέρας, Μιχαήλ Περδικάρης και Γεώργιος Θερεϊανός. Βλ. Α. Παπασταύρος, *Αλή πασάς: από λήσταρχος ηγεμόνας*, εκδ. Απειρωτών, τ. 1, σ. 80.

3. Σύμφωνα με τον γάλλο περιηγητή Pouqueville, ο Αλή πασάς διακατεχόταν από φόβο για τις ασθένειες και για τον λόγο αυτό είχε ορισμένους ιατρούς υπό την προστασία του. Οι ιατροί είχαν το δικαίωμα να φορούν ενδύματα κατά προτίμηση, να κυκλοφορούν έφιπποι ή ακόμα και να κρατούν ομπρέλα. Βλ. F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, a Paris 1820, τ. 3, σ. 364-365. – Ι. Παναγιωτίδου, *Υγεία και περιθαλψη στην Ήπειρο τον δέκατο ένατο αιώνα (1788-1913)*, Ιωάννινα χ.χ., σ. 83.

4. Αρχικά το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων ζήτησε άσυλο στα παρακείμενα χωριά (Νήσος, Ζαγοροχώρια, Κούρεντα, Μέτσοβο, Καλαρρύτες κ.ά.), στην Άρτα, στο Μεσολόγγι και στη Θεσπρωτία. Αργότερα ένα μεγάλο κύμα κατευθύνθηκε στην Κέρκυρα (στα Γ.Α.Κ. Νομού Κέρκυρας διασώζεται το εξής κατάστιχο: "Registro di Stranieri arrivati sull' Isola di Corfù da primo luglio 1821 fino a 17 agosto"). Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα*, ό.π., σ. 118-127.

5. Βλ. τον κατάλογο με τους ιατρούς που άσκησαν το επάγγελμα στην Ήπειρο τον 19ο αιώνα στο Ι. Παναγιωτίδου, *Υγεία και περιθαλψη στην Ήπειρο τον δέκατο ένατο αιώνα (1788-1913)*, ό.π., σ. 363-379. Βλ. επίσης τον δημοσιευμένο κατάλογο ιατρών των Ιονίων Νήσων της 10ης Απριλίου 1845 στο Ι. Λασκαράτος, *Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική προστασία στα Επτάνησα επί Αγγλοκρατίας (1815-1864)*, Αθήνα 1985, σ. 66-79. Βλ. επί-

Ίσως να μην επέστρεψε ποτέ από την Ιταλία ή να εγκαταστάθηκε σε άλλο σημείο του ελλαδικού χώρου ή ακόμα και της Ευρώπης.

Από την άλλη πλευρά, η ιταλική χερσονήσος από τις αρχές του 19ου αιώνα διανύει την περίοδο του Risorgimento, η οποία θα ολοκληρωθεί το 1861 με την Ένωση. Η επικράτηση των ναπολεόντειων στρατευμάτων σε διάφορες περιοχές της ιταλικής χερσονήσου, η οποία είχε ήδη συντελεστεί από το 1799 και ολοκληρώθηκε το 1815 με τη Συνθήκη της Βιέννης και την κατάλυση της Repubblica Italiana, σηματοδότησε μία νέα εποχή κατά την οποία διακινήθηκαν ευρέως οι φιλελεύθερες ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης.

Η περίοδος που ακολούθησε χαρακτηρίζεται από ταραχές και εθνικο-απελευθερωτικά επαναστατικά κινήματα σε διάφορες περιοχές της ιταλικής χερσονήσου, με αποκορύφωμα τις εξεγέρσεις του 1848. Εν τέλει η ενοποίηση των ιταλικών κρατιδίων πραγματοώθηκε επίσημα στις 17 Μαρτίου 1861, οπότε η Α' Εθνική Βουλή ανακήρυξε στο Τορίνο τον Βίκτωρα Εμμανουήλ Β' βασιλιά της Ιταλίας.⁶

Εντός της παραπάνω χρονικής συνθήκης, ο Κωνσταντίνος Μακρής αποφασίζει να ακολουθήσει ανώτατες σπουδές στην Ευρώπη, όπως και πολλοί άλλοι νέοι της εποχής του, ο αριθμός των οποίων είχε αυξηθεί σημαντικά κατά την προεπαναστατική περίοδο. Η σταδιακή εξάπλωση των πολιτιστικών και ιδεολογικών ρευμάτων της Ευρώπης ακόμα και στην επικράτεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η πραγμάτωση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού μέσα από εκδόσεις και διδασκαλίες, η άνοδος της αστικής τάξης,⁷ η ίδρυση νέων σχολείων, καθώς και η συσχέτιση της πνευματικής αναγέννησης με την εκπλήρωση των εθνικών πόθων δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την αύξηση της φοιτητικής μετανάστευσης στο εξωτερικό. Εξάλλου, το πρώτο πανεπιστήμιο στη νεώτερη ελληνική ιστορία, η Ιόνιος Ακαδημία, ιδρύθηκε επίσημα μόλις το 1824.⁸ Οι ελλη-

σης Σπ. Χαροκόπος, *Επτανησιακή Ιατρική: ιστορική και ιατροκοινωνική μελέτη (από τον 16ο αιώνα μέχρι σήμερα)*, εκδ. Υπουργείου Κοινωνικών Υπηρεσιών, Αθήνα 1976, σ. 67-154.

6. Για περισσότερα βλ. A. Gramsci, *Il Risorgimento*, Giulio Einaudi, Torino 1949. – A. Scirocco, *L' Italia dell Risorgimento 1800-1860*, Mulino, Bologna 1990. – Απ. Παπαϊωάννου, *Η Ιταλική Παλιγγενεσία = [Il Risorgimento Italiano]: Η πολιτική ενότητα της Ιταλίας 1861: [L' Unita politica d' Italia]*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, χ.χ.

7. Η θεαματική ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου μετά την Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) και η συγκρότηση μιας νέας αστικής τάξης σε συνδυασμό με τη διάδοση των φιλελεύθερων ιδεών είχαν ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση της πρόσβασης των νέων στην ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση. Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλής, «Οι έλληνες φοιτητές στα ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια και η παρουσία τους στην πανεπιστημιακή ζωή της νεώτερης Ελλάδας (1800-1850)», *Παρουσός*, τ. ΚΑ', Εν Αθήναις 1979, σ. 325-327.

8. Τα επίσημα εγκαίνια της Ιονίου Ακαδημίας έλαβαν χώρα στις 17/29 Μαρτίου 1824. Για περισσότερα βλ. Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκράκη, *Η Ιόνιος Ακαδημία: το χρονικό της*

νικές κοινότητες της διασποράς έγιναν χώροι υποδοχής, ενώ οι πλούσιοι έμποροι και λόγιοι που διαβίωναν εκεί υπήρξαν αρωγοί και πολλές φορές χρηματοδότες των φοιτητών.⁹ Επίσης, στους πανεπιστημιακούς κύκλους του εξωτερικού αναπτύχθηκε σημαντική δράση για την εθνική αφύπνιση πρωταρχικά και την Ελληνική Επανάσταση συγκεκριμένα,¹⁰ ενώ διαμορφώθηκαν, επίσης, σημαντικές προσωπικότητες του Εθνικο-ενωτικού Ριζοσπαστικού Κινήματος των Επτανήσων.¹¹ Στα παραπάνω θα πρέπει να προστεθεί και η δυναμική του φιλελληνικού ρεύματος στον αγώνα για την απελευθέρωση.¹²

Παρόμοιες ιδεολογικές ζυμώσεις λάμβαναν χώρα και στο Πανεπιστήμιο της Πίζας, στο οποίο συγκεντρωνόταν παραδοσιακά μεγάλος αριθμός ελλήνων φοιτητών.¹³ Οι απαρχές μιας πρωτόλειας μορφής ανώτατων σπουδών στην Πίζα, των

ίδρυσης του πρώτου ελληνικού Πανεπιστημίου (1811-1824), εκδ. Ο Μικρός Ρωμηός, Αθήνα 1997, σ. 172-182, 205-211, 233-240.

9. Α. Βακαλόπουλος, *Οι Έλληνες σπουδαστές στα 1821*, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 16-24. Η ανθηρή ελληνική παροικία του Λιβόρνο συντηρούσε υπότροφους Έλληνες σπουδαστές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας. Βλ. Ν. Τωμαδάκης, «Τριάκοντα επτά Έλληνες Ιατροφιλόσοφοι σπουδάσαντες εν Πίσση (Pisa) της Ιταλίας (1790-1821)», *Παρουασός*, τ. ΚΣΤ', Εν Αθήναις, σ. 212-213. – Του Ιδίου, «Έλληνες Ιατροί σπουδάσαντες εις Πίσαν (1805-1824)», *Μνημοσύνη*, τ. 5ος, Εν Αθήναις 1974-1975, σ. 395. – Του Ιδίου, «Οι μεταξύ των ετών 1789-1809 και 1818-1841 Κεφαλληνέες διδάκτορες Ιατρικής και Νομικής του εν Πίσση (Pisa) της Ιταλίας Πανεπιστημίου», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 2, Αργοστόλι 1977, σ. 164. – Ζαχ. Τσιρπανλής, «Οι έλληνες φοιτητές στα ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια και η παρουσία τους στην πανεπιστημιακή ζωή της νεώτερης Ελλάδας (1800-1850)», ό.π., σ. 329-330.

10. Έλληνες σπουδαστές πανεπιστημίων του εξωτερικού κατατάχθηκαν στον Ιερό Λόχο και στρατολογήθηκαν στην Ελληνική Επανάσταση. Ορισμένοι από αυτούς πολέμησαν στο πλευρό του Αλέξανδρου Υψηλάντη και θυσιάστηκαν στην μάχη του Δραγατσανίου. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Οι Έλληνες σπουδαστές στα 1821*, ό.π., σ. 30-47. – Ζαχ. Τσιρπανλής, «Οι έλληνες φοιτητές στα ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια και η παρουσία τους στην πανεπιστημιακή ζωή της νεώτερης Ελλάδας (1800-1850)», ό.π., σ. 327.

11. Όπως οι Ηλίας Ζερβός-Ιακωβάτος, Ιωσήφ Μομφεράτος, Κωνσταντίνος Λομβάρδος, Αριστοτέλης Βαλαωρίτης και Ανδρέας Μουστοξύδης.

12. Για παράδειγμα, το Gabinetto Letterario της Φλωρεντίας, ένας από τους σπουδαιότερους φορείς νεωτεριστικών ιδεών του ιταλικού Risorgimento, υπήρξε χώρος συνάντησης Ελλήνων και φιλελλήνων και κέντρο προώθησης της Ελληνικής Επανάστασης. Βλ. Α. Σιδέρη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1989, σ. 37-69.

13. Για περισσότερα βλ. Α. Σιδέρη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, ό.π., σ. 104-261.

Universitates (συνεργατικών εταιρειών),¹⁴ εντοπίζονται στον 11ο αιώνα.¹⁵ Στις αρχές του 13ου αιώνα στις Universitas προστέθηκε και μία εταιρεία ιατρών (dottorum in arte medicinae et in arte chirurgiae). Παρ' όλα αυτά, οι πανεπιστημιακές σπουδές στην Πίζα αναγνωρίστηκαν επίσημα με το σιγίλιο του Πάπα Κλήμη του ΣΤ' στις 3 Σεπτεμβρίου 1343 και την ίδρυση του Studio Generale.¹⁶ Βέβαια, η μεγάλη άνθιση των σπουδών στην Πίζα συντελέστηκε κατά τους επόμενους αιώνες (15ο-17ο) με την υποστήριξη των Μεδίκων. Την περίοδο αυτή διδάξαν στο πανεπιστήμιο σημαντικές προσωπικότητες, ενώ προήχθησαν η μελέτη της ανατομίας και διάφορες χειρουργικές πρακτικές, οι οποίες εφαρμόζονταν αρχικά στα πτώματα των εκτελεσμένων. Από τα τέλη του 17ου έως τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα το Μεγάλο Δουκάτο των Μεδίκων παρακμάζει και μαζί του και το πανεπιστήμιο. Νέα άνθηση θα σημειωθεί με την έλευση στην εξουσία του Λεοπόλδου Α' του οίκου της Λωρραίνης το 1765. Είναι η εποχή κατά την οποία επανέρχονται οι σπουδές της χειρουργικής με εμπνευστή τον «τοσκάνο Ιπποκράτη», όπως ονομάστηκε, Francesco Vaccà Berlinghieri (1732-1812).¹⁷

Οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης, οι οποίες είχαν ήδη εισχωρήσει στο Πανεπιστήμιο της Πίζας από τα τέλη του 18ου αιώνα, βρήκαν την έμπρακτη υποστήριξή τους κατά την περίοδο της γαλλικής κυριαρχίας (1801-1815), όταν «ιακωβίνοι» καθηγητές κατέλαβαν διάφορες έδρες. Το προοδευτικό αυτό κλίμα δεν άλλαξε σε μεγάλο βαθμό κατά την παλινόρθωση του Μεγάλου Δουκάτου της Τοσκάνης και την επάνοδο στην εξουσία του οίκου της Λωρραίνης (1815-1859). Αντίθετα, ενισχύθηκε από το ιταλικό πνευματικό κίνημα και τις αρχές του Risorgimento που είχαν διεισδύσει δυναμικά στους διδασκαλικούς και μαθητικούς κύκλους του πανεπιστημίου. Παρ' όλα αυτά, δεν έλειψαν περίοδοι διωγμών και περιορισμών, εκ μέρους της διοίκησης, έως την οριστική ένωση της Τοσκάνης με την κυβέρνηση του Piemonte (1859). Μετά την επίσημη σύσταση του

14. Οι πρώτες Universitas είχαν ως αντικείμενο τη μελέτη του ρωμαϊκού δικαίου και των νόμων του Ιουστινιανού. Βλ. Α. Σιδέρη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, ό.π., σ. 87.

15. S. Talamo, "I documenti pontifici riguardanti l' Università di Pisa by Carlo Fedeli", *Rivista Internazionale di Scienze Sociali e Discipline Ausiliarie*, Vol. 48, Fasc. 191, Novembre 1908, σ. 442-443. Πρβλ. Α. Σιδέρη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, ό.π., σ. 87.

16. Βλ. επίσης Ν. Caturegli, "Le origini dello Studio di Pisa", *Studi sulla storia dell' Università di Pisa*, Edizioni ETS, Pisa 1994.

17. Α. Σιδέρη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, ό.π., σ. 87-93.

ιταλικού κράτους το 1861, το Πανεπιστήμιο της Πίζας ενσωματώνεται σταδιακά στο ενιαίο εθνικό εκπαιδευτικό σύστημα.¹⁸

Στην Πίζα συγκεντρώθηκε μεγάλος αριθμός ελλήνων φοιτητών, ιδίως κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, έπειτα και από την προτροπή σημαντικών προσωπικοτήτων της εποχής, όπως ο Αδαμάντιος Κοραής και ο Ιωάννης Καποδίστριας.¹⁹ Εξάλλου, στην περιοχή βρισκόταν εγκατεστημένος ο μητροπολίτης Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας (1815-1828), ο οποίος ήταν ευρέως γνωστός για τη φιλεκπαιδευτική του δράση.²⁰

Ένας μεγάλος αριθμός ελλήνων φοιτητών ακολούθησε σπουδές ιατρικής – φιλοσοφίας. Η έλλειψη επιστημόνων ιατρών στο σύνολο του ελλαδικού χώρου,²¹ η οικονομική και κοινωνική καταξίωση που εξασφάλιζε το συγκεκριμένο επάγγελμα, καθώς και η διευκόλυνση πιθανώς μιας πολιτικής σταδιοδρομίας στον τόπο προέλευσής τους συνηγορούσαν στην επιλογή των παραπάνω σπουδών.²²

Η ιατρική απέκτησε επιστημονική αυτοτέλεια μόλις μετά τις μεγάλες εργαστηριακές ανακαλύψεις στα τέλη του 19ου αιώνα. Έως τότε είχε καθορά φιλοσοφικό υπόβαθρο και από κοινού με άλλες επιστήμες γνωσιολογικό προσανατολισμό, με σκοπό την κατανόηση του κόσμου και της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση και τα φυσικά φαινόμενα.²³ Ως εκ τούτου, οι αντίστοιχες πανεπιστημιακές

18. Α. Σιδέρη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, ό.π., σ. 93-104.

19. Ζαχ. Τσιρπανλής, «Οι έλληνες φοιτητές στα ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια και η παρουσία τους στην πανεπιστημιακή ζωή της νεώτερης Ελλάδας (1800-1850)», ό.π., σ. 329-330. – Ν. Τωμαδάκης, «Έλληνες Ιατροί σπουδάζσαντες εις Πίσαν (1805-1824)», ό.π., σ. 395.

20. Ν. Τωμαδάκης, «Έλληνες Ιατροί σπουδάζσαντες εις Πίσαν (1805-1824)», ό.π., σ. 395. – Ζαχ. Τσιρπανλής, «Οι έλληνες φοιτητές στα ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια και η παρουσία τους στην πανεπιστημιακή ζωή της νεώτερης Ελλάδας (1800-1850)», ό.π., σ. 330.

21. Ο Αδαμάντιος Κοραής καλούσε τους συμπατριώτες του που είχαν τα οικονομικά μέσα να αυξήσουν τον αριθμό των «αληθινών ιατρών», ενώ σημείωνε ότι τα νοσοκομεία μεταβάλλονται «εις αληθινά μακελεία», εξαιτίας της έλλειψης επιστημονικού προσωπικού. Βλ. Γ. Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία: χειρόγραφα και έντυπα*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1994, τ. Γ', σ. 15-16.

22. Είναι παροιμιώδεις οι συγκρούσεις που προκλήθηκαν μεταξύ των «ετερόχθονων», σπουδασμένων στο εξωτερικό, οι οποίοι κατέλαβαν διάφορα αξιώματα και σημαντικές θέσεις στον κρατικό μηχανισμό του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και των «αντόχθονων», οι οποίοι αν και κατά το πλείστον δεν έτυχαν ιδιαίτερης μόρφωσης υπέστησαν όμως τα περισσότερα δεινά κατά την Ελληνική Επανάσταση. Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλής, «Οι έλληνες φοιτητές στα ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια και η παρουσία τους στην πανεπιστημιακή ζωή της νεώτερης Ελλάδας (1800-1850)», ό.π., σ. 331-332.

23. Στο «Υγεινατάριον» του Σπυρίδωνα Βλαντή που εκδόθηκε στη Βενετία το 1820 διαβάζουμε σχετικά: «*Η σπουδή της Ηθικής Φιλοσοφίας προς καλήν κυβέρνησιν των ανθρω-*

σπουδές ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με τη φιλοσοφία, ενώ ο τομέας της χειρουργικής αποτελούσε ανεξάρτητο κλάδο, έως μία όψιμη περίοδο.

Κατά συνέπεια, έως τα τέλη του 19ου αιώνα ήταν καθιερωμένη η θεωρία των χυμών²⁴ και η μiasματική θεωρία του Ιπποκράτη, σύμφωνα με την οποία τα λοιμώδη νοσήματα οφείλονταν στους μiasματικούς ατμούς, από την αποσύνθεση της ύλης. Παράλληλα, αρκετοί ήταν οι υποστηρικτές της μολυσματικής ή μικροβιακής θεωρίας, η οποία εισήγαγε τους μικροοργανισμούς ως αιτιολογικούς παράγοντες των λοιμωδών νοσημάτων, ενώ υποδείκνυε την εφαρμογή προληπτικών μέτρων για την αντιμετώπισή τους. Μια τρίτη θεωρία αποδεχόταν τη μικροβιακή, υποστήριζε δε την επίδραση και άλλων παραγόντων που έχουν να κάνουν με την ιδιοσυστασία του ατόμου, καθώς και με τα ιδιαίτερα κοινωνικά και γεωγραφικά χαρακτηριστικά.²⁵

Η ανακάλυψη των μικροβίων ως αιτιολογικών παραγόντων των νοσημάτων και η εφαρμογή των εμβολίων για την ενίσχυση του ανοσοποιητικού συστήματος σηματοδότησαν μία νέα εποχή για την ιατρική μεταθέτοντας το πεδίο ενδιαφέροντος από τη φιλοσοφική και ιδεολογική διερεύνηση στην κλινική παρατήρηση και στην εφαρμογή των αποτελεσμάτων της εργαστηριακής έρευνας.²⁶ Από την άλλη πλευρά, το νέο σύστημα αξιών που εισήγαγε ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, καθώς και οι σύγχρονες ανάγκες που δημιούργησαν η βιομηχανική επανάσταση και η αστικοποίηση έθεσαν τις βάσεις για την ορθολογικότερη αντιμετώπιση της ασθένειας, αλλά και του θανάτου, αποβάλλοντας προοδευτικά ιδεολογικά περιβλήματα του παρελθόντος και εστιάζοντας στη βελτίωση των συνθηκών ζωής του ανθρώπου, καθώς και στην πρακτική αντιμετώπιση ζητημάτων δημόσιας υγείας.²⁷

πίνων πράξεων και η σπουδή της Ιατρικής προς ιδίαν μας διαφύλαξιν είναι βέβαια αι πλεόν αναγκαίαι εις τον άνθρωπον. Η μία πρέπει εξ' ανάγκης να βοηθή την άλλην και να ωφελοῦνται αμοιβαίως». Βλ. Γ. Καράς, Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία: χειρόγραφα και έντυπα, ό.π., σ. 26-27. Βλ. επίσης Κ. Κωστής, Στον καιρό της πανώλης: εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος -19ος αιώνας, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995, σ. 27.

24. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη θεωρία, η ισόρροπη συνύπαρξη χυμών στο σώμα, η «ευκρασία», είναι ταυτόσημη με την υγεία, ενώ αντίθετα η υπερίσχυση ενός εξ' αυτών, η «δυσκρασία», προκαλεί την ασθένεια. Βλ. Κ. Κωστής, Στον καιρό της πανώλης, ό.π., σ. 1-2.

25. Για περισσότερα σχετικά με τις θεωρίες του 19ου αιώνα, βλ. Ι. Πολυχρονίδης, *Δημόσια Υγεία, Κοινωνική Πρόνοια και Υγειονομική Πολιτική στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2010, σ. 22-24.

26. Βλ. επίσης Ι. Πολυχρονίδης, *Δημόσια Υγεία, Κοινωνική Πρόνοια και Υγειονομική Πολιτική στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, ό.π., σ. 12.

27. Ι. Πολυχρονίδης, *Δημόσια Υγεία, Κοινωνική Πρόνοια και Υγειονομική Πολιτική στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, ό.π., σ. 17-18.

Οι εργαστηριακές ανακαλύψεις των Louis Jean Pasteur (1822-1895) και Robert Koch (1843-1910)²⁸ υπήρξαν καθοριστικής σημασίας για την εξέλιξη της σύγχρονης ιατρικής και απέδειξαν τη συμβολή των μικροβίων. Από την άλλη πλευρά, η επινόηση του δαμαλισμού κατά της ευλογιάς από τον Edward Anthony Jenner (1749-1823) το 1798,²⁹ καθώς και ο εμβολιασμός, τον οποίο καθιέρωσε ο Pasteur από το 1881, για την πρόληψη της χολέρας των πουλερικών, του άνθρακα, του ερυσίπελα των χοίρων και της λύσσας, έστρεψε το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας προς την ενεργητική ανοσοποίηση και την πρόκληση υψηλού βαθμού αντίστασης στους παθογόνους μικροοργανισμούς. Οι συγκεκριμένες ανακαλύψεις αποσαφήνισαν οριστικά ότι τα λοιμώδη νοσήματα, όπως η ευλογιά, η χολέρα, η φυματίωση, ο τύφος και η ελονοσία, προκαλούνται από συγκεκριμένες αιτίες και ότι ο βαθμός ευαισθησίας του ανθρώπου σε αυτά καθορίζεται από κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες.³⁰

Στον αντίποδα της επιστημονικής ιατρικής βρισκόταν η παραδοσιακή-λαϊκή ιατρική, η οποία ανθούσε στα Ιόνια νησιά, στην Ήπειρο και γενικά στον ελληνικό χώρο ακόμα και στις αρχές του 20ού αιώνα. Οι εμπειρικοί πρακτικοί θεραπευτές αποκτούσαν συνήθως την άδεια ασκήσεως του επαγγέλματος με την υπόθεση ότι είχαν εκπαιδευθεί για κάποια έτη, από κάποιον έμπειρο ιατρό ή χειρουργό, και κατόπιν ειδικής εξέτασης. Παρ' όλα αυτά, δεν έλειπαν και οι αγύρτες, οι οποίοι προέβαιναν σε ιατρικές και χειρουργικές πράξεις.³¹

28. Ο Louis Pasteur και ο Robert Koch έχουν καθιερωθεί ως «πατέρες» της μικροβιολογίας. Για περισσότερα βλ. E. H. Achernecht, *Ιστορία της Ιατρικής*, εκδ. Μαραθιά, Αθήνα 1998, σ. 205-208.

29. Οι ιατροί Ιάκωβος Πυλαρινός από το Ληξούρι (1659-1718) και Εμμανουήλ Τιμόνης από τη Χίο (1669-1720) εφάρμοσαν επιστημονικά, ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα, τον εμβολιασμό ή «ευλογιασμό» για την προστασία από την ευλογιά, τον οποίο χρησιμοποιούσαν παραδοσιακά οι πρακτικοί θεραπευτές στην Κωνσταντινούπολη. Η συγκεκριμένη μέθοδος συνίστατο στη λήψη υγρού από φλύκταινες ανθρώπου νοσούντος από ελαφριά μορφή ευλογιά και στην εμφύτευσή του στο δέρμα υγιών παιδιών, με σκοπό την πρόκληση ανοσίας. Ο «ευλογιασμός» αποτελεί τον πρόδρομο του δαμαλισμού του Jenner, για τον οποίο χρησιμοποιήθηκε η λήψη υγρού από φλύκταινες δαμάλεως. Για περισσότερα βλ. Σπ. Χαροκόπος, *Επτανησιακή Ιατρική: ιστορική και ιατροκοινωνική μελέτη (από τον 16ο αιώνα μέχρι σήμερα)*, ό.π., σ. 107-111. – Δ. Καραμπερόπουλος, «Εμβολιασμός: η πρώτη επιστημονική εφαρμογή του από τους Έλληνες Ιατρούς Εμμ. Τιμόνη και Ιακ. Πυλαρινό (αρχές 18ου αι.)», *Δελτίο Α' Παιδιατρικής Κλινικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. 53, τχ. 4, Αθήνα 2006, σ. 347-351.

30. Ι. Πολυχρονίδης, *Δημόσια Υγεία, Κοινωνική Πρόνοια και Υγειονομική Πολιτική στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, ό.π., σ. 25-26.

31. Το 1845 με Διάταγμα της Ιονίου Γερουσίας ορίστηκε ότι δικαίωμα άσκησης επαγγέλματος του ιατρού, χειρουργού και φαρμακοποιού είχαν όσοι κατά το παρελθόν είχαν αποκτήσει άδεια από την αρμόδια αρχή και στο εξής μόνο όσοι λάμβαναν δίπλωμα από ιατρική

Σύμφωνα με τον βρετανό υγειονομικό αξιωματικό John Hennen, οι κάτοικοι των Ιονίων νήσων κατέφευγαν στους επιστήμονες ιατρούς μόνο όταν υπήρχε μεγάλη ανάγκη, ενώ έκαναν χρήση βοτάνων, όπως το *dispacus* ή νεροκρατή, η αλόη, η αριστολογία, το σιτάρι ή ο απήγανος, για τη θεραπεία διαφόρων ασθενειών.³²

Η λαϊκή ιατρική παράδοση ανατράπηκε βαθμιαία μετά την εδραίωση της συμβατικής ιατρικής και την καθιέρωσή της από τον κρατικό μηχανισμό. Η επιστημονική γνώση που αποκτήθηκε από τους έλληνες φοιτητές του εξωτερικού μεταφέρθηκε σταδιακά και στον τόπο καταγωγής τους.

Όπως αντιλαμβανόμαστε από τα παραπάνω, ο 19ος αιώνας αποτέλεσε μία μεταβατική περίοδο για την ιατρική, καθώς έθεσε της βάσεις για τον ουσιαστικό εκσυγχρονισμό της επιστήμης, έπειτα από μία περίοδο είκοσι τεσσάρων περίπου αιώνων. Από την άλλη πλευρά, οι επιστημονικές ανακαλύψεις εντάσσονται σε μία κρίσιμη ιστορικά συγκυρία, μεγάλων μετασχηματισμών, οι οποίοι άλλαζαν ουσιαστικά την εικόνα του κόσμου και ιδίως της Ευρώπης. Εντός του παραπάνω πλαισίου, ο Κωνσταντίνος Μακρής, όπως και πολλοί νέοι από τον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, επέλεξαν να ακολουθήσουν σπουδές ιατροφιλοσοφίας στο εξωτερικό, καθώς το συγκεκριμένο επάγγελμα θα τους εξασφάλιζε οικονομική και κοινωνική ανέλιξη. Πολλοί από αυτούς, εξάλλου, επέστρεψαν στον τόπο καταγωγής τους μετά το πέρας των σπουδών τους και κατέλαβαν σημαντικές θέσεις στον κρατικό μηχανισμό του νεοσύστατου ελληνικού κράτους προκαλώντας, ωστόσο, συχνά ρήξη με τις παραδοσιακές δομές, η οποία θα είναι εμφανής για μία μεγάλη περίοδο της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας.

Στη σύγχρονη εποχή, ίσως η έννοια της ιατροφιλοσοφίας να είναι πιο επίκαιρη από ποτέ, καθώς την εκρηκτική πρόοδο της συμβατικής ιατρικής επιστήμης διαδέχτηκαν ο επαναπροσδιορισμός των ορίων της και η ανάδυση άλλων, εναλλακτικών, μορφών ολιστικής αντιμετώπισης των ασθενειών. Η σύγχρονη αυτή τάση επικεντρώνεται στο «όλον» με την έννοια της ψυχοσωματικής ενότητάς, καθώς και στην ισορροπία του βιο-ενεργειακού δυναμικού του οργανισμού,

σχολή. Ανάλογες ρυθμίσεις περιέχονται στους κανονισμούς του 1860 περί άσκησης της φαρμακευτικής στην οθωμανική αυτοκρατορία και του 1872 σχετικά με την άσκηση της ιατρικής. Βλ. Ι. Λασκαράτος, *Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική προστασία στα Επτάνησα επί Αγγλοκρατίας (1815-1864)*, ό.π., σ. 56-62, 65-83. – Ι. Παναγιωτίδου, *Υγεία και περίθαλψη στην Ήπειρο τον δέκατο ένατο αιώνα (1788-1913)*, ό.π., σ. 69-86. Βλ. επίσης Γ. Βαβαρέτος, *Κομπογιαννίτες, Ματσουκάδες, οι ξακουσμένοι αυτοδίδακτοι Γιατροί απ' το Ζαγόρι της Ηπείρου*, Αθήνα 1972.

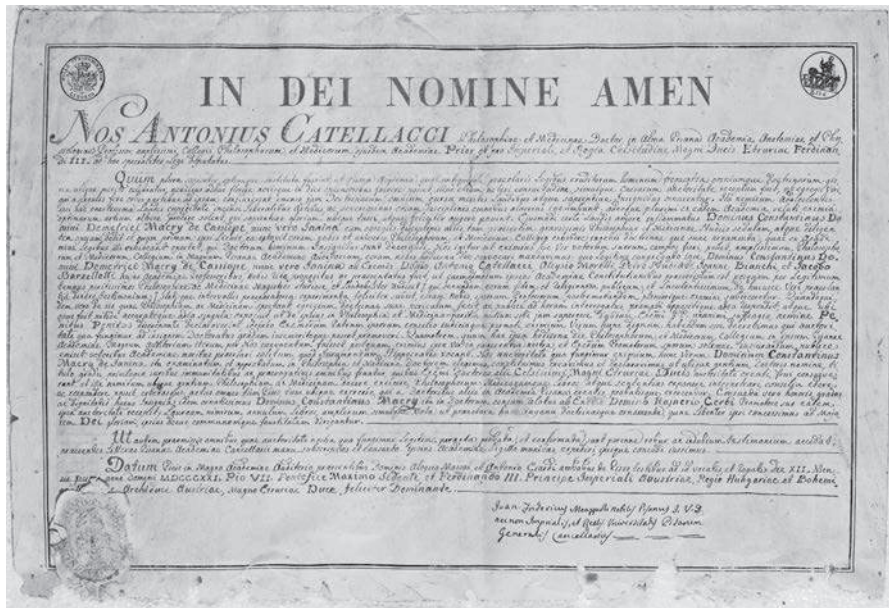
32. J. Hennen, *Sketches of the Medical Topography of the Mediterranean: comprising an account of Gibraltar, the Ionian Islands and Malta*, Thomas and George Underwood, London 1830, σ. 196.

ενώ υπερβαίνει τον καρτεσιανό διαχωρισμό του πνεύματος και της ύλης και τον ρεαλιστικό θετικισμό ανακαλύπτοντας εκ νέου τις βασικές αρχές των ιατροφιλοσόφων του παρελθόντος.

Περίληψη / Summary

Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Μακρή, απόφοιτου ιατρο-φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου της Πίζας το 1821, αποτελεί αντικείμενο της παρούσας εισήγησης εγείροντας το ενδιαφέρον μας για μια σειρά από ζητήματα, όπως η φοιτητική μετανάστευση και τα πανεπιστημιακά ιδρύματα της Ευρώπης, η ιατρική επιστήμη κατά τον 19ο αιώνα και οι επαγγελματίες ιατροφιλόσοφοι.

The case of Constantinos Makris, medical philosophy graduate of the University of Pisa in 1821, is the subject of this paper raising our concern about a number of issues, such as student migration and the universities of Europe, medical science in the 19th century and the professional medical philosophers as well.

Πτυχίο Κωνσταντίνου Μακρή, Πανεπιστήμιο Πίζας, 12 Ιουνίου 1821.

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΦΑΤΣΕΑ

Δήμητρα Γιωτοπούλου

Οι ιστορικές και κοινωνικές συγκυρίες, αλλά και η δυσμενής γεωγραφική θέση των Κυθήρων, δεν ευνόησαν, συγκριτικά με τα υπόλοιπα Επτάνησα, τη δημιουργία κατάλληλων προϋποθέσεων για την ευρεία ανάπτυξη των τεχνών και των γραμμάτων στο νησί. Τα Κύθηρα στην πραγματικότητα λειτούργησαν ως ενδιάμεσος σταθμός από την Κρήτη προς τα ενετοκρατούμενα Επτάνησα.¹ Η αδυναμία δημιουργίας πρωτογενούς παραγωγής στο νησί οδήγησε, όσους λόγιους γεννήθηκαν στα Κύθηρα, να μη δραστηριοποιηθούν στο νησί, αλλά να διαπρέψουν σε άλλα μέρη της Ελλάδας, αξιοποιώντας βέβαια τα προνόμια της επτανησιακής τους παιδείας.

Μια σημαντική πνευματική μορφή των Κυθήρων ήταν ο Αντώνιος Φατσέας, ο οποίος γεννήθηκε στα Κύθηρα το 1821 και πέθανε στο Ναύπλιο το 1872.² Πρόκειται για μια πολύπτυχη μορφή λογίου, ποιητή, κριτικού, μεταφραστή, φιλόλογου και σατιριστή, του οποίου η ζωή μοιράστηκε ανάμεσα στα Επτάνησα και σε διάφορα άλλα μέρη της Ελλάδας (Ληξούρι, Τρίπολη, Ναύπλιο, Λαμία, Σπάρτη) λόγω της εκπαιδευτικής του ιδιότητας. Σε όλο το συγγραφικό του έργο είναι έκδηλα τα επτανησιακά γνωρίσματα, αλλά και ο αγώνας του για το φωτισμό της κοινωνίας και την ανεξαρτησία του έθνους.

Μετά την ολοκλήρωση της εγκύκλιας εκπαίδευσής του στα Κύθηρα, ο θεός του, που είχε αναλάβει την ανατροφή του μετά τον πρόωρο θάνατο των γονιών του, τον έστειλε στην Κέρκυρα. Σπούδασε στην Ιόνιο Ακαδημία θετικές επιστήμες (1836-1845), αν και είχε γραφτεί και στο Ιεροσπουδαστήριο, από όπου πήρε δίπλωμα θεολογίας. Τα τελευταία χρόνια των σπουδών του (1841-42) δίδασκε μαθηματικά και γεωγραφία στο Ιεροσπουδαστήριο και από το 1842 έως το 1846 διορίστηκε καθηγητής στο σχολείο του Ληξουρίου, όπου δίδασκε μαθηματικά και γεω-

1. Βλ. Θ. Πυλαρινός, *Η Επτανησιακή Σχολή*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2003, σ. 135.

2. Βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκληβενίτης, «Αντώνιος Φατσέας (1821-1872): οι ιδεολογικές του αναζητήσεις», στα *Πρακτικά Διεθνούς Συνάντησης, Ζητήματα Ιστορίας των Νεοελληνικών Γραμμάτων*, αφιέρωμα στον Κ.Θ. Δημαρά, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 161. Επίσης πιθανές ημερομηνίες γέννησης και θανάτου είναι 1823-1879. Για την άποψη αυτή, βλ. Θ. Πυλαρινός, *Η Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 143.

γραφία. Το 1848 μετακινήθηκε στην Αθήνα, όπου αποφάσισε να σπουδάσει ιατρική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Παρακολούθησε τα μαθήματα των δυο πρώτων ετών της ιατρικής, αλλά και το δεύτερο χρόνο της φιλολογίας και το 1851 διορίστηκε καθηγητής στο γυμνάσιο της Λαμίας. Το 1858 μετατέθηκε στην Τρίπολη, το 1862 στη Σπάρτη και το 1865 στο Ναύπλιο, όπου παρέμεινε ως το τέλος της ζωής του.³

Ο Φατσέας αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα πνευματικού ανθρώπου που αποφάσισε να απομακρυνθεί από την φυσική πνευματική του κοιτίδα, τα Επτάνησα, και να διαπρέψει στην Αθήνα. Την ίδια περίοδο συντελούνταν τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη σημαντικά γεγονότα, τα οποία επηρέασαν πολύπτυχα την ιδεολογική συγκρότηση του Φατσέα. Ο ίδιος αιτιολογεί ως εξής την απόφασή του να μετακινηθεί στην Αθήνα:

παρήτησα την πατρίδα, όχι δια το φόβον των Αγγλων, αλλά με απόφαση να μιν επιστρέψω πλέον· επειδή την έβλεπον εις απελπισίαν και ενώ της ήμην πάντα περιττός, ήρχισα να αισθάνομαι ότι και η ψυχή μου ενεκρούτο. [...]. Αλλ' ερχόμενος εις τας Αθήνας εξηπατήθην και είδα ότι έθνη συνηθισμένα εις την δουλείαν, μετά μεγάλων δυσκολιών ελευθερούνται, αν δε δια θαύματος ελευθερούσιν, απαιτείται καιρός προς την εκτίμησιν του δώρου της ελευθερίας [...]. Αι δε Αθήναι είναι εις τα πάντα το θερμόμετρον του Ελληνικού έθνους, επειδή η πρωτεύουσα της μόνης ελευθέρας μερίδος του έθνους μας, ως τίποτε δεν δύναται να εμποδίση την ανάπτυξιν και ό, τι δύναται να έχη το έθνος ολόκληρον.⁴

Δεν είναι τυχαίο άλλωστε το γεγονός ότι όλα τα κείμενα που περιέχουν τις απόψεις του για την πολιτική, κοινωνική και πνευματική κατάσταση στα Επτάνησα γράφτηκαν, αφού ο Φατσέας είχε ήδη αποφασίσει να εγκαταλείψει τα Επτάνησα και να εγκατασταθεί στην Αθήνα (το 1848 περίπου). Ένας βασιικός λόγος που τον οδήγησε σε αυτή την απόφαση ήταν η απογοήτευση που ένιωθε για τη δυσλειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος. Γεμάτος πικρία και αγανάκτηση γράφει στις 4 Οκτωβρίου του 1847 μια επιστολή προς τους κατοίκους του Ληξουρίου στην οποία, αφού εκθέτει τα προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης, εκφράζει τη θλίψη του για το γεγονός ότι μέσα σε πέντε χρόνια δεν κατάφεραν να ολοκληρώσουν τη βασική εκπαίδευση ούτε εκατό μαθητές.⁵ Σύμφωνα με τον Φατσέα αυτή η κατάσταση οφείλεται στο αποτυχημένο εκπαιδευτικό σύστημα. Μέσα από το κείμενό του διαφαίνεται εναργέστατα η πεποίθησή του ότι ένας

3. Βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Αντώνιος Φατσέας (1821-1872): οι ιδεολογικές του αναζητήσεις», ό.π., σ. 161.

4. Βλ. Αντώνιος Φατσέας, *Η εικοστή πέμπτη Μαρτίου του 1949*, Αθήνα, 1849, σ. 9.

5. Βλ. Αντώνιος Φατσέας, «Προς τους κατοίκους του Ληξουρίου, Κεφαλληνία, 4 Οκτωβρίου 1847», *Εφημερίς Επίσημος Ηνωμένου Κράτους Ιονίων Νήσων*, αρ. 145, 27.09/09.10.1847, σ. 23-24.

λαός που δεν είναι μορφωμένος δεν μπορεί να διεκδικήσει την ελευθερία και ανεξαρτησία του. Ένας ακόμα λόγος, που ενίσχυσε την απόφασή του να εγκαταλείψει τα Επτάνησα, ήταν η αρνητική στάση του προς τους Άγγλους. Το σατιρικό δοκίμιο του Φατσεά *Τα Ολύμπια εις την Επτάνησον* είναι ένα δριμύ κατηγορητήριο εναντίον των Άγγλων και των επτανήσιων συνεργατών τους. Σε αυτό το κείμενο γράφει χαρακτηριστικά:

τον αισχρόν τον ονομάζω αισχρόν· δεν στέκει εις το χέρι μου να καταστήσω τίμιον τον άτιμον, είμαι απλώς ιστοριογράφος, δεν επρόσθεσα ούτ' γρυ αφ' όσα δε γίνονται, αλλ' ούτε ενόμισα δίκαιον και να αφαιρέσω. Αν είναι κακά κατηγορήσατε τους Άγγλους οι οποίοι τα κάμνουν, τους αγωνιστάς οι οποίοι συντρέχουν και σας οι οποίοι τα υποφέρετε.⁶

Ο επτανήσιος της διασποράς έχοντας εντυφλήσει στην Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα αγωνίστηκε με θέρμη για την απελευθέρωση του ελληνικού λαού από τα δεσμά. Η άποψή του για καθολική ανεξαρτησία, απελευθέρωση και ελευθεροτυπία φαίνεται αναργέστατα σε κείμενά του με πολιτικό χαρακτήρα. Στο δοκίμιο *Η εικοστή πέμπτη Μαρτίου του 1949* γράφει σχετικά:

Εις εποχήν όμως γενικού ενθουσιασμού υπέρ της ελευθερίας των εθνών, δεν συντέτεινεν ολίγον και η ιδέα της εθνικής μας ανεξαρτησίας· επειδή και η τύχη της μικράς μας πατρίδος εξαρτάται εξ' εκείνης όλων του έθνους, του οποίου σχηματίζομεν μερίδα.⁷

Υποστήριζε την επανάσταση του λαού και διακήρυσσε την αντίθεσή του κατά της αγγλικής αρμοστείας, τονίζοντας ότι οι Άγγλοι ήταν ένα εχθρός «συστηματοποιημένος» που είχε ως στόχο την υποδούλωση τους:

Έτυχε δια κακήν μας τύχην το έθνος τούτο να ήναι το αδικώτερον, ληστικώτερον και απανθρωπότερον υπό την υφήλιον και ο συστηματοποιημένος εχθρός της ανθρωπότητας». [...] «Η συνθήκη του Παρισίον μας θέλει λαόν ελεύθερον και ανεξάρτητον και μας δίδει το δικαίωμα να κάμωμεν ελευθέρως τους νόμους οι οποίοι μας συμφέρον και τούτους να επικυρώση μόνον ο Βασιλεύς της Αγγλίας.⁸

Οι ίδιες απόψεις επανέρχονται και στα μεταγενέστερα κείμενά του: *Ο θεομπαίκτης παιδαγωγός ή η επτανησιακή ελευθεροτυπία (1849)⁹* και *Ο χωριάτης, ο*

6. Βλ. Αντώνιος Φατσεάς, *Τα Ολύμπια εις την Επτάνησον*, Αθήνα, 1848, σ. 6-13.

7. Βλ. Αντώνιος Φατσεάς, *Η εικοστή πέμπτη Μαρτίου του 1949*, ό.π., σ. 9.

8. Βλ. Αντώνιος Φατσεάς, *Οι Άγγλοι εις την Επτάνησον*, Αθήνα, 1848, σ. 10-12.

9. Βλ. Αντώνιος Φατσεάς, *Ο θεομπαίκτης παιδαγωγός ή η επτανησιακή ελευθεροτυπία*, Αθήνα, 1849.

Κεφαλονίτης: Φυλλάδιον Α' προς τους πολιτικούς της Επτανήσου (1850).¹⁰ Σε αυτά τα δυο δοκίμια ο Φατσέας απευθυνόμενος στους Επτανήσιους τους παρακινεί να αποδεσμευτούν από την αμάθεια και να καταπολεμήσουν τη διαφθορά μέσω της παιδείας.

Σταθμός στην πνευματική συγκρότηση του Φατσέα ήταν η γνωριμία του με τον Διονύσιο Σολωμό, από τον οποίο επηρεάστηκε ως προς τη διαμόρφωση των γλωσσικών του απόψεων. Και οι δυο διακρίνονταν από έναν έντονο επτανησιακό πατριωτισμό. Ο κυθήριος λόγιος υπηρετώντας το συντηρητικό και στείρο εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής του και βαθιά επηρεασμένος από το Σολωμό τάχθηκε υπέρ της δημοτικής γλώσσας και κατά (ιλογιοτατισμού).¹¹ Υποστήριζε ότι ο λαός πρέπει να μιλάει την ελληνική κοινή, γιατί σε αυτή οι άνθρωποι μπορούν να εκφράσουν καλύτερα τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους. Θεωρούσε ακόμα ότι η νέα ελληνική αποτελεί συνέχεια της αρχαίας και δεχόταν τη συνύπαρξη της κοινής γλώσσας με τύπους της αρχαίας.

Το 1870 συνέθεσε το γνωμικό στιχούργημα *Αι ευχαί της πρωτοχρονιάς του 1870*, το οποίο υπέβαλε στο Βουτσινάιο διαγωνισμό, αλλά δεν διακρίθηκε. Οι κριτές στην εισήγησή τους επισημαίνουν ότι το γνωμικό αυτό ποίημα, αν εξαιρεθούν οι ταυτολογίες και οι πλατειασμοί, εμπεριέχει πολλές αλήθειες, αλλά δεν μπορούν να το τιμήσουν, γιατί ο Φατσέας είχε συνθέσει το ποίημα αυτό στη δημοτική, παραβιάζοντας έναν βασικό όρο του διαγωνισμού. Κλείνοντας την εισήγησή τους παροτρύνουν τον επτανήσιο λόγιο να δημοσιεύσει το κείμενο αυτό.¹²

10. Βλ. Αντώνιος Φατσέας, *Ο χωριάτης, ο Κεφαλονίτης: Φυλλάδιον Α' προς τους πολιτικούς της Επτανήσου*, Αθήνα, 1850.

11. Βλ. Θ. Πυλαρινός, *Η Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 142.

12. Οι κριτές του διαγωνισμού στην εισήγησή τους για το κείμενο αυτό αναφέρουν τα εξής: «Το εις κοινήν γλώσσαν, αλλά μετ' ευτραπείας και χάριτος πολλής συγγραφέν τούτο ποίημα δεν έχει μύθον. Υπό το πρόσχημα απλών ευχών της πρωτοχρονιάς πολλάς της πολιτείας και των ηθών και έξεων ημών κακίας ο ποιητής αυτού μετάγαθότητος αδελφικής, ή μάλλον ειπείν πατρικής στηλιτεύει. Πολλά και καλά συμβουλέων, αρτύει τα πάντα δι' επιχαρίτου Σωκρατικής ειρωνείας· σκόπτει ουχί διά να λυπήση, αλλά δια να διορθώση· διό και υπό το σκόμμα του διαγιγνώσκει τις το φρόνημα αγαθού πολίτου και ενάρετου πατριώτου. Εις όλας δε τας σελίδας αυτού φαίνεται πείρα του κόσμου και θέλητρον τοιούτον, ώστε λυπείται ο αναγνώστης, όταν φθάση εις τον τελευταίον τον ποιήματος στίχον [...]. Βλ. Κρίσις του Βουτσιναίου Ποιητικού Αγώνος: εν έτει ΑΩΟ' αναγνωσθήσα την 1η Μαΐον εν τη μεγάλη αιθούσῃ του εν Αθήναις Εθνικού Πανεπιστημίου, Αθήνα, 1870, σ. 24.

12. «Τοιούτον είναι, κύριοι, το ποίημα το οποίον φέρει αγαθός ανήρ υπό πατριωτικών αισθημάτων εμπνευσθείς υπέβαλεν. Εάν έλειπον εξ' αυτού γεροντικάι τινες ταυτολογίαι και πλατυσμοί ήθελε βεβαίως φανή έτι καλήτερον. Αυτούμεθα μη δυνάμενοι να στέψωμεν τας περιεχομένας εν αυτό αυτοστέπτους αληθείας, διότι κωλύόμεθα υπό τον ρητού όρον τον διαγωνίσματος. Στέφομεν λοιπόν τον ποιητήν δια ρόδων, και αποπέμποιμεν αυτόν τον αγώνος εκ-

Την ίδια τύχη είχε και η πολιτική κωμωδία Βερτόλδος (1871), την οποία είχε επίσης υποβάλει στον ίδιο διαγωνισμό. Στα προλεγόμενα της κωμωδίας ο ίδιος ο συγγραφέας εκθέτει την ανάγκη για χρήση και καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας:

*Οποίον εθνικόν κέρδος, αν επεκράτει η ιδέα του Βηλαρά της ελευθέρως αναπτύξεως της γλώσσης· το έθνος θα ήτο σοφόν και πλούσιον, επομένως ισχυρόν.*¹³

Οι πανεπιστημιακοί, λοιπόν, κριτικοί δεν τίμησαν τα έργα αυτά, γιατί ο Φατσέας είχε παραβεί ένα σημαντικό όρο του διαγωνισμού: είχε συνθέσει τα έργα αυτά στη δημοτική γλώσσα.

Στο δοκίμιο «Περί της γλώσσης και Παιδείας των νεότερων Ελλήνων» ο κυθήριος λόγιος εκθέτει τις απόψεις του για τη γλώσσα, τις οποίες συσχετίζει με την παιδεία των Ελλήνων. Ο Φατσέας πίστευε ότι η αποκήρυξη της κοινής γλώσσας, ως γλώσσας της ποιήσεως, θα σήμαινε την καταδίκη του ποιητικού πνεύματος και τόνιζε ότι η γλώσσα της ζωής και της αλήθειας είναι αυτή στην οποία έγραψε τα έπη του Όμηρος, έψαλλε η Σαπφώ, ο Αισχύλος, ο Πίνδαρος, ο Θουκυδίδης.¹⁴ Αναφορικά με τη σημασία της ποίησης στη συνέχεια της γλώσσας γράφει τα εξής:

*Την αρχαίαν Ελλάδα, κύριοι εμόρφωσεν η ποίησις και εκ ποιήσεως επήρσεν φιλοσοφία· ο Όμηρος είναι της αρχαίας Ελλάδος ο διδάσκαλος· ο Ηρόδοτος είναι εις πεζόν λόγον η Οδύσσεια· ο Θουκυδίδης η δημηγορία· η φιλοσοφία του Πλάτωνος ζη, συνδιαλέγεται, και ο Αριστοτέλης συλλέγει τους καρπούς και τους τοποθετεί εις αποθήκας. Και ο νέος ελληνικός λαός θέλει μορφωθεί δια της ποιήσεως· αλλ' εκ της ποιήσεως δεν θέλει πηγάζει η φιλοσοφία· αυτή είναι μορφωμένη ήδη· αυτή θα φωτίση τον ποιητήν και θα τον οδηγήση.*¹⁵

Ο Φατσέας, όντας αρχαιομαθής, θεωρούσε ότι η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών κειμένων ήταν ιδιαίτερα σημαντική στη μόρφωση του έθνους. Γι' αυτό το

φράζοντες συνάμα και την ομόθυμον της επιτροπής ευχήν τον να ιδώμεν όσον ούπω δημοσιευμένον το άλλως καλόν τούτο έργον. Τα δε μέλη της επιτροπής από τούδε κηρύττονται συνδρομηταί αυτού». Βλ. Κρίσις του Βουτσιναίου Ποιητικού Αγώνος: εν έτει ΑΩΟ' αναγνωσθείσα την 1η Μαΐον εν τη μεγάλη αιθούση του εν Αθήναις Εθνικού Πανεπιστημίου, Αθήνα, 1870, σ. 30.

13. Βλ. Αντώνιος Φατσέας, *Ο Βερτόλδος: σειρά πολιτικών κωμωδιών*, Αθήνα, 1871, σ. 4.

14. Βλ. Γεώργιος Ζώρας, «Περί της γλώσσης και Παιδείας των νεότερων Ελλήνων», στο βιβλίο: *Επτανησιακά Μελετήματα Α': Εισαγωγή εις την επτανησιακήν σχολήν*, οι εκπρόσωποι της επτανησιακής σχολής, επτανησίων δοκίμια περί γλώσσης, Αθήνα, 1960, σ. 316.

15. Βλ. Γεώργιος Ζώρας, «Περί της γλώσσης και Παιδείας των νεότερων Ελλήνων», ό.π., σ. 324.

λόγο ασχολήθηκε με τη μετάφραση. Πιο συγκεκριμένα μετέφρασε το βιβλίο του Φιγκιέ *Αι μεγάλοι επιστημονικοί και βιομηχανικοί ανακαλύψεις παρό τα αρχαίους και νεότερους*, ενώ από τα αρχαία κείμενα μετέφρασε την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια*. Στις μεταφράσεις των αρχαίων συγγραφέων ακολούθησε τη μικτή γλώσσα, που είναι ένα κράμα δημοτικής εμπλουτισμένης με στοιχεία καθαρεύουσας. Ο λόγος που επέλεξε αυτή τη μικτή γλώσσα ήταν γιατί προσπάθησε να συμβιβάσει τα γλωσσικά του πιστεύω και να τα συνδυάσει με την επτανησιακή παράδοση, αλλά και με τις απαιτήσεις της κρατικής μηχανής. Στις μεταφράσεις αρχαίων κειμένων (*Ιλιάδα*, *Οδύσσεια*) που προορίζονταν για την εκπαίδευση ο Φατσέας δεν χρησιμοποίησε αμιγή δημοτική γλώσσα. «Έτσι, οδηγήθηκε», επισημαίνει ο Θ. Πυλαρινός, «άλλοτε σε μια δημόδη γλώσσα σεμνά και πειστικά εμπλουτισμένη και άλλοτε στρεβλά διαμορφωμένη και παραμορφωμένη από τις καθαρευουσιάνικες παρεμβολές ή προσθήκες».¹⁶ Ο Φατσέας, λοιπόν, με την ανάμειξη δημοτικής και αρχαϊζουσας, συνέβαλε σημαντικά στην άλωση του αρχαϊσμού στην παιδεία και στη δημιουργία νέων συμβιβαστικών σχημάτων στην εκπαίδευση.

Ο Φατσέας ήταν υπέρμαχος της αρχαίας Ελλάδας και του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και διαμετρικά αντίθετος με τη μίμηση ξενικών στοιχείων τόσο στη γλώσσα όσο και στον πολιτισμό. Υποστήριζε ότι μέσω της μίμησης η γλώσσα πτωχώνει και το έθνος δεν εξελίσσεται. Γι' αυτό το λόγο δεχόταν δυο επίπεδα γλώσσας, τη γλώσσα της επιστήμης και τη γλώσσα της ποίησης.¹⁷ Πίστευε όμως ότι η εξέλιξη της επιστήμης απαιτούσε την εισαγωγή νέων επιστημονικών όρων με τύπους ελληνικούς, γιατί η επιστήμη ξεκίνησε από την αρχαία Ελλάδα:

*Η επιστημονική γλώσσα εμπλουτίσθη, ότι έπρεπε να λάβη και καλώς έλαβε τύπους ελληνικούς και ότι έπρεπε να ελληνίζη· διότι η συντομία και η ακρίβεια της ελληνικής είναι μέγα πλεονέκτημα εις το επιστημονικόν όφος.*¹⁸

16. Βλ. Θ. Πυλαρινός, *Η Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 143.

17. «*Η επιστήμη θέλει απλώς σημεία παραστατικά των ιδεών, και η καλύτερα δι' αυτήν γλώσσαν είναι η μεθοδική, η ανακαλούσα την ιδέαν. [...] Το όνειρο της επιστήμης είναι η δημιουργησις γλώσσης καθολικής. Η επιστήμη είναι φιλόσοφος, αδιαφορεί περί εθνών και εθνικοτήτων, ο επιστήμων δεν είναι όν ιδανικόν και η εύρεσις των αληθειών απαιτεί ον μικράς δαπάνας*». [...] «*Οι παλαιοί διδάσκαλοι εδόξαζον αριστοκρατίαν γραμμάτων ηγονόντο σαφώς και ειλικρινώς την ύπαρξιν της κοινής και εδίδασκον ελληνιστί, διότι απέβλεπον εις την επιστήμην, και ποίησιν εθνικήν θεώρουν τους όμνους της εκκλησίας. Ο καιρός δεν ήτο κατάλληλος, ώστε να τους φέροι να σκεφθώσι περί εθνικής ποιήσεως*» [...]. Βλ. Γεώργιος Ζώρας, «*Περί της γλώσσης και Παιδείας των νεότερων Ελλήνων*», ό.π., σ. 319. 325.

18. Βλ. Γεώργιος Ζώρας, «*Περί της γλώσσης και Παιδείας των νεότερων Ελλήνων*», ό.π., σ. 320.

Στο θέμα της γλώσσας ιδιαίτερα σημαντική θεωρούσε τη συμβολή του πανεπιστημίου. Αναφερόμενος στο ρόλο του πανεπιστημίου αναφορικά με τη γλώσσα της επιστήμης και τη γλώσσα της ποιήσεως γράφει τα εξής:

Μάλιστα δύναται τις να θεωρήση μεγίστην έλλειψιν το να μην ελληνίζει το πανεπιστήμιον· πρέπει να σχηματίζει αριστοκρατίαν σεβαστήν και δια τούτο πρέπει να ελληνίζει, ήγουν όλοι οι καθηγηταί πρέπει να δύνανται να γράφωσιν και να ομιλώσιν ελληνικά και εις την αρχαίαν ελληνικήν να εκθέσωσι τας πρωτοφανείς ιδέας των δια τον επιστημονικόν κόσμον. Αλλ' η γλώσσα η εθνική, η γλώσσα του κοινού βίου, η γλώσσα της ποιήσεως, είναι της δικαιοδοσίας του λαού και το πανεπιστήμιον και οι λόγιοι οιονδήποτε αρπάσαντες αλλοτρίαν δικαιολογίαν, διότι εθεώρησαν το έθνος ανήλικον, επιτόχωναν την γλώσσαν αντί αληθώς να την πλωτίσωσιν, αντί να διαχύσωσι το φως, διέχυσαν το σκότος και την σύγχυσιν και αντί να ενισχύσωσι το εθνικόν πνεύμα και την εθνικήν εκπαίδευσιν, δια της λατρείας του δέρματος της ελληνικής, αντί του πνεύματος, τα παραζαλίζουνσιν.¹⁹

Σημαντική ήταν η συμβολή του κυθήριου λόγιου και στην αναμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος. Στις αρχές του 1851 υπέβαλε πολυσέλιδο υπόμνημα στη βασίλισσα για την αναμόρφωση του προγράμματος των μαθηματικών και της γεωγραφίας στο ελληνικό σχολείο και γυμνάσιο, καθώς με το πρόγραμμα που ίσχυε

διδάσκονται οκτώ έτη τα μαθηματικά και οι μαθηταί αγεωμετρητοί διδάσκονται την Μαθηματικήν Γεωγραφίαν και την Φυσικήν. Εις το Πανεπιστήμιον, ως επί το πλείστον περιμένουν διδαχθώσι στοιχεία Αλγέβρης και αττοιγνομέτρητοι διδάσκονται την γενικήν Φυσικήν.²⁰

Το υπουργείο, αν και διόρισε τον Φατσέα ως καθηγητή μαθηματικών και φυσικής στο γυμνάσιο της Λαμίας, αδιαφόρησε για τις προτάσεις του, αλλά ο ίδιος συνέχισε το έργο του τυπώνοντας έξι σχολικά εγχειρίδια με μαχητικούς προλόγους, που φαίνεται ότι ξεπερνούσαν τα συμβατικά όρια του εκπαιδευτικού προγράμματος. Τα βιβλία αυτά τα δίδαξε αγνοώντας τις επιθέσεις και τις αντιδράσεις που δεχόταν τόσο από τον κρατικό μηχανισμό, όσο και από τους συναδέλφους του. Μια από τις βασικότερες κατηγορίες εναντίον του ήταν ότι τα σχολικά του εγχειρίδια ξεπερνούσαν τις δυνατότητες των μαθητών. Ο ίδιος για να αμυν-

19. Βλ. Γεώργιος Ζώρας, «Περί της γλώσσης και Παιδείας των νεότερων Ελλήνων», ό.π., σ. 320.

20. Βλ. Αντώνιος Φατσέας, *Προς Βασίλισσα*, Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπ. Παιδείας, φ. 103/21, Αθήνα, 1851 (24 Μαρτίου).

θεί δημοσίευσε τις απαντήσεις του στον τύπο ή σε φυλλάδια, μάταια όμως, καθώς καμία επιτροπή πανεπιστημιακών καθηγητών δεν τον δικαίωσε.

Το 1856 εξέδωσε δυο φυλλάδια με τίτλο *Σκέψεις επί της Δημοσίας και Ιδιωτικής εκπαίδευσως των νέων Ελλήνων. Προς τον Υπουργόν της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως*, τα οποία αποτελούν δριμύ κατηγορώ κατά του ελλιπούς και αναποτελεσματικού εκπαιδευτικού συστήματος.²¹ Σε αυτά τα φυλλάδια παρουσιάζει τις σκέψεις του και τις απόψεις του για την αναμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος. Ο ίδιος πίστευε ότι η κυβέρνηση θα έπρεπε να συνεργαστεί με φωτισμένους ανθρώπους των γραμμάτων και να σχεδιάσουν από κοινού ένα νέο εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Επισημαίνει, επίσης, ότι η προσοχή θα πρέπει να εστιαστεί σε τρεις παραμέτρους: α) στους ανθρώπους, β) στο σχέδιο και γ) στην εφαρμογή του σχεδίου.

Αναφορικά με τους ανθρώπους πρότεινε τη σύσταση μιας εξεταστικής επιτροπής που θα συγκροτείται από διακεκριμένους πανεπιστημιακούς καθηγητές, οι οποίοι θα συστήσουν την ελληνική ακαδημία και θα αναλάβουν την εκπαίδευση της νεολαίας.²² Στόχος της κυβέρνησης, υποστήριζε ο Φατσέας, δεν πρέπει να είναι ο πολλαπλασιασμός των σχολείων, αλλά η επιλογή κατάλληλων διδασκόντων, οι οποίοι θα έχουν ως στόχο την προώθηση των παιδιών στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Σε ό, τι αφορά το σχέδιο πρότεινε την ενίσχυση των Αλληλοδιδασκικών σχολείων, ως πρώτη βαθμίδα εκπαίδευσης, στα οποία όμως θα δίνεται έμφαση στη διδασκαλία της ανάγνωσης, της γραφής και της αριθμητικής.²³

Ως προς την Γραμματικήν να διδάσκηται το τυπικόν της καθομιλουμένης γλώσσης, χωρίς να εμπερδεύεται με την ελληνικήν· επειδή πρέπει να συνηθίσωσι πρώτα να εννοώσιν ό, τι μανθάνουσιν και ό, τι αποστηθίζουν.²⁴

Ο Φατσέας πρότεινε ως βασικά εγχειρίδια για τα Αλληλοδιδασκικά σχολεία τα ιερά και εκκλησιαστικά βιβλία της ελληνικής, ρωμαϊκής και νεώτερης ιστορίας, αλλά και τους βίους ενδόξων ελλήνων, ρωμαίων ανδρών, αλλά και των πατέρων

21. Αντώνιος Φατσέας, *Σκέψεις επί της Δημοσίας και Ιδιωτικής εκπαίδευσως των νέων Ελλήνων. Προς τον Υπουργόν της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως*, τχ. Α', Λαμία, 1856. – Αντώνιος Φατσέας, *Σκέψεις επί της Δημοσίας και Ιδιωτικής εκπαίδευσως των νέων Ελλήνων. Προς τον Υπουργόν της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως*, τχ. Β', Αθήνα, 1856.

22. Βλ. Αντώνιος Φατσέας, *Σκέψεις επί της Δημοσίας και Ιδιωτικής εκπαίδευσως των νέων Ελλήνων. Προς τον Υπουργόν της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως*, τχ. Β', ό.π., σ. 4.

23. Βλ. Αντώνιος Φατσέας, *Σκέψεις επί της Δημοσίας και Ιδιωτικής εκπαίδευσως των νέων Ελλήνων. Προς τον Υπουργόν της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως*, τχ. Β', ό.π., σ. 12.

24. Βλ. Αντώνιος Φατσέας, *Σκέψεις επί της Δημοσίας και Ιδιωτικής εκπαίδευσως των νέων Ελλήνων. Προς τον Υπουργόν της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως*, τχ. Β', ό.π., σ. 13.

της εκκλησίας. Πρέσβευε ότι η παιδεία έπρεπε να συσχετίζεται με τη θρησκεία τόσο σε επίπεδο γλώσσας, όσο και σε επίπεδο διανοημάτων.²⁵

Ως δεύτερη βαθμίδα εκπαίδευσης πρότεινε την Ανωτέρα δευτερεύουσα ήτοι κεντρική εκπαίδευσις. Στα κεντρικά ελληνικά σχολεία και γυμνάσια θα πραγματοποιούνταν η διδασκαλία διαφόρων μαθημάτων. Τα μαθήματα που πρότεινε να διδάσκονται σε αυτά ήταν: α) η καθομιλουμένη γλώσσα, β) τα φυσικομαθηματικά, γ) η γεωγραφία και η ιστορία, δ) η ιερά και εκκλησιαστική ιστορία ιδίως η εθνική με τα ήθη και τα δόγματα της ορθοδόξου ανατολικής εκκλησίας, ε) η ανθρωπολογία, στ) γλώσσες: 1. Ελληνική, 2. Λατινική και 3. η Γαλλική, η Γερμανική, η Αγγλική και η Ιταλική, ιδιαίτερα όμως η Γαλλική.²⁶ Σε αυτή τη δεύτερη βαθμίδα εκπαίδευσης ο Φατσέας εστίασε στη σημασία της διδασκαλίας της καθομιλουμένης γλώσσας. Υποστήριζε ότι η ελληνική γλώσσα δεν καλλιεργείται μέσω του λογικωτατισμού και ότι μια αδυναμία του εκπαιδευτικού συστήματος ήταν η ανάσταση της αρχαίας ελληνικής, μέσω της εκμάθησης της γραμματικής και της αποστήθισης των κειμένων.²⁷ Για να αντιμετωπιστεί αυτό το πρόβλημα πρότεινε τα εξής:

καιρός να παραιτήσωμεν τας προλήψεις και να αποβλέψωμεν εις τα πράγματα και την μόρφωσιν της γλώσσης μας καθαρώς και ειλικρινώς, καλλιεργούντες αυτήν καθ' εαυτήν δια συγγραμμάτων παντός είδους εντέχνων και σοφών, διά της μεταφράσεως και των ελλήνων συγγραφέων και άλλων γλωσσών, διακρίνοντες και χωρίζοντες αυτήν από την ελληνικήν, θέτοντας κατά τον νόμον του Θεού τα κτήματα τεθνεώτων εις χρήσιν ζώντων εις μνημόσυνα των νεκρών. Επειδή η ελληνική γλώσσα δεν ανασταίνεται· η δε προσπάθεια της αναστάσεως αυτής ωπισθοδρομήσε το έθνος και το οπισθοδρομεί, και αν εξακολουθήσῃ όπως εξακολουθεί θέλει θάψει το έθνος ζων.²⁸

Θεωρούσε ως απαραίτητη προϋπόθεση την υποχώρηση του λογικωτατισμού και του ευρωπαϊκού πιθηκισμού και υποστήριζε ότι οι μαθητές πρέπει πρώτα να εκ-

25. Βλ. Αντώνιος Φατσέας, *Σκέψεις επί της Δημοσίας και Ιδιωτικής εκπαίδευσως των νέων Ελλήνων. Προς τον Υπουργόν της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως*, τχ. Β', ό.π., σ. 14-16.

26. Βλ. Αντώνιος Φατσέας, *Σκέψεις επί της Δημοσίας και Ιδιωτικής εκπαίδευσως των νέων Ελλήνων. Προς τον Υπουργόν της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως*, τχ. Β', ό.π., σ. 20.

27. «Επειδή σκοπός του λογικωτατισμού, όταν λέγη ότι θέλει την ανάστασιν της αρχαίας ελληνικής δεν είναι ειλικρινής, γνωρίζων καλότερα παντός άλλου ότι τούτο είναι αδύνατον· αλλά κυρίως προτείνει την ταπεινώσιν του εθνους του ζώντος δια να το κυβερά με την γραμματικήν». Βλ. Αντώνιος Φατσέας, *Σκέψεις επί της Δημοσίας και Ιδιωτικής εκπαίδευσως των νέων Ελλήνων. Προς τον Υπουργόν της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως*, τχ. Β', ό.π., σ. 22.

28. 29. Βλ. Αντώνιος Φατσέας, *Σκέψεις επί της Δημοσίας και Ιδιωτικής εκπαίδευσως των νέων Ελλήνων. Προς τον Υπουργόν της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως*, τχ. Β', ό.π., σ. 23.

παιδευτούν στην καθομιλουμένη και με βάση αυτή να διδασχτούν τα αρχαία ελληνικά, τα λατινικά, αλλά και τις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες. Σύμφωνα με τον Φατσέα, η επιμελημένη διδασκαλία της καθομιλουμένης στα στοιχειώδη σχολεία και ο περιορισμός της διδασκαλίας της ελληνικής και της λατινικής θα συντελούσε αποφασιστικά στην αναβάθμιση του μορφωτικού επιπέδου του λαού. Ο Φατσέας, μετά την αναλυτική έκθεση ενός αναμορφωμένου εκπαιδευτικού προγράμματος, παρέθεσε στο τέλος το *Σχέδιον προγράμματος των Σχολείων και Γυμνασίων*. Σύμφωνα με αυτό οι μαθητές που δε θα ακολουθούσαν ανώτατη μόρφωση θα μπορούσαν να επιλέξουν, σε συνεργασία με τους γονείς τους και τον επίτροπο, ποια μαθήματα θα παρακολουθούσαν.²⁹

Ανακεφαλαιώνοντας αξίζει να επισημανθεί ότι ο Κυθήριος Φατσέας αποτέλεσε μια πολυσύνθετη προσωπικότητα που διέπρεψε στο χώρο των γραμμάτων και αγωνίστηκε με σθένος για την πνευματική αναβάθμιση του έθνους. Πνεύμα ανήσυχο και γνήσιος δημοτικιστής κατάφερε να αφομοιώσει τα χαρακτηριστικά της επτανησιακής παράδοσης και αγωνίστηκε με πάθος προκειμένου να υλοποιηθούν οι γλωσσικοί και εκπαιδευτικοί του στόχοι που θα οδηγούσαν σε μια νέα, εκσυγχρονισμένη και ανεξάρτητη Ελλάδα.

29. Για το αναλυτικό πρόγραμμα, βλ. Αντώνιος Φατσέας, *Σκέψεις επί της Δημοσίας και Ιδιωτικής εκπαιδεύσεως των νέων Ελλήνων. Προς τον Υπουργόν της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως*, τχ. Β', ό.π., σ. 45-48.

Περίληψη / Summary

Ο Αντώνιος Φατσέας γεννήθηκε στα Κύθηρα και σπούδασε θεολογία, μαθηματικά και φυσική στην Ιόνιο Ακαδημία. Άνθρωπος πολυμαθής, αγωνιστής, ριζοσπάστης και ιδεολόγος, έζησε 26 χρόνια στα Επτάνησα και τα υπόλοιπα στην Ελλάδα, όπου εργάστηκε ως εκπαιδευτικός. Ασχολήθηκε με τη μετάφραση, αλλά και με τη συγγραφή δοκιμίων, σχολικών εγχειριδίων και σατιρικών έργων. Η γνωριμία του με τον Διονύσιο Σολωμό, η επτανησιακή του κουλτούρα και η υποχρεωτική χρήση της καθαρεύουσας στο σχολείο έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ιδεολογικής και γλωσσικής του ταυτότητας. Η παρούσα ανακοίνωση εξετάζει τις ιστορικο-κοινωνικές συνθήκες που συντέλεσαν στη διαμόρφωση της ιδεολογικής και γλωσσικής ταυτότητας ενός επτανήσιου της διασποράς που αγωνίστηκε για τη χρήση και επικράτηση της δημοτικής γλώσσας.

Antonios Fatseas was born in Kythera and studied theology, mathematics and physics at Ionian Academy. Being erudite, fighter and idealist, lived for 26 years in Heptanese and in several places around Greece and worked as a professor and translator. He wrote essays, school manuals and satires. His acquaintance with Dionysios Solomos the eptanisian culture and the compulsory use of katharevousa in schools played a decisive role at the configuration of his ideological identity. My paper will examine the historical and social circumstances that led to the configuration of the lingual and ideological identity of one of the voices raised to defend the use of spoken language.

5.- ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΦΑΤΣΕΑΣ

(1823 — 1879)

Ο Ἀντώνιος Φατσεάς¹ ἐγεννήθη ἐν Κυθήροις τῷ 1823 καὶ ἀπέθανεν ἐν Ναυπλίῳ τῷ 1879. Ἐσπούδασεν εἰς τὴν ἐν Κερκύρᾳ Ἰόνιον Ἀκαδημίαν τὰς φυσικὰς καὶ μαθηματικὰς ἐπιστήμας. Διετέλεσε καθηγητὴς εἰς τὰ Γυμνάσια Ληξουρίου, Λαμίας, Τριπόλεως καί, τέλος, Ναυπλίου. Συνέγραψε διάφορα ἐγχειρίδια πρὸς σχολικὴν χρῆσιν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὰ «Στοιχεῖα μαθηματικῆς Γεωγραφίας ἢ τοι Κοσμογραφίας». Εἰς Κέρκυραν συνεδέθη μετὰ τοῦ Σολωμοῦ τοῦ ὁποίου αἱ γλωσσικαὶ ἰδέαι ἤσκησαν μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτοῦ. Ἀνεμείχθη εἰς τοὺς πολιτικούς ἀγῶνας καὶ ἐπέκρινε αὐστηρῶς τὴν ἐν Ἑπτανήσῳ Ἀγγλοκρατίαν. Ἐνωρὶς ἡσχολήθη καὶ μὲ τὴν λογοτεχνίαν, γράψας σατιρικά ποιήματα, ἄρθρα, μελέτας καὶ δοκίμια ἱστορικοῦ, πατριωτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ περιεχομένου.

ΕΥΧΑΙ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΧΡΟΝΙΑΣ

(Ἀπόσπασμα)

Σὰν τὸ νερὸ ὁ χρόνος,
ἀγαπητοί, περνάει·
σὰν ποταμός, ποὺ τρέχει
καὶ πίσω δὲν γερνάει.

Τὸ φτερινὸν γεννᾷ
τὸ περασμένον ἔτος
τοῦ χρόνου θὰ θερίσεις
ὅ,τι ἐσπείρες ἐφέτος.

Σᾶς εὐχομαι, κορίτσια,
καλὰ νὰ παντρευθεῖτε
φαγάδες καὶ μπεκρηδες,
νὰ ξεκοιλιασθεῖτε!

Κρασί νὰ γίνει ὁ Πόντος,
καὶ τὰ καράδια κοῦπες,
καὶ οἱ λαγοὶ ψημένοι
νὰ βγαίνουν ἀπ' τὶς τροῦπες!

Φιλήδονοι, τὰ πλούτη
— σᾶς εὐχομαι τοῦ Κροίσου·
φιλάρεσκοι κυρίαι,
τὰ κάλλη τοῦ Ναρκίσσου!

Θὰ εὐχηθῶ στὸ Ἔθνος
νὰ ἔλθει στὰ σωστά του,
νὰ οἰκονομεῖ τὸν χρόνον
καὶ τὰ κεφάλαιά του.

Κυδέρνησιν νὰ ἔχει
ὁποῦ νὰ τὸ κουνάει,
μὲ δύναμιν καὶ πίστιν
ἐμπρὸς πῶς θέλει πάει·

Ἀντὶ νὰ τοῦ αὐξάνει
τὰ χρέη νὰ τοῦ σῇσει,
καὶ τὸ κακὸ νὰ θέλει
νὰ τοῦ τὸ περιορίσει·

Γιατ' ὅπως τὸ σκουτί του
ὁ πένης σὰν τρυπήσει,
νὰ τὸ μπαλώσει πρέπει,
τὴν τρύπα του νὰ κλείσει.

Ἀλλιῶς, ἂν ἀμελήσει
κ' ἐμβάλωμα δὲν βάλλει,
ἢ τρύπα τότε ἀνοίγει
καὶ γίνεται μεγάλη.

1. Ἰδ. «Φατσεάς: Χωριάτικες γραφές.—Δημοτικὰ δοκίμια τοῦ 1850, γιὰ τὴ λευτεριά καὶ τὴν παιδεία», ἀποκαταστημένα ἀπὸ τὸν Γ. Βαλέτα, Ἀθήνα. ἔκδ. Πηγῆς, 1952.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ – ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΙΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΣΥΝΟΧΗΣ
ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ:
ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ
ΑΠΟ ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΔΡΑΚΑΙΝΑ
ΣΤΟ ΦΑΡΑΓΓΙ ΤΟΥ ΠΟΡΟΥ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ

*Γεωργία Στρατούλη – Οδυσσέας Μεταξάς –
Αναστάσιος Μπεκιάδης – Ανάγια Σαρπάκη*

Το Σπήλαιο Δράκαινα: ανασκαφές και ευρήματα

Η Σπηλιά της Δράκαινας βρίσκεται κοντά στις ακτές της νοτιοανατολικής Κεφαλονιάς, σε υψόμετρο 70 μ. Πρόκειται για έναν καρστικό σχηματισμό στο φαράγγι του χειμάρρου Βόχυνα, που στη σημερινή του μορφή έχει εμβαδόν περίπου 90 m².

Το σπήλαιο ερευνήθηκε ανασκαφικά κατά τα έτη 1992-1996, 1999-2002 και 2003-2004 από πολυμελή ανασκαφική ομάδα υπό την Εφορεία Παλαιoανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας. Η σύνθετη πολιτισμική ακολουθία του περιλαμβάνει επιχώσεις που χρονολογούνται από τη μεταβατική φάση Μέση-Νεότερη Νεολιθική (MN-NN) έως την Πρώιμη Εποχή Χαλκού II, ή για τη νότια Ελλάδα Πρωτο-Ελλαδική II (ΠΕ II), δηλ. περ. 5650-2300 π.Χ., τη μεσολάβηση ενός αρχαιολογικά στείρου στρώματος ως αποτέλεσμα της εγκατάλειψης του χώρου για χρονικό διάστημα περίπου 1.800 χρόνων, και ορίζοντες των ιστορικών χρόνων, συγκεκριμένα από το τέλος του 7ου μέχρι τις αρχές του 2ου αι. π.Χ., όταν το έγκοιλο χρησιμοποιήθηκε ως Ιερό των Νυμφών και του θεού Πάνα.

Η νεολιθική βιογραφία του Σπηλαίου χαρακτηρίζεται από δύο διακριτούς ορίζοντες χρήσης με κοινά σημεία, αλλά και αξιοσημείωτες διαφορές. Η πρωιμότερη φάση, που συμβατικά αποκαλείται ΔΡΑΚΑΙΝΑ I, χρονολογείται στη NN I (περ. 5650-4800 π.Χ.), ενώ η υστερότερη, η ΔΡΑΚΑΙΝΑ II, καλύπτει το πρωιμότερο τμήμα της NN II (περ. 4800-3700 π.Χ.). Η ανάλυση του αρχαιολογικού περιεχομένου των νεολιθικών αυτών φάσεων στη Δράκαινα παρέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για κοινωνικές δραστηριότητες που είχαν πραγματοποιηθεί στο σπήλαιο, το χαρακτήρα και τη σημασία τους για τις νεολιθικές κοινωνίες τόσο της περιοχής, όσο και του ευρύτερου Ιόνιου χώρου.

Με βάση τα αποτελέσματα της αρχαιολογικής έρευνας μπορούμε να υποστηρίξουμε βάσιμα ότι κατά τη Νεολιθική Εποχή το Σπήλαιο Δράκαινα δεν είχε

χρησιμοποιηθεί ως χώρος μόνιμης εγκατάστασης. Αντίθετα, φαίνεται ότι ομάδες ανθρώπων επισκέπτονταν το χώρο κατά περιόδους και για σύντομο χρονικό διάστημα, για την προώθηση συγκεκριμένου φάσματος δραστηριοτήτων.¹

Η κεραμική περιλαμβάνει διακοσμημένες και αδιακόσμητες κατηγορίες. Η διακοσμημένη αντιπροσωπεύεται από διάφορες ποικιλίες, όπως γραπτά Urfnris και αμυρόχρωμα της 6ης και της πρώιμης 5ης χιλιετίας (ΔΡΑΚΑΙΝΑ I), αλλά και εγχάρακτα, στα οποία περιλαμβάνονται θραύσματα τετραποδικών ρυτών και επιπλέον ανάγλυφη διακόσμηση σε πιθοειδή αγγεία της πρώιμης 5ης χιλιετίας. Κατηγορίες πολύχρωμων γραπτών καθώς και άλλα εγχάρακτα αγγεία εκπροσωπούνται στις επιχώσεις της 5ης και της 4ης χιλιετίας (ΔΡΑΚΑΙΝΑ II). Τα τέχνηρα αποκρουσμένου λίθου χαρακτηρίζονται από την ιδιαίτερα έντονη παρουσία βλητικών αιχμών, αλλά και υποπροϊόντων κατεργασίας του πυριτόλιθου. Μεγάλος είναι και ο αριθμός των λίθινων τριπτών αντικειμένων που χρησιμοποιούνταν στην κατασκευή των αποκρουσμένων εργαλείων, στην παραγωγή χρωστικών ουσιών και στην επεξεργασία φυτικών τροφών. Αντίθετα, ελάχιστα είναι τα τριπτά εργαλεία με κόψη (π.χ. πελέκει, αξίνες, σμίλες), που κατασκευάζονταν από γάββρο, πέτρωμα εισαγμένο στο νησί από περιοχές της Πίνδου κοντά στα Γρεβενά. Τα κοσμήματα περιλαμβάνουν βραχιόλια από *Spondylus gaederopus*, αλλά και πλήθος οστρέινων χαντρών, όπως και λίθινων χαντρών από τα εισηγμένα ορυκτά τάλκη και γύψο.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα διατροφικά κατάλοιπα των νεολιθικών χρηστών του σπηλαίου. Στο ζωο-αρχαιολογικό υλικό κυριαρχούν τα αιγοπρόβατα, ενώ είναι σημαντικό πως στην περίπτωση των εξημερωμένων ειδών παρατηρείται κατανάλωση συγκεκριμένων ανατομικών τμημάτων εντός του σπηλαίου. Τα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα παρέχουν την εικόνα κατανάλωσης γευμάτων στο χώρο από δημητριακά ή/και όσπρια που έφταναν καθαρισμένα στο σπήλαιο και έτοιμα για την τελική επεξεργασία (κοπάνισμα ή άλεση), όπως και για μαγείρεμα και κατανάλωση. Τα δεδομένα αυτά προσφέρουν μια ακόμη μαρτυρία υπέρ της περιοδικής χρήσης του χώρου για συγκεκριμένες δραστηριότητες.

1. Γεωργία Στρατούλη, "Symbolic behavior at places of social activity beyond the Ionian Neolithic", *Documenta Praehistorica*, τχ. 32 (2005), σ. 128-9. – Γ. Στρατούλη, «Ανιχνεύοντας το νεολιθικό πολιτισμό στο Ιόνιο. Η συμβολή των ανασκαφών στο Σπήλαιο Δράκαινα στον Πόρο Κεφαλονιάς», στο βιβλίο: *Η Προϊστορική Κέρκυρα και ο ευρύτερος περιγύρος της. Προβλήματα – Προοπτικές. Πρακτικά ημερίδας τιμητικής στον Αύγουστο Σορδάνα* (επιμέλεια Γαρυφαλία Αρβανίτου-Μεταλληνού), Υπουργείο Πολιτισμού, Κέρκυρα 2007, σ. 120. – G. Stratouli – O. Metaxas, "Tracing social changes in the Late Neolithic/Final Neolithic transition at Drakaina Cave, Kephallonia, Western Greece", στο βιβλίο: *Communities in Transition: the Circum – Aegean Area during the 5th and the 4th Millenia B.C.* (επιμέλεια S. Dietz, F. Mavridis, Ž. Tankosić και T. Takaoğlu), 2017, σ. 305-313. Oxford: Oxbow Books.

Σημαντική είναι, επίσης, η πρακτική της διαμόρφωσης του χώρου κατά τη νεολιθική χρήση του σπηλαίου, η οποία χαρακτηρίζεται κυρίως από την ασυνήθιστη –και για τα ελληνικά δεδομένα– κατασκευή επιφανειών από ασβεστοκονίαμα. Όπως και κάποιες άλλες δραστηριότητες, η κατασκευή αυτών των δαπέδων εφαρμόζοταν με αξιοσημείωτη επιμονή και για παρατεταμένη χρονική περίοδο.²

Αναγνώσεις του αρχαιολογικού υλικού

Με βάση τα παραπάνω, οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις της χρήσης και της σημασίας του σπηλαίου κατά την Νεότερη Νεολιθική θα πρέπει να συνυπολογίσουν ένα ευρύ φάσμα δεδομένων. Από τη μια διαπιστώνεται ότι στο σπήλαιο λάμβανε χώρα ένα εύρος δραστηριοτήτων με φαινομενικά διαφορετική στόχευση. Από την άλλη, και αυτό καθιστά την εικόνα πιο σύνθετη, οι δραστηριότητες αυτές έχουν μια ενδιαφέρουσα χρονική και μια επίσης ενδιαφέρουσα χωρική πτυχή. Η χρονική αφορά στην χαρακτηριστική εμμονή σε ορισμένες μόνο δραστηριότητες καθώς και σε συγκεκριμένα τεχνολογικά ή μορφολογικά χαρακτηριστικά κατασκευών και τεχνέργων για παρατεταμένο χρονικό διάστημα. Η χωρική αφορά στη θέση του σπηλαίου στο τοπίο, συγκεκριμένα στο εμβληματικό τοπόσημο του φαργγιού του χειμάρρου Βόχυνα και σε ιδιαίτερα δυσπρόσιτη θέση. Θα δούμε στη συνέχεια πως με βάση αυτές τις δύο παραμέτρους, τα δεδομένα που αφορούν στις δραστηριότητες των νεολιθικών χρηστών του σπηλαίου δεν πρέπει να αντιμετωπιστούν αποσπασματικά. Αντίθετα, μια σχέση δυναμικής αλληλεξάρτησης φαίνεται πως υπήρξε μεταξύ τους, που μας ωθεί στο συμπέρασμα ότι το σπήλαιο υπήρξε για μεγάλο διάστημα κομβικό σημείο για την κοινωνική ζωή των ντόπιων νεολιθικών κοινοτήτων. Η κοινή συνισταμένη αρκετών από τις εντός του σπηλαίου δραστηριότητες φαίνεται πως ενείχε μια συμβολική και πιθανώς τελετουργική διάσταση, πλευρές της οποίας θα επιχειρήσουμε να φωτίσουμε στη συνέχεια.

Η θεωρητική βάση στην οποία θα βασιστεί η ανάγνωση του υλικού έχει αναπτυχθεί σταδιακά από τα τέλη της δεκαετίας του '70, όταν μέσα από εθνογραφι-

2. Για τις επιμέρους κατηγορίες αρχαιολογικού υλικού αλλά και στοιχεία ερμηνείας τους βλ. Γεωργία Στρατούλη, "Symbolic behavior at places of social activity beyond the Ionian Neolithic", *ό.π.* – Γ. Στρατούλη, «Ανιχνεύοντας το νεολιθικό πολιτισμό στο Ιόνιο. Η συμβολή των ανασκαφών στο Σπήλαιο Δράκαινα στον Πόρο Κεφαλονιάς», *ό.π.* – G. Strattouli – V. Melfos, "Exchange Networks in the Neolithic of Greece: Gabbro and Talc Objects from Drakaina Cave, Kephallonia Island, Western Greece", στο βιβλίο: *Proceedings of the 4th Symposium of the Hellenic Society for Archaeometry*, National Hellenic Research Foundation, Athens 28-31 May 2003 (επιμέλεια Yorgos Facorellis – Nikos Zacharias – Kiki Polikreti), BAR International Series 1746, εκδ. Archaeopress, Oxford 2008, σ. 381-387.

κές μελέτες άρχισε να τονίζεται το κοινωνικό περιεχόμενο των τεχνικών επιλογών και της τεχνολογίας και η άμεση σχέση τους με τη διαμόρφωση και πραγμάτευση των κοινωνικών ταυτοτήτων. Έχει υποστηριχθεί πειστικά ότι οι τεχνολογικές παραδόσεις δεν ορίζονται αποκλειστικά από αντικειμενικές και μετρήσιμες παραμέτρους, αλλά αρθρώνονται σε σημαντικό βαθμό μέσα στα πλαίσια των ιδιαίτερων αντιλήψεων μιας κοινωνικής ομάδας.³ Με τη σειρά τους οι τεχνολογικές παραδόσεις ενσωματωμένες μέσα σε θεσμοθετημένες πρακτικές διαίωσής τους, διαμορφώνουν τα ίδια τα συστήματα αντιλήψεων, παράγουν νοήματα και καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τις κοινωνικές σχέσεις.⁴ Μέσα από τέτοιες θεσμοθετημένες πρακτικές, ορισμένα τεχνικά χαρακτηριστικά μπορούν να αποκτήσουν εμβληματική σημασία και να αναπαράγονται, συνειδητά ή ασυνείδητα,⁵ στα πλαίσια κατασκευής μιας ταυτότητας ή πρακτικών ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής.

Πέρα από τα παραπάνω που αφορούν κυρίως στα ιδιαίτερα τοπικά χαρακτηριστικά ή τη χρονική διάρκεια μιας τεχνολογικής παράδοσης, σημαντική για τη διαμόρφωση ταυτοτήτων και τον προσδιορισμό των κοινωνικών σχέσεων είναι η χρήση χώρων και εκτός οικισμού, για συναντήσεις συμβολικού και τελετουργι-

3. Για βασικές εργασίες, οι οποίες θεμελίωσαν ορισμένες θεωρητικές προσεγγίσεις που αναπτύσσονται έως σήμερα βλ. H. Lechtman, "Style in technology – some early thoughts", στο βιβλίο: *Material culture – styles, organization and dynamics of technology* (επιμέλεια Heather Lechtman – Robert Merrill), St. Paul 1977, σ. 3-20. – M. Wobst, "Stylistic Behavior and Information Exchange", στο βιβλίο: *For the Director: Research Essays in Honor of James B. Griffin* (επιμέλεια Carol Cleland), University of Michigan Museum of Anthropology, Anthropological Papers, Ann Arbor 1977, σ. 317-342. – Polly Wiessner, "Style and social information in Kalahari San projectile points", *American Antiquity*, τχ. 48 (1983), σ. 253-276.

4. I. Hodder, *Symbols in action: ethnoarchaeological studies of material culture*, Cambridge 1982. – Pierre Lemonnier, "The study of material culture today: Toward an anthropology of technical systems", *Journal of Anthropological Archaeology*, τχ. 5 (1986), σ. 147-186. – Marcia-Anne Dobres – Cristofer Hoffman, "Social agency and the dynamics of prehistoric technology", *Journal of Archaeological Method and Theory*, τχ. 1(3) (1994), σ. 211-58. – M.-A. Dobres, *Technology and Social Agency*, εκδ. Blackwell Publishers, Oxford 2000. – Alfredo González-Ruibal – Almudena Hernando – Gustavo Politis, "Ontology of the self and material culture: Arrow-making among the Awá hunter gatherers (Brazil)", *Journal of Anthropological Archaeology*, τχ. 30(1) (2011), σ. 1-16.

5. Οι διαφορετικές θεωρήσεις για το κατά πόσο διαφορές στον υλικό πολιτισμό γειτονικών ομάδων έχουν συνειδητή ή μη διάσταση ήδη από νωρίς άρχισαν να γίνονται αισθητές, βλ. Polly Wiessner, "Style and social information in Kalahari San projectile points", ό.π., για αντίθετη άποψη James Sackett, "Style and ethnicity in the Kalahari: a reply to Wiessner", *American Antiquity*, τχ. 50 (1985), σ. 154-159.

κού περιεχομένου, και μάλιστα σε τοποθεσίες φορτισμένες –για διάφορους λόγους– με ειδική σημασία. Σπήλαια, και γενικά απομονωμένοι ή δυσπρόσιτοι χώροι χρησιμοποιούνται συχνά σε παραδοσιακές κοινωνίες για κοινωνικές συναντήσεις,⁶ ενώ πρόσφατα η έρευνα τείνει να αποδώσει μεταξύ άλλων και τέτοιου είδους χρήσεις σε σπήλαια της Νεολιθικής Εποχής στον ελλαδικό χώρο.⁷

Ορισμένες πτυχές των αρχαιολογικών καταλοίπων από το Σπήλαιο της Δράκαινας μπορούν να ερμηνευθούν στη βάση των παραπάνω παρατηρήσεων. Τρεις κυρίως κατηγορίες αρχαιολογικών καταλοίπων θα εξετασθούν εδώ: η λιθοτεχνία αποκρουσμένου λίθου, τα τριπτά τέχνηρα και τα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα.

Η λιθοτεχνία αποκρουσμένου λίθου παρέχει αρκετά στοιχεία που συνηγορούν υπέρ της περιοδικής χρήσης του σπηλαίου για συναντήσεις συμβολικού ή τελετουργικού περιεχομένου που προωθούσαν την κοινωνική συνοχή. Το πλήθος πυρήνων και υποπροϊόντων της κατεργασίας πιστοποιούν ότι γινόταν εκτεταμένη κατεργασία ντόπιου πυριτόλιθου στη Δράκαινα. Το κύριο χαρακτηριστικό της εγχειρηματικής αλυσίδας είναι η σχεδόν αποκλειστική έμφαση στην παραγωγή φολίδων, χωρίς ιδιαίτερη οργάνωση ή προσπάθεια για εξοικονόμηση πρώτης ύλης. Παρότι λεπίδες ή εργαλεία με υπόβαθρα λεπίδες από ντόπιο πυριτόλιθο βρέθηκαν στο σπήλαιο, μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις φαίνεται πως παρήχθησαν λεπίδες επιχωρίως. Οι αιχμές βελών αποτελούν την κυριότερη κατηγορία τεχνέργων με δευτερογενή επεξεργασία, και τόσο ο αριθμός όσο και η ποσοστιαία αντιπροσώπευσή τους δεν έχει παράλληλο σε σπήλαιο του ελλαδικού χώρου. Τουλάχιστον οι ασύμμετρες αιχμές, που κυρίως έχουν ως υπόβαθρα φολίδες, σε μεγάλο βαθμό κατασκευάζονταν εντός του σπηλαίου. Μια άλλη ενδιαφέρουσα πτυχή του υλικού είναι η χρήση του κόκκινου πυριτόλιθου σχεδόν αποκλειστικά για την κατασκευή αιχμών, κάτι που όπως θα δούμε έχει ευρύτερες προεκτάσεις.⁸ Τέλος, παρατηρείται μια τεχνολογική και τυπολογική συνέχεια τόσο στις

6. Ορισμένες εργασίες μεταξύ άλλων που εστιάζουν σε ερμηνεία αρχαιολογικών θέσεων βλ. R. Whitehouse, "Gender in the south Italian Neolithic: a combinatory approach", στο βιβλίο: *In pursuit of gender: worldwide archaeological approaches* (επιμέλεια Sarah Nelson – Myriam Rosen-Ayalon), Walnut Creek 2002, σ. 15-42. – Richard Peterson, "Social memory and ritual performance", *Journal of Social Archaeology*, τχ. 13(2) (2013), σ. 266-283. – P. Tomkins, "Landscapes of ritual, identity and memory. Reconsidering Neolithic and Bronze Age cave use in Crete, Greece", στο βιβλίο: *Journeys into the dark zone: cross cultural perspectives on ritual uses of caves* (επιμέλεια Holley Moyes), Colorado 2013, σ. 59-79.

7. Για μια σύνοψη στοιχείων από διάφορες θέσεις βλ. Peter Tomkins, "Domesticity by default: ritual, ritualization and cave use in the Neolithic Aegean", *Oxford Journal of Archaeology*, τχ. 28(2) (2009), σ. 125-153.

8. Για την εθνογραφική και αρχαιολογική σημασία της επιλογής πρώτων υλών για την

στρατηγικές κατεργασίας της πρώτης ύλης όσο και στην κατηγορία των βλητικών αιχμών. Τουλάχιστον στην τελευταία περίπτωση παρατηρείται και μια μακρόχρονη επιβίωση παραδόσεων με ρίζες στη ΜΝ, και ταυτόχρονη αποφυγή υιοθέτησης νεωτερισμών που έχουν στο μεταξύ εδραιωθεί σε θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας και του Αιγαίου. Έτσι, τεκμηριώνεται η επιβίωση ασύμμετρων αιχμών έως την αρχή τουλάχιστον της Τελικής Νεολιθικής (περί τα μέσα της 5ης χιλιετίας), και η παράλληλη καθυστέρηση στην υιοθέτηση αιχμών με μίσχο μέχρι τη ΝΝ ΙΙ (περί το 4800 π.Χ.).

Σαφείς ενδείξεις περί περιοδικών συναθροίσεων στο Σπήλαιο προσφέρει το αρχαιοβοτανικό υλικό. Σε αυτό αντιπροσωπεύονται κυρίως δημητριακά, και σε μικρότερες ποσότητες φρούτα και όσπρια. Η επεξεργασία, ειδικότερα ο καθαρισμός των καρπών (σιτηρών και οσπρίων) είχε ήδη πραγματοποιηθεί πριν μεταφερθούν στο σπήλαιο, ώστε να είναι έτοιμα για μαγείρεμα και κατανάλωση. Εξάλλου, απουσιάζουν ενδείξεις αποθήκευσης, με τα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα να κατανέμονται σχετικά ομοιόμορφα σε επιφάνειες χρήσης. Επίσης, η απουσία κάποιων καρπών υποδεικνύει την εποχικότητα της χρήσης της Δράκαινας. Φαίνεται πολύ πιθανό ότι οι τροφές αυτές μαγειρεύονταν και κατανάλωνονταν κατά τη διάρκεια περιοδικών συναθροίσεων. Την εικόνα αυτή φαίνεται να ενισχύει περαιτέρω και η επιλεκτική μεταφορά στο Σπήλαιο τμημάτων οικίσκων ειδών ζώων με υψηλή θρεπτική αξία.

Από την άλλη πλευρά, η πληθώρα τριπτών εργαλείων στο σπήλαιο μπορεί να σχετίζεται με διάφορες δραστηριότητες. Η σύντομη διάρκεια χρήσης πολλών τριπτών εργαλείων, πολύ πιθανώς υποδεικνύει ότι αυτή ήταν σύμφυτη με συγκεκριμένες και σχετικά σύντομες δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα εντός του σπηλαίου. Ενδεικτικό είναι το γεγονός πως πολλά από τα τριπτά αντικείμενα της Δράκαινας συνιστούν προϊόντα ευκαιριακού σχεδιασμού, δηλαδή έχουν χρησιμοποιηθεί άμεσα μετά τη συλλογή τους σε μορφή κροκάλας από την παρακείμενη κοίτη του Βόχυνα, χωρίς ιδιαίτερες κατασκευαστικές παρεμβάσεις προκειμένου να ενισχυθεί η αποτελεσματικότητά του εργαλείου, να επιμηκυνθεί η διάρκεια της ζωής του ή να βελτιωθεί ο χειρισμός του. Επίσης, στο σπήλαιο φτάνουν ορισμένοι μόνο τύποι τριπτών αντικειμένων, κυρίως τριβεία, τριπτήρες και κρουστήρες, κάτι που δηλώνει επιλογή εργαλείων για την κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών. Αρκετά τριβεία και τριπτήρες θα χρησιμοποιήθηκαν για την παραγωγή γευμάτων, κυρίως για την τριβή φυτικών τροφών, όπως για παράδειγμα το άλεσμα δημητριακών ή και το κοπάνισμα, το οποίο θα γινόταν με τη χρήση ξύλι-

κατασκευή λίθινων εργαλείων, βλ. Paul Taçon, "The power of stone: symbolic aspects of stone use and tool development in western Arnhem Land, Australia", *Antiquity*, τχ. 65(247) (1991), σ. 192-207.

νων γουδιών. Οι κρουστές και κάποια λίθινα υπόβαθρα χρησιμοποιήθηκαν για την κατεργασία πυριτόλιθου. Ιδιαίτερης σημασίας είναι η αξιοποίηση των τριβείων και των τριπτήρων για την παρασκευή κόκκινης χρωστικής από επεξεργασία γκαϊτίτη. Η κόκκινη χρωστική είναι πολύ πιθανό να προοριζόταν για τη διακόσμηση των σωμάτων των συμμετεχόντων σε τελετές, μια πρακτική ευρέως διαδεδομένη σε παραδοσιακές κοινωνίες σε όλο τον κόσμο,⁹ αλλά και για τη δευτερογενή κάλυψη συγκεκριμένων κεραμικών κατηγοριών με κόκκινο χρώμα. Επομένως, τα τριπτά εργαλεία είναι πολύ πιθανό να είχαν κεντρικό ρόλο στις συναθροίσεις τις οποίες φιλοξενούσε το σπήλαιο.

Μια ακόμη σημαντική πτυχή της νεολιθικής χρήσης του σπηλαίου αποτελεί η πρακτική της κατασκευής επιφανειών από ασβεστοκονίαμα. Η πρακτική αυτή είναι μοναδική για τα σπήλαια του ελλαδικού χώρου, ενώ αναγνωρίζεται στην περιοχή της Μέσης Ανατολής και της Ανατολίας –σε προγενέστερες φάσεις της Νεολιθικής– ως συμβολικά φορτισμένη πρακτική.¹⁰ Η δημιουργία αυτών των επιφανειών στη Δράκαινα συνιστά μια σύνθετη κατασκευαστική διαδικασία που επιβιώνει αναλλοίωτη για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, κάτι που συμβαδίζει απόλυτα με την σταθερότητα που έχει παρατηρηθεί στις λιθοτεχνίες. Τα δάπεδα εμφανίζονται στη σπηλιά από τη NN I, συστηματοποιούνται όμως και επαναλαμβάνονται με μεγαλύτερη συχνότητα κατά την NN II περίοδο. Σε κάθε περίπτωση η φροντίδα, ο χρόνος, η τεχνογνωσία και η ομαδική προσπάθεια που ήταν απαραίτητη σε διαφορετικά στάδια της προετοιμασίας και κατασκευής αυτών των επιφανειών είναι πιθανό να σχετίζεται άμεσα με το κοινωνικό περιεχόμενο των συναθροίσεων που οργανώνονταν στο σπήλαιο.

Είναι μάλλον σαφές πως η σύνθεση των στοιχείων από τη χρήση της Δράκαινας κατά τη Νεολιθική μπορεί να μας οδηγήσει με ασφάλεια στο συμπέρασμα ότι ο χώρος φιλοξενούσε περιοδικές και μάλλον μικρής διάρκειας συναθροίσεις. Υπάρχουν, όμως, κάποια στοιχεία που μπορούν να μας βοηθήσουν να προσδιορίσουμε πιο συγκεκριμένα τη φύση αυτών των συναθροίσεων; Η επεξεργασία πυριτόλιθου φαίνεται πως αποτελούσε βασικό συστατικό των συναθροίσεων στο χώρο

9. Αρκετά εθνογραφικά παραδείγματα τόσο για τη χρήση κόκκινης χρωστικής όσο και πτυχές της σημασίας των χρωμάτων, σε άρθρα στο βιβλίο: *Colouring the Past: The Significance of Colour in Archaeological Research* (επιμέλεια Andrew Jones – Gavin Mac Gregor), Bloomsbury Academic, 2002.

10. N. Goring-Morris, "The quick and the dead: The social context of Aceramic Neolithic mortuary practices as seen from Kfar HaHoresh", στο βιβλίο: *Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation* (επιμέλεια Ian Kuijt), Kluwer Academic/Plenum, New York 2000, σ. 126. – D. Young, "The colour of things", στο βιβλίο: *Handbook of material culture* (επιμέλεια Chris Tilley – Webb Keane – Susanne Küchler – Mike Rowlands – Patricia Spryer), London 2006, σ. 180.

του σπήλαιου. Οι λιθοτεχνίες της Δράκαινας διακρίνονται από αρκετά ιδιάζοντα χαρακτηριστικά, εκ των οποίων τα σημαντικότερα, όπως έχει προαναφερθεί, είναι η σχεδόν μονοδιάστατη έμφαση σε παραγωγή φολίδων εντός του σπήλαιου, ο ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός βλητικών αιχμών, ο περιορισμός στη χρήση κόκκινου πυριτόλιθου σχεδόν αποκλειστικά για την κατασκευή αιχμών, καθώς και η μορφολογική και τεχνολογική επιμονή σε παραδόσεις παλαιότερες της ΝΝ για αυτή την κατηγορία τεχνέργων.

Η έλλειψη στοιχείων για παραγωγή λεπίδων στο σπήλαιο έχει σημασία, καθώς η διαδικασία παραγωγής τους είναι σύνθετη και τεχνικά απαιτητική. Είναι πιθανό ότι ο όποιος κοινωνικός ή συμβολικός ρόλος της παραγωγής τους περιοριζόταν σε άλλους χώρους, όπου μπορούσε να γίνει διαπραγμάτευση ατομικών ταυτοτήτων και στη βάση της τεχνικής επιδεξιότητας.¹¹ Αντίθετα, η ομοιογένεια της τεχνικά απλής παραγωγής φολίδων στο σπήλαιο κάνει δυνατή την κοινωνικά ομογενοποιητική λειτουργία της επεξεργασίας λίθου στο πλαίσιο συναθροίσεων. Υπό αυτή την έννοια, ο ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός αιχμών είναι μάλλον ενδεικτικός του περιεχομένου των συναθροίσεων. Οι βλητικές αιχμές αποτελούν συχνά σε παραδοσιακές κοινωνίες δομικό στοιχείο συλλογικών ταυτοτήτων και είναι φορτισμένες με συμβολική σημασία.¹² Στην περίπτωση της Δράκαινας τόσο η ιδιαίτερη μορφοτεχνολογία τους, όσο και η χρήση κόκκινου πυριτόλιθου σχεδόν αποκλειστικά για βλητικές αιχμές, υποβάλλουν αυτή την εικόνα. Οι αξίες που συνδέονται με τις αιχμές, όπως το κυνήγι, ο πόλεμος, η αρρενωπότητα, πρέπει να είχαν κομβική θέση στην διαπραγμάτευση, ενδυνάμωση και αναπαραγωγή μιας ντόπιας ταυτότητας.

Η χρήση κόκκινου πυριτόλιθου συνδέει τις βλητικές αιχμές με τα τριπτά εργαλεία, αρκετά εκ των οποίων φέρουν ίχνη από την επεξεργασία κόκκινης χρωστικής, ενώ κάποια είναι βαμμένα ολόκληρα με κόκκινο χρώμα. Φαίνεται πως το κόκκινο χρώμα είχε ευρύτερες συμβολικές συνδηλώσεις για τις ντόπιες νεολιθικές κοινότητες, μεταξύ άλλων σχετικές με τις συναθροίσεις στο σπήλαιο

11. Ποικίλα στάδια γνώσης και τεχνικής επιδεξιότητας συχνά εντάσσονται σε διαφορετικά πεδία διαπραγμάτευσης ταυτοτήτων, βλ. J. Apel, *Daggers, knowledge and power. The social aspects of flint-dagger technology in Scandinavia, 2350-1500 cal BC*, Uppsala 2001.

12. Κάποιες συζητήσεις όψεων της συμβολικής σημασίας των βλητικών αιχμών στον ελληνικό χώρο: T. Carter, "The consumption of obsidian in the Early Bronze Age Cyclades", στο βιβλίο: *Horizon: A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades* (επιμέλεια Neil Brodie – Jenny Doole – Giorgos Gavalas – Colin Renfrew), Cambridge 2008, σ. 225-235. – T. Carter – M. Ydo, "The chipped and ground stone", στο βιβλίο: *The Laconia Survey, continuity and change in a Greek rural landscape: Volume II, Archaeological data* (επιμέλεια William Cavanagh – Joost Crouwel – Hector Catling – Graham Shipley), Annual of the British School at Athens, Supplementary Volume 27 (1996), σ. 164-5.

και κάποιες τελετές, που ενδεχομένως τις συνόδευαν. Ειδική σημασία θα πρέπει να είχε και η κατασκευή εκτεταμένων επιφανειών με τη χρήση ασβεστοκοιμάχματος. Οπωσδήποτε η επένδυση σε αυτή τη διαδικασία, αν και μάλλον δυσανάλογα απαιτητική σε σχέση με την όποια χρηστική λειτουργία των επιφανειών, αποτελούσε ένα σημαντικό κοινωνικό γεγονός με έντονα συμβολικό περιεχόμενο.¹³ Η κατασκευή εκτεταμένων ασβεστοδαπέδων, μια πρακτική εμπεδωμένη και βαθειά ριζωμένη στις ταυτότητες των νεολιθικών επισκεπτών της Δράκαινας, επιβιώνει για αρκετές γενιές, αλλά πραγματοποιείται μόνο σε συγκεκριμένες στιγμές της βιογραφίας της σπηλιάς, ενδεχομένως σε περιόδους που υπήρχε ανάγκη επαναδιαπραγμάτευσης των σχέσεων των νεολιθικών κοινωνιών με το σπήλαιο. Μέσα από το σφράγισμα των προγενέστερων επιχώσεων και των καταλοίπων τους, οι νεολιθικοί επισκέπτες της Δράκαινας έθιξαν το παρελθόν, δημιουργώντας ταυτόχρονα ένα νέο υπόβαθρο για να εκτυλιχθεί το παρόν και να θεμελιωθεί το μέλλον. Το λευκό χρώμα των δαπέδων, ίσως έδινε μια αίσθηση εξαγνισμού ή καθαρότητας του χώρου, ενώ η επαναλαμβανόμενη κατασκευή τους μεταποιεί δραστηκά το περιβάλλον του σπηλαίου, δημιουργώντας ένα διακριτό μνημείο με ιδιαίτερα έντονη την παρουσία του προγονικού παρελθόντος που ενταφιάζεται, σφραγίζεται και παραμένει στο χώρο μέσα από τις κατασκευές αυτές.¹⁴

Τα αρχαιοβοτανικά και αρχαιοζωολογικά κατάλοιπα προσφέρουν πιο συγκεκριμένες πληροφορίες για τη μικρή διάρκεια και την ειδική στόχευση της παραμονής των χρηστών στο σπήλαιο, σχηματίζοντας μια εικόνα που θα ανέμενε κανείς από τέτοιου είδους συμβολικές κοινωνικές συναθροίσεις, στη βάση και εθνογραφικών παρατηρήσεων, όπου η προετοιμασία, προσφορά και κατανάλωση της τροφής έχουν ιδιαίτερη σημασία.¹⁵

13. Περισσότερα στοιχεία για τα ασβεστοδάπεδα του Σπηλαίου Δράκαινα βλ. Panagiotis Karkanas – Georgia Stratouli, "Neolithic lime plastered floors in Drakaina Cave, Kephallonia Island, Western Greece: Evidence of the significance of the site", *The Annual of the British School at Athens*, τχ. 103 (2008), σ. 27-41.

14. Τακτικά επαναλαμβανόμενα δρώμενα έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην κατασκευή και τη διαχείριση της συλλογικής κοινωνικής μνήμης, βλ. Ian Hodder – Craig Cessford, "Daily practice and social memory at Çatalhöyük", *American Antiquity*, τχ. 69(1) (2004), σ. 17-40. – Ian Kuijt, "The regeneration of life: Neolithic structures of symbolic remembering and forgetting", *Current Anthropology*, τχ. 49(2) (2008), σ. 171-97. – P. Connerton, *How societies remember*, Cambridge 1989. Για την περίπτωση των σπηλαίων στον ελληνικό χώρο βλ. P. Tomkins, "Landscapes of ritual, identity and memory. Reconsidering Neolithic and Bronze Age cave use in Crete, Greece", *ό.π.*

15. M. Dietler, "Theorizing the Feast: Rituals of Consumption, Commensal Politics, and Power in African Contexts", στο βιβλίο: *Feasts: Archaeological and Ethnographic Perspectives on Food, Politics, and Power* (επιμέλεια Michael Dietler – Brian Hayden), εκδ.

Μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε, λοιπόν, ότι το Σπήλαιο Δράκαινα είχε σημαντικό ρόλο στη σφυρηλάτηση της ιδιαίτερης ταυτότητας των κοινοτήτων της νοτιοανατολικής Κεφαλονιάς κατά τη ΝΝ Ι και τμήματος της ΝΝ ΙΙ. Η νησιωτική φύση της Κεφαλονιάς ίσως δεν είναι άσχετη με κάποιες τουλάχιστον από τις πτυχές των όσων λάμβαναν χώρα στο σπήλαιο. Οι ιδιαιτερότητες των νησιωτικών κοινοτήτων μπορεί να έκαναν δυσκολότερη την επίτευξη κοινωνικής ισορροπίας σε οικονομικό, πολιτικό ή συμβολικό επίπεδο.¹⁶ Αυτό συνέβαλλε στην ανάγκη για τη λειτουργία θεσμών εξισορροπητικών, με έμφαση στη συνεργασία και τη συνοχή, όπως και την κατασκευή μιας ιδιαίτερης ομοιογενούς ταυτότητας.¹⁷ Αυτό θα μπορούσε κατά ένα μέρος τουλάχιστον να επικαλύψει φυγόκεντρες τάσεις, συνδεδεμένες κυρίως με επαφές με άλλες κοντινές ή μακρινές κοινότητες, οι οποίες ασφαλώς θα εκδηλώνονταν σε άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής.

Υπό αυτό το πρίσμα, οι συνεκτικοί αυτοί θεσμοί, στους οποίους πιθανότατα εντάσσονταν και δρώμενα, όπως τελετές ενηλικίωσης, ή άλλα, εδράζονταν κυρίως στη σχέση με το προγονικό παρελθόν. Η αναπαράγωγή μιας κοινής για όλους ταυτότητας – με αναφορά στους προγόνους και βαθειά ριζωμένες αντιλήψεις και πρακτικές – μπορούσε να δράσει εξισορροπητικά προς την διαφοροποίηση που ενδεχομένως επέφερε η άνιση πρόσβαση σε κοινωνικά δίκτυα που αγκάλιζαν ευρύτερες περιοχές. Έτσι μπορεί να ερμηνευθεί η εξαιρετικά μακρόχρονη επιβίωση και εφαρμογή στην ίδια θέση πρακτικών όπως η κατασκευή δαπέδων από ασβεστοκονίαμα. Επίσης, η εμμονή σε τεχνικές που είχαν προ πολλού εγκαταλειφθεί σε περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας, και παράλληλα η μη συμμετοχή σε καινοτομίες, τουλάχιστον σε ότι αφορά τις βλητικές αιχμές, που –όπως είδαμε– ήταν συμβολικά φορτισμένες.

Σε αυτό το πλαίσιο η θέση του Σπηλαίου της Δράκαινας ήταν εξέχουσας σημασίας. Δρώμενα και θεσμοί με αναφορά στο παρελθόν θα ήταν απόλυτα λογικό

Smithsonian Institution Press, Washington, D.C. 2001, σ. 65-114. – Suzanne Villeneuve, "Food Sharing and the Primate Origins of Feasting", στο βιβλίο: *The Power of Feasts: From Prehistory to the Present* (επιμέλεια Brian Hayden), εκδ. Cambridge University Press, New York 2014, σ. 25-34.

16. C. Broodbank, *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 2000, σ. 363.

17. Για εξισορροπητικούς μηχανισμούς κατά τη Νεολιθική στον ελληνικό χώρο, βλ. μεταξύ άλλων S. Souvatzi, "Social complexity is not the same as hierarchy", στο βιβλίο: *Socialising Complexity: Structure, Interaction and Power in Archaeological Discourse* (επιμέλεια Sheila Kohring – Stephanie Wynne-Jones), εκδ. Oxbow Books, Oxford 2007, σ. 37-59. – K. Kotsakis, "What tells can tell: social space and settlement in the Greek Neolithic", στο βιβλίο: *Neolithic Society in Greece* (επιμέλεια Paul Halstead), εκδ. Sheffield Studies in Aegean Archaeology, Sheffield 2000, σ. 66-76.

να συνδέονται με έναν τόπο, όπως το φαράγγι του Βόχωνα. Όπως και σήμερα είναι συνδεδεμένο με τον Ηρακλή και τον Δράκοντα μεταξύ άλλων, έτσι και κατά τη νεολιθική εποχή μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι ο υποβλητικός αυτός χώρος ήταν συνδεδεμένος με την ντόπια μυθολογία και κοσμολογία. Σε αυτό δεν συνέβαλλε μόνο το τοπίο καθαυτό, αλλά και το γεγονός ότι αποτελούσε τη μοναδική εύκολη διέξοδο από τη λεκάνη των Τζαννάτων προς τη θάλασσα και τον έξω κόσμο. Με βάση τη διαλεκτική σχέση μεταξύ ντόπιων ταυτοτήτων και ευρύτερων κοινωνικών δικτύων που προτείνουμε, δεν θα ήταν ίσως υπερβολή να πούμε ότι το Σπήλαιο Δράκαινα και η χρήση του αποτελούσε συμβολική γέφυρα μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος των νεολιθικών κοινοτήτων στην ευρύτερη περιοχή του.

Περίληψη / Summary

Τα ευρήματα από τις προϊστορικές επιχώσεις του Σπηλαίου Δράκαινα προσφέρουν πληροφορίες για την τέλεση κοινωνικών συναθροίσεων σε αυτό καθώς και στοιχεία για την οργάνωση της τοπικής νεολιθικής κοινωνίας. Τα παραπάνω συνάγονται από ιδιαιτερότητες διαφόρων κατηγοριών ευρημάτων, όπως η σπάνια πρακτική της κατασκευής ασβεστοδαπέδων, αλλά και η ίδια η κομβική θέση του σπηλαίου.

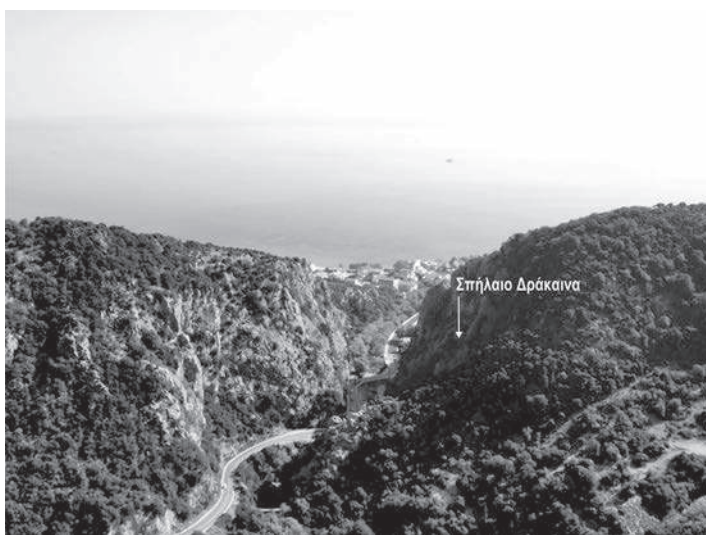
Drakaina Cave's prehistoric deposits rendered findings that point to the performance of social gatherings and provide insights into elements of local social organization. Evidence stems from peculiarities in various categories of findings, e.g. the rare practice of lime-plaster floor construction, as well as the importance of the cave's location.

Εικ. 1. Η γεωγραφία του Σπηλαιού Δράκαινα στο φαράγγι του Πόρου, στα ΝΑ παράλια της Κεφαλονιάς.

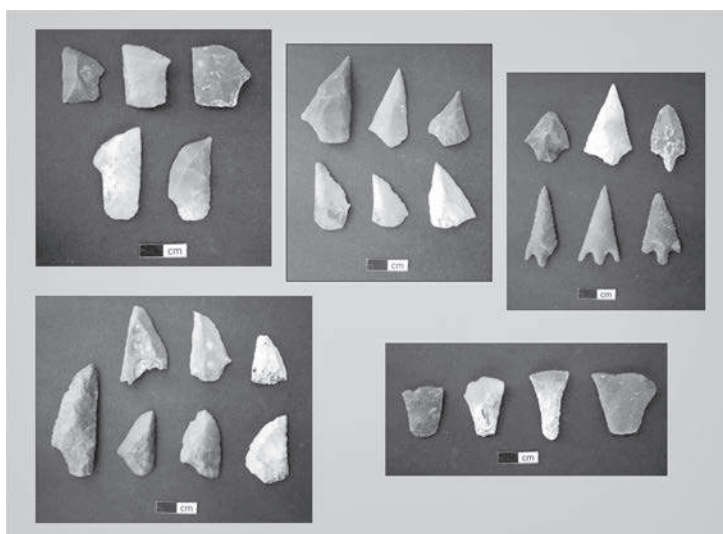
Εικ. 2. Άποψη του Πόρου με το επιβλητικό φαράγγι του Βόχωνα, τη λεκάνη των Τζαννάτων και τον ελατοσκεπή Αίνο στα δυτικά τους (λήψη από τα Α.).

Εικ. 3. Το φαράγγι του Βόγωνα με τη θέση του Σπηλαίου Δράκαινα στη Ν. πλευρά του (λήψη από τα Δ).

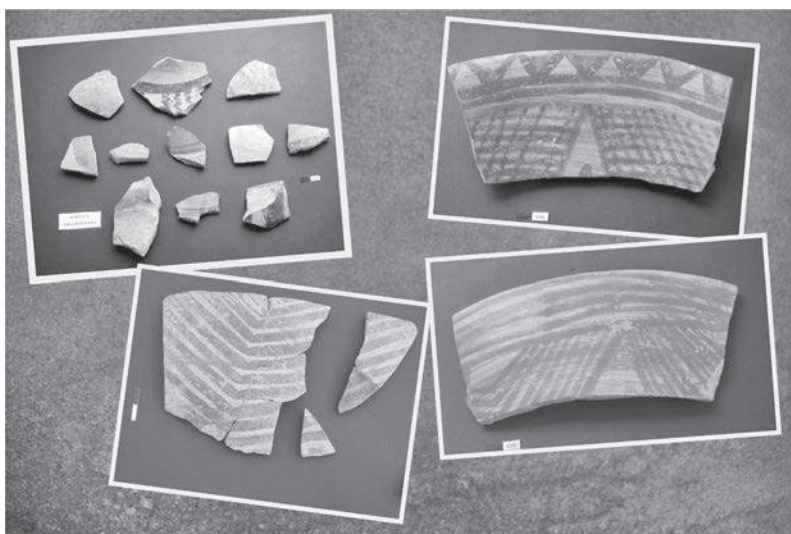
Εικ. 4. Άποψη της ανασκαφής στο ΒΔ τμήμα του Σπηλαίου Δράκαινα (λήψη από Ν).

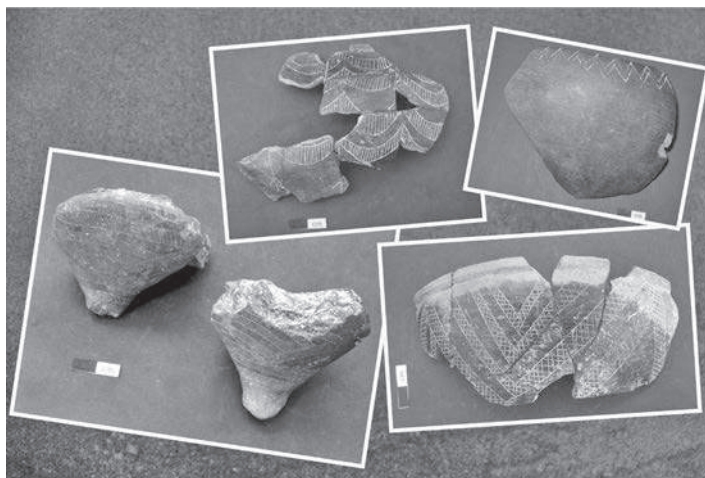
Εικ. 5. Βλητικές αιχμές από πυριτόλιθο της NN I και της NN II.

Εικ. 6. Τριπτά εργαλεία για την κατεργασία πρώτης ύλης από πυριτόλιθο, π.χ. απόσπαση φολίδων για δημιουργία υποβόθρων διαμόρφωσης εργαλείων.

Εικ. 7. Τμήματα κλειστών και ανοιχτών πήλινων αγγείων με γραπτή urfirnis και αμυρόχρωμη διακόσμηση της NN I.

Εικ. 8. Τμήματα πήλινων αγγείων, όπως φιάλες και δύο ζωόμορφα πόδια τετραποδικού 'ρυτού', με εγχάρακτη διακόσμηση της NN I.

ΤΥΜΒΟΙ ΤΗΣ 3ΗΣ ΧΙΛΙΕΤΙΑΣ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑ

Γαρουφαλιά Μεταλληνού

Είναι γεγονός ότι τα πρώτα ευρήματα της προϊστορίας του Ιονίου χώρου αποκαλύπτονται συμπτωματικά στις αρχές του 20ού αιώνα στα πλαίσια ερευνών που αφορούν στον εντοπισμό και την ταύτιση ομηρικών θέσεων. Αν και η επίλυση των προβλημάτων της ομηρικής τοπογραφίας δεν ευοδώθηκε, οι πρώτες αυτές ανασκαφές επέτρεψαν την ένταξη των υλικών καταλοίπων της προϊστορίας σε ένα χωρικό και χρονικό πλαίσιο αναφοράς που συγχρονίζεται και επικοινωνεί μάλλον με την περιφέρεια του αιγαιακού πολιτισμού.

Είναι λοιπόν γεγονός ότι ο χώρος του Ιονίου θεωρείται περιθωριακός αναφορικά με τις πολιτισμικές εξελίξεις στο προϊστορικό Αιγαίο και αναφέρεται μόνο στον βαθμό που εμπλέκεται με αυτές. Το γεγονός αυτό μαζί με τη διαπίστωση της διαφορετικότητας και τοπικότητας του πολιτισμικού Ιονίου χώρου απότρεψε αφενός μεν την ένταξή του στα αιγαιακά σχήματα, από την άλλη η εμμονή στο ομηρικό ερμηνευτικό σχήμα καθήλωσε την προϊστορική έρευνα μέσα στα πλαίσια της ιστορικής - πολιτισμικής ερμηνευτικής μέχρι και σήμερα.¹

Εξαίρεση στο τοπίο των ερευνών της προϊστορίας αποτελεί η παρούσα του Αύγουστου Σορδίνια τη δεκαετία του '60 που επιχειρεί την ταξινόμηση της προϊστορικής κεραμικής σε ένα χρονολογικό σχήμα² αλλά και υιοθετεί την διεπιστημονική προσέγγιση μέσα από την παλαιο-γεωγραφική και παλαιο-οικονομική διάσταση.

Έτσι, η μελέτη της Παλαιολιθικής και Νεολιθικής του Ιονίου, αποδεσμευμένη εκ των πραγμάτων από το ομηρικό ζήτημα, θα θέσει ουσιαστικά ερωτήματα, όπως π.χ. την ιθαγενή προέλευση της Νεολιθικής στο χώρο του Ιονίου μέσα από τοπικές εξελίξεις κατά την μεταβατική Μεσολιθική. Αυτή η διαπιστωμένη τοπικότητα και διαφορετικότητα του Ιονίου χώρου θέτει πλέον νέες βάσεις στην έρευνα των προϊστορικών κοινωνιών του Ιονίου.

1. Κ. Σμπόνιας, «Ιστοριογραφικές παρατηρήσεις για τη μελέτη των προϊστορικών τοπίων του Ιονίου: προς μία αρχαιολογία των Ιονίων νήσων», στο: *Ιόνιος Λόγος, Τμήμα Ιστορίας – Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τόμος χαριστήριο στον Δημήτρη Ζ. Σοφιανό* (επιμέλεια Θ. Πυλαρινός), Κέρκυρα 2007, σ. 203.

2. A. Sordinas, "Investigations of the Prehistory of Corfu during 1964-1966", *Balkan Studies* 10 (1969), σ. 393-424.

Έτσι, στα πλαίσια των ερευνών του Αύγουστου Σορδίνια συγκροτείται και ο πρώτος χάρτης των προϊστορικών θέσεων στο νησί της Κέρκυρας. Από αυτές, δώδεκα εντάσσονται στην εποχή του Χαλκού γενικά.

Νεότερες ανασκαφικές έρευνες της Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων της Κέρκυρας έρχονται να επιβεβαιώσουν όσα είχε εντοπίσει ο Αύγουστος Σορδίνιας με τις επιφανειακές έρευνές του αλλά και να εμπλουτίσουν το διαθέσιμο υλικό.

Σημαντική ανάμεσά τους είναι η θέση που αποκαλύφθηκε το 2005 στην περιοχή Κρεβατσούλα του Αλμυρού Περίθειας στη βόρεια Κέρκυρα. Αν και η ανασκαφική έρευνα αλλά και η μελέτη του υλικού δεν έχουν ολοκληρωθεί μέχρι σήμερα λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων, τα μέχρι στιγμής δεδομένα επιτρέπουν την κατ' αρχήν γνωστοποίησή τους, αφού η σημασία τους για την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού είναι άξια λόγου, καθώς αποτελεί τον συνδυαστικό κρίκο ανάμεσα σε ευρήματα της δυτικής Ελλάδας και της Αδριατικής κατά την πρώιμη Χαλκοκρατία.

Συγκεκριμένα σε χώρο 300 τ.μ. περίπου ανασκάφηκαν δύο διαδοχικές φάσεις ανθρώπινης δραστηριότητας, σε βάθος περίπου 1,30 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Η πρώτη αφορά σε κατασκευή που αποτελεί κυκλικό περίβολο κατασκευασμένο από πλακοειδείς λίθους, τμήματα του οποίου σήμερα δεν διασώζονται. Ο περίβολος περιέκλειε έναν μικρό κιβωτιόσχημο τάφο διαστάσεων 0,60 x 0,30 μ. περίπου. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν οστά που ανήκαν πιθανότατα σε νεαρό άτομο ηλικίας όχι μεγαλύτερο των 5 χρόνων. Τα οστά ήταν συγκεντρωμένα στη μία στενή πλευρά του τάφου, του οποίου δεν διασώθηκαν οι καλυπτήριες πλάκες. Το δάπεδο της ταφής ήταν στρωμένο με βότσαλα. Κτερίσματα δε βρέθηκαν και φαίνεται ότι σε παιδικούς τάφους δεν τοποθετούνταν, όπως ακριβώς και στους τύμβους της Λευκάδας. Εκτός του περιβάλλοντος βρέθηκε μια άλλη απλή λακκοειδής ταφή που περιβαλλόταν από αργόλιθους. Περιείχε τα οστά ενήλικα αλλά και οστά ζώου. Επίσης, εξωτερικά του περιβάλλοντος και στα νοτιοανατολικά του βρέθηκε κυκλική πήλοκατασκευή διαμέτρου 1 μ. με στοιχειωδώς διαμορφωμένο περιχείλωμα πάχους 0,5 εκ. Η χρήση της παραμένει ασαφής, αν και δεν αποκλείεται η κατασκευή να εξυπηρετούσε στην κάυση των νεκρών ή στην τέλεση τελετουργιών.

Σε μια δεύτερη φάση κατασκευάστηκε ένας άλλος μεγαλύτερος περίβολος. Είχε κατασκευασθεί ομοίως από λευκές ασβεστολιθικές πλάκες τοποθετημένες σε διπλή σειρά και περιέκλειε τον παλαιότερο και μικρότερο (εικ. 1). Ο δεύτερος περίβολος έχει μέχρι σήμερα αποκαλυφθεί εν μέρει, πάντως η χορδή του στο ανασκαφέν τμήμα του εκτιμάται στα 10,50 μ. Στο νότιο τμήμα του και πάντως εντός του δεύτερου αυτού περιβάλλοντος βρέθηκε πιθόσχημο αγγείο, τοποθετημένο σε οριζόντια θέση και σκεπασμένο στο στόμιό του με λίθινη πλάκα. Αν και στο

εσωτερικό του αγγείου δεν βρέθηκαν οστά, είναι βέβαιο ότι πρόκειται για ταφικό αγγείο που αποδίδεται σε εγγυρισμό. Εξωτερικά και στα βορειοανατολικά του δεύτερου αυτού περιβόλου βρέθηκε ένας άλλος κιβωτιόσχημος τάφος αποτελούμενος από τέσσερις κατακόρυφα τοποθετημένες πλάκες και μία καλυπτήρια. Και αυτός δεν περιείχε ευρήματα.

Από τα σταθερά ευρήματα γίνεται αντιληπτό ότι στον χώρο εντοπίστηκαν δύο διαδοχικές ταφικές κατασκευές που σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα αντιστοιχούν σε δύο τύμβους, οι οποίοι αναγέρθηκαν στο ίδιο σημείο σε διαδοχικές χρονικές στιγμές.

Συγκεκριμένα, ο μικρότερος και αρχαιότερος περίβολος που περιέκλειε την παιδική ταφή καλύφθηκε με χώμα σε μορφή λοφίσκου και σε μια δεύτερη χρονολογικά φάση δημιουργήθηκε στον ίδιο χώρο και ασφαλώς σε υψηλότερο επίπεδο ένας δεύτερος μεγαλύτερος ταφικός περίβολος που αφενός μεν περιέκλειε τον πρώτο περίβολο αφετέρου περιείχε την ταφή με το πιθόσχημο αγγείο αλλά και την πηλοκατασκευή και το λακκοειδή τάφο.

Και αυτός ο δεύτερος περίβολος, όπως έδειξε η ανασκαφή των επιχώσεων του, καλύφθηκε με φερτά μπάζα που είχαν μεγαλύτερο πάχος στο κέντρο της κατασκευής, το οποίο έβαινε μειούμενο προς την περιφέρεια, υποδεικνύοντας ότι το χώμα είχε συσσωρευτεί επάνω από αυτή δημιουργώντας ένα τυμβοειδές έξαρχμα. Σημειώνουμε ότι και στους δύο περιβόλους εντοπίστηκαν ταφές και εκτός αυτών.

Τα ανασκαφικά κινητά ευρήματα αποτελούνται από πολυπληθή όστρακα κεραμεικής που διακρίνονται στην κεραμική του αρχαιότερου τύμβου, με ευδιάκριτες τις κατηγορίες των οστράκων που διακοσμούνται με εγχάρακτα μοτίβα διαφορετικών τύπων καθώς και την ακόσμητη κεραμική του δεύτερου περιβόλου που έδωσε και το πιθόσχημο ταφικό αγγείο, το οποίο έχει ομοιότητες με αντίστοιχα στη Λέρνα κατά την ΠΕ II και III.³ Ανάμεσα στα ευρήματα συγκαταλέγονται πήλινα σφονδύλια και λίθινα εργαλεία, όπως λεπίδες, αιχμές βελών, ξέστρα, αξίνες και ένας τριπτήρας αλλά και μάζες και ελάσματα χαλκού.

Από την μέχρι σήμερα μελέτη των ευρημάτων φαίνεται ότι ο τύμβος στην Αχαράβη αποτελεί τον πρώτο τύμβο της Χαλκοκρατίας που έχει εντοπισθεί στο νησί της Κέρκυρας.

Τύμβοι που χρονολογούνται στην Πρώιμη Χαλκοκρατία πρωτοεντοπίστηκαν από τον W. Dörpfeld ανάμεσα στα 1908-1913 στο Στενό της Λευκάδας.⁴ Πρόκειται για 40-50 κατασκευές-κυκλικές κρηπίδες, από τις οποίες ανασκάφηκαν από τον ίδιο οι 33. Αν και η χρονολόγησή τους έχει πολύ συζητηθεί, φαίνεται

3. J. Rutter, "The architecture, stratification and pottery of Lerna III", *Lerna IV* (1995), σ. 537, σχέδιο II: 28.

4. W. Dörpfeld et al., *Alt-Ithaka. Ein Beitrag zur Homer-Frage*, Μόναχο 1927.

ότι εντάσσονται στην ΠΕ II-ΠΕΙΠ περίοδο, ήτοι στα 2800-2000 π.Χ., με επικρατέστερη την χρονολόγηση στην ΠΕΙΠ, ήτοι στο 2500 π.Χ., δηλαδή πάνω από χίλια χρόνια πρωιμότερα από ό,τι υποστήριζε ο ανασκαφέας τους.⁵ Οι τύμβοι που χαρακτηρίστηκαν ως βασιλικοί (*koningsgraber*) περιείχαν πλούσια κτερίσματα που μαρτυρούν επαφές με τις Κυκλάδες αλλά και με τα Βαλκάνια. Ο πλούτος των τάφων αυτών αποδίδεται στο εμπόριο μετάλλων, χαλκού και κασσίτερου.⁶

Οι τύμβοι στο Στενό της Λευκάδας αποτελούν τους πρωιμότερους γνωστούς στον ελλαδικό χώρο μαζί με τον μεγάλο τύμβο που υψώθηκε στα τέλη της ΠΕ II πάνω από τη λεγόμενη Οικία των Κεράμων στη Λέρνα της Αργολίδας⁷ καθώς και τον τύμβο κάτω από το Πελόπιο στην Ολυμπία.⁸

Πρέπει βέβαια να επισημάνουμε ότι στους δύο τελευταίους, αυτούς της Λέρνας και της Ολυμπίας, δεν εντοπίστηκαν ταφές και για το λόγο αυτό θεωρούνται ως τελετουργικοί τύμβοι (*ritual tumuli*). Τύμβοι έχουν επίσης εντοπισθεί στη Μεσσηνία (Παπούλια, Βοΐδοκοιλιά) κατά την ΜΧ, αν και εικάζεται ότι οι ταφικοί πίθοι που βρέθηκαν σε χαμηλότερο επίπεδο ανήκουν σε τύμβους στα τέλη της ΠΧ,⁹ όπως και στην Μάλθη επίσης της Μεσσηνίας.¹⁰

Η ανακάλυψη τύμβων της πρώιμης Χαλκοκρατίας στη Μακεδονία είναι σχετικά πρόσφατη και αλλάζει την μέχρι σήμερα εικόνα.¹¹

Στην πρώιμη Χαλκοκρατία ανήκουν τύμβοι στην Αλβανία, στην Piskova, στην περιοχή Premet, στο Pazhok του Elbasan, στο Dukat, στη Vlora και στο Bare της Korca.¹²

5. I. Kilian-Dirlmeier, «Βασιλείς της Λευκάδας. W. Dörpfeld και οι ταφικοί τύμβοι του Νυδρίου», στο *Πρακτικά Συνεδρίου. Διεθνές Συνέδριο αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού, Λευκάδα 6-11 Αυγούστου 2006* (επιμέλεια Χαρά Παπαδάτου-Γιαννοπούλου), Πάτρα 2008, σ. 151-159.

6. K. Branigan, "The Round Graves of Levkas reconsidered", *BSA* 70 (1975), σ. 37-49.

7. J.L. Caskey, "Excavations at Lerna 1954", *Hesperia* 24 (1955), σ. 32-35. – J.L. Caskey, "Excavations at Lerna 1955", *Hesperia* 25 (1956), σ. 155-157, 165-166.

8. J. Rambach, «Η προϊστορική Ολυμπία του Wilhelm Dörpfeld υπό το φως των καινούργιων ανασκαφών στο Πελόπιο της Άλτσεως», στο *Πρακτικά Συνεδρίου. Διεθνές Συνέδριο αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού, Λευκάδα 6-11 Αυγούστου 2006* (επιμέλεια Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου), Πάτρα 2008, σ. 79-95.

9. Γ. Κορρές, *ΑΔ 30 Μελέτες* (1980), 45-96.

10. M.N. Walmin, *The Swedish Messinia Expedition*, Lund 1938, σ. 187-207.

11. Σ. Ασουχίδου – Δ. Μαντάζη – Σ. Τσολάκης, «Ταφικός Τύμβος της ΠΕΧ στο Κρι-αρίτσι Σουιάς, Ν. Χαλκιδικής», στο *Το Αρχαιολογικό έργο στην Μακεδονία και Θράκη*, τχ. 12, 1998, σ. 269-282.

12. N. Bodinaku, "Some tumulus burials of the Early Bronze Age in Albania (Problems of Migrations)", στο *L' Illyrie Meridionale et l' Epire dans l' Antiquite, Actes du IIIeme Colloque Internationale de Chantilly, 16-19 Octobre 1996* (ed. P. Cabanes), Paris 1999, σ. 11-17.

Η διάδοση των τύμβων κατά την ΜΧ στην κεντρική και νότια Ελλάδα είναι ένα γενικευμένο φαινόμενο που εκτείνεται και στην ΥΕ εποχή, κατά την οποία αντικαθίστανται από τους θολωτούς τάφους, αρχής γενομένης από την Μεσσηνία.¹³

Οι ΜΕ ταφικοί περιβόλοι και τύμβοι της δυτικής Ελλάδας συμπληρώνουν το χρονολογικό κενό ανάμεσα στους τύμβους στο Στενό και τους μυκηναϊκούς περιβόλους και υποστηρίζουν την δυτικο-ελλαδική ανάπτυξη και διάδοση του ταφικού περιβόλου.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι το φαινόμενο εξάπλωσης των ταφικών τύμβων καταλαμβάνει τη δυτική Ελλάδα και αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό των Ιονίων Νήσων και της δυτικής Πελοποννήσου αλλά και της Αλβανίας και των ακτών της ανατολικής Αδριατικής κατά την ΠΧ περίοδο. Είναι γεγονός ότι αν και οι τύμβοι είναι σπάνιοι στον ελλαδικό χώρο κατά την ΠΧ περίοδο, ήτοι κατά την 3η χιλιετία, αυτοί είναι διαδεδομένοι σε όλη την Αδριατική ήδη από την προηγούμενη περίοδο, τη Χαλκολιθική δηλαδή εποχή.

Για το λόγο αυτό αποτέλεσαν στοιχείο-κλειδί για την κατανόηση των αλλαγών που συνέβησαν στα τέλη της ΠΧ στον ελλαδικό χώρο. Οι ποικίλες θεωρίες που ασχολήθηκαν με το θέμα των αλλαγών τις έχουν αποδώσει σε εισβολές ξένων πληθυσμών από τον βορρά ή την ανατολή. Προσφιλής ανάμεσά τους και ευρέως διαδεδομένη είναι η θεωρία μετακίνησης από τις στέπες του Πόντου, στη νότια Ρωσία, κατά κύματα των φυλών Κούργκαν, που μέσω των βαλκανικών χωρών έφθασαν στο Αιγαίο την 3η χιλιετία.¹⁴

Οι πίθοι χρησιμοποιούνται στους ενταφιασμούς οργανωμένων νεκροταφείων ήδη από την Έστερη Νεολιθική εποχή. Από τον Ιόνιο χώρο γνωστά είναι τα παραδείγματα από τα Πελικάτα στην Ιθάκη,¹⁵ όπου τα ταφικά αγγεία καλύπτονταν

13. S. Müller, "Les tumuli helladiques: où? quand? comment?", *BCH* 113 (1989), σ. 1-42.

14. M. Gimbutas, "The destruction of the Aegean and east Mediterranean urban civilization around 2.300 B.C.", στο *Bronze Age Migrations in the Aegean. Archaeological and linguistic problems in Greek Prehistory, Proceedings of the first International Colloquium on Aegean prehistory* (eds. R. Crossland – A. Birchall), Sheffield 1973, σ. 126-136. – M. Garasanin, "The Balkans and the Kurgan people", στο *Bronze Age Migrations in the Aegean. Archaeological and linguistic problems in Greek Prehistory, Proceedings of the first International Colloquium on Aegean prehistory* (eds. R. Crossland – A. Birchall), Sheffield 1973, σ. 116. – N. Hammond, "Grave circles in Albania and Macedonia", στο *Bronze Age Migrations in the Aegean. Archaeological and linguistic problems in Greek Prehistory, Proceedings of the first International Colloquium on Aegean prehistory* (eds. R. Crossland – A. Birchall), Sheffield 1973, σ. 189-197.

15. W.A. Heurtley, "Excavations in Ithaca II: The early Helladic settlement at Pelikata", *BSA* 35 (1934-35), σ. 1-44.

από λίθινες πλάκες αλλά και από τη Λευκάδα,¹⁶ το Πλατύγιαλι, στον Αστακό, στις ακαρνανικές ακτές και την Ολυμπία. Συνδεδεμένες οι ταφές σε πύλους με τους τύμβους ή όχι, φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν περισσότερο και νωρίτερα στην ταφική πρακτική στη δυτική και βορειοδυτική Ελλάδα.¹⁷

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι συναντώνται στην Ήπειρο από την ΜΕ μέχρι τις ύστερες φάσεις της ΥΕ, όχι όμως και την ΠΕ. Στην Αλβανία κιβωτιόσχημοι τάφοι απαντώνται ως κεντρικές ταφές σε τύμβους της ΠΧ,¹⁸ όπως ακριβώς και στην Κέρκυρα.

Τέλος, ο συνδυασμός κυκλικών περιβόλων με κιβωτιόσχημες ταφές παγιώνεται στην ΜΧ στη δυτική Ελλάδα, όπως φαίνεται στο Σκάρο, στη Λευκάδα, στην Ήπειρο και την Αλβανία.¹⁹

Έχει υποστηριχθεί ότι ο τρόπος μεταχείρισης των νεκρών αποτελούσε για μια φυλετική ή εθνική ομάδα τρόπο έκφρασης της ταυτότητάς της και, ως εκ τούτου, η διαφοροποίηση ως προς τους τύπους των ταφών και των ταφικών εθίμων θεωρείται ότι αποτυπώνει διαφορές πολιτισμικής προέλευσης.²⁰

Στο σκεπτικό αυτό στηρίζεται και το ερμηνευτικό σχήμα που υποστηρίζει την κάθοδο φύλων από το βορρά στον ελλαδικό χώρο. Σήμερα όμως οι μελέτες των ταφικών πρακτικών αλλά και οι στατιστικές αναφορές υποδεικνύουν ότι η ποικιλότητα ταφικών πρακτικών είναι δυνατό να αντανακλά διαφορές στην κοινωνία και στην κοινωνικο-πολιτική οργάνωση. Η ιεραρχική κοινωνία π.χ. προτείνεται για τους τύμβους στο Στενό με την πολεμική ελίτ της να κατέχει αντικείμενα κύρους και να βρίσκεται ενταφιασμένη στο κέντρο των τύμβων, σε αντίθεση με τους κοινωνικά κατώτερους των πρώτων που τοποθετούνταν εξωτερικά των τύμβων.²¹ Ως αίτιο αυτής της κοινωνικής διάρθρωσης έχει προταθεί η άσκηση του εμπορίου πολύτιμων αγαθών και πρώτων υλών.²²

Η διαφοροποίηση επομένως ως προς τους τύπους των τάφων και τα τα-

16. W. Dörpfeld et al., *Alt-Ithaka. Ein Beitrag zur Homer-Frage*, 6.π., πιν. 67.

17. Ch. Souyoudzoglou-Haywood, *The Ionian Islands in the Bronze Age and Early Iron Age. 3000-800 B.C.*, Liverpool University Press, 1999, σ. 97.

18. N. Bodinaku, "Some tumulus burials of the Early Bronze Age in Albania (Problems of Migrations)", ό.π., σ. 15.

19. N. G.L. Hammond, "Tumulus - burials in Albania, the grave circles of Mycenae and the Indo - Europeans", *BSA lxxii* (1967), σ. 77-105.

20. Το θέμα συζητείται από τον L. Binford, "Mortuary practices: their study and their potential", στο *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices. Society for American Archaeology Memoirs* (ed. J.A. Brown), 1971, σ. 6-29.

21. C. Renfrew, *The Emergence of Civilization: The Cyclades and the Aegean in the 3rd millennium B.C.*, London 1972, σ. 341.

22. C. Renfrew, *Approaches to Social Archaeology*, Edinburg 1984, σ. 81.

φικά έθιμα δεν οφείλεται σε διαφορές πολιτιστικής προέλευσης αλλά στην διαφορά της παραγωγικής-κοινωνικής δομής τους, η οποία οδηγεί και στην κοινωνική διαστρωμάτωση.

Οι περί θανάτου λοιπόν πρακτικές ανάγονται στο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα που τις γεννά, ήτοι η ποικιλία των ταφικών εθίμων καθορίζεται από την οργάνωση και τον χαρακτήρα της ομάδας που τα ασκεί.

Δυστυχώς, η κεραμεική που πρέκυψε από την ανασκαφή των τύμβων διασώζεται σε αποσπασματική κατάσταση στο σύνολό της και, καθώς το μέγεθος της πλειοψηφίας των οστράκων είναι μικρό, είναι αδύνατη η αποκατάσταση του σχήματος των αγγείων. Το σύνολο της κεραμεικής αποτελείται από χειροποίητα, άβαφα αγγεία τεφρής, καστανόφαιης αλλά και ερυθρωπής επιφάνειας. Ενδιαφέρουσα είναι η ομάδα κεραμεικής που αντιστοιχεί στο επίπεδο θεμελίωσης του αρχαιότερου τύμβου. Πρόκειται για αγγεία με εμπίεστη διακόσμηση, πιθανότατα της αρχαιότερης Νεολιθικής (εικ. 2) και άλλα με λεπτές, αβαθείς ραβδώσεις που καλύπτουν ολόκληρο το σώμα των αγγείων. Και καθώς η εμπίεστη κεραμεική ανήκει στην αρχαιότερη Νεολιθική φαίνεται ότι σε στρώμα κατοίκησης του ανθρώπου της αρχαιότερης Νεολιθικής που οι πρόσφατες ραδιοχρονολογήσεις στο Σιδάρι τοποθετούν γύρω στα 6.200 π.Χ., ήρθαν κατά την Πρωτοχαική περίοδο να εγκαταστήσουν τους τάφους τους.

Αξίζει, όμως, να επισημανθεί εδώ το γεγονός ότι και στους βασιλικούς τάφους της Λευκάδας έχει βρεθεί εμπίεστη νεολιθική κεραμεική. Πάντως, δεν αποκλείεται η εξήγηση του γεγονότος να βρίσκεται στην αλλαγή επιλογής των θέσεων, όπου τοποθετούσαν τους οικισμούς. Στην Κέρκυρα, οι θέσεις της νεολιθικής φαίνεται ότι βρίσκονταν κοντά στη θάλασσα, ενώ αντίθετα για τις θέσεις κατοίκησης της Χαλκοκρατίας επιλέγονταν τα χαμηλά πρανή λόφων και τότε οι νεκροί ενταφιάζονταν σε μικρή απόσταση από αυτά στις επίπεδες, πιθανότατα, εκτάσεις. Η δεύτερη κατηγορία κεραμεικής, αυτών με την ραβδωτή ή αλλιώς και χτενιστή διακόσμηση, είναι άγνωστη στον νοτιότερο ελλαδικό χώρο και η αναζήτησή της στα Βαλκάνια και στην Αλβανία οδηγεί στον πολιτισμό Cotofeni και Baden της Χαλκολιθικής και Πρώιμης Χαλκοκρατίας.²³

Ίδια κεραμεική απαντάται στο βόρειο ελλαδικό χώρο κατά την Πρωτο-

23. Z. Andrea, "Elements Balkaniques dans le Bronze Ancien en Albanie", στο *L' Albanie dans L' Europe Prehistorique, Actes du Colloque de l' Orient, 8-10 Juin 2000* (ed. G. Touchais), σ. 167, σχ. 3, 4. – M. Korkuti, *Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien*, 1995, πίν. LVII, LXVII, LXXVI.

χαλκή εποχή στον Καστανά, στον Άγιο Μάμα και στο Αξιοχώρι στην Μακεδονία²⁴ αλλά και στην Λήμνο.²⁵

Από την άλλη, η κεραμεική που συλλέχθηκε στο επίπεδο του πρώτου τύμβου θυμίζει την αντίστοιχη από τον Αφιώνα της βόρειας Κέρκυρας. Ήτοι εντοπίστηκε εγχάρακτη κεραμεική που χρονολογείται στο Χαλκολιθικό ορίζοντα της Αλβανίας και της Απουλίας. Εδώ παρατηρείται κεραμεική με εγχαράξεις και εμπιέσεις αλλά και η γνωστή ως corded ware που δεν έχει βρεθεί στην Λευκάδα, ούτε νοτιότερα στη δυτική Ελλάδα (εικ. 3, 4). Αντίστοιχη εγχάρακτη και εμπιέστη κεραμεική που χρονολογείται στην ΠΕ ΙΙΙ έχει βρεθεί στα Πελικάτα και έχει διατυπωθεί η άποψη αφενός μεν της δαλματικής προέλευσής της, αφετέρου η διασύνδεσή της με το εμπορικό δίκτυο των ανταλλαγών μετάλλων. Στην παράδοση της πρώιμης Χαλκοκρατίας φαίνεται ότι ανήκει η ακόσμητη κεραμεική του νεώτερου τύμβου που παρουσιάζει ομοιότητες με την ηπειρωτική και την αλβανική (εικ. 5).

Το κύριο πάντως χαρακτηριστικό στους τύμβους του Αλμυρού είναι η ποικιλία των ξένων, κύρια βαλκανικών και δαλματικών, στοιχείων στην κεραμεική.

Οι πρώτες αυτές παρατηρήσεις ως προς την κεραμεική επιβεβαιώνουν για άλλη μια φορά την άποψη του Αύγουστου Σορδίνια για μια καθαρά τοπική παράδοση της Χαλκοκρατίας στο βόρειο Ιόνιο.

Αναμφίβολα, η γεωγραφική εμπειρία, πάνω στην οποία στηρίχθηκαν οι αποικιακές κινήσεις των Ελλήνων και Φοινίκων κατά την περίοδο της ύστερης Χαλκοκρατίας και μετέπειτα, πρέπει να αποκτήθηκε πρώιμα μέσα στην εποχή του Χαλκού.

Υπήρχαν δηλαδή περιστασιακές επαφές κατά μήκος της Αδριατικής ήδη από τους πρώιμους νεολιθικούς χρόνους και πιθανά να αντανakλώνται στους νεωτερισμούς της κεραμεικής. Η μεγάλη αλλαγή συνέβη στις αρχές της 3ης χιλιετίας. Οι θύλακες διαφορετικότητας που παρατηρούνται την περίοδο αυτή στη δυτική Ελλάδα και αντιστοιχούν με άλλους όμοιους στη Μάλτα (*Tarxien cemetery*) αλλά και στην Απουλία (*Rutigliano – le Rene*) μαρτυρούν επαφές και θαλάσσιες ανταλλαγές κατά μήκος της Αδριατικής. Μάρτυρες αυτών των επαφών αποτελούν οι τύμβοι της Λευκάδας. Αργότερα, στα τέλη της 3ης χιλιετίας οι επαφές πυκνώνουν, όπως συνάγεται από τη διάδοση κατά μήκος της δυτικής Ελλάδας της

24. I. Aslanis, "Kastanas die fruhbronzezeitlichen Funde und Befunde", στο *Praehistorische Archäologie in Südosteuropa*, τ. 4, Berlin 1985, πίν. 2:8, 3:6, 4:1, 10, 9, 13:12, 104:4, 88:11.

25. Π. Αγαλλοπούλου, «Δύο νέες προϊστορικές θέσεις και ένα αρχαίο λιμάνι στη Λήμνο», *Αρχαιολογική Εφημερίς* (1994), σ. 304, εικ. 7.

κεραμεικής Cetina. Η διάδοση αυτή συμπίπτει με τις αλλαγές που παρατηρούνται στον πρωτοελλαδικό πολιτισμό που δείχνει σημάδια παρακμής και κρίσης.

Φαίνεται όμως ότι αυτοί οι «αργοναύτες» των δυτικών Βαλκανίων δεν ήταν η αιτία της παρακμής του ΠΕ πολιτισμού αλλά το αποτέλεσμα του. Την περίοδο αυτή δε χρειάζεται να ήταν τίποτα περισσότερο από περιστασιακό και ειρηνικό το εμπόριο με τη δυτική Πελοπόννησο και κατά μήκος του Ιονίου, αναγγέλλοντας τις συστηματικότερες και εμπορικές επαφές της ύστερης εποχής του Χαλκού. Αυτό δεν αποκλείει το γεγονός ότι τοπικές επαφές και εμπόριο θα υπήρχαν ανάμεσα σε περιοχές, όπως τα στενά του Ότραντο και το Ιόνιο κατά την Χαλκολιθική της Ιταλίας που αντιστοιχεί στην ΠΧ της Ελλάδας (3.200-2.100 π.Χ.)²⁶ Αν και δεν υπάρχουν στοιχεία για την διαπίστωση του συνεχούς αυτών των θαλάσσιων δρόμων, έχει υποστηριχθεί ότι μάλλον πρέπει να θεωρούνται σαν τοπικής εμβέλειας σημεία επαφών πάνω στον άξονα της Αδριατικής και του Ιονίου.

Οι πηγές μετάλλων της κεντρικής Ευρώπης φαίνεται λοιπόν ότι αναζητήθηκαν και μέσα από το δρόμο του Ιονίου και της Αδριατικής και ερμηνεύουν τη διασπορά νοστροπιών και αγαθών την αντίστοιχη περίοδο.²⁷ Εάν ο στόχος των αρχαιολογικών και ιστορικών ερευνών είναι η ερμηνεία των αλλαγών και εάν αυτές οι αλλαγές συνδεούνται από νεωτερισμούς, τότε κατά κανόνα τα μέταλλα δεν μπορεί παρά να παίζουν ένα στρατηγικό ρόλο.

Τα μεταλλικά εργαλεία και όπλα αποτελούν τεχνολογία αιχμής σε κάθε περίοδο. Η κατοχή πρώτων υλών και τεχνογνωσίας παρέχει το προτέρημα σε καιρό πολέμου αλλά και ειρήνης. Η μεταλλουργία, λοιπόν, σαν τεχνολογία στρατηγικής σημασίας παίζει τον ρόλο της στη δημιουργία και στις τύχες κοινωνικών σχηματισμών

Η «ιστορική» ερμηνεία της καθόδου φυλών από τα Βαλκάνια στον ελλαδικό χώρο, με βάση την οποία αντιμετωπίζονται οι αλλαγές της περιόδου, δε γίνεται πλέον αποδεκτή. Ο ανταγωνισμός, ειρηνικός ή επιθετικός, τροφοδοτείτο από την επιθυμία απόκτησης νέων πηγών δύναμης, περιλαμβανομένων και των μετάλλων αλλά και των ξένων τεχνολογιών.²⁸ Μέσα σε αυτά τα νέα δεδομένα και η πτώση της ποιότητας της κεραμεικής κατά την ΠΕ έχει ερμηνευθεί ως ακύ-

26. R. Whitehouse – C. Renfrew, "The Copper Age of the Peninsular Italy and the Aegean", *BSA* 69 (1974), σ. 345-390.

27. G. Nakou, "The role of Poliochni and the North Aegean in the Development of Aegean Metallurgy", στο *Η Πολιόχνη και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο Βόρειο Αιγαίο, Διεθνές Συνέδριο, Αθήνα, 22-25 Απριλίου 1996* (eds. Chr. G. Doulas – V. La Rosa), Αθήνα 1997, σ. 634-648.

28. J. Forsen, *The Twilight of the early Helladics. A study of the disturbances in East-Central and southern Greece towards the end of the early Bronze Age*, Jonsö 1992, σ. 239.

ρωση της χρήσης της ως αντικειμένου κύρους λόγω της εμφάνισης των μεταλλικών αντικειμένων.

Είναι άραγε απόηχος αυτών των ταξιδιών της 3ης χιλιετίας οι αφηγήσεις για την επιστροφή του Ιάσονα μέσω της Κέρκυρας, οπότε και έφερε τη χρήση των μετάλλων μαζί με το χρυσόμαλλο δέρας,²⁹ ή οι τρωικές αναφορές στην Ήπειρο και την Ιλλυρία;

Έχει υποστηριχθεί ότι τα Αργοναυτικά καταγράφουν την πρωιμότερη χρονολογικά θαλασσινή περιπέτεια που έχει διασωθεί στις γραπτές πηγές, αφού αφορούν σε ένα ταξίδι που τοποθετείται χρονικά πριν από τον Τρωικό πόλεμο. Επίσης, ότι απηχούν τα ταξίδια των πρωτοπόρων ναυτικών του προϊστορικού Αιγαίου προς τον Εύξεινο Πόντο με σκοπό την απόκτηση μετάλλων από την περιοχή του Καυκάσου και της ΝΑ Ευρώπης αλλά και της σχετικής τεχνογνωσίας.³⁰

Το 1967 ο C. Renfrew³¹ όρισε ένα πολιτιστικό συνεχές (*cultural continuum*) για τον ΠΕ πολιτισμό που περιλαμβάνει τις Κυκλάδες, την Κρήτη, τη δυτική ακτή της Ανατολίας και την ανατολική ακτή της ηπειρωτικής Ελλάδας. Ο χώρος του Ιονίου είναι περιφερειακός ως προς το πολιτισμό της ΠΕ. Καθώς το Ιόνιο και οι δυτικές ακτές είναι απομονωμένες από ορεινούς όγκους, η επικοινωνία ανάμεσα στο δυτικό τμήμα και το κέντρο θα γινόταν κύρια μέσω της θάλασσας. Η παράκτια διανομή αυτών των θέσεων – Κύθηρα, Άγιος Ανδρέας, Ιθάκη, Κέρκυρα, Vajze – υποστηρίζει αυτή την άποψη.

Από την άλλη η παρουσία στη Λευκάδα και στα Πελικάτα μεταλλικών και πήλινων αντικειμένων κυκλαδικής προέλευσης αλλά και τρωικής παράδοσης μαρτυρά στενές επαφές κατά την ΠΕ II-III, ήτοι στα τέλη της 3ης χιλιετίας της Κρήτης, των Κυκλάδων και της Τροίας με την Λευκάδα, την Ιθάκη και άλλα μέρη της δυτικής Ελλάδας. Κρητικές επαφές με την δυτική ακτή και την ενδοχώρα διαπιστώθηκαν και κατά την ΜΕ, όπως και επαφές με τις Κυκλάδες.³²

Φαίνεται όμως ότι πέραν των επιρροών της Αιγαιακής ΠΕ στο χώρο του Ιονίου, κυρίως στο βορειοδυτικό χώρο, συναντώνται στοιχεία της Αδριατικής και των Βαλκανίων, με τα οποία συνδέονται οι ακτές της δυτικής Ελλάδας. Ο θαλάσσιος αυτός δρόμος ακολουθεί τη διαδρομή θέσεων με τοπικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά που αποκτούν συνοχή και μπορούν να συγκροτήσουν μια ενιαία πολι-

29. Απολλώνιος Ρόδιος 4.576.

30. Δ. Παπαγεωργίου, «Τα “Αργοναυτικά” και οι θαλάσσιοι δρόμοι στο προϊστορικό Αιγαίο», στο *Αργοναυτής. Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών*, Αθήνα 2003, σ. 85-99.

31. C. Renfrew, “Cycladic Metallurgy and the Bronze Age Aegean”, *AJA* 71 (1967), σ. 32, πίν. 12.

32. K. Branigan, “The round graves of Levkas reconsidered”, *BSA* 70 (1975), σ. 40, 46.

τισμική ενότητα στην περιφέρεια του αιγαίου χώρου.³³ Προς αυτή την κατεύθυνση οφείλουν να εστιάσουν οι μελέτες της Ιόνιας Εποχής του Χαλκού.

Η Πρωτοχαλκή εποχή στο νησί φαίνεται ότι έχει πυκνή παρουσία, καθώς οι θέσεις με αντίστοιχη παρουσία πυκνώνουν και με τα μέχρι στιγμής δεδομένα εντοπίζονται στα παράλια της βόρειας και βορειοδυτικής ακτογραμμής του νησιού. Ότι θα υπήρχε διασύνδεση αυτών των θέσεων με το εμπόριο της Αδριατικής εικάζεται από την παρουσία τους πάνω στις θαλάσσιες διαδρομές αυτού του εμπορίου αλλά και από την εξοικείωσή τους με ταφικές πρακτικές ανάλογες των υπολοίπων θέσεων αυτής της διαδρομής.

Η διαφοροποίηση μέχρι στιγμής του τύμβου στον Αλμυρό με τους τύμβους της Λευκάδας έγκειται στον πλούτο των κτερισμάτων της δεύτερης που μαρτυρά ιεραρχική οργάνωση της κοινωνίας της, η οποία τεκμηριώνεται μέσα από την κατοχή αντικειμένων κύρους.

Η απουσία πολύτιμων αντικειμένων μέχρι στιγμής στον Αλμυρό μαρτυρά μια κοινωνία χωρίς κοινωνική διαστρωμάτωση, άρα μια κοινωνία που δε λαμβάνει ενεργό μέρος στο εμπόριο που συντελείται κατά μήκος του Ιονίου και της Αδριατικής, αλλά είναι γνώστης και μέρος όλων των συντελεστών και επαφών του ευρύτερου χώρου και ιδιαίτερα του βαλκανικού και ηπειρωτικού ελλαδικού, με τον οποίον εντοπίζονται ομοιότητες στην κεραμεική παράδοση αντικειμένων καθημερινής χρήσης.

Το αν το νησί της Κέρκυρας έμεινε εκτός του εμπορικού δρόμου της Αδριατικής μέχρι την ίδρυση της κορινθιακής αποικίας και για ποιους λόγους θα το δείξει η εντατική έρευνα στο νησί.

33. Α. Τσώνος, «Θαλάσσιοι δρόμοι και επικοινωνία στις ακτές της Δυτικής Ελλάδας, στα Ιόνια νησιά και στην Αδριατική κατά τη Νεολιθική εποχή και κατά την Εποχή του Χαλκού», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 34 (2000), σ. 179-238. – J. Maran, "Seaborne Contacts between the Aegean, the Balkans and the central Mediterranean in the 3rd Millenium B.C. The unfolding of the Mediterranean World", στο *Between the Aegean and Baltic seas: Prehistory across borders. Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age interconnections and contemporary developments between the Aegean and the regions in the Balkan Peninsula, central and northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005*, (eds. I. Galaniki – H. Thomas – Y. Galanakis – R. Laffineur), *Aegaeum* 27 (2007), σ. 3-21.

Περίληψη / Summary

Το 2005 αποκαλύφθηκαν στην περιοχή του Αλμυρού στην βόρεια Κέρκυρα και ερευνήθηκαν ανασκαφικά δύο τύμβοι της πρώιμης Χαλκοκρατίας, που αποτελούν και τα μοναδικά μέχρι σήμερα ευρήματα αυτού του είδους ταφικού μνημείου στο νησί. Η σπουδαιότητά τους αφορά επίσης στην ένταξή τους στο δίκτυο θέσεων κατά μήκος της Αδριατικής, του Ιονίου και της δυτικής Ελλάδας που έχουν σχετισθεί με το θαλάσσιο εμπόριο προς τη Βαλκανική και την κεντρική Ευρώπη για την αναζήτηση μετάλλων. Οι δύο τύμβοι που ανεγέρθηκαν διαδοχικά στον ίδιο χώρο σε διαφορετικές χρονικές στιγμές περιέκλειαν ταφές σε κιβωτιόσχημο τάφο και εγχυτρισμό σε πίθο και έδωσαν δείγματα κεραμεικής χαρακτηριστικής του Ιόνιου-Αδριατικού χώρου.

In 2005, two tumulus burials were discovered and excavated in the area of 'Almyros' in northern Corfu. They are dated to the early Bronze Age and constitute a hitherto unique burial monument of this kind in the island. Also important is their connection to the network of sites along the Adriatic, the Ionian Sea and western Greece, which have been associated with the sea trade with the Balkans and central Europe in quest of metals. The two tumuli were constructed sequentially in the same place at different times and encompassed cist graves and a jar-burial. Samples of the site's pottery are characteristic of the Ionian-Adriatic area.

Εικ. 1: Άποψη των ταφικών περιβόλων.

Εικ. 2: Όστρακα εμπέστης κεραμικής του επιπέδου θεμελίωσης των τύμβων.

Εικ. 3: Όστρακα εγγράρακτης κεραμικής.

Εικ. 4: Όστρακα corded ware.

Εικ. 5: Τάφικος πίθος.

ΑΝΘΡΩΠΩΝΥΜΙΑ ΑΠΟ ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΣΤΗΛΕΣ ΣΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ*

Υπατία Φάκλαρη

Έναν περίπου αιώνα μετά τον αποικισμό της Κέρκυρας από τους Κορίνθιους, το άστυ της αρχαίας Λευκάδας με ισχυρή οχύρωση, που ίδρυσαν επίσης οι Κορίνθιοι άποικοι περί το 625 π.Χ. απλωνόταν σε μια ευνοημένη γεωγραφική θέση, από τη λοφοσειρά του Κούλμου προς δυσμάς έως την παραλία προς ανατολάς. Τα νεκροταφεία εντοπίζονται στις βόρειες και νότιες παρυφές της πόλης αμέσως έξω από τα τείχη. Το 2003 η σωστική ανασκαφική έρευνα, στους πρόποδες του λόφου Κούλμου, στο κατάφυτο από ελαιόδεντρα οικόπεδο ιδιοκτησίας Κωνσταντίνου Κεμαλίδη, πρόσθεσε πληροφορίες για τις ταφικές πρακτικές μιας ευρείας χρονολογικής περιόδου από τον 4ο ως τον 2ο αι. π.Χ.¹ Εκεί ήρθαν στο φως πέντε τάφοι – τέσσερις κιβωτιόχημοι και ένας κεραμοσκεπής – πλαισιωμένοι από περίβολο κατασκευασμένο από ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους² (εικ.1). Οι τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι, λόγω της μακρόχρονης χρήσης τους, περιείχαν περισσότερους από έναν ενταφιασμούς, ενώ οι δύο είχαν από έναν νεκρό. Τα ελάχιστα «εισηγμένα» προϊόντα όπως ο τεφροδόχος μελαμβαφής αμφορέας από την Αμβρακία,³ συνυπάρχουν με λίθινα αγγεία ανάλογης χρήσης. Μεταξύ των κτερισμάτων, κύρια θέση κατέχουν τα πήλινα αγγεία ελληνιστικών χρόνων χρυσά ελά-

* Ευχαριστίες οφείλω στην προϊσταμένη της ΛΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δρ. Ολυμπία Βικάτου για τις διευκολύνσεις που μου παρείχε κατά τη μελέτη του υλικού καθώς και στην αρχαιολόγο Β. Γκιζά, για τη βοήθειά της στην επεξεργασία του εποπτικού υλικού. Επίσης ευχαριστώ θερμά την καθηγήτρια Β. Κοντορίνη για τις ιδιαίτερα εποικοδομητικές παρατηρήσεις της στο επιγραφικό μέρος του κειμένου.

1. ΑΔ 51 (1996) «Χρονικά», 399. – Ντούζουγλη, Α., «Νεκροταφεία της αρχαίας Λευκάδας», Οι πρωτεύουσες της Λευκάδας, Αρχαία Λευκάς-Νήριος, κάστρο Αγ. Μαύρας, Αμαξική (Λευκάδα 6-8 Αυγούστου 1999), *Πρακτικά Δ' Συμποσίου Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών*, Αθήνα 2001, σ. 45-84.

2. Ανδρέου, Ι., «Πολεοδομικά της Αρχαίας Λευκάδας», ΑΔ 53 (1998) Μελέτες, σ. 152, 183, σχ. 17.

3. Ανδρέου, Ι., «Σύνολα ελληνιστικής κεραμικής από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λευκάδας», στο Γ' *Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, Θεσσαλονίκη, 24-27 Σεπτ. 1991, Αθήνα 1994, 203.

σματτα στο σχήμα φύλλων δρυός και πήλινη μάσκα θεάτρου που πιθανόν συνόδευε κάποιον που ήταν ηθοποιός.

Ανάμεσα στα ευρήματα, υπήρχαν αρκετές ενεπίγραφες στήλες οι οποίες προέρχονται από την επίχωση των τάφων που αποκαλύφθηκαν εντός του περιβόλου.⁴ Μολονότι οι δεκατρείς εξεταζόμενες επιτύμβιες στήλες στην πλειονότητά τους σώζονται αποσπασματικά, κατατάσσονται σε δύο κατηγορίες ως προς το σχήμα τους: α) σε ορθογώνιες ακόσμητες με οριζόντια άνω απόληξη και β) εκείνες που ακολουθούν τον απλό τύπο με ευθύγραμμη κυματοφόρο επίστεψη. Η δεύτερη κατηγορία υποδηλώνει την ιδιαίτερη εξοικείωση των τεχνιτών με τον ντόπιο ασβεστόλιθο, υλικό κατασκευής των επιτύμβιων στηλών της Λευκάδας. Οι επιγραφές των στηλών περιλαμβάνουν συνήθως ένα και σπανιότερα δύο ονόματα τα οποία καταλαμβάνουν όλο το πλάτος της στήλης ελεύθερα στο πεδίο. Από τις εξεταζόμενες στήλες, μόνο τέσσερις σώθηκαν ακέραιες και ανήκουν στην πρώτη κατηγορία. Επειδή οι στήλες της ανασκαφής εντάσσονται στο ίδιο χρονολογικό πλαίσιο, δηλαδή από το τέλος του 4ου ως το τέλος περίπου του 3ου αι. π.Χ., οι επιγραφές παρουσιάζονται κατά αλφαβητική σειρά:

1. Αριθμός Ευρετηρίου Λευκάδας (στο εξής: ΑΕΛ) 3900

Το πάνω μέρος επιτύμβιας στήλης από ντόπιο ασβεστόλιθο με ελαφρά μείωση προς τα πάνω. Παρουσιάζει αρκετές φθορές στην όψη. Η επίστεψη είναι διακοσμημένη με απλό κυμάτιο και ταινία. Μεγ. σωζ. ύψος: 0,21 μ., πλ.: 0,28 μ., πάχ.: 0,115 μ. Στο ανώτερο μέρος της όψης, σε λειασμένη επιφάνεια, υπάρχει η επιγραφή:

Ἀγαθῖνο[ς]⁵

Ύψος γραμμάτων 0,25 μ. Σύμφωνα με τη συνήθεια στην περιοχή, το όνομα του νεκρού αποκαθίσταται σε ονομαστική. Μερικά από τα γράμματα της επιγραφής είναι χαρακτηριστικά για τη χρονολόγηση. Το *ἄλφα* με οριζόντια κεραία, διότι όπως θα δούμε στη συνέχεια η γραμμή αυτή γίνεται τεθλασμένη, το *θῆτα* με στιγμή στο μέσο, το *νῦ* με παράλληλα και ισομεγέθη τα δύο σκέλη και το *ῥο* με κρον στοργγυλό και ελαφρώς μικρότερο από τα άλλα γράμματα, αποτελούν στοιχεία τα οποία οδηγούν στον προχωρημένο 4ο αι. π.Χ.

Το όνομα Ἀγαθῖνος είναι γνωστό στη Λευκάδα κατά τον 3ο και 2ο αι. π.Χ., σε διάφορες περιοχές της Πελοποννήσου (Αργολίδα, Ήλιδα, Κόρινθος, Λακωνία)

4. Ο.π., Ντούζουγλη, Α., 2001, 77-81.

5. Το όνομα Ἀγαθῖνος απαντά στη Λευκάδα σε μία ακόμα επιτύμβια στήλη, *Inscriptiones Graecae*, Berlin, IX 1. 4,1273

καθώς και στη νότια Ιταλία και στη Σικελία.⁶ Εξάλλου το θέμα του επιθέτου *ἀγαθός*, είναι από τα πιο αγαπητά στον ελληνικό χώρο σε απλή και σύνθετη μορφή.

2. ΑΕΛ 3883 (εικ. 2)

Ελλειπής στο κάτω μέρος ασβεστολιθική στήλη με την ίδια ευθύγραμμη επίστεψη. Μεγ. σωζ. ύψος: 0,25 μ., πλ.: 0,23 – 0,24 μ., παχ.: 0,095 μ. Στο ανώτερο μέρος της όψης, σε λειασμένη επιφάνεια, υπάρχει η επιγραφή:

Ἀριστοβούλας⁷

Υψ. γραμμάτων 0,025 μ. Τα γράμματα σώζουν ερυθρό χρώμα, χαράζονται ελεύθερα χωρίς οδηγό, αλλά με συμμετρική τοποθέτηση πάνω στην επιφάνεια της στήλης. Οι ευθύγραμμοι χαρακτήρες διαφέρουν στο μέγεθος από τους κυκλικούς, οι οποίοι παρουσιάζουν σχετική μείωση. Ο χαρακτήρας αποδίδει το ταυ με κάθετη κεραία που δεν διχοτομεί απόλυτα την οριζόντια. Από το σχήμα των γραμμάτων η στήλη χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Ως όνομα της νεκρής θεωρήθηκε προτιμότερη η αναγνώριση της γενικής θηλυκού Ἀριστοβούλας, όπως δηλαδή παραδίδονται τα ονόματα *Κριτοβούλας* και *Νικοβούλας* χαραγμένα σε άλλες επιτύμβιες στήλες της ίδιας εποχής. Μολονότι το όνομα στο αρσενικό και θηλυκό είναι από τα πιο συνήθη, στη Λευκάδα απαντάται για πρώτη φορά. Σε χρηστήριο έλασμα της Δωδώνης του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. τίθεται ερώτημα από κάποια Ἀριστοβούλα⁸ και αφορά μαγικές δραστηριότητες που κατευθύνονται εναντίον της από κάποια Τιμώ.⁹ Άλλο ιδιωτικό ερώτημα που χαράχτηκε σε έλασμα στο τέλος 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ. και βρέθηκε στο ίδιο ιερό, αφορά την απελευθέρωση της δούλης Ἀριστοβούλας και των παιδιών της.¹⁰ Επίσης το αρσενικού γένους προσωπικό όνομα Ἀριστόβουλος απαντά στην Αιτωλία, σε επιγραφές του Ωρωπού, σε πολλές περιοχές της Πελοποννήσου, στη νότια Ιταλία και στη Σικελία.¹¹

6. Για το όνομα Ἀγαθῖνος, βλ. Fraser P.M. – Matthews, E., *A Lexicon of Greek Personal Names*, IIIA, 3

7. Collitz H. – Bechtel F. [et al.], *Sammlung der griechischen Dialekt – Inschriften*, Göttingen 1884-1915, 1353. – Cabanes, P., *L'Épire, de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine (272 – 167)*”, Paris 1976, p. 582, no 57.

8. Το όνομα Ἀριστοβούλα, διαδεδομένο στην Αργολίδα, στην Ήπειρο και στη Σικελία, βλ. ό.π. Fraser P.M. – Matthews, E., *LGPV* IIIA 59.

9. Δάκαρης, Σ. – Βοκοτοπούλου, Ι. – Χρηστίδης, «Τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης των ανασκαφών του Δ. Ευαγγελίδη», Α.Φ. 2013, I, 264, 1028Α. (Κατεφάρμαξε/Τιμώι Ἀριστο/βούλαν;)

10. Ο.π. Δάκαρης, Σ. – Βοκοτοπούλου, Ι. – Χρηστίδης, 2013, II, 9, 2383Α.

11. Ἀριστόβουλος, διαδεδομένο κυρίως στην Πελοπόννησο και Ν. Ιταλία-Σικελία. βλ.

3. ΑΕΛ 3982

Ανάλογη εικόνα με τις δύο προηγούμενες στήλες, παρουσιάζει θραύσμα πεσσόμορφης στήλης με μείωση προς τα πάνω και οριζόντια διακόσμηση στην επίστηψη διαμορφωμένη με ταινία και κυμάτιο. Μεγ. σωζ. ύψος: 0,307 μ., πλ.: 0,26 μ., παχ.: 0,168 μ. Κάτω από την γένεση της επίστηψης είναι χαραγμένη η μονόστιχη επιγραφή:

Ἀριστοκράτης

Τα γράμματα και σε αυτή τη στήλη χαράζονται ελεύθερα χωρίς οδηγό, αλλά με συμμετρική τοποθέτηση πάνω στην επιφάνεια της στήλης που χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Ο τρόπος χάραξης και οι ομοιότητες των γραμμάτων με εκείνα της προηγούμενης, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι είναι σύγχρονες. Το όνομα είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο στην Πελοπόννησο και ιδιαίτερα στη Σπάρτη.¹² Στην Αμβρακία υπάρχει μόνο ένα παράδειγμα ενώ σε αρκετές επιγραφές του Ωρωπού, του 4ου και 3ου αι. π.Χ., αναφέρεται ο Ἀριστοκράτης και η Ἀριστοκράτεια.¹³ Σε χρηστήριο έλασμα της Δωδώνης,¹⁴ που χρονολογείται στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ., τίθεται από τον Ἀριστοκράτη ερώτημα που αφορά τις προοπτικές της εμπορικής δραστηριότητάς του.

Στην αργολική προσωπογραφία αναφέρεται με το όνομα αυτό αργεῖος εργολάβος, ο οποίος έλαβε μέρος στην ανέγερση διαφόρων κτηρίων στους Δελφούς ως προμηθευτής ξύλων, λίθων, κλπ. στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Επίσης ένας άλλος Ἀριστοκράτης συμπεριλαμβάνεται σε κατάλογο απελευθερωμένων από το Ηράκλειο, (3ος/2ος αι. π.Χ.).¹⁵

4. ΑΕΛ 3880 (εικ. 3)

Το πάνω μέρος ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης όμοιου τύπου με τις προηγούμενες. Μεγ. σωζ. ύψος: 0,175 μ., μεγ. πλ.: 0,17 μ., παχ.: 0,08 μ. Σώζει τμήμα της επιγραφής με ύψος γραμμάτων 0,025-0,03 μ. Διατηρεί ερυθρό χρώμα στα γράμματα και αποκαθίσταται ως

ό.π. Fraser P.M. – Mathews, E., *LGPV* IIIA, 59. – Πετράκος, Β., *Οι Επιγραφές του Ωρωπού*, Αθήνα 1997, 364, 617, 681, 52618, 549.

12. Ἀριστοκράτης: διαδεδομένο κυρίως στην Πελοπόννησο, στην Κέρκυρα και Ν. Ιταλία, βλ. ό.π. Fraser P. M. – Mathews, E., *LGPV* III., 62-63.

13. Ό.π., Πετράκος, Β., 1997, 556, 444 (3ος αι. π.Χ.).

14. Ό.π., Δάκαρης, Σ. – Βοκοτοπούλου, Ι. – Χρηστίδης, 2013, 387, αρ. 4065.

15. Για σχετικές αναφορές βλ. Μιτσός Μ.Θ., *Αργολική Προσωπογραφία*, Εν Αθήναις 1952., 40-41.

Ἀρχιτέλ [ης]

Το ἄλφα με τηγωνιώδη εσωτερική κεραία απαντάται στον 3ο αι. π.Χ.¹⁶ Για την Ἑπειρο τις πρώτες μαρτυρίες έχουμε αμέσως μετά το 234/3 π.Χ. στις πρώτες νομισματικές κοπές του Κοινού των Ἑπειρωτῶν και σε ενεπίγραφες βάσεις ανδριάντων από το ιερό της Δωδώνης.¹⁷ Το αρκετά συχνό όνομα Ἀρχιτέλης, το οποίο και εδώ δε συνοδεύεται από το πατρωνυμικό του ή άλλα προσδιοριστικά, συμπληρώνεται με αρκετή ασφάλεια με την κατάληξη αρσενικού γένους. Είναι συχνό σε πολλές πόλεις της Πελοποννήσου από τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. π.Χ., σε επιγραφές του Ωρωπού,¹⁸ στη Δαλματία και στην Ἰλλυρία.¹⁹

5. ΑΕΛ 3896 (εικ. 3)

Το πάνω τμήμα ασβεστολιθικής στήλης, με ευθύγραμμη επίστεψη, που αποτελείται από απλό ανάγλυφο κυμάτιο και ταινία.²⁰ Μεγ. σωζ. ύψος: 0,20 μ., μεγ. πλ.: 0,185 μ., παχ.: 0,05 μ. Σώζει τμήμα της επιγραφής με ύψος γραμμμάτων 0,025 μ. η οποία συμπληρώνεται ως εξής:

Δαμ[ων]

Το διατηρημένο τμήμα του ονόματος του νεκρού αποκαθίσταται σύμφωνα με παράλληλα παραδείγματα της περιοχής ως υποκοριστικός τύπος του Δάμωνος,²¹ κοινός στην Αμβρακία κατά τον 2ο αι. π.Χ. Το σχετικό επίσης πιθανό όνομα Δάμι[ς] απαντάται στη Λευκάδα²² τον 4ο αι. π.Χ., και είναι συχνό στην Ἑπειρο, στην Ἰλλυρία, στην Κέρκυρα,²³ στην Πελοπόννησο και στη Σικελία. Επίσης σε δύο χρηστήρια ελάσματα από το ιερό της Δωδώνης του α' μισού του 5ου αι. π.Χ. και του β' μισού του 4ου αι. π.Χ., τίθενται ιδιωτικά ερωτήματα από το αμάρτυρο στην Ἑπειρο όνομα Δαμιόδωρος.²⁴

16. Πρώιμη θεωρείται η εμφάνισή του ἄλφα με εσωτερική γωνιώδη κεραία σε ενεπίγραφα βάθρα αγαλμάτων από την Ολυμπία του τέλους του 4ου αι. π.Χ.

17. Κατσικούδης, Ν., «Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από το Ιερό της Δωδώνης», στον Τιμητικό τόμο Φηγρός για τον καθηγητή Σ. Δάκκαρη, 1994, 414.

18. Ο.π., Πετράκος, Β., 1997, 120, αρ. 155.

19. Ο.π., Fraser P.M. – Mathews, E., *LGPV* III, 78

20. Για τη μορφή της στήλης, βλ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, Χρ., *Τα επιτάφια μνημεία από τη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας*, 1984, 252, Πγ, πιν. 79. – Papapostolou, J.A., *Achaean Grave Stelai*, 1993, 34 κ.ε., εικ. 1-2, πιν. 1-10.

21. Ο.π., Fraser P.M. – Mathews, E., *LGPV* III, 116.

22. Δῆμις *Inscriptiones Graecae*, IX, Berlin, 1913, 1, 4, 1242

23. Δῆμις ἐτῶν πέχαιρε, ό.π. *IG*, IX 1, 4, 1022

24. Ο.π., Δάκκαρης, Σ. – Βοκοτοπούλου, Ι. – Χρηστίδης, 2013, 153., 492Α.

6. ΑΕΛ 3862 (εικ. 4)

Η σχεδόν ακέραια επιτύμβια στήλη από ντόπιο ασβεστόλιθο, ύψους 0,32 μ. πλάτους: 0,18 μ., πλάχ. 0,08 μ. και με μείωση προς τα πάνω, είναι ορθογώνια χωρίς επίστεψη. Σε δύο στίχους η επιγραφή

*Ἥγίας
Μενάνδρου*

προσθέτει ένα νέο όνομα στην προσωπογραφία της Λευκάδας. Ὑψος γραμμμάτων 0,018 μ. Στην πάνω πλευρά χαραχτήκαν τα όνομα του νεκρού σε ονομαστική και του πατέρα του σε γενική πτώση. Η αισθητή αραίωση του πρώτου στίχου, έγινε με προφανή σκοπό την εξάπλωση του ονόματος Ἥγίας έως το δεξιό άκρο της επιγραφής επιφάνειας.²⁵ Τα γράμματα ύψους 0,018 μ. είναι χαραγμένα βαθιά, ανισοϋψή, χωρίς επιμέλεια με τονισμένα άκρα. Το σῆγμα έχει αποκλίνουσες τις κεραίες, το νῦ ισοϋψείς και παράλληλες τις κεραίες του, ενώ το ὄμικρον αποδίδεται μικρότερο από τα ευθύγραμμα γράμματα. Από το σχήμα των γραμμμάτων, το μνημείο χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Το όνομα του νεκρού Ἥγίας απαντά στην Αργολίδα²⁶ καθώς και στον Ωρωπό (326 π.Χ.).²⁷ Ονόματα προερχόμενα από το ρήμα ἡρέομαι-ἡγοῦμαι παρουσιάζονται σε διάφορες ελληνικές περιοχές χωρίς να είναι ιδιαίτερα διαδεδομένα.

Το πατρωνυμικό του νεκρού, Μένανδρος,²⁸ δεν μαρτυρείται για πρώτη φορά στη Λευκάδα και είναι ιδιαίτερα αγαπητό σε πολλές περιοχές της Ελλάδας, από την Ήπειρο, την Αιτωλία, την Ακαρνανία, την Κέρκυρα και την Ίλλυρία, έως την Πελοπόννησο και τη νότιο Ιταλία. Επίσης δύο χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης του τέλους 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ. παρουσιάζουν ερώτημα κάποιου Μενάνδρου ο οποίος ενδιαφέρεται να μάθει αν θα αποκτήσει κάποιες καμίνους. Στο άλλο ερώτημα που τίθεται επίσης από κάποιον Μένανδρο, διατυπωμένο πρόχειρα, αφορά το δίλημμα για «κατά θάλασσαν δραστηριότητα» σε συνεργασία με τον Θηραμένη.²⁹

25. Ως προς τον τρόπο αναφοράς του ονόματος του νεκρού σε περιοχές της δυτικής Ελλάδος, βλ. Fraser, P.M. – Rönne, T. – Linders, T., "Some more Boetian and West Greek Tombstones", 1971, Op. Ath. 160-161.

26. Για το όνομα Ἥγίας στην Αργολίδα, Fraser P.M. – Mathews, E., ό.π., *LGNP* III, 192.

27. Ό.π., Πετράκος, Β., 1997, 35323 (Ἥγίας Ἥγιόν Ὑβάδης)

28. Για το όνομα Μένανδρος, βλ. ό.π. *IG*, IX 1, 4 1170, Leuc. 37, Ith. 1705 II

29. Ό.π., Δάκαρης, Σ. – Βοκοτοπούλου, Ι. – Χρηστίδης, 2013, I 1376A, II 2261A.

7. ΑΕΛ 4017

Τμήμα από το πάνω μέρος επιτύμβιας στήλης από ασβεστόλιθο σωζ. ύψους 0,155 μ. μεγ. σωζ. πλάτους: 0,292 μ., πλάχ. 0,08 μ. και με μείωση προς τα πάνω, είναι ορθογώνια χωρίς επίστεψη. Σε δύο στίχους η επιγραφή

Ἡρακλέ[ων]
χαῖρε

Ύψος γραμμάτων 0,015 μ. Από την επιγραφή που παρουσιάζει χαιρετισμό, λείπει η κατάληξη. Επειδή έχουμε το δεξιό άκρο ο χώρος επιτρέπει να υποθέσουμε τα λίγα γράμματα που λείπουν. Αν ο νεκρός είναι άντρας χαραχτήκε *Ἡρακλέων*, αν είναι γυναίκα *Ἡράκλεια*. Η αρχή του πρώτου στίχου αμέσως μετά την αριστερή ακμή και η αισθητή αραίωση του δεύτερου στίχου, έγινε και εδώ για να καλύψει η λέξη *Χαῖρε* την έκταση έως το δεξιό άκρο της ενεπίγραφης επιφάνειας.³⁰ Με βάση το σχήμα των γραμμάτων, όπως το χαρακτηριστικό *ἄλφα* με τηγωνιώδη εσωτερική κεραία, που απαντάται από τον 3ο αι. π.Χ. και εξής και το *κάππα* με τις λοξές κεραίες του ιδιαίτερα μικρές, η επιγραφή εντάσσεται στο τέλος του 3ου αι. π.Χ. με αρχές 2ου αι. π.Χ.

Από τη μυθολογία προέρχεται το ανθρωπωνύμιο *Ἡρακλέων*, υποκοριστικός τύπος του μυθολογικού ονόματος *Ἡρακλῆς*, ο οποίος απαντάται συχνά σε επιγραφές του ελλαδικού χώρου. Το πιθανό όνομα *Ἡράκλεια* της νεκρής υπάρχει στη Λευκάδα, σε επιτύμβια στήλη του 3ου αι. π.Χ.³¹ Απαντάται επίσης στην Ακαρνανία, στην Κέρκυρα, στη Λακωνία, στην Αρκαδία, στη νότιο Ιταλία και στη Σικελία.³² Επίσης σε επιγραφές του Ωρωπού αναφέρονται τα ονόματα *Ἡρακλείδης* και *Ἡρακλέων*.³³ Στον τύπο *Ἡρακλείδης* απαντάται όνομα Αμβρακιώτη σε κατάλογο στους Δελφούς.³⁴ Η λατρεία του Ηρακλέους μαρτυρείται στην Αμβρακία στις θερμές πηγές στη θέση Χανόπουλο.³⁵

Προς το τέλος της ελληνιστικής εποχής απαντάται με το όνομα του νεκρού η προσαγόρευση *χαῖρε*. Στον ελληνικό κόσμο κάνει την εμφάνισή του στον 4ο αι. π.Χ. με περιορισμένη αρχικά χρήση. Στην Αττική δεν γίνεται ποτέ πολύ κοινή

30. Ως προς τη στοίχιση των γραμμάτων του 1ου και 2ου στίχου σε επιγραφές της Δ. Ελλάδας, βλ. ό.π., Κατσιακούδης 1994, 413.

31. Ό.π., IG, IX 1, 4, 1254 (*Ἡράκλεια Ἀριστομέδοντος*).

32. Ό.π. Fraser P.M. – Mathews, E., LGPN III, 193-194.

33. *Ἡρακλείδης*, ό.π., Πετράκος, Β., 1997, 324 77, 528 22, 525 42, 48, 523 22, *Ἡρακλέων*, 522 24.

34. Ό.π., Fraser P.M. – Mathews, E., LGPN III, 194.

35. Καρατζίνη, Β., «Το ιερόν όρος και το επιφανές όρος Κράνεια της Αμβρακίας», στον Τιμητικό τόμο *Φηγός για τον καθηγητή Σ. Δάκκαρη*, 1994, 293.

και δεν εμφανίζεται σε επιτύμβιες στήλες πολιτών αλλά μόνο σε άτομα ξενικής και χαμηλής καταγωγής.³⁶ Στο Μουσείο της Κέρκυρας υπάρχει η επιγραφή *Ἡρακλ-/έα /χαῖρε* (1ος-2ος αι. π.Χ.)³⁷ και στην Ιθάκη η επιγραφή *Ἡρακλέων Ἡρακλέοντος /χαῖρε* (2ος αι. π.Χ.).³⁸

8. ΑΕΛ 3889 (εικ. 5)

Τμήμα από το πάνω μέρος επιτύμβιας στήλης από ασβεστόλιθο. Σωζ. ύψος 0,115 μ., σωζ. πλάτος 0,185 μ., πάχος 0,095 μ. Η στήλη στενεύει προς τα πάνω και απολήγει σε κυμάτιο. Στον σκληρό ασβεστόλιθο χαρακτήθηκε η δίστιχη επιγραφή

*Θέλ[υτος]
Ἀπολ[λωνίου]*

Σώζεται ερυθρό χρώμα στα γράμματα. Επειδή ο τρόπος χάραξης των γραμμάτων φαίνεται διαφορετικός από στίχο σε στίχο, ενδέχεται το δεύτερο όνομα να χαραχτηκε αργότερα και σε πτώση ονομαστική, αν πρόκειται για το όνομα ενός δεύτερου νεκρού. Το σχήμα του γράμματος πῖ με το δεξί του σκέλος πολύ κοντό, το θῆτα με τη στιγμή στο κέντρο και τα γωνιώδη γράμματα αρκετά ανοιχτά, χρονολογούν τη στήλη στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Τα ονόματα των προσώπων της επιγραφής δε σώζονται αμέραια. Ωστόσο η συμπλήρωσή τους θεωρείται αρκετά βέβαιη. Το όνομα *Θέλυτος* είναι ιδιαίτερα σπάνιο. Απαντά κυρίως στην Ήπειρο³⁹ και τώρα στη Λευκάδα το συναντάμε για πρώτη φορά. Αναφορά του υπάρχει σε χρηστήριο έλασμα της Δωδώνης. Συγκεκριμένα, σε ερώτημά του τον 5ου αι. π.Χ., ο *Θέλυτος* ρωτάει αν πρέπει να κρατήσει τη γυναίκα του και να την ορίζει, όπως έκανε ως τώρα, ή να τη διώξει.⁴⁰

Το θεοφόρο πατρωνυμικό *Ἀπολλώνιος*, προερχόμενο από τον θεό Απόλ-

36. ΑΔ 1973 «Χρονικά» 428, επιτύμβ. στήλη από το νότιο νεκροταφείο στη Σπασμένη Βρύση Λευκάδας με την επιγρ. *Λέ[ων] χαῖ[ρε]*). Για τη χρήση του χαιρετισμού "ΧΑΙΡΕ", βλ. Παβέλη, Γ., *Επιτύμβιες στήλες από τις Φθιώτιδες Θήβες από τους κλασικούς ως και τους αυτοκρατορικούς χρόνους*, στο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 3, 2009, Βόλος 12.3 – 15.3.2009, τ. Ι, 387.

37. *Ο.π. IG*, IX 1, 4 1006.

38. *Ο.π. IG*, IX 1, 4, 1486.

39. Για το όνομα *Θέλυτος* στη Δωδώνη της Ηπείρου, βλ. ό.π. Fraser P.M. – Mathews, E., *LGPNI* III, 200.

40. *Ο.π.*, Δάκαρης, Σ. – Βοκοτοπούλου, Ι. – Χρηστίδης, 2013, 8, 15 Α. Σύμφωνα με μια δεύτερη ερμηνεία, ο *Θέλυτος* ρωτάει: να κρατήσει τη γυναίκα –δούλη– και να την πουλήσει ή να την αφήσει-να την απελευθερώσει. Σε άλλο έλασμα (αρ. 16Β) *χαράσσεται* απλώς το όνομα *Θέλυτος* ως αναγνωριστικό της παραπάνω επιγραφής (5ος αι. π.Χ., αρ.15^Α).

λωνα, προστάτη της κοντινής Αμβρακίας, που απεικονίζεται και στα νομίσματά της, απαντά στη Λευκάδα, στην Ήπειρο, στην Ιλλυρία, στη Δαλματία, στην Πελοπόννησο και στη Σάμο⁴¹. Στην Κω αναφέρεται ο Ἀπολλώνιος σε αρκετές επιτύμβιες στήλες του 2ου αι. π.Χ.⁴²

Για την αποκατάσταση της επιγραφής στο δεξί μέλος που λείπει, υπάρχουν διάφορες προτάσεις θεοφόρων ονομάτων όπως Ἀπολλωνίδης, Ἀπολλωνίς κλπ. Υπάρχει δε το ενδεχόμενο η επιγραφή να συμπληρώνεται με το επίσης κοινό ανθρωπωνύμιο Ἀπολλόδωρος, το οποίο πληροί τον απαιτούμενο αριθμό γραμμάτων και απαντά στη Λευκάδα (2ος-3ος αι. π.Χ.), στην Ήπειρο, στην Αττική και στα νησιά του Αιγαίου.⁴³ Κάποιος Ἀπολλόδωρος χαράζει στο τέλος του 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ., το δικό του ερώτημα σε χρηστήριο έλασμα της Δωδώνης και αφορά γεωργική δραστηριότητα ή ναυκληρία.⁴⁴ Ο Ἀπολλώνιος και ο Ἀπολλόδωρος απαντούν στην Κέρκυρα, σε επιτύμβια στήλη του 1ου-2ου αι. π.Χ.⁴⁵ και σε αναθηματική επιγραφή του 3ου-2ου αι. π.Χ.⁴⁶

9. AEA 3866 (εικ. 6)

Σχεδόν ακέραια στήλη από ασβεστόλιθο με οριζόντια επίστεψη από ταινία και κυρτό κυμάτιο. Κάτω από το κυμάτιο εξέχουσα στενή ταινία. Ύψος 42 εκ., πλ. 0,21 μ., παχ. 0,095 μ. Η επιγραφή της όψης της είναι δίστιχη και διατηρεί ίχνη ερυθρού χρώματος.

*Κιβωτόν
Σωτίς*

Ύψος γραμμάτων 0,025 μ. Με βάση τον τύπο των γραμμάτων η επιγραφή χρονολογείται στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Τα γράμματα δεν είναι ομοιόμορφα και οι κεραίες τους πλαταίνουν προς τα ελεύθερα άκρα τους, τα οποία κοσμούνται με ακρεμόνες.⁴⁷ Τα στρογγυλά γράμματα είναι άνισα και ταγωνιώδη αρκετά ανοιχτά. Το ωμέγα, έχει αρκετά απομακρυσμένα τα σκέλη του. Οι λοξές κεραίες του κάππα είναι σχετικά μικρές και τα ελεύθερα άκρα τους δε φτάνουν τα όρια του στίχου. Στο δεύτερο στίχο το ωμέγα είναι χαμηλό ημικυκλικό και τα υπόλοιπα

41. Για το όνομα Ἀπολλώνιος, ό.π., Fraser P.M. – Mathews, E., *LGPNI* III, 51.

42. Μποςινάκης, Δ., *Ανέκδοτες επιγραφές της Κω*, Αθήνα 2008, αρ. 20, 21, 59 (Ἀπολλωνίδας).

43. Ό.π., Fraser P.M. – Mathews, E., *LGPNI* III, 49-50.

44. Ό.π., Δάκαρης, Σ. – Βοκοτοπούλου, Ι. – Χρηστίδης, 2013., I, 167 A, 1530 A-B.

45. Θεόδωρε Ἀπολλωνίου / χρηστέ χαῖρε, βλ. ό.π. *IG*, IX 1, 4, 1214.

46. Επί Ἀπολλοδώρου, βλ. ό.π. *IG*, IX 1, 4, 1079.

47. Για τους ακρεμόνες, βλ. Guarducci, *Epigrafia Greca*, I, Roma 1967, 372 κ.ε.

γράμματα πρόχειρα αποδοσμένα σε σχέση με τον πρώτο στίχο. Φαίνεται πως και εδώ το δεύτερο όνομα χαραχτηκε αργότερα και από διαφορετικό χέρι.

Πρόκειται για τα ονόματα δύο νεκρών αφού και τα δύο βρίσκονται σε ονομαστική πτώση. Το όνομα της νεκρής *Κιβωτόν*, προέρχεται από τη μεγάλη κατηγορία των θηλυκών ονομάτων που παρουσιάζονται με κατάληξη ουδετέρου γένους. Φαίνεται αμάρτυρο στο ανθρωπωνυμικό όχι μόνο της Λευκάδας αλλά και της ευρύτερης περιοχής.

Η *Σωτίς* ή ο *Σώτις* είναι επίσης όνομα σπάνιο στην ελληνική ανθρωπωνυμία. Η *Σωτία* απαντά στην Ήπειρο (Αμβρακία) ενώ ο *Σωτίας* στην Αρκαδία.⁴⁸ Επίσης η *Σωτηρίς*, είναι όνομα γνωστό στη Σικελία από τον 5ο-4ο αι. π.Χ.⁴⁹ και γνωρίζει διάδοση από το τέλος του 3ου αι. π.Χ. και εξής. Το αρσενικό προσωπικό όνομα *Σωτίων*⁵⁰ κοινότατο στη δυτική Ελλάδα, υποκοριστικό του *Σώτων*, απαντάται με ιδιαίτερη συχνότητα τον 3ο και 2ο αι. π.Χ.⁵¹

10. AEA 3903

Η μία από τις τέσσερις ακέραιες στήλες τις πρώτης κατηγορίας είναι ορθογώνια χωρίς αρχιτεκτονική διαμόρφωση και παρουσιάζει μείωση προς τα πάνω. Ύψος 0,35 μ., πλ. 0,15 μ., παχ. 0,105 μ. Σώζει εγχάρακτο μόνο το γράμμα *πī* ύψους 0,023 μ. Το *πī* παρουσιάζεται με το αριστερό σκέλος πολύ κοντό και όχι το δεξί σύμφωνα με τη χαρακτηριστική για το τέλος του 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ. μορφή. Η αναγραφή μόνο αυτού του γράμματος (Π) έχει επισημανθεί και σε άλλες επιτύμβιες στήλες της Λευκάδας και έχει ερμηνευτεί ως υποδήλωση της λέξης *παις*, θεωρείται δηλαδή ότι η στήλη ανήκε σε ταφή νηπίου.⁵²

11. AEA 3885 (εικ. 7)

Απότμημα ταφικής στήλης από ασβεστόλιθο. Φέρει απλή επίστεψη από κυρτό κυμάτιο. Ύψος 0,23 μ., μεγ. πλάτος 0,24 μ., πάχος 0,11 μ. Αμέσως κάτω από την επίστεψη διακρίνονται τα καλοδιατηρημένα γράμματα μέρους δίστιχης επιγραφής που τονίζονταν με ερυθρό χρώμα. Το ύψος των γραμμάτων κυμαίνεται από 0,02 έως 0,029 μ. Η συμπλήρωση των ονομάτων θεωρείται αρκετά βέβαιη:

48. *Σωτία*, *Σωτίας*, ό.π., Fraser P.M. – Mathews, E., *LGNP* IIIA, 419.

49. *Σωτηρίς*, ό.π., Fraser P. M. – Mathews, E., *LGNP* IIIA, 418.

50. *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Amsterdam 1999, 1855, 2115.

51. *Ο.π.*, Fraser P. M. – Mathews, E., *LGNP* IIIA, 419-420.

52. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004) B5, σ. 41, υποσημ. 56.

[Παρμ]ενίσκος

[Φαλ]ακρίων.

Χαρακτηριστικό είναι το νῦ με ισοΰψεις και παράλληλες τις κάθετες κεραίες, το ὄμικρον στρογγυλό αλλά μικρότερο από τα άλλα γράμματα, το κάππα με τις μικρές λοξές κεραίες του να μη φτάνουν τα όρια του στίχου, και το λοξό σῆγμα με ελαφρά καμπύλη την άνω και κάτω κεραία. Με βάση το σχήμα των άνισων με ταξῦ τους γραμμάτων η επιγραφή εντάσσεται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Το γεγονός ότι οι κεραίες των γραμμάτων φαρδαίνουν ελαφρά προς τα άκρα, υποδηλώνουν ακρεμόνες, χαρακτηριστικό της ελληνιστικής περιόδου.

Το όνομα Παρμενίσκος, απαντά στην Λευκάδα,⁵³ στην Ήπειρο, στην Ιλλυρία και στην Κέρκυρα.⁵⁴ Το πατρωνυμικό του δεύτερου νεκρού Φαλακρίων, ανήκει στη μεγάλη ομάδα των παρωνυμίων (παρατσούκλια). Τα συναντάμε συχνά ως ονόματα δούλων αλλά και σε ελεύθερους πολίτες. Απαντάται στις γειτονικές περιοχές της Λευκάδας, δηλαδή στην Αιτωλία, στην Ακαρνανία, στην Ήπειρο, στην Ιλλυρία και στην Κεφαλληνία.⁵⁵

12. AEA 4015

Το πάνω τμήμα επιτύμβιας στήλης από λευκό ασβεστόλιθο με οριζόντια επίστεψη από ταινία και κυμάτιο. Ύψος 0,272 μ., μεγ. πλάτος 0,303 μ., πάχος 0,10 μ. Στο ανώτερο τμήμα της όψης και με μεγάλα επιμελημένα γράμματα, υπάρχει η δίστιχη επιγραφή:

Στρόβιος
Ἀπειρώτας

Το ύψος των γραμμάτων κυμαίνεται από 0,02 έως 0,025 μ.

Με βάση τη μορφή της επιγραφής –τα στρογγυλά γράμματα που είναι άνισα, το σῆγμα με ιδιαίτερα ανοιχτές τις κεραίες, το πῖ με το κοντό δεξί σκέλος και τα ιδιαίτερα τονισμένα στα άκρα των γραμμάτων, όπως η στήλη με την επιγραφή Ἡγίας Μενάνδρου– χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

53. Ο.π., Ντούζουγλη, Α., 2001, 80.

54. Στην Κέρκυρα η Αρίστα κόρη του Λυσανίου αφιερώνει στήλη στον άντρα της Παρμενίσκο γιο του Λακρίτου λόγω ευγένειας και σωφροσύνης, βλ. ό.π. IG 819-820. Σε δύο τουλάχιστον κερκυραϊκές επιτύμβιες στήλες (1ου π.Χ.-αρχές 1ου αι. μ.Χ.) έχει χαραχτεί Παρμενίσκε χαῖρε (βλ. ό.π. IG, IX 1, 4999) και Παρμενίσκος χαῖρε αντίστοιχα (βλ. ό.π. IG, IX 1, 4, 1000).

55. Φαλακρίων, ό.π., Fraser P.M. – Mathews, E., LGPN IIIA, 442-443. Επιγραφή στο Ραμνούντα Αττικής αναφέρει νικητή λαμπαδηδρόμο στα Διογένηια με το όνομα Φαλακρίων. ό.π., Πετράκος 1999, 262.

Το όνομα του νεκρού απαντά εδώ για πρώτη φορά. Είναι δευτερόκλιτο υποκοριστικό του Στροβίλου. Ίσως πρόκειται για παρωνύμιο-παρατσούκλι που έφερε ο νεκρός λόγω κάποιων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητάς του. Το ανθρωπωνύμιο *Στροβίλος* είναι γνωστό στην Αιτωλία, στην Αρκαδία, στη νότιο Ιταλία και στη Σικελία.⁵⁶ Στο δεύτερο στίχο συμπληρώνεται ο δωρικός τύπος του εθνικού του νεκρού *Ἀπειρώτας*, γιατί διακρίνεται η κορυφή του αρχικού *ἄλφα*.⁵⁷ Απαντάται για πρώτη φορά στη Λευκάδα. Το εθνικό *Ἑπειρώτης* ή *Ἀπειρώτης* συνοδεύει, ως γεωγραφικό, κυρίως εκείνους που βρίσκονται εκτός Ηπείρου, διότι εντός Ηπείρου οι νεκροί δηλώνονταν με τα φύλα τους (*Μολοσσός*, *Θεσπρωτός* κλπ).⁵⁸ Αρκετές επιγραφές στη Λευκάδα που αναγράφουν την προέλευση του νεκρού (*Μασσαλιώτης*, *Μιλήσιος*, *Μυτιληναῖος*, *Κορκυραῖος*, κλπ), αποτελούν μία επιπλέον μαρτυρία της εμπορικής δραστηριότητας που ανθούσε στο νησί κατά την ελληνιστική περίοδο.⁵⁹

13. AEA 3985 (εικ. 8)

Απλή ορθογώνια στήλη από ντόπιο ασβεστόλιθο με οριζόντια άνω απόληξη. Ανήκει στην κατηγορία των στηλών χωρίς επίστεψη. Ύψος 0,555 μ., πλάτος 0,245 μ., πάχος 0,08 μ. Φέρει εγχάρακτο το όνομα του νεκρού:

Χαρίδαμος

Τα γράμματα είναι ανισοϋψή (μέσο ύψος 0,02-0,025 μ.), αλλά με διάθεση για στοίχιση στο ελεύθερο πεδίο. Το σχήμα των γραμμάτων όπως το *σῆγμα* με καμπύλη την πάνω και κάτω κεραία και το ιδιαίτερα μικρό *ῥιμκρον* χρονολογούν την επιγραφή στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. Το όνομα του νεκρού *Χαρίδαμος* απαντάται στην Αρκαδία, στην Ιλλυρία, στην Κορινθία, στην Μεσσηνία, στη νότιο Ιταλία.⁶⁰

Γενικά, το σχήμα και η μορφή των γραμμάτων που διατηρούν τις κλασικές φόρμες, ενισχύει την πρώιμη χρονολόγηση των επιγραφών. Αναφέρονται χαρακτηριστικά, το ιδιαίτερα ανοιχτό *ὠμέγα*, τα ανοιχτά επίσης σκέλη των *μῖ* και *σῆγμα* με αποκλίνουσες τις εξωτερικές τους κεραίες (π.χ. *Στρόβιος Ἀπειρώτας*) ή η κοντύτερη δεύτερη κάθετη κεραία του *πῖ*, που χρονολογούν τις επιγραφές στο τέλος του 4ου ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ..

56. *Στροβίλος*, ό.π., Fraser P. M. – Mathews, E., *LGPN* III, 405.

57. Το εθνικό του νεκρού *Ἀπειρώτας* είναι συνηθισμένο, βλ. ό.π., *IG* XII 8, 594.

58. Σε ανεπίγραφη ταφική στήλη από την Ποτίδαια η επιγραφή *Φιλώτεια / Ἑπειώτις*, βλ. Σιμάνιδης, Κ. *Ενεπίγραφες ταφικές στήλες από την Ποτίδαια*, AAA XXII-XXVIII 1990-1995, 265

59. Ό.π., Ντούζουγλη, Α., 2001, 70.

60. *Χαρίδαμος*, ό.π., Fraser P.M. – Mathews, E., *LGPN* III.A, 471

Για τις στήλες με ένα όνομα δεν είναι δυνατόν με τα έως τώρα στοιχεία να διευκρινιστεί αν ανήκαν π.χ. σε δούλους ή αν σχετίζονται με τις ταφές εντός ή εκτός περιβόλων. Γι' αυτό οι παρατηρήσεις αφορούν σε ένα περιορισμένο αριθμό αναγραφόμενων ονομάτων που ανήκουν σε μια κλειστή, εντελώς άγνωστη κοινωνία, αφού δεν υπάρχει η μαρτυρία σχετικών γραπτών κειμένων. Κάποια είναι αρκετά κοινά σε όλες τις ελληνικές περιοχές, όπως ο *Μένανδρος* και ο *Παρμενίσκος*, ωστόσο δεν πρέπει να παραλείψουμε την παράθεση και των ονομάτων που επιχωριάζουν σε πιο μακρινές περιοχές όπως τα ονόματα που απαντούν περισσότερο στην Πελοπόννησο *Ήγίας*, *Άγαθῖνος*, *Ἀριστοκράτης*, *Χαρίδαμος*. Ως προς την καταγωγή των προσώπων, από την ταφή τους στην περιοχή αυτή προκύπτει ότι, μπορεί να ήταν μεν Λευκαδίτες αλλά να κατάγονταν από άλλους τόπους. Άλλωστε ήταν συνήθεια οι ντόπιοι να μη συνοδεύονται με το πατρωνυμικό τους. Τα περισσότερα ονόματα είναι τυπικά βορειο-δυτικής διαλέκτου, όπως ο *Δαμίων*. Επίσης στην περιοχή της δυτικής Ελλάδας συνηθίζονται τα λιγότερα διαδεδομένα σε άλλες περιοχές ονόματα όπως π.χ. ο *Σωτίων*. Στα σπάνια ονόματα συγκαταλέγονται ο *Στρόβιος*, η *Κιβωτόν* και ο *Θέλυτος*.

Οι γνώσεις μας για την προσωπογραφία της αρχαίας Λευκάδας έχουν αυξηθεί σημαντικά, χάρη στην ανεύρεση και περισυλλογή αξιόλογου αριθμού επιτύμβιων στηλών. Στα γυναικεία ονόματα όπως *Φιλίστα*, *Ἀρισταρέτα*, *Κοσμία*, *Λέαινα*, *Παρδαλίσ*, *Δαμίσκα*, κ.ά.⁶¹ προστέθηκαν η *Ἀριστοβούλα*, η *Κιβωτόν* και η *Σωτίς*. Στα αντρικά ονόματα όπως *Λυκίσκος*, *Ἀριστίων*, *Ἀγαθοκλείδης*, *Σωσιγένης*, *Νεϊκανδρος*, κ.ά. έρχονται να προστεθούν ο *Ἀριστοκράτης*, ο *Ἀρχιτέλης*, ο *Ήγίας*, ο *Φαλακρίων*, ο *Στρόβιος*, ο *Χαρίδαμος*, ο *Παρμενίσκος*, ένας ακόμη *Άγαθῖνος*, ο *Μένανδρος* και ο *Ήρακλέων*.

Είναι φανερό ότι τη μεγάλη πλειοψηφία των πλέον των τριακοσίων ενεπίγραφων στηλών που έχουν βρεθεί έως σήμερα στη Λευκάδα, αποτελούν οι επιγραφές που σώζουν το όνομα του νεκρού σε ονομαστική και το πατρώνυμο σε γενική. Οι λιτές στήλες της Λευκάδας κατασκευάζονται μέσα στην έντονη διακοσμητική και εκλεκτική διάθεση άλλων περιοχών της Ελλάδας, όπως στην Αττική και τη Μακεδονία, όπου οι επιτύμβιες στήλες φέρουν ανάγλυφες μορφές στα κλασικά πρότυπα του 5ου και 4ου αι. π.Χ.

Με τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν, αντλημένα από το επιγραφικό υλικό μιας περιορισμένης σωστικού χαρακτήρα ανασκαφής, έγινε προσπάθεια να δηλωθεί ότι η μελέτη τους εμπλουτίζει το ανθρωπωνυμικό υλικό της πόλης και είναι δυνατόν να έχει συνέπειες σε ποικίλους τομείς όπως η ιστορική γεωγραφία και η γλωσσολογία.

61. Ο.π., Ντούζουγλη, Α., 2001, 72.

Περίληψη / Summary

Στην παρούσα ανακοίνωση παρουσιάζονται δεκατρείς ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες από τη Λευκάδα. Οι επιγραφές των στηλών αποτελούνται από έναν ή δύο στίχους. Μερικές από αυτές παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον όσον αφορά στα ανθρωπωνύμια της περιοχής. Αν και περιορισμένες αριθμητικά, οι στήλες αυτές από τη Λευκάδα, που χρονολογούνται από το τέλος του 4ου έως τον 2ο αι. π.Χ., είναι ιδιαίτερα σημαντικές διότι με την ανάγνωση νέων ονομάτων, μας δίνουν περισσότερες πληροφορίες για τους κατοίκους του νησιού κατά την ελληνιστική περίοδο.

Thirteen inscribed grave stelae from Leucas are published here. The inscriptions consist of one or two lines each. Some of them have considerable interest as far as the onomasticon is concerned. The small number of stelae from Leucas, belonging to the period between the end of the 4th and the 2nd cent. B.C. is very important, because of the new names which give us more information about the inhabitants in Leucas during the Hellenistic period.

Елх. 1.

Елх. 2.

Елх. 3.

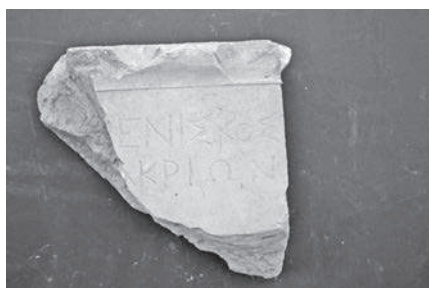
Елх. 4.

Elz. 5.

Elz. 6.

Elz. 7.

Elz. 8.

ΤΟ ΜΙΝΩΙΚΟ ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΓΕΩΡΓΙΟ
ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ ΚΥΘΗΡΩΝ:
ΤΑ ΝΕΟΤΕΡΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ (2013)

Αιμιλία Μπάνου

Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων αποκαλύφθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1990 από τον αείμνηστο καθηγητή Γιάννη Σακελλαράκη.¹ Η ανεύρεσή του πιστοποίησε, με τρόπο αδιαμφισβήτητο, τη θρησκευτική επιρροή των Μινωιτών εκτός Κρήτης,² απόρροια ή έκφραση αν όχι πιθανής πολιτικής επικυριαρχίας, τουλάχιστον ιδεολογικής υπεροχής τους στον χώρο του Αιγαίου, στις αρχές της ΥΜΙ περιόδου (1600-1450 π.Χ.), οπότε και τοποθετείται η φάση ακμής του ιερού.³

Ο τύπος των ιερών κορυφής είναι γνωστός στη μινωική Κρήτη από την ΠΜΙΗ-ΜΜΙ περίοδο⁴ και η ιστορία των σημαντικότερων από αυτά συμπύπτει σε γενικές γραμμές με αυτή των μινωικών ανακτόρων, με τα οποία εμφανώς συν-

1. Y. Sakellarakis, "Minoan Religious Influence in the Aegean: The Case of Kythera", *Annual of the British School at Athens* 92 (1997), 81-99. – Γ. Σακελλαράκης, *Κύθηρα. Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. 1: Τα προαναασκαφικά και η ανασκαφή*, με τη συνεργασία των Δ. Κουρκουμέλη και Ε. Γκίνη-Γσοφοπούλου, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα 2011.

2. Γ. Σακελλαράκης, *Κύθηρα. Ο Άγιος Γεώργιος στο Βουνό. Μινωική λατρεία. Νεότεροι χρόνοι*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 287, Αθήνα 2013.

3. E. Banou, "The Land- and Seascape of Kythera: The Minoan Peak Sanctuary at Ayios Yeoryios sto Vouno", στο βιβλίο: *3rd CSPS International Conference, Sacred Landscapes in the Peloponnese. From Prehistory to Post-Byzantine Times, Sparti, 30 March-1 April 2012* (υπό έκδοση).

4. A. Peatfield, "Minoan Peak Sanctuaries: History and Society", *Opuscula Atnenien-sia XVIII*:8 (1990), 123. – L.V. Watrous, "Some Observations on Minoan Peak Sanctuaries", στο βιβλίο: *POLITEIA. Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference / 5e Rencontre égéenne internationale, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994* (επιμέλεια R. Laffineur – W.D. Niemeier), Liège 1995, τ. II, 394. – K. Nowicki, "Minoan Peak Sanctuaries: Reassessing their origins" στο βιβλίο: *POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference Göteborg, Göteborg University, 12-15 April 2000* (επιμέλεια R. Laffineur – R. Hägg), Liège 2001, 31-32.

δέονται τόσο χωρικά και οπτικά όσο και από άποψη αναθημάτων.⁵ Έτσι, το ιερό κορυφής του Γιούχτα δεσπόζει στη βορειοκεντρική Κρήτη και επισκοπεί την Κνωσό ενώ το ιερό κορυφής του Κόφινα εποπτεύει την πεδιάδα της Μεσαράς και την Φαιστό στη νοτιοκεντρική Κρήτη. Άλλα ιερά συνδέονται με σημαντικούς οικισμούς, όπως το ιερό του Πετσοφά στην ανατολική Κρήτη με το Παλαιόκαστρο ή δεσπόζουν σε μία ευρύτερη περιοχή, όπως το ιερό του Βρύσινα στην ενδοχώρα του Ρεθύμνου. Τα περισσότερα ιερά κορυφής, ωστόσο, φαίνεται ότι είχαν τοπικό χαρακτήρα, δηλαδή συνένωναν την λατρευτική ζωή μιας ευρύτερης περιοχής μικρότερων αγροτοκτηνοτροφικών οικισμών ή αγροικιών, λειτουργία στην οποία οφείλουν, σύμφωνα με αρκετούς μελετητές, την ίδρυσή τους.⁶

Ένα κοινό, ειδικότερο γνώρισμα των ιερών κορυφής που απορρέει από τα ανωτέρω είναι η σχετική εγγύτητά τους προς κατοικημένες περιοχές (σε απόσταση περίπου μιας ώρας πεζή) και η εξασφάλιση της οπτικής επαφής τουλάχιστον με τον σημαντικότερο οικισμό της ευρύτερης περιοχής. Είναι χαρακτηριστικό από αυτή την άποψη το γεγονός ότι τα ιερά κορυφής δεν καταλαμβάνουν την υψηλότερη κορυφή του υψώματος ή όρους στο οποίο βρίσκονται αλλά εκείνη που εξασφαλίζει την απρόσκοπτη θέα προς και από τον σπουδαιότερο οικισμό της γύρω περιοχής.⁷

Το ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό συγκεντρώνει όλα αυτά τα χαρακτηριστικά: είχε ιδρυθεί στη δυτική παρυφή του υψώματος της Βίγλας που δεσπόζει στα Ν.Α. του νησιού, στη δεύτερη κατά σειρά ύψους κορυφή, η οποία

5. B. Rutkowski, *Cult Places in the Aegean World*, Zakad Narodowy im Ossolinskich, Wroclaw, 1972, 186. – A. Peatfield, "The Topography of Minoan Peak Sanctuaries" *Annual of the British School at Athens* 78 (1983), 276-277. – A. Peatfield, "Palace and peak: The Political and Religious relationship between Palaces and Peak Sanctuaries", στο βιβλίο: *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the 4th International Symposium at the Swedish Institute in Athens* (επιμέλεια R. Hägg – N. Marinatos), Stockholm 1984. – A. Peatfield, "Minoan Peak Sanctuaries: History and Society", *ό.π.*, 126-131.

6. B. Rutkowski, *Cult Places in the Aegean World*, *ό.π.*, 185. – A. Peatfield, "The Topography of Minoan Peak Sanctuaries", *ό.π.*, 273. – A. Peatfield, "Minoan Peak Sanctuaries: History and Society", *ό.π.* 120 – A. Peatfield, "Rural Ritual in Bronze Age Crete: the Peak Sanctuary at Atsipadhes", *Cambridge Archaeological Journal* 2(1) (1992), 61. – K. Nowicki, "Some Remarks on Pre- and ProtoPalatial Peak Sanctuaries", *Aegean Archaeology* 1 (1994), 41-46. – L.V. Watrous, "Some Observations on Minoan Peak Sanctuaries", *ό.π.*, 394.

7. A. Peatfield, "The Topography of Minoan Peak Sanctuaries", *ό.π.* 275. – A. Peatfield, "The Topography of Minoan Peak Sanctuaries Revisited", στο βιβλίο: *Archaeologies of Cult. Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell* (επιμέλεια A. L. D' Agata – A. Van de Moortel), American School of Classical Studies at Athens, 2009, 253. – K. Nowicki, "Some Remarks on Pre- and ProtoPalatial Peak Sanctuaries", *ό.π.*, 34.

εξασφάλιζε την ανεμπόδιστη οπτική επαφή με τη μινωική αποικία στο ακρωτήριο Καστρί, 4 χλμ. ή μία ώρα περίπου πεζή στα Ν.Δ., στο μέσον της πεδιάδας της Παλαιόπολης, όπου και το επίνειο της πόλης των ιστορικών χρόνων. Η θέση αυτή όμως επιπλέον προσέφερε ευρύτατη εποπτεία τόσο προς τη Λακωνία και τη χερσόνησο του Μαλέα στα Β.Α. όσο και προς το Αιγαίο και τα βουνά της Κρήτης στα Ν.Α.⁸

Τα αναθήματα από το κυθηραϊκό ιερό κορυφής είναι επίσης χαρακτηριστικά αυτής της κατηγορίας ιερών τόπων: ανήκουν κυρίως σε ζωόμορφα ειδώλια, πρωτίστως βοοειδών, σε ανθρώπινα ειδώλια και αναθηματικά μέλη, σε λίθινα αγγεία και σκεύη, προσφορές των επισκεπτών του ιερού προς επίκληση ή ευχαριστία της θεότητας.⁹ Ορισμένα, ωστόσο, από αυτά είναι μοναδικά ή σπάνια, όπως το χάλκινο και τα πήλινα ειδώλια σκορπιών,¹⁰ το λίθινο ενεπίγραφο κοχλιάριο,¹¹ τα πήλινα ομοιώματα αρχιτεκτονημάτων¹² και κυρίως τα χάλκινα ανθρώπινα ειδώλια.¹³

Η ιδιαιτερότητα της θέσης και των αναθημάτων του κυθηραϊκού ιερού οδήγησε στη συνέχιση, από το 2011, της ανασκαφικής έρευνας της δεκαετίας του

8. Α. Μπάνου, «Μινωικά ιερά κορυφής: Η περίπτωση του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό Κυθήρων», στο βιβλίο: Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμέλεια) *Επαθλον. Αρχαιολογικό συνέδριο προς τιμήν του Αδώνιδος Κ. Κύρου*, Πόρος, 7-9 Ιουνίου 2002, Δήμος Πόρου, Αθήνα 2007, 285. – Ε. Banou, "The Land- and Seascape of Kythera: The Minoan Peak Sanctuary at Ayios Yeoryios sto Vouno", *ό.π.*

9. Α. Peatfield, "Minoan Peak Sanctuaries: History and Society", *ό.π.*, 120-123. – Α. Peatfield, "Rural Ritual in Bronze Age Crete: the Peak Sanctuary at Atsipadhes", *ό.π.*, 60-61. – Α. Μπάνου, «Μικροαντικείμενα μινωικών χρόνων από πηλό, λίθο και πολύτιμες ύλες», στο βιβλίο: *Κύθηρα. Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. 2: Τα ευρήματα* (επιμέλεια Γ. Σακελλαράκη), Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 2012, 249-501.

10. Γ. Σακελλαράκης, «Μινωικό χάλκινο ειδώλιο σκορπιού από τα Κύθηρα», στο βιβλίο: *Επαινος Ιωάννου Κ. Παπαδημητρίου*, 1997, 423-472. – Γ. Σακελλαράκης, «Μινωικά χάλκινα μικροαντικείμενα», στο βιβλίο: *Κύθηρα. Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. 2: Τα ευρήματα* (επιμέλεια Γ. Σακελλαράκη), Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 2012, 218-229. – Α. Μπάνου, «Μικροαντικείμενα μινωικών χρόνων από πηλό, λίθο και πολύτιμες ύλες», *ό.π.*, 293-295.

11. J.A. Sakellarakis – J.P. Olivier, "Un vase en pierre avec inscription en Linéaire A du sanctuaire du sommet minoen de Cythère", *Bulletin de Correspondence Hellénique* 118 (1994), 343-351.

12. Α. Μπάνου, «Μικροαντικείμενα μινωικών χρόνων από πηλό, λίθο και πολύτιμες ύλες», *ό.π.*, 308-322.

13. Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., «Χάλκινα ειδώλια», στο βιβλίο: *Κύθηρα. Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. 2: Τα ευρήματα* (επιμέλεια Γ. Σακελλαράκη), Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 2012, 1-238.

1990, αυτή τη φορά από το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, υπό τη διεύθυνση της ομιλούσας. Η παρούσα ανακοίνωση παρουσιάζει τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας, εστιάζοντας στην προϊστορική εποχή και στην τελευταία ανασκαφική περίοδο του 2013.¹⁴ (Εικ. 15)

Η έρευνα των τριών προηγούμενων ανασκαφικών ετών οδήγησε στην ανασκαφή έξι ανασκαφικών τομών, δύο στη βόρεια και τεσσάρων στη νότια κλιτύ του λόφου, της οποίας προηγήθηκε εντατική έρευνα επιφανείας κατά το 2011.

Ένας από τους βασικούς στόχους της έρευνας επιφανείας ήταν η επιβεβαίωση και ει δυνατόν η ακριβέστερη τοποθέτηση του κέντρου λατρείας του ιερού, το οποίο είχε τοποθετηθεί βάσει της προηγούμενης έρευνας στην κορυφή του υψώματος, δεδομένου ότι ασφαλή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της προϊστορικής εποχής δεν είχαν εντοπιστεί.¹⁵ Για τον σκοπό αυτό ερευνήθηκε με χρήση καννάβου έκταση 5.650 τ.μ., γύρω από την κορυφή. Η κλίση του εδάφους, σε συνδυασμό με τη διασπορά των ευρημάτων, οδήγησε στο συμπέρασμα ότι το επίκεντρο της λατρείας ήταν η κορυφή του λόφου και ειδικότερα ο χώρος ανάμεσα στον ναΐσκο της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας και τη δυτική πλευρά του ναΐσκου του Αγίου Γεωργίου, οι οποίοι επιστέφουν το ύψωμα. Αυτό επιβεβαιώθηκε τις επόμενες χρονιές, με την ανεύρεση σε ανασκαφικές τομές που έγιναν για πρώτη φορά στη βόρεια κλιτύ του λόφου αναθημάτων, πήλινων σφονδυλίων και βαρών αλλά και χάλκινων ανθρωπίνων ειδωλίων, ομοειδών προς ευρήματα της νότιας κλιτύς, τα οποία είχαν προφανώς καταρακυλήσει ή απορριφθεί από τον κοινό χώρο ανάθεσής τους στην κορυφή του λόφου.

Ένας δεύτερος στόχος της έρευνας ήταν και παραμένει η διαπίστωση του τρόπου πρόσβασης στον ιερό χώρο. Η εύλογη υπόθεση ότι η πρόσβαση γινόταν μέσω της συντομότερης διαδρομής από Β. δεν μπορεί να αποκλείσει μία μακρύτερη και ομαλότερη διαδρομή κατά μήκος της δυτικής κλιτύς, σε συνεχή οπτική επαφή με την πεδιάδα και τον οικισμό στο Καστρί, η οποία θα οδηγούσε στο ιερό από Ν. και στη συνέχεια σταδιακά και ενδεχομένως ελικοειδώς προς την κορυφή.¹⁶ Ένδειξη ενός τέτοιου τρόπου πρόσβασης αποτελεί η ανεύρεση των περισσό-

14. Τα αποτελέσματα των ανασκαφικών περιόδων 2011 και 2012, βλ. αναλυτικότερα: Α. Μπάνου, «Επανάναρξη αρχαιολογικής έρευνας στο μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων: 2011-2012», στο βιβλίο: *Διεθνές Συνέδριο «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο», Τρίτολη 7-11 Νοεμβρίου 2012* (υπό έκδοση).

15. Γ. Σακελλαράκης, *Κύθηρα. Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. I: Τα προανασκαφικά και η ανασκαφή*, ό.π. 272, εικ. 259, 273-274 (Τόμος 16), 274 (Τόμος 17), 283 (Τόμος 18), 336. – Γ. Σακελλαράκης, *Κύθηρα. Ο Άγιος Γεώργιος στο Βουνό. Μινωική λατρεία. Νέοτεροι χρόνοι*, ό.π., 12.

16. E. Banou, "The Land- and Seascape of Kythera: The Minoan Peak Sanctuary at Ayios Yeoryios sto Vouno", ό.π.

τερων πρωτογενών, λεγομένων, αποθέσεων μινωικής κεραμικής στο Ν.Δ. άκρο του νοτιότατου ανδῆρου της νότιας κλιτύς, οι οποίες αφορούν την τοποθέτηση κεραμικής και άλλων υλικών καταλοίπων της μινωικής εποχής σε σχισμές του φυσικού βράχου είτε από τους Μινωίτες κατά την επίσκεψή τους στο ιερό είτε αργότερα κατά την διαδικασία καθαρισμού και διευθέτησης του χώρου στη διάρκεια της μακρόχρονης χρήσης του, όπου και ανευρίσκονται.¹⁷

Βεβαίως, ο σημαντικότερος στόχος της έρευνας είναι η αποκάλυψη περισσότερων υλικών καταλοίπων προς ενίσχυση ή και περαιτέρω εξακρίβωση του χαρακτήρα και της ιδιαίτερης σημασίας του ιερού, όπως αυτή υποδηλώνεται από τον μεγάλο αριθμό των χάλκινων ειδωλίων. Πέραν της κεραμικής, όλες οι τομές απέδωσαν χάλκινα ειδώλια λατρευτών. Από τα λοιπά ευρήματα ξεχωρίζουν χάλκινα αναθηματικά μέλη, τμήματα πήλινων ανθρώπινων ειδωλίων, ένα λίθινος λύχνος καθώς και πήλινα ομοιώματα αρχιτεκτονημάτων. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μινωικής εποχής δεν εντοπίστηκαν, τουλάχιστον μέχρι τώρα.

Ειδικότερα, όσον αφορά την ερευνητική περίοδο 2013, η έρευνα περιέλαβε την ανασκαφή τριών νέων τομών (V στη βόρεια κλιτύ, IV και VI στη νότια κλιτύ) και την επέκταση της τομής III της περιόδου 2012 επίσης στη Ν. κλιτύ. (εικ. 1)

α) Η Τομή V αποτέλεσε ουσιαστικά επέκταση της Τομής II της προηγούμενης χρονιάς (2012) προς το αμέσως υψηλότερο άνδηρο (Άνδηρο 2), αμέσως κάτω από την κορυφή του λόφου στη βόρεια κλιτύ. Σκοπός της έρευνας σε αυτό το σημείο ήταν να υπάρξει πληρέστερη εικόνα της χρήσης των ανωτέρων ανδῆρων της βόρειας κλιτύς του λόφου, ιδιαίτερα του είδους και της έντασης μεταγενέστερων επεμβάσεων.

Οι διαστάσεις της Τομής είναι 4,0 × 3,20 τ.μ. και το μέγιστο βάθος της -1,59 μ. στα Β.Α. Η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως κατάλοιπα τριών λιθοσειρών σε διαφορετικά τμήματα της Τομής και σε διαφορετικά βάθη. (εικ. 2) Συγκεκριμένα, στο νοτιοδυτικό τμήμα της Τομής και σε μέσο βάθος -0,47 μ. αποκαλύφθηκε λιθοσειρά αποτελούμενη από δύο πλακοειδείς λίθους σε ημικυκλική διάταξη με παρακείμενο απότμημα του φυσικού βράχου προς Δ., η οποία ονομάστηκε συμβατικά Τοίχος 1 (εικ. 2). Στον ίδιο τοίχο ανήκουν πολύ πιθανόν και λίθοι που βρέθηκαν πεσμένοι στο ακρότατο βορειοδυτικό τμήμα της Τομής. Επίσης, στο νοτιοκεντρικό τμήμα της Τομής και σε βάθος -0,76 μ. αποκαλύφθηκε κατασκευή, με κατεύθυνση Β.-Β.Α., αποτελούμενη από τρεις ογκολί-

17. Ι. Τουρναβίτου, *Κύθηρα. Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. 4: Κεραμική της Εποχής του Χαλκού* (επιμέλεια Γ. Σακελλαράκη), Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα 2014, 134, 137-140. Για τον εντοπισμό πιθανών πρωτογενών αποθέσεων κατά τα έτη 2012 και 2013 βλ. παρακάτω στο κείμενο.

θους που εδράζονται στη στενή τους πλευρά (Τοίχος 2 στην εικ. 2). Ο δυτικότερος, πλακοειδής ογκόλιθος της κατασκευής εφάπτεται του Τοίχου 1 ενώ αμέσως προς Ν. του σημείου συμβολής τους άλλος πλακοειδής λίθος φαίνεται να έχει εππέσει της κατασκευής του Τοίχου 2 μετά το πέρας χρήσης του. Λίθοι διεσπαρμένοι στο βορειοκεντρικό τμήμα της τομής ανήκαν πιθανόν αρχικά στον ίδιο τοίχο. Στο εσωτερικό της κατασκευής στην οποία ανήκει ο Τοίχος 2 βρέθηκαν περί τα 100 όστρακα, η μεγάλη πλειονότητα των οποίων φαίνεται να ανήκει στους υστερορρωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους. Βρέθηκαν επίσης δύο θράυσματα υστερορρωμαϊκού λύχνου. Εκτός από τα θράυσματα κεραμίδων (περί τα 200), αξιοσημείωτος είναι ο αριθμός κονιαμάτων (περί τα 130) και κυρίως ο αριθμός οστών διαφόρων ζώων (περί τα 250) και οστέων (περί τα 75). Μεγάλος συγκριτικά αριθμός οστών διαφόρων ζώων (64) προήλθε και από κόγχη, την οποία σχηματίζει ο δυτικότερος ογκόλιθος με τον φυσικό βράχο. Εδώ βρέθηκαν μία βάση χάλκινου μινωικού ειδωλίου και μία οστέινη περόνη. Κατά τον καθαρισμό της εξωτερικής πλευράς του δεύτερου προς Β. ογκολίθου του Τοίχου 2, δηλαδή στην εξωτερική πλευρά της κατασκευής, βρέθηκε σημαντικός, συγκριτικά, αριθμός ΥΜΙ κεραμικής μαζί με όστρακα υστερορρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Ωστόσο, όπως διαπιστώθηκε τελικώς, ο ογκόλιθος αυτός εδράζεται σε επίχωση εντός της οποίας βρέθηκαν κεραμίδες βυζαντινών χρόνων. Δεν διαπιστώθηκε δηλαδή η ύπαρξη καθαρής στρωματογραφίας. Τέλος, στο βορειοδυτικό τμήμα της Τομής, σε βάθος -1,18 μ. δύο λίθοι, εκ των οποίων ο ένας λαξευτός παρώλιθος, πιθανώς να αποτελούν κατάλοιπα τρίτης λιθοσειράς (Τοίχος 3 στην εικ. 2).

Η αποσφήνιση της σύνθετης αυτής εικόνας θα πρέπει να αναμείνει τον καθαρισμό και τη μελέτη της κεραμικής. Ωστόσο, το γεγονός ότι συγκεντρώσεις μινωικής κεραμικής βρέθηκαν τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό του επονομαζόμενου Τοίχου 2, στην πρώτη περίπτωση μάλιστα στο βαθύτερο σημείο του, όπου ο φυσικός βράχος σχηματίζει κόγχη, υποδηλώνει ότι τα μινωικά κατάλοιπα θα ερρίφθησαν από την κορυφή του λόφου σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, προφανώς κατά τον καθαρισμό και την προετοιμασία του υψηλότερου ανδῆρου, προκειμένου να δεχθεί τις κατασκευές των βυζαντινών χρόνων. Επίσης, η πρόχειρη κατασκευή του Τοίχου 2 και ο μεγάλος αριθμός οστών ζώων ίσως δηλώνουν ότι ο χώρος αυτός είχε χρησιμοποιηθεί σχετικά πρόσφατα ως προσωρινό κατάλυμα κτηνοτρόφων ή κυνηγών για την προστασία τους από τους βορειανατολικούς ανέμους που ακόμα και το καλοκαίρι δυσχεραίνουν μερικές φορές την παραμονή σε αυτή την πλευρά του λόφου. Οι λοιπές κατασκευές τέλος, πιθανώς να ανάγονται στους βυζαντινούς χρόνους και να σχετίζονται με την διάνοιξη πυλίδας που οδηγούσε στην κορυφή του λόφου από τη βόρεια πλευρά.

Μεταξύ των λοιπών ευρημάτων, αξιοσημείωτη είναι η παρουσία πέντε χάλκινων αναθηματικών λεπίδων, χάλκινων μικροσκοπικών ελασμάτων, χάλκινης

μικροσκοπικής λαβής, χάλκινης αναθηματικής σμίλης, χάλκινου αγκίστρου, χάλκινου χωνοειδούς αντικειμένου με αγκιστροειδή απόληξη, τεσσάρων χάλκινων νομισμάτων και πήλινου αποτμήματος με πλαστική απόδοση κοτσίδας.

β) Στη νότια κλιτύ του λόφου η έρευνα κατά το 2013 περιέλαβε την ανασκαφή τριών τομών.

1. Η πρώτη (Τομή ΙΙΕ), με διαστάσεις 1,5 × 3,0 τ.μ. και μέγιστο βάθος -2,52 μ. στα Ν.Α., αποτέλεσε επέκταση της Τομής ΙΙ της προηγούμενης ανασκαφικής περιόδου (2012) προς Δ., δηλαδή μέχρι τον ανατολικό τοίχο του οικίσκου του Ανδρήρου 3 (εικ. 1). Οι βαθμίδες της κλίμακας που οδηγούσε στον οικίσκο είχαν κτιστεί το 2010, κατά ένα μεγάλο μέρος τουλάχιστον από τα χώματα που είχαν προέλθει από την κατάρρευση του αναθηματικού τοίχου των βυζαντινών ναών στην κορυφή του λόφου την ίδια χρονιά, ο έλεγχος των οποίων το 2011 είχε αποδώσει σημαντικά ευρήματα.¹⁸ Επομένως, η διερεύνηση και των υπολοίπων χωμάτων ήταν αναγκαία. Κατά την αφαίρεση των βαθμίδων βρέθηκε κεραμική βυζαντινών χρόνων κυρίως, μεγάλος αριθμός κονιαμάτων και γυάλινων αποτμημάτων και εννέα μεταλλικά αντικείμενα, στα οποία συγκαταλέγονται μια βάση χάλκινου μινωικού ειδωλίου, τμήμα χάλκινης περόνης και χάλκινη βελόνα. Βαθύτερα, στο βόρειο τμήμα της τομής και μέχρι τον φυσικό βράχο βρέθηκε η μεγαλύτερη συγκέντρωση μινωικής κεραμικής, η οποία ανέρχεται σε μερικές εκατοντάδες οστράκων. Παρόμοια συγκέντρωση είχε παρατηρηθεί στη βορειοδυτική γωνία και κατά μήκος της βόρειας παρειάς της Τομής ΙΙ της ανασκαφικής περιόδου 2012, οπότε και είχε θεωρηθεί ότι μπορεί να αντιπροσωπεύει πρωτογενή απόθεση. Το ίδιο μπορεί να υποστηριχθεί και για το κεντρικό και νότιο τμήμα της Τομής ΙΙΕ, όπου στις κατώτερες στρώσεις, επάνω από τον φυσικό βράχο και ανάμεσα στις πτυχώσεις του βρέθηκε σχεδόν αποκλειστικά μινωική κεραμική και όστρακα συνανήκοντα σε μινωικό προχοΐδιο. Μάλιστα κάτω από καταπεσόντα λίθο που εισέχει στη νότια παρειά της τομής συλλέχθηκαν θραύσματα μικρού κλειστού γραπτού αγγείου μινωικών χρόνων. Επιπλέον, στο βαθύτατο σημείο του νότιου τμήματος της ανατολικής παρειάς της Τομής βρέθηκε τμήμα χάλκινου μινωικού ειδωλίου και δύο τμήματα ανδρικού μινωικού ειδωλίου αντίστοιχα (εικ. 3). Ακέραιο χάλκινο γυναικείο ειδώλιο και θραύσματα άλλων βρέθηκαν και σε ανώτερες στρώσεις του κεντρικού και ανατολικού τμήματος της Τομής ΙΙΕ αντίστοιχα. Συνολικά, από την Τομή ΙΙ προήλθαν τέσσερα χάλκινα μινωικά ειδώλια λατρευτών και τέσσερις βάσεις άλλων. Πέραν αυτών, η Τομή ΙΙ απέδωσε, μεταξύ άλλων, χάλκινες αναθηματικές λεπίδες, αποτμή-

18. Α. Μπάνου, «Επανάρξη αρχαιολογικής έρευνας στο μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων: 2011-2012», ό.π.

ματα λύχνων, χάλκινα νομίσματα, τμήματα γυάλινων αγγείων ή σκευών, ψηφίδες, χάλκινα ελάσματα και πήλινα αποτμήματα με πλαστικές διαμορφώσεις, ορισμένα πιθανώς ανήκοντα σε ομοιώματα αρχιτεκτονημάτων.

2. Η δεύτερη τομή της νότιας κλιτύς (Τομή VI), διαστάσεων $3,0 \times 1,5$ τ.μ. και μέγιστου βάθους $-1,59$ μ. στα Ν.Δ. ανασκάφηκε αμέσως βόρεια του οικίσκου του Ανδρήρου 3 (εικ. 1), σε θέση τοπογραφικά αντίστοιχη με αυτή του πυρήνα του ιερού στην κορυφή του λόφου και της Τομής II της βόρειας κλιτύς, για το ενδεχόμενο ύπαρξης σημαντικών ευρημάτων, που θα είχαν καταρρακυλήσει ή ριφθεί από τον πυρήνα του ιερού κατά τους βυζαντινούς και τους νεότερους χρόνους.

Η πρώτη στρώση, μέγιστου βάθους $-0,46$ μ. στο μέσον της νότιας πλευράς, απέφερε χάλκινο σφαιρίδιο και τμήμα βάσης και κατώτερου τμήματος χάλκινου ανθρώπινου ειδωλίου μινωικών χρόνων, ένα μολυβδόβουλλο, σπάνιο εύρημα που μπορεί να φωτίσει την ελλιπώς γνωστή ιστορία του νησιού κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, και ένα χάλκινο νόμισμα. Η δεύτερη στρώση, ωστόσο, έδειξε μεγαλύτερο βαθμό διατάραξης, με σύγχρονα ευρήματα γυαλιού και συσκευασιών. Τα ανωτέρω ευρήματα, επομένως, θα πρέπει να είχαν ριφθεί στο σημείο εύρεσής τους σχετικά πρόσφατα. Βαθύτερα, αποκαλύφθηκε μετά την απομάκρυνση λιθοσωρού, τοίχος από αδρά λαξευμένους λίθους μεσαίου μεγέθους με μικρότερους ενδιάμεσα και κατεύθυνση βόρεια-βορειοανατολικά. Η κεραμική που προήλθε τόσο από την απομάκρυνση του υπερκείμενου λιθοσωρού όσο και από τον καθαρισμό του τοίχου περιελάμβανε κυρίως όστρακα βυζαντινών χρόνων.

Στο βορειοανατολικό άκρο της Τομής και σε βάθος $-1,00$ μ. περίπου βρέθηκε χάλκινο αναθηματικό χέρι ενώ σε βάθος $-1,40$ μ. βρέθηκε τμήμα χάλκινου ανθρώπινου ειδωλίου μινωικών χρόνων. Γενικά, η μινωική κεραμική υπολείπεται κατά πολύ αυτής των βυζαντινών χρόνων. Ωστόσο, συγκριτικά μεγαλύτερο πλήθος μινωικών οστράκων που ανήκουν ως επί το πλείστον σε μικύλα αγγεία βρέθηκαν στο νοτιοδυτικό άκρο της Τομής αμέσως πάνω από τον φυσικό βράχο. Πέραν των ανωτέρω, και μεταξύ άλλων, από την Τομή VI προήλθαν χάλκινες αναθηματικές λεπίδες, ένα τμήμα λύχνου και χάλκινα νομίσματα.

3. Η τρίτη τομή (Τομή IV), τέλος, στη νότια κλιτύ, διαστάσεων $4,0 \times 2,0$ τ.μ. και μέγιστου βάθους $-1,40$ μ. στο νοτιοκεντρικό τμήμα, ανασκάφηκε στο δυτικότατο πέρας του Ανδρήρου 6, προς Δ. (εικ. 1). Η περιοχή αυτή επελέγη λόγω της διεύρυνσης της οφρύος του ανδρήρου σε αυτό το σημείο και των σημαντικών ευρημάτων στο αντίστοιχο σημείο του κατώτερου Ανδρήρου 7 κατά την παλαιότερη έρευνα, όπου είχε βρεθεί και ο μεγαλύτερος αριθμός πρωτογενών αποθέσεων.

Η ανασκαφή της Τομής ξεκίνησε σταδιακά από δυτικά, προκειμένου να σχηματιστεί σύντομα μία πρώτη εικόνα της διαμόρφωσης του φυσικού βράχου, σε συνδυασμό και με την έρευνα του χώρου ανατολικότερα κατά το 1992-1994.

Στο βόρειο ήμισυ περίπου της Τομής ο φυσικός βράχος αποκαλύφθηκε αρκετά ψηλά, σε μέσο βάθος $-0,80$ μ. Στο νότιο τμήμα της Τομής, ωστόσο, εμφανίστηκε αρκετά χαμηλότερα, σχηματίζοντας αναβαθμίδα. Η άνω επιφάνεια του φυσικού βράχου ήταν λεία, με κλίση προς βόρεια. Κοντά στη δυτική παρειά της Τομής και σε βάθος $-0,24$ μ. αποκαλύφθηκε λιθοσειρά αποτελούμενη από τέσσερις αδρά λαξευμένους λίθους, από τους οποίους ο τρίτος από βορρά εδραζόταν στο φυσικό βράχο. Οι λίθοι πιθανώς αποτελούσαν τοίχο και αποκαλύφθηκαν σταδιακά. Στην πορεία της ανασκαφής και αφού διαπιστώθηκε ότι δεν ανήκε σε καθαρό στρώμα, ο τοίχος καθαιρέθηκε, ώστε να ανασκαφεί και η επίχωση κάτω από τους νότιους λίθους του.

Με εξαίρεση δύο σημεία μεταξύ των ρωγμών που σχηματίζει ο φυσικός βράχος, όπου η κεραμική είναι στην πλειονότητά της μινωική και πιθανώς αντιπροσωπεύει πρωτογενή απόθεση, στην υπόλοιπη τομή παρατηρήθηκε διασπορά ευρημάτων μινωικών και βυζαντινών χρόνων. Ενδεικτικά, μεταξύ των σημαντικών ευρημάτων, αναφέρονται ένα χάλκινο ανθρώπινο ειδώλιο (εικ. 4), καθώς και μία κεφαλή πήλινου μινωικού ειδωλίου που βρέθηκαν στο βορειοανατολικό τμήμα της Τομής σε βάθος $-0,70$ μ. και $-0,90$ μ. αντίστοιχα ενώ βάση δεύτερου χάλκινου μινωικού ειδωλίου βρέθηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα της Τομής, σε βάθος $-1,30$ μ.

Συνολικά η Τομή IV απέδωσε τον μεγαλύτερο αριθμό οστράκων, τα οποία υπερβαίνουν τις 30.000. Μεταξύ των υπόλοιπων ευρημάτων αναφέρονται χάλκινες αναθηματικές λεπίδες, πήλινο ομοίωμα κεράτων καθιέρωσης, πήλινα αποτμήματα, πιθανώς προερχόμενα από ομοιώματα αρχιτεκτονημάτων, αρκετά τμήματα πήλινων λύχνων και χάλκινα νομίσματα. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η ανεύρεση τμήματος γνάθου κάπρου μαζί με οστά που φέρουν ίχνη καύσης στο νοτιοκεντρικό τμήμα της Τομής καθώς και η ανεύρεση τριών τμημάτων τρίτωνα στο Ν.Α. της άκρο.

Όπως οι προηγούμενες ανασκαφικές περίοδοι, έτσι και η τελευταία ερευνητική περίοδος του 2013 επιβεβαίωσε την ανάθεση εκ μέρους των επισκεπτών του ιερού ως επί το πλείστον χάλκινων αφιερωμάτων, ανθρώπινων ειδωλίων, ανθρώπινων και ζωόμορφων αναθηματικών μελών, λεπίδων και εργαλείων. Την πληθύτερη και σημαντικότερη κατηγορία αναθημάτων αποτελούν τα χάλκινα ειδώλια λατρευτών. Η έρευνα μέχρι τώρα έχει αυξήσει τον αριθμό τους σε 112, συμπεριλαμβανόμενων φυσικά των αποσπασματικά σωζόμενων ή και μόνο των βάσεων αυτών. Ειδικά κατά την ανασκαφική περίοδο του 2013 ήλθαν στο φως 14 χάλκινα ειδώλια λατρευτών ή τμήματα αυτών και των βάσεών τους, που εμπλουτίζουν τους γνωστούς τύπους. Έτσι, το κυθηραϊκό ιερό κορυφής, αν και εκτός

Κρήτης, έχει αποδώσει μέχρι στιγμής το 40% περίπου των γνωστών παραδειγμάτων από όλο τον μινωικό κόσμο.¹⁹

Ανάμεσα τους ξεχωρίζει το πέλμα ενός χάλκινου ειδώλιου ή ειδώλου, που ήλθε στο φως το 2011, το αρχικό ύψος του οποίου εκτιμάται μεταξύ 0,70 και 0,80 μ.²⁰ Πρόκειται για εύρημα μοναδικό στο είδος του, η παρουσία του οποίου, όμως στο συγκεκριμένο περιβάλλον εύρεσης δεν ξενίζει. Εάν αποτελούσε είδωλο θεότητας ή διακριτό ανάθημα εξέχοντος επισκέπτη δεν μπορεί βέβαια να διαπιστωθεί. Σε κάθε περίπτωση όμως εμφανίζει όπως και τα λοιπά χάλκινα αναθήματα την ευκολία πρόσβασης και την εξοικείωση των επισκεπτών του ιερού με το χαλκό, την κατ' εξοχήν πρώτη ύλη της εποχής, και οδηγεί στην εύλογη υπόθεση της ενασχόλησής τους με την διακίνηση και ενδεχομένως την κατεργασία του χαλκού. Δεδομένης μάλιστα της εξέχουσας σημασίας του τελευταίου στην οικονομία και την ισχύ των κοινωνιών της Εποχής του Χαλκού, πιθανότατα αρκείτο από τους επισκέπτες του ιερού να ανήκαν σε μία εξέχουσα κοινωνική ομάδα (ελίτ), σε άμεση σχέση με τα μινωικά ανάκτορα.

Οι ναυσιπλόοι αυτοί έμποροι είχαν βεβαίως και ειδικές ανησυχίες. Ο συχνός διάπλους του Αιγαίου από βορρά προς νότο ή πιθανότερο από ανατολικά προς δυτικά, δεν θα μπορούσε να παρακάμψει εύκολα τα Κύθηρα, τα οποία βρίσκονται ακριβώς στο σταυροδρόμι των θαλάσσιων δρόμων και μάλιστα σε πολύ μικρή απόσταση από το επικίνδυνο πέρασμα του Μαλέα. Μια στάση πριν ή μετά την παράκαμψή του προς αναμονή ευνοϊκότερων συνθηκών ή ανεφοδιασμό θα μπορούσε να συνδυαστεί με την ανάβαση στο περίοπτο ιερό προς αναζήτηση θεϊκής αρωγής, απόδοση ευχαριστίας ή και σωτηρίας από τις δυσκολίες του ναυτικού ταξιδιού και τις συγκυρίες του. Τα χάλκινα ειδώλια, τα χάλκινα αναθηματικά μέλη, μεταξύ αυτών ακόμα και ένα χάλκινο ανθρώπινο δόντι, ένδειξη ατυχήματος ή ασθένειας κατά την διάρκεια του ταξιδιού, όπως επίσης και τα πήλινα ομοιώματα αρχιτεκτονημάτων, κάποιων από αυτά ίσως οικιών, προς επίκληση θεϊκής προστασίας του οίκου κατά την απουσία ή ασφαλούς επιστροφής σε αυτόν είναι από αυτή την άποψη ενδεικτικά.

Ο μεγάλος αριθμός των δύο αυτών κατηγοριών αναθημάτων, όπως και τα μοναδικά στο είδος τους αναθήματα σκορπιών, συνιστούν την ιδιαιτερότητα του ιερού κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό αναδεικνύοντάς το ταυτόχρονα σε

19. Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, «Χάλκινα ειδώλια», ό.π., 7.

20. E. Banou, "Foot of a bronze figure from the Minoan peak sanctuary at Ayios Yeoryios sto Vouno, Kythera», στο βιβλίο: *ACHAIOS - Studies Presented to Thanassis Papadopoulos* (επιμέλεια E. Papadopoulos-Chrysikopoulou, V. Chrysikopoulos και G. Christakopoulou), Oxford: Archaeopress 2016, 18-22.

απτό παράδειγμα της μινωικής ιδεολογικής επιρροής και υπεροχής στο Αιγαίο στα μέσα της 2ης π.Χ. χιλιετίας.

Περίληψη / Summary

Η ανακοίνωση επικεντρώνεται στην ανασκαφική περίοδο 2013 της ανωτέρω έρευνας, συνέχεια αυτής του αείμνηστου καθηγητή Γιάννη Σακελλαράκη (1992-1994) και έχει ως στόχο την συμπλήρωση και τον εμπλουτισμό της εικόνας της μινωικής παρουσίας στο νησί των Κυθήρων, η νευραλγική γεωγραφική θέση του οποίου έπαιζε εξέχοντα ρόλο στις πολιτισμικές επαφές ήδη από την προϊστορική εποχή.

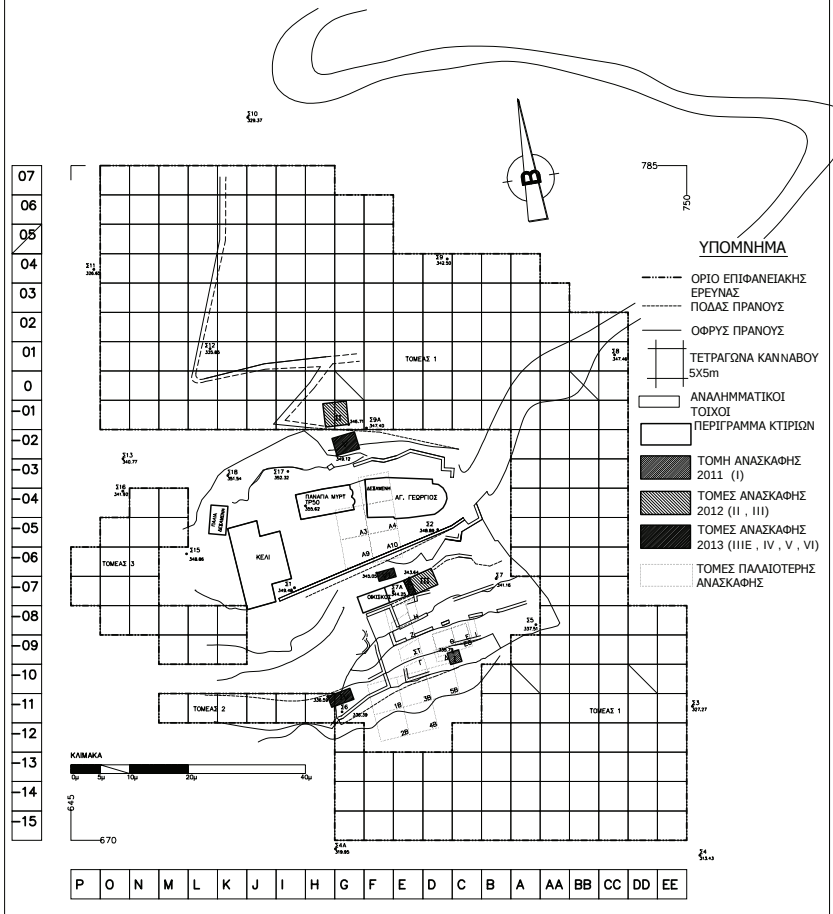
This paper focuses on the 2013 season of the archaeological research on the above mentioned site, which continues that of the late Professor Yiannis Sakellarakis (1992-1994). It aims at completing and enriching the picture of the Minoan presence on the island of Kythera, the geographical position of which was of crucial importance for cultural contacts since prehistory.

ΘΕΣΗ : ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ ΚΥΘΗΡΩΝ

ΘΕΜΑ: σχεδιασμός κανάβου επιφανειακής αρχαιολογικής έρευνας,
οριζοντιογραφική αποτύπωση χώρου & ανασκαφικών τομών

ΙΟΥΛΙΟΣ 2013

ΙΟΥΛΙΟΣ 2013

Εικ. 1: Τοπογραφικό διάγραμμα αρχαιολογικής έρευνας στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων με σημειωμένες όλες τις ανασκαφικές τομές (2011-2013).

Εικ. 2: Η Τομή V από N., με σημειωμένους τους Τόχους 1, 2 και 3.

Εικ. 3: Κεφαλή και άνω τμήμα κορμού χάλκινου ανδρικού ειδώλιου κατὰ χῶραν (Τομή IIIΕ).

Εικ. 4: Χάλκινο ανδρικό ειδώλιο (Τομή IV).

ΚΟΡΙΝΘΟΣ-ΚΕΡΚΥΡΑ.
ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ ΤΗ ΣΧΕΣΗ ΔΥΟ ΠΟΛΕΩΝ
ΜΕ ΟΔΗΓΟ ΤΟΥΣ ΤΑΦΟΥΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΪΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ¹

Χρήστος Σπανοδήμος

*Εισαγωγή*²

Οι τάφοι, μαζί με την πρόθεση και την εκφορά, συναποτελούν το τελετουργικό μίας εξόχως συμβολικής πράξης, της κηδείας, στην οποία συσσωματώνονται θεμελιώδη στοιχεία της ιδεολογίας και της ταυτότητας των φορέων της. Η παραπάνω θεωρητική παραδοχή³ αφενός μεν απηχείται στις αντιλήψεις των ίδιων των αρχαίων Ελλήνων,⁴ αφετέρου δε καταγράφεται στα αρχαιολογικά δεδομένα, ιδιαίτερα των πρώιμων ιστορικών χρόνων, όταν, σε κάποιες περιπτώσεις, αναγνωρίζεται τοπικά η επικράτηση συγκεκριμένων ταφικών συνήθειών, οι οποίες χαρακτηρίζουν αντίστοιχες ανθρώπινες κοινότητες ή κοινωνικές ομάδες.⁵

Η έρευνα για τα ταφικά έθιμα της Κορίνθου και της Κέρκυρας κατά την αρχαϊκή περίοδο, δύο πόλεων στις οποίες οι φιλολογικές πηγές αποδίδουν σχέση

1. Στο παρόν κείμενο χρησιμοποιούνται οι παρακάτω συντομογραφίες: Αρχαιολογικό Δελτίο: ΑΔ. – Πρακτικά Η' Πανιονίου Συνεδρίου, τ. Ι, Αθήνα 2009: ΗΠ.Σ. C.W. Blegen–H. Palmer–R.S. Young, *Corinth XIII: The North Cemetery*, Princeton New Jersey 1964: *Corinth XIII*.

2. Το παρόν κείμενο οφείλει την ύπαρξή του στις αρχαιολόγους Γεωργία Γεωργιάδου και Αντωνία Τζωρτζάτου, που είχαν την ευγενή καλοσύνη να μοιραστούν μαζί μου πρωτογενή στοιχεία της σημαντικής ερευνητικής τους εργασίας για την κεραμική των αρχαϊκών τάφων από το οικόπεδο του Δικαστικού Μεγάρου Κέρκυρας. Οι αρχαιολόγοι Γιώργος Ρήγινας, διευθυντής των ανασκαφών στα οικόπεδα Δικαστικού Μεγάρου και «Λυρικού Θεάτρου» Κέρκυρας και Κασσιανή Αλάζαρη μου παρείχαν απρόσκοπτη πρόσβαση στους καταλόγους και το φωτογραφικό αρχείο των δύο αυτών ανασκαφών. Το σύνολο των ανθρωπολογικών δεδομένων, που αναφέρονται στο κείμενο, οφείλονται στην εργασία των ανθρωπολόγων Κατερίνας Ζερβουδάκη και Κυριάκου Ξανθόπουλου. Σε όλους τους παραπάνω εκφράζονται θερμές ευχαριστίες.

3. I. Morris, *Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική δομή στην κλασική αρχαιότητα*, Ηράκλειο 1997.

4. Ηρ. 3.38· Θουκ. 1.26· Αισχ. 2.23· Αισχ. 2.152.

5. Π.χ. οι πόρινες σαρκοφάγοι της Κορίνθου, οι πήλινες σαρκοφάγοι των Κλαζομενών, οι ταφές σε πύθους και σε κιβωτιόσχημους τάφους από το Άργος και οι τύμβοι της Απολλωνίας ή των Αβδήρων.

εθνοτικής συγγένειας,⁶ βασίστηκε στην καταγραφή 775 ταφικών συνόλων. Από την Κέρκυρα εξετάστηκαν συνολικά 328 τάφοι (720-480 π.Χ.), οι οποίοι εντοπίστηκαν σε σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στη συνοικία της Γαρίτσας⁷ και κυρίως σε δύο μεγάλα οικόπεδα στην περιοχή του λόφου των Φυλακών.⁸ Από την Κόρινθο εξετάστηκαν 447 τάφοι (1100-480 π.Χ.), κατά κανόνα συστηματικά δημοσιευμένοι.⁹ Η εξέταση του υλικού κινήθηκε σε τέσσερεις άξονες, οι οποίοι παρουσιάζονται συνοπτικά παρακάτω.

Ταφικές Πρακτικές

(Εικ.1).

Στην Κόρινθο ο ενταφιασμός, κατά κανόνα ατομικός,¹⁰ εφαρμόζεται χωρίς παρεκκλίσεις έως τον 4ο αι. π.Χ.¹¹ Αντίθετα στην Κέρκυρα ένας σημαντικός αριθ-

6. Πλούτ., Αίτια έλληνικά, 293.α-β· Στραβ. 6.2.4.

7. Α417, 1961/62, 204· 20B, 1965, 397· 23B, 1968, 313-314· 24B, 1969, 260· 25B, 1970, 322-325· 27B, 1972, 479-481· 35B, 1980, 350-355· 38B, 1983, 258-261· 40B, 1986, 124-126· 42B, 1987, 341· 43B, 1988, 336-338· 44B, 1989, 299-301· 45B, 1990, 289-293· 46B, 1991, 261-268· 47B, 1992, 340-342· 55B, 2000, 651· Γ. Μεταλληνού, «Ειδήσεις από τη Βόρεια Νεκρόπολη της αρχαίας Κέρκυρας», ΑΑΑ 29-31, 2000, 11-34.

8. Για τις ανασκαφές στα οικόπεδα του Δικαστικού Μεγάρου και «Λυρικού Θεάτρου» βλ. Α455B, 2000, 652-654· 56-59, 2001-2004, 221-224, 299-302· 60, 2005, 559-564. – Γ. Γεωργιάδου–Χ. Σπανοδήμος, «Αρχαϊκή Κέρκυρα. Η μαρτυρία των τάφων. Παλαιές και νέες έρευνες της Η' Ε.Π.Κ.Α. στο νεκροταφείο της αρχαίας πόλης», Αρχαία Ήπειρος – Χαονία. Διεθνές Συνέδριο Απρίλιος 2005, Αργυρόκαστρο, <https://www.academia.edu/2031668> – Γ. Γεωργιάδου–Α. Τζωρτζάτου, «Η πρωτοκορινθιακή και κορινθιακή αρχαϊκή κεραμική της Κέρκυρας. Μια συστηματική προσέγγιση των ευρημάτων από το οικόπεδο του Δικαστικού Μεγάρου Κέρκυρας», στο: ΗΠ.Σ., 164-181. – Κ. Λάζαρη, «Νέα στοιχεία για τα ταφικά έθιμα στην αρχαία Κέρκυρα με βάση τα πορίσματα των αρχαιολογικών ερευνών στο οικόπεδο του Δικαστικού Μεγάρου», στο: ΗΠ.Σ., 220-234. – Γ. Ρήγιнос–Χ. Σπανοδήμος, «Εμπορικές σχέσεις και ανταλλαγές της αρχαίας Κέρκυρας με βάση τα πρώτα πορίσματα των αρχαιολογικών ερευνών στο οικόπεδο του Λυρικού Θεάτρου», στο: ΗΠ.Σ., 372-387. Στην παρούσα έρευνα δεν συμπεριλήφθησαν δεδομένα από τους τάφους που αποκαλύφθηκαν το 2007 στο οικόπεδο του «Λυρικού Θεάτρου» βλ. ΑΔ 62B, 2007, 795-797.

9. K. Dickey, *Corinthian Burial Customs ca. 1100-550 B.C.*, Diss. Bryn Mawr College, 1992. – *Corinth XIII*. – P.A. Clement–M.M. Thorne, "From the West Cemetery at Isthmia", *Hesperia XLIII*, 1974, 401-411. – C.W.J. Eliot–M. Eliot, "The Lechaion Cemetery near Corinth", *Hesperia XXXVII*, 1968, 345-367.

10. K. Dickey, ό.π., 46.

11. Οι πρώτες βέβαιες καύσεις από την Κόρινθο χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ. βλ. K. Dickey, ό.π., 48-51. Για πρωιμότερες, αβέβαιες, περιπτώσεις βλ. K. Dickey, ό.π., 47. – *Corinth XIII*, 215-216.

μός ταφικών συνόλων σχετίζεται με την πρακτική της καύσης. Πρόκειται για 30 χώρους πρωτογενούς καύσης από συμπαγή πηλό (πηλοκατασκευές), 15 μεμονωμένα τεφροδόξα αγγεία καθώς και 26 περιπτώσεις πηλοκατασκευών με τεφροδόχο αγγείο.¹² Οι κεκρυαϊκές καύσεις χρονολογούνται με ασφάλεια (απόλυτη και σχετική χρονολόγηση) από τα μέσα του 8ου/αρχές του 7ου έως τα τέλη του 6ου/αρχές 5ου αι. π.Χ.¹³

Τυπολογία τάφων

(Εικ.2)

Στην Κόρινθο, από το β' μισό του 8ου αιώνα π.Χ., ενήλικες και σημαντικός αριθμός παιδιών και βρεφών ενταφιάζεται σε μονολιθικές ή σύνθετες σαρκοφάγους (93% του συνόλου). Οι εγχυτρισμοί ενηλίκων σε αγγεία είναι άγνωστοι, ωστόσο δεν συμβαίνει το ίδιο με τα παιδιά και τα βρέφη. Τα 21 ταφικά αγγεία συνιστούν έναν μικρό αλλά σημαντικό σύνολο, που στη συντριπτική πλειονότητά του χρονολογείται έως το 550 π.Χ.¹⁴

Στην Κέρκυρα, από την άλλη, οι 16 πώρινες σαρκοφάγοι –ασφαλώς στην αρχαϊκή περίοδο χρονολογούνται μόνο οι 6–¹⁵ αντιστοιχούν μόλις στο 5% των καταγεγραμμένων ταφικών συνόλων ή στο 8% των ενταφιασμών. Θέση ανάλογη με αυτή που κατέχουν οι σαρκοφάγοι στην Κόρινθο καταλαμβάνουν οι 114, κατά κανόνα κατακόρυφα τοποθετημένοι, μεγάλοι, ταφικοί πίθοι, που αντιστοιχούν στο 57% των ενταφιασμών. Οι ταφικοί πίθοι της Κέρκυρας, στους οποίους ενταφιάζονται αποκλειστικά ενήλικα άτομα και των δύο φύλων χρονολογούνται από το 720-620/615 π.Χ. έως το β' μισό 6ου αι. π.Χ.¹⁶ Σε όσες περιπτώσεις διασώζονται σκελετικά κατάλοιπα, αυτά βρίσκονται σε σωρό στον πυθμένα τους, γεγονός που παραπέμπει και σε μία αντίστοιχα κατακόρυφη –εκτεταμένη ή πιθανότερα συνεσταλμένη– στάση νεκρού.¹⁷ Εξίσου διαδεδομένα πάντως είναι και τα μικρότερου μεγέθους ταφικά αγγεία, τα οποία είναι βέβαιο ότι χρησιμοποιήθηκαν για

12. Υπερτερούν τα πήλινα αβαφή αγγεία ακολουθούμενα από τα χάλκινα.

13. Κ. Λάζαρη, *ό.π.*, 225.

14. Κ. Dickey, *ό.π.*, 37-42.

15. Η αρχαιότερη χρονολογείται στα τέλη 7ου/αρχές 6ου αι. π.Χ.

16. Σε αρκετές περιπτώσεις, πάντως, οι πίθοι επαναχρησιμοποιούνται αποκοπτόμενοι περίπου στο μέσον του ύψους τους.

17. Η πληροφορία μου παρασχέθηκε από τον ανθρωπολόγο Αστέριο Αηδώνη. Για την ενδιαφέρουσα υπόθεση ότι κάποιοι από αυτούς ήταν κενοτάφια χαμένων στη θάλασσα ναυτικών βλ. Α. Alexis, *The Settlement Evolution of Ancient Kerkyra, Early Iron Age to c. 500 B.C.*, MA diss. King's College, London 2003, 35.

εγγυτρισμούς παιδιών ή βρεφών. Πρόκειται αποκλειστικά για αγγεία από πηλό, που χρονολογούνται από τα τέλη του 7ου έως τις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Επιτάφια μνημεία

Σε συμφωνία με τη σαφή προτίμηση για τους ατομικούς ενταφιασμούς, ούτε η ιδέα μίας κατασκευής που προβάλλει έναν ή περισσότερους τάφους υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής στην Κόρινθο.¹⁸ Αντίθετα το νεκροταφείο της Κέρκυρας χαρακτηρίζεται από σημαντικό αριθμό μνημειακών ταφικών περιβόλων. Τέσσερα πειόσχημα ταφικά μνημεία, έχουν εντοπιστεί στις ανατολικές υπώρειες του λόφου των Φυλακίων,¹⁹ πιθανώς δίπλα σε έναν παράλληλο προς την ακτογραμμή αρχαίο δρόμο.²⁰ Ασφαλώς δίπλα σε δρόμο βρισκόταν το αποσπασματικά σωζόμενο ταφικό μνημείο που αποκαλύφθηκε σε τμήμα του νεκροταφείου με επίπεδη διαμόρφωση,²¹ όπου προτιμούνταν περίβολοι τετράπλευρου σχήματος.²² Οι ταφικοί περίβολοι της Κέρκυρας περιελάμβαναν ταφές τόσο σε σαρκοφάγους, όσο και σε μεγάλους πίθους, η δε χρήση τους δείχνει να φτάνει έως τον 4ο αι. π.Χ.²³ Με αυτή την κατηγορία των ταφικών κατασκευών συνδέεται βεβαίως και το κυκλικό κενοτάφιο του Μενεκράτη (δ' τέταρτο 7ου αι. π.Χ.),²⁴ το οποίο κατά μία άποψη παραπέμπει σε τύμβο,²⁵ τύπος ταφικού μνημείου που έχει μεγάλη διάδοση στην ευρύτερη περιοχή²⁶ αλλά και στο ίδιο το νησί της Κέρκυρας από την προϊστορική

18. Για δύο, μοναδικές, τέτοιες περιπτώσεις βλ. *Corinth XIII*, 15, 67.

19. A440B, 125-126. – 44B, 299-301 – 46B, 261-267 – 47B, 340-342. – Αρβανίτου-Μεταλληνού, *ό.π.*, 11-34.

20. Αρβανίτου-Μεταλληνού, *ό.π.*, 32. – Γ. Γεωργιάδου-Χ. Σπανοδήμος, *ό.π.*

21. A456-59, 299-302. – A460, 559-564.

22. A435B, 350-351. – Α. Σπετσιέρη-Χωρέμη, *Η Τοπογραφία της αρχαίας Κέρκυρας, Διδακτορική Διατριβή*, Πανεπιστήμιο Αθηνών 1987, 31-32.

23. Α. Σπετσιέρη-Χωρέμη, *ό.π.*, 31-32. – Αρβανίτου-Μεταλληνού, *ό.π.*, 32. – A447B, 340-342.

24. Βλ. ενδεικτικά L.H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eight to the Fifth Centuries B.C.*, Oxford 1990, 232, 234. – K. Mataranga, "Un entrance 'proxene' a Corcyre" *Revue Archeologique*, 1994, 112-118.

25. D. Kurtz-J. Boardman, *Εθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, Αθήνα 1994, 226.

26. Βλ. ενδεικτικά S. Oikonomidis-A. Papayiannis -A. Tsonos, "The emergence and the architectural development of the tumulus burial custom in NW Greece (Epirus and the Ionian islands) and Albania and its connections to settlement organization", στο: *Ancestral Landscapes. Burial mounds In The Copper And Bronze Ages (Central and Eastern Europe - Balkans - Adriatic - Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, *Proceedings of the Interna-*

περίοδο.²⁷ Σε ό,τι αφορά τα ταφικά σήματα ο αριθμός τους και στις δύο πόλεις είναι μικρός, ενώ ακόμα λιγότερα είναι αυτά που φέρουν επιγραφές.²⁸ Τα επίσης λιγοστά παραδείγματα ταφικής λιθογλυπτικής αφορούν κυρίως απεικονίσεις λιονταριών και σφινγγών.²⁹

Ταφικά Αντικείμενα

Στην Κόρινθο τα πήλινα αγγεία συνιστούν το 76% των ταφικών αντικειμένων έως το 550 π.Χ.³⁰ και το 82% από το 550 έως το 480 π.Χ. Σε σημαντικά μικρότερους αριθμούς απαντούν τα αγγεία από χαλκό, τα εξαρτήματα ένδυσης και τα κοσμήματα, ενώ τα όπλα, εντελώς σπανία κατά τη γεωμετρική περίοδο, επανεμφανίζονται μόνο σε έναν τάφο προς το τέλος της αρχαϊκής περιόδου.³¹ Ομοίως στην

tional Conference held in Udine, May 15th-18th 2008, (επιμέλεια E. Borgna – S. Müller-Celka), Lyon 2011, 185-201. – I. Morris 1998, *ό.π.*, 40-41, σημ.65.

27. A460B, 565-568. – Γ. Μεταλληνού, «Ταφικός τύμβος της 3ης χιλιετίας στην βόρεια Κέρκυρα», στο *παρόν*. Οι αμμοθίνες της παραλίας του Αλμυρού, παρότι αποτελούν δημιουργήματα της φύσης, λόγω της ομοιότητάς τους με τύμβους, ίσως έπαιξαν κάποιο ρόλο, στην ανάπτυξη του ύστερου αρχαϊκού/κλασικού νεκροταφείου στο ίδιο σημείο, βλ. A438B, 251-252. – Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, «Ανθρωπολογική προσέγγιση ταφικών ευρημάτων Κέρκυρας», *Ανθρ. Αν.* 49, 1988, 55-63. Το βόρειο νεκροταφείο της Κέρκυρας εκτείνεται σε περιοχή με έντονη οικοδομική δραστηριότητα, που έχει αλλοιώσει πλήρως το φυσικό ανάγλυφο. Πάντως κάποιες συστάδες τάφων κυκλοτερούς διάταξης, με έναν κεντρικό πύλο και περιμετρικά διατεταγμένους χώρους πρωτογενούς καύσης, που αναγνωρίστηκαν πρόσφατα στο οικόπεδο του «Λυρικού Θεάτρου» χάρη στην παρατηρητικότητα και την οξυδέρκεια της αρχαιολόγου Ελένης Βουλιγέα, δεν αποκλείεται να καλύπτονταν από χωμάτινα εξάρματα εν είδει τύμβων, βλ. A462B, 2007, 795, Εικ. 3.

28. Κόρινθος: K. Dickey, *ό.π.*, 112, 117. – D. Kurtz-S. Boardman, *ό.π.*, 214. Κέρκυρα: IG IX.I,868. – IG IX.I,869. – I. Παπαδημητρίου, «Κέρκυρα. Αρχαιολογικά Έρευναι και Ανασκαφές», *Κερκυραϊκά Χρονικά II*, 1952, 59. – L.H. Jeffery, *ό.π.*, 233-234. – Κ. Λάζαρη *ό.π.*, 12. – A456-59, B5, 223. – A423B, 325.

29. Γ. Κοκκορού-Αλευρά, "Funerary statuary of the archaic period in the Peloponnese", στο: *Honouring the dead in the Peloponnese, Proceedings of the conference held at Sparta*, 23-25 April 2009 (επιμέλεια H. Cavanagh – W. Cavanagh – J. Roy), Nottingham 2009, 269-277. – G. Rodenwaldt, *Altdorische Bildwerke in Korfu*, Berlin 1938: A4 44B, 301. – Κ. Λάζαρη *ό.π.*, 221, σημ. 10-11.

30. K. Dickey, *ό.π.*, 64. Η αυξημένη παρουσία κοσμημάτων και εξαρτημάτων ένδυσης οφείλεται κυρίως στις ταφές της Γεωμετρικής/Μέσης Γεωμετρικής. Κατά την περίοδο 750-600 π.Χ., οι νεκροί στην Κόρινθο μένουν κατά κανόνα ακτέριστοι φαινόμενο, το οποίο κατά τον K. Dickey, *ό.π.*, 102-108 σχετίζεται με την επιβολή από τους Βακχιάδες νομοθεσίας που ρύθμιζε τις επιμήδειες τελετουργίες.

31. K. Dickey, *ό.π.*, 91-92. – *Corinth XIII*, 215-216.

Κέρκυρα το 90% των ταφικών αντικείμενων είναι πήλινα αγγεία. Σπανίζουν τα εξαρτήματα ένδυσης και τα κοσμήματα, ενώ απουσιάζουν εντελώς τα όπλα.

(Εικ.3)

Η κυριαρχία της κορινθιακού τύπου κεραμικής είναι σαφής και στις δύο πόλεις. Ωστόσο στην Κόρινθο από το 590 π.Χ. αυξάνουν σταδιακά οι αριθμοί των αττικών αγγείων,³² έτσι ώστε μετά το 550 π.Χ. οι περισσότεροι τάφοι περιέχουν τουλάχιστον ένα αγγείο από την Αττική. Στους τάφους της Κέρκυρας, στον τύπο της κορινθιακής κεραμικής ανήκει το 79% των αγγείων χωρίς, ωστόσο, να είναι βέβαιο σε πιο ποσοστό αυτά είναι κατασκευασμένα από το δραστήριο τοπικό εργαστήριο.³³ Τα αττικά αγγεία εκπροσωπούνται –σε μικρούς πάντως αριθμούς– από τα τέλη του 7ου αι. π.Χ. Την αττική κεραμική ανταγωνίζονται τα προϊόντα του λακωνικού εργαστηρίου,³⁴ ενώ τέσσερις μελαμβαφείς κάνθαροι,³⁵ χαρακτηριστικό σχήμα της ετρουσκικής κεραμικής παραγωγής, συνιστούν μία μικρή αλλά πιθανώς ιδιαίτερης σημασίας ομάδα.³⁶

(Εικ.4)

Όσον αφορά τα σχήματα, στην Κόρινθο κυριαρχούν τα σκεύη συμποσίου (αγγεία πόσης και σερβιρίσματος υγρών), κυρίως οινόχες. Εξίσου συνηθισμένα είναι και τα αρωματοδοχεία κυρίως αρύβαλλοι και μετά το 550 π.Χ. λήκυθοι. Οι πυξίδες και δευτερευόντως οι λεκανίδες γίνονται δημοφιλείς από τον πρώιμο 6ο αιώνα π.Χ. κυρίως σε ταφές παιδιών και βρεφών.³⁷ Ανάλογη είναι η εικόνα και στην Κέρκυρα. Συνολικά 101 αγγεία σερβιρίσματος υγρών, συνήθως ένα και σπανιότερα δύο, απαντούν σε 77 τάφους, κατά κανόνα σε συνδυασμό με 1-11 αγγεία πόσης. Σε μεγάλους αριθμούς απαντούν και τα αρωματοδοχεία, καθώς 40 τάφοι περιείχαν από 1-11 αγγεία αυτού του τύπου. Τέλος 24 πυξίδες και 7 λεκανίδες βρέθηκαν σε 22 τάφους.

(Εικ.5)

32. K. Dickey, *ό.π.*, 67

33. G. Γεωργιάδου–Α. Τζωρτζάτου, *ό.π.*, 173-174. – M. Farnsworth–I. Perlman–F. Asaro, "Corinth and Corfu: A Neutron Activation Study of Their Pottery", *AJA* 81, 1977, 455-468. – Γ. Δοντάς "Local Imitation of Corinthian Vases of the Later Seventh Century B.C. found in Corfu", *Hesperia* XXXVII, 1968, 331-337.

34. Β.Γ. Καλλιπολίτης, "A Laconian krater at Corfu", *JHS* LXXIV, 1954, 179. – K. Πρέκκ-Αλεξάνδρη, *ΗΠ.Σ.*, 357-371. – Γ. Πήγινος – Χ. Σπανοδήμος, *ό.π.*, 376-377.

35. A423B, 314, πίν. 254β. – Γ. Πήγινος – Χ. Σπανοδήμος *ό.π.*, 375, 377, σημ. 26.

36. Για τη διάδοση του συγκεκριμένου τύπου αγγείου και τη συσχέτιση του με τον θεό Διόνυσο βλ. A. Nasso, "Funde aus Milet. XXII. Etruscan Bucchero from Miletus: Preliminary Report, with a contribution by Giorgio Trojsi", *AA* 2009/1, 135, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

37. K. Dickey, *ό.π.*, 70-78.

Ερμηνευτική προσέγγιση

Η απόλυτη κυριαρχία των σαρκοφάγων στα νεκροταφεία της Κορίνθου, σε συνδυασμό με την απουσία τους από τις άλλες πόλεις της δωρικής Πελοποννήσου³⁸ έχει υποστηριχθεί ότι προωθήθηκε συστηματικά για να προβάλλει την ιδιαίτερη ταυτότητα των Κορινθίων, ακριβώς την περίοδο συγκρότησης τους σε πόλη-κράτος.³⁹ Οι σαρκοφάγοι της Κέρκυρας, αν και λιγοστές σε αριθμό, τεκμηριώνουν επαρκώς τη συνειδητή επιλογή ενός τμήματος του πληθυσμού να ενταφιάσει τους νεκρούς της με τον «κορινθιακό» τρόπο. Η παρουσία τους σε πολυτελείς ταφικούς περιβάλους καθιστά επίσης βέβαιο ότι με αυτή την επιλογή συντάχθηκε ένα τουλάχιστον τμήμα της τοπικής ελίτ. Στο πλαίσιο αυτό η προβολή της καταγωγής(;) ή της πολιτικής σχέσης(;) των ενταφιασθέντων με την Κόρινθο καθίσταται πιθανή, αν και ασφαλώς –λόγω του μικρού τους αριθμού– όχι βέβαιη.

Ωστόσο περισσότερο προφανές είναι ότι οι Κερκυραίοι ουδέποτε υιοθέτησαν τις πόρινες σαρκοφάγους ως το συνηθέστερο δοχείο ενταφιασμού. Αντιθέτως τα αρχαιολογικά δεδομένα μαρτυρούν τη σαφή προτίμηση τους στους εγχυτρισμούς, οι οποίοι, μάλιστα, σε ό,τι αφορά τους ενήλικες πραγματοποιούνταν κατά κανόνα σε κατακόρυφα τοποθετημένους, υπερμεγέθεις, ταφικούς πίθους. Η επιλογή αυτή δεν μπορεί να σχετίζεται με οικονομικούς λόγους –όπως π.χ. έχει προταθεί για το Άργος–,⁴⁰ καθώς τα πιθάκια ήταν αντικείμενα σημαντικής αξίας.⁴¹ Επιπλέον η παρουσία τους σε κάποιους από τους ταφικούς περιβάλους σημαίνει ότι αξιολογούνταν από την τοπική ελίτ ως επαρκή μέσα προβολής. Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, καθώς τα πιθάκια αποτελούσαν αντικείμενα με ισχυρούς χθόνιους συμβολισμούς,⁴² η εκτεταμένη χρήση τους στην Κέρκυρα –αλλά και αλλού– συν-

38. I. Morris 1998, ό.π., 19. – D. Kurtz–J. Boardman, ό.π., 170-171. Εξάιρεση αποτελούν τα Μέγαρα, ενώ σποραδικά εμφανίζονται και στις νότιες ακτές του Σαρωνικού, βλ. J.-M. Luce, "Iron age burial customs in the Peloponnese and their place in the funerary geography of the Greek world", στο: *Honouring the dead in the Peloponnese*, ό.π., 415-426.

39. I. Morris, *Archaeology and Ancient Society: The rise of the Greek City-State*, London 1987, 186-187 – K. Dickey, ό.π., 138-139.

40. R. Hägg, "Burial Customs and Social Differentiation in 8th-Century Argos", στο: *The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C. Tradition and Innovation, Proceedings of the 2nd International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1-5 June, 1981* (επιμέλεια R. Hägg) Stockholm 1983, 27-31. Διαφορετική είναι η ερμηνευτική προσέγγιση της A. Foley, "Ethnicity and the topography of burial customs in the Geometric period", στο: *Άργος και Αργολίδα τοπογραφία και πολεοδομία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα-Άργος 28/4-1/5/1990* (επιμέλεια Pariente A., Touchais G.) Αθήνα 1998, 138-144.

41. D.M. Robinson–J.W. Graham, *Excavations at Olynthus VIII*, Baltimore 1938, 313-316.

42. J.E. Harisson, "Pandora's Box", *JHS* 20, 1900, 100-105, 141-144. – T. Cullen–

δέεται πιθανότατα με τις μεταφυσικές αντιλήψεις των κατοίκων της. Η κατακόρυφη τοποθέτηση τους, μάλιστα, παραπέμπει ευθέως, τόσο στην πρωταρχική λειτουργία τους ως δοχεία αποθήκευσης γεωργικών αγαθών, όσο και στη συμβολική σημασία τους, ως αγωγοί επικοινωνίας του κόσμου των νεκρών με αυτόν των ζωντανών.

Η χρήση πύθων για τον ενταφιασμό ενηλίκων είναι ιδιαίτερα διαδομένη σε όλη την Πελοπόννησο, με μοναδική εξαίρεση την Κόρινθο.⁴³ Στο Άργος⁴⁴ και την Αχαΐα,⁴⁵ μάλιστα, αποτελούν το συνηθέστερο τύπο τάφου. Και στις δύο περιπτώσεις, ωστόσο, όπως και στη Μακεδονία,⁴⁶ οι ταφικοί πύθοι τοποθετούνται οριζόντια στο έδαφος εν είδει φερέτρου. Κάποιες, μεμονωμένες, περιπτώσεις κατακόρυφα τοποθετημένων πύθων, σημαντικά μικρότερου μεγέθους από τους αντίστοιχους της Κέρκυρας, αναφέρθηκαν πρόσφατα από το Κρυονέρι της Αιτωλίας (τέλη 7ου/αρχές 6ου αι. π.Χ.) και τη Ναύπακτο (9ος αι. π.Χ.),⁴⁷ ενώ αρχαϊκό νεκροταφείο με μεγάλους κατακόρυφα τοποθετημένους ταφικούς πύθους έχει εντοπιστεί και στην Κεφαλονιά.⁴⁸ Προφανώς δεν είναι δυνατό να αξιολογηθούν στοιχεία όπως η γεωγραφική θέση των παραπάνω τόπων, σε μία περιοχή με την οποία η Κόρινθος αναπτύσσει προνομιακές σχέσεις από τον 8ο αι. π.Χ.,⁴⁹ ή η γειτνίαση της Ναυπάκτου με την Οιάνθεια – πόλεις και οι δύο των Οζολών Λοκρών –, με την οποία οι Κερκυραίοι διατηρούσαν επίσημου χαρακτήρα σχέσεις. Πάντως ανεξάρτητα από τα παραπάνω λόγω του αριθμού, του μεγέθους και της τοποθέτησης των ταφικών πύθων της Κέρκυρας μπορεί με μεγάλη ασφάλεια να υποστηριχθεί ότι η χρήση τους αποτελεί κατά την αρχαϊκή περίοδο ένα ιδιαίτερο, τοπικό,⁵⁰ ταφικό έθιμο, το οποίο μά-

D.R. Keller, "The Greek Pithos through Time: Multiple Functions and Diverse Imagery", στο: *The Changing Roles of Ceramics in Society: 26.000 B.P. to the Present* (επιμέλεια W.D. Kingery), Westerville 1990, 183-209.

43. Για το μοναδικό ταφικό πύθο από την Κορίνθια, βλ. *AA17B*, 52-54.

44. I. Morris 1998, ό.π., 15, 19, σημ. 82. – J.-M. Luce, ό.π., 419.

45. Α. Γκαδόλου, *Η Αχαΐα στους Πρώιμους Ιστορικούς χρόνους. Κεραμική παραγωγή και έθιμα ταφής*, Αθήνα 2008.

46. Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα Ι. Το νεκροταφείο των Τύμβων*, Αθήνα 1969, 10, 25-30, 38, 45-46, 55-56, 66-67, 71.

47. *AA60*, 2005, 473-474, 476-477.

48. Η πληροφορία μου παρασχέθηκε κατά τη διάρκεια των εργασιών του συνεδρίου από τον αρχαιολόγο Α. Σωτηρίου.

49. C. Morgan, "Corinth, the Corinthian Gulf and Western Greece during the Eighth Century B.C.", *BSA* 83, 1988, 313-338.

50. Ακόμα και στους γειτονικούς Παξούς οι ενταφιασμοί πραγματοποιούνται σε κιβωτίσιμους τάφους βλ. Γ.-Κ. Αυγερινού, «Πρώτη παρουσίαση του αρχαϊκού νεκροταφείου των Παξών», *ΗΠ.Σ.*, 124-150.

λιστα εμφανίζεται πολύ νωρίς στην ιστορική διαδρομή της πόλης,⁵¹ αντίστοιχης σημασίας με τη χρήση των σαρκοφάγων από τους Κορινθίους,

Ως ακόμα πιο σημαντική θα πρέπει να αξιολογηθεί η διαφοροποίηση που παρατηρείται στις ταφικές πρακτικές των δύο πόλεων. Η πρακτική της καύσης εμφανίζεται και σε άλλες πρώιμες εγκαταστάσεις Ελλήνων στη Δύση. Στις Συρακούσες οι καύσεις αποτελούν το 8% των ταφικών συνόλων, στον Σελινούντα το 15%, στην Κύμη το 14%, ενώ στα Μέγαρχα Υβλαία εντοπίζονται σε αναλογία ένα προς τέσσερα.⁵² Στις Πιθηκούσες οι καύσεις κυριαρχούν, φαινόμενο που επαναλαμβάνεται και στη Γέλα, όπου αντιπροσωπεύουν το 50% των ταφικών συνόλων.⁵³ Παρότι οι καύσεις των Συρακουσών αποδίδονται από κάποιους στην παρουσία Χαλκιδέων στην πόλη,⁵⁴ η συνολική εικόνα παραπέμπει περισσότερο σε ένα γενικό φαινόμενο, που χαρακτηρίζει τις πρώιμες εγκαταστάσεις των Ελλήνων στη Δύση και διαφοροποιεί τις κοινωνίες τους από τους ντόπιους πληθυσμούς αλλά σε κάποιες περιπτώσεις, και από την μαρτυρούμενη από τις πηγές ως μητρόπολή τους.

Ανάλογη διαφοροποίηση μαρτυρά και η σαφής προτίμηση της κερκυραϊκής ελίτ για την ανέγερση ταφικών μνημείων σε περίοπτες θέσεις του νεκροταφείου

51. Κατά την άποψή μου, δεν φαίνεται να υφίστανται λόγοι πρακτικής φύσης πίσω από τους μικρούς αριθμούς των κερκυραϊκών σαρκοφάγων, π.χ. η απουσία επιτόπου διαθέσιμης πρώτης ύλης. Από παρόλιθο κατασκευάζονται οι σημαντικότεροι αρχαϊκοί ναοί της πόλης, δημόσια έργα μεγάλης κλίμακας. Επομένως οι Κερκυραίοι είχαν πρόσβαση σε ικανές ποσότητες πρώτης ύλης καλής, μάλιστα, ποιότητας, αλλά και στο απαραίτητο για την επεξεργασία της εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό. Ασφαλώς ακόμα πιο βέβαιο είναι ότι σε μεγαλύτερη αφθονία απαντά στο νησί και στον άμεσο περίγυρο της αρχαίας πόλης η άργιλος. Ωστόσο η παραπάνω, αυτονόητη διαπίστωση δεν οδηγεί αυτομάτως και στο συμπέρασμα ότι οι χαρακτηριστικοί ταφικοί πίθοι της Κέρκυρας υιοθετήθηκαν από την πόλη, απλώς ως τα πλέον διαθέσιμα δοχεία ενταφιασμού ή ως τα πλέον υποκατάστατα των πώρινων σαρκοφάγων. Στην τελευταία περίπτωση πιο λογική θα ήταν η κατασκευή σαρκοφάγων από πηλό, όπως π.χ. στις Κλαζομενές βλ. B. Hürmüzli, "Burial Grounds at Klazomenai: Geometric through Hellenistic Periods", στο: *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony: Proceedings of the International Symposium Held at the Archaeological Museum of Abdera: Abdera, 20-21 October 2001* (επιμέλεια Α. Moustaka–Ε. Skarlatidou), Θεσσαλονίκη 2004, 77-95. Πάντως, ακόμα και αν η υιοθέτηση των πίθων από τους Κερκυραίους, ως το πλέον διαδεδομένο δοχείο ενταφιασμού οφείλεται αρχικά σε πρακτικούς λόγους, αυτό δεν αποκλείει την ιδεολογική φόρτιση τους. Κάτι τέτοιο άλλωστε έχει υποστηριχθεί και για τις κορινθιακές σαρκοφάγους, βλ. *Corinth XIII*, 18-20, χωρίς παρ' όλα αυτά να απορρίπτεται η ερμηνεία τους ως αντικείμενα, τα οποία πρόβλεπαν την ταυτότητα των ίδιων των Κορινθίων.

52. A.M. Snodgrass, *The dark age of Greece: an archaeological survey of the eleventh to the eighth centuries BC*, Edinburgh 1971, 174-175.

53. R.R. Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, London 1991, 64.

54. J.B. Salmon, *Wealthy Corinth. A History of the City to 338 B.C.*, Oxford 1984, 66.

της πόλης. Καθώς στην ευρύτερη περιοχή οι τύμβοι, ταφικά μνημεία με όλη τη σημασία του όρου, έχουν ευρύτατη διάδοση, καθίσταται ιδιαίτερα πιθανό τα κτιστά ταφικά μνημεία της Κέρκυρας να ανατρέχουν σε μία τοπική παράδοση, δημιουργούν ωστόσο και μία νέα που θα συνεχιστεί με ακόμα μεγαλύτερη ένταση κατά τις επόμενες περιόδους.⁵⁵

Σε ό,τι αφορά τα ταφικά αντικείμενα η κυριαρχία της κορινθιακού τύπου κεραμικής δεν αποτελεί κριτήριο συνάφειας των δύο πόλεων, καθώς η χρήση των αγγείων αυτού του τύπου, ιδιαίτερα για ταφική χρήση, δεν είναι αποκλειστικά κορινθιακό/κερκυραϊκό φαινόμενο.⁵⁶ Πιθανώς η ύπαρξη ενός αχμαίου τοπικού εργαστηρίου να έχει μεγαλύτερη σημασία και να εξηγεί την σχεδόν απόλυτη κυριαρχία της στο νησί, ακόμα και τον 6ο αι. π.Χ., όταν στην ίδια την Κόρινθο τα αττικά αγγεία κατακτούν ένα σημαντικό μερίδιο της αγοράς. Από την άλλη, τα αγγεία που συνοδεύουν τις ταφές, τα οποία επαναλαμβάνονται με χαρακτηριστική εμμονή και ελάχιστες αποκλίσεις και στις δύο πόλεις, και ειδικότερα η αυξημένη παρουσία και στις περισσότερες περιπτώσεις ο συνδυασμός των αγγείων σερβιρίσματος του οίνου με τα αγγεία πόσης έχουν ιδιαίτερη σημασία. Ανεξαρτήτως του λόγου για τον οποίο τοποθετούνταν στους τάφους, αντιπροσωπεύουν ένα κοινό επικήδειο τελετουργικό, το οποίο παραπέμποντας –όπως άλλωστε και αλλού—⁵⁷ στο συμπόσιο της αρχαϊκής αριστοκρατίας εντάσσει τις δύο πόλεις σε ένα αντίστοιχα κοινό πολιτισμικό πλαίσιο, το εύρος του οποίου προφανώς τις υπερβαίνει κατά πολύ. Σε κοινό πολιτισμικό πλαίσιο εντάσσουν τις δύο πόλεις και στοιχεία όπως η χαρακτηριστική απουσία όπλων και αντικειμένων από πολύτιμα μέταλλα, η σαφής προτίμηση στους ατομικούς ενταφιασμούς και στην πρακτική του εγγυητισμού για τα βρέφη και τα παιδιά αλλά και μη γενικού χαρακτήρα συνήθειες, όπως π.χ. η τοποθέτηση ενός ή περισσότερων θαλασσίων οστράκων στους τάφους των παιδιών.

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω φαίνεται ότι οι Κερκυραίοι της αρχαϊκής περιόδου, λίγα χρόνια μετά ή και ταυτόχρονα με την ίδρυση της πόλης τους ανταποκρινόμενοι στα δεδομένα, που έθετε η γεωγραφική θέση και πιθανώς η ποικίλη πληθυσμιακή σύνθεση της πόλης τους⁵⁸ διαμόρφωσαν ταφικά έθιμα, που αφενός μεν εντάσσουν την κοινωνία τους με ξεκάθαρο τρόπο στην πολιτισμική ενό-

55. Ενδεικτικά βλ. Ι. Ανδρέου, «Μνημειακοί ταφικοί περίβολοι της ΒΔ Ελλάδος», στο: *Φηγάς. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Λάκαρη*, Ιωάννινα 1994, 77-98.

56. J.B. Salmon, *ό.π.*, 113· Morris 1998, *ό.π.*, 52. – R. Osborne, "Early Greek Colonization? The nature of Greek settlement in the West", στο: *Archaic Greece. New Approaches and New Evidence*, *ό.π.*, 258.

57. M. Weckofski, "When did the Symposion Rise?", *Αρχαιολογία* 16/2010-2012, 23-35.

58. R. Osborne, *Η γένεση της Ελλάδας*, Αθήνα 2000, 199.

τητα της αρχαίας ελληνικής πόλης, αφετέρου δε αποτυπώνουν και προβάλλουν – όπως συμβαίνει κατά κανόνα στις πρώιμες ελληνικές αποικίες⁵⁹ έναν αυτόνομο τοπικό χαρακτήρα, κορυφαίες εκφράσεις του οποίου είναι η καύση των νεκρών, πρακτική που συνιστά μία κατεξοχήν πολιτισμική στάση απέναντι στο θάνατο,⁶⁰ και δευτερευόντως η εκτεταμένη χρήση μεγάλων κατακόρυφα τοποθετημένων ταφικών πίων, που ξεκάθαρα καταγράφονται ως το σήμα κατατεθέν του αρχαϊκού νεκροταφείου της πόλης. Ανάλογες συμπεριφορές πάντως παρατηρούνται στο σύνολο των ελληνικών «αποικιών» που ιδρύονται στη Δύση κατά τον 8ο αι. π.Χ. Από την άλλη η αποκλειστική προτίμησή των Κορινθίων στην πρακτική του ενταφιασμού, τους εντάσσει με εντελώς ξεκάθαρο τρόπο στην πολιτισμική και εθνοτική ενότητα των Δωριέων της Πελοποννήσου.⁶¹ Πάντως παρά τα παραπάνω η συνεισφορά του κορινθιακού στοιχείου στη διαμόρφωση των ταφικών εθίμων της Κέρκυρας πιθανώς αναγνωρίζεται στην παρουσία των σαρκοφάγων, χωρίς ωστόσο να έχει την πρωτεύουσα θέση, που θα περίμενε κανείς να καταλαμβάνουν τα ταφικά τελετουργικά και έθιμα, οι «νόμοι» κατά τον Πίνδαρο, μίας μητρόπολης σε μία αποικία της.⁶²

Περίληψη / Summary

Στο παρόν άρθρο η συγκριτική ανάλυση ταφικών εθίμων και πρακτικών της Κορίνθου και της Κέρκυρας, οδηγεί στη διατύπωση της άποψης ότι η ελίτ της Κέρκυρας διαμόρφωσε ταφικές συνήθειες, που αφενός μεν την εντάσσουν στην πολιτισμική ενότητα της αρχαίας ελληνικής πόλης, αφετέρου δε προβάλλουν έναν αυτόνομο, τοπικό χαρακτήρα.

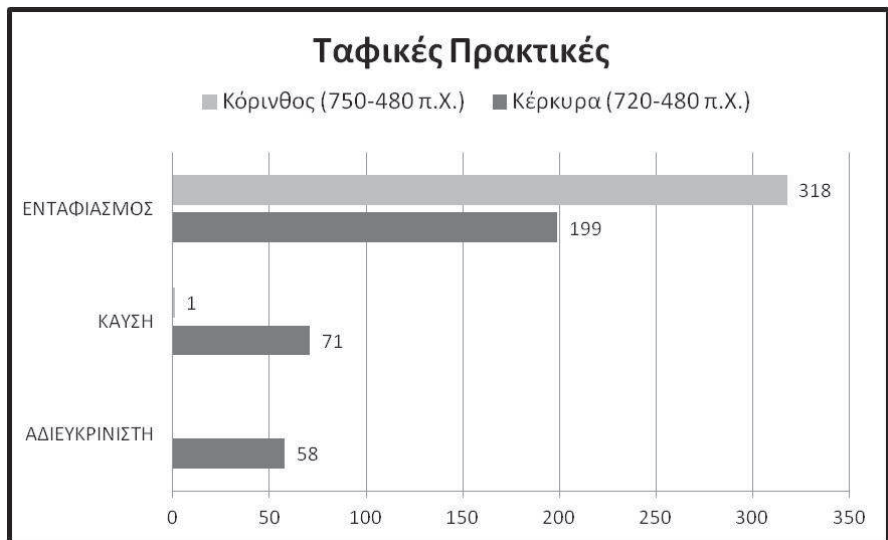
This paper presents the comparative analysis of burial customs and practices in Corinth and Kerkyra during the Archaic period, which gives rise to the view that the Kerkyraean social elite formed burial habits, which on one hand place the city within the cultural unity of the greek polis and on the other signify an autonomous, local character.

59. I. Malkin, "Greek Colonisation. The Right to Return", στο *Conceptualizing Early Colonisation* (επιμέλεια L. Donnelian – V. Nizzo – G.J. Burger), Bruxelles 2016, 34, σημ. 25, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

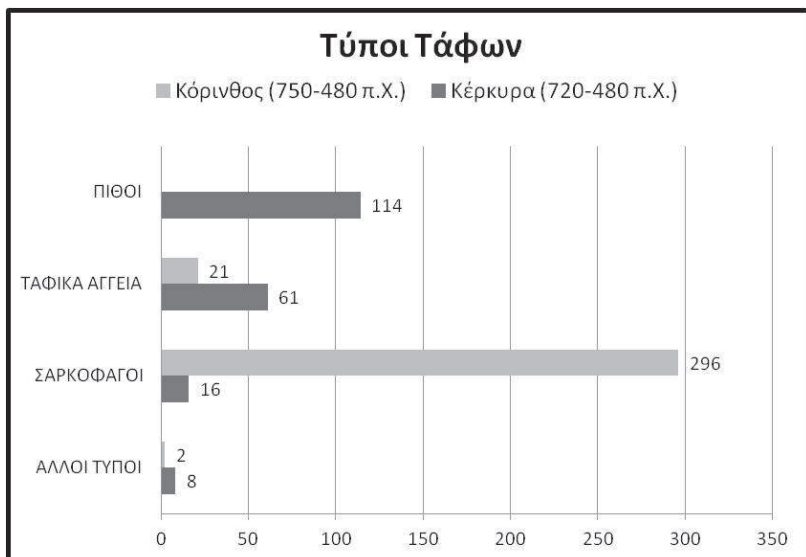
60. Μ. Μελάς, «Καύσεις νεκρών. Προς μία αρχαιολογία του φόβου», στο: *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Ρόδος 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999* (επιμέλεια Ν. Χρ. Σταμπολίδης), Αθήνα 2001, 19.

61. J.-M. Luce, ό.π., 422.

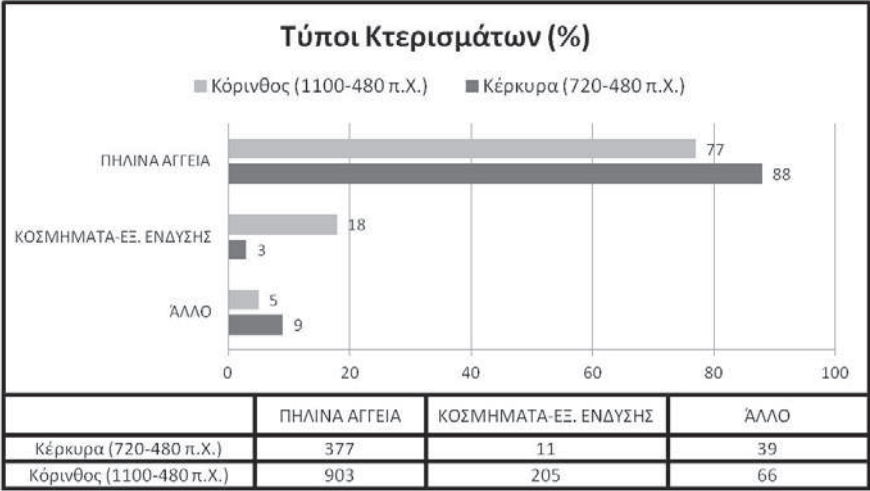
62. Ηρ. 3.38.

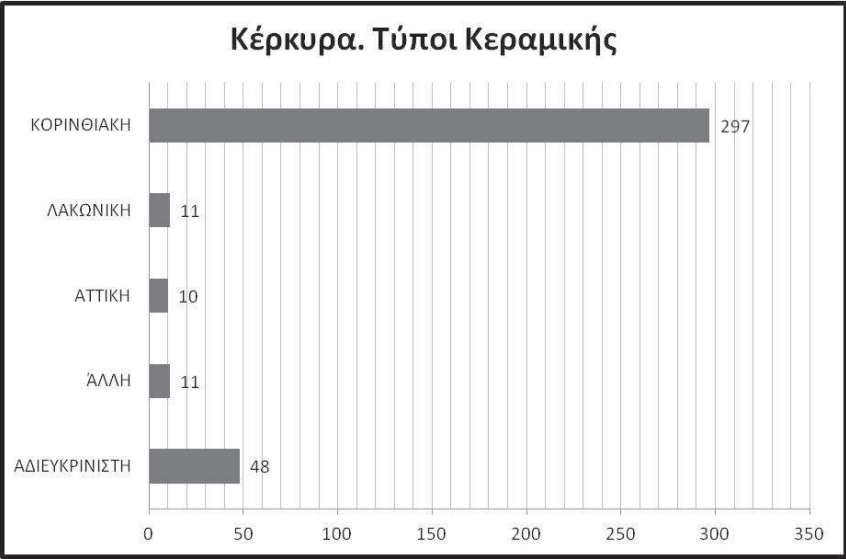
Εικ. 1.

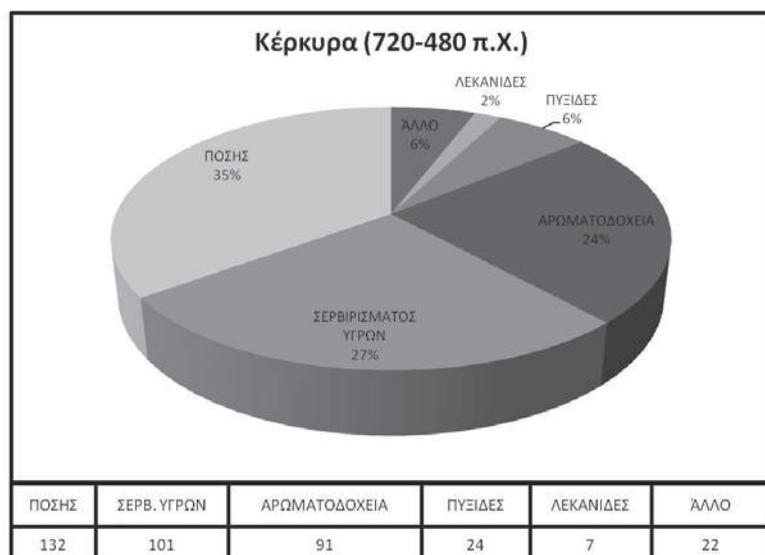
Εικ. 2.

Εικ. 3.

Εικ. 4.

Εικ. 5.

Η ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ: ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΧΡΙ ΣΤΙΓΜΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΑ¹

Ελένη Βουλιγέα – Μαρία Σιταρά – Ειρήνη Κουμπούρα

Η πόλη-κράτος της Κέρκυρας αναπτύχθηκε στη χερσόνησο του Κανονιού, ένα ευνοημένο κομμάτι ξηράς με άριστη γεωφυσική διευθέτηση που συνέβαλε απεριόριστα στη ραγδαία ανάπτυξη του νησιού. Η πόλη περιβαλλόταν στο μεγαλύτερο τμήμα της από θάλασσα προσφέροντάς της δύο φυσικά λιμάνια, ενώ η επικοινωνία με το εσωτερικό του νησιού επιτυγχανόταν με ένα στενό σχετικά ισθμό. Παράλληλα, το απόκρημνο ανάγλυφο της ανατολικής ακτής εξασφάλιζε στην πόλη περαιτέρω φυσική προστασία.

Οι πρώτες πληροφορίες για τη σημασία της οχυρότητας των υψηλότερων σημείων της πόλης ανάγονται στον 5ο αιώνα. Ο Θουκυδίδης αναφερόμενος στην εμφύλια διένεξη των δημοκρατικών και των ολιγαρχικών και στην επιλογή των θέσεων καταφυγής τους αποδίδει τη νίκη των πρώτων κατά κύριο λόγο στην οχυρότητα της θέσης.² Οι δημοκρατικοί καταλαμβάνοντας την ακρόπολη και τον Υλλαϊκό λιμένα απέκτησαν πλεονέκτημα έναντι των ολιγαρχικών που περιορίστηκαν στα χαμηλότερα σημεία στην Αγορά και στον ανατολικό λιμένα.

Εάν κρίνουμε από ανάλογα παραδείγματα, η αναφερόμενη από τον Θουκυδίδα οχυρότητα της ακρόπολης δε συνεπάγεται κατ' ανάγκη ύπαρξη οχύρωσης στο σημείο. Αντιστοίχως, ο Ξενοφών παραδίδει για τον Πειραιά ότι ο Θρασύβουλος με χίλιους δημοκρατικούς κατέλαβε τη χερσόνησο της Μουνιχίας η οποία λόγω του υψώματος και όχι λόγω της ύπαρξης οχύρωσης παρείχε σημαντικό φυσικό πλεονέκτημα για την αντιμετώπιση του εχθρού. Πράγματι, από αυτή τη θέση ο Θρασύβουλος μπόρεσε να αντιμετωπίσει τριπλάσια δύναμη ολιγαρχικών.³ Στον αντίποδα αυτού του παραδείγματος, άλλες ακροπόλεις ή υψώματα πλησίον λιμένων ή παράκτιων περιοχών είθισται να είναι οχυρωμένες,⁴ όπως και τα ίδια

1. Επιθυμούμε να ευχαριστήσουμε θερμά τις πρώην προϊσταμένες της Η' ΕΠΚΑ, κυρίες Πρέκα, Καραμάνου & Κάντα, για την παραχώρηση φωτογραφικού υλικού από τις σχετικές ανασκαφές, καθώς και για το χρόνο που μας αφιέρωσαν σε κατ' ιδίαν συζητήσεις.

2. Θουκυδίδου *Ιστορίαι*, III,72,3· III,74,1.

3. Ξενοφώντος *Ελληνικά*, II,4,11 κ.ε.

4. Αρκετά παραδείγματα στο R. Frederiksen, *Greek city walls of the archaic pe-*

τα λιμάνια από τον 6ο αιώνα π.Χ.⁵ Επομένως, βάσει των προαναφερθέντων στοιχείων, τα δύο λιμάνια της Κέρκυρας και η ακρόπολή της θα μπορούσαν να είναι οχυρωμένα ήδη από τον 5ο αιώνα π.Χ., κάτι τέτοιο όμως δεν αποδεικνύεται για την ακρόπολη.

Σαφή ιστορική μαρτυρία για την οχύρωση της πόλης κατά το α' μισό του 4ου αι. και συγκεκριμένα το 373 π.Χ. παρέχει ο Ξενοφών, ο οποίος παραδίδει το γεγονός της πολιορκίας της από τους Λακεδαιμονίους. Η ύπαρξη οχύρωσης υποδηλώνεται από τη δυσκολία και την αντίσταση που βρήκε ο Μνάσιππος κατά την αποβίβασή του και την αποτυχία του να καταλάβει αμέσως την πόλη, που τον ανάγκασε να στρατοπεδεύσει με το πεζικό του σε λόφο ευρισκόμενο μεταξύ των αγροτικών περιοχών που λεηλατούσε και της πόλης, σε απόσταση πέντε περίπου σταδίων από αυτήν. Η πιθανή ταύτιση του λόφου στρατοπέδευσης του Μνάσιππου με το σημερινό λόφο του Σωτήρος, κατά Γ.Σ. Δοντά, αλλά και η κατά μέρος ανάπτυξη του νεκροταφείου στις υπώρειες του λόφου είναι σημαντικές τοπογραφικές πληροφορίες για την τοποθέτηση της γραμμής των τειχών εσωτερικά του συγκεκριμένου σημείου.⁶ Άλλωστε γίνεται και ρητή αναφορά σε τείχη, σε πύργους από τους οποίους οι πολιορκούμενοι παρατηρούσαν τα εχθρικά φυλάκια, σε πύλες γενικά, αλλά και σε μία ιδιαιτέρως προς το στενό μέρος, δηλαδή τον ισθμό, γειτνιάζουσα με το νεκροταφείο, όπου υποχώρησαν οι Κερκυραίοι μετά την αποτυχημένη έξοδό τους από τα τείχη. Σε κάθε περίπτωση αυτά πρέπει να ήταν ισχυρά, καθώς η πολιορκία κράτησε τουλάχιστον δύο μήνες.⁷

Πέραν της εξέτασης των γραπτών πηγών, ο προβληματισμός που αναπτύσσεται κατά τη βιβλιογραφική προσέγγιση του θέματος, αλλά και την επιτόπια έρευνα των υλικών καταλοίπων σχετίζεται με θέματα τόσο ερμηνείας τους όσο και χρονολόγησής τους. Καταρχήν η τείχιση της πόλης αποκαθίσταται στην περίμετρό της υποθετικά, με βάση ελάχιστα ανασκαφικά δεδομένα, τα οποία παρά

riod, 900-480 B.C., Oxford University Press, 2011, 134-135 (Κόρινθος), 146 (Αλιείς), 138 (Εμπορίο), 138-142 (Ερέτρια) κ. ά.

5. Α.Γ. Σίμωσι, *Ο «κλειστός» πολεμικός λιμένας της Σάμου*, Αθήνα 2009, 66-70, 120-121 (Πειραιάς), 145-148 (Ρόδος), 149 (Πάφος). – H. Kienast, *Die Stadtmauer von Samos*, Samos 15, Bonn 1978 (Σάμος). – D.J. Blackman, «Οι λιμένες της αρχαίας Ρόδου», εις: *ΥΠ.ΠΟ, ΚΒ' ΕΠΚΑ, 4η ΕΒΑ, Ρόδος 2.400 χρόνια., Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1999, 41-50 (Ρόδος). – J.R. Leonard – R.L. Hohlfelder, "Paphos Harbour, Past and Present: The 1991-1992 Underwater Survey", εις: *Επιστημονική Επετηρίς του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου*, Κύπρος 1993, 365-379 (Πάφος).

6. Γ.Σ. Δοντάς, «Τοπογραφικά θέματα της πολιορκίας της Κέρκυρας του έτους 373 π.Χ.», εις: *ΑΕ* 1965, 139-144, ιδ. 141.

7. *Ξενοφώντος Ελληνικά*, VI,2,4-26.

το πλήθος των διενεργημένων σωστικών ανασκαφών, δεν είναι επαρκή για το σχηματισμό μίας πλήρους και οριστικής εικόνας για την οχύρωση της αρχαίας πόλης. Για αυτό, κύριος στόχος μας είναι να θέσουμε κατά βάση την προβληματική σχετικά με την οχυρωματική της Κέρκυρας.

Αυτοί που κατεξοχήν και ήδη από νωρίς ασχολήθηκαν με θέματα τοπογραφίας και οχύρωσης ήταν οι Γ.Σ. Δοντάς και Π.Γ. Καλλιγιάς, οι οποίοι αποκατέστησαν την περιμετρική πορεία του τείχους και των πυλών του, βασιζόμενοι αποκλειστικά στην τοπογραφία, τις αρχαίες πηγές και στα λιγοστά μέχρι τότε ανασκαφικά δεδομένα. Τα νεότερα στοιχεία όμως που προέκυψαν κατά την πάροδο των πέντε περίπου δεκαετιών υποβάλλουν την ανάγκη για κριτική προσέγγιση των απόψεών τους.

Στο βορειοδυτικό όριο της πόλης, στη θέση της Παναγίας της Νεραντζίχας (εικ. 1), η οποία δεσπόζει πάνω στα ερείπια ενός αρχαίου πύργου, ο Καλλιγιάς αποκαθιστά υποθετική πύλη σε συνάρτηση με την ταφική οδό και με το έμπροσθέν του ευρισκόμενο τμήμα της αρχαίας νεκρόπολης.⁸ Ο συσχετισμός αυτός είναι σωστός, όπως φαίνεται από το εντοιχισμένο στο μεσαίο παράθυρο του ναού κάλυμμα μίας σαρκοφάγου. Ωστόσο, δεν έχει βρεθεί κάποιο τμήμα μεσοπυργίου, που θα μπορούσε να καταδεικνύει τη θέση της υποθετικής αυτής πύλης. Σε δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο παρελθόν σε απαλλοτριωμένα οικοπέδα στο λόφο Ασυρμάτου (οικ. Μ. Χονδρογιάννη, οικ. αφών Σκορδίλη & οικ. Θ. Σκορδίλη) δεν βρέθηκαν έστω και λιγοστά κατάλοιπα. Η διεξοδική μελέτη άλλων τειχών, δείχνει ότι δεν ήταν συνήθης πρακτική η διάνοιξη πυλών σύρριζα με τους πύργους, δηλαδή στα σημεία της ένωσης αυτών με τα μεσοπύργια, εκτός και αν αμέσως μετά ακολουθούσε πάλι πύργος, ίχνη όμως του οποίου δε σώζονται εδώ. Πύλες απαντούν κυρίως στο μέσον περίπου της όψης των μεσοπυργίων, σε σημεία που εξασφαλίζουν τη μέγιστη δυνατή προστασία ενός τουλάχιστον ή δύο εκατέρωθεν πύργων.⁹

Εδώ, στην ανατολική όψη σημειώνονται σε ύψος περίπου 2,29 μ., από το επίπεδο του κατώτερου δόμου της ανατολικής όψης, δύο εγκάρσια τοποθετημένοι λίθοι, ο μεγαλύτερος από τους οποίους υπερκείμενος έχει μήκος 1,10 μ. περίπου. Οι διαστάσεις τους θα μπορούσαν να παραπέμπουν στην ύπαρξη κάποιου ανοίγματος σε αυτό το σημείο, όπως και η λοξή ταιριαστή αρμογή των επιφανειών ώσπως τους με εκείνες των πλακών δρομικών λίθων. Ωστόσο, όπως φαίνεται από παλαιότερες φωτογραφίες των αρχών του αιώνα, το λοξό αυτό κόψιμό τους θα μπορούσε να έχει γίνει κατά τη βυζαντινή φάση του ναού που θεμελιώ-

8. Π.Γ. Καλλιγιάς, «Τοπογραφικά της πόλης της αρχαίας Κέρκυρας», εις: *Πρακτικά Δ' Πανοριού Συνεδρίου*, Α', Κέρκυρα 1980, 81-88, ιδ. 82-83.

9. F.E. Winter, *Greek Fortifications*, *Phoenix Supplement* 9, London 1971, 205-252.

θηκε πάνω στον πύργο για να συγκρατήσει την πλάγια πλευρά της πιθανώς τρί-πλευρης αψίδας του. Αυτό ίσως υποβάλλεται από τις εντομές στην άνω επιφάνεια του υπερκείμενου λίθου και ενός ακόμη γειτονικού του, που υποδεικνύουν τη δεύτερη χρήση των λίθων στη θέση και το νεότερης εποχής ασβεστοκονίαμα, το οποίο πιθανόν έχει προκύψει από τη μεταγενέστερη επισκευή της βυζαντινής εκκλησίας κατά την οποία τοποθετήθηκαν και τα ελάσματα του μολύβδου στην εσωτερική όψη του άνω ορόφου. Επομένως στο σημείο αυτό, όπου ο πύργος έχει καταρρεύσει, είναι πιθανότερο να μην υπήρχε πύλη, αλλά να συνέχιζε το τμήμα ενός μεσοπυργίου.

Ο πύργος με μέγιστο σωζόμενο ύψος 6 μ. διατηρείται πολύ αποσπασματικά, εκτός από τη βόρεια πλευρά του, που θα είχε μήκος γύρω στα 11 μ.¹⁰ Είναι κατασκευασμένος από επιμελώς λαξευμένες λιθοπλίνθους από λευκό ασβεστόλιθο τύπου Σινιών. Το σύστημα χαρακτηρίζεται ως κανονικό ισοδομικό. Στην όψη χρησιμοποιούνται κατά κανόνα δρομικοί λίθοι. Η εναλλαγή των δρομικών και εγκάρσιων λίθων της βορειοανατολικής γωνίας που είναι αυστηρά κανονική, όπως στο Μάζι και τις Ελευθερές, ενισχύει ακόμη περισσότερο κατασκευαστικά και στατικά τον πύργο.¹¹ Αυτή μάλιστα δεν είναι αυστηρά κάθετη, αλλά παρουσιάζει ελαφρά κανονική απόκλιση από τον κατακόρυφο άξονα. Αυτό το στοιχείο απαντά και σε πύργους των Ελευθερών των αρχών του 4ου, στο Μάζι και στα Αιγύσθυνα των μέσων του ίδιου αιώνα. Στη βόρεια πλευρά θα ανοίγονταν δύο παράθυρα ίσως για χρήση καταπέλτη, κατά το πρότυπο των πρώιμων πύργων του 4ου αι. π.Χ. στη Μεσσήνη, τις Ελευθερές και τα Αιγύσθυνα.¹² Αξιοσημείωτο είναι ότι σήμερα δεν παρατηρούνται τοξοθυρίδες, που ίσως υπήρχαν κατά την αρχαιότητα.

Ασαφές είναι το τι γίνεται στη βορειοδυτική γωνία και στη δυτική πλευρά, που δε σώζονται σε καλή κατάσταση, διότι εδώ είναι προσαρτημένο το κωδωνοστάσιο της βυζαντινής εκκλησίας. Παρά ταύτα προσεκτική μελέτη στη βόρεια όψη δείχνει τρεις λίθους τοποθετημένους με τους κάθετους αρμούς τους σε ευθυγράμμιση σε ύψος 2,45 μ. περίπου από τη βάση. Ίσως αυτό αποτελεί στοιχείο για το πέρασ του πύργου. Αντιθέτως, οι λίθοι της συμπαγούς βάσης του σε αυτό το σημείο, όπου τοποθετούνται δρομικοί, φαίνεται να προεξέχουν υποδηλώνοντας τη συνέχιση του πύργου προς τα δυτικά με ένα συνδεδεμένο με αυτόν με-

10. Για πύργους όμοια μεγάλων διαστάσεων χρονολογούμενους στον 4ο αιώνα βλ. J. Ober, *Fortress Attica: defense of the Athenian land frontier, 404-322 B. C.*, Leiden: Brill 1985, 154-155 (Μουσούπολη, Οινόη), 168 (Αιγύσθυνα).

11. C.N. Edmonson, *The Topography of Northwest Attica* (Dissertation), Berkeley, University of California 1966, 52-59 (Ελευθερές), 63-67 (Μάζι).

12. J. Ober, "Early Artillery Towers: Messenia, Boiotia, Attica, Megarid", in: *AJA* 91, 1987, 569-604.

σοπύργιο. Βέβαια, δεν είναι σύνηθες το μεσοπύργιο να ξεκινά από την αρχή του πύργου, αν και δε λείπουν τέτοια παραδείγματα σε γωνιακούς τουλάχιστον πύργους.¹³ Πέρα από την παρουσία των δρομικών λίθων στους κατώτερους δόμους της βορειοδυτικής γωνίας, στην ίδια εικόνα ίσως οδηγούν και οι ακανόνιστα προεξέχοντες λίθοι της δυτικής πλευράς, αλλά και η απουσία της κανονικής εναλλαγής των δρομικών και εγκάρσιων λίθων που απαντά στη βορειοανατολική γωνία. Όλα τα στοιχεία και κυρίως η τοιχοδομία με τους λίθους με το επεξεργασμένο μέτωπο και το κανονικό ισοδομικό σύστημα οδηγούν στη χρονολόγηση του πύργου από τα μέσα του 5ου έως τις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ.

Προς τα ανατολικά, αν και δε βρέθηκαν κατάλοιπα, όπως προαναφέρθηκε, το τείχος θα συνέχιζε κατά κοινή παραδοχή προς την περιοχή την ονομαζόμενη Τρίστρατο,¹⁴ ακολουθώντας την κορυφογραμμή του λόφου του Ασυρμάτου. Από τη μελέτη των γραπτών πηγών, πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη η ύπαρξη τείχους στη βόρεια στενή πλευρά τουλάχιστον στο 4^ο τέταρτο του 4ου αιώνα και συγκεκριμένα το 373 π.Χ., οπότε τοποθετείται το επεισόδιο της πολιορκίας της πόλης από τον Μνάσιππο.¹⁵

Σε κάθε περίπτωση τα τείχη θα έκλειναν πολύ κοντά στον ναό της Αρτέμιδος-Γοργούς, του οποίου ο εκδηλός αποτροπαϊκός χαρακτήρας στο δυτικό αέτωμα, το πρώτο που θα έβλεπε κανείς εισερχόμενος από την πύλη των τειχών, πιστεύουμε ότι πρέπει να εξηγηθεί σε συσχετισμό ακριβώς με τη θέση του ναού πλησίον των τειχών. Επομένως, μία πύλη θα πρέπει να αναζητηθεί στην περιοχή μεταξύ του πύργου της Νεραντζίχας και δυτικά του ύψους της δυτικής όψης του ναού της Αρτέμιδος-Γοργούς.

Μετά από το Τρίστρατο το τείχος θα διευρυνόταν ανοίγοντας την περίμετρό του για να περιλάβει κτήρια δημοσίου χαρακτήρα, νεώρια και αποθήκες και να συναντήσει τον βορειοδυτικό πύργο της εισόδου του κλειστού λιμανιού του Αλκινόου. Ο δίδυμός του βορειοανατολικός πύργος, ο οποίος θα έκλεινε το στόμιο του από βορρά προσπελάσιμου λιμένος, ταυτίζεται με τον ορθογώνιο πύργο του Αγίου Αθανασίου (εικ. 2).¹⁶ Σύμφωνα με τον Δοντά η βορειοδυτική και η νοτιο-

13. Γ. Στίκας, «Ανασκαφή «Ελευθερών» (Πανάκτου)», εις: *ΠΑΕ* 1938, πιν. 1 (ΝΔ πύργος).

14. Π.Γ. Καλλιγάς, «Τοπογραφικά της πόλης της αρχαίας Κέρκυρας», ό.π., υποσ. 8, ιδ. 82. – Αλ. Σπετσιέρη-Χωρέμη, *Αρχαία Κέρκυρα, Συμβολή στην τοπογραφία της αρχαίας πόλης και του νησιού από την παλαιολιθική μέχρι τη βυζαντινή εποχή* (διδασκαρική διατριβή), Αθήνα 1987, ιδ. 74. Πρόκειται για τη συμβολή των οδών Δαίρπεφελδ-Αλκινόου-Αγίου Θεοδώρων.

15. *Ξενοφώντος Ελληνικά*, VI,2,4-26.

16. Γ.Σ. Δοντάς, «Ανασκαφαί Κέρκυρας», εις: *ΠΑΕ* 1965, 66-70, ιδ. 69. – Αλκ. Σπε-

δυτική γωνία του πύργου ήταν θεμελιωμένες στη θάλασσα, όπως δείχνουν τα σημεία διάβρωσης στις όψεις των λίθων. Είναι κατασκευασμένος από το ίδιο υλικό, δηλαδή από επεξεργασμένους λιθοπλίνθους, από ασβεστόλιθο τύπου Σινιών, και με το ίδιο σύστημα, δηλαδή κανονικό ισοδομικό, όπως ο πύργος της Νεραντζίχας. Τα στοιχεία αυτά καθιστούν τους δύο πύργους σύγχρονους και τους χρονολογούν στα τέλη του 5ου ή στις αρχές του 4ου αι.

Μετά τον Άγιο Αθανάσιο η ακριβής πορεία του τείχους είναι αμφίβολη. Από τον πύργο ξεκινά τμήμα πάχους 3 μ. και μήκους 6,50 μ., που κατευθύνεται προς τα ανατολικά, του οποίου όμως η πορεία διακόπτεται χωρίς να αφήνει περιθώρια για τη διαπίστωση της προς ανατολάς ή προς νότο κατεύθυνσής του.¹⁷

Πάντως, το επόμενο τμήμα, το οποίο ερμηνεύεται ως εσωτερικό τείχος από τον Δοντά, βρέθηκε το 1966 κατά τη διάνοιξη αποχετευτικής τάφρου στον άξονα της οδού Βασιλέως Παύλου και στη συμβολή της με εκείνη της οδού Εμμανουήλ Θεοτόκη μπροστά από το λόφο της Αγίας Ευφημίας. Αν και σώζεται ένα μικρό μέρος του, φαίνεται ότι συνίσταται σε αρκετά ευμεγέθεις λίθους.¹⁸

Σε κάθε περίπτωση, το τείχος από το ύψος της Τριμάρτυρος έως τον Ανεμόμυλο θα ακολουθούσε καμπύλη πορεία, καθώς θα προστάτευε περιμετρικά τον κλειστό ανατολικό λιμένα του Αλκινόου, του οποίου η μορφή υποβάλλεται από την έρεση και τον προσανατολισμό των πέντε περιμετρικά τοποθετημένων λιμενικών εγκαταστάσεων/αποθηκών και νεωρίων. Το νεώριο του Κοκοτού παρουσιάζει την κατωφέρειά του προς το βορρά και άρα είσοδο από αυτό το σημείο,¹⁹ ενώ το ομοιάζον και στην ίδια εποχή χρονολογούμενο νεώριο του Δοντά στην Τριμάρτυρο θα πρέπει να είχε την είσοδό του στα ανατολικά.²⁰ Τα υπόλοιπα τρία αποσπασματικά σωζόμενα άλλοτε ερμηνευόμενα ως νεώρια και άλλοτε ως αποθήκες κτίσματα στα οικόπεδα Μόκα,²¹ Μαυρογιάννη²² και Ορφανού,²³ στα βορειο-δυ-

τισιέρη-Χωρέμη, *Αρχαία Κέρκυρα, Συμβολή στην τοπογραφία της αρχαίας πόλης και του νησιού από την παλαιολιθική μέχρι τη βυζαντινή εποχή*, ό.π., υποσ. 14, ιδ. 16, 74.

17. Γ.Σ. Δοντάς, «Ανασκαφάι Κέρκυρας», ό.π., υποσ. 16, ιδ. 66-69, ειχ. 2.

18. Γ.Σ. Δοντάς, «Ανασκαφάι Κέρκυρας», εις: *ΙΑΕ* 1966, 85-94, ιδ. 89. – K. Baika, *Neosoikoi: Installations navales militaires en méditerranée: les neoria de Corcyre*, Paris 2003, 87, 87, υποσ. 152.

19. K. Baika, *Neosoikoi: Installations navales militaires en méditerranée: les neoria de Corcyre*, ό.π., υποσ. 18, 87.

20. Γ. Σ. Δοντάς, «Ανασκαφάι Κέρκυρας», ό.π., υποσ. 18, ιδ. 85-87.

21. «Κέρκυρα. Γαρίτσα. Οικόπεδο Ειρ. Μόκα», εις: *ΑΔ* 52 (1997), 605-606.

22. «Κέρκυρα. Γαρίτσα. Οδός Αλκινόου 160. Οικόπεδο Ορφανού», εις: *ΑΔ* 51 (1996), 413.

23. «Κέρκυρα. Γαρίτσα. Οδός Αλκινόου 160. Οικόπεδο Ορφανού», ό.π., υποσ. 22, 412-413.

τικά του λιμανιού του Αλκινόου, τα οποία συνιστούν μία ενότητα, έχουν προσανατολισμό βορειοανατολικό – νοτιοδυτικό και είσοδο πιθανώς από τα νοτιο-δυτικά²⁴. Αν και λείπουν στον ενδιαμέσο χώρο άλλα υλικά κατάλοιπα οι είσοδοι των οικοδομημάτων σχηματίζουν μία νοητή καμπύλη.

Ο κλειστός λιμένας με τη καμπύλη κάτοψη και με στόμιο στα βόρεια – βορειοανατολικά θα προστατευόταν από δύο πύργους και συγκεκριμένα από τον πύργο του Αγίου Αθανασίου στα νοτιοανατολικά. Δεδομένου ότι η απόσταση του τελευταίου από το νεώριο της Τριμάρτυρος ορίζεται στα 150 μ. περίπου θα πρέπει να υποθέσουμε την ύπαρξη ενός συνεχόμενου μεσοπυργίου και ενός ακόμη δί-δυμου πύργου στη βορειοδυτική πλευρά, στον νοητό άξονα της Τριμάρτυρος, που θα περιόριζαν το πλάτος του στομίου στα 20 μ. κατά μέσον όρο, όσο δηλαδή ήταν αρκετό για τη σύγχρονη διέλευση δύο τριήρων. Υπήρχαν όμως στην αρχαιότητα και λιμάνια με μεγαλύτερο στόμιο. Για παράδειγμα το στόμιο του λιμανιού της Μουνιχίας είχε πλάτος 37 μ., ενώ του Κανθάρου του λεγόμενου και μεγάλου λιμένος περιοριζόταν με τεχνητούς μόλους από τα 310 μ. στα 50 μ. μόνο.²⁵

Στην υποθετική αυτή γραμμή δεν εναρμονίζονται εύκολα οι λιμενικές εγκαταστάσεις του οικοπέδου Αρίωνα, παρότι αυτές θα επέτρεπαν τον ελλιμενισμό των πλοίων από τον βορρά, κατεύθυνση που ταιριάζει με τον προσανατολισμό του στομίου του Αλκινόου, καθότι αυτές εντοπίζονται αρκετά μέτρα εξώτερα προς τα ανατολικά.²⁶ Το ζήτημα περί της ένταξής τους ή μη στο λιμάνι του Αλκινόου και επομένως στη γραμμή των τειχών συνδέεται άμεσα με το εμφανιζόμενο στον Ψευδο-Σκύλακα θέμα περί της ύπαρξης ενός τρίτου λιμανιού.²⁷ Αν αποτελεί μέρος του λιμανιού του Αλκινόου, τότε αφενός ανοίγει πολύ η περίμετρος των τειχών και του λιμανιού, που σε αυτήν την περίπτωση δεν θα είχε κανονική κυκλική ή ωσειδή περίμετρο στο εσωτερικό, αλλά ακανόνιστη και αφετέρου ακυρώνεται η έστω και επιφυλακτική ερμηνεία του προαναφερθέντος τμήματος από το Δοντά ως εσωτερικού τείχους.

Ίσως τα λουτρά του Mon Repos αποτελούν το τρίτο λιμάνι της Κέρκυρας. Σε αυτήν την περίπτωση η τοπογραφική του γειτνίαση με τον λιμένα του Αλκινόου και η αντιμετώπισή του ως ενός θα δικαιολογούσε την αναφορά από τους

24. K. Baika, *Neosoikoi: Installations navales militaires en méditerranée: les neoria de Corcyre*, ό.π., υποσ. 18, ιδ. 80-82, 83.

25. Ν. Παπαχτζής, *Πανσάνιος Ελλάδος Περιήγησις*, Αττικά, Αθήνα 2000, 104B.

26. K. Baika, *Neosoikoi: Installations navales militaires en méditerranée: les neoria de Corcyre*, ό.π., υποσ. 18, 86.

27. Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους* 29. – K. Baika, *Neosoikoi: Installations navales militaires en méditerranée: les neoria de Corcyre*, ό.π., υποσ. 18, 87, 88-90.

αρχαίους συγγραφείς δύο λιμανιών και όχι τριών.²⁸ Η Κ. Μπάικα δέχεται ότι τα δύο λιμάνια θα ήταν ανεξάρτητα με το ένα με στόμιο βορρά και το άλλο με στόμιο ανατολή. Τα δύο λιμάνια ως ανεξάρτητα θα χωρίζονταν με το εσωτερικό τείχος του Δοντά.²⁹

Συνεχίζοντας την επισκόπηση της πορείας της οχύρωσης θεωρούμε ότι η αρκετά και σε μεγάλο μήκος απόκρημνη και για αυτό φυσικά οχυρή ανατολική πλευρά της χερσονήσου δεν είχε ανάγκη από πρόσθετη δια τείχους προστασία και επομένως η υπόθεση για καθολική περιμετρική οχύρωση, την οποία δέχονται οι παλαιότεροι ερευνητές³⁰ πρέπει να αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό. Στους τέσσερις μικρούς φυσικούς όρμους που σχηματίζονται διαδοχικά από το ύψος της Αγίας Ευφημίας προς νότο σημειώνονται νεότερης εποχής αγκυροβόλια κατασκευασμένα ίσως με αρχαίο οικοδομικό υλικό. Αν και τα κατάλοιπα στο Καρδάκι ερμηνεύονται από τους περισσότερους ερευνητές ως τμήματα παράλιου τείχους,³¹ ωστόσο επιτόπια έρευνα δείχνει την εκτεταμένη χρήση μεταλλικών ελασμάτων, κονιάματος και κεραμίδων νεότερης εποχής τουλάχιστον στην πρόσθια και την ανατολική όψη. Μόνη επιφύλαξη διατηρούμε για τη δυτική όψη, η οποία, με την ερμητική αρμογή των λίθων της θα μπορούσε να έχει διατηρηθεί αυτοτελής από την αρχαιότητα.

Κατά τον ίδιο τρόπο αμφισβητείται η ύπαρξη τείχους με πύλη στο οικόπεδο Πουλιάση στην περιοχή Φιγαρέτο του Κανονιού.³² Αν και η θέση αυτή θα ήταν λογικό να αποτελεί τμήμα της οχύρωσης, που προστάτευε και τον πλησίον ευρισκόμενο νεώσοικο του οικοπέδου Γιούργα-Καμπίτση,³³ ωστόσο η ανασκαφική

28. K. Baika, *Neosoikoi: Installations navales militaires en méditerranée: les neoria de Coreyre*, ό.π., υποσ. 18, 45-47.

29. K. Baika, *Neosoikoi: Installations navales militaires en méditerranée: les neoria de Coreyre*, ό.π., υποσ. 18, 87.

30. Π.Γ. Καλλιγιάς, «Τοπογραφικά της πόλης της αρχαίας Κέρκυρας», ό.π., υποσ. 8, 82. – Αλκ. Σπετσιέρη-Χωρέμη, *Αρχαία Κέρκυρα, Συμβολή στην τοπογραφία της αρχαίας πόλης και του νησιού από την παλαιολιθική μέχρι τη βυζαντινή εποχή*, ό.π., υποσ. 14, 74.

31. Γ.Σ. Δοντάς, *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 1978, 36-37. – Γ.Σ. Δοντάς, «Εργασίες στο Καρδάκι Κέρκυρας», εις: *ΠΑΕ* 1978, 109-110· Π. Γ. Καλλιγιάς, «Καρδάκι», εις: *ΑΔ* 21 (1966), Β' 2 Χρονικά, 325.

32. Π.Γ. Καλλιγιάς, «Περιοχή αρχαίας πόλης», εις: *ΑΔ* 28 (1973), 421. – Π.Γ. Καλλιγιάς, «Περιοχή αρχαίας πόλης», ό.π., υποσ. 8, 82.

33. Αικ. Κάντα-Κίτσου, «Οικόπεδο Καμπίτση», εις: *ΑΔ* 47 (1992), 338-340. – Αικ. Κάντα-Κίτσου, «Ένας νεώσοικος-τμήμα των νεωρίων του Ύλλαϊκού λιμανιού της αρχαίας Κέρκυρας», εις: Tzalas H. (ed.), *Tropis VI, 6th International Symposium on Ship construction in Antiquity*: Lamia, 28, 29, 30 August 1996 proceedings, Athens 2001, Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition, 605-630.

έρευνα της τελευταίας δεκαετίας έχει δείξει ότι ο πολεοδομικός ιστός της πόλης εκτεινόταν σχεδόν μέχρι την άκρη της χερσονήσου και ότι επομένως το τείχος δε θα έκλεινε σε αυτό το σημείο.

Στον έτερο λιμένα της Κέρκυρας, δηλαδή στον Υλλαϊκό, που ταυτίζεται σήμερα κατά κοινή παραδοχή με τη λιμνοθάλασσα του Χαλικιόπουλου,³⁴ ο Καλλιγας κλείνει το περιμετρικό τείχος της πόλης.³⁵ Στο σημείο αυτό διατηρούμε επιφύλαξη σχετικά με τη γενικευμένη ταύτιση του Υλλαϊκού λιμένα με ολόκληρη τη λιμνοθάλασσα του Χαλικιόπουλου. Δε θα μπορούσε άραγε ο Υλλαϊκός να είναι ένας κλειστός λιμένας στη δυτική ακτή της χερσονήσου του Κανονιού, κατά αντιστοιχία με το παράδειγμα του κλειστού λιμανιού του Αλκινόου στην ανατολική ακτή;³⁶ Πέρα όμως από αυτήν τη σκέψη, θεωρούμε, ότι οι ανασκαφές των ετών 1997, 2001, 2002 και 2004 στις εγκαταστάσεις του γηπέδου Ε.Π.Ο. (εικ. 3, 4) και των παρακείμενων οικοπέδων Αρμενιάκου, Ροκίδη,³⁷ Σπίνουλα (εικ. 5) καθώς και στις τομές στα οικόπεδα Σίβερα, Καψάλη και Κοσκινά³⁸ επιβεβαιώνουν την ύπαρξη τείχους κατά μήκος της δυτικής ακτογραμμής.

Πιο συγκεκριμένα, τμήματα αρχιτεκτονικών καταλοίπων εντοπίστηκαν σε τρεις σχεδόν παράλληλες σειρές με κατεύθυνση βορειοδυτικά – νοτιοανατολικά στο μέσον περίπου της δυτικής πλευράς. Το εξωτερικό «τείχος 2» συνίσταται σε πέντε μεμονωμένα τμήματα μεσοπυργίων ευρεθέντα στα οικόπεδα ΕΠΟ, Καψάλη, Κοσκινά, Σπίνουλα, σε δύο ακόμη πυλίδας, πέραν της τάφρου προς την πλευρά του αεροδρομίου και τέλος σε δύο ακόμη τμήματα μεσοπυργίων στο οικόπεδο Βλάσση.³⁹ Τα τμήματα αυτά εκτείνονται σε απόσταση μεγαλύτερη των 300 μ. και αποτελούν συνέχεια του ίδιου τείχους. Το εν λόγω τείχος είναι σε ορισμένα σημεία πιο πλατύ από το εσωτερικό και ευρισκόμενο προς τα ανατολικά του τείχους 1, παρουσιάζει όμως σε γενικές γραμμές ίδια δόμηση σε σχέση με αυτό. Στο καλύτερα διατηρημένο κατά το μέσον τμήμα της θεμελίωσης και της ανωδομής

34. Π.Γ. Καλλιγας, «Περιοχή αρχαίας πόλης», ό.π., υποσ. 8, 83. – Γ.Σ. Δοντάς, *Το Έργο της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 1978, ό.π., υποσ. 6, 142. – Αλκ. Σπετσίερη-Χωρέμη, *Αρχαία Κέρκυρα, Συμβολή στην τοπογραφία της αρχαίας πόλης και του νησιού από την παλαιολιθική μέχρι τη βυζαντινή εποχή*, ό.π., υποσ. 14, 76.

35. Π.Γ. Καλλιγας, «Περιοχή αρχαίας πόλης», ό.π., υποσ. 34.

36. B. Schmidt, *Κερκυραϊκά μελέται, Συμβολαί εις την τοπογραφίαν της Κερκύρας και εις ερμηνείαν του Θουκυδίδου, Ξενοφώντος και Διοδώρου*, (μετάφραση Σπύρου Παπαγεωργίου), Κέρκυρα 1891, 23.

37. Αικ. Κάντα-Κίτσου, «Οικόπεδο Κ. Ροκίδη» εις: *ΑΔ* 61 (2006), 725, 726, φωτογραφία 7.

38. Αικ. Κάντα-Κίτσου, «Γήπεδο ΕΠΟ», εις: *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), 219-221. – Αικ. Κάντα-Κίτσου, «Οικόπεδο Σπ. και Μ. Αρμενιάκου», εις: *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), 272-273.

39. Κατόπιν προσωπικής πληροφόρησης από την ανασκαφέα κυρία Αικ. Κάντα-Κίτσου.

του εξωτερικού τείχους φαίνεται ότι χρησιμοποιούνται κροκαλοπαγείς αργόλιθοι «ελαφρά στρογγυλοποιημένοι, όχι όμως νεροφαγωμένοι» σύμφωνα με την έκφραση της ανασκαφέως, από τους οποίους οι ογκωδέστεροι τοποθετούνται στην εξωτερική δυτική παρειά, ενώ οι μικρότεροι στην εσωτερική ανατολική.

Σε απόσταση περίπου 70 μ. ανατολικά του προαναφερθέντος εντοπίζεται το εσωτερικό «τείχος 1», το οποίο συνίσταται σε τρία ομοαξονικά και κατά βορειο-ανατολική – νοτιοδυτική κατεύθυνση προσανατολισμένα αποσπασματικά σωζόμενα τμήματα στα οικόπεδα ΕΠΟ, Σπίνουλα και Σίβερα. Τα εν λόγω τμήματα σε σειρά δίνουν μία υποθετική γραμμή τείχους μήκους 300 περίπου μέτρων, το οποίο υπολογίζεται σε περίπτωση που υπήρχε συνεχές τείχος στο σημείο αυτό ή που η ακτογραμμή ήταν ευθεία χωρίς εσοχές και προεξοχές. Εδώ όμως θα μπορούσε να υπάρχει κάποιος μυχός, ιδίως εάν η μη ανίχνευση άλλων συνδετικών υλικών καταλοίπων στα 130 μ. που μεσολαβούν ανάμεσα στο βόρειο και το νότιο άκρο των ευρεθέντων τμημάτων στο οικόπεδο ΕΠΟ και στο οικόπεδο Σπίνουλα αντιστοίχως δεν οφείλεται σε τυχαίο γεγονός. Το ερμηνευόμενο ως νεώσοικος αποκαλυφθέν κατά το 1992-1993 κτίσμα του οικοπέδου Γιούργα-Καμπίτση⁴⁰ κείται επίσης πολύ πιο μέσα προς τα ανατολικά, περί τα 300 μ. από την ακτή, υποδηλώνοντας πράγματι την ύπαρξη κολπίσκου σε αυτό το σημείο.

Ένα άλλο αποσπασματικά σωζόμενο τμήμα μήκους 17 μ., το συμβατικά ονομαζόμενο «τείχος 3», αποκαλυφθέν στην περιοχή της εισόδου του γηπέδου ΕΠΟ σε απόσταση 11 μ. από το νότιο πέρας του «τείχους 1» θα μπορούσε να αποτελεί τη συνέχειά του προς νότο. Αυτό, αν και παρουσιάζει μεγαλύτερο πλάτος από τα προηγούμενα, δηλαδή από 3-5 μ., ομοιάζει με αυτά ως προς την τοιχοποιία και κυρίως ως προς την επιμελέστερη δόμηση της δυτικής παρειάς. Ανατολικά του «τείχους 3» με ίδιο βορειοανατολικό – νοτιοδυτικό προσανατολισμό αποκαλύφθηκε το «τείχος 4» τμηματικά για 70 μ. περίπου στα οικόπεδα ΕΠΟ, Αρμενιάκου και Ροκίδη. Το πλάτος του, κυμαινόμενο από 4-5 μ. είναι μεγαλύτερο όλων των υπολοίπων τειχών, με τα οποία διαφέρει και ως προς την αμελέστερη τοιχοποιία.⁴¹

Γενικά παρατηρούμε ότι τα πιο επιμήκη τμήματα του «τείχους 1» και του «τείχους 2» εκκινούν και σταματούν στα ίδια περίπου σημεία, διατηρώντας μεταξύ τους απόσταση από 68 μ. έως 75 μ. Στις δοκιμαστικές τομές που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ των δύο τειχών δεν ήρθαν στο φως ευρήματα.⁴²

Μετά την παράθεση των στοιχείων προσεγγίζουμε τα αλληλένδετα θέματα της ερμηνείας και χρονολόγησης των υλικών καταλοίπων της δυτικής ακτογραμ-

40. Ο.π., υποσ. 33.

41. Ο.π., υποσ. 38, 273.

42. Ο.π., υποσ. 38, 219-221.

μής. Θεωρούμε καταρχήν ότι αυτά ανήκουν σε οχυρωματικά έργα. Σε αυτήν την άποψη οδηγεί κυρίως η μελέτη της κάτοψής τους. Οδοντώσεις στις εξωτερικές παρειές των τειχών, οι οποίες συνοδεύονται από αντίστοιχες εσωτερικές, πλάτους περίπου από 0,60 μ.-1,00 μ., παρατηρούνται σε όλα τα τμήματα, με μεγαλύτερη πυκνότητα και μεγαλύτερο πλάτος όμως στο «τείχος 3» και στο «τείχος 4». Πιστεύουμε ότι οι εν λόγω οδοντώσεις θα ενίσχυαν τη λειτουργικότητα του τείχους εξυπηρετώντας αμυντικούς σκοπούς διευκολύνοντας το «εκ του πλαγίου βάλλειν» κατά του επιτιθεμένου, που αφήνει εκτεθειμένη την απροστάτευτη δεξιά του πλευρά και παρεμποδίζει την σε ευθεία παράταξη των δυνάμεών του.⁴³

Τα πιο χαρακτηριστικά ανάλογα παραδείγματα τειχών με οδοντώσεις της ίδιας εποχής είναι τα Γίτανα της γειτονικής Θεσπρωτίας και το Δέμα στην Αττική, που έκλινε το πέρασμα ανάμεσα στα δύο βουνά της Πάρνηθας και του Αιγάλεω, εμποδίζοντας έτσι τη διέλευση του εχθρού προς την Αθήνα.⁴⁴ Αντιθέτως με τα εν λόγω παραδείγματα όμως, δεν μεσολαβεί μεγάλο διάστημα μεταξύ των οδοντώσεων. Ωστόσο, και εδώ το πλάτος τους που λειτουργεί προσθετικά λόγω της πυκνής τοποθέτησής τους θα οδηγούσε αποτελεσματικά στην κατάτμηση της γραμμής του εχθρού.

Μία ξεχωριστή παράμετρος που πρόκειται να μελετηθεί σε προσεχή δημοσίευση είναι η ερμηνεία της παραλληλίας των τειχών. Θα μπορούσαν άραγε να αντιμετωπιστούν ως δεύτερη γραμμή υποχώρησης, ως προτεινόμενα ή ως τείχη διαδοχικά χρονολογικά;

Η προβληματική σχετικά με το θέμα της χρονολόγησης των τειχών στρέφεται κατά πρώτον γύρω από τη στρωματογραφία του χώρου, κατά δεύτερον γύρω από τη μεθοδολογία της χρονολόγησης των οχυρωματικών έργων η οποία κατά κύριο λόγο βασίζεται στην τοιχοδομία και στην εξέλιξη της πολεμικής τέχνης. Η διάκριση των στρωμάτων του χώματος είναι ευκρινής, όμως τα ανήκοντα σε διαφορετικά χρονολογικά περιβάλλοντα κινητά ευρήματα, κυρίως όστρακα της αρχαϊκής, κλασικής και ελληνιστικής εποχής παραπέμπουν σε διατάραξη των στρωμάτων που αντιστοιχούν στο σωζόμενο ύψος των τειχών.⁴⁵ Ως εκ τούτου για τη χρονολόγηση βασιζόμαστε στα κριτήρια της τοιχοποιίας και της μορφής. Τα τείχη ακολουθούν το αμελές πολυγωνικό σύστημα που απαντά και σε άλλες οχυρώσεις του 4ου αι., όπως στο Δέμα και στον πύργο του Πεπρίφτη-Τζαμάλη στη

43. Ν.Σ. Δεπάστας, *Στρατιωτική Οργάνωση και Πολεμική Τέχνη των αρχαίων Ελλήνων (1600-146 π. Χ.)*, Έκδοση Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1999, 240.

44. M.H. Munn, *The Defense of Attica. The Dema Wall and the Boiotian War of 378-375 B.C.*, Berkeley, University of California Press 1993, 37-125. – Αιχ. Κάντα, *Γίτανα Θεσπρωτίας: αρχαιολογικός οδηγός*, Αθήνα 2008, 27-38, ιδ. 33.

45. Ο.π., υποσ. 38.

δυτική Αττική. Η χάραξή τους επίσης με θλάσεις, ανάλογη του Δέματος και των Τιτάνων, πιθανώς έχει ως στόχο να παρεμποδίσει την πλήρη ανάπτυξη των δυνάμεων του εχθρού.

Τα τείχη, μνημειακός μάρτυρας της ιστορίας της αρχαίας πόλης της Κέρκυρας, παρέχουν σε πληθώρα επιμέρους στοιχείων τους πεδία προβληματισμού, η τοπογράφηση των οποίων ευελπιστούμε πως θα ολοκληρωθεί σε προσεχή δημοσίευση.

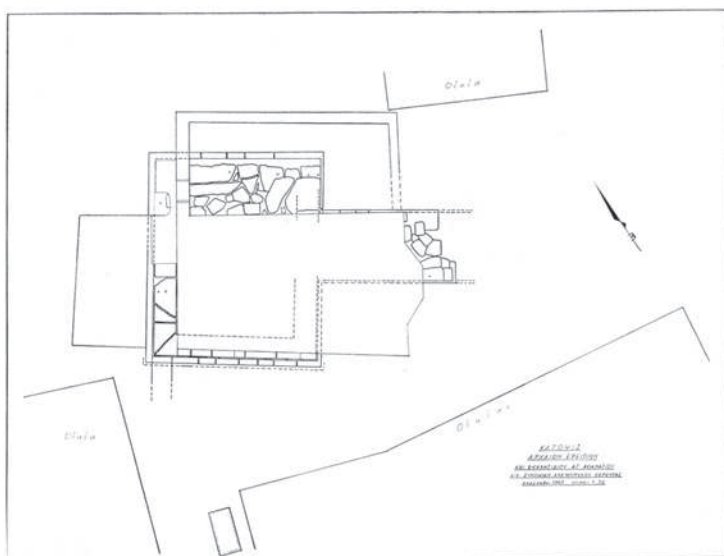
Περίληψη / Summary

Η Κέρκυρα υπήρξε μια από τις σημαντικότερες πόλεις της αρχαιότητας. Αν και η τοπογραφία της είναι γενικά σαφής, ωστόσο, τα στοιχεία που αφορούν στην οχύρωσή της παραμένουν σκοτεινά. Εδώ θα παρουσιασθεί η πορεία της οχύρωσης της αρχαίας πόλης και θα γίνει προσπάθεια ερμηνείας και χρονολόγησης των σχετικών υλικών καταλοίπων.

Corfu was one of the most important cities of antiquity. Although its topography is generally explicit, however, data relating to its fortification remain obscure. In this paper we will try to present the route of the ancient city's fortification and also we will also attempt to date and interpret the relating material remains.

Εικ. 1. Ο πύργος της Νεραντζίχας.

Εικ. 2. Ο πύργος του Αγίου Αθανασίου.

Εικ. 3. Τμήμα τείχους από την ανασκαφή του Γηπέδου Ε.Π.Ο.

Εικ. 4. Τμήματα τειχών από την ανασκαφή του Γηπέδου Ε.Π.Ο.

Εικ. 5. Τμήματα τειχών από την ανασκαφή του οικοπέδου Σπίνουλα.

ΑΤΤΙΚΑ ΑΝΑΘΗΜΑΤΙΚΑ ΑΝΑΓΛΥΦΑ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ:
ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΤΟΥΣ

Ευγενία Βικέλα

Τα αναθηματικά ανάγλυφα συγκροτούν μία μεγάλη σε αριθμό και σπουδαιότητα κατηγορία αρχαίων ελληνικών γλυπτών.¹ Πρόκειται για μαρμαρίνες πλάκες με ανάγλυφη παράσταση προορισμένες να στηθούν ελεύθερα στον χώρο ενός αρχαίου ελληνικού ιερού. Κατά κανόνα στερεώνονταν με έμβολο σε πεσσό ή χωρίς στήριγμα εναποθέτονταν σε κόγχες.² Ορισμένα φέρουν και ίχνη στερέωσης σε τοίχο.³ Αφιερώνονταν από ιδιώτες μεμονωμένους, οικογένειες ή, σπανιό-

1. Γενικά για τα αναθηματικά ανάγλυφα βλ. U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs*, εκδ. Walter de Gruyter & Co., Βερολίνο 1960. – G. Neumann, *Probleme des griechischen Weihreliefs*, εκδ. Ernst Wasmuth, Tübingen 1979. – E. Vikela, "Attische Weihreliefs und die Kult-Topographie Attikas", *Athenische Mitteilungen*, τ. 112 (1997), σ. 167-246, ιδ. 239-243. – A. Klöckner, "Habitus und Status. Geschlechtsspezifisches Rollenverhalten auf griechischen Weihreliefs", στον κατάλογο έκθεσης: *Die griechische Klassik. Idee oder Wirklichkeit.*, Βερολίνο, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Martin-Gropius-Bau, 1. März-2. Juni 2002, εκδ. Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2002, σ. 321-330. – A. Comella, *I rilievi votivi greci di periodo arcaico e classico. Diffusione, ideologia, committenza*, εκδ. Edipuglia, Bari 2002. – E. Vikela, "The Iconography of Donors on Votive Reliefs", στο λεξικό: *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum (ThesCRA)* τ. I, 2004, σ. 284-287. – E. Vikela, "Griechische Reliefweihungen an Athena", *Athenische Mitteilungen*, τ. 120 (2005), σ. 85-161, ιδ. 153-159. – E. Βικέλα, «Ο ιστορικός χαρακτήρας ορισμένων αναθηματικών αναγλύφων και η προβολή του αναθέτη τους», στον τ.: Έπαινος *Luigi Beschi* (επιμέλεια Α. Δηληγοριάς – Γ. Δεσπίνης – Α. Ζαρκάδας), Μουσείο Μπενάκη 7ο Παράρτημα, Αθήνα 2011, σ. 13-24.

2. Παραδείγματα στερέωσης σε πεσσό απεικονίζονται και στο βάθος του εικονιστικού πεδίου ορισμένων αναγλύφων συμβολίζοντας έτσι τον χώρο του ιερού, όπου αναπτύσσεται η κύρια παράσταση: Αθήνα, ΕΑΜ 2557 (E. Vikela, "Attische Weihreliefs und die Kult-Topographie Attikas", *Athenische Mitteilungen*, τχ. 112 (1997), σ. 194, σχμ. 90. – I. Leventi, *Hygieia in Classical Greek Art*, [έκδ. Α. Α. Lemos – E. Simantoni-Bournia], *Archaeognosia Supplement* 2, Athens 2003, σ. 147-148, αρ. κατ. R 51, πλν. 34). Σε κόγχη θα πρέπει να ήταν στημένα αρκετά ανάγλυφα ιδιαίτερα εκείνα στα οποία δεν διακρίνονται ίχνη εμβόλου.

3. Οπές στερέωσης σώζονται σε ορισμένα ανάγλυφα: βλ. λ.χ. την οπή στο ανάγλυφο της Κοπερχάγης, Ny Carlsberg Glyptotek I. N. 516 (L. Kahil, στο λεξικό: *Lexicon Iconographi-cum Mythologiae Classicae [LIMC]* τ. II, λ. Artemis, σ. 699 αρ. 1023 και ειχ. – E. Vikela,

τερα, και από ευρύτερες κοινωνικές ομάδες σε ιερά.⁴ Αποτελούσαν έκφραση της θρησκευτικότητας των πιστών και εντάσσονταν στο πλήθος των ποικίλων αφιερωμάτων, μικρών ή μεγάλων σε μέγεθος, όπως π. χ. αγγεία, ειδώλια, αγάλματα, όπλα ή κοσμήματα που κοσμούσαν τα ιερά. Ξεχωρίζουν συνεπώς και ως προς τη λειτουργία και τη θεματική τους από τα αρχιτεκτονικά ανάγλυφα, μετόπες, ζωφόρους ή αετώματα των ναών, από τις επιτύμβιες στήλες που στήνονταν στα νεκροταφεία και από τα ψηφισματικά ή επίτιτλα ανάγλυφα που συνοδεύονταν από δημόσιες ανακοινώσεις και στήνονταν σε ιερά ή σε Αγορές. Κατάγονται από τους πήλινους αναθηματικούς πίνακες με ζωγραφιστές παραστάσεις⁵ που συνέχιζαν παράλληλα να αφιερώνονται, αλλά λόγω του εύθρυπτου και φθηνού υλικού διατηρήθηκαν σε πολύ μικρότερο αριθμό από τα μαρμάρινα ανάγλυφα και προέρχονταν από οικονομικά ασθενέστερους πιστούς.

Μεμονωμένα δείγματα αναθηματικών αναγλύφων εμφανίζονται στα αρχαϊκά χρόνια, στον 6ο αι. π.Χ., όμως η περίοδος ακμής τους είναι το β' μισό του 5ου και κυρίως ο 4ος αι. π.Χ., ενώ σημαντική μείωση της παραγωγής τους παρουσιάζεται στα ελληνιστικά χρόνια, γεγονός που μεταξύ άλλων πρέπει να αποδοθεί στην πληθυσμιακή αλλαγή, στις νέες αντιλήψεις και στα νέα ήθη και έθιμα που επικράτησαν.⁶ Αναθηματικά ανάγλυφα έχουν ανακαλυφθεί σε διάφορα ελληνικά ιερά, προτεραιότητα όμως στην παραγωγή και αναφορικά με τον αριθμό αλλά και την ποιότητα έχει η Αττική.⁷

Δεν αφιερώνονταν σε όλα τα ιερά ανάγλυφα, ιδίως σπανίζουν στα μεγάλα πανελλήνια ιερά.⁸ Το γεγονός αυτό σχετίζεται με την λατρευτική παράδοση του

"The Worship of Artemis in Attica: Cult Places, Rites, Iconography", στον κατάλογο έκθεσης: *Worshipping Women. Ritual and Reality in Classical Athens*, (επιμέλεια Ν. Kaltasas – Α. Shapiro), Onassis Cultural Center, December 10, 2008-May 9, 2009, εκδ. Α. S. Onassis Public Benefit Foundation, New York 2009, σ. 81, εικ. 3.

4. U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs*, ό.π., σ. 3-9. – E. Vikela, "Attische Weihreliefs und die Kult-Topographie Attikas", ό.π., σ. 240. – E. Vikela *Apollon, Artemis, Leto. Eine Untersuchung zur Typologie, Ikonographie und Hermeneutik der drei Gottheiten auf griechischen Weihreliefs*, Athenaia τ. 7, München 2015, σ. 170-171.

5. U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs*, ό.π., σ. 15. – G. Neumann, *Probleme des griechischen Weihreliefs*, ό.π., σ. 13, 27.

6. G. Neumann, *Probleme des griechischen Weihreliefs*, ό.π., σ. 11-13, 45-48, 78-80. – E. Vikela, "Attische Weihreliefs und die Kult-Topographie Attikas", ό.π., σ. 15, 241-243. – E. Vikela, "Griechische Reliefweihungen an Athena", ό.π., σ. 155-159.

7. G. Neumann, *Probleme des griechischen Weihreliefs*, ό.π., ιδ. σ. 78. – E. Vikela, "Griechische Reliefweihungen an Athena", ό.π., σ. 241-242.

8. E. Vikela, *Apollon, Artemis, Leto. Eine Untersuchung zur Typologie, Ikonographie und Hermeneutik der drei Gottheiten auf griechischen Weihreliefs*, ό.π.

τόπου, με τις προτιμήσεις των πιστών σε άλλες μορφές αναθημάτων αλλά και με την ύπαρξη μαρμάρου στην περιοχή του εκάστοτε ιερού. Εξάλλου, το αναθηματικό ανάγλυφο είναι έργο που εκφράζει τη προσωπική θρησκεία του δωρητή, τον απόηχο της επικοινωνίας του με τη θεότητα κατά την επίσκεψή του στο ιερό της, είτε για να επικαλεστεί την προστασία της είτε για να την ευχαριστήσει για τη χάρη που έλαβε, οπότε σε ένα ιερό, όπως τα πανελλήνια, που απευθυνόταν σε ποικίλο πλήθος περιστασιακών επισκεπτών η προσωπική σχέση παραμεριζόταν.⁹ Στην αναγλυφική παράσταση χωρίς συγκεκριμένους προσδιορισμούς του χώρου και χωρίς διηγηματικό χαρακτήρα ανακαλείται συγχρόνως το όραμα του θεού και το βίωμα της επίσκεψης.¹⁰ Ο δωρητής επιλέγει τον εικονογραφικό τύπο του θεού, τη σύνθεση της παράστασης και την αναθηματική επιγραφή που συχνά το συνοδεύει. Αναθηματικά ανάγλυφα δέχονταν οι ολύμπιοι θεοί, όπως και οι χθόνιοι θεοί και οι ήρωες. Όταν οι θεότητες δεν είναι εικονογραφικά προσδιορισμένες με συγκεκριμένο τύπο και υιοθετούν έναν γενικό τύπο, όπως συμβαίνει συχνά με τις θεότητες του Κάτω Κόσμου¹¹ ή τους ήρωες, και, εφόσον λείπει από το έργο η επιγραφική αναφορά της θεότητας, η ταυτότητα της αποδίδεται μόνο με βάση τον τόπο εύρεσης του αναγλύφου ή τα συνευρήματα της ανασκαφής. Στην περίπτωση τυχαίου ευρήματος, το έργο αποστερείται των πληροφοριών του και οδηγούμεθα σε εικασίες ως προς τη λειτουργία του μνημείου στον αρχικό του χώρο.

Συχνές είναι οι απεικονίσεις του τιμώμενου θεού ή θεάς αλλά και οι συνάξεις περισσοτέρων θεοτήτων.¹² Πολύ λιγότερες σε αριθμό είναι οι παραστάσεις με μυθολογικά επεισόδια, ή κάποιες αποκλειστικά με πιστούς, όπως π. χ. νικητών σε αθλήματα.¹³ Χαρακτηριστικά και πολυάριθμα είναι τα λεγόμενα ανάγλυφα ικεσί-ας,¹⁴ στα οποία παριστάνονται οι πιστοί προσερχόμενοι στη θεότητα συχνά κομίζοντας ζώα για θυσία ή άλλες προσφορές. Από τις απεικονίσεις αυτές συνάγονται

9. Για την προσωπική σχέση μεταξύ πιστού-θνητού βλ. E. Vikela, "Attische Weihreliefs und die Kult-Topographie Attikas", ό.π., σ. 6, 242-243.

10. E. Vikela, *Apollon, Artemis, Leto. Eine Untersuchung zur Typologie, Ikonographie und Hermeneutik der drei Gottheiten auf griechischen Weihreliefs*, ό.π., σ. 169.

11. Περί εικονογραφικού συγκρητισμού βλ. E. Vikela, *Die Weihreliefs aus dem Athener Pankrates-Heiligtum am Ilissos. Religionsgeschichtliche Bedeutung und Typologie*, Athenische Mitteilungen Beiheft 16, Berlin 1994, σ. 73-74, 87-88, 105-106.

12. Ο όρος "Sacra Convezazione" έχει επικρατήσει για την κατηγορία των αναθηματικών αναγλύφων με περισσότερες θεότητες: U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs*, ό.π. (σημ. 1), σ. 37, 63.

13. Ανάγλυφα ως αναθήματα αθλητών-νικητών: E. Βικέλα, «Ο ιστορικός χαρακτήρας ορισμένων αναθηματικών αναγλύφων και η προβολή του αναθέτη τους», ό.π. (σημ. 1), 16-17. Για τα μυθολογικά ανάγλυφα βλ. U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs*, ό.π., σ. 45-56.

14. U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs*, ό.π., σ. 57-79. – E. Vikela, *Apollon, Arte-*

πολλές πληροφορίες κοινωνικού ενδιαφέροντος για τις θνητές μορφές, τις χειρονομίες, τη στάση τους, τα ενδύματά τους, το είδος των προσφορών που κρατούν. Οι αποδόσεις των θεοτήτων ενδιαφέρουν για πιθανούς συσχετισμούς με αγγαλματικούς τύπους γνωστών καλλιτεχνών που είτε αντιγράφονται είτε παραλλάσσονται.¹⁵ Με τη συνεκτίμηση όλων αυτών των στοιχείων γίνεται η τυπολογική και η χρονολογική αποτίμηση του μνημείου.

Τα ελληνικά αναθηματικά ανάγλυφα αποτελούν μαρτυρίες μιας θρησκείας αδογμάτιστης, που αναγνώριζε την ελευθερία και την ιδιαιτερότητα και στη συμπεριφορά των θεών και των θνητών, επομένως και της εικονογράφησής τους. Γι' αυτό και το καθένα ανάγλυφο αποτελεί ένα μοναδικό έργο. Φυσικά σε αυτό συντελούν τα διαφορετικά εργαστήρια παραγωγής, η καλλιτεχνική ποιότητα, οι προτιμήσεις των εκάστοτε αναθετών και ο χρόνος όπως και ο χώρος ανάθεσης του αναθήματος.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κερκύρας ήσαν εκτεθειμένα, έως πρόσφατα που αποσύρθηκαν για την επανέκθεση, πέντε ανάγλυφα¹⁶ (πίν. 1, εικ. 1, 3· πίν. 2, εικ. 5, 7-8), το ένα εκ των οποίων πρέπει κατά τη γνώμη μου να αποχωρισθεί από τα άλλα τέσσερα, τα οποία μπορούν με σιγουριά να χαρακτηρισθούν αναθηματικά. Το συγκεκριμένο θραύσμα ανάγλυφης πλάκας με αριθμό ευρ. 173 (πίν. 2, εικ. 8) νομίζω ότι ανήκει σε μία ιδιαίτερη κατηγορία αναθηματικών στηλών που χαρακτηρίζονται ως τιμητικές στήλες και διακρίνονται σε παραστάσεις θνητών και ηρώων ή θεών.¹⁷ Για την ομάδα αυτή υπάρχουν παραδείγματα στις πηγές αλλά και σχετικά ευρήματα. Πρόκειται για πλάκες με τονισμένο τον κατακόρυφο άξονα, γεγονός που αποδίδει η λέξη στήλη.¹⁸ Οι ανάγλυφες παραστάσεις θνητών απεικονίζουν ένα συγκεκριμένο ιστορικό πρόσωπο, μεμονωμένο συ-

mis, Leto. Eine Untersuchung zur Typologie, Ikonographie und Hermeneutik der drei Gottheiten auf griechischen Weihreliefs, ό.π. (σημ. 4, σ. 168-170).

15. E. Vikela, *Apollon, Artemis, Leto. Eine Untersuchung zur Typologie, Ikonographie und Hermeneutik der drei Gottheiten auf griechischen Weihreliefs*, ό.π., σ. 163.

16. Για την άδεια παρουσίασης του υλικού ευχαριστώ την Η' ΕΠΚΑ και ιδιαίτερα την Σ. Αυγερινού για την πρόσβαση στα στοιχεία του ευρετηρίου της Εφορείας. Για την αποστολή ψηφιακών φωτογραφιών ευχαριστώ τον δρ. Ι. Γραμματικό. Θερμά ευχαριστώ τους τέως συναδέλφους στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη και Α. Μάλλιαρη για τις υποδείξεις και την παροχή σχετικού βιβλιογραφικού υλικού.

17. Λεπτομερώς για τις τιμητικές στήλες προσώπων βλ. Γ. Δεσπίνης, *Μικρές μελέτες για ανάγλυφα. Συγκολλήσεις και συσχετισμοί θρανσμάτων. Νέες παρατηρήσεις και ερμηνείες* (επιμέλεια Ν. Σταμπολίδης), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα 2013, σ. 13-30. Για στήλες ηρώων και θεών βλ. Γ. Δεσπίνης, ό.π., σ. 31-38, 39-44.

18. Για τον ορισμό βλ. Γ. Δεσπίνης, *Μικρές μελέτες για ανάγλυφα. Συγκολλήσεις και συσχετισμοί θρανσμάτων. Νέες παρατηρήσεις και ερμηνείες*, ό.π., σ. 13.

νήθως, που διακρίθηκε ως αθλητής, πολεμιστής, ή σε κάποια δημόσια θέση. Ως αντίστοιχα των τιμητικών αγαλμάτων στήνονταν τιμητικές στήλες σε δημόσιους χώρους, αγορές, τεμένη και ναούς. Κάποτε επρόκειτο για μορφές νεκρών που εικονίζονταν με στοιχεία χαρακτηριστικά της δράσης τους. Τυπολογικά όμοιες αλλά με εντονότερο τον αναθηματικό χαρακτήρα είναι οι τιμητικές στήλες για ήρωες ή θεούς που παριστάνονται μόνοι, χωρίς την παρουσία λατρευτών.¹⁹ Διάφορα στοιχεία, όπως βωμός ή άλλα χθόνια σύμβολα υποδηλώνουν την εξύψωση της μορφής.²⁰

Στο ανάγλυφο αρ. ευρ. 173 η παράσταση του νέου με την χλαμύδα λοξά προς την αριστερή πλευρά τραβηγμένη εικονίζει μάλλον κυνηγό ή πολεμιστή.²¹ Η σωματικότητα που αποκαλύπτεται από τον γυμνό κορμό συνηγορεί στις εικασίες αυτές. Εφόσον όμως η διατήρησή του μαρμαρίνου θραύσματος (ύψ. 0,45, πλ. 0,22, πάχ. 0,14) είναι ελλειπτική και η προέλευσή του άγνωστη, η απόδοσή του σε τιμητική στήλη κυνηγού, πολεμιστή ή και ήρωα παραμένει ανοικτή. Η εργασία είναι καλή. Η έντονη πλαστικότητα και το εξέχον ανάγλυφο οδηγούν σε μία χρονολόγηση στον 4ο αι., πιθανότατα στο β' τέταρτο.

Το θραυσματικά σωζόμενο ανάγλυφο αρ. 169 (ύψ. 0,58, πλ. 0,54) είναι από πεντελικό μάρμαρο²² (πίν. 1, εικ. 1). Η αναγλυφική επιφάνεια είναι αρκετά φα-

19. Γ. Δεσπίνης, *Μικρές μελέτες για ανάγλυφα. Συγκολλήσεις και συσχετισμοί θραυσμάτων. Νέες παρατηρήσεις και ερμηνείες*, ό.π., σ. 31.

20. Γ. Δεσπίνης, *Μικρές μελέτες για ανάγλυφα. Συγκολλήσεις και συσχετισμοί θραυσμάτων. Νέες παρατηρήσεις και ερμηνείες*, ό.π., σ. 37.

21. Γ. Δοντάς, *Όδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Κέρκυρας*, Αθήνα 1970, σ. 58. Η χλαμύδα ήταν χαρακτηριστικό ένδυμα των εφήβων, όπως και των πολεμιστών, των ιππέων και των κυνηγών.

22. U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs*, ό.π. (σημ. 1) 95 κ.ε., σ. 166 αρ. 4. – W. Fuchs, "Attisches Weihrelief im Vatikan", *Römische Mitteilungen*, τ. 68 (1961), σ. 167-181, ιδ. 171, πίν. 76, 1. – Γ. Δοντάς, *Όδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Κέρκυρας*, ό.π., σ. 59. – E. Mitropoulou, *Libation Scenes with Oinochoe in Votive Reliefs*, έκδ. Pyli, Athens 1975, σ. 47 κ.ε. αρ. 30. – E. Mitropoulou, *Corpus I. Attic Votive Reliefs of the 6th and 5th Centuries B.C.*, έκδ. Pyli, Athens 1977, σ. 70 κ.ε., αρ. 142, εικ. 202. – Chr. Vorster, *Griechische Kinderstatuen*, έκδ. Wasmuth, Köln 1983, σ. 69 κ.ε. – B. Holtzmann, στο λεξικό: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, τ. II, 1984, λ. Asklepios, σ. 876, αρ. 103. – G. Güntner, *Göttervereine und Götterversammlungen auf attischen Weihreliefs. Untersuchungen zur Typologie und Bedeutung*, Beiträge zur Archäologie 21, Würzburg 1994, σ. 36, αρ. C 3. – S. Böhm, "Römisch-eklektische Weihreliefs nach griechischem Vorbild", *Antike Kunst*, τ. 42 (1999), σ. 28, πίν. 7, 1. – M. Edelmann, *Menschen auf griechischen Weihreliefs. Quellen und Forschungen zur Antiken Welt* 33, München 1999, σ. 67 κ.ε., αρ. κατ. B 66. – B. Μαχάιρα, «Η σπονδή στον ηρωικό και στο θεϊκό κύκλο» στο βιβλίο: *Αγαθός Δαίμων. Mythes et cultes. Études d' iconographie en l' honneur de Lilly Kahil*, Bul-

γωμένη. Αριστερά εικονίζεται ο γενειοφόρος λατρευτής με ανυψωμένη τη δεξιά του στην χαρακτηριστική χειρονομία του ικέτη, δεξιά το ζεύγος των θεών αντικριστά με κέντρο ανάμεσά τους ένα χαμηλό βωμό. Η θεά με χιτώνα και ιμάτιο και μαζεμένα τα μαλλιά της σε οπισθοσφενδόνη κρατά με το δεξί της μία οиноχόη και σπένδει στη φιάλη που προτείνει ο θεός με τη δεξιά του. Στον ιματιοφόρο και γενειοφόρο θεό με ράβδο στη δεξιά μασχάλη, που θα αποδιδόταν με χρώμα, αναγνωρίζει κανείς τον Ασκληπιό. Η ταυτότητα της μορφής επιβεβαιώνεται και από την επιγραφή στην επίστεψη: ---]εινα [ἀνέθηκε τῷ Ἄ]σκλη[ηπιῷ]. Η θεά απέναντί του πρέπει να είναι η Ὑγεία, η κόρη που κατά κανόνα εμφανίζεται δίπλα του ακόμη και στις περιπτώσεις που τα άλλα μέλη της οικογένειάς του δεν είναι παρόντα. Η παράσταση κλείνει επάνω με ταινία και κυμάτιο, χωρίς πλευρικά πλαίσια, όπως συνηθίζεται σε ανάγλυφα του τέλους του 5ου/ αρχών 4ου αι. π.Χ., χρονολογία που επιβεβαιώνεται και από τη ρέουσα πτυχολογία των ενδυμάτων των μορφών και την ελαστικότητα των σωμάτων.

Η σύνθεση της παράστασης συμφωνεί επίσης με ορισμένες συνθέσεις αναγλύφων ικεσίας της περιόδου αυτής, όπου οι ολιγάριθμες μορφές, θεών ή λατρευτών «αναπνέουν», χωρίς να συμπτύσσονται στην εικονιστική επιφάνεια, όπως στο ανάγλυφο του Βατικανού²³ (πίν. 1, εικ. 2). Η άνεση αυτή και η απομόνωση του θνητού ικέτη στο ανάγλυφο αρ. ευρ. 163 προδίδουν μια αίσθηση θρησκευτικής αυστηρότητας η οποία δεν διακόπτεται από κάποιο ίχνος αναφοράς στον περιβάλλοντα χώρο. Το έργο είναι αττικού εργαστηρίου, όπως συμπεραίνεται από τη σύγκριση με άλλα της ίδιας εποχής και με παρόμοιο μοτίβο²⁴. Ως μορφές που

letin de correspondance hellénique, Supplément τ. 38, 2000, σ. 342, 343, σημ. 30, 35. – M. Meyer, *Die griechischen Urkundenreliefs*, Athenische Mitteilungen Beiheft 13, Berlin 1989, 187 σημ. 1289. – I. Leventi, *Hygieia in Classical Greek Art*, ό.π. (σημ. 2), σ. 75, αρ. κατ. R 4, πίν. 10. – F. Sinn, *Reliefgeschmückte Gattungen römischer Lebenskultur. Griechische Originalskulptur. Monumente orientalischer Kulte. Vatikanische Museen, Museo Gregoriano Profano ex Lateranense, Katalog der Skulpturen III*, εκδ. L. Reichert, Wiesbaden 2006, σ. 43 και σημ. 25.

23. Μουσεία Βατικανού, Salla di originali greci, αρ. ευρ. 799 (πίν. 1, εικ. 2): W. Fuchs, "Attisches Weihrelief im Vatikan", *Römische Mitteilungen*, τ. 68 (1961), σ. 167 κ.ε., πίν. 74, 76. – E. Mitropoulou, *Libation Scenes*, ό.π., σ. 58 κ.ε., αρ. 40. E. Mitropoulou, *Corpus I. Attic Votive Reliefs of the 6th and 5th Centuries B.C.*, ό.π., σ. 42, αρ. 64, πίν. 101. – L.E. Baumer, *Vorbilder und Vorlagen. Studien zu klassischen Frauenstatuen und ihrer Verwendung für Reliefs und Statuetten des 5. und 4. Jhs. v. Chr.*, Acta Bernensia 12, Bern 1997, σ. 150-151, αρ. κατ. R 57, πίν. 37,1. – I. Leventi, *Hygieia in Classical Greek Art*, ό.π., σ. 75, 122, αρ. κατ. R 10, πίν. 12. – F. Sinn, *Reliefgeschmückte Gattungen römischer Lebenskultur. Griechische Originalskulptur. Monumente orientalischer Kulte*, ό.π., σ. 41-44, αρ. 8, πίν. 8, 2· 10, 1-3.

24. Πρβλ. το ανάγλυφο του Βατικανού, ό.π.

σπένδουν απεικονίζονται ήρωες αλλά και θεοί.²⁵ Ο Ασκληπιός μετέχει και στις δύο κατηγορίες θεοτήτων, εφόσον από ήρωας ανακηρύχθηκε αργότερα θεός από τον Δία.

Στη χορεία των χθόνιων θεοτήτων, όπως ο Ασκληπιός, που τους αποδίδονταν ιαματικές ιδιότητες ανήκει ο Δίας Μειλίχιος.²⁶ Λατρευόταν σε αρκετά μέρη, αλλά η εορτή του στην Αττική, τα Διάσια, εθεωρείτο η μεγαλύτερη εορτή του Διός στην Αθήνα.²⁷ Στο θραυσματικά σωζόμενο ανάγλυφο (ύψ. 0,52, πλ. 0,35, πάχ. 0,10) που βρέθηκε στην Κέρκυρα (Αρχ. Μουσ. Κερκύρας 352) η επιγραφή βεβαιώνει για την απεικόνιση του Δία Μειλίου: Ἡγήσῳ Δί Μειλιχίῳ (πίν. 1, εικ. 3). Στον βράχο που κάθεται ο θεός τον συντροφεύει το φίδι, το οποίο, ως σύμβολο αναγέννησης και των δυνάμεων του Κάτω Κόσμου, χαρακτηρίζει τη χθόνια φύση της θεότητας, όπως συμβαίνει με τον Ασκληπιό. Συχνά μάλιστα η παράσταση του φιδιού αντικαθιστά τη θεότητα²⁸ (πίν. 1, εικ. 4). Εδώ, το κεφάλι του φιδιού σχεδόν αγγίζει την προσερχόμενη μορφή και λειτουργεί ως υπαινιγμός για τη σωτηρία της. Η σύνθεση εγγράφεται σε ναϊσκόμορφο πλαίσιο. Πάνω από τις παραστάδες υπάρχει επιστύλιο και γείσο με ακροκέραμα, τύπος αρχιτεκτονικής πλασιώσης που εμφανίζεται στην Αθήνα σε ψηφισματικό ανάγλυφο του 376/5 π.Χ.²⁹ Το ανάγλυφο πρέπει να χρονολογηθεί στη δεκαετία 360-350.

25. Διαφορές μεταξύ της εικονογραφίας του μοτίβου της σπονδής μεταξύ ηρώων και θεών διαπιστώνει η Β. Μαχαίρα, «Η σπονδή στον ηρωικό και στο θεϊκό κύκλο», ό.π., σ. 342-343. Στο θέμα: E. Simon, *Opfernde Götter*, έκδ. Mann, Berlin 1953. – N. Himmelmann, *Zur Eigenart des klassischen Götterbildes*, έκδ. Prestel, München 1959. – W. Fuchs, «Attisches Relief im Vatikan», ό.π., σ. 176-181.

26. Για τον Δία Μειλίχο βλ. E. Vikela, *Die Weihreliefs aus dem Athener Pankrates-Heiligtum am Pissos. Religionsgeschichtliche Bedeutung und Typologie*, ό.π. (σημ. 11), σ. 71-73, 156, σημ. 109-110 (παλαιότερη βιβλιογραφία).

27. Θουκυδίδης I 126. E. Vikela, *Die Weihreliefs aus dem Athener Pankrates-Heiligtum, Religionsgeschichtliche Bedeutung und Typologie*, ό.π., σ. 73 και σημ. 124.

28. Βλ. π.χ. το ανάθημα του Ασκληπιάδου, υιού του Ασκληπιόδωρου, στον Δία Μειλίχο, σύμφωνα με την επιγραφή (IG II²) στο ανάγλυφο του Λούβρου Ma 764 (M. Hamiaux – A. Pasquier, *Les sculptures grecques, I. Des origines à la fin du Ier siècle avant J.-C.*, Éditions des musées nationaux, Paris 1992, σ. 220 αρ. 230 και εικ. – E. Vikela, *Die Weihreliefs aus dem Athener Pankrates-Heiligtum, Religionsgeschichtliche Bedeutung und Typologie*, ό.π., σ. 236 σημ. 291. – M.J. Osborne – S. G. Byrne, *A Lexicon of Greek Personal Names*, II. Attica, Clarendon Press, Oxford 1994, σ. 73, λ. Ασκληπιάδης, αρ. 2).

29. Αθήνα, EAM 1467 (M. Meyer, *Die griechischen Urkundenreliefs*, ό.π. (σημ. 22), σ. 280, αρ. κατ. Α 51, πίν. 16,2. – C.L. Lawton, *Attic Document Reliefs. Art and Politics in Ancient Athens*, έκδ. Clarendon Press, Oxford 1995, σ. 126-127, αρ. 96, πίν. 50. – Ν. Καλτσάς, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα γλυπτά, κατάλογος*, ό.π., σ. 238-239, αρ. 504 και εικ.).

Ο τύπος του καθιστού θεού με ιμάτιο, με σκήπτρο και σπονδική φιάλη είναι κοινός στους θεούς της ομάδας αυτής, εφόσον έχουν μεταξύ τους συγγενικά χαρακτηριστικά, όπως ο Μειλίχιος, ο Δίας Φίλιος, ο Δίας Πλούτων, ο Δίας Κτήσιος, ο Δίας Παγκράτης.³⁰

Ένας τύπος αναθηματικού αναγλύφου που εμφανίζεται λίγο πριν τα μισά του 5ου αι. και γίνεται δημοφιλής έως και τα ύστερα ελληνιστικά χρόνια είναι ο λεγόμενος τύπος του νεκροδείπνου.³¹ Η παράσταση αφορά κυρίως ήρωες, αλλά και λίγους θεούς που σχετίζονται με τον Κάτω Κόσμο, οι οποίοι απεικονίζονται σε τύπο συμποσιαστή.³² Ο όρος νεκρόδειπνο έχει επικρατήσει, όμως δεν είναι αντιπροσωπευτικός, διότι δεν παριστάνεται δείπνο προς τιμήν του νεκρού, ούτε τα συμπόσια που γίνονταν στα ιερά μετά τις θυσίες, ούτε φυσικά τα οικογενειακά ή κοινωνικά συμπόσια.³³ Πρόκειται για σκηνή χωρίς διηγηματικό χαρακτήρα, με αναφορά όμως στην επίγεια ζωή, όπου ο ήρωας νοερά συμμετέχει.³⁴

30. E. Vikela, *Die Weihreliefs aus dem Athener Pankrates-Heiligtum. Religionsgeschichtliche Bedeutung und Typologie*, ό.π., σ. 73-74.

31. R.N. Thönges-Stringaris, "Das griechische Totenmahl", *Athenische Mitteilungen*, τ. 80, (1965), σ. 58. – J.M. Dentzer, *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.-C.*, BEFAR τ. 246, Paris 1982, σ. 359-360, 363. Για λεπτομερή βιβλιογραφία βλ. A. Scholl, *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr. Untersuchungen zu den kleinformatigen Grabreliefs im spätklassischen Athen*, *Athenische Mitteilungen Beiheft* 17, Berlin 1996, σ. 149, σημ. 1026.

32. E. Vikela, *Die Weihreliefs aus dem Athener Pankrates-Heiligtum. Religionsgeschichtliche Bedeutung und Typologie*, ό.π., σ. 190 και σημ. 119-120.

33. Ο όρος «σκηνή συμποσίου» (Bankettszene) που προτείνεται πρόσφατα στην γερμανική έρευνα ενέχει τον κίνδυνο της εξομώωσης με τα κοινωνικά συμπόσια. Η έκφραση ηρωικά συμπόσια ανταποκρίνονται καλύτερα στον τύπο και ιδιαίτερα στο περιεχόμενο της παράστασης αυτής.

34. Οπωσδήποτε η άποψη της αναπόλησης του αριστοκρατικού ιδεώδους των αρχαίων χρόνων μέσω της εικονογραφίας αυτής, που άλλωστε υιοθετεί πρότυπα από το εικονογραφικό ρεπερτόριο για βασιλείς της Ανατολής, όπως προτείνει ο J.M. Dentzer, *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.-C.* ό.π., σ. 355-363, δεν συμβιβάζεται με τις αντιλήψεις του 5ου και του 4ου αι., όπως σωστά επισημαίνουν οι B. Fehr, *Gnomon*, τ. 56, 1984, 340 (βιβλιοκρισία στον J.M. Dentzer, ό.π.), και ο A. Scholl, *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr. Untersuchungen zu den kleinformatigen Grabreliefs im spätklassischen Athen*, ό.π., σ. 156-157. Πρβλ. J. Fabricius, *Die hellenistischen Totenmahlreliefs. Grabrepräsentation und Wervorstellungen in ostgriechischen Städten*, εκδ. F. Pfeil, München 1999, σ. 26. Στα αναθηματικά ανάγλυφα δεν πρόκειται για μία αναπαράσταση του ήρωα εν ζωή σε περιβάλλον συμποσίου της ανώτερης κοινωνικής τάξης και αντίστοιχα μιας προβολής της επιθυμίας του πιστού για παρόμοια απόλαυση (πρβλ. B. Fehr, ό.π.). – A. Scholl, ό.π., σ. 157. – J. Fabricius, ό.π., σ. 27), αλλά για μία ιδιαίτερη θέση που καταλαμβάνει η εικόνα του ήρωα –ή πολύ σπανιότερα του θεού– στο όραμα του πι-

Γνωρίζουμε μάλιστα ότι υπήρχαν και τα θεοξένεια, όπου στρώνονταν ειδικά η κλίνη και το τραπέζι με τα εδέσματα, ώστε να συμπαρίσταται ο θεός.³⁵ Άλλωστε, με συμπεριφορά ανθρωπίνη οραματίζονταν τους ήρωες και τους θεούς οι πιστοί. Σε χωριστό πεδίο εμφανίζονται συχνά όπλα, προτομή αλόγου, στοιχεία που παραπέμπουν στο κύρος του ήρωα. Το φίδι κοντά στον ήρωα σημαδεύει τη χθόνια υπόστασή του και τη δύναμη που εκπορεύεται από αυτήν. Στον 4ο αι. π.Χ., αλλά στην ελληνιστική κυρίως περίοδο, ο τύπος χρησιμοποιείται και ως επιτύμβιο ανάγλυφο,³⁶ όμως στην περίπτωση αυτή δεν παριστάνονται στη σύνθεση ικέτες καθώς και τα άλλα ηρωικά χαρακτηριστικά, όπως ο οπλισμός, το αλόγο, το φίδι ή το ρυτό που κρατά ο ήρωας στο χέρι του.³⁷ Βέβαια, σε αρκετά ελληνιστικά επιτύμβια υιοθετούνται ορισμένα από τα ηρωικά στοιχεία και τότε δημιουργείται επικάλυψη του αναθηματικού με τον επιτύμβιο χαρακτήρα.

Το ανάγλυφο της Κέρκυρας αρ. 170 (ύψ. 0,47, πλ. 0,69, πάχ. 0,09) χρονολογείται περί το 300 π.Χ. και ανήκει στο τύπο του νεκροδείπνου (πίν. 2, εικ. 5) Σώζεται ακέραιο με περιορισμένες φθορές. Ο γενειοφόρος ήρωας είναι ξαπλωμένος στη κλίνη του. Φορά ιμάτιο που αφήνει το επάνω τμήμα του κορμού γυμνό. Στο αριστερό του που ακουμπά στα μαξιλάρια και λυγίζει μπροστά στο στήθος κρατά φιάλη, ενώ στο προτεταμένο δεξί του, από το οποίο λείπει ο βραχίονας, θα υπήρχε πιθανότατα, σύμφωνα με συγγενικές παραστάσεις, ρυτό που δεν σώζεται. Η σύντροφός του κάθεται στην άκρη της κλίνης και γέρνει λοξά προς τον θεό. Το πρόσωπό της έχει αποχρυσωθεί. Φορά χιτώνα και ιμάτιο. Στηρίζει το αριστερό της χέρι που κρατά μικρό αγγείο στο γόνατο του ήρωα, ενώ με το δεξί της,

στού. Τον οραματίζεται σε σκηνή χαλάρωσης και χαράς –αντί π. χ. σε κυνήγι, σε μάχη ή ένθρονο–, όπου προσερχόμενος του απευθύνει τον σεβασμό του και την ευχή του.

35. *Inscriptiones Graecae* II² 775, 17-18. – Thönges-Stringaris, "Das griechische Totenmahl", ό.π., σ. 1965, 64. Στο θέμα: L. Bruit, "Les dieux aux festins des mortels: Théoxénies et xeniai", στο βιβλίο: A.F. Laurens (εκδ.), *Entre hommes et dieux. Le convive, le héros, le prophète*, Annales Littéraires de l' Université de Besançon 391, Paris 1989, σ. 13-25, ιδ.19-21.

36. O A. Scholl, *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr. Untersuchungen zu den kleinformatigen Grabreliefs im spätklassischen Athen*, ό.π., σ. 155-156 αποκλείει στην επιτύμβια εικονογραφία του τύπου οποιαδήποτε λατρευτική πρόθεση και ερμηνεύει ορθά την παράσταση ως απόδοση συμποσίου εν ζωή του νεκρού χωρίς έγχος αφηρωισμού. Ιδιαίτερα για τα λίγα επιτύμβια ανάγλυφα με παραστάσεις νεκροδείπνων του 4ου αι. και τις διαφορές με τις αντίστοιχες παραστάσεις του τύπου στα αναθηματικά βλ. A. Scholl, ό.π., σ. 149-156.

37. Για τη στάση των οισοχών και τα αντικείμενα που κρατούν στα νεκρόδειπνα βλ. R.N. Thönges-Stringaris, "Das griechische Totenmahl", ό.π., σ. 55-56. – J.-M. Dentzer, *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.-C.*, ό.π., σ. 350.

που σώζεται έως λίγο επάνω από τον αγκώνα, θα έριχνε θυμίαμα στο θυμιατήρι που βρίσκεται στο τραπέζι ανάμεσα στις προσφορές φρούτων και γλυκών. Ένας νεαρός οينوχός έχει αποδοθεί με εγχάραξη πάνω στον πεσσό που πλασιώνει την παράσταση δεξιά. Απεικονίζεται σε θέση προφίλ, με το βλέμμα στραμμένο στον θεό, και κρατά στο δεξί μία οينوχόη και στο αριστερό μία φιάλη μάλλον.³⁸ Από αριστερά προσέρχεται στο βωμό για θυσία προβάτου οικογένεια πιστών, δύο γυναίκες, ένας άντρας, δύο παιδιά και ένας υπηρέτης. Η εργασία είναι καλή.

Παρόμοια παράσταση απεικονιζόταν στο θραύσμα αναγλύφου (ύψ. 0,26, πλ. 0,29, πάχ. 0,06) με αρ. ευρ. 171 (πίν. 2, εικ. 7). Διατηρείται το μεγαλύτερο τμήμα του προσερχόμενου ικέτη, του οينوχού –που τώρα αποτελεί μέρος της κύριας παράστασης–, το κεφάλι της συντρόφου της θεότητας και η απόληξη του ρυτού ή του κέρατος αφθονίας που κρατούσε ο θεός. Το ανάγλυφο αυτό είναι παλαιότερο του προηγούμενου και καλύτερης εργασίας. Ο οينوχός ακολουθεί τον τύπο του οينوχοούντος Σατύρου, έργου του Πραξιτέλη, γεγονός που επιτρέπει μία χρονολόγηση μετά το 370-360 π.Χ.³⁹

Κανένα από τα παραπάνω έργα του Μουσείου της Κέρκυρας δεν έχει ανασκαφική ούτε άλλη ένδειξη στα δελτία καταγραφής της αρχαιολογικής εφορείας. Μόνον για το ανάγλυφο του Δία Μειλίχιου αναφέρεται ότι υπήρχε σε κατάσταση κοντά στον Αγ. Σπυρίδωνα.⁴⁰ Τα δύο ανάγλυφα με τις αντίστοιχες παραστάσεις του Ασκληπιού και του Μειλίχιου θα είχαν αφιερωθεί σε συγκεκριμένα ιερά των θεοτήτων αυτών. Όμως ούτε για τη μία ούτε για την άλλη θεότητα υπάρχει ταυτισμένο ιερό στην Κέρκυρα. Δύσκολα μπορεί κανείς να αποδώσει τα ανάγλυφα αυτά σε ένα από τα ιερά της αρχαίας Κέρκυρας. Βέβαια το όνομα του Ασκληπιού έχει προταθεί και για την πατρότητα του ναού στο Καρδάκι –μεταξύ άλλων θεών, όπως του Απόλλωνα Νόμιου, του Ίππειου Ποσειδώνα, της Κυβέλης και ενός ανώνυμου χθόνιου ήρωα.⁴¹ Ωστόσο, το ανάθημα δεν βρέθηκε στις ανασκαφές του χώρου. Το ίδιο ισχύει και για τα δύο ανάγλυφα του τύπου των νεκροδείπνων.

38. Για τον οينوχό, που αποτελεί πρόσωπο της κύριας σύνθεσης της εικονογραφίας αυτής βλ. J.-M. Dentzer, *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.-C.*, ό.π., σ. 323-325.

39. J.-M. Dentzer, *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.-C.*, ό.π., σ. 325-326. Για τον αγαλματικό τύπο του Οينوχοούντος Σατύρου του Πραξιτέλη βλ. το σχετικό λήμμα για το αντίγραφο του Μουσείου Albertinum της Δρέσδης, αρ. ευρ. 100, της Ι. Μένεγκα, «Άγαλμα Οينوχοούντος Σατύρου», στον κατάλογο της έκθεσης: *Πραξιτέλης*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 25 Ιουλίου-21 Οκτωβρίου 2007 (επιμέλεια Ν. Καλτσάς – Γ. Δεσπίνης), εκδ. Καπόν, Αθήνα 2007, σ. 154-155 αρ. 43 και εικ.

40. Ευρετήριο Η' ΕΠΚΑ σ. 137.

41. W.B. Dinsmoor, "The Kardaki temple re-examined", *Athenische Mitteilungen*, τ.

Έχω την άποψη ότι τα αφιερώματα αυτά θα αποτελούσαν ξενόφερτα μέλη μίας ή περισσότερων μικρών ιδιωτικών συλλογών που θα είχαν συσταθεί από εντόπιους και πιθανότατα Βενετούς κατοίκους στο νησί επί 400 χρόνια, από το 1386 έως το 1797. Και τούτο γιατί συμπίπτει με την πρακτική των Βενετών που σε μεγάλη κλίμακα παρατηρούμε στην περίοδο της βενετοκρατίας ιδιαίτερα στον ελληνικό χώρο και γενικά στην Μεσόγειο, Αίγυπτο, Μικρά Ασία λόγω της εντατικής εμπορικής τους δραστηριότητας. Τα τελευταία χρόνια υπάρχει στην έρευνα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις μεγάλες αρχαιολογικές συλλογές που διαμορφώθηκαν στην Γαληνοτάτη, αλλά και στην Πάδοβα, τη Βιτσέντσα και τη Βερόνα, με γλυπτά και επιγραφές⁴² που αποσπάσθηκαν από διάφορες περιοχές της Ελλάδας, ως αποτέλεσμα του πάθους για την ελληνική αρχαιότητα που είχε τις ρίζες του στις ουμανιστικές σπουδές του 13ου και 14ου αι.⁴³ Η τάση αυτή αναπτύχθηκε από τον 15 αι. κ.ε.⁴⁴ και φυσικά διευκολύνθηκε τα μέγιστα με τις θαλάσσιες μετακινήσεις του βενετικού στόλου στη Μεσόγειο. Γενικά στα τέλη του 17ου αι. μετά την κατάρληψη της Αθήνας γνωρίζει η Βενετία τη μεγαλύτερη εισαγωγή γλυπτών έως τότε.⁴⁵

Η αρχαιολατρεία αυτή υπήρξε ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της βενετικής αποικιοκρατίας. Πρόκειται όχι για μια ερασιτεχνική ή περιστασιακή τυ-

88 (1973) 165-174. – Γ. Δοντῆς, «Η ανασκαφή στο Καρδάκι τῆς Κέρκυρας», *Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1977*, σ. 154-158 πίν. 95-98. – A. Dierichs, *Korfu-Kerkyra. Grüne Insel im Ionischen Meer*, εκδ. Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2004, σ. 68-72, εικ. 69-70. – Κ. Πρέκα-Αλεξάνδρη, *Οι αρχαιότητες της Κέρκυρας*, εκδ. ΤΑΠΑ, Αθήνα 2010, 48.

42. Συνολική παρουσίαση: I. Favaretto, *Arte antica e cultura antiquaria nelle collezioni venete al tempo della Serenissima*, εκδ. "L'Erma" di Bretschneider, Roma 1990. Για τη συλλεκτική πρακτική ελληνικών έργων των Ρωμαίων συνοπτικά: I. Favaretto, *ό.π.*, σ. 20-26, ενώ για την περίοδο μετά την 4η Σταυροφορία, I. Favaretto, *ό.π.*, σ. 28-30. Βλ. και I. Favaretto, «Οι ελληνικές αρχαιότητες στις βενετικές συλλογές», στο βιβλίο: *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας τὴν ἱστορία της* (ἐπιστημ. διεύθ. Χρῦσα Μαλτέζου), εκδ. Ἑλληνικό Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας, Βιβλιοθήκη ἀρ. 30, Αθήνα–Βενετία: 2010, τ. Β', σ. 905-916, ιδ. 906-908.

43. I. Favaretto, *Arte Antica e cultura antiquaria nelle collezioni venete al tempo della Serenissima*, *ό.π.*, σ. 31-41, αναφέρεται και στις πρώτες συλλογές. Ειδικά για τον 14ο αι. βλ. P. Fortini-Brown, *Venice and Antiquity*, New Haven 1999, σ. 60-64.

44. Ιδιαίτερα για τον Κυριάκο τον Αγκωνιάνο: P. Fortini-Brown, *Venice and Antiquity*, *ό.π.*, σ. 81-91. Για τον ίδιο και τις πρώτες συλλογές του 15ου αι. βλ. I. Favaretto, *Arte Antica e cultura antiquaria nelle collezioni venete al tempo della Serenissima*, *ό.π.*, σ. 45-61. Για την αρχαιότητα και την επίδρασή της στη ζωγραφική του 15ου αι.: I. Favaretto, *ό.π.*, σ. 65-70.

45. I. Favaretto, «Οι ελληνικές αρχαιότητες στις βενετικές συλλογές», *ό.π.*, σ. 911.

χοδιωκτική ενασχόληση, αλλά φυσικό, θα έλεγε κανείς, επακόλουθο της παιδείας, της αισθητικής αναζήτησης, της επιστήμης και ειδικότερα της μελέτης των αρχαίων συγγραφέων που είχε αναπτυχθεί στην Ιταλία κατά την Αναγέννηση. Ατομα με τέτοια ξεχωριστή παιδεία και ενδιαφέρον για ταξίδια συνόδευαν τους προβλεπτές και τους άλλους αξιωματούχους των βενετικών κτήσεων⁴⁶ και περιόδευαν τους χώρους που γνώριζαν από τις πηγές, ιδιαίτερα από τον Παυσανία, και κατέληγαν ύστερα από μελέτη σε ταυτίσεις τοπωνυμίων και σε αναγνώριση του διάσπαρτου υλικού.⁴⁷ Επιγραφές, νομίσματα και γλυπτά έπαιρναν μετά το δρόμο για την Βενετία και πλούτιζαν τις εκεί συλλογές των αρχαιολογικών⁴⁸ ή από εκεί επωλούντο σε ξένους συλλέκτες και αρχαιοπώλες.⁴⁹ Η κατοχή των αρχαίων προσέδιδε κύρος και συχνά εξυπηρετούσε και πολιτικούς στόχους.

Για το φαινόμενο αυτό των ξεχωριστών πεπαιδευμένων που έδρασαν κατά τη βενετοκρατία θα αρκεστώ σε δύο μόνον χαρακτηριστικά παραδείγματα: στον Onorio Belli και στον Alessandro Pini. Ο πρώτος γεννήθηκε στη Βιτσέντσα, σπούδασε ιατρική και, λόγω καταγωγής και οικογενειακών σχέσεων, μεγάλωσε σε περιβάλλον υψηλής παιδείας, όπου μεταξύ άλλων και ο αρχιτέκτων Andrea Palladio.⁵⁰ Ως προσωπικός ιατρός του γενικού προβλεπτή της Κρήτης Alvise Antonio Grimani έφθασε το 1583 στην Κρήτη, όπου έμεινε για μεγάλα διαστή-

46. Για τους προβλεπτές, βλ. Α. Μάλλιαρη, «Αρχαιογνωσία και αρχαιολογία στην Πελοπόννησο κατά την περίοδο της δεύτερης Βενετοκρατίας (1685-1715)», στο βιβλίο: *Άνθη Χαρίτων*, εκδ. Έλληνικών Ίνστιτούτων Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, Βιβλιοθήκη αρ. 18, Β', Βενετία 1998, σ. 284.

47. Α.Μ. Μάλλιαρης, *Alessandro Pini: Αρέκδοτη περιγραφή της Πελοποννήσου (1703)*, Βενετία 1997, σ. 284.

48. Ότι η σύσταση συλλογών προσέδιδε στους πλούσιους και μορφωμένους Βενετσιάνους ένα μεγάλο στοιχείο κύρους είναι εύλογο (στο θέμα: I. Favaretto, *Arte Antica e cultura antiquaria nelle collezioni venete al tempo della Serenissima*, ό.π., σ. 73).

49. Μάλλιαρης 1987, 286 και σημ. 34. – I. Favaretto «Οι ελληνικές αρχαιότητες στις βενετικές συλλογές», ό.π., σ. 905-906, 910.

50. L. Beschi, "Onorio Belli a Creta: le linee metodologiche di un impegno antiquario", στον τ.: *Venezia, L'Archeologia e l'Europa* (επιμέλεια M. Fano Santi), Congresso Internazionale, Venezia 27-30 Giugno 1994, εκδ. Giorgio Bretschneider, Roma 1996, σελ 175 και σημ. 9. – Κ.Γ. Τσιχνάκης, «Ενα άγνωστο κείμενο του Onorio Belli για τις αρχαιότητες της Κρήτης (1591)», *Παλίμψηστον*, τχ. 9/10 (1989/1990), 180, 181. Γενικά για τον Belli, βλ. αναλυτικά L. Beschi, ό.π. 175-184. – Κ.Γ. Τσιχνάκης, ό.π., σ. 179-238, ιδ. 179-183. Επίσης βλ.: I. Favaretto, "Sculpture greche da collezioni veneziane disperse e il mercato d' arte antica a Venezia al tramonto della Serenissima", στον τ.: G. Traversari (επιστ. διεύθ.), *Venezia e l'archeologia. Un importante capitolo nella storia del gusto dell'antico nella cultura artistica Veneziana*, Congresso Internazionale, 7. Supplementi alla Rivista di Archaeologia, 1990, σ. 113-118.

ματα. Αρχειοθέτησε όχι μόνον φυτά με ιαματικές ιδιότητες της κρητικής χλωρίδας αλλά συνέγραψε και τοπογραφική-αρχαιολογική πραγματεία για το νησί. Συγκέντρωσε και κατέγραψε επιγραφές, έργα αρχιτεκτονικής και γλυπτά.⁵¹ Η μεθοδολογική του αρχή βασίστηκε στην επίσκεψη διαφόρων χώρων, τη συνομιλία με τους ντόπιους αλλά κυρίως στην προσεκτική παρατήρηση, ώστε να ανιχνευθούν επιγραφές και μνήμες στους λίθους.⁵²

O Alessandro Pini (1653-1717) από τη Φλωρεντία σπούδασε ιατρική και φιλοσοφία. Λόγω της κλίσης του για ταξίδια βρέθηκε και στη βενετική Πελοπόννησο, όπου παρέμεινε ως γιατρός του στόλου και του νοσοκομείου του Ναυπλίου από το 1700-1703 και συνέταξε γεωγραφική-αρχαιολογική περιγραφή της Πελοποννήσου.⁵³ Με πρότυπο τον Παυσανία επιχειρεί τον εντοπισμό και την ταύτιση των αρχαίων πόλεων και μνημείων.⁵⁴ Διορθώνοντας λάθη παλαιότερα, αναγνωρίζει και περιγράφει όχι μόνο τα ερείπια αρχαίων πόλεων, αλλά και τα μεταγενέστερα μνημεία.⁵⁵ Δίνει πληροφορίες για τους βενετούς συλλέκτες και τις μεταφορές έργων τέχνης. Εντυπωσιάζει κυρίως η ερευνητική του μέθοδος, που συνίσταται στη μελέτη αλλά και τη κριτική προσέγγιση των πηγών, αρχαίων και μεταγενέστερων, όπως και εγγράφων δημόσιων και ιδιωτικών, σε συνδυασμό με την επιτόπια παρατήρηση, γεγονός που τον διαφοροποιεί από τους παλαιότερους μελετητές, όπως άλλωστε ο ίδιος διατείνεται.⁵⁶

Η Κέρκυρα αποτελούσε μία εξέχουσα θέση για τα συμφέροντα της Βενετίας. Αυτό αποτυπώνεται στις επανειλημμένες οχυρωματικές επεμβάσεις στο νησί, ώστε να συνιστά προπύργιο για ενδεχόμενη προέλαση από τις ακτές της

51. L. Beschi, "Onorio Belli a Creta: le linee metodologiche di un impegno antiquario", ό.π., σ. 175-178. – Κ.Γ. Τσικνάκης, «Ένα άγνωστο κείμενο του Onorio Belli για τις αρχαίες τής Κρήτης (1591)», ό.π., σ. 182-185.

52. Συνοψίζεται στην ακόλουθη έκφραση: "Andar nei luoghi stessi et usar diligeza non solo nel parlar con gli abitanti ma per cavar e guardar minutamente nelle rovine... per trovar scritture e memorie nelle pietre" (βλ. L. Beschi, "Onorio Belli a Creta: le linee metodologiche di un impegno antiquario", ό.π., σ. 176).

53. Α.Μ. Μάλλιαρης, *Alessandro Pini: Ανέκδοτη περιγραφή της Πελοποννήσου (1703)*, ό.π. (σημ. 47). – Α. Μάλλιαρη, «Αρχαιογνωσία και αρχαιολογία στην Πελοπόννησο κατά την περίοδο της δεύτερης Βενετοκρατίας (1685-1715)», ό.π. (σημ. 46) 279-287.

54. Εντυπωσιακή η ταύτιση του λεγόμενου τάφου του Αγαμέμνονα σχεδόν δύο αιώνες πριν τον Schliemann (Α. Μάλλιαρη, «Αρχαιογνωσία και αρχαιολογία στην Πελοπόννησο κατά την περίοδο της δεύτερης Βενετοκρατίας», ό.π., σ. 280-281).

55. Ιδιαίτερα για τα μνημεία του Μυστρά αναλυτική αναφορά δίνει ο προβλεπτής Marin Michiel στο τέλος του 17ου αι.: Α. Μάλλιαρη, «Αρχαιογνωσία και αρχαιολογία στην Πελοπόννησο κατά την περίοδο της δεύτερης Βενετοκρατίας», ό.π., σ. 283.

56. Α.Μ. Μάλλιαρης, *Alessandro Pini: Ανέκδοτη περιγραφή της Πελοποννήσου (1703)*, ό.π., σ. 18.

Ηπείρου και της Αλβανίας.⁵⁷ Αλλά και για τις θαλάσσιες διαδρομές προς ή από τη Βενετία το νησί προσέφερε ένα ασφαλές σημείο. Με την απώλεια μάλιστα της Κρήτης η σημασία του νησιού αναβαθμίστηκε. Το ότι στην Κέρκυρα υπήρχαν πολλά αρχαία τον 18ο αι. το γνωρίζουμε από μία σημαντική πληροφορία: ο Giacomo Nani, γιός του Antonio Nani, ο οποίος μαζί με τον μεγαλύτερο αδελφό του Bernardo ήσαν κληρονόμοι της συλλογής του πατέρα τους που στεγαζόταν στο Palazzo Nani⁵⁸ (πίν. 3, εικ. 9) υπήρξε γενικός προβλεπτής (provenditore) της θάλασσας στο Λεβάντε. Για ένα διάστημα έζησε μόνιμα στην Κέρκυρα, απ' όπου γνωρίζουμε ότι το 1757 έστειλε πολλά αρχαία που βρήκε ο ίδιος στο νησί, αλλά και κάποια που προέρχονταν από την Ιθάκη και την Κεφαλλονιά και πλούτισε την πατρική συλλογή.⁵⁹ Συνέχισε με άλλες αποστολές το 1759 και το 1760.

Βενετοί κάτοικοι της Κέρκυρας ή ίσως και κάποιοι από την ανώτερη τάξη των Κερκυραίων θα είχαν τη δυνατότητα να αποκτήσουν ένα μικρό έργο τέχνης από ένα προσωρινά λιμενιζόμενο στο νησί βενετικό πλοίο πριν την τελική αναχώρησή του για τη Βενετία. Ίσως από κάποιο από τα πλοία της συνοδείας του Μοροζίνη (*Francesco Morosini*), κατά την επιστροφή του μετά την μοιραία κατάκτηση της Αττικής.⁶⁰ Μετά τον βομβαρδισμό της Ακρόπολης και την ανατίναξη του Παρθενώνα στις 26 Σεπτεμβρίου του 1687 (πίν. 3, εικ. 10) οι Τούρκοι αποχώρησαν και η στρατιά του Μοροζίνη κατέλαβε την πόλη, όπου και διαχείμασε. Εγκαταλείποντας την Αθήνα τον Απρίλιο του 1688 τα «σουβενίρ» που αποκόμισαν οι Βενετοί και οι μισθοφόροι τους ήσαν πολλά.⁶¹ Γνωρίζουμε ότι εκτός από

57. Πρβλ. I. Cacciavilani, *Francesco Morosini, nella Vita di Antonio Arrighi*, εκδ. Corbo e Fiore, Βενετία 1997, σ. 183-184.

58. Για τη συλλογή: I. Favaretto, «Οι ελληνικές αρχαιότητες στις βενετικές συλλογές», ό.π. (σημ. 42) 912-913. Ο Bernardo υπήρξε πρωτεργάτης της συλλογής. Για τον ίδιο και τη συλλογή βλ.: I. Favaretto, «Memoria dell' immagine e immagine nella memoria: Signifiato e valore del catalogo illustrato nella storia delle collezioni veneziane di Antichità», στο βιβλίο: M. Zoi – I. Favaretto, *Collezioni di antichità a Venezia nei secoli della Repubblica (dai libri e documenti della Biblioteca Marciana)*, Mostra 27 Maggio-31 Iuglio 1988, εκδ. Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato, Roma 1988, σ. 178-180.

59. I. Favaretto, *Arte antica e cultura antiquaria nelle collezioni venete al tempo della Serenissima*, ό.π. (σημ. 42) σ. 212. Για τη συλλογή Nanni, βλ. και I. Favaretto, «Οι ελληνικές αρχαιότητες στις βενετικές συλλογές» ό.π., σ. 912-913. Γενικά: P. Fortini-Brown, *Venice and Antiquity*, ό.π. (σημ. 44), σ. 59-60.

60. Για τις ημέρες και τα έργα του Μοροζίνη, βλ. τελευταία I. Cacciavilani, *Francesco Morosini, nella Vita di Antonio Arrighi*, ό.π. Ιδιαίτερα για τον 17ο αι. και το ιστορικό πλαίσιο της εποχής του I. Cacciavilani, ό.π. 11-19.

61. I. Favaretto, *Arte antica e cultura antiquaria nelle collezioni venete al tempo della Serenissima*, ό.π. 159. Οι μισθοφόροι προέρχονταν από κυρίως από τη Γερμανία και την Ελβετία, στους οποίους προστέθηκαν και άλλοι από Δαλματία, Αλβανία, του Τάγμα-

το ιερό της Ακρόπολης, απέσπασαν αρχαία και από τη νότια πλευρά του Λόφου, όπως από το Ασκληπιείο⁶² (πίν. 3, εικ. 11). Από το ιερό αυτό πιθανώς να προέρχεται το ανάγλυφο της Κέρκυρας με τον Ασκληπιό, αφού και τυπολογικά είναι συγγενικό με αυτό του Βατικανού (πίν. 1, εικ. 2). Το ανάγλυφο του Μειλίχιου ανήκε σε κάποιο από τα ιερά του αθηναϊκού άστεως. Τα λεγόμενα νεκρόδειπνα θα ήταν δυνατόν να προέρχονται από άλλα ιερά ηρώων ή χθόνιων θεοτήτων της Αθήνας, αν και το ακέραιο σωζόμενο παρουσιάζει μεγάλη στυλιστική ομοιότητα με ένα του Μουσείου στο Κάσσελ (πίν. 2, εικ. 6), το οποίο πιστεύεται ότι προέρχεται από το Ασκληπιείο και μεταφέρθηκε μαζί με άλλα από την ομάδα του Μοροζίνη.⁶³ Εικάζω λοιπόν ότι τα μικρά αυτά ανάγλυφα που φιλοξενούνται στο Μουσείο της Κέρκυρας μπορεί να αποτελούσαν δείγματα της αττικής λείας που αποκόμισαν οι Βενετοί και οι μισθοφόροι που συγκροτούσαν το στρατό του Μοροζίνη και θα πουλήθηκαν στους Βενετούς, μόνιμους κάτοικους του νησιού, ή και σε ευπορούς Κερκυραίους, πιστεύοντας ότι δεν θα ενδιέφεραν ιδιαίτερα τους μεγάλους συλλέκτες και αρχαιοπώλες της Γαληνοτάτης.

Ο ίδιος ο Μοροζίνης⁶⁴ είχε ως βάση την Κέρκυρα, αρχικά ως έπαρχος του

τος της Μάλτας κ.ά.: A. Sacconi, *L'avventura archeologica di Francesco Morosini ad Atene (1687-1688)*, Ρώμη 1991, σ. 17. Ο ίδιος ο Μοροζίνης αποκόμισε προσωπικά λάφυρα: M. Zorzi, "Catalogo della mostra, Sezione VIII", στο βιβλίο: M. Zorzi – I. Favaretto, *Collezioni di antichità a Venezia nei secoli della Repubblica (dai libri e documenti della Biblioteca Marciana)*, ό.π. 91-92.

62. Ασκληπιός και Ύγεια παριστάνονται στο ανάγλυφο του Μουσείου της Verona, Mus. Maffeiano 28616 (B. Holtzmann, στο λεξικό: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, τ. II, 1984, λ. Asklepios 1984, σ. 888, αρ. 360). Μορφή ένθρονου θεού χωρίς προσδιοριστικό σύμβολο μπορεί να ταυτισθεί με Ασκληπιό ή Δία Μειλίχιο (T. Ritti, *Iscrizioni e rilievi greci nel Museo Maffeiano di Verona*, Roma 1981, σ. 56, αρ. 22 και εικ.). Για τμήματα του ανάγλυφου του Τηλεμάχου, Verona, Mus. Maffeiano 482 και Padova, Mus. Civico 14, βλ. L. Beschi, "Onorio Belli a Creta: le linee metodologiche di un impegno antiquario" ό.π. (σημ. 50). – A. Sacconi, *L'avventura archeologica di Francesco Morosini ad Atene (1687-1688)*, ό.π., σ. 66-67, 68.

63. Μουσείο Κάσσελ (M. Bieber, *Die antiken Skulpturen und Bronzen des königlichen Museum Fridericianum in Cassel*, Marburg 1915, σ. 38 αρ. 78 πίν. 33. – R.N. Thönges-Stringaris, "Das griechische Totenmahl", ό.π. (σημ. 31), σ. 85, αρ. 119. – J.-M. Dentzer, *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.-C.*, ό.π. (σημ. 31), σ. 618, αρ. R 440 και εικ. Παρόμοια στοιχεία στην γυναικεία μορφή του αναγλύφου Αθήνα, EAM 1523 (J.N. Svoronos, *Das Athener Nationalmuseum*, τ. II, έκδ. Beck & Barth, Athen 1908, σ. 561, πίν. 89).

64. Για την προσωπικότητα του Μοροζίνη και τις στρατιωτικές καινοτομίες που εισήγαγε, βλ. I. Cacciavilani, *Francesco Morosini, nella Vita di Antonio Arrighi*, ό.π. (σημ. 57), σ. 25-31, 236-241.

Στόλου της Ανατολής αλλά και αργότερα πριν την μεγάλη εκστρατεία στην Πελοπόννησο.⁶⁵ Το σημερινό κτήριο του Δημαρχείου του νησιού, που λεγόταν παληά Θέατρο του Αγίου Ιακώβου, ολοκληρώθηκε το 1691, δηλαδή λίγο μετά την καταστροφή του Παρθενώνα, και χρησίμευσε ως λέσχη των αξιωματικών του βενετικού στόλου. Τότε χρονολογείται και η προτομή του Φραντσέσκου Μοροζίνη (πίν. 3, εικ. 12) που κοσμεί και τώρα την είσοδο και αναπόφευκτα θυμίζει το τραγικό επεισόδιο της περιόδου της βενετοκρατίας. Η επιγραφή από κάτω αναφέρεται στις νίκες του Μοροζίνη.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1, 3, 5, 7, 8: Αρχείο Η' ΕΠΚΑ

Εικ. 2: F. Sinn, *Reliefgeschmückte Gattungen römischer Lebenskultur. Griechische Originalskulptur. Monumente orientalischer Kulte. Vatikanische Museen, Museo Gregoriano Profano ex Lateranense, Katalog der Skulpturen III*, Wiesbaden 2006, πίν.

Εικ. 4: M. Hamiaux – A. Pasquier, *Les sculptures grecques, I. Des origines à la fin du Ier siècle avant J.-C.*, Paris 1992, σ. 220 αρ. 230 και εικ.

Εικ. 6: M. Bieber, *Die antiken Skulpturen und Bronzen des königlichen Museum Fridericianum in Cassel*, Marburg 1915, σ. 38 αρ. 78 πίν. 33.

Εικ. 9: I. Favaretto, *Arte antica e cultura antiquaria nelle collezioni venete al tempo della Serenissima*, Roma 1990, σ. 391 εικ. 80.

Εικ. 10: Κ. Χατζηασλάνη, *Ο Μοροζίνη, οι Βενετοί και η Ακρόπολη*, Αθήνα 1987 (χωρίς αρ. σ. ή εικ.)

Εικ. 11: J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, London 1971, σ. 71, εικ. 91

Εικ. 12: Διαδίκτυο

65. I. Cacciavilani, *Francesco Morosini, nella Vita di Antonio Arrighi*, ό.π., σ. 183: συγκρότηση του στόλου στην Κέρκυρα· σ. 184-185: σύγκρουση με τον αρχιεπίσκοπο Μάρκο Αντόνιο Βαρβαρίγο στην Κέρκυρα μετά την επιστροφή του από νίκες στην Λευκάδα, Πρέβεζα, Νικόπολη· σ. 63-64: συμβάλλει στην αποκατάσταση της τάξης ύστερα από εχθροπραξίες μεταξύ ευγενών και λαού στο νησί το 1652.

Περίληψη / Summary

Το άρθρο αναφέρεται στα ανάγλυφα που εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κερκύρας και ερευνά την καταγωγή και την πιθανή εμφάνισή τους στο νησί, εφόσον δεν αποτελούν έργα τοπικού εργαστηρίου και επιπλέον δεν μπορούν να συσχετισθούν με τα ανασκαμμένα ιερά του νησιού. Στους γνωστούς τύπους των αναθηματικών αναγλύφων ανήκουν τέσσερα από αυτά, ενώ ένα άλλο είναι τμήμα τιμητικής στήλης. Μία γενική κατατόπιση σχετική με τη λειτουργία και τους τύπους των αναγλυφικών αυτών μνημείων προηγείται της τεχνοτροπικής και χρονολογικής μελέτης των συγκεκριμένων έργων. Από την εξέταση των γνωρισμάτων της βενετοκρατίας στο νησί και την καθόλου πολιτική των Βενετών απέναντι στις αρχαιότητες προτείνεται η σύνδεση της εισαγωγής τους στον ύστερο 17ο αι.

This article refers to the reliefs that are exhibited in the Archaeological Museum of Kerkyra and investigates their origin and their possible appearance on the island, since they are not of local workmanship and besides cannot be connected with the excavated sanctuaries of the island. Four pieces belong to the well known types of votive reliefs, one proves to be a fragment of an honorary stele. General information concerning the function and type of these relief-monuments precedes the study of their style and chronology in particular. After examining the features of Venitian rule in the island and the general policy of the Venitians towards the antiques a proposal is put forward related to their importation in the late 17th century.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Εικ. 1. Κέρκυρα, Αρχ. Μουσείο 169.

Εικ. 2. Ρώμη, Μουσείο Βατικανού,
Salla di originali greci 799.

Εικ. 3. Κέρκυρα, Αρχ. Μουσείο 352.

Εικ. 4. Παρίσι, Λούβρο Ma 764.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εικ. 5. Κέρκυρα, Αρχ. Μουσείο 170.

Εικ. 6. Κάσσελ, Museum Fridericianum,
χωρίς αρ. ευρ.

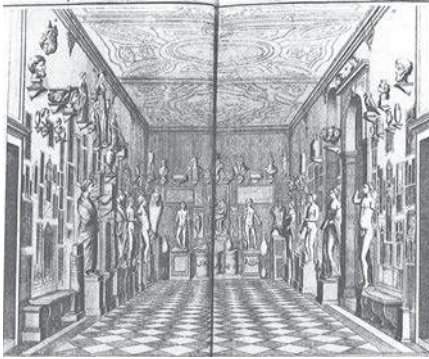

Εικ. 7. Κέρκυρα, Αρχ. Μουσείο 171.

Εικ. 8. Κέρκυρα, Αρχ. Μουσείο 173.

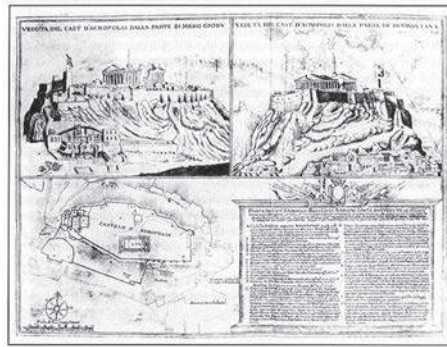
ΠΙΝΑΚΑΣ 3

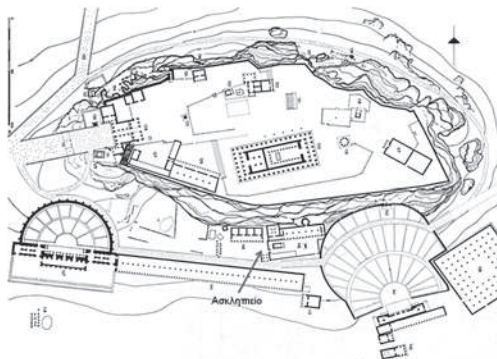
Εικ. 9. Συλλογή Giacomo Nanni,
χαλκογραφία 18ου αι.

Εικ. 12. Δημαρχείο Κέρκυρας,
προτομή F. Morosini.

Εικ. 10. Χαλκογραφία Francesco Fanelli, Βενετία 1707.

Εικ. 11. Κάτοψη ιερών στην Ακρόπολη των Αθηνών.

Ο ΡΩΜΑΪΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΑΣΣΙΟΠΗΣ: ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ¹

Ελένη Μπουινιά

Η ρωμαϊκή Κασσιόπη² βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο του νησιού της Κέρκυρας, στην ίδια θέση που βρίσκεται σήμερα ο σύγχρονος οικισμός της Κασσιόπης.³ Ορεινοί ασβεστολιθικοί όγκοι απολήγουν στην προσχωσιγενή πεδιάδα όπου αναπτύχθηκε ο οικισμός καθώς και σε βραχώδη λοφίσκο, ο οποίος εισχωρεί στη θάλασσα και επιστέφεται από το κάστρο της Κασσιόπης (εικ. 1).

Η θέση βρίσκεται πάνω στον στρατιωτικής και εμπορικής σημασίας θαλάσσιο δρόμο που οδηγούσε από τη δύση προς την ανατολή και αντίστροφα⁴ και μάλιστα στην είσοδο των κεκρυφαίων Στενών. Απέχει δε από τις απέναντι ιλλυρικές ακτές μόνο επτά ναυτικά μίλια. Συνεπώς ήταν πολύ κοντά και σε μια άλλη σημαντική ρωμαϊκή οδό, τη χερσαία Εγνατία, η οποία έωνε πολλαπλά τις σημαντικές ρωμαϊκές πόλεις του δυτικού ελλαδικού και αλβανικού χώρου.⁵ Ιδιαίτερο ρόλο θα έπαιξε και η οδός που οδηγούσε από τη Φοινίκη στο λιμάνι του Ογχησμού (Άγιοι Σαράντα) και συνδέοντας έτσι τα Στενά με την ενδοχώρα της αρχαίας Ηπείρου.

Τα δυο φυσικά λιμάνια της Κασσιόπης, τα οποία σχηματίζονται εκατέρωθεν της χερσονήσου, είναι κλειστού τύπου,⁶ δηλαδή προσφέρουν στα πλοία αφε-

1. Οφείλω θερμές ευχαριστίες στο φίλο, ιστορικό και αρχαιολόγο, Προϊστάμενο των Γ.Α.Κ. Πρέβεζας, κύριο Σπύρο Σιλαβενίτη για την ανεκτίμητη ηθική και πρακτική υποστήριξή του στη διεκπεραίωση αυτής της ανακοίνωσης.

2. Το όνομα άλλοτε με ω άλλοτε με ω. Βλ. και στο Α. Mystoxidi, *Delle Cose Corciresi*, 1848, επιγραφή LXXXVII, όπου το όνομα Ιστώνη (με ω, στο Θουκυδίδη) γράφεται με ο για «λόγους φωνητικούς».

3. Το μεγαλύτερο μέρος του σύγχρονου οικισμού έχει κηρυχθεί και οριοθετηθεί αρχαιολογικός χώρος με το Φ.Ε.Κ. 405/ΑΑΠ/18-12-12

4. Δ. Σαμσάρης, *Η Ακτία Νικόπολη και η Χώρα. Νότια Ήπειρος και Ακαρνανία*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 94-95.

5. Βλαχοπούλου-Οικονόμου Α., *Επισκόπηση της Τοπογραφίας της Αρχαίας Ηπείρου, Νομοί Ιωαννίνων-Θεσπρωτίας και Νότια Αλβανία*, Ιωάννινα 2003, σ. 297. – Δ. Σαμσάρης, *Η Ακτία Νικόπολη και η Χώρα. Νότια Ήπειρος και Ακαρνανία*, ό.π. σ. 112.

6. Περισσότερα για τους τύπους και τη λειτουργία των αρχαίων λιμανιών βλ. Κ. Σουέρεφ, *Αρχαία Λιμάνια, Θερμαϊκός Κόλπος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998.

νός ασφάλεια από τους εχθρούς αφετέρου καταφύγιο από την κακοκαιρία. Το λιμάνι του Ογχησμού είναι ανοιχτού τύπου ενώ οι άμεσα βορειότερες ηπειρωτικές ακτές είναι αλίμενες.⁷ Έτσι η Κασσιόπη είναι το πρώτο ασφαλές αγκυροβόλιο που συναντά ένα πλοίο μετά την ανοιχτή θάλασσα της Αδριατικής. Για τον λόγο αυτό αναφέρεται τόσο από τους αρχαίους συγγραφείς⁸ όσο και από τους ξένους περιηγητές⁹ και σημειώνεται στους πρώιμους χάρτες του νησιού ή απεικονίζεται σε σκίτσα¹⁰ (εικ. 2).

Τα λιμάνια της Κασσιόπης έχουν βάθος και μπορούν να δεχθούν μεγάλης χωρητικότητας πλοία. Επιπλέον η πεδιάδα, που εκτείνεται ως φυσική προέκταση των λιμανιών, είναι κατάλληλη για να τραβηχτούν και να τακτοποιηθούν τα εμπορεύματα αλλά και για να αναπτυχθούν εμπορο-ναυτικές εγκαταστάσεις και κατ' επέκταση οικισμός. Για τον λόγο αυτό προτιμήθηκε η Κασσιόπη από άλλα φυσικά λιμάνια της βορειοδυτικής Κέρκυρας.¹¹

Η ευρύτερη περιοχή διέθετε σε αφθονία δυο βασικά δομικά υλικά τα οποία θα ήταν και εμπορεύσιμα, τον ασβεστόλιθο και το ξύλο. Ο ασβεστόλιθος επιχωριάζει στο δυτικό τμήμα του ορεινού όγκου του Παντοκράτορα. Τον 19ο αι. μαρτυρούνται πέντε λατομεία στην ευρύτερη περιοχή.¹² Οι ασβεστόλιθοι με τους οποίους κατασκευάστηκαν η οχύρωση και τα ρωμαϊκά κτίσματα της Κασσιόπης είναι δυνατόν να εξορύχτηκαν από μικρές θέσεις λατόμευσης, οι οποίες εντοπίζονται ακόμα σήμερα στο λόφο εντός και εκτός του κάστρου.¹³ Άλλο δομικό

7. L. Hammond, *Epirus*, Oxford 1967, σ. 35-36. – Ι. Παρτζ, *Η Νήσος Κέρκυρα, Γεωγραφική Μονογραφία*, (μετάφραση Π. Βέγια), Κέρκυρα 1892, σ. 168-169.

8. Η ρωμαϊκή Κασσιόπη αναφέρεται στις αρχαίες πηγές από τον 1ο αι. π.Χ. έως τον 6ο αι. μ.Χ. από τους Κικέρωνα, Στράβωνα, Πλίνιο, Σουητώνιο, Πτολεμαίο, Άουλο Γέλλιο, Ουλπιανό και Προκόπιο. Βλ. και Ι. Μπουνιάς, *Κερκυραϊκά*, τ. Α', Αθήνα 1954, σ. 186-195, όπου όμως δε γίνεται διάκριση μεταξύ της ηπειρωτικής Κασσώπης και της Κασσιόπης της Κέρκυρας.

9. Leake W.M., *Travels in Northern Greece*, London 1835, σ. 92-95. – Goodisson W., *Historical and Topographical Essay upon the Islands of Corfu, Leucadia, Cephalonia, Ithaka and Zante*, London 1822, σ. 2. – Williams H.W., *Travels in Italy, Greece and the Ionian Islands*, Vol. II, Edinburgh 1820, σ. 153. – Dodwell E., *Classical and Topographical Tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806*, vol. I, London 1819, σ. 28.

10. Βλ. χάρτες της Κέρκυρας των Coronelli V. (1687), Camocio G. (1574), Cootwijck J. (1619), όπου σημειώνεται η θέση, συνήθως ως Casopo, αλλά και απεικονίσεις της ίδιας της Κασσιόπης των Dapper O. (1688) και Coronelli V. (1687) στο www.laskaridou.gr/eng/.

11. Τα παραπάνω συμπεράσματα προέκυψαν ύστερα από εκτενείς συζητήσεις με αλιείς της Κασσιόπης και της ευρύτερης περιοχής.

12. Ι. Παρτζ, *Η Νήσος Κέρκυρα, Γεωγραφική Μονογραφία*, ό.π., σ. 29. – Ι. Μπουνιάς, *Κερκυραϊκά*, τ. Α', ό.π., σ. 59-60. Μικρά λατομεία λειτουργούν και σήμερα

13. Ο εντοπισμός των θέσεων αυτών είναι αποτέλεσμα προσωπικής, επιτόπις έρευνας.

υλικό που αφθονούσε στο δυτικό τμήμα του Παντοκράτορα ήταν το ξύλο, κυρίως η δρυς, που ήταν επίσης κατάλληλη για καύσιμη ύλη¹⁴ αλλά και απαραίτητη στη ναυπηγική. Στα τέλη του 19ου αι. μαρτυρούνται ακόμη εκτεταμένοι δρυμώνες στο βορειοδυτικό τμήμα του νησιού.¹⁵

Η υδροδότηση του οικισμού ήταν εύκολη και βασιζόταν στα πηγάδια.¹⁶ Οι συχνές βροχοπτώσεις και τα παρακείμενα πρανή δημιουργούν πλούσιο και υψηλό υδροφόρο ορίζοντα στην πεδιάδα. Φρεάτια με γλυκό νερό υπάρχουν στην Κασσιόπη ακόμα και πλησίον της ακτής. Το κύριο πηγάδι του χωριού είναι ο λιθόκτιστος «Βενετσιάνος»,¹⁷ όπως ονομάζεται σήμερα, που εξυπηρετούσε μέχρι πρόσφατα την ευρύτερη περιοχή της Κασσιόπης άλλα και τα περαστικά πλοιάρια. Για τα «καλά νερά» της επισκέπτονταν επί ενετοκρατίας την Κασσιόπη τα πολεμικά πλοία, κυρίως δε οι γαλέρες¹⁸ (εικ. 2).

Λιθόκτιστα πηγάδια και αναβλύζοντα γλυκά ύδατα μαρτυρούνται μέσα στη θάλασσα μαζί με τοιχοποιίες.¹⁹ Όπως και σε άλλους παράκτιους οικισμούς στην απέναντι πλευρά των Στενών της Κέρκυρας, έτσι και στην Κασσιόπη φαίνεται ότι υπάρχουν βυθισμένες ρωμαϊκές και βυζαντινές αρχαιότητες, γεγονός που οφείλεται στην έντονη τεκτονική δραστηριότητα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα²⁰.

Στην Κασσιόπη έχουν ανασκαφεί συνολικά 12 θέσεις σε αντίστοιχα οικόπε-

14. Ως καύσιμη ύλη χρησιμοποιούσαν το ξύλο, ο ξυλάνθρακας αλλά και οι καρποί των δέντρων αυτών.

15. Στ. Βλασσόπουλος, «Στατιστικά και Ιστορικά Περί Κέρκυρας Ειδήσεις», στο *Κερκυραϊκά Χρονικά 21 (1977)*, σ. 2. Στα τέλη του 18ου αι. μαρτυρούνται 100.000 βελανιδιές στη βόρεια Κέρκυρα.

16. Όπως και άλλοι παράκτιοι ρωμαϊκοί οικισμοί, βλ. Akrivopoulou E. – Lazari K., «Urban Organasation of a Late Roman Settlement at Ladochori, Hgoumenitsa», στο *L' Illyrie Meridionale et L' Epire dans L' Antiquite*, 2005 σ. 411. – Σαλταγιάννη Ε. – Βασιλειάδης Σ. – Δρόσου Δ., «Η Ρωμαϊκή Κυριαρχία και η Ύστερη Αρχαιότητα στη Θεσπρωτία», *Ιόνιος Λόγος*, τ. Β, 2010, σ. 342.

17. Η τεχνική κατασκευής του είναι πράγματι ενδεικτική των ενετικών χρόνων, βλ. και Κοντογιάννη Ν. – Γρηγοροπούλου Ι., *Το Κάστρο της Μεθώνης*, ΤΑΠΑ, Αθήνα 2009, σ. 53, εικ. 50.

18. Τσίτσας Α., «Μια περιγραφή των Κορφών καμωμένη το 1630 από τον Στέφανο Μάστρακα», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας II (1974)*, σ. 72.

19. Τις πληροφορίες οφείλω στον κύριο Θεόφιλο Κουτσούρη και τον κύριο Γρηγόριο Σαρχαγιό, κατοίκους της Κασσιόπης. Η θέση είναι γενικά γνωστή ως «Λουτρά Νέρωνας». Βλ. επίσης Α.Δ. 26 (1971), Χρον., σ. 348, υποσημ. 2 και Πρέκα-Αλεξανδρή Κ., *Οι Αρχαιότητες της Κέρκυρας*, ΤΑΠΑ, Αθήνα 2010, σ. 70.

20. Πρβλ. το Βουθρωτό και τη Σαγιάδα. Βλ και ΑΒ' ΕΠΚΑ, *Ιστορικός και Αρχαιολογικός Ατлас Ελληνοαλβανικής Μεθορίου*, Ηγουμενίτσα 2008, σ. 28.

δα.²¹ Ο ρωμαϊκός οικισμός φαίνεται ότι αναπτύσσεται σε ολόκληρη την πεδιάδα μεταξύ των δυο λιμανιών και καταλαμβάνει έκταση 200 περίπου στρεμμάτων. Από τις 12 θέσεις, οι 8 απέδωσαν ευρήματα που χρονολογούνται από τους ανασκαφείς στη ρωμαϊκή περίοδο (εικ. 3). Σε μια θέση τα ευρήματα χρονολογούνται στη μετάβαση από τον 3ο στον 2ο αι. π.Χ., την περίοδο δηλαδή της παράδοσης του νησιού στους Ρωμαίους.²² Αυτά είναι και τα πρωιμότερα ευρήματα. Ο κύριος όγκος των χρονολογημένων ευρημάτων τοποθετείται από τον 1ο αι. έως τον 4ο αι. μ.Χ. Μια θέση αναφέρεται απλώς ως ρωμαϊκή.²³ Τρεις θέσεις παρουσιάζουν κατοίκηση τουλάχιστον έως τον 5ο αι. μ.Χ.²⁴ Σε τρεις θέσεις δεν δίνεται χρονολόγηση.²⁵ Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, ο οικισμός ιδρύθηκε τους δημοκρατικούς χρόνους, άκμασε την αυτοκρατορική περίοδο και συνέχισε να χρησιμοποιείται τη βυζαντινή εποχή.

Όσον αφορά τη διάρθρωση του οικισμού, παρατηρούμε πυκνότητα θέσεων στην παραλιακή ζώνη και χαλαρότερη δόμηση στα ενδότερα πεδινά.²⁶ Σε δυο θέσεις αποκαλύφθηκαν τμήματα δρόμων,²⁷ ο ένας με κατεύθυνση Β.-Ν., παράλληλος δηλαδή με τη σύγχρονη οδό που οδηγεί στο λιμάνι. Σε μια θέση έχουμε πιθανή λιμενική εγκατάσταση.²⁸ Σε οκτώ θέσεις αποκαλύφθηκαν κτηριακές εγκαταστάσεις. Από αυτές, μια μπορεί να χαρακτηριστεί με ασφάλεια ιδιωτική οικία²⁹ και μια άλλη δημόσιο κτήριο.³⁰ Σε δύο θέσεις εντοπίστηκε τμήμα οργανωμένου νεκροταφείου.³¹ Δεν εντοπίζονται σαφείς ζώνες δραστηριότητας, καθώς δεν έχουν αποκαλυφθεί εργαστηριακές εγκαταστάσεις, ούτε η αγορά. Φαίνεται

21. Οι πληροφορίες προέρχονται από τις εκθέσεις των ανασκαφών στο Αρχαιολογικό Δελτίο. Δημοσιευμένη είναι η πρώτη φάση της ανασκαφής του οικοπέδου Αφών Κύρου στο Κώστογλου-Δεσπίνη Κ., «Ανασκαφή εις Κασσιόπην Κέρκυρας», *ΑΑΑ IV (1971)*, τχ. 2, σ. 202-6, καθώς και η ανασκαφή στο οικόπεδο Σαρακηνού, στο Ζερνιώτη Δ., «Ταφικό Συγκρότημα από τη Ρωμαϊκή Πόλη της Κασσιόπης», *Κερμάτια Φιλίας*, τ. Β', Αθήνα 2009, σ. 279-287.

22. *ΑΔ 44 (1989)*, Χρονικά, σ. 301-2.

23. *ΑΔ 42 (1987)*, Χρονικά, σ. 344-5.

24. *ΑΔ 26 (1971)*, Χρονικά, σ. 347-9. – *ΑΔ 44 (1989)*, Χρονικά, σ. 301-2. – *ΑΔ 42 (1987)*, Χρονικά, σ. 345-6.

25. Είναι ωστόσο προφανές, κυρίως από την τοιχοδομία, ότι πρόκειται για ευρήματα ρωμαϊκής περιόδου.

26. Δε γνωρίζουμε αν η απουσία θέσεων στην ορεινή ζώνη είναι τυχαία ή πραγματική.

27. *ΑΔ 27 (1972)*, Χρονικά, σ. 483-4. – *ΑΔ 38 (1983)*, Χρονικά, σ. 261.

28. *ΑΔ 44 (1989)*, Χρονικά, σ. 301-2.

29. *ΑΔ 49 (1994)*, Χρονικά, σ. 422-4.

30. *ΑΔ 26 (1971)*, Χρονικά σ. 347-349. – *ΑΔ 27 (1972)*, Χρονικά, σ. 481-483. – Κώστογλου-Δεσπίνη Κ., «Ανασκαφή εις Κασσιόπην Κέρκυρας», *ό.π.*, σ. 202-6

31. *ΑΔ 41 (1986)*, Χρονικά σ. 123-4. – *ΑΔ 56-59 (2001-2004)*, Χρονικά, σ. 283-

πάντως πως το νεκροταφείο ήταν εκτός των τειχών και κατά μήκος της κεντρικής οδού, κατά τη συνήθεια της εποχής, ενώ το κύριο λιμάνι ήταν το ανατολικό³² και κοντά σε αυτό βρίσκονταν τα δημόσια κτήρια.³³

Η θέση του ιερού δεν έχει βρεθεί. Αναμφισβήτητα η κύρια λατρευόμενη θεότητα είναι ο Κάσσιος Δίας. Η λατρεία του στην Κασσιόπη μαρτυρείται στις πηγές από τον 1ο αι. μ.Χ., και επιβεβαιώνεται αρχαιολογικά από λατινικές³⁴ και ελληνικές³⁵ αναθηματικές επιγραφές και από τα νομίσματα της Κέρκυρας των αυτοκρατορικών χρόνων.³⁶ Είναι πιθανό το ιερό να βρισκόταν στη θέση που ιδρύθηκε αργότερα ο ναός της Παναγίας Κασσωπίτρας,³⁷ κατά τη συνήθεια της παλαιο-χριστιανικής εποχής³⁸ και όπως επιβιώνει έως σήμερα στην προφορική παράδοση.

Η ένθρονη μορφή του Κάσσίου Διός στα νομίσματα της Κέρκυρας είναι πιθανό να αναπαριστά το λατρευτικό άγαλμα που θα υπήρχε στον ναό του θεού στην Κασσιόπη.³⁹ Έτσι πρόκειται απλώς για τον τύπο του ένθρονου Δία που επιβιώνει από την κλασική εποχή στα νομίσματα των πόλεων της Πελοποννήσου.⁴⁰ Το όνομα του Κάσσίου Δία αναγράφεται επίσης σε νομίσματα της Σελεύκειας αλλά και σε επιγραφή που έχει βρεθεί στο Βουθρωτό.⁴¹

4. – Ζερνιώτη Δ., «Ταφικό Συγκρότημα από τη Ρωμαϊκή Πόλη της Κασσιόπης», ό.π., σ. 279-287.

32. Σε αυτό συνηγορεί μεταξύ άλλων και η θέση της κύριας πύλης του κάστρου. Στο δυτικό λιμάνι οδηγούσε μια πυλίδα.

33. Σαφείς ενδείξεις συνέχειας, αφού και σήμερα στα ίδια σημεία βρίσκεται η εκκλησία, το παλαιό σχολείο, το κοινόχρηστο πηγάδι κ.λπ.

34. A. Mystoxidi, *Delle Cose Corciresi*, 1848, ό.π., σ. 240-1, επιγραφές LXXV και LXXVI.

35. *ΑΔ 26 (1971)* Χρονικά, σ. 348. – Κώστογλου-Δεσπίνη Κ., «Ανασκαφή εις Κασσιόπην Κέρκυρας», ό.π., σ. 204, εικ. 1. – *ΑΔ 17 (1961/2)*, σ. 206, πιν. 230.

36. E. Tsourti – M.D. Trifiro, *Sylloge Nummorum Graecorum, Greece 5*, Academy of Athens, 2007, πιν. 37, αρ. 485, 486, 487 και πιν. 38, αρ. 490, όπου ο Ζεύς παριστάνεται ένθρονος

37. Ο ναός της Παναγίας Κασσωπίτρας είναι κηρυγμένο ιστορικό-διατηρητέο μνημείο (Π.Δ. 18.02.1925, Φ.Ε.Κ. 60/12-3-1925).

38. Εκτενής βιβλιογραφία στο Βελισσαρίου Π., «Αρχαιολογική Ένδειξη της Παρουσίας Βησιγόθων στη Φολόη και στον Ερύμανθο», *Μελετήματα 13*, Αθήνα 1991, σ. 271, υποσημ. 26.

39. Όπως στα νομίσματα της Αθήνας, της Επιδαύρου, του Άργους.

40. *Νομίσματα και Νομισματική*, ΤΑΠΑ 2001, σ. 187. Η μορφή του λατρευτικού αγάλματος του Διός στην Ολυμπία διασώζεται στα ηλιακά χάλκινα νομίσματα των ρωμαϊκών χρόνων.

41. Τζουβαρά-Σούλη Χρ., «Λατρευτικές Σχέσεις Ιονίων Νήσων και Ηπείρου», στα

Ο Κάσσιος Δίας ήταν μια θεότητα ανατολικής προέλευσης. Τη λατρεία την εισήγαγαν οι ρωμαίοι αυτοκράτορες κατά τα γνωστά ταξίδια τους στην ανατολή. Λατρεύονταν στο Κάσσιο όρος της Συρίας, όπου υπήρχε ιερό με αφιερώματα από ναυτικούς που γλίτωσαν τη θαλασσοταραχή.⁴² Σε λίθινη επιγραφή από την Κασσιόπη σημαντικό πρόσωπο του 2ου αι. μ.Χ. αφιερώνει στον Δία γιατί σώθηκε το πλοίο του από τρικυμία.⁴³ Είναι ενδιαφέρον ότι η ίδια λατρευτική πρακτική επιβίωσε έως τους υστεροβυζαντινούς χρόνους: τον 17ο αι. ο γνωστός κρητικός αγιογράφος Θεόδωρος Πουλάρχης, αφιέρωσε στον ναό της Κασσωπίτρας εικόνα της Παναγίας με αντίστοιχη επιγραφή.⁴⁴

Αν δεχτούμε ότι οι αγαλματικοί τύποι που συναντώνται σε μια περιοχή είναι αντιπροσωπευτικοί μιας λατρεύμενης θεότητας, τότε στην Κασσιόπη λατρεύονταν επίσης η Αθηνά,⁴⁵ ο Σάραπης⁴⁶ και η Ίσις,⁴⁷ που λατρεύονταν επίσης στην Νικόπολη,⁴⁸ αλλά και ο Ασκληπιός,⁴⁹ που ήταν η κύρια λατρεύμενη θεότητα στο Βουθρωτό.⁵⁰

Η μετάβαση στον Χριστιανισμό συνέβη πολύ αργά, όπως εικάζουμε από το

Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, τ. 3, Αργοστόλι 1991, σ. 251. Επίσης Τζουβαρά-Σούλη Χρ., «Λατρείες στη Κασσιόπη», *Φηγάς*, Ιωάννινα 1994, σ. 116. – Της Ιδίας, "The Cult of Zeus in Ancient Epirus", *L' Illyrie Meridionale et L' Epire dans L' Antiquite*, IV, De Boeckard, Paris 2002, σ. 530, όπου αναφέρεται ότι ο Κάσσιος Δίας λατρεύονταν επίσης στο Βουθρωτό και ότι η λατρεία του εκεί εισήχθη από την Κασσιόπη της Κέρκυρας. Θεωρώ ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι η αναθηματική αυτή επιγραφή σε κιονίσκο χρονολογείται στον 2ο αι. π.Χ.

42. Cook A.B., *Zeus* vol. II, σελ. 906-7 και 984-5.

43. Πρόκειται για τον Κυντίλιο Καρποφόρο Εφέσιο, Αρχιγραμματέα Ξυστού, ο οποίος τιμήθηκε στους Δελφούς και την Ολυμπία, βλ. *A.A.* 17 (1961/2), σ. 206.

44. Βοκοτόπουλος Π., *Εικόνες της Κέρκυρας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, σ. 127-8, εικ. 239, 240.

45. «εκ Κασσιώπης» προέρχεται μαρμαρίνη κεφαλή φέρουσα κράνος, Κώστογλου-Δεσπίνη Κ., «Ανασκαφή εις Κασσιόπην Κέρκυρας», *ό.π.*, σ. 202, υποσ. 5.

46. Πρέκα-Αλεξανδρή Κ., *Οι Αρχαιότητες της Κέρκυρας*, *ό.π.*, σελ. 70.

47. *ΑΔ* 1888, σ. 43, αρ. 20. Πρόκειται για χάλκινο αρχαϊστικό αγαλμάτιο Ίσιδος που κρατά σείστρο.

48. Στο Μουσείο Νικόπολης υπάρχει ολόσωμο άγαλμα της Αθηνάς με κράνος. Για τις αναφερόμενες λατρείες στη Νικόπολη βλ. Παπαδημητρίου Α. – Καρούτα Ο., *Ο Αρχαιολογικός Χώρος της Νικόπολης*, Πρέβεζα 2003, σ. 29-30

49. «εκ Κασσιώπης» προέρχεται τμήμα μαρμαρίνου αγάλματος με ράβδο στην οποία περιελίσσεται όφης, βλ. Κώστογλου-Δεσπίνη Κ., «Ανασκαφή εις Κασσιόπην Κέρκυρας», *ό.π.*, 202, υποσ. 5.

50. Melfi M., "The Sanctuary of Asclepius", στο Hansen I. – Hodges R., *Roman Butrint, An Assessment*, Oxbow Books, Oxford 2007, σ. 17-32.

χάλκινο αναθηματικό πλακίδιο στον Κάσσιο Δία, το οποίο χρονολογείται τον 4ο αι. μ.Χ.,⁵¹ γεγονός που μαρτυρά την ισχυρή επιρροή που ασκούσε το αρχαίο ιερό.

Ο οχυρωματικός περίβολος της Κασσιόπης⁵² τοποθετείται χρονικά στον 6ο αι. μ.Χ., σύμφωνα με τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα.⁵³ Μια πρώιμη οικοδομική φάση όμως ίσως ανάγει την κατασκευή του στη ρωμαϊκή περίοδο.⁵⁴ Αρχιτεκτονικά, το κάστρο της Κασσιόπης παρουσιάζει πολλές αναλογίες με αυτό του Ογγησμού⁵⁵ και δευτερευόντως με το παλαιοχριστιανικό τείχος της Νικόπολης.⁵⁶ Πάντως, τόσο οι στρατιωτικές συρράξεις στους δημοκρατικούς χρόνους όσο και οι επιδρομές των Γότθων από τα τέλη του 3ου αι. και εξής, δικαιολογούν την κατασκευή οχύρωσης στην Κασσιόπη τη ρωμαϊκή εποχή. Το ερώτημα που τίθεται είναι εάν το κάστρο λειτουργούσε μόνο ως καταφύγιο⁵⁷ ή αν ο ρωμαϊκός οικισμός ήταν αρχικά οχυρωμένος και επεκτάθηκε εκτός των τειχών με την επικράτηση της *pax romana*, όπως στην περίπτωση του Βουθρωτού.

Όσον αφορά τη σύσταση του πληθυσμού, στις λίγες επιγραφές που έχουν σωθεί παρατηρούμε μια αρμονική αναλογία μεταξύ λατινικών και ελληνικών κύριων ονομάτων και μπορούμε να συμπεράνουμε την συνύπαρξη ρωμαίων και ελλήνων στον οικισμό. Η συνύπαρξη αυτή είναι επίσης εμφανής στη θρησκεία και στα ταφικά έθιμα⁵⁸. Κι ενώ σε γενικές γραμμές τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα δεν

51. ΑΔ 26 (1971), Χρονικά, σ. 348. – Κώστογλου-Δεσπίνη Κ., «Ανασκαφή εις Κασσιόπην Κέρκυρας», ό.π., σ. 204, εικ. 1

52. Το κάστρο της Κασσιόπης είναι κηρυγμένο ιστορικό διατηρητέο μνημείο με το Φ.Ε.Κ. 35/Β/2-2-62.

53. Το Ανασκαφικό Έργο της 21ης ΕΒΑ στο Από το Ανασκαφικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων 2000-2010, ΥΠΠΟΤ, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Αθήνα 2012, σ. 384.

54. Πρέκα-Αλεξανδρή Κ., *Οι Αρχαιότητες της Κέρκυρας*, ό.π., σ. 68-69, εικ. 97. – Τησαρχόντου Η., *Τα Φρούρια της Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1979, σ. 30-1. – Δαφνής Κ., *Κερκυραϊκά Χρονικά Ι (1951)*, σ. 17. Αντίθετα, οι Σ. Βογιατζής και Α. Ραπτάκη, θεωρούν ότι ο περίβολος του κάστρου είναι κατασκευασμένος «σε μια και μοναδική οικοδομική φάση», βλ. Βογιατζής Σ. – Ραπτάκη Α., «Το Κάστρο της Κασσιόπης», *Περί Ιστορίας*, τ. 5, σ. 23.

55. Για την οχύρωση του Ογγησμού στο Hodges R., *Saranta, Ancient Onchesmos*, Bountint Foundation 2007, σ. 20-22. Για την αρχιτεκτονική του κάστρου της Κασσιόπης με σχέδια και αναπαράστάσεις στο Βογιατζής Σ. – Ραπτάκη Α., «Το Κάστρο της Κασσιόπης», ό.π., σ. 13-34.

56. Κυρίως όσον αφορά την εναλλαγή ημικυκλικών και πολυγωνικών μεσοπυργίων αλλά και την τραπεζοειδή κάτοψη.

57. Ως καταφύγιο λειτουργούσε το κάστρο της Παραμυθιάς για τη Φωτική και πιθανότατα το κάστρο της Ηγουμενίστας για το Λαδοχώρι.

58. Η συνύπαρξη ελληνικών και ρωμαϊκών θεοτήτων, η χρήση του ελληνικού χαρώνειου σε ρωμαϊκού τύπου τάφους κ.λπ.

μαρτυρούν μνημειακότητα ή άλλη προσπάθεια εντυπωσιασμού και κοινωνικής επιβολής,⁵⁹ ωστόσο τα τέσσερα αποκαλυφθέντα ταφικά μνημεία υποδηλώνουν την ύπαρξη μιας ελίτ εύπορων ρωμαίων ή ελλήνων με εκρωμαϊσμένα ήθη.⁶⁰

Επιγραφικές πληροφορίες για το πολίτευμα ή την διοίκηση του οικισμού δεν έχουμε, όπως έχουμε για παράδειγμα στη Φωτική Θεσπρωτίας⁶¹ ή τον Πάνορμο Κεφαλονιάς.⁶² Το μόνο σχετικό στοιχείο είναι μια λατινική αναθηματική επιγραφή από έναν απελεύθερο.⁶³ Πληροφορίες για τον θεσμό των απελευθερών στην ευρύτερη περιοχή αντλούμε από τις γνωστές εντοιχισμένες επιγραφές στο Βουθρωτό.⁶⁴

Στοιχεία για τις διευρυμένες εμπορικές επαφές της Κασσιόπης εξαγούμε από ευρήματα όπως τα λυχνάρια, των οποίων η θεματολογία και τα εγχάρακτα ονόματα των κεραμέων μαρτυρούν εισαγωγές από εργαστήρια της Κορίνθου, της Αθήνας και της Πάτρας.⁶⁵ Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι ανάγλυφοι σκύφοι,⁶⁶ τυπικά δείγματα του κορινθιακού εργαστηρίου. Η εύρεση ωστόσο μεγάλου αριθμού τέτοιων σκύφων στο νησί θα μπορούσε να εγείρει ζήτημα ύπαρξης τοπικού εργαστηρίου που μιμείται τα κορινθιακά πρότυπα.⁶⁷ Την άνθηση του εμπορίου και την οικονομική ανάπτυξη μαρτυρά επίσης η κοπή νομισμάτων και η εύρεση δημόσιου χάλκινου σταθμίου.⁶⁸

59. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απουσία ψηφιδωτών δαπέδων και ανάγλυφων σαρκοφάγων.

60. Ένα στο οικόπεδο Γάτου και τρία στο οικόπεδο Σαρακηνού. Επικρατεί ο ορθογώνιος τύπος με προθάλαμο. Ανάλογα ταφικά μνημεία συναντάμε στη Μαζαρακιά, στο Λαδοχώρι, στη Νικόπολη.

61. Σαμαράς Δ., *Η Ρωμαϊκή Αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, Ιωάννινα 1994, σ. 19-20 και 113-117.

62. Το Ανασκαφικό Έργο της ΛΕ' ΕΠΚΑ στο *Ανασκαφικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων, 2000-2010*, ό.π., σ. 375-6, εικ. 18-21.

63. A. Mystoxidi, *Delle Cose Corciresi*, ό.π., σ. 241, επιγραφή LXXVI.

64. Bowden W., "Butrint and Nicopolis: Urban Planning and the Romanization of Greece and Epirus", στο Hansen I. – Hodges R., *Roman Butrint, An Assessment*, ό.π., σ. 203-4, εικ. 11.15. – Ceka N., *Ο Βουθρωτός, Η Ιστορία και τα Μνημεία*, Τίρνα 2009, σ. 48-9, εικ. 45.

65. Συναντάμε εγχάρακτα τα ονόματα των γνωστών κεραμέων, Καλλίστου και Ζωσιμά. Για το όνομα του Ελλαδίου βλ. Πετρόπουλος Μ., *Τα Εργαστήρια των Ρωμαϊκών Λυχναρίων της Πάτρας και το Λυχνομαντείο*, ΤΑΠΑ, Αθήνα 1999, πιν. 64, Μ10. Γενικά, κινητά ευρήματα όμοια με τα λίγα δημοσιευμένα της Κασσιόπης συναντάμε στα μουσεία Ηγουμενίτσας, Νικόπολης και Λευκάδας, προφανώς προερχόμενα από τις ίδιες αγορές.

66. ΑΔ 26 (1971), πιν. 32.

67. Για την υπόθεση αυτή βλ. Winkes R., *Kerkyra, Artifacts from the Palaiopolis*, Brown University, 2004, σ. 54-57.

68. ΑΔ 26 (1971), Χρονικά, σ. 348.

Ενδιαφέρον θα είχε τέλος να εξετάσουμε τη σχέση του οικισμού με την περιφέρειά του. Στα παράλια της βόρειας Κέρκυρας δεν εντοπίζεται άλλος οργανωμένος ρωμαϊκός οικισμός, η ρωμαϊκή παρουσία όμως δηλώνεται έντονα με την αποκάλυψη εκτεταμένης και πλούσιας αγροτικής έπαυλης στον κόλπο του Αγίου Γεωργίου.⁶⁹ Η έπαυλη φέρει τα χαρακτηριστικά των ρωμαϊκών αγροτικών επαύλεων της περιφέρειας του Βουθρωτού, της Φωτικής, της Νικόπολης, και είναι ενδεικτική της οικονομίας που στηριζόταν στην εκμετάλλευση μεγάλων αγροτεμαχίων από λίγους πλούσιους γαιοκτήμονες.⁷⁰ Το ερώτημα που μπορεί να τεθεί εδώ είναι εάν οι παράκτιες πεδιάδες της βόρειας Κέρκυρας αποτελούν το *territorium* της ρωμαϊκής Κασσιόπης ή αν σε αυτές αναπτύσσονται μικρές, ανεξάρτητες οικιστικές μονάδες. Μελλοντικές έρευνες ίσως μας δώσουν περισσότερα στοιχεία για την οργάνωση και την οικονομία της κερκυραϊκής υπαίθρου κατά τη ρωμαϊκή περίοδο.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι η Κασσιόπη ήταν κυρίως ένα θρησκευτικό κέντρο χάρη στην εμβέλεια του ιερού του και ένα πολυσύχναστο αγκυροβόλιο χάρη στα λιμάνια του. Επίσης θα λειτουργούσε ως εμπορικός σταθμός⁷¹ και στάση τροφοδοσίας των πλοίων. Η ανάπτυξη της από τον 1ο έως τον 4ο αι μ.Χ. συμβαδίζει με την ίδρυση και την ανάπτυξη ανάλογων ρωμαϊκών οικισμών στα δυτικά παράλια του σημερινού αλβανικού και ελλαδικού χώρου. Η Κασσιόπη ίσως πρέπει να εξετάζεται υπό το πρίσμα και σε άμεση συνάρτηση με την ανοικοδόμηση και νομισματική ανάπτυξη της Φοινίκης και τη μετατροπή του Ογχησμού σε βασιικό λιμάνι διακίνησης των εμπορευμάτων από και προς την ηπειρωτική ενδοχώρα,⁷² την επέκταση του Βουθρωτού και την ανάπτυξη ρωμαϊκού οικισμού στην πεδιάδα της Βίρνα, τη δραστηριότητα ρωμαίων γαιοκτημόνων όπως ο Πομπώνιος Αττικός στις παράκτιες πεδιάδες της αρχαίας Ηπείρου αλλά και την εγκατάσταση ρωμαίων εποίκων (*negotiatores*) στις περιοχές αυτές⁷³ (εικ. 4).

69. *AD* 43 (1988), σ. 344-5.

70. Τα μεγάλα αρχοντικά του 17ου και 18ου αι. στις ίδιες πεδιάδες της βόρειας Κέρκυρας αποτελούν μια εύγλωττη συνέχεια του φαινομένου στους νεότερους χρόνους.

71. Περισσότερα συμπεράσματα για το εμπόριο θα μπορούσαμε να εξάγουμε από τη μελέτη των άφθονων θραυσμάτων αμφορέων. Επίσης, θα πρέπει να αναλογιστούμε και τη δυνατότητα μεταποίησης και μεταπώλησης προϊόντων από τα λιμάνια της Κασσιόπης, δεδομένου ότι οι χαμηλοί ορεινοί όγκοι του Παντοκράτορα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως βοσκοτόπια. Η κτηνοτροφία ήταν βασική πηγή πλούτου για τους Ρωμαίους. Η δραστική μείωση δασών επί ρωμαιοκρατίας οφείλεται εν μέρει σε αυτή τη δραστηριότητα.

72. Hodges R., *Saranta, Ancient Onchesmos*, ό.π., σ. 22-23 και 37-38.

73. Ριζάκης Α., «Συμβολή στη Μελέτη του Ρωμαϊκού Αποικισμού της ΒΔ Πελοποννήσου», στο *Μελετήματα* 10, Αθήνα 1990, σ. 322. – Σαλταγκιάννη Ε. - Βασιλειάδης Σ. - Δρόσου Δ., «Η Ρωμαϊκή Κυριαρχία και η Ύστερη Αρχαιότητα στη Θεσπρωτία», ό.π., σ. 339-

Πολλές αναλογίες διαπιστώνουμε επίσης με νεοαποκαλυφθέντες ρωμαϊκούς οικισμούς όπως το Λαδοχώρι Ηγουμενίτσας⁷⁴ και ο Πάνορμος Κεφαλονιάς⁷⁵ αλλά και με τη Φωτική⁷⁶ στην ενδοχώρα της Θεσπρωτίας, τη Νικόπολη, τη Δύμη και την Πάτρα νοτιότερα.

Στο τέλος της ρωμαϊκής περιόδου η Κασσιόπη παρουσιάζει σημάδια καταστροφής. Σε τρία ανεσκαμμένα οικόπεδα μαρτυρούνται ίχνη πυρκαγιάς,⁷⁷ η οποία μπορεί να αποδοθεί είτε σε βαρβαρικές επιδρομές είτε στους σεισμούς που πλήττουν και άλλους οικισμούς των δυτικών παραλίων, όπως το Βουθρωτό,⁷⁸ τη Νικόπολη⁷⁹ και την Πάτρα.⁸⁰ Παρόλα αυτά η πόλη συνέρχεται γρήγορα και η θέση, κυρίως χάρη στην ύπαρξη οχύρωσης, χρησιμοποιείται αδιάκοπα σε όλη τη βυζαντινή περίοδο.

342. Η απασχόληση Κερκυραίων στις ιχθυοκαλλιέργειες στο Βιβάρι και αντίστροφα Ηπειρωτών στα βοσκοτόπια του Παντοκράτορα τους τελευταίους αιώνες, είναι ενδεικτική της αδιάκοπης αλληλεπίδρασης των δυο περιοχών, βλ. και Leake W.M., *Travels in Northern Greece*, ό.π., σ. 95.

74. Αναφέρω ακόμη ενδεικτικά τη χρονολόγηση των δυο νεκροταφείων από τον 1ο έως τον 4ο αι. π.Χ., τη χρήση του χαρώνειου στις ταφές, την ομοιότητα στα κτερίσματα, όπως τα γυάλινα αγγεία, που μαρτυρούν εισαγωγές από τα ίδια εργαστήρια.

75. Εκτός από τα αρχαιολογικά ευρήματα, με τον Πάνορμο (Φισκάρδο) υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά και ως προς τη γεωγραφική θέση.

76. Από τις πηγές μπορούμε να συνάγουμε αμεσότερη σύνδεση της Κασσιόπης με τη Φωτική κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο.

77. *ΑΙ 26 (1971)*, Χρονικά σ. 349. – *ΑΙ 41 (1986)*, Χρονικά, σ. 122. – *ΑΙ 42 (1987)*, Χρονικά, σ. 345.

78. Hansen I. – Hodges R., *Roman Butrint, An Assessment*, Oxbow Books, Oxford 2007, σ. 11.

79. Παπαδημητρίου Α. – Καρούτα Ο., *Ο Αρχαιολογικός Χώρος της Νικόπολης*, ό.π., σ. 25.

80. Παπαποστόλου Ι.Α., «Θέματα Τοπογραφίας και πολεοδομίας των Πατρών κατά τη Ρωμαιοκρατία», στο *Μελέτηματα 13*, Αθήνα 1991, σ. 316.

Περίληψη / Summary

Στην παρούσα ανακοίνωση γίνεται μια προσπάθεια, ώστε η ανάπτυξη του ρωμαϊκού οικισμού της Κασσιόπης στη βόρεια Κέρκυρα να ενταχθεί σε ένα ευρύτερο γεωγραφικό και ιστορικο-πολιτικό πλαίσιο. Προσδιορίζεται η σχέση του οικισμού με την αγροτική περιφέρειά του και η αλληλεπίδραση του με ανάλογους παράκτιους ρωμαϊκούς οικισμούς της δυτικής Ελλάδας και Αλβανίας.

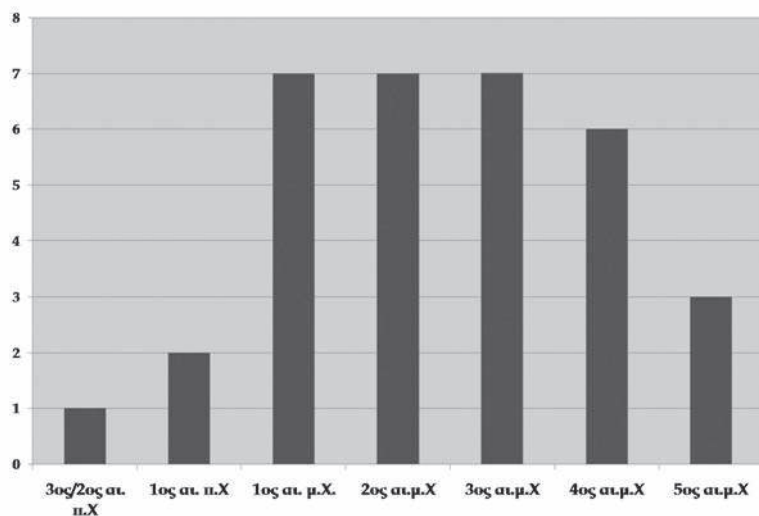
This announcement explores the development of the roman settlement of Kassiopi, in northern Kerkyra, in a wider geographical, historical and political context. It determines the relationship between the settlement and its rural area, and the interaction between Kassiopi and other Roman settlements along the shores of western Greece and Albania.

Εικ. 1. Το ακρωτήριο της Κασσιόπης και ο σύγχρονος οικισμός (πηγή: google maps).

Εικ. 2. Απεικόνιση της Κασσιόπης από τον Dapper O., (1688). Ο οικισμός παριστάνεται οχυρωμένος. (πηγή: www.laskaridou.gr/eng/).

Εικ. 3. Γραφική παράσταση με τη συνάρτηση των 8 θέσεων και των αιώνων χρήσης τους (πηγή: Ε. Μπουινιά).

Εικ. 4. Χάρτης όπου καταδεικνύεται η γεωγραφική σχέση της Κασσιόπης με τη Φοινίκη, τον Ολλυμμό και το Βουθρωτό.

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΙΑ*

Γουλιέλμα-Κυριακή Αυγερινού

Η γεωγραφική θέση της Κέρκυρας, στη μέση της θαλάσσιας οδού που οδηγεί από τη δυτική Ελλάδα στην Ιταλία και τη Σικελία, συνετέλεσε στην ανάπτυξη του νησιού από πολύ νωρίς. Οι πρώτοι άποικοί της, οι Ερετριείς, εξεδιώχθησαν από τους Κορινθίους στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ. Ο εμπορικός όμως ανταγωνισμός και η στρατηγική θέση του νησιού υπήρξαν παράγοντες καθοριστικοί για τις σχέσεις της αποικίας με τη μητρόπολη, οι οποίες δεν υπήρξαν αρμονικές.

Ο Ηρόδοτος (3. 48-53) και ο Θουκυδίδης (1. 13.4) παρέχουν λόγους για τη διάσημη εχθρότητα μεταξύ αυτών των τόπων, που έλαβαν χώρα αρκετά προτού οι Κερκυραίοι ξεκίνησαν να κόβουν νομίσματα.

Στην αρχή του τελευταίου τέταρτου του 6ου π.Χ. αιώνα, η χρήση των νομισμάτων ως μέσο συναλλαγής είχε εξαπλωθεί σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο και οι Κερκυραίοι είχαν είτε να χρησιμοποιήσουν τα νομίσματα που είχαν κοπεί από ξένα νομισματοκοπεία, είτε να συναλλάσσονται με μη διαμορφωμένα σε μορφή νομίσματος πολύτιμα μέταλλα, ή τέλος να κόψουν τα δικά τους νομίσματα.

Μη διαμορφωμένα σε νομίσματα πολύτιμα μέταλλα θα ήταν όχι και τόσο αρμόζον και έτσι γρήγορα υιοθέτησαν και καθιέρωσαν το δικό τους νομισματοκοπείο. Οι Κερκυραίοι, όπως οποιοσδήποτε άλλος, θα είχαν πολλούς λόγους να κόψουν τα δικά τους νομίσματα από το να είναι εξαρτημένοι από τις κοπές άλλων πόλεων, πάνω στις οποίες δεν θα είχαν κανένα έλεγχο.

Ο κύριος λόγος για την τοπική νομισματοκοπία στην Κέρκυρα ήταν αναμφισβήτητα να διατηρηθεί η κυκλοφορία αργύρου στο νησί. Δεν υπάρχει πηγή αργύρου στην Κέρκυρα και οι κάτοικοι του νησιού, όπως οι Κορινθίοι, πιθανότατα αποκτούσαν τον άργυρο μέσω του εμπορίου.

Τα ιλλυρικά ορυχεία αργύρου θα πρέπει να ληφθούν υπόψη ως μία πιθανή πηγή αργύρου για τα κερκυραϊκά νομίσματα. Καθόλου αβέβαιη είναι η θεωρία

* Η παρούσα ανακοίνωση αποτελεί μέρος της διδακτορικής μου διατριβής, η οποία βρίσκεται στο στάδιο της συγγραφής και θα υποβληθεί στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο, και δεν υποστηρίζεται, σε αυτό το στάδιο γραφής, από τις απαραίτητες παραπομπές και σημειώσεις θεωρητικού ή τεκμηριακού χαρακτήρα. Δόθηκε για δημοσίευση μόνο για τη θεματική πληρότητα των υπό έκδοση Πρακτικών.

ότι ο έλεγχος των ορυχείων αργύρου στα βορειοδυτικά αποτελούσε τον πραγματικό λόγο για την σύγκρουση μεταξύ της Κέρκυρας και της Κορίνθου. Ο Στράβων (5.326) αποτελεί τη μοναδική αρχαία πηγή για την ύπαρξη αυτών των ορυχείων.

Ανόμοια από τους Αθηναίους, οι Κερκυραίοι θα αποστρέφονταν το να επιτρέπουν να απομακρύνεται ο άργυρός τους από το νησί και η ανεξάρτητη νομισματοκοπία θα ελεγχόταν με προσοχή.

Εκτός από τη μετατροπή του αργύρου που ερχόταν στο νησί σε μια ελεγχόμενη ποσότητα, αυτά τα νομίσματα θα είχαν το δευτερεύον πλεονέκτημα να προμηθεύουν τους Κερκυραίους με εξαίρετα μέσα για την συλλογή των λιμενικών φόρων και των τελών μεταφοράς. Ήταν επίσης ένας τρόπος να κρατούν μέρος του όγκου χρημάτων που έφτανε προς και από το θησαυροφυλάκιο/ταμείο.

Με την αποδοχή μόνο κερκυραϊκών νομισμάτων για οποιαδήποτε συναλλαγή στο νησί τους, θα λάμβαναν ακόμη περισσότερα έσοδα μέσω των φόρων που χρεώνονταν στον άργυρο, τον οποίο άλλοι θα έπρεπε να αλλάζουν για το αποδεχτό κερκυραϊκό νόμισμα. Το να επιτρέπεται να χρησιμοποιούνται μόνο τα κερκυραϊκά νομίσματα για συναλλαγές στο νησί απαιτούσε μια πολύ σφιχτά ελεγχόμενη εμπορική αγορά, αλλά αυτό θα το περίμενε κανείς σε ένα καλά οργανωμένο εμπορικό κέντρο. Η πλούσια νομισματοκοπία της Κέρκυρας, από τους αρχαϊκούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους, είναι αψευδής μάρτυρας της οικονομικής ισχύος του νησιού στην αρχαιότητα.

Οι κερκυραϊκοί στατήρες ήταν από τα σπουδαιότερα νομίσματα που κυκλοφόρησαν στον βορειοδυτικό ελλαδικό χώρο, αν εξαιρέσουμε τις κοπές της Κορίνθου με την παράσταση του Πήγασου, τους γνωστούς μας πώλους. Ο κύριος νομισματικός τύπος της αρχαϊκής νομισματοκοπίας της Κέρκυρας είναι οι στατήρες με την παράσταση της αγελάδας που θηλάζει το μοσχράκι της στην εμπρόσθια όψη και φυτικό κόσμημα σε έγκοιλο τετράγωνο στην οπίσθια.

Τα νομίσματα αυτά έχουν κοπεί σύμφωνα με τον Κερκυραϊκό σταθμητικό κανόνα, ο οποίος ήταν πλησιέστερος προς τον Αιγινητικό παρά προς τον Κορινθιακό ή τον Ευβοϊκό. Ο Κερκυραϊκός σταθμητικός κανόνας, ο οποίος δημιουργήθηκε σε περίοδο οικονομικής ευημερίας για το νησί, υιοθετήθηκε από τα νησιά Κεφαλονιά και Ζάκυνθο, καθώς και από πόλεις (Ρήγιο, Ιμέρα, Ζάγκλη, Νάξο) της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας.

Η παράσταση της αγελάδας που θηλάζει το μοσχράκι της πιθανότατα εισήχθη από τους Ερετρίεις, τους πρώτους αποίκους της, καθώς η παράσταση αυτή απαντάται επίσης στα νομίσματα της Ερέτριας και της Καρύστου. Ο τύπος της αγελάδας που θηλάζει ένα μοσχράκι είναι αρχαιότατος και σαφώς ανατολικής προέλευσης. Απαντά στην τέχνη της Αιγύπτου, της Ασσυρίας, της Περσίας, της Λυκίας και της Φοινίκης, καθώς και της μινωικής Κρήτης. Είναι σύμβολο

της Ασιατικής θεάς της φύσης, που η λατρεία της εισήχθη σε διάφορες ελληνικές πόλεις με το εμπόριο και ταυτίστηκε με τοπικές θεότητες της Ήρας ή της Άρτεμης. Στην Εύβοια βρίσκουμε ίχνη της λατρείας αυτής και ίσως σε αυτή οφείλεται ο τύπος της αγελάδας με το μοσχάρι.

Το διπλό φυτικό κόσμημα του οπισθότυπου θεωρείτο παλαιότερα ότι παρίστανε τους κήπους του Αλκινόου, επισημαίνοντας το ένδοξο μυθολογικό παρελθόν του νησιού, ή ότι ήταν συνδυασμός από γραμμές χωρίς σημασία, δηλαδή απλό διακοσμητικό, ή ότι πρόκειται για ηλιακό τύπο, και ήταν συνδεδεμένο με τη λατρεία του Διός του Αρισταίου ή του Απόλλωνος Νομίου, ή τέλος ότι συμβόλιζε τα άστρα των Διοσκούρων. Νεότεροι, όμως, μελετητές πιστεύουν ότι πρόκειται για ένα απλό φυτικό κόσμημα, το οποίο απαντάται και σε νομίσματα άλλων πόλεων.

Το φυτικό αυτό κόσμημα που δεν εμφανίζεται μόνο στα νομίσματα της Κέρκυρας, αλλά και της Κυρήνης, της Μιλήτου, της Κνωσού και άλλων πόλεων, προέρχεται από παράσταση ανθών και συνδέεται με τη λατρεία του Απόλλωνα Αρισταίου. Στην Κέρκυρα λατρευόταν σαν *Αγρεύς* ή *Ζεύς Αριστος* προστάτης των ποιμνίων και συνδεόταν με την παραγωγή του ελαίου και τη μελισσοκομία.

Οι αρχαϊκές κοπές της Κέρκυρας χρονολογούνται στα τέλη του 6ου αιώνα, γύρω στο 520 π.Χ., και περιλαμβάνουν εκτός από τους στατήρες και μικρότερες υποδιαίρεσεις, με παράσταση την προτομή βοδιού στην εμπρόσθια όψη και αστέρι σε έγκοιλο τετράγωνο στην οπίσθια. Είναι η εποχή αυτή, μετά το τέλος του Περίανδρου (585 π.Χ.), όπου η Κέρκυρα απέκτησε οριστικά την πολυπόθητη ανεξαρτησία της. Τέλος 6ου - αρχές 5ου π.Χ. αιώνα, είναι περίοδος οικονομικής ευρωστίας για το νησί, κατά την οποία παρατηρείται οικοδομική ανάπτυξη και καλλιτεχνική δημιουργία. Γίνονται ανακαινίσεις σε παλαιά μεγάλα ιερά. Κτίζονται καινούργιοι ναοί όπως του Καρδαχίου, της Ρόδας και του Διονύσου, στην περιοχή του Φιγαρέτου. Τα πιο σημαντικά αφιερώματα της Κέρκυρας στα μεγάλα πανελλήνια ιερά χρονολογούνται στην εποχή αυτή, όπως: οι χάλκινοι βόες στους Δελφούς και την Ολυμπία, που στήθηκαν για επίδειξη πλούτου και δόξας. Την περίοδο αυτή η Κέρκυρα εκτός από ικανούς εμπόρους και ναυτικούς έχει να επιδείξει και αγωνιστές σε πανελλήνιους αγώνες. Είναι η εποχή κατά την οποία ναυπηγείται ο αξιόλογος κερκυραϊκός στόλος με τις 60 τριήρεις.

Ο χαρακτηριστικός αυτός για την περιοχή, καθώς και για τις πόλεις της Ιλυρίας, Δυρράχιο και Απολλωνία, εικονογραφικός τύπος, εξακολουθούσε να χαράσσεται σε μία πιο εξελιγμένη μορφή στα νομίσματα της Κέρκυρας για τρεις ολόκληρους αιώνες.

Στις μεταγενέστερες κοπές, το πέταλο του νομίσματος γίνεται πιο λεπτό και η αυστηρότητα των περιγραμμάτων χάνεται. Η ειδυλική παράσταση της αγελάδας που θηλάζει το μοσχάρι της γίνεται πιο αδρή, ενώ το έγκοιλο τε-

τράγωνο γίνεται γραμμικό, και στο πεδίο προστίθενται διάφορα σύμβολα, καθώς και η επιγραφή ΚΟΡ, η οποία υποδηλώνει τα αρχικά της πόλης, που είναι η εκδίδουσα αρχή.

Τον 4ο αιώνα, και συγκεκριμένα μετά την κατάληψη της Κορίνθου από τον Φίλιππο Β', η Κέρκυρα, καθώς και οι άλλες αποικίες της Κορίνθου, υιοθέτησε τη νομισματοκοπία και τον κορινθιακό σταθμητικό κανόνα και έκοψε στατήρες όμοιους με αυτούς της Κορίνθου. Οι στατήρες κορινθιακού τύπου κυκλοφόρησαν ευρέως σε «θησαυρούς» που κρύβονται στη νότια Ιταλία και τη Σικελία. Στην εμπρόσθια όψη απεικονίζεται ο Πήγασος και στην οπίσθια η κεφαλή της Χαλινίτιδας Αθηνάς. Η επιγραφή ΚΟΡ, κυρίως σε μονογράφημα, ή το γράμμα Κ, υποδηλώνει την εκδίδουσα αρχή και διακρίνει τα νομίσματα της Κέρκυρας από αυτά της Κορίνθου και των άλλων πόλεων.

Παράλληλα με τους στατήρες η Κέρκυρα έκοψε τον 4ο αιώνα και μικρές υποδιαιρέσεις, δραχμές, ημίδραχμα και διώβολα, με παραστάσεις ως επί το πλείστον αναφερόμενες στη διονυσιακή λατρεία, όπως αμφορέα, κάνθαρο, θύρσο, κεφαλή Διονύσου κ.λπ.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορία του νησιού έχουν οι χάλκινες κοπές που χρονολογούνται στον 3ο αιώνα π.Χ. και είναι πολυάριθμες τόσο σε αριθμό κοπών, όσο και σε ποικιλία τύπων. Η πρόρα πλοίου που απεικονίζεται στην εμπρόσθια όψη τους πιστεύεται ότι είναι ανάμνηση των ναυτικών αγώνων που εγίνοντο προς τιμήν του Ποσειδώνα, του Διονύσου ή του Αχτίου Απόλλωνος.

Το 229 π.Χ. η Κέρκυρα υποτάχθηκε στους Ρωμαίους, διατήρησε όμως την αυτονομία της. Τα αργυρά νομίσματα της εποχής αυτής είναι δίδραχμα και δραχμές με παράσταση την κεφαλή του Διονύσου στεφανωμένη με φύλλα κισσού ή της Διώνης πεπλοφόρου, της Αφροδίτης και του Απόλλωνος στην εμπρόσθια όψη και τον Πήγασο με την επιγραφή ΚΟΡ στην οπίσθια.

Στα χάλκινα νομίσματα απεικονίζεται η κεφαλή του Ηρακλέους ή του Ποσειδώνος στην εμπρόσθια όψη και πρόρα πλοίου με την επιγραφή ΚΟΡΚΥΡΑΙΩΝ και τα ονόματα των Πρυτάνεων στην οπίσθια. Στην εποχή αυτή ανήκει επίσης και η χάλκινη κοπή με την παράσταση του Δία Κάσσιου, έθρονου στην εμπρόσθια όψη και του Αγρέως (Αριστέως), υιού του Απόλλωνος και της Κυρήνης, στην οπίσθια.

Μία τελευταία και πολύ ενδιαφέρουσα κατηγορία νομισμάτων της κερκυραϊκής νομισματοκοπίας είναι οι χάλκινες κοπές των αυτοκρατορικών χρόνων. Τα πορτρέτα των ρωμαίων αυτοκρατόρων, συνοδευόμενα από παραστάσεις που αναφέρονται στην τοπική λατρεία, αποτελούν ένα εξαιρετικό δείγμα μικροτεχνίας, αντάξιο της μεγάλης γλυπτικής της εποχής. Ενδεικτικά αναφέρουμε μία κοπή του Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211 μ.Χ.), από ένα ποντοπόρο πλοίο με τον κυβερνήτη και τους καπηλάτες του. Στην πρόρα του πλοίου στέκεται η Νίκη κρατώ-

ντας με το δεξί χέρι στεφάνι και με το αριστερό κλαδί φοίνικα, ενώ κάτω από το πλοίο διακρίνονται κύματα και δελφίνια. Η νατουραλιστική απόδοση της παράστασης είναι εξαιρετική. Πρόκειται για νομίσματα που ο άγνωστος αρχαίος καλλιτέχνης φιλοτέχνησε με περισσή ευαισθησία, αντλώντας τα θέματά του από τη μυθολογία του νησιού.

Εν κατακλείδι, αυτό το νομισματοκοπείο ιδρύθηκε από τους Κερκυραίους κοντά στα τέλη του 6ου π.Χ. αιώνα, με σκοπό να καταστήσει σίγουρο ότι ένας επαρκής αριθμός νομισμάτων, θα κυκλοφορούσε στο νησί κατά την περίοδο που ο άργυρος σε μορφή νομίσματος κατέστη αποδεκτό μέσο ανταλλαγής στον ελληνικό κόσμο, όπου και η Κέρκυρα ευημερούσε λόγω της στρατηγικής της θέσης, επάνω στο θαλάσσιο εμπορικό δρόμο μεταξύ Ανατολής και Δύσης.

Το νομισματοκοπείο συνέχισε να εκδίδει αργυρά νομίσματα κατά διαστήματα ανάλογα με τις υπάρχουσες ανάγκες έως το 229 π.Χ., οπότε ο ρωμαίος αρμοστής (προτέκτορας) απαίτησε την κοπή των δικών τους νομισμάτων με νέους τύπους και σε διαφορετικά νομισματικά συστήματα.

Στο ρωμαϊκό σύστημα βάρους κύρια μονάδα είναι η λίτρα, που περιλαμβάνει 12 ουγγιές (1 ουγγιά = 27 γραμμάρια). Στους αυτοκρατορικούς χρόνους, υπάρχει ισοτιμία μεταξύ της αττικής δραχμής και του δηναρίου, που ισοδυναμεί με το 1/96 της λίτρας.

Παραβλέποντας την προφανώς σύντομη έκδοση «πώλων» κορινθιακού τύπου, οι οποίοι κόπηκαν στο όνομα των Κερκυραίων κάποια στιγμή στα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα, το νομισματοκοπείο στην Κέρκυρα παρήγαγε νομίσματα με κερκυραϊκούς τύπους για τρεις αιώνες.

Κατά τη διάρκεια αυτών των χρόνων δεν έκοψαν ποτέ μεγάλες ποσότητες από καμιά αξία νομίσματος. Ο όγκος των κομμένων νομισμάτων στο νησί καθοριζόταν πάντοτε από τη διαθεσιμότητα του αργύρου και από τη ζήτηση για νέα νομίσματα στο νησί. Αναμφισβήτητα, η ποσότητα του αργύρου που κατέφθανε στην Κέρκυρα αποτελούσε το μοναδικό πιο σημαντικό και καθοριστικό παράγοντα. Οι Κερκυραίοι δεν είχαν τις δικές τους πηγές αργύρου και γι' αυτό ήταν προστατευτικοί απέναντι στον άργυρο που ερχόταν στα χέρια τους.

Ενώ τα πολιτικά γεγονότα δεν μπορούν να διαχωριστούν από τις οικονομικές συνθήκες, οι Κερκυραίοι δεν έκοβαν νομίσματα για πολιτικούς λόγους. Σίγουρα η κοινωνική ταραχή είχε δυσμενείς επιδράσεις στην οικονομία, ενώ τα γράμματα προστέθηκαν πιθανώς στα κερκυραϊκά νομίσματα όταν οι κάτοικοι του νησιού ένιωσαν να απειλούνται από την Κόρινθο κατά την έναρξη του πελοποννησιακού πολέμου (431-404 π.Χ.). Στο μεγαλύτερο μέρος, ωστόσο, οι οικονομικοί παράγοντες που ήλεγχαν την παραγωγή του νομισματοκοπείου δεν σχετίζονταν με τη γνωστή ιστορία της νήσου.

Η Κέρκυρα στη λογοτεχνία συμβάλλει μόνο σε δραματικά γεγονότα. Για

παράδειγμα πολέμησαν με τους Κορίνθιους για την Επίδαμνο στον 5ο π.Χ. αιώνα, υπέμειναν τραγικές κοινωνικές διαμάχες στον 5ο και 4ο π.Χ. αιώνα, και κλυδωνίστηκαν μεταξύ των διαγωνιζόμενων κατά την πάλη δύναμης μεταξύ του Πύρρου και του Αγαθοκλή στον πρώιμο 3ο π.Χ. αιώνα.

Οι ενδείξεις από τη μελέτη των νομισμάτων προσφέρουν μια πιο σοβαρή εικόνα του νησιού. Υπήρξε ένας ευημεреύων τόπος με μια ενεργή εμπορική αγορά, όπου ένας τεράστιος όγκος οικονομικών συναλλαγών λάμβανε χώρα. Οι Κερκυραίοι είχαν τη δυνατότητα να αρχίσουν και να διατηρήσουν μια καλά οργανωμένη και προσεκτικά ελεγχόμενη υπηρεσία νομισματοκοπίας, παρά τις εσωτερικές και εξωτερικές αναστατώσεις.

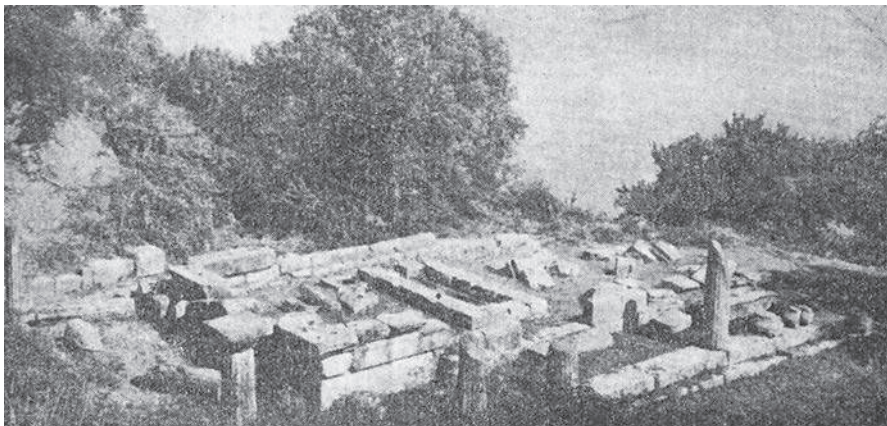
Τα νομίσματα που κόπηκαν από τους Κερκυραίους δεν είχαν ποτέ σκοπό να βγουν εκτός νησιού και έχοντας αυτό κατά νου, τους δόθηκαν εύκολα αναγνωρίσιμοι τύποι. Το νόμισμα ήταν σχεδιασμένο να διευκολύνει τις συναλλαγές στο νησί. Το καθιερωμένο βάρος ταίριαζε καλά σε ένα μέρος, το οποίο θα λάμβανε πληρωμές σε ξένο νόμισμα. Η εύκολη αλλαγή της τιμής για νομίσματα κομμένα σε σταθμά της Αττικής-Εύβοιας και της Κορίνθου δεν ήταν τυχαία.

Η Κέρκυρα, αντίθετα από πολλά άλλα μέρη, προσέφερε επίσης έναν σημαντικό όγκο εκδόσεων υποδιαίρέσεων. Αυτές ήταν σχεδιασμένες να κάνουν τις αλλαγές που λάμβαναν χώρα στα εναλλασσόμενα νομισματικά κατεστημένα γρηγορότερες και να καταστήσει την συναλλαγή στην αγορά ευκολότερη. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια του 5ου π.Χ. αιώνα, και ίσως νωρίτερα, οι Κερκυραίοι έκοβαν νομίσματα με τύπους δανεισμένους από άλλες νομισματοκοπίες, πιθανώς για να κάνουν το νόμισμά τους πιο ελκυστικό στους ταξιδιώτες από άλλα μέρη. Δεν άλλαξαν ποτέ τους τύπους εμπροσθότυπου και οπισθότυπου στους δικούς τους σταθμούς. Αυτή η εικόνα ενός οικονομικά ασφαλούς τόπου κάτω από φυσιολογικές συνθήκες, που προσφέρει η νομισματοκοπία, είναι λογική κάτω από το φως της ειδυλλιακής τοποθεσίας και του ιδανικού-τέλειου περιβάλλοντος της Κέρκυρας.

Περίληψη / Summary

Οι αργυρές και χαλκές εκδόσεις που παρήχθησαν στην Κέρκυρα από το νομισματοκοπείο της, αντικατοπτρίζουν διαχρονικά την οικονομία της. Η διερεύνηση και η μελέτη της δραστηριότητας της κερκυραϊκής νομισματοκοπίας γίνεται με στόχο την προβολή της πλουσιότητας αυτής νομισματικής παραγωγής, από τους αρχαϊκούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους, η οποία χαρακτηρίζεται από μία μεγάλη ποικιλία τύπων.

The coinage of ancient Kerkyra is represented by a large number of silver and bronze coins that were produced in its mint from Archaic to Roman times. This study approaches the various Kerkyraean coin types of that period and searches the diversity of inland's coinage.

Ο δωρικού ρυθμού ναός του Καρδακίου, στην Παλαιόπολη της Κέρκυρας.

ΤΟ ΝΑΥΑΓΙΟ 16ου ΑΙ. ΣΤΟ ΛΙΜΑΝΙ ΖΑΚΥΝΘΟΥ. ΥΠΟΒΡΥΧΙΑ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Αικατερίνη Π. Δελλαπόρτα

Το ναυάγιο του 16ου αιώνα, που εντοπίζεται σε απόσταση 15 μ. νοτιοδυτικά του υφάλου «Δημήτρης» ή «Σινιάλο» και 1 ναυτικό μίλι έξω από το λιμάνι της Ζακύνθου είχε έλθει στην επιφάνεια του βυθού στις αρχές του 1980 μετά από τις εργασίες εκβραχισμού του υφάλου "Signalo" ή «Δημήτρης», και σε βάθος 10-15 μ.¹

Δεδομένου ότι η επιφάνεια του πυθμένα διαταράσσεται συνεχώς, η στρωματογραφία του πυθμένα δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ασφαλής: η επιφάνεια του βυθού είναι αμμόδης και καλύπτεται από αραιή χλωρίδα από φύκια, ενώ το επόμενο στρώμα σε βάθος μόλις 0,30 μ. από την επιφάνεια του πυθμένα, συνίσταται από συμπαγή φαιόχρωμη ιλύ, μέσα στην οποία ανευρίσκονται όστρεα, αραιά διάσπαρτα φουντούκια καθώς και θρυμματισμένα τμήματα μαλακού ξύλου.

Στον βορειοδυτικό χώρο του ναυαγίου αποκαλύφθηκαν μεγάλα τμήματα βράχων σφηνωμένων ανάμεσα στους νομείς, καθώς και δοκάρια σε άτακτη διάταξη με εμφανή ίχνη από βίαιη σύγκρουση. Ίχνη πυρκαϊάς στους νομείς και την επιφάνεια των οστράκων κεραμεικής μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πιθανόν μετά την βίαιη πρόσκρουση ακολούθησε φωτιά που συνετέλεσε στην καταστροφή του πλοίου.

Κατά τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους μέχρι το 2000² είχε απο-

1. Το 2012 η ανασκαφική έρευνα συνεχίστηκε μετά από διακοπή δώδεκα ετών με φορέα τη Γενική Δ/ση Αρχ/των και Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Η διεπιστημονική έρευνα χρηματοδοτήθηκε από το ΤΕΙ Συντήρησης Αθήνας, στο πλαίσιο του προγράμματος ΘΑΛΗΣ-MERMAID και έγινε με τη συνεργασία και συμμετοχή επιστημόνων διαφόρων ειδικοτήτων από το Ελληνικό Κέντρο Θαλασσίων Ερευνών, το Παν/μιο Sorbonne - Paris I, το Κέντρο Camille Jullian του CNRS, το Εθνικό Μουσείο της Δανίας, το Vikingeskibsmuseet Roskilde, το Αρχαιολογικό Μουσείο της Arles, και το Παν/μιο του Zadar στην Κροατία.

2. Δελλαπόρτα Κ., Π., «Ναυάγιο Ζακύνθου: Προκαταρκτικά αποτελέσματα υποβρύχιας ανασκαφής 2000», *ΕΝΑΛΙΑ* VI, 2002, σ. 40-48. – Dellaporta Κ., Π., «Το ναυάγιο ενός πλοίου του 16ου αι. στο λιμάνι Ζακύνθου», *ΖΑΚΥΝΘΟΣ*, Λογοτεχνικό Ιστορικό & Λαογραφικό Ημερολόγιο, 3η χρονιά, 2002, σ. 209-216. – Δελλαπόρτα Κ., Π., «Ναυάγιο του 16ου αι. στο νησί της Ζακύνθου (προκαταρκτικά αποτελέσματα 1991-1997)», *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου, Ζάκυνθος 23-27 Σεπτ. 1997*, τ. Α, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 213-221. – Delaporta Κ., Π., "L'épave du XVIème siècle aux abords de l'île de Zakynthos", *Schutz des Kulturerbes unter Wasser. Veränderungen europäischer Lebenskultur durch*

καλυφθεί μεγάλο τμήμα της δυτικής πλευράς του σκάφους, το οποίο διατηρείται σχεδόν ακέραιο ενώ κατά το 2000 και 2012 διερευνήθηκε το εκ διαμέτρου νότιο άκρο του πλοίου, ώστε να διαπιστωθεί κατά πόσον αντιστοιχεί στην πλώρη ή την πρύμνη του πλοίου. Το κοίλο της γάστρας του στην περιοχή των νομέων E57-W38 διατηρείται σε ανάπτυγμα 120ο.

Η αρχική εντύπωση, ότι το νότιο άκρο του ναυαγίου αντιστοιχεί με την πλώρη του σκάφους ανατράπηκε όταν ήλθε στην επιφάνεια μεγάλος αριθμός πρόσθετων ξύλινων στοιχείων, που από ναυπηγικής πλευράς λειτουργούσε για την ενίσχυση του σκελετού του σκάφους. Το γεγονός αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το νότιο άκρο αντιστοιχεί μάλλον στην πρύμνη και όχι στην πλώρη του σκάφους, δεδομένου ότι η κατασκευή της πρύμνης έπρεπε να είναι περισσότερο ενισχυμένη, ώστε να αντέχει στις δυνάμεις που ασκούσε το πηδάλιο, το οποίο πρέπει να βρισκόταν στην νοητή προέκτασή της [φωτ. 1].

Το σημαντικότερο νέο στοιχείο από ναυπηγικής πλευράς είναι ο μεγάλος εγκάρσιος δοκός ξύλου, τετράγωνης διατομής που ορίζει τον κατά μήκος άξονα του σκαριού, με φορά από Β.Α. προς Ν.Δ.

Ο δοκός Ε1 φαίνεται να αντιστοιχεί κατασκευαστικά με το ποδόσταμα ("σωτρώπι") του πλοίου, γιατί φέρει mast step, δηλ. υποδοχή για κατάρτι ή για υποστήλωμα και διατηρεί κατά χώρα συσσωμάτωση καρφιού. Το Ε1 έχει υποστεί μεγάλη στρέβλωση, που πιθανόν να οφείλεται στην πρόσκρουση του σκάφους με τον ύφαλο, γιατί η κλίση του προς βορράν είναι εντυπωσιακή. Η καρίνα του πλοίου πρέπει να αναζητηθεί κάτω από το Ε1, όπου αποκαλύφθηκε το σημείο συνδέσεως των ανατολικών με τους δυτικούς νομείς [φωτ. 2].

Η τομή των νομέων περιγράφεται από ορθογώνιο τετράπλευρο διαστάσεων $0,12 \times 0,14$ μ., κατά μέσον όρο, και απέχουν μεταξύ τους $0,20$ μ. Το πέτσωμα αποτελείται από σανίδες μήκους $5,5$ μ. και πλάτους $0,33$ μ. Αποκαλύφθηκε επίσης τμήμα του πετσώματος, συνολικού μήκους $2,60$ μ., ενώ η εσωτερική επιφάνεια στην δυτική πλευρά διατηρεί είδος καλαφατίσματος από πίσσα. Στην ανατολική πλευρά τα δομικά στοιχεία του σκελετού διατηρούνται στην θέση τους, ενώ προς το κέντρο του κύτους του πλοίου παρατηρείται ότι η καταστροφή είναι μι-

*Fluß- und Seehandel. Beiträge zum Internationalen Kongreß für Unterwasserarchäologie (IKUWA '99), 18.-21. Februar 1999 in Saßnitz auf Rügen.- Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg – Vorpommerns, Lübstorf, σ. 203-211. – K. Dellaporta, «Το τέλος του περιπόλου ενός καραβιού, ανασκαφές στα Επτάνησα», *Η Καθημερινή*, «Επτά ημέρες» (Κυριακή 26.01.1997), 19–21. – K. Dellaporta – M. Bound, "A wreck beside the Signallo reef outside the main port of Zakynthos (Zante), Greece". In: H. Tzalas (ed.), *Tropis V, Proceedings of the 5th Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Nauplia 1993, Athens, 1999, σ. 141-152.*

κρότερης κλίμακας. Η πρόοδος της ανασκαφής των 2/3 του σκελετού συμπληρώνει την εικόνα του πλοίου, που βάσει των δεδομένων το μήκος του εκτιμάται περίπου στα 20 μ., σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα στοιχεία [Σχεδ. Α].

Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκε βαριά ξυλεία, δρυς, και για την συνδεσμολογία των νομέων και του πετρώματος, καλαφατισμένων με πίσσα, εφαρμόστηκε η μέθοδος «πρώτα ο σκελετός», (skeleton first).

Το έρμα του πλοίου συνίσταται από πολύχρωμα χαλίκια και κροκάλες πυριγενούς πετρώματος και συγκεντρώνεται κυρίως προς το κέντρο του κύτους. Δείγματα του έρματος δόθηκαν για ορυκτο-πετρογραφική αναγνώριση προέλευσης στο εργαστήριο του Τομέα Ορυκτών Πρώτων Υλών του Τμήματος Γεωλογίας του Παν/μίου Πατρών. Από τα πρώτα αποτελέσματα φαίνεται ότι πρόκειται για πετρώματα με την μορφή κροκάλων και λατύπων με μέτρια έως κακή σφαιρικότητα, πιθανότατα παράκτιας προέλευσης που εμφανίζονται σε πολλές περιοχές της μεσογειακής λεκάνης. Σε περίπτωση που το έρμα προέρχεται από τον ελληνικό χώρο, ως πιθανότερες περιοχές προέλευσης είναι τα νησιά των Κυκλάδων, καθώς επίσης και οι ακτές της Ικαρίας.

Στην περιοχή εντός και εκτός του κύτους εντοπίζεται τόσο στην επιφάνεια του πυθμένα όσο και σε μεγαλύτερο βάθος μεγάλος αριθμός συσσωματώσεων σε ακανόνιστους σχηματισμούς από την διάβρωση, ορισμένες των οποίων προέρχονται εμφανώς από μεταλλικά στοιχεία, καρφιά. Τροχαλίες (μακαράδες) με μπρούτζινα παξιμάδια, ξύλινοι πύρροι (καβίλλιες) και βίδες συγκαταλέγονται στα ευρήματα που ανήκουν στα εξαρτήματα εξοπλισμού του πλοίου.

Το ναυάγιο της Ζακύνθου συγκεντρώνει ιδιαίτερα ναυπηγικά χαρακτηριστικά που παράλληλά τους παρατηρούνται στο ναυάγιο Calvi 1 της Κορσικής,³ που χρονολογείται στα τέλη του 16ου αι., ανήκει δηλ. στα χαρακτηριστικά σκαριά της Αναγέννησης, μάλλον μεσογειακής ναυπηγικής παράδοσης χωρίς να αποκλείεται όμως και η ιβηρο-ατλαντική δεδομένου ότι εντοπίζονται ανάλογα χαρακτηριστικά κατασκευής.⁴

Ό,τι έχει απομείνει από το φορτίο αποτελεί ιδιαίτερα πολύτιμη ένδειξη για βασικά αρχαιολογικά και ιστορικά ερωτήματα, όπως: το είδος και την προέλευση του καραβιού, τον λόγο και τρόπο ναυαγήσεώς του, εάν ήταν πολεμικό ή όχι και τι είδους εμπόρευμα μετέφερε, πως διαβίωναν οι ναυτικοί, κ.ά.

Ακόμη και εάν η πολιτιστική ταυτότητα του πλοίου πρέπει να θεωρείται αβέβαιη, τα ευρήματα επιτρέπουν να το ταυτίσουμε μάλλον με μεσογειακό εμπορικό πλοίο του 16ου αι.

3. Villié P., "L'épave Calvi 1". *Cahiers d'Archéologie Subaquatique*, 1990, IX, σ. 83-130.

4. Bl. G. Boetto – E. Rieth – V. Dumas – Ph. Groscaux, "The Zakynthos Shipwreck: final report 2012-2013" [αρχείο ανασκαφής Ζακύνθου και ΤΕΙ, πρόγραμμα ΘΑΛΗΣ-Memaid].

Αρχίζοντας από την ταυτότητα του καραβιού, η παρουσία 180 αργυρών νομισμάτων που βρέθηκαν σφηνωμένα μέσα στους νομείς και στα στραβόξυλα, διαφόρων κοπών του Φιλίππου του Β' της Ισπανίας, με πλέον πρόσφατη το 1585 [έτος πολιορκίας της Αμβέρσας από τα ισπανικά στρατεύματα], μεταξύ των οποίων ένα των καθολικών βασιλέων Φερδινάνδου και Ισαβέλλας, και ένα νόμισμα που φέρει το έμβλημα του οίκου των Valois στον οποίο ανήκε η από το 1560 τρίτη σύζυγος του, μόλις 13 ετών Ελισάβετ δεύτερη κόρη του Ερρίκου Β' και Αικατερίνης των Μεδίκων, που πέθανε το 1568, ενισχύει την άποψη ότι το πλοίο μάλλον ταξίδευε υπό την σημαία των συμφερόντων της Ισπανίας και όχι της Ενετίας.

Δεδομένου ότι οι υποβρυχιακές (υ/β) έρευνες στην θαλάσσια περιοχή των Εχινάδων, όπου έλαβε χώρα η ναυμαχία της Ναυπάκτου, έχουν αποβεί μέχρι σήμερα άγονες, το ναυάγιο της Ζακύνθου είναι το μοναδικό μέχρι σήμερα ισπανικό ναυάγιο που έχει εντοπισθεί στα ελληνικά νερά, και το κυριότερο, ότι διατηρείται σε ικανοποιητικό βαθμό, σε αντίθεση με άλλα ξύλινα ναυάγια της Μεσογείου.

Τα λίθινα βλήματα πυροβόλου όπλου, μπάλες κανονιού, που όμοια τους βρέθηκαν σε άλλα σύγχρονα ισπανικά ναυάγια, όπως αυτά της ισπανικής Αήττητης Αρμάδας, που βούλιαξαν στην Ιρλανδία το 1588, λ.χ. *Girona*, *La Trinidad Valencera*, το *El Gran Grifon*⁵ και άλλα, δηλώνουν ότι το πλοίο ήταν σίγουρα εφοδιασμένο με κανόνια, όπως όλα τα πλοία αυτής της εποχής και ότι πρέπει να ανελκύστηκαν στην ξηρά αμέσως μετά το ναυάγιο, όπως οι άγκυρες του πλοίου, ως πολύτιμα εξαρτήματα.

Η ζωή στο κατάρστωμα του πλοίου αναπλάθεται κι αυτή μέσα από τα ευρήματα:

Μια ξύλινη λαβή όπλου ή εργαλείου με σκαλισμένα τα λατινικά αρχικά ενός ονόματος, PV, και ισοσκελή σταυρό με ακραίμονες [*croix potencée*] είναι το μόλις στοιχείο ταυτότητας του πλοίου ή ίσως του κυβερνήτη του.

Ο σκαλισμένος σταυρός πάνω στην λαβή και το χρυσό περιάπτο, *medaillon*, με την *Madonna di Montovi*⁶ και την Αγία Τριάδα των Καθολικών, δηλώνουν,

5. Το πλοίο *La Girona*, με 50 κανόνια, ναυάγησε στο Lacada Point της κομητείας Antrim. Το *Trinidad Valencera*, με 42 κανόνια, στο Glenagivney, του Kinnagoe Bay Inishowen, της κομητείας Donegal, και το *El Gran Grifon*, με 38 κανόνια, ναυαρχίδα του Juan Gómez de Medina στο Stroms Hellier, στο νησί Fair Isle, των Orkney Islands, βλ. Colin Martin, – Geoffrey Parker, *The Spanish Armada*, 1988.

6. Το περιάπτο φέρει στη μία πλευρά την Θεοτόκο Βρεφοκρατούσα και την επιγραφή *La Madonna Montovi Roma*, και στην άλλη την Αγία Τριάδα κατά τους καθολικούς, και την επιγραφή *venite ad me omnes*, Ματθ. 11, 28. Βλ. Paolo Cozzo, "*Regina montis regalis*": *il santuario di Mondovì da devozione locale a tempio sabauda*, Roma, 2002. – Maria Franca Mellano, *La controriforma nella diocesi di Mondovì (1560-1602)*, Torino 1955.

εκτός από την πίστη των ναυτικών να προστατευθούν ενάντια στους κινδύνους που κρύβει η θάλασσα, και την πιθανή παρουσία ιερωμένων [φωτ. 3].

Ο κυβερνήτης και οι αξιωματικοί του πλοίου, πρέπει να έτρωγαν μέσα σε μαγιόλικά κεραμεικά αγγεία, με βαθύ μπλε φυτικό διάκοσμο, ορισμένα από αυτά βρέθηκαν ακέραια, και να έπιναν από γυάλινα ποτήρια με λεπτό σκαλισμένο πόδι, που όμοιά τους βρέθηκαν σε σύγχρονα ναυάγια της Αδριατικής⁷ [φωτ. 4]. Για το υπόλοιπο πλήρωμα όμως φαίνεται ότι δεν ίσχυαν οι ίδιες συνθήκες, αφού βρέθηκαν μεταλλικά μαγειρικά σκεύη και θραύσματα ακόσμητης χονδρής κεραμικής.

Οι διατροφικές συνήθειες του πληρώματος δηλώνονται από τα υπολείμματα φαγητού: κόκαλα ψαριού, ελιές και οστά ζώων βρέθηκαν μαζί με μεταλλικά μαγειρικά σκεύη, χύτρα και κουτάλες, συγκεντρωμένα στον ίδιο χώρο, που πρέπει να ήταν ο χώρος ενδιαίτησης και να φωτιζόταν από μπρούτζινα κηροπήγια.

Τρεις καπνοσύριγγες από λευκή πορσελάνη και λεπτό φυτικό διάκοσμο, ευρύτατα διαδεδομένος τύπος δυτικοευρωπαϊκής προελεύσεως, πιθανόν από τις Κάτω Χώρες, φανερώνουν την παλαιά συνήθεια των ναυτικών στο κάπνισμα.

Στην υποβρύχια αρχαιολογία συνηθίζεται να χαρακτηρίζεται κάποιο ναυάγιο από το φορτίο του, ακόμα και αν το όνομά το πλοίου είναι αρχαικά γνωστό, όπως το *Nossa Senhora dos Mártires*, που βούλιαξε το 1606, γνωστό πλέον ως *Peper Wreck*⁸ από το φορτίο μαύρου πιπεριού που μετέφερε στην Πορτογαλία, ή το *Monte Cristi Pipe Wreck*,⁹ ένα πειρατικό πλοίο που βούλιαξε στην Hispaniola της Δομινικανής Δημοκρατίας, γεμάτο με πορσελάνινες καπνοσύριγγες.

Κατά την ίδια έννοια το ναυάγιο της Ζακύνθου χαρακτηρίζεται από ένα ιδιαίτερο εύρημα, που η παρουσία του είναι έντονη και επίμονη σε όλο τον χώρο: φουντούκια τριών διαφορετικών ειδών ως προς το μέγεθος (μεγάλα), το σχήμα (χονδρά) και τις διαστάσεις τους, είναι διάσπαρτα σε όλο τον χώρο του ναυαγίου, μέσα και έξω από το σκαρί σε αξιοθαύμαστη κατάσταση διατήρησης, ακόμη και της ψύχας στο εσωτερικό του κελύφους [φωτ. 5]. Και επειδή δεν υπάρχει καράβι χωρίς τρωκτικά, αρκετά φουντούκια φέρουν ίχνη από δόντια ποντικού.

Από το φορτίο των φουντουκιών ανατολικής προέλευσης, της καρύας της

7. I. Lazar, – H. Willmott, "I vetri del relitto di Gnalié" στο *L' avventura del vetro dal Rinascimento al Novecento tra Venezia e mondi lontani, catalogo della mostra*. Trento: Museo Castello dei Buonconsiglio, 2010.

8. Filipe Vieira de Castro, *The Pepper Wreck: A Portuguese Indiaman at the Mouth of the Tagus River*, Texas A & M University Press, 2005.

9. Jerome Lynn Hall, *A seventh – century northern European merchant shipwreck in Monte Cristi Bay*, Dominican Republic (PhD) Texas A & M, 1997.

ηρακλεωτικής, κατά τον Θεόφραστο,¹⁰ και το έρμα του πλοίου που εντοπίζεται στο κέντρο του κύτους, το πλοίο πρέπει να ακολουθήσε ρότα από νοτιοανατολικά, και να προσέκρουσε λόγω θαλασσοταραχής πάνω στον ύφαλο στην είσοδο του λιμανιού, παρ' όλο, που στο παλαιό κωδωνοστάσιο του παραθαλάσσιου Αγ. Νικολάου του Μώλου, λειτουργούσε από το 1560 φανάρι για τους ναυτιλλομένους, που το συντηρούσε η συντεχνία των ναυτικών της Ζακύνθου.¹¹

Μετά από την πρόσκρουσή τους τα ξύλινα καράβια συνήθως διαλύονται. Σίγουρα στην ατυχία του να ναυαγήσει, το σκαρί του πλοίου της Ζακύνθου είχε, από την άλλη, την μεγάλη τύχη να διατηρείται σε άριστη κατάσταση, πράγμα σπάνιο στα μεσογειακά νερά, και να προσφέρει ένα μοναδικό αντικείμενο έρευνας για την αρχαιολογία του πλοίου κατά τον μεταβατικό για την ναυπηγική τέχνη 16ο αι., συγκεντρώνοντας ιδιαίτερα το ενδιαφέρον των ερευνητών της αρχαιολογίας του πλοίου, ως συγκριτικό υλικό με άλλα πλοία της ίδιας εποχής αλλά όχι τόσο καλά διατηρημένα.

Το ιστορικό σκηνικό στη Μεσόγειο τον 16ο αιώνα, ήταν ιδιαίτερα πλούσιο από ταραγμένα γεγονότα που σημάδεψαν τον ιστορικό χάρτη την εποχή εκείνη: η κυριαρχία της Βενετίας φθίνει σημαντικά μετά την άλωση της Κύπρου (1570) και την απώλεια των μεσσηνιακών της κτήσεις, ενώ η κοσμοκρατειρα Ισπανία διάγει τον χρυσούν αιώνα της, αφού ο Φίλιππος Β' (1527-1598) ασκεί επιρροή στην ιταλική χερσόνησο και η δυτική Μεσόγειος έχει μετατραπεί σε ισπανική θάλασσα.¹²

Τα ιστορικά ερωτήματα που προκύπτουν από το γεγονός ότι ένα πλοίο που μετέφερε φουντούκια (ανατολικής προελεύσεως) –που οπωσδήποτε δεν αποτελούσαν μέρος της καθημερινής διατροφής του μέσου Ευρωπαίου της εποχής– έκανε συναλλαγές με ισπανικά νομίσματα, ναυάγησε σε ενετική επικράτεια τα τέλη του 16ου αιώνα, δεν φαίνεται τόσο εύκολο να απαντηθούν όπως θα νόμιζε εκ πρώτης όψεως κανείς και προϋποθέτουν παράλληλη αρχαιολογική έρευνα.

10. Arthur Hort, *Theophrastus: Enquiry into Plants* (Loeb Classical Library ed.), London and New York: William Heinemann and G.P. Putnam's Sons 1916.

11. Ο Αγ. Νικόλαος του Μώλου ιδρύθηκε κατ' απαίτηση της συντεχνίας των ναυτών με άδεια του Συμβουλίου το 1561. Στο κωδωνοστάσιο κατά τη νύκτα ετηρείτο φανός αναμμένος προς χρήση των ναυτιλλομένων. Το 1753 το κωδωνοστάσιο ήταν *in* [sic] *πυραμίδα με δέκα καμπάνες και με μία λαντέρνα στο όρολο* [sic] *του αυτού οπού το ανάφωτνε τη νύχτα δια κόμμοδο των ναυτών*. Κατά διαταγή του Γενικού Ναυάρχου Ι. Κορνέρ (27.01.1697) υποχρεούνται όλα τα πλοία που προσορμίζοντο στον λιμένα να πληρώνουν για τον φανό, βλ. Ντ. Κονόμος, «Πεντακόσια Χρόνια ενός λιμανιού», *Ελτανησιακά Φύλλα* 7 (1969), σ. 3-35.

12. Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Armand Colin 1949.

Η «κατά χώραν» προστασία του ναυαγίου εξασφαλίζεται με την κάλυψή του με γεωύφασμα.¹³

Η ανασκαφή στην υποβρύχια αρχαιολογία είναι ιδιαίτερα χρονοβόρα διαδικασία: όταν μάλιστα το αντικείμενό της είναι ένα ξύλινο ναυάγιο, δηλαδή οργανικό υλικό, τότε οι ρυθμοί της ανασκαφής επιβραδύνονται ακόμη περισσότερο.¹⁴ Λυπηρή είναι όμως η διαπίστωση ότι το αρχαιολογικό απόθεμα στις ελληνικές θάλασσες είναι πλέον κυριολεκτικά απροστάτευτο και εκτεθειμένο σε κάθε είδους παράνομη δραστηριότητα, που μετονομάζεται σε οικονομική ανάπτυξη και τουριστική εκμετάλλευση.

Η ελληνική νομοθεσία για την προστασία των αρχαίων στη θάλασσα¹⁵ είναι από τις πλέον σύγχρονες στον κόσμο και εναρμονισμένη με τις Διεθνείς Συμβάσεις, με τη διαφορά ότι η εφαρμογή της απαιτεί «αρετή και τόλμη».

Περίληψη / Summary

Το ναυάγιο που εντοπίζεται σε απόσταση ενός μιλίου από το λιμάνι της Ζακύνθου, διαζώζεται σχεδόν ολόκληρο και χρονολογείται στα τέλη του 16ου αι. Το γεγονός της σπανιότητας των ναυαγίων της εποχής αυτής που διατηρούνται ακέραια στην Μεσόγειο, καθιστά το ναυάγιο Ζακύνθου ιδιαίτερα σημαντικό για την μελέτη της μεταβατικής περιόδου της ναυπηγικής της αναγέννησης. Η ανασκαφή του ναυαγίου έφερε στην επιφάνεια μεταξύ άλλων και φορτίο με φουντούκια, ενώ εικάζεται ότι ήταν ισπανικής προελεύσεως λόγω των νομισμάτων του Φιλίππου Β' που βρέθηκαν κατά χώραν. Στο ναυάγιο εφαρμόστηκε για πρώτη φορά ειδική μέθοδος προστασίας *in situ* με γεωύφασμα, και σε περίπτωση ανέλ-

13. Η συγκεκριμένη μέθοδος προστασίας κατά χώραν δοκιμάστηκε και εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στο ναυάγιο της Ζακύνθου, βλ. A. Pournou – A.M. Jones – S.T. Moss, "In situ protection of the Zakynthos wreck", *Proceedings of the 7th ICOM-CC Working Group on Wet organic archaeological materials conference Grenoble*, Grenoble, 1998, 58-64. – A. Pournou – A.M. Jones – S.T. Moss, "Biodeterioration dynamics of marine wreck-sites determine the need for their *in situ* protection", *The International Journal of Nautical Archaeology*, 2001, 30.2, σ. 299-305.

14. Η ανεύρεση κατάλληλου χώρου συντήρησης και μουσειακής έκθεσης του ναυαγίου στην Ζάκυνθο δεν βρήκε μέχρι σήμερα ανταπόκριση από τους τοπικούς φορείς και την κοινωνία της Ζακύνθου, με εξαίρεση το ενδιαφέρον του πρώην Μητροπολίτου Ζακύνθου κ. Χρυσόστομου.

15. Κ. Δελλαπέρτα, «Υποβρύχια αρχαιολογική κληρονομιά στην Ελλάδα: Προστασία και διαχείριση, Νόμος και Φύση», Νοέμβριος 2005 στον ιστότοπο, Ε: \Νόμος και Φύση.html

κυσής του και έκθεσής του υπό προϋποθέσεις στην Ζάκυνθο θα αποτελούσε το μοναδικό έκθεμα πλοίου της αναγέννησης σύγχρονο με τα πλοία της ναυμαχίας της Ναυπάκτου.

The excavation of the wreck of a wooden ship, located 1 nautical mile outside the harbour of Zakynthos, 15 m southwest of the “Dimitris” or “Sinialo” reef in August 2000. Since then the shipwreck has been covered with the water –permeable material Terram 4000 for protection aim. The vessel is preserved to a satisfactory degree, under a relatively thick layer of soft mud. It seems to have been constructed of heavy timbers, which are preserved in excellent condition. For the most part these are of oak, a particularly hard wood widely used in shipbuilding. Excavations gradually revealed a significant intact section of the west side as well as large beams in random arrangement at the northwest end of the wreck, which bear obvious signs of violent breakage. Although excavation uncovered the south end of the wreck, we cannot determine accurately the other end and consequently the overall length of the ship, which from the visible elements is estimated at around 20 m. Towards the middle of the longitudinal axis of the ship, where the destruction is less severe, is the ship’s ballast of polychrome shingle and pebbles. The evidence to date suggests that this was probably a merchant vessel, constructed by the skeleton-first technique, which was transporting hazel nuts in wooden crates as the main cargo in its hold. Silver coins of Philip II of Spain, the majority minted in 1585, which were found *in situ* between the ribs and the planking, the various pieces of majolica pottery, the pipe-stems and bowls of western European type as well as a wooden tool-haft inscribed with the initials PV, and a cross of Maltese - type (*cruz potenziada*) advocate for a ship of Western provenance, probably of Spanish interests, which sank in the waters of the Venetian -ruled Ionian Islands. The results of the analysis and measurements of the samples of wood and hazel nuts, by the Archaeometry Laboratory of the National Hellenic Research Foundation Nuclear Research Centre, “Demokritos”, coincide in dating the wreck to the 16th century. The paper attempts to present the new data evidences and results of the underwater excavation accomplished by the author in 2012 in the frame of THALIS – MERMAID program of the Institute for Technological Education (TEI).

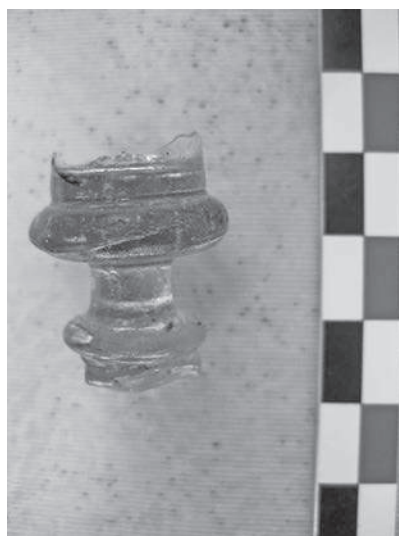
Εικ. 1. Φωτομωσαϊκό της νότιας πλευράς (πρύμνης) του πλοίου.

Εικ. 2. Άποψη του εσωτερικού του κύτους.

Εικ. 3. Χρυσό μετάλλιο (médaillon)
βρεφοκρατούσας Θεοτόκου με επιγραφή
Madonna di Montovi Roma.

Εικ. 4. Θράσύμα από γυάλινο ποτήρι.

Εικ. 5. Μέρος του φορτίου από φουντούκια.

ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΤΗ ΝΗΣΟ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ:
ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΚΤΙΑΣ ΖΩΝΗΣ
(*ARCHAEOLOGICAL SHORELINE RESEARCH*)

Ευγενία Γιαννούλη

Μνήμη Βασιλείου Τραυλού
εκ Καπανδριτίου Κεφαλληνίας

Το ερευνητικό πρόγραμμα

Πρόκειται για πενταετές πρόγραμμα (2011-2015) διεπιστημονικής διερεύνησης της παράκτιας ζώνης με τίτλο *Αρχαιολογική και Διεπιστημονική Έρευνα Επιφανείας επί του αιγιαλού και των υποθαλασσίων παλαιοακτών της Νήσου Κεφαλληνίας* (Συκιά-Σκάλα-Λουρδάτα).

Το έργο αυτό αποβλέπει στην συγκρότηση εντατικής και εκτεταμένης γεω-αρχαιολογικής μεθόδου προσέγγισης ακτών και παλαιοακτών. Άλλως στην συστηματική τεκμηρίωση των διαφορετικών διεργασιών που διέπουν την ζώνη αυτή, ώστε να εννοήσει κανείς το είδος, τον βαθμό, την ένταση και την έκταση, δηλαδή τον λόγο της συμπλοκής των φυσικών και των ανθρωπογενών ιχνών που την συνέχουν. Η παλαιογεωγραφική κατανόηση αυτού του ιδιαίτερα ευμετάβλητου τοπίου και η αλληλεπίδραση φύσης και πολιτισμών ορίζει το γενικό πλαίσιο προσέγγισης αυτής της διακριτής μεθορίου από καταβολής χρόνου έως σήμερα. Ο διεπιστημονικός προσδιορισμός της ιστορικής συνιστώσας της παράκτιας ζώνης αποτελεί και το απώτερο, θεωρητικό ζητούμενο του έργου που διεξάγεται στις νοτιοανατολικές ακτές της μεγαλύτερης νήσου του Ιονίου.

Η συνέργεια Αρχαιολογίας και Γεωιστορίας

Η γεω-αρχαιολογική έρευνα της παράκτιας ζώνης στην νήσο Κεφαλληνία προκύπτει από την στενή συνάφεια μεταξύ δύο ευρύτατων περιοχών, των Επιστημών του Ανθρώπου, όπως ορίζουν τα κατάλοιπα των εκάστοτε πολιτισμών, και των Επιστημών της Γης, όπως ορίζονται από τα δικά της στοιχεία, ειδικά τα ύδατα, τη χέρσο και τον αέρα. Η αένανη συμπλοκή όλων αυτών απαιτεί τις συνέργειες πολλών ειδικών ώστε να κατανοηθεί το είδος και ο βαθμός συμμετοχής των δι-

αφορετικών παραγόντων, φυσικών ή ανθρωπογενών, στην διαμόρφωση του εκάστοτε παράκτιου τοπίου.

Το έργο διεξάγεται στο πλαίσιο του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου με βασικούς συνεργάτες τον δρ. Γιάννη Μπασιάκο, Διευθυντή Ερευνών Εργαστηρίου Αρχαιομετρίας (Εθνικό Κέντρο Έρευνας Φυσικών Επιστημών, Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. «Δημόκριτος») και δρ. Χρήστο Αναγνώστου, Διευθυντή Ερευνών Εργαστηρίου Ωκεανογραφίας (Ελληνικό Κέντρο Θαλασσίων Ερευνών, ΕΛ.ΚΕ.Θ.Ε.). Θέματα γεωιστορίας από την πλευρά της χέρσου και της θάλασσας εξετάζονται κατ'αντιστοιχία και εκ παραλλήλου με τα κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού που παραμένουν σήμερα ορατά στις νοτιοανατολικές ακτές του νησιού.

Συνοπτική περιγραφή προγράμματος στη νήσο Κεφαλληνία – Περιεχόμενο, χαρακτήρας, συμβολή

Πρόκειται κατ' αρχήν για την ταύτιση των αρχαιολογικών καταλοίπων που σώζονται ορατά στην επιφάνεια των παράκτιων εκτάσεων. Η προσέγγιση αντλεί από την καθιερωμένη γνώση των λεγομένων επιφανειακών αρχαιολογικών ερευνών,¹ την οποία «μεταφράζει» προσαρμόζοντας στις ιδιαιτερότητες του θαλάσσιου τοπίου. Αντλεί εκ παραλλήλου η προσέγγιση αυτή και από την αντίστοιχη γνώση των γεωεπιστημών και των διαδικασιών που άπτονται ειδικά της γεωμορφολογίας των ακτών.² Η έρευνα σχεδιάστηκε εξ υπαρχής ως γεωαρχαιολογική, δηλαδή διεπιστημονική, τόσο επί του αιγιαλού όσο και υποθαλασσίως με προτεραιότητα τον έλεγχο των ισοβαθών έως -40μ. κατά μήκος της νοτιοανατολικής και νότιας κεφαλληνιακής ακτής. Συγκροτήθηκε επομένως ενιαίο διεπιστημονικό ερευνητικό πλαίσιο, λαμβάνοντας υπ'όψιν την εκτεταμένη συνέχεια μεταξύ ετερογενών στοιχείων, όπως αποτυπώνονται στο φυσικό continuum θάλασσα-ακτογραμμή-χέρσος. Το continuum αυτό έχει χαρακτηριστικά φυσικά και ιστορικά, υπό την έννοια ότι εμπεριέχει τις υποθαλάσσιες σήμερα παλαιοακτές και τις αντίστοιχες ανθρωπογενείς επεμβάσεις σε αυτές. Απώτερη επιδίωξη του συγκεκριμένου σχεδιασμού αποτελεί η εκπόνηση ενιαίου αρχαιολογικού πλαισίου διερεύνησης, θεωρητικού και μεθοδολογικού, της παράκτιας μεθορίου που καθορίζεται από ίδια χαρακτηριστικά διαγένεσης και βιοποικιλότητας. Θε-

1. Βλ. ενδεικτικά E.B. Banning, *Manuals in Archaeological Method, Theory and Technique*, Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York 2002.

2. Συνθετικό έργο για τις γεωλογικές και ωκεανογραφικές παραμέτρους της θαλάσσιας έρευνας σήμερα, E. Papathanassiou and A. Zenetos (eds), *State of the Hellenic Marine Environment*, The Hellenic Institute of Marine Research, Athens 2005.

ωρούμε και εμείς, συντασσόμενοι με απόψεις παλαιότερα εκπεφρασμένες, ότι το πλαίσιο αυτό συνιστά «κλειίδα» ιστορίας σημαντική για την κατανόηση των πολιτισμών σε επίπεδο τοπικό, διαπεριφερειακό και διαχρονικό.³

Η σημασία συνδυασμένης επιστημονικά προσέγγισης είναι μέγιστη, δεδομένου ότι οι αλλαγές της θαλάσσιας στάθμης στην περιοχή της Αιγαίδος είναι συνεχείς, όσο και απρόβλεπτες σε συχνότητα, είδος και ένταση. Ποικίλλουν σημαντικά όχι μόνον κατά τη διάρκεια της Τελευταίας Παγετώδους, ως αναμενόμενες, αλλά και σε πολύ υστερότερες φάσεις της Προϊστορίας του Ολοκαίνου, της Νεολιθικής και της Εποχής του Χαλκού μη εξαιρουμένων. Τα τελευταία 4.000 χρόνια η στάθμη κυμαίνεται περίπου μεταξύ +3μ. και -5μ., ενώ η ανύψωση υπολογίζεται περίπου σε 10-12μ. από τη Νεολιθική και περί τα 25μ. από τη Μεσολιθική περίοδο. Σε κάθε επί μέρους περιοχή, ωστόσο, τα δεδομένα αυτά διαφοροποιούνται όχι μόνον λόγω ευστατισμού, αλλά και άλλων παράλληλων διεργασιών, κυρίως τεκτονισμού, τοπικής ανύψωσης γαιών, αποπτώσεων μαζών και ιζηματογένεσης.⁴

Επομένως, ο προσδιορισμός των εκάστοτε στοιχείων στο φυσικό continuum θάλασσα-παράκτια χέρσος-γη και η συνεκτίμηση κάθε δεδομένου που αφορά αποκλειστικά σε κάθε περιβάλλον ή ζώνη ξεχωριστά, άρα και κάθε είδος ιστορική ανύσταση και αναγωγή, υπόκειται στην συντονισμένη εξέταση του πλήθους των ετερογενών αυτών παραμέτρων.

Σχεδιάζοντας το διεπιστημονικό περιεχόμενο της έρευνας

Η συνδυαστική εκτίμηση όλων αυτών καθιστά πρόδηλη την συστηματική συνέργεια Αρχαιολογίας και Γεωπιστημών σε διαφορετικά και συγχρόνως αλληλοπεριχωρούμενα πεδία. Αυτά συνοψίζονται στις τέσσερις ευρείες περιοχές θεμάτων που ακολουθούν.

3. J. Bintliff, *Natural environment and human settlement*, vol. 1-2. (B.A.R. Supp. Series 28), B.A.R., Oxford 1977. P. Masters and N. Flemming (eds), *Quaternary coastlines and Marine Archaeology: Towards the prehistory of land bridges and continental shelves*, Academic Press, London 1983.

4. J. Kraft, *A reconnaissance of the geology of the sandy coastal areas of eastern Greece and the Peloponnese – with speculations on middle-late Helladic Palaeogeography (3.000-4.000 years B.P.)*, College of Marine Studies, Delaware 1972. T. van Andel and J.C. Shackleton "Late Palaeolithic and Mesolithic coastlines of Greece and the Aegean", *Journal of Field Archaeology* vol. 9:4 (1982), p. 445-454. K. Lambeck, "Sea level change and shore line evolution in Aegean Greece since Upper Palaeolithic times", *Antiquity* vol. 70 (1996), p. 588-611.

A: Παλαιοακτές, Αιγιαλίτις και Παράκτια ζώνη: Πρωταρχική Αποκατάσταση

Αφορά στην ταύτιση και στην παλαιογεωγραφική αλληλουχία παλαιοακτών, καθώς και στην γεωμορφολογική αποκατάσταση του παράκτιου συνεχούς. Συνεπικουρεί εδώ η ταύτιση και ο συσχετισμός υποθαλάσσιων και χερσαίων ρηγματών, η αιτιολόγηση του σχηματισμού και της αλληλουχίας τους, καθώς και ο εντοπισμός υποθαλάσσιων γεωλογικών φαινομένων ή σχηματισμών (ρήγματα, ύφαλοι, ιζήματα).⁵ Εν κατακλείδι, η συνεκτίμηση των παράκτιων γεωμορφών και των αλλαγών της θαλάσσιας στάθμης που αυτές υποδηλώνουν, καθώς και η ταύτιση του ρου των υδάτων της χέρσου (παλαιοκοίτες, αλατότητα, προσχώσεις) συνιστούν στοιχεία της πρωταρχικής αποκατάστασης της παράκτιας γεωμορφολογίας τα οποία θεωρούμε ότι είναι ιστορίας (και αρχαιολογίας) σημαντικά.

B: Περιβάλλον και Βιολογία των Ακτογραμμών διαχρονικά

Η διάκριση επί μέρους ζωνών υποθαλάσσιων και χερσαίων μέσω του εντοπισμού των ευαίσθητων δεικτών παλαιοπεριβαλλοντικής αλλαγής παραπέμπουν στην αποκατάσταση του παλαιοκλίματος και της γενικής παλαιοπεριβαλλοντικής ανασύστασης.⁶ Η διερεύνηση των ανθρωπογενών ιχνών και των επεμβάσεων στην παλαιοπεριβαλλοντική εικόνα καθιστά το εγχείρημα εύλογο, δεδομένου ότι η βιοποικιλότητα της παράκτιας ζώνης είναι η πλέον πολυσιχιδής και διαφοροποιημένη συγκριτικά με εκείνη των αμιγώς χερσαίων ή θαλάσσιων περιοχών.

Γ: Η αρχαιολογία των ακτογραμμών – εκπόνηση ευρετικής μεθόδου προσέγγισης

Η τεκμηρίωση των αρχαιολογικών καταλοίπων που διασώζονται επιφανειακά αποτελεί κομβικό ζητούμενο του έργου. Μπορεί να συνεπικουρείται από τον εντοπισμό μη ορατών αρχαιολογικών στοιχείων, τα οποία σήμερα ανιχνεύονται μέσω μη καταστροφικών εφαρμογών, κυρίως της ακουστικής και της ηλεκτρο-

5. Βλ. ενδεικτικά, H. Brückner, D. Kelterbaum, A. Marunchak, A. Porotov and A. Vött, "The Holocene sea level story since 7500 BP – Lessons from the Eastern Mediterranean, the Black and the Azov Seas", *Quaternary International* vol. 215 (2009), p. 1-20.

6. P. McCall and M. Tevesz (eds), *Animal-sediment relations. The Biogenic alterations of sediments*, Plenum Press, N. York 1982. G. Monks (ed.) *The exploitation and cultural importance of sea mammals*, (Proceedings of the 9th ICAZ Conference, Durham 2002), Oxford Books, Oxford 2005.

μαγνητικής. Ο συσχετισμός υποθαλάσσιων και χερσαίων γεωμορφολογίας με τα αντίστοιχα υλικά κατάλοιπα, όπως για παράδειγμα ο συσχετισμός μεταξύ οίκησης, ρηγματών και παλαιοκοιτών με τις αντίστοιχες ισοϋψείς ή και ισοβαθείς ανά κλίμακα χρόνου ακολουθεί ως σύνθετο και ιδιαίτερα ενδιαφέρον εγχείρημα. Γενικά μιλώντας, ο συσχετισμός υποθαλάσσιων γεωλογικών φαινομένων ή σχηματισμών (ρήγματα, ύφαλοι, ιζήματα) και αρχαιολογικών δεδομένων (πυκνότητα, είδος, αλλοιώσεις ή συσσωρεύσεις, «ξέφωτα») εν μέσω σχηματισμών γεωλογικών ή περιβαλλοντικών) παραθέτει την παλαιομορφολογία του τοπίου στην αντίστοιχη χρονική περίοδο. Ωστόσο, ο συσχετισμός γεωλογικών, παλαιοπεριβαλλοντικών και αρχαιολογικών δεδομένων σύγχρονων μεταξύ τους δεν προκύπτει απλώς μέσω μίας σωρευτικής παράταξης όλων αυτών. Μάλλον αυτά περιγράφουν με σχετική ακρίβεια τους όρους του ερωτήματος, όπως τίθεται κατά περίπτωση τύπου και χρόνου, ενώ οι αποφατικές, εξηγηματικές θέσεις και προτάσεις που ακολουθούν συνυπολογίζουν και το περιεχόμενο από τις διαθέσιμες γραπτές πηγές και δημοσιεύσεις.

4. Ο δυσνόστατος χαρακτήρας των ακτογραμμών

Πρόκειται για την συνθετική κωδικοποίηση δεδομένων Γεωεπιστημών και Αρχαιολογίας υπό την ευρεία έννοια της Αρχαιολογίας ως επιστήμη ιστορίας. Ο δυσνόστατος χαρακτήρας των ακτογραμμών αποτελεί τελικά όρο συμβατικό, διότι οι εκάστοτε ιστορικές αναγνώσεις στο πλαίσιο των αντίστοιχων γεωμορφών ούτε απαριθμούνται ή προσδιορίζονται εξ αρχής. Αποσκοπεί η συμβατική ονοματοθεσία στο να υπενθυμίσει την ζεύξη στοιχείων υδάτινων και χερσαίων σε περιβάλλον μεταβατικό, πλην όμως μεστή και επαναλαμβανόμενης ιστορικής σήμανσης. Η εκπόνηση χαρτών με ειδικά χαρακτηριστικά φυσικής ιστορίας και ανθρωπογενούς παρουσίας αναφέρεται εδώ ως ενδεικτικό παράδειγμα εφαρμογής και βάση επεξεργασίας ιστορικών παραμέτρων του εκάστοτε αναδυόμενου χάρτη.

Ζητήματα θεωρίας και μεθόδου

Ανιχνεύοντας την ιστορική διάσταση της παράκτιας ζώνης συνιστά τελικά πλαίσιο ευρύτερο της εκάστοτε γεωαρχαιολογικής έρευνας ενός συγκεκριμένου παράκτιου πεδίου, νησιωτικού ή ηπειρωτικού. Προς τούτο παραθέτουμε χάριν της συζήτησής μας εδώ ορισμένα ενδεικτικά θέματα που ενδιαφέρουν από άποψη θεωρίας και μεθόδου, αντιστοίχως.

Ως προς την θεωρητική σκευή του εγχειρήματος, πρώτο και μείζον θέμα συνιστά αυτό της κλίμακας της έρευνας, η οποία είναι διαφορετική ή και άκρως

αντίθετη μεταξύ φυσικών και ανθρωπιστικών επιστημών. Η φυσική ιστορία εγγράφεται και παρακολουθείται σε κλίμακα χώρου πολύ μικρότερη από την κλίμακα της πολιτισμικής αλληλουχίας. Στην πρώτη περίπτωση η κωδικοποίηση στοιχείων σε μέγεθος δεκάδων χιλιάδων μέτρων κρίνεται επαρκής και αρκούντως περιεκτική, ενώ στην δεύτερη απλώς στοιχειώδης. Από την άλλη πλευρά, κοινό τόπο μεταξύ των δύο συνιστά ο χρόνος και ειδικά η μεγάλη διάρκεια της μετρήσιμης έκτασής του. Η αντιστοίχιση κλιμάκων χώρου και διάρκειας μεταξύ φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος στο θαλάσσιο τοπίο θέτει με ενάργεια ένα βασικό και ενδιαφέρον πρόβλημα. Η συγκρότηση ενός κοινού διεπιστημονικού πλαισίου έρευνας μεταξύ Αρχαιολογίας και Γεωεπιστημών μπορεί να επωάσει λύσεις και προτάσεις σε θέματα συγκριτικής μελέτης διαφορετικών φαινομένων, όπως φυσικών και ανθρωπογενών, σε τοπική, υπερτοπική και διαπολιτισμική κλίμακα.

Παράδειγμα μεθοδολογικού προβληματισμού είναι το ακόλουθο. Ως ιεραρχικά μείζον θεωρούμε την εκπόνηση κοινού γεωαρχαιολογικού πλαισίου τεκμηρίωσης των στοιχείων που συνέχουν την παράκτια ζώνη. Η αποτύπωση της παλαιογεωγραφικής ακολουθίας, η ανασύσταση της παλαιοπεριβαλλοντικής αλλαγής και η ενδεχόμενη συνύφανση αυτών με θέματα ιστορικής ακολουθίας καθιστά αναγκαία μία κοινή μεθολογική *lingua* με σκοπό την αποτίμηση της ιστορικής σημασίας της παράκτιας μεθορίου.

Το έργο στην νήσο Κεφαλληνία διεξάγεται σε αναφορά με ένα τέτοιο μεθοδολογικό εγχείρημα, συνεξετάζοντας τα ετερογενή δεδομένα από τις Επιστήμες του Ανθρώπου και της Γης. Αποσκοπεί μάλιστα μέσω της πρωτογενούς τεκμηρίωσης της έρευνας πεδίου να συμβάλλει στην κατανόηση του παράκτιου τοπίου προτάσσοντας τους εξής τρόπους:

- Την εκπόνηση κοινού ερευνητικού προτύπου μεταξύ Αρχαιολογίας και Γεωεπιστημών.
- Την καθιέρωση της συστηματικής και εκτεταμένης καταγραφής των γεωαρχαιολογικών δεδομένων σε ανθρωπογενή κλίμακα.
- Την καθιέρωση ενός συμβατικού συστήματος τμημάτων ερεύνης βάσει της παράκτιας γεωμορφολογίας και άλλων παραμέτρων, όπως εδαφών, πετρωμάτων, χρήσεων γης, χλωρίδας, υλικών καταλοίπων κ.λπ. σε συνδυασμό με τα τρέχοντα πρότυπα τεκμηρίωσης (φωτογράφιση, συντεταγμένες κ.ά.).
- Την καθιέρωση της διεξαγωγής της αρχαιολογικής έρευνας πεδίου σε όλο το πλάτος της παράκτιας ζώνης, συγχρόνως δε σε χέρσο και θάλασσα.
- Εν τέλει, την συστηματική διασύνδεση της παράκτιας ζώνης με τους αμιγείς αλλά αντίθετους κόσμους που συνέχει και διαιρεί, δηλαδή την εκάστοτε ενδοχώρα και τους υδάτινους δρόμους του παρόχθιου, παράκτιου και ποντοπόρου πλου.

Η μείζων περιοχή του Πόρου: η συζήτηση ενός παραδείγματος

Η έρευνα της παράκτιας ζώνης στην νήσο Κεφαλληνία καταλαμβάνει την έκταση προς ανατολάς και νότον, δηλαδή από το ακρωτήριο της Παχειάς Πούντας νότια της Σάμης έως τα Λουρδάτα, τον οικισμό στις χαμηλές υπώρειες πάνω από τον κόλπο του Λουρδά (εικ. 1). Η περιοχή αυτή επελέγη λόγω της πλούσιας γεωμορφολογίας και της σημαντικής εναλλαγής των γεωμορφών που παρατηρούνται από βορράν προς νότον. Η ποικιλία των δεδομένων των Γεωεπιστημών, ήδη γνωστή από τα συχνά φαινόμενα τεκτονισμού μεταξύ άλλων διεργασιών, συνάδει με το γεγονός ότι η νοτιοανατολική ακτή αποτελεί συγχρόνως εγγύτατη θέση προς την ηπειρωτική χώρα και την Πελοπόννησο, ως προς άλλα νησιά του Ιονίου Πελάγους και μάλιστα την Ζάκυνθο, την Λευκάδα και τις Εχινάδες νήσους, συνιστώντας συγχρόνως ένα είδος εκτεταμένης περαίας των παράκτιων γειτονικών αυτών γαιών. Επιπροσθέτως, η αρχαιολογική εικόνα από το μεγαλύτερο νησί του Ιονίου, αν και συνεχώς εμπλουτιζόμενη με σημαντικό έργο, αφήνει μεγάλο εύρος περαιτέρω αναζητήσεων, εμφανικά δε κατά τους χρόνους της προϊστορίας (εικ. 2).⁷

Το πρόγραμμά μας έχει μέχρι στιγμής αποδώσει μία πλούσια και σύνθετη εικόνα που εκτείνεται σε όλες τις εποχές από την απώτατη Εποχή του Λίθου έως σήμερα. Δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι η αναλογία των ορατών αρχαιολογικών καταλοίπων διαφοροποιείται ανά περιοχή και εποχή στον αιγιαλό και στις υποθαλάσσιες ακτές στις οποίες κινούμαστε κατά σύμβαση. Μέχρι στιγμής ελέγχουμε έκταση χερσαία και υποθαλάσσια έως την ισοβαθή των -10μ. Στο βάθος αυτό η ορατότητα είναι κατά κανόνα ικανοποιητική, ενώ αποτελεί έκταση πλέον ευπρόσιτη στην άμεση, εξειδικευμένη και επαναλαμβανόμενη παρατήρηση. Αυτή είναι αναγκαία λόγω της διαφορετικής ιδιοσυστασίας του άμεσου περιβάλλοντος των παράκτιων αρχαιολογικών καταλοίπων και μάλιστα των υποθαλάσσιων. Θα λέγαμε ότι η επενέργεια της θάλασσας συνιστά από μόνης της είδος μετα-αποθετικής διαδικασίας, η οποία επιδρά στην διατήρηση, την ορατότητα, τον βαθμό αλλοίωσης, τελικά στην ίδια την αναγνώριση και την ταύτιση ακόμα και τυπικών αρχαιολογικών ιχνών. Η αλλοίωση της ορατότητας στο υδάτινο στοιχείο και η επενέργεια της θαλάσσιας μετα-αποθετικής διεργασίας στα εναπομεί-

7. Ι. Μόσχος, "Η περιοχή των Πρόνων και η ανατολική ακτή της Κεφαλληνίας πριν από την ιστορία. Τοπογραφία της νήσου, κατάλογος των θέσεων και συμπεράσματα", Πρακτικά Συνεδρίου για τα Γράμματα, την Ιστορία και την Λαογραφία των Πρόνων" Πόρος 8-11 Σεπτεμβρίου 2005, Κοινότης Πόρου, Κεφαλλονιά 2007, σ. 227-324. Α. Σωτηρίου, "Αρχαία Μνημειακή τοπογραφία Κεφαλονιάς", Πρακτικά Α' Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996, ΥΠΠΟ, Πάτρα 2000, σ. 657-670.

ναντα ίχνη υλικού πολιτισμού καθιστούν την διάκριση μεταξύ “φυσικού” και “τεχνητού” πλέον δυσχερή, ευμετάβλητη και διαρκώς μεταβαλλόμενη, ειδικά δε στο υποθαλάσσιο περιβάλλον των αβαθών υδάτων.

Στην συζήτηση που ακολουθεί θα παρουσιάσουμε εν είδει χαρακτηριστικού προβλήματος ορισμένα από τα στοιχεία της σύνθετης αυτής εικόνας. Από το σύνολο της εκτάσεως που έχει μέχρι στιγμής διερευνηθεί θα επικεντρωθούμε στον Πόρο, περιοχή ήδη γνωστή για τις αρχαιότητές της από τις συγγραφές των Μηλιαράκη και Partsch (εικ. 3).

Επιλέγουμε να εστιάσουμε την προσοχή στην περιοχή του Πόρου, εν αντιθέσει με κάποια άλλη «απάτητη» αρχαιολογικά έκταση, ακριβώς για να σκιαγραφήσουμε την συμβολή της αρχαιολογίας των ακτογραμμών στην κατανόηση ήδη γνωστών για την σημασία τους περιοχών. Θεωρούμε ότι τα δεδομένα αυτά στα οποία επιλεκτικά θα αναφερθούμε αναδύθηκαν όχι μόνο λόγω τύχης αγαθής, αλλά και εκ της στοχευμένης προσέγγισης τόπου και τρόπου, δηλαδή σε προσδιορισμένο και ατιολογημένο πλαίσιο, όπως εν συντομία διεξήλθαμε.

Ο Πόρος είναι σήμερα ένα από τα τρία κύρια λιμάνια της Κεφαλονιάς, αν και το μικρότερο σε μέγεθος (εικ. 4). Προσβλέπει στην μεριά της θάλασσας, αφού οι δύο μεγαλύτεροι ορεινοί όγκοι του νησιού θα πρέπει να έκαναν την σύνδεση με την ενδοχώρα κοπιώδη και δύσβατη. Η Ι. Μονή της Θεοτόκου Άτρου, που δεσπόζει στην ομώνυμη κορυφή προς βορράν, θεωρείται ότι είναι το παλαιότερο βυζαντινό μνημείο του νησιού. Ωστόσο, κάθε εποχή φαίνεται να άφησε τουλάχιστον ένα σημαντικό ίχνος. Το παλαιότερο όλων ως σήμερα ανάγεται στους χρόνους της Νεολιθικής και διανύει ζωή πολλών χιλιετιών. Το Σπήλαιο της Δράκαινας υψώνεται σε απρόσιτη θέση στο νότιο πρανές του Βόγυνα, όπως κοινώς ονομάζεται το Στενό ή το Φαράγγι του Πόρου. Αποτελεί την βασική αναφορά των πρωιμότερων χιλιετιών της Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, ενώ αναβιώνει ως λατρευτικό σπήλαιο από τους αρχαίους χρόνους και εξής.⁸ Αδιαμφισβήτητη η παρουσία των μυκηναϊκών χρόνων σε όλο το Ιόνιο με εμβληματικό μνημείο στον Πόρο τον θολωτό τάφο στα Τζαννάτα, περιοχή στην οποία ανασκάφησαν τα τελευταία έτη μυκηναϊκά οικιστικά κατάλοιπα.⁹ Το επίνειο της πόλης-κράτους των Πρόνων στο Παχνί, ομοίως σε ύψωμα του νότιου πρανούς του

8. G. Stratouli (ed.) *Drakaina Cave on Kephallenia Island, Western Greece: A place of social activity during the Neolithic*. INSTAP, Academic Press (υπό δημοσίευση).

9. Σ. Ιακωβίδης, “Κεφαλληνία, Ιθάκη και Ζάκυνθος κατά την Μυκηναϊκή περίοδο. Πρακτικά του ΣΤ’ Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου 1, Ζάκυνθος 23-27 Σεπτεμβρίου 1997, ΥΠΠΟ, Ζάκυνθος 2000, σ. 85-103. Α. Κολώνας, “Ο θολωτός τάφος Τζαννάτων Πόρου Κεφαλληνίας και οι θολωτοί τάφοι της Ηπειρωτικής Ελλάδας”, Πρακτικά Συνεδρίου για τα Γράμματα, την Ιστορία και την Απογραφία των Πρόνων” Πόρος 8-11 Σεπτεμβρίου 2005, Κοινότης Πό-

Στενού, υπογραμμίζει την σημασία της περιοχής κατά την διάρκεια των ιστορικών χρόνων, η οποία εμμένει και τους μ.Χ. αιώνες. Εξ άλλου το πλέον πρόσφατο αρχαιολογικό έργο από διαφορετικούς μελετητές επιβεβαιώνει τη σημασία της περιοχής του Πόρου, αλλά και των Πρόνων γενικά στο Ν.Α. τμήμα της νήσου Κεφαλληνίας.¹⁰

Η δική μας συμβολή στην παρούσα ανακοίνωση εστιάζει κυρίως στην ανάγνωση των νέων γεωαρχαιολογικών δεδομένων της μείζονος θαλάσσιας περιοχής του Πόρου και ιδιαίτερα της εκτεταμένης ακτής βόρεια και νότια του σημερινού λιμένος.

Στο παρελθόν είχαμε την ευκαιρία να αναπτύξουμε το θέμα αυτό σημειώνοντας το γεγονός ότι τα νέα δεδομένα υποδεικνύουν ότι η περιοχή του Πόρου δεν ήταν απλώς σημαντικό επίνειο των ιστορικών χρόνων, αλλά και διαχρονικός ναυτικός κόμβος πρωιμότερος, προφανώς από την Εποχή του Λίθου (ζητούμενη η ασφαλέστερη χρονολογική διασάφηση προς το παρόν), καθώς και μεταγενέστερος, δηλαδή των μεταβυζαντινών χρόνων και του 19ου αι. μ.Χ.¹¹ Εξειδικεύοντας τις ιδιότητες του λιμένος αυτού ως προς τους άλλους δύο ευλίμενους όρμους της Σάμης και του Αργοστολίου εξετάσαμε την εκ διαμέτρου αντίθετη τοπογραφία και μορφολογία αυτών των δύο σε σχέση με τα «φυσικά» μειονεκτήματα του Πόρου. Τους συχνούς και ισχυρούς τοπικούς βορειο-ανατολικούς ανέμους, το μικρό μέγεθος του ανοικτού όρμου και την οπτική έκθεσή του στον άξονα των πλώων Β.-Ν., αλλά και το ευάλωτο της θέσης λόγω της απομόνωσής της από την ενδοχώρα, φαίνεται να αντισταθμιζαν ισχυρά πλεονεκτήματα, όπως η ανεμπόδιστη ορατότητα προς όλους τους θαλάσσιους δρόμους της περιοχής, περιλαμβανομένου του Πατραϊκού, η πολλαπλή περαία προς διαφορετικά σημεία της ηπειρωτικής χώρας και των άλλων νήσων, τα ευνοϊκά για τους παράκτιους πλόες ρεύματα από Ν. προς Β., η εγγύτητα μεταξύ παράκτιου πλου και λιμενικού όρμου, καθώς και η «έκθλιψη» της ορατότητας αυτής στον πλέοντα από Ν.-Β. λόγω της προβολής της χερσονήσου του Σαρακηνάτου.¹² Σήμερα θα εξειδικεύσουμε την εικόνα

ρου, Κεφαλλονιά 2007, σ. 329-361. Πρβλ. και ανασκαφή οικιστικών καταλοίπων από τον Α. Βασιλάκη στα Τζαννάτα Πόρου.

10. Βλ. τα συνθετικά έργα C. Randsborg (ed.) *Kephallenia Archaeology and History*. Acta Archaeologica Supplementa IV, vols I-II, Blackwell Munksgaard, København 2002 και C. Souyoutzoglou-Haywood, *The Ionian islands in the Bronze and Early Iron Age 3000-800 B.C.*, Liverpool University Press, Liverpool 1999.

11. E. Yiannouli, "A.Sho.Re. 2011-2015: Investigating the geo-archaeology of the coastal zone", *6th Symposium of the Hellenic Society for Archaeometry*, Session: Investigating landscapes and cultural heritage within, Athens, The Acropolis Museum 16-18 May 2013.

12. E. Yiannouli, "Imaging Archaeological Shoreline Research", FP 7 - ITACA Inno-

αυτή σε αναφορά με ειδικά θέματα γεωμορφών και αρχαιολογικών καταλοίπων, τα οποία διατυπώνουν ακριβέστερα το πρόβλημα της παράκτιας διαγένεσης σε σχέση με την «ιστορικότητα» που την διέπει.

Τα δεδομένα της παράκτιας ζώνης αναδεικνύουν τον Πόρο ως ένα από τα κλασσικά παραδείγματα γεωαρχαιολογικής στρωματογραφίας. Στην εικ. 5 αποτυπώνεται τμήμα ογκολιθικής τοιχοδομής τυπικής των ιστορικών χρόνων στο επίπεδο της αμμώδους παραλίας και σε ανάλογη θέση με άλλα κινητά ευρήματα, σήμερα συσσωματωμένα στις βραχώδεις εκτάσεις που ακολουθούν. Η σημασία του στοιχείου αυτού έγκειται στο ότι αφ' ενός γειτνιάζει με εγκολπώσεις που παρατηρούνται σε διαφορετικά ύψη πάνω από το επίπεδο της θάλασσας και αφ' ετέρου ότι καλύπτεται από την εκτεταμένη προσχωσιγενή απόθεση πάνω στην οποία εγείρεται ο σύγχρονος οικισμός που δημιουργείται μετά την σεισμική καταστροφή του 1953. Με άλλα λόγια, η αρχαία λιθοδομή συνέχεται με στοιχεία αλλαγής θαλάσσιας στάθμης, η οποία σήμερα βρίσκεται προφανώς σε υψηλότερο επίπεδο σε σχέση με την βάση του τοίχου που καλύπτεται από την αμμώδη παραλία. Συγχρόνως η αρχαία λιθοδομή υπόκειται των μεταγενεστέρων προσχώσεων που αποτελούν το υπόβαθρο του σύγχρονου οικισμού. Παρ' ότι η απόλυτη χρονολογική ακολουθία των φυσικών και ανθρωπογενών ιχνών είναι υπό μελέτη, εν τούτοις η σχετική γεωαρχαιολογική συνέχεια προσδιορίζει με ενάργεια το πλαίσιο του προς επίλυση προβλήματος.

Μάλιστα το παράδειγμα αυτό δεν αφορά σε μεμονωμένο σπάραγμα τοίχου εντοπιζόμενο τοπικά. Ούτε σημαίνει ότι η συγκεκριμένη γεωαρχαιολογική στρωματογραφία παρακολουθείται ομοειδώς στις συνεχόμενες παράκτιες γαίες. Χαρακτηριστικό πρόβλημα τίθεται και από την συντονισμένη ανάγνωση των δεδομένων της ακτογραμμής βόρεια και νότια του σύγχρονου οικισμού. Το θέμα ανέκυψε από την έρευνα πεδίου των περασμένων ετών, θέτοντας υπό αίρεση την γεωμορφολογική αναλογία των συνεχόμενων εκτάσεων, όπως μακροσκοπικά αποτυπώνονται στον ναυτικό χάρτη. Στην εικ. 4 φαίνεται δηλαδή ότι τα παράκτια πρανή εκτείνονται συμμετρικά εκατέρωθεν του σύγχρονου οικισμού, ενώ γενικά ανάλογη φαίνεται και η υποθαλάσσια εικόνα των αποστάσεων μεταξύ της χέρσου και των πρώτων ισοβαθών. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, διαφορετικές εργασίες, κυρίως ιζηματογένεση και τεκτονισμός μεταξύ άλλων, διαμορφώνουν αυτήν την αναλογία, με την πρώτη προεξάρχουσα βόρεια του Πόρου και την δεύτερη βαρύνουσα στον σχηματισμό της έκτασης νότια του ακρωτηρίου των Πρόνων (εικ. 6-7). Αυτό αλλοιώνει όχι μόνον την πρωταρχική μορφολογία του παρά-

κτιου τύπου που τώρα χρειάζεται να ανασυντεθεί, αλλά και αυτά τα ίδια τα αρχαιολογικά δεδομένα εκεί όπου συμβατικά αναζητούνται. Ενώ μεταξύ Πόρου και Άτρου τα ευρήματα είναι κινητά και «φερτά» προς την θάλασσα, στην περιοχή νότια του Σαρακηνάτου (του ίδιου του Πόρου συμπεριλαμβανομένου) εντοπίζονται δομές είτε στο σημερινό επίπεδο της θάλασσας, όπως η ογκολιθική λιθοδομή της εικ. 5, είτε υποθαλασσίως όπως στα εκτεταμένα ευρήματα, σταθερά όσο και κινητά, νότια του Σαρακηνάτου. Προκύπτει επομένως ότι η ανάλογη γεωμορφολογία διαγενάται από την επίδραση εργασιών διαφορετικού τύπου και έντασης ή βαθμού και χρόνου κατά περίπτωση, οι οποίες αλλοιώνουν την θέση, την ορατότητα και την διατήρηση των αρχαιολογικών δεδομένων, καθιστώντας μία έκταση μήκους περί τα 2 χλμ. σήμερα κυριολεκτικά αφανή. Αυτή, ωστόσο, πρέπει να ήταν μία σημαντική ή ειδική λόγω θέσης και έκτασης εγκαθίδρυση των αιώνων π.Χ. και μ.Χ. τουλάχιστον (εικ. 8). Δεδομένου ότι η έρευνα αυτή είναι εν εξελίξει, τα ανωτέρω στοιχεία αποδίδουν μία γενικότατη πρωταρχική εκτίμηση. Παρ' όλα αυτά μπορεί ήδη να προβεί κανείς σε πρωτογενή συμπεράσματα γεω-αρχαιολογικής υφής.

1. Στην περιοχή του σύγχρονου οικισμού του Πόρου τα αρχαιολογικά δεδομένα προηγούνται χρονικά του αλλουβιακού ριπιδίου πάνω στο οποίο οικοδομείται η σύγχρονη πόλη.
2. Τα αρχαιολογικά δεδομένα συσχετίζονται με γεωμορφές που υποδηλώνουν φυσικές διεργασίες ή και καταστροφές διαφορετικού χρόνου, ρυθμού και έντασης στην διαμόρφωση του συνεχόμενου πεδίου βόρεια και νότια του σύγχρονου οικισμού.
3. Το σύνολο των δεδομένων καθιστά αναγκαία την συστηματική γεωαρχαιολογική τεκμηρίωση του υλικού πολιτισμού σε στενά τοπική κλίμακα, ακόμα και σε κλίμακα δεκάδων ή εκατοντάδων μέτρων.

Εν κατακλείδι, η φυσική ιστορία συσχετίζεται και επεξηγεί την «ορατότητα» και την διάρκεια βίου της αρχαίας, πράγμα το οποίο περικλείεται με σύνθετη λεπτομέρεια στις ευαίσθητες ακτές της ηπειρωτικής και της νησιωτικής χέρσου.

Ευχαριστίες

Την έρευνα του 2014 υποστήριξαν οι, δρ. Ευτυχία Γιαννούλη, δρ. Αρετή Χαλκιώτη, Βασιλική Ίβρου και Πέτρος Μπιτσιώκος, καθώς και οι βασικοί συνεργάτες από τον «Δημόκριτο» και το ΕΛ.ΚΕ.Θ.Ε., αντιστοίχως δρ Γιάννης Μπασιάκος και δρ. Χρήστος Αναγνώστου, μαζί με τον δρ. Βασίλη Καψιμάλη. Η ερευνητική περίοδος του 2014 υποστηρίχθηκε από το Institute for Field Research.

Μαζί με τους παλαιότερους Μάκη Μεταξά και Κώστα Ζαπάντη θερμές ευχαριστίες εκφράζονται σε φορείς και πρόσωπα για την παντοειδή και συντονισμένη στήριξη που πρόθυμα προσέφεραν το 2014, στον Δήμο Κεφαλληνίας, Κοινότητα Πόρου, Ι.Μ. Θεοτόκου Άτρου, Λιμενικό Σταθμό Πόρου, Πολιτιστικό Σύλλογο Πόρου «Ο Πρόνησος», αρμόδιες υπηρεσίες του ΥΠΠΟ, και ιδιαίτερα στον Άγγελο Κωνσταντάκη, Νώντα Κουστουμπάρδη, Σπύρο Σολωμό, Σταματία Γκιάφη, Ανδρέα Τότολο, Γιώργο και Νανά Μεταξά, Διονύση και Μάγδα Θεοδωράτου, Κώστα Μεγαδούκα και Βασίλη Τραυλό (†). Στον καπετάνιο της «Δήμητρας» Οδυσσέα Γαλιατσάτο παραμένω και από το βήμα αυτό βαθύτατα υποχρεωμένη για την αποτελεσματική υποστήριξη που παρέχει στο έργο μας αφιλοκεδώς επί σειρά ετών.

Περίληψη / Summary

Διεπιστημονικό Πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου σε συνεργασία με τα Κέντρα Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. «Δημόκριτος» και ΕΛ.ΚΕ.Θ.Ε. Πρόκειται περί συστηματικής και εκτεταμένης, Γεω-Αρχαιολογικής έρευνας της παράκτιας ζώνης με απώτερο σκοπό την παλαιογεωγραφική ανασύστασή της και την αποτίμηση της σπουδαιότητάς της από τα βάθη της αρχαιότητας μέχρι σήμερα. Το έργο αυτό επικεντρώνεται στην ανάγνωση της αρχαιολογικής-ιστορικής σημασίας αυτής της διφυούς ζώνης ως προς την Κεφαλληνία ειδικά, αλλά και το Ιόνιο Αρχιπέλαγος γενικότερα. Το έργο υποστηρίζεται από την «Πρωτοβουλία για την ανάδειξη της Πολιτιστικής Κληρονομιάς» και από το Institute for Field Research.

Archaeological Shoreline Research is an interdisciplinary project ran by the University of the Peloponnese in collaboration with the National Centre of Scientific Research "Demokritos" and the Hellenic Centre of Marine Research. It introduces a geoarchaeological platform of investigation aiming at the historical understanding of coasts in the long term through the systematic and extensive documentation of the surviving evidence. The data obtained through fieldwork in the shores of SE Kephallenia document the significance of local processes in the greater Ionian Sea networks. Fieldwork is supported by the Initiative for the Preservation of Cultural Heritage and the Institute for Field Research.

Εικ. 1. Η Νήσος Κεφαλληνία και η περιοχή της έρευνας κατά μήκος της Ν.Α. ακτής.

Εικ. 2. Η περιοχή των Πρόννων Κεφαλληνίας, συμπεριλαμβανομένης της παράκτιας ζώνης Παχειά Πούντα – Λουρδάτα.

Εικ. 3. Απόσπασμα Ναυτικού χάρτη με σύμμανση της μεζονος περιοχής του Πόρου.

Εικ. 4. Τοπογραφία της παράκτιας ζώνης από τον Άτρο στο Χερουλάκι. Στο μέσον το Ακρωτήριο των Πρόννων ή Σαρακηγάτο.

Εικ. 5. Σπάραγμα ογκολιθικής τοιχοδομίας στο σημερινό επίπεδο της θάλασσας.

Εικ. 6. Τυπική εικόνα βυθισμένης παλαιοακτής νότια του Σαρακηνάτου.

Εικ. 7. Χαρακτηριστική μορφολογία υποθαλάσσιες εγκόλπωσης νότια του Σαρακηνάτου.

Εικ. 8. Χαρακτηριστικό απότμημα αμφορέα από την περιοχή νότια του Σαρακηνάτου (Σχ. Πόπη Μητσοπούλου).

ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΩΝ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ, 19ος-20ος ΑΙΩΝΑΣ

Έλενα Μπονέλου – Τζόγια Προβατά

Η ευνοϊκή θέση της Κέρκυρας, πάνω στο θαλάσσιο εμπορικό άξονα προς και από τη Δύση, δημιούργησε από την αρχαιότητα τις κατάλληλες εκείνες συνθήκες για την οικονομική και πολιτική της ανάπτυξη. Έτσι, πολύ σύντομα εξελίχθηκε σε έναν ακμαίο εμπορικό σταθμό και υπολογίσιμη ναυτική δύναμη, ενώ δημιουργήθηκε μία λαμπρή πόλη με δημόσια οικοδομήματα και ναούς στη χερσόνησο του Κανονιού. Κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους οι βανδαλικές επιδρομές οδήγησαν στη σταδιακή ερήμωση της περιοχής και τη μετακίνηση του πληθυσμού βορειότερα σε μία άλλη χερσόνησο, φύσει και θέσει οχυρή, στην οποία αναπτύχθηκε η μεσαιωνική πόλη με την ονομασία Κορυφή ή Κορφοί. Στην ουσία, όμως, ο χώρος της Παλαιόπολης, όπως και ολόκληρη η χερσόνησος του Κανονιού, δεν εγκαταλείφθηκαν πλήρως, όπως δηλώνει η ύπαρξη σημαντικών βυζαντινών μνημείων στο χώρο και την ευρύτερη περιοχή.¹

Ο χάρτης του Buondelmonti (1420),² αποδεικνύει ότι οι αρχαιότητες δεν ήταν άγνωστες στους Κερκυραίους κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους. Με ιδιαίτερη σαφήνεια προσδιορίζεται στο χάρτη η ύπαρξη αρχαιολογικών λειψάνων στον χώρο της Παλαιόπολης.

1. Πρόκειται για τη Βασιλική του Ιοβιανού, η ανέγερση της οποίας χρονολογείται στον 5ο αιώνα μ.Χ., τον ναό των Ιάσωνος και Σωσιπάτρου, σημαντικό μνημείο της μεσοβυζαντινής περιόδου (10ος αι.), την Παναγία Νερατζίχα, θεμελιωμένη επί του αρχαίου τείχους (11ος-12ος αι.), τον μικρό τρουλλαίο ναό του Παντοκράτορος στο Ποντικονήσι (11ος-12ος αι.), την Ι.Μ. των Αγίων Θεοδώρων, πλησίον του αρχαίου ναού της Αρτέμιδος (15ος αι. – η Μονή κτίστηκε στα ερείπια παλαιοχριστιανικής Βασιλικής του 5ου αι.), τον Ι.Ν. του Αγίου Αθανασίου (15ος αι.), ο οποίος είναι θεμελιωμένος πιθανώς πάνω σε πύργο του αρχαίου τείχους της πόλης, την Ι.Μ. Αγίας Ευφημίας πλησίον του κτήματος Mon Repos (15ος αι.), τον Ι.Ν. Σωτήρος Χριστού, εντός του κτήματος Mon Repos (16ος αι.), τον θολωτό μονόχωρο ναΐσκο της Αγ. Παρασκευής (16ος αι.), ο οποίος κτίστηκε μέσα στα ερείπια παλαιότερου πρωτοβυζαντινού συγκροτήματος), τον Ι.Ν. Αγ. Ιωάννη, κοντά στην οικία Φλαγγίνη στον Ανεμόμυλο (τέλος 16ου αι.), την Ι.Μ. Υπεραγίας Θεοτόκου Κασσωπίτρας στην περιοχή Φιγαρέτο Κανονιού (17ος αι.), την Ι.Μ. Υπαπαντής Θεοτόκου Βλαχερνών στο Κανόνι (17ος αι.).

2. Βλ. Chr. Buondelmonti, "Liber Insularum Archipelagi" [1420], στο *Τόπος και Εικόνα, χαρακτηριστικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα, από σπάνια βιβλία της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, Μουσείου Μπενάκη, Ιδιωτικών Συλλογών*, τ. Ι, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1978, σ. 7.

Τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά λείψανα και ευρήματα, σε συνδυασμό με το ένδοξο μυθικό και ιστορικό παρελθόν του νησιού, προκάλεσαν, όπως ήταν φυσικό, το ενδιαφέρον για την ανακάλυψη και τη «συλλογή» αντικειμένων του παρελθόντος. Σημαντική πηγή πληροφόρησης για την κίνηση των αρχαιοτήτων μέσα στο χρόνο προσφέρουν κυρίως οι ξένοι περιηγητές. Καθοριστική υπήρξε η συμβολή του Riemann, ο οποίος στο έργο του *Recherches archéologiques sur les îles ioniennes*, παραθέτει αναλυτικά τους περιηγητές του 17ου και 18ου αιώνα που επισκέφθηκαν την Κέρκυρα, καθώς και τις αρχαιότητες που ήταν ορατές κατά την εποχή του.³ Αν και τα μνημεία της Κέρκυρας δέχθηκαν εκτεταμένη λιθολόγηση από τους Βενετούς για την ανοικοδόμηση του Παλαιού Φρουρίου, η ύπαρξη ορατών αρχαιοτήτων, κυρίως στην περιοχή της Παλαιόπολης, μαρτυρά τη μεγάλη οικοδομική ανάπτυξη της πόλης κατά την αρχαιότητα.

Οι πρώτες αναφορές για «μετακινήσεις» κερκυραϊκών αρχαιοτήτων προέρχονται από την περίοδο της ενετοκρατίας. Είναι γνωστό ότι μαζί με το βενετικό στόλο ταξίδευαν και άνθρωποι του πνεύματος, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με το έργο της απόκτησης αρχαιολογικών θησαυρών για τον εμπλουτισμό των ιδιωτικών βενετσιάνικων συλλογών. Βέβαια, ο λόγος της μεταφοράς τους δεν ήταν πάντοτε καλλιτεχνικός ή αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, αλλά είχε και πολιτικές προεκτάσεις, όπως στην περίπτωση ενός επεισοδίου που έλαβε χώρα στην Κέρκυρα γύρω στο 1632. Κατά την περίοδο αυτή εκδηλώθηκαν μία σειρά από εξεγέρσεις των ποπολάρων και των χωρικών ενάντια στους πολίτες-ευγενείς, οι οποίοι κατηγορούνταν για αυθαιρεσίες εις βάρος των πρώτων. Η Βενετία, προκειμένου να αποκαταστήσει την τάξη και να καταστείλει το γενικότερο κλίμα της αναστάτωσης και της ανομίας που επικρατούσε, απέστειλε τρεις ανακριτές του βενετικού κράτους, τους Contarini, Capello και Corrado (Inquisitori, Sindici, Avogadori).⁴ Σύμφωνα με την αφήγηση της Frances Maclellan του 1833,⁵ οι ανακριτές θεώρησαν ότι τα μνημεία του παρελθόντος, τα αρχιτεκτονικά λείψανα, αλλά και τα διάσπαρτα κινητά ευρήματα που διατηρούνταν έως την εποχή αυτή, ευθύνονταν για το πνεύμα φιλοδοξίας και επανάστασης των κατοίκων. Για τον λόγο αυτό τα «απομάχρυναν», στέλνοντάς τα στη Βενετία. Η εγκυρότητα της παραπάνω αφήγησης επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι στη Villa Contarini στα περίχωρα της Βενετίας διατηρείται μέχρι σήμερα αξιόλογη ιδιωτική συλλογή με αρχαιότητες προερχόμενες και από την Κέρκυρα.

Στη Villa Contarini κατέληξε, επίσης, και τμήμα της ιδιωτικής συλλογής

3. O. Riemann, *Recherches archéologiques sur les îles ioniennes*, Παρίσι 1879, σ. 16.

4. Δ. Αρβανιτάκης, «Οι Ποπολάροι απειλούν Σικελικούς Εσπερινούς, Κέρκυρα 1633-1644», *Εἶσα Καὶ Ἑσπέρια* 4 (1999-2000), σ. 94-132.

5. F. Maclellan, *Sketches of Corfu*, Λονδίνο 1835, σ. 96-97.

Nani. Ιδρυτής της συλλογής ήταν ο Antonio Nani, ο οποίος υπηρέτησε ως Provveditore Generale della Serenissima (Γενικός Προβλεπτής της Γαληνοτάτης) στο Μοριά κατά τη χρονική περίοδο 1703-1705. Τον εμπλουτισμό της συλλογής συνέχισε ο υιός του Giacomo Nani, πρώτα ως Almirante delle Navi και μετά ως Provveditore da Mar della Serenissima στην Ανατολή, την Ίστρια, τη Δαλματία και τα Ιόνια νησιά. Η συλλογή αποτελούταν από επιγραφές, αγάλματα και χειρόγραφα. Ως προέλευση ορισμένων επιγραφών δηλώνεται η Κέρκυρα, σύμφωνα με τον κατάλογο της συλλογής του 1815.⁶ Η πτώση της Δημοκρατίας της Βενετίας σηματοδότησε το τέλος της συλλογής, η οποία διασκορπίστηκε στις βίβλες Contarini και Camerini, ενώ τα χειρόγραφα μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Correr.

Ενδεικτικό του ενδιαφέροντος την περίοδο της ενετοκρατίας για τις κερκυραϊκές αρχαιότητες αποτελεί και το ακόλουθο γεγονός. Οι περιηγητές J. Spon και G. Wheler παραθέτουν ότι μερικά χρόνια πριν το ταξίδι τους στην Κέρκυρα, το οποίο πραγματοποιήθηκε το 1675, είχε εντοπιστεί ένα άγαλμα του ρωμαίου στρατηγού Ιουλίου Καίσαρα Γερμανικού μαζί με πλήθος χαλκών νομισμάτων των αυτοκρατορικών χρόνων, κυρίως της εποχής του Σεπτιμίου Σεβήρου.⁷ Το άγαλμα μεταφέρθηκε στη Βενετία από τον Προβλεπτή Valier αμέσως μετά τον εντοπισμό του, αλλά η ενεπίγραφη βάση του παρέμεινε στην Κέρκυρα, σύμφωνα με τον Αντρέα Μάρμορα.⁸ Τελικά, όμως, η ενεπίγραφη βάση μεταφέρθηκε και αυτή στην Ιταλία και το 1843 αναφέρεται η παρουσία της στο Μουσείο της Βερόνας.⁹

Ως σημαντικότατο έργο στην αναζήτηση του παρελθόντος της Κέρκυρας θα πρέπει να αναφερθεί το έργο του ιππότη Ανδρέα Μουστοξύδη *Delle cose Corciresi*. Ο Μουστοξύδης συγκέντρωσε και δημοσίευσε πλήθος στοιχείων σχετικά με τις αρχαιότητες του νησιού, αλλά και τις μετακινήσεις τους.

Ενδιαφέρον για τη δημιουργία ιδιωτικών συλλογών, εκτός των Βενετών, εκδήλωσαν και Κερκυραίοι από τα τέλη του 18ου και κυρίως κατά τον 19ο αιώνα. Το φαινόμενο αυτό εντάσσεται σε μία γενικότερη τάση που επικράτησε κατά την περίοδο αυτή στην Ευρώπη, με τη Γαλλική Επανάσταση, τη στροφή προς την αρχαιότητα και το ενδιαφέρον στα κατάλοιπα του παρελθόντος που υπαγόρευε το κίνημα του ρομαντισμού. Η παρακολούθηση της πορείας τους μέσα στο χρόνο

6. C. Biagi, *Monumenta Graeca ex museo equitis ac senatoris Iacobi Nanii Veneti*, Ρώμη 1785, σ. 89.

7. J. Spon – G. Wheler, *Voyage D'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant*, III, Λυών 1678, σ. 95-96.

8. A. Marmoras, *Della Storia di Corfu*, Βενετία 1672, σ. 122-124.

9. *CIG* αρ. 1879.

δεν είναι εύκολη και στις περισσότερες περιπτώσεις οι αρχαιότητες αυτές θεωρούνται σήμερα «χαμένες».

Μία από τις πιο γνωστές ιδιωτικές συλλογές στην Κέρκυρα, ήταν εκείνη του ιππότη Παύλου Προσαλέντη. Ο Προσαλέντης το 1811 ίδρυσε στο πατρικό του «Διδασκαλείον των Ωραίων Τεχνών». Στον ίδιο χώρο εκτέθηκε η αρχαιολογική συλλογή του, αποτελούμενη από διάφορες αρχαιότητες, όπως αγγεία, αγαλματίδια κ.ά., που προέρχονταν από την Κέρκυρα, αλλά και από τα υπόλοιπα νησιά του Ιονίου, συλλογή αρχαίων και ρωμαϊκών νομισμάτων με εκδόσεις του τοπικού νομισματοκοπείου, περιοχών της υπόλοιπης Ελλάδος και της Αιγύπτου.¹⁰ Ο πυρήνας της συλλογής του είχε σχηματιστεί από το θείο του, Φραγκίσκο Προσαλέντη, ερασιτέχνη αρχαιολόγο.¹¹

Επίσης γνωστή ήταν η αξιόλογη νομισματική συλλογή του ιππότη και ιατρού Στάμου Γαγκάδη, υιού του Βίκτωρα Γαγκάδη και της Μαρίνας Μουστοξύδη, θείας του Ανδρέα Μουστοξύδη. Κατά τον Riemann, η συλλογή του εκτός από νομίσματα περιείχε και επιγραφές. Τμήμα της νομισματικής συλλογής του ενώθηκε με τη συλλογή του κερκυραίου Παύλου Λάμπρου και στη συνέχεια με τη συλλογή Μουρούζη,¹² για να καταλήξει μετά από δωρεά στο Εθνικό Πανεπιστήμιο και σήμερα στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών. Πρόκειται για την πλουσιότερη συλλογή νομισματικών εκδόσεων των Ιονίων νήσων.

Στα μέσα του 19ου αιώνα ξεκίνησε η γνωστή ιδιωτική αρχαιολογική συλλογή του Άγγλου James Woodhouse,¹³ ο οποίος υπηρετούσε ως υπάλληλος της Βρετανικής Διοικήσεως στη Σικελία.¹⁴ Κατά τη θητεία του ως θησαυροφύλακας του Ιονίου Κράτους στην Κέρκυρα, στην οποία παρέμεινε έως τον θάνατό του στις 26 Φεβρουαρίου του 1866, εμπλούτισε τη συλλογή του με αντικείμενα προερχόμενα

10. Στη συλλογή του Προσαλέντη συγκαταλεγόταν μεταξύ άλλων κάποιος εγκαίνιος λίθος από τον ναό του Καρδαχίου. Βλ. E.A. Freeman, *Sketches from the subject and neighbour lands of Venice*, Λονδίνο 1881, σ. 237.

11. Βλ. «Α. Βροκίνη Έργα. Βιογραφικά Σχεδάρια», (επιμέλεια Κ. Δαφνή), *Κερκυραϊκά Χρονικά* 16 (1972), σ. 136, σημ. 212. Ο Ν. Κουρκουμέλης αναφέρει ότι στο θείο ανήκε η αρχαιολογική συλλογή και όχι η νομισματική, βλ. Ν. Κουρκουμέλης, «Η καλλιτεχνική εκπαίδευση στο Ιόνιο Κράτος», εις *Πρακτικά Διεθνούς Συνμποσίου Ιστορίας, Το Ιόνιο Κράτος 1815-1864, Κέρκυρα 21-24 Μαΐου 1988*, Αθήνα 1997, σ. 210.

12. Α. Ποστολάκας, *Κατάλογος των αρχαίων νομισμάτων των νήσων Κερκύρας, Λευκάδος, Ιθάκης, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου και Κυθήρων*, Αθήνα 1868.

13. E. Edwards, *Lives of the Founders of the British Museum, with Notices of its Chief Augmenters and Others Benefactors 1570-1870*, Λονδίνο 1870, σ. 702-705. Ο Woodhouse ενταφιάστηκε στο βρετανικό κοιμητήριο της Κέρκυρας.

14. R. Leighton, «Ιστορία της συλλογής Woodhouse», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας* 17 (1980), σ. 165-169.

κυρίως από λαθρανασκαφές στην Κέρκυρα, αλλά και από τα υπόλοιπα νησιά και περιοχές των ηπειρωτικών ακτών. Σύμφωνα με τη διαθήκη του Woodhouse η συλλογή του θα δωριζόταν μετά θάνατον στο Βρετανικό Μουσείο. Στην πραγματικότητα, όμως, μόνο τμήμα αυτής κατέληξε στο Μουσείο, ενώ η υπόλοιπη εξαφανίστηκε κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες μαζί με τις προσωπικές σημειώσεις του Woodhouse αναφορικά με τα αντικείμενα της συλλογής του. Λόγω της σημαντικότητας της συλλογής διενεργήθηκαν ανακρίσεις από το βρετανικό κράτος, οι οποίες όμως δεν απέφεραν κάποιο αποτέλεσμα.¹⁵

Το ενδιαφέρον για το απώτατο παρελθόν της Κέρκυρας και τη δημιουργία συλλογών βοήθησαν και εξέθρεψαν, μεταξύ άλλων, και οι σημαντικές αρχαιολογικές ανακαλύψεις του 19ου αιώνα στο νησί.

Κατά τις προσπάθειες των Γάλλων το 1812-1813 να απομονώσουν τη χερσόνησο του Κανονιού από την πόλη για στρατηγικούς λόγους, επιχειρήθηκε η διάνοιξη μίας τάφρου, η οποία είναι γνωστή ως «Τάγιο». Οι εργασίες αυτές, οι οποίες προχώρησαν σε μεγάλη έκταση, αποκάλυψαν πλείστες αρχαιότητες,¹⁶ κυρίως στην περιοχή των Αγίων Θεοδώρων, οι οποίες και ανέστειλαν την υλοποίηση του σχεδίου αυτού. Η συστηματική ανασκαφή του εν λόγω χώρου ξεκίνησε 100 χρόνια αργότερα και κατά τη διάρκεια της αποκαλύφθηκε ο γνωστός ναός της Αρτέμιδος Γοργούς.

Το 1822, κατά την περίοδο της αγγλοκρατίας, αποκαλύφθηκε τυχαία ο ναός του Καρδαχίου. Μια ομάδα Άγγλων μηχανικών υπό τις οδηγίες του συνταγματάρχη Whitmore ξεκίνησε την έρευνα του υπερκείμενου λόφου της ομώνυμης πηγής, όταν υποχώρησε ένας μεγάλος όγκος χωμάτων και αποκαλύφθηκαν οι πρώτοι κίονες. Τα ευρήματα αυτά έδωσαν το έναυσμα για την έναρξη των ανασκαφών και τον εντοπισμό του ναού, ο οποίος αποτυπώθηκε από τον Άγγλο μηχανικό Railton το 1825.¹⁷

Επίσης, κατά την ίδια περίοδο, στο πλαίσιο μίας σειράς έργων κοινής ωφελείας που εκτέλεσαν οι Άγγλοι στην περιοχή της Γαρίτσας, όπου απλώνεται μέρος του αρχαίου νεκροταφείου, αποκαλύφθηκαν σημαντικά ταφικά σύνολα. Πρόκειται για το κενοτάφιο του Μενεκράτους, το οποίο διασώζει μία από τις πρωι-

15. Βλ. *Woodhouse Collection, Report from Committees, Session 5 February – 21 August 1867*, 9 (1867).

16. K. Rhomaios, "Les premières fouilles de Corfou", *BCH* 49 (1925), σ. 190-218.

17. W. Railton, *The Newly Discovered Temple at Cadachio, in the Island of Corfu*, Λονδίνο 1830. Η ανασκαφή του ναού συνεχίστηκε από τον γερμανό αρχαιολόγο και αρχιτέκτονα W. Dörpfeld κατά την περίοδο 1912-14, παράλληλα με τις έρευνές του στον υπόλοιπο χώρο του Mon Repos, τον ναό της Αρτέμιδος στους Αγίους Θεοδώρους καθώς και σε άλλα σημεία του νησιού, όπως το Κεφάλι στη βορειοδυτική Κέρκυρα.

μότερες επιτύμβιες επιγραφές· επίσης, ο επιτύμβιος λέων, ο οποίος λανθασμένα είχε αποδοθεί στο μνημείο του Μενεκράτους, η επιτύμβια στήλη του Αρνιαδά και το ενεπίγραφο κιονόκρανο του Ξεμβάρεως, ταφικοί πίθοι και τεφροδόχα αγγεία.

Το 1879 ο ηπειρώτης πολιτικός Κ. Καραπάνος, έχοντας ολοκληρώσει τις ανασκαφές του στο ιερό της Δωδώνης, βρέθηκε στην Κέρκυρα. Στην περιοχή του Φιγαρέτο, κοντά στη Μονή της Κασσωπίτρας, εντόπισε έναν τεράστιο αποθέτη ή αποθήκη ειδωλίων. Η ανασκαφική έρευνα στο χώρο ξεκίνησε αρκετά χρόνια αργότερα, το 1889, σε συνεργασία με την εν Αθήναις Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή.¹⁸ Το πλήθος των ειδωλίων, στη συντριπτική πλειονότητά τους στον τύπο της Αρτέμιδος με ζώο στην αγκαλιά ή στο πλάι της, οδήγησε τους ερευνητές να υποστηρίξουν την πιθανή ύπαρξη μικρού ιερού της Αρτέμιδος στην ευρύτερη περιοχή.¹⁹ Τα ευρήματα της ανασκαφής περιήλθαν στην κατοχή του Καραπάνου, ο οποίος και τα δώρισε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.²⁰ Το μεγαλύτερο μέρος της Συλλογής των ειδωλίων έχει επιστρέψει στο Μουσείο της Κέρκυρας.

Η συστηματική έρευνα του ιερού της Αρτέμιδος οφείλεται στην αποκάλυψη τμήματος του αετώματος κατά τις γεωργικές εργασίες των αδελφών Λυκίσσα, οι οποίοι «σκάπτοντες εις βάθος περίπου ενός μέτρου κατά την ιδίαν αυτών αφήγησιν εύρον όγκον κατειργασμένου μαρμάρου αρκετού μήκους εφ' ου ως αργότερον αντελήφθησαν εστηρίζοντο καθέτως δυο πόδες μεγάλων διαστάσεων ων οι συνέχεια των κνημών εισήρχετο ενδότερον του εδάφους».²¹ Ενώ αρχικά η ανασκαφική έρευνα ξεκίνησε υπό την επίβλεψη του εφόρου αρχαιοτήτων Κ. Βερσάκη, η σπουδαιότητα των ευρημάτων προσήλκυσε το ενδιαφέρον του αυτοκράτορα της Γερμανίας Γουλιέλμου Β'. Η ανασκαφική έρευνα στο ιερό πέρασε στην εποπτεία του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου υπό τη διεύθυνση του αρχιτέκτονα-αρχαιολόγου W. Dörpfeld και του Κ. Ρωμάλου.²²

18. H. Lechat, "Terres cuites de Corcyre", *BCH* 15 (1891), σ. 1-112. Βλ. σχετικά δημοσιεύματα στις εφημερίδες *Εφημερίς*, αρ. φ. 145, 25.05.1889: 2, *Νέα Εφημερίς*, αρ. φ. 151, 31.05.1889: 1 και 172, 21.06.1889: 3-4.

19. Η έως τώρα αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή δεν επιβεβαίωσε την ανωτέρω άποψη για την ύπαρξη μικρού ιερού, η οποία κατά τις υπογράφουσες οφείλεται σε παρανόηση λόγω του επαρχιακού χαρακτήρα που παρουσίαζαν ορισμένα ειδώλια του αποθέτη. Άλλωστε κατά την περίοδο ανασκαφής της αποθήκης/αποθέτη από τον Καραπάνο η θέση του μεγάλου ιερού της Αρτέμιδος ήταν άγνωστη.

20. Βλ. εφημερίδες *Αιών*, αρ. φ. 5243, 24.05.1883: 3, *Εστία*, αρ. φ. 109, 18.06.1902: 3, *Ακρόπολις*, αρ. φ. 7291, 19.06.1902:4 και το *Αστυ*, αρ. φ. 4194, 16.07.1902:1. Μάλιστα ο ίδιος ο Καραπάνος υπέδειξε σε ποιο χώρο του Μουσείου θα παρουσιαζόταν η συλλογή του.

21. Απόσπασμα από την αθηναϊκή εφημερίδα *Εμπρός*.

22. Βλ. Θ. Καλπαξής, *Αρχαιολογία και Πολιτική II. Η ανασκαφή του Ναού της Αρτέμιδος (Κέρκυρα 1911)*, Ρέθυμνο 1993.

Μετά την αποκάλυψη αυτή και την εμπλοκή του Κάιζερ κορυφώθηκε το ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες της Κέρκυρας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το χαμένο σήμερα θεατρικό έργο «Κέρκυρα» το οποίο εμπνεύστηκε ο Κάιζερ σε συνεργασία με τον διευθυντή του Βασιλικού Θεάτρου του Βερολίνου Haseler von Hulsen.²³ Η πρεμιέρα του έργου πραγματοποιήθηκε στη Βασιλική Όπερα του Βερολίνου το 1912.²⁴ Αξιοσημείωτο είναι ότι μεταξύ των σκηνικών του έργου υπήρχε αναπαράσταση του ναού της Αρτέμιδος με επιμέλεια του ίδιου του Dörpfeld. Το έργο δεν ανέβηκε ποτέ στην Κέρκυρα.²⁵ Το μέγεθος της καλλιτεχνικής επιρροής που άσκησαν τα γλυπτά του αετώματος της Αρτέμιδος υπογραμμίζεται και από την κατασκευή εκμαγείων του αετώματος για την έκθεσή τους στη Συλλογή Εκμαγείων του Πανεπιστημίου του Βερολίνου. Δυστυχώς το μεγαλύτερο μέρος της συλλογής αυτής καταστράφηκε κατά τον β' παγκόσμιο πόλεμο.²⁶

Τα ευρήματα που αποκαλύπτονταν σταδιακά από αρχαιολογικές έρευνες ή δημόσια έργα δημιούργησαν την ανάγκη ίδρυσης ενός μουσείου. Η πρώτη προσπάθεια γίνεται μετά τη μετατροπή της σχολής του γλύπτη Παύλου Προσαλέντη, σε «Δημόσια Ακαδημία των Καλών Τεχνών». Η σχολή στεγάστηκε στη Μονή του Αγ. Φραγκίσκου, στην οποία μεταξύ άλλων οργανώθηκε και λειτουργήσε το πρώτο Μουσείο με κερκυραϊκές αρχαιότητες,²⁷ το οποίο περιελάμβανε επίσης αξιόλογη νομισματική συλλογή και έκθεση γύψινων εκμαγείων από τις μετόπες του Παρθενώνα.²⁸

Κατά το έτος 1833 επί αρμοστείας Nugent με αφορμή την εύρεση στο νησί του Βίδο (αρχαία Πτυχία) χάλκινων αγγείων σε ερείπια πιθανώς ναού,²⁹ εκδόθηκε διάταγμα για την ίδρυση του Ιονικού Μουσείου.³⁰ Παράλληλα δημοσιεύ-

23. Τα απομνημονεύματα του Κάιζερ Γουλιέλμου II, Αναμνήσεις από την Κέρκυρα, μετάφραση Στ. Αγάθου, σ. 51.

24. Το έργο παιζόταν τουλάχιστον μέχρι τον Ιανουάριο του 1914 στο Βερολίνο, όπου στις 28.01.1914 το παρακολούθησε ο πρωθυπουργός Ελευθ. Βενιζέλος, σε μια παράσταση που δόθηκε προς τιμήν του (Π. Ενεπεκίδης, *Η δόξα και ο διχασμός, 1908-1918*, Αθήνα 1992, σ. 278).

25. Βλ. Γεώργιος Ζούμπος, «Το έργο "Κέρκυρα" στο Βερολίνο. Μια πρεμιέρα...», εφημ. *Ενημέρωση*, Κέρκυρα, 27.03.2011.

26. Τα απομνημονεύματα του Κάιζερ Γουλιέλμου II, Αναμνήσεις από την Κέρκυρα, ό.π., σ. 59.

27. Εμμ. Θεοτόκη, *Η Κέρκυρα στις λεπτομέρειες της (αρχές 19ου αι.)*, (μετάφραση Λουκιανός Χαμίτ), έκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2004, σ. 106-7.

28. Ν. Κουρκουμέλης, «Η καλλιτεχνική εκπαίδευση στο Ιόνιο Κράτος», ό.π., σ. 211.

29. Φ. Αλβάν, *Κερκυραϊκά απομνημονεύματα*, τ. Β', Κέρκυρα 1893, σ. 357.

30. Το διάταγμα αυτό δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα του Ιονίου Κράτους* αρ. 112 στις

τηκε ένας νόμος σχετικά με την προστασία των αρχαιοτήτων και τη λήψη μέτρων για τη συγκέντρωση και φύλαξή τους. Στην εφημερίδα *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, αριθ. 148, στις 14/26 Φεβρουαρίου του ιδίου έτους, αναφέρεται σε ειδικό άρθρο με τον τίτλο «Εθνικόν Μουσείον» ότι το Μουσείο θα λειτουργούσε στο κτήριο που βρίσκεται στο αγροκήπιο του Αγ. Παντελεήμονος, δηλαδή την έπαυλη στο σημερινό κτήμα του Mon Repos.³¹ Η διεύθυνση του Μουσείου ανατέθηκε στον Παύλο Προσαλέντη, ο οποίος μετέφερε εκεί και τη Σχολή Καλών Τεχνών που διατηρούσε. Στο Μουσείο θα φιλοξενούνταν εκτός από τη «συλλογή Προσαλέντη» και η «συλλογή Γαγκιάδη».³² Κατά την ίδια περίοδο ο αρμοστής Nugent καθιέρωσε τις ανασκαφές στην περιοχή της Παλαιόπολης με στόχο τον εμπλουτισμό του νεοσύστατου Μουσείου.³³ Οι προσπάθειες που έγιναν προκειμένου να παρακινήθούν και άλλοι ιδιώτες να καταθέσουν τις συλλογές τους δεν είχαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

Τα χρόνια που ακολουθούν μετά το διάταγμα για την ίδρυση του Μουσείου και την εντολή για τη μεταφορά του,³⁴ οι γνώσεις μας για τη λειτουργία και το χώρο στέγασης του Μουσείου είναι ελλιπείς. Γνωρίζουμε ότι δύο μήνες μετά την παραίτηση του αρμοστή Nugent, τον Μάρτιο του 1835, η Σχολή Καλών Τεχνών μεταφέρθηκε πίσω στην πόλη της Κέρκυρας, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την έγκριση ποσού από τη Γερουσία το Μάιο του 1835 «για τη μεταφορά όλων των αντικειμένων που ανήκουν στη Σχολή Καλών Τεχνών από τον Άγιο Παντελεήμονα στην πόλη», χωρίς όμως καμία αναφορά για το Μουσείο.³⁵ Σύμφωνα με φύλλο της ιονικής εφημερίδας του 1847³⁶ κατά τη δεύτερη συνάθροιση της 8ης Γερουσίας νομοθετούνται 21 άρθρα για τον καλλωπισμό του «Ιονίου Εθνικού Μουσείου», το οποίο είναι προσκείμενο στα καταστήματα της «Δημοσίου Εκπαιδεύσεως». Επομένως συμπεραίνουμε ότι το 1847 το Μουσείο λειτουργούσε, χωρίς όμως να γνωρίζουμε σε ποιο χώρο. Πάντως το 1879 η αρχαιολογική συλλογή στεγαζόταν στο Γυμνάσιο της πόλης, σύμφωνα με τον Riemann.³⁷

4/16 Φεβρουαρίου 1833 μαζί με την απόφαση της Βουλής για την ίδρυση του Μουσείου «ως βοηθητικού καταστήματος της δημόσιας εκπαίδευσης». Το Μουσείο εκτός από «Ιονικόν» αναφέρεται και ως «Εθνικόν».

31. Σ. Κυριάκη, *Η έπαυλη Mon Repos στην Κέρκυρα*, Αθήνα 2006, σ. 60-77.

32. Α. Καλογεροπούλου – Μ. Προύνη-Φίλιπ, *Αρχαιολογική Εφημερίς, Ευρετήριο πρώτης και δευτέρας περιόδου 1837-1874*, Α', Αθήνα 1973.

33. Μ. Ασπίωτη, «Ο Λόρδος Νιούτζεντ στην Κέρκυρα», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας* 11 (1974), σ. 131.

34. Σ. Κυριάκη, *Η έπαυλη Mon Repos στην Κέρκυρα*, ό.π., σ. 71.

35. Σ. Κυριάκη, *Η έπαυλη Mon Repos στην Κέρκυρα*, ό.π., σ. 77.

36. *Gazzetta degli Stati Uniti delle isole Ionie*, 1847, num. 123.

37. O. Riemann, *Recherches Archéologiques sur les Iles Ioniennes, I. Corfu*, Παρίσι

Στις αρχές του 20ού αιώνα (1907) αναγείρεται με δαπάνες της Αρχαιολογικής Εταιρείας το πρώτο κτήριο με κατά προορισμό χρήση ως Μουσείο. Στο κτήριο, το οποίο βρίσκεται πλησίον του ταφικού μνημείου του Μενεκράτους, μεταφέρθηκαν οι έως τότε αποκαλυφθείσες κερκυραϊκές αρχαιότητες από τα Ανάκτορα και το Γυμνάσιο. Ο εντοπισμός, όμως, του αετώματος της Γοργούς το 1911 κατέστησε επιτακτική την ανάγκη επέκτασής του, πρόταση όμως που τελικά απορρίφθηκε.³⁸ Αν και δεν γνωρίζουμε μέχρι τότε λειτούργησε το Αρχαιολογικό Μουσείο στο κτήριο αυτό, πιθανολογούμε, ότι οι αρχαιότητες παρέμειναν εκεί έως τη μεταφορά τους στα Ανάκτορα το 1930.³⁹ Το Αρχαιολογικό Μουσείο της Κέρκυρας, αν και δεν διέθετε σταθερή βάση, προσήλκυσε λόγω των ευρημάτων του το ενδιαφέρον γνωστών επιστημόνων της εποχής, όπως του Dinsmoor, του Ορλάνδου, του Μηλιάδη, του Καρούζου, του Dörpfeld, του Payne και του Lawrence,⁴⁰ σύμφωνα με τα βιβλία επισκεπτών. Στην πρόσοψη του κτηρίου σώζεται μέχρι σήμερα η επιγραφή *ΜΟΥΣΕΙΟΝ*.

Το 1930, σύμφωνα με την αναφορά του εφόρου Ι. Παπαδημητρίου, το Μουσείο μεταφέρθηκε στο κτήριο των Παλαιών Ανακτόρων, όπου και λειτούργησε έως 28 Οκτωβρίου 1940.⁴¹ Κατά τη διάρκεια του β' παγκοσμίου πολέμου, σύμφωνα με έγγραφα του αρχείου της Η' Ε.Π.ΚΑ. οι αρχαιότητες (τα αντικείμενα της αρχαιολογικής συλλογής, αλλά και τμήμα της σινοϊαπωνικής συλλογής του

1879, σ. 23. Όσον αφορά στον Λέοντα του Μενεκράτους αμέσως μετά την εύρεσή του, από τους Άγγλους, στα 1843, τοποθετήθηκε στα Ανάκτορα των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Αγίου Γεωργίου, σύμφωνα με το φύλλο 668 της ιονικής εφημερίδας του 1843. Από τότε και μέχρι το 1879 δεν γνωρίζουμε αν μετακινήθηκε. Αυτό που γνωρίζουμε με βεβαιότητα είναι ότι το 1879 βρισκόταν στα Ανάκτορα των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Αγίου Γεωργίου σύμφωνα με τον Riemann, όπου από το 1864 με την Ένωση των Επτανήσων και μέχρι το 1913 χρησιμοποιήθηκαν ως κατοικία της τότε βασιλικής οικογένειας κατά τις σποραδικές επισκέψεις της στο νησί.

38. Αν και υπήρξε ψήφισμα του Δημοτικού Συμβουλίου Κερκυραίων στις 11 Σεπτεμβρίου 1912 για τη δωρεάν παραχώρηση του οικοπέδου δίπλα στο Αρχαιολογικό Μουσείο με σκοπό την επέκτασή του, εν τούτοις ο χώρος κρίθηκε ακατάλληλος για στέγαση αρχαιοτήτων εξαιτίας της θέσης του και της υγρασίας.

39. Το συμπέρασμα αυτό εξάγεται από το Βιβλίο Επισκεπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου.

40. Ο Α. Lawrence εκ της εν Αθήναις Αγγλικής Σχολής ήταν αδερφός του Λόρενς της Αραβίας.

41. Αναφορά επιμελητού Καλογερά 20.05.1945. Σύμφωνα με το Πρακτικό της «Επιτροπής Εξασφαλίσεως Αρχαιοτήτων» στις 21.03.1941 το αέτωμα της Γοργούς και το λιοντάρι του Μενεκράτους είχαν ήδη μεταφερθεί για προστασία στο κτίριο της Πολίνας, βλ. Β.Χ. Πετρόκος, «Τα αρχαία της Ελλάδος κατά τον πόλεμο 1940-1944», *Ο Μέντωρ* 31 (1994), σ. 100-101.

Γρηγορίου Μάνου) μεταφέρθηκαν από τα Παλαιά Ανάκτορα στη Ρολίνα και αντίστροφα αρκετές φορές, και μάλιστα τοποθετήθηκαν σε καταφύγια που δημιουργήθηκαν ειδικά για την απόκρυψή τους, σύμφωνα με τα σχέδια της «Επιτροπής Εξασφάλισης Αρχαιοτήτων».⁴² Σε σχετική δημοσίευση τοπικής εφημερίδας αναφέρεται ότι τα αρχαία μεταφέρθηκαν το 1936 στο κτήριο της Ρολίνας, το οποίο είχε παραχωρηθεί από τον Δήμο προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως Μουσείο, όπου και παρέμειναν έως το 1945, όταν άνοιξε ο χώρος ως Μουσείο για σύντομο χρονικό διάστημα.

Το 1954 οι αρχαιότητες μεταφέρθηκαν από τον Έφορο Β. Καλλιπολίτη εκ νέου στα Παλαιά Ανάκτορα και εκτέθηκαν προσωρινά, εκτός από το αέτωμα της Γοργούς, το οποίο παρέμεινε θαμμένο στα υπόγεια της Ρολίνας. Η ανέγερση του σημερινού Μουσείου στον παρακείμενο της Ρολίνας χώρο κατά το διάστημα 1962-1965 σε σχέδια του αρχιτέκτονα Βασίλειου Δούρα, σηματοδότησε ουσιαστικά το τέλος των περιπετειών που γνώρισαν οι αρχαιότητες του νησιού για περισσότερα από 400 χρόνια.

42. Β. Πετράκος, *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία*, Αθήνα 1987.

Περίληψη / Summary

Το πλούσιο αρχαιολογικά παρελθόν της Κέρκυρας προσήλκυσε το ενδιαφέρον περιηγητών, αρχαιολατρών και υποψηφίων συλλεκτών αρχαιοτήτων ήδη από την περίοδο της βενετοκρατίας. Από τα τέλη του 18ου αιώνα, στο πλαίσιο του κινήματος του ρομαντισμού, δημιουργούνται οι πρώτες ιδιωτικές αρχαιολογικές συλλογές από επιφανείς Κερκυραίους, ενώ οι τυχαίες αποκαλύψεις αξιόλογων μνημείων (ναός Καρδακίου, μνημείο Μενεκράτους) τροφοδοτούν το ενδιαφέρον για τη δημιουργία ιδιωτικών συλλογών και εκτός νησιού. Παράλληλα καθίσταται επιτακτική η ανάγκη δημιουργίας ενός Αρχαιολογικού Μουσείου, το οποίο μετά από διάφορες περιπέτειες βρίσκει δική του στέγη, για σύντομο όμως χρονικό διάστημα, στο κτήριο που δημιουργήθηκε για τον σκοπό αυτό δίπλα από το μνημείο του Μενεκράτους.

The island of Corfu, with its rich archaeological past attracted many travelers and antiques collectors since the period of the Venetian rule. During the romanticism, from the late 18th century onwards, prominent Corfiots created their own private archaeological collections, while the discovery of significant monuments, such as the Kardaki temple and the Menekrates' monument stimulated the interest from collectors from abroad. At that time it was of great significance the erection of an Archaeological Museum, which after various adventures was built next to the Menekrates' monument, though it functioned for a short time.

Το εσώφυλλο του έργου του Α. Μαρμώρας, *Della Storia di Corfu*, Βενετία 1672.

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΕΙΔΩΛΙΑ ΠΤΗΝΩΝ ΚΑΙ ΖΩΩΝ

Καλλιόπη Πρέκα-Αλεξανδρή

*Ανάθημα στη Σοφία Μπαμίχα
και στον Σπύρο Αλαμάνο.*

Η σημασία της κερκυραϊκής πηλοπλαστικής βρίσκεται στην παραγωγή ση-
μαντικών έργων, τα οποία συνέβαλαν στην διαμόρφωση της άποψης για
την ύπαρξη στο νησί κερκυραϊκής σχολής γλυπτικής κατά τον 6ο και το μεγαλύ-
τερο μέρος του 5ου αι. π.Χ.. Τα έργα της περιόδου αυτής μας πληροφορούν έμ-
μεσα για την ιστορία της τέχνης του νησιού επειδή η ιστοριογραφία της Ιστο-
ρίας Τέχνης άρχισε μόλις τον 5ο αι. π.Χ., διατηρήθηκε αποσπασματικά και επι-
λεκτικά δημοσιεύτηκε αρχικά από τον Πλίνιο.

Παράλληλα με τη μεγάλη πλαστική, η πηλοπλαστική ανέδειξε έργα όπως
οι ηγεμόνες κεραμίδες ορισμένες από τις οποίες ακόμη αποτελούν αντικείμενο
μελέτης για την προέλευση του έργου που τα ενέπνευσε. Αξιόλογα έργα είναι
και τα μεγάλα πήλινα υστεροαρχαϊκού ρυθμού αγγαματίδια¹ που αποκαλύφθη-
καν στον αναθηματικό αποθέτη του λεγόμενου Μικρού Ιερού της Αρτέμιδος, ορι-
σμένα όμοια αλλά ολιγάριθμα που βρέθηκαν στο Mon Repos και άλλες θέσεις και
οι μεγάλες μήτρες² που αποκαλύφθηκαν κατά την έρευνά μας στον Κεραμικό³ της

1. Καλλιόπη Πρέκα-Αλεξανδρή, «Αναθηματικά Ειδώλια και λατρεία της Αρτέμιδος
στην Κέρκυρα», *Δ.Δ. Louvain la Neuve*, 1991 και στην ίδια, "The Cult of Artemis in Corfu"
BCH, 134, 2010, 400-407.

2. Για τις μήτρες, βλ. Kalliopi Preka-Alexandri, "La coroplastie de Corcyre: Atelier et
sanctuaries", στο Συνέδριο της Σμύρνης, 2-6 Ιουνίου 2007, στο *BCH Suppl*, 54, 2016, 223-237.

3. Για την ανασκαφή του εργαστηρίου, η οποία ξεκίνησε ως σωστική σε οικόπεδο ιδιο-
κτησίας της κ. Ε. Μιχάλεφ, βλ. Καλλιόπη Πρέκα-Αλεξανδρή, *Χρονικά*, «Αρχαιολογικό Δελ-
τίο», εφεξής *ΑΔ*. – *ΑΔ* 38 (1983) Αθήνα 1989, 252-3, σχ. 1. – *ΑΔ* 40 (1985) Αθήνα 1990, σ.
228-229. – *ΑΔ* 41 (1986) Αθήνα 1990, 125, πιν. 109γ. – *ΑΔ* 42, (1987) Αθήνα 1992, σ. 336-
337, σχ. 1 και 2, πιν. 193. – *ΑΔ* 43 (1988), Αθήνα 1993, σ. 338-340, σχ. 2, πιν. 193.ε. – *ΑΔ*
44 (1989), Αθήνα 1995, σ. 296-298, σχ. 1. – *ΑΔ* 45 (1990), Αθήνα 1995, 286, σχ. 1. – *ΑΔ* 46
(1991), Αθήνα 1996, σ. 255. – *ΑΔ* 47 (1992), Αθήνα 1997, σ. 334. – *ΑΔ* 49 (1994), Αθήνα
1999, σ.419-420, πιν. 136 α,β. – *ΑΔ* 50 (1995), Αθήνα 2000, σ. 435-437, σχ. 1, πιν. 148 β-γ.
Επίσης, στην ίδια, "A Ceramic Workshop in Figareto", Corfu, *BCH Suppl XXII* (1993), 41-
52 και «Ελληνιστική κεραμική από τον Κεραμικό της αρχαίας Κέρκυρας» στο 9ο Διεθνές Συ-
νέδριο για την Ελλ. Κερ., Θεσσαλονίκη 5-9/12/2012, υπό δημοσίευση.

Κέρκυρας, γνωστό και ως οικόπεδο Μικάλεφ, οι οποίες θεωρούνται ένα από τα πιο σημαντικά σύνολα που έχει μέχρι στιγμής βρεθεί σε ελληνικό έδαφος.

Γυναικεία μορφή σε σχέση με ζώα και πτηνά

Η κατανομή των ζώων και των πτηνών που εικονίζονται στα ειδώλια του αναθηματικού αποθέτη σε σχέση με τη γυναικεία μορφή έγινε σε 6.000 θραύσματα, τα οποία μελετήσαμε. Ανάμεσα σε αυτά η γυναικεία μορφή εμφανίζεται σε 791 με ελάφι σε διάφορες παραλλαγές, σε 121 με λιοντάρι σε διάφορες παραλλαγές, σε 50 με λαγό, σε 20 με χοίρο, σε 39 ειδώλια με ζώα όπως η αίγα ή ο πάνθηρας, και σε 596 με περιστέρι, πετεινό ή υδρόβιο πτηνό σε διάφορες παραλλαγές. Η επιφάνεια της θεάς γίνεται πάνω σε άρμα, το οποίο σέρνουν πάνθηρες και ελάφια.

Τα ειδώλια αυτά είχαν σχετισθεί με κορινθιακά εργαστήρια, αλλά τόσο η αποκάλυψη στον Κεραμικό του νησιού μητρών από τις οποίες κατασκευάστηκαν, το διαφορετικό πλάσιμο των μορφών, στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν και σε άλλα εργαστήρια και άλλες μορφές τέχνης, ανασκευάζει τις προαναφερόμενες θεωρίες.

Από τις μήτρες των διαφόρων κατηγοριών που κατορθώσαμε να συντηρήσουμε,⁴ η γυναικεία μορφή σε 3 φέρει λιοντάρι, σε 15 πάνθηρα, σε 5 ελάφι, σε 1 πτηνό, σε 3 η θεότητα επιφαίνεται πάνω σε άρμα, το οποίο σέρνουν μόνο πάνθηρες ή ελάφια και πάνθηρες, και σε 2, τέλος, μήτρες η γυναικεία μορφή εικονίζεται να κάθεται σε πάνθηρα και στο χέρι να φέρει πτηνό.

Τα ζώα και τα πτηνά σε σχέση με τη γυναικεία μορφή είναι σημαντικότερα γιατί ως σύμβολα της θεότητας αποκαλύπτουν τις ιδιότητες που συγκροτούν την υπόστασή της και υποδηλώνουν τις τελετουργίες που ετελούντο στην Κέρκυρα κατά τη λατρεία της. Τα ανεξάρτητα ειδώλια πτηνών και ζώων που αποκαλύφθηκαν είναι δυνατόν να συνδεθούν με την Άρτεμη, θεότητα με πάμπολλες ιδιότητες, που προστάτευε κάθε είδους ζωή σε υδάτινο, χερσαίο ή εναέριο περιβάλλον, κυρίως όμως τους νέους και τις νέες πριν από την ενηλικίωσή τους.

Ανάμεσα σε αυτές διακρίνουμε τις ιδιότητες της ελαφιβόλου, της κυνηγού, της αγροτέρας, της οιωνοσκόπου, της σωτείρας, ενώ ανάμεσα στις ιεροτελεστίες διακρίνουμε τον χορό και την πομπή παρόμοια με εκείνη της Λαφρίας στην Πάτρα.

Ορισμένα από τα ειδώλια που κατασκευάστηκαν από τις μήτρες του εργαστηρίου, μικρές ή μεγάλες, τροφοδότησαν την εγχώρια αγορά. Οι σημαντικότε-

4. Ευχαριστίες οφείλονται στις έμπειρες συντηρήτριες της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων Μ.Κ. Ανδρουτσάκη και Σ. Παπανίκου, οι οποίες έφεραν εις πέρας το έργο της συντήρησης, το οποίο δεν έγινε δυνατόν να πραγματοποιηθεί στην Κέρκυρα.

ρες όμως από τις μήτρες δεν φαίνεται να έδωσαν προϊόντα για την αγορά του νησιού. Ειδώλια από τους τύπους των μητρών αυτών, που συμπληρώνουν τις γνώσεις μας για τη λατρεία της Αρτέμιδος, προορίζονταν ή για ιερά με τοπικά χαρακτηριστικά, που δεν έχουν ακόμα εντοπιστεί στο νησί, ή για ιερά εκτός Κέρκυρας, στα οποία ασκούνταν λατρείες με αρχέγονο χαρακτήρα.

Συγκριτικά με τα ζώα και τα πτηνά που εικονίζονται στα αγαλματίδια του Μικρού Ιερού και στις μήτρες του εργαστηρίου, τα ολόγλυφα ειδώλια ζώων, πτηνών ή τα μεμονωμένα μειζογενή πλάσματα αντιπροσωπεύουν το 1-5% της κεραμικής παραγωγής.

Τεχνική κατασκευής των ολόγλυφων ζώων ή πτηνών

Τα ειδώλια ζώων και πτηνών όπως και τα συμπλέγματα είναι κατασκευασμένα στην Κέρκυρα, από κεραμικό πηλό. Τα λεγόμενα πλαστικά αγγεία, τα πτηνά και τα πλακίδια είναι κατασκευασμένα στο κύριο σώμα με μήτρα με επίθετα τα διάφορα μέλη του σώματος, ενώ ορισμένες λεπτομέρειες στο τρίχωμα και στο κεφάλι αποδίδονται με γραπτή διακόσμηση κόκκινου χρώματος πάνω σε λευκό επίχρυσμα. Τα υπόλοιπα ειδώλια (ο αμνός, οι σκύλοι, οι ίπποι και τα πτηνόμορφα) είναι πλασμένα στο χέρι με εγχάρακτες ή επίθετες τις λεπτομέρειες στα μάτια, στο στόμα, στις ρινικές κόγχες και στα αυτιά. Εκτός από τα πλαστικά αγγεία, που λόγω λειτουργικότητας οι οπές πλήρωσης λειτουργούν και ως οπές εξαέρωσης, μεμονωμένα ειδώλια, όπως τα αμνοερίφια, έχουν ειδικά κατασκευασμένη οπή για την προστασία τους κατά την όπτηση στον κλίβανο.

Τα ειδώλια λαγού θεωρούνται από τα πιο πρώιμα χρονολογικά ζώα τα οποία οι κοροπλάστες κατασκεύαζαν συνήθως στον τύπο των λεγόμενων πλαστικών αγγείων. Ως πραγματικό ειδώλιο ο λαγός σπάνια εμφανίζεται, ενώ μερικές φορές συνοδεύει τη γυναικεία μορφή. Από τα τρία ειδώλια που βρέθηκαν το πρώτο προέρχεται από τάφο (φωτ. στο ΑΔ 41, 1986, πιν. 110β), ενώ τα άλλα δύο αποκαλύφθηκαν σε αναθηματικό αποθέτη οικιακού ιερού στο οικόπεδο Βλαχόπουλου (φωτ. στο ΑΔ 33, 1978, πιν. 95στ). Τα πλαστικά αγγεία⁵ του αποθέτη χρονολογήθηκαν από συνευρήματα στην αρχή του 6ου αι. π.Χ., ενώ του τάφου περί το 575 π.Χ.

Τα πλαστικά αγγεία υποστηρίχθηκε ότι κατάγονται από την ανατολή⁶ και

5. Alceste Spetsiéri-Chorémi, "Un depot de sanctuaire domestique de la fin de l' époque archaïque a Corfu", στο BCH 115, 1991, σ. 184-211.

6. M.I. Maximova, "Les vases plastiques dans l' antiquité", 1927, 21 κ.ε. και 28, 110 πιν. XL αρ. 152 κ.ε.; Higgins BM II, αρ. 1675; J. Ducat, BCH 87 (1963) σ. 431-458.

ότι έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη λατρεία των νεκρών. Ο Η. Payne⁷ όμως υποστήριξε ότι από τα πλαστικά αγγεία, κτερίσματα μόνο για νεκρούς ήταν όσα είχαν αποτροπαϊκό χαρακτήρα, όπως το γοργόνειο, το λιοντάρι και ο φαλλός. Τα υπόλοιπα βρίσκονται και σε τάφους και σε ιερά.

Η Άρτεμις, σύμφωνα με τον Καλλίμαχο, στον ύμνο προς τιμή της αγαπούσε το κυνήγι του λαγού και **λαγοβόλο** ονομάζεται το όπλο για αυτό το κυνήγι. Εκτός από την Κέρκυρα σε ιερό της Αρτέμιδος στην Scala Greaca της Σικελίας έχουν βρεθεί ειδώλια γυναικείας μορφής που φέρουν λαγό και χρονολογούνται τον 4ο και 3ο αι. π.Χ.. Παρόμοια ειδώλια έχουν βρεθεί στο ιερό της Αφαίας, θεότητα η οποία θεωρείται κυνηγός, στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Λακωνία άλλα και ολιγάριθμα σε ιερά άλλων θεοτήτων μεταξύ των οποίων της Ήρας και του Απόλλωνα από τα οποία όμως δεν μπορεί να θεμελιωθεί η σχέση των αντίστοιχων θεοτήτων με το λαγό. Εκτός από θήραμα ο λαγός αποτελούσε και οιωνό τον οποίο έστελνε η θεά για την ίδρυση ιερών και πόλεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρεται στα *Λακωνικά* του Παυσανία (3.22. 12.13), όπου οι κάτοικοι των Βοιών ακολούθησαν ένα λαγό που στάθηκε κάτω από μια μυρτιά. Στο σημείο εκείνο ίδρυσαν ιερό στη θεά με την επωνυμία Σωτεΐρα και πλησίον στην περιοχή την πόλη τους.

Τα ειδώλια **χοίρου** αποτελούσαν υποκατάστατο του ζώου-συμβόλου της γονιμότητας, που έτρεφε με το κρέας του κατά τις θυσίες όλους τους θεούς, ακόμη και την Αφροδίτη (Αθήναιος, 95 F), στην οποία το ζώο αυτό θύμιζε τον θάνατο του αγαπημένου της Άδωνη. Στην Κέρκυρα αποκαλύφθηκε σε δύο τύπους. Ο πρώτος, υστεροαρχαϊκής εποχής, ανήκει στην κατηγορία των πλαστικών λεγόμενων αγγείων και μιμείται πόδι αγριόχοιρου (φωτ. στο *ΑΔ*, 23, 1968, 308-9, πιν. 248γ). Με ερυθρό χρώμα δηλώνονται οι λεπτομέρειες και φέρει οπές πληρώσεως και ανάρτησης. Ο δεύτερος τύπος, που είναι ειδώλιο, αποκαλύφθηκε στο χώρο IV στο Mon Repos αλλά και στον Κεραμικό. Ο δεύτερος τύπος (φωτ. στο *ΑΔ* 19, 1964, πιν. 371δ) εμφανίζεται από τα ύστερα αρχαϊκά χρόνια και ήταν σε χρήση αναλλοίωτος μέχρι και την πρώιμη ρωμαϊκή εποχή, γεγονός που δυσχεραίνει τη χρονολόγησή του. Ειδώλια του δεύτερου τύπου αποκαλύφθηκαν και εκτός Κέρκυρας τόσο σε ιερά όσο και σε νεκροταφεία, ενώ εικονογραφικά παράλληλα αποκαλύφθηκαν στην Αττική, Βοιωτία, Όλυνθο, Ρόδο, Λέσβο, Άσσο και αλλού.

Η ανάθεση του πρώτου τύπου που παριστάνει τμήμα ζώου στο τέμενος του Απόλλωνα του Κορκυραίου δεν είναι τυχαία. Για τη συνήθεια αυτή αναφορά γίνεται στην *Οδύσσεια* (XIV, 418-424) σύμφωνα με την οποία ο Εύμαιος έσφαξε

7. H. Payne, "Necrocorinthia", 172 υπ. 1. G. Montarini, *Arch Cl.*, 2, 1950, σ. 196.

ένα αγριογούρουνο και πρόσφερε κομμάτια του σε όλους του θεούς. Στο ίδιο ιερό εξάλλου αποκαλύφθηκαν και οστά πραγματικών χοίρων. Το αίμα του χοίρου χρησίμευε για την τελετή των καθαρμών και είναι χαρακτηριστικό ότι με αυτό γίνονταν και η κάθαρση των γυναικών πριν ασκήσουν τα καθήκοντά τους στους αγώνες της Ήρας στην Ολυμπία. (Παυσανίας V.16.8). Από την *Οδύσσεια* (ζ 102) γνωρίζουμε ότι ο Κάπρος συνδέεται με την Άρτεμη τόσο διότι είναι η κατεξοχήν θεά-κυνηγός όσο και γιατί έχει συνδεθεί με το επεισόδιο του Καλυδώνιου κάπρου, με τον οποίο τιμώρησε τον βασιλιά Οινέα της Καλυδώνας. Σύμφωνα με τον Αθήναιο (139 b) χοιρίδια που ακόμη θήλαζαν θυσιάζονταν στην Κορυθαλία Άρτεμη στη Λακωνία. Ο χοίρος επίσης είχε σημαντική θέση στη λατρεία της Δήμητρας και ήταν το απαραίτητο ζώο για τις τελετουργίες στα Θεσμοφόρια.⁸ Σε πολλούς από τους ναούς στους οποίους λατρευόταν η Δήμητρα αποκαλύφθηκαν κόκαλα χοίρου, πήλινα ειδώλια ομοιώματα του ζώου αλλά και ειδώλια γυναικείας μορφής που φέρει χοίρο. Οι χοίροι ήταν γενικά προσφορές στους θεούς του κάτω κόσμου. Στα Ελευσίνια⁹ και στα θεσμοφόρια οι χοίροι ρίχνονταν, ενώ ζούσαν, μέσα σε ένα χάσμα γης. Το αίτιο για αυτήν την τελετουργία ήταν πιθανώς η εξαφάνιση του χοίρου του Εύβουλου μαζί με την Κόρη όταν την έκλεψε ο Πλούτωνας.

Τα **βοοειδή** απαντώνται σε τέσσερεις τύπους. Ο πρώτος, προτομή δαμάλινος από το Mon Repos (ΑΔ 18, 1963, 174), το οικόπεδο Ευελπίδη που μοιάζει με ορισμένα αντίστοιχα ειδώλια από τη Σάμο και μία κεφαλή αγελάδας από προτομή ή ολόσωμο ειδώλιο από το τέμενος του Απόλλωνος του Κορκυραίου (βλ. φωτ. στο ΑΔ 19, 1964, πιν. 371ζ) αρχαϊκής εποχής. Ο δεύτερος τύπος μιμείται πόδι αγελάδας, προέρχεται από τη λεγόμενη δεξαμενή στο Mon Repos (ΑΔ 19, 1964, 327) υστεροαρχαϊκής εποχής. Ο τρίτος τύπος του βουκρανίου προέρχεται από τον Κεραμικό και το οικόπεδο Ευελπίδη αρχαϊκής επίσης εποχής. Ένα ολόσωμο ειδώλιο ταύρου (φωτ. 1) εξολοκλήρου χειροποίητο των αρχών του 5ου αι. π.Χ., προέρχεται από τον Κεραμικό και αντιπροσωπεύει τον τέταρτο τύπο.

Σημαντικές είναι οι αναφορές στον Όμηρο για την προσφορά ταύρων στον Ποσειδώνα, στον οποίο θυσιάζονταν τα ζώα με τη ρίψη τους στη θάλασσα. Επιβεβαίωση αυτών είναι η αναφορά του Παυσανία (X.9.2), που διασώζει το επεισόδιο του κερκυραίου βοσκού ο οποίος παρατήρησε ότι ένας ταύρος ξέφυγε από το κοπάδι του και πλησίασε τη θάλασσα μουγγρίζοντας (μυκώμενος), γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να ξεπηδήσουν από αυτή αναρίθμητα ψάρια. Ο ταύρος θυσιάστηκε στον Ποσειδώνα αλλά η δεκάτη της ψαριάς προσφέρθηκε με τη μορφή αναθηματικών ταύρων στους Δελφούς και την Ολυμπία. Προσφορές ταύρων δέ-

8. Μαρία Λιλιπάκη-Ακαμάτη, *Το θεσμοφόριο της Πέλλας*, Αθήνα 1996, πιν. 26, α,β,γ.

9. Κωνσταντίνα Κόκκου-Βυριδή, «Πρώιμες Πυρές Θυσιών στο τελεστήριο της Ελευσί-
νος», *Αρχ. Εφ.*, 1999, πίν. 55, Β 195, Μυλωνάς ΔΝΕ Β' σ. 295, αρθ. 9,10, πιν. 204γ.

χονταν επίσης ο Δίας, ο Διόνυσος, η Ήρα, η Αθηνά,¹⁰ η Δήμητρα, η Κόρη και ο Απόλλων στο ιερό του οποίου στο Mon Repos εκτός από το προαναφερόμενο κεφάλι αγελάδας είχε ανατεθεί και χάλκινο ζεύγος κεράτων με ήλο στο μέσο τους, με τη βοήθεια του οποίου προσαρμόζονταν σε ξύλινη επιφάνεια και είχε όπως φαίνεται λατρευτικό προορισμό (ΑΔ 22, 1967, 365). Τα βοοειδή σχετίζονται επίσης με την Άρτεμη, η οποία ως θεά της φύσης φρόντιζε για την προστασία τους. Η Άρτεμη αναφέρεται ως Ταυροπόλος¹¹ και Ταυροπόλια ορισμένα από τα ιερά της, όπως στην Αμφίπολη της Θράκης (Λίβιος XLIV.4), στις Αλές της Αττικής (Στράβων IX.1.22,399), στην Ικαρία (Στράβων XIV.1.9,636), στην Αρίκια της Ιταλίας (Στράβων V.3.12,239), στα Κόμανα (Στράβων XII.2.3,535) και στα Καστάμπαλα (Στράβων XII.2.7,537) της Καπαδοκίας και στην Ίκαρο του Περσικού κόλπου (Στράβων XVI.3.2,765). Ταυροπόλια ονομάζονταν και οι τελετουργίες προς τιμή της Αρτέμιδος που ετελούντο στις Αλές ενώ νέα αγόρια μεταμφιεσμένα ως τάυροι έπαιρναν μέρος στις τελετουργίες στο Αρτεμίσιο της Εφέσου (Αθήναιος 425C).

Με βοοειδή παρομοιάζαν οι ποιητές του νέους και τις νέες, επειδή κατά τις τελετές μετάβασης από την εφηβεία στην ενηλικίωση σχημάτιζαν ένα είδος αγέλης που είχε ανάγκη να εξημερωθεί και να καθοδηγηθεί από την Άρτεμη. Η Άρτεμη εφόρευε την ανάπτυξη, εκπαίδευση και ένταξη στην κοινωνία των νέων οδηγώντας τους μέχρι το κατώφλι του γάμου. Η ανάθεση επίσης ομοιωμάτων βοοειδών είχε σκοπό να προκαλέσει την προστασία της θεότητας στις πηγές διατροφής. Δεν είναι τυχαίο που θεοποιημένοι ποταμοί, όπως ο Αχελώος στην Ακαρνανία, ο Νείλος στην Αίγυπτο, ο Γέλας στην Σικελία, εικονίζονται στα νομίσματα ταυροκέφαλοι, συμβολισμός που παραπέμπει στην εφορία των εδαφών που πότιζαν. Οι τάυροι παραπέμπουν στην τελετουργία των εκατομβών που ετελείτο σε διάφορα μέρη, όπως εκείνη του Ξανθίππου ή Φώκου στο Θρόνιο της Φωκίδας που αναφέρει ο Παυσανίας (X, 4, 10). Χειροποίητα ειδώλια τάυρων εμφανίζονται στην Κρήτη¹² ήδη τη Μέσο-Υστερομινωική εποχή. Ειδώλια βοοειδών έχουν βρεθεί στα Αρτεμίσια της Βραυρώνος Αττικής, της Ορθίας Αρτέμιδος στη Λακωνία, στο ιερό της Αφαίας Αθήνας στην Αίγινα, στα ιερά της Ήρας στη Σάμο, στη Δήλο, στην Περαιχώρα κ.α.

Ειδώλια **αμνοεριφίων** αποκαλύφθηκαν σε τρεις τύπους. Ο πρώτος που μιμείται κριάρι αποκαλύφθηκε σε τάφο, ανήκει στα λεγόμενα πλαστικά αγγεία, και

10. Εκτός από την Αρτέμιδα, η Αθηνά προστάτευε επίσης τα βοοειδή. Ναός της Αθηνάς αναφέρεται και στην Κέρκυρα. Μία σειρά αττικών νομισμάτων φέρει την παράσταση βοός.

11. Σοφοκλέους *Αίαντας*, στ. 172

12. Erika Simon, *Die Sammlung Kiseleff, Minoische und griechische Antiken*, 1989, σ. 11-12, με σχετική βιβλιογραφία, πίν. 7, 22-24

χρονολογήθηκε περί το 575 π.Χ. Ο δεύτερος, κριάρι επίσης, προέρχεται από τον Κεραμικό και την πόλη και χρονολογείται στους κλασικούς χρόνους (φωτ. 2). Ο τρίτος, που παριστάνει αμνό, αποκαλύφθηκε στο Mon Repos, ομοιάζει με ορισμένα αττικά έργα και χρονολογείται στους κλασικούς χρόνους.

Το κριάρι είναι γνωστό ως κατοικίδιο από τη νεολιθική εποχή αλλά στην τέχνη εμφανίζεται κατά τη μυκηναϊκή εποχή. Προσφορές αμνοεριφίων δέχονταν όλοι οι θεοί. Αναθήματα από διάφορα υλικά που αναπαριστούν κριάρια και πρόβατα βρέθηκαν στο ιερό της Ορθίας Άρτεμης στη Λακωνία από τον 8ο αι. π.Χ. μέχρι και την ρωμαϊκή εποχή. Επίσης στο Αρτεμίσιο της Θάσου αρχαϊκής και κλασσικής εποχής, στο Αρτεμίσιο της Βραυρώνος, της Σάμου, της Κυρήνης, της Αρτέμιδος και του Απόλλωνα στο Καλαπόδι στο τέλος της αρχαϊκής εποχής και σε πολλά άλλα ιερά. Ο θεός όμως ο οποίος κατεξοχήν συνδέεται με τα κριάρια είναι ο Κάρνειος Ερμής, η λατρεία του οποίου και οι τελετουργίες κατά τη λατρεία του, τα *Κάρνεια*, μαρτυρούνται πριν από την εγκατάσταση των Δωριέων στη Λακωνία.

Ειδώλια *σκύλων* αποκαλύφθηκαν στο εργαστήριο σε δύο διαφορετικούς τύπους. Όμοιο ειδώλιο με τον πρώτο τύπο (φωτ. 3) αποκαλύφθηκε και στο οικόπεδο Ευελπίδη,¹³ από τον οποίο σώζεται μόνο το κεφάλι, διακρίνεται για τη ζωηρή πλαστικότητα του επειδή οι ανατομικές λεπτομέρειες έχουν χαραχτεί έντονα με εργαλείο (φωτ. 4). Τα ειδώλια χρονολογούνται από τις αρχές μέχρι τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο (*Ηθικά*, 379 D) ο σκύλος ήταν το ιερό ζώο της Άρτεμης, ο κατάλληλος συνοδός και ο χρήσιμος υπηρέτης της θεάς του κυνηγιού. Εντούτοις ανάμεσα στα πολυάριθμα ειδώλια της Αρτέμιδος που βρέθηκαν στον αποθέτη του μικρού ιερού κανένα δεν παριστάνει την Άρτεμη με τη συνοδεία σκύλου. Πιθανώς ο τύπος της Αρτέμιδος που συνοδεύεται από σκύλο να δημιουργήθηκε αργότερα, μάλλον κατά το β' ήμισυ του 4ου αι. π.Χ. κ.ε., εποχή όπου υπάρχουν πολυάριθμες παραστάσεις της τόσο σε ειδώλια όσο και σε άλλα είδη τέχνης. Η Άρτεμις που συνοδεύεται από σκύλο χαρακτηρίζεται ως θεά του κυνηγιού, ως Ενοδία και ως Εκάτη, ιδιότητες που έχει η κερκυραϊκή Άρτεμις σε άλλες όμως εικονογραφικές παραλλαγές. Ειδώλια σκύλου παράλληλα του πρώτου τύπου προέρχονται από εργαστήρια της Αττικής, ένα από τα οποία αποκαλύφθηκε στην Ελευσίνα¹⁴ αλλά και της Βοιωτίας.¹⁵ Στο βωμό της Αρτέμιδος στην Ολυμπία βρέθηκαν επίσης ειδώλια που παριστάνουν την Άρτεμη συνοδευό-

13. Καλλιγάς, *ΑΔ* 21, 1966, πιν. 333ζ.

14. Κωνσταντίνη Κόγκκου-Βυριδή, «Πρώιμες Πυρές Θυσιών στο τελεστήριο της Ελευσίνας» ό.π., πιν. 55 Β, σ. 196.

15. Α. Higgins, "Greek Terracottas", London 1967, πιν. 110 (807), Μαρχακού, «Αρχαία Ελληνική Τέχνη», ειχ. 130, όπου και βιβλιογραφία

μενα από σκύλο όπως και στο ιερό της Ορθίας Άρτεμης στην Λακωνία και πολυάριθμα στην Scala Graeca της Σικελίας που χρονολογήθηκαν τον 4ο και 3ο αι. π.Χ.

Ειδώλια ίππων και άρματα που σέρνουν ίπποι αποκαλύφθηκαν σε τέσσερεις τύπους. Οι δύο πρώτοι προέρχονται από το Mon Repos ο τρίτος από το οικόπεδο Αργυρού (φωτ. στο ΑΔ 32, 1977, 181, πιν. 115γ) και ο τέταρτος από την Παλαιόπολη. Ο πρώτος τύπος είναι ειδώλιο, σώζεται αποσπασματικά και είναι σχεδόν όμοιος με τους ίππους του δευτέρου. Ο δεύτερος, ανάθημα στον Απόλλωνα, αναπαριστά συνωρίδα από την οποία σώζονται οι δύο εσωτερικοί ίπποι και είναι ακέφαλος ο αναβάτης που κρατεί τα ηνία. (φωτ. στο ΑΔ 23, 1968, σ. 309-310 πιν. 250ε). Ο πρώτος και ο δεύτερος τύπος χρονολογούνται στο α' ήμισυ του 5ου αι. π.Χ. Από τον τρίτο τύπο σώζεται μόνον το κεφάλι και δεν είναι σαφές αν πρόκειται για προτομή ή ολόσωμο ειδώλιο. Ο τέταρτος τύπος παριστάνει προτομή ίππου (φωτ. 5) και ανήκει στο γραμμικό στιλ β' του 3ου αι. μ.Χ.

Αγάλματα και ειδώλια ίππων προσφέρονταν σε ιερά ως αναθήματα¹⁶ μετά από νίκες αθλητικών αγώνων ή νίκες πολέμων. Αντίθετα θυσίες αλόγων αναφέρονται σε ταφικά έθιμα από τους ομηρικούς ήδη χρόνους. Ο Αχιλλέας θυσίασε τέσσερα άλογα στη νεκρική πυρά του Πατρόκλου. Ο ίππος¹⁷ σχετίζεται με τον Ποσειδώνα, ο οποίος αρχικά λατρευόταν με την μορφή¹⁸ του ίππου ως ίππειος. Ο Παυσανίας αναφέρει την προσφορά χαλινών ίππων στον Ποσειδώνα, τους οποίους στο Άργος πετούσαν σε ποτάμι το οποίο οδηγούσε στη θάλασσα. Η Αθηνά επίσης λατρευόταν ως ίππεια στις Αχαρνές αλλά και ως Χαλινίτης στην Κόρινθο, ενώ ο βωμός της στην Ολυμπία βρισκόταν κοντά σε εκείνους του Ποσειδώνα, της ίππειας Ήρας και του ίππειου Άρη, στο σημείο εκκίνησης των αλόγων που θα έπαιρναν μέρος στους αγώνες. Οι απεικονίσεις της Αρτέμιδος ως πότνιας ίππων είναι πολύ γνωστές ενώ ο Πίνδαρος την αναφέρει ως Ιπποσόα αφού με το μαστίγιο οδηγούσε τα άλογα. Αναφέρεται επίσης και ως ιπποτρόφος (Παυσανίας 14.5-6), διότι έτρεφε τα μικρά άλογα, αλλά και ως Ευρίππα, στο ναό που έχτισε ο Οδυσσεύς για χάρη της. Παραστάσεις αλόγων σε διάφορους τύπους και υλικά βρέθηκαν σε πολλά ιερά μεταξύ των οποίων, στην Καλυδώνα, στον ναό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Λακωνία, στο Αρτεμίσιο της Εφέσου, της Δήλου, στο ιερό του Απόλλωνα στην Κόρινθο, στο Ηραίο της Περαχώρας, στο Ηραίο του Άργους και στην Αφαία της Αίγινας. Παράλληλα έργα προς τον πρώτο τύπο αλλά

16. Εξαίρεση είναι η θυσία από τον Ιππόλυτο στον Ασκληπιό της Επιδαύρου

17. Για άλογα, βλ. Markman, S.D., "The horse in Greek art", *The Johns Hopkins University, Studies in Archaeology*, n. 35, Baltimore, 1943. – Richter G.M.A. *The sculpture and sculptors of the Greeks*, Yale 1962.

18. Ο Παυσανίας (VIII.8.2) αναφέρει ότι όταν η Ρέα γέννησε τον Ποσειδώνα είπε στον Δία ότι γέννησε ένα άλογο και του έδωσε να καταπιεί ένα πουλάρι.

και τους ίππους που σέρνουν άρμα αποκαλύφθηκαν στην Κόρινθο.¹⁹ Ειδώλια ίππων αποκαλύφθηκαν στο ιερό της Πρόερνας, ανεξάρτητα ή σε σχέση με αναβάτη, αλλά και από άλλα εργαστήρια όπως το βοιωτικό και αττικό. Στην Αττική αποκαλύφθηκαν στην Ελευσίνα²⁰ και χρονολογούνται τον πρώιμο 5ο αι. π.Χ.. Μεγάλος αριθμός ιππαρίων βρέθηκε επίσης στα νεκροταφεία της Ριτσώνας.²¹

Ειδώλια **πετεινού** στον τύπο του πλακιδίου αποκαλύφθηκαν σε πάμπολλα θραύσματα (φωτ. 6) στο Mon Repos, που χρονολογήθηκαν στο τέλος του 6ου αι. π.Χ. Ορισμένα είναι αμφίγλυφα για να είναι ορατά και από τις δύο πλευρές. Ορισμένα από τα πλακίδια φέρουν οπές ανάρτησης. Ο συγκεκριμένος τύπος του πετεινού θεωρείται δημιουργία των εργαστηρίων του κορινθιακού κεραμικού,²² τον οποίον είχαν ως πρότυπο και άλλα εργαστήρια. Τα κερκυραϊκά θραύσματα δεν είναι ακριβώς όμοια με τα κορινθιακά.²³ Ο πετεινός εθεωρείτο ηλιακό σύμβολο γιατί προανήγγελλε την ανατολή του Ηλίου.²⁴ Ως σύμβολο του Ηλίου σχετίζεται με τον Απόλλωνα, ο οποίος ήταν θεός του Ηλίου. Τα ευρήματα από το Mon Repos είναι ένα από μεγαλύτερα σύνολα αναθημάτων σε πηλό που βρέθηκαν σε ιερά του Απόλλωνα.

Ο πετεινός ήταν μία κοινή και φθηνή προσφορά για θυσίες. Θυσίες πετεινών προσφέρονταν και σε άλλους θεούς μεταξύ των οποίων ο Ασκληπιός, η Άρτεμη και οι χθόνιες θεότητες. Εκτός από τα ιερά πετεινοί βρίσκονται και ως κτερίσματα τάφων. Οι πετεινοί χρησιμοποιούν στις κοκορομαχίες, ήταν δώρο αγάπης και σύμβολο της αρρενωπότητας που σχετίζεται με τον γάμο, την υγεία, τη ζωή αλλά και τον θάνατο. Μεταξύ των εργαστηρίων που κατασκεύαζαν ειδώλια πετεινών²⁵ είναι το βοιωτικό, το οποίο κατασκεύαζε και ειδώλια στα οποία οι πε-

19. Corinth XVII, class XXII, 173-4.

20. Κωνσταντίνα Κόκκου-Βυριδή, «Πρώιμες Πυρές Θυσιών στο τελεστήριο της Ελευσίνας» ό.π., πιν. 55, β σ.231-232.

21. P.N. Ure, "Aryballoi and Figurines from Rhitsona in Boeotia" (1934), σ. 63 κ.ε., πιν. 16. Ένα ειδώλιο ίππου των μέσων του 6ου αι. π.Χ. από τη Βοιωτία βρίσκεται στο μουσείο του Würzburg, βλ. Erika Simon, *Minoische und griechische Antiken*, 1989, πιν. 95, αρ. 243.

22. A.N. Stillwell, Corinth XV, 2 1952, 155 κ.ε. ομάδα XXII, αρ 3-13. – Higgins, *Catalogue of Terracotas in the Department of Greek and Roman Antiquities in the British Museum*, 1954, σ. 250, αρ. 197, πιν. 132. – Higgins, *Greek Teraccotas 1967*, σ. 83, πιν. 36^Α. – Σ. Παπασπυρίδη-Καρούζου, *ΑΔ* 15, 1933-35, σ. 30, πιν. 15,3.

23. *ΑΔ* 19 (1964), σ. 327. Ορισμένα πλακίδια πετεινών έχουν αποκατασταθεί από διάφορα κομμάτια όπως για παράδειγμα ο εικονιζόμενος MR 714, 715, 859.

24. Παισάνης V, 25, 9-26.

25. Ursula Liepmann, Hannover 1975, T36, T37 πιθανώς από βοιωτικό εργαστήριο του 4^{ου} μισού του 5ου αι. π.Χ.

τεινοί φέρονται και από νέους,²⁶ το αττικό και το ροδιακό²⁷ το οποίο κατασκευάζει ομοιώματα πετεινών της ομάδας των πλαστικών αγγείων. Ειδώλια πετεινών έχουν βρεθεί στην Πρόερνα,²⁸ στην Όλυνθο,²⁹ στην Άκανθο³⁰ και αλλού.³¹

Ειδώλια περιστεριού αποκαλύφθηκαν στο εργαστήριο, ένα ακέραιο (φωτ. 7) και διάφορα άλλα σε θράυσματα. Στην πόλη επίσης αποκαλύφθηκαν άλλα δύο πτηνά αποσπασματικά σωζόμενα τα οποία δεν μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα στο περιστέρι, που χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή. Το ακέραιο που αποκαλύφθηκε στο εργαστήριο χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ.. Το περιστέρι στη λογοτεχνία συνδέεται με τη λατρεία της Αφροδίτης³² αυτό όμως δεν έχει επιβεβαιωθεί αρχαιολογικά. Περιστερία βρίσκονται κυρίως σε ιερά γυναικείων θεοτήτων παρότι στο ιερό του Ποσειδώνα στον Ισθμό αποκαλύφθηκαν οστά περιστερών που είχαν θυσιαστεί εκεί. Ειδώλια περιστερών βρέθηκαν στο Αρτεμίσιο της Βραχυρώνας, στο ιερό της Αρτέμιδος στην Μουνιχία και χρονολογήθηκαν επίσης τον 5ο αι π.Χ.. Στο θεσσαλικό ιερό της Δήμητρας, στα Αμπελιά Φαρσάλων³³ και σε μεγάλους αποθέτες χθόνιων θεοτήτων στο Σελινούντα και στον Ακράγαντα αποκαλύφθηκαν επίσης περιστέρια. Στην περίπτωση της Κέρκυρας το περιστέρι που φέρεται από τη γυναικεία μορφή εκτός από προσφορά μπορεί να ερμηνευθεί και ως οικονός λόγω του αποικισμού της. Εκτός από τα ιερά τα περιστέρια απαντούν και ως κτερίσματα τάφων.

Επιλεκτικά και περιληπτικά από τα μειζογενή όντα αναφέρω μόνο ορισμένα από αυτά, λόγω οικονομίας του κειμένου, όπως τα πτηνόμορφα ειδώλια που αποτελούν ένα μεγάλο σύνολο και απαντούν στα ιερά και στην πόλη της Κέρκυρας. Βρίσκονται σε στρώματα του β' μισού του 6ου αι. και του α' μισού του 5ου αι. π.Χ. Ταυτίζονται συνήθως με νύμφες που αποτελούσαν τη συνοδεία της Αρτέμιδος αλλά και άλλων θεών όπως του Απόλλωνα, του Ερμή, της Αφροδίτης και της Ήρας. Είναι αυτόνομα ή εξαρτημένα πάνω σε βάση και σχηματίζουν κύκλιο χορό (φωτ. ΑΔ 33, 1978, πιν. 95γ) υποδηλώνοντας λατρευτική τελετουργία σχε-

26. βλ. Α.Δ. Κεραμόπουλος, ΑΔ 3 1917, αρ. 7, εικ. 155,3.

27. Ursula Liepmann, *Griechische terrakotten bronzen skulpturen*, Hannover, 1975, T11, σ. 40

28. Α. Δάφφα-Νικονάνου, *Πρόερνα: Θεσσαλικά ιερά Δήμητρος και κοροπλαστικά αναθήματα*, 1973, πιν. 14, εικ. 4.

29. *Olynthus* VII, αριθ. 349, 351, πιν. 42. – *Olynthus* XIV, αριθ. 335, πιν. 104.

30. Ν. Κατσάς, *Άκανθος I*, Αθήνα, 1998, Ε361, πιν. 225γ.

31. Collezione Collisani, αριθ. 93, πιν. 9.

32. Σπουδαίο ρόλο έπαιζαν επίσης στην λατρεία της Αφροδίτης Πανδήμου στην Αθήνα. Με το αίμα τους γινόταν η κάθαρση του ιερού που βρισκόταν στη ΝΔ κλιτύ της Ακροπόλεως.

33. Α. Δάφφα-Νικονάνου, *Πρόερνα: Θεσσαλικά ιερά Δήμητρος και κοροπλαστικά αναθήματα*, ό.π., πιν. 14, εικ. 1.

τική με τις προαναφερόμενες θεότητες, η οποία σύμφωνα με τον Απολλώνιο τον Ρόδιο³⁴ ετελείτο και στην Κέρκυρα προς τιμή της Ήρας. Μεμονωμένο ειδώλιο κωμαστή³⁵ (φωτ. Στο *ΑΔ* 41, 1986, πιν. 110^α) στον τύπο του πλαστικού αγγείου αποκαλύφθηκε στο νεκροταφείο, τύπος που αντιπροσωπεύει για τον κορινθιακό κόσμο ό,τι οι σάτυροι και οι σειληνοί για την Αττική και Ιωνία. Χρονολογείται περί το 575 π.Χ. Ένα δεύτερο ειδώλιο αυτής της κατηγορίας που αποκαλύφθηκε στο εργαστήριο εικονίζει ένα Βησά³⁶ ή παπποσειληνό (φωτ. 8) όπως λέγεται σήμερα. Χρονολογείται περί τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Τα περισσότερα από τα μειζογενή πλάσματα είναι δαίμονες της βλάστησης, συμβολίζουν την αναπαραγωγική δύναμη της φύσης αλλά συνδέονται επίσης και με τον κόσμο των νεκρών.

Συμπερασματικά, το κοροπλαστικό κερκυραϊκό εργαστήριο είναι πολυσυλλεκτικό στην απόδοση των μορφών λόγω των επαφών που είχε το νησί με ολόκληρο σχεδόν τον αρχαίο κόσμο. Τα προϊόντα του βρίσκονται κυρίως στα ιερά και στην πόλη, ενώ σπανιότατα εμφανίζονται σε τάφους. Οι τύποι των πλαστικών αγγείων του χοίρου, του πετεινού και του περιστερειού παράγονταν σε εργαστήρια διαφόρων πόλεων ενώ ορισμένα είναι καθαρά δημιουργήματα του κερκυραϊκού εργαστηρίου.

34. Απολλώνιος ο Ρόδιος, *Αργοναυτικά* IV, 1196-1199.

35. Για τον τύπο, βλ. J. Ducat, BCH, 1963, σ. 410, εικ. 7. – R.A. Higgins, "Catalogue of the Teracottas in the British Museum London", 1959, τ. II, σελ. 37 πίν. 26 αρ. 1665 και πίν. 27 1666 και σελ. 38 και 39 με σχετική βιβλιογραφία. – Payne, NC, σ. 176-180, εικ. 84 αρ. 1666, χρονολογεί τον τύπο στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. με βάση δύο σύνολα ροδιακών τάφων από την Ιαλυσό, 725-640 π.Χ.).

36. Winter, Typen 215 (4e). – Polytechnion 1470. – K. Κόκου-Βυριδή, Ελευσίς, Γ'44 πιν. 54. – Για το Βησά, λήμμα Besas Re III, Mollard-Besques, Catalogue I, αρθ. B354, σ. 55, πιν. XXXVIII. – Schmaltz, Terrakotten, αρθ. 12, πιν. 2. – Higgins, BMC I, αρθ. 164, σ. 74, πιν. 3. – Leyenaar-Plaisier, Terres cuites, αρθ. 143. – Clara Rhodos IV, σελ. 142, εικ. 137 και 145. – Blinkenberg, Lindos I, αρθ. 2319-2324, σ. 562-563, πιν. 108. – *ΑΔ* 18 (1963), Χρονικά, πιν. 34 στ. – Ure, Aryballoi, πιν. XVII, αρθ. 112.76. – Kerameikos IX, πιν. 35, αρ. 181.10. – Ν. Καλτσάς, *Ακανθοί* I, Αθήνα 1998, T1390, σ. 54, πιν. 48.

Περίληψη / Summary

Η κοροπλαστική της Κέρκυρας έφθασε στο απόγειο της ακμής της κατά την υστεροαρχαϊκή και κλασσική περίοδο. Τα ζώα και τα πτηνά που εικονίζονται κυρίως σε σχέση με τη γυναικεία μορφή υποδεικνύουν την ταυτότητα και τις ιδιότητες της θεότητας και σε ορισμένες περιπτώσεις τις τελετουργίες κατά την λατρεία της. Τα αυτόνομα ειδώλια ζώων και πτηνών αποτελούν μόνο το 1-5% της κερκυραϊκής κοροπλαστικής, προσφέρονταν ως υποκατάστατα προσφορών σε ιερά, ενώ σπάνια αυτή την περίοδο, και απ' αυτά μόνο τα λεγόμενα πλαστικά αγγεία απαντούν σε τάφους.

The Corfiot coroplastic reached the highest point of its peak during the late archaic and classical period. The animals and birds that are depicted mainly in relation with the female figure indicate the identity and the attributes of the deity and in some cases the rituals during its worship. The autonomous figurines of animals and birds that constitute the 1-5% of the Corfiot coroplastic were dedicated as substitutes offerings to sanctuaries, whereas rarely in this period, and from these only the plastic vessels can be found in graves.

Φωτ. 1. EM 1194.

Φωτ. 2. E 19535.

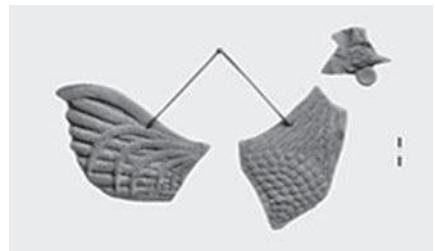
Φωτ. 3. EM 14552.

Φωτ. 4. EM 20081.

Φωτ. 5. K 20897.

Φωτ. 6. MP 714, 859, 715.

Φωτ. 7. EM 11944.

Φωτ. 8. EM 12511.

Η ΠΟΛΥΦΑΡΜΑΚΟΣ ΚΙΡΚΗ ΔΥΤΙΚΑ ΤΗΣ ΙΘΑΚΗΣ

Δήμητρα Μήττα

Ο Δάντης, σαν άλλος Ηρακλής, Θησέας, Διόνυσος, επιχείρησε στη *Θεία Κωμωδία* ένα ταξίδι στον Άδη. Στην κόλαση είδε διάφορους αμαρτωλούς που τιμωρούνταν σκληρά, ανάμεσά τους μάντεις της αρχαιότητας, τον Αμφιάραο, τον Τειρεσία, τη Μαντώ, και μάγισσες – συγκεκριμένα στον τέταρτο βόθρο του όγδοου κύκλου της Κολάσεως: «Για δες τις στρώγγλες που βελόνη αφήκαν, / σαγίτα, αδράχτι, μάγισσες να γίνουν / και με βοτάνια και κουκλιά γητεύαν» (Κόλαση, Κ 121-123, μετάφραση Ν. Καζαντζάκης). Εδώ δεν βρίσκονται η Κίρκη και η Μήδεια, που διαβάζουμε σε μυθολογικά λεξικά ότι είναι μάγισσες. Αντίθετα, οι δύο ποιητές, ο Δάντης και ο Βεργίλιος, συναντούν στον πρώτο βόθρο, των αποπλανητών, τον Ιάσονα που «για τη Μήδεια τυραννιέται. / μαζί του παν κι όσοι του μοιάζουν πλάνοι». Αυτά συμβαίνουν σε ένα ποιητικό κείμενο της πρώτης εικοσιπενταετίας του 14ου αι.

Τι σημαίνει όμως η λέξη μάγος; Σε διάφορα λεξικά της αρχαίας ελληνικής γλώσσας (π.χ. Liddell – Scott – Κωνσταντινίδου)¹ και σε κείμενα της αρχαίας γραμματείας διαβάζουμε:

Μάγος: Αυτός που ανήκει στη μηδική φυλή των μάγων (Ηρόδ. 1.101, Στράβ. 727). Ο εκ των ιερών και σοφών ανδρών των Περσών, ολίγους ηρμήνευον ονείρους (Ηρόδ. 7.37). Πας ο μετερχόμενος τον γόητα, μάγος, εντεύθεν, πλάνος, απατεών, ως το γόης.

Γόης <γοάω: Ο θρηγών, ο κραυγάζων, γογγύζων, και επομένως («εκ των γοερών φωνών εν αις εφάλλοντο αι μαγικαί επωδαί») μάγος, πλάνος, επωδός (Ηρόδ. 2.33., 4.105). Θαυματοποιός, ψεύτης, απατεών.

Γοητεία = μαγεία, μαγγανεία, απάτη (Πλ., Συμπ. 203Α, Πολιτ. 584Α).

Γοήτευμα = Μαγικό παίγνιο, μαγγανεία.

Φαρμακεύς: ο δηλητηριάζων, μάγος (Σοφ. Τρ. 1140, Πλ. Συμπ. 203D). Φαρμακοποιός, ο παρασκευάζων και πωλών φάρμακα, φαρμακοπώλης (Αρετ. Καππ. Χρον. Νούσ. Θεραπευτ. 2. 12) = φαρμακός. Αλλά φαρμακός είναι και ο θυόμενος ως ιλασμός ή αγνισμός άλλων (Αριστοφ., Βάτρ. 733). Αλλά επειδή

1. Σε ηλεκτρονική μορφή <http://myria.math.aegean.gr/lds/web/view.php>· η επιτομή http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/tools/liddel-scott/index.html.

χρησιμοποιούνταν φαύλοι άνθρωποι πήρε αρνητική σημασία, όπως και το κάθαρμα. Φαρμακή – η χύτρα «ἡν ἡτοίμαζον τοὺς καθαίρουσιν τὰς πόλεις».

Φαρμακεστάτη γυναικῶν αποκαλείται η Μήδεια (Σούδα, Ιώσηφ. Ιουδ. Αρχ. 17.4.1)

Μόνο σε πολύ μεταγενέστερα λεξικά, όπως του γάλλου φιλόλογου και ιστορικού του Μεσαίωνα και του Βυζαντίου Δουκάγγιου (1610-1688), στο *Glossarium mediae et infimae Graecitatis*, η λέξη μάγος βρίσκεται και στο θηλυκό –μάγισσα.

Ο ανασκαφές δεν παύουν να φέρνουν στο φως ενδείξεις τελετουργιών που θυμίζουν σύγχρονες εκδηλώσεις μαγείας, όπως μολύβδινα πλακίδια με κατάδεσμούς (κατάρες), φυλαχτά, αγγεία με παραστάσεις μαγικών δράσεων, αναθήματα· παραστάσεις σφαγέων που θύμιζαν τον αποτυμπανισμό, δηλαδή τον τρόπο θανάτωσης (από τον 5ο αι. π.Χ.) με το δέσιμο του καταδικασμένου σε όρθια σανίδα και τη στερέωσή του με πέντε κρίκους· κούκλες καρφωμένες με καρφιά (πασσαλεύω) ή με δεμένα τα χέρια πισθάγκωνα ή με ακρωτηριασμένα μέλη, μέσα σε μικρά κουτιά-φέρετρα, που τοποθετούνταν σε τάφους άώρων και βιαιοθανάτων, όσων δηλαδή είχαν πεθάνει πρόωρα ή βίαια ή νεαρά, οπότε το πνεύμα τους έμενε κοντά στη γη και στους ανθρώπους μέχρι να ολοκληρωθεί ο κύκλος της ζωής τους – μόνο αυτοί μπορούσαν να πραγματοποιούν την εκάστοτε αρχή επιφέροντας συμφορά (θάνατο, αρρώστια, απώλεια μνήμης, τύφλωση, ήττα στη μάχη). Δηλητήρια και φίλτρα κατασκευάζονταν από μάγισσες φαρμακίδες, που είχαν, λέει, τη δύναμη να κατεβάζουν τη Σελήνη από τον ουρανό και να τη φυλακίζουν! Εδώ δεν έχουν θέση οι ολύμπιοι θεοί, αλλά οι θεοί του Κάτω Κόσμου, κυρίως η Περσεφόνη, ο Πλούτων, ο Ερμής. Για την προστασία απέναντι σε εχθρικές επιβουλές οι άνθρωποι κατέφευγε σε φυλαχτά που απέτρεπαν το κακό –και ο Περικλής, όταν αρρώστησε, δέχθηκε να του βάλουν φυλαχτό– και σε αναθήματα ικεσίας προς τους θεούς – π.χ., για την ανάρρωση, ανάλογα με την πάσχουσα περιοχή, προσφέρονταν οφθαλμοί, αυτιά, μαστοί, ένα πόδι με διογκωμένη φλέβα, γεννητικά όργανα... Οι λόγοι προσφυγής στη μαγεία ήταν ερωτικοί, δικαστικοί, αθλητικοί – συνηθισμένοι ήταν κατάδεσμοι κατά ηνιόχων και αλόγων στον ιππόδρομο...²

2. Α. Βακαλούδη, *Η Εξέλιξη της Μαγείας από την Αρχαιότητα έως τους Πρώτους Χριστιανικούς Αιώνες*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2001. – Β. Ankarloo – C. Stuart, (Eds.), *Witchcraft and Magic in Europe: Ancient Greece and Rome*, Athlone Press, Philadelphia 1999. – Α. Bernard, *Ελληνες Μάγοι*, Μετάφραση Ι. Καμάρης, εκδ. Εστία, Αθήνα 2003. – Α. Brumfield, «Αισχρολογία: Γονιμοποιές λέξεις», *Γλώσσα και Μαγεία. Κείμενα από την αρχαιότητα*, εκδ. Ιστός, Αθήνα 1997, σ. 87-93. – C.A. Faraone – D. Obbink, (eds.) *Magika Hiera, Ancient Greek Magic and Religion*, Oxford University Press, Oxford 1991. – W. Godwin, *Lives of the necromancers, or, An account of the most eminent persons in successive ages, who have claimed for themselves, or to whom has been imputed by others, the exercise of magical power*. Chatto and Windus, Piccadilly 1876. Και ηλεκτρονικά στη διεύθυνση <https://archive.org/>

Μοναδική ίσως είναι η μαρτυρία του Πλάτωνα για την ύπαρξη επιγραφών με αρές και για «εξειδικευμένους» ιερείς, οι οποίοι, έναντι αμοιβής, αναλάμβαναν να τις καταγράψουν και να φροντίσουν για την αποτελεσματικότητά τους:

Αγύρτες και μάντεις μπαινοβγαίνουν από τα σπίτια των πλουσίων και τους πείθουν πως έχουν από θεία παραχώρηση τη δύναμη, αν έπεσαν σε κανένα αμάρτημα, οι ίδιοι ή κάποιος από τους προγόνους τους, να το εξιλεώσουν με χαρές και πατηγούρια, κι αν θέλουν να βλάψουν κανένα τους εχθρό, δίκαια ή άδικα αδιάφορο, με μικρό έξοδο μπορούν να το επιτύχουν, γιατί αυτοί με κάτι μαγικά ξόρκια και με άλλες μαγανείες τα καταφέρνουν να τους εξυπηρετούν οι θεοί. (Πολιτεία 364.b.5-364.c.5).

Αυτά στο επίπεδο των θνητών. Τι γίνεται όμως με τους αθάνατους; Αρχικά αποδεχόμαστε ως δεδομένο αυτό που διαβάζουμε για την ύπαρξη μαγισσών και μιας οικογένειας μάγων που ζουν στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου: Αιήτης, Μήδεια, Κίρκη, Εκάτη, αλλά και Καλυψώ (;) και Ελένη (;). Όλοι τους συνδέονται με δεσμούς συγγένειας, και σαν να αποτελούν μια κλειστή οικογενειακή συντεχνία, όπως υπήρχαν συντεχνίες γλυπτών ή μεταλλουργών ή μάντεων. [εικ. 1] Κίρκη και Καλυψώ βρίσκονται στη ρότα των περιπλανήσεων του Οδυσσέα μετά τον τρωικό πόλεμο και καθυστερούν την επιστροφή του στην Ιθάκη. Ο γιος του Τηλέμαχος, στο δικό του ταξίδι αναζήτησης του πατέρα του, θα βρεθεί στη Σπάρτη και θα συναντηθεί με την Ελένη.

Κίρκη

Καταγωγή

Για την καταγωγή της Κίρκης Όμηρος και Απολλόδωρος παραδίδουν τα εξής:

*η Κίρκη—
δαμονική θεά, ωραίες πλεξούδες, ανθρώπινη μιλιά—
ανταδελφή του Αιήτη, [...]
(Όμ., Οδ. κ 139-141, μετάφραση Δ.Ν. Μαρωνίτης)*

stream/livesnecromance04godwgoog#page/n7/mode/2up. – F. Graf – I. Πετρόπουλος – Α. Χανιώτης – Α. Αβαγιαννού, – Α. Βακαλούδη, *Η μαγεία στην αρχαία Ελλάδα*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2008. – Α. Κοτταρίδου, «Η μαγεία στην Αθήνα του Χρυσού Αιώνα», *Γλώσσα και Μαγεία. Κείμενα από την αρχαιότητα*, ό.π., σ. 75-107. – G. Luck, *Arcana Mundi: Magic and the Occult in the Greek and Roman Worlds*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1985. – I. Πετρόπουλος, «Συμπτώματα έρωτος στους ερωτικούς μαγικούς παπύρους», *Γλώσσα και Μαγεία. Κείμενα από την αρχαιότητα*, ό.π., σ. 104-120.

Ο Φοίξος έφτασε στη χώρα των Κόλχων, όπου βασίλευε ο Αιήτης, ο γιος του Ήλιου και της Περσηίδας, αδελφός της Κίρκης και της Πασιφάης, που ο Μίνωας την έκανε γυναίκα του. (Απολλόδ. 1.83.1-1.83.4)

Τόπος διαμονής

Κάποτε φτάσαμε σ' ένα νησί, την Αία [...]

ένα νησί στεφανωμένο από πελάγη ατέρομονα

έτσι απλωμένο, μοιάζει χαμηλό

(Ομ., Οδ. κ 135, 195-196, μετ. Δ.Ν. Μαρωνίτης)³

Το παλάτι της Κίρκης

Βρέθηκαν τότε, [...] στις Κίρκης το παλάτι,

χτισμένο με πελεκητά λιθάρια, σε μέρος φυλαγμένο που να βλέπει ολόγυρα.

Τους συναπάντησαν εκεί λύκοι ορεσίβιοι, λιοντάρια,

που ήσαν γητεμένα από την ίδια, με τα φαρμακερά βοτάνια που τους έδινε.

(Ομ., Οδ. κ 210-213, μετ. Δ.Ν. Μαρωνίτης)

Οδυσσέας και Κίρκη⁴

Πρώτη παρέμβαση: Μεταμόρφωση και σωτηρία των συντρόφων του Οδυσσέα

Τα στάδια της πρώτης παρέμβασης είναι τα εξής:

- Η Κίρκη πετυχαίνει τη μεταμόρφωση των συντρόφων του Οδυσσέα χρησιμοποιώντας φαρμακερά βότανα στο κρασί της φιλοξενίας της και στη συνέχεια ραβδί: «και σε κρασί απ' την Πράμνη ανάδευε μαζί τυροί ξυσμένο, / μέλι ξανθό και κοιθαράλευρο, και μέσα εκεί τους ρίχνει / κακά βοτάνια, την πατρίδα τους για πάντα να ξεχάσουν. / Κι ως τους το κέρασε και το άδειασαν, σε μια στιγμή τους δίνει / με το ραβδί της, και τους έκλεισε στα χοιρομάντρια μέσα». (Ομ., Οδ. κ 232-235, μετ. Ν. Καζαντζάκης – Ι.Θ. Κακριδής)
- Συνέπεια της μεταμόρφωσης είναι η απώλεια μνήμης, αλλά όχι της συνείδησης, και ο υποβιβασμός σε ένα παλαιότερο σύστημα διατροφής (βαλανιδοφάγοι) και οργάνωσης, καθώς οι άνδρες εγκλείονται σε μαντρί: «Χοί-

3. Η αρχαία παράδοση τοποθετεί το νησί της Κίρκης στο βουνό Κιρκάιον. Βρίσκεται στο νότιο Λάτιο ανάμεσα στη Ρώμη και τη Νάπολη, στον κόλπο της Γκαέτας –«είναι βουνό που μοιάζει με νησί, τριγυρισμένο καθώς είναι από θάλασσα και έλη» (Στράβ. 5.3.6)–, όπου φύονταν ιατρικά βοτάνια (Θεόφρ., *περί φυτών* 9.15· πρβ. Πλίν., *Φυσ. Ιστ.* 25.11).

4. G. Beck, "Beobachtungen zur Kirke-Episode in der Odyssee", *Philologus* 109 (1965) 1-29. – C. Segal, "Circean Temptations: Homer, Vergil, Ovid", *Transactions of the American Philological Association* 99 (1968) 419-442.

ρου κορμί απόχτησαν όλοι τους, φωνή, κεφάλι, τριχες, / μόνο που κράτησαν αθόλωτο το νου τους, ως και πρώτα. / Κι εκεί που μαντρισμένοι εμύρουνταν, η Κίρκη, για να φάνε, / έριξε κράνα, πρινοβέλανα μπροστά τους και βαλάνια, / τι άλλη θροφή οι χαμοκοιτάμενοι δε συνηθούνε χοίροι». (Όμ., *Οδ.* κ 236-240, μετ. Ν. Καζαντζάκης – Ι.Θ. Κακριδής).

- Η προστασία έρχεται πάλι από ένα φυτό, το μώλυ, που φύεται στο «νησί» της Κίρκης – φύτρωσε από το αίμα ενός Γίγαντα, όταν τον σκότωσε ο Ήλιος εκεί. Το φυτό έχει μαύρες ρίζες και άσπρα άνθη, ξεριζώνεται δύσκολα – με τη θεϊκή παρέμβαση του Ερμή στη συγκεκριμένη περίπτωση (Όμ., *Οδ.* κ 302-306)–, και λειτουργεί ως αντίδοτο στα βότανα/φαρμάκια της Κίρκης.⁵ Ο Οδυσσεύς πίνει το ποτό που του προσφέρει η θεά αλλά δεν μεταμορφώνεται, όταν εκείνη τον χτυπά με το ραβδί της.
- Ο προφυλαγμένος Οδυσσεύς απειλεί τη θεά/μάγισσα με σπαθί και τόξο, εκείνη τον παρακαλά γονατιστή και ακουμπώντας τα γόνατα του ήρωα –χαρκτηριστική κίνηση ικεσίας– να τη λυπηθεί. Οι ρόλοι αντιστρέφονται (Όμ., *Οδ.* κ 316-323).
- Η συμφιλίωση επέρχεται με την ειλικρινή ερωτική ένωση, η μάγισσα δεν θα απειλήσει τον γυμνό άνδρα, δεν θα του πάρει ανδρεία και δύναμη· εξάλλου, ο ήρωας είχε δέσει τη μάγισσα με τον όρκο που έπαιρναν οι θεοί επικαλούμενοι τα νερά της Στύγας (Όμ., *Οδ.* κ 323-327).

Η επαναφορά στην αρχική μορφή των μεταμορφωμένων γίνεται με τη χρήση αλοιφής, η οποία οδηγεί σε μια περιορισμένης έκτασης αναγέννηση (νεότεροι, ομορφότεροι, πιο μεγάλωσωμοι): «η Κίρκη εκίνησε, περνώντας το παλάτι,

5. Δεν είναι γνωστό ποιο ακριβώς είναι αυτό το φυτό. Ο Θεόφραστος υπέθεσε ότι είναι το σκόρδο (π. *φυτών* 9.15.7), που ήταν συνδεδεμένο με τη μαγεία, όμως επεσήμανε ότι δεν υπάρχει δυσκολία να αποσπαστεί από το γη. Ο Διοσκουρίδης ονόμαζε μώλυ ένα ακανθωτό φυτό που φύεται στην άμμο κοντά στη θάλασσα και θεωρούνταν αφροδισιακό (*Mat. Med.* 3.21)· ο Πλίνιος το ταύτιζε με το φυτό *halicacabum* (*Φυσ. Ιστ.* 21.180-182). Μεταγενέστεροι θεώρησαν ότι είναι το φυτό *μανδραγόρας*, που στον Μεσαίωνα χρησιμοποιούνταν στη μαγεία, αλλά ταυτίστηκε και με πολλά άλλα φυτά. Βλ. J.H. Dierbach, *Flora mythologica oder Pflanzenkunde in Bezug auf Mythologie und Symbolik der Griechen und Römer*. Sauerländer, Frankfurt 1833, 192 (ηλεκτρονικά: <http://books.google.com.ar/ebooks/reader?id=WpdbAAAAQAAJ&hl=es&printsec=frontcover&output=reader>). Επίσης: C. Müller-Ebeling – C. Ratsch – W.-D. Storl, *Witchcraft Medicine: Healing Arts, Shamanic Practices, and Forbidden Plants*. Inner Traditions, Rochester – Vermont, 2003 (ηλεκτρονικά: http://books.google.gr/books?id=aM1rAwAAQBAJ&pg=PT265&lpg=PT265&dq=Dierbach+%CE%9C%CE%B1%CE%BD%CE%B4%CF%81%CE%B1%CE%B3%CF%8C%CF%81%CE%B1%CF%82&source=bl&ots=xtBEzYnLWZ&sig=mqCvBy--4kqA3ricd--0h00sQS8&hl=el&sa=X&ei=bpj5U7KtDoTa4QSHqIGYQCQ&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false).

/ με το ραβδί στο χέρι, κι άνοιξε τη χοιρομάντρα, κι όξω/ τους έβγαξε, και μοιάζαν όλοι τους μ' εννιά χρονώ θρεφτάρια. / Κι αντικριστά καθώς εστάθηκαν, εκείνη, ανάμεσό τους / περνώντας, τον καθέναν άλειβε με μπάλαμο καινούργιο· / κι οι τριές πέφταν από πάνω τους, που απ' το καταραμένο / της τρανής Κίρκης μαγιοβότανο τους είχαν ξεφντώσει. / Και πήραν όψη πάλι ανθρώπινη κι ομπρός σου τους θωρούσες / πιο νιους και πιο τρανούς και πιο όμορφους που, παρ' ό,τι πρώτα». (Όμ., *Οδ.* κ 388-396, μετ. Ν. Καζαντζάκης – Ι.Θ. Κακριδής).

*Δεύτερη παρέμβαση: Από την Αία στις Πύλες του Κάτω Κόσμου
(Γιβραλτάρ)*

Η Κίρκη συμβουλεύει τον Οδυσσέα πώς να έλθει σε επαφή με τους νεκρούς του Κάτω Κόσμου, μια και μόνο ο νεκρός μάντης Τειρεσίας μπορεί να του εξηγήσει γιατί ο Ποσειδώνας ήταν θυμωμένος μαζί του και με ποιον τρόπο θα μπορούσε να τον εξευμενίσει και να γυρίσει στην πατρίδα του. Το τελετουργικό της θυσίας και της προσευχής έπρεπε να γίνει με συγκεκριμένο και με ακρίβεια οριοθετημένο τρόπο, ώστε η επαφή με τους νεκρούς να είναι αποτελεσματική και ασφαλής για τους ζωντανούς που θα παρευρίσκονταν. Η Κίρκη δίνει τις εξής οδηγίες:

- άνοιγμα λάκκου ως μίαν οργιά το φάρδος και το μάκρος.
- γύρω τριγύρω χοές στους πεθαμένους όλους, στην αρχή με μέλι και γάλα, ύστερα με γλυκό κρασί, κατόπι με νερό, τέλος πασπάλισμα με λευκό αλεύρι
- δέηση στους νεκρούς
- θυσία κριαριού και μαύρης προβατίνας, με τους λαίμους τους προς τη γη, στ' αφώτιστο σκοτάδι
- ο θύτης και οι συμμετέχοντες στη θυσία έπρεπε να αποστρέψουν το βλέμμα τους –στρέψε αλλού το πρόσωπο, στου ποταμού το ρέμα. Τότε μόνο θα έβγαιναν οι ψυχές των πεθαμένων, για να πιουν από τις υγρές προσφορές και να αποκτήσουν για λίγο σωματική υπόσταση. Τότε ο Οδυσσέας έπρεπε να με το σπαθί του να σκορπίζει τις άζωες κάρες των νεκρών, ώστε να μην ζυγώσουν και καταναλώσουν το αίμα που προοριζόταν για τον γερο-Τειρεσία, τον προφήτη (Όμ., *Οδ.* κ 517-540, μετ. Ζ. Σίδερης)

Τρίτη παρέμβαση: Η Κίρκη κυρίαρχη των ανέμων

Η Κίρκη υπόσχεται στον Οδυσσέα κατάλληλες καιρικές συνθήκες στο ταξίδι τους προς τη χώρα των Κιμμερίων: – «Ξοπίσω από το γαλαζόπλωρο καράβι πρίμο αγέρι, / σταλμένο από την ωριοπλέξουδη, την ανθρωπολαλούσα / θεά, την άγρια Κίρκη, σύντροφος καλός μας προβοδούσε» (Όμ., *Οδ.* λ 6-8). Το ίδιο έκανε και στο ταξίδι του από τη χώρα των νεκρών προς την Ιθάκη – «Κι άνεμο θα

στείλω πρόιμο, πίσω να φτάσεις, / άβλαβος στη γη την πατρική σου» (Όμ., *Οδ.* κ 400-401), υπόσχεση που με συνέπεια κράτησε – «και πίσω απ' το μαυρόπλωρο καράβι στέλνει η Κίρκη / [...] πρόιμο καλό και φιλικό που τα πανιά φουσκώναν» (Όμ., *Οδ.* μ 146-152, μετ. Ζ. Σιδέρης).

Τέταρτη παρέμβαση: Συμβουλές της Κίρκης

Η Κίρκη έδωσε συμβουλές και οδηγίες στον Οδυσσέα για καλό κατευόδιο, κυρίως πώς να αποφύγει διάφορους κινδύνους και πώς να προφυλάξει τον εαυτό του και τους συντρόφους του από τις Σειρήνες, τη Σκύλλα και στο Νησί του Ήλιου:

Σειρήνες

*Πρώτα, να φεύγω απ' τη φωνή τω φοβερώ Σειρήνων
κι από τ' ανθολιβάδια τους, παράγγειλε μου η Κίρκη.
Κι εγώ μονάχος, είπτε μου, ν' ακούσω τη φωνή τους
στον καταρτιού τη ρίζα εσείς δέστε με τώρα ολόρθο,
και καλοσφίξτε τω σκοινιών τις άκρες στο κατάρτι,
γερά κρατώντας με, κι εγώ σα λέω να με ξελύστε,
εσείς ακόμα πιο σφιχτά να δένετε τους κόμπους.
(Όμ., *Οδ.* μ 158-164, μετ. Ν. Καζαντζάκης – Ι.Θ. Κακριδής)*

Σκύλλα

*Μα για της Σκύλλας το κακό τ' αγιάτρευτο, ούτε λόγο
δεν είπα, μήπως φοβηθούν κι αφήσουν τα κουπιά τους,
και στα βαθιά του καραβιού κατέβουν και κρυφτούνε.
και τότες δεν την ψήφησα της Κίρκης την ορμήνεια,
που μον έλεγε να μη φανώ με την αρματωσιά μου,
παρά στον πλοίου ανέβηκα την πλώρη αρματωμένος,
κρατώντας δυο στα χέρια μου θεόμακρα κοντάρια
τι κατακεί περίμενα πώς θα πρωτόβγει η Σκύλλα,
τον βράχον το φοιχτό θεριό, που μον έφαγε τους φίλους.
(Όμ., *Οδ.* μ 223-231, μετ. Ν. Καζαντζάκης – Ι.Θ. Κακριδής)*

Το νησί του Ήλιου

*[...] Κι ήρθε στο νου μου ο λόγος
τον Τειρεσία, τον τυφλού προφήτη από τη Θήβα,
μα και της Κίρκης, που πολύ μου σύσταιναν κι οι δυο τους
μακριά να φεύγω απ' το νησί του Ήλιου του φωτοδότη.
και τότες με βαριά καρδιά γυρνώ και λέω στους φίλους·
«Ακούστε αυτό που θα σας πω, πολύπαθοι συντρόφοι.
Να δείτε τι μου μάντεψαν ο Τειρεσίας στον Άδη
κι η θεά της Αίας, που σοβαρά μου σύστησαν κι οι δυο τους*

μακριά να φεύγω απ' το νησί του φωτοδότη του Ήλιου,
τι φοβερή, λέει, συφορά μας περιμένει εκείθε
μόνε τραβάτε στ' ανοιχτά το μελανό καράβι.»
(Όμ., Οδ. μ 266-276, μετ. Ν. Καζαντζάκης – Ι.Θ. Κακριδής)

Πέμπτη παρέμβαση: Διδαχή

Η Κίρκη δίδασκε στον Οδυσσέα πώς να δένει κόμπους ώστε να διαφυλάσσει τα πράγματά του. Την τεχνική αυτή εφάρμοσε, όταν ο Αλκίνοος και η Αρήτη τον εφοδίασαν με δώρα για το ταξίδι από το νησί των επιδέξιων ναυτικών Φαιάκων στο δικό του άγρονο νησί:

πήρε και σφάλισε το σκέπασμα και με πιδέξιο κόμπο,
που τον 'χε μάθει η Κίρκη κάποτε, μεμιάς το σφιχτοδένει.
(Όμ., Οδ. η 446-448, μετ. Ν. Καζαντζάκης – Ι.Θ. Κακριδής)

Κίρκη και Αργοναύτες

Όταν ο Ιάσωνας άρπαξε το χρυσόμαλλο δέρας και έφυγε με τη Μήδεια, ο πατέρας της Αιήτης τους κατεδίωξε με πλοίο, η Μήδεια έσφαξε τον Άψυρτο, αδελφό της ή ετεροθαλή αδελφό της, τον κομμάτιασε και πετούσε ένα-ένα τα κομμάτια στη θάλασσα, οπότε ο Αιήτης έχασε πολύ χρόνο για να περισυλλέξει τα κομμάτια του γιου του και οι Αργοναύτες διέφυγαν:

[...] καθώς [οι Αργοναύτες] ανέβαιναν τον Ηριδανό ποταμό, ο Δίας, οργισμένος για τον φόνο του Αψύρτου, έστειλε κατά πάνω τους φοβερή καταιγίδα. που έβγαλε το πλοίο έξω από την πορεία του. Και καθώς έπλεαν κοντά στις Αψυρτίδες νήσους, το πλοίο μίλησε και είπε ότι δεν θα πάψει η οργή του Δία παρά μόνο αν κατευθυνθούν προς την Αυσονία και καθαρθούν για τον φόνο του Αψύρτου από την Κίρκη. Και αυτοί, πλέοντας, άφησαν πίσω τους τα έθνη των Λιγύων και των Κελτών, διέπλευσαν το Σαρδόνιο πέλαγος, πέρασαν την Τυρρηνία και έφθασαν στην Αιαίη, όπου προσέπεσαν ικέτες στην Κίρκη και εξαγνίστηκαν. (Απολλόδ. 1.134)

Αλλά αν η Κίρκη δέχτηκε να τους εξαγνίσει, δεν δέχτηκε και να τους φιλοξενήσει· οι Αργοναύτες απέπλευσαν την ίδια μέρα.

Κίρκη και Σκύλλα

Λέγεται ότι η Κίρκη μεταμόρφωσε τη Σκύλλα στο αποκρουστικό τέρας της Οδύσσειας, για να την εκδικηθεί, επειδή ο Γλαύκος, που τον αγαπούσε πολύ, είχε αρνηθεί τον έρωτα της θεάς για χάρη της νεαρής κοπέλας. Η Κίρκη έριξε

μαγικά βόταννα στο νερό της πηγής, όπου λουζόταν το κορίτσι, και αμέσως μεταμορφώθηκε, όμορφη στο επάνω μέρος, με έξι φοβερά σκυλιά στο σώμα της από τη μέση και κάτω:

*Κι εκεί καθώς κοιτάζαμε, καταστροφή φοβόντας,
μον αρπάζει η Σκύλλα απ' το βαθύ καράβι έξι νομάτους,
στα χέρια και στη δύναμη τα πρώτα παλληκάρια.
Κι εγώ γυρίζοντας να δω τους άλλους στο καράβι,
τα χέρια και τα πόδια τους απάνωθε αγναντεύω,
που σηκωμένοι ανάερα χονγιάζανε με πόνο,
[...]
και το θεριό τους έτρωγε
(Όμ., Οδ. μ 244-256, μετ. Ν. Καζαντζάκης – Ι.Θ. Κακριδής)*

Λέγεται, ακόμη, ότι ο Ποσειδώνας ήταν ερωτευμένος με την όμορφη Σκύλλα και ότι η ζήλεια ώθησε την Αμφιτρίτη να ζητήσει από την Κίρκη να τη μεταμορφώσει. Ή ότι ο ίδιος ο Ποσειδώνας τη μεταμόρφωσε, γιατί αρνήθηκε τον έρωτά του για χάρη του Γλαύκου.

Τα παιδιά της Κίρκης

Στην *Τηλεγονία* ή *Τηλεγόνη*, ένα πανάρχαιο έπος-συνέχεια της *Οδύσσειας*, το οποίο σώζεται μόνο σε περίληψη και αποδίνεται στον Ευγάμμουνα ή Ευγάμ(μ)ωνα τον Κυρηναίο (6ος αι. π.Χ.), ο Τηλέγονος υπήρξε καρπός της ένωσης της Κίρκης και του Οδυσσέα, ο οποίος έμεινε ένα χρόνο στο νησί της. Μάλιστα, δεν σχεδίαζε να φύγει του το υπενθύμισαν οι σύντροφοι του.

Το παιδί ανατράφηκε στο νησί της μητέρας του, μεγάλωσε, έμαθε την ταυτότητά του και αναζήτησε τον πατέρα του στην Ιθάκη, όπου έφτασε και επιδόθηκε σε λαφυραγωγίες. Ο Οδυσσέας, υπερασπιζόμενος την περιουσία του, πληγώθηκε από το δόρυ του γιου του, εξοπλισμένο με ψαροκόκαλο σαλαχιού που θεωρούνταν ότι προκαλούσε πληγές θανατηφόρες. Ο Τηλέγονος αναγνώρισε το θύμα του, και μαζί με την Πηνελόπη και τον Τηλέμαχο μετέφεραν το νεκρό σώμα του Οδυσσέα στο νησί της Κίρκης. Εκεί ο Τηλέμαχος παντρεύτηκε την Κίρκη και ο Τηλέγονος την Πηνελόπη. Η Κίρκη τους έκανε αθάνατους και τους έστειλε στα Νησιά των Μακάρων.

Ένα ακόμη παιδί, μια κόρη, καρπός της σχέσης της Κίρκης με τον Οδυσσέα, παραδίδεται στα «Σχόλια στον Λυκόφωνα» του Ι. Τζέτζη. Αυτή η κόρη, η Κασσιφώνη, λεγόταν ότι παντρεύτηκε τον ετεροθαλή αδελφό της Τηλέμαχο και ότι τον σκότωσε για να τον εκδικηθεί για τον θάνατο της μητέρας της, η οποία νωρίτερα είχε αναστήσει τον Οδυσσέα.

Επώνυμοι – ιδρυτές ήρωες

Διάφορες παραδόσεις συνδέουν τα παιδιά της Κίρκης και του Οδυσσέα ή τα εγγόνια τους με την ιταλική ηερσόνησο. Λέγεται ότι καρπός της ένωσης τους ήταν και ο Λατίνος, επώνυμος ήρωας των Λατίνων, ή και τρεις γιοι, ο Ρώμος, ο Αντείας, ο Αρδείας, επώνυμοι ήρωες των πόλεων Ρώμης, Αντίου, Αρδέας. Από τον γάμο του γιου του Οδυσσέα και της Κίρκης Τηλέγονου με τη γυναίκα του Πηνελόπη προέκυψε ένας γιος, ο Ιταλός, και ότι ο Τηλέγονος ίδρυσε το Τούσκουλο και ίσως την Πραινέστη.

Κίρκη Μάγισσα; Κίρκη Θεά; Κίρκη Μάγισσα Θεά;

Η ιστορία της μεταμόρφωσης των συντρόφων του Οδυσσέα θα μπορούσε να είναι το παραμύθι ενός ναυτικού που υπερβάλλει, καθώς αφηγείται τις θαλασσινές του περιπέτειες, επινοημένη αφήγηση ενός ποιητή με μάγισσες, μαγικά φίλτρα και βοτάνια που βγαίνουν εκεί που έπεσε αίμα και ραβδάκια. Ωστόσο, η σύνθεση των επών στηρίζεται σε παλαιότερες αφηγήσεις και στη θρησκευτική παράδοση. Μήπως ο ποιητής δόμησε το αφήγημα αυτό σε μια τελετουργική πραγματικότητα, όπου το θυσιαστικό επίκεντρο είναι ο χοίρος;

Γουρουνόπουλα θυσιάζονταν σε περιπτώσεις όρκου· αίμα γουρουνόπουλου χρησιμοποιούνταν ως μέσο καθαισμού για τον φονιά· οι περιστάρχοι (<τὰ περιστία = θυσία χοίρου κατά τον αγνισμό της Εκκλησίας και της πόλης) με το αίμα του οριοθετούσαν τον ιερό/θεατρικό/δραματικό χώρο και τον πολιτικό της Εκκλησίας του Δήμου από τον κοσμικό και τον απλώς κοινωνικό πριν από την έναρξη της συνέλευσης ή των δραματικών αγώνων, κατ' απομίμηση του ραντίσματος των βωμών. Ομοιώματα χοίρων βρέθηκαν στη Νέα Μάκρη, κοντά στον Μαραθώνα, γενικότερα στην περιοχή των Βαλκανίων – εδώ με εμπισμένους κόκκους δημητριακών, κάτι που υποδεικνύει σχέση με τη γεωργία. Στα Θεσμοφόρια, γιορτή από την εποχή του λίθου, αποκλειστικά γυναικεία και με αυστηρές τιμωρίες στους άνδρες παραβάτες της απαγόρευσης, χρησιμοποιούνταν ομοιώματα χοίρων. Στους κλασικούς χρόνους την πρώτη μέρα της γιορτής (την ἄνοδον ή ἀπόδοον) ρίχνονταν σε ρωγμές –κατακρημνίζονταν– γλυκά σε σχήμα των γυναικείων γεννητικών οργάνων, «αντικείμενα ανομολόγητα», σεξουαλικά και τροφικά, που τοποθετούνταν σε καλάθι, και γουρουνάκια, άλλο σύμβολο του γυναικείου αιδίου. Εκεί παρέμεναν ένα χρόνο, μέχρι που οι ἀντήλτριαι ανέβαζαν τα κατάλοιπα των προσφορών, τα έκαιγαν και ανακάτευαν τη στάχτη τους με τους σπόρους που προορίζονταν για τη σπορά, προκειμένου να εξασφαλίσουν καλές εσοδείες.

Μήπως η ιστορία της μεταμόρφωσης των ανδρών του Οδυσσέα σε χοίρους

συνιστά μια διαδικασία μύησης σε μυστήρια και τελετές; Μήπως λανθάνει λατρεία της Κίρκης με λατρευτές ή ιερείς που φορούσαν προσωπίες; Μήπως οι μεταμορφωμένοι αλλά έλλογοι άνδρες του Οδυσσέα – «κράτησαν αθόλωτο το νου τους, ως και πρώτα» (κ 239) – συνιστούσαν «θιάσους» λατρευτικούς της Κίρκης, αντίστοιχους του Διόνυσου;⁶ [εικ. 2] Και αν στην Οδύσσεια οι άνδρες μεταμορφώνονται σε γουρούνια, στην κεραμική παριστάνονται και με κεφαλή άλλων ζώων, όπως διάφορα ήταν και τα ζώα που κυκλοφορούσαν στο παλάτι της, λιοντάρια και λύκοι ορεσίβιοι.

Υποστηρίζουμε, λοιπόν, ότι η Κίρκη είναι μια Μεγάλη Μητέρα Θεά και πότνια θηρών για τους εξής λόγους:

- είναι κυρίαρχη του ζωικού βασιλείου (λιοντάρια, λύκοι, γουρούνια κτλ. στην υπηρεσία της)
- είναι κυρίαρχη του φυτικού βασιλείου, καθώς γνωρίζει ιδιότητες φυτών, από τα οποία κατασκευάζει διάφορα παρασκευάσματα (την αλοιφή με την οποία «ξεμαγεύει» τους συντρόφους του Οδυσσέα)
- βοτάνια ονομάζονται από εκείνη, όπως η Κιρκαία ρίζα που έδωσε η Πρόκριδα στον Μίνωα να πιει, αντίδοτο στα μάγια που του είχε κάνει η γυναίκα του Πασιφάη, ώστε να μην πηγαίνει με άλλες γυναίκες (Απολλόδωρος 3.15).
- είναι κυρίαρχη των φυσικών φαινομένων (χαρίζει ευνοϊκό καιρό στον Οδυσσέα):
- επηρεάζει τα ύδατα
- γνωρίζει το μέλλον
- φέρει σκήπτρο (το ραβδί με το οποίο χτυπά για να ενεργοποιήσει το δηλητήριο των φυτών και να προκαλέσει μεταμόρφωση)
- έχει την ικανότητα να αναγεννά μερικώς, καθώς κάνει τους συντρόφους του Οδυσσέα νεότερους, ομορφότερους, πιο σωματώδεις, ή ολικώς, καθώς καθιστά θνητούς ανθρώπους αθάνατους (Πηνελόπη, Τηλέμαχος)
- έχει μαντικές ικανότητες (ερμηνεύει όνειρα)
- εξαγνίζει από φόνο, φροντίζοντας να προφυλάσσει τον εαυτό της
- αποκτά παιδιά με ένα θνητό, που γίνονται επώνυμοι ήρωες και οικιστές πόλεων, όπως του Δία
- γνωρίζει πώς υπερβαίνονται τα όρια μεταξύ ζωντανών και νεκρών και σχετίζεται με τον θάνατο. Σύμφωνα με έθιμο των Κόλχων οι νεκροί ήρωες δεν θάβονταν ούτε καίγονταν αλλά τους τύλιγαν με ανεπεξέργαστα δέρματα και

6. Συστατικό στοιχείο της γιορτής ήταν η μάσκα, ζωομορφή ή αποκρουστική και γελοία. Ταύροι, άρκοι, πώλοι, μέλισσες ήταν λατρευτικές ομάδες που ονομάζονταν από το προσωπείο τους: πιθανώς το ίδιο και οι Κένταυροι, οι Πάνες, οι Σίληνοί, οι Σάτυροι.

τους κρεμούσαν στα κλαδιά δέντρων στο λεγόμενο άλσος της Κίρκης, μακριά από τις πόλεις (Απολλ. Ρ., *Αργον.* 3.200 κ.ε.)

Σύμφωνα με τα «Σχόλια του Τζέτζη» ο Τηλέμαχος σκοτώνει την Κίρκη. Όμως ο θάνατός της δεν την κάνει απαραίτητα να εκπίπτει από την ιδιότητα της θεάς – μήπως ο Διόνυσος δεν πέθαινε τελετουργικά κάθε χρόνο; Και αν η κυριαρχία της στη φύση περιορίζεται από άλλους θεούς, τον Ερμή (δίνει το αντίδοτο φυτό στον Οδυσσέα) και τον Ποσειδώνα (προκαλεί τρικυμία και παύει τις ευνοϊκές καιρικές συνθήκες που όρισε η Κίρκη), αυτό είναι συνηθισμένο στον κόσμο των θεών – ο κάθε θεός έχει δικαιοδοσία σε συγκεκριμένα πεδία –, με αποτέλεσμα ο άνθρωπος να βρίσκεται στο ενδιάμεσο πανίσχυρων, αλλά πολλές φορές αντιφατικών μεταξύ τους βουλήσεων. Κάτω από αυτή την οπτική, η Κίρκη δεν θα μπορούσε να βρίσκεται στον βόθρο των μαγισσών στη *Θεία Κωμωδία* του Δάντη. Κάθε άλλο.⁷

7. Για τη λογοτεχνική παρουσία της Κίρκης από τον Όμηρο μέχρι τον 17ο αι., B. Paetz, *Kirke und Odysseus: Überlieferung und Deutung von Homer bis Calderon*, de Gruyter, Berlin 1970. Για την αλληγορική σημασία της Κίρκης, S. Tochtermann, *Der allegorisch gedeutete Kirke-Mythos: Studien zur Entwicklungs- und Rezeptionsgeschichte*, P. Lang, Frankfurt am Main, New York 1992.

Περίληψη / Summary

Σε μυθολογικά λεξικά η Κίρκη και η Μήδεια αναφέρονται ως οι πιο φημισμένες μάγισσες της αρχαιότητας. Ανήκουν σε μια «συντεχνιακή» οικογένεια μάγων που κατοικούν ή κατάγονται από την περιφέρεια του ελληνικού κόσμου, αποκομμένες από τον κόσμο των θεών, σε νησιά ή περιοχές που εκλαμβάνονται ως νησιά και από περιοχές που θεωρούνται βάρβαρες. Με αφορμή την Κίρκη, που βρίσκεται στον δρόμο του Οδυσσέα, εξετάζουμε τα στοιχεία εκείνα που καθιστούν μια θεά *φαρμακίδα*: αν τα βοτάνια που χρησιμοποιεί για να πετύχει τους σκοπούς της την υποβιβάζουν σε μια θέση κατώτερη από αυτή των θεών, πόσο μάλλον που υπάρχουν αντίδοτα που εξουδετερώνουν τα μάγια τους· ή αν η Κίρκη είναι θεά πανίσχυρη, με εξουσία στον κόσμο των φυτών και των ζώων καθώς και των καιρικών φαινομένων, με δικαιοδοσία ζωής και θανάτου.

In mythological dictionaries Circe and Medea are cited as the most famous witches of antiquity. They belong to a family of witches who live or come from the periphery of the greek world. They are cut off from the world of the gods, living on islands or areas that are perceived as islands, others that are considered barbaric. On the occasion of Circe, who is on Ulysses way to Ithaca, we look into the elements that make a goddess a *pharmakida*; if the herbs she uses to achieve her goal downgrade her in a position inferior to that of the gods, especially since there are antidotes that neutralize the spell; or if the goddess Circe has power over the world of plants, animals and the weather, with jurisdiction over life and death.

1. Γενεαλογικό δέντρο.

2. Η Κίρκη μεταμορφώνει σύντροφο του Οδυσσέα. Τοιχογραφία σε μικρό βωμό από τη Σικελία (Γέλα;), κατασκευασμένος στο Μεταπόντιο (;) ca. 550-525 π.Χ. Λούβρο CA5956.

ΟΙ ΟΜΗΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ

Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου

Γιορτάζοντας το ιωβηλαίο των Πανιονίων Συνεδρίων, ενός θεσμού που συμπληρώνει εφέτος μια εκατονταετία, θεώρησα πως θα ήταν χρήσιμο στην επέτειο αυτή να αφιερώσω την ανακοίνωσή μου σε μια αναδρομική θεώρηση, στην ανασκόπηση μιας θεματικής η οποία κατά τη γνώμη μου θα έπρεπε να κατέχει ιδιαίτερη θέση στα Πανιόνια Συνέδρια. Μιλώ για τις Ομηρικές Σπουδές, μια που στο έργο του Ομήρου ο χώρος του Ιονίου, με προεξάρχουσα την Ιθάκη, κατέχει κυρίαρχη θέση. Σπεύδω να διευκρινίσω πως η ανασκόπηση αυτή θα περιοριστεί σε θεσμικά όργανα που εδρεύουν στα Επτάνησα και έχουν οργανώσει Επιστημονικές Συναντήσεις ή Συνέδρια σχετικά με τις ομηρικές σπουδές. Ας πορευτούμε λοιπόν μαζί στο παρελθόν.

Τα Πανιόνια Συνέδρια αποτελούν τον θεσμό που πρέπει να διερευνήσουμε πρώτον, για να διαπιστώσουμε κατά πόσον τον απασχόλησε η μελέτη του Ομήρου. Ξεφυλλίζοντας κανείς τα *Πρακτικά του Α' Πανιονίου Συνεδρίου*, που εκδόθηκαν ένα χρόνο μετά τη διεξαγωγή του το 1914,¹ δεν εντοπίζει στο Πρόγραμμα να παρουσιάστηκε κάποια ανακοίνωση σχετική με τον Όμηρο. Αλλά και γενικότερα η Αρχαιότητα είναι απύσχα. Η ερμηνεία της σιωπής αυτής βρίσκεται προφανώς στη διατύπωση της στοχοθεσίας του Συνεδρίου όπως αυτή εξαγγέλθηκε από τον πρόεδρο εκείνου του συνεδρίου, τον Σπυρίδωνα Λάμπρο. Στον εισαγωγικό του λόγο, μολονότι κάνει μνεία του κοινού αρχαίου παρελθόντος και αναφέρεται «εις τας εικόνas του Αλκινόου και του Οδυσσέως και τας ειδυλλιακάs μορφάς της Πηνελόπης και της Ναυσικάs», δηλώνει ωστόσο ότι το βάρος του συνεδρίου θα πέσει στην ενασχόληση με το ιστορικό παρελθόν του ιονίου χώρου σε συνδυασμό με τα σύγχρονα προβλήματα του και τις διανοιγόμενες προοπτικές του.²

Το Β' Πανιόνιο Συνέδριο θα διεξαχθεί τον Αύγουστο του 1938 στην Ιθάκη. Ο τόπος, με την ιδιαίτερη φόρτιση, αποτελούσε βεβαίως πρόκληση για ανακοινώσεις σχετικές με τα ομηρικά έπη και ειδικότερα τις οδυσσειακές σπουδές. Πράγματι, στο Πρόγραμμα που δημοσιεύεται στον τόμο των *Πρακτικών* καταγράφο-

1. *Πρακτικά του εν Κερκύρα Πρώτου Πανιονίου Συνεδρίου (20-22 Μαΐου 1914) και αι εν αυτώ ανακοινώσεις*, Αθήνα 1915 (β' έκδ. Ζάκυνθος 2004).

2. *Πρακτικά του εν Κερκύρα Πρώτου Πανιονίου Συνεδρίου (20-22 Μαΐου 1914) και αι εν αυτώ ανακοινώσεις*, ό.π., σ. 8.

νται οι ακόλουθες ανακοινώσεις, οι οποίες μπορούμε να θεωρήσουμε πως εντάσσονται στη θεματική των ομηρικών σπουδών: Σ.Κ. Γαλάτη, «Η γεωγραφική θέσις της ομηρικής Ιθάκης», Γερ. Λεκατσά, «Το εν Ιθάκη άνδρον των Νυμφών», Γ. Βαλέτα, «Η Οδύσσεια εις τα Νεοελληνικά», Ι. Θωμοπούλου, «Περί της αρχαιολογικής Ιθάκης», Αικ. Λιβαδά, «Τίνα κοσμητικά επίθετα έδωκεν η αρχαιότης εις την Ιθάκην», Ν. Κοκκίδη, «Γεωγραφία και χάρται περί Ιθάκης». Κανένα ωστόσο από τα κείμενα αυτά δεν έφθασε να δημοσιευθεί. Μόνο του Φώτου Γιοφύλλη η ανακοίνωση δημοσιεύτηκε, με θέμα «Ο Μπαίρον στην Ιθάκη», όπου βρίσκουμε λίγες αναφορές στο ζήτημα της ομηρικής Ιθάκης.³

Πρόεδρος στο Γ' Πανιώνιο Συνέδριο, που έγινε τον Σεπτέμβριο του 1965 στην Κέρκυρα, την Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο, και συνέπεσε με την εκατονταετηρίδα της Ενώσεως της Επτανήσου, ήταν ο καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Διονύσιος Ζακυθηνός. Τα λόγια με τα οποία εισήγαγε τη θεματική του συνεδρίου εκείνου ήταν τα ακόλουθα: «*Το Τρίτον Πανιώνιον Συνέδριον κατ' ανάγκην περιώρισε τα διαφέροντά του εις τας ιστορικές επιστήμας, εις την Ιστορίαν, την Ιστορίαν των Γραμμάτων και των Τεχνών, την Αρχαιολογίαν, την Ιστορίαν του Δικαίου και των Θεσμών. Μεγαλυτέρα ανάπτυξις προς τους χώρους και άλλων επιστημών θα διέσπα την ενότητα αυτού και θα ηλλοιώνην ίσως τον χαρακτήρα της ευλαβούς μνημοσύνης*». Μολονότι μνημόνευσε και την Αρχαιολογία ανάμεσα στα «διαφέροντα» που απασχόλησαν εκείνο το συνέδριο, τα *Πρακτικά* περιέχουν μία μόνον ανακοίνωση, του Σπύρου Αβούρη, με το θέμα: «Περί αποκαλύψεως μυκηναϊκού τάφου εις την περιοχόν του χωρίου Κερί Ζακύνθου». Όπως ο ίδιος όμως ο ομιλητής σημειώνει, «*δε θα κάμουμε ανάπτυξι επιστημονικού θέματος [...], απλώς επιθυμούμε να ανακοινώσουμε στο συνέδριο πως στη Ζάκυνθο έχει αποκαλυφθή τάφος μυκηναϊκής εποχής*».⁴

Το Δ' Πανιώνιο Συνέδριο έγινε στην Κέρκυρα το 1978 και τα *Πρακτικά* του δημοσιεύτηκαν στον 23ο και 26ο τόμο των *Κερκυραϊκών Χρονικών* με την επιμέλεια του Κώστα Δαφνή. Και εδώ παρατηρούμε πως απουσιάζουν από τις ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν ο αρχαίος κόσμος και ειδικότερα οι ομηρικές σπουδές.

Τον Μάιο του 1986 πραγματοποιείται στις δύο μεγάλες πόλεις της Κεφαλονιάς, το Αργοστόλι και το Ληξούρι, το Ε' Πανιώνιο Συνέδριο. Στο πρώτο μέρος του τρίτου τόμου, που είναι αφιερωμένο στην Αρχαιότητα, δημοσιεύονται οι ανακοινώσεις του Θανάση Φωτιάδη, «*Ιχνη ομηρικά στη Β. Κεφαλονιά, Β. Κέρκυρα και Διαπόντια*», της Χριστίνας Σουγιουτζίγλου-Haywood, «*Mycenaen refuges and the Kefalonian cemeteries*» και του Πέτρου Καλλιγά, «*Η "ομηρική" Κεφαλονιά*», ενώ

3. *Πρακτικά του Β' Πανιωνίου συνεδρίου* [=Κερκυραϊκά Χρονικά 13 (1967)], σ. 105-112.

4. *Πρακτικά του Γ' Πανιωνίου Συνεδρίου*, τ. 1, Ζάκυνθος 1967, σ. 259-260.

στον τέταρτο τόμο δημοσιεύονται δύο φιλολογικού περιεχομένου ανακοινώσεις: του Γερ. Μαρκαντωνάτου, «Ο χαρακτήρας του Οδυσσέα στον "Φιλοκτήτη" του Σοφοκλή» και του Κ.Χ. Γρόλλιου, «Ο Οδυσσέας και η Ωδή 1, 6 του Ορατίου», που έχουν ως αφηγηρία τον ομηρικό ήρωα. Δεν ξέρω αν είναι τυχαία η πύκνωση αυτή του ενδιαφέροντος για τον Όμηρο ή μπορούμε να τη συσχετίσουμε με το γεγονός ότι κατά τη δεκαετία που προηγήθηκε οργανώθηκαν τέσσερα διεθνή ομηρολογικά συνέδρια στην Ιθάκη, οργανωμένα από το Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών, θεσμό στον οποίο θα αναφερθώ εκτενώς κλείνοντας την ανακοίνωση αυτή.

Η Αρχαιότητα απασχολεί και το επόμενο Πανιώνιο Συνέδριο. Ο πρώτος από τους θεματικούς κύκλους του ΣΤ' συνεδρίου, που διοργάνωσε το Κέντρο Μελετών Ιονίου και η Εταιρεία Ζακυνθιακών Σπουδών στη Ζάκυνθο τον Σεπτέμβριο του 1997, φιλοξένησε στους τέσσερις τόμους των *Πρακτικών* δέκα ανακοινώσεις σχετικές με την ελληνική Αρχαιότητα. Ωστόσο, όπως παρατηρεί κανείς στη σχετική ενότητα, όλες παρουσίασαν πορίσματα συγκεκριμένων αρχαιολογικών ερευνών και δεν απασχολήθηκαν με ζητήματα σχετικά με τις φιλολογικές ομηρικές σπουδές.

Από το Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο, που έγινε στη Λευκάδα τον Μάιο του 2002, δεν περιμέναμε κάποια ενασχόληση με τον Όμηρο, αφού οι θεματικές του όπως είχαν εξαγγελθεί από τους διοργανωτές ήταν προκαθορισμένες. Όπως σημειώνεται στον πρώτο τόμο: «*Το χαρακτηριστικό του Ζ' Πανιωνίου Συνεδρίου είναι η μερίκευση της θεματικής σε ορισμένα πεδία της Επτανησιακής Ιστορίας...*, όσα κρίθηκαν ότι η επιστημονική παραγωγή τα καθιστούσε έτοιμα να παρουσιάσουν νέες γνώσεις και νέες συνθέσεις».⁵ Στη θεματική «Ο χώρος και τα δημογραφικά μορφώματα [...] Οι οικισμοί ως σύστημα ελέγχου του χώρου από την Αρχαιότητα ως τον 20ό αιώνα», εντάχθηκαν κάποιες ανακοινώσεις που αναφέρονταν σε αρχαιολογικές έρευνες με ευρήματα μυκηναϊκής και γεωμετρικής εποχής.

Στα Κύθηρα ωστόσο, που φιλοξένησαν τον Μάιο του 2006 το Η' Πανιώνιο, οι διοργανωτές έδωσαν αρκετό χώρο στην Αρχαιότητα, που στην πλειονότητά καλύφθηκε με ανακοινώσεις καθαρά αρχαιολογικού χαρακτήρα: πρόκειται για την πιο πυκνή ίσως παρουσία θεμάτων σχετικών με τον Όμηρο και τις ομηρικές σπουδές. Στο τμήμα του πρώτου τόμου που ήταν αφιερωμένο στην «Αρχαιότητα» πλην των ειδικών αρχαιολογικών ανακοινώσεων υπάρχει η ανακοίνωση του Αντώνη Μπαρτσιώκα με τον τίτλο «Η Ομηρική γεωγραφία των Κυθήρων». Όπως είναι από τον τίτλο έκδηλο, ο συγγραφέας επιχειρεί να ταυτίσει, ή καλύτερα όπως ο ίδιος το διατυπώνει: «*προτείνει μερικές νέες υποθέσεις για τις τοπο-*

5. Ζ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Λευκάδα 21-25 Μαΐου 2006, *Πρακτικά*, τ. 1, Αθήνα 2004, σ. 45.

θεσίες που αναφέρονται στην *Οδύσσεια*».⁶ Στον τρίτο τόμο που είναι αφιερωμένος στην «Ιστορία» δημοσιεύεται η ανακοίνωση του Κοσμά Μεγαλοκονόμου με θέμα: «Η πορεία του Οδυσσέα στον επτανησιακό χώρο (γεωγραφική ταύτιση)», η οποία κινείται στο ίδιο με την προηγούμενη πνεύμα.⁷ Στην ίδια ενότητα δημοσιεύονται ακόμα οι ανακοινώσεις του Μιχάλη Κορδώση, «Homeric Ithaca (island and town) and the islands Asteris, Samos and Doulichion»,⁸ της Δήμητρας Μήττα, «Γυναικείες μορφές στη μυθολογία του Ιονίου. Αρχετυπικότητα, ιστορικότητα και προβολή»,⁹ και του Κώστα Σουέρεφ, «Ο κύκλος των Φαιάκων και της Σχερίας».¹⁰

Το Θ' Πανιώνιο Συνέδριο φιλοξενήθηκε στους Παξούς τον Μάιο του 2010 και οργανώθηκε από την Εταιρεία Παξινών Μελετών. Το κέντρο βάρους των θεμάτων του συνεδρίου έπεσε στους νεότερους αιώνες (από τον 17ο ως τον 20ό) και οι λίγες ανακοινώσεις που προσέγγισαν την Αρχαιότητα ήταν αρχαιολογικού χαρακτήρα. Τα *Πρακτικά* του εκδόθηκαν στους Παξούς το 2004. Οι ανακοινώσεις που εντάσσονταν στη θεματική ενότητα «Τεκμήρια αρχαιολογικής και αρχαικής πολιτισμικής κληρονομιάς» (τ. Β') είχαν όλες ως αντικείμενο την παρουσίαση ευρημάτων από ανασκαφές: της Σέλμας Αυγερινού, «Θησαυρός από την αρχαία πόλη της Κέρκυρας», της Γαρουφαλιάς Μεταλληνού, «Ταφικές πυρές στην αρχαία Κέρκυρα» και της Μαρίας Σταυροπούλου-Γάτση, «Νεότερα αρχαιολογικά δεδομένα της Λευκάδας: συμβολή στην τοπογραφία και την ιστορία».

Παρακολούθησαμε την παρουσία που είχαν οι ομηρικές σπουδές στα πολυθεματικά Πανιόνια Συνέδρια. Ας δούμε τώρα την παρουσία τους σε κάποιους άλλους φορείς, ξεκινώντας από τον επιστημότερο, το Ιόνιο Πανεπιστήμιο, πριν μιλήσουμε για τον φορέα που έχει αποκλειστικό αντικείμενο τις ομηρικές σπουδές, το Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών της Ιθάκης.

Το Ιόνιο Πανεπιστήμιο ιδρύθηκε το 1984 με έδρα την Κέρκυρα χωρίς να υπάρχει στο οργανόγραμμά του Τμήμα Κλασικής Φιλολογίας. Ωστόσο το Τμήμα Ιστορίας διοργάνωσε τον Οκτώβριο του 2008 συνέδριο με μια ευρεία θεματική που αναφερόταν στην «Ελληνική Αρχαιότητα και τη Νεοελληνική Λογοτεχνία». Στο πλαίσιο αυτού του συνεδρίου ο Κυριάκος Χαραλαμπίδης παρουσίασε ανακοί-

6. *Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κόθηρα, 21-25 Μαΐου 2006, Πρακτικά*, τ. 1: Αρχαιολογία, Αρχιτεκτονική, Φυσικό περιβάλλον, Κόθηρα 2009, σ. 247-269.

7. *Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κόθηρα, 21-25 Μαΐου 2006, Πρακτικά*, ό.π., τ. 3: Ιστορία, Κόθηρα 2009, σ. 316-324.

8. *Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κόθηρα, 21-25 Μαΐου 2006, Πρακτικά*, ό.π., τ. 3, σ. 180-198.

9. *Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κόθηρα, 21-25 Μαΐου 2006, Πρακτικά*, ό.π., τ. 3, σ. 346-367.

10. *Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κόθηρα, 21-25 Μαΐου 2006, Πρακτικά*, ό.π., τ. 3, σ. 493-498

νωση με θέμα «Ένα ποίημα ποιητικής που αντλεί από τον κόσμο του Ομήρου». Τα *Πρακτικά* της συνάντησης δημοσιεύτηκαν το 2009 στην Κέρκυρα.

Τον Νοέμβριο του 2011 το ίδιο Τμήμα οργάνωσε ένα ακόμα διεθνές συνέδριο με θέμα την «Πρόσληψη του Ομήρου στη Λογοτεχνία και τις παραστατικές τέχνες». Τα *Πρακτικά*, όσο γνωρίζω, δεν έχουν ακόμα δημοσιευτεί.

Τον Οκτώβριο του 1995 (13-15 Οκτωβρίου) η Επτανησιακή Γραμματεία Ελληνιστών οργάνωσε στην Κέρκυρα τη Β' Επιστημονική της Συνάντηση που είχε ως θέμα: «Με τον Όμηρο και την Οδύσσεια στο Ιόνιο», τα *Πρακτικά* της οποίας δημοσιεύτηκαν την επόμενη χρονιά. Όλες οι ανακοινώσεις αναφέρονταν, φυσικά, στο ομηρικό έργο: το θέμα του Φάνη Κακριδή ήταν «Γιατί στην Ιθάκη. Σκέψεις για τη γεωγραφία του έπους», του Alberto Benvenuti «Εικασίες της Αρχαιολογίας γύρω από τον Όμηρο», του Δημήτρη Κουρκουμέλη «Η Ομηρική τοπογραφία της αρχαίας Κέρκυρας», του Αλέξανδρου Μαζαράκη Αινιάν «Όμηρος και Αρχαιολογία. Η συμβολή των Ευβοέων στην αποκρυστάλλωση του έπους», της Σοφίας Αδρακτά «Μεταμόρφωση θεών σε πτηνά στον Όμηρο και το πτηνό ως σύμβολο ουράνιας θεότητας», του Χρήστου Μαλεβίτση «Η σημασία των Φαιάκων στη δομή της *Οδύσσειας*», του Oliver Taplin «Τα μυθολογικά αίτια της τοπογραφίας στον Όμηρο», του Πλάτωνα Μαυρομούστακου «Ο θεατρικός Οδυσσέας», της Renée Jacquin «Άγγελος Σικελιανός: η δική του συνάντηση με τον Όμηρο» και του Ιάσονα Δεπούνη «Η Οδύσσεια, ποιητικό έργο όλων των Ελλήνων. Οι απόψεις ενός Έλληνα της Διασποράς σήμερα».

Το Ιούλιο του 1999 ο Δήμος Κερκυραίων και το κερκυραϊκό περιοδικό *Πόρφυρας* οργάνωσαν το «16ο Διήμερο Λόγου» με θέμα: «Για έναν Οδυσσέα μετά την Ιθάκη». Στο φυλλάδιο 92 του *Πόρφυρα* (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1999) δημοσιεύτηκαν οι ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν σε εκείνο το Διήμερο: του Φάνη Κακριδή «Ο Οδυσσέας μετά την Ιθάκη», της Μαρίας Τσούτσουρα «Οι μεταμορφώσεις του Οδυσσέα στο γαλλικό κλασικισμό» και του David Konnally «Η οδύσσεια μιας μετάφρασης και η μετάφραση μιας Οδύσσειας», ενώ του Ερασθένη Καψωμένου εξαγγελλόταν για επόμενο φυλλάδιο.

Είναι πιθανό να μου έχουν διαφύγει κάποιες συναντήσεις σχετικές με τις ομηρικές σπουδές που οργανώθηκαν από φορείς του επτανησιακού χώρου. Η εντύπωση πάντως που κυριαρχεί είναι μια πύκνωση του ενδιαφέροντος κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες. Ωστόσο οι σχετικές διοργανώσεις είναι περιστασιακές, χωρίς κάποια περιοδικότητα. Ήταν λοιπόν φυσικό επακόλουθο το Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών, που είχε αρχίσει να δραστηριοποιείται στην Ιθάκη από τα τέλη της δεκαετίας του '70 οργανώνοντας σε τακτά διαστήματα διεθνή συνέδρια εξειδικευμένα στις ομηρικές σπουδές, να προσελκύσει μελετητές από όλο τον κόσμο και να αποτελέσει το σημείο συνάντησης και ανταλλαγής νέων πορισμάτων στην έρευνα των ομηρικών κειμένων.

Ο σπόρος για την ίδρυση του επιστημονικού αυτού φορέα έπεσε το 1977. Η Ένωση των Απανταχού Ιθακησίων είχε στη διάθεσή της τη δωρεά μιας Ιθακησίας, της Όλγας Περικλή Δρακούλη, της οποίας η βούληση ήταν να αξιοποιηθεί η δωρεά της για την ίδρυση κάποιου πνευματικού ιδρύματος στην ιδιαίτερη πατρίδα της. Η επιστημονική ευθύνη της υλοποίησης ανατέθηκε στον Ιωάννη Κακριδή, ο οποίος προχώρησε στη διοργάνωση δύο Συναντήσεων με Έλληνες και ξένους ομηριστές, το 1977 και το 1979, προκειμένου να προλειάνει το έδαφος στο χώρο της διεθνούς Ομηρολογίας. Η ανταπόκριση ήταν ενθουσιώδης και έτσι το 1981 ιδρύθηκε πλέον και τυπικά κοινωφελές ίδρυμα με την επωνυμία «Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών». Έδρα του η Ιθάκη και σκοπός του η έρευνα των ομηρικών επών, με ιδιαίτερη έμφαση στην *Οδύσσεια*, για ευνόητους λόγους. Ο πρώτος του Πρόεδρος, ο Ιωάννης Κακριδής, έδωσε στα συνέδρια αυτά έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα: μικρά, ολιγομελή συνέδρια με θεματική εξειδίκευση, που χαρακτηρίζονται από πνεύμα οικειότητας και ταυτόχρονα ερευνητικής αυστηρότητας, στα οποία κατατίθενται νέα πορίσματα της Ομηρολογίας. Για να υπηρετηθεί ο σκοπός αυτός οι διοργανώσεις γίνονται σε τακτά, όπως ανέφερα διαστήματα, ανά τριετία, και η έκδοση των *Πρακτικών* είναι αδιάλειπτη. Ως σήμερα έχουν οργανωθεί δώδεκα διεθνή συνέδρια και έχουν δημοσιευτεί δέκα τόμοι *Πρακτικών*, που αποτελούν σημείο αναφοράς στην ομηρολογική βιβλιογραφία. Παράλληλα με τα συνέδρια το Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών οργανώνει ετήσια Σεμινάρια Ομηρικής Φιλολογίας, είκοσι οκτώ έως σήμερα, σε συνεργασία με το Υπουργείο Παιδείας, με το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο αρχικά και αργότερα με την Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων και το Δήμο Ιθάκης, για τη μετεκπαίδευση καθηγητών της Μέσης Εκπαίδευσης που διδάσκουν στα σχολεία τα ομηρικά έπη.

Η δραστηριότητα όμως του Κέντρου δεν περιορίζεται στις δύο αυτές διοργανώσεις. Ο Οδυσσέας, πρότυπο ταξιδευτή, ενέπνευσε τον Κ.Θ. Δημαρά να προτείνει τη διοργάνωση μιας Ημερίδας, που έγινε το 1987 (13 Σεπτεμβρίου) με θέμα «Περιηγητισμός στην Ιθάκη». Το 1992 (28 Μαΐου) οργανώθηκε στο Γαλλικό Ινστιτούτο της Αθήνας εκδήλωση με ομιλήτρια την Jacqueline de Romilly και θέμα εμπνευσμένο και πάλι από τον Οδυσσέα ταξιδευτή: «Voyages et connaissance du passé dans la Grèce antique». Το 1996 (31 Αυγούστου) έγινε στην Ιθάκη «Έκθεση χαλκογραφιών του 18ου αιώνα, του J.H.W. Tischbein», γερμανού ζωγράφου με έργα εμπνευσμένα από τα ομηρικά έπη, επ' ευκαιρία της δωρεάς των χαλκογραφιών από τον καθηγητή Νίκο Κ. Ψημμένο προς το Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών.¹¹ Το 1997 (8-9 Δεκεμβρίου) στο Ινστιτούτο Goethe της Αθήνας οργα-

11. Τα έργα φιλοξενούνται, έως να αποκτήσει δική του στέγη το Κέντρο, στο Λαογραφικό Μουσείο της Ιθάκης.

νώθηκε ένα διήμερο Συμπόσιο με πρώτο θέμα: «Πώς τραγουδούσαν οι αοιδοί της ομηρικής εποχής», στο οποίο πήραν μέρος ο Georg Danek, η Gundrun Schandl, ο Stefan Hagel και ο Γιάννης Αναστασίου, και με δεύτερο θέμα: «Νοτιοσλαβικές και ελληνικές παραλλαγές των Δημοτικών Τραγουδιών της Επιστροφής του Ξε-νιτεμένου», με ομιλητές τον Georg Danek και τον Φάνη Κακριδή. Το 2004 οργανώθηκε «Έκθεση δημοσιευμάτων και φωτογραφιών του Ι.Θ. Κακριδή» στο Μορφωτικό Κέντρο της Ιθάκης.

Το 2012 (20 Δεκεμβρίου) το Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών εγκαινίασε μια σειρά ετήσιων διαλέξεων στην Αρχαιολογική Εταιρεία της Αθήνας με γενικό τίτλο: «Όμηρος: είκοσι οκτώ αιώνες πολιτισμού». Πρώτος ομιλητής ο Walter Burkert με θέμα: "New Evidence for Homer: Sixty years Retrospect" και συνομιλητές τον Φάνη Κακριδή, τη Ναννώ Μαρινάτου και τον Άγγελο Χανιώτη. Η επόμενη διάλεξη έγινε το 2014 (20 Ιανουαρίου) από τον Gregory Nagy, που μίλησε με θέμα: "Was there a future for the Phaeacians of the Homeric Odyssey?" (Τα δύο κείμενα και η ελληνική τους απόδοση έχουν αναρτηθεί στην ιστοσελίδα του Κέντρου, <http://eods.upatras.gr>).

Είχε την τύχη το πνευματικό αυτό ίδρυμα να έχει ως προέδρους σημαντικούς μελετητές του Ομήρου (Ιωάννης Κακριδής, Μιχαήλ Σακελλαρίου, Φάνης Κακριδής, Δ.Ν. Μαρωνίτης, Μενέλαος Χριστόπουλος) και διαπρεπείς φίλους ομηριστές που το πλαισιώνουν στις επιστημονικές εκδηλώσεις που διοργανώνει. Από τα διστακτικά βήματα της αρχής έφθασε σήμερα το Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών να αποτελεί το σταθερό σημείο συνάντησης των ελλήνων και ξένων μελετητών του Ομήρου όπου παρουσιάζουν τις νέες έρευνές τους πάνω στις ομηρικές σπουδές.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Στο διάστημα που μεσολάβησε από την παρουσίαση αυτής της ανακοίνωσης ως την εκτύπωση των Πρακτικών διοργανώθηκε από το Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών στην Ιθάκη ένα ακόμα, το 13ο, Διεθνές Συνέδριο με θέμα «Ο Επάνω και ο Κάτω Κόσμος στο ομηρικό και το αρχαϊκό έπος» (25-29 Αυγούστου 2017) και είδε το φως της δημοσιότητας ο τόμος που περιέχει τα Πρακτικά του 12ου συνεδρίου, με τίτλο «Έγκλημα και τιμωρία στην ομηρική και την αρχαϊκή ποίηση», Ιθάκη 2014. Ακόμα οργανώθηκαν δύο Σεμινάρια Ομηρικής Φιλολογίας (2015 και 2016) και στον κύκλο των διαλέξεων της Αθήνας, «Όμηρος: είκοσι οκτώ αιώνες πολιτισμού», η διάλεξη του Douglas Frame με θέμα: "Athena among the Phaeacians" (29 Απριλίου 2015).

Περίληψη / Summary

Η συγγραφέας καταγράφει την ενασχόληση με τα ομηρικά κείμενα των επιστημονικών φορέων που εδρεύουν στα Επτάνησα και τις σχετικές επιστημονικές συναντήσεις και συνέδρια που οργανώθηκαν στον επτανησιακό χώρο τις τελευταίες δεκαετίες. Τέλος, παρουσιάζει το έργο που έχει επιτελέσει το Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών της Ιθάκης στον τομέα αυτό.

The author presents the activity of scientific institutions based in the Ionian Islands and focusing on Homeric Epics, as well as by relevant scientific meetings and conferences which took place in the aforementioned geographic area during the last decades. More particularly, she presents the activity of the Centre for Odyssean Studies in this field of expertise.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΕΜΒΑΣΗ ΣΕ ΑΚΙΝΗΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Θεοφανώ Παπαζήση

Ι. Προστασία των αρχαιοτήτων και της πολιτιστικής κληρονομιάς

Ο νόμος 3028/2002 «για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς» (ΑρχΝ)¹ ορίζει την έννοια των αρχαιοτήτων, τα δικαιώματα και τους όρους επέμβασης σε μνημεία.

1. Έννοια πολιτιστικής κληρονομιάς και αντικείμενο του νόμου

Στο πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «Βασικές Διατάξεις» και στο άρθρο 1 με τίτλο «Αντικείμενο» αναφέρεται ότι στις διατάξεις του «υπάγεται η πολιτιστική κληρονομιά της Χώρας από τους αρχαιότατους χρόνους μέχρι σήμερα».

1.1. Η έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς δίνεται στην §2 του άρθρου 1 του νόμου, στο οποίο ορίζεται ότι η πολιτιστική κληρονομιά αποτελείται από τα πολιτιστικά αγαθά που βρίσκονται στα όρια της ελληνικής επικράτειας, συμπεριλαμβανομένων των χωρικών υδάτων, αλλά και από άυλα πολιτιστικά αγαθά.

Κατά συνέπεια η πολιτιστική κληρονομιά διακρίνεται με βάση την ύλη και τον χώρο.

Με βάση την ύλη η πολιτιστική κληρονομιά αποτελείται από αγαθά υλικά, κινητά και ακίνητα, ή άυλα, ανεξάρτητα από τον χρόνο κατά τον οποίο δημιουργήθηκαν.

Με βάση το χώρο η πολιτιστική κληρονομιά αποτελείται από αγαθά οπουδήποτε και αν βρίσκονται αυτά, στεριά ή θάλασσα. Σε ό,τι αφορά τα ενάλια αγαθά η προστασία του νόμου εκτείνεται τόσο μέσα στα ελληνικά χωρικά ύδατα όσο και σε θαλάσσιες ζώνες, στις οποίες η Ελλάδα ασκεί σχετική δικαιοδοσία σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο (1 §2 ΑρχΝ).

Το πεδίο εφαρμογής του νόμου εκτείνεται στην «πολιτιστική κληρονομιά

1. Αντικατέστησε τον Κ.Ν. 5351/1932 «περί αρχαιοτήτων», που είχε αντικαταστήσει τον νόμο του Maurer 10/22.05.1834, όπως αυτός ίσχυε τροποποιημένος. Ειδικά, Δωρής Ευάγ. *Το δίκαιον των αρχαιοτήτων*, 1985, 27 επ. – Β. Παπαχρήστου, «Θέματα γύρω από τη νομοθεσία "περί αρχαιοτήτων"», *ΝοΒ* 31 (1983), 640. – Καρύμπαλη-Τσίπτσιου Γ., *Τα μνημεία και η κατοχή τους*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004, §1, 11, σημ. 1.

της Χώρας» (1 § 2, 3 ν. 3028/2002), η οποία «αποτελείται από τα πολιτιστικά αγαθά που βρίσκονται

- α. εντός των ορίων της ελληνικής επικράτειας, συμπεριλαμβανομένων των χωρικών υδάτων, καθώς και εντός άλλων θαλάσσιων ζωνών, στις οποίες η Ελλάδα ασκεί σχετική δικαιοδοσία σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο, αλλά και
- β. εκτός της χώρας πολιτιστικά αγαθά, σύμφωνα με τους κανόνες του διεθνούς δικαίου.

Επομένως σύμφωνα με την §3 του άρθρου η προστασία του νόμου και η μέριμνα του ελληνικού κράτους για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών στο πλαίσιο των κανόνων του διεθνούς δικαίου εκτείνεται και σε πολιτιστικά αγαθά που απομακρύνθηκαν από την ελληνική επικράτεια ή για αγαθά που συνδέονται ιστορικά με την Ελλάδα οπουδήποτε και αν βρίσκονται (1 §3 ΑρχΝ). Η ευρύτητα της διάταξης υπερβαίνει τα εθνικά όρια εφαρμογής του νόμου, με όριο εφαρμογής τους κανόνες του διεθνούς δικαίου. Έτσι δικαιολογείται και η απαίτηση των ελληνικών αρχών α. για τη διεκδίκηση αρχαίων μνημείων ή β. κριτική σε άλλες έννομες τάξεις για τον τρόπο φύλαξης των αρχαίων ελληνικών μνημείων.

1.2. Αντικείμενο του νόμου 3028/2002 συνιστά η προστασία αρχαιοτήτων κάθε μορφής: κινητών, ακίνητων ή άυλων πραγμάτων, αρχαίων ή νεωτέρων μνημείων, που χαρακτηρίζονται ως διατηρητέα.² Σε ό,τι αφορά τα μνημεία, μέρος της πολιτιστικής μας κληρονομιάς αποτελούν, όσα αναφέρονται στα κεφάλαια του νόμου για τα ακίνητα μνημεία και τους χώρους, τα κινητά μνημεία και την αρχαιολογική έρευνα και τις εργασίες προστασίας των μνημείων.

2. Έρμηνεια των όρων του νόμου

2.1. Ουσιαστικού δικαίου όροι του νόμου είναι:

- α. τα πολιτιστικά αγαθά, δηλαδή μαρτυρίες της ύπαρξης και δραστηριότητας του ανθρώπου, ατομικής ή συλλογικής,
- β. τα μνημεία, δηλαδή οι υλικής υφής μαρτυρίες, που ανήκουν στην πολιτιστική κληρονομιά της Χώρας,
- γ. τα άυλα πολιτιστικά αγαθά, δηλαδή εκφράσεις, δραστηριότητες, γνώσεις και πληροφορίες, όπως μύθοι, έθιμα, προφορικές παραδόσεις, χοροί, δρώμενα, μουσική, τραγούδια, δεξιότητες ή τεχνικές που αποτελούν μαρτυρίες του παραδοσιακού, λαϊκού και λόγιου πολιτισμού.

Τα μνημεία διακρίνονται με βάση το χρόνο δημιουργίας τους σε

2. Ο χαρακτηρισμός μνημείου γίνεται με τη διαδικασία που προβλέπεται στον ΑρχΝ με απόφαση των ΥΠΠΟ και ΥΠΕΧΩΔΕ, ή μόνον από το ΥΠΠΟ και δημοσιεύεται σε ΦΕΚ.

- α. αρχαία μνημεία, αυτά δηλαδή που δημιουργήθηκαν από την αρχή της ύπαρξης μνημείων μέχρι το 1830 ή και φυσικά μνημεία τα οποία είναι συνδεδεμένα με τον άνθρωπο, όπως τα σπήλαια,
- β. νεότερα μνημεία, δηλαδή όσα έχουν δημιουργηθεί μετά το 1830 και των οποίων η προστασία επιβάλλεται λόγω της ιστορικής, καλλιτεχνικής ή επισημονικής σημασίας τους

Με βάση τη δυνατότητά τους να μετακινηθούν χωρίς βλάβη της αξίας τους τα μνημεία διακρίνονται σε

- α. ακίνητα, δηλαδή όσα βρίσκονται στο έδαφος και παραμένουν σ' αυτό ή τον βυθό της θάλασσας ή τον πυθμένα λιμνών ή ποταμών, ή μνημεία που βρίσκονται στους χώρους αυτούς και είναι αδύνατο να μετακινηθούν χωρίς βλάβη της αξίας τους, εγκαταστάσεις, κατασκευές ή διακοσμητικά και λοιπά στοιχεία που αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα των καθώς και το άμεσο περιβάλλον τους και
- β. κινητά, όσα δεν είναι ακίνητα.

Ακόμη ο νόμος αναφέρεται σε χώρους αρχαιολογικούς ή ιστορικούς:

Ως αρχαιολογικοί χώροι νοούνται οι εκτάσεις, ξηράς, θάλασσας, λιμνών ή ποταμών, οι οποίες περιέχουν ή στις οποίες υπάρχουν ενδείξεις ότι περιέχονται αρχαία μνημεία ή αποτέλεσαν ή υπάρχουν ενδείξεις ότι αποτέλεσαν από τους αρχαιότερους χρόνους ως το 1830 μνημειακά, οικιστικά ή ταφικά σύνολα καθώς και το ελεύθερο περιβάλλον που τους επιτρέπει να συντίθενται σε ιστορική, αισθητική και λειτουργική ενότητα.

Ως ιστορικοί τόποι νοούνται εκτάσεις ξηράς, θάλασσας, λιμνών ή ποταμών που απετέλεσαν ή υπάρχουν ενδείξεις ότι απετέλεσαν το χώρο εξαίρετων ιστορικών ή μυθικών γεγονότων, αλλά και εκτάσεις που περιέχουν ή υπάρχουν ενδείξεις ότι περιέχονται μνημεία μεταγενέστερα του 1830. Στην έννοια αυτή εμπίπτουν και σύνθετα έργα του ανθρώπου και της φύσης μεταγενέστερα του 1830 που συνιστούν χαρακτηριστικούς ή ομοιογενείς χώρους, οριοθετημένους τοπογραφικά, των οποίων η προστασία επιβάλλεται λόγω της λαογραφικής, εθνομολογικής, κοινωνικής, τεχνικής, αρχιτεκτονικής, βιομηχανικής ή εν γένει ιστορικής, καλλιτεχνικής ή επισημονικής σημασίας τους.

2.2. Διοικητικού δικαίου όροι είναι η Υπηρεσία και το Συμβούλιο. Ως Υπηρεσία νοείται η αρμόδια Κεντρική ή Περιφερειακή Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού. Ως Συμβούλιο νοείται το κατά περίπτωση αρμόδιο γνωμοδοτικό συλλογικό όργανο, όπως ορίζεται στις διατάξεις των άρθρων 49 ως 51 του Νόμου.

3. Ακίνητα μνημεία

3.1. Διακρίσεις. Τα μνημεία διακρίνονται με διάφορα κριτήρια.

Με βάση τη χρονολογία διακρίνονται σε αρχαία, δηλαδή όσα χρονολογούνται έως το 1830 ή νεότερα, δηλαδή τα προγενέστερα των εκάστοτε τελευταίων εκατό χρόνων. Αυτά χαρακτηρίζονται μνημεία λόγω της αρχιτεκτονικής, πολεοδομικής, κοινωνικής, εθνολογικής, λαογραφικής, τεχνικής, βιομηχανικής ή εν γένει ιστορικής, καλλιτεχνικής ή επιστημονικής τους σημασίας.

Με βάση τη δυνατότητα να μετακινηθούν χωρίς βλάβη διακρίνονται σε ακίνητα και κινητά μνημεία. Κινητά πράγματα είναι δυνατόν να χαρακτηρισθούν ως ακίνητα μνημεία, αν συνδέονται με ορισμένη χρήση του ακινήτου ή τις χρήσεις που είναι σύμφωνες με το χαρακτήρα του ως μνημείου, καθώς και ο περιβάλλον χώρος ή στοιχεία του.

3.2. Η κυριότητα σε ακίνητα μνημεία καθορίζεται από το χρόνο δημιουργίας τους.³

Στην κυριότητα του δημοσίου ανήκουν τα προ του 1453 αρχαία ακίνητα μνημεία, τα οποία χρονολογούνται πριν το 1453, καθώς και ακίνητα αρχαία που ανακαλύπτονται ή ανακαλύφθηκαν κατά την εκτέλεση ανασκαφών ή άλλης αρχαιολογικής έρευνας. Τα μνημεία αυτά ανήκουν συνήθως στα εκτός συναλλαγής (966 ΑΚ) και είναι ανεπίδεκτα χρησιμοποίησης (1054 ΑΚ) και ακατάσχετα.

Η κυριότητά των μετά το 1453 μνημείων κρίνεται κατά τους όρους και τις προϋποθέσεις του νόμου 2028/2002 (7 §3, ΑρχΝ)

4. Επεμβάσεις σε ακίνητα μνημεία και το περιβάλλον τους

4.1. Ενέργειες σε ακίνητα μνημεία

Κάθε ενέργεια σε ακίνητο μνημείο απαγορεύεται, εφόσον είναι δυνατόν να επιφέρει καταστροφή, βλάβη, ρύπανση ή αλλοίωση της μορφής του, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο (10§1, ΑρχΝ). Έγκριση, η οποία χορηγείται με απόφαση του Υπουργού και σύμφωνη γνώμη του Συμβουλίου (§4), απαιτείται για κάθε εργασία, επέμβασης ή αλλαγής χρήσης σε ακίνητα μνημεία, ακόμη και αν δεν επέρχεται καμία από τις προαναφερόμενες συνέπειες. Η έγκριση χορηγείται τρεις μέρες μετά την υποβολή της αίτησης (§6) και προηγείται από τις άδειες των άλλων αρχών.

Παρόλα αυτά σε επείγουσα ανάγκη, για να αποτραπεί άμεσος και σοβαρός κίνδυνος, είναι δυνατή η επιχείρηση εργασιών αποκατάστασης βλάβης που δεν

3. Καρύμπαλη-Τσίπτσου Γ., *Τα μνημεία και η κατοχή τους*, ό.π., §6 Δ, 35 επ., για την κυριότητα και νομή και §§7, 49 επ., για την ρύθμιση της κατοχής των μνημείων.

αλλοιώνει τα υπάρχοντα κτιριολογικά, αισθητικά και άλλα συναφή στοιχεία του μνημείου, χωρίς έγκριση μετά από άμεση και πλήρη ενημέρωση της Υπηρεσίας, η οποία μπορεί να διακόψει τις εργασίες με σήμα της (10§5, ΑρχΝ).

4.2. Υποχρεώσεις κυρίων, νομέων ή κατόχων ακινήτων μνημείων

Ο κύριος, νομέας ή κάτοχος ακινήτου μνημείου ή ακινήτου, μέσα στο οποίο βρίσκεται αρχαίο μνημείο, οφείλει να ακολουθεί τις υποδείξεις της Υπηρεσίας για τη διατήρηση, ανάδειξη και εν γένει προστασία του μνημείου (11§1, ΑρχΝ). Επίσης οφείλει να προβεί σε άμεση εκτέλεση εργασιών συντήρησης, στερέωσης ή προστασίας ετοιμόρροπου μνημείου χωρίς καθυστέρηση, με δική του δαπάνη και υπό την εποπτεία και τις υποδείξεις της Υπηρεσίας (40, 41, ΑρχΝ).

Με απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού είναι δυνατό, να επιβληθούν ύστερα από γνώμη του Συμβουλίου περιορισμοί στη χρήση, τον τρόπο λειτουργία και τους όρους δόμησης, κατά παρέκκλιση κάθε ισχύουσας διάταξης (§7), εφόσον αυτό επιβάλλεται από τις ιδιομορφίες του έργου και τις ειδικές συνθήκες. Γενικότερα, ύστερα από πρόταση των Υπουργών Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων και Πολιτισμού και μετά από γνωμοδότηση των γνωμοδοτικών τους οργάνων (§8), είναι δυνατόν να επιβάλλονται με Π.Δ. ειδικοί όροι δόμησης όταν αυτό είναι αναγκαίο από τις περιστάσεις σε σχέση με το συγκεκριμένο μνημείο.

Ακόμη, ο κύριος, νομέας ή κάτοχος μνημείου οφείλει να διευκολύνει την φωτογράφιση και μελέτη του μνημείου από την Υπηρεσία ή ειδικούς επιστήμονες με ειδική άδειά της (11§3, ΑρχΝ).

5. Εργασίες προστασίας μνημείων (άρθρα 40-43, ΑρχΝ)

5.1. Έννοια και σκοπός των εργασιών και περιεχόμενο μελέτης

Ως εργασίες με την έννοια του νόμου αναφέρονται ιδίως η συντήρηση, η στερέωση, η αποκατάσταση, η αναστήλωση, η κατάρχωση, η τοποθέτηση προστατευτικών στεγών, η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου και οι εργασίες που αποβλέπουν σε απόδοση σε χρήση ή σε φιλοξενία χρήσεων.

Σκοπός των εργασιών πρέπει να είναι α. η διατήρηση της υλικής υπόστασης του μνημείου και της αυθεντικότητάς του, β. η ανάδειξη και γενικά η προστασία του. Οι σκοποί αυτοί τείνουν στο ίδιο αποτέλεσμα, αλλά στην πραγματικότητα είναι διαφορετικοί.

Η διατήρηση της υλικής του υπόστασης μπορεί να έχει σχέση με την ίδια την ύπαρξη του μνημείου, το οποίο μπορεί να έχει προβλήματα αντοχής γενικά, χωρίς να έχει υποστεί βλάβες στον φέροντα οργανισμό, που το καθιστούν ετοιμόρροπο. Στα ετοιμόρροπα εφαρμογή έχει το άρθρο 41 ΑρχΝ.

Η διατήρηση της αυθεντικότητάς του υπονοεί την διενέργεια εργασιών σε κτήριο, το οποίο δεν έχει αναγκαστικά προβλήματα αντοχής αλλά χρήζει επισκευών παρόλα αυτά. Στόχος των επισκευών είναι να διατηρηθεί η φυσιογνωμία του κτηρίου, όσο περισσότερο πιστή είναι δυνατόν προς την αρχική του μορφή.

Η ανάδειξη του μνημείου έχει στόχο, μετά την φυσική του αποκατάσταση και την διατήρηση της αυθεντικότητάς του, να το προβάλλει ως τέτοιο.

Η εν γένει προστασία του μνημείου, ως γενική έκφραση σημαίνει οποιονδήποτε άλλο σκοπό που μπορεί να αφορά το μνημείο, ο οποίος δεν εντάσσεται στις έννοιες της διατήρησης της υλικής του υπόστασης, της αυθεντικότητάς ή της ανάδειξής του.

5.2. Μελέτη για την προστασία

Μελέτη απαιτείται για την διενέργεια οποιαδήποτε εργασίας, αν οι εργασίες είναι πολύ μεγάλης σημασίας. Η μελέτη εγκρίνεται από την Υπηρεσία ή τον Υπουργό Πολιτισμού, μετά από γνώμη του Συμβουλίου, η οποία αποτελεί προϋπόθεση για κάθε εργασία.

Για την έγκριση της μελέτης απαιτείται σωρευτικά η τεκμηρίωση των εργασιών και του μνημειακού χαρακτήρα του ακινήτου (40§1, ΑρχΝ).

6. Εργασίες σε ετοιμόρροπα μνημεία

Ειδική διαφορετική διαδικασία προβλέπεται (41, ΑρχΝ), όταν α. το χαρακτηρισμένο ως μνημείο μετά το 1453, στο οποίο θα γίνουν οι επισκευές β. έχει υποστεί επικίνδυνες βλάβες στον φέροντα οργανισμό και γ. είναι έτοιμο να καταρρεύσει. Στο νόμο δεν προσδιορίζεται η έννοια της βλάβης του φέροντος οργανισμού ούτε η έννοια του κινδύνου κατάρρευσης, πολύ δε περισσότερο τα κριτήρια από τα οποία θα κριθούν οι δύο αυτές προϋποθέσεις.

Εκτός από τη μελέτη και την τεκμηρίωση του μνημειακού χαρακτήρα του ακινήτου του άρθρου 40 απαιτείται και σύσταση ειδικής πενταμελούς επιτροπής με απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού, της οποίας η σύνθεση μπορεί να ποικίλει ανάλογα με την ηλικία και το είδος του μνημείου.⁴

Η επιτροπή, διαφορετική από το Συμβούλιο, αφ' ενός ελέγχει την κατάσταση του κτιρίου και δεν αρκείται στην μελέτη που έχει υποβληθεί και αφ' ετέ-

4. Βλ. ενδεικτικά Θ. Παπαζήση, «Νομικοί κανόνες και ευθύνη κατά την επέμβαση σε ακίνητα μνημεία», σε *Ηπιες επεμβάσεις για την προστασία ιστορικών κατασκευών*, Πρακτικά 2ου Εθνικού Συνεδρίου, 1ος τόμος, έκδ. Υπουργείου Πολιτισμού/Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 63, σημ. 12.

ρου προτείνει μέτρα για την αντιμετώπιση της κατάστασης του μνημείου με την προϋπόθεση ότι διαφυλάσσεται η αυθεντικότητα του μνημείου. Μεταξύ των μέτρων περιλαμβάνονται εργασίες αναγκαίες για την υποστήλωση, προσωρινή στερέωση του κτιρίου, αποξήλωση ετοιμόρροπων τμημάτων, συλλογή αρχιτεκτονικών μελών, απομάκρυνση διακοσμητικών στοιχείων που κινδυνεύουν καθώς και για την ασφάλεια των ενοίκων ή των διερχομένων (41 § 1β ΑρχΝ).

Η επιτροπή μπορεί, μετά από μελέτη, να εισηγηθεί την κατεδάφιση του μνημείου μερική ή ολική, όταν είναι αδύνατη η διατήρησή του συνολικά ή σε τμήμα του. Την απόφαση για την κατεδάφιση λαμβάνει ο Υπουργός μετά από σύμφωνη γνώμη του Συμβουλίου, εφόσον υπάρχει:

1. η λεπτομερής περιγραφή της μορφής και της σύνθεσης του μνημείου,
2. πλήρης φωτογράφιση και αποτύπωση του μνημείου,
3. τεκμηρίωση της πρότασης κατεδάφισης,
4. συλλογή όλων των αρχιτεκτονικών μελών και διακοσμητικών στοιχείων του μνημείου (41 § 2 ΑρχΝ).

Στον νόμο δεν αναφέρεται ποιος επιμελείται τις εργασίες από 1 ως 3, αν είναι ο ιδιοκτήτης του μνημείου ή το ΥΠΠ, ούτε ορίζεται ποιος φέρει τις δαπάνες των εργασιών αποξήλωσης και συλλογής στοιχείων ούτε που αποθηκεύονται αυτά και με τίνος την επιμέλεια και φροντίδα.

Αν το μνημείο έχει καταστεί εσκεμμένα ετοιμόρροπο από τον ιδιοκτήτη του (δόλος) ή αυτός το έχει αφήσει να καταστεί ετοιμόρροπο (αμέλεια), σε περίπτωση που η κατεδάφιση του μνημείου κριθεί αναγκαία είναι δυνατή η χορήγηση άδειας ανέγερσης νέας οικοδομής. Η οικοδομή όμως μπορεί να έχει το πολύ τον ίδιο όγκο και ωφέλιμη επιφάνεια, όχι όμως και μορφή ή τύπο, με το μνημείο που κατεδαφίστηκε (41 § 2 ΑρχΝ). Ο Υπουργός Πολιτισμού μπορεί να τα ρυθμίσει με ειδικές αποφάσεις του (41 § 5 ΑρχΝ) μπορεί να ρυθμίσει με ειδικές διατάξεις την αντιμετώπιση ειδικών προβλημάτων του μνημείου, όταν δεν επαρκούν οι υπάρχουσες.

7. Μεταφορά ακινήτου μνημείου ή απόσπαση τμημάτων

Η μεταφορά των ακινήτων μνημείων κατ' αρχήν απαγορεύεται (42 § 1^α ΑρχΝ). Παρόλα αυτά είναι δυνατή υπό προϋποθέσεις, όταν

1. μετά από άδεια του Υπουργού Πολιτισμού, η οποία εκδίδεται μετά από γνώμη του Συμβουλίου, με τον όρο ότι διασφαλίζονται οι απαραίτητες εγκαυήσεις για την μεταφορά και την επανατοποθέτησή του.
2. μνημεία ιδιαίτερης σημασίας, που χαρακτηρίζονται με απόφαση του Υπουργού μετά από γνώμη του Συμβουλίου
3. κίνδυνος για την διατήρηση του ακινήτου μνημείου, εξαιτίας φυσικών φαινο-

μένων ή λόγω εκτέλεσης μεγάλων τεχνικών έργων, τα οποία είναι απαραίτητα για την εθνική άμυνα ή έχουν μείζονα σημασία για την εθνική οικονομία και ικανοποιούν ζωτικές ανάγκες του κοινωνικού συνόλου είναι δυνατή η απόφαση του Υπουργού μετά από γνώμη του Συμβουλίου για την μεταφορά όταν το μνημείο είναι ιδιαίτερης σημασίας,

4. αποκλεισμός κάθε δυνατότητας διατήρησής του στο περιβάλλον του, μετά από σχετικό επιστημονικό έλεγχο (42 §1 ΑρχΝ).

Αλλά και η απόσπαση γλυπτών, ζωγραφικών, ψηφιδωτών διακοσμητικών ή άλλων στοιχείων που αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα του μνημείου απαγορεύεται, εκτός από την ανάγκη διάσωσής τους (42 §2 ΑρχΝ).

8. Εργασίες συντήρησης

Οι εργασίες συντήρησης σε γλυπτά, ζωγραφικά, διακοσμητικά ή άλλα στοιχεία που είναι αναπόσπαστα τμήματα ακίνητων μνημείων διενεργούνται από την Υπηρεσία ή πρόσωπα που είναι εγγεγραμμένα στα μητρώα συντηρητών αρχαιοτήτων και έργων τέχνης υπό την εποπτεία της Υπηρεσίας. Η εκτέλεση εργασιών προϋποθέτει μελέτη, που εγκρίνεται από την Υπηρεσία ή αν το έργο είναι μείζονος σημασίας από τον Υπουργό Πολιτισμού μετά από γνώμη του Συμβουλίου, και τεκμηρίωση του μνημειακού χαρακτήρα του ακινήτου.

Οι κανόνες, δομικού ή αρχαιολογικού χαρακτήρα, και οι αρχές με βάση τους οποίους θα πρέπει να διενεργηθούν οι εργασίες δεν προβλέπονται στο νόμο, αλλά με βάση την διάταξη της §3 του ίδιου άρθρου 43 καθορίζονται από τον Υπουργό Πολιτισμού.

9. Επείγουσες εργασίες.

Όταν οι εργασίες διενεργούνται από την Υπηρεσία δεν απαιτείται η έκδοση οικοδομικής άδειας (40 ΑρχΝ). Το ίδιο ισχύει και για τις εργασίες προστασίας ετοιμόρροπων μνημείων ή μεταφοράς ακίνητου μνημείου ή απόσπασης τμημάτων του.

Σε επείγουσες περιπτώσεις οι εργασίες συντήρησης και στερέωσης (άρθρο 40 §2), προστασίας ετοιμόρροπων μνημείων (41 §3), μεταφοράς ακίνητου μνημείου (42 §4) ή συντήρησης ακίνητου μνημείου (43 §2) διενεργούνται με την μέριμνα της Υπηρεσίας «χωρίς υπαίτια καθυστέρηση και χωρίς άλλη διατύπωση». Οι διατάξεις είναι ελλιπείς και για το λόγο αυτό δημιουργούν ερμηνευτικά προβλήματα.

Έτσι δεν προκύπτει αν η μέριμνα της Υπηρεσίας θα μπορούσε να σημαίνει επίβλεψη μόνον ή και εκτέλεση εργασιών, ούτε είναι σαφές, αν η διενέργεια των εργασιών χωρίς άλλη διατύπωση αναφέρεται μόνον την παράκαμψη της απόφασης

του Συμβουλίου ή του Υπουργού ή και τα αναφερόμενα στην §1β του άρθρου για την αναγκαιότητα κατάθεσης μελέτης. Ορθότερο είναι να δεχθεί κανείς ότι η κατάθεση μελέτης είναι επίσης αναγκαία για να καθορισθούν τα σημεία, οι τρόποι, οι προϋποθέσεις και τα μέσα με τα οποία θα εκτελεσθούν οι εργασίες, αλλά και ο μνημειακός χαρακτήρας του ακινήτου, όταν το μνημείο για πρώτη φορά απασχολεί την Υπηρεσία και δεν είναι ήδη διαπιστωμένος και καθορισμένος αυτός ο χαρακτήρας του. Αυτονόητο είναι ότι δεν απαιτείται ούτε η έκδοση οικοδομικής άδειας.

II. Αστική Ευθύνη

1. Μορφές αστικής ευθύνης

Η αστική ευθύνη αφορά την αποκατάσταση της ζημίας αυτού που έχει ζημιωθεί από το πρόσωπο, το οποίο ευθύνεται σύμφωνα με το νόμο για την ζημία. Η ευθύνη αυτή εξαρτάται από τη νομική σχέση που συνδέει τα πρόσωπα μεταξύ τους και μπορεί να προέρχεται από αθέτηση σύμβασης ή από αδικοπραξία.⁵

2. Ευθύνη από τη σύμβαση έργου

Στις σχέσεις αυτού που εκτελεί το έργο (εργολάβου, μηχανικού, αρχιτέκτονα) για ενέργειες που σχετίζονται με αθέτηση υποχρεώσεων, που είχαν αναληφθεί με τη σύμβαση, εφαρμογή έχουν οι διατάξεις των άρθρων 681 επ. ΑΚ για την σύμβαση έργου. Η αμοιβή του εργολάβου καταβάλλεται κατά την παράδοση του έργου, εκτός αν συμφωνήθηκε τμηματική καταβολή έργου και αμοιβής (694 ΑΚ).

3. Ευθύνη για τις πράξεις τρίτων

Ο οφειλέτης ευθύνεται για τις πράξεις των προσώπων που χρησιμοποιεί για την εκπλήρωση της παροχής του όπως για τις δικές του (334 ΑΚ), π.χ. εργάτες που εκτελούν με κακό τρόπο τις εργασίες. Αυτός που έχει κάποιον στην υπηρεσία του (προστήσας) ευθύνεται και για την ζημία που ο προστηθείς του προκάλεσε σε τρίτο παράνομα κατά την υπηρεσία (922 ΑΚ), π.χ. εργάτες που προκαλούν ζημιές.

4. Ευθύνη αυτού, που παρέχει υπηρεσίες με τρόπο ανεξάρτητο

Όποιος παρέχει υπηρεσίες με τρόπο ανεξάρτητο ευθύνεται με τη διάταξη του άρθρου 8, ν. 2251/1994 για την προστασία του καταναλωτή για περιουσιακή ζημία ή ηθική βλάβη που προκάλεσε υπαίτια και παράνομα κατά την παροχή των

5. Ενδεικτικά Θ. Παπαζήση, «Νομικοί κανόνες και ευθύνη κατά την επέμβαση σε ακίνητα μνημεία», ό.π., σ. 59.

υπηρεσιών του (8§1). Ως υπηρεσίες στην περίπτωση των μηχανικών και αρχιτεκτόνων νοούνται οι εργασίες που έχουν συμφωνηθεί για την εκτέλεση του έργου. Στις περιπτώσεις των επεμβάσεων σε μνημεία ως εργασίες νοούνται οι αναγραφόμενες στα άρθρα 40-43 ΑρχΝ.

Ο ζημιωθείς πρέπει να αποδείξει την ζημία και την αιτιώδη συνάφεια μεταξύ παροχής υπηρεσίας και ζημίας (8§3).

Ο υπαίτιος για αποζημίωση έχει τη δυνατότητα να αποδείξει την έλλειψη υπαιτιότητας του. Για την εκτίμηση της υπαιτιότητας ο νομοθέτης θέτει δύο κριτήρια της «ευλόγως προσδοκώμενης ασφάλειας» και του συνόλου των ειδικών συνθηκών (8 § 4, ν. 2251/1994, όπως τροποποιήθηκε με το άρθρο 10§4, ν. 3587/2007⁶). Ο νομοθέτης εξειδικεύει τις δύο αυτές αόριστες έννοιες με σκοπό την απόδειξη της έλλειψης υπαιτιότητας αυτού που παρέσχε τις υπηρεσίες, προτείνοντας ως κριτήρια

- α. τη φύση και το αντικείμενο της υπηρεσίας, σε σχέση και με το βαθμό επικινδυνότητάς της,
- β. την παρουσίαση και τον τρόπο της παροχής,
- γ. το χρόνο παροχής της υπηρεσίας,
- δ. την αξία της παρεχόμενης υπηρεσίας,
- ε. την ελευθερία δράσης που αφήνεται στο ζημιωθέντα στο πλαίσιο της υπηρεσίας,
- στ. την ιδιότητα του ζημιωθέντα ως μειονεκτούντος ή ευπρόσβλητου προσώπου,
- ζ. τον εθελοντικό χαρακτήρα της παρεχόμενης υπηρεσίας.

Η δυνατότητα ή η ύπαρξη παροχής τελειότερης υπηρεσίας κατά τον χρόνο παροχής της συγκεκριμένης υπηρεσίας ή μεταγενέστερα δεν θεμελιώνει αναγκαστικά και χωρίς άλλο υπαιτιότητα, αλλά απαιτείται συνεκτίμηση όλων των περιστάσεων (8 §5).

5. Ευθύνη του Κράτους ή του νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου για τις πράξεις ή παραλείψεις των οργάνων τους

Το Κράτος ευθύνεται για τις παράνομες πράξεις ή παραλείψεις των οργάνων του κατά την άσκηση της δημόσιας εξουσίας που τους έχει ανατεθεί, εφόσον αυτές

6. Ενδεικτικά για την ευθύνη πριν την τροποποίηση, Καράκωστα, Προστασία (2002), 225. – Θ. Παπαζήση, *Αστική ευθύνη και HIV/AIDS νόσος*, 2003, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, §14.3, 249 επ. – Φουντεδάκη, *Αστική ιατρική ευθύνη*, 2003, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 103 επ. – Δέλλιος, «Τεχμήριο υπαιτιότητας του παρέχοντος υπηρεσίες», *Αρμ* 58/2004, 191 – Θ. Παπαζήση, «Νομικοί κανόνες και ευθύνη κατά την επέμβαση σε ακίνητα μνημεία», *ό.π.*, σ. 66.

δεν έγιναν κατά παράβαση διάταξης που είχε τεθεί για χάρη του γενικού αλλά του ιδιωτικού συμφέροντος (105 ΑΚ). Την ίδια ευθύνη με το Κράτος έχουν και οι δήμοι καθώς και τα Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου για τις πράξεις ή παραλείψεις των οργάνων που βρίσκονται στην υπηρεσία τους (106 ΑΚ).

Ως όργανο νοείται «η οργανωτική μονάδα που αποτελεί αυτοτελές υποκείμενο αρμοδιότητας», ενώ ο φορέας του οργάνου είναι το φυσικό πρόσωπο που το συνιστά και είναι αυτό στο οποίο ανατέθηκε άσκηση δημόσιας εξουσίας, έστω και αν δεν έχει ιδιότητα δημοσίου υπαλλήλου.⁷ Το όργανο ευθύνεται όταν με τις πράξεις ή παραλείψεις του παραβαίνει διάταξη που έχει τεθεί υπέρ του ατομικού συμφέροντος και όχι του γενικού.⁸ Οι διατάξεις που αφορούν την συντήρηση, αποκατάσταση, ενίσχυση και τροποποίηση των δομικών κατασκευών, είτε προέρχονται από τον ΓΟΚ είτε από τον νόμο περί αρχαιοτήτων ή από άλλα νομοθετήματα έχουν σε κάθε περίπτωση τεθεί υπέρ του ιδιωτικού συμφέροντος. Επομένως η παραβίασή τους θεμελιώνει ευθύνη του Κράτους ή του νομικού προσώπου για τις πράξεις των οργάνων του.

Όταν η ζημιογόνα πράξη ή παράλειψή του οργάνου είναι παράνομη, το κράτος, ο δήμος ή το νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, του οποίου το όργανο προκάλεσε την ζημία θεωρείται υπαίτιο για την ζημία. Αυτός που ζημιώθηκε χρειάζεται να αποδείξει μόνον την ζημία και το παράνομο της πράξης ή παράλειψης.

6. Ευθύνη του νομικού προσώπου ιδιωτικού δικαίου για τις πράξεις ή παραλήψεις των οργάνων του

Το νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου (εταιρίες, σωματεία κ.λπ.) ευθύνεται για τις πράξεις ή παραλείψεις που το όργανο επιτέλεσε κατά την εκτέλεση καθηκόντων του, π.χ. η εταιρία για τις πράξεις ή παραλείψεις του Δ.Σ., ωσάν να ήταν δικές του Νομικού Προσώπου (71 ΑΚ). Το φυσικό πρόσωπο ευθύνεται παράλληλα.

7. Δαγτόγλου, *Γενικό Διοικητικό Δίκαιο*, αρ. 946, 464 επ., αρ. 1410, 839. – Στασινόπουλος, *Αστική Ευθύνη του Κράτους*, §18, 111. – Τάχος, *Ελληνικό Διοικητικό Δίκαιο*, §150, 737. – Παυλόπουλος, *Αστική ευθύνη του Δημοσίου*, 82. Πρβλ. Κυριακόπουλο, *Εφημ ΕισΝΑΚ*, 105 αρ. 14, 106, αρ. 10. – Γαζής, *Γενικά Αρχαία του Αστικού Δικαίου*, §45 IV 3, 63. – Θ. Παπαζήση, *Αστική ευθύνη και HIV/AIDS νόσος*, §13, 232.

8. Στασινόπουλος, *Αστική ευθύνη Κράτους*, §41, 294 επ., 300 επ. – Τσάτσοι, *Η κατά το άρθρο 105 ΕισΝΑΚ ευθύνη*. ΔιδΔ, 94, Μπαλτάκος, *Αστική ευθύνη του Κράτους*, 139 επ. – Παπαντωνίου, *Γενικές Αρχές του Αστικού Δικαίου*, 157. – Τάχος, *Ελληνικό Διοικητικό Δίκαιο*, §150, 744.

7. Ευθύνη από αδικοπραξία

Αν κατά την εκτέλεση του έργου προκληθεί ζημία, είναι δυνατόν να δημιουργηθεί και ευθύνη προς αποζημίωση, όταν ο ζημιώσας ενήργησε υπαίτια και παράνομα, δηλαδή προξένησε βλάβη σε έννομα αγαθά ή παραβίασε άλλη διάταξη νόμου (914 ΑΚ). Η ζημία αυτή δεν προέρχεται αναγκαστικά από παράβαση των συμβατικών υποχρεώσεων και μπορεί να είναι αυτοτελής. Ευθύνη από τις εργασίες παρέμβασης στο μνημείο μπορεί να προκληθεί είτε από βλάβες στο ίδιο το μνημείο ή από βλάβες προς τρίτους από πτώση του μνημείου. Η ευθύνη από αδικοπραξία συνίσταται σε αποζημίωση του κυρίου του ή του τρίτου.

Ευθύνη μπορεί να έχει και ο κύριος ή νομέας του από την πτώση του πράγματος, λόγω αυτής του της ιδιότητας. Η ευθύνη μπορεί να αποκλειστεί αν αποδείξει ότι η πτώση δεν οφείλεται σε ελαττωματική κατασκευή ή πλημμελή συντήρησή του (925 ΑΚ).

Τίθεται έτσι το ερώτημα τι συμβαίνει, όταν υπάρχει πρωτόκολλο ετοιμορροπίας από το Πολεοδομικό Γραφείο, ωστόσο το ΥΠΠΟ δεν αποχαρκτηρίζει το κτήριο και αυτό πέφτει. Ο κύριος του πράγματος μπορεί να αποδείξει την έλλειψη πταίσματος, κατά διορθωτική ερμηνεία του άρθρου 925 ΑΚ, και η ευθύνη είναι της Υπηρεσίας, με βάση τη διάταξη 105 ΕισΝΑΚ για την ευθύνη του κράτους για τις πράξεις των οργάνων του.

8. Παραγραφή αξιώσεων

Οι αξιώσεις για τις ζημιές που προκαλούνται στο έργο ή πρόσωπα παραγράφονται σε διαφορετικό χρόνο ανάλογα με την αιτία που δημιούργησε την ζημία και την νομική βάση, στην οποία αυτή στηρίζεται.

Οι αξιώσεις του εργοδότη από τη σύμβαση έργου για ελλείψεις του έργου παραγράφονται σε δέκα χρόνια από τότε που έγινε η παραλαβή του, αν πρόκειται για οικοδομήματα ή άλλες ακίνητες εγκαταστάσεις, αλλιώς σε έξι μήνες (693 ΑΚ).

Αξίωση για αποζημίωση που βασίζεται στην αδικοπραξία (914 ΑΚ) παραγράφεται σε πέντε χρόνια από τότε που ο ζημιωθείς έμαθε την ζημία και τον υπόχρεο σε αποζημίωση, άλλως σε είκοσι χρόνια από την τέλεση της πράξης (937 §1 ΑΚ).⁹ Αν η βλάβη έχει προέλθει από άλλο τυχαίο γεγονός, π.χ. σεισμό, το πρόσωπο που εκτέλεσε την εργασία, δεν ευθύνεται αν μπορεί να αποδείξει ότι η κατασκευή ήταν η κατάλληλη για την σεισμικότητα της περιοχής και ακολούθησε τις μελέτες, τις διατάξεις νόμων ή άλλων ενδεδειγμένων κειμένων (ευρω-

9. Αν η πράξη είναι κολάσιμη και κατά το ποινικό δίκαιο και σ' αυτό παραγράφεται σε μακρότερο χρόνο, η παραγραφή αυτή ισχύει και για την αδικοπραξία (937 §2 ΑΚ).

κώδικες)¹⁰ και τους κανόνες της επιστήμης για την περιοχή και το είδος της κατασκευής και των ειδικών συνθηκών της.

Οι αξιώσεις κατά του δημοσίου ή των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου για τις πράξεις ή παραλείψεις των οργάνων τους παραγράφονται εντός πενταετίας.

Αντίθετα οι αξιώσεις εναντίον νομικού προσώπου ιδιωτικού δικαίου για της πράξεις των οργάνων του, καθώς και οι αξιώσεις κατά των προσώπων που παρέχουν υπηρεσίες με τρόπο ανεξάρτητο και για τις πράξεις των προσώπων που αυτοί χρησιμοποιήσαν κατά την εκτέλεση της παροχής τους υπόκεινται στην γενική εικοσαετή παραγραφή (249 ΑΚ), εφόσον δεν προβλέπεται άλλη ειδική διάταξη.

Επίλογος

Η ευθύνη από την επέμβαση σε ακίνητα μνημεία υπόκειται στις γενικές διατάξεις του αστικού δικαίου και των ειδικών νόμων λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες του αρχαιολογικού νόμου. Η συνεχής αλλαγή των διατάξεων της ειδικής νομοθεσίας για τις αρχαιότητες δημιουργεί πάντα ανάλογα προβλήματα.

Περίληψη / Summary

Ο νόμος 3028/2002 «για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς» (ΑρχΝ) ορίζει την έννοια των αρχαιοτήτων, τα δικαιώματα και τους όρους επέμβασης σε μνημεία, χωρίς να περιλαμβάνει ειδικές διατάξεις για την ρύθμιση της ευθύνης.

La loi 3028/2002 sur “la protection des antiquités et de l’héritage culturel en général” définit la notion des antiquités, les droits et les conditions d’intervention aux monuments, sans dispositions sur la responsabilité civile.

10. Θ. Παπαζήση, «Νομικοί κανόνες και ευθύνη κατά την επέμβαση σε ακίνητα μνημεία», ό.π., σ. 60.

Άποψη της εσωτερικής πλευράς της Πόρτα Ριάλας. Η σημερινή οδός Ευγενίου Βουλγάρεως, στην Κέρκυρα, πριν από την κατεδάφιση της Πόρτας Ριάλας (1891). Κτήρια σώζονται μέχρι σήμερα.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Κατερίνα Κάρτα-Κίτσου

Τηνη της πρώτης ανθρώπινης παρουσίας στο νησί της Κέρκυρας συναντάμε στο σπήλαιο της Γράβας Γαρδικίου, στις νότιες υπώρειες του όρους του Αγ. Ματθαίου, στην ευρύτερη περιοχή της λιμνοθάλασσας Κορισσίων. Εκεί τα εργαλεία της Παλαιολιθικής Εποχής, που βρέθηκαν με τις έρευνες του Αύγουστου Σορδίνου,¹ φανερώνουν την κυνηγετική και τροφοσυλλεκτική δράση του πρώτου αυτού ανθρώπου σε μια περιοχή πλούσια σε πηγές συντήρησης και στη στεριά και στη θάλασσα.

Αργότερα, στη Νεολιθική περίοδο (6000-3000 π.Χ) συναντάμε στο Σιδάρι² της βόρειας Κέρκυρας, επίσης ίχνη κατοίκησης δίπλα στη θάλασσα. Η κοινωνία βρίσκεται στις απαρχές της, σχηματίζεται δειλά, είναι υποτυπώδης και δεν έχει ακόμα οργανωθεί. Απαρτίζεται από νομάδες που περιφέρονται αναζητώντας τροφή στη στεριά και στη θάλασσα, στήνουν πρόχειρα καταλύματα από ξερά χόρτα και πλίνθους και αφήνουν ελάχιστα υπολείμματα από τα τέχνηρά τους σε διάφορα σημεία του νησιού (Σπαρτίλλα, Μεσογγή, Δασιά, Μεγάλο Λιβιάδι Ερείκουσας), χωρίς όμως οικιστικά λείψανα.

Η πολυπληθέστερη προϊστορική περίοδος εγκατάστασης στο νησί, ωστόσο, φαίνεται, από τα έως τώρα δεδομένα της έρευνας, ότι είναι η Εποχή του Χαλκού (3000-1100 π.Χ). Οι ανασκαφές στους Έρμονες,³ στην Αχαράβη, στην Άνω Κορακιάνα, κ.α., μαρτυρούν ποικιλία δραστηριοτήτων των κατοίκων της Κέρκυρας κατά την Εποχή του Χαλκού, και επιπλέον έντονες επαφές με κοινότητες της ηπειρωτικής χώρας από τη νότια Ελλάδα έως και την Αδριατική. Εμφανίζεται τότε η τέχνη του ναυτικού. Οι άνθρωποι ανοίγουν στο πέλαγος και τολμούν για πρώτη φορά να πλεύσουν μακρύτερα με πρώτο πλωτό μέσο την παπυρέλλα, ένα πρωτόγονο κωπήλατο πλοiάριο αποτελούμενο από πολλές χονδρές δεσμίδες καλαμιών (παπύρων) δεμένες μεταξύ τους με σκοινιά.

Ένα σκοτάδι καλύπτει τα χρόνια που ακολουθούν, ο πολιτισμός αναπτύσσε-

1. «Η προϊστορική Κέρκυρα και ο ευρύτερος περίγυρός της. Προβλήματα – προοπτικές». *Πρακτικά ημερίδας τιμητικής στον Αύγουστο Σορδίνο*. Κέρκυρα 17 Δεκεμβρίου 2004, σ. 27.

2. Ε. Αδάμ, «Οι Μεσολιθικές λιθοτεχνίες από το Σιδάρι», ό.π., σημ. 1, σ. 85-90.

3. Γ. Αρβανίτου-Μεταλληνού, «Οικισμός της Εποχής του Χαλκού στους Έρμονες Κέρκυρας», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 44-46, 1989-1991 (1996), Μέρος Α', Μελέτες: σ. 209-221.

ται βέβαια με γοργούς ρυθμούς στην υπόλοιπη Ελλάδα, στην Κέρκυρα όμως χάνουμε τα ίχνη του στα μυκηναϊκά και στα γεωμετρικά χρόνια, καθώς η αρχαιολογική σκαπάνη δεν μας δίνει επαρκή στοιχεία γι' αυτές τις λεγόμενες σκοτεινές περιόδους της ιστορίας της. Κάποια ελάχιστα και αμφισβητούμενα όστρακα της μυκηναϊκής εποχής από τους Έρμονες⁴ δεν λύνουν το πρόβλημα της μυκηναϊκής Κέρκυρας και το γνωστό ομηρικό θέμα με το νησί των Φαιάκων, με το βασιλιά Αλκίνοο, παραμένει και απασχολεί έντονα τους αρχαιολόγους και τους ομηριστές.

Η κοινωνική και πολιτική επανάσταση στην Κέρκυρα αρχίζει με τον αποικισμό των Κορινθίων, όταν μια ομάδα δυσαρεστημένων από το γένος των Βακχιαδών, με αρχηγό τον Χερσικράτη ξεσηκώνονται το 734 π.Χ., ανοίγουν τα παλιά στα πλοία τους και ξεκινούν για νέες πατρίδες.

Εδώ, βρίσκουν ιδανικό το χώρο της χερσονήσου του Κανονίου, και εγκαθίστανται, αναπτύσσονται, ευδοκιμούν και δημιουργούν την πόλη τους, τη Χερσούπολη, όπως την ονόμασαν για να τιμήσουν τον πρώτο οικιστή τους. Ορίζουν τους χώρους λατρείας τους, τους χώρους κατοικίας του, τους χώρους των καθημερινών δραστηριοτήτων τους. Οργανώνουν και προστατεύουν την πόλη τους με τείχη και έξω από αυτά, για τη διαφύλαξη της υγείας τους, διαμορφώνουν το νεκροταφείο τους (στη σημερινή περιοχή της Γαρίτσας).

Αρχικά η κοινωνία στη Χερσούπολη οργανώθηκε σε 3 φυλές που είχαν δωρική καταγωγή.⁵ Τους Υλλείς, τους Δυμάνες και τους Παμφύλους, κατά το πρότυπο των δωρικών της Σικυώνας και των Μεγάρων.

Η ύπαρξη στην Κέρκυρα της φυλής των Υλλαίων που έλκει την καταγωγή της από τον Υλλο, γιό του Ηρακλή, βεβαιώνεται και επιγραφικά σε μια μακροσκελή επιγραφή 146 στίχων του 2ου π.Χ αιώνα,⁶ η οποία δυστυχώς έχει χαθεί.

Μεγάλο μέρος του πληθυσμού αποτελούν τα μεσαία και ανώτερα στρώματα. Το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού όμως αποτελούν οι δούλοι,⁷ που βρίσκονται στη χειρότερη μοίρα, εφόσον εξαρτώνται απόλυτα από τους κυρίους τους, και τους αναγνωρίζονται ελάχιστα δικαιώματα. Οι δούλοι τον 5ο αιώνα στην Κέρκυρα έφταναν περίπου τους 40.000 σε σύνολο πληθυσμού περίπου 70.000. Αποτελούσαν τη φτηνή εργατική τάξη που στήριζε μια ανθηρή οικονομία και ερ-

4. Κ. Πρέκα-Αλεξάνδρη, *Οι Αρχαιότητες της Κέρκυρας*, ΥΠΠΟΤ-ΤΑΠΑ, Αθήνα 2010, σ. 24, εικ. 25.

5. Π. Καλλιγιάς, "An inscribed lead plaque from Kerkyra", *BSA* 66 (1971) σ. 79-93.

6. IG IX I 694, Θεόδ. Παππάς, *Θεατρικές παραστάσεις στην αρχαία Κέρκυρα, Ίδρυση των Διορισίων*: IG IX I 694 (Αθήνα 1996).

7. Δ. Κουρκουμέλης, «Τα αρχαία κείμενα, ως βάση μιας πρώτης προσέγγισης της αγροτικής εκμετάλλευσης στην Κέρκυρα κατά τους 5ο και 4ο αιώνες», *Structures Rurales et Societes Antiques*, σ. 239.

γάζονταν στους αγρούς, στους αμπελώνες, στον πόλεμο ξηράς ως οπλίτες, τοξότες και ακοντιστές και στη ναυτιλία ως κωπηλάτες κυρίως στις κερκυραϊκές τριήρεις.

Από τις αναφορές του Θουκυδίδη γνωρίζουμε το πολιτειακό σύστημα της Κέρκυρας του 5ου π.Χ. αιώνα. Οι δημοκρατικοί, οπαδοί των Αθηναίων και οι ολιγαρχικοί, οπαδοί των Πελοποννησίων, γράφουν τις μελανότερες σελίδες στην ιστορία ολόκληρης της Ελλάδας με πεδίο μάχης την Κέρκυρα (427-425 π.Χ.).

Στην κορυφή της κοινωνικής και πολιτικής δομής της αρχαίας Κέρκυρας, την υψηλότερη θέση προφανώς κατείχαν οι άρχοντες. Η σημαντικότερη κατηγορία στην ιεραρχία των αρχόντων της Κέρκυρας ήταν οι *Πρυτάνεις*,⁸ άρχοντες, που ετησίως κυβερνούσαν την πόλη. Διαιώνιζαν το όνομά τους αποτυπώνοντάς το κυρίως σε πήλινα κεραμίδια στέγης δημοσίων κτιρίων, καθώς και σε άλλες επιγραφές, αλλά και σε νομίσματα. Στα μεγάλα κοινωφελή δημόσια έργα, που η αρχαιολογική σκαπάνη αποκαλύπτει διαρκώς, κυρίως στην περιοχή του Κανονιού, όπως αυτά των οχυρωματικών έργων του υλλαϊκού λιμανιού⁹ βρέθηκαν κεραμίδες στέγης με εγχάρακτα τα ονόματα των πρυτάνεων Αριστομένη και Νικομήδη, ενώ σε ένα άλλο σπουδαίο δημόσιο έργο, όπως είναι τα νεώρια¹⁰ του ίδιου λιμανιού, ο άρχοντας είναι σεμνός και ταπεινός και θέλει να μείνει ανώνυμος και έτσι χαράσσεται μόνο το Δ για να δηλωθεί απλά ότι το έργο είναι δημόσιο.

Από επιγραφή¹¹ πληροφορούμαστε πως κάποιοι άλλοι άρχοντες, όπως ο Σθένιππος, ο γιος του Αγαθοκλέα, ο Θερσίων Αμφισθένης, ο Δαμαίνετος, ο γιος του Φιλανδρίδα, κ.ά. προσέρχονται ευλαβικά στο βωμό, συμμετέχουν και προσφέρουν δημοτελείς (με δημόσια έξοδα) θυσίες.

Υψηλά κοινωνικά στελέχη στην κατηγορία των αρχόντων επίσης ήταν οι *Προστάτες Προβούλων*. Οι *Πρόβουλοι* στην Κέρκυρα, ένας από κάθε φυλή, αποτελούσαν ένα συμβούλιο που υπέβαλλε προτάσεις και σχέδια νόμων στη Γερουσία. Αυτοί συνεργάζονταν με την εκτελεστική επιτροπή της Βουλής, τους *Προδίκους*. Ο πρόεδρος των *Προβούλων* ήταν ο *Προστάτης*, ο οποίος ήταν και πρόεδρος της Εκκλησίας του Δήμου. Ο Γνάθιος Σωκράτους, ο Μνάσων Στράτωνος

8. Πίνακας με ονόματα πρυτάνεων, βλ. Κ. Κάντα-Κίτσου, *Ονόματα και Πρόσωπα της Αρχαίας Κέρκυρας, Από τους Αρχαϊκούς χρόνους μέχρι το 600 μ.Χ. περίπου*, Αναγνωστική Εταιρεία Κέρκυρας, Κέρκυρα 2002, σ. 190.

9. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 56-59 (2001-2004), Β5, Χρον. σ. 219-221

10. Κ. Κάντα-Κίτσου, «Ένας νεώσοικος, τμήμα των νεωρίων του Υλλαϊκού λιμανιού της αρχαίας Κέρκυρας», *6th international symposium on ship construction in antiquity*, Lammia 1996, TROPIS VI, Athens 2001, σ. 273-304.

11. IG IX I 976, 1

και ο Νίκαρχος Τιμοθέου είναι οι προστάτες Προβούλων που μας διασώθηκαν από επιγραφές.¹²

Μια ιδιαίτερη ομάδα Κερκυραίων αποτελούν κοινωνικά επιφανή πρόσωπα που διαπρέπουν με τη στάση και το ήθος τους στη διπλωματία της Κέρκυρας, και ανακηρύσσονται Πρόξενοι και Πρέσβεις σε διάφορες πόλεις και απολαμβάνουν μεγάλες τιμές οι ίδιοι και οι οικογένειές τους σε όλη τη διάρκεια της ζωής τους. Από τις προξενικές αυτές επιγραφές πληροφορούμαστε μερικά ονόματα Κερκυραίων οι οποίοι υπηρέτησαν ως πρόξενοι στο Θέρμο της Αιτωλίας, στο Άκτιο, στον Ωρωπό, στους Δελφούς, στο Βουθρωτό και στην Υπάτη των Αινιάνων και ακόμα δυο Πρέσβεις στην Αθήνα.¹³

Η Κέρκυρα όμως, εκτός από τους παραπάνω άρχοντες, περιελάμβανε ως εκλεκτά στελέχη της κοινωνίας της και άλλα σημαντικά και πολύ εξέχοντα πρόσωπα με πανελλαδικής εμβέλειας φήμη, όπως π.χ. μερικούς Ολυμπιονίκες¹⁴ και άλλους αθλητές, που είχαν νικήσει μάλιστα νίκη πρώτη, δεύτερη και τρίτη στους μεγάλους πανελλήνιους αγώνες.

Ακόμα στους ίδιους πανελλήνιους αγώνες, εκτός από αθλητές, μερικοί Κερκυραίοι λάβαιναν μέρος και ως Θεωροδόκοι. Αυτοί ήταν αρμόδιοι να υποδεχθούν και να φιλοξενήσουν τους Θεωρούς, τους απεσταλμένους δηλαδή κάποιας άλλης πόλης που συμμετείχε με δώρα και αφιερώματα στις πανελλήνιες αυτές γιορτές και τελετές και συνήθως συνέπιπτε να είναι τα ίδια πρόσωπα με τους Προξένους. Κατάλογοι Θεωροδόκων σώζονται σε μακροσκελείς επιγραφές που προέρχονται από τους Δελφούς, το Άργος και την Επίδαυρο και. μαρτυρούν τη σπουδαιότητα των σχέσεων της Κέρκυρας με αυτές τις πλέον σημαντικές πόλεις της αρχαίας Ελλάδας.

Ακόμα η λάμψη της Κέρκυρας έφτασε μέχρι τα παράλια της Μ. Ασίας, στη πόλη Μαγνησία επί του ποταμού Μαιάνδρου, όπου κερκυραϊκή αντιπροσωπεία θεωρών είχε σταλεί για τις γιορτές της Αρτέμιδος Λευκοφρυηνής.

Όπως σε όλες τις πόλεις της αρχαίας Ελλάδας, και στην πόλη της αρχαίας Κέρκυρας ο κοινωνικός χώρος που καθημερινά συγκέντρωνε το μεγαλύτερο πλήθος ήταν η Αγορά,¹⁵ που αποκαλύφθηκε στην Παλαιόπολη. Ανάμεσα στα δυο λι-

12. IG IX I 682, 4

13. Πίνακας με ονόματα προξένων-πρέσβων, βλ. Κ. Κάντα-Κίτσου, *Ονόματα και Πρόσωπα της Αρχαίας Κέρκυρας, Από τους Αρχαϊκούς χρόνους μέχρι το 600 μ.Χ.* περίπου, ό.π., σ. 195.

14. Κ. Κάντα -Κίτσου, «Οι Ολυμπιονίκες της αρχαίας Κέρκυρας», εφημ. *Η Κέρκυρα Σήμερα*, 14 Αυγούστου 2012.

15. Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, *Οι Αρχαιότητες της Κέρκυρας*, ό.π., σ. 30, 46, 56, 97-98, ειχ. 139.

μάνια, η Αγορά ήταν το οικονομικό, διοικητικό, κοινωνικό και πνευματικό κέντρο της πόλης, ένα πολύβουο κέντρο, όπου η ζωή έσφυζε στους πιο δυνατούς ρυθμούς της. Εκεί γίνονταν οι συνελεύσεις της Εκκλησίας του Δήμου, που στην Κέρκυρα ονομαζόταν *Αλία*, όπως και στις άλλες δωρικές πόλεις. Πρόεδρος της *Αλίας*, ήταν ο *Προστάτης των Προβούλων*.

Στη Αγορά, κυρίως, γίνονταν οι μεγάλες εμπορικές συναλλαγές. Δημιουργήθηκε για πρώτη φορά, ένα εμπορικό κέντρο με τη σημερινή έννοια του όρου. Εκεί διοχετεύονταν άμεσα, γρήγορα και εύκολα τα εισαγόμενα από το εγγύς λιμάνι, και όχι μόνο, προϊόντα προς αγοραπωλησία, και συνέρρεε το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της πόλης και των περιχώρων. Οι περισσότεροι ήταν έμποροι αλλά και πολλοί γεωργοί-παραγωγοί που συχνά έρχονταν οι ίδιοι ή και οι γυναίκες τους στην αγορά για να πουλήσουν τα προϊόντα τους. Εκεί φορτώνουν, ζυγίζουν, αδειάζουν, γεμίζουν και κουβαλούν. Μέσα στην Αγορά υπήρχαν εργαστήρια και μαγαζιά και πολλοί πάγκοι μικροπωλητών που διαλαλούσαν θορυβωδώς τα προϊόντα τους. Πέρα από τους εμπόρους και τους αγρότες στο χώρο της αγοράς υπήρχαν και πάμπολλοι άλλοι που ασκούσαν κάποιο επάγγελμα, ή μια τέχνη, όπως ήταν οι κουρείς, οι ιχθυοπώλες, οι κάπηλοι, οι αγγειοπλάστες, οι σιδηρουργοί, οι σκυτοτόμοι (υποδηματοποιοί) κ.ά.

Εκτός από τον εμπορικό χαρακτήρα που είχε η Αγορά, ήταν και ο τόπος στον οποίο οι αρχαίοι συζητούσαν τις πολιτικές εξελίξεις, τα κοινά, αλληλογνωρίζονταν και φιλοσοφούσαν. Στους σκιερους χώρους της μακρόστενης ρωμαϊκής στοάς που βρέθηκε στις ανασκαφές¹⁶ συνέρρεαν όσοι επιθυμούσαν να συναντήσουν φίλους, προκειμένου να συζητήσουν για δουλειές, πολιτική ή φιλοσοφία. Γύρω και έξω από την Αγορά υπήρχαν ιερά, δημόσια κτίρια, εργαστήρια, και κατοικίες αρχόντων, εμπόρων και εύπορων βιοτεχνών.

Δίπλα από το χώρο της Αγοράς, μέσα στην πόλη, οι άνθρωποι στην καθημερινή τους ζωή δουλεύουν, κουράζονται και μοχθούν. Δημιουργούν την εργατοτεχνική συνοικία τους, που εντοπίζεται στο σημερινό Φιγαρέτο, γύρω από ένα μεγάλο και πολύ παραγωγικό εργαστήριο κεραμικής,¹⁷ μια βιοτεχνία αγγειοπλαστικής θα λέγαμε σήμερα. Ένας τόπος γεμάτος ζωή και κίνηση, που επί 2,5 αιώνες (από τα μέσα του 5ου μέχρι τα τέλη του 3ου π.Χ.) μεγάλος αριθμός Κερκυραίων εργάζονταν και μοχλούσαν ως αγγειοπλάστες, κεραμείς, τεχνίτες και εργάτες, και όλοι μαζί έφτιαχναν τους περίφημους κερκυραϊκούς αμφορείς, έναν ιδιαίτερο και μοναδικό τύπο οξυπύθμενου αμφορέα στη δυτική Ελλάδα¹⁸. Εδώ οι μεγάλοι μαστόροι της αγγειοπλαστικής πάνω στους ώμους των λαβών, στέλνουν

16. Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, *Οι Αρχαιότητες της Κέρκυρας*, ό.π., σ. 101, ειχ. 144.

17. Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, *Οι Αρχαιότητες της Κέρκυρας*, ό.π., σ. 57, 112-120.

18. Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, *Οι Αρχαιότητες της Κέρκυρας*, ό.π., σ. 76-77.

διακριτικά και σεμνά το σήμα με το μονόγραμμά τους ή άλλα χαρακτηριστικά σημάδια τους (κυρήκειο, φύλλο κισσού, σταφύλι, ρόδακα, κ.α.) για να διαλαλούν στις μεγάλες εμπορικές αγορές της Μεσογείου το ξακουστό εμπόρευσμά τους, σε αντίθεση με τους αγγειοπλάστες άλλων περιοχών που το γράφουν ολόκληρο (Ρόδου, Θάσου, Κνίδου, κ.α.)

Στον ίδιο χώρο του εργαστηρίου επίσης άριστοι τεχνίτες-κοροπλάστες κατασκευάζουν γυναικεία ειδώλια, που τα περισσότερα αφιερώνουν ευλαβικά στις μεγάλες θεές της λατρείας τους Άρτεμη και Ήρα, γεγονός που τεκμηριώνει το πλήθος των πήλινων μητρών¹⁹ που βρέθηκαν εκεί. Στα πήλινα γυναικεία αυτά ειδώλια θαυμάζουμε τις περίτεχνες και κομψές κομμώσεις των γυναικών των ελληνιστικών χρόνων.

Η κατώτερη κοινωνική τάξη που αποτελείται από εργάτες, τεχνίτες, και οι κοδομούς, στενάζουν όλοι μαζί και μοχθούν, με τη βοήθεια των δούλων, για την κατασκευή των μεγάλων κοινωφελών δημόσιων έργων στη Χερσούπολη, που η αρχαιολογική σκαπάνη έχει μερικώς αποκαλύψει. Ο Άλκιμος και ο Γλαύκος, ο Δαμάτριος ή Δημήτριος, ο Επίτυχος, ο Μελάνθιος, ο Μητροδώρας, ο Πολίτας, ο Πολυμαθίδας, ο Σιμίας και ο Φιλογέννης εκπροσωπούν τη σημαντική αυτή κοινωνική τάξη και αναφέρονται σε επιγραφή που υπάρχει στο Μουσείο της Βερόνας.²⁰ Άριστοι κεραμαίοι τεχνίτες όμως δίνουν τα φώτα της τέχνης τους και εκτός των ορίων του νησιού, όπως ο Μέλισσος στη Δωδώνη²¹ και ο Πτόλιχος στην Αίγινα²², ο οποίος μάλιστα, όπως μας αναφέρει ο Παυσανίας, υπήρξε μαθητής του Κριτία, δασκάλου του μεγάλου γλύπτη Μύρωνα. Ακόμα σε επιγραφή οικοδομικών εργασιών σε μολύβδινο έλασμα²³ ο Άλκιμος, ως πλουσιότερος, διατηρεί αποθήκη ξυλείας στο λιμάνι του Αλκινόου.

Την ανθηρή οικονομία της αρχαίας κεραμαϊκής κοινωνίας, βασισμένης κυρίως στο εμπόριο και στη ναυτιλία της, μαρτυρεί η ευρεία κυκλοφορία των νομισμάτων που κόβει η ίδια η Κέρκυρα ήδη από τα μέσα του 6ου π.Χ. αιώνα με σύμβολό της την αγελάδα που θηλάζει το μοσχράκι της στη μία όψη και στην άλλη το φυτικό ακτινωτό κόσμημα, τους κήπους του Αλκινόου.

Το ανθρώπινο πάθος της φιλαργυρίας που χαρακτηρίζει όλες τις κοινωνίες διαχρονικά, καταδεικνύεται μέσα από τους συγγέντρωση νομισμάτων, τους λε-

19. Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, *Οι Αρχαιότητες της Κέρκυρας*, ό.π., σ. 78-82, 113.

20. IG IX I 691, 5.

21. ΠΑΕ 1987, σ. 120.

22. Παυσανίας, *Ελλάδος Περιήγησις*, VI, 3,5.

23. Κ. Κάντζα-Κίτσου, *Ονόματα και Πρόσωπα της Αρχαίας Κέρκυρας*, Από τους Αρχαίους χρόνους μέχρι το 600 μ.Χ. περίπου, ό.π., σ. 34.

γόμενους *θησανρούς*.²⁴ Έχουν βρεθεί αρκετοί και στην πόλη και στην ύπαιθρο χώρα, όπως αυτοί στην Παλαιόπολη και στον Άγιο Γεώργιο των Πάγων.

Από τον Ξενοφώντα κυρίως μαθαίνουμε πως ιδιαίτερη θέση στην κερκυραϊκή κοινωνία έχουν οι πλούσιοι γαιοκτήμονες της αγροτικής υπαίθρου που αντιστάθμιζαν, κατά κάποιο τρόπο τους εμπόρους-ναυτικούς στην οικονομία του νησιού. Και οι αποκαλυφθείσες αγροικίες στη Λευκίμμη,²⁵ στους Πάγους και στη Ρόδα μας το επιβεβαίωσαν με τον καλύτερο τρόπο.

Όμως εκτός των οικονομικά εύρωστων υπήρχε και μια άλλη κοινωνική όψη αυτής της οικονομικής ζωής των αρχαίων Κερκυραίων. Αυτή των οικονομικά ασθενέστερων, που οι ανάγκες της ζωής τους υποχρέωναν να δανειστούν και να χρεώνονται. Μερικά ενεπίγραφα μολύβδινα ελάσματα από το Ινστιτούτο Ελαίας, με κείμενα ομολογίας οφειλής χρεών, όπως λέγονται, αποτελούν πολύτιμα τεκμήρια. Απ' αυτά μαθαίνουμε πως ο πλούσιος Φιλόξενος δανείζει χρήματα στον Τείσανδρο, στο Νικογένη, στον Κόνδωνα και στον Κρατέα, και ο Νικασίβιος, ο Μύρτις, ο Θράσυλλος και ο Θέδορος²⁶ παραβρίσκονται ως μάρτυρες (επάκοι, όπως λέγονται).

Μεγάλος αριθμός Κερκυραίων συγκεντρώνεται επίσης σε κοινωνικές εκδηλώσεις στους ιερούς τόπους λατρείας, στο ναό της Αρτέμιδος, της Ήρας, στο ναό του Καρδαχίου και του Απόλλωνα Αγυιέα,²⁷ στην Κασσωπίτρα. Εκεί, δείχνουν το σεβασμό τους με θυσίες στους βωμούς, ως ευλαβικοί προσκυνητές και αναθέτες-αφιερωτές στα ιερά, και το όνομά τους μένει χαραγμένο σε βάσεις κυρίως, μικρών η μεγάλων αγαλμάτων, όπως π.χ. η *Μέντις*, η *κόρη του Αριστέα*, και ο *άρχοντας Φιλόξενος ο γιος του Αισχρίωνος*, μαζί με άλλους συνάρχοντες αφιέρωσαν στην Αρτέμιδα. Επίσης οι Κερκυραίοι φτάνουν ευλαβικοί προσκυνητές και στο ιερό της Δωδώνης παρακαλώντας το Δία και τη Διώνη για την ευλογία τους με αφιερώματα χάλκινες μαστίγες.²⁸

Παράλληλα οι άνθρωποι τη βαθεία πίστη τους εξεδήλωναν μοναχικά και ταπεινά σε κάποια γωνιά του σπιτικού τους, όπου είχαν τα οικογενειακά-οικιακά ιερά τους όπως φανερώνουν μικροί πήλινοι βωμίσκοι και πήλινα ειδώλια, κυρίως

24. Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, *Οι Αρχαιότητες της Κέρκυρας*, ό.π., σ. 72-75.

25. Κ. Κάντα-Κίτσου, «Ελληνιστική κεραμική από τη Λευκίμμη Ν. Κέρκυρας», *Ζ' Επισημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αίγιο, 4-9 Απριλίου 2005, *Πρακτικά*, Έκδοση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων του Υπουργείου Πολιτισμού, Αθήνα 2011, σ. 267-283.

26. ΠΑΕ 1964, σ. 57-58

27. Κ. Κάντα-Κίτσου, «Η λατρεία του Απόλλωνα Αγυιέα στην Κέρκυρα», ΣΤ' Διεθνές Πανόνιο Συνέδριο, Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997, *Πρακτικά*, τ. Α, σ. 165-183.

28. Π. Καλλιγιάς, «Κερκυραία μαστίγες», *ΑΑΑ* 9 (1976) 1, σ. 61-67.

γυναικεία με συμβολισμούς στη θεά Άρτεμη πιο συχνά, και σπανιότερα στην Αφροδίτη, την Αθηνά στη Δήμητρα, και ακόμα στην Κυβέλη.

Πέρα από τους χώρους της Αγοράς, των εργαστηρίων, των ιερών και των ναών, κοινωνικούς χώρους επικοινωνίας με μεγάλη συγκέντρωση πλήθους έχουμε κατά τη ρωμαϊκή εποχή στα λουτρά,²⁹ που απλώνονται σε μεγάλη έκταση στην Παλαιόπολη, πάνω από την αρχαία αγορά και φτάνουν μέχρι το Ινστιτούτο Ελαίας. Ρωμαϊκά λουτρά συναντάμε και στην ύπαιθρο χώρα, όπως στην Αχαράβη, στις Μπενίτσες και στα Μωραϊτικά, καθώς ολόκληρη η Κέρκυρα γνωρίζει τότε μεγάλη ακμή. Στα ρωμαϊκά χρόνια η κοινωνία είναι αρκετά αναπτυγμένη, οι άνθρωποι προσέχουν τον εαυτό τους, καθαρίζονται και καλλωπίζονται, ιδιαίτερα οι γυναίκες της ανώτερης τάξης, που συχνάζουν στα λουτρά σε ξεχωριστές αίθουσες, και οι δούλες τις περιποιούνται σχολαστικά. Χάλκινοι καθρέφτες, μυροδοχεία, και μικρά αγγεία που χρησιμοποιούν για τα καλλυντικά τους, είναι μερικά από τα ευρήματα των ανασκαφών που μαρτυρούν την φροντίδα για τον καλλωπισμό τους, την πολυτέλεια και την κοκεταρία τους, όπως θα λέγαμε σήμερα.

Όμως οι περισσότερες γυναίκες που ανήκουν στις χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις, μένουν στο σπίτι, ασχολούνται με το νοικοκυριό και την ετοιμασία του φαγητού, και την ελεύθερη ώρα τους κεντούν, γνέθουν, και κάθονται στον αργαλειό. Το πλήθος των αγνών που βρίσκονται στις ανασκαφές φανερώνει ότι αφενός η δραστηριότητα αυτή ήταν στην καθημερινότητά τους αφετέρου υπήρχε πλούσια κτηνοτροφία για την παραγωγή μαλλιού και ρούχων. Η Κλεοξένα είναι μία από τις γυναίκες που αποτυπώνει το όνομά της σε πυραμοδοειδή αγνόθα, ως καλή υφάντρα. Στην καρδιά του Κανονιού και στα οικόπεδα Ευελπίδη, Δουκάκη, Βουτσελά αποκαλύφτηκε συνοικία με ισόγειες κατά το πλείστον οικίες αρχαϊκών και ελληνιστικών χρόνων, που η Αλεξά, η Λαμίσκα, η Αρέτη,³⁰ και πολλές άλλες, μαγειρεύουν, ζυμώνουν, πλένουν, κλώθουν, υφαίνουν και διπλώνουν τα ρούχα, σαν καλές νοικοκυρές, και τις νύχτες περιμένουν υπομονετικά στο χαμηλό φως των λυχναρίων, τους αγαπημένους τους, – μια θελκτική, ειδυλλιακή και διαχρονική εικόνα οικογενειακής ευτυχίας.

Όμως η κοινωνία της Κέρκυρας περιλαμβάνει και άλλα επαγγέλματα, ιδιότητες και ονόματα επιφανών Κερκυραίων που είναι γνωστά από τις επιγραφές και τα ελάχιστα αρχαία κείμενα. Γνωρίζουμε έτσι αντιπροσωπευτικά 5 ποιητές-ασματογράφους, μια γραμματικό (σημερινή φιλόλογο), ένα γλύπτη, δυο γιατρούς και έναν μαθητευόμενο, δυο συγγραφείς, από τους οποίους ο ένας τραγικός, έναν φιλόσοφο, έναν γεωμέτρη, έναν συνδικαστή σε δίκη, έναν εμπορεύμενο

29. Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, *Οι Αρχαιότητες της Κέρκυρας*, ό.π., σ. 102-106, ειχ. 145-152.

30. Πίνακας με θηλυκά ονόματα βλ. Κ. Κάντα-Κίτσου, *Ονόματα και Πρόσωπα της Αρχαίας Κέρκυρας*, Από τους Αρχαίους χρόνους μέχρι το 600 μ.Χ. περίπου, ό.π., σ. 188.

ναυτικό, έναν χρησμολόγο-αστρολόγο, έναν ήρωα, που του έστησαν μνημείο-ηρώο, δυο κερκυραίους ναυάρχους, δυο αρχηγούς στόλου, μερικούς βιοτέχνες αγγειοπλάστες, λυχνοποιούς, κεραμοποιούς, μια κοσμηματοποιό, έναν υφαντή και μια υφάντρα, έναν μάγειρα, έναν τεχνίτη ψηφιδωτών, μερικούς σφενδομιστές (τα ονόματά τους είναι σε μολύβδινα βλήματα), έναν ιερέα, έναν ιερονείκη, έναν επίσκοπο και έναν συναγωγέα.

Και επειδή μια κοινωνία περιέχει και αρνητικά στοιχεία, έχουμε και τους κακούς που, για κάποιο λόγο, καταριούνται, όπως μας πληροφορούν κάποιες επιγραφές που περιέχουν κατάρες (κατάδεσμοι, όπως λέγονται) και εκεί αναφέρονται ονόματα αυτών που καταριούνται και αυτών που υφίστανται την κατάρα. Η Τιμαρέτα π.χ. καταριέται και ο Σιλανός υφίσταται την κατάρα.

Τέλος ο επίλογος της ζωής των αρχαίων Κερκυραίων γράφεται στο μεγάλο νεκροταφείο³¹ που βρίσκεται στην ευρύτερη περιοχή της σημερινής Γαρίτσας. Εκεί τελειώνει η ζωή και αρχίζει ο θάνατος, εκεί θρηνούν και ολοφύρονται για τα αγαπημένα τους πρόσωπα. Τιμούν και ραίνουν τους νεκρούς με αρωματικά αιθέρια έλαια, που τα χύνουν από κομψά μικρά και πολύτιμα αγγεία, τα ληκύθια, αρύβαλλους, αλάβαστρα, οινόχοδες, κ.ά. και τα αφήνουν μετά κοντά τους συντροφιά στην αιωνιότητα, ως αγαπημένα κτερίσματα. Οι πρακτικές που ακολουθούνται κατά την ταφή είναι οι κύσεις των νεκρών και οι ενταφιασμοί. Κατά την κύση, τα υπολείμματα της αποτέφρωσης φυλάσσονται για πάντα ομαδικά ή μεμονωμένα σε χάλκινα ή πήλινα μικρά ή μεγάλα αγγεία (εγγυτρισμοί), για τους πλουσιότερους, ενώ τους πιο φτωχούς τους αφήνουν κατάχαμα. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις κατασκευάζονται λίθινες σαρκοφάγοι που προστατεύονται από λίθινους περιβόλους. Στους ακόμη πιο εύπορους, πάνω από τον τάφο τους στήνουν ταφικά σήματα, για να τιμήσουν και να διακωδικοποιήσουν τη φήμη τους. Αυτά μερικές φορές είναι μεγάλα έργα τέχνης, όπως το λιοντάρι του Μενεκράτους, η στήλη του Ξεμβάρους, κ.ά. Και ακόμα, κάποιοι πολύ ερωτευμένοι, θάβονται μαζί και μένουν για πάντα αγκαλιασμένοι, όπως στη ζωή έτσι και στο θάνατο. Στα ρωμαϊκά χρόνια οι νεκροί κρατούν σφιχτά στα δόντια τους περίτεχνες χρυσές δανάκες,³² για το εισιτήριο τους στον Άδη.

Η πληροφορία των ονομάτων των απλών πολιτών, ανδρών, γυναικών, και παιδιών, στο μεγαλύτερο μέρος τους οφείλεται στις επιτύμβιες πλάκες, απλές και ακόσμητες ή διακοσμημένες με ανάγλυφη παράσταση και επιγραφή, ή σε λίθινους ή μαρμαρίνους κιονίσκους, που σηματοδοτούν τον τάφο και διακωδικοποιούν την ταυτότητα του νεκρού. Δεν υπάρχει δυνατότητα να μάθουμε τίποτε περισ-

31. Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, *Οι Αρχαιότητες της Κέρκυρας*, ό.π., σ. 41, 52, 58, 135.

32. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 38 (1983), Β1, Χρον. σ. 254-256.

σότερο γι' αυτούς, εκτός από το να υποθέσουμε την οικονομική κατάσταση της οικογένειάς τους, που διαφαίνεται από την πλούσια ή φτωχική διακόσμηση του επιτύμβιου μνημείου, κάτι άλλωστε που συνεχίζεται διαχρονικά μέχρι σήμερα.

Τέλος μια μικρή κατηγορία Κερκυραίων ανήκει σε αυτούς που είχαν μεν καταγωγή από την Κέρκυρα, αλλά ο θάνατος τους πρόλαβε στην ξενιτιά, και πέθαναν μακριά. Στον τάφο τους όμως οι συγγενείς τους απαθανάτισαν ως κύριο χαρακτηριστικό την εθνικότητά τους, για να ξεχωρίζουν από τους άλλους νεκρούς στα κοινά αυτά, πολυεθνικά και πολυπληθή πολλές φορές, νεκροταφεία (π.χ. *Μετώπα Ι Κερκυραία*). Σ' αυτήν την κατηγορία ανήκουν 9 επιτύμβιες επιγραφές³³ Κερκυραίων που θάφτηκαν στην Αθήνα, 6 στη Λευκάδα, 2 στη Φοινίκη Δελβίνου της σημερινής Αλβανίας, 1 στην Πάλαιρο και 1 στο Ανακτόριο της Αιτωλοακαρνανίας. Η ξενιτιά που βρέθηκε και θάφτηκε ο καθένας τους, πήρε μαζί της και την αιώνια νοσταλγία για το γυρισμό στην ιδιαίτερη τους πατρίδα, γυρισμό που ποτέ δεν πρόλαβαν και ποτέ δε χάρηκαν.

Από την παλαιοπαθολογική ανάλυση του σκελετικού υλικού που μας έδωσαν οι ανασκαφές, του οικοπέδου του Δικαστικού Μεγάρου και του Λυρικού Θεάτρου, διαπιστώνεται ότι οι σκελετοί εμφανίζουν πρωτογενή εκφυλιστική οστεοαρθρίτιδα με τη μορφή οστεοφύτων στο σώμα των σπονδύλων και στις επιφύσεις των μακρών οστών. Παρατηρήθηκε επίσης τερηδόνα και αποτριβή στα δόντια, που φαίνεται να είναι ανάλογη με την αύξηση της ηλικίας. Δεν παρατηρήθηκαν κατάγματα και μολυσματικές ασθένειες. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση τρυπανισμού στο ινιακό οστό της κεφαλής. Πρόκειται για ένα προθανάτιο τρυπανισμό, στην περίπτωση του οποίου ο ασθενής επέζησε της επέμβασης. Και μόνο από αυτή τη διαπίστωση, που έκαναν οι ανθρωπολόγοι, γίνεται αντιληπτό το μέγεθος και το επίπεδο της ιατρικής επιστήμης στην αρχαία Κέρκυρα. Από επιγραφές άλλωστε γνωρίζουμε δυο γιατρούς και έναν μαθητευόμενο.

Τέλος μέσα από μερικές πολύ σημαντικές επιγραφές αποκαλύπτονται και ιδιαίτερα προσωπικές στιγμές, γεμάτες ανθρώπινες ευαισθησίες και συναισθήματα, που σημαδεύουν έντονα τη ζωή κάθε ανθρώπινης κοινωνίας. Έτσι σε κάποια ελεγειακά επιγράμματα θρηνούνται δυο νέοι που πνίγηκαν στα βαθιά νερά του πόντου,³⁴ ένας λαμπρός πολίτης και ήρωας, γλυκερός φίλος, που θάφτηκε άνηφορος, ένας άλλος που ληστεύτηκε σ' ένα πλοίο,³⁵ μια τριαντάχρονη κοπέλα

33. Κ. Κάντα-Κίτσου, *Ονόματα και Πρόσωπα της Αρχαίας Κέρκυρας, Από τους Αρχαίους χρόνους μέχρι το 600 μ.Χ.* περίπου, ό.π., σ. 195

34. IG IX I 876

35. IG IX I 87

που πέθανε αφήνοντας τρία παιδιά,³⁶ κάποιοι άλλοι που σκοτώθηκαν, κάποιος κατηγορούμενος σε δίκη, κ.ά..

Παρόλα αυτά, και από τα στοιχεία που διατίθενται μέχρι τώρα για την εν λόγω έρευνα, παραδόξως δεν στάθηκε δυνατόν από καμία πηγή να τεκμηριώσουμε τα ονόματα ανθρώπων με κάποια σημαντικά επαγγέλματα, που θάπρεπε να ασκούσαν απαραίτητα στην καθημερινή τους ζωή, όπως π.χ. κάποιου αρχιτέκτονα, μηχανικού, νομομαθούς, ζωγράφου, χαλκουργού ή άλλου καλλιτέχνη, υποδηματοποιού, ενδυματοποιού, ξυλουργού, ναυτικού ή γεωργού, αφού γνωρίζουμε καλά πως στην Κέρκυρα με τον λαμπρό πολιτισμό που αναπτύχθηκε από τα αρχαϊκά ήδη χρόνια, δεν θα έπρεπε να λείπουν όλων των ειδών τα επαγγέλματα, – όχι μόνο των καλών τεχνών, αλλά και της αγροτικής και ναυτικής ζωής – και προπάντων της καθημερινής ζωής, τα οποία βεβαίως θα ασκούσε η πλειοψηφία της κοινωνίας της.

Ακόμα, αρκετά ονόματα (80 περίπου) απαντώνται για πρώτη φορά και μοναδικά στην Κέρκυρα (Αγαλίσ, Αλεξιά, Αμφία, Θεκλής, Λαδέκτας, Μεικιάδης, Μεγάθυρσος, Ορόμαχος, Παρμονίλλα, Πολύτιμος, Σάββος, Χλεμύτας, Ψύλλα κ.ά.).

Όμως, και παρόλα τα λίγα σχετικά δείγματα που μας παρέδωσε η ιστορία και μας αποκάλυψε η έρευνα μέχρι τώρα, μπορούμε να πούμε ότι η κοινωνία της αρχαίας Κέρκυρας είχε μια αξιόλογη και δυναμική παρουσία στον αρχαίο κόσμο, ήταν πλήρως δομημένη και αναπτυγμένη, ακμάζουσα και ευημερούσα, και δεν υστερούσε έναντι άλλων μεγάλων ελληνικών πόλεων ούτε στις κοινωνικές, ούτε στις αθλητικές και μάλιστα σε πανελλήνια εμβέλεια εκδηλώσεις, αλλά και πέραν των ορίων της τότε Ελλάδος θρησκευτικές αποστολές.

Τελειώνοντας, εύχομαι αυτή η μικρή αναφορά να αποτελέσει την αρχή και το έναυσμα για μια πιο ολοκληρωμένη και πιο φιλόδοξη μελέτη κοινωνιολογίας της αρχαίας Κέρκυρας.

36. IG IX I 874

Περίληψη / Summary

Η κοινωνία της αρχαίας Κέρκυρας είχε μια αξιόλογη και δυναμική παρουσία στον αρχαίο κόσμο, ήταν πλήρως δομημένη και αναπτυγμένη, ακμάζουσα και ευημερούσα, και δεν υστερούσε έναντι άλλων μεγάλων ελληνικών πόλεων ούτε στις κοινωνικές, ούτε στις αθλητικές και μάλιστα σε πανελλήνια εμβέλεια εκδηλώσεις, αλλά και πέραν των ορίων της τότε Ελλάδος θρησκευτικές αποστολές.

The society of ancient Corfu had a meritorious and dynamic presence in the ancient world, being fully structured and developed, thriving and prosperous. Furthermore, it was not inferior to other major greek cities, neither in social and religion events but mostly nor in sports events, even if they were taking place at national or international level.

ΑΡΧΑΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑ.
ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ ΤΗΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΪΚΗ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Κωνσταντίνος Λιντοβόης

Η Ιστορία, από μια έποψη, συνιστά σύνθεση πολιτικο-κοινωνικών κρίσεων και «απαντήσεων» σε αυτές. Έχουν δε διαχρονικά επινοηθεί για αντιμετώπισή τους πολιτικά μέσα, πεποικιλμένα αφενός με τρόπους ειρηνικούς, όπως διπλωματία, χρήση κηρύκων, πρεσβευτικές αποστολές και διαιτησία, αφετέρου με βίαια μέσα, όπως καταστολές, εξεγέρσεις, επαναστάσεις και «διπλωματία των κανονιοφόρων», εν προκειμένω «διπλωματία των εμβολοφόρων», επακριβώς δε της τριήρους.

Σχεδόν δε όλες τις ανθρώπινες δράσεις τις κινούν η οικονομία, η ἄδικος πλεονεξία, τὸ πλεονεκτεῖν, κατὰ Πλάτωνα,¹ και επιπλέον, κατὰ Θουκυδίδη, η φιλοδοξία,² στοιχεῖα τα οποία νομοτελειακά ἄγουν σε δυσαρέσκεις και τριβές, σε ὕβριν και υπερβολές. Κι αυτές ἄλλοτε αποφέρουν νίκες, ἄλλοτε επιφέρουν ἥττες. Ανάλογη εἶναι η Ιστορία των Ελλήνων και ειδικότερα της Κέρκυρας από την αρχαϊκή εποχή έως το τέλος του 4ου π.Χ. αι..

Για τους Έλληνες ο 8ος π.Χ. αι. εἶναι περίοδος μεταβολών και μετακινήσεων με πρωταρχική την αποίκιση στη Δύση. Οι λόγοι γι' αυτά ποικίλλουν και εκτείνονται σε ένα ευρύ φάσμα κοινωνικό, γεωπολιτικό και οικονομικό, όπως η «στενοχωρία», η κατάληψη της εξουσίας σε μερικές πόλεις-κράτη από ορισμένες ομάδες ή οικογένειες (οἴκους), ο έλεγχος των θαλασσιών οδών διακίνησης των μετάλλων και των τόπων εξόρυξης τους,³ αλλά και η ανάγκη εφοδιασμού με εἶδη διατροφής και πρώτες ύλες, όπως το ζωτικό σῆμα, η ναυπηγική ξυλεία, η πίσσα κ.ά..

Αποτελεῖ δε η Κόρυρα σημαίνουσα περίπτωση της ιστορικής αυτής αποικιακής εξόρυξης των Ελλήνων⁴ προς εγκατάσταση στην Ιταλία και δυτικότερα ή για ίδρυση εμπορικών σταθμών κατὰ τους 13ο-12ο αι. π.Χ.. Η γεωγραφική

1. Πλάτωνος *Κριτίας* 121,3.

2. Θουκυδίδου *Ιστοριών* III,82,8. Και Πλάτωνος *Νόμοι* 677b.

3. Στράβωνος *Γεωγραφικά* VII,5,8.

4. Γ. Σταϊνχάουερ, *Ιστορική Γεωγραφία του αρχαίου κόσμου, Ελλάδα-Ρώμη*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 2009, σ. 387 και 391-392, π.χ. ορυχεία Έλβας (Ετρουρία), κασσίτερου στην

της θέσης αποτελεί σταθμό για τον ναυτικό – άποικο ή έμπορο, που έχει ως προορισμό είτε την Αδριατική, είτε την νότια Ιταλία-Σικελία αλλά και παραπέρα την Μασσαλία και την Ιβηρική.⁵

Η ιστορία της αρχαίας Κέρκυρας αρχίζει, βάσει των έως τώρα δεδομένων, με την Κορινθιακή Αποίκηση του 734/3 π.Χ., κατά πιθανότερη εκδοχή. Η πόλη της κτίσθηκε στην περιοχή της Παλαιόπολης, όχι όμως πέραν του ανατολικού τείχους της χερσονήσου του Κανονιού, εφόσον ανατολικά αυτού (extra muros) έχει βρεθεί «Το μικρό ιερό της Αρτέμιδος»⁶ και αρχαίος τάφος πλησίον αυτού.⁷ Αναφορικά δε με την χρονολόγηση επικρατεί μεν η προαναφερθείσα, όμως μελετητές ως ο Graham⁸ και η Μειδάνη⁹ θεωρούν το 709 π.Χ. ως έτος ίδρυσης της **Χερσούπολης**.

Η Κέρκυρα πιθανώς χρησιμοποιήθηκε από Ευβοείς αρχικά και κατόπιν από Κορινθίους με σκοπό το εμπόριο, καθώς και την επίτευξη ασφαλών πλόνων προς τον Αδρία και την Μεγάλη Ελλάδα και τανάπαλιν. Ιδίως η κορινθιακή αποικιακή πολιτική είχε χαρακτήρα κατ' εξοχήν εμπορικο-οικονομικό στο πλαίσιο της πολιτικής των Βακχιαδών και κατόπιν των Κυψελιδών.

Η Κόρινθος σε οργανωμένη αποστολή με αποικιακό στόχο την Σικελία για την ίδρυση των Συρακουσών «άφησε» τον Χερσικράτη, ευγενή Κορίνθιο Βακχιάδη, με συγκεκριμένο σκοπό, όπως προκύπτει από τον Στράβωνα. Στην καταγεγραμμένη από αυτόν παράδοση πιθανόν να «συναρμόστηκαν» δυο ξεχωριστές και από διαφορετικούς χρόνους δράσεις των Κορινθίων: «Πλέοντα δὲ τὸν Ἀρχίαν εἰς τὴν Σικελίαν καταλιπεῖν μετὰ μέρους τῆς στρατιᾶς τοῦ τῶν Ἡρακλειδῶν γένους Χερσικράτη συνοικιοῦντα τὴν νῦν Κέρκυραν καλουμένην, πρότερον δὲ Σχερίαν. Ἐκεῖνον μὲν οὖν ἐκβαλόντα Λιβυροὺς κατέχοντας οἰκίσαι τὴν νῆσον.».¹⁰ Η μετοχή συνοικιοῦντα στο κείμενο αυτό περιγράφει τον σκοπό της αποστολής του Χερσικράτη και κατευθύνει την σκέψη σε ορισμένη διαδικασία και όχι σε κατ' αρχάς κτίσιμο-ίδρυση αποικίας, όπως ρητά επ' αυτού αναφέρει ο αυτός Στράβων χρησιμοποιώντας την λέξη «κτίζω» και «κτίσμα».

Άρα, ο Χερσικράτης είχε, βάσει αυτών, ως κύρια αποστολή την συνοίκηση

Ριβιέρα, Πυρηνάων κ.λπ.. Η Κέρκυρα θα βρέθηκε στους δρόμους των Μυκηναίων, πλην όμως δεν έχουν ευρεθεί ακόμη σχετικά τεκμήρια.

5. Ενδεικτικά, βλ. D. Ridgway, *Οι πρώτοι Έλληνες στη Δύση*, έκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992, σ. 19-30.

6. Π. Καλλιγιάς, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 27 (1972), σ. 476-477.

7. Π. Καλλιγιάς, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 28 (1973), σ. 421.

8. A.J. Graham, *Αποικία και μητρόπολη στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2012, σ. 180.

9. Κ.Σ. Μειδάνη, *Αρχαϊκή Ελλάδα και Πόλεμος*, έκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2010, σ. 60, σημ. 125.

10. Στράβωνος *Γεωγραφικά*, VI,2,4,13 κ.ε..

των οικισμών ή χωρίων-κωμών δηλ., αφού προηγουμένως θα εξεδίωκε και τους Λιβυρνούς κατόχους του νησιού. Η εκδίωξη των Ευβοέων Ερετριέων θα πραγματοποιήθηκε με απώτερο σκοπό την αποτροπή επέκτασης των Ερετριέων στη Δύση. Αναφέρει δε σχετικά ο Πλούταρχος ότι ο «Χαρικράτης» με ειδική στρατιωτική επιχείρηση νίκησε και εξεδίωξε τους Ερετριείς.¹¹

Το δε πολίτευμα της Κέρκυρας αρχικά δεν θα διέφερε εκείνου της μητρόπολης. Κυριαρχούν οι αριστοκρατικοί, οι αποκαλούμενοι «πρώτοι» από τον Ηρόδοτο (III,48). Ο χαρακτήρας αυτός του πολιτεύματος υφίσταται όχι μόνο κατά την περίοδο «εξάρτησης» ή και σύμπλευσης με την μητροπολιτική Κόρινθο αλλά και σε περίοδο αυτονόμησης ή χαλάρωσης των σχέσεων-δεσμών με εκείνη, αφού κυριαρχούν οι αριστοκρατικοί-ολιγαρχικοί έως και τα μέσα του 5ου αι. π.Χ., οπότε το πολίτευμα προσλαμβάνει χαρακτήρα δημοκρατικό.

Ακολουθήσασα δε τα διδάγματα της μητρόπολής της ίδρυσε και δικές της αποικίες, όταν ισχυροποιηθείσα βουλήθηκε να έχει το δικό της δίκτυο υποστήριξης και ασφάλειας με την *Τορώνη*, την *Περαία*, στην απέναντι στεριά, και βορειότερα, στη θαλάσσια οδό του Αδρία, την *Επίδαμνο* (626 π.Χ.).¹²

Η *Χερσούπολις-Κόρκυρα* αναπτύσσεται γοργά. Οι *Χερσουπολίτες* δραστηριοποιούνται εμπορικά με δυναμισμό και τέτοιες επεκτατικές τάσεις, ώστε εμπορικά να αμιλλώνται ή και να υποσκελίζουν τους Κορινθίους στην Ήπειρο και την Αδριατική.

Δημιουργεί δε η Κέρκυρα μεγάλο εμπορικό στόλο και, συνακόλουθα, ισχυρό πολεμικό ναυτικό,¹³ ικανό να υπερασπιστεί τον πρώτο και, βεβαίως, την πόλη και τα συμφέροντά της. Είναι δε σημαντική η εξέλιξη της σχέσης αποικίας-μητρόπολης, της οποίας μια –πρώτη μαρτυρούμενη– αρνητική συγκυρία αποτελεί η ναυμαχία του 664 π. Χ..¹⁴

Οι Κερκυραίοι δεν συνεμάχισαν με κανέναν προ του 435 π.Χ., εκουσίως, όπως οι ίδιοι διατείνονται ενώπιον Αθηναίων και Κορινθίων,¹⁵ δεδομένο από το οποίο εμμέσως τεκμαίρεται ότι ακουσίως μετείχαν σε συμμαχία με τους Κορινθίους. Οι σχέσεις δε με αυτούς καλύπτουν όλο το φάσμα από την συνέργια-συμμαχία έως την κρίση-σύγκρουση, διότι ως λένουν οι αυτοί Κερκυραίοι «[...] πᾶσα

11. Πλούταρχου *Αἴτια ἑλληνικά*, 293 Α-Β.

12. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, I,24,2. – Στράβωνος *Γεωγραφικά*, VII,5,8.

13. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, I,36,3.

14. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, I,13.4. Ή το 680, βλ. Κ.Σ. Μειδάνη, *Αρχαϊκή Ελλάδα και Πόλεμος*, ό.π., σ. 115, 140 σημ. 442. Αμφισβητούμενη από άλλους, όπως ο Α.Ι. Graham, *Αποικία και μητρόπολη στην αρχαία Ελλάδα*, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 2012, σ. 22.

15. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, I, 32,4.

ἀποικία εὔ μὲν πάσχουσα τιμᾷ τὴν μητρόπολιν, ἀδικουμένη δὲ ἄλλοτριούται.»¹⁶ Στην περιοχή δράσης της Κέρκυρας η ισχυρότερη «αντίπαλος» δύναμη είναι η μητρόπολή της. Ουσιαστικά ο ναυπηγούμενος στόλος, πλην άλλων, στοχεύει προ πάντων στην αντιμετώπιση της Κορίνθου.

Η εκούσα-άκουσα πολιτική της σύγκρουσης επιπρόσθετα αποδεικνύει αφενός τον ανταγωνισμό με την μητρόπολη, αφετέρου κρίση, ηθική και συμβατική, των δεσμών τους.¹⁷

Κατά τον 7ο και 6ο π.Χ. αι. πιθανώς να υπήρξαν και άλλες συγκρούσεις με ηπειρωτική πόλη, ίσως την Αμβρακία, ή με την Κόρινθο (ή και συμμαχία αυτών), όπως εκείνη στις εκβολές του Αράχθου, γνωστή από την επιτύμβια επιγραφή του Αρριάδα, του τέλους του 7ου αι. (610;) π.Χ., μη αποκλεισμένης συσχέτισης με τη ναυμαχία του 664 π.Χ.. Αυτά είναι δηλωτικά της ανεξαρτησίας κινήσεων της Κέρκυρας και συνεπώς της αυτονομίας της, ως και η κοπή δικού της νομίσματος. Επί Κυψελιδών και δη επί Περίανδρου (625/610-585; π.Χ.), η Κέρκυρα επανέρχεται ακουσίως στη σφαίρα επιρροής της μητρόπολής της. Εξ ου και η ομηρεία των τριακοσίων γόνων ευγενών οικογενειών, τους οποίους, επειδή ο τύραννος Περίανδρος «ἐπεκράτεε γὰρ καὶ ταύτης» (της Κερκύρας), απέστειλε στην Ασία για τιμωρία, την οποία δεν υπέστησαν, επειδή τους έσωσαν οι Σάμιοι.¹⁸

Ως υπολογίσιμη δύναμη η Κέρκυρα αναλαμβάνει «διεθνή» διαιτητικό ρόλο και με την Κόρινθο βοηθούν τις Συρακούσες¹⁹ στη διαμάχη τους με τον Ιπποκράτη, τύραννο της Γέλας. Έτσι, συνέβαλαν στην μείωση των απωλειών για τις Συρακούσες παρά την ήττα αυτών στον ποταμό Έλωρο 491/0 π.Χ.. Στην περίπτωση αυτή βρίσκει εφαρμογή η συνεργασία μητρόπολης και αποικίας, χάριν τρίτης πόλεως – αποικίας της μητρόπολης, εκφράζεται δε έμπρακτα η φυλετική αλληλοϋποστήριξη μεταξύ Δωριέων.²⁰

Η ναυτική δραστηριότητα της Κέρκυρας συνεχίζεται αμείωτη, όπως διασώζει ο Θουκυδίδης (I,14,3): οι δυτικοί Έλληνες και ειδικότερα οι τύραννοι στη Σικελία και οι Κερκυραίοι ναυπηγούν τριήρεις –εκσυγχρονισμένο πολεμικό ναυτικό– σε μεγάλους αριθμούς. Λίγο δε προ του 480 π.Χ. διαθέτουν αξιόλογο ναυτικό μεταξύ των Ελλήνων, το οποίο όμως δεν αξιοποιούν υπέρ της κοινής σωτηρίας των Ελλήνων στη Σαλαμίνα.

Επ' αυτού αιχμές εις βάρος της Κέρκυρας αφήνει ο Ηρόδοτος (VII,145), η οποία αρχικά έδωσε θετική απάντηση στο αίτημα των Αθηναίων για στρατιω-

16. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, I,34,1.

17. Πράγμα που σχολιάζει και ο Ηρόδοτος, *Ιστορία*, III,49.

18. Ηροδότου *Ιστορία*, III,48-53.

19. Ηροδότου *Ιστορία*, VII,154.

20. Ηροδότου *Ιστορία*, VII,154.

τική αρωγή.²¹ Παρεμφερώς αναφέρεται και ο Διόδωρος ο Σικελιώτης.²² Και τίθεται εύλογα το ερώτημα: γιατί οι Κερκυραίοι δεν αρνήθηκαν εξ αρχής την παροχή βοήθειας; Αυτό δεν έπραξαν οι Αργείοι και οι Κρήτες, μετά τα σχετικά υποβληθέντα ερωτήματά τους στους Δελφούς και την δοθείσα απάντηση, και αρνήθηκαν να βοηθήσουν στα «Περσικά» τους άλλους Έλληνες; Και επιπροσθέτως, γιατί μπήκαν στη διαδικασία εκστρατείας με υψηλό κόστος και πολλούς κινδύνους;

Από τα πλέον αξιόλογα είναι το διπλωματικό-πολιτικό επεισόδιο της Επιδάμνου, η αιτία δηλ. για τη σύγκρουση Κερκύρας-Κορίνθου και αφορμή του Πελοποννησιακού πολέμου. Η Επίδαμνος ιδρύθηκε από την Κέρκυρα (626 π.Χ.) κατά το παλαιό έθιμο της αποικίσεως. Γρήγορα οι άποικοι απέκτησαν πλούτο και δύναμη. Όμως, περιήλθαν σε εμφύλια διαμάχη, και οι Ιλλυριοί Ταυλάντιοι γείτονές τους συνέβαλλαν με τις επιθέσεις τους στη απομείωση της δύναμής τους. Επὶ πλέον, «τὰ δὲ τελευταῖα πρὸ τοῦδε τοῦ πολέμου [του Πελοποννησιακού] ὁ δῆμος αὐτῶν ἐξεδίωξε τοὺς δυνατοὺς – ἐξόρισε τοὺς αριστοκρατικούς-ολιγαρχικούς». Οι δημοκρατικοί βρέθηκαν σε δεινή θέση, όταν οι αριστοκρατικοί ενισχυμένοι από γειτονικά φύλα τούς επιτέθηκαν. Αμέσως οι πρώτοι αιτούνται βοήθεια από την μητρόπολή τους, την Κέρκυρα.²³ Όμως, δεν εισακούστηκαν από αυτήν που ίσως δεν ήθελε τότε να αναμιχτεί στα εσωτερικά της πόλης.

Στη συνέχεια οι Επιδάμνιοι, μετά και τη χρησιμοδότηση του δελφικού μαντείου,²⁴ κατέφυγαν για αρωγή στην Κόρινθο ως μητρόπολή τους. Αυτή ανταποκρίνεται και στέλνει εκεί αποίκους και πεζικό, ενώ παράλληλα ετοιμάζει μεγάλη ναυτική δύναμη. Οι Κερκυραίοι το πληροφορούνται και καταφθάνουν στην Κόρινθο με πρέσβεις Σικωνίους και Λακεδαιμονίους (Θουκυδίδου Ι,28,1). Δεν ήθελαν τον πόλεμο οι Κερκυραίοι.²⁵ Γι' αυτό προσπαθούν να εξεύρουν λύση σε πλαίσιο διακανονισμού με διαιτησία ή με προσφυγή στο δελφικό μαντείο. Οι πρέσβεις της Κέρκυρας είναι καλά προετοιμασμένοι και παραθέτουν όλα τα κατ' αυτούς ενδεχόμενα, μη αποκλεισμένης της συνεργασίας με την Αθήνα. Στο μεταξύ οι Κορίνθιοι ηττώνται από την Κέρκυρα σε ναυμαχία στην Λευκίμμη, η δε αρνητική στάση τους οδηγεί την δεύτερη σε επιμαχία (defensive agreement) με την Αθήνα,²⁶ η οποία της αποστέλλει δώδεκα πλοία εφαρμόζουσα πολιτική όχι επιθε-

21. Ηροδότου *Ιστορία*, VII,168.

22. Διόδωρος Σικελιώτης, *Βιβλιοθήκη Ιστορική*, XI,15,1.

23. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, I,24,1.

24. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, I,25,1.

25. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, I,28,3.

26. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, ό.π., I,31,3-43,4, I,44,1-3 και I,45,1. Και, όπως σημειώνεται από τους Adcock και Mosley, οι Αθηναίοι δεν θα παραβίαζαν τις τριακονταετείς σπονδές. Αλλά δεν θα άφηναν να διαταραχθεί η ισορροπία δυνάμεων (naval balance) υπέρ της Κορίνθου,

τική, αλλά αυτήν της «ελάχιστης αποτροπής».²⁷ Προσωρινή λύση στην κρίση δόθηκε με τη ναυμαχία στα Σύβοτα (433 π.Χ.), της οποίας το αμφίρροπο αποτέλεσμα επέτρεψε και στους δύο να θεωρούν εαυτούς νικητές, με συνέπεια να στήσουν οι Κορίνθιοι τρόπαιο νίκης στη στεριά κοντά στις νησίδες Σύβοτα στην περιοχή της σημερινής Ηγουμενίτσας,²⁸ οι δε Κερκυραίοι σε μια από αυτές,²⁹ δηλώνοντας εμφαντικά ότι η Κόρινθος δεν ελέγχει τον δρόμο προς τη Δύση, ενώ αυτός ελέγχεται από την Κέρκυρα και την Αθήνα.³⁰ Τα χειρότερα έπονται.

Κατόπιν τούτων, οι Έλληνες οδεύουν νομοτελειακά σε εμφύλια σύγκρουση μεγάλης κλίμακας. Στο πλαίσιο συναφών συζητήσεων και σε κλίμα έντασης, η ναυτική σημασία της Κέρκυρας υπογραμμίζεται από τους Κορινθίους σε δημηγορία τους ενώπιον της αλίας στην Σπάρτη.³¹ Σημειώνεται δε από τον Θουκυδίδη (I,118,1) ότι τα Κερκυραϊκά και τα Ποτειδεάτικα θέματα υπήρξαν πρόφασις του μεγάλου, του Πελοποννησιακού πολέμου. Στην πράξη αυτά τα ίδια συνιστούν ξεχωριστό πόλεμο, τον λεγόμενο Κορινθιακό.

Μετά τα πλαταιϊκά (431 π.Χ.) αποστέλλεται πρεσβεία των Αθηναίων³² στην Κέρκυρα επιδιώκονσα τη συμμαχία της, όπερ και εγένετο. Συμμαχούν επίσης με την Αθήνα οι Ζακύνθιοι³³ και οι Κεφαλλήνες Κραναίοι³⁴, ενώ οι Κεφαλλήνες Παλλεῖς και οι Λευκάδιοι συμπαρατάσσονται με τους Πελοποννησίους.³¹

Κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου η Κέρκυρα σπαράσσεται από μια οδυνηρή «στάσιν», η οποία αφενός εντάσσεται στο ευρύτερο στρατιωτικοπολιτικό και διπλωματικό «παιγνίδι» για τις σφαίρες επιρροής Αθηναίων και Σπαρτιατών–Πελοποννησίων,³⁵ και την επιδιωκόμενη εκατέρωθεν υπερπολία,

βλ. Sir F.E. Adcock και D.J. Mosley, *Diplomacy in Ancient Greece Aspects of Greek and Roman life*, Thames & Hudson, London 1975, σ. 41.

27. Ντ. Κέιγκαν (D. Kagan), *Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος*, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2004, σ. 75.

28. Σ.Ι. Δάκκρη, «Τα Σύβοτα και η ναυμαχία», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου*, έκδ. Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 1991, σ. 19-37.

29. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, I,54,1.

30. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, I,48,1-49,7.

31. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, I,68,4.

32. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, II,7,3

33. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, II,9,4-6

34. Χρ. Πελεκίδης, «Το κράτος της Γέλας και η προσάρτηση των Συρακουσών», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Β', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972, σ. 188. – Α. Χωρέμη-Σπετσιέρη, *Τα νησιά του Ιονίου Πελάγους κατά τους ιστορικούς χρόνους*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 269, Αθήνα 2011, σ. 17.

35. Ενδεικτικά βλ. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, III,70,1.

αφετέρου σχετίζεται με εσωτερικής – οικονομικο-κοινωνικής φύσεως θέματα και προβλήματα που σοβούσαν στις τότε πόλεις-κράτη.³⁶

Αυτός ο εμφύλιος πόλεμος υπήρξε η μελανότερη περίοδος της κερκυραϊκής ιστορίας, πλην όμως παρέχονται εξ αυτού αρκετά δεδομένα για την κατανόηση των τρόπων «έξωθεν» επέμβασης στα εσωτερικά των πόλεων-κρατών προς εξυπηρέτηση αλλότριων σκοπών. Επιπροσθέτως δε, αντλούνται πληροφορίες για τη συγκρότηση και τη δομή του κοινωνικοπολιτικού εποίκοδομήματος της αρχαίας Κέρκυρας και συγκεκριμένα την ύπαρξη ολιγαρχικών με αριστοκρατικά φρονήματα (φιλοκορίνθιοι και φιλοσπαρτιάτες) και του δήμου με φιλοαθηναϊκό φρόνημα, ηγέτη του δήμου,³⁷ την ύπαρξη βουλής³⁸ και εκκλησίας των Κερκυραίων³⁹ – της αλίας,⁴⁰ την ύπαρξη δούλων με φιλοδημοκρατικά φρονήματα.⁴¹ Επίσης, εδώ απαντάται (άπαξ) ο όρος του *εθελοπροξένου*.⁴²

Λύση στην κρίση της Κέρκυρας επεδίωξαν να επιτύχουν με διαβουλεύσεις και συμβιβασμούς οι Αθηναίοι,⁴³ αλλά δεν πέτυχαν πλήρως τον σκοπό τους, κυρίως επειδή εμφανίστηκε ισχυρή δύναμη του πελοποννησιακού στόλου, για να εκδιώξει του Αθηναίους και να επιβάλει τους ολιγαρχικούς. Σε γενόμενη ναυμαχία οι Αθηναίοι πολεμώντας με δώδεκα πλοία έσωσαν από όλεθρο τον ανοργάνωτο και απείθαρχο κερκυραϊκό στόλο.⁴⁴

Η Κέρκυρα ακολουθεί την Αθήνα σε ναυτικές επιχειρήσεις, όπως εκείνη του 426 π.Χ., που μετέχει σε πολεμική δράση κατά της Λευκάδας με ηγούμενους τους Αθηναίους και συμμάχους τους Ακαρνάνες και τους Μεσσηνίους της Ναυπάκτου.⁴⁵

Ακολουθως, επιβεβαιώνεται η γεωπολιτική σημασία της, αφού το 415 π.Χ. ορίζεται η Κέρκυρα ως τόπος συνάντησης των συγκροτούντων την εκστρατευτική δύναμη για την σικελική εκστρατεία.⁴⁶

Η σημαντικότερη επόμενη πολιτική κίνηση, μετά τις πολιτικές εναλλαγές

36. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, III,70,1-81,5 και 82,8. – Διόδωρος *Σικελιώτης Ιστορική Βιβλιοθήκη* XII,48,1.

37. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, III,70,3.

38. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, III,70,6.

39. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, III,71,1.

40. Ως εις επιγραφές αναφέρεται: *ΑΛΙΑ* (ενδεικτικά προξενική επιγραφή Διονυσίου Φονίχου Αθηναίου, IG IX,1,786).

41. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, III,73,1.

42. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, III,70,3.

43. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, III,75.

44. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, III,76,1.

45. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, III,94,1.

46. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, VI,30,1.

στο τέλος του 5ου και έως τις αρχές του 4ου προχριστιανικού αιώνα, είναι προσχώρηση στην Β' Αθηναϊκή Συμμαχία, ιδρυθείσα το 378/7 π.Χ. με διαφοροποιημένη – πιο φιλελεύθερη συμπεριφορά έναντι των συμμάχων της. Το ιδρυτικό ψήφισμα του αθηναϊκού δήμου διασώζεται στην επιγραφή IG II/III² 43, όπου έχει αναγραφεί και ο Κερκυραίων δήμος.⁴⁷

Ο στρατηγός Τιμόθεος θέτει υπό τον έλεγχό του την Κέρκυρα το 375 π.Χ.⁴⁸ και την εντάσσει στην αθηναϊκή συμμαχία, χωρίς παρέμβαση στα εσωτερικά της. Αυτό λειτούργησε υπέρ του και υπέρ της ειρηνικής συνέχειας για την Κέρκυρα. Έτσι, οι Κερκυραίοι του παρείχαν και δέκα τριήρεις, ώστε η Αθήνα διέθετε υπεροπλία στο Ιόνιο. Οι σχέσεις, λοιπόν, με την Αθήνα αναθερμαίνονται, όπως αποδεικνύεται και από το αττικό ψηφισματικό ανάγλυφο με συνθήκη μεταξύ Αθήνας και Κέρκυρας το 375/4 π.Χ.. Σε αυτό αποδίδεται η Αθήνα ως δήμος, η Κέρκυρα και η Αθηναί, ⁴⁹ κάτω δε από το ανάγλυφο υπάρχει σχετικό κείμενο.⁵⁰

Όμως, το σπαρτιατικό ενδιαφέρον για την Κέρκυρα δεν έπαυε, και το 373/2 ο στρατηγός Μνάσιππος την πολιορκεί.⁵¹ Αυτή ανθίσταται και όχι μόνο δεν καταλαμβάνεται, αλλά με αθηναϊκή βοήθεια ηρεμεί εσωτερικά, αναδιπλώνεται, αποκρούει τις σπαρτιατικές εφόδους, επιφέροντάς τους μεγάλες απώλειες και τον θάνατο του Μνάσιππου, και αναγκάζει τους Σπαρτιάτες να αποχωρήσουν εσπευσμένα (371 π.Χ.).⁵² Ακολουθεί ειρήνη.

Το 361 π.Χ. συμάχισε με τους ολιγαρχικούς. Κακοπαθαίνει, όμως, από τον αθηναίο στρατηγό Χάρητα, ο οποίος, μολοντί σύμμαχος, προκαλεί εξεγέρσεις με επακόλουθα νέες σφαγές και αρπαγές.⁵³

Το 338 προσχωρεί η Κέρκυρα στην αντιμακεδονική παράταξη και τάσσεται με το μέρος των Αθηναίων. Παρά τη στάση των Κερκυραίων εναντίον της Μακεδονίας του Φιλίππου και την επικράτηση του τελευταίου 337 π.Χ., η πόλη-κράτος των Φαιάκων διατηρήθηκε ανεξάρτητη έως το 303 π.Χ., οπότε την κατέλαβε ο Σπαρτιάτης στρατηγός Κλεώνυμος. Το δε 301 π.Χ. κατελήφθη από τον τύραννο της Σικελίας Αγαθοκλή.

47. *Inscriptiones Graecae*, τ. II/II22 43.

48. Ξενοφώντος *Ελληνικά* 5,4,64.

49. Σ. Καρούζου, *Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον*, έκδ. Γενική Διεύθυνσις Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως, Αθήναι 1967, σ. 130. Η στήλη τώρα εκτίθεται στο Νέο Μουσείο Ακροπόλεως.

50. *Inscriptiones Graecae*, τ. II22 97.

51. Ξενοφώντος *Ελληνικά*, 6,2,3-4.

52. Διοδώρου Σικελιώτη *Βιβλιοθήκη Ιστορική* IE',47,1-7.

53. Διοδώρου Σικελιώτη, *Βιβλιοθήκη Ιστορική* IE',95,3-4.

Οι Κερκυραίοι αξιοποιούσαν όλα τα θεσμικά και παραδοσιακά μέσα που επινόησε η ελληνική κοινωνία για άσκηση εξωτερικής πολιτικής και διπλωματίας.⁵⁴ Όσο μπόρεσαν, κράτησαν ουδετερότητα και λειτούργησαν έκσπονδοι. Η διαμορφωθείσα, όμως, πανελληνίως δυναμική μετά τα μέσα του 5ου π.Χ. αι. και η οικονομικο-ναυτική αντιπαράθεση με την Κόρινθο την ώθησε στην «αμυντική συμμαχία» (ἐπιμαχίαν) με την Αθήνα και ακολούθως λειτούργησε με συμμαχίες είτε με την Αθήνα είτε και με την Κόρινθο.

Και στο μεν πολιτικό επίπεδο οι Κερκυραίοι μετείχαν στο τότε διεθνές σκηνικό με πρεσβευτικές αποστολές, έλαβαν μέρος σε διαιτησία, προέβησαν σε κατ' αντιπαράθεση πολιτικό-ρητορικό αγώνα ενώπιον της εκκλησίας του αθηναϊκού δήμου και κέρδισαν εν τέλει την ψήφο του (διπλωματική νίκη, 435 π.Χ.). Γενικώς δε εξαντλούσαν, όπου και όταν ήθελαν και μπορούσαν, τα ειρηνικά μέσα. Αντιθέτως, όταν αισθάνονταν ισχυροί ή τους εξανάγκαζαν οι διαμορφωθείσες συνθήκες, δεν δίσταζαν να ναυμαχήσουν ή να πεζομαχήσουν ή και να αμύνονται επιτυχώς. Ακόμα και «αποβάσεις» πραγματοποίησαν στη Λευκάδα και την Ηλεία για εκδίχηση και εκφοβισμό είτε μόνοι, είτε με Αθηναίους και συμμάχους, πραγματοποιώντας καταδρομές στην Πελοπόννησο. Εάν το συμφέρον ή ανάγκη ή οι συμμαχικές υποχρεώσεις το επέβαλλαν, μετείχαν και σε εκστρατείες, όπως η σικελική.

Είχαν καλές σχέσεις με τα μεγάλα θρησκευτικά κέντρα και ειδικότερα με το μαντείο της Δωδώνης, (παροιμιώδες ανάθημά της υπήρξε η *Κερκυραίων μάστιξ*)⁵⁵ και των Δελφών,⁵⁶ καθώς και με το ιερό της Ολυμπίας,⁵⁷ στους αγώνες της οποίας διακρίθηκαν πολλοί αθλητές της.

Απέστελλαν και εδέχοντο πρεσβευτικές αποστολές, όπως εκείνη των Επιδαμνίων δημοκρατικών για βοήθεια το 435/4 π.Χ. ή οι δικές τους προς τους Κορινθίους⁵⁸ και προς τους Αθηναίους (434 π.Χ.).⁵⁹ Αναφέρουν αυτήν την πρεσβευτική αποστολή οι ίδιοι οι πρέσβεις της Κέρκυρας.⁶⁰ Εμμέσως προκύπτει ότι την ίδια περίοδο θα έστειλαν πρέσβεις για αρωγή τους στη Σικυώνα και τη Σπάρτη, εφόσον οι απεσταλμένοι στην Κόρινθο Κερκυραίοι μετέβησαν συνοδευόμενοι από

54. Ειδικότερα βλ. Β. Ποτέμκιν, *Ιστορία της Διπλωματίας*, εκδ. Γκοβόστη, χ.τ. χ.χ., σ. 8, 29-34, 36-37.

55. Στράβωνος *Γεωγραφικά*, VIIa,1,3.

56. Παυσανίου *Ελλάδος περιήγησις* X,9,3-4.

57. Παυσανίου *Ελλάδος περιήγησις*, 6.π., V,27,9-10.

58. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, I, 28,1-30,4.

59. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, I,31,3-4).

60. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, I,32,3.

Λακεδαιμονίους και Σικυωνίους πρέσβεις.⁶¹ Η κίνηση αυτή αποδεικνύει διπλωματική παρασκηνακή δραστηριοποίηση των Κέρκυραίων και ανάλογη πρόνοια και σχεδιασμό, καθόλου δε τυχαίοτητα στις κινήσεις τους.

Στην δε Αθήνα είχαν σταλεί ως πρέσβεις οι Θέρσανδρος και Σιμύλος, όπου και απεβίωσαν το 375 π.Χ., και ενδεχομένως να σχετίζεται η πρεσβεία τους με την τότε συνθήκη Αθήνας-Κέρκυρας.⁶²

Τον θεσμό της προξενίας αξιοποίησε δεόντως η Κέρκυρα. Επέδειξε δε μεγάλη γενναιοδωρία προς τους προξένους της, πράγμα που μαρτυρούν οι σωζόμενες προξενικές επιγραφές και τα σχετικά μνημεία, όπως το αρχαιότερο αυτών αναγόμενο στα τέλη του 7ου π.Χ. αι., δηλ. το κenoτάφιο του Μενεκράτους από την Οιάνθεια των Οζολών Λοκρών,⁶³ με τους οποίους είχαν φιλικούς δεσμούς για αιώνες, αφού και η προξενική επιγραφή του Φιλιστίωνος, του γιου του Θεωδώρου, Λοκρού, αναγόμενη στον 3ο αι. π.Χ.,⁶⁴ αποδεικνύει την ύπαρξη δεσμών με την δυτική Λοκρίδα επί αιώνες. Εκείνη του Διονυσίου του γιου Φρυνίχου του 4ου π.Χ. αι. επιβεβαιώνει τις καλές σχέσεις με την Αθήνα.⁶⁵ Σημειώνεται δε και ο Χαρικλής ως πρόξενος της Κέρκυρας στους Δελφούς (340 π.Χ.), ως επίσης και οι Λυσήν του Ευάκου, Λυσήν του Χλεμύτα και Χλεμύτα του Άλυπhtου περί τα τέλη του 4ου π.Χ. αι.⁶⁶

Η πολιτιστοστρατιωτική και διπλωματική δράση της Κέρκυρας εκδηλώνονται ως υποστηρικτικές των οικονομικών τους δραστηριοτήτων οι οποίες σχετίζονται αφενός κυρίως με την τοπική αγροτική,⁶⁷ την μεταλλουργική,⁶⁸ και κεραμική⁶⁹ παραγωγή, αφετέρου με τις εξαγωγές αυτών και γενικότερα με το δια-

61. Θουκυδίδου *Ιστοριών*, Ι, 28, 1.

62. Αιχ. Κάντα, *Ονόματα και πρόσωπα της αρχαίας Κέρκυρας*, έκδ. Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας, Κέρκυρα 2002, σ. 84-85, 146. Καθώς και IG II² 5224.

63. Hallof Klaus εκδ., *Inscriptiones Graecae*, voluminis IX partis I editio altera, fasciculus IV, Βερολίνο 2001, 882.

64. Hallof Klaus εκδ., *Inscriptiones Graecae*, ό.π., IG IX I4 789.

65. Hallof Klaus εκδ., *Inscriptiones Graecae*, ό.π., IG IX I⁴ 786.

66. Αιχ. Κάντα, *Ονόματα και πρόσωπα της αρχαίας Κέρκυρας*, ό.π., σ. 176, 104, 177.

67. Ξενοφώντος *Ελληνικά*, ό.π., VI, 2, 6. Και Αθήναιου *Δειπνοσοφισταί* I, 33b. Επίσης, Α. Bresson, *Η οικονομία στις ελληνικές πόλεις κράτη. Α. Οι δομές και η παραγωγή*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2008, σ. 188-189.

68. Α. Σπετσίερη-Χωρέμη 1987, *Κέρκυρα, Συμβολή στην τοπογραφία της αρχαίας πόλης και του νησιού από την Παλαιολιθική μέχρι την Βυζαντινή εποχή*, ό.δ., Αθήνα, 1987, σ. 22.

69. Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, *Κέρκυρα, Από τη Ναυτική στην Ευρώπη*, εκδ. Αδάμ, 1994, σ. 29-30. Επίσης, D. Kourkouvelis-Rodostamos, *Recherches archeologiques a Corfu: Topographie, questions historiques, amphores de transport et commerce antique*. Universite de Provence, Aix-Marseille 1, 1988, 101-163.

μετακομιστικό εμπόριο στην κεντρική και ανατολική Μεσόγειο, όπου έχουν ευρεθεί κερκυραϊκοί οξυπύθμενοι αμφορείς,⁷⁰ αδιάψευστοι μάρτυρες της οικονομικής ευρωστίας της Κέρκυρας και της δημιουργίας καλών σχέσεων με πολλές πόλεις-κράτη, βασιλεία και γειτονικούς και απομακρυσμένους λαούς. Ισχυρό αποδεικτικό στοιχείο του ειδικού εμπορικο-οικονομικού βάρους της συνιστά η ευρεία διάδοση νομισμάτων της από τη Γερμανία έως τη Βακτρία και από τη Σικελία έως τη Συρία,⁷¹ στο δε αρχαιολογικό της μουσείο φυλάσσονται νομίσματα από την Αθήνα και την Κόρινθο έως και των Συρακουσών και του Κρότωνος.⁷²

Την ανάπτυξη, την αυτονομία και την ελευθερία της, ειδικά για τη ζωτική γι' αυτήν ναυσιπλοΐα, η Κέρκυρα την βάσισε, πλην των ανωτέρω, στον εμπορικό της στόλο και στο δραστήριο επιχειρηματικό της πνεύμα, τα οποία αντλούσαν δυναμισμό, αυτοπεποίθηση και ασφάλεια από την ύπαρξη ενός αξιόμαχου πολεμικού στόλου, ο οποίος είχε τη βάση του στον Υλλάϊκό λιμένα και στον λιμένα του Αλκινόου.

Εν κατακλείδι, η Κέρκυρα ιδρύθηκε μεν, για να υπηρετεί τα συμφέροντα της Κόρινθου, αναδείχθηκε δε σε υπολογίσιμη δύναμη με σημαινόντα ρόλο για τις πολιτικοοικονομικές εξελίξεις στην Ελλάδα και όχι μόνον την δυτική: «Ὅτι ἡ Κόρκυρα τὸ παλαιὸν εὐτυχὴς ἦν καὶ δύναμιν ναυτικὴν πλείστην ἔσχεν».⁷³ Η επιτυχία με την Αθήνα μετετράπη στην πράξη σε συμμαχία, μετά την οποία χάνει την ελευθερία στις επιλογές της, διότι μετά το 435 π.Χ. ακολουθεί την Αθήνα ή την Σπάρτη αναλόγως των επιβολών του διεθνούς διπλωματικού παρασκήνιου και των συνακλόουθων πολιτικών του δήμου ή των ολιγαρχικών. Κι αυτά έως ότου εισήλθε δυναμικά στο πολιτικό προσκήνιο η Μακεδονία με τον Φίλιππο τον Β'. Έκτοτε η πραγματική πολιτική αυτονομία και, άρα, ελευθερία των Ελλήνων ως πόλεων-κρατών, μαζί και της Κέρκυρας, υπήρξε φρούδο όραμα.

Καταλυτικό στοιχείο για την Κέρκυρα και τον καθόλου ελληνικό κόσμο υπήρξε η αποδυνάμωση έως και κατάρρευση «κατά τας ιδίας διαφοράς», όπως γράφει ο Θουκυδίδης. Κι αυτό έως και σήμερα δεν ελλοχεύει απλώς εν Ελλάδι, αλλά δυναστεύει τον μητροπολιτικό ελληνισμό.

70. Ενδεικτικά βλ. Ψευδο-Αριστοτέλους, *Περί θαυμασίων ακουσμάτων* 839b. – D. Kourkoumelis-Rodostamos, *Recherches archeologiques a Corfu*, ό.π., σ. 163.

71. Γ. Αυγερινού, *Κερκυραϊκή νομισματοκοπία*, υπό εκπόνηση δ.δ.

72. Θ. Έξαρχου, «Νομίσματα της Κέρκυρας», ανάτυπο περιοδικού «συλλογές», Αθήνα 1991, σ. 24-29.

73. Στράβωνος *Γεωγραφικά*, VIIa,1,8.

Περίληψη / Summary

Η Κέρκυρα ιδρύθηκε ως αποικία της Κορίνθου, αλλά ταχέως ανεξαρτητοποιήθηκε και μετετράπη σε μια ισχυρή εμποροναυτική δύναμη κατά την αρχαϊκή και κλασική εποχή. Παρόλο που μετέρχεται όλα τα ειρηνικά πολιτικά και διπλωματικά μέσα της εποχής, έρχεται σε σύγκρουση με την μητρόπολή της και κατ' επανάληψη για τον έλεγχο της εμπορικής ναυτικής οδού προς και από την Δύση. Αποδεικνύεται δε ικανή αντίπαλος κυρίως της Κορίνθου, ισχυρή δεν σύμμαχος της Αθήνας, ασκώντας, αναλόγως των εκάστοτε συγκυριών, ανεξάρτητη πολιτική.

Corfu was founded as a colony of Corinth but promptly was gained autonomy and is transformed into a potent shipping commerce power in archaic and classical period. Despite the city-state's employment of every possible peaceful political and diplomatic means of the time, it still clashes with its metropolis, Corinth repeatedly to control the maritime trade route to and from the West. Particularly, Corfu demonstrates that it is a capable opponent primarily to Corinth, and at the same time a powerful ally of Athens, exercising, circumstances permitting, an independent policy.

ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑ

Θεόδωρος Γ. Παππάς

Η Αθήνα είναι αναμφισβήτητα η θεατρική πρωτεύουσα του ελληνικού κόσμου κατά τον 5ο αιώνα π.Χ. Την πραγματικότητα αυτή υπογραμμίζει στον *Λάχητα* και ο Πλάτων: «γι' αυτό λοιπόν όποιος νομίζει πως είναι καλός τραγικός, δεν περιφέρεται έξω από την Αττική ολόγυρα για να κάνει επίδειξη στις άλλες πόλεις, αλλά αμέσως έρχεται εδώ και σ' αυτούς εδώ κάνει επίδειξη, όπως είναι φυσικό».¹ Σπάνια δίδονται παραστάσεις έξω από την Αθήνα, όπως για παράδειγμα αυτές που έδωσε ο Αισχύλος στην αυλή του Ιέρωνα στις Συρακούσες και ο Ευριπίδης στην αυλή του Αρχέλαου στην Πέλλα. Έως τότε, με ελάχιστες –συνήθως ειδικές– εξαιρέσεις, κάθε έργο παιζόταν μόνο μία φορά. Από τον 4ο αιώνα π.Χ. το αθηναϊκό θέατρο αρχίζει να εξαπλώνεται και εκτός Αττικής, κυρίως μετά την καθιέρωση στα *έν ἄστει Διονύσια* της επανάληψης των αρχαίων τραγωδιών και κωμωδιών εκτός συναγωνισμού.² Συνήθως στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου ανεβαίνουν στις θεατρικές σκηνές τα βραβευμένα έργα των δραματικών ποιητών.

Έξω από την Αθήνα οι δραματικοί αγώνες και γενικά οι σκηνικές παραστάσεις αποδεσμεύονται σιγά σιγά από τη λατρεία του Διονύσου και η καλλιτεχνική πλευρά του δράματος κερδίζει το προβάδισμα. Οι θεατρικές παραστάσεις και οι μουσικοί αγώνες αρχίζουν να εντάσσονται στο πλαίσιο της γιορτής και άλλων θεών, όπως της Ήρας στο Άργος, του Δία στη Δωδώνη, του Απόλλωνα στους

1. «τοιγάροι δε ἂν οἴηται τραγωδῖαν καλῶς ποιεῖν, οὐκ ἔξωθεν κύκλῳ περὶ τὴν Ἀττικὴν κατὰ τὰς ἄλλας πόλεις ἐπιδεικνύμενος περιέρχεται, ἀλλ' ἐνθὺς δεῦρο φέρεται καὶ τοῖσδ' ἐπιδείκνυσιν εἰκότως», Πλάτων, *Λάχης*, 183a-b.

2. Στο πρόγραμμα των *έν ἄστει Διονυσίων* περιλαμβάνεται το 386 π.Χ. πρώτη φορά –εκτός συναγωνισμού– και μία παλαιά τραγωδία, δηλ. μία τραγωδία ενός από τους μεγάλους τραγικούς του 5ου αιώνα, που δεν βρίσκονταν πια στη ζωή. Τώρα που δεν ζουν οι ποιητές, την ευθύνη για το ανέβασμα των παλαιών τραγωδιών την έχουν οι πρωταγωνιστές υποκριτές. Η υποκριτική τέχνη είχε φτάσει σε τέτοια ακμή που, μερικές δεκαετίες αργότερα, ο Αριστοτέλης θα γράψει ότι στις μέρες του οι ηθοποιοί μετρούν περισσότερο από τους ποιητές («μειζον δύνανται τῶν ποιητῶν οἱ ὑποκριταί», *Ῥητορική* 3, 1, 1403b 33). Από το 341 π.Χ., η παράσταση παλαιάς τραγωδίας περιλαμβανόταν σταθερά στο πρόγραμμα των *έν ἄστει Διονυσίων*. Επίσης, από το 339 π.Χ. στο πρόγραμμα των *Μεγάλων Διονυσίων* περιλαμβάνεται πρώτη φορά και παράσταση μιας παλαιάς κωμωδίας.

Δελφούς κ.ά. Έτσι, το θέατρο απελευθερώνεται από τις θρησκευτικές του ρίζες και λειτουργεί πλέον ως καλλιτεχνικό και λογοτεχνικό δημιουργήμα.

Οι πόλεις της ελληνιστικής περιόδου, στην προσπάθειά τους να προβάλλουν την ιστορία τους και να ενισχύσουν το κύρος τους, ίδρυναν συνεχώς νέες ή αναδιοργάνωναν παλαιές εορτές. Οι δραματικές γιορτές εξελίχθηκαν σε σημαντικό στοιχείο της προπαγάνδας και της πολιτικής αρχόντων, κυβερνητών και βασιλέων. Οι καλλιτέχνες που δραστηριοποιούνταν σε αυτές τις γιορτές, δηλαδή οι ηθοποιοί, οι μουσικοί, οι χορευτές, οι σκηνοθέτες, οι μίμοι, οι παντόμιμοι, και γενικά όλοι όσοι συμμετέχουν στο ανέβασμα μουσικών και θεατρικών παραστάσεων ονομάζονται Διονυσιακοί Τεχνίτες. Είναι οι επαγγελματίες που βρίσκονται υπό την προστασία του θεού του θεάτρου Διόνυσου.

Στις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ. στην Αθήνα όλοι οι καλλιτέχνες που μετείχαν στο πρόγραμμα των θυμεικών και σκηνικών αγώνων ενώθηκαν σε μια συντεχνία, στο λεγόμενο «κοινὸν τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνητῶν».³ Το παράδειγμα αυτό δημιουργήσε σχολή στον ελληνόφωνο κόσμο, και έτσι ιδρύθηκαν αντίστοιχα σωματεία σχεδόν ταυτόχρονα στην Πελοπόννησο (τὸ «κοινὸν τῶν ἐξ Ἰσμοῦ καὶ Νεμέας τεχνητῶν»), και ακολούθησαν οργανώσεις στην Ιωνία, στον Ελλήσποντο, στην Κύπρο και στην Αίγυπτο. Οι Διονυσιακοί Τεχνίτες προέρχονταν από διάφορες πόλεις, πραγματοποιούσαν περιοδείες και μπορούσαν να στελεχώσουν με επιτυχία τους αγώνες και τις σκηνικές παραστάσεις, ικανοποιώντας έτσι τις πόλεις, τους ηγεμόνες ή τους βασιλείς που τους ανέθεταν τη διοργάνωση. Σε αντάλλαγμα, εκτός από τις αμοιβές τους, εξασφάλιζαν στα μέλη τους σημαντικά προνόμια, όπως η ασυλία και η ατέλεια.⁴

Οι πηγές μας, όμως, για την ύπαρξη σκηνικών και θυμεικών αγώνων εκτός Αττικής παραμένουν λιγιστές και, κυρίως, αποσπασματικές. Για την πόλη της Κέρκυρας διαθέτουμε ένα επιγραφικό κείμενο που χρονολογείται στις αρχές του

3. Βλ. Brigitte Le Guen, *Les associations de technites dionysiaques à l'époque hellénistique*, 2 vol., Nancy / Paris 2001· Sophia Aneziri, *Die Vereine der dionysischen Techniten im Kontext der hellenistischen Gesellschaft*, Stuttgart 2003.

4. Για τον ηθοποιό και τους διονυσιακούς τεχνίτες στην αρχαία Ελλάδα υπάρχουν αρκετές μελέτες· δειγματικά αναφέρω ορισμένες: J.B. O'Connor, *Chapters in the History of Actors and Acting in Ancient Greece*, (διδαστορική διατριβή, Princeton), Chicago 1908. – B. Zucchelli, *Υποκριτής. Origine e storia del termine*, Milano 1962· G.M. Sifakis, *Studies in the History of Hellenistic Drama*, London 1967. – P. Ghiron-Bistagne, *Recherches sur les acteurs dans la Grèce antique*, Paris 1976. – I.E. Στεφανής, *Διονυσιακοί Τεχνίται*, Ηράκλειο 1988. – B. Le Guen (επιμέλεια), *De la scène aux gradins. Théâtre et représentations dramatiques après Alexandre le Grand*, 1998. – Pat Easterling & Edith Hall (επιμέλεια), *Greek and Roman Actors. Aspects of an Ancient Profession*, Cambridge 2002. – Th. Pappas, "L'attore nell'antica Grecia", *Vichiana*, 4a ser. 5/1 (2003), σ. 135-153.

2ου αιώνα π.Χ. και είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την ιστορία της θεατρικής παιδείας στο νησί. Πρόκειται για την πιο σημαντική μαρτυρία για θεατρικές παραστάσεις και θυμελικούς αγώνες στην Κέρκυρα, το οποίο μεταφράσαμε στη νέα ελληνική γλώσσα για πρώτη φορά.⁵

Τα Διονύσια στην Κέρκυρα (IG IX 1², 798)⁶

- ἐπὶ σωτηρίαι·⁷ πρυτανεύοντος Ἀριστομένεος, μηνὸς Μα-
 χανέος τετάρτῃ⁸ ἐπὶ εἰκάδι, Ἀριστομένης Ἀριστολαΐδα
 <Υ>λεὺς⁹ δίδωσι τῷ πόλει τῶν Κορκυραίων εἰς τὰν τῶν
 τεχνιτῶν μίσθωσιν τῷ Διονύσῳ ἀργυρίου Κορινθίου
 5 μναῖς ἐξήκοντα· δίδωσι δὲ καὶ Ψύλλα¹⁰ Ἀλκίμου Ὑλλεὺς¹⁰
 τῷ πόλει τῶν Κορκυραίων εἰς τὰν τῶν τεχνιτῶν¹¹ μίσθω-
 σιν τῷ Διονύσῳ ἀργυρίου Κορινθίου μναῖς ἐξήκοντα.
 ἐλέσθω δὲ ἅ βουλὰ ἐκαστάκις εἰς ἐνιαυτὸν τοὺς ἐκδα-
 νισοῦντας¹² τὸ ἀργύριον ἄνδρας τρεῖς τοὺς δυνατωτάτους
 10 χρήμασιν· ἅ δὲ ἐκδάνεισις καὶ ἀνάπραξις τοῦ ἀργυρίου γι-
 νέσθω καὶ ἅ λοιπὰ διοίκησις, καθὼς κα δοκῇ¹³ βουλαῖ κα-
 λῶς ἔχειν· ὥς δὲ κα¹⁴ γένωνται τοκιζόμεναι μναὶ ἑκατὸν
 ὀγδοήκοντα καὶ ἐκδανεισθῶντι αἱ ἑκατὸν ὀγδοήκοντα
 μναῖ, παρελθόντος ἐνιαυτοῦ μετὰ τὸ ἐκδανισθῆναι¹⁵ τὰς
 15 ἑκατὸν ὀγδοήκοντα μναῖς ἀποστειλάτω ἅ πόλις κατὰ τὸν τοῦ

5. Εκτός από τις πληροφορίες που αντλούμε από το κείμενο που θα παρουσιάσουμε, γνωρίζουμε μέχρι τώρα το όνομα του τραγικού ποιητή από την Κέρκυρα Φιλικού, γιου του Φιλώτα, ο οποίος κατέχει σημαντική θέση στην Αλεξανδρινή («Πλειάδα»), μεταξύ των ετών 300-270 π.Χ., μαζί με τον Αλέξανδρο τον Αιτωλό, τον Λυκόφωνα από τη Χαλκίδα, τον Σωσίθεο από την Τρωάδα κ.ά.π. Έργα του Φιλικού είναι το εξωτικό δράμα Ἀδωνις και η τραγωδία με ιστορικό θέμα Θεμιστοκλής. Βλ. και RE XIX, 2 (1938), 2380-2381· K. Latte, *Museum Helveticum*, 11 (1954)· G.M. Richter, *The Portraits of Greeks*, I-II, London 1965.

6. Klaus Hallof, *Inscriptiones Graecae*, τόμ. IX 1², τεύχος IV, 798, Berlin 2001, σσ. 25-27.

7. ἐπὶ σωτηρίαι: τύπος ευχής, όπως το ἀγαθὴ τύχη, αλλά λιγότερο συχνός.

8. τετάρτ<α> Boeckh, Blass

9. Ἀριστολαΐδαλεὺς Montfaucon· σωστά ο Boeckh αποκαθιστά: Ἀριστολαΐδα <Υ>λεὺς

10. Ψύλλας Ἀλκιμουὺλλις Montfaucon· Ψύλλας Ἀλκίμου Ὑλλεὺς Boeckh

11. τεχνιτ<α> Boeckh, Blass

12. ἐκδανειζοῦντας Μουστοξύδης

13. καθὼς κ' ἀδοκῇ Montfaucon

14. ὥς δὲ καὶ Montfaucon· <ἐπεὶ> δὲ κα Boeckh

15. ἐκδαν(ε)ισθῆ<μεν> Μουστοξύδης, Blass

- ἀγωνοθέτα νόμον ἐπὶ τὰν τῶν τεχνιτῶν μίσθωσιν καὶ ἀγέ-
τω τὰ Διονύσια ἀφ' οὗ κ' ἄρξ<ω>νται¹⁶ παρ' ἄτερον ἐνιαυτόν, εἰ
μὴ τι διὰ πό<κλειμον> ἀδύνατον γένοιτο βουλᾶς καὶ ἀλίας ὑπερθε-
μένης. ἀγέτω δὲ ἀπὸ Κορινθίαν μνᾶν πεντήκοντα ἀπὸ
20 τοῦ τόκου τῶν τριῶν ταλάντων μισθουμένα αὐλητάς
τρεῖς, τραγωιδούς τρεῖς, κ<ω>μωιδούς¹⁷ τρεῖς καὶ τὰ λοιπὰ
ποιούντω πάντα οἱ ἐκαστάκις ἐόντες ἄρχοντες καθὼς
ὁ τοῦ ἀγωνοθέτα νόμος τάσσει· διδύσθω δὲ καὶ τὰ σιτη-
ρέσια τοῖς τεχνίταις τὰ ἔννομα ἀπὸ τοῦ τόκου χωρὶς
25 τῶν πεντήκοντα μνᾶν. εἰ δέ τι κ' ἀδύνατον¹⁸ γένοιτο διὰ
πόλεμον καὶ μὴ ἀποστείλῃ ἡ πόλις ἐπὶ τοὺς τεχνίτας ἢ
μὴ παραγένοιτο οἱ τεχνῖται ἢ λίπηι τις τὸν ἀγῶνα, ἐκθα-
νιζέσθω καὶ τὸ λειφθὲν ἀργύριον πᾶν καὶ ὑπαρχέτω
τοκιζόμενον εἰς τὰν τῶν τεχνιτῶν μίσθωσιν. εἰ δὲ
30 δυνατοῦ ἐόντος καὶ μὴ ἐπικωλύοντος μηθενός μὴ ἀποστεί-
λαι ἡ πόλις ἐπὶ τοὺς τεχνίτας κατὰ τὰν περίοδον ἐκάσταν
ἢ παραγενομένων τῶν ἐργολάβων μὴ μισθῶσαιτο τοὺς τε-
χνίτας ἢ μὴ διδοίη τὸμ μισθὸν τὸν ὑπογεγραμμένον
ἢ τὰ σιτηρέσια τὰ ἔννομα ἢ εἰς ἄλλο τι καταχρήσαιτο τὸ ἀργύ-
35 ριον καὶ μὴ εἰς τὰν τῶν τεχνιτῶν¹⁹ μίσθωσιν, Ἀριστομένεος
καὶ Ψύλλας ἐόντ<ω> τὰ δο<θ>έντα²⁰ χρήματα πάντα ἢ τῶν ἐπινόμων
τῶν Ἀριστομένεος καὶ Ψύλλας. μάρτυρες· Μολώτας Γλαύκου,
Σώσανδρος Θευδώρου, Προμαχίδας Μ<υ>ρτίλου.
πό<κθ>οδον²¹ ποιησαμένων Ἀριστομένεος τοῦ Ἀριστολαΐδα καὶ Ψύλ-
40 λας τ<ᾷ>ς Ἀλκίμου περὶ τοῦ ἀργυρίου οὗ ἔδωκαν τᾷ πόλει καὶ τῷ
Διονύσῳ εἰς τὰν τῶν τεχνιτῶν μίσθωσιν ἑκάτερος Κορινθί-
ας μνᾶς ἐξήκοντα, ἔδοξε τᾷ βουλῇ· τὸ δοθέν ἀργύριον παρὰ
Ἀριστομένεος καὶ Ψύλλας ἐκθανεῖσαι τοὺς αἰρεθέντας· ἐλέ-
σθαι δὲ τὰν βουλὴν τοὺς χειριζοῦντας τὸ ἀργύριον ἄνδρας
45 τρεῖς εἰς ἐνιαυτὸν τοὺς δυνατοτάτους χρήμασι, καὶ πλει-
ονάκις τοὺς αὐτοὺς διαλιπόντας ἕτη δύο, μὴ νεωτέρους
ἐτῶν τριάκοντα πέντε μὴ δὲ πρεσβυτέρους ἐ<β>δομήκον-

16. κ' ἄρξονται Montfaucon

17. κομφοδοὺς Montfaucon

18. κᾷδύνατον Montfaucon

19. τεχνιτ<ᾷ> Boeckh, ὅπως καὶ στον στ. 6

20. ἔοντο τὰ δοθέντα Montfaucon

21. πόδοδον Montfaucon· πρόσδοδον Muratori

- τα²² αἰρεῖσθαι δὲ ἐκάστου ἐνιαυτοῦ μηνὸς Μαχχανέος ἐμ βου-
 λαῖ ἢ ἀλίᾳ· οἱ δὲ αἰρεσθέντες ἐπ' Ἀριστομένεος παραλαβόντες
 50 τὸ ἀργύριον παρὰ Ἀριστομένεος καὶ Ψύλλας ἐγδανεισάντω
 ἐμ μηνὶ δυωδεκάτῳ <τῶι>²³ καὶ Εὐκλείῳ τῶι ἐπὶ Ἀριστομένεος,
 προκαρύξαντες ἐν καρυκταῖ μὴ μεῖον ἢ ἡμέρας πέντε,
 χρηματίζοντες ποτὶ τοῖς ἁρμάτεσσι, μὴ πλείονος τόκου
 δανείζοντες ἢ δύο δραχμῶν τὸν μῆνα ἕκαστον τὰν μνᾶν
 55 ἐκάσταν μῆδ' ἐλάσσονος, συναλλάσσοντες>²⁴ ὥς κ' αὐτοὶ προ-
 αἰρῶνται, ὥστε τὸν πριάμενον ἀποδόμεν τό τε κεφάλαιον καὶ
 τὸν τόκον ἐμ μηνὶ Εὐκλείῳ τῶι μετὰ πρύτανιν Ἀριστομένη·
 ἀναπράξαντες τό τε κεφάλαιον καὶ τὸν τόκον ἐν τῶι
 Εὐκλείῳ μηνὶ τῶι με<τ>' Ἀριστομένη{ι}<}<²⁵ παραδόντω τοῖς
 60 αἰρεθεῖσι εἰς τὸν <ἐ>π<ει>τα²⁶ ἐνιαυτὸν ἐπὶ τὰν χεῖρι-
 ζιν τοῦ ἀργυρίου· οἱ δὲ παραλαβόντες χρηματίζοντες<ω>²⁷ τὸ
 ἀργύριον πᾶν ἐν τῶι Ἀρτεμιτίῳ μηνὶ τῶι ἐφ' αὐτῶν ποτὶ τοῖς
 ἁρμάτεσσι προκαρύξαντες καὶ τὰ λοιπὰ πάντα ποιοῦν-
 τες καθὼς καὶ τοὺς ἐπ' Ἀριστομένεος αἰρεθέντας γέ-
 65 γραπται· ὡσάυτως δὲ καὶ οἱ ἑκάστας αἰρεθέντες ποι-
 ούντω. εἰ δὲ οἱ αἰρεθέντες ἐπὶ τὰν χεῖριζιν τοῦ ἀργυρί-
 ου μὴ ποιήσαιεν τι τῶν γεγραμμένων, εἰ μὴ ἐκδα-
 νείσαιεν τὸ ἀργύριον καθὼς γέγραπται, δυνατοὶ ἐόν-
 τες, ἀποτισάντω ἀργυρίου Κορινθίου μνᾶς τριάκοντα
 70 καὶ τὸ κεφάλαιον, ὃ κα παραλάβ<ω>ντι,²⁸ παραδόντω, εἰ δὲ
 μὴ, διπλῇ ἀποτισάντω τὸ κεφάλαιον· περὶ δὲ τοῦ ἀδυ-
 νάτου βουλὰ καὶ ἀλία ἐπιγινωσκέτω· εἰ δὲ ἐγδανεί-
 σαντες μὴ ἀνπράξαιεν τὸ κεφάλαιον καὶ τὸν τόκον
 ἢ μὴ παραδοῖ<ε>ν²⁹ {το} τοῖς αἰρεθεῖσι καθὼς γέγραπται,
 75 ἀποτισάντω τό τε κεφάλαιον καὶ τὸν τόκον διπλῇ, ὁπό-
 τερόν κα μὴ παραδ<ῶ>ντι. ἐπεὶ δὲ κα³⁰ γένωνται τοικίζο-

22. εὐδομήκοντα (sic) Montfaucon

23. <τῶι> συμπλήρωσε ἡ Mannzmann

24. συναλλάσσονται Montfaucon

25. τῷ μὲν Ἀριστομένη Montfaucon

26. ὑπ' αὐτὰ Montfaucon· <ἐ>π<ει>τα Mannzmann

27. χρηματίζοντο Montfaucon

28. παραλλάβοντι Montfaucon

29. παραδόιηντο Montfaucon· παραδοῖ<ε>ν <αὐ>τὸ Boeckh, Dittenberger

30. κα μὴ παραδόντι· ἐπεὶ δέκα Montfaucon

- μεναι μναῖ ἑκατὸν ὀγδοήκοντα καὶ ἐγδανεισ<θ>ῶν-
 τι³¹ αἱ ἑκατὸν ὀγδοήκοντα μναῖ, παρελθόντος ἐνιαυτοῦ
 μετὰ τὸ ἐγδανεισθῆμεν τὰς ἑκατὸν ὀγδοήκοντα μναῖς ἀπο-
 80 στειλάντω οἱ ἄρχοντες ἐπὶ τὰν τῶν τεχνιτῶν μίσθωσιν
 κατὰ τὸν <τοῦ>³² ἀγωνοθέτα νόμον, καὶ τὰ λοιπὰ πάντα ποιούντω οἱ ἐ-
 καστάκις ἄρχοντες καθὼς ἐν τ<ᾷ> δ<ό>σει³³ γέγραπται, εἰ μὴ τι δι-
 ἅ πόλεμον <ἀδύνατον>³⁴ γένοιτο βουλᾶς καὶ ἀλίαις ὑπερθεμέναις· μισθούσθω
 δὲ τοὺς τεχνίτας ἀφ' οὗ κ' ἀρχὴ γένοιτο, παρ' ἕτερον ἐνιαυτὸν ἀπὸ τοῦ
 85 τόκου τῶν τριῶν ταλάντων ἀπὸ μναῖν πεντήκοντα αὐλητὰς
 τρεῖς, τραγωιδούς τρεῖς, κ<ω>μωιδούς³⁵ τρεῖς καὶ τὰ λοιπὰ πάντα
 κατὰ τὸν τοῦ ἀγωνοθέτα νόμον· δίδοσθαι³⁶ καὶ τὰ σιτηρέσια
 τοῖς τεχνίταις τὰ ἔννομα ἀπὸ τοῦ τόκου χωρὶς τῶν πεντήκον-
 τα μναῖν· οἱ δὲ χειρίζοντες τὸ ἀργύριον, καθ' οὗ κα χρόνους
 90 παραγίν<ω>νται³⁷ οἱ τεχνῖται, ἐπεὶ κ' ἀνπράξωντι τό ἀργύριον,
 πεντήκοντα μναῖς τὸν μισθὸν τοῖς τεχνίταις καὶ τὰ σιτηρέσια
 τὰ γενόμενα παραδόντω τῷ ἀγωνοθέτῃ τοῦ Ἀρτεμιτίου μηνὸς
 πρὸς} τᾶς ἑκτας, τὸ δὲ λοιπὸν τοῖς ἐφ<αι>ρεθεῖσιν.³⁸ ὁ δὲ παραλα-
 βὼν ἀγωνοθέτης ποι<εῖ>τω³⁹ πάντα κατὰ τὸν νόμον καὶ ἀπολογι-
 95 ξάσθω εἰς βουλὰν ἐν τᾷ πράται συνεδρᾷ <ὅσο>ν τ<έ> κα πα-
 ραλᾶβ<η>⁴⁰ ἀργύριον καὶ καθὼς κα ἕκαστ<α> δ<ιοι>κήσῃ.⁴¹
 ἀπολογιξάσθωσαν δὲ καὶ οἱ χειρίζοντες τὸ ἀργύριον ἐκα-
 στάκις εἰς βουλὰν μηνὸς Ἀρτεμιτίου, οἳ τε παραλαβόντες
 καὶ οἱ παρα{δι}δόντες, καθὼς κα ἕκαστα παραλᾶβ<ω>ντι καὶ πα-
 100 ραδ<ῶ>ντι.⁴² <ε>ὶ δὲ⁴³ μὴ ποιήσαιέν τι τῶν γεγραμμένων οἳ τε χει-
 ϱίζοντες τὸ ἀργύριον ἢ οἱ ἄρχοντες, ἀποτισάτω ὁ αἵτιος ἀρ-
 γυρίου Κορινθίου μναῖς τριάκοντα καὶ ὁ <κα> καταβλάψῃ διπλῇ· εἰ

31. ἐγδανεισόντων Montfaucon

32. <τοῦ> συμπλήρωσε ο Dittenberger

33. ἐν τε δώσει Montfaucon

34. <ἀδύνατον> συμπλήρωσε ο Boeckh

35. κομωδούς Montfaucon, ὅπως στον στ. 21

36. δίδοσθω Μουστοξύδης

37. παραγίνονται Montfaucon

38. πρὸς ... ἐφερεθεῖσιν (sic) Montfaucon

39. ποιήτω Montfaucon

40. ἐν ται πράται συνεδραίωνται κ' ἔ παραλαβείη Montfaucon

41. ἐκάστη διοίκησι (sic) Montfaucon

42. παραλαβόντι ... παραδόντι Montfaucon

43. οἱ δὲ Montfaucon

- δέ τί κα ὁ ἄγωνοθέτας ἢ οἱ χειρίζοντες τὸ ἀργύριον μὴ ὀρθῶς ἀπολογίζωνται, νομοφύλακες ἐκλογιζούσθω⁴⁴ καθὼς καὶ τὰ ἄλ-
- 105 λα τὰ ἱερὰ καὶ δημόσια χρήματα· μὴ ἐξέστω⁴⁵ δὲ μηθὲν προστατῆσαι περὶ τοῦ ἀνατεθέντος ὑπὸ Ἀριστομένους καὶ Ψύλλας ἀργυρίου, ὥστε εἰς ἄλλο τι καταχρησθῆμεν, ἀλλ' εἰς τὰν τῶν τεχνιτῶν μίσθωσιν, εἰς δὲ ἄλλο μηθὲν μηθαμῶς μηδεμιᾷ παρευρέσει· εἰ δέ τις προστατῆσαι ἢ καταχρῆσαιτο
- 110 εἰς ἄλλο τι, ἀποτεισάτω ὁ προστατῆσας καὶ ὁ καταχρησάμενος Ἀριστομένει καὶ Ψύλλαι ἢ τοῖς ἐπινόμοις τοῖς Ἀριστομένους καὶ Ψύλλας ἀργυρίου Κορινθίου μναῖς ἐξήκοντα καὶ τὸ ἀργύριον, ὃ κατεχρήσθη, διπλῇ· πάντων δὲ τούτων καὶ εἰ τινὸς κα ἄλλου δοκῇ πρόδικοι βουλαῖς κρίσιν ἀπάρβο-
- 115 λον γραψάμενοι καὶ ἐπιγράψαντες τὸ ἀργύριον τὸ ἐφ' ἐκάστου ἀδικήματος γεγραμμένον δ<ό>ντ<ω>⁴⁶ προστάται προβούλων, ὅ {i} δὲ εἰς τὰ δικαστήρια φερέτω, ἃ κα μεῖον ἢ τριακοσταῖ<α> ᾗ⁴⁷ ἐξέστω δὲ καὶ ἄλλωι τῶι λῶντι κρίνεσθαι κατὰ ταῦτά· τὸν δὲ κατακριθέντα οἱ τὰς
- 120 κρίσεις γραψάμενοι εἰσπράξαντες ὅσα μὲν ποτὶ τὸ κοινὸν συν<ε>ίκει⁴⁸ τοῖς ἄρρημένοις ἐπὶ τὰν χειρίζιν τοῦ ἀργυρίου παραδόντω, οἱ δὲ ἐγδανεισάντω καθὼς καὶ τὸ ἄλλο ἀργύριον γέγραπται, ὅσα δὲ Ἀριστομένει ἢ Ψύλλαι ἢ τοῖς ἐπινόμοις ἐπιτίμια ἐπιβάλλει, αὐτοὶ εἰσπρασσόν-
- 125 τ<ω>⁴⁹ καὶ κρίνεσθω ἕκαστοι καθὼς κ' αὐτοὶ προαιροῦνται⁵⁰· εἰ δέ τις τῶν ἐπινόμων τῶν Ἀριστομένους ἢ Ψύλλας προστατῆσαι εἰς ἄλλο τι καταχρησθῆμεν ἢ καταχρῆσαιτο ἄλλαι παι, μὴ ἔόντω τὰ ἐπιτίμια μηδὲ τὰ χρήματα Ἀριστομένους καὶ Ψύλλας μηδὲ τῶν ἐπινόμων Ἀριστομένους
- 130 καὶ Ψύλλας, ἀλλὰ δημόσια⁵¹ εἰς τὰν τῶν τεχνιτῶν μίσθωσιν καὶ ἐγδανειζέσθω μετὰ τοῦ ἄλλου ἀργυρίου καθὼς ἐπάνω γέγρα-

44. ἐκλογιζέ<ε>σθω Boeckh

45. ἐξέσθω Montfaucon

46. δῶντο Montfaucon

47. ἀκαμεῖον ἢ τριακοσταί, μὴ ἐξέστω Montfaucon· ἀ<μέρ>α μεῖον ἢ τριακοστῆ {μη}

Boeckh

48. συν<ή>κει Boeckh

49. εἰσπράσσονται Montfaucon

50. προαιρ<ω>νται Boeckh

51. δ<α>μόσια Boeckh, Blass

- πται. εἰ δέ τι ἀδύνατον διὰ πόλεμον γένοιτο καὶ μὴ ἀποστεί-
 λαι ἅ πόλεις ἐπὶ τοὺς τεχνίτας ἢ μὴ παραγέν<ω>νται⁵² οἱ τεχνῖται,
 ἐκδανειζέσθω καὶ αἱ πεντήκοντα μυαῖ καὶ τὰ σιτηρέσια ἄχρ<ε>⁵³ οὗ
 135 κα δυνάτον γένηται· ὥσαύτως δὲ καὶ εἴ τις λίποι τὸν ἀγῶνα (τῶν
 τεχνιτῶν, ἐκδανειζέσθω καὶ τὸ λειφθὲν ἀργύριον καὶ ὑπαρχέτω
 εἰς τὰν τῶν τεχνιτῶν μίσθωσιν. εἰ δέ κα διόρθωσις τῶν νό-
 μων γίνηται, ταξάντων οἱ διορθωτῆρες εἰς τοὺς νόμους καθῶς
 κα δῆ⁵⁴ τὸ ἀργύριον χειρίζεσθαι· τὰ δὲ λοιπὰ πάντα γινέσθω ὡς
 140 κα δοκῇ βουλᾷ καὶ ἀλίαι κα<λ>ῶς ἔχ<ειν>⁵⁵ γινέσθω δὲ μη-
 θὲν ὑπεναντίον τῷ δόγματι μηδὲ τῇ δόσει· τᾶς δὲ δόσεις καὶ
 τοῦ <δόγ>ματος⁵⁶ ἀντίγραφον ἀναγράψαι εἰς στάλαν λιθίναν καὶ
 ἀναθέμεν ὅ<ν>π<ε>⁵⁷ κα δοκῇ προβούλοις καὶ προδίκους καλῶς ἔχειν·
 τᾶς δὲ ἀναγραφὰς καὶ ἀναθέσ<ιο>ς προβούλους μετὰ διοικητῶ
 145 καὶ ἀρχιτέκτονος τὰν ἐπιμέλειαν ποιήσασθαι, τὸ δὲ γε<νό>-
 μενον ἀνάλωμα ταμίαν δόμεν.⁵⁸

Μετάφραση Δωρεά του Αριστομένη και της Ψύλλας

Εἶθε νὰ βγει σε καλὸ.

Ὅταν πρύτανης ἦταν ὁ Αριστομένης, στις 24 τοῦ μήνα Μυχάνεα, ὁ
 Αριστομένης,⁵⁹ γιος τοῦ Αριστολαΐδα, ἀπὸ τῆ φυλῆ τῶν Ὑλλέων,⁶⁰ προ-
 σφέρει στὴν πόλιν τῆς Κέρκυρας ἐξήντα ἀργυρὲς κορινθιακὲς μνες γιὰ τὴ
 μίσθωση καλλιτεχνῶν πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου. Καὶ ἡ Ψύλλα, κόρη τοῦ
 Αλκίμου, προσφέρει ἐπίσης στὴν πόλιν τῆς Κέρκυρας ἐξήντα κορινθιακὲς

52. παραγένονται Montfaucon· παραγέν<ο>ν<ο> Boeckh

53. ἄχρ<ε> Boeckh

54. κᾷδῃ Montfaucon· κα δέῃ Boeckh

55. καθῶς ἔχουσι Montfaucon· καλῶς ἔχειν διορθώνει ὁ Maffei

56. γράμματος Montfaucon· δόγματος διορθώνει ὁ Boeckh

57. ἀναθέμενον ποῖ Montfaucon· ἀναθέμεν <ὅ>ποι Boeckh

58. γεγραμμένον ἀνάλωμα ταμίᾳ δόμεν Montfaucon· γε<νό>μενον ἀνάλωμα ταμίαν δό-
 μεν Boeckh

59. Φαίνεται ὅτι ὁ πρύτανης Αριστομένης καὶ ὁ δωρητὴς Αριστομένης εἶναι τὸ ἴδιο πρό-
 σωπο.

60. Ἡ φυλὴ τῶν Ὑλλέων κατοικοῦσε γύρω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Φιγαρέτου καὶ τοῦ Ὑλα-
 ῖκού λιμανιοῦ, ἐνῶ παραμένει ἀγνωστο ὅσον πρὸς τὴν συνοικίαν ἦταν εγκατεστημένες οἱ υπόλοιπες
 ἐννέα φυλές, πρὸς τὴν ὑποδιάρθρωσιν τῶν τριῶν πρώτων: Ὑλλέων, Παμφύλων καὶ
 Δυμάντων.

μνες για τη μίσθωση καλλιτεχνών προς τιμήν του Διονύσου. Να εκλέγει η Βουλή κάθε φορά για ένα χρόνο τρεις άνδρες, από τους πιο εύρωστους οικονομικά, για τον εκδανεισμό των χρημάτων.

- 10 Ο δανεισμός, η είσπραξη και η λοιπή διαχείριση των χρημάτων να γίνονται σύμφωνα με τις αποφάσεις της Βουλής. Όταν το κεφάλαιο, με την προσθήκη των τόκων, φτάσει το ποσό των 180 μνων, αυτές οι 180 μνες θα τοποθετηθούν με τόκο, και ένα χρόνο μετά την τοποθέτηση αυτή να προβαίνει η πόλη –σύμφωνα με τον νόμο του αγωνοθέτη– στη μίσθωση καλλιτεχνών και να διοργανώνει τα Διονύσια κάθε δεύτερη χρονιά μετρώνας από την πρώτη φορά (από τη στιγμή που θα αρχίσουν οι εορτασμοί), εκτός αν ματαιωθούν λόγω πολέμου, οπότε η Βουλή και η Εκκλησία του Δήμου τα αναβάλλουν.
- 20 Για τη διοργάνωση η πόλη να μισθώνει τρεις αυλητές, τρεις ηθοποιούς τραγωδίας και τρεις ηθοποιούς κωμωδίας από τις πενήντα μνες, δηλ. από τους τόκους των τριών ταλάντων, ενώ τα υπόλοιπα να τα εκτελούν οι εκάστοτε άρχοντες όπως ορίζει ο σχετικός με τα καθήκοντα του αγωνοθέτη νόμος. Επίσης, να πληρώνονται από τους τόκους τα προβλεπόμενα από τον νόμο σιτηρέσια στους καλλιτέχνες, χωρίς από τις πενήντα μνες. Αν ματαιωθεί λόγω πολέμου, και η πόλη δεν αποστείλει να μισθώσει καλλιτέχνες ή δεν αφιχθούν οι καλλιτέχνες ή κάποιος απ' αυτούς εγκαταλείψει τις θεατρικές παραστάσεις, τότε να δανειστεί ολόκληρο και το εξοικονομημένο ποσό ώστε να χρησιμεύσει πάλι –τοκιζόμενο– για τη μίσθωση καλλιτεχνών.
- 30 Εάν όμως, μολονότι είναι δυνατό και κανένα κώλυμα δεν εμποδίζει, η πόλη δεν αποστείλει να μισθώσει καλλιτέχνες, κατά την αγωνιστική περίοδο, ή αν, μολονότι θα παρουσιαστούν οι θιασάρχες, δεν μισθώσει τους καλλιτέχνες, ή αν δεν καταβάλει τον καθορισμένο μισθό ή τα προβλεπόμενα σιτηρέσια, ή αν διασπαθίσει τα χρήματα σε οτιδήποτε άλλο εκτός από τη μίσθωση καλλιτεχνών, τότε όλα τα δωρηθέντα χρήματα να επιστραφούν στον Αριστομένη και στην Ψύλλα ή στους νόμιμους κληρονόμους του Αριστομένη και της Ψύλλας. Μάρτυρες: Μολώτας γιος του Γλαύκου, Σώσανδρος γιος του Θεωδώρου, Προμαχίδας γιος του Μυρτίλου.
- 40 Αφού εμφανίστηκαν ο Αριστομένης, γιος του Αριστολαΐδα, και η Ψύλλα, κόρη του Αλκίμου, και εξήγησαν σχετικά με τα χρήματα που δωρίζουν στην πόλη και στον Διόνυσο για τη μίσθωση των καλλιτεχνών, ο καθένας από εξήντα κορινθιακές μνές, η Βουλή αποφάσισε τα εξής: Τα χρήματα που έδωσαν ο Αριστομένης και η Ψύλλα θα τα δανείζουν με τόκο οι εκλεγμένοι για τον σκοπό αυτό. Η Βουλή να εκλέγει για τη διαχείριση αυτών των χρημάτων τρεις άνδρες κάθε χρόνο, τους πλουσιότερους, με τη δυνατότητα επανεκλογής (των ίδιων), μετά δύο χρόνια· να μην είναι νεότε-

- ροι των 35 ετών ούτε μεγαλύτεροι των 70. Η εκλογή τους να γίνεται κάθε χρόνο τον Μαχανέα μήνα στη Βουλή ή στην Εκκλησία του Δήμου.
- 50 Αυτοί που θα εκλεγούν όταν πρύτανις θα είναι ο Αριστομένης, αφού παραλάβουν τα χρήματα από τον Αριστομένη και την Ψύλλα, να τα δανείζουν με τόκο τον δωδέκατο μήνα, δηλαδή τον Εύκλειο, της πρυτανείας του Αριστομένη, ύστερα από ανακοίνωση με κήρυκα, στο σημείο που γίνονται οι δημόσιες διακηρύξεις, επί πέντε τουλάχιστον ημέρες. Η δημοπράτηση θα ολοκληρωθεί στο σημείο που αποκαλείται «Άρματα» με μηνιαίο τόκο ούτε μικρότερο ούτε μεγαλύτερο των δύο δραχμών για κάθε μνα. Θα συνάπτουν συμβόλαια, όπως επιθυμούν, με τον όρο ότι ο οφειλέτης θα αποπληρώσει το κεφάλαιο και τους τόκους τον μήνα Εύκλειο, μετά την πρυτανεία του Αριστομένη. Όταν εισπράξουν το κεφάλαιο και τους τόκους, τον Εύκλειο μήνα, μετά την πρυτανεία του Αριστομένη, να τα παραδώσουν στους εκλεγμένους για τη διαχείριση των χρημάτων του επόμενου έτους.
- 60 Αυτοί που θα παραλάβουν τα χρήματα να τα τοποθετήσουν όλα τον Αρτεμίσιο μήνα της διαχειριστικής τους περιόδου, στον χώρο των Αρμάτων, ύστερα από δημόσια προκήρυξη, και αφού εκτελέσουν όλες τις άλλες διαδικασίες, όπως είχαν καθοριστεί και για τους εκλεγέντες επί πρυτανείας Αριστομένη. Έτσι ακριβώς να ενεργούν και οι εκάστοτε αιρετοί διαχειριστές. Αν όμως οι εκλεγμένοι διαχειριστές των χρημάτων δεν πράξουν κάτι από όσα έχουν οριστεί: αν δεν δανείσουν με τόκο τα χρήματα, όπως ορίζεται, μολονότι τους είναι δυνατό να το κάνουν, να πληρώσουν πρόστιμο τριάντα αργυρές μνες κορινθιακής κοπής,
- 70 και να επιστρέψουν το κεφάλαιο που παρέλαβαν, αλλιώς να πληρώσουν το κεφάλαιο εις διπλούν. Σχετικά με το αν η υπόθεση κατέστη αδύνατος, θα αποφαινόνται η Βουλή και η Εκκλησία του Δήμου. Αν πάλι, μολονότι δάνεισαν τα χρήματα, δεν εισπράττουν το κεφάλαιο με τους τόκους, ή δεν τα παραδίδουν, όπως ορίζεται, στους επόμενους εκλεγμένους διαχειριστές, τότε να αποδώσουν το διπλάσιο κεφάλαιο ή τους διπλάσιους τόκους, ανάλογα με το τι δεν παρέδωσαν. Όταν το κεφάλαιο και οι τόκοι γίνουν 180 μνες και αφού τοποθετηθούν οι 180 μνες, ένα χρόνο μετά την τοποθέτηση αυτή των χρημάτων,
- 80 οι άρχοντες να στείλουν να μισθώσουν καλλιτέχνες, σύμφωνα με τον νόμο του αγωνοθέτη, και τα υπόλοιπα να τα εκτελούν οι άρχοντες που θα βρίσκονται κάθε φορά στην εξουσία, όπως προβλέπεται στη δωρεά, εκτός και αν καταστεί αδύνατον εξ αιτίας πολέμου, οπότε η Βουλή και η Εκκλησία του Δήμου θα αναβάλουν τους αγώνες. Να μισθώνουν καλλιτέχνες κάθε δεύτερη χρονιά, υπολογίζοντας από την πρώτη φορά, με 50 μνες, από τους τόκους των τριών ταλάντων, τρεις αυλητές, τρεις ηθοποιούς τραγωδίας,

τρεις ηθοποιούς κωμωδίας και όλα τα υπόλοιπα να τα εκτελούν σύμφωνα με τον νόμο του αγωνοθέτη. Ακόμη, στους καλλιτέχνες να πληρώνονται από τους τόκους, επιπλέον των 50 μνων, και τα νόμιμα σιτηρέσια.

- 90 Αυτοί που θα διαχειρίζονται τα χρήματα τον χρόνο που θα παρουσιαστούν οι καλλιτέχνες, αφού εισπράξουν το κεφάλαιο, να δίνουν στον αγωνοθέτη πριν από την έκτη ημέρα του μήνα Αρτεμισίου 50 μνες για τον μισθό των καλλιτεχνών και το επιπλέον ποσό για τα σιτηρέσια· τα υπόλοιπα χρήματα να τα καταθέσουν στους νέους διαχειριστές που θα εκλεγούν. Ο αγωνοθέτης που θα παραλάβει τα χρήματα να κάνει όλα όσα ορίζει ο νόμος και να δίνει λογαριασμούς ενώπιον της Βουλής, στην πρώτη της συνεδρία, για όλα τα χρήματα που παρέλαβε και για την αναλυτική διαχείριση. Ίδιος απολογισμός να γίνεται στη Βουλή, τον μήνα Αρτεμίσιο, από αυτούς που θα έχουν κάθε φορά τη διαχείριση των χρημάτων, διαχειριστές που θα παραλαμβάνουν ή θα παραδίδουν, αναφέροντας με λεπτομέρειες αυτά που παραλαμβάνουν και αυτά που θα παραδίδουν.
- 100 Εάν οι υπεύθυνοι για τη διαχείριση των χρημάτων ή οι άρχοντες δεν εκτελέσουν κάτι από όσα είναι γραμμένα, ο υπαίτιος να πληρώσει τριάντα αργυρές κορινθιακές μνες και όσα χρήματα καταχράστηκε να τα αποδώσει εις διπλούν. Αν πάλι ο αγωνοθέτης ή οι διαχειριστές των χρημάτων δεν δώσουν σωστά τους λογαριασμούς, οι νομοφύλακες να αναλάβουν τον έλεγχο, όπως όταν πρόκειται για άλλα ιερά και δημόσια χρήματα. Δεν θα επιτρέπεται σε κανένα να προτείνει να χρησιμοποιηθούν τα χρήματα που προσέφερε ο Αριστομένης και η Ψύλλα για άλλο σκοπό εκτός από τη μίσθωση καλλιτεχνών, ουδέποτε, σε καμιά περίπτωση και με καμιά δικαιολογία.
- 110 Αν παρά ταύτα κάποιος κάνει τέτοιου είδους πρόταση ή χρησιμοποιήσει τα χρήματα για άλλους σκοπούς, τότε αυτός που υποβάλλει τέτοιο αίτημα και ο καταχραστής θα πληρώσουν στον Αριστομένη και στην Ψύλλα ή στους νόμιμους κληρονόμους τους εξήντα αργυρές κορινθιακές μνες, ενώ το ποσό της κατάχρησης θα επιστραφεί εις διπλούν. Για όλες τις παραπάνω περιπτώσεις και για οποιαδήποτε άλλη κρίνουν ορθό, οι πρόδικοι της Βουλής πρέπει να υποβάλλουν αγωγή χωρίς παράβολο και να προσδιορίζουν με αυτήν το πρόστιμο με το οποίο θα τιμωρείται κάθε αδίκημα. Θα παραδίδουν τα δικόγραφα στον πρόεδρο της Εκκλησίας του Δήμου, ο οποίος θα φέρει την υπόθεση στα δικαστήρια, μέσα σε ένα διάστημα που δεν θα ξεπερνά τις τριάντα ημέρες. Θα επιτρέπεται, και σε οποιονδήποτε άλλον επιθυμεί, να κάνει ανάλογη αγωγή.
- 120 Αν υπάρξει καταδίκη, οι ενάγοντες να εισπράξουν από τον καταδικασθέντα το ποσό που αναλογεί στο δημόσιο και να το παραδώσουν στους εκλεγμένους διαχειριστές, οι οποίοι με τη σειρά τους να τα δανείσουν με

τόκο, όπως ορίζεται για τα άλλα χρήματα. Το ποσό που ανήκει στον Αριστομένη και την Ψύλλα ή στους κληρονόμους τους θα εισπράττουν οι ίδιοι· ο καθένας θα ενάγει κατά το δοκούν. Αν ένας κληρονόμος του Αριστομένη ή της Ψύλλας ζητήσει να χρησιμοποιήσει κάποιο ποσό για άλλο σκοπό ή πραγματικά το χρησιμοποιήσει για τέτοιο σκοπό, τότε ούτε τα πρόστιμα ούτε τα δωρηθέντα χρήματα θα είναι του Αριστομένη και της Ψύλλας ή των κληρονόμων τους, αλλά θα δημεύονται με σκοπό τη μίσθωση των καλλιτεχνών, και θα δανείζονται μαζί με τα άλλα χρήματα, όπως ορίζεται παραπάνω.

- 130 Αν υπάρξει ματαίωση λόγω πολέμου και η πόλη δεν στείλει να μισθώσει καλλιτέχνες ή δεν καταφθάσουν οι καλλιτέχνες, τότε να δανειστούν και οι πενήντα μνες και το ποσό που αντιστοιχεί για τροφεία, μέχρις ότου τούτο καταστεί δυνατόν (δηλ. η μίσθωση των καλλιτεχνών). Επίσης, με τον ίδιο τρόπο να δανειστεί και το εξοικονομημένο ποσό, αν κάποιος από τους καλλιτέχνες εγκαταλείψει τον αγώνα, ώστε να χρησιμεύσει για τη μίσθωση καλλιτεχνών. Αν γίνει κάποια αναθεώρηση των νόμων, η σχετική επιτροπή αναθεώρησης να συμπεριλάβει στους νόμους τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να γίνεται η διαχείριση των χρημάτων. Όλα τα άλλα να γίνονται όπως θεωρεί σωστό η Βουλή και η Εκκλησία του Δήμου.
- 140 Τίποτε να μη γίνει σε αντίθεση με την απόφαση της Βουλής και τη βούληση των δωρητών. Να δημοσιευθεί αντίγραφο της δωρεάς και της απόφασης σε πέτρινη στήλη και να τοποθετηθεί όπου κρίνουν κατάλληλο οι πρόβουλοι και οι πρόδικοι. Για τη χάραξη και την τοποθέτηση να φροντίσουν οι πρόβουλοι με τον διοικητή και τον αρχιτέκτονα. Την προβλεπόμενη δαπάνη να την καλύψει ο ταμίας.

* * *

I. Ιστορία και χρονολόγηση της επιγραφής

Η πέτρινη στήλη με την επιγραφή έχει χαθεί από τον 18ο αιώνα και δεν κατέστη δυνατό να χρησιμοποιηθεί ποτέ για αντιπαραβολή. Ο Apostolo Zeno (βενετός φιλόλογος και θεατρικός συγγραφέας, 1668-1750) έκανε ένα αντίγραφο της επιγραφής και το χάρισε το 1701, στον Bernard de Montfaucon, στη Βενετία, ο οποίος τη δημοσίευσε για πρώτη φορά στο *Diarium Italicum* [Ιταλικό Ημερολόγιο] το 1702 στο Παρίσι.⁶¹ Ο Montfaucon επιχείρησε και μια πρώτη λατινική μετάφραση του κειμένου. Ο μαρκήσιος Scipione Maffei δημοσίευσε και ιταλική

61. Bernard de Montfaucon, *Diarium Italicum*, Παρίσι 1702, σσ. 412-421.

μετάφραση στο έργο του *Traduttori Italiani* του 1720.⁶² Ο καρδινάλιος Angelo Maria Querini θα δημοσιεύσει και πάλι τη μετάφραση του Montfaucon, χωρίς το κείμενο (Leece 1725) και αργότερα το κείμενο με μετάφραση στο *Primordia Corcyrae* [Οι απαρχές της Κέρκυρας].⁶³ Ο Ludovico Antonio Muratori συμπεριέλαβε το κείμενο στο *Novus Thesaurus veterum Inscriptionum*.⁶⁴ Ο Κερκυραίος Ανδρέας Μουστοξύδης δημοσιεύει και αυτός το κείμενο στο έργο του *Illustrazioni Corciresi*, Μιλάνο 1811, τ. 1., σ. 145 κ.ε. Ο Μουστοξύδης παραθέτει και ιταλική μετάφραση που ακολουθεί σχεδόν κατά λέξη τη μετάφραση του Scipione Maffei. Αργότερα, μετά την έκδοση του August Boeckh, ο Μουστοξύδης θα συμπεριλάβει το κείμενο, με σχόλια, στο *Delle cose Corciresi*.⁶⁵ Η δημοσίευση του August Boeckh, ο οποίος θεωρήθηκε δικαίως ως ο κύριος θεμελιωτής της σύγχρονης Ελληνικής Επιγραφικής, αποτέλεσε σταθμό για την ανάγνωση και τη μελέτη της επιγραφής.

Ο Boeckh διόρθωσε το κείμενο και το σχολίασε φιλολογικά στο έργο του *Die Staatshaushaltung der Athener* [Δημόσια Οικονομικά των Αθηναίων].⁶⁶ Αργότερα, ο Boeckh επαναδημοσίευσε το κείμενο στο *Corpus Inscriptionum Graecarum* του 1843, τ. 2., τχ. I, κεφ. VIII, αρ. 1845. Οι διορθώσεις του Boeckh ήταν ουσιαστικές και γι' αυτό οι μετέπειτα μελετητές τον ακολούθησαν στη βασική γραμμή της έκδοσης, όπως ο Friedrich Blass,⁶⁷ καθώς και οι R. Dareste, B. Haussoullier, Th. Reinach (*Recueil des inscriptions juridiques grecques*).⁶⁸ Επίσης, ο W. Dittenberger στο *Inscriptiones Graecae* του 1897,⁶⁹ ο Bernhard Laum στο *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike*, Βερολίνο 1914,⁷⁰ και η Anneliese Mannzmann, στο *Griechische Stiftungsurkunden*.⁷¹ Ακολούθησε, στην ελληνική πια βιβλιογραφία, η δημοσίευση της επιγραφής, με παράθεση του

62. Scipione Maffei, *Traduttori Italiani*, Βενετία 1720, σ. 114 κ.ε.

63. Angelo Maria Querini, *Primordia Corcyrae*, Brescia 1738, κεφ. XXII, XXIII, σ. 46 κ.ε.

64. Ludovico Antonio Muratori, *Novus Thesaurus veterum Inscriptionum*, Μιλάνο 1740, τόμ. 2., σ. 633 κ.ε.

65. Ανδρέας Μουστοξύδης, *Delle cose Corciresi*, Κέρκυρα 1848, σ. 162-175.

66. A. Boeckh, *Die Staatshaushaltung der Athener*, Βερολίνο 1817, τ. 2., σ. 400-409.

67. Friedrich Blass, *Griechischen Dialekt Inschriften* 1888, III, αρ. 3206.

68. R. Dareste – B. Haussoullier – T. Reinach, *Recueil des Inscriptions Juridiques Grecques*, τ. 2., Παρίσι 1898 (ed. anastatica, L'Erma, Ρώμη 1965, σ. 118-144).

69. W. Dittenberger, *Inscriptiones Graecae*, Βερολίνο 1897 (IG IX 1, 694).

70. Bernhard Laum, *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike*, Βερολίνο 1914, τ. 2., αρ. 1, σ. 3-9.

71. Anneliese Mannzmann, *Griechische Stiftungsurkunden. Studien zu Inhalt und Rechtsform*, Münster 1962, σ. 17-51.

κειμένου, συνοδευόμενου από δική μου μετάφραση στα νεοελληνικά και πραγματολογικό σχολιασμό.⁷² Τελευταία δημοσίευση είναι του Klaus Hallof στην επανέκδοση των *Inscriptiones Graecae* IX 1.⁷³

Η ακριβής χρονολόγηση της επιγραφής είναι δύσκολη, αφού δεν μπορούμε να τοποθετήσουμε ιστορικά με ακρίβεια την πρυτανεία του Αριστομένη. Μερικοί υποστηρίζουν ότι ανάγεται στους χρόνους του πελοποννησιακού πολέμου, ενώ άλλοι τη χρονολογούν στους χρόνους του Πτολεμαίου του Φιλαδέλφου (3ος π.Χ. αι). Ο Montfaucon πίστεψε ότι βρήκε ένα νόμισμα με το όνομα του Αριστομένη της επιγραφής μας, παρόμοιο με άλλο νόμισμα με το όνομα του πρύτανη Φιλώτα, σύγχρονου του Πτολεμαίου. Το όνομα όμως που διάβασε ο Montfaucon στο φθαρμένο νόμισμα ήταν δυσανάγνωστο και συμπλήρωσε κάπως αυθαίρετα ΚΟΡΚΥΡΑΙΩΝ ΑΡΙΣΤ[ΟΜΕΝΗΣ] ΑΡΙΣΤ[ΟΛΑΙΔΑ]. Υπάρχουν όμως πάρα πολλά κεκρυαίκα νομίσματα με τη φράση ΚΟΡΚΥΡΑΙΩΝ ΑΡΙΣΤΕΑΣ ΑΡΙΣΤΩΝΟΣ. Οι δυο όψεις του νομίσματος συμφωνούν με το αντίγραφο του Montfaucon.⁷⁴ Φαίνεται πως ο Montfaucon θα είδε ένα τέτοιο νόμισμα φθαρμένο και θα παραπλανήθηκε από την αρχή του ονόματος.⁷⁵

Η γλώσσα και η ορθογραφία του κειμένου μπορούν, όπως απέδειξε ο Dittenberger, να μας βοηθήσουν στη χρονολόγηση της επιγραφής. Δυστυχώς, όμως, και πάλι δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε συγκεκριμένα συμπεράσματα. Η επιγραφή είναι γραμμένη στη δωρική διάλεκτο. Η Κέρκυρα ήταν ως γνωστό αποικία της Κορίνθου από τον 8ο αι. π.Χ. Γνωρίζουμε καλά ότι η Κόρινθος, μαζί με το Άργος και τα Μέγαρα, ήταν τα σημαντικότερα λιμάνια απ' όπου ξεκίνησε το ρεύμα των Δωριέων αποίκων της αρχαϊκής εποχής.

Η γλώσσα των επιγραφών είναι συνήθως η τυποποιημένη γλώσσα της δημόσιας διοίκησης. Πρόκειται για δημόσια έγγραφα που χρησιμοποιούν ένα δύσκαμπτο αρχαιόπρεπο στυλ γραφής, κάτι που διέφερε οπωσδήποτε από την λογοτεχνική, αλλά και την ομιλούμενη γλώσσα της εποχής.

Η δωρική διάλεκτος χαρακτηρίζεται γενικά από την έντονη αρχαϊκότητα

72. Θ.Γ. Παππάς, *Θεατρικές παραστάσεις στην αρχαία Κέρκυρα. Ίδρυση των Διονυσίων*: IG IX 1, 694, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996.

73. Klaus Hallof, *Inscriptiones Graecae*, τ. IX, 1², τχ. IV, 798, Βερολίνο 2001, σ. 25-27.

74. Για τα κορινθιακά και κεκρυαίκα νομίσματα βλ. B.V. Head, *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Corinth, Colonies of Corinth*, τόμ. 6, London 1883 (Bologna 1963). B.V. Head, *Historia Nummorum. A Manual of Greek Numismatics*, New and enlarged edition, Amsterdam 1991, σσ. 325-328 (Reprint of the Oxford Edition 1911).

75. Το όνομα Αριστομένης συναντάται ως επώνυμος άρχων σε ανεπίγραφη κεραμίδα και, στην ονομαστική, ως κατασκευαστής κεράμων. Βλ. Catherine Argyrocastritou-Hadzis, *Korkyraika I. Le calendrier et les cultes. L'organisation tribale et politique. La prosopographie de Corcyre antique*, Athènes 2001, σ. 142 και 157.

των τύπων της και τον συντηρητικό χαρακτήρα της. Στο κείμενό μας όμως δεν συναντούμε «αυστηρούς» τύπους, αλλά μια μορφή «ηπιότερης» δωρικής: βρίσκουμε μάλιστα και τύπους της Κοινής. Πρέπει όμως να τονίσουμε ότι οι γνώσεις μας για τη δωρική διάλεκτο είναι ελλιπείς. Συνήθως στηρίζονται σε επιγραφικά κείμενα. Τα βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα που συναντούμε στο κερκυραϊκό κείμενο είναι ότι διατηρεί συνήθως το μακρόχρονο α στη θέση του η (π.χ. ἁ βουλᾶ, ἁ ἁλία, κ.ά.), αλλά όχι πάντοτε (π.χ. τετάρτη, στ. 2, ἀγωνοθέτης, στ. 94, κ.ά.). Συναιρεί τα -αω σε -α (π.χ. πολιτᾶων – πολιτᾶν, τεχνιτᾶων – τεχνιτᾶν), συναντούμε όμως δύο φορές και τον τύπο τεχνιτῶν (στ. 6, 35). Συναιρεί τα -αι σε -η, διατηρεί την κατάληξη -ντι για το γ' πληθ. πρόσωπο των ρημάτων (ἐκδανεισθῶντι ἀντί ἐκδανεισθῶσι), διατηρεί την κατάληξη -μες στο πρώτο πληθ. πρόσωπο των ρημάτων. Επίσης χρησιμοποιεί την κατάληξη του απαρεμφάτου -μεν για τα ρήματα της συζυγίας εις -μι (διδόμεν, δόμεν, ἀναθέμεν). Πρέπει ακόμη να τονίσουμε ότι απουσιάζει το δίγαμμα. Διαπιστώνουμε ότι η δωρική διάλεκτος της επιγραφής δεν είναι εντελώς καθαρή: υπάρχουν επιδράσεις από την αττική διάλεκτο, αλλά και από την Κοινή. Στο κείμενό μας βρίσκουμε αρκετά ορθογραφικά σφάλματα και παραλείψεις, τα οποία έχει ήδη επισημάνει ο W. Dittenberger (*IG* IX 1, 694, σ. 155), όπως η γραφή δανίζειν (στ. 9, 14, 28) ἢ ἀποτίσαι (στ. 69, 71, 75, 101). Τα ίδια ρήματα αλλού είναι ορθά γραμμένα (π.χ. ἀποτεῖσαι, στ. 110). Ακόμη, η παραγεγραμμένη παραλείπεται συχνά (π.χ. τα<ι>, στ. 3, τω<ι> Διονύσω<ι>, στ. 40-41, ἁλία<ι>, στ. 49). Άλλες φορές τη βρίσκουμε κανονικά (κωμωιδούς, στ. 21, 86), ενώ μια φορά σημειώνεται από λάθος (*Αριστομένη*, στ. 59). Φαίνεται πως η προφορά της αρχαίας ελληνικής την εποχή που ζούσαν ο Αριστομένης και η Ψύλλα στην Κέρκυρα είχε αρχίσει να ξεφεύγει από τα κλασικά πρότυπα. Το παραγεγραμμένο γιώτα δεν προφερόταν πάντοτε και η διάκριση στην προφορά των κύριων διφθόγγων δεν ήταν πάντοτε σαφής (το γνωστό φαινόμενο του ιωτακισμού είχε ήδη εμφανιστεί). Από τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το κείμενό μας είναι των αρχών του 2ου αιώνα π.Χ., χωρίς ωστόσο να είμαστε σε θέση να το χρονολογήσουμε με ακρίβεια.⁷⁶

76. H Mannzmann προσπάθησε, αλλά όχι με πειστικά επιχειρήματα, να αποδείξει ότι η επιγραφή τοποθετείται μεταξύ των ετών 272-229 π.Χ. (Anneliese Mannzmann, *Griechische Stiftungsurkunden. Studien zur Inhalt und Rechtsform*, Münster 1962, σ. 75-77). Βλ. και τις βιβλιοκρισίες: H.J. Wolff, *Iura, Rivista Internazionale di Diritto Romano e Antico* 13 (1962), σ. 265-275). – H. Hommel, *Gnomon* XXXVI (1964), 614-621. – L. Robert, *REG* LXXVI (1963), σ. 128, 50. – L. Robert, *REG* LXXVII (1964), 142/43, σ. 73. – I.K. Τριανταφυλλόπουλος, *Εφημερίς Ελλήνων Νομικών* 29 (1962), σ. 518-519. – K. Latte, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 79 (1962), σ. 374-376. – M.I. Finley, *Cl. Rev.* XIV (1964), σ. 224-225. – Fritz Gschnitzer, *Anzeiger für die Altertumswissenschaft* 18 (1965), σ. 68-70. Βλ. και J. modrzejewski, "À propos des fondations en droit grec", *Revue*

II. Σχόλια

Η επιγραφή χωρίζεται σε δύο μέρη: Το πρώτο περιέχει τη δωρεά και τους όρους με τους οποίους έγινε (δόσις: στ. 1-38). Το δεύτερο περιλαμβάνει την απόφαση της Βουλής, το ψήφισμα, με το οποίο δέχεται τη δωρεά και θέτει τους όρους εκτέλεσής της (δόγμα: στ. 39-146).⁷⁷

α) δόσις (δωρεά, στ. 1-38)

Στο πρώτο μέρος, της δωρεάς, ο Αριστομένης (ο πρύτανης;) και η Ψύλλα, πιθανότατα σύζυγός του, προσφέρουν στην πόλη της Κέρκυρας από εξήντα αργυρές κορινθιακές μνες ο καθένας. Το ποσό αυτό των εκατόν είκοσι μνων θα χρησιμεύσει για τη μίσθωση καλλιτεχνών για τον εορτασμό των Διονυσίων στην Κέρκυρα, κάθε δεύτερο χρόνο. Η δωρεά του ζεύγους των Κερκυραίων γίνεται με μοναδικό σκοπό την τέλεση των Διονυσίων: «δίδωμι τῇ πόλει τῶν Κορκυραίων εἰς τὰν τῶν τεχνιτῶν μίσθωσιν τῶι Διονύσῳ» (στ. 3 κ.ε.). Η ίδια διατύπωση επαναλαμβάνεται στο δόγμα της πόλης: «ἔδωκαν τῇ πόλει καὶ τῶι Διονύσῳ εἰς τὰν τῶν τεχνιτῶν μίσθωσιν» (στ. 40-41). Ολόκληρο το κείμενο της δωρεάς χαρακτηρίζεται από τις τυπικές-νομικές φράσεις που επανέρχονται στην απόφαση της Βουλής. Η μορφή αυτή του κειμένου μάς βοηθά στην ερμηνεία της επιγραφής, διότι οι επαναλήψεις στη διατύπωση οφείλονται στην ύπαρξη μιας συγκεκριμένης νομικής λειτουργίας.⁷⁸ Ο σκοπός της δωρεάς θα ολοκληρωθεί μόνο όταν τεθεί σε εφαρμογή η βούληση των δωρητών, δηλ. η διοργάνωση των διονυσιακών αγώνων. Σε περίπτωση που οι κληρονόμοι του Αριστομένη και της Ψύλλας θελήσουν να διαπραγματευτούν εκ νέου τα δικαιώματά τους και προτείνουν διαφορετική χρήση του κεφαλαίου, τότε τα χρήματα της δωρεάς περιέρχονται στην πόλη και γίνονται δημόσια περιουσία. Έτσι, το κεφάλαιο παραμένει για πάντα συνδεδεμένο με τους σκοπούς του κληροδοτήματος. Το αντικείμενο της δωρεάς ορίζεται με ρή-

historique de droit français et étranger 41 (1963), σ. 82-92. Για τα προβλήματα της χρονολόγησης των επιγραφών, βλ. A.G. Woodhead, *Η μελέτη των Ελληνικών Επιγραφών*, μετάφραση Ε. Κουρίνου – Φ. Πίκουλα, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2009, σ. 109-131.

77. Η αρχαία ελληνική ορολογία δεν διακρίνει πάντοτε τη δωρεά από τη διαθήκη ή το κληροδότημα. Χρησιμοποιεί συνήθως τους ίδιους όρους: δόσις, δίδοναι, δωρεά. Σχετικά με αυτή την ειδική ορολογία, ιδίως όσον αφορά στις έννοιες του ιδρύματος και της δωρεάς, βλ. A. Mannzmann, *ό.π.*, σσ. 17-25. Βλ. και M. Guarducci, *Epigrafia Greca* III, Roma 1974, 250-251. – L. Migeotte, "La fondation d'Aristomènes et de Psylla à Corcyre: dispositions administratives et financières", *Studi Ellenistici* 24 (2010), σ. 63-69.

78. Βλ. Mannzmann, *ό.π.*, σ. 51 κ.ε.

τρα ως αναπαλλοτρίωτο. Μόνο στην περίπτωση που δεν εκπληρωθούν οι σκοποί του ιδρύματος οι δωρητές ανακτούν την πλήρη ιδιοκτησία του κεφαλαίου.

Τον προσδιορισμό της χρήσης ακολουθεί η περιγραφή της διαχείρισης του ποσού και της εκπλήρωσης του σκοπού της δωρεάς. Τη διαχείριση θα αναλάβει επιτροπή τριων ανδρών, που θα εκλέγονται από τη Βουλή: «ἐλέσθω δὲ ἡ βουλὰ ἑκαστάκις εἰς ἑνιαυτὸν τοὺς ἐκδανισοῦντας τὸ ἀργύριον ἄνδρας τρεῖς τοὺς δυνατωτάτους χρήμασιν» (στ. 8-10 και 43 κ.ε.). Ο πρώτος όρος των δωρητών είναι η εκλογή μιας τριμελούς διαχειριστικής επιτροπής που θα εγγυάται τη σωστή λειτουργία του ιδρύματος. Οι τρεις αυτοί εύποροι κερκυραίοι πολίτες έχουν το δικαίωμα επανεκλογής, ένα χρόνο μετά τον απολογισμό της πρώτης θητείας τους, από τη Βουλή ή την Εκκλησία του Δήμου, στις 24 του μήνα Μαχανέα (ενδέκατος μήνας του χρόνου).⁷⁹ Για την εκλογή της διαχειριστικής επιτροπής λαμβάνεται υπόψη η περιουσία των μελών και η ηλικία, χωρίς να απαιτούνται ιδιαίτερες γνώσεις.

Η τριμελής επιτροπή εγγυάται την εύρυθμη λειτουργία του κληροδοτήματος, επιβλέπει τη σωστή εκτέλεση της βούλησης των δωρητών και, τέλος, προνοεί για τη διαρκή ύπαρξη του ιδρύματος. Ο σκοπός του ιδρύματος προστατεύεται με νόμο, ο οποίος διατηρείται σε διαρκή ισχύ, αφού η απόφαση της πόλης προβλέπει ότι, όταν υπάρξει εκ νέου σχεδιασμός των νόμων, οι νομοφύλακες (θεσμοθέτες) οφείλουν να εντάξουν στο αναθεωρημένο κείμενο τις διατάξεις που αφορούν στη διοίκηση και τη διαχείριση των χρημάτων του κληροδοτήματος: «εἰ δέ κα δίορθωσις τῶν νόμων γίνηται, ταξάντων οἱ διορθωτῆρες εἰς τοὺς νόμους καθὼς κα δῆ τὸ ἀργύριον χειρίζεσθαι» (στ. 137-139).

Η δωρεά προβλέπει ότι οι θεατρικές παραστάσεις θα αρχίσουν, μόλις το αρχικό κεφάλαιο των εκατὸν εἰκοσι μνων γίνει, με την προσθήκη των τόκων, εκατὸν ογδόντα μνες. Θα πρέπει λοιπόν οι διαχειριστές να τοποθετήσουν, με την εποπτεία της Βουλής, το αρχικό κεφάλαιο με τόκο και όταν το αρχικό κεφάλαιο γίνει εκατὸν ογδόντα μνες, τότε η πόλη της Κέρκυρας θα στείλει αντιπροσώπους, για να μισθώσει καλλιτέχνες για τη διοργάνωση των Διονυσίων: «ὥς δέ καξί γένωνται τοκίζόμεναι μναῖ ἑκατὸν ὀγδοήκοντα καὶ ἐκδανεισθῶντι αἱ ἑκατὸν ὀγδοή-

79. τετάρτη ἐπὶ εἰκάδι, 24 του μηνός: εἰκάς είναι η εικοστή του μηνός. Επειδὴ οι τελευταίες δέκα ημέρες υπολογίζονταν αντίστροφα, από το τέλος του μήνα, και ορίζονταν είτε σύμφωνα με τον φθίνοντα μήνα είτε μετά την εικοστή ημέρα, η 24η είναι η ἐβδόμη φθίνοντος ἢ τετάρτη μετ' εἰκάδα. Για τους μήνες εκτός Αττικής στην αρχαιότητα και τα τοπικά ημερολόγια, βλ. A.E. Samuel, *Greek and Roman Chronology. Calendars and Yers in Classical Antiquity*, Beck's Verlag, München 1972, σ. 66-151. Εξαιρετική η μελέτη της Catherine Argyrocastritou-Hadzis, *KOPKYPAΪKA I. Le calendrier et les cultes. L'organisation tribale et politique. La prosopographie de Corcyre antique*, Athènes 2001, σ. 5-64.

κοντα μναῖ, παρελθόντος ἐνιαυτοῦ μετὰ τὸ ἐκδανισθῆναι τὰς ἑκατόν ὀγδοῖκοντα μναῖς ἀποστειλάτω ἡ πόλις κατὰ τὸν τοῦ ἀγνοηθέντος νόμον ἐπὶ τὰν τῶν τεχνιτῶν μίσθωσιν» (στ. 12-16 και 76-80).

β) δόγμα (ψήφισμα - απόφαση της Βουλής, στ. 39-146)

Το ψήφισμα της Βουλής ορίζει ότι ο εκδανεισμός θα γίνει με επιτόκιο δύο δραχμών το μήνα για κάθε μναῖ (στ. 53-54). Για να υπολογίσουμε τον χρόνο που θα χρειαστεί για να αυξηθεί το αρχικό κεφάλαιο σε 180 μνες, πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η κορινθιακή μναῖ υποδιαιρείται σε 50 στατήρες ή σε 150 δραχμές (1 κορινθιακός στατήρ = 3 δραχμές).⁸⁰

Το αρχικό ποσό τοκίζόμενο προς 16 τοις εκατό προσαυξάνεται την πρώτη χρονιά κατά 19, 30 μνες. Τη δεύτερη χρονιά γίνεται 161, 70 μνες και την τρίτη 187 μνες και 45 δραχμές, χωρίς να υπολογίσουμε ότι η χρονιά αυτή εκτείνεται, με την προσθήκη ενδιάμεσου μηνός, σε 13 μήνες.⁸¹ Χρειάζονται λοιπόν τρία χρόνια για να γίνει το αρχικό κεφάλαιο 180 μνες. Η τοποθέτηση των χρημάτων θα γίνει τον δωδέκατο μήνα του έτους, δηλαδή τον *Εὔκλειο* (στ. 48-51). Τον *Εὔκλειο* μήνα του επόμενου έτους οι επιμελητές του κληροδοτήματος θα εισπράξουν το κεφάλαιο μαζί με τους τόκους. Οι νέοι επιμελητές παραλαμβάνουν το καινούριο κεφάλαιο (τὸ ἀργύριον πᾶν) και το τοκίζουν εκ νέου τον επόμενο μήνα, δηλ. τον *Ἀρτεμίσιο* (στ. 55-62). Έτσι, στο τέλος του τρίτου έτους το ποσό γίνεται 187 μνες και 45 δραχμές. Ένα χρόνο μετά θα στείλουν θεωροὺς προς τους τε-

80. Οι 120 μνες αντιστοιχούν σε 18.000 δραχμές, ήτοι δύο τάλαντα. Βλ. John Melville Jones, *A Dictionary of Ancient Greek Coins*, Seaby, London 1986, σ. 4-5, 35-37, 144. – Colin M. Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins*, Methuen & Co Ltd, London 1976, σ. 85-88, 329-330. – του Ιδίου, *Greek Coins*, Harry N. Abrams, incorporated, New York 1982, σ. 17-18. – Otto Mørkholm, *Early Hellenistic Coinage: from the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336-188 B.C.)*, edited by Philip Grierson and Ulla Westermark, Cambridge University Press 1991, σ. 87 κ.ε.

81. Οι μήνες στην αρχαία Ελλάδα ήταν σεληνιακοί και υπολογίζονταν στη βάση της αλλαγής της σελήνης. Πρώτη του μήνα (νουμηνία) ήταν η ημέρα της εμφάνισης της νέας σελήνης. Επειδή όμως ο σεληνιακός μήνας αριθμούσε 29 ημέρες και 13 περίπου ώρες για πρακτικούς λόγους καθόρισαν τους μήνες εναλλάξ από 29 και 30 ημέρες (κοῖλοι και πλήρεις μήνες αντίστοιχα). Το αθηναϊκό έτος περιλάμβανε 12 μήνες. Για να διορθωθεί η διαφορά που παρατηρήθηκε στον αριθμό των ημερών του έτους καθιερώθηκε η ανά τριετία προσθήκη ενός 13ου μήνα (ἐμβόλιμος ή ἐμβολιμαῖος, ὅστερος ή δεύτερος), που αποτελείτο από 30 ημέρες. Το αντίστοιχο έτος είχε 384 ή 383 ημέρες αντί 354. Για πρακτικούς πάντως λόγους οι αρχαίοι Έλληνες υπολόγιζαν ότι το έτος αποτελείτο κατά μέσον όρο από 360 ημέρες. Οι μήνες έπαιρναν το όνομά τους από την κυριότερη ή την παλαιότερη εορτή που τελούνταν στη διάρκειά τους.

χνίτες για τη μίσθωση των καλλιτεχνών. Ως εκ τούτου, τα πρώτα Διονύσια θα γιορταστούν στην Κέρκυρα δύο χρόνια μετά την επίτευξη του ποσού των 180 μυνών⁸², όταν δηλαδή το ποσό της δωρεάς θα ανέλθει στις 252 μνες και 4 δραχμές. Από το ποσό αυτό, και πιο συγκεκριμένα, από τοῦ τόκου τῶν τριῶν ταλάντων, θα πληρωθούν οι καλλιτέχνες 50 μνες, συν τα σιτηρέςια, 5 περίπου μνες. Έτσι το κεφάλαιο θα μειωθεί κατά 55 περίπου μνες. Το νέο κεφάλαιο θα τοποθετηθεί και πάλι προς 16 τοις εκατό και θα γίνει εκ νέου 197 περίπου μνες και την επόμενη χρονιά 227,55 μνες. Αμέσως μετά η Βουλή των Κερκυραίων θα μισθώσει πάλι καλλιτέχνες και θα πληρώσει για δεύτερη φορά 55 μνες. Τα δύο χρόνια που θα μεσολαβήσουν θα επιτρέψουν και πάλι στο αρχικό κεφάλαιο να αυξηθεί και έτσι επιτυγχάνεται για πάντα η χρηματοδότηση των θεατρικών παραστάσεων στην Κέρκυρα. Οι δωρητές δεν μπόρεσαν βέβαια να προβλέψουν την πιθανή πτώση των επιτοκίων, καθώς και την αύξηση των απαιτήσεων εκ μέρους των καλλιτεχνών.⁸³

Σχετικά με την αμοιβή των καλλιτεχνών το κερκυραϊκό κείμενο ορίζει το γενικό ποσό των πενήντα μινῶν συν τα έξοδα διατροφής: «ἀγέτω δὲ ἀπὸ Κορινθίαν μινῶν πεντήκοντα ἀπὸ τοῦ τόκου τῶν τριῶν ταλάντων μισθούμενα ἀθλητὰς τρεῖς, τραγωιδοὺς τρεῖς, κ<ω>μωιδοὺς τρεῖς καὶ τὰ λοιπὰ ποιοῦντων πάντα οἱ ἑκαστάκις ἔοντες ἄρχοντες καθὼς ὁ τοῦ ἀγωνοθέτα νόμος τάσσει· διδόνθω δὲ καὶ τὰ σιτηρέςια τοῖς τεχνίταις τὰ ἔννομα ἀπὸ τοῦ τόκου χωρὶς τῶν πεντήκοντα μινῶν» (στ. 19-25 και 83-89). Δυστυχώς η δωρεά δεν διευκρινίζει, αν όλοι οι καλλιτέχνες κερδίζουν ακριβώς το ίδιο ποσό. Οι πληροφορίες μας για τον μισθό των ηθοποιών δεν είναι πολλές. Σημαντικές πληροφορίες μας δίνει το επιγραφικό κείμενο IG XII 9, 207 από την Εύβοια, που δυστυχώς σώζεται σε κακή κατάσταση. Το κείμενο αυτό είναι των ετών 294-288 π.Χ., εκατό περίπου χρόνια πα-

82. Είναι γνωστό ότι οι Κερκυραίοι άρχιζαν το έτος από την εαρινή ισημερία. Ο Άρτεμίσιος μήνας είναι ο πρώτος του έτους και αντιστοιχεί εν μέρει με τον αττικό μήνα Έλαφηβολιών (βλ. Θουκυδ. 5, 19). Ο ενδέκατος μήνας Μαχαυνός αντιστοιχεί στον αττικό Γαμηλιώνα, ενώ ο δωδέκατος Εὐκλείος αντιστοιχεί στον Άνθεστηριώνα. Ο Μουστοξύδης (ό.π., σ. 173) υπολόγισε ότι το αρχικό κεφάλαιο θα γίνει 180 μνες σε δύο χρόνια. Νόμισε ότι το επιτόκιο ήταν 24 τοις εκατό γιατί υπολόγισε ότι η κορινθιακή μνα ισοδυναμεί με 100 δραχμές. Σωστά ο Léopold Migeotte, στο άρθρο του "La fondation d'Aristomènes et de Psylla à Corcyre: dispositions administratives et financières", ό.π., σ. 63-69, διόρθωσε τους υπολογισμούς των R. Dareste, B. Haussoullier και Th. Reinach, *Recueil des Inscriptions Juridiques Grecques*, ό.π., σ. 139-141.

83. Στην Αθήνα του 4ου αι. π.Χ. ξοδεύονταν περίπου έξι τάλαντα για τα έν άσσει Διονύσια (πρβλ. Λυσίας, XXI, 1-4 και XIX, 42). Βλ. και H.C. Baldry, *Το τραγικό θέατρο στην Αρχαία Ελλάδα*, μετάφραση Γ. Χριστοδούλου - Λ. Χατζηκώστα, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1981, σ. 52-56.

λαιότερο από το κερκυραϊκό. Στο κείμενο της Εύβοιας ο ηθοποιός της τραγωδίας κέρδιζε εκατό δραχμές, ο ηθοποιός της κωμωδίας τετρακόσιες, ενώ ο αυλητής κέρδιζε έξι φορές περισσότερα από τους ηθοποιούς της τραγωδίας. Γνωρίζουμε, επίσης, ότι συνήθως ο πρωταγωνιστής κέρδιζε πολύ περισσότερα από τον δευτεραγωνιστή και, προπάντων, από τον τριταγωνιστή.⁸⁴ Στα τέλη του 3ου αιώνα ο μισθός του πρωταγωνιστή ανερχόταν, περίπου, σε 200 δραχμές για μια παράσταση στην Επίδαυρο.⁸⁵

Το κείμενο της επιγραφής περιγράφει τις υποχρεώσεις των καλλιτεχνών, προβλέπει το πρόστιμο που πρέπει να πληρώσουν σε περίπτωση που δεν θα τηρήσουν τις υποχρεώσεις τους, αλλά δεν καθορίζει τη συγκεκριμένη για τον καθένα αμοιβή. Αυτή ήταν η τακτική που ακολουθούσαν οι πόλεις, όταν υπέγραφαν συμβόλαια με τους θιάσους για τις θεατρικές παραστάσεις.⁸⁶ Πάντως, το ποσό των 50 μνων, δηλ. 7.500 δραχμών, θεωρείται ικανοποιητικό για την αμοιβή των καλλιτεχνών.

Σχετικά με τα έξοδα διατροφής των καλλιτεχνών το κείμενό μας αναφέρει ότι πρέπει να τους καταβληθούν τα νόμιμα, σύμφωνα με τον νόμο του αγωνοθέτη, χωρίς άλλες λεπτομέρειες (στ. 23-24, 87-88). Δεν διευκρινίζει ούτε σε ποιο ποσό ανέρχεται η ημερήσια αποζημίωση ούτε για πόσες μέρες θα καταβάλλονται τα σιτηρέσια. Υποθέτουμε ότι η διάρκεια των *Διονυσίων* στην Κέρκυρα θα ήταν τουλάχιστον πέντε-έξι ημέρες και ότι ο κάθε καλλιτέχνης θα έπαιρνε ημερήσια αποζημίωση 2 δραχμές, συν τα έξοδα μετακίνησης. Τα σιτηρέσια των ηθοποιών του κειμένου της Εύβοιας ανέρχονται σε εννέα οβολούς την ημέρα, για πέντε ημέρες, ποσό ικανοποιητικό. Για τους χοροδιδασκάλους (σκηνοθέτες) η χορήγηση ήταν για δέκα ημέρες.⁸⁷

Αν υπάρξει αδυναμία εκπλήρωσης του σκοπού της δωρεάς, αν υπάρξει ματαίωση ή παρακώλυση του σκοπού, τότε ορίζεται ως ποινική ρήτρα να επιστραφούν τα χρήματα της δωρεάς στους δωρητές ή στους νόμιμους κληρονόμους τους (στ. 29-37).

Η βασική περίπτωση αντικειμενικής αδυναμίας για την παρεμπόδιση των θεατρικών αγώνων είναι ο πόλεμος: «εἰ δέ τι ἄδύνατον γένοιτο διὰ πόλεμον καὶ μὴ ἀποστείλῃ ἡ πόλις ἐπὶ τοὺς τεχνίτας ἢ μὴ παραγένοιτο οἱ τεχνῖται ἢ λίπῃ

84. Δημοσθένης, *Περὶ τοῦ στεφάνου*, 262. Βλ. και Θ.Γ. Παππάς, *Ο φιλόλογος Αριστοφάνης*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, σ. 48-49. – Brigitte Le Guen, *Les associations de technites dionysiaques à l'époque hellénistique*, vol. 2, Nancy 2001, σ. 71-73.

85. Για τον μισθό των ηθοποιών στην αρχαία Ελλάδα, βλ. P. Ghiron-Bistagne, *Recherches sur les acteurs dans la Grèce antique*, Paris 1976, σ. 179-191.

86. Βλ. Αισχίνης, *Περὶ παραπροσβείας*, 19.

87. *IG* XII 9, 207.

τις τὸν ἀγῶνα, ἐκδανιζέσθω καὶ τὸ λειψθὲν ἀργύριον πᾶν καὶ ὑπαρχέτω τοκιζόμενον εἰς τὰν τῶν τεχνιτῶν μίσθωσιν» (στ. 25-29 καὶ 132-137). Ο πόλεμος μπορεί να εμποδίσει την πόλη να στείλει αντιπροσώπους να υπογράψουν σύμβαση με τους διονυσιακούς τεχνίτες και να αποτρέψει, επίσης, τους καλλιτέχνες να έλθουν στην Κέρκυρα. Στην περίπτωση αυτή μισθός και σιτηρέσια προστίθενται στο υπάρχον κεφάλαιο, ώστε να χρησιμοποιηθεί αργότερα, όταν καταστεί δυνατή η τέλεση των διονυσιακών εορτών. Άν οι κληρονόμοι του Αριστομένη ή της Ψύλλας προσπαθήσουν να χρησιμοποιήσουν τη δωρεά για άλλο σκοπό, τότε να αφαιρείται από τους δωρητές ή τους κληρονόμους και το κεφάλαιο και τα πρόστιμα (στ. 125-130). Τα χρήματα να περιέρχονται στον δήμο, ο οποίος θα πρέπει να τηρεί τους όρους του κληροδοτήματος. Τόσο οι δωρητές όσο και οι κληρονόμοι δεν μπορούν να ανακτήσουν την πλήρη ιδιοκτησία του κεφαλαίου. Ούτε και ο δήμος μπορεί να διαχειρίζεται διαφορετικά το κεφάλαιο, αλλά πάντοτε πρέπει να υπηρετεί τη βούληση των δωρητών, σχετικά με τη χρήση των χρημάτων. Οι θεατρικές παραστάσεις αποτελούν τον ουσιαστικό λόγο ύπαρξης του κληροδοτήματος.

Η απόφαση της Βουλής επιβεβαιώνει και πιστοποιεί τη δωρεά. Το σώμα αρχίζει με τις εκτελεστικές διατάξεις. Ορίζει τον τρόπο διορισμού της τριμελούς επιτροπής που θα είναι επιφορτισμένη με τη διαχείριση του ποσού της δωρεάς. Τυχόν παράβαση των διατάξεων εκ μέρους της επιτροπής είναι κολάσιμη και επιφέρει πρόστιμο που θα είναι διπλάσιο του ποσού που υπεξαίρεθήκε (στ. 66-76). Στη συνέχεια, η απόφαση της Βουλής καθορίζει πώς και πότε θα γίνεται η μίσθωση των καλλιτεχνών, σύμφωνα με τον νόμο του αγνοοθέτη,⁸⁸ καθώς και πώς θα αποδίδονται οι λογαριασμοί: προβλέπονται, επίσης, τα πρόστιμα και οι άλλες χρηματικές ποινές σε περίπτωση μη απόδοσης σωστών λογαριασμών (στ. 100). Ακολουθεί ποινική διάταξη κατά παντός υπευθύνου που θα συντελέσει στη ματαίωση του σκοπού της δωρεάς. Αυτός που θα προτείνει διαφορετική χρήση του δωρηθέντος ποσού, καθώς και ο καταχραστής, θα πληρώσουν πρόστιμο εξήντα μνών και στο διπλάσιο το ποσό της κατάχρησης (στ. 109-113). Η αγωγή κατά των υπευθύνων και η εκτέλεση της απόφασης ανατίθεται στον πρόεδρο της Εκκλησίας του Δήμου, αλλά και σε οποιονδήποτε άλλον επιθυμεί να εγείρει ανάλογη αγωγή (στ. 113-119).⁸⁹

88. Για τον θεσμό του αγνοοθέτη βλ. A. Pickard-Cambridge, *The Dramatic Festivals of Athens*, 2η έκδοση, αναθεωρημένη από τους J. Gould – D.M. Lewis, Oxford 1968 (επανάδοση 1991), σ. 58, 74-75, 91-93.

89. Γνωρίζουμε ότι στην Κέρκυρα οι πρόβουλοι αποτελούσαν ένα συμβούλιο που υπέβαλλε προτάσεις και σχέδια νόμων στην Εκκλησία του Δήμου. Οι πρόβουλοι συνεργάζονταν με την εκτελεστική επιτροπή της Βουλής, τους προδίκους. Επιπλέον, ο πρόεδρος των προβούλων, ο προστάτας (στ. 116-117), ήταν ο πρόεδρος της εκκλησίας του δήμου (βλ. IG IX

Ακολουθούν οι ποινικές διατάξεις που κατοχυρώνουν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των χορηγών-δωρητών Αριστομένη και Ψύλλας ή των κληρονόμων τους. Αν κάποιος απ' αυτούς προτείνει να χρησιμοποιηθούν τα χρήματα για αλλότριο σκοπό, που δεν έχει καμιά σχέση με τη διοργάνωση των θεατρικών παραστάσεων, τότε τα πρόστιμα και τα χρήματα της δωρεάς θα περιέρχονται στον Δήμο της Κέρκυρας για μελλοντική μίσθωση καλλιτεχνών. Το ίδιο θα συμβαίνει και όταν υπάρχει άλλη αδυναμία στην εκπλήρωση του σκοπού της δωρεάς. Τέλος, προβλέπεται να συμπεριληφθεί στις καινούριες διατάξεις, όταν γίνει εκ νέου καταγραφή των νόμων, ο τρόπος με τον οποίο πρέπει να γίνεται η διαχείριση των χρημάτων της δωρεάς. Εγγύηση για την απόφαση της Βουλής και τη δωρεά αποτελεί η αναγραφή του ψήφισματος σε πέτρινη στήλη και η δημοσιοποίησή του.

III. Συμπεράσματα

Το κερκυραϊκό κείμενο είναι από τα πιο ενδιαφέροντα από πολλές απόψεις. Από νομική άποψη είναι άρτιο και μας πληροφορεί για τις ιδιωτικές δωρεές στην αρχαία Ελλάδα. Από πολιτισμική, όμως, άποψη είναι περισσότερο ενδιαφέρον, γιατί μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες για την καλλιτεχνική ζωή της ελληνιστικής εποχής στην Κέρκυρα.

Η Κέρκυρα, όπως είναι γνωστό, γνώρισε, από τον 6ο αι. π.Χ., ιδιαίτερη οικονομική ακμή χάρη στις σημαντικές εμπορικές της σχέσεις. Έκοψε δικό της νόμισμα και απέκτησε από νωρίς ισχυρό στόλο. Η οικονομική ανάπτυξη σε συνδυασμό με τη γεωγραφική θέση του νησιού (*καλῶς παράπλου κείται*, Θουκυδίδης I, 36), ευνόησαν την καλλιέργεια των τεχνών και τη διοργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων. Πώς θα μπορούσε άλλωστε η Κέρκυρα να μείνει έξω από την καλλιτεχνική άνθηση της υπόλοιπης Ελλάδας;

Ωστόσο οι πληροφορίες που έχουμε για την πολιτιστική κατάσταση της αρχαίας Κέρκυρας είναι πενιχρές. Δεν μας έχει διασωθεί κανένα αξιόλογο οικοδό-

1, 682). Το κείμενό μας αντανακλά ένα περίεργο μεικτό σύστημα διακυβέρνησης του νησιού, όπου βλέπουμε να συνυπάρχουν δημοκρατικοί και ολιγαρχικοί θεσμοί. Αυτό οφείλεται στις διαδοχικές αλλαγές από το ολιγαρχικό στο δημοκρατικό πολίτευμα και ταξανάλιν, που γνώρισε η Κέρκυρα τον 4ο αι. π.Χ. Οι ιδεολογικές αυτές μεταστροφές επηρέασαν έντονα τον τρόπο διακυβέρνησης και έδωσαν τελικά τη θέση τους σε ένα μείγμα δημοκρατικού και ολιγαρχικού πολιτεύματος. Για τη φυλετική και πολιτική οργάνωση της Κέρκυρας και της Κορίνθου βλ. C. Argyrocastritou-Hadzis, *ΚΟΡΚΥΡΑΪΚΑ*, ό.π., σ. 77-138. Ειδικότερα, για τις φυλετικές υποδιαιρέσεις, τη Βουλή και τους προβούλους, βλ. σ. 123-138. Για τον ρόλο της Βουλής και της συμμετοχής των πολιτών, P. Hamon, "Le Conseil et la participation des citoyens: les mutations de la basse époque hellénistique", στο P. Fröhlich – Chr. Müller (eds), *Citoyenneté et participation à la basse époque hellénistique*, Genève 2005, σ. 121-144.

μημα της κλασικής εποχής, ούτε άλλα σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα, φιλολογικά κείμενα ή άλλες μαρτυρίες που να πιστοποιούν την ύπαρξη συγκεκριμένων καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων.

Από τον τομέα της αρχιτεκτονικής και της γλυπτικής σώζονται ελάχιστα μνημεία, όπως το δυτικό αέτωμα του περίπτερου δωρικού ναού της Άρτεμης, όπου παριστάνεται μετωπικά η τερατόμορφη Γοργώ (585-580 π.Χ.). Εκτός από το ιερό της Άρτεμης υπήρχαν στο νησί και άλλοι ναοί και κέντρα λατρείας, όπως το Ηραίο, τα ιερά του Απόλλωνα και του Διονύσου (Θουκυδίδης, ΙΙΙ, 81, 5). Η θέση του ιερού του Διονύσου είναι άγνωστη. Όμως ένα υστεροαρχαϊκό αέτωμα (500 π.Χ.), με παράσταση διονυσιακού συμποσίου, που βρέθηκε στην περιοχή του σημερινού Φιγαρέτο, επιτρέπει στους αρχαιολόγους να υποθέσουν ότι εκεί κοντά θα υπήρχε ο ναός του θεού του θεάτρου.⁹⁰ Η παρουσία της λατρείας του Διονύσου επιβεβαιώνεται ακόμα πειστικότερα από την ύπαρξη πολλών νομισμάτων του 4ου, 3ου και 2ου αι. π.Χ., που απεικονίζουν τον θεό Διόνυσο πάνω σε πάνθηρα, κρατώντας θύρσο, και στην πίσω όψη σάτυρο όρθιο που αδειάζει αμφορέα σε κύπελλο. Άλλα πάλι νομίσματα της ίδιας εποχής απεικονίζουν κεφαλή νεαρού Διονύσου στεφανωμένη με κισσό και στην πίσω όψη αμφορέα με σταμπί σταφύλια.

Η συγκεκριμένη επιγραφή (IG IX 1², 798) μαρτυρεί την ύπαρξη διονυσιακών αγώνων στο νησί και μας πληροφορεί για τις συνθήκες εργασίας και τους όρους των συμβολαίων που υπέγραφαν οι πόλεις της εποχής με τους διονυσιακούς τεχνίτες. Βλέπουμε ότι την εποχή αυτή μεταξύ της πόλης και των καλλιτεχνών υπάρχει ενδιάμεσος *impressario*, ο *εργολάβος*, που αναλαμβάνει να «κλείσει» το συμβόλαιο και στη συνέχεια έχει καθήκον να επιβλέψει την τήρηση των όρων της σύμβασης. Ο *αγωνοθέτης*, για τον οποίο γίνεται λόγος στο κείμενο, είναι ο υπεύθυνος κρατικός υπάλληλος που είχε την ευθύνη των θεατρικών αγώνων. Ο θεσμός του *αγωνοθέτη* εμφανίστηκε στην Αθήνα περίπου το 315 π.Χ. Εφαρμόστηκε από τον Δημήτριο Φαληρέα, όταν διαπίστωσε ότι τα έξοδα της χορηγίας ήταν δυσβάσταχτα.⁹¹

Από τους διονυσιακούς τεχνίτες στο κερκυραϊκό κείμενο αναφέρονται οι *αὐληταί*, που ήταν επαγγελματίες μουσικοί, οι *τραγωδοί* και οι *κωμωδοί*. Αρχικά οι δύο λέξεις σημαίνουν τον «άδοντα ωδὰς τράγων» και τον «συμμετέχοντα στον όμιλο των κωμαστών». Αργότερα, η σημασία περιορίστηκε στους τραγικούς και κωμικούς ποιητές και στους τραγικούς και κωμικούς υποκριτές. Ο όρος

90. Α. Χωρέμης, «Αρχαϊκόν αέτωμα εκ Κερκύρας», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα ἐξ Ἀθηνών* VII (1974), σ. 183-186.

91. Βλ. Α. Pickard-Cambridge, *The Dramatic Festivals of Athens*, 2η έκδοση, αναθεωρημένη από τους J. Gould – D.M. Lewis, Oxford 1968, σ. 91-93.

ὑποκριτῆς δηλώνει περισσότερο τον ηθοποιό που αγωνίζεται σε θεατρικά έργα τα οποία παρουσιάζονται για πρώτη φορά, ενώ οι τραγωδοὶ και οι κωμωδοὶ εἶναι οι πρωταγωνιστές και οι σκηνοθέτες σε έργα παλαιότερα που διδάσκονται σε επανάληψη.

Το κληροδότημα των δύο Κερκυραίων αποτελεί επιπλέον μαρτυρία για τις παραστάσεις ἔξω από την Αθήνα.⁹² Οι λεπτομέρειες της δωρεάς τονίζουν τη σημασία που φαίνεται να είχαν οι δραματικοὶ αγῶνες την εποχή αυτή στην Κέρκυρα. Οι καλλιτέχνες ἔχουν περισσότερες υποχρεώσεις παρά προνόμια. Η παράγραφος η σχετική με τα προνόμια εἶναι ενδεικτική. Από άλλες πηγές γνωρίζουμε ὅτι σε πολλοὺς ηθοποιούς που δεν τήρησαν τους ὅρους του συμβολαίου επιβλήθηκαν αυστηρά πρόστιμα (IG IV², 100· IG XII 9, 207).

Με τη δωρεά του Αριστομένη και της Ψύλλας επιχειρεῖται η αναβίωση των διονυσιακῶν εορτῶν στην Κέρκυρα. Φαίνεται πως η πόλη δεν μπορούσε να χρηματοδοτεῖ από μόνη της τις πολυδάπανες αυτές εκδηλώσεις· ούτε θα υπήρχαν πάντοτε πρόθυμοι χορηγοὶ να καλύψουν τις δαπάνες. Η πόλη της Κέρκυρας θα εἶχε σίγουρα οικονομικά αλλά και άλλα προβλήματα, ιδίως μετά την κατοχή από τις δυνάμεις του Αγαθοκλή, του Δημητρίου του Πολιορκητῆ και του Πύρρου (281 π.Χ.). Το ἴδιο θα συνέβαινε και μετά την κατάκτηση του νησιού από τους Ρωμαίους (229 π.Χ.). Υπήρχαν ὅμως πλούσιοι πολῖτες, ἀκόμη και γυναῖκες με προσωπική περιουσία, πρόθυμοι να δωρίσουν την περιουσία τους στην πόλη για καλλιτεχνικούς σκοπούς, ὅπως στην περίπτωσή μας, για τη διοργάνωση των διονυσιακῶν αγῶνων.

Η επιγραφή τοποθετεῖται, ὅπως εἶπαμε, στις αρχές του 2ου αι π.Χ. Από την εποχή αυτή διασώθηκαν αρκετά κερκυραϊκά νομίσματα, στα οποία απεικονίζεται συνήθως η πρῶρα πλοῖου, επάνω το ὄνομα του πρύτανη, ὡς ἐπώνυμο ἀρχοντα, και η αναγραφή ΝΙΚΑ ἢ ΚΟΡΚΥΡΑ.⁹³ Η επανάληψη αυτή τονίζει ἴσως τις

92. Επιγραφικὸ ὑλικὸ για παραστάσεις ἔξω από την Αθήνα ὑπάρχει στον Α. Brinck, *De choregia quaestiones epigraphiae*, Kiel 1906. – B.D. Meritt, "Greek Inscriptions", στο *Hesperia* 7 (1938), σ. 77-160. – L. Moretti, *Iscrizioni agonistiche greche*, Roma 1953. – H.-J. Mette, *Urkunden dramatischer Aufführungen in Griechenland*, Berlin / New York 1977. – Α. Chaniotis, "Sich selbst feiern? Städtische Feste des Hellenismus im Spannungsfeld von Religion und Politik", στο M. Wörrle und P. Zanker (hrsg.), *Stadt und Bürgerbild im Hellenismus*, Beck, Vestigia 47, München 1993, σ. 147-172. – Brigitte Le Guen, *Les associations de technites dionysiaques à l'époque hellénistique*, 2 vol., Nancy / Paris 2001. – Sophia Aneziri, *Die Vereine der dionysischen Techniten im Kontext der hellenistischen Gesellschaft*, Stuttgart 2003. – P. Willson, *The Greek Theatre and Festivals*, Oxford 2007. – D. Summa, "Un concours de drames «anciens» à Athènes", *Revue des Études Grecques* 121 (2008), σ. 479-496.

93. Άλλα χαρακτηριστικά ὀνόματα πλοίων που συναντούμε στις επιγραφές εἶναι: Ἀγε-

νίκες των κερκυραϊκών πλοίων στους ναυτικούς αγώνες προς τιμήν του Ποσειδώνα, του Απόλλωνα και του Διονύσου.⁹⁴

Φαίνεται ότι ο αθλητισμός κατείχε ιδιαίτερη θέση στη ζωή των Κερκυραίων αυτής της εποχής. Ο Παυσανίας (VI 9) μας πληροφορεί ότι η Κέρκυρα έχει να επιδείξει αρκετούς νικητές στους πανελλήνιους αγώνες, όπως στην πυγμαχία και στον δρόμο ταχύτητας. Γνωρίζουμε επίσης ότι στην Κέρκυρα διοργανώνονταν ομαδικά αγωνίσματα κωπηλασίας (νεῶν ἄμιλλα). Στο πνεύμα αυτό της αγωνιστικής διάθεσης εντάσσεται και η διοργάνωση από την πόλη, με τη βοήθεια γενναϊόδωρων ευεργετών, μουσικών αγώνων, χορευτικών εκδηλώσεων και θεατρικών παραστάσεων.⁹⁵

Οι δωρητές Αριστομένης και Ψύλλα αποδεικνύονται με την πράξη τους γενναϊόδωροι. Και είναι γνωστό ότι η ευεργεσία περιποιεί περισσή τιμή στον ευεργέτη.⁹⁶ Οι θεσμοί των ευεργετών και των δωρητών γνώρισαν ιδιαίτερη άνθηση κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή, τότε που ο κλονισμός των ηθικών αξιών ωθούσε τους ενάρετους πλουσίους να βρουν άλλους τρόπους, όπως η δωρεά, για να τους ενθυμούνται οι επερχόμενες γενεές.

Περίληψη / Résumé

Στο μελέτημα αυτό επιχειρείται η αποκατάσταση, μετάφραση και σχολιασμός ενός επιγραφικού κειμένου από την αρχαία Κέρκυρα (IG IX 1², 798). Το κείμενο της επιγραφής αποτελεί τεκμήριο για το γεγονός των θεατρικών παραστάσεων στην Κέρκυρα των αρχών του δευτέρου αι. π.Χ. και μαρτυρία για τις παραστάσεις έξω από την Αθήνα. Πρόκειται για δωρεά δύο Κερκυραίων, του Αριστομένη και της Ψύλλας, οι οποίοι προσφέρουν στην πόλη της Κέρκυρας εκατόν είκοσι αργυρές μνες. Το ποσό θα χρησιμεύσει για τη μίσθωση καλλιτεχνών για

μόνα, Ἀλλά, Ἐλευθερία, Εὐκλεία, Εὐνομία, Θήρα, Κόρυρα, Κύπρις, Κῶμος, Λαονίκα, Νεότης, Νίκα, Παλλάς, Πρώτα, Σώτειρα, Φάμα, Φωσφόρος.

94. Γνωρίζουμε επίσης ότι στην Κέρκυρα γιορτάζονταν τα Εὐκλεία, προς τιμήν της Αρτέμιδος. Για την ταύτιση και τον χαρακτήρα των Εὐκλείων, καθώς και την έκδοση της συγκεκριμένης επιγραφής βλ. C. Argyrocastritou-Hadzis, *ΚΟΡΚΥΡΑΪΚΑ*, ό.π., σσ. 65-73. Η ανάλυψη της επιγραφής έγινε από τον Γ. Δοντά, *ΑΔ XIX* (1964), *Χρονικά*, σ. 625, φωτ. 365.

95. Βλ. Θ.Γ. Παππάς, «Κερκυραίοι ολυμπιονίκες στην αρχαιότητα», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας*, 25 (2003), σ. 9-34.

96. Ph. Gauthier, *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs*, Paris 1985· Θ.Γ. Παππάς – Σοφία Μπρισένιου, «Ελληνικός Ευεργετισμός και Κέρκυρα», *Νέα Παιδεία* 134 (2010), σ. 13-27.

τον εορτασμό των Διονυσίων στην Κέρκυρα, κάθε δεύτερο χρόνο. Το κερκυραϊκό κείμενο, που μεταφράζεται για πρώτη φορά στη νεοελληνική γλώσσα, είναι από τα πλέον ενδιαφέροντα από πολλές απόψεις. Από νομική άποψη είναι άρτιο και μας πληροφορεί για τις ιδιωτικές δωρεές στην αρχαία Ελλάδα. Από πολιτισμική άποψη είναι περισσότερο ενδιαφέρον, γιατί μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες για την καλλιτεχνική ζωή της ελληνιστικής εποχής στην Κέρκυρα. Η επιγραφή μαρτυρεί την ύπαρξη διονυσιακών αγώνων στο νησί και μας πληροφορεί για τις συνθήκες εργασίας και τους όρους των συμβολαίων που υπέγραψαν οι πόλεις της εποχής με τους διονυσιακούς τεχνίτες.

L'inscription de Corcyre (Corfou) est un texte du début du 2e siècle av. J.-C., dont l'original est perdu. Ce document comprend deux actes distincts: la donation et le décret organique du Conseil. Dans la donation proprement dite Aristomène et sa femme Psylla font un don à la ville de Corfou de 120 mines d'argent de Corinthe –60 mines chacun– pour l'engagement d'artistes en l'honneur de Dionysos. La célébration des Dionysies aura lieu tous les deux ans. Les représentations théâtrales commenceront lorsque le capital sera élevé, après placement à intérêts, à 180 mines d'argent de Corinthe. En ce moment, la ville, suivant la loi sur les fonctions de l'*agonothète*, envera engager des artistes, à moins d'impossibilité résultant d'une guerre. Dans ce cas-là l'ajournement sera voté par le Conseil et l'Assemblée du Peuple. La ville engagera pour cette célébration chaque fois trois joueurs de flûte, trois tragédiens (acteurs de tragédie) et trois comédiens (acteurs de comédie). La somme destinée à la rémunération des artistes est fixée à 50 mines d'argent de Corinthe, prises sur l'intérêt de 180 mines, plus les frais d'entretien. En cas d'impossibilité résultant d'une guerre, et si la ville n'engage pas d'artistes, ou si les artistes ne se présentent pas, l'argent non employé sera placé à intérêt avec le reste pour l'engagement futur des artistes. Si la ville de Corfou manque à son engagement, le capital fera retour à Aristomène et à Psylla, ou à leurs ayants droit. L'acte a lieu devant trois témoins et il est irrévocable. Le décret organique du Conseil règle par la suite tous les détails de l'exécution: monde de désignation des commissaires chargés du placement du capital, le taux de placement, la transmission des fonds de commissaires à commissaires, les amendes prévues au cas où les commissaires n'exécuteraient pas tout ce qui est écrit. Les Commissaires et l'*agonothète* rendent leurs comptes au Conseil. Il est défendu d'affecter à un autre usage le capital, sous peine d'amende. Les représentations théâtrales sont la condition *sine qua non* de la donation d'Aristomène et de Psylla.

Ο ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΩΝ ΚΥΘΗΡΩΝ ΣΤΟΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟ ΠΟΛΕΜΟ

Ανδρομάχη Φ. Μπάτζιου

Τα Κύθηρα, «νησος ἐδλίμενος», κατά τον Στράβωνα,¹ ευρισκόμενα σε κομβικό σημείο των θαλάσσιων οδών μεταξύ Κρητικού πελάγους και Μεσογείου,² είχαν αξιοποιηθεί τόσο κατά τους προϊστορικούς χρόνους από τους Μινώιτες, οι οποίοι, συγχρόνως, εξασφάλιζαν μέσω αυτών την πρόσβασή τους στα κοιτάσματα μετάλλων της Λακωνικής,³ όσο και από τους Φοίνικες, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν το νησί ως σταθμό εμπορίου πορφύρας.⁴

Από τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ. και ειδικότερα μετά τη μάχη της Θυρέας

* Ευχαριστώ θερμά την ομότιμη καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Άννα Ραμού-Χαψιάδη για τις εξαιρετικά κρίσιμες υποδείξεις της στην τελική διαμόρφωση του κειμένου της παρούσης εργασίας.

1. Στράβ. 8. 5. 1. 30. Για τη σημασία των Κυθήρων ως λιμανιού, βλ. J.N. Goldstream – G.L. Huxley, *Kythera: Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens*, εκδ. Faber & Faber, London 1972, σ. 31-33.

2. Βλ. Θουκ. 4. 53. 2-3: «τὰ δὲ Κύθηρα νῆσός ἐστιν, ἐπείκειται δὲ τῇ Λακωνικῇ κατὰ Μαλέαν ... ἦν γὰρ αὐτοῖς τῶν τε ἀπ' Αἰγύπτου καὶ Λιβύης ὀλκάδων προσβολή, καὶ ληστὰι ἅμα τὴν Λακωνικὴν ἦσσαν ἐλύπονεν ἐκ θαλάσσης, ἥπερ μόνον οἶόν τε ἦν κακουργεῖσθαι· πᾶσα γὰρ ἀνέχει πρὸς τὸ Σικελικὸν καὶ Κρητικὸν πέλαγος».

3. Η Λακωνική αναφέρεται στην αρχαία γραμματεία ως περιοχή πλούσια σε κοιτάσματα μετάλλων. Φημισμένος στην αρχαιότητα ήταν ο κροκεάτης λίθος ή *lapis Lacedaimonius*. Σχετικά βλ. Παυσ. 3. 21. 4. – Plin., N.H. 36. 11. 55. Για το θέμα της πρόσβασης των Μινωιτών στα κοιτάσματα μετάλλων της Λακωνικής, βλ. ενδεικτικά A. Chalkioti – V. Ivrou, "Maritime Interactions in SW Aegean during the Bronze Age", στο: *SOMA 2005. Proceedings of the IX Symposium on Mediterranean Archaeology, Chieti (Italy), 24-26 February 2005* (επιμέλεια O. Menozzi – M.L. Di Marzio – D. Fossataro), *BAR International Series* 1739, Oxford 2008, σ. 210-211, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

4. Ας σημειωθεί η αναφορά του Αριστοτέλη (Στέφ. Βυζ., *Ἐθν.* 391, 13-14) στην ονομασία του νησιού «Πορφύρουσα διὰ τὸ κάλλος τῶν περὶ αὐτὴν πορφυρῶν». Πρβλ. Plin., N.H. 4. 12. 56: *Cythera cum oppido, antea Porphyris appellata*. Για το εμπόριο της πορφύρας από τους Φοίνικες, αλλά και από τους Μινώιτες, βλ. J.N. Goldstream – G.L. Huxley, *Kythera: Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens*, 6.π., σ. 36-37, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

το 546 π.Χ., τα Κύθηρα αποσπάστηκαν από το Άργος⁵ και άρχισαν να αποκτούν σημασία για τη Σπάρτη. Ο Θουκυδίδης σημειώνει ότι οι κάτοικοι του νησιού ήταν Λακεδαιμόνιοι από τους περιοίκους και προσθέτει ότι «κυθηροδίκην άρχήν εκ τής Σπάρτης διέβαινεν αὐτόσε κατά έτος, όπλιτών τε φρουράν διέπεμπον άει καί πολλήν επιμέλειαν έποιούντο», διότι το νησί ήταν τόπος όπου προσορμίζονταν τα εμπορικά πλοία από την Αίγυπτο και τη Λιβύη και συγχρόνως προστάτευε τη Λακωνική από πειρατικές επιδρομές από τη θάλασσα, από όπου ήταν δυνατόν να προξενηθούν καταστροφές σε αυτήν.⁶ Κατά τον Malkin, η αναφορά του Θουκυδίδα στα Κύθηρα ως σταθμό εμπορικών πλοίων από την Αίγυπτο και τη Λιβύη συνιστά την επισήμανση του ρόλου των περιοίκων ως εμπόρων και ενδεχομένως συνδέεται με την έμπορία.⁷ Τα Κύθηρα είναι η μόνη πόλη, όπου μαρτυρείται ο θεσμός του κυθηροδίκη,⁸ γεγονός που δηλώνει την ιδιαίτερη μέριμνα της Σπάρτης για τη διατήρηση της τάξης και της σταθερότητας στο νησί, τα τυχόν αντικρουόμενα οικονομικά συμφέροντα των κατοίκων του οποίου μπορούσαν να οδηγήσουν σε κοινωνικο-πολιτική αστάθεια. Επρόκειτο, δηλαδή, για έναν κρίσιμο για την ασφάλεια της Σπάρτης θεσμό. Αν ληφθούν υπ' όψιν τα πλείστα παραδείγματα τόπων και δη νησιωτικών, όπως η Κέρκυρα⁹ ή η Αίγινα,¹⁰ οι κάτοι-

5. Ηρόδ. 1. 82.

6. Θουκ. 4. 53. 2-3.

7. I. Malkin, *Myth and Territory in the Spartan Mediterranean*, Cambridge University Press, Cambridge 1994, σ. 202.

8. Για το θεσμό του κυθηροδίκη, βλ. ενδεικτικά S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, τ. 2, Clarendon Press, Oxford 1996, σ. 215-216, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

9. Η εχθρότητα μεταξύ Κορίνθου και Κερκύρας αναπτύχθηκε αμέσως μετά τον αποικισμό της τελευταίας και συνεχίστηκε ιδιαίτερα έντονα ανάμεσα στους αποίκους του νησιού και στους Κορινθίους της μητρόπολης, όπως εξάλλου αποδεικνύει η παλαιότερη ναυτική σύγκρουσή τους στη διάρκεια του 7ου αι. π.Χ. (Θουκ. 1. 13. 4). Ως προς την ευημερία, τη ναυτική δύναμη και τις ισχυρές τάσεις αυτονόμησης των αποίκων Κερκυραίων από τη μητρόπολή τους Κόρινθο κατά τους κλασικούς χρόνους χαρακτηριστικό, μεταξύ άλλων, είναι το απόσπασμα του Θουκυδίδα (1. 25. 4): «περιφρουρόντες δέ αὐτοὺς καὶ χρημάτων δυνάμει ὄντες κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον ὁμοῖα τοῖς Ἑλλήνων πλουσιωτάτοις καὶ τῇ ἐς πόλεμον παρασκευῇ δυνατώτεροι, ναυτικῶ δὲ καὶ πολὺν προὔχουν ἔστιν ὅτε ἐπαιρόμενοι καὶ κατὰ τὴν Φαιάκων προσηύκησιν τῆς Κερκύρας κλέος ἔχόντων τὰς περὶ τὰς ναῦς (ἧ καὶ μᾶλλον ἐξηρτύνοντο τὸ ναυτικὸν καὶ ἦσαν οὐκ ἀδύνατοι).»

10. Χαρακτηριστικό ως προς την ευημερία και την αναπτυσσόμενη ναυτική δύναμη των Αιγινητών κατά τον 6ο αι. π.Χ. είναι το απόσπασμα του Ηροδότου (5. 83. 1-10), στο οποίο περιγράφεται η αποστασία της Αιγίνης από την Επίδαυρο και η μεταφορά των αγαλμάτων της Δαμίας και της Αυξησίας στο νησί με επακόλουθο (στη συνέχεια της αφήγησης του ιστορικού) τη σύγκρουση Αθηναίων και Αιγινητών και την, κατά τον Θουκυδίδη (4. 57. 4), μεταξύ τους «αἰεὶ ποτε ἔχθραν: Τοῦτον δ' ἔτι τὸν χρόνον καὶ πρὸ τοῦ Αἰγινήται Ἐπιδανρίων

κοι των οποίων, λόγω του πλούτου τους και της συνεπαγόμενης αύξησης της δύναμής τους, προέβλεψαν κατ' επανάληψιν σε διεκδικήσεις της πραγματικώς εννοουμένης αυτονομίας τους, το ενδιαφέρον της Σπάρτης για τη διατήρηση της τάξης και της σταθερότητας στο τρωτό σημείο της, τα Κύθηρα, είναι αυτονόητο.

Πριν από τον Θουκυδίδη, τη σημασία του νησιού για τη Σπάρτη επισημαίνει ο Ηρόδοτος,¹¹ ο οποίος παρουσιάζει τον εξόριστο βασιλιά Δημάρατο να συμβουλεύει τον Ξέρξη την αποστολή 300 πλοίων στα παράλια της Λακωνικής, με αναγκηρία αναφορά στη ρήση του σοφωτάτου Χίλωνος: «Ἔστι δὲ ἐπ' αὐτῇ νῆσος ἐπικειμένη τῇ οὐνοῖα ἐστὶ Κύθηρα, κέρδος μέζον εἶναι Σπαρτιήτησι κατὰ τῆς θαλάσσης καταδεδυκέναι μᾶλλον ἢ ὑπερέχειν' ἐκ ταύτης [ᾧν] τῆς νήσου ὁρμώμενοι φοβεόντων τοὺς Λακεδαιμονίους. παροίκον δὲ πολέμου σφι ἐόντος οἰκίον, οὐδὲν δεινοὶ ἔσονται τοι [...)].». Η χρησιμοποίηση του νησιού ως ναυτικής βάσης για τις επιχειρήσεις των Περσών στη Λακωνική συνιστούσε, κατὰ τον Σπαρτιάτη Δημάρατο, στρατηγική κίνηση αποφασιστικής σημασίας για την αίσια έκβαση των περσικών υποθέσεων. Το ότι οι «οἰκίῃσι πόλεμοι» λειτουργούσαν ανασταλτικά στην ανάληψη επιχειρήσεων εκτός Πελοποννήσου μνημονεύεται και από τον Θουκυδίδη.¹² Στην περίπτωση αυτή επρόκειτο για τους πολέμους που η Σπάρτη διεξήγαγε εναντίον των Αργείων, με τους οποίους συνέπρατταν και οι Αρκάδες, αλλά και εναντίον των ειλωτών.¹³ Εξάλλου, κατὰ τον περίπλου της Πελοποννήσου, που πραγματοποιήθηκε από τους Αθηναίους υπό την ηγεσία του στρατηγού Τολμίδα το 456 π.Χ.,¹⁴ οπότε και κατελήφθησαν τα Κύθηρα, οι Σπαρτιάτες δεν αντέδρασαν. Η κατάσταση, στην οποία περιήλθαν οι τελευταίοι μετά την κατάληψη του νησιού το 424 π.Χ. από τους Αθηναίους, όταν και υπό τους στρατηγούς Νικία και Νικόστρατο διενεργούσαν επί επτά ημέρες αποβατικές επιχειρήσεις στα παράλια της Λακωνικής,¹⁵ περιγράφεται παραστα-

ἤκονον τὰ τε ἄλλα καὶ δίκας διαβαίνοντες ἐς Ἐπίδαυρον ἐδίδοσαν τε καὶ ἐλάμβανον παρ' ἀλλήλων οἱ Αἰγινῆται· τὸ δὲ ἀπὸ τοῦδε νέας τε πιξάμενοι καὶ ἀγνωμοσύνη χρησάμενοι ἀπέστησαν ἀπὸ τῶν Ἐπιδανρίων. Ἄτε δὲ ἔοντες διάφοροι ἐδηλόντο αὐτούς, ὥστε δὴ θαλασσοκράτορες ἔοντες, καὶ δὴ καὶ τὰ ἀγάλματα ταῦτα τῆς τε Δαμῆς καὶ τῆς Αἰξιδῆς ὑπαίρουσιν αὐτῶν, καὶ σφέα ἐκόμισαν τε καὶ ἰδρύσαντο τῆς σφετέρας χώρας ἐς τὴν μεσόγαιαν, τῇ Οἷῳ μὲν ἐστὶ οὐνομα [...)].»

11. Ηρόδ. 7. 235.

12. Θουκ. 1. 118. 2.

13. Για τους πολέμους που διεξήγαγε η Σπάρτη επί της βασιλείας του Αρχιδάμου εναντίον των Αργείων, Αρκάδων και ειλωτών, βλ. τη διεξοδική μελέτη της Α. Ραμού-Χαψιάδη, *Ἀρχίδαμος ὁ Ζευξιόδωμος καὶ ἡ Ἐξωτερικὴ Πολιτικὴ τῆς Σπάρτης ἐπὶ τῆς Βασιλείας του*, Διατριβὴ ἐπὶ Ὑφηγεσίᾳ, Ἀθῆναι 1978, σ. 18-29.

14. Θουκ. 1. 108. 5· Διόδ. 11. 84. 2-7· Πλούτ., Περ. 19. 3· Πανυσ. 1. 27. 5.

15. Θουκ. 4. 54. 4.

τικά από τον Θουκυδίδη: «ἔς τὰ πολεμικά, εἴπερ ποτέ, μάλιστα δὴ ὀκνηρότεροι ἐγένοντο, ἀλλὰ καὶ ἐν φυλακῇ πολλῇ ἦσαν, φοβούμενοι μὴ σφίσι νεώτερόν τι γένηται τῶν περὶ τὴν κατάστασιν, γεγεννημένου τοῦ ἐν τῇ νήσῳ [εννοουμένης της Σφακτηρίας] πάθους ἀνελπίστου καὶ μεγάλου, Πύλου ἐχομένης καὶ Κυθήρων καὶ πανταχόθεν σφᾶς περιεστῶτος πόλεμον ταχέος καὶ ἀπροφυλάκτου».¹⁶ Συγχρόνως δε, λόγω των, εντός μικρού χρονικού διαστήματος, απροσδόκητων πληγμάτων της τύχης και της πρόσφατης συμφοράς στη Σφακτηρία, οι Σπαρτιάτες «ἀτολμότεροι ἐς τὰς μάχας ἦσαν, καὶ πᾶν ὅτι κινήσειαν ᾧοντο ἀμαρτήσασθαι διὰ τὸ τὴν γνώμην ἀνεχέγγνον γεγενῆσθαι ἐκ τῆς πρὶν ἀηθείας τοῦ κακοπραγεῖν».¹⁷ Εξάλλου, με τη στρατηγική αυτή κίνηση της κατάληψης των Κυθήρων, ειδικά μετά τις επιχειρήσεις των Αθηναίων στην Πύλο,¹⁸ ηκολουθείτο η κλασική περίκλεια τακτική των ναυτικών επιχειρήσεων για τη δημιουργία εστιών ανασφάλειας στους Λακεδαιμονίους και στους συμμάχους τους¹⁹ και, συγχρόνως, επεδεικνύετο η αθηναϊκή δύναμη προς τους συμμάχους αμφοτέρων των πλευρών.

Είναι γεγονός ότι τόσο οι Αθηναίοι όσο και οι Πελοποννήσιοι χρησιμοποίησαν σε πολλές περιπτώσεις νησιά ως ναυτικές βάσεις για επιθέσεις: οι Αθηναίοι, ενδεικτικά, χρησιμοποίησαν τη Χάλκη στις επιχειρήσεις τους εναντίον της Ρόδου,²⁰ τις Οινούσες εναντίον της Χίου,²¹ τη Λάδη εναντίον της Μιλήτου,²² και παρομοίως οι Πελοποννήσιοι τη Λέρο.²³ Σύμφωνα με την Κωνσταντακοπούλου, η χρησιμοποίηση νησιών ως βάσεις επιθέσεων κατά αντιπάλων συνδέεται άμεσα με τακτικές και ιδέες σχετικές με τον θαλάσσιο έλεγχο και, ως εκ τούτου, τα νησιά κρίνονται *de facto* «επικίνδυνα».²⁴ Δεν αποτελεί, βεβαίως, σύμπτωση το γεγονός της αναφοράς του Θουκυδίδη στα σχετικά με την κατάληψη των Κυθή-

16. Θουκ. 4. 55. 1.

17. Θουκ. 4. 55. 3-4.

18. Θουκ. 4. 1-14.

19. Οι αποβατικές επιχειρήσεις των Αθηναίων στη Λακωνική μετά την κατάληψη των Κυθήρων αναρμονίζονται με την πολεμική τακτική του Περικλή (Θουκ. 2. 65. 7), η οποία εφαρμόστηκε επί στρατηγίας του στις περιπτώσεις των αθηναϊκών ναυτικών επιχειρήσεων στα παράλια της Πελοποννήσου: επιχειρήσεις στη Μεσσηνία και στην Ήλιδα (Θουκ. 2. 25), κατάληψη Σολλίου, Αστακού και Κεφαλληνίας (Θουκ. 2. 30), επιβατικές επιχειρήσεις σε Επίδαυρο, Τροιζήνα, Ερμιονίδα, Αλιάδα και Πρασιές (Θουκ. 2. 56).

20. Θουκ. 8. 44. 3 / 55. 1

21. Θουκ. 8. 24. 1.

22. Θουκ. 8. 17. 3 / 24. 1.

23. Θουκ. 8. 26. 1 / 27. 1.

24. Για τα «επικίνδυνα» ("dangerous") και «ασφαλής» ("safe") νησιά, βλ. Ch. Constantakopoulou, *The Dance of the Islands. Insularity, Networks, the Athenian Empire, and the Aegean World*, Oxford University Press, Oxford 2007, σ. 115-125.

ρων κεφάλαια στην κακή «τύχη» των Αιγινήτων, γνωστών αντιπάλων των Αθηναίων. Αν τα Κύθηρα κρίνονταν επικίνδυνα για την ασφάλεια της Λακωνικής και της Σπάρτης, η Αίγινα, όπως παραδίδεται από τον Αριστοτέλη²⁵ και Πλούταρχο,²⁶ ήταν για τον Περικλή, η «λήμη τοῦ Πειραιέως». Ο Θουκυδίδης²⁷ περιγράφει την απέλαση του πληθυσμού της Αιγίνης «τῇ Πελοποννήσῳ ἐπικειμένης» από τους Αθηναίους στις αρχές του πολέμου υπό τον φόβον της χρησιμοποίησής της ως βάσης εναντίον της Αττικής. Επομένως, τόσο τα Κύθηρα όσο και η Αίγινα συνιστούσαν για τη Σπάρτη και την Αθήνα αντίστοιχα σημαντικότερη απειλή. Εντός του πλαισίου των περί τα Κύθηρα κεφαλαίων²⁸ ο Θουκυδίδης αναδεικνύει τη στρατηγική ανωτερότητα των Αθηναίων, οι οποίοι χρησιμοποιώντας ως βάση έδαφος του κύριου αντιπάλου τους επέφεραν υλικά και ηθικά πλήγματα τόσο στους Λακεδαιμόνιους όσο και στους Αιγινήτες της Θυρέας «διὰ τὴν προτέραν αἰεὶ ποτε ἔχθραν».²⁹

Σε αντίθεση με την αδράνεια των Σπαρτιατών μετά την κατάληψη των Κυθήρων και την εξόντωση των Αιγινήτων, οι Αθηναίοι το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου, 424 π.Χ., σημείωσαν άλλη μία επιτυχία, τη φορά αυτή στην επικράτειά τους και με αντιπάλους πρώην συμμάχους τους που δεν ανέχονταν την υποταγή τους. Πρόκειται για φυγάδες από τη Μυτιλήνη και τη λοιπή Λέσβο, οι οποίοι σχεδίαζαν να απελευθερώσουν τις Ακταίες πόλεις, που μετά την παράδοση της Μυτιλήνης το 427 π.Χ. είχαν περιέλθει στους Αθηναίους.³⁰ Για τον σκοπό αυτό οι φυγάδες κατέλαβαν την Άντανδρο, προκειμένου να εξασφαλίσουν ξυλεία για την κατασκευή στόλου και, με αυτήν ως ορμητήριο, να υποτάξουν τις υπόλοιπες Ακταίες πόλεις και «τὴν τε Λέσβον ἐγγὺς οὔσαν κακώσιν».³¹ Τα σχέδιά τους, όμως, ανέτρεψαν οι Αθηναίοι, οι οποίοι εξεστράτευσαν με τους συμμάχους τους και ανακατέλαβαν την Άντανδρο.³²

Η συστράτευση των συμμάχων στο πλευρό της ηγεμονεύουσας δύναμης συνιστούσε σταθερή τακτική στο πλαίσιο τόσο της Δηλιακής Συμμαχίας όσο και της Πελοποννησιακής. Οι Κυθήριοι, ως Λακεδαιμόνιοι περίοικοι, «Λακεδαιμόνιοι δ' εἰσὶ τῶν περιόικων» κατά τον Θουκυδίδη,³³ συμμετείχαν στις επιχειρήσεις

25. Αριστοτ., *Ρητ.* 1411 a. 15-16.

26. Πλούτ., *Περ.* 8. 7. 3-4.

27. Θουκ. 2. 27. 1.

28. Θουκ. 4. 53-57.

29. Θουκ. 4. 57. 4. Την αρχή της έχθρας μεταξύ Αθηναίων και Αιγινήτων αφηγείται ο Ηρόδοτος (5. 82-87). Βλ. σχετικά και υποσημ. 10 της παρούσης εργασίας.

30. Θουκ. 3. 50. 3.

31. Θουκ. 4. 52. 3.

32. Θουκ. 4. 75. 1.

33. Θουκ. 4. 53. 2.

της Σπάρτης, κυρίως στις πολεμικές, όπως και οι λοιποί περίοικοι. Υπάρχουν αναφορές για συμπαράταξη περιόικων στο πλευρό της Σπάρτης στην άμυνα της Πύλου,³⁴ καθώς, επίσης, για συμμετοχή 5.000 περιόικων στη μάχη των Πλαταιών.³⁵ Αν και ο όρος *περίοικος* έχει ευρέως μελετηθεί,³⁶ γεγονός είναι εν γένει ότι οι *περίοικοι* δεν ήταν Σπαρτιάτες πολίτες, προσέγγιζαν τους Σπαρτιάτες *ομοίους*, και δεν συνιστούσαν, πλην εξαιρέσεων, όπως η σύμπραξη περιόικων Θουρίας-Αιθιάς με τους είλωτες κατά τον λεγόμενο γ' μεσσηνιακό πόλεμο,³⁷ σοβαρή απειλή για τη Σπάρτη. Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, οι *περίοικοι* μαζί με τους Σπαρτιάτες συμμετείχαν στην ίδρυση της Ηρακλείας Τραχινίας.³⁸ Ωστόσο, τα Κύθηρα συμμετείχαν στα «Σικελικά» υπό τους Αθηναίους, αναφερόμενα από τον Θουκυδίδη «*Λακεδαιμονίων άποικοι*» αυτή τη φορά,³⁹ παρ' ότι οι Αθηναίοι, σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης ειρήνης του Νικία, είχαν αναλάβει την υποχρέωση επιστροφής του νησιού.⁴⁰ Η χρονολογία της λήξης της και αρχαιολογικά τεκμηριωμένης αθηναϊκής κατοχής των Κυθήρων,⁴¹ θεωρείται εν γένει αβέβαιη, αν και σύμφωνα με πρόταση του Πετρόχειλου, μπορεί να συνέβη περί το 410/9 π.Χ., όταν οι Σπαρτιάτες κατέλαβαν την Πύλο.⁴²

Ο παράγων της *ξυγγενείας*, ο οποίος επίσης έχει απασχολήσει τους μελετη-

34. Θουκ. 4. 8. 1.

35. Ηρόδ. 9. 11.

36. Για το θέμα των περιόικων, βλ. ενδεικτικά P. Cartledge, *Sparta and Lakonia: Regional History, 1300-362 BC*, εκδ. Routledge and Kegan Paul, London 1979, σ. 180-195. – G. Siple, "Perioikos: The Discovery of Classical Lakonia", στο: *ΦΙΛΟΛΑΚΩΝ. Lakonian Studies in honour of Hector Catling* (επιμέλεια M. Sanders), The British School at Athens, London 1992, σ. 211-226. – P. Cartledge, "City and chora in Sparta: Archaic to Hellenistic", στο: *Sparta in Laconia. The Archaeology of a City and its Countryside* (επιμέλεια W.G. Cavanagh – S.E.C. Walker), *Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium held with the British School at Athens and King's and University Colleges, London 6-8 December 1995*, τ. 4, The British School at Athens, London 1998, σ. 39-44.

37. Θουκ. 1. 101. 2.

38. Θουκ. 3. 92. 5-6.

39. Θουκ. 7. 57. 6.

40. Θουκ. 5. 14. 3.

41. Για την αρχαιολογική τεκμηρίωση της αθηναϊκής κατοχής των Κυθήρων, για αττικά ή αττικής επιρροής έργα και για τις φιλικές σχέσεις Αθηναίων-Κυθηρίων κατά τον 4ο αι. π.Χ., βλ. ενδεικτικά Δ. Σούρλας, *Γλυπτά από τα Κύθηρα* (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διατριβή), Πανεπιστήμιο Αθηνών 2011, σ. 113-114, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

42. Για την εν λόγω υπόθεση βλ. Ι.Ε. Πετρόχειλος, *Τα Κύθηρα από την Προϊστορική Εποχή ως τη Ρωμαϊοκρατία* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1984, σ. 119.

τές,⁴³ αναδεικνύει τον ιστορικό στοχασμό του Θουκυδίδη και τη διδακτική του. Τα Κύθηρα, αφ' ενός, αν και «Λακεδαιμόνιοι δ' εἰσὶ τῶν περιοίκων», αλλά και με πλήρη επίγνωση της κρίσιμης, για την ασφάλεια της Λακωνικής, θέσης τους, «υποτάσσονται με συνοπτικές διαδικασίες» στη δύναμη των Αθηναίων.⁴⁴ Οι Αθηναίοι, αφ' ετέρου, «ἀνέστησαν Κυθηρίους, Λακεδαιμονίους τε ὄντας καὶ ἐπὶ τῇ Λακωνικῇ τῆς νήσου οὕτως ἐπικειμένης»⁴⁵ και εν αντιθέσει με τη στάση τους έναντι των Αιγινητῶν, επέτρεψαν στους Κυθηρίους, πέραν ολίγων τους οποίους απειμάκρυναν για λόγους ασφαλείας, «οἰκοῦντας τὴν ἐαυτῶν νῆσον τέσσερα τάλαντα φέρειν».⁴⁶ Σύμφωνα με τον Hornblower, ο υψηλός φόρος αντανακλά την οφειλόμενη στο εμπόριο πορφύρας ευημερία του νησιού.⁴⁷ Η περίπτωση της, με το αζημίωτο βεβαίως, «ευνοϊκής» μεταχείρισης των Λακεδαιμονίων ὄντων, μη «συγγενών» προς τους Αθηναίους, Κυθηρίων, φαίνεται να οικονομεί το σχετικό με τα κίνητρα των Αθηναίων επιχείρημα του Συρακούσιου Ερμοκράτη, η δημηγορία του οποίου έπεται των περί τα Κύθηρα κεφαλαίων: «Και ας μην φαντάζεται κανείς ότι μόνον όσοι από εμάς είμαστε Δωριεῖς, είμαστε εκτεθειμένοι στην έχθρα των Αθηναίων, ενώ οι Χαλκιδείς, ένεκα της φυλετικής συγγενείας προς τους Ίωνες, είναι ασφαλείς. Διότι οι Αθηναίοι δεν επεμβαίνουν στρατιωτικώς στις υποθέσεις μας, λόγω της φυλετικής μας διαίρεσης και του μίσους τους προς

43. Για το θέμα της συγγενείας στον Θουκυδίδη, βλ. ενδεικτικά S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, τ. 2, ό.π., σ. 64-80. – M. Fragoulaki, *Kinship in Thucydides: Intercommunal Ties and Historical Narratives*, Clarendon Press, Oxford 2013, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

44. Θουκ. 4. 54. 2-3: «καὶ μάχης γενομένης ὀλίγον μὲν τινα χρόνον ὑπέστησαν οἱ Κυθηριοί, ἔπειτα τραπόμενοι κατέφυγον ἐς τὴν ἄνω πόλιν, καὶ ὕστερον ξυνέβησαν πρὸς Νικίαν καὶ τοὺς ξυνάρχοντας Ἀθηναίους ἐπιτρέψαι περὶ σφῶν πλὴν θανάτου. ἦσαν δέ τινες καὶ γενόμενοι τῷ Νικίᾳ λόγοι πρότερον πρὸς τινὰς τῶν Κυθηρίων, δι' ὃ καὶ θάσσον καὶ ἐπιτηδειότερον τό τε παραντία καὶ τὸ ἔπειτα τὰ τῆς ὁμολογίας ἐπράχθη αὐτοῖς».

45. Θουκ. 4. 54. 3-4.

46. Θουκ. 4. 57. 3-7.

47. Σχετικά βλ. S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, τ. 2, ό.π., σ. 219. Επιπλέον, η L. Kallet-Marx, *Money, Expense, and Naval Power in Thucydides' History 1-5. 24*, University of California Press, Berkeley 1993, σ. 160, αναφέρει: "The importance of the loss of Kythera to the Spartans has been noticed, but we should not fail to appreciate the significance of making the island tributary from Athens' standpoint: imposing tribute on a Lakedaimonian city was an unprecedented event in the history of the war as well as significant proof of Athens' power. Thucydides notes at the beginning of the war that Athens had allies who were tributary (1.19; 2.9). Now, a city which was not an ally was being forced to pay tribute. That Kythera was a Lakedaimonian city is extraordinary testimony both to Athens' strength and Sparta's weakness at this time. The settlement of Kythera suggests that revenue was far more important to the Athenians than *ξυμμαχία*".

τη μία από τις δύο φυλές, αλλά διότι εποφθαλμιούν τα αγαθά της Σικελίας, τα οποία ανήκουν κοινώς σε όλους μας».⁴⁸

Ο λόγος του Ερμοκράτη, ο οποίος δεν κρίνει τα κίνητρα των Αθηναίων, αλλά μέμφεται τους μη αντιδρώντες σε αυτά, φαίνεται να συνιστά προγραμματικά έναν Θουκυδίδειο υπαινιγμό στα σχετικά με τα Κύθηρα γεγονότα. Οι Αθηναίοι, αν και τιμωρούν τους φυλετικά συγγενείς προς τους Ίωνες Χαλκιδείς, συμπεριφέρονται «ευνοϊκά» προς τους Δωριείς Κυθηρίους, προς ίδιον, βεβαίως, όφελος, εφόσον «τὰ Κύθηρα νησός ἐστιν [...] ἥπερ μόνον οἶόν τε ἦν κακουργεῖσθαι τὴν Λακωνικὴν».⁴⁹ Ως προς το απαρέμφατο κακουργεῖσθαι, αξιοσημείωτο είναι ότι η Φραγκουλάκη επισημαίνει το συγκινησιακό φορτίο της λέξης και ορθώς την αντιπαράθετει προς το συνηθέστερο δηόω-ω.⁵⁰ Ωστόσο, εξαιτίας μιας αβλεψίας γραμματικής και συντακτικής, η μελετήτρια παραβλέπει την εξαιρετική, στο σημείο αυτό της αφήγησης, χρήση του παθητικού κακουργεῖσθαι και συγχρόνως σφάλει ως προς την ταυτότητα του υφισταμένου την κακουργίαν υποκειμένου του, το οποίο, βεβαίως, είναι η Λακωνική και όχι τα Κύθηρα, με επακόλουθο την ερμηνευτική σύγχυση.⁵¹ Κατ' ουσίαν, με τη χρήση του ενεργητικού κακουργεῖν στις περιπτώσεις της Αττικής,⁵² των Αθηνών,⁵³ της Δεκελείας⁵⁴ και της συμμάχου των Αθηνών Ευβοίας,⁵⁵ χρονολογικά, πλην της Δεκελείας, πριν από την κατάληψη των Κυθήρων, ο Θουκυδίδης αντιπαράθετει άπαξ το παθητικό κακουργεῖσθαι στην περίπτωση της αντιπάλου των Αθηναίων Λακωνικής. Συνεπώς, σε αυτήν την πρώτη φάση του πελοποννησιακού πολέμου, στο πλαίσιο της αφήγησης των σχετικών με τα Κύθηρα γεγονότων, με το «κακουργεῖσθαι τὴν Λακωνικὴν» προβάλλεται σαφώς από τον Θουκυδίδη η αθηναϊκή πολιτική της απόδοσης

48. Θουκ. 4. 61. 1-4 (μετάφραση Ε. Βενιζέλος).

49. Θουκ. 4. 53. 3.

50. Βλ. Μ. Fragoulaki, *Kinship in Thucydides: Intercommunal Ties and Historical Narrative*, ό.π., σ. 158-159.

51. Συγκεκριμένα η μελετήτρια (Μ. Fragoulaki, *Kinship in Thucydides: Intercommunal Ties and Historical Narrative*, ό.π., σ. 158) αναφέρει: "Thucydides' use of the verb κακουργῶ in the phrase ἥπερ μόνον οἶόν τε ἦν κακουργεῖσθαι (the only place [i.e.] the sea) from where the island could be harmed)". Και η Fragoulaki (σ. 159) καταλήγει: "In the light of this analysis κακουργεῖσθαι in the first mention of Kythera, speaks for itself: the choice of a Spartan / Dorian angle in this part of the narrative underscores the metropolis's closeness to its island apoikia and the anxiety that this notorious and dangerous closeness generated for the metropolis".

52. Θουκ. 2. 22. 2.

53. Θουκ. 3. 1. 2.

54. Θουκ. 7. 19. 2.

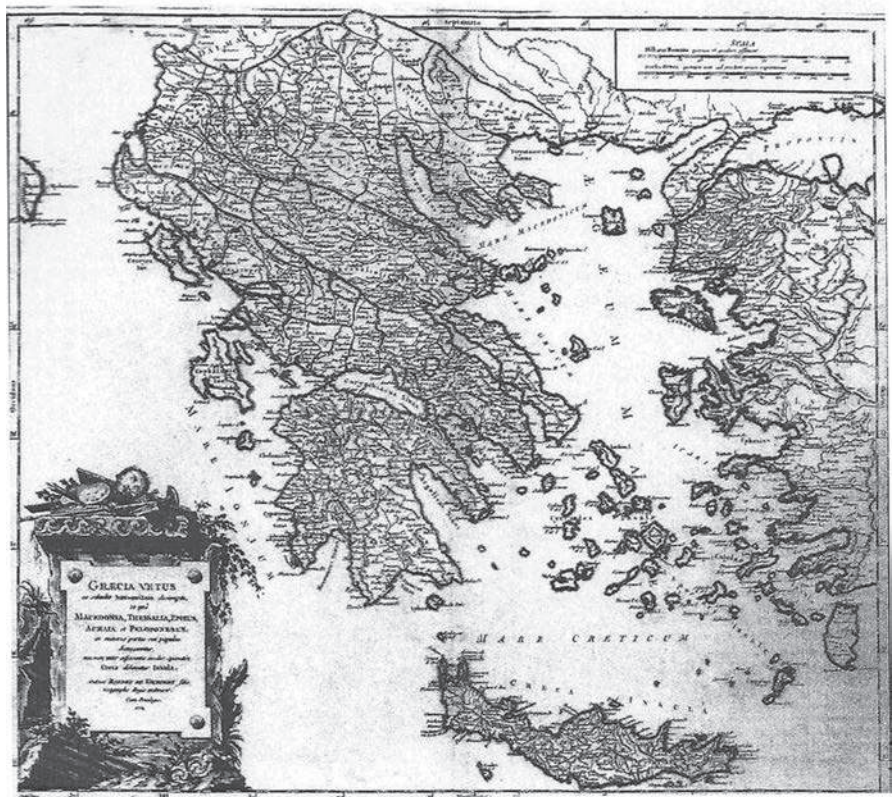
55. Θουκ. 2. 32. 1.

υλικών και ηθικών αντιποίνων στην αντίπαλο δύναμη, μέσω της κατάληψης των Κυθήρων, τα οποία ανέκαθεν συνιστούσαν την «αχίλλειο πτέρνα» της.

Περίληψη / Summary

Η στρατηγική σημασία της θέσης των Κυθήρων αποτέλεσε παράγοντα που οδήγησε στην κατάληψή τους από τους Αθηναίους το 424 π.Χ. στο πλαίσιο της υλοποίησης της πολεμικής τακτικής τους συνισταμένης στη δημιουργία εστιών ανασφάλειας στη Λακωνική και στις ακτές της Πελοποννήσου και σε αντίποινα των εισβολών των Λακεδαιμονίων στην Αττική.

The strategic importance of the position of Kythera was a factor that led to its conquest by the Athenians in 424 B.C. in the implementation of military tactics consisting in creating insecurity outbreaks in Lakoniki and on the Peloponnese coast, and in retaliation of the invasions of Spartans in Attica.

Robert de Vaugondy, (υιός), Χάρτης της αρχαίας Ελλάδας, 1752.
Χαλκογραφία επιζωγραφισμένη 48,2 × 54,8 εκ.

Ο ΛΟΓΙΟΣ SPIRIDIONE DE' MEDICI DILOTTI ΜΕΤΑΞΥ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΣΙΚΕΛΙΑΣ

Maria Caracausi

Πριν απ' όλα πρέπει να διευκρινίσω ότι η παρούσα έρευνα είναι ακόμη «εν τω γίνεσθαι», εφ' όσον δεν έχω βρει ακόμα όλο το υλικό που θα ήταν απαραίτητο για μια ολοκληρωμένη παρουσίαση του βίου και του έργου του Spiridione de' Medici Dilotti, έλληνα διανοούμενου που εντάσσεται στο πλαίσιο των πολιτιστικών σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας κατά τον 19ο αιώνα.¹

Πρόκειται τώρα, λοιπόν, απλώς για μερικές πληροφορίες, αρκετά γενικές, για τη ζωή και τη δραστηριότητά του.

Ξέρουμε ότι ο Spiridione de' Medici Dilotti υπήρξε ένας λόγιος, ερευνητής και καθηγητής, του 19ου αιώνα, ο οποίος πέρασε τα περισσότερα χρόνια του στη Σικελία. Δεν ξέρουμε πότε ακριβώς γεννήθηκε και πέθανε, και τα ελάχιστα στοιχεία που γνωρίζουμε για τη ζωή του μας τα παραδίδει ο ίδιος στον πρόλογο ενός έργου του, *La Riforma*, ενός εγχειριδίου αρχαίας ελληνικής γραμματικής που δημοσιεύθηκε στην Αθήνα το 1891. Στον πρόλογο γράφει στα λατινικά ότι οι γονείς του ήρθαν από την Έφεσο, ο ίδιος γεννήθηκε στην Κέρκυρα αλλά μεγάλωσε στην Ιταλία, και ότι αγαπά πολύ και τις δυο πατρίδες: "Ex Epheso Italiam petierunt proavi mei/meque Corcyra genuit, Italia me fovit/utrasque amo ex imo pectore meo."

Σημειωτέον, ότι τ' όνομά του, και σ' αυτό και στα υπόλοιπα βιβλία του, πάντα το γράφει με λατινικούς χαρακτήρες.

Ο Spiridione de' Medici Dilotti υπήρξε πολυγράφος. Από τα έργα που διάβασα, φαίνεται ότι ο ίδιος ήταν καλά ενταγμένος στη σικελική κοινωνία, και εξάλλου η δραστηριότητά του υπήρξε σημαντική στο πλαίσιο των πολιτιστικών σχέσεων μεταξύ Σικελίας και Ελλάδας.

Τα πιο πολλά έργα του, από αυτά που διαθέτουμε, είναι στα ιταλικά (και τα ιταλικά του είναι άψογα). Μερικά γραπτά του, που έχουν μάλλον επίκαιρο ή και εγκωμιαστικό χαρακτήρα, μαρτυρούν ότι ο ίδιος θεωρείτο σπουδαίο μέλος της υψηλής κοινωνίας της Σικελίας της εποχής του, και ότι μάλλον σύχναζε σε

1. Βλ. Σ. Μπίρταχας, *Solidarietà e scambi ideologico-culturali italo-ellenici in epoca risorgimentale: l'emigrazione politica nelle Isole Ionie e in Grecia, Mediterranea. Ricerche storiche* 26 [στο διαδίκτυο]. Παλέρμιο: Associazione no profit Mediterranea, 2012.

αστικούς και αριστοκρατικούς κύκλους, όπου τα συγγράμματά του κυκλοφόρησαν και απαγγέλθηκαν. Τέτοια είναι λ.χ. τα λατινικά *Distica Ad sodalitium benemerentium Itolorum in Urbe Panormi constitutum* a. D. 1872 (δημοσιευμένο στη σικελική Μεσσήνη το 1876), *Sonetti a Giuseppe Garibaldi il 20 luglio alla Società Operaia di Milazzo* (Σονέτα για τον Τζ. Γκαριμπάλδι στο Σωματείο Εργατών του Μιλάτσο), που δημοσιεύτηκε επίσης στη Μεσσήνη της Σικελίας (*Messina*) το 1886.

Άλλα κείμενα είναι αφιερωμένα σε κάποιον σπουδαίο άνθρωπο με την ευκαιρία του θανάτου του, όπως λ.χ. τα εξής, που δημοσιεύτηκαν στη Μεσσήνη το 1887: *Iscrizioni del prof. De Medici Spiridione, cav. Dilotti in morte del chiarissimo professore Vayola sac. Andrea* (Γραφές του καθ. Δε Μέδικι Δηλώτη επί Θανάτω του καθ. Ιερ. Βαγιόλα Ανδρέα), και *Il colonnello Giovanni Vollaro – Cenni biografici pel VII anniversario di sua morte* (Ο συνταγματάρχης Τζιοβάννι Βολλάρο – βιογραφικά στοιχεία για την έβδομη επέτειο του θανάτου του).²

Και επίσης σχέση με την επικαιρότητα, και πάλι με το θάνατο, έχει ένα μουσικό δράμα του Medici Dilotti, που δημοσιεύτηκε στη Μεσσήνη Σικελίας το 1878, με τίτλο *Le ultime ore e l'apoteosi di R.S.M. Vittorio Emanuele II primo re d'Italia, scena in versi* (Οι τελευταίες ώρες και η αποθέωση του Βίκτωρα Εμμανουήλ Β', πρώτου βασιλιά της Ιταλίας, παράσταση σε στίχους), αφιερωμένο σ' αυτόν τον βασιλιά, που εθεωρείτο πατριώτης και φιλελεύθερος.³ Απεικονίζεται στα τελευταία του, να χαροπαλεύει και να αναπολεί το παρελθόν του, προπαντός την παθιασμένη αγάπη του για την πατρίδα: πράγματι λυπάται που θα πεθάνει, γιατί δεν θα μπορέσει πια να την υπηρετήσει. Προς το τέλος του δράματος τον θρηνεί η ίδια η Ιταλία προσωποποιημένη. Μετά τον θάνατο γίνεται η αποθέωση: ο βασιλιάς παρουσιάζεται σε μια πυραμίδα, μαζί με σπουδαίους ιταλούς πατριώτες, όπως ο Ρώμολος, ο Ιούλιος Καίσαρ και άλλοι, ενώ τον στέφει η Ελευθερία, προσωποποιημένη.

Ένα σύντομο ποίημα του Medici Dilotti, που δημοσιεύθηκε το 1882 στην Κατάνια (Σικελία), είναι το *Il ritorno dell'esule siciliano al 1948* (Η επιστροφή του Σικελού εξόριστου το 1848). Απ' ό,τι προκύπτει από το κείμενο, πρόκειται για στίχους που γράφτηκαν την ώρα που ο ποιητής επέστρεφε στη Μεσσήνη. Από τη μια χαιρείται, που βλέπει ξανά την αγαπημένη του πόλη, που την ονομάζει «πατρίδα», από την άλλη, όμως, –ως φιλελεύθερος πατριώτης– θυμώνει που

2. Ο G. Vollaro υπήρξε συνταγματάρχης και πατριώτης (1823-1880) που πολέμησε κατά των Μπορμπόνων και της ρωσικής αυτοκρατορίας.

3. Για τον βασιλιά της Ιταλίας, βλ. D. Mack Smith, *Vittorio Emanuele II*, Milano 1995.

την βρίσκει σκλαβωμένη, και την καλεί να ακολουθήσει το παράδειγμα του Παλέρμο στον αγώνα για την ελευθερία.⁴

Άλλο έργο του Medici Dilotti είναι το *Carmen saeculare* (δημοσιευμένο πάλι στη Μεσσήνη δύο φορές, το 1886 και 1895), αφιερωμένο στην «αθάνατη τριάδα που τον κόσμο όλον εξεπολίτισε: τον Σωκράτη, τον Χριστό, τον Ματζίι» (*Alla Triade immortale che l'universo mondo incivili: Socrate-Cristo-Mazzini*). Συνοδεύουν το ποίημα οι εξής στίχοι:

Ratto ti spicca, libriccino mio, / né rallentare il volo tuo frattanto, / lo so che tu paventi il fato rio/avverso al tuo signor ed al suo canto. / Oh, va, mio libro! Ti daranno ingresso/ove al Vate venir non è concesso.

(Πέταξε γρήγορα, βιβλιαράκι μου, μην καθυστερήσεις το πέταγμά σου. Ξέρω ότι φοβάσαι την κακή μοίρα εχθρική στον δεσπότη σου και στο τραγούδι του. Πήγαινε βιβλίο μου. Εσένα θα σου επιτρέψουν να μπεις όπου ο ποιητής σου δεν μπορεί).

Άλλα είναι όμως τα έργα που συμπληρώνουν την εικόνα –έστω και για την ώρα– που έχουμε για το Medici Dilotti, εφ' όσον μας πληροφορούν για την πολυγλωσσία, την εκφραστική ευελιξία και την αρχαιογνωσία του.

Πρώτα απ' όλα υπάρχει μια «πινδαρική ωδή» σε αρχαία (όχι όμως άψογα) ελληνικά, αφιερωμένη στον Giuseppe De Spuches.⁵ Τη συνοδεύει στο ίδιο φυλλάδιο η ιταλική μετάφραση: *Parafrasi dell'ode pindarica per la signorina M. Cornelia Lopresti Dilotti* (Παράφραση της πινδαρικής ωδής προς τη δεσποινίδα M. Cornelia Lopresti Dilotti). Το φυλλάδιο δημοσιεύτηκε στη Μεσσήνη το 1876.

Υπάρχει εξάλλου άλλο ένα έργο του, μάλλον διδακτικού τύπου, που αναφέρεται στο διαδίκτυο –αλλά δεν μπόρεσα να εντοπίσω πουθενά– από μάλλον διδακτική άποψη: *Intorno all'insegnamento del greco – con esempio di nuovo dizionario e con l'esame critico del 4. dell'Iliade 1.a d'Omero* (Περί της διδασκαλίας των Ελληνικών – με υπόδειγμα καινούριου λεξικού και κριτική ανάλυση της 4' Παρωδίας της Ιλιάδας), που δημοσιεύτηκε το 1873.

Όσον αφορά τη δραστηριότητα του Medici Dilotti ως μελετητή της ελληνικής φιλολογίας, να τονίσουμε ότι συνέγραψε και μια γραμματική της αρχαίας ελληνικής με τίτλο *La Riforma* (Η μεταρρύθμιση), που δημοσιεύτηκε στην Αθήνα

4. Για την τότε πολιτική κατάσταση της Σικελίας, βλ. R. Romeo, *Il risorgimento in Sicilia*, Bari 2001.

5. Σικελός διανοούμενος, ελληνιστής, γνωστός προπαντός για τις ιταλικές μεταφράσεις που έκανε από τα αρχαία ελληνικά. Βλ. G. Mira, *Bibliografia siciliana ovvero Grande Dizionario Bibliografico delle opere edite e inedite, antiche e moderne di autori siciliani o di argomento siciliano*, (2 voll.) Palermo 1875.

το 1891, αφιερωμένη στους ευεργέτες του, το ζευγάρι Masfud, που ήταν από τη Μάλτα. Ο συγγραφέας εκφράζει την ευχή να διευκολύνει με το εγχειρίδιο αυτό όσους θέλουν να μάθουν τη γλώσσα των Αρχαίων, αλλά υπογραμμίζει ότι η εργασία του είναι κάτι το ταπεινό και χαμηλότερο, σε σύγκριση με τα φιλανθρωπικά έργα των ευεργετών του. Είναι φανερό ότι, στην πραγματεία του, ο Medici Dilotti, εκτός από την επιστημονική σκοπιά, ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την διδακτική πλευρά της. Παρόλο που πρόκειται μάλλον για μια περιγραφική γραμματική (όχι κανονιστική), είναι εμφανές, ότι ο συγγραφέας έχει πάντα διδακτική διάθεση, θέλει να είναι σαφής και λ.χ. εξηγεί τα φαινόμενα με τη μέθοδο ερώτησης-απάντησης. Μ' αυτόν τον τρόπο εξηγούνται τα πιο πολλά γραμματικά στοιχεία. Το εγχειρίδιο *La Riforma* συμπεριλαμβάνει και ένα είδος «χρονοδιάγραμμα παραδόσεων», δηλ. ένα πρόγραμμα των μαθημάτων – έτσι όπως ο ίδιος θα τα δίδασκε στο λύκειο του στη Σικελία κατά το σχολικό έτος. Το πρόγραμμα καλύπτει το διάστημα από τον Νοέμβριο ως τον Απρίλιο, παρουσιάζοντας μια οργανική υποδιαίρεση της ύλης σε «διδασκτικές μονάδες»: φωνητική και γραφή (Νοέμβριος/Δεκέμβριος)· μορφολογία του άρθρου, του ονόματος, του επιθέτου και της αντωνυμίας (Ιανουάριος/Φεβρουάριος)· σύστημα του ρήματος (Μάρτιος/Απρίλιος). Οι τελευταίοι μήνες του σχολικού έτους θα είναι αφιερωμένοι στην επανάληψη της γραμματικής, από τη μια, και στη μεταφραστική άσκηση από την άλλη. Για τη μετάφραση ο Medici Dilotti, προτείνει στους μαθητές κείμενα του Αισώπου, του Λουκιανού και του Ξενοφώντα. Όσον αφορά την προφορά των ελληνικών, ο Dilotti αποφαινεται κατά του Εράσμου, όπως γενικά κάνουν οι έλληνες διανοούμενοι (ακόμα και ο Κάλβος),⁶ και ακολουθεί την προφορά των νέων ελληνικών.⁷ Βασίζεται σε μερικές άλλες μελέτες, λ.χ. εκείνη του παπά Filippo Matranga.⁸

Μετάξυ των άλλων, ο Medici Dilotti έγραψε μια μελέτη με τίτλο *I dialetti greci ed il neo-ellenismo. Discorso letterario letto nella real Accademia Peloritana il dì 13 febbraio 1876 del corfioetto prof. Spiridione de' Medici socio della suddetta Accademia* (Οι ελληνικές διάλεκτοι και ο Νέος Ελληνισμός. Λογοτεχνική ομιλία που διαβάστηκε στην βασιλική Accademia Peloritana τη 13 Φεβρουαρίου 1876 από τον Κερκυραίο καθ. Spiridione de' Medici, μέλος της εν λόγω Ακαδημίας). Πρόκειται για μια σπουδαία διάλεξη, που ο ίδιος έδωσε στην Ακαδημία αυτή, αφιερωμένη στον πρόξενο της Γερμανίας Felix Bamberg. Στον

6. Βλ. Σ. Σοφρώνιου, *Α. Κάλβος. Κριτική μελέτη*, Αθήνα 1960, σ. 42 φφ.

7. S. Medici Dilotti, *La Riforma*, σ. 16, υπ. 3.

8. Ελληνιστής και αρχαιολόγος από την Piana degli Albanesi (Παλέρμο). Βλ. G. Mira, *Bibliografia siciliana ovvero Grande Dizionario Bibliografico delle opere edite e inedite, antiche e moderne di autori siciliani o di argomento siciliano*, (2 τομ.) Παλέρμο 1875.

πρόλογο του κειμένου αυτού (όπου βάζει σαν εισαγωγικό ρητό λίγους στίχους του Πινδάρου),⁹ εξηγώντας ότι νιώθει άνετα γιατί μιλά σε απόγονους Ελλήνων, εκφράζει θερμά την αγάπη που τρέφει προς την ελληνική γλώσσα, αναφερόμενος στο ένδοξο παρελθόν και σε πιο πρόσφατα ιστορικά γεγονότα της Ελλάδας, προπαντός στην Επανάσταση του 1821. Ο Medici Dilotti υποστηρίζει ότι η γλώσσα της Ελλάδας παραμένει ζωντανή επί 27 ολόκληρους αιώνες:

*La storia c'insegna che la durata dell'ellenica letteratura dalla sua origine fino a noi si può fissare a più di 27 secoli. [...] E perché la vita letteraria si lega strettamente alla vita civile e politica di una nazione, tutte queste vicende dovettero recare delle sensibili mutazioni alla lingua greca.*¹⁰

(Η ιστορία μας διδάσκει ότι η διάρκεια της ελληνικής λογοτεχνίας, από τις Αοχές έως εμάς ανέρχεται σε παραπάνω από 27 αιώνες [...] Κι επειδή η λογοτεχνική ζωή είναι στενά συνδεδεμένη με την αστική και πολιτική ζωή ενός έθνους, όλα αυτά τα γεγονότα έφεραν σημαντικές αλλαγές στην ελληνική γλώσσα).

Ο Medici Dilotti διαιρεί την ιστορία της Ελλάδας σε τρεις περιόδους, ξεκινώντας από τη «μυθολογική κι ηρωική», η οποία αρχίζει πράγματι με το μύθο, με τους κατακλυσμούς, συνεχίζει με αναφορές στην ιστορική εποχή με σχετική χρονολογία (από τους μεσσηνιακούς πολέμους έως το τέλος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας), και αναφορές στη λογοτεχνία, και τελειώνει με την μοντέρνα εποχή (1820-1821).

Πράγματι, η οργάνωση της ύλης σ' αυτό το σημείο δεν είναι πλήρης, εφόσον ο συγγραφέας αποσιωπά εντελώς τα χρόνια μεταξύ της αυτοκρατορίας του Ιουστινιανού και της Επανάστασης του '21. Για την τρίτη εποχή γράφει:

*Quest'epoca ricorda: la rivoluzione greca; il nuovo governo di Atene; la catastrofe di Parga; la tirannide musulmana; il valore e la dottrina di Marco Botzari; la dittatura e la morte del conte Capodistria Giovanni, la nuova lingua nel regno di Grecia; le scuole ateniesi; e molti scrittori di storie, di grammatica e di nuova poesia. Quest'ultima età venne sempre a migliorarsi e continua fino a noi, che riconosciamo essere il Neo-Ellenismo la lingua dominante del regno di Grecia, e delle maggiori parti d'Oriente.*¹¹

(Αυτή η εποχή αφορά: την ελληνική επανάσταση, την καινούρια κυβέρνηση της Αθήνας, την καταστροφή της Πάργας, την μωαμεθανική τυραννίδα, την αρετή και τη μόρφωση του Μάρκου Μπότσαρη, τη δικτατορία και τον θάνατο

9. Πίνδαρου, Νεμέα ΣΤ', 1-4: Ἐν ἀνδρῶν, / ἐν θεῶν γένος, / ἐκ μιᾶς δὲ πνέομεν / ματρὸς ἀμφότεροι.

10. S. Medici Dilotti, *I dialetti greci ed il neo-ellenismo*, σ. 8.

11. S. Medici Dilotti, *I dialetti greci ed il neo-ellenismo*, ό.π., σ. 12.

του κόμης Καποδίστρια Ιωάννη, τη νέα γλώσσα στο Βασίλειο της Ελλάδας, τις αθηναϊκές σχολές, και πολλούς συγγραφείς ιστορίας, γραμματικής και νέας ποίησης. Αυτή η εποχή καλυτερεύει και εξελίσσεται έως τις μέρες μας, και εμείς αναγνωρίζουμε ότι ο Νέος Ελληνισμός είναι η επικρατούσα γλώσσα στο Βασίλειο της Ελλάδας και στα περισσότερα μέρη της Ανατολής).

Το τελευταίο μέρος είναι και το πιο ενδιαφέρον, νομίζω, επειδή επιτέλους ο Medici Dilotti ασχολείται με τη νεώτερη και σύγχρονη Ελλάδα. Εκφράζει τον πατριωτισμό του, θρηνώντας την Άλωση της Πόλης, που προκάλεσε τα χειρότερα δεινά, ιδίως τη διασπορά των Ελλήνων. Σ' αυτό το σημείο αναφέρει ορισμένους στίχους του «Ύμνου εις την Ελευθερίαν» του Σολωμού (στρ. Η')

Με τα ρούχα αιματωμένα / ξέρω ότι έβγαίνες κρυφά /
να γυρεύης εις τα ξένα / άλλα χέρια δυνατά.¹²

Στη συνέχεια ο συγγραφέας εκφράζει την άποψή του για το γλωσσικό ζήτημα στην Ελλάδα. Εξηγεί ότι η γλώσσα καταστράφηκε εντελώς επί τουρκοκρατίας, επειδή η οθωμανική αυτοκρατορία εμπόδισε την εξέλιξη της επίσημης, λόγιας γλώσσας, ενώ η λαϊκή γλώσσα έγινε γρήγορα διεφθαρμένη και χυδαία. Τονίζει ότι όμως η ελληνική γλώσσα ξαναβρήκε επιτέλους την ισορροπία και το κάλλος της:

Col volger degli anni e dopo la riscossa del giogo ottomano di una piccola parte della Grecia (an. 1820-21 d.G.C.) questo linguaggio andò mano a mano a purgarsi ed abbellirsi, e fu finalmente noto col nome di Neo-Ellenismo, il quale riunendo il bello dell'antico ad una forma litterale, semplice e piana, ad una costruzione facile e confacente ai tempi, si assimilò di molto agli altri d'Europa. [...] Il Neo-Ellenismo dunque è la riunione di quanto avvi di bello ne' dialetti ...

(Με το πέρασμα των χρόνων και αφού ένα μικρό μέρος της Ελλάδας απελευθερώθηκε από τον οθωμανικό ζυγό το 1820-21 μ.Χ., αυτή η γλώσσα έγινε σταδιακά όλο και πιο καθαρή και όμορφη, και επιτέλους ονομάστηκε Νέος Ελληνισμός, που ενώνοντας την αρχαία ομορφιά με μια λόγια μορφή, απλή και βατή, με εύκολη δόμηση που αρμόζει στην παρούσα εποχή, εξομοιώθηκε με τις άλλες γλώσσες της Ευρώπης [...] Ο Νέος Ελληνισμός είναι λοιπόν η συνένωση των όμορφων στοιχείων που υπάρχουν στις διαλέκτους).

Πιστεύει πως η νέα ελληνική είναι η κατάλληλη γλώσσα για την εποχή του, επειδή απορρίπτει τις ακρότητες και βρίσκει την πλήρη εκφραστική ισορροπία.¹³

Si cercò quindi un'esatta elocuzione, si rigettarono le inversioni, le troppo

12. S. Medici Dilotti, *I dialetti greci ed il neo-ellenismo*, ό.π., σ. 24.

13. S. Medici Dilotti, *I dialetti greci ed il neo-ellenismo*, ό.π., σ. 25.

ardite metafore, le mal fondate similitudini, le troppo vive immagini, e si ebbe una lingua, che espone in maniera didattica, posata e piana i concetti umani.

(Αναζητήθηκε ο σωστός λόγος, απορρίφθηκαν οι αναστροφές, οι αβάσιμες παρομοιώσεις, οι υπερβολικά ζωντανές εικόνες, και βρέθηκε μια γλώσσα που εκφράζει με τρόπο διδακτικό, ήρεμο και βατό τις ανθρώπινες έννοιες).

Ο συγγραφέας εξετάζει την περίπτωση των ξένων γλωσσών (με ιδιαίτερη αναφορά στην ιταλική), που είχαν μια εξέλιξη από το παρελθόν τους ως το παρόν, αλλά έμειναν κατὰ βάθος αναλλοίωτες, και καταλήγει στο εξής συμπέρασμα:

È evidente che ogni nazione coll'andar del tempo modifica, accresce, configura la lingua; ma non può dirsi però una lingua affatto diversa.¹⁴

(Είναι φανερό, ότι κάθε έθνος με το πέρασμα του χρόνου αλλάζει, εμπλουτίζει και διαμορφώνει τη γλώσσα του· μια δεν μπορεί να πει κανείς ότι πρόκειται για μια εντελώς διαφορετική γλώσσα).

Το πιο σημαντικό όμως βρίσκεται στο τέλος. Μετά τη σύγκριση με τις άλλες γλώσσες, ο Medici Dilotti συμπεραίνει:

Si analizzi ora il greco moderno e si vegga com'esso cambiò in parte la forma, ma non mai la sostanza, la quale fu ed è sempre la stessa in perpetuità.

(Να εξετασθεί τώρα η Νέα Ελληνική και θα γίνει φανερό, ότι άλλαξε εν μέρει τη μορφή, ποτέ την ουσία, που ήταν και θα είναι η ίδια εις αεί).

Από τα λίγα που παρουσιάστηκαν εδώ, προκύπτει ότι ο Medici Dilotti ήταν σημαντικό πρόσωπο στη Σικελία του 19ου αιώνα, και διαδραμάτισε ρόλο μεσολαβητή μεταξύ ελληνικού και ιταλικού πολιτισμού. Είναι πράγματι κρίμα που ξέρουμε μόνο ελάχιστα για τον βίο και το έργο του. Εκτός από τα κείμενα που μελέτησα, και εκείνα των οποίων γνωρίζω τον τίτλο (και προς το παρόν, δυστυχώς, τίποτα περισσότερο), υπάρχουν πολύ πιθανώς και άλλα συγγράμματά του, διάσπαρτα στις βιβλιοθήκες των πόλεων όπου συμπτωματικά βρέθηκε ο συγγραφέας, τα οποία θα μπορούσαν να μας δώσουν περισσότερα στοιχεία για να συμπληρώσουμε την προσωπογραφία του.

Ασχολούμαι με την έρευνα για τον Spiridione de' Medici Dilotti χρόνια τώρα, αλλά σίγουρα χρειάζομαι ακόμα πολλή δουλειά και πολύ χρόνο για να φτάσω σε κάποια ικανοποιητικά αποτελέσματα. Και αυτήν την πορεία σκοπεύω λοιπόν να συνεχίσω.

14. S. Medici Dilotti, *I dialetti greci ed il neo-ellenismo*, ό.π., σ. 27.

Περίληψη / Summary

Ο Έλληνας Spiridione de' Medici Dilotti, ερευνητής και καθηγητής, πέρασε μεγάλο μέρος της ύπαρξής του στη Σικελία. Πολύγλωσσος, συνέγραψε, μεταξύ των άλλων, ένα εγχειρίδιο για τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής (*La Riforma*), και τη μελέτη *I dialetti greci ed il neo-ellenismo* (1876), στην οποία εκφράζει τις απόψεις του σχετικά με τη γλώσσα και τον πολιτισμό της νεότερης Ελλάδας.

The Greek Spiridione de' Medici Dilotti, a 19th century intellectual and professor, spent most of his life in Sicily. He wrote a textbook of ancient greek (*La Riforma*), and a study (*I dialetti greci ed il neo-ellenismo*), where he expresses his opinions about language and civilization of modern Greece.

ΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΣΤΗ ΔΥΣΗ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΟΔΥΣΣΕΙΑΚΟΥ ΜΟΤΕΛΟΥ

Στρατής Κυριακίδης

Η πτώση της Τροίας μετά από πολύχρονη πολιορκία επιτεύχθηκε μέσα από την επινοητικότητα ενός ανδρός, του Οδυσσέα, του πολυμήχανου ομηρικού ήρωα που άφησε το στίγμα του στην ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και του πολιτισμού.

Η Τροία, ως κοιτίδα των Ρωμαίων, αποτελεί βασικό συστατικό του ιδρυτικού μύθου της Ρώμης που έγινε κοινός λογοτεχνικός τόπος. Για τους Ρωμαίους είναι ο χώρος της προέλευσής τους. Η Ρώμη ιδρύθηκε από τους απογόνους του Αινεία, που με τους συντρόφους του περιπλανήθηκε τη δική του Οδύσσεια μέχρι να φτάσει στον τόπο που επρόκειτο να ιδρυθεί η *Vrbs aeterna*. Την ιστορία αυτή την διηγήθηκε με απαράμιλλο τρόπο ο Βεργίλιος στην *Αινειάδα*.¹

Η *Αινειάδα* είχε ως πρότυπο τόσο την *Ιλιάδα* κυρίως για τα βιβλία 7-12 του ρωμαϊκού έπους όσο και την *Οδύσσεια* κυρίως για τα βιβλία 1-6. Έτσι στα πρώτα βιβλία του έργου ο ποιητής έχει ως πρότυπο τον Οδυσσέα. Ο Ιθακήσιος και οι σύντροφοί του προκειμένου να φτάσουν στην Τροία χρειάστηκε να διαπλεύσουν το Αιγαίο. Το ομηρικό όμως έπος εστιάζει το ενδιαφέρον του στον πλου της επιστροφής με τα τόσα δεινά και τις δοκιμασίες του κεντρικού ήρωα:² είναι ο νόστος που αποτελεί το μείζον λογοτεχνικό θέμα του έπους.

Την πορεία της επιστροφής οι μελετητές ποτέ δεν μπόρεσαν να χαρτογραφήσουν με σιγουριά. Μέσα από τις ποικίλες απόπειρες που έγιναν προκύπτει ότι ο Οδυσσέας, ξεκινώντας από την Τροία, ταξίδεψε σε μεγάλο μέρος της Μεσογείου, έφτασε στις ισπανικές ακτές και στις ακτές της βόρειας Αφρικής. Σ' αυτή την απέραντη έκταση η Ιθάκη³ μοιάζει να βρίσκεται στο «μέσο» του χώρου των

1. Η *Αινειάδα* του Βεργιλίου είναι το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ανάπτυξης αυτού του λογοτεχνικού τύπου σε κύριο θέμα ποιητικού έργου στη λατινική λογοτεχνία. Για άλλες αναφορές βλ. ενδεικτικά Λίβιος, 1.1.1 κεξξ., Διον. Αλικ. *Ρωμ. Αρχαιολ.* 1.45 κεξξ.

2. Ο Lateiner ["Homer's Social-Psychological Space and Places" στο Marios Skempis and Ioannis Ziogas (επιμέλεια) (2014) *Geography, Topography, Landscape*, Berlin-Boston, σ. 63-94] μελετά τον νόστο του Οδυσσέα και τη συμπεριφορά εκείνου και των συντρόφων του από πλευράς κοινωνικο-ψυχολογικής.

3. Ο Μ. Σκέμπης ["Phenomenology of Space, Place Names and Colonization in the 'Caieta-Circe' Sequence of *Aeneid* 7" στο Μ. Skempis – Ι. Ziogas (επιμέλεια) (2014) [βλ. παραπάνω σημ. 2], 291-324, ιδιαιτ. σ. 292) κάνει τη διάκριση ανάμεσα στον «χώρο» και τον

περιπλανήσεων που ξεκινούν από την ανατολή και φθάνουν στη δυτική Μεσόγειο· είναι ο τόπος απ' όπου ο ήρωας ξεκίνησε για την εκστρατεία του αλλά συγχρόνως και το τέλος, ο στόχος δηλαδή του προορισμού του στο ταξίδι της επιστροφής για τον οποίον υφίσταται τα πάνδεινα. Έτσι η Ιθάκη ως αρχή, μέση και τέλος των περιπετειών του Οδυσσέα με τον ένα ή τον άλλο τρόπο καθίσταται εστία της επικής αφήγησης.⁴ Ανεξάρτητα όμως από το ποιες συγκεκριμένα ήταν οι γεωγραφικές τοποθεσίες που κατονομάζονται στην *Οδύσσεια*, η κάθε μια υπήρξε σταθμός που αντιπροσώπευε την υπέρβαση μιας δυσκολίας από τον ήρωα στην επιθυμία του για επιστροφή. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι οι σταθμοί αυτοί, όπως οι Σειρήνες ή η Κίρκη αλλά και το νησί των Φαιάκων στάθηκαν ως λυδία λίθος για τη δοκιμασία των ανθρώπων από πειρασμούς της ζωής· μια άλλη εκδοχή της Καρχηδόνας για τους αναγνώστες της *Αινειάδας*. Ο Οδυσσέας –όπως και ο Αινείας– κατάφερε να ξεπεράσει όλα τα εμπόδια· δεν ήταν μόνο εμπόδια που για να ξεπεραστούν χρειάζονταν ο νους και η ανδρεία. Ήταν εμπόδια που κρινόταν και στερεωνόταν η προοπτική και η πεποίθηση για το στόχο.

Το ηρωικό μοντέλο του Οδυσσέα έπαιξε καταλυτικό ρόλο. Ο Οδυσσέας "*terraeque marisque triumphis / naturae victor Ithacus*" («ο Ιθακήσιος που με τους θριάμβους του σε γη και θάλασσα υπέταξε τη φύση»), Manilius, *Astrologica*, 1.763-4)⁵ αποτελεί θεμέλιο λίθο του μύθου για την ίδρυση της Ρώμης. Ο Αινείας στο ρωμαϊκό έπος είναι ο Τρώας ήρωας που ξεκινάει τη νύχτα της καταστροφής από την κατημαγμένη Τροία και ακολουθεί πορεία προς δυσμάς. Πρόκειται για τον κατ'εξοχήν οδυσσειακό ήρωα της ρωμαϊκής λογοτεχνίας. Κάνει κι αυτός σταθμούς πολλούς. Στόχος του η άοριστα κατ' αρχήν προσδιοριζόμενη νέα πατρίδα, η "*antiqua mater*" (*Aen.* 3.96) η αρχαία μάνα, δηλ. η αρχαία «πατρίδα», όπως τον πληροφορεί ο χρησμός του Απόλλωνα στη Δήλο. Η φράση συνδέεται φυσικά με το Λάτιο, από όπου προήρχετο ο πρόγονος των Τρώων, Δάρδανος.⁶ Η έννοια της επιστροφής στην πατρίδα είναι άοριστη και γενική· τουλάχιστον μέχρι το μέσο της διαδρομής του. Όπως έχω προσπαθήσει να δείξω αλλού, οι σταθμοί στο Αιγαίο, στην Κρήτη, πίσω ξανά στο Αιγαίο, στο Ιόνιο, στον Βουθρωτό της

«τόπο» (space – place) και διαπιστώνει ότι στη λογοτεχνία ο «χώρος» είναι μια πολύ ευρύτερη έννοια που επιδέχεται πλήθος ερμηνειών και κατά συνέπεια μπορεί να έχει και περισσότερες χρήσεις. Η Ιθάκη αποδεικνύεται κάτι πολύ περισσότερο από ένας τόπος, οριοθετημένος και συγκεκριμένος. Η Ιθάκη γίνεται «χώρος» όπου αυτά που διαδραματίζονται υπερβαίνουν σε σημασία την «ιστορία» του συγκεκριμένου νησιού και ανάγονται σε «μύθο» με ισχυρούς συμβολισμούς και αξία. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τους άλλους «χώρους» από όπου πέρασε ο Οδυσσέας.

4. Αριστ. *Ποιητική* 1459a1.

5. Hardie, P. (1986), *Virgil's Aeneid: Cosmos and Imperium*, Oxford, 333.

6. Πρβλ. *Aen.* 7.206-11, 240-42· 8.11-14.

Ηπείρου και στη συνέχεια στον σημαντικότερο σταθμό του στην Καρχηδόνα στη βόρειο Αφρική μέχρι σιγά σιγά να αρχίσει να ανεβαίνει τα παράλια της Ιταλίας είχαν όλοι ένα νόημα.⁷ Κάθε σταθμός αντιπροσώπευε ένα παραπάνω σκαλί στην απόκτηση της αυτοσυνειδησίας και τη διαμόρφωση του αρχηγικού προτύπου.⁸

Αρκετά από όσα συμβαίνουν στην *Αινειάδα* έχουν το αντίστοιχό τους στην *Οδύσσεια*. Ίσως η *Οδύσσεια* να είναι το έπος που ο ήρωας –σε σημαντικό βαθμό– έρχεται αντιμέτωπος με τον εαυτό του. Στην *Ιλιάδα* ο Οδυσσεύς αντιμετωπίζει τους «άλλους», τον εχθρό· στην *Οδύσσεια* τις δυσκολίες και τους πειρασμούς που ο ίδιος έπρεπε να υπερνικήσει. Χωρίς την περιπλάνηση η επιστροφή θα ήταν διαφορετική. Όταν ο ήρωας έφτασε στην Ιθάκη –έχοντας ξεπεράσει στο ταξίδι της επιστροφής τόσους πειρασμούς και τόσους κινδύνους– είχε να αντιμετωπίσει τους μνηστήρες. Η κατίσχυση στην πατρίδα ήταν η δεύτερη μεγάλη πρόκληση στη ζωή του. Οι δικοί του *errores* τον βοήθησαν να επικρατήσει στη δική του “*antiquam matrem*” (*Aen.* 3.96), την Ιθάκη. Ο ρωμαίος ποιητής δεν θα χρησιμοποιήσει ακριβώς την ίδια φράση για την Ιθάκη του Οδυσσέα· η παρόμοια όμως φράση που θα χρησιμοποιήσει θα δείξει πώς ο ποιητής αντιλαμβάνεται την ύπαρξη ενός κοινού παρονομαστή ανάμεσα στον ήρωα του ελληνικού έπους και στον ήρωα του ρωμαϊκού: η πατρίδα του Οδυσσέα είναι η “*terra altrix*” (*Aen.* 3.273),⁹ που αποδίδει στα λατινικά τον ομηρικό χαρακτηρισμό «ἀγαθὴ κουροτρόφος» (*Οδ.* 9.27), με τον οποίο ο ίδιος ο Οδυσσεύς με υπερηφάνεια αναφέρεται στην πατρίδα του. Όταν θα φτάσουν στον προορισμό τους, οι δυο αρχηγοί θα πρέπει να αγωνισθούν –ο καθένας με το δικό του τρόπο και για διαφορετικούς λόγους– για να επικρατήσουν στον τόπο του νόστου τους. Αυτά έχουν πολλές φορές επισημανθεί από την έρευνα. Ας δούμε όμως και κάτι άλλο:

Επειδή όλα τα πράγματα της *Αινειάδας* βρίσκονται σε απευθείας διάλογο με το ομηρικό έπος, ο μελετητής βρίσκει ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι μόνο για το ποια μέρη επισκέπτεται ο ήρωας στη διάρκεια του ταξιδιού αλλά και ποια παρκαμπτεί. Πράγματι ο Αινείας ακολούθησε εν πολλοίς διαφορετική πορεία από τον Οδυσσέα παρακάμπτοντας μέρη και σταθμούς απ’ όπου πέρασε ο Ιθακήσιος. Παρέκαμψε και τα ίδια τα Επτάνησα.

Συγκριτικά η παρουσία των Επτάνησων στη λατινική λογοτεχνία είναι περιορισμένη σε σχέση με την παρουσία άλλων γεωγραφικών χώρων της Ελλάδας

7. Βλ. Kyriakidis, S. (2014), “From Delos to Latium: Wandering in the Unknown” στο M. Skempis – I. Ziogas (επιμέλεια), [βλ. παραπάνω σημ. 2] 265-89.

8. Για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα του ήρωα βλ. Hardie, P. (1998), *Virgil*, στο *Greece and Rome*, New Surveys in the Classics 28, Oxford, 80-83 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

9. “more than *patriam*”: Horsfall, N. (2006), *Virgil. Aeneid 3. A Commentary, Mnemosyne Suppl.*, Leiden – Boston – Köln, ad loc.

(με εξαίρεση κυρίως την *Ιθάκη*). Αυτό ισχύει γενικά στη λογοτεχνία του κλασικού κόσμου τόσο σε μυθολογικό υλικό όσο και σε άλλες αναφορές στη γεωγραφική αυτή ενότητα. Υπάρχει όμως μια σημαντική παράμετρος: η παρουσία του *Οδυσσέα*, που ξεκινάει από την *Ιθάκη* και κλείνει τον κύκλο του εκεί, είναι καταλυτική για τον ευρύτερο μύθο που ενώνει την ανατολή με τη δύση, την *Τροία* με την *Ιταλία*. Αν η *Ελλάδα* με τον πόλεμο που κήρυξε στην *Τροία* υπήρξε ο κινητήριος μοχλός για το πέρασμα από την ανατολή στη δύση, η συμμετοχή των *Επτανήσων* με τον *Οδυσσέα* υπήρξε ο βασικός πόλος της εξέλιξης αυτής.

Ο *Αινείας* λοιπόν παρακάμπτει μέρη του *Ιονίου* που καταγράφονται επιδεικτικά στην *Αινειάδα* με τον ποιητή να κατονομάζει ομαδοποιημένα τα μέρη αυτά:¹⁰

iam medio apparet fluctu nemorosa **Zacynthos**
Dulichiumque **Sameque** et **Neritos** ardua saxis.
 effugimus scopulos **Ithacae**, Laertia regna,
 et terram altricem saeui exsecramur Vlixi.
 mox et **Leucatae** nimbosa cacumina montis
 et formidatus nautis aperitur Apollo,
 hunc petimus fessi et paruae succedimus urbi;
 ancora de prora iacitur, stant litore puppes.
 (*Aen.* 3.270-75)

(*Ανάμεσα στα κύματα φαίνεται κιόλας η δασωμένη Ζάκυνθος και το Δουλίχιο και η Σάμη και η τραχειά από τα βράχια Νήριτος. Αποφεύγουμε τα γκρεμά της Ιθάκης, το βασίλειο του Λαέρτη, και καταριόμαστε τη γη που ανέθρεψε τον σκληρό Οδυσσέα· αμέσως μετά φανερώνεται ο φοβερός για τους ναύτες Απόλλωνας και οι ανταριασμένες κορυφές του Λευκάτα. Κατάκοποι κατευθυνόμαστε εκεί και μπαίνουμε στη μικρή πόλη· ρίχνουμε την άγκυρα από την πλώρη, στέκουν τα καράβια στην παραλία).*

Εδώ δεν θα επιχειρήσουμε, όπως έχει γίνει επανειλημμένα, να ταυτοποιήσουμε τα ονόματα που αναφέρονται με τους πραγματικούς τόπους. Αυτό που ενδιαφέρει εμάς εδώ είναι να δούμε σε τι αποσκοπούσε αυτή η παρακάμψη: μια πρώτη ερμηνεία είναι ότι ήταν ένας τρόπος με τον οποίον ο *Αινείας* θα ξεπερνούσε το πρότυπό του, τον *Οδυσσέα*. Υπάρχει όμως και κάτι άλλο που θα δούμε πιο κάτω. Ας στραφούμε πρώτα στο λογοτεχνικό πρότυπο των παραπάνω στίχων της *Αινειάδας*. Στην *Ιλιάδα* Β 31-637 τα *Ιόνια* αυτά νησιά είναι και εκεί ομαδοποιημένα περίπου με τον ίδιο τρόπο που ομαδοποιούνται και στην *Αινειάδα*. Στο ελ-

10. Για την περιγραφή της πορείας βλ. Hans-Peter Stahl [(1998), "Political Stop-Overs on a Mythological Travel Route: From Battling Harpies to the Battle of Actium: *Aeneid* 3.268-93", στο Hans-Peter Stahl (επιμέλεια) (1998), *Vergil's Aeneid: Augustan Epic and Political Context*, London, 37-84, ιδιαιτ. σ. 49-75.

ληνικό όμως έπος δεν πρόκειται για μέρη που κάποιος παρακάμπτει αλλά –ακριβώς αντίθετα– για μέρη που με τις δυνάμεις τους συμμετέχουν στην κοινή ελληνική προσπάθεια της τρωικής εκστρατείας, στον περίφημο κατάλογο *νηών* της Β ραψωδίας. Είναι τα μέρη που ανήκουν στις δυνάμεις του ίδιου του Οδυσσέα:

Αὐτὰρ Ὀδυσσεὺς ἤγε Κεφαλλήνας μεγαθύμους,
οἳ ῥ' Ἰθάκην εἶχον καὶ Νήριτον εἰνοσίφυλλον
καὶ Κροκύλει' ἐνέμοντο καὶ Αἰγίλιπα τρηχεῖαν,
οἳ τε Ζάκυνθον ἔχον ἡδ' οἳ Σάμῳ ἀμφενέμοντο,
οἳ τ' ἤπειρον ἔχον ἡδ' ἀντιπέραι' ἐνέμοντο·
τῶν μὲν Ὀδυσσεὺς ἤρχε Διὶ μῆτιν ἀτάλαντος·
τῷ δ' ἅμα νῆες ἔποντο δῶδεκα μιλτοπάρῃοι.
(Ιλ. Β 631-637)

(Μετά, στους μεγάλψυχους τους Κεφαλλήνες πάλι,
εις την τρηχίαν Αἰγίλιπα και στην Ιθάκη πού 'σαν,
πού 'χει το φυλλοσοῦσουρο Νήριτο, κι όσους ζούσαν
εις τα Κροκύλεια, Ζάκυνθο, στη Σάμη, μα κι οι γι άλλοι,
εκείνοι πού 'χαν τη στεριά την από πέρα πάλι,
εἶχε ο Δυσσέας εις αυτούς τούτους την αρχηγία,
(μετάφραση Γεώργιος Ψυχουντάκης)¹¹

Ομαδοποιημένα και πάλι σε μορφή καταλόγου και με πολλές ομοιότητες θα επανεμφανισθούν στην Οδύσσεια:

ὅσσοι γὰρ νήσοισιν ἐπικρατέουσιν ἄριστοι,
Δουλιχίῳ τε Σάμῃ τε καὶ ὕλῃεντι Ζακύνθῳ,
ἡδ' ὅσσοι κρηναὴν Ἰθάκην κάτα κοιρανέουσι,
τόσσοι μητέρ' ἐμὴν μνῶνται, τρύχουσι δὲ οἶκον.
(Οδ. α 245-248)

(Οι δυνατοί που τα νησιά τα κατοικούν τριγύρω,
της Σάμης και του Δουλιχιού κι όλα από γύρω γύρω
της Ζάκυνθου της δασερής, οι γι άρχοντες οι γι άλλοι,
και τούτου του βραχότοπου, τσ' Ιθάκης, οι μεγάλοι,
όλοι τη μάνα μου ζητούν για να την παντρευτούσι
και κάθονται στο σπίτι μου, το βιός μου καταλυούσι.
(μετάφραση Ψυχουντάκης)¹²

11. Ψυχουντάκης, Γ. (1995), *Ομήρου Ιλιάδα*, [με πρόλογο Στυλιανού Αλεξίου], Ηράκλειο.

12. Ψυχουντάκης, Γ. (1996), *Ομήρου Οδύσσεια* [με πρόλογο Στυλιανού Αλεξίου], Ηράκλειο.

Την φορά αυτή είναι λόγια του Τηλέμαχου. Η διάθεση όμως τώρα δεν είναι η ίδια: ενώ στην *Ιλιάδα* ο κατάλογος των επτανήσιων αυτών τόπων απέπνεε τη χαρά της συμμετοχής στην κοινή ελληνική προσπάθεια για την τρωική εκστρατεία, στην περίπτωση της *Οδύσσειας* ο γιος του Ιθακήσιου αναφέρεται στα μέρη από τα οποία προέρχονται οι μνηστήρες της Πηνελόπτης που επιδιώκουν την ανατροπή της εξουσίας του Οδυσσέα.

Η αμφισβήτηση της εξουσίας στην Ιθάκη θα αναδειχθεί μέσα από την τραγική ειρωνεία όταν ο ίδιος ο Οδυσσεύς πολύ αργότερα στην *ι* ραψωδία επαναλαμβάνει τον κατάλογο με απόλυτη υπερηφάνεια. Είναι η φάση που ο ήρωας, καθώς βρίσκεται στο δρόμο της επιστροφής, αγνοεί τι συμβαίνει πίσω στην πατρίδα:

εἴμ' Ὀδυσσεὺς Λαερτιάδης, ὃς πᾶσι δόλοισιν
 ἀνθρώποισι μέλω, καὶ μευ κλέος οὐρανὸν ἔκει.
 ναιετάω δ' **Ἰθάκην** εὐδείελον· ἐν δ' ὄρος αὐτῇ,
 Νήριτον εἰνὸσίφυλλον, ἀριπρεπές· ἀμφὶ δὲ νῆσοι
 πολλαὶ ναιετάουσι μάλα σχεδὸν ἀλλήλησι,
Δουλιχίον τε **Σάμην** τε καὶ ὕλησσαν **Ζάκυνθος**¹³.
 αὐτὴ δὲ χθαμαλὴ πανυπερτάτῃ εἰν ἄλλῃ κεῖται
 πρὸς ζόφον, αἶ δέ τ' ἄνευθε πρὸς ἥϊ τ' ἡέλιόν τε,
 τρηχεῖ', ἀλλ' ἄγαθὴ κουροτρόφος· οὐ τοι ἐγὼ γε
 ῥ' γαίης δύναιμαι γλυκερώτερον ἄλλο ἰδέσθαι.¹⁴
 (Οδ. ι 19-28)

(Εγώ 'μαι του Λαέρτη γιός, Δυσσέας όπου λένε.
 Τσί δόλους μου κι οι γι άνθρωποι του κόσμου τσί κατένε.
 η δόξα μου κι από τη γης ως τα 'πουράνια βγαίνει 20
 και στην **Ιθάκη** κατοικώ, στην περιλιολουσμένη,
 πού 'χει το φυλλοσούσουρο βουνό καμαρωμένο,
 το **Νήριτο**, κι άλλα πολλά το 'χουν νησιά ζωσμένο.
 Το 'να 'ναι στ' άλλο τους κοντά, σ' αυτά κι η **Σάμην** στέκει,
 το **Δουλιχί** κι η **Ζάκυνθος** η δασερή παρέκει.
 Απ' την Ιθάκη βρίσκονται μακριά, 'ς τσ' αυγής τα μέρη,

13. Για την ταυτότητα των ονομάτων μεταξύ των άλλων βλ. Στράβων, fr. 10.2.14.

14. Το συναίσθημα της υπερηφάνειας φαίνεται ακόμη πιο έντονα αν λάβει κανείς υπόψη του ότι στα λόγια του Οδυσσέα υπάρχει η φράση καὶ μευ κλέος οὐρανὸν ἔκει που ενώ προβάλλει το κλέος που ήταν το Ομηρικό ιδανικό, απαντά στην *Ιλιάδα* μόνο μια φορά (8. 192) και στην *Οδύσσεια* μόνο τρεις (9.20 που είναι ο στίχος που συζητάμε εδώ αλλά και στους 8.74 και 19.108): βλ. τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του Charles Segal (1996), "Kleos and Its Ironies in the *Odyssey*" στο Seth L. Schein (επιμέλεια), *Reading the Odyssey. Selected Interpretive Essays*, edited with an Introduction by Seth L. Schein, Chichester, West Sussex. 201-222, ιδιαιτ. 205.

αλλ' από τ' άλλα τα νησιά η Ιθάκη διαφέρει.
 Ξέχωρη στέκει, χαμηλά, στο πέλαγος απλώνει,
 τον ήλιο στο βασίλειμα στέκει κι αποζυγώνει.
 Πετρότοπος, μα ασύγκριτη μάνα λεβεντογέννα
 κι άλλο δεν έχω πιο γλυκό της γης αφού μ' εγέννα.
 (μετάφραση Γ. Ψυχουντάκης)

Ο κατάνογος με μια παράξενη επιμονή θα επανέλθει στην **π** ραψωδία και τα λόγια ανήκουν ξανά στον Τηλέμαχο που διεκτραγωδεί την κατάστασή:

τῷ νῦν δυσμενέες μάλα μυρίοι εἶσ' ἐνὶ οἴκῳ.
 ὅσσοι γὰρ νήσοισιν ἐπικρατέουσιν ἄριστοι,
Δουλιχίῳ τε **Σάμῃ** τε καὶ ὑλήεντι **Ζακύνθῳ**,
 ἧδ' ὅσσοι κρاناὴν **Ἰθάκην** κάτα κοιρανέουσιν,
 τόσσοι μητέρ' ἐμὴν μνῶνται, τρύχουσι δὲ οἶκον.
 (Οδ. π 121-125)

Κι όσοι μεγάλοι τα νησιά τριγύρω κυβερνούνε,
 Από την ολοδάσωτη τη **Ζάκυνθο** και **Σάμη**
 και το **Δουλίχι** και μ' αυτούς τους άρχοντες αντάμι
 κι όσοι στο βραχωτό νησί τσ' **Ιθάκης** αρχοντεύουν,
 όλοι το βιός μου καταλύνουν, τη μάνα μου γυρεύουν.
 (μετάφραση Γ. Ψυχουντάκης)

Ο Τηλέμαχος θα επιμένει κι άλλο λίγους στίχους πιο κάτω (**π 246-253**) όταν πια θα έχει αναγνωρίσει τον πατέρα του και θα του εξηγήει την κατάσταση με τους μνηστήρες και πόσο πολλοί είναι.

Ο κατάνογος θα επαναληφθεί για πέμπτη και τελευταία φορά στο **τ 130-32** με τα λόγια της Πηνελόπης όταν αναφέρει στον Οδυσσέα την προέλευση των μνηστήρων.¹⁵ Είναι πια φανερό ότι οι προερχόμενοι από αυτούς τους τόπους είναι αντίπαλοι του Οδυσσέα και επίδοξοι καταχραστές της εξουσίας του. Τούτο επιβεβαιώνεται από τα λόγια της Αθηνάς στον Τηλέμαχο στο **ο** του έπους όταν του αποκαλύπτει ότι οι επίδοξοι μνηστήρες στήνουν ενέδρα ανάμεσα στη Σάμο και την Ιθάκη για να τον σκοτώσουν (Οδ. ο 28-30).

Για να είμαι ειλικρινής δεν έχω εντοπίσει ούτε στο ελληνικό έπος αλλά ούτε και στο λατινικό άλλον κατάνογο που να επαναλαμβάνεται με τέτοια συχνότητα. Και η επανάληψη αυτή δεν είναι τυχαία. Είναι ο κατάνογος με τα μέρη που αντι-

15. Τα ίδια τοπωνύμια επαναλαμβάνονται για άλλη μια φορά στο Οδ. π. 246-53 όταν ο Τηλέμαχος απαριθμεί στον πατέρα του τους μνηστήρες κατά τόπο. Αν και εδώ έχουμε ένα είδος κατάνογου, τούτος δεν προσμετράται στους υπόλοιπους, καθώς οι επιπλέον πληροφορίες που περιέχει έχουν αλλοιώσει τη μορφή του.

προσωπεύουν κύρια στοιχεία του οδυσσειακού μύθου. Είναι εκείνα που στέλνουν τις δυνάμεις τους στην κοινή προσπάθεια υπό τον Οδυσσέα, είναι όμως και όσα θα τον «προδώσουν» και θα αμφισβητήσουν την εξουσία του. Έτσι όταν ο ομηρικός ήρωας θα επιστρέψει στην πατρίδα, θα έχει να αντιμετωπίσει μια νέα μορφή «κατάκτησης», τώρα πια στη δική του αυλή. Πρέπει να αγωνισθεί και να κερδίσει. Με τον νόστο του Οδυσσέα εισάγεται η έννοια του αγώνα για τη διατήρηση του κεκτημένου.

Η πολλαπλή αυτή επανάληψη του καταλόγου στα ομηρικά έπη, με λίγο-πολύ την ίδια μορφή, αλλά και σε εκ διαμέτρου αντίθετα συμφραζόμενα, του δίνει μια ξεχωριστή θέση στο αρχαϊκό έπος και τούτο έγινε αντιληπτό από τους μεταγενέστερους του Ομήρου, οι οποίοι το χρησιμοποίησαν σε δικές τους συνθέσεις (π.χ. Ομηρ. Ύμν. Απόλλ. 428-9· Οβιδ. *Μετ.* 13.711-13). Θα πρέπει να επισημάνουμε εδώ ότι από όλες τις φορές που τα τοπωνύμια εμφανίζονται σε μορφή καταλόγου, μόνο η περίπτωση της *Ιλιάδας* Β (631-37) και η περίπτωση της *Οδύσσειας* ι 19-28 είναι σε θετικά συμφραζόμενα· οι υπόλοιπες έχουν να κάνουν με την αρνητική παρουσία των μνηστήρων στο παλάτι και ό,τι αυτή υποδήλωνε σχετικά με την κυριαρχία του ήρωα στον ίδιο του τον οίκο. Ήταν κατά συνέπεια επόμενο η αρνητική αυτή φόρτιση των τοπωνυμίων να επηρεάσει στη συνέχεια το επικό έργο του Βεργιλίου.

Στο δικό τους νόστο ο Αινείας και οι σύντροφοί του παρακάμπτουν όλα εκείνα τα μέρη του Ιονίου πελάγους που εμφανίζονται στον κατάλογο και με ένα σταθμό στο Άκτιο και ό,τι αυτό συμβόλιζε για την ιστορία της Ρώμης για πολλούς αιώνες¹⁶ κατευθύνονται κατευθείαν στον Βουθρωτό. Παρακάμπτουν και το νησί των Φαιάκων:

Protinus aerias Phaeacum abscondimus arces (Aen. 3.291)

(Στη συνέχεια κρύβονται πίσω μας οι ψηλές ακροπόλεις των Φαιάκων).

Αυτή είναι η μόνη πραγματικά περίπτωση όπου το νησί του Αλκίνοου αναφέρεται ευθέως στην *Αινειάδα* του Βεργιλίου (βλ. και *Geo.* 2.87) σε μια αναφορά, που για τον [Τίβουλλο] στο τρίτο βιβλίο ήταν και το τέλος των περιπλανήσεων του ήρωα: *finis et erroris miseri*¹⁷ *Phaeacia tellus (Η γη των Φαιάκων ήταν για το δύστυχο [Οδυσσέα] το τέλος της περιπλάνησής του, 3.7.78).*

Σε άλλα κείμενα η αναφορά στο ίδιο νησί έχει διαφορετικό περιεχόμενο και

16. Όπως τονίζει ο Hans-Peter Stahl [(1998), βλ. παραπάνω, σημ. 10] το Άκτιο ήταν συνδυασμένο στο μυαλό του κάθε Ρωμαίου με τη νίκη του Οκταβιανού στην Κλεοπάτρα και τον Αντώνιο το 31 π.Χ. και συμπληρώνει: "it is hard for today's reader to realize the omnipresence of Actium all over the Empire" (σ. 49).

17. Το επίθ. *miseri* μοιάζει να αντιστοιχεί στο επίθετο *ταλαπειρίον* (*Οδ.* 7.24) με το

όχι τον ίδιο στόχο. Η χώρα των Φαιάκων στο πρώτο βιβλίο του Τιβούλλου μοιάζει να λειτουργεί όχι ως το τέλος της περιπλάνησης, αλλά ως χώρος κατάβασης,¹⁸ όπου παρελθόν–παρόν–μέλλον συναντώνται. Είναι το ποίημα 1.3, όπου ο ρωμαίος ποιητής περιγράφει τον εαυτό του άρρωστο και με το φόβο του θανάτου να μένει στη χώρα των Φαιάκων αφήνοντας τον πάτρωνά του Μεσσάλα να συνεχίσει την εκστρατεία του στην Ανατολή ενώ ο ίδιος αναπολεί την αγαπημένη του Δηλία. [Για το ποίημα βλ. τη συμμετοχή του κ. Βαϊόπουλου στα *Πρακτικά*].

Ibitis Aegaeas sine me, Messalla, per undas,
O utinam memores ipse cohorsque mei.
Me tenet **ignotis** aegrum Phaeacia **terris**,¹⁹
abstineas avidas, Mors, modo, nigra, manus.
(Tib. 1.3.1-4)

(Θα ταξιδέψετε στα κύματα του Αιγαίου χωρίς εμένα, Μεσσάλα. Μακάρι κι εσύ κι οι συστρατιώτες σου να με θυμάστε. Εμένα άρρωστο με κρατά η Φαιακία, άγνωστη χώρα· μόνο, μαύρε Θάνατε, κράτα μακριά τα άπληστα χέρια σου.).

Ο Οδυσσέας στην *Οδύσσεια* η 25-6 αισθάνεται να νησί του Αλκίνοου ξένη γη. Και στον Τίβουλλο ο ποιητής αισθάνεται ότι βρίσκεται σε άγνωστη χώρα (*ignotis terris*). Για τον ρωμαίο ποιητή η Φαιακία δεν είναι η γλυκειά εκείνη γη, ο τελευταίος σταθμός στο νόστο λίγο πριν την Ιθάκη. Είναι ανάμεσα στη δύση, την απετηρία της εκστρατείας, και την ανατολή προς την οποία κατευθύνονταν τα στρατεύματα του Μεσσάλα. Σ' αυτόν το χώρο ο Τίβουλλος περιγράφει τον εαυτό του να μένει αφήνοντας τους άλλους να συνεχίσουν την εκστρατευτική τους πορεία. Την πορεία όμως αυτή προς την ανατολή, ο ποιητής Τίβουλλος δεν μπορεί να την ολοκληρώσει. Και δεν θα την ολοκληρώσει. Στον ποιητικό του κόσμο το πέρασμα προς την Ανατολή δεν θα ξαναλειτουργήσει. Το νησί των Φαιάκων γίνεται ο τόπος που αποκόπτει τον ποιητή από την επιστροφή στην γενέτειρα των Ρωμαίων.

Το νησί της Κέρκυρας έχει ιδιαίτερη θέση και στο κείμενο του Ορατίου: έχει ενδιαφέρον να δούμε πώς λειτουργεί εκεί. Ο Οδυσσέας, ο νόστος του και τα βιώματά του, είναι το *παράδειγμα*, το "*utile exemplar*", όπως θα πει στην *Επι-*

οποίο ο Οδυσσέας είχε χαρακτηρίσει τον εαυτό του όταν βρέθηκε ξένος ανάμεσα σε ξένους στο νησί των Φαιάκων.

18. Εξάλλου σύμφωνα με μια αρχαία παράδοση η Φαιακία βρισκόταν κοντά στα Ηλύσια πεδία: Maltby, R. (2002), *Tibullus: Elegies. Text, Introduction, and Commentary*, [ARCA 41, Francis Cairns] Cambridge, ad 1.3.3.

19. Για τη φράση *ignotis terris* βλ. τα σχόλια του Maltby (προηγούμενη σημείωση-), ad loc.

στολή 1.2.²⁰ Εκεί ο ομηρικός ήρωας λειτουργεί ως κοινωνικό-ηθικό και φιλοσοφικό πρότυπο, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για τη διαμόρφωση όχι ενός νέου «ηρωικού» μοντέλου του ρωμαϊκού κόσμου αλλά ενός ιδανικού τύπου ανθρώπου:

[Homerus] rursus quid virtus, quid sapientia possit,
utile proposuit nobis *exemplar* Ulixen,
 qui domitor Troiae multorum providus urbes
 et mores hominum inspexit latumque per aequor, 20
 dum sibi, dum sociis reditum parat, aspera multa
 pertulit, adversis rerum inmersabilis²¹ undis.
 Sirenum voces et Circae pocula nosti;
 quae si cum sociis stultus cupidusque bibisset,
 sub domina meretrice fuisset turpis et excors; 25
 vixisset canis immundus vel amica luto sus.
 nos numerus sumus et fruges consumere nati,
 sponsi Penelopae nebulones Alcinoique
 in cute curanda plus aequo operata iuventus,
 cui pulchrum fuit in medios dormire dies et 30
 ad strepitum citharae cessatum ducere somnum. (1.2.17-31)

([Ο Όμηρος] πάλι έθεσε ενώπιόν μας ως ωφέλιμο παράδειγμα του τι δύναμη έχει η αρετή και η σοφία, τον Οδυσσέα, τον κατακτητή της Τροίας που τα ήθη και τις πόλεις πολλών ανθρώπων είδε και ενώ ετοίμαζε για τον ίδιο και για τους συντρόφους του την επιστροφή και πολλά δεινά υπέστη στο ανοικτό πέλαγος, δεν καταποντίστηκε στη δίνη των αντίξωων κυμάτων. Τις φωνές των Σειρήνων και τα φίλτρα της Κίρκης τα ξέρεις. Εάν αυτά απείσκεπτα και άπληστα τα είχε πει με τους συντρόφους του θα ήταν αδιάντροπα και ανόητα υπό τον έλεγχο αφέντρας πόρνης και θα είχε ζήσει σαν βρώμικο σκυλί και σκρόφα που λατρεύει τη λάσπη. Δεν είμαστε παρά απλοί θνητοί, γεννημένοι να αναλώνουμε τα αγαθά της γης σαν τους μνηστήρες της Πηνελόπης, αχρεία υποκείμενα, που φρόντιζαν υπερβολικά την επιδερμίδα τους και για τους οποίους ήταν θαυμάσιο να κοιμούνται μέχρι το μεσημέρι και να πραινούν τις έγνοιες τους με τον ήχο της κιθάρας).

Στους στίχους αυτούς ο ρωμαίος ποιητής παρακολουθεί στενά το προοίμιο της Οδύσσειας και προτάσσει κύρια χαρακτηριστικά του ομηρικού ήρωα: ο Οδυσ-

20. Ορατ. *Επιστ.* 1.2.18: O Mayer, R. [(1994), *Horace. Epistles Book I*, Cambridge, ad loc.] διαβλέπει στωικές επιδράσεις.

21. Για τη σημασία του επιθέτου βλ. Περάκη-Κυριακίδου, Ε. (2012), "Poeta agilis et versutus (Hor. *Epistula* 1.1)", στο Νικήτας, Δ. (επιμέλεια), *Laus et Gratia: In memoriam Κωνσταντίνου Γρόλλιου*, Θεσσαλονίκη, 157.

σέας είναι το *χρήσιμο* παράδειγμα (*utile exemplar*) ακριβώς γιατί σε όλα ήταν *providus* (προνοητικός),²² στοιχείο που συνέβαλε τα μέγιστα στην κατάληψη της Τροίας και ως εκ τούτου πιστώνεται σ' αυτόν η άλωση (*domitor Troiae*). Με το νου, τη σκέψη και την επινοητικότητα του κατάφερε να αντιμετωπίσει πολλά στις φοβερές δυσκολίες της επιστροφής.²³ Ο Οράτιος καλεί τον παραλήπτη της *Επιστολής* [Lollius Maximus] να παρακολουθήσουν μαζί τις περιπέτειες του ήρωα («*Τις φωνές των Σειρήνων και τα φίλτρα της Κίρκης τα ξέρεις.*»). Ο ήρωας δεν υποχώρησε, δεν έχασε το νου του (*excoors*) και δεν ντροπιάστηκε (*turpis*—αδιάντροπος) από μια *domina* (*meretrice*) απερίσκεπτα (*stultus*) δοσμένος στις επιθυμίες του (*cupidus*).

Ο Οράτιος σε πρώτο πληθυντικό [*nos numerus sumus*, 27] —κάνοντας μέτοχο τον αναγνώστη— μιλά για τη σύγχρονη του Ρώμη και προβάλλει την πτώση των ηθών και την αργία. Χρησιμοποιεί έτσι το παράδειγμα των μνηστήρων της Πηνελόπης που έτρωγαν και έπιναν εις βάρος του βασιλείου του Οδυσσέα και της αυλής του Αλκίνοου όπου η νεολαία βρισκόταν σε χλιδή και ηθική χαλάρωση.²⁴ Το νησί των Φαιάκων γίνεται παράδειγμα προς αποφυγή, ένα νησί για να το παρακάμψεις, όπως ο Αινείας παρέκαμψε στην πορεία του τα νησιά του Ιονίου.

Η *praefectio* όμως αυτή, η παρακάμψη —και μάλιστα όλων αυτών των μερών— δεν ήταν από κάποια παράδοση υποχρεωτική, όπως φαίνεται για παράδειγμα από το κείμενο του Διονύσιου του Αλικαρνασσέα (ζει στα ίδια περίπου χρόνια με τον Βεργίλιο) που ακολουθεί μιαν άλλη διαφορετική παράδοση:

[...] εἰς Ζάκυνθον ἀφικνοῦνται. δεξαμένων δ' αὐτοὺς καὶ τῶν Ζακυνθίων πρὸς φιλίαν διὰ τὸ συγγενές· Δαρδάνῳ γὰρ τῷ Διὸς καὶ Ἡλέκτρας τῆς Ἀτλαντίδος δύο γενέσθαι φασὶν ἐκ Βατείας παῖδας, Ζάκυνθόν τε καὶ Ἐριχθόνιον, ὧν ὁ μὲν Αἰνείου πρόγονος ἦν, Ζάκυνθος δὲ τῆς νήσου κτίστης· ταύτης δὴ τῆς συγγενείας ἀναμνήσει καὶ φιλοφροσύνη τῶν ἐπιχωρίων διατρίβοντες αὐτόθι καὶ ἄμα ἀπλοῖα κατειργόμενοι θύουσιν Ἀφροδίτῃ [...] (Διον. Αλικ. *Ρωμ. Αρχαιολ.*, 1.50.3)

(Φθάνουν στην Ζάκυνθο. Οι Ζακύνθιοι τους δέχθηκαν με φιλία εξ αιτίας της συγγενείας τους. Γιατί ο Δάρδανος, ο γιος του Δία και της Ηλέκτρας της

22. Massaro, M. (1974), "Sapere e i suoi derivati in Orazio", *SIFC* n.s. 46, σ. 85-128, *ιδιαιτ.* σ. 87-8.

23. Βλ. Περάκη-Κυριακίδου, Ε. [ό.π. σημ. 21], σ. 143-172.

24. Η Φαιακία συνέδεσε το όνομά της με τον επικουρισμό: D. Armstrong (2014), "Horace's Epicurean Voice in the *Satires*", στο Garani, M. – Konstan, D. (επιμέλεια), *The Philosophizing Muse. The Influence of Greek Philosophy on Roman Poetry*, Pierides III, σ. 91-127. Πρβλ. Gordon, P. (1998), "Phaeacian Dido: Lost Pleasures of an Epicurean Intertext", *Cl.Ant.* 17, 188-211.

κόρης του Άτλαντα είχε δυο παιδιά από την Βατεία, τον Ζάκυνθο και τον Εριχθόνιο, εκ των οποίων ο ένας ήταν πρόγονος του Αινεία και ο Ζάκυνθος ήταν ο οικιστής του νησιού. Με την ανάμνηση λοιπόν αυτής της συγγένειας και με την καλή διάθεση των ντόπιων έμειναν εδώ (για κάποιο διάστημα) και καθώς εμποδίζονταν [να φύγουν] από τον καιρό θυσίασαν στην Αφροδίτη...).

Είναι σαφές και μόνο από το παραπάνω κείμενο ότι ο Αινείας του Βεργιλίου και οι σύντροφοί του δεν παρακάμπτουν τη Ζάκυνθο (και μαζί και τα άλλα μέρη του παραπάνω καταλόγου) επειδή τους το επιβάλλει η λογοτεχνική παράδοση. Η Ζάκυνθος ανήκει στον ομηρικό κατάλογο Ιόνιων νησιών που σχετίζονται ευρύτερα με το βασίλειο του Οδυσσέα. Από την άλλη όμως ανήκει στον κατάλογο όσων ασέβησαν και επιβουλεύθηκαν την εξουσία του.

Με την παράκαμψη στην *Αινειάδα* ο Βεργίλιος έχει σκοπό να αφήσει «ανέπαφους» τους περιπλανώμενους Τρώες από τα αρνητικά βιώματα του προτύπου, την αμφισβήτηση δηλαδή της εξουσίας του απόντος ηγεμόνα· θέμα που για έναν ρωμαίο αναγνώστη θα μπορούσε να είναι ιδιαίτερα φορτισμένο λόγω των εμφύλιων συρράξεων που ταλάνιζαν τη Ρώμη για δεκαετίες τα χρόνια πριν τη συγγραφή της *Αινειάδας*. Την προστασία αυτή ο ρωμαίος ποιητής την προσφέρει στον ήρωά του και σε μιαν άλλη *praeteritio*, όταν οι Τρώες παραπλέουν αυτή τη φορά την περιοχή της Κίρκης με ό,τι αυτή συμβόλιζε στην αρχή του δεύτερου μισού του ρωμαϊκού έπους (7.21-24).²⁵

Το παράδειγμα του Οδυσσέα έμεινε στη ρωμαϊκή λογοτεχνία να σχετίζεται με όσα έγιναν στην Τροία, με όσα δεινά άντεξε στο ταξίδι του νόστου και με τον αγώνα του εναντίον των μνηστήρων όταν έφτασε πίσω στην Ιθάκη. Από τη μια υπήρξε ο *saevus Ulixes* (*Aen.* 3.273), ο σκληρός, ο απηνής Οδυσσέας, κι από την άλλη ο *versutus Ulixes*, όπως τον αποκάλεσε ο Λίβιος Ανδρόνικος (fr. 1, Warmington) στη δική του *Odussia*,²⁶ ο *providus* κατά τον Οράτιο (βλ. παραπάνω, *Epist.* 1.2.19). Από τη στιγμή που οι κατατρεγμένοι Τρώες ανοίχτηκαν στο πέλαγος σε αναζήτηση μιας νέας αλλά και –κατά τους χρησμούς– παλαιάς πατρίδας, το πρότυπο του πλάνητα Οδυσσέα και των ταλαιπωριών του επέδρασε πολύτροπα στη διαμόρφωση του αντίστοιχου λατινικού μοντέλου. Καθώς ο Αι-

25. Yarnall J. (1994), *Transformations of Circe. The History of an Enchantress*, Chicago, σ. 81-86. – Kyriakidis, S. (1998), *Narrative Structure and Poetics in the Aeneid. The Frame of Book 6*, Bari, 45-117. – Thomas, R. (2004) "'Stuck in the Middle with You': Virgilian Middles" στο S. Kyriakidis – F. De Martino (επιμέλεια), *Middles in Latin Poetry*, Bari, 123-150, ιδιαιτ. 141-146. – Skempis, M. (2014) [ό.π. σημ. 3], 305-315.

26. McElduff, S. (2013), *Roman Theories of Translation. Surpassing the Sources*, New York, σ. 14. Για το κείμενο βλ. E.H. Warmington (1982), *Remains of Old Latin* [Loeb], vol. 2, Livius, Naevius, Pacuvius, Accius, Cambridge, MA. – London.

νείας ταξιδεύει προς τη δύση το παρελθόν του πολέμου απομακρύνεται και το ίδιο το ταξίδι γίνεται πηγή ζωής μέσα από συμβολισμούς και παραδείγματα. Οι *errores* του ήρωα έγιναν στάδια δοκιμασίας και χαλύβδωσης της θέλησής του στην εξέλιξή του από αρχηγό ενός περιπλανώμενου λαού σε *dux Romanus*.²⁷

Ο γεωγραφικός χώρος των Επτανήσων εκτός από γενέθλιος τόπος του Οδυσσέα υπήρξε σημαντικό ορόσημο στο πέρασμα στη δύση. Ο Αινείας παρακάμπτει τους τόπους που γέννησαν κι ανέθρεψαν αυτόν που πλήγωσε το τρωικό παρελθόν των Ρωμαίων. Αφήνει όμως πίσω του και τους τόπους που αμφισβήτησαν το ίδιο το πρότυπο που ο ρωμαίος ήρωας θέλει να αφήσει πίσω. Για όσους θυμούνται από τη μελέτη της λατινικής λογοτεχνίας τί μπορεί να σημαίνει μια *praeteritio* (ακόμη κάποτε και μια *recusatio*) αντιλαμβάνονται ότι ο παράπλους αυτός δεν είχε καθόλου το χαρακτήρα της αδιαφορίας για το γεωγραφικό αυτό χώρο. Ο παράπλους έχει ως στόχο η συγκρότηση του Αινεία ως αρχηγού και ως ανθρώπου στη μητέρα πατρίδα –που θα είναι μελλοντικά η Ρώμη– να δομηθεί πάνω σε βάσεις απαλλαγμένες από τα αρνητικά βιώματα του ελληνικού προτύπου, από τις προδοσίες και τις αμφισβητήσεις που εκείνο περιέκλειε. Ο Αινείας πρέπει να κατισχύσει στον καινούργιο τόπο χωρίς να έχει βάλει στο αρχηγικό του DNA το σπέρμα της ανατροπής.

Περίληψη / Summary

Στον ιδρυτικό μύθο της Ρώμης οι Ρωμαίοι κατάγονται από τον Αινεία, φυγάδα από την Τροία μετά την καταστροφή της. Από την άλλη ο Οδυσσέας είναι ο ήρωας που με την επινοητικότητά του οδήγησε στην πτώση της Τροίας και κατόρθωσε ως *πολυμήχανος* να ξεπεράσει τις δυσκολίες και τους πειρασμούς του νόστου και να φτάσει πίσω στην πατρίδα, την Ιθάκη, όπου οι μνηστήρες ευθέως είχαν αμφισβητήσει την εξουσία του. Πριν ξεκινήσει για την εκστρατεία μεγάλο μέρος του Ιονίου ήταν υπό την εξουσία του. Από τα ίδια μέρη όμως ήσαν και όσοι την αμφισβήτησαν. Έτσι ο Ιόνιος χώρος στον ομηρικό μύθο περιλαμβάνει και την πατρίδα του μεγάλου ήρωα αλλά και τους τόπους εκείνους που προσπάθησαν να τον τραυματίσουν. Η εργασία φέρνει στο κέντρο της συζήτησης έναν κατάλογο της *Οδύσσειας* που η επανειλημμένη εμφάνισή του προκαλεί το ενδιαφέρον: Με μικρές παραλλαγές ο κατάλογος αυτός που αποτελείται από μέρη του Ιονίου άλλοτε στοχεύει στην ανάδειξη της υπερηφάνειας του ίδιου του Οδυσσέα για την εξουσία του σ' αυτά, άλλοτε της 'προδοσίας' που του επεφύλαξαν. Ο κατάλο-

27. Kyriakidis, S. (2014) [βλ. παραπάνω, σημ. 7].

γος επανέρχεται με μεγάλες ομοιότητες στο 3 Βιβλίο της *Αινειάδας* αντιπροσωπεύοντας αυτή τη φορά τους τόπους που παρακάμπτει ο Αινείας και οι σύντροφοί του στην πορεία τους προς την Ιταλία. Η ίδια η Φαιακία –νησί που προσέφερε έμπνευση και σε άλλους ποιητές της περιόδου του Βεργιλίου– επίσης παρακάμπτεται. Ο λόγος της παρακάμψης είναι η προσπάθεια του ρωμαίου ποιητή να διαμορφώσει ένα καινούργιο ηγετικό πρότυπο με στοιχεία μεν, αλλά και μακριά από το ομηρικό πρότυπο. Ο Αινείας αφήνει πίσω του όσα πλήγωσαν το τρωικό παρελθόν του αλλά και όσα πλήγωσαν τον ίδιο τον ομηρικό ήρωα.

In the foundation myth of Rome the Romans descend from the Trojan hero Aeneas who fled the burning city. On the other hand Odysseus is the hero whose resourcefulness led to the fall of Troy and succeeded with his inventiveness to overcome all difficulties and temptations in order to reach safely his home country, Ithaca, where the suitors of his wife had challenged his authority. Before leaving for the expedition to Troy a number of the Ionian Islands were in his power; the same places were those who disputed his power. The space, therefore, of the Ionian Sea in the myth contains the hero's native country as well as the places of origin of the suitors who attempted to usurp his power while absent. The present work brings to the centre of the discussion a catalogue of the Homeric Epics whose repeated usage draws our attention; with small changes in its structure the same catalogue which is composed of place-names of the Ionian sea varies in its purpose. At one time it shows Odysseus' pride of his rule of these places but at another it implies their "treasonous" behaviour. The same catalogue reappears in Book 3 of the *Aeneid* representing this time the places Aeneas and his comrades avoided on their way to Italy. Even Phaeacia –an inspiration to other Augustan poets– is sailed by. The reason of this *praeteritio* is the need of the Roman poet to create a new model of a leader which would have originated from, but not identified with the Homeric model. Aeneas leaves behind things that wounded his Trojan past as well as those that wounded Odysseus himself.

Ο ΤΙΒΟΥΛΛΟΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ.
ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΛΕΓΕΙΑ 1.3
ΤΟΥ CORPUS TIBULLIANUM¹

Βάιος Βαϊόπουλος

Την ίδια περίπου εποχή που ο Βεργίλιος προχωρούσε στη σύνθεση της *Αι-
νειάδας*, οι ελεγειακοί ποιητές αρθρώνουν έναν διαφοροποιημένο από την
επίσημη ιδεολογία ποιητικό λόγο, σχεδόν επαναστατικό για την εποχή τους. Ο
Τίβουλλος, ο Προπέρτιος, αργότερα ο Οβίδιος, με τους στίχους τους απορρίπτουν
τη φωτιά του πολέμου, για χάρη της *inertia*, της ηδονικής απραξίας, την οποία
φαντάζονται εμπλουτισμένη με τη συντροφιά της καλής τους. Εικόνα διαφανή
των δύο αντίρροπων κατευθύνσεων του ανθρώπινου βίου, και της υψής των προσ-
δοκώμενων μεταθανάτιων ανταμοιβών, παρέχει η 1.3 ελεγεία του Τίβουλλου.

Η γνωστοποίηση από τον Τίβουλλο-πρωταγωνιστή ότι έχει συμμετάσχει
στην εκστρατεία του προστάτη του Μεσσάλλα στην Ανατολή, αιφνιδιάζει αρχικά
το αναγνωστικό κοινό. Αλλά η έκπληξη γρήγορα διασκεδάζεται, καθώς η αρ-
χική εξαγγελία συνοδεύεται από το παράπονο του Τίβουλλου: δεν είναι σε θέση
να ολοκληρώσει τη συμμετοχή του, γιατί κείται ετοιμοθάνατος στην Κέρκυρα.²
Αν δεν έχουμε υπαναχώρηση από τη σύνθεση ηρωικής ποίησης, τουλάχιστον βρι-
σκόμαστε μπροστά σε μια αναγκαστική υποχώρηση στα μετόπισθεν μιας πολε-
μικής εκστρατείας. Η σύνθεση ενός επιτάφιου επιγράμματος που απαθανατίζει
την πρόσκαιρη παρασπονδία του από την ειρηνόφιλη φύση του, τη συστράτευση
του στο πλευρό του φίλου του Μεσσάλλα, επισφραγίζει το κυριαρχούμενο από
τον φόβο για τον θάνατο πρώτο τμήμα του ποιήματος.³

Η *Φαιακία* (*Phaeacia*), όπως αναφέρεται εδώ η Κέρκυρα, αποτελεί το σκη-
νικό αυτής της αναγκαστικής στάσης του ποιητή. Παρόλο που έχει όνομα (*Pha-
eacia*), την ίδια στιγμή περιβάλλεται με το μυστήριο της φράσης *ignotis terris*,
αποκαλείται δηλαδή ταυτόχρονα «χώρα άγνωστη». Ασφαλώς η χρήση του ονό-
ματος *Φαιακία* σημαίνει ότι ο Τίβουλλος μεταφέρεται στον κόσμο της μυθολο-

1. Η ανακoinωση βασίζεται σε παλαιότερη πραγμάτευση της ελεγείας Tib. 1.3 στο
Vaios Vaiopoulos, "From *militia patriae* to *militia amoris*. Love labour and *post obitum* re-
muneration (Tib. 1.3)", *Vichiana* 10.1 (2008), σ. 32-50.

2. Tib. 1.3.1-10.

3. Tib. 1.3.49-56.

γίας και υπονοεί ομοιότητες ή παραλληλισμό μεταξύ του ιδίου και του Οδυσσέα,⁴ που βρέθηκε στην ίδια ακτή, όταν ναυάγησε εκεί, όπως μαθαίνουμε από το 6 και το 7 της *Οδύσσειας*.⁵ Επιπλέον, ομοιότητες προκύπτουν αναφορικά με τη Δηλία και την Πηνελόπη, χωρίς να αποκλείονται συσχετίσεις και με άλλα μυθολογικά πρόσωπα.⁶ Η Φαιακία, βέβαια, κάθε άλλο παρά *ignota terra* είναι, όπως ο Τίβουλλος παραπονιέται στο 1.3.3. Εντούτοις, στον Όμηρο παραμένει ένας τόπος μυστηριώδης, σίγουρα ευτυχισμένος, κάτι σαν Παράδεισος, και δεν είναι απολύτως σαφές αν αποτελεί μέρος της θνητής κτίσης ή είναι εντελώς απομακρυσμένη από τον κόσμο των ανθρώπων. Πιθανότατα από τον Καλλίμαχο, τον Θουκυδίδη, τον Πλίνιο κ.ά.⁷ ταυτίζεται με την Κέρκυρα,⁸ αλλά η ταύτιση αυτή παρέμενε αμφίβολη, και πάντως όχι καθολικά αποδεκτή.⁹

Στο δεύτερο τμήμα¹⁰ της πολυθεματικής σύνθεσης Tib. 1.3 περιγράφεται με λεπτομέρειες το *Ηλύσιον*, ένας τόπος ιδανικός, προορισμένος ως μετά θάνατον κατοικία για μια ειδική κατηγορία *militēs*: το είδος της ευσέβειάς τους προσδιορίζει και τη μορφή του παραδείσου: δικαιούχοι είναι όσοι αγωνίστηκαν τον «καλόν αγώνα», μένοντας πειθήνιοι στα κελεύσματα δύο όχι συνηθισμένων στρατηγών, του Έρωτα¹¹ και της Αφροδίτης. Μοιάζει σχεδόν λογικό που το έργο του ψυχοπομπού σε αυτόν τον ερωτικό παράδεισο αναλαμβάνει η θεότητα του έρωτα, η *Venus*, σε έναν πρωτόγνωρο και πρωτότυπο γι' αυτήν ρόλο στη λογοτεχνία.¹²

4. Πβ. M.C.J. Putnam, *Tibullus – A Commentary*, Norman, Oklahoma 1973, σ. 74-75. – D.F. Bright, "A Tibullan Odyssey", *Arethusa* 4 (1971), σ. 204 κ.ε. – D.H. Mills, "Tibullus and Phaeacia: a reinterpretation of 1. 3", *CJ* 69 (1974), σ. 232. – R. Ball, *Tibullus the Elegist, A Critical Survey*, Göttingen 1983, σ. 52 κ.ε. – H. Eisenberger, "Der innere Zusammenhang der Motive in Tibulls Gedicht I, 3", *Hermes* 88 (1960), σ. 188 κ.ε. – R. Maltby, *Tibullus: Elegies. Text, Introduction and Commentary*, Cambridge 2002, σ. 29.

5. Cf. [Tib.] 3.7.78: *finis et erroris miseri Phaeacia tellus*.

6. Tib. 1.3.83-94. Πβ. Ομ., *Όδ.* 6.52-53, 102-109, 151-152.

7. Καλλιμ., *Αἶτ.* 12-14. Πβ. Θουκ. 1.25, Plin., *Nat.* 4.52, τα αρχαία Σχόλια στο Ομ., *Όδ.* 5.34: *Σχερία*.

8. M.C.J. Putnam, *Tibullus – A Commentary*, ό.π., σ. 74, Guy Lee, *Tibullus. Elegies*, Cambridge 1975, σκ.

9. Cf. Maltby, *Tibullus: Elegies*, pp. 186-87, 202, Lee, op. cit., p. xi. – F. Cairns, *Tibullus: a Hellenistic Poet at Rome*, Cambridge - London - New York - New Rochelle - Melbourne - Sydney 1979, σ. 47-50.

10. Tib. 1.3.57-64.

11. Στο Ησιόδ., *Θεογ.* 120-12 ο έρωτας θεωρείται πως αποτελεί δύναμη-αίτιο δημιουργίας της κτίσης. Πβ. Πανσ. 9.27.2-3 που αναφέρει την άποψη του ποιητή της *Θεογονίας* σχετικά με τη γένεση.

12. Βλ. Pierre Grimal, "Venus et l'immortalité (A propos de Tibulle, I, 3, 37 et suiv.)", *Homages à Waldemar Deonna, Collection Latomus*, Vol. XXVIII, Bruxelles 1957, σ. 258.

Υποκαθιστώντας τον τυπικό ψυχοπομπό¹³ του ελληνορωμαϊκού σύμπαντος,¹⁴ τον Ερμή, αυτή χρίεται υπεύθυνη να οδηγήσει τον εκλεκτό σε έναν καινούργιο φωτεινό κόσμο, σαν να πρόκειται για τη μύηση σε μια σχεδόν θρησκευτικής υφής διαδικασία.

Πολύ φυσιολογικά, ως οπαδοί της *Venus*, οι μύστες του ερωτικού παραδείσου φέρουν σημεία αναγνώρισης κλαδιά μυρτιάς, αφού το φυτό αυτό¹⁵ συνδέεται από τη φιλολογική παράδοση¹⁶ με τον έρωτα,¹⁷ παράλληλα όμως και με τον Άδη, αφού πρόκειται ταυτόχρονα για ιερό φυτό του Διονύσου που ο θεός είχε δωρίσει στον Άδη.¹⁸ Αλλά, αντίθετα από τη βεργιλιανή εκδοχή,¹⁹ που παρουσιάζει το ερωτικό *Ηλύσιον* ως *Lugentes Campi*, ως τόπο πένθιμο, η ατμόσφαιρα θυμίζει περισσότερο το κλίμα θριάμβου της ελ. Ον., *Am.* 1.2: η μυρτιά εκεί στεφανώνει τον έρωτα-θριαμβευτή²⁰ σε ένα ποίημα όπου το στρατιωτικό λεξιλόγιο μεταφέρεται σε ελεγειακά συμφραζόμενα. Στο *Ηλύσιον* του Τίβουλλου η μυρτιά διακρίνει ως θριαμβευτές και μνημένους, κάποιους που επέλεξαν να αναλωθούν σε ερωτική *militia*, και ο έρωτας επανέρχεται μετά θάνατον όχι πλέον ως βάσανο, αλλά ως τερπνό παιγνίδι.²¹

Η περιγραφή του τιβουλλανού *Ηλυσίου* δηλαδή καθίσταται σαφής απάντηση στην κυριολεκτική *militia* που αναλαμβάνεται στο πρώτο μέρος της σύνθεσης, και έχει κατάλληξη, όχι ευχάριστη, την παραμονή του ποιητή ως ασθενούς σε έναν τόπο μάλλον εχθρικό, όπως δείχνει, φαινομενικά τουλάχιστον, το *ignotis terris* για την Κέρκυρα: όχι μόνο στον αισθητό κόσμο αλλά και στον κόσμο των νεκρών η πρωτεύουσα θέση στο σύστημα των αξιών ανήκει στον ερωτικό και όχι στον πολεμικό αγώνα.

13. Βλ. Walter Burkert, *Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και κλασική εποχή*, μετάφραση Νικ. Π. Μπεζαντάκος – Αφροδίτη Αβραγιανού, φιλολογική επιμέλεια Νικ. Π. Μπεζαντάκος, Αθήνα 1993, σ. 334.

14. Βλ. K.P. Schulze, *Römische Elegiker. eine auswahl aus Catull, Tibull, Propertius und Ovid*, Berlin 1890, σ. 77.

15. Βλ. M.C.J. Putnam, *Tibullus – A Commentary*, ό.π., σ. 83 σχετικά με τη μυρτιά ως αντιπροσωπευτικό καρποφορίας, γονιμότητας και του έρωτα φυτό.

16. Βλ. ακόμη Hor., *Carm.* 1.25.17-20, Catull. 61.18-25, Ον., *Fast.* 4.139.

17. Είναι χαρακτηριστικό ότι μνημονεύεται και από τον Βιργίλιο, όταν στο έκτο βιβλίο της *Αινειάδας* περιγράφει τη δική του εκδοχή για τον Κάτω Κόσμο. Βλ. Verg., *Aen.* 6.440 κ.ε. Πβ. Ον., *Am.* 1.2.23-24, όπου η μυρτιά αναφέρεται στον θρίαμβο του έρωτα.

18. Pierre Grimal, *Λεξικό της ελληνικής και της ρωμαϊκής μυθολογίας*, Αθήνα 1991, σ. 183-185.

19. Verg., *Aen.* 6.440 κ.ε.

20. Ον., *Am.* 1.2.23: *necte comam myrto, maternas iunge columbas.*

21. Tib. 1.3.64.

Η τοποθέτηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε ένα κανονιστικό πλαίσιο που προέβλεπε ποινές για τους ασεβείς και αναμειβές για τους ευσεβείς και μυημένους, αντανακλάται στο αμφισβητούμενο ως μη γνήσιο τμήμα της ενδέκατης οδυσσειακής ραψωδίας, που περιλαμβάνει περιγραφή του Ταρτάρου,²² καθώς και στην περιγραφή Ταρτάρου και Ηλύσιου από τους αριστοφανικούς *Βατράχους*²³ και τον ύμνο *Εἰς Δήμητραν*²⁴ ούτε ο Πλάτων θα παραλείψει να μιλήσει για μετά θάνατον κρίση δικαίων και αδίκων στην *Πολιτεία* του.²⁵ Ο Διογένης ο Λαέρτιος, μάλιστα, θα κάνει λόγο για απόκτηση της αθανασίας διαμέσου της ευσέβειας,²⁶ θέση που θα καταστεί κοινός τόπος²⁷ σε μία από τις συνηθέστερες για τους ρωμαίους ελεγειακούς πηγές επίδρασης, το επιτύμβιο ελληνιστικό επίγραμμα.²⁸

Ο Τίβουλλος, πρωτοτυπώντας, πλάθει ένα *Ηλύσιον* ειδικά για τους εραστές, διεκδικώντας τον τίτλο μιας ιδιόμορφης, μιας ειδικού τύπου ευσέβειας, που η έμπρακτη εφαρμογή της εκτυλίσσεται στην ερωτική *militia*: στην πραγματικότητα διακηρύσσει την πίστη του στην πρόσκτηση της αθανασίας διαμέσου της στράτευσής του στην υπηρεσία του έρωτα, τη συμμετοχή του στην ειδικά για χάρη των ερωτευμένων αναβίωση του παραδεισιακού για τον άνθρωπο κρόνιου παρελθόντος. Αν οι ησιόδαιοι υπήκοοι της βασιλείας του Κρόνου ή εν γένει οι μυθικοί ήρωες-κάτοικοι της Νήσου των Μακάρων απέκτησαν το δικαίωμα να μετέχουν της θείας φύσης χάρη στην αίσθηση του καθήκοντος που τους συνέχε κυρίως αναφορικά με τη συνεπή εκπλήρωση κάποιας κυριολεκτικής *militia* όπως η υπεράσπιση των Θηβών ή ο Τρωικός Πόλεμος,²⁹ ο Τίβουλλος και οι μακάριοι εραστές του ερωτικού *Ηλύσιου* έχουν επάξια θητεύσει σε μια ερωτική *militia* που προορίζεται να επιβραβευθεί σε έναν παράδεισο-ενσάρκωση των πάγιων οραμάτων του ελεγειακού δημιουργού στη λογοτεχνία: αυτός ο παράδεισος περιέχει έναν απόλυτα αρμονικό, ιδανικό και στη ζωή των βροτών απραγματοποίητο συνδυασμό απραξίας, φυσικής ζωής και έρωτα. Όπως ο επικός κόσμος διαθέτει μια

22. Ομ., *Όδ.* 11.576-600. Πβ. 4.563.

23. Αριστοφ., *Βάτρ.* 145-158. Αναφορικά με την ιδέα για την τιμωρία αυτών που ασέβησαν στους νόμους σχετικά με τους ξένους και τους γονείς, και για την ιδέα προνομιακής μετά θάνατον μεταχείρισης για τους δικαίους ή τους μυημένους, βλ. K.J. Dover, *Η κωμωδία του Αριστοφάνη*, μετάφραση Φάνης Κακριδής, Γ' έκδοση, Αθήνα (ΜΙΕΤ) 1989, σ. 288, 242.

24. *Εἰς Δήμητραν* 364-369.

25. Πλάτ., *Πολ.* 614.e.

26. Διογ. 6.5.

27. Πβ. Φ. Παγωνάκη-Αντωνίου (επιμέλεια), *Καλλιμάχου Επιγράμματα. Εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια*, Αθήνα 1997, σ. 124-125 και 131.

28. *Ελληνική Ανθολογία* 7.520 (Καλλιμάχου, *Επιγρ.* X Pf = XXXIII G-P). Βλ. ακόμα *Ελληνική Ανθολογία* 7.451 (Καλλιμάχου, *Επιγρ.* IX Pf=XLI G-P).

29. Ησιόδ., *Έργ.* 158-165.

«Νήσο των Μακάρων» προορισμένη να υποδεχθεί τους δικούς του ήρωες, έτσι και η ελεγεία *Venere duce* πλάθει έναν παραδείσιο τόπο για χάρη των δικών της ηρώων, που είναι οι θιασώτες και τα εκούσια θύματα του έρωτα.³⁰

Ο Βεργίλιος στη δική του σύλληψη για το *Ηλύσιον* είχε επίσης προβλέψει την παρουσία των ποιητών εν γένει και περιβάλλει την *persona* του αρχιμουσικού Ορφέα με ιερατικό κύρος.³¹ Και στον αριστοφανικό, άλλωστε, Άδη των *Βατράχων*, εκτός από το πλούσιο φως, τους μυημένους περιβάλλει και «αυλών πνοή»,³² ενώ οι περί ποιητικής νύξεις (ουσιαστικά η αυστηρή λογοτεχνική κριτική) δεν απουσιάζουν διόλου και από την περιγραφή του τόπου κολασμού.³³ Η χρήση φορτισμένων με μεταλογοτεχνικούς υπαινιγμούς όρων, που παραπέμπουν στην ερωτική ελεγεία, δεν αφήνει αμφιβολία για το είδος της ποίησης που επιβραβεύεται στον ερωτικό παράδεισο του Τίβουλλου: εκεί πλέον θα ικανοποιείται όχι μόνο η καθοριστική για τη ζωή του απαίτηση για έρωτα αλλά και η ανάγκη της σύνθεσης ερωτικής ποίησης.

Η ποίηση του Τίβουλλου, διαμέσου των σχετικών με τον Κάτω Κόσμο μοτίβων και συναιρώντας την επική παράδοση με την ελεγειακή υποκειμενική μέριμνα, επιτυγχάνει να αποδώσει μια στιγμιαία, προσωρινή εικόνα της ιδανικής ζωής, που συνδυάζει στοιχεία του χρυσού ανθρώπινου παρελθόντος και της προσωπικής ερωτικής αγωνίας του ποιητή-εραστή,³⁴ και επιτρέπει την ποιητική σύλληψη μιας ιδανικής Δηλίας, ζωντανού μείγματος της ομηρικής Πηνελόπης και της Ρωμαίας Λουκρητίας.³⁵ Ο χρυσός αιώνας του Κρόνου είναι δυνατό να επανέλθει για τον ποιητή, αλλά το τίμημα και η προϋπόθεση είναι ο θάνατος *in amore*.³⁶ ο ελεγειακός, για να κερδίσει την όντως ζωή, πρέπει πρώτα να την απολέσει.

Αν για τον Οδυσσέα, τον ομηρικό ήρωα με τον οποίο στην ελεγεία 1.3 χειρίζεται η ταύτιση του ελεγειακού, προϋπόθεση για να συναντήσει την Ιθάκη του ήταν η εις Άδου κάθοδος, παρόμοιος όρος ισχύει και για τον Τίβουλλο: απαραίτητο είναι να έχει διαπιστευθεί στον κόσμο των *post obitum* μυστών της Αφροδίτης. Η Δηλία-Πηνελόπη³⁷ θα έχει αποκορώσει τους δικούς της μνηστήρες, θα έχει νικήσει αυτόν που παραβίασε τους έρωτες του Τίβουλλου (*violavit suos amo-*

30. Πβ. Harold C. Gotoff, "Tibullus: *Nunc Levis est Tractanda Venus*", *HSPH* 78 (1974), σ. 244.

31. Verg., *Aen.* 6.645-647.

32. Αριστοφ., *Βάτρ.* 154.

33. Αριστοφ., *Βάτρ.* 151-153.

34. Πβ. Tib. 1.5.19-36.

35. Πβ. Eleanor Winsor Leach, "Poetics and Poetic Design in Tibullus' First Elegiac Book", *Arethusa* 13.1 (1980), σ. 87.

36. Πβ. D.F. Bright, "A Tibullan Odyssey", *ό.π.*, σ. 202.

37. Βλ. D.F. Bright, *Haec mihi fingebam...*, *ό.π.*, σ. 32.

res, όπως λέγεται), και γνέθοντας θα αναμένει άσπιλη και αγνή την επιστροφή του δικού της ήρωα· αυτός θα κάμει την εμφάνισή του αποθεωμένος, προερχόμενος από τη σφαίρα των ερωτικών ηρώων, όπως ο ομηρικός βασιλιάς από την περιπλάνηση που τον κατέστησε αθάνατο, ή μάλλον απαθανάτισε στους αιώνες το όνομά του. Και, όπως ο Οδυσσέας οδηγεί τους δικούς του ανταγωνιστές στον Αδη,³⁸ ο Τίβουλλος χωρίς δισταγμό θα στείλει στον Τάρταρο να συντροφεύσουν τον Τιτυό, τον Τάνταλο, τις Δαναΐδες και τους λοιπούς ασεβείς, τους ερωτικούς του αντιπάλους, αυτούς που του ευχήθηκαν *lentas militias*.

Ένα σημαντικό ερώτημα παραμένει αναπάντητο: γιατί ο Τίβουλλος-ποιητής επιλέγει να παρουσιάσει τον Τίβουλλο-πρωταγωνιστή της σύνθεσής του στη Φαιακία όταν βρίσκεται ετοιμοθάνατος, άρρωστος βαριά στον δρόμο για την Ανατολή; Η υπόθεση ότι ο Τίβουλλος πράγματι ταξίδεψε στην Κέρκυρα, που, όπως αναφέρθηκε, ταυτιζόταν συχνά με τη Φαιακία/Σχερία της Οδύσσειας, δεν απαντά ικανοποιητικά, γιατί πρωτίστως η ασθένεια στην Κέρκυρα είναι ποιητικό γεγονός, ανεξάρτητα από το αν ήταν κυριολεκτικά γεγονός. Το πιθανότερο, μάλιστα, είναι πως αποτελεί τον καρπό της λογοτεχνικής φαντασίας του Τίβουλλου, όπως η ποιητική φαντασία του Προπέρτιου γεννά ως λογοτεχνικό καρπό το ταξίδι και το ναυάγιο της ελ. 1.17. Ασφαλώς, η χρήση του ονόματος *Φαιακία* για την Κέρκυρα/Κορυφώ αποκαλύπτει με σαφήνεια τις αναλογίες και τις αντιθέσεις που έχει ο Τίβουλλος με τον Οδυσσέα, όπως έχει παραπάνω σημειωθεί.

Δεν είναι παράλογη μια διάσταση που έχει κυρίως ο Cairns αναδειξεί: στον χώρο της ποίησης υπάρχει η λόγια παράδοση ότι η Φαιακία βρίσκεται, με όρους μυθολογικής γεωγραφίας, κοντά στη Νήσο των Μακάρων. Αυτή η παράδοση θα μπορούσε να πηγάζει³⁹ από την αφήγηση του ταξιδιού του Ραδάμανθυ στο Ομ., Όδ. 7.321 κ.ε., παρόλο που ο ίδιος ο Όμηρος δεν αναφέρει τίποτε σχετικό με εγγύτητα Σχερίας και Ηλυσίου. Εντούτοις, τα αρχαία Σχόλια αναφορικά με το συγκεκριμένο ομηρικό χωρίο, όπως και τα Σχόλια στον ευριπίδειο *Ιππόλυτο*, αποτελούν επιβεβαίωση της ύπαρξης παρόμοιας παράδοσης κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, και ο Τίβουλλος, που δημιουργεί σε ατμόσφαιρα ελληνιστική, πιθανότατα δε θα την αγνοούσε.

Συγκεκριμένα, αναφορικά με το Ομ., Όδ. 7.153 ο αρχαίος σχολιαστής σημειώνει ότι ο καιρός είναι πάντα καλός στη χώρα των Φαιάκων και υπάρχει καρποφορία όλο τον χρόνο (όπως συμβαίνει και στο ποίημα του Τίβουλλου), αναφέροντας και την εγγύτητα του τόπου αυτού με τα Ηλύσια –κάτι που επιβεβαιώνεται και από τα Σχόλια στον *Ιππόλυτο*. Στο σχόλιο για τον στ. 7.324 παρου-

38. Βλ. Ομ., Όδ. 24.1-204.

39. Βλ. F. Cairns, *Tibullus: a Hellenistic Poet at Rome*, ό.π., σ. 44-45.

σιάζεται ως δεδομένο ότι οι Φαίακες ζουν κοντά στη Νήσο των Μακάρων. Δηλαδή η εγγύτητα των δύο τόπων διαθέτει κάποια θεμελίωση στην αρχαία λογοτεχνία. Με άλλα λόγια, η αναφορά στη Φαιακία δεν είναι απλώς υπαινιγμός στον Όμηρο αλλά πιθανότατα και νύξη για την εγγύτητά της με το Ηλύσιον. Μέσα από αυτό το ερμηνευτικό πρίσμα, ο Τίβουλλος παρουσιάζει τον εαυτό του ετοιμοθάνατο, δηλαδή έτοιμο να μεταστεί, στη Φαιακία, γιατί ο βαθύτερος στόχος του είναι να μεταβεί στο Ηλύσιο, δηλαδή να γίνει αθάνατος. Συνεπώς, όταν στη συνέχεια υποστηρίζει ότι η ίδια η Αφροδίτη θα τον οδηγήσει στο Ηλύσιον, μπορεί σιωπηρώς αλλά σαφώς να αξιοποιεί τη λόγια παράδοση της γεωγραφικής εγγύτητας Φαιακίας και Ηλυσίων, επιθυμώντας να υπονοήσει ότι και οι δικές του ελπίδες για μετά θάνατον αθανασία θα εκπληρωθούν, αλλά σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα.

Θα μπορούσε να προστεθεί ότι ο Οδυσσέας, ο ήρωας-αρχέτυπο για τον Τίβουλλο της 1.3, είναι ένα από τα λίγα πρόσωπα της αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής μυθολογίας που ξέρουμε ότι κατόρθωσε να κατέβει στον Άδη και, κυρίως, να επιστρέψει σώος και αβλαβής επί γης. Οι άλλοι γνωστοί ήρωες που κατάφεραν το ίδιο είναι ο Ηρακλής και ο Ορφέας, πριν φτάσουμε στον βεργιλιανό Αινεία. Με άλλα λόγια, η νίκη επί του Άδη και του θανάτου αποτελεί κλέος που έχει κατακτήσει όχι μόνο ένας ήρωας σαν τον Οδυσσέα και τον Ηρακλή αλλά και ένας τραγουδιστής/ποιητής, ο διάσημος μουσικός Ορφέας. Μάλιστα, με τον Ορφέα τον Τίβουλλο συνδέει και ο στόχος του ταξιδιού, που είναι ο έρωτας για μία και μοναδική ερωμένη, ενώ και για τον Ηρακλή η μία κάθοδος έχει στόχο τη σωτηρία της Άλκηστης. Ο Τίβουλλος, δηλαδή, εκτός από τον Οδυσσέα, θα μπορούσε να έχει και τον Ορφέα ως πρότυπο, θα μπορούσε να είναι ένας «δεύτερος Ορφέας». Η κάθοδος του Τίβουλλου στον Άδη συνδυάζεται με μια μορφή μεταμόρφωσής του, όταν επανέρχεται *caelo missus* (ουρανόπεμπτος) προς μια επίσης μεταμορφωμένη σε πιστή Πηνελόπη Δηλία στο δεύτερο μέρος της 1.3.

Πιθανότατα, επίσης, ο Τίβουλλος έχει στο μυαλό του τη μοίρα που κέρδισε ο πρόδρομός του της ελληνιστικής εποχής, ο Φίλικος ο Κερκυραίος, λυρικός (και όχι μόνο) ποιητής, που βρίσκεται καθ' οδόν προς τα Ηλύσια Πεδία.⁴⁰ Μέσα από αυτό το πρίσμα ο Τίβουλλος μπορεί να υπαινίσσεται όχι μόνο ότι είναι ένας δεύτερος Οδυσσέας, ευτυχής και στον έρωτα, ή ένας δεύτερος Ορφέας, αλλά και ένας δεύτερος Φίλικος, χάρη στην παρουσία του, την *de facto* φιλοξενία του, στο νησί που θεωρεί σκόπιμο να υπενθυμίσει ότι είναι «των Φαίακων». Έτσι, παρόλο που ο Τίβουλλος στην πράξη συνέθεσε ένα αντίστροφο *επιβατήριο* και όχι ένα πραγματικό *προπαινετικό*, συνειδητά αποφεύγει να επιτεθεί εναντίον του τόπου

40. F. Cairns, *Tibullus: a Hellenistic Poet at Rome*, ό.π., σ. 45.

που τον υποδέχεται, ενώ η λογοτεχνική παράδοση στην οποία εντάσσεται αυτό το υποείδος περιέχει πολλά τέτοια παραδείγματα επιθέσεων: ο λόγος είναι πως η Φαιακία ήταν για τον Τίβουλλο χρήσιμη από σκοπιά μυθολογική, ως προς τις μυθολογικές της συνδηλώσεις, περισσότερο από την πραγματικότητα που αντιπροσώπευε ως ναυτικός σταθμός στον δρόμο προς Ανατολάς, γιατί σήμαινε του Τίβουλλου τις αναλογίες με τον Οδυσσέα και κυρίως εγγύτητα προς το Ηλύσιον.⁴¹ Η συνεκφορά *ignotis terris* της έναρξης είναι η περισσότερο αρνητική αναφορά που μπορεί να ευρεθεί, και στην πράξη οι αρνητικές πτυχές της, που μπορεί να ήταν ευανάγνωστες εντός ελεγειακού συγκειμένου, εκμηδενίζονται: η έννοια του μυστηρίου, που μπορεί να χωράει και έναν τύπο «παράδεισου», με αυτή την οπτική φαντάζει όχι απίθανη.

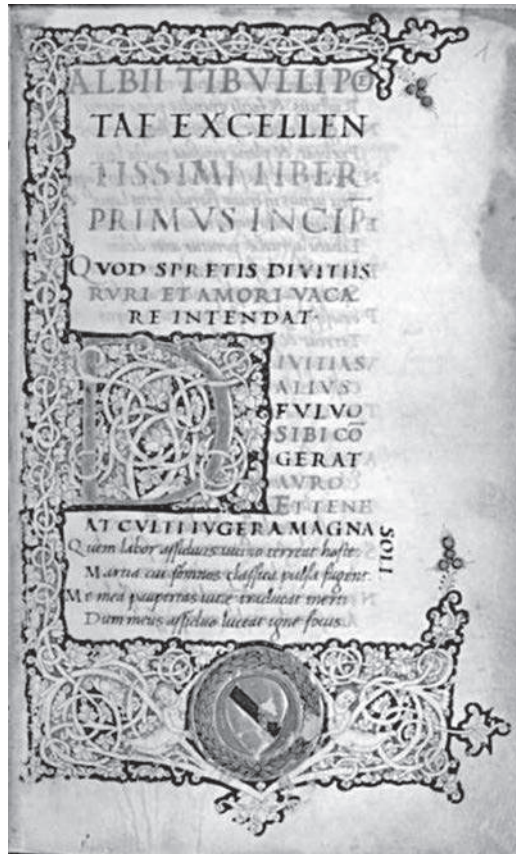
Από τον συμφυρμό εσχολογικών αναφορών και μεταλογοτεχνικών νύξεων προκύπτει πως ο Τίβουλλος δεν αποσκοπεί απαραίτητα να αρθρώσει έναν άρτια δομημένο και με πληρότητα διαμορφωμένο φιλοσοφικό περί ύπαρξης λόγο. Αυτό που κυρίως στοχεύει και κατορθώνει είναι να αναγάγει το ερωτικώς ζην και το ελεγειακώς γράφειν σε υψηλότερη αξιολογικά σφαίρα από το ηρωικώς ζην και το επικώς ποιείν, αφού ο πρώτος συνδυασμός οδηγεί στην αθανασία και ο δεύτερος στην ανυπαρξία ή απλώς σε δικαιώνιση του ονόματος. Η μέριμνα του ποιητή αφορά τη δόμηση και άρθρωση ουσιαστικά ενός προσωπικού ιδανικού κόσμου, κατάλληλου πεδίου για την πραγμάτωση τόσο των υποκειμενικών πόθων του πρωταγωνιστή ενός ελεγειακού συνθέματος, ενός διαπιστευμένου *miles amoris*, όσο και αυτών ενός συνειδητού *miles carminis amatorii*, των βλέψεων που σχετίζονται με την ιδιαίτερη συμβολή του Τίβουλλου στη σφαίρα της ποιητικής δημιουργικότητας. Και στο πλαίσιο αυτό η Κέρκυρα/Φαιακία επιστρατεύεται με όλες τις προφανείς ακόμα και για τον αμήνητο αλλά και με τις ορατές στον επαρκή αναγνώστη συνδηλώσεις της και συμβολισμούς της.

41. F. Cairns, *Tibullus: a Hellenistic Poet at Rome*, ό.π., σ. 46.

Περίληψη / Summary

Η εργασία εξετάζει την αναφορά του Τίβουλλου στην Κέρκυρα/Φαιακία που απαντά στην ελ. 1.3. Ασφαλώς η μνεία αυτή αποτελεί ένα σαφή υπαινιγμό στον ομηρικό Οδυσσέα, αλλά πέρα από αυτό, παρέχει στον ποιητή την ευκαιρία να μιλήσει για το ζήτημα της αθανασίας. Έτσι, στο επικό σύμπαν φαίνεται ότι ο άνθρωπος μπορεί να επιβιώσει μόνο διαμέσου της φήμης του ως πολεμιστή. Κάτι τέτοιο συμβαίνει και με τον Τίβουλλο του πρώτου μέρους του ποιήματος. Αυτό το τμήμα τελειώνει με ένα επιτάφιο επίγραμμα που προβάλλει τη συμμετοχή του ποιητή σε μια αποστολή του προστάτη του (Μεσσάλλα) στην Ανατολή. Όμως ο Τίβουλλος οραματίζεται μια «πιο ολοκληρωμένη» απαθανάτιση στο δεύτερο τμήμα του ποιήματος: η συμμετοχή του σε ένα Ηλύσιο ειδικά διαμορφωμένο για εραστές θα επέλθει ως ανταμοιβή για την αφοσίωσή του προς την Αφροδίτη και τον Έρωτα ως στρατηγούς σε μια militia amoris. Αυτός ο παράδεισος θα ανταποκρίνεται όχι μόνο στους στόχους και τις προτεραιότητες ενός miles amoris αλλά και σε αυτές ενός miles της ερωτικής ποίησης. Έτσι, η αναφορά στη Φαιακία/Κέρκυρα λειτουργεί σε αυτό το πλαίσιο με όλες της συνδηλώσεις της, φέρνοντας στο προσκήνιο τα οράματα του Τίβουλλου για την αθανασία, τόσο ως πιστού φίλου και πελάτη όσο και, κυρίως, ως εραστή και ελεγειακού ποιητή.

This paper discusses Tibullus's reference to Phaeacia/Corfu in el. 1.3. This reference is of course a clear hint to Homer's Odysseus; but apart from that it gives the poet a chance to discuss the problem of immortalization. Thus, in the epic world a man may survive only through his reputation as a warrior; this is the case of Tibullus in the first part of the poem, concluding with an epitaph pointing out his participation in his patron's (Messalla) military expedition in Aquitania. However, Tibullus opts for a more 'complete' immortalization described in the second part of the poem: his participation in an especially-made-for-lovers Elysium will come as a reward for his loyalty to Venus and Amor as duces in a militia amoris. This paradise will not only meet the aims and priorities of a soldier of love but also those of a soldier of love poetry. So, the reference to Phaeacia/Corfu functions in this framework with all its connotations, bringing into light Tibullus's visions of immortality, as a loyal friend and client but mainly as a lover and an elegiac poet.

Κώδικας του 1460 με ελεγείες του Τιβούλλου Padova, ms. 216, c. 97r.

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΙΩΝ ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΔΩΔΩΝΗΣ¹

Ιουλία Κατσαδήμα

Για τη μελέτη της παρουσίας των Κερκυραίων στο ιερό της Δωδώνης διαθέτουμε, εκτός από τις ελάχιστες μαρτυρίες της αρχαίας γραμματείας, δύο βασικές κατηγορίες πηγών: α) τις επιγραφές και β) τα νομίσματα. Αξίζει ωστόσο να

1. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην Έν Αθήναις Αρχαιολογική Έταιρεία για την ευγενική παραχώρηση της δημοσίευσης των νομισμάτων από τις παλαιές ανασκαφές της Δωδώνης και στον Έφορο Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων, Κωνσταντίνο Σουέρεφ για τη χορήγηση της σχετικής άδειας και την ενθάρρυνση για την ολοκλήρωση της σχετικής μελέτης. Η φωτογράφιση των νομισμάτων πραγματοποιήθηκε από τον Παναγιώτη Τσιγκούλη, φωτογράφο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων. Η εκπόνηση της γραμματοσειράς των μονογραφημάτων έγινε από τη γραφίστρια Ιωάννα Μπίτου, την οποία και ευχαριστώ από καρδιάς. Ανεκτίμητη υπήρξε η βοήθεια του Ηλία Σβέρκου, επίκουρου καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο. Ιδιαίτέρως, ευχαριστώ τον Πρόεδρο του Συνεδρίου, Περικλή Παγκράτη και τον Δημήτρη Κονιδάρη, Γραμματέα της Οργανωτικής Επιτροπής, για την ευγενική υποστήριξη και την υπομονή τους.

Στο κείμενο χρησιμοποιούνται οι παρακάτω βραχυγραφίες:

AMI : Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων.

BMC (*Thessaly to Aetolia*): P. Gardner, *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Thessaly to Aetolia*, London 1883.

IG IX 1², 4: K. Hallof, *Inscriptiones graecae, IX. Inscriptiones Graeciae septentrionalis voluminibus VII et VIII non comprehensae, 1. Inscriptiones Phocidis, Locridis, Aetoliae, Acarnaniae insularum maris Ionii, Fasc. 4. Inscriptiones insularum maris Ionii. Editio altera*, Berlin 2001.

LGPN IIIa: P.M. Fraser - E. Matthews, *A Lexicon of Greek Personal Names, III. A: The Peloponnese, Western Greece, Sicily and Magna Graecia*, Oxford 1997.

SEG: Supplementum Epigraphicum Graecum, Leiden 1923 (και εξής).

SNG *Evlepidis*: T. Hackens, *Sylloge Nummorum Graecorum. Grèce. Collection Réna H. Evlepidis Athènes. IIe Partie: Macédoine-Thessalie-Illyrie-Épire-Corcyre*, Luvain 1975.

SNG *München*: K. Liampi, *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland. Staatliche Münzsammlung München. 12. Heft. Thessalien-Illyrien-Epirus-Korkyra*, München 2007.

SNG *Soutzos*: E. Tsourti - M.D. Trifiró, *Sylloge Nummorum Graecorum. Greece 5. Numismatic Museum, Athens. The A.G. Soutzos Collection*. Academy of Athens 2007.

SNG *Alpha Bank*: D.I. Tsangari, *Sylloge Nummorum Graecorum. Greece 6. The Alpha Bank Numismatic Collection, Athens. From Thessaly to Euboea*. Academy of Athens 2011.

Syll.³: W. Dittenberger, ed. *Sylloge inscriptionum graecarum*. Leipzig³, 1915-1921.

σημειωθεί ότι σε μια από τις πρώτες αναφορές στον ηπειρωτικό χώρο από τους αρχαίους συγγραφείς, η θέση των ηπειρωτικών ακτών, προσδιορίζεται σε σχέση με το νησί του Ιονίου. Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, η περιοχή που βρισκόταν απέναντι από την Κέρκυρα, ήταν η ἡπειρος ἢ καταντικρὺ (1.136. 1-2), η Θεσπρωτὶς γῆ (1. 46.4), ἢ απλῶς η ἡπειρος, η αχανὴς ενδοχώρα με τους βαρβάρους κάτοικους, αυτούς που ο ίδιος ο Αθηναίος ιστορικός κατονομάζει ως ἡπειρώτες (1.47.3).²

Στην καρδιά αυτής της γεωγραφικά, απροσδιόριστης περιοχής, βρισκόταν η Δωδώνη. Οι λιγοστές μαρτυρίες των αρχαίων συγγραφέων για τη σύνδεση των Κερκυραίων με το απομακρυσμένο, ηπειρωτικό ιερό, επικεντρώνονται σε ένα ανάθημα, το γνωστό ως *Κερκυραίων μάστιξ*. Την πρώτη περιγραφή του αναθήματος την οφείλουμε στον Αριστοτέλη (απόσπ. στη Σούδα 1445. 5), ο οποίος, ωστόσο δεν αναφέρει τους Κερκυραίους. Ο ίδιος σημειώνει ότι επρόκειτο για ένα αγαλμάτιο παιδιού, το οποίο στεκόταν επάνω έναν κίονα και κρατούσε μια μάστιγα στο χέρι, οι ἱμάντες της οποίας, σείόμενοι ὑπ' ἀνέμου προσέκρουαν στα μεταλλικά τοιχώματα ενός χάλκινου λέβητα, τοποθετημένου σε έναν δεύτερο κίονα, δίπλα στον πρώτο.

Η σύνδεση του αναθήματος με τους Κερκυραίους έγινε από τον Στράβωνα (7.7.6), ο οποίος αναφέρει ότι η μάστιγα που κρατούσε το αγόρι ήταν τριπλή και αλυσιδωτή με αστραγάλους. Σημειώνει μάλιστα με έμφαση, ότι από αυτήν τη μάστιγα, προήλθε η παροιμία Κερκυραίων μάστιξ, και συμφωνεί με τον Πολέμωνα, περιηγητή του ύστερου 3ου - πρώιμου 2ου αι. π.Χ., ότι επρόκειτο για το περίφημο *Δωδωναῖον χαλκεῖον*, το οποίο έμελλε να καθιερωθεί ως έκφραση για αυτούς που μιλούσαν ακατάπαυστα (Στέφανος Βυζάντιος, στο λήμμα Δωδώνη).³

Η πρώτη προσπάθεια αναπαράστασης του αγαλματίου επιχειρήθηκε το 1902, από τον Α. Β. Cook,⁴ ο οποίος συνδύασε τον Απόλλωνα του Piombino, στο Μουσείο του Λούβρου,⁵ με δύο αντικείμενα από τις ανασκαφές του Καραπάνου, που όμως

2. Για τη χρήση του όρου ἡπειρος στις αρχαίες γραπτές πηγές βλ. Γ. Πλιάκου, *Το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων και η ευρύτερη περιοχή της Μολοσσίας στην Κεντρική Ἠπειρο (Αρχαιολογικά κατάλοιπα, οικιστική οργάνωση και οικονομία)*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2007, σ. 39-46. Επίσης βλ. Π. Φίλος, "Ο γλωσσικός χαρακτήρας της αρχαίας Ἠπείρου", στο βιβλίο: *Ο Γλωσσικός Χάρτης της Κεντρικής και Βορείας Ελλάδας κατά την αρχαιότητα*, (επιμέλεια Γ. Κ. Γιαννάκη) Θεσσαλονίκη 2015, σ. 37-40.

3. H.W. Parke, *The Oracles of Zeus, Dodona, Olympia, Ammon*, Oxford 1967, σ. 87.

4. A.R. Cook, "The gong at Dodona", *The Journal of Hellenic Studies* 22 (1902), σ. 5-28.

5. Πρόκειται για ένα έργο του Μηνόδοτου από την Τύρο και του [...] φώντος από την Ρόδο, η δράση των οποίων έχει τοποθετηθεί στο 150-50 π.Χ., όπως συνάγεται από ενεπίγραφη μολύβδινη δέλτα που βρέθηκε στο εσωτερικό του αγάλματος. Σχετικά βλ. B. S. Ridgway, "The bronze Apollo from Piombino in the Louvre", στο βιβλίο της σειράς *Antike Plas-*

δεν έχουν την ίδια χρονολόγηση: το τριποδικό υποστήριγμα με την αναθηματική επιγραφή του ραψώδου Τερψικλή των μέσων του 5ου αι. π.Χ.⁶ και έναν χάλκινο λέβητα, ανάθημα του Φιλοκλείδα, του 3ου αι. π.Χ.⁷ Μια δεύτερη πρόταση αποκατάστασης επιχειρήθηκε από τον αρχιτέκτονα Βασίλη Χαρίση, ενώ έγινε προσπάθεια να προσδιοριστεί η θέση του αγαλματίου σε σχέση με την Ιερά Οικία.⁸ Το ανάθημα θα πρέπει να ήταν ορατό, έως τον 1ο αι. μ.Χ. όπως συνάγεται από την πληροφορία του Λούκουλλου από την Τάρρα, ο οποίος σημειώνει ότι στα χρόνια του είχαν χαθεί οι αστράγαλοι της μάστιγας, από την οποία διατηρούνταν μόνον η λαβή.⁹

Ποικίλες είναι οι απόψεις έχουν διατυπωθεί για τον χρόνο ανίδρυσης του αναθήματος, το οποίο χρονολογήθηκε από τον 6ο αι. π.Χ. έως τον 3ο αι. π.Χ.¹⁰ Εάν το ανάθημα των Κερκυραίων είναι όντως το Δωδωναϊόν χαλκείον, τότε θα πρέπει ως προς τη χρονολόγησή του να συνεκτιμηθούν οι αναφορές του από τον Μένανδρο (342-291 π.Χ.) (Αρρηφόρος, απόσπ. 60) και τον Καλλίμαχο (310-240 π.Χ.) (Στέφανος Βυζάντιος στο λήμμα Δωδώνη) και να τοποθετηθεί, είτε στο τέλος του 4ου ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε κάτω από ποιες συνθήκες αφιέρωσαν οι Κερκυραίοι το ανάθημά τους στη Δωδώνη. Το πιθανότερο είναι ότι αφιέρωσαν μόνον τη μάστιγα.¹¹ Στον Αριστοτέλη οφείλουμε την πληροφορία ότι οι Κερκυραίοι χρησιμοποιούσαν μεγάλες διπλές μάστιγες με λαβή (κώπη) από ελεφαντόδοντο, (απόσπ. 513- Εκδ. Rose). Η φράση έγινε συνώνυμο της άμετρης σκληρότητας που επέδειξαν κατά την ανελέητη αλληλοεξόντωσή τους στον εμφύλιο πόλεμο που σημάδεψε τα γεγονότα του τέλους του 5ου αι. π.Χ. Είναι ενδιαφέρον ωστόσο

tik VII, (επιμέλεια W.H. Schuchhardt), Berlin 1967, 43-76. – A. Stewart, *Greek Sculpture*, Yale University Press 1990, σ. 230, εικ. 857.

6. Α. Χατζηπαναγιώτου, στον κατάλογο της έκθεσης: *Δωδώνη. Το μαντείο των ήχων*, (επιμέλεια Στ. Ελευθεράτου - Κ.Ι. Σουρέφ), Αθήνα 2016, σ. 129, αρ. κατ. 147 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

7. M. Dieterle, *Dodona, Religionsgeschichtliche und historische Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung des Zeus-Heiligtums*, Zürich-New York 2007, σ. 88 και 372, αρ. κατ. F296, εικ. 21.

8. Β.Α. Χαρίσης, *Δωδώνη, Αρχιτεκτονικά μελέτηματα*, Ιωάννινα 2010, σ. 162-163, σχέδια B14 έως B22.

9. A.R. Cook, "The gong at Dodona", *ό.π.*, σ. 12-13.

10. 6ος αι. π.Χ.: M. Dieterle, *Dodona, Religionsgeschichtliche und historische Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung des Zeus-Heiligtums*, *ό.π.*, σ. 64. 3ος αι. π.Χ. – M. Šašel Kos, "Coreyra in Strabo's *Geography*" στο βιβλίο: *Prospettive Corciresi*, (επιμέλεια C. Antonetti – E. Cavalli), Edizioni ETS, Pisa 2015, σ. 20-23.

11. A.R. Cook, "The gong at Dodona", *ό.π.*, σ. 12, υποσημείωση 5. Άλλωστε η μνεία γίνεται σε μάστιγα, και όχι σε μαστιγοφόρο.

ότι η πληροφορία για τη κερκυραϊκή μάστιγα συνδυάζεται με την εύρεση χάλκινων ομοιωμάτων μαστίγων στο ιερό. Η ταύτιση, η οποία έγινε το 1976, από τον Πέτρο Καλλιγά,¹² βεβαίωσε ότι οι χάλκινες επιμήκεις ράβδοι, που ο Καραπάνος είχε αναγνωρίσει ως αναθηματικά τόξα ήταν χάλκινες μάστιγες.

Οι μάστιγες αυτές μαρτυρούν για αφιερωματική πρακτική εκ μέρους των πιστών. Η μαστίγωση ήταν συνδεδεμένη με πρακτικές αγωγής των νέων στις δωρικές πόλεις ή με ιδιαίτερες θρησκευτικές δοξασίες.¹³ Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε κάτι από ποιες συνθήκες αφιερώθηκαν στο ιερό, θα ήταν ενδιαφέρον ωστόσο να διερευνηθεί η σχέση τους με τη λατρεία θεοτήτων, όπως η Άρτεμις, επαρκώς μαρτυρημένη στη Δωδώνη,¹⁴ ή να αντιμετωπιστούν ως ενδείξεις για την παρουσία διαβατήριων εθίμων, rites de passages, στα οποία θα παρέπεμπε η ανάθεσή τους.

Επιγραφές

Οι επιγραφές, στις οποίες, είτε αναγράφεται το εθνικό της πόλης, *Κόρκυρα*, είτε προσδιορίζεται το εθνικό, *Κορκυραῖος*, διακρίνονται σε δυο βασικές κατηγορίες: Α) χρηστήρια ελάσματα και β) ενεπίγραφους λίθους.

Α) Χρηστήρια ελάσματα.¹⁵

Από ιερό της Δωδώνης προέρχονται αρκετά ελάσματα τα οποία είναι γραμμένα

12. Π. Καλλιγάς, «Κερκυραία μάστιξ», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν* IX, τεύχος 1, 1976, σ. 61-68. – Α. Χατζηπαναγιώτου, *Δωδώνη. Το μαντείο των ήχων*, ό.π., σ. 73, αρ. κατ. 59. Επίσης Ι. Κατσαδήμα, *Δωδώνη. Το μαντείο των ήχων*, ό.π. σ. 73, αρ. κατ. 60 και 61.

13. Γενικά για τη μαστίγωση βλ., P. Bonnechere, "Orthia et la flagellation des éphèbes spartiates. Un souvenir chimérique de sacrifice humain", *Kernos* 6 (1993), σ. 11-22 με βιβλιογραφία.

14. AMI 12487: Σ. Δάκκαρη - Ι. Βοκοτοπούλου - Α.Φ. Χριστίδη, *Τά χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης τῶν ανασκαφῶν Δ. Εὐαγγελίδη*, (επιμέλεια Σ. Τσέλικα), *Βιβλιοθήκη τῆς Ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* αρ. 285, Ἀθῆναι 2013, σ. 260-261, αρ. κατ. 1012Α. AMI 12808: Σ. Δάκκαρη - Ι. Βοκοτοπούλου - Α.Φ. Χριστίδη, *Τά χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης τῶν ανασκαφῶν Δ. Εὐαγγελίδη*, ό.π., σ. 486, αρ. κατ. 2091Α. Χωρίς AMI: Σ. Δάκκαρη - Ι. Βοκοτοπούλου - Α. Φ. Χριστίδη, *Τά χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης τῶν ανασκαφῶν Δ. Εὐαγγελίδη*, ό.π., σ. 255, αρ. κατ. 3393Α. AMI 12626: στο Σ. Δάκκαρη - Ι. Βοκοτοπούλου - Α.Φ. Χριστίδη, *Τά χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης τῶν ανασκαφῶν Δ. Εὐαγγελίδη*, ό.π., σ. 392, αρ. κατ. 1611Β. AMI 12534: Σ. Δάκκαρη - Ι. Βοκοτοπούλου - Α.Φ. Χριστίδη, *Τά χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης τῶν ανασκαφῶν Δ. Εὐαγγελίδη*, ό.π., σ. 214, αρ. κατ. 3192Α.

15. Γενικά για τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, «Η δημοσί-

σε Κορινθιακό αλφάβητο.¹⁶ Τα περισσότερα χρονολογούνται στο β' μισό του 6ου αι. π.Χ. Εάν οι χαρακτήρες των επιγραφών αυτών ανήκουν στο αλφάβητο των αποικιών της Κορίνθου στην περιοχή, όπως η Κέρκυρα ή η Αμβρακία, δεν μπορεί επί του παρόντος να διευκρινισθεί.¹⁷ Το ίδιο ισχύει και για ερωτήσεις σχετικά με τη διενέργεια εμπορίου στην Επίδαμνο, την κοινή αποικία Κερκυραίων και Κορινθίων, στην Αδριατική.¹⁸

Μεταβάσεις προς ή από την Κέρκυρα, μαρτυρεί η αναγραφή του ονόματος του νησιού σε δύο αποσπασματικά σωζόμενες επιγραφές.¹⁹ Σε πληρέστερη μορφή σώζεται ένα τρίτο έλασμα, όπου αναγράφεται το ερώτημα κάποιου Αριστοδάμου να πλεύσει κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού στην Κέρκυρα, και από

ευσση των μολύβδινων πινακίων της Δωδώνης», στα *Πρακτικά του Η' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής και Λατινικής Επιγραφικής*, Αθήνα, 3-9 Οκτωβρίου 1982, Τόμος Β', Αθήνα 1987, σ. 82-86. – É. Lhôte, *Les lamelles oraculaires de Dodone*, Genève 2006. – J. Méndez Dosuna, "Novedades en el oráculo de Dodona. A propósito de una reciente monografía de Éric Lhôte", *Minerva* 21 (2008), σ. 47-73. – I.K. Κατσαδής, «Τρόποι μαντείας», στο βιβλίο: *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*, (επιμέλεια Κ. Ζάχος), Ιωάννινα 2008, σ. 160-170. – Σ. Δάκκαρη - Ι. Βοκοτοπούλου - Α.Φ. Χριστίδη, *Τά χρηστήρια έλάσματα της Δωδώνης των ανασκαφών Δ. Εὐαγγελίδη*, ό.π. – G. Piccinini, "Beyond Prophecy. The Oracular Tablets of Dodona, as Memories of Consultation", *Incidenza dell' Antico* 11(2013), σ. 63-76. – R. Parker, "The Lot Oracle at Dodona", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 194 (2015), σ. 111-114. – Σ. Τσέλικας, «Χρηστήρια ελάσματα» στον κατάλογο της έκθεσης: *Δωδώνη. Το μαντείο των ήχων*, ό.π., σ. 75-76. – Α. Chaniotis, "The historical significance of the Dodona tablets", στο υπό έκδοση βιβλίο: *Δωδώνη. Οι Ερωτήσεις των Χρησμών. Νέες Προσεγγίσεις στα Χρηστήρια Ελάσματα, Αμφιθέατρο Μουσείου Ακρόπολης, 16 Σεπτεμβρίου 2016*, Κ. Σουρέφ (επιμέλεια).

16. É. Lhôte, *Les lamelles oraculaires de Dodone*, ό.π., σποραδικά.

17. Ενδεικτικά AMI 2941, (525-500 π.Χ.): É. Lhôte, *Les oraculaires*, ό.π., σ. 106-107, αρ. κατ. 41.

18. AMI 11478, (475 π. Χ.): É. Lhôte, *Les lamelles oraculaires de Dodone*, ό.π., σ. 211-212, αρ. κατ. 98. – Σ. Δάκκαρη - Ι. Βοκοτοπούλου - Α.Φ. Χριστίδη, *Τά χρηστήρια έλάσματα της Δωδώνης των ανασκαφών Δ. Εὐαγγελίδη*, ό.π., σ. 2, αρ. κατ. 3, όπου παρατίθενται και άλλες αναφορές στην Επίδαμνο. Επίσης βλ. AMI 11477, (450 π. Χ.): Ι. Κατσαδής, στον κατάλογο της έκθεσης: *Η Ευρώπη της Ελλάδος. Αποικίες και νομίσματα από τη Συλλογή της Alpha Bank*, (επιμέλεια Δ. Τσαγκάρη), Αθήνα 2014, σ. 44, με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία. Για την Επίδαμνο, βλ. Ουρ. Πάλλη, «Επίδαμνος-Δυρράχιον, (Durrës, Αλβανία)», *Η Ευρώπη της Ελλάδος*, ό.π., σ. 236-237 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

19. Κατόπιν αυτοψίας τα κείμενα αποκαθίστανται ως εξής: AMI 12528: AI (i)ς K[ό]ρκυ[ραν] - - -] / Δί[α] N[άϊον] - - -], (5ος-4ος αι. π.Χ.): Σ. Δάκκαρη - Ι. Βοκοτοπούλου - Α.Φ. Χριστίδη, *Τά χρηστήρια έλάσματα της Δωδώνης των ανασκαφών Δ. Εὐαγγελίδη*, ό.π., σ. 308, αρ. κατ. 1229B. AMI 12717: ΛΛΟΥΙ[- - -] / [ε]ς Κόρκυ[ραν] - - -] / σύν E[- - -], (4ος αι. π.Χ.): Σ. Δάκκαρη - Ι. Βοκοτοπούλου - Α.Φ. Χριστίδη, *Τά χρηστήρια έλάσματα της Δωδώνης των ανασκαφών Δ. Εὐαγγελίδη*, ό.π., σ. 422, αρ. κατ. 1768 A.

εκεί στην Φάρο, αμέσως μετά την ίδρυση της ομώνυμης αποικίας το 385/4 π.Χ., από τους κατοίκους της Πάρου.²⁰

Το εθνικό *Κορκυραῖος*,²¹ απαντάται σε πέντε ελάσματα: τέσσερα με δημόσιο περιεχόμενο και σε ένα με ιδιωτικό χαρακτήρα. Οι τέσσερις επιγραφές έχουν συλλογικό χαρακτήρα, με την έννοια ότι εδώ διατυπώνονται ερωτήματα εκ μέρους του συνόλου των πολιτών της Κέρκυρας. Σε όλα προτάσσεται το *ἐπι-κοινωνῶνται* και ακολουθεί το εθνικό.

Στο πρώτο ερώτημα οι Κερκυραῖοι ρωτούν στον Νάϊο Δία και τη Διώνη σε ποιους θεούς ή ήρωες να κάνουν θυσίες και να προσευχηθούν, προκειμένου να εξασφαλίσουν για την πόλη τους την ομόνοια, με εμφανή στόχο την αποκατάσταση της κοινωνικής ηρεμίας.²²

Όμοιο περιεχόμενο έχει και το δεύτερο έλασμα.²³ Εδώ το ρήμα *ὁμοιοοῖεν*, αντικαθίσταται από το ρήμα *Φοικέοιεν*=κυβερνώ, διαχειρίζομαι,²⁴ ενώ τα επιρρήματα με *κάλλιστα* και *ἀσφαλέστατα*, δηλώνουν τον προσδοκώμενο τρόπο διοίκησης της πόλης. Παρόμοιο θα ήταν και το περιεχόμενο ενός τρίτου ερωτήματος από το οποίο σώζεται μόνον η αρχή.²⁵

Με το ενδεχόμενο δημιουργίας συμπολιτείας Κερκυραίων και Ωρικήων συνδέθηκε έλασμα που φέρει ερώτηση προς τον Δία και τη Διώνη.²⁶ Ο *Ὁρικός* ή

20. Σύμφωνα με τον Lhôte το κείμενο αποκαθίσταται ως εξής: AMI 12312: *Θεός. Τύχα ἀγαθά/ Ἀριστόδαμος ἐπ[ικ]οινῶνται Δί/ Νάϊω καὶ Διώναι ΚΑΙΘΕΩΝΗ/ ἡ λῶιον καὶ ἄμεινον σάτει/ πλέοντι [ἐς Κόρκυρ]αν καὶ ἐς/ Φάρον / τοῦ θέρεος*, (385/384 π.Χ.): É. Lhôte, "La datation des textes oraculaires de Dodone" στο υπό έκδοση βιβλίο: *Δωδώνη. Οι Ερωτήσεις των Χρησμών. Νέες Προσεγγίσεις στα Χρηστήρια Ελάσματα*, ο.π. Επίσης βλ. Σ. Δάκαρη - Ι. Βοκοτοπούλου - Α.Φ. Χριστίδη, *Τὰ χρηστήρια ἐλάσματα τῆς Δωδώνης τῶν ἀνασκαφῶν Δ. Εὐαγγελίδη*, ὁ.π., σ. 85, αρ. κατ. 228B, (αρχές 4ου αι. π.Χ.).

21. Η γραφή *Κερκυραῖος* είναι πρωιμότερη από τη γραφή *Κορκυραῖος*. Στα νομίσματα όμως απαντάται *KOP* ήδη από τον 5ο αι. π.Χ. Βλ. L. Threatte, *The Grammar of Attic Inscriptions, I, Phonology*, Berlin-New York 1980, σ. 217. Επίσης για συγκεντρωμένα παραδείγματα βλ. *IG IX* 1², 4, σ. 1.

22. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Συλλογή Καραπάνου= *IG IX* 1², 4, 1202: *Θεόν. Τ[ύ]χαν ἀγαθά[ν]/ Ἐπ[ικ]οινῶνται τοί Κ[ο]ρκυραῖοι τῶι Δί τῶι/ Νάϊω καὶ τῶι Δ [ι]ώναι τίνι κα [θ]εῶν [ῆ]/ ἡρώων θύον[τ]ες καὶ εὐχ[ό]μενο<ι>/ ὁμοιοοῖεν ἐπ[ικ]ι τὸγαθόν*, (400- 350 π.Χ.): É. Lhôte, *Les lamelles oraculaires de Dodone*, ὁ.π., σ. 33-35, αρ. κατ. 3.

23. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Συλλογή Καραπάνου = *IG IX* 1², 4, 1201: *[-- ἐπι-κοινωνῶνται Κορκυραῖοι]/[---τι]νι κα θεῶν [---]/[---κάλλ]ιστα καὶ ἀσφαλέστατα]/[---] Φοικέ-οιε[ν]*, (400- 350 π.Χ.): É. Lhôte, *Les lamelles oraculaires de Dodone*, ὁ.π., σ. 29-30, αρ. κατ. 1.

24. É. Lhôte, *Les lamelles oraculaires de Dodone*, ὁ.π., σ. 390.

25. AMI 1724: *Θεός. Ἐπικοινωνῶνται τοί Κορκυραῖοι τῶι Δί [---]*, (4ος αι. π.Χ.): É. Lhôte, *Les lamelles oraculaires de Dodone*, ὁ.π., σ. 35, αρ. κατ. 4.

26. Κατόπιν αυτοψίας το κείμενο αποκαθίσταται ως εξής: AMI 8993 *:[Θ]εός. Ἐπι-κοινῶνται το[ί Κορκυ]/ραῖοι καὶ τοί Ὁρίκιοι τῶι Δί τῶι Ν[αί-]ωι καὶ τῶι Διώναι τίνι κα*

Ὡρικός λιμήν γνωστός από τον Εκαταίο (στον Στέφανο Βυζάντιο, απόσπασμα 106) και τον Ηρόδοτο (9.93.1), βρίσκεται βορειότερα στον κόλπο της Πανόρμου, στη νότια Αλβανία. Η αναγραφή του ρήματος οἰκέω (στ. 5), το οποίο έχει την έννοια του διαχειρίζομαι, διοικώ,²⁷ προσδίδει στο ερώτημα πολιτικό χαρακτήρα και συνδυάζεται με θέματα ασφάλειας (ἀσφαλέστατα), διασφάλισης της ποιότητας και της ποσότητας της παραγωγής (εὐκαρπίαν καὶ πολυκαρπίαν), καθώς και διάθεσης των προϊόντων (κατόνασις παντός τῶγαθοῦ καρποῦ).

Αντίθετα ιδιωτικού χαρακτήρα είναι το ερώτημα που απευθύνει κάποιος Φείδης Κορκυραῖος, και αφορά στην «προοπτική συμβιβαστικής έκβασης κάποιας αντιδικίας».²⁸ Ο ερωτών είναι άγνωστος από άλλες πηγές και το όνομά του Φείδης δεν τεκμηριώνεται στην Κέρκυρα. Αντίθετα ο τύπος Φεΐδης -ιος, είναι γνωστός σε επιγραφές των ελληνιστικών χρόνων από την Ιθάκη²⁹ και την ακαρνανική Πάλαιρο,³⁰ ενώ στο θηλυκό Φεΐδιον, μαρτυρείται στη Λευκάδα (3ος αι. π.Χ.).³¹

Επίσης στα ελάσματα της Δωδώνης μαρτυρούνται ανθρωπωνύμια, όπως τα Λαρόνας,³² Μίρων,³³ και το αμαρτύρητο Κάσων,³⁴ τα οποία είναι γνωστά στην

θεῶν ἢ ἡ/ρώων θύοντες καὶ εὐχόμενοι τά/ν πόλιν [κ]άλλιστα οἰκεῦν καὶ ἀσφα/λέστατα καὶ εὐκαρπία [σ]φιν καὶ πολ/υκαρπία τελέθαι καὶ κατόνασις παν/τός τῶγαθοῦ καρποῦ. IG IX 1², 4, 1203 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία. Έχουν προταθεί διάφορες χρονολογήσεις: 350-325 π.Χ.: S. Dakaris - A. Ph. Christidis - J. Vokotopoulou, "Les lamelles oraculaires de Dodone et les villes de l'Épire du Nord", στο *L' Illyrie méridionale et l' Épire dans l' Antiquité- II, Actes du IIe colloque international de Clermont-Ferrand, (25-27 Octobre 1990)*, (επιμέλεια P. Cabanes), Paris 1993, σ. 60. Επίσης 350-300 π.Χ.: É. Lhôte, *Les lamelles oraculaires de Dodone*, ό.π., σ. 30-33, αρ. κατ. 2. Τέλος 3ου αι. π.Χ.: N.G.L. Hammond, *Epirus. The Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and Adjacent Areas*, Oxford 1967, σ. 609, όπου και πιστεύω ότι θα πρέπει να χρονολογηθεί. 3ος αι. π.Χ.: IG IX 1², 4, 1203. Το θήτα, το οποίο εμφανίζεται σε τρεις παραλλαγές (στρογγυλό με κεραίες χιαστί ή με μια τελεία στο κέντρο, και τετράγωνο με κεραίες χιαστί), αποδόθηκε από τον Lhôte στην "fantaisie du graveur", και δεν θεωρήθηκε στοιχείο χρονολόγησης.

27. Συμφωνεί και ο Lhôte (*Les lamelles oraculaires de Dodone*, ό.π., σ. 33, υποσημ. 13, σ. 390-391). Επίσης, βλ. J. Méndez Dosuna, "Novedades en el oráculo de Dodona", ό.π., σ. 61.

28. Κατόπιν αυτοψίας το κείμενο αποκαθίσταται ως εξής: AMI 12529: Θεός τύχα. ἐπι-κοιν[ῆται] Φεΐδης ὁ Κορ/κυραῖος τῶι Διί τῶι Ν[αῖωι] κ[αί τ]ῶι Διόναι/ περὶ τᾶς διαλυ-τήα[ς ...]OT[...]/A ΠΑΛΕΑΝ/ ἀντεγράψ[α]το ἢ τυχ[αῖον] YN[...]/HYN/ καὶ λώϊον [πρ] ἄσσοι, (τέλος 5ου αι. π.Χ.): Σ. Δάκκαρη - Ι. Βοκοτοπούλου - Α.Φ. Χριστίδης, *Τά χρηστήρια ἐλάσματα τῆς Δωδώνης τῶν ανασκαφῶν Α. Εὐαγγελίδη*, ό.π., σ. 277, αρ. κατ. 1088Α.

29. LGPN IIIa στο λήμμα Φεΐδης, αρ. 2.

30. LGPN IIIa στο λήμμα Φεΐδης, αρ. 1.

31. LGPN IIIa στο λήμμα.

32. J. Curbera, "The personal names", στο Σ. Δάκκαρη - Ι. Βοκοτοπούλου - Α.Φ. Χρι-στίδης, *Τά χρηστήρια ἐλάσματα τῆς Δωδώνης τῶν ανασκαφῶν Α. Εὐαγγελίδη*, ό.π. σ. 428

33. J. Curbera, "The personal names", ό.π. σ. 428.

34. Πιθανότατα σχετίζεται με το ιερό του Διός Κασσίου, στην Κασσιόπη. Βλ. J. Curb-

Κέρκυρα. Παραμένει ωστόσο αμφίβολο εάν τα ονόματα αυτά, παραπέμπουν σε καταγωγή από το νησί, αφού δεν μπορεί με βεβαιότητα να υποστηριχθεί ότι πρόκειται για Κερκυραίους.

Β) Ενεπίγραφοι λίθοι.

Εκτός από τα ελάσματα, την παρουσία Κερκυραίων στη Δωδώνη τεκμηριώνει ένα τιμητικό ψήφισμα, σε βάθρο, το οποίο βρέθηκε κατά την ανασκαφή του πρυτανείου (εικ. 1).³⁵ Εκεί δηλώνεται το όνομα ενός κερκυραίου γλύπτη, του Μελίσσου, γιου του Επικράτη, ο οποίος δεν μας είναι γνωστός από άλλες πηγές. Το όνομα *Μέλισσος*³⁶, όπως και το πατρώνυμο³⁷ απαντώνται στη Δυτική Ελλάδα. Δυστυχώς αγνοούμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του χαλκοπλάστη, εφόσον δεν μπορεί να του αποδοθεί με ασφάλεια κανένα από τα χάλκινα έργα που έχουν βρεθεί στις ανασκαφές του ιερού. Πιθανώς μετεκλήθη να εργασθεί προσωρινά στη Δωδώνη, όπου ειμάζεται ότι υπήρχαν οι στοιχειωδώς απαραίτητες προϋποθέσεις για να εκτελέσει τις παραγγελίες του ένας χαλκοπλάστης.

Νομίσματα

Μετακινήσεις ιδιωτών δηλώνουν τα νομίσματα που έχουν κατά καιρούς βρεθεί στο ιερό. Πρόκειται για ελάχιστα αργυρά και χάλκινα νομίσματα που καλύπτουν ένα χρονικό διάστημα από τον 5ο αι. π.Χ. έως και τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Ο αριθμός των κερκυραϊκών νομισμάτων, εξαιρετικά μικρός, όπως συνάγεται από τα έως τώρα δεδομένα δεν επιτρέπει περαιτέρω παρατηρήσεις, εάν δηλαδή είχαν αναθηματικό χαρακτήρα ή ήταν μέσα οικονομικής συναλλαγής. Από τα δεκατέσσερα νομίσματα που παρουσιάζονται εδώ, δύο είναι αργυρά και τα υπόλοιπα χαλκά. Για τα αργυρά (αρ. 1-2, εικ. 2) έχει υποστηριχθεί ότι δηλώνουν το εύρος της επικοινωνίας του ηπειρωτικού ιερού.³⁸ Πρόκειται για έναν στατήρα που έχει υποστεί δοκιμαστική τομή (αρ. 1, εικ. 2.) και χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ. και για ένα ημιστάτηρο με Διόνυσο/πήγασο, που χρονολογείται μετά το γ' τρίτο του

era, "The personal names", ό.π. σ. 426.

35. AMI 9045:.....[μα]ντείας ἐνε/[κεν καὶ εὐ]νοίας τᾶς εἰς αὐτούς./Μέλισσος Ἐπικρά-
τεος Κορκυραῖος/ ἐ π ο ῖ η σ ε: IG IX 1², 4, Fast. Core. 63. SEG 38, 457 και SEG 43, 317. Ν.
Θ. Κατσικούδη, Δωδώνη. Οι τιμητικοί ανδριάντες, Ιωάννινα 2005, σ. 75-77.

36. LGPN IIIa, στο λήμμα *Μέλισσος*, αρ. 1, 3.

37. LGPN IIIa, στο λήμμα *Ἐπικράτης*, αρ. 1, 3-5, 30-33.

38. Ν. Κατσικούδης, «Η παρουσία των ξένων αργυρών νομισμάτων στο ιερό της Δωδώνης» στα *Πρακτικά του Ιου Διεθνούς Συνεδρίου: Νομισματική και Οικονομική Ιστορία στην Ήπειρο κατά την αρχαιότητα* (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 3-7 Οκτωβρίου 2007), (επιμέλεια Κατερίνη Λιάμπη κ.α.), Αθήνα 2013, σ. 307-324.

3ου αι. π.Χ., με οπή ανάρτησης, πιθανώς σε δεύτερη χρήση (αρ. 2, εικ. 2). Από τα υπόλοιπα, όλα χάλκινα, δύο ανήκουν στον 4ο αι. π.Χ.: ένα με Διόνυσο /Σάτυρο (αρ. 3, εικ. 2) και ένα με αμφορέα/βότρυ σταφυλίου (αρ. 4, εικ. 2), πέντε στον 3ο αι. π.Χ. (αρ. 5-9, εικ. 3) με πλώρα πλοίου/ κάρναρο και βότρυ σταφυλίου και ένα με Διώνη/πλώρα πλοίου (αρ.10, εικ. 3). Σε τέσσερα από αυτά αναγράφονται ονόματα πλοίων: *Κόρυρα* (αρ. 5, 7, 8, εικ. 3) και *Νίκα* (αρ. αρ. 9, εικ. 3). Μετά το γ' τρίτο του 3ου αι. π.Χ. σημειώνουμε το προαναφερθέν αργυρό ημιστάτηρο με Διόνυσο/πήγασο (αρ. 2, εικ. 2), και ένα χαλκό με Ποσειδών/βουκράνιο (αρ. 11, εικ. 4). Δεν λείπουν και κάποιες εκδόσεις του 2ου- 1ου αι. π.Χ. με Ηρακλή/πλώρα πλοίου (αρ. 12, 13, εικ. 4) και Ποσειδών/ πλώρα (αρ. 14, εικ. 4). Τα ονόματα των δύο αξιωματούχων, *Σωσιγένης* (αρ. 12, εικ. 4) και *Φιλωνίδας* (αρ. 14, εικ. 4), είναι αρκετά διαδεδομένα κατά μήκος των ακτών του Ιονίου και της Αδριατικής.³⁹ Ειδικότερα το όνομα *Φιλωνίδας* είναι γνωστό στην κερκυραϊκή προσωπογραφία.⁴⁰

Το ιστορικό πλαίσιο

Σύμφωνα με τα παραπάνω η παρουσία των Κερκυραίων, είτε ως επισήμων εκπροσώπων, είτε ως μεμονωμένων προσώπων, φαίνεται να είναι περιορισμένη, τουλάχιστον έως και το τρίτο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Το γεγονός αυτό γίνεται σαφές, εάν συγκρίνει κανείς τα δεδομένα αυτά και με άλλα, και ιδιαίτερα τα έργα τορευτικής που χρονολογούνται ήδη στον 7ο και 6ο αι. π.Χ. και προέρχονται από εργαστήρια της Κορίνθου, καθώς και της φιλική προσκείμενης στη μητρόπολη, Αμβρακίας.⁴¹ Την εξήγηση θα μπορούσε να αναζητήσει κανείς στο πολιτικό πλαίσιο της εποχής και ειδικότερα στις σχέσεις της Κέρκυρας με τη μητρόπολη Κόρινθο και την Αμβρακία.

Μολονότι η κορινθιακή επίδραση στο νησί είναι ιδιαιτέρως έντονη,⁴² οι εχθρι-

39. *LGPN IIIa*, στο λήμμα *Σωσιγένης*, αρ. 2,9,10. *LGPN IIIa*, στο λήμμα *Φιλωνίδας*, αρ. 11-20, 88.

40. *LGPN IIIa*, στο λήμμα *Φιλωνίδας*, αρ. 21-23.

41. El. Walter-Karydi, "Bronzen aus Dodona - Eine epirotische Erzbildnerschule", *Jahrbuch der Berliner Museen*, 23 (1981), 11- 48. – Ι. Κουλεϊμάνη-Βοκοποπούλου, *Χαλκαὶ Κορινθιογενεῖς Πρόχοι, Συμβολή εἰς τὴν μελέτην τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς χαλκοτεχνίας*, Ἀθήναι 1975, σ. 138-166. Επίσης για τις σχέσεις Κορίνθου-Αμβρακίας βλ. M.H. Hansen, "A typology of independent Poleis", στο βιβλίο: *Yet More Studies in the Greek Ancient Polis*, (επιμέλεια Th.H. Nielsen) Stuttgart 1997, κυρίως σ. 29, 33. Γενικά για την Κόρινθο και τις αποικίες της βλ. T. Stickler, *Korinth und seine Kolonien. Die Stadt am Isthmus im Mächtigkeitsgefüge des klassischen Griechenlands*, Berlin 2010.

42. Για την έντονη κορινθιακή επίδραση στο νησί βλ. Γ. Δοντάς, «Σκέψεις, προβληματισμοί και προτάσεις για την γλυπτική της Κέρκυρας στους αρχαίους και τους πρώιμους κλασικούς χρόνους» στον τιμητικό τόμο, *Ἐπαινος Ἰωάννου Κ. Παπαδημητρίου*, (επιμέλεια Β.

κές σχέσεις της Κέρκυρας με την Κόρινθο, και κατ' επέκτασιν με την Αμβρακία, ανάγονται στο τέλος του 7ου αι. π.Χ. Είναι άλλωστε γνωστή η παλαιτάτη ναυμαχία Κερκυραίων και Κορινθίων, (Θουκυδίδης, 1.13.4.), με την οποία έχει συσχετιστεί η μάχη, στο δέλτα του Αράχθου στον Αμβρακικό, όπως αυτή μνημονεύεται στη στήλη του Αρνιαδά από την Κέρκυρα,⁴³ καθώς και η συμμετοχή της Αμβρακίας στις επιχειρήσεις της Επιδάμνου, από το 436 π.Χ. έως το 433 π.Χ.⁴⁴

Εχθρικές ήταν οι σχέσεις, όχι μόνον με την Αμβρακία, αλλά και με την *ἡπειρον τήν καταντικρύ*, οι κάτοικοι της οποίας ήταν σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, *ἀείποτε φίλοι τῶν Κορινθίων* (1. 47.3). Το σχόλιο του Αθηναίου ιστορικού επιβεβαιώνεται από την πληροφορία ότι *οἱ Χάονες καὶ ἄλλοι τινὲς τῶν πλησιοχώρων βαρβάρων*, συνέπραξαν με την Αμβρακία, στην αποτυχημένη εκστρατεία εναντίον του Αμφιλοχικού Ἀργους το 430 π.Χ. (Θουκυδίδης, 2.68.9) και εν συνεχεία εναντίον της ακαρνανικής Στράτου το 429 π.Χ., συμμάχου των Αθηναίων, (Θουκυδίδης, 3.80-81).

Οι σχέσεις των Κερκυραίων με τους κατοίκους της ηπειρωτικής ακτής, έμελλε να διέλθουν σε νέα φάση το 427 π.Χ., όταν μετά τον σφοδρό εμφύλιο πόλεμο των Κερκυραίων ολιγαρχικών με τους δημοκρατικούς και την επικράτηση της φιλοαθηναϊκής παράταξης, πεντακόσιοι ολιγαρχικοί, κατέφυγαν στην απέναντι στεριά, αποκτώντας, *τείχη ἐν τῇ ἡπείρῳ καὶ οἰκεία γῆ* (Θουκυδίδης 3.85.2), θέση, η οποία έχει αναζητηθεί κοντά στον πύργο Ραγίου στη Θεσπρωτία, στις εκβολές του Καλαμά, στον παραθαλάσσιο οικισμό της Λυγιάς.⁴⁵

X. Πετράκος), Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας αρ. 168, Ἀθήναι 1997, σ. 53-170. Γ. Ρήγινος - Χρ. Σπανοδήμος, «Εμπορικές σχέσεις και ανταλλαγές της αρχαίας Κέρκυρας με βάση τα πρώτα πορίσματα των αρχαιολογικών ερευνών στο οικόπεδο του Λυρικού Θεάτρου», στα *Πρακτικά του Η' Διεθνούς Πανόμιου Συνεδρίου (Κόθηρα 21- 25 Μαΐου 2006)*, Κόθηρα 2009, σ. 374-375. Επίσης οι ομοιότητες επεκτείνονται και στα ονόματα των μνημών: P. Cabanes, "Recherches sur le calendrier corinthien en Épire et dans les régions voisines", *Revue des Études Anciennes* 105 (2003), σ. 85-86.

43. 600 π.Χ.: IG IX 1², 4, 880. 550 π.Χ.: J.B. Salmon, *Wealthy Corinth*, Oxford 1984, σ. 214, 277. Τελευταία, βλ. A. Camerotto, "Alle correnti del fiume Arachthos. Il sema di Arniadas e la tradizione orale del canto epico", στο βιβλίο: *Prospettive Corciresi*, (επιμέλεια C. Antonetti και E. Cavalli), Edizioni ETS, Pisa 2015, σ. 33-52. Μολονότι δεν γίνεται καμία αναφορά στην Αμβρακία, η συμμετοχή της μπορεί να θεωρηθεί βεβαία, όπως και η συμπαράταξή της με την Κόρινθο.

44. Η Αμβρακία συμμετείχε στην επιχείρηση της Επιδάμνου το 436 π.Χ. (Θουκυδίδης, 1. 26.2.), καθώς και στις ναυμαχίες στη Λευκίμμη (435 π.Χ.) (Θουκυδίδης, 1. 27. 2) και στα Σύβοτα (433 π.Χ.) (1.46.1).

45. Σ. Δάκκρης, *Θεσπρωτία, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις* 15, Αθήνα 1972, σ. 34-35. - C. Carusi, "La Grecia nord-occidentale e il problema storico del rapporto fra isole e periee", στο βιβλίο: *Ethne, identità e tradizioni: la "terza" Grecia e l'Occidente (= Diabaseis 3.1)*, (επιμέλεια L. Breglia - A. Moleti - M. L. Napolitano), Pisa 2011, σ. 95-107.

Οι λεηλασίες και οι καταστροφές κορυφώθηκαν το 375 π.Χ., όταν με την υποστήριξη των Κερκυραίων ολιγαρχικών, οι Σπαρτιάτες, όχι μόνον πολιορκήσαν την πόλη, αλλά κατέστρεψαν την εξειργασμένην μὲν παγκάλως καὶ πεφυτευμένην χώραν, τίς μεγαλοπρεπείς δε οἰκήσεις, τοὺς οἰνῶνας, τοὺς κατασκευασμένους...ἐπὶ τῶν ἀγρῶν, ἐξολοθρεύοντας ἀνδράποδα δὲ καὶ βοσκήματα πάμπολλα.⁴⁶

Στο διάστημα που μεσολάβησε από την εμφύλια σύρραξη του 427-425 π.Χ. έως τις γενικευμένες καταστροφές του 375 π.Χ., ο οικονομικός βίος του άλλοτε ευημερούντος νησιού, εδέχθη ισχυρό πλήγμα. Η Κέρκυρα, η οποία έως και το τέλος της Πεντηκονταετίας, ήταν η δεύτερη, μεγαλύτερη, ναυτική δύναμη μετά την Αθήνα, στον ελλαδικό χώρο, απολάμβανε τα οφέλη του εμπορίου κατά μήκος των ακτών του Ιονίου και της Αδριατικής,⁴⁷ έχοντας συγχρόνως μια ισχυρή, τοπική άρχουσα τάξη.⁴⁸ Οι αλλεπάλληλες δηώσεις που υπέστη το νησί, από το τέλος του 5ου έως το 4^ο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., οδήγησαν όχι μόνον σε καταστροφές περιουσιακών στοιχείων, αλλά και στην απόλυτη αποσταθεροποίηση της πολιτικής και οικονομικής ζωής του τόπου.

Για τον λόγο αυτό, θεωρώ ότι στις ερωτήσεις των προαναφερθέντων μολύβδινων ελασμάτων, καταγράφονται οι προσπάθειες των Κερκυραίων σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, να αντιμετωπίσουν τις ολέθριες συνέπειες των γεγονότων που σφράγισαν την ιστορία του νησιού, από το 425 π.Χ. έως και το 373 π.Χ. Υπό τις συνθήκες αυτές, φαίνεται απολύτως δικαιολογημένη η μετάβασή τους στο ηπειρωτικό ιερό και η υποβολή ερωτημάτων όχι μόνον ιδιωτικού,⁴⁹ αλλά κυρίως δημοσίου ενδιαφέροντος.⁵⁰ Τα ζητήματα ασφάλειας, ευνομίας, ομόνοιας και γενικότερης ευμάρειας, που τίθενται, δεν θα μπορούσαν παρά να θεωρηθούν ως μια προσπάθεια συνολικότερης αντιμετώπισης της κατάστασης, όπου θεοί και ήρωες καλούνταν να περισώσουν όλα όσα διέλυσαν οι αλλεπάλληλες καταστροφές που υπέστη το νησί κατά το τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ., κυρίως όμως στο 4^ο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., όπου και θεωρώ ότι θα πρέπει να χρονολογηθούν.

Δεν είναι τυχαίο ότι με τα γεγονότα του 375-373 π.Χ. συνδέεται ο βασιλιάς των Μολοσσών Αλκέτας, ο οποίος, ενεργώντας κατά απαίτηση των Αθηναίων, μετέφερε στην πολιορκημένη Κέρκυρα, 600 πελταστές από την ακτή απέναν-

46. Ξενοφών, *Ελληνικά*, 6.2.6.

47. F. K. Kiechle, "Korkyra und der Handelsweg durch das Adriatische Meer im 5. Jh.v.Chr", *Historia* 28(1979), σ. 173-191, κυρίως σ. 184-186.

48. τῶν Κερκυραίων οἱ ἔχοντες τὰ πράγματα, (Θουκυδίδης, 3.72.2).

49. Βλ. παραπάνω υποσημείωση 28.

50. Βλ. παραπάνω υποσημειώσεις 22, 23 και 25. M. Intrieri, "Atene, Corcira e le Isole dello Ionio (415-344 a.C.)", στο βιβλίο: *Prospettive Corciresi*, (επιμέλεια C. Antonetti - E. Cavalli), Edizioni ETS, Pisa 2015, σ. 99, υποσημ. 276.

ντί της, συμβάλλοντας στη λήξη της πολιορκίας και στην αποχώρηση των Πελοποννησίων από το νησί.⁵¹

Θα μπορούσαν, ως εκ τούτου, οι δημοσίου περιεχόμενου ερωτήσεις των Κερκυραίων να συνδεθούν ακριβώς με τα γεγονότα αυτά, προσδίδοντας πολιτική διάσταση στο ρόλο του μαντείου,⁵² σε μια εποχή που η επιρροή των Αθηναίων στους Μολοσσούς σφραγίζεται με την προσχώρηση Αλκέτα και του γιου του Νεοποτολέμου στη Δεύτερη Αθηναϊκή Συμμαχία το 378/7 π.Χ.⁵³ και την επέκταση της επιρροής των Μολοσσών έως τα θεσπρωτικά παράλια.⁵⁴

Οι σχέσεις των Κερκυραίων με τους Μολοσσούς, ετέθησαν σε νέα βάση το 295 π.Χ. όταν ο Πύρρος έλαβε ως σύζυγό του την Λάνασσα, κόρη του Αγαθοκλή των Συρακουσών και μαζί, ως προίκα την *Κερκυραίων πόλιν*.⁵⁵

51. Ξενοφών, *Ἑλληνικά* 6. 2. 10. M. Intrieri, "Atene, Corcira e le isole dello Ionio", ό.π., σ. 53-117. – E.A. Meyer, *The Inscriptions of Dodona and a New History of Molossia*, Stuttgart 2013, σ. 61.

52. P. Bonnechere, "Oracles and politics in ancient Greece, in regard to the new lamellae of Dodona: A needed 'palinode'" στο υπό έκδοση βιβλίο: *Δωδώνη. Οι Ερωτήσεις των Χρησμών. Νέες Προσεγγίσεις στα Χρηστήρια Ελάσματα*, ό.π.

53. P.J. Rhodes - R. Osborne, *Greek Historical Inscriptions 404-323 BC*, Oxford 2003, σ. 92-105, αρ. κατ. 22, κυρίως στ. 109-110 και σ. 105. Η σταδιακά αυξανόμενη σημασία που προσλαμβάνει το μαντείο στον ορίζοντα της αθηναϊκής εξωτερικής πολιτικής ήδη από το τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. είναι πολλαπλά μαρτυρημένη. Αναφέρουμε το ανάθημα για τη νίκη του Φορμίου το 429 π.Χ. (*Syll*³ 73; M. Dieterle, *Dodona, Religionsgeschichtliche und historische Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung des Zeus-Heiligtums*, ό.π., σ. 92 και 380, F 598 και 599. – E.A. Meyer, *The Inscriptions of Dodona and a New History of Molossia*, ό.π. σ. 115), το ανάθημα του Αθηναίου Φιλίνου (M. Dieterle, *Dodona, Religionsgeschichtliche und historische Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung des Zeus-Heiligtums*, ό.π., σ. 92 και 372, F 304) και την αποστολή πρεσβείας για την εκστρατεία στη Σικελία το 415-413 π.Χ. (Ψευδο-Ανδοκίδου, *Κατά Αλκιβιάδου*, 41). Στα χρόνια που θα ακολουθήσουν η αθηναϊκή παρουσία στο ιερό της Δωδώνης, γίνεται αισθητή: λίγο πριν το 368 π.Χ. χρονολογείται ερώτημα του Φανόστρατου, φίλου και υποστηρικτή του Αθηναίου στρατηγού Χαβρία, σχετικά με την προοπτική συμφιλίωσής του με τον στρατηγό Ιφικράτη, αρχικά αντίπαλο του Χαβρία, και στη συνέχεια, συνεργάτη του, έως το 354 π.Χ. (*AMI* 12184; A. Chaniotis, "The historical significance of the Dodona tablets", ό.π. Ibid. "Control of Emotions. Concord over Hatred", στον κατάλογο της έκθεσης, *A World of Emotions: Ancient Greece, 700 BC- 200 AD*, (επιμέλεια A. Chaniotis - N. Kaltsas - I. Mylonopoulos), Athens 2017, σ. 170). Επίσης, για τη σύνδεση Αθήνας-Δωδώνης βλ. Ό. Παλαργιά, «Ζεὺς Νάιος καὶ Διώνη στὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν», στο βιβλίο: *Αφιέρωμα στη μνήμη του γλύπτη Στέλιου Τριάντη, Μουσείο Μπενάκη, 1ο Παράρτημα*, Αθήνα 2002, σ.171-180. Τελευταία βλ. Στ. Ελευθεράτου, «Δωδώνη καὶ Ἀκρόπολη», στον κατάλογο της έκθεσης *Δωδώνη. Το μαντείο των ήχων*, ό.π., σ. 191-193.

54. E. -A. Meyer, *The Inscriptions of Dodona The Inscriptions of Dodona and a New History of Molossia*, ό.π., σ. 61-62.

55. Πλούταρχος, *Πόρος* 9.1. C. Antonetti, "Lanassa e Corcira: la sposa, l' isola, la

Η Δωδώνη φαίνεται όμως ότι διατήρησε τη σημασία της για την Κέρκυρα, ακόμη και μετά την κατάληψη του νησιού από τους Ρωμαίους το 229 π.Χ.⁵⁶ Θεωρώ, ότι το ερώτημα σχετικά με τη συμπολιτεία με τον Ωρικό, θα μπορούσε να τοποθετηθεί λίγο πριν το 208 π.Χ.,⁵⁷ έτος στο οποίο χρονολογείται το γνωστό ψήφισμα των Κερκυραίων για την αποστολή θεωρών προς τιμή της Αρτέμιδος της Λευκοφρυγνής στη Μαγνησία της Μικράς Ασίας, στο οποίο ορίζεται ότι αντίγραφό του θα ανιδρυόταν σε στήλη στον Ωρικό.⁵⁸ Στα χρόνια που ακολουθούν οι Κερκυραίοι διαπλέουν το Ιόνιο και όχι μόνον φθάνουν στη Δωδώνη, όπως ο Μέλισσος, αλλά τιμούν με προξενικά ψηφίσματα Δωδωνάιους, όπως ο *Βοΐσκος Ανκόφρονος* τον 2ο αι. π.Χ.⁵⁹ Την αυξημένη αυτή κινητικότητα πιστοποιούν και τα εξεταζόμενα νομίσματα, εκ των οποίων τα περισσότερα χρονολογούνται μετά το 229 π.Χ. Μολονότι τα κίνητρα των μετακινήσεων αυτών κατά καιρούς διαφέρουν- θέματα δημοσίου ενδιαφέροντος, λόγοι προσωπικοί, βιοποριστικοί ή επαγγελματικοί- η παρουσία των ανήσυχων αυτών νησιωτών στην καρδιά της ηπειρωτικής ενδοχώρας, επιβεβαιώνει αν μη τι άλλο την ακτινοβολία του ιερού, καθώς και τον ρόλο που εκλήθη σε συγκεκριμένες στιγμές της λειτουργίας του, να παίζει.

Κατάλογος νομισμάτων⁶⁰

Αργυρά νομίσματα.

Στατήρας (480/70-433/2 π.Χ.) (εικ. 2. 1)

Ε. Αγελάδα αρ. θηλάζουσα μύσχο.

Ο. Διπλό αστρικό κόσμημα.

1. AMI 57 10°° 8.77 γρ. 21χιλ.

Το νόμισμα έχει υποστεί δοκιμαστική τομή.

culturalità demetriaca al servizio della regalità ellenistica”, στο βιβλίο: *Prospettive Corciresi*, (επιμ. C. Antonetti και E. Cavalli), Edizioni ETS, Pisa 2015, ό.π., σ. 191-219.

56. Πολύβιος, 2.11. 5-6. – J. Touloumakos, *Der Einfluss Roms auf die Staatsform der Griechischen Stadtstaaten des Festlandes und der Inseln im ersten und zweiten Jhdt. v. Chr.*, Göttingen 1967, σ. 142-145.

57. Βλ. παραπάνω υποσημείωση 26.

58. IG IX 1³, 4, 1196.

59. IG IX 1³, 4, 792. J. Touloumakos, *Der Einfluss Roms auf die Staatsform der Griechischen Stadtstaaten des Festlandes und der Inseln im ersten und zweiten Jhdt. v. Chr.*, ό.π., σ. 144, υποσημείωση 1.

60. Θερμότατες ευχαριστίες οφείλονται στον Γιάννη Στόγια, αρχαιολόγο, επιμελητή της Νομισματικής Συλλογής ΚΙΚΠΕ, για την πολύ σημαντική βοήθειά του σε ζητήματα ταύτισης και βιβλιογραφίας.

S. Fried, *The Autonomous Silver Coinage of Korkyra from the Earliest Strikings through 229 B.C.* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Brown University 1982), Group II, σ. 41 (χρονολόγηση), για τον τύπο πρβλ. σ. 126, αρ. 58/(109)a, σ. 127, αρ. 62/(121)b, 65/(127)a, σ. 161, αρ. 37-39, πίν. 3, 37-39.

Ημιστάτηρο (περ. 229-48 π.Χ., πιθανώς γ' τρίτο 3ου αι. π.Χ.) (εικ. 2. 2)

Ε. Κεφαλή Διονύσου δ. με στεφάνι κισσού.

Ο. Πήγασος, αρ. της πτέρυγας και δ. κάτω από την κοιλιά μονογράφημα, και κρατά κλαδί φοινικιάς.

2. AMI 136 12° 5.06 γρ. 20 χιλ.

Το νόμισμα φέρει διαμπερή οπή.

SNG Cop. 200. SNG Euphridis 1930-1932. Κατσικιούδης, «Η παρουσία των ξένων αργυρών νομισμάτων στο Ιερό της Δωδώνης», ο.π., αρ. κατ. 1. Για τη χρονολόγηση βλ. O. Mørkholm, *Early Hellenistic Coinage from the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336-188 B.C.)*, Cambridge 1991, σ. 152, σ. 262, αρ. 525 (περ. 229-200 π.Χ.), πρβλ. Y. Stoyas, «Roman victoriati in perspective from the other side of the Adriatic», στο βιβλίο: *Proceedings of the 4th International Numismatic Congress in Croatia (Stari Grad, Hvar, 20-25 September, 2004)*, Rijeka 2005, σ. 225-242 και 233 (*terminus ante quem* οι αρχές του 2ου αι. π.Χ. το αργότερο) και υποσημ. 76.

Ο. SNG Soutzos 472.

Χάλκινο νόμισμα (4ος αι. π.Χ.) (εικ. 2. 3)

Ε. Διόνυσος ιππεύει πάνθηρα δ. κραδαινοντας θύρσο.

Ο. Σάτυρος ιστάμενος δ. αδειάζει αμφορέα σε κρατήρα.

3. AMI 62 9° 5.38 γρ. 19 χιλ.

SNG Euphridis 1892.

Χάλκινο νόμισμα (4ος αι. π.Χ.) (εικ. 2. 4)

Ε. Αμφορεύς, Κ – Ο.

Ο. Βότρυς σταφυλίου.

4. AMI 326 9° 4.85 γρ. 16 χιλ.

Βουλευτήριο, Στόα Ε2. 1966

SNG Cop. 166.

Χάλκινα νομίσματα (300-229 π.Χ.)

Ε. Πρώρα πλοίου δ., επιγραφή.

Ο. Κάνθαρος, επάνω βότρυς σταφυλίου, Κ – Ο, γράμματα.

Ε. ΚΟΡΚ[ΥΡΑ] επί τα λαιά. $\Psi \lambda \theta \circ \lambda$ (εικ. 3. 5)

Ο. Δεν διακρίνονται γράμματα.

5. *AMI* 325 $2^{\circ\circ}$ 4.62 γρ. 18 χιλ.

Δωδώνη 1967.

BMC Thessaly to Aetolia 259-261.

Ε. Δεν διακρίνεται επιγραφή. (εικ. 3. 6)

Ο. Δεν διακρίνονται γράμματα.

6. *AMI* 183 $10^{\circ\circ}$ 3.41 γρ. 17 χιλ.

Δωδώνη 1973. Νότια Κτηρίου Ε2.

SNG Cop. 182-185 (για τον τύπο).

Ε. [Κ]ΟΡΚΥΡΑ. (εικ. 3. 7)

Ο. [Φ] – Ι.

7. *AMI* 85 $5^{\circ\circ}$ 4.06 γρ. 18 χιλ.

Δωδώνη 1974.

SNG Cop. 183. *SNG Alpha Bank* 495.

Ε. ΚΟΡΚΥ[ΡΑ. (εικ. 3. 8)

Ο. Φ – Ι.

8. *AMI* 182 $11^{\circ\circ}$ 3.48 γρ. 17 χιλ.

Δωδώνη 1974.

SNG Cop. 183. *SNG Alpha Bank* 495.

Ε. ΝΙΚΑ. (εικ. 3. 9)

Ο. Δεν διακρίνονται γράμματα.

9. *AMI* 622 $7^{\circ\circ}$ 3.44 γρ. 16 χιλ.

Δωδώνη 1985. Ανατολική στοά.

BMC Thessaly to Aetolia 267.

Χάλκινο νόμισμα (300-229 π.Χ.) (εικ. 3. 10)

Ε. Κεφαλή Διώνης δ.

Ο. Πρώρα πλοίου δ. Στο πεδίο δ. μονόγραφημα $\mathbb{K}$.

10. AMI 298 8° 2.48 γρ. 13 χιλ.

Δωδώνη. Θέατρο 1959.

SNG Cop. 192. *SNG Soutzos* 469. *SNG Alpha Bank* 499.

Χάλκινο νόμισμα (229-48 π.Χ.) (εικ. 4. 11)

Ε. Δαφνοστεφής κεφαλή Ποσειδώνος δ. με τρίαίνα στον ώμο.

Ο. Βουκράνιο εντός στεφάνου δάφνης ανάμεσα σε μονογράφημα P και Ο.

11. AMI 99 7° 4.69 γρ. 17 χιλ.

Δωδώνη. Θέατρο 1959.

SNG Cop. 220.

Χάλκινα νομίσματα (2ος – 1ος αι. π.Χ.)

Ε. Κεφαλή αγένειου Ηρακλέους με λεοντή δ.

Ο. ΚΟΡΚΥ/ΠΑΙΩΝ, πρώρα πλοίου δ., κάτω όνομα άρχοντος ή μονογράφημα.

Ο. ΣΩΣΙΓΕΝΗ[Σ]. (εικ. 4. 12)

12. AMI 311 8° 5.91 γρ. 19 χιλ.

BMC Thessaly to Aetolia 527. *SNG Apha Bank* 517.

Ο. Μονογράφημα A . (εικ. 4. 13)

13. AMI 29 9° 4.89 γρ. 20 χιλ.

Δωδώνη. Κτήριο Ο.

BMC Thessaly to Aetolia 486. *SNG Alpha Bank* 515.

Χάλκινο νόμισμα (εικ. 4. 14)

Ε. Δαφνοστεφής κεφαλή Ποσειδώνος δ.

Ο. Πρώρα πλοίου δ., άνω [Κ]ΟΡΚΥΠΑΙ[ΩΝ] / ΦΙΛΩΝΙΔΑ[C]. Επισήμανση: βουκράνιον.

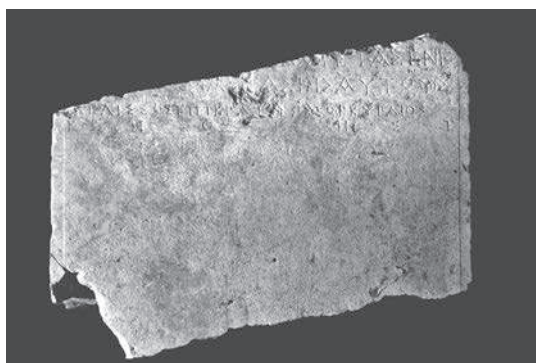
14. AMI 117 2° 7.47 γρ. 23 χιλ.

BMC Thessaly to Aetolia 552-553 (περ. 229-48 π.Χ.).

Περίληψη / Summary

Στην ανακοίνωση παρουσιάζονται οι επιγραφικές και νομισματικές μαρτυρίες για την παρουσία Κερκυραίων στο ιερό της Δωδώνης κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους. Αξιολογούνται οι πληροφορίες των αρχαίων πηγών και γίνεται προσπάθεια ανασύνθεσης της ιστορικής πραγματικότητας όπως αυτή διαμορφώνεται μέσω των συνεχών μετακινήσεων και των ανταλλαγών κατά μήκος των ακτών του Ιονίου πελάγους.

This paper presents the epigraphic and numismatic evidence for the presence of Coreyreans at the sanctuary of Dodona, during Classical and Hellenistic times. Furthermore emphasis is placed on the evaluation of information, pertaining to the history of the sanctuary, as it was shaped and formed by the constant movement of people and exchange of goods along the shores of the Ionian sea.

Εικ. 1. AMI 9045. Δωδώνη. Το βάζθρο με το τιμητικό ψήφισμα και το όνομα του γλύπτη Μελίσσου.

Αρ. 1.

Αρ. 2.

Αρ. 3.

Αρ. 4.

Εικ. 2. Δωδώνη. Αργυρά και χάλκινα κερκυραϊκά νομίσματα (5ος-1ος αι. π.Χ.).

Αρ. 5.

Αρ. 6.

Αρ. 7.

Αρ. 8.

Αρ. 9.

Αρ. 10.

Εικ. 3. Δωδώνη. Χάλκινα κερκυραϊκά νομίσματα (300-229 π.Χ.).

Αρ. 11.

Αρ. 12.

Αρ. 13.

Αρ. 14.

Εικ. 4. Δωδώνη. Χάλκινα κερκυραϊκά νομίσματα (3ος-1ος αι. π.Χ.).

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

ΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΩΡΟΛΟΓΙΟ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΥ ΦΡΟΥΡΙΟΥ
ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΧΕΙΡΙΣΤΕΣ ΤΟΥ
(ΔΕΥΤΕΡΟ ΗΜΙΣΥ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ)

Σπύρος Θ. Τακτικός

Όταν, κατά τα τέλη του 18ου αιώνα, ο γάλλος πρόξενος στα βενετικά νησιά του Ιονίου André Grasset de Saint-Sauveur εισήλθε για πρώτη φορά στο παλαιό φρούριο της Κέρκυρας, εντυπωσιάστηκε από το θέαμα της αρχιτεκτονικής αισθητικής του χώρου.¹ Ο γάλλος διπλωμάτης, περιέγραψε λεπτομερώς το αρχιτεκτονικό συγκρότημα που αντίκρισε κατά την είσοδό του στο φρούριο στις σημειώσεις του, που δημοσιεύθηκαν με τη μορφή βιβλίου το 1800: διερχόμενος την κεντρική πύλη έφτασε στη γέφυρα πάνω από την ξηρή τάφρο (τη γνωστή και σήμερα *contrafossa*), που σχημάτιζε μία μικρή πλατεία, επί της οποίας ευρίσκονταν ο ανδριάντας του στρατάρχη Johann Mattias von der Schulenburg και το λατινικό παρεκκλήσιο της Υπεραγίας Θεοτόκου του Καρμήλου (*Santa Maria dei Carmini*): πίσω από αυτά, κατά μήκος του τείχους του κυρίως φρουρίου πάνω από την αμυντική τάφρο και εκατέρωθεν της απέναντι από την πύλη άκρης της γέφυρας, αναπτύσσονταν συμμετρικά τα δίδυμα διώροφα κτήρια που στέγαζαν το φρουραρχείο, την αποθήκη πυρομαχικών, τις εγκαταστάσεις των οπλοποιών, καθώς και τη λαμπρή αίθουσα του οπλοστασίου (*sala dell'armamento*), η οποία την εποχή του Saint-Sauveur είχε μετατραπεί σε θέατρο όπου παίζονταν κωμω-

1. André Grasset de Saint-Sauveur, *Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les îles et possessions ci-devant vénitiennes du Levant*, τ. 1, Tavernier, Παρίσι 1800, σ. 19-21. Για τον γάλλο διπλωμάτη-περιηγητή, βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 333 μ.Χ.-1700*, τ. Β', χ. εκδ., [Αθήνα] 1973, σ. 504-628. Το έργο του Saint-Sauveur μελέτησε από κοινωνιολογική άποψη ο Γ. Τόλιας, «Μετασχηματισμοί της επτανησιακής κοινωνίας κατά το τέλος της ενετοκρατίας, από τις παρατηρήσεις του γάλλου προξένου στην Κέρκυρα André Grasset St. Sauveur (1781-1798)», στα: *Πρακτικά του Ε' Παρισιόν Συνεδρίου*, τ. 1, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι-Αηξούρι 1991, σ. 293-304. Για τις πτυχές της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ιονίου που φωτίζονται από περιηγητικά κείμενα, βλ. Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκράκη, «Η παρουσία της Βενετίας στον ιόνιο χώρο τον 18ο και 19ο αιώνα και η αποτίμησή της στα περιηγητικά κείμενα», στα πρακτικά: *L'Adriatico, incontri e separazioni (XVII-XIX secolo)*, επιμέλεια F. Bruni – Χ. Μαλτέζου, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti – Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας (στο εζήξ ΕΙΒ), Αθήνα-Βενετία 2011, σ. 97-122.

δίες· στο βάθος της εικόνας και σε υψηλότερο επίπεδο διακρινόταν η τριώροφη πρόσοψη του παλατιού του προνοητή-καπιτάνου, ο οποίος, μαζί με τον βάιλο και τους συμβούλους του, στελέχωνε το διοικητικό σχήμα που επέβλεπαν οι Βενετοί στο νησί· το κτήριο που όμως δέσποζε ως τοπόσημο στα μάτια των εισερχομένων στο φρουρίο ήταν, ασφαλώς, ο πύργος του ωρολογίου.²

Η κατασκευή πύργων για την υποστήριξη μηχανικών ωρολογίων με καμπάνες άρχισε στη βόρειο Ιταλία στα τέλη περίπου του 13ου αιώνα. Εκατό χρόνια αργότερα, η κατασκευή παρόμοιων ρολογιών αποτελούσε διαδεδομένη πρακτική σε όλη τη δυτική και βόρειο Ευρώπη. Τα δημόσια ωρολόγια κατέληξαν σύντομα να θεωρούνται απαραίτητα για κάθε καρδιά αστικού ιστού· τοποθετημένα σε ναούς, δημόσια κτήρια ή ανεξάρτητους πύργους οικοδομημένους σε περίοπτη θέση στο κέντρο των πόλεων, εξυπηρετούσαν τόσο τις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας όσο και του στρατού. Οι καμπάνες τους χρησιμοποιούνταν για θρησκευτικούς σκοπούς, ήταν απαραίτητο ηχητικό κομμάτι για τις δημόσιες τελετές, ειδοποιούσαν τον στρατό και τους πολίτες για την κατάσταση συναγερμού σε περιπτώσεις αντιμετώπισης εκτάκτων γεγονότων, σήμαιναν την έναρξη και τη λήξη των συνεδριάσεων των τοπικών συμβουλίων, του ωραρίου εργασίας των τεχνιτών και των εργατών στα δημόσια έργα. Επιπλέον, οι κτιριακές εγκαταστάσεις των ρολογιών χρησιμοποιούνταν ενίοτε ως παρατηρητήρια, αποθήκες ή φυλακές· στους χώρους τους φυλάσσονταν οι πλάστιγγες του δημοσίου με τα καθιερωμένα μέτρα και σταθμά. Σε πολλές περιπτώσεις μνημονεύεται ότι μπροστά από το κτήριο αναγιγνώσκονταν οι αποφάσεις των ηγεμόνων, οι προκηρύξεις, οι θανατικές ποινές, οι εξορίες· επίσης, εκεί κατακυρώνονταν δημόσιοι πλειστηριασμοί και εμπορικές συμφωνίες. Δημιουργήθηκε, λοιπόν, ένας δημόσιος χώρος που νομιμοποιήθηκε και μπήκε στη συνείδηση των πολιτών ως ο χώρος όπου θα πληροφορούνταν τα σημαντικότερα από τη δημόσια ζωή της πόλης. Τέλος –πέρα από την προφανή κοινωνική τους χρησιμότητα– τα δημόσια ωρολόγια θεωρούνταν αρχιτεκτονικά καλλιτεχνήματα για την πόλη, τα οποία ενίσχυαν το γόητρό της και αποκτούσαν συμβολική σημασία για τον αυτοπροσδιορισμό της έναντι των γει-

2. Για την αρχιτεκτονική του παλαιού φρουρίου της Κέρκυρας κατά την περίοδο της βενετοκρατίας και ιδιαιτέρως για τα κτήρια που αναφέρονται εδώ, βλ. Σ.Μ. Θεοτόκης, *Αναμνηστικόν τεύχος της Παιονίου Αναδρομικής Εκθέσεως*, Ασπιώτης, Κέρκυρα 1914, σ. 70-71. – Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κέρκυρας κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας*, χ. εκδ., Αθήνα 1976, σ. 78-104. – Χ.Χ. Βοσκοπούλου, *Δημόσια κτίρια στην Κέρκυρα την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας (1571-1797)*, α.δ.δ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης το 2005, σ. 45-62. – E. Molteni – S. Moretti, "Maps and Drawings of Corfu in the Library of the Museo Correr", *e-Perimetron*, τ. 1/1 (2006), σ. 1-31.

τονικών πόλεων, προσδίδοντας φήμη τόσο στην ίδια την πόλη όσο και στον ηγεμόνα της.³

Η Βενετία εικάζεται ότι απέκτησε το πρώτο της δημόσιο ωρολόγιο στα μέσα του 14ου αιώνα (1358), για την κατασκευή του οποίου φαίνεται να έπαιξε σημαντικό ρόλο ο Giovanni de fu Guidotto de Relogiis – όνομα που υποδεικνύει κάποια σχέση του με την ωρολογοποιία.⁴ Είχαν προηγηθεί κατασκευές δημοσίων ωρολογίων σε άλλες πόλεις της βενετικής ενδοχώρας, όπως στην Πάδοβα,⁵ τη Βιτσέντσα και την Τεργέστη· στην Αδριατική, η κοινότητα της βενετοκρατούμενης Ραγούζας εγκαίνιασε το ωρολόγιό της το έτος 1389.⁶ Όλα αυτά τα ρολόγια ενημέρωναν τότε για τις ώρες της ημέρας με ποικίλες μελωδίες που παρήγαγαν οι καμπάνες τους. Από τον 15ο αιώνα, τα ρολόγια αυτά εξοπλίστηκαν και με δείκτες για να επισημαίνουν τις ώρες. Το περίφημο ρολόι της πλατείας του Αγίου Μάρκου στη Βενετία εγκαινιάσθηκε το 1499 στον πύργο που ανοικοδομήθηκε στην αφετηρία της εμπορικής αρτηρίας της πόλεως (*calle delle Mercerie*), σχεδιασμένο από τον Mauro Codussi.⁷ Το ωρολόγιο αυτό απετέλεσε αφενός υπόδειγμα που μιμήθηκαν οι πόλεις που βρίσκονταν στη σφαίρα κυριαρχίας της Γαληνοτάτης· αφετέρου, η ίδια η βενετική πολιτεία κατασκεύαζε στις κατεχόμενες πόλεις της πύργους ωρολογίων, παρόμοιους με της πρωτεύουσας, ως ένα είδος τοπόσημου χαρακτηριστικού της εξουσίας της, το οποίο, μάλιστα, έφερε το

3. Για τα δημόσια ωρολόγια βλ. C.M. Cipolla, *Le macchine del tempo. L'orologio e la società (1300-1700)*, Mulino, Bologna 1981, σ. 18-30. – D.S. Landes, *Revolution in Time. Clocks and the Making of the Modern World*, Harvard University Press, Cambridge MA–Λονδίνο 1983. – G. Dohrn-van Rossum, *History of the Hour. Clocks and Modern Temporal Orders*, μετάφραση Th. Dunlap, University of Chicago Press, Chicago 1996, σ. 125-172 και 197-215.

4. R. Predelli, *I Libri commemoriali della Repubblica di Venezia. Regesti*, τ. 2, R. Deputazione veneta di storia patria, Βενετία 1878, σ. 292. Πληροφορίες για τους ιταλούς ωρολογοποιούς, βλ. E. Morpurgo, *Dizionario degli orologiai italiani*, χ. εκδ., Μιλάνο 1972. – G.C. Del Vecchio, *Addenda al dizionario degli orologiai italiani; glossario dei termini antichi in orologeria*, Balboni, Μιλάνο 1996.

5. Για την κατασκευή του ωρολογίου της Πάδοβας, βλ. M.C. Billanovich, "La vicenda dell'orologio di Piazza dei Signori a Padova: committenti, esecutori, modalità di costruzione", *Archivio Veneto*, quinta serie τ. 133 (1989), σ. 39 κ.ε.

6. G. Dohrn-van Rossum, *History of the Hour. Clocks and Modern Temporal Orders*, ό.π., σ. 129-133.

7. Για το ρολόι της πλατείας του Αγίου Μάρκου στη Βενετία, βλ. E. Vio, "La torre dell'Orologio", στο: *Piazza San Marco. L'architettura, la storia, le funzioni*, επιμέλεια G. Samonà, Marsilio, Πάδοβα 1970, σ. 139-141. – R.J. Goy, *The Building of Renaissance Venice: Patrons, Architects, and Builders, c.1430-1500*, Yale University Press, New Haven–London 2006, σ. 234-243.

σύμβολό της: τον πτερωτό λέοντα του Αγίου Μάρκου.⁸ Στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο μνημονεύονται μηχανικά ωρολόγια από τα μέσα του 15ου αιώνα: στο κωδωνοστάσιο του Αγίου Μάρκου του Χάνδακα, στο Ρέθυμνο, τα Χανιά και την Κέρκυρα.⁹

Μια αξιόπιστη περιγραφή του ρολογιού του παλαιού φρουρίου της Κέρκυρας έχουμε από το *Κτηματολόγιο των Δημοσίων Καταστημάτων Κερκύρας* και τις γνωστές απεικονίσεις σχεδίων που εντόπισε στα αρχεία της Κέρκυρας και της Βενετίας και έπειτα δημοσίευσε η Αφροδίτη Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη.¹⁰ Ο πύργος του ωρολογίου εφαπτόταν στο κτήριο του φρουραρχείου και αποτελείτο από έξι ορόφους. Η ορθογώνια κάτοψή του διαιρείτο σε τρία μέρη: το κεντρικό μέρος κατελάμβανε το κλιμακοστάσιο και ο χώρος του εκκενρούς του ωρολογιακού μηχανισμού, ενώ εκατέρωθεν υπήρχαν δύο συμμετρικοί χώροι. Στην είσοδο του πύργου υπήρχε εντοιχισμένο ανάγλυφο με τον λέοντα του Αγίου Μάρκου και επιγραφή με μνεία του ονόματος του γενικού προνοητή, επί διοικήσεως του οποίου ανατίθεται η κατασκευή του κτηρίου. Τόσο ο λέοντας όσο και η επιγραφή καταφύστηκαν από τους δημοκρατικούς Γάλλους την επαύριο της κατάληψης του νησιού και, επομένως, δεν γνωρίζουμε το κείμενο αυτής της επιγραφής.¹¹ Στο

8. G. Dohrn-van Rossum, *History of the Hour. Clocks and Modern Temporal Orders*, ό.π., σ. 141. Για τις απεικονίσεις του λέοντα του αγίου Μάρκου στην Κέρκυρα, βλ. A. Rizzi, "The Lions of St. Mark on Corfu", στον κατάλογο έκθεσης: *Corfu: History, Urban Space and Architecture, 14th-19th Cent.*, επιμέλεια E. Concina – A. Nikiforou-Testone, Πολιτιστικός Σύλλογος «Κόρκυρα», Κέρκυρα 1994, σ. 79-83.

9. Πληροφορίες για την αντίληψη του χρόνου και τα όργανα μέτρησής του στην καθ' ημάς Ανατολή δίδει η Α. Παπαδία-Αάλα, «Σε αναζήτηση του "χρόνου": Μέθοδοι και όργανα χρονομετρίας στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές», στα πρακτικά: *Τεχνογνωσία στη λατινοκρατούμενη Ελλάδα*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ETBA, Αθήνα 2000, σ. 71-78.

10. Την πρόσοψη του πυργίσκου του ρολογιού βλ. σε σχέδιο του 18ου αιώνα για την κατασκευή ορόφου προς χρήση οπλοστασίου στα παρακείμενα κτήρια των στρατώνων Γραδενίγου και της αποθήκης πυρομαχικών της κεντρικής πύλης του παλαιού φρουρίου στο Archivio di Stato di Venezia (στο εξής ASV), *Provveditori alle fortezze*, πρ. φάκ. 79, σχέδιο 7, με τίτλο "Pianta e prospetto per l'inalzamento del magazzino del custode e dei quartieri sopra la contrafossa di fortezza vecchia per servir l'armamento" (βλ. Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κέρκυρας κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας*, ό.π., σ. 84, εικ. 70 και E. Concina – A. Nikiforou-Testone (επιμέλεια), *Corfu: History, Urban Space and Architecture, 14th-19th Cent.*, ό.π., σ. 135, αρ. καταλόγου 100). – Κάτοψη του πυργίσκου βλ. στο «Κτηματολόγιον Κερκύρας», Γενικά Αρχεία του Κράτους–Αρχεία Ν. Κερκύρας (στο εξής ΓΑΚ-ANK), *Ενετοκρατία*, φάκ. 107, σ. 17 (βλ. Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κέρκυρας κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας*, ό.π., σ. 84, εικ. 71).

11. André Grasset de Saint-Sauveur, *Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les îles et possessions ci-devant vénitiennes du Levant*, ό.π., σ. 20.

ισόγειο, υπήρχε μία μικρή αποθήκη με ανεξάρτητη είσοδο, η οποία αργότερα μετετράπη σε μαγειρείο αποκτώντας εστία, και ένα δεύτερο δωμάτιο με δύο παράθυρα προστατευμένα με σιδερένια κιγκλιδώματα. Στον ενδιάμεσο χώρο ξεκινούσε ξύλινη σκάλα που οδηγούσε στους ορόφους. Ο πρώτος όροφος ήταν παρόμοιος με το ισόγειο, ενώ στον δεύτερο υπήρχαν δύο εξώστες, σε καθέναν από τους οποίους βρίσκονταν δύο αγάλματα από πορώδη λίθο υποστηριζόμενα με σιδερένιες ράβδους· κάθε εξώστης ήταν διακοσμημένος με τέσσερις οβελίσκους με επίχρυση κορυφή, οι οποίοι στέκονταν επάνω σε σφαιρίδια, καθώς και με μία επίχρυση πυραμίδα στην κορυφή της καπνοδόχου. Τα βασικά εξαρτήματα του μηχανισμού του ωρολογίου, δηλαδή ο μύλος, τα γρανάζια, οι ράβδοι και τα άγκιστρα από σίδηρο, τα αντίβαρα και τα σχοινιά, κατελάμβαναν τον τρίτο και τον τέταρτο όροφο. Τα κινούμενα στο εξωτερικό του κτηρίου μέρη του μηχανισμού ήταν επενδεδυμένα με επίχρυσα ελάσματα. Μία καταπακτή οδηγούσε στον εξώστη του ανωτέρου επιπέδου όπου υπήρχε η χάλκινη καμπάνα βάρους 840 λιμπρών. Η καμπάνα αυτή στηριζόταν σε ένα παχύ σίδηρο που το αγκάλιαζε ένα άγαλμα. Επιπλέον, υπήρχαν άλλες τέσσερις επίχρυσες πυραμίδες επάνω σε πέτρινες σφαίρες. Επί της καμπάνας βρισκόταν μία επιχρυσωμένη χάλκινη σφαίρα και άνωθεν αυτής επίχρυσος κύλικας με ποικίλα άνθη. Τέλος, στο ανώτατο σημείο του κτηρίου είχε τοποθετηθεί σταυρός με πέντε επίχρυσες σφαιρίδια.¹²

Η ύπαρξη δημοσίου ωρολογίου στην Κέρκυρα μαρτυρείται ήδη πριν από το 1583 στην πλατεία San Giacomo, το οποίο κατέρρευσε και ανακατασκευάστηκε το 1610.¹³ Δεν γνωρίζουμε όμως πότε ακριβώς κατασκευάστηκε το δημόσιο ωρολόγιο του παλαιού φρουρίου. Οι πληροφορίες που προσφέρονται και αφορούν τα ρολόγια σπάνια μας επιτρέπουν να τα χρονολογήσουμε με ακρίβεια, αφού συνήθως συνίστανται σε απλές αναφορές για εργασίες ανακίνησης, για το κόστος συντήρησης του μηχανισμού, για τη μισθοδοσία των χειριστών, ή σε έμμεσες πη-

12. ΓΑΚ-ANK, *Ενετοκρατία*, φάκ. 107, σ. 17, 48, 55-56. Η καμπάνα είχε παραδοθεί στην ευθύνη του προσωρινού φύλακα του πυροβολικού Antonio Parmesan την Πρωτοχρονιά του 1776 (1775 more veneto), κατά τη διάρκεια της ανακίνησης του ρολογιού. Ας σημειωθεί ότι οι όψεις του δημοσίου ωρολογίου της Κέρκυρας παρουσιάζουν εξαιρετική ομοιότητα με το αντίστοιχο ωρολόγιο της Ζάρας.

13. Το βενετικό Δημόσιο εισέπραττε 25 δουκάτα ετησίως ως ενοίκιο για τα δύο καταστήματα που λειτουργούσαν στο ισόγειο του πύργου του ωρολογίου, βλ. Α. Παπαδία-Λάλα, «Σε αναζήτηση του "χρόνου": Μέθοδοι και όργανα χρονομετρίας στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές», ό.π., σ. 75-76. Ο ωρολογοποιός, σύμφωνα με τον Πέτρο Καστροφύλακα, λάμβανε το 1583 από το δημόσιο ταμείο ετήσιο μισθό 491 κερκυραϊκών δουκάτων και 24 άσπρων, βλ. Α. Ξηρουχάκης, *Η βενετοκρατούμενη Ανατολή: Κρήτη και Επτανήσος*, Φοίνιξ, Αθήνα 1934, σ. 216.

γές από εικονογραφικά στοιχεία και περιηγητικά κείμενα.¹⁴ Ανάλογου είδους είναι και οι πληροφορίες που εντοπίσαμε κατά την έρευνά μας στα αρχεία της Κέρκυρας και της Βενετίας. Ως *terminus ante quem* για την κατασκευή του ωρολογίου του παλαιού φρουρίου τίθεται το έτος 1675, οπότε έγινε τελετή κάτω από το ρολόι για την επίσημη είσοδο του γενικού προνοητή θαλάσσης Antonio Priuli στην πόλη.¹⁵ Γνωρίζουμε ότι το 1776 περατώθηκε η ανακαίνιση του μηχανισμού του ρολογιού· η περιγραφή του κτιρίου που προηγήθηκε αφορά στην περίοδο μετά την ανακαίνιση αυτή. Οι εργασίες προφανώς έγιναν με αφορμή τις εξελίξεις της μηχανικής τεχνολογίας που κατά το πρώτο ήμισυ του 18ου αιώνα είχαν προσφέρει μηχανισμούς με μεγαλύτερη ακρίβεια στην ένδειξη του χρόνου.¹⁶ Ως αναμενόμενο, προηγήθηκε η ανακαίνιση στο ρολόι της πλατείας του Αγίου Μάρκου στη Βενετία το 1757 και έπειτα ακολούθησαν οι λοιπές πόλεις, ανάμεσά τους και η Κέρκυρα, το έτος 1776.

Την αρμοδιότητα για τον χειρισμό και τη συντήρηση του μηχανισμού του ωρολογίου ανέθεσε η βενετική πολιτεία σε μία εξαιρετική κατηγορία κρατικών υπαλλήλων, τους δημόσιους ωρολογοποιούς (στα βενετικά έγγραφα: *pubblici orologiaieri*).¹⁷ Χειριστές των ωρολογίων διορίζονταν στις ευρωπαϊκές πόλεις από τον 13ο αιώνα, δεδομένου ότι τα ρολόγια της εποχής απαιτούσαν υψηλό επίπεδο συντήρησης. Αυτοί είχαν καθήκον να κουρδίζουν τον μηχανισμό του ρολογιού, να λιπαίνουν τα γρανάζια σε καθημερινή βάση, καθώς και να φροντίζουν για τη συντήρηση εν γένει του ρολογιού και των κινητών εξαρτημάτων του, ούτως ώστε να επιτυγχάνεται η βέλτιστη ακρίβεια στην ένδειξη των ωρών. Πολλές φορές ο κατασκευαστής ενός ρολογιού ανελάμβανε αργότερα και τη συντήρησή του. Άλλοτε, εκπαιδευε ή συμβούλευε κάποιον κάτοικο της πόλης που οριζόταν υπεύθυνος για τη λειτουργία και τη συντήρηση του μηχανισμού. Η βενετική πολιτεία παραχώρησε στον κατασκευαστή του ωρολογίου της πλατείας Αγίου Μάρκου, Gian Carlo Rainieri από το Ρήγιο, και στα τέκνα του τη θέση του υπεύθυνου για τον χειρισμό και τη συντήρησή του· όμως, μετά από μία τριακονταετία, το έτος

14. G. Dohrn-van Rossum, *History of the Hour. Clocks and Modern Temporal Orders*, ό.π., σ. 158-159. Αντίστοιχη εργασία πραγματοποιήθηκε με βάση τα λογιστικά αρχεία της ιταλικής κοινότητας του Penne, βλ. M. Sargiacomo, "Using Accounting Records to Enhance an Understanding of a Seventeenth Century Italian Feudal Community: the Case of the Commune of Penne (1664-90)", *Accounting History*, τ. 11/4 (2006), σ. 475-502.

15. Βλ. Α. Νικηφόρου, *Δημόσιες τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας, 14ος-18ος αι.*, Fagotto, Αθήνα 2014, σ. 171, σημ. 86.

16. C.M. Cipolla, *Le macchine del tempo. L'orologio e la società (1300-1700)*, ό.π., σ. 51-54.

17. Στην αγγλική γλώσσα υπάρχει διάκριση μεταξύ των κατασκευαστών ρολογιών (*clock-makers*) και των χειριστών τους (*clock-keepers*).

1531, το συμβούλιο των Δέκα αποφάσισε να εγκαταστήσει μόνιμα στον πύργο του ωρολογίου κάποιον υπάλληλο για να το χειρίζεται.¹⁸ Η ελληνική αδελφότητα της Βενετίας έπραξε το ίδιο με τον ωρολογοποιό Fineto Fineti το 1658 και με τον γερμανό Leopoldo Frelich που ανέλαβε να επισκευάσει το ρολόι του Αγίου Γεωργίου το 1793.¹⁹ Στην Κέρκυρα διορίστηκε πρώτη φορά ωρολογοποιός με την ιδρυτική πράξη του γενικού προνοητή θαλάσσης Antonio Renier στις 30 Ιουνίου 1776, δηλαδή, αμέσως μετά την ανακαίνιση του ωρολογίου.

Ο Zuanne Bonardi του ποτέ Francesco από τη Μπρέσια, κάτοικος πλέον της Κέρκυρας, ήταν ο μηχανικός που ανέλαβε την προσαρμογή του μηχανισμού στα τεχνολογικά δεδομένα της εποχής. Ήταν τεχνίτης (*fabbro*), ενδεχομένως σιδηρουργός. Ο γενικός προνοητής τον διόρισε στη θέση του ωρολογοποιού για το υπόλοιπο της ζωής του, δίδοντάς του μηνιαίο μισθό 2 τζεκινίων από την τοπική Camera Fiscale και παροχές όπως κατοικία εντός του πύργου.²⁰ Το έγγραφο του

18. Για τους χειριστές ωρολογίων στη δυτική Ευρώπη, βλ. C.M. Cipolla, *Le macchine del tempo. L'orologio e la società (1300-1700)*, ό.π., σ. 21-23 (σημ. 17), 39 (σημ. 74). – G. Dohrn-van Rossum, *History of the Hour. Clocks and Modern Temporal Orders*, ό.π., σ. 177, 188-193.

19. Βλ. Ου. Καραγιάννη, «Συμφωνητικά για εργασίες ανακαίνισης και συντήρησης στο Campo dei Greci κατά το δεύτερο μισό του 18ου αι.», *Θησαυρίσματα*, τ. 30 (2000), σ. 442-444. – Χ. Μαλτέζου, *Το καμπαναριό του ναού του αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στη Βενετία. 416 χρόνια στο Campo dei Greci*, ΕΙΒ, Βενετία 2008, σ. 22-25, 58.

20. Στην Ευρώπη συντηζόταν να παραχωρούνται στους ωρολογοποιούς προνόμια, ώστε να παραμένουν στην πόλη, όπως εξαίρεση από τέλη και φόρους, παραχώρηση κατοικίας ή και καταστήματος κ.ά., βλ. G. Dohrn-van Rossum, *History of the Hour. Clocks and Modern Temporal Orders*, ό.π., σ. 188-192. Αναφορικά με τους ωρολογοποιούς της Κέρκυρας, βλ. έγγραφο της Δημόσιας Οικονομικής Υπηρεσίας (Camera Fiscale) με καταγραφή των χρημάτων που αποδεσμεύθηκαν για τη μισθοδοσία των αξιωματούχων και υπαλλήλων του νησιού κατά το πρώτο εξάμηνο του 1795 (Μάρτ.-Αύγ.) στο ΓΑΚ-ΑΝΚ, *Αρχείο Ιονίου Γεγονόσις*, Agostino Soranzo, filza 10/10, αρ. 42 [ευχαριστώ την κ. Σοφία-Αικατερίνη Πανταζή, προϊσταμένη των Αρχείων Κέρκυρας, που μου επέτρεψε να μελετήσω την υπό ταξινόμηση αυτή αρχειακή σειρά]. Το έγγραφο αυτό απολύθηκε από τη γραμματεία του προνοητή καπιτάνου Agostino Soranzo με αποδέκτη τον γενικό προνοητή θαλάσσης Carlo Aurelio Widmann, στις 28 Αυγούστου 1795. Ο μηνιαίος μισθός του ωρολογοποιού ανερχόταν στις 72 λίρες (*moneta regolata*). Σχετικά με το υπερτιμημένο *κεκανονισμένον νόμισμα*, βλ. Α.Μ. Ανδρεάδης, *Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*, τ. 1, Εστία, Αθήνα 1914, σ. 38-44. Για τη διακύμανση της αξίας της λίρας από τη Βενετία στις κτήσεις βλ. V. Padovan, *Le monete dei Veneziani*, 3η έκδ., Visentini, Βενετία 1881, σ. 366-367. – Ε.Δ. Λιάτα, «Φλωριά δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα». *Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, ΕΙΕ, Αθήνα 1996, σ. 132. Ας επισημανθεί, τέλος, ότι η λειτουργία του δημόσιου ωρολογίου της Κέρκυρας επιβάρυνε πρωτίστως τον προϋπολογισμό της βενετικής κτήσης.

διορισμού του δημοσίου ωρολογοποιού περιγράφει με σαφήνεια τα καθήκοντα του υπαλλήλου αυτού. Κύριο μέλημά του ήταν η φύλαξη και η φροντίδα του ρολογιού, ενώ, παράλληλα, αναλάμβανε τη συντήρηση ορισμένων μηχανικών εξαρτημάτων των πολεμικών πλοίων (*accomodamento delle trombe di nave all'uso moderno in armata*).²¹ Ο Bonardi απεβίωσε το 1783 και στη θέση του διορίστηκε ο Θεόδωρος Αργυροκαστρίτης, ο οποίος δήλωνε ωρολογοποιός.²² Μετά τον πρόωρο θάνατό του, το 1787, τον αντικατέστησε ο πατέρας του Δημήτριος. Ωστόσο, κι αυτός ταλαιπωρήθηκε από μακροχρόνια ασθένεια, εγκαταλείποντας τη φροντίδα και την τακτική συντήρηση του μηχανισμού του ωρολογίου, μέχρι που απεβίωσε κατά τις αρχές του Δεκεμβρίου του 1789.²³ Δύο μήνες αργότερα, την πρώτη Φεβρουαρίου 1790 (ακόμη 1789 σύμφωνα με το βενετικό ημερολόγιο), ο γενικός προνοητής θαλάσσης Francesco Falier διόρισε στη θέση του χειριστή τον τιρολέζο ωρολογοποιό Antonio Pros του ποτέ Giuseppe, ο οποίος διέμενε στην Κέρκυρα. Αυτός, όφειλε σε σύντομο χρονικό διάστημα να επισκευάσει το ρολόι και να το επαναφέρει στην πρότερη κατάστασή του, αντικαθιστώντας όπου χρειαζόταν τα τυχόν φθαρμένα εξαρτήματα.²⁴

Είδαμε ότι ο μηχανικός που ανακαίνισε το ρολόι, ο Zuanne Bonardi, ήταν πιθανότατα σιδηρουργός. Αντίθετα, ο Θεόδωρος Αργυροκαστρίτης και ο Antonio Pros δήλωναν ωρολογοποιοί. Συχνά οι κατασκευαστές ή/και οι χειριστές ρολογιών ήταν μηχανικοί, τεχνίτες, σιδηρουργοί ή κλειθροποιοί: ανήκαν δηλαδή στον χώρο της κατεργασίας μετάλλων.²⁵ Δεν γνωρίζουμε αν ιδρύθηκε στην Κέρκυρα επαγγελματική συσσωμάτωση ωρολογοποιών.²⁶ Πάντως, γενικά στις ευ-

21. ASV, *Senato, Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar* (στο εξής *PTM*), φάκ. 717 (πρώην 1047-1048), filza 1047, dispaccio αρ. 50 (1 Φεβρ. 1790 νέου έτους, παρεδόθη στη Σύγκλητο στις 8 Μαρτ. 1790), συνημμένο έγγραφο αρ. 1. Η απόφαση εγκρίθηκε από τη Σύγκλητο στις 19 Δεκ. 1776. Η *tromba*, στη βενετική ναυτική ορολογία, χρησίμευε για την εξαγωγή των υδάτων από τον πυθμένα ενός πλοίου, βλ. G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Cecchini, Βενετία 1867, σ. 769.

22. ASV, *Senato, Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar, PTM*, φάκ. 717, ό.π., συνημμένο έγγραφο αρ. 2. Ο Θεόδωρος Αργυροκαστρίτης διορίστηκε με απόφαση του γενικού προνοητή θαλάσσης Alvise Foscari της 6ης Μαΐου 1783.

23. *Ibid.* Ο Δημήτριος Αργυροκαστρίτης διορίστηκε με απόφαση του έκτακτου προνοητή των νήσων Nicolò Erizzo της 18ης Ιουλ. 1787.

24. *Ibid.* Οι Ελβετοί και οι Γερμανοί είχαν παλαιόθεν τη φήμη των καλύτερων ωρολογοποιών και ήταν περιζήτητοι τεχνίτες στις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης, βλ. C.M. Cipolla, *Le macchine del tempo. L'orologio e la società (1300-1700)*, ό.π., σ. 38-40.

25. C.M. Cipolla, *Le macchine del tempo. L'orologio e la società (1300-1700)*, ό.π., σ. 35-36. – G. Dohrn-van Rossum, *History of the Hour. Clocks and Modern Temporal Orders*, ό.π., σ. 173-196.

26. Τουλάχιστον ο Σ. Καρύδης, «Λατινικές αδελφότητες λαϊκών στην Κέρκυρα στα χρό-

ρωπαϊκές πόλεις-κέντρα ωρολογοποιίας οι αμιγείς συντεχνίες ωρολογοποιών μάλλον σπάνιζαν και οι χειριστές ωρολογίων εντάσσονταν συνήθως σε συναφείς με μεταλλουργικές τέχνες αδελφότητες.²⁷ Ο πολύ μικρός αριθμός ωρολογοποιών στην Κέρκυρα σίγουρα δεν επέτρεπε τη δημιουργία σχετικής συντεχνίας. Τόσο ο Bonardi όσο και ο Pros προέρχονταν από τη βενετική *terraferma*· παρατηρείται, έτσι, το φαινόμενο της κινητικότητας εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού μεταξύ διαφόρων περιοχών της Γαληνοτάτης. Όσον αφορά στην κατασκευή του ρολογιού, η μελλοντική έρευνα θα μας δείξει τότε και υπό ποιες συνθήκες κατασκευάστηκε, καθώς και πόσο κόστισε ή ποιος ήταν ο αρχιτέκτονας που το σχεδίασε. Για την προέλευση του μηχανισμού, αντιθέτως, βάσιμα μπορεί να υποτεθεί ότι δεν κατασκευάστηκε απευθείας στο νησί, αλλά μεταφέρθηκε από κάπου αλλού –μέσω της Βενετίας– και συναρμολογήθηκε στην Κέρκυρα.²⁸

Το δημόσιο ωρολόγιο του παλαιού φρουρίου εξυπηρετούσε, σύμφωνα με τον γενικό προνοητή Falier, σε πλήθος καθημερινές ανάγκες· από το ωράριο εργασίας στα δημόσια έργα έως και τη λειτουργία των δικαστηρίων. Προσέφερε στα

νια της Ενετοκρατίας (1386-1797)», *Εκκλησιαστικός Φάρος*, τ. 68 (1990-1991), σ. 219-284, δεν αναφέρεται σε τέτοιου είδους συντεχνία. Γενικά για τις συντεχνιακές αδελφότητες στο Ιόνιο, βλ. Ν.Γ. Μοσχονάς, «Θρησκευτικές αδελφότητες λαϊκών στα Ιόνια νησιά», *Σύμμεικτα*, τ. 7 (1987), σ. 193-204, και ειδικότερα για την Κέρκυρα βλ. Φ. Καρλάφτη-Μουρατίδη, «Δομή και λειτουργία των συντεχνιών στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα του 17ου αιώνα», στα: *Πρακτικά του Η' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, τ. ΙΙΑ, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Αθήνα 2009, σ. 194-213.

27. Σχετικά με τις συντεχνίες ωρολογοποιών στη δυτική Ευρώπη, βλ. C.M. Cipolla, *Le macchine del tempo. L'orologio e la società (1300-1700)*, ό.π., σ. 40-49, 67-69. Αυτού του είδους συντεχνίες εμφανίστηκαν σε μεγάλα κέντρα ωρολογοποιίας, όπως το Λονδίνο και η Γενεύη. Στη Γαληνοτάτη δεν ιδρύθηκε ποτέ ανάλογη συντεχνία, παρόλο που μαζί με τη Ρώμη αποτελούσε μία από τις ιταλικές πόλεις με τον μεγαλύτερο αριθμό επαγγελματιών ωρολογοποιών κατά τους 17ο και 18ο αιώνες. Για τις συντεχνίες στη Βενετία, βλ. ενδεικτικά G. Marangoni, *Le associazioni di mestiere nella Repubblica Veneta: vittuaria, farmacia, medicina*, Filippi, Βενετία 1974. – F. Brunello, *Arti e mestieri a Venezia nel medioevo e nel rinascimento*, Neri Pozza, Vicenza 1980.

28. Μηχανισμοί και εξαρτήματα ρολογιών εξάγονταν σε χώρες της ανατολικής Μεσογείου από την Αγγλία και την Ελβετία, βλ. C.M. Cipolla, *Le macchine del tempo. L'orologio e la società (1300-1700)*, ό.π., σ. 75-76. Για τη διακίνηση ρολογιών από τη Δύση στην Εγγύς Ανατολή, βλ. A. Babel, "L'horlogerie genevoise à Constantinople et dans le Levant du XVIe au XVIIIe siècle", *Etrennes genevoises*, τ. χ.α.ρ. (1926), σ. 61-74. – F.J. Britten, *Old Clocks and Watches and their Makers*, Spon, Νέα Υόρκη 1956, σ. 95-96, 166. – O. Kurz, *European Clocks and Watches in the Near East*, Warburg Institute, Λονδίνο 1975. Η Βενετία εξήγαγε ρολόγια στην οθωμανική αυτοκρατορία (Κωνσταντινούπολη, Κύπρος), βλ. G. Dohrn-van Rossum, *History of the Hour. Clocks and Modern Temporal Orders*, ό.π., σ. 161-162.

κοινά πράγματα προσδιορίζοντας σαφώς τον χρόνο που απαιτείτο για τις δημόσιες ακροάσεις, την αλλαγή φρουράς, τα στρατιωτικά γυμνάσια και για άλλα δημοσίου ενδιαφέροντος θέματα.²⁹ Στον χώρο μπροστά από το ρολόι στηνόταν πρόχειρη κατασκευή, η ουρανία (*baldacchino*), η οποία αντικαταστάθηκε από τη loggia, ως αψίδα θριάμβου, είτε για την τελετή της επίσημης άφιξης ή αναχώρησης από το νησί του γενικού προνοητή θαλάσσης και άλλων ανώτερων βενετών αξιωματούχων, είτε για τον εκκλησιασμό τους στο παρακείμενο ναΐδριο της Θεοτόκου του Καρμήλου.³⁰

Εισερχόμενοι σήμερα στο παλαιό φρούριο, η εικόνα που σχηματίζουμε είναι τελείως διαφορετική από αυτή που περιέγραψε ο Saint-Sauveur. Είδαμε ότι οι δημοκρατικοί Γάλλοι βεβήλωσαν το κτήριο με την καταστροφή των συμβόλων της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας, όπως έπραξαν σε όλα σχεδόν τα μνημεία των νησιών του Ιονίου που έφεραν σύμβολα του παλαιού καθεστώτος. Το ρολόι κατεδαφίστηκε μαζί με τα γειτονικά κτήρια από τη βρετανική αρμοστεία για την κατασκευή του κτηρίου των στρατώνων όπου σήμερα συστεγάζονται τα Αρχεία Νομού Κερκύρας και η Δημόσια Βιβλιοθήκη.³¹

Στο παράρτημα που ακολουθεί, εκδίδεται χωρίο από το έγγραφο της υπηρεσιακής αλληλογραφίας του γενικού προνοητή θαλάσσης, Francesco Falier, προς τη βενετική σύγκλητο, σχετικό με τον διορισμό νέου ωρολογοποιού στο παλαιό φρούριο της Κέρκυρας, μετά τον θάνατο του Δημητρίου Αργυροκαστρίτη.³² Επίσης εκδίδονται in extenso τα δύο συνημμένα έγγραφα της επιστολής του Falier: το πρώτο είναι αντίγραφο της συστατικής διοικητικής πράξης (*terminazione istitutiva*) διορισμού του Zuanne Bonardi στη θέση του χειριστή του δημοσίου ωρολογιού με απόφαση του γενικού προνοητή θαλάσσης, Antonio Renier, της 30ής Ιουνίου 1776, ο οποίος ήταν ο πρώτος χειριστής που ανέλαβε αυτή την εργασία μετά από την ανακίνηση του ρολογιού· το δεύτερο συνημμένο πρωτό-

29. ASV, Senato, Dispacci, PTM, φάκ. 717, ό.π., συνημμένο έγγραφο αρ. 2.

30. Α. Νικηφόρου, *Δημόσιες τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας, 14ος-18ος αι.,* ό.π., σ. 171-173, 177, 228. Βλ. επίσης Ερ. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Κάλβος, Αθήνα 1969, σ. 110 και Α.Χ. Τσίτσας, *Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (θεσμοί)*, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1989, σ. 78-81, 87.

31. Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Κέρκυρα, αστική αρχιτεκτονική περιόδου αγγλοκρατίας*, χ.ε.δ., Αθήνα 2002· eadem, «Στοιχεία του Public Record Office για την αρχιτεκτονική της Κέρκυρας», στα: *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Παριονίου Συνεδρίου*, Κέντρο Μελετών Ιονίου-Εταιρεία Ζακυνθιακών Σπουδών, τ. 3, Αθήνα 2002, σ. 412-415.

32. Τα έγγραφα που εκδίδονται απόκεινται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, ASV, Senato, Dispacci, PTM, φάκ. 717, ό.π., dispaccio αρ. 50 φφ. χ.αρ. και τα συνημμένα έγγραφα με αρ. 1 και 2.

τυπο έγγραφο είναι η διοικητική πράξη του Francesco Falier, της 1ης Φεβρουαρίου 1790 ν.έ., για τον διορισμό του ωρολογοποιού Antonio Pros, η οποία τέθηκε άμεσα σε προσωρινή ισχύ, μέχρι να επικυρωθεί από τη Σύγκλητο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

1.

Χωρίο αναφοράς του γενικού προνοητή θαλάσσης, Francesco Falier
προς τη Σύγκλητο για τον διορισμό ωρολογοποιού στην Κέρκυρα

Numero 50

Con inserte numero 2

... In aggiunta alli premessi ossequiosi riscontri umi/liarò in pubblico lume il provvedimento adattato all'attenzione mia all'istantanea occorrenza per la morte successa alli primi del passato dicembre di Demetrio Argirocastriti che in forza di terminazione dell'eccellentissimo fu proveditor straordinario all'isole, kavalier Erizzo, 18 luglio 1787, esercitava l'impiego di orologiaiere in questa fortezza.

Attesa la sua lunga malattia aggravata da notabili incomodi, oltre il peso degli anni, ha lasciato imperfetta e scomposta la machina dell'orologio medesimo con publico disservizio e d'universale scontento.

Unico di publica ragione in questa piazza lo stesso orologio è indispensabile per li periodi delle molteplici quotidiane esigenze delle publiche funzioni delli lavori e del foro in questa situazione scarsa / di valenti artefici, per tal conto contemplai unicamente a seconda della publica massima e provvidenza di preferire all'impiego persona che rinveni[r]e si potesse di provetta esperienza e di comprovata abilità nell'arte medesima.

Tale essendomi risultato Antonio Pros, tirolese di nazione ed orologiaiere, domiciliato in questa città, anco per l'opera che gli feci preventivamente prestare con suo aggravio e senza mercede del completo ristauero ed accomodamento di detto publico orologio, restituito in miglior forma all'uso primiero, mediante la rinovazione de' vari necessari requisiti ed ingredienti, sono concorso di elleggerlo in publico orologiaiere cogli obblighi e condizioni annesse all'impiego e colla mensile mercede di due zecchini, oltre l'assegna/mento de' piccoli luoghi della torretta per sua abitazione.

Formata perciò corrispondente terminazione nel proposito, relativa a' precedenti degli eccellentissimi precessori, e particolarmente alla prima istitutiva, 30 giugno 1776, de fu eccellentissimo proveditor general Renier |numero 1|, av-

vallorata dalla pubblica autorità della ossequiata ducale, 19 dicembre dell'anno stesso, mi onoro rassegnarla annessa |numero 2| ai sapientissimi riflessi dell'eccellentissimo Senato egualmente per la sovrana sua approvazione. Grazie!

Corfù, li primo febbraio 1789 stil nuovo.

Francesco Falier, proveditor general da mar

1.1.

Συστατική διοικητική πράξη του γενικού προνοητή θαλάσσης
Antonio Renier
για τον διορισμό του ωρολογοποιού Zuanne Bonardi

Inserta numero 1

Dispaccio numero 50

Copia tratta dal libro quarto terminazioni, decreti eccetera, servì nell'ufficio della segreteria di sua eccellenza signor Antonio Renier, proveditor general da mar, esistente ora in archivio degl'atti generalizi.

Noi eccetera

Avendo Zuanne Bonardi quondam Francesco da Brescia, qui comorante, fabro di professione, rinovato intieramente e ristabilito l'orologio di ragione publica ch'esisteva in questa piazza di un requisito tanto necessario a merito della di lui opera e con suo dispendio, essendo l'unico e capace per tale meccanico lavoro e per le sue cognizioni, altresì l'unico che sappia accomodar le trombe di nave all'uso moderno in armata, giusto è anche riconoscerlo. Fatto il conveniente riflesso a quanto può convenirgli ed importando pure che vi sia persona per tenere in reggimento e presservare da sconcerti l'orologio medesimo, inalzato già sulla publica torretta a beneficio publico e con universale compiacimento, combinandosi che anche perciò sia disposto e possa egli supplire, siamo venuti in deliberazione di assegnargli intanto, come in virtù delle presenti e coll'autorità del generalato nostro da mar gli assegniamo per sua abitazione, vita durante, li luoghi compresi in detta publica torretta per la custodia di detto publico orologio, coll'obbligo di tenerlo, come sopra, in registro e riparato da qualunque pregiudizio. E perché abbia inoltre una qualche mercede e modo da trattenersi all'enunziato motivo e per gli altri servizi che egli può al caso di bisogno in ogni tempo rendere nell'accomodamento delle accenate trombe di nave, crediamo altresì di assegnargli zecchini due al mese da essergli corrisposti da questa Fiscal Camera, pur vita durante, e cogli enunziati / obblighi, previa però sempre

la sovrana approvazione dell'eccellentissimo Senato, a cui sarà la presente rassegnata dopo il suo registro nella segreteria nostra ed accompagnamento in copia all'illustrissimo signor proveditor e capitano per le note necessarie ne' libri di questa Fiscal Camera ed il relativo suo adempimento. Inquorum eccetera.

Data li 30 giugno 1776 stil nuovo, Corfù.

Addì 26 genaro 1789 stil nuovo more veneto

Estratta eccetera.

Giovanni Antonio Melichi, assistente nell'archivio
degl'atti generalizi, fecit copiare

1.2.

Διοικητική πράξη του γενικού προνοητή θαλάσσης Francesco Falier
για τον διορισμό του ωρολογοποιού Antonio Pros

Inserta numero 2

Dispaccio numero 50

Noi, Francesco Falier, per la Serenissima Repubblica di Venezia eccetera,
proveditor general da mar

Stabilita dalla pubblica providenza nelli trascorsi tempi dentro questa fortezza vecchia in addattata torretta la machina di un orologio dinotante, con la mostra e col suono di apposita campana, le ore a beneficio universale non solo, ma per necessaria regola del tempo concretato per le pubbliche audienze, per il cambiamento delle guardie, per li rapelli e vitivate militari ed altre molteplici pubbliche esigenze, si è applicata con particolare studio la vigilanza del fu eccellentissimo proveditor general da mar Antonio Renier nell'anno 1776; onde rinvenire persona di capacità e di esperienza per ristabilire la scomposta e guasta machina in allora dell'orologio sudetto, l'unico di publica ragione in questa piazza, come ha potuto verificare coll'opera dell'attivo Zuanne Bonardi, destinato perciò in qualità di orologere con sua terminazione, 30 giugno dell'anno sudetto, affine di custodire, tenere in registro e presservare da sconcerti l'orologio medesimo, coll'obbligo assieme di accomodare le trombe di nave all'uso moderno in armata, assegnandoli, vita sua durante, li luoghi compresi in detta publica torretta ed in mercede due zecchini al mese.

Approvata dall'autorità dell'eccellentissimo Senato la predetta terminazione con ossequiate ducali 19 dicembre dello stesso anno 1776 e successa nel 1783 la morte di esso Bonardi, vi restò surrogato nell'accenato impiego Teodoro Argirocastriti, orologere, con terminazione 6 maggio dell'anno stesso dell'eccellentissimo proveditor general Foscari, relativa alla precedente Renier,

e mancato poi di vita il detto Argirocastriti, vi restò sostituito il vecchio di lui padre Demetrio, con terminazione dell'eccellentissimo fu proveditor straordinario all'isole cavalier Erizzo di 18 luglio 1787. Ma aggravato dal peso degli'anni il detto Demetrio e ultimamente decesso, lasciò notabilmente sconcertata e mancante di vari necessari ingredienti e requisiti la sudetta machina con implicanza ed alterazione delli metodici quotidiani periodi. Abbisognando pertanto ripararsi l'accennato disordine col mezzo di attiva persona e di provetta esperienza nell'arte, abbiamo contemplato opportuno per tale esigenza Antonio Pros quondam Giuseppe, tirolese di nazione e domiciliato in questa città, dove esercita con comune soddisfazione, per la dimostrata industria, la stessa arte di orologere e quindi lo impiegassimo provisionalmente per rimettere in adeguato sistema l'orologio sudetto, ciò che anche ha esequito con indeffesso lavoro nella rinovazione e restauro completo di tutti gl'accenati requisiti ed ingredienti.

Confermata di tal modo con comprovati esperimenti l'abilità del sunominato Antonio Pros ed informata la carica altresì dell'onesto suo carattere e / costume, lo abbiamo prescelto e destinato in qualità di orologere alla custodia, registro e presservazione del sudetto publico orologio, ed all'importante cura di accomodare le trombe di nave con li stessi benefici ed assegnamento sua vita durante, accordati a' suoi predecessori dalle sopracitate terminazioni; così compensandolo parimente del merito conciliatosi dell'impresa e continuata opera del sudetto restauro ed accomodamento fino dalli primi del passato mese di dicembre con proprio aggravio e senza alcun premio dovrà dal primo gennaro caduto conseguire l'assegnatagli mensile mercede delli due zecchini e per la continuazione dipenderà dalla sovrana approvazione dell'eccellentissimo Senato, cui sarà rassegnata la presente dopo il suo registro nella segreteria nostra ed accompagnata in copia all'illustrissimo signor proveditor e capitano per le note necessarie nelli libri della Fiscal Camera e conforma esecuzione. Inquorum eccetera.

Data li primo febraro 1789 stil nuovo more veneto, Corfù.

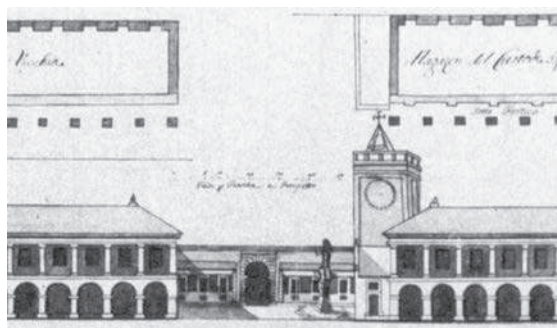
Francesco Falier, proveditor general da mar

Angelo Maria Zuccato, segretario

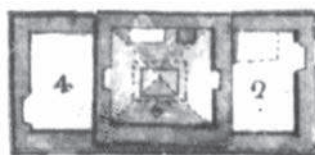
Περίληψη / Summary

Η παρούσα ανακοίνωση αναφέρεται στο δημόσιο ωρολόγιο του παλαιού φρουρίου της Κέρκυρας κατά τη βενετοκρατία και στηρίζεται σε ανέκδοτο αρχειακό υλικό. Γίνεται λόγος για το κτήριο του ωρολογίου και τον μηχανισμό του, παρουσιάζονται η θέσπιση του λειτουργήματος των χειριστών του, τα καθήκοντά τους και πληροφορίες από τους διορισμούς των ωρολογοποιών.

This study examines the public clock-tower of the old fortress of Corfu during the Venetian dominion and it draws upon unpublished archival material. The research refers to the turret and the mechanism of the clock, and highlights the institution of clock-keepers, their duties and information from their appointment documents.

Εικ. 1. Κάτοψη και όψη του δημοσίου ωρολογίου του παλαιού φρουρίου, από σχέδιο που φυλάσσεται στο Κρατικό Αρχείο Βενετίας (18ος αι.). Αναδημοσίευση από Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κέρκυρας*, ό.π., σ. 84.

Εικ. 2. Κάτοψη του ωρολογίου από το «Κτηματολόγιον Κερκύρας» (18ος αι.). Αναδημοσίευση από Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, ό.π.

Εικ. 3. Εικόνα των Αγίων Ισάωνος και Σωσιπάτρου (18ος αι.), που αποδίδεται στον Σπύρο Σπεράντζα. Στο κάτω μέρος διακρίνεται η πρόσοψη του παλαιού φρουρίου της Κέρκυρας. Αναδημοσίευση από Α. Νικηφόρου, *Δημόσιες τελετές*, ό.π., σ. 256.

Εικ. 4. Λεπτομέρεια της εικ. 3, στην οποία φαίνεται το άνω μέρος του πύργου του δημοσίου ωρολογίου.

ΤΟ ΜΕΓΑΡΟ ΤΟΥ ΛΑΤΙΝΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ
ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ.
ΝΕΟΤΕΡΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Αφροδίτη Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη – Στυλιανός Μπιρμπίλης

Το πιο αξιόλογο σωζόμενο αστικό μέγαρο της περιόδου της βενετοκρατίας της πόλης της Κέρκυρας είναι η άλλοτε κατοικία του λατίνου αρχιεπισκόπου, που σήμερα στεγάζει υποκατάστημα της Τράπεζας Ελλάδος. Πρόκειται για ένα συγκρότημα αποτελούμενο από δύο κτήρια, το κυρίως μέγαρο και ένα δεύτερο κτίσμα, με ευμεγέθη αυλή (άλλοτε κήπο) ανάμεσά τους, το οποίο από την περίοδο της αγγλοκρατίας μέχρι τον τραυματισμό του κατά τους βομβαρδισμούς του 1943 στον β' παγκόσμιο πόλεμο είχε χρήση δικαστηρίου και πολιτικών φυλακών.¹ Το μνημείο, που η κύρια όψη του βλέπει προς τον βορρά, βρίσκεται πάνω στο λόφο του Αγ. Αθανασίου, στο νότιο άκρο της σημερινής πλατείας Δημαρχείου, η οποία αποτελούσε το κοινωνικό και διοικητικό κέντρο της πόλης της βενετοκρατίας από τα τέλη του 17ου αι., με τα κοσμικά, θρησκευτικά ή διοικητικά κτήρια που την περιστοίχιζαν (δηλαδή το μέγαρο του Βαΐλου, την λατινική Μητρόπολη και την Λότζα).² Η παρούσα μελέτη θα εστιάστεί στα νέα στοιχεία που έχουν εντοπιστεί για το συγκρότημα και επίσης στην παρουσίαση της πρότασης επέκτασής του κατά την περίοδο της αγγλοκρατίας, η οποία δεν πραγματοποιήθηκε τελικά.

Βασικό δημοσίευμα, ειδικά για την ιστορία και την μορφή του μεγάρου, αποτελεί το άρθρο του αρχαιολόγου Πέτρου Καλλιγά του 1966, όπου αναφέρεται και όλη σχεδόν η προηγούμενη βιβλιογραφία. Ορισμένα στοιχεία για το κτήριο έχουν δημοσιευθεί μεταγενέστερα στην εργασία της εκ των μελετητών Αφροδίτης Μπιρμπίλη για την αρχιτεκτονική της Κέρκυρας της βενετοκρατίας (1976).³

1. Το συγκρότημα χαρακτηρίστηκε διατηρητέο το 1962 (ΦΕΚ 35/Β/2-2-62), όπου το κυρίως κτήριο αναφέρεται ως κτήριο παλαιού δικαστηρίου και το δεύτερο ως κτήριο γυναικείων φυλακών.

2. Την πλατεία κοσμούσε άλλοτε και το ωραιότατο στόμιο μιας στέρνας, το οποίο σήμερα μετά από πολλές περιπέτειες είναι τοποθετημένο στη Σπιανάδα.

3. Καλλιγάς Π., «Μνημεία της Νεώτερης Κέρκυρας. Η κατοικία του Λατίνου Αρχιεπισκόπου», ΑΔ, τ. 21, Αθήνα 1966. – Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη Α., *Η αρχιτεκτονική της πό-*

Από άποψη αρχαιικού υλικού η κύρια πηγή πληροφοριών για τη περίοδο της βενετοκρατίας και πάλι μόνο για το μέγαρο του λατίνου αρχιεπισκόπου, είναι ο πολύτιμος τόμος με κατόψεις και περιγραφές των κερκυραϊκών δημοσίων κτηρίων της πόλης και των φρουρίων, ένα είδος κτηματολογίου, που συντάχθηκε πιθανότατα μέσα στην δεκαετία του 1760,⁴ ο οποίος σώζεται στο Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας. Σε αυτόν περιλαμβάνονται οι κατόψεις και μία σχετικά κατατοπιστική περιγραφή των χώρων του μεγάρου, από όπου φαίνεται ότι εκτός από τα ιδιαίτερα διαμερίσματα του αρχιεπισκόπου στεγάζονταν εκεί και τα γραφεία και οι άλλοι χώροι λειτουργίας της αρχιεπισκοπής. Το μέγαρο εμφανίζεται επίσης σε απεικονίσεις ή χάρτες της πόλης της βενετοκρατίας από τον 17ο αιώνα, όπως στο βιβλίο του ιστορικού A. Marmora,⁵ που παρουσιάζει, με ενδεικτικό οπωσδήποτε τρόπο τα κτήρια της πόλης, ή στον αρκετά ακριβή χάρτη του μηχανικού Alessandro Ganassa, που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα.⁶

λεως της Κερκύρας κατά την περίοδο της ενετοκρατίας, Αθήνα 1976. Λίγες πληροφορίες για το μέγαρο υπάρχουν επίσης και σε μελέτες ιταλών ερευνητών που εκπονήθηκαν προ των καταστροφών του 1943 (Crema L., "I monumenti veneti di Corfù", *Bollettino dell' Associazione Internazionale Studi Mediterranei*, VI, Φλωρεντία 1936. – de Gubernatis E., "Memorie italiane nelle isole Jonie", *Collana di studi e documenti scelti del materiale esposto alla mostra de Gli Italiani al Estero*, Vol. V, Milano 1908. – Rusconi A., "Monumenti araldici ed epigrafici Veneti dell' isola di Corfù", *Annuario della Scuola Archeologica di Atene*, Vol. XXVII-XXIX, 1949-51, Roma 1952).

4. Ως προς την τεκμηρίωση της χρονολόγησης του σημαντικότερου αυτού έργου, έχει ιδιαίτερη σημασία μια σημείωση στο περιθώριο της σ. 133, την οποία υπογράφει ο Anastasio Quartano, Mastro de Luocchi (που μάλλον είχε αναλάβει την σύνταξή του). Εκεί μεταξύ άλλων αναφέρεται ότι την απόφαση καταγραφής των δημοσίων κτηρίων πόλης και φρουρίων σε ένα τόμο είχε λάβει ο γεν. προνοητής θάλασσας Daniel Dolfin 4ος (1700-1705), στη συνέχεια δε την επικύρωσε ο γεν. προνοητής θάλασσας Alvise Contarini 3ος (1761-3), επί της θητείας του οποίου φαίνεται ότι πραγματοποιήθηκε η εργασία αυτή (για τις χρονολογίες της θητείας των παραπάνω αξιωματούχων, βλ. Θεοτόκης Σ., *Αναμνηστικόν τεύχος Παριωνίου Αναδρομικής Εκθέσεως, Τεύχος Α' Ενετοκρατία 1386-1797, Κέρκυρα 1914*, σ. 25, και τους καταλόγους των Provveditori da Terra e da Mar του Αρχείου του κράτους της Βενετίας που έχουν αναρτηθεί στο διαδίκτυο). Πρέπει να αναφέρουμε επίσης ότι στον τόμο αυτό υπάρχουν σε κάποιες θέσεις μεταγενέστερες προσθήκες στοιχείων ή διορθώσεις (που χρονολογικά φθάνουν μέχρι το 1777).

5. Marmora A., *Della historia di Corfù*, Venezia 1672.

6. Pianta della città di Corfù, Βιβλιοθήκη Μουσείου Correr, Mss. P.D. 842 c. no 4 (E. Molteni – S. Moretti, "Maps and drawings of Corfu in the library of the Museo Correr", *Perimetron* 2006). Σημαντικό όριο για την χρονολόγηση του χάρτη είναι το ότι εμφανίζει το Ενεχειροδανειστήριο (Monte di Pietà), έργο της δεκαετίας του 1760. Η αποπεράτωση του κτηρίου στα 1769, επί γεν. προνοητή θάλασσας A. Dona, μνημονεύεται σε ενεπίγραφη πλάκα εντοιχισμένη στην ανατολική όψη του, η απόφαση όμως για την ίδρυσή του

Για το δεύτερο κτήριο, που κατασκευάστηκε ως προσάρτημα της κύριας κατοικίας, δεν υπάρχει μέχρι τώρα καμία αναφορά. Όπως προκύπτει από τα μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία του, ανήκει και αυτό στην περίοδο της βενετοκρατίας, θα πρέπει πάντως να είναι νεότερο του μεγάρου, εφ' όσον δεν εμφανίζεται στα σχέδια του κτηματολογίου ή στο σχέδιο του μηχανικού A. Ganassa, αγνοούμε όμως την ακριβή χρονολογία κατασκευής του. Το κτήριο αυτό λόγω της προσεγμένης εμφάνισής του πιθανώς δεν θα περιελάμβανε μόνο κάποιους βοηθητικούς χώρους, αλλά ίσως και τα διαμερίσματα διαμονής των κληρικών της συνοδείας του Αρχιεπισκόπου. Επειδή είναι κρυμμένο στο βάθος της αυλής, ημιερειπωμένο και εγκαταλελειμμένο από την εποχή του β' παγκοσμίου πολέμου, παραμένει σχεδόν άγνωστο, αν και έχει σημαντικό μορφολογικό και ιστορικό ενδιαφέρον. Το όλο συγκρότημα εντοπίσαμε για πρώτη φορά σε χάρτη της πόλης της βενετοκρατίας (άγνωστης όμως χρονολογίας), ανασχεδιασμένο το 1821 (επί αγγλοκρατίας)⁷ και επίσης σε χάρτη του 1811⁸ της δεύτερης γαλλικής κατοχής. Τα σημαντικότερα στοιχεία για τη μορφή του όμως βρίσκονται στο Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας, όπου εντοπίστηκαν έγγραφα και σχέδια κατόψεων της περιόδου 1828-35, που έχουν σχέση με την χρήση του συγκροτήματος κατά τον 19ο αιώνα ως δικαστηρίου και φυλακής.⁹

Ιστορία, διαδοχικές χρήσεις και φάσεις κατασκευής του μνημείου

Το κυρίως μέγαρο χτίστηκε, σύμφωνα με τον ιστορικό Μάρμορα, μεταξύ 1630-31, ως κατοικία του ενός από τους δύο συμβούλους της πόλης, αλλά πολύ σύ-

οφείλεται στον προκάτοχό του F. Grimani και πάρθηκε 10 χρόνια νωρίτερα, τα δε σχέδια εκπονήθηκαν από τον στρατιωτικό μηχανικό Michele Molari το 1759. (Βλ. σχετικά, Τσίτσας Α., «Ο σιτοβολώννας (Fontego)», *Σύμμικτα Κερκυραϊκά*, Κέρκυρα 1982, σ. 19-22. – Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη Α., «Η αρχιτεκτονική των λατινικών εκκλησιών της Κέρκυρας και η θέση τους στον ιστό της πόλης κατά την βενετοκρατία», *Πρακτικά Ζ' Παρισιού Συνεδρίου*, Αθήνα 2004, σ. 253).

7. PRO, WO/ 688, εις Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη Α., «Στοιχεία του Public Record Office για την αρχιτεκτονική της Κέρκυρας», *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Παρισιού Συνεδρίου 1997*, Αθήνα 2002, σ. 358, εικ. 1.

8. Ο χάρτης φυλάσσεται στο αρχείο του στρατιωτικού μουσείου του Chateau de Vincennes κοντά στο Παρίσι, όπου υπάρχει σημαντικό σχεδιαστικό υλικό για τις οχυρώσεις της Κέρκυρας κατά το 1811-1812, περίοδο που στρατιωτικός διοικητής ήταν ο στρατηγός Marie Étienne François Henri Baudrand.

9. Ιόνιο Κράτος, 5ο κοινοβούλιο Φ25, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φακ. 518. Ευχαριστίες θερμές οφείλουμε στην διευθύντρια του Ιστορικού Αρχείου Κέρκυρας κα Νέλλα Πανταζή για την βοήθειά της.

ντομα, όταν πήρε, το 1632, την θέση του καθεδρικού ναού των Καθολικών, που ήταν έως τότε στην ακρόπολη, η παρακείμενη στο κτήριο εκκλησία του Αγ. Ιακώβου, παραχωρήθηκε στον λατίνο αρχιεπίσκοπο για τη διαμονή του. Το 1668 –σαράντα περίπου χρόνια μετά την κατασκευή του– έγιναν κάποιες επεμβάσεις σε αυτό, άγνωστης όμως έκτασης, από τον αρχιεπίσκοπο Carlo Labia, ο οποίος δέκα χρόνια νωρίτερα –το 1658– είχε επεκτείνει τη λατινική μητρόπολη.¹⁰ Το 1743 και 1745, έγιναν δύο μεγάλοι σεισμοί¹¹ και το κτήριο (εβδομήντα πέντε χρόνια μετά την αναμόρφωσή του από τον Labia) έπαθε αρχικά κάποιες ζημιές και τελικά αναφέρεται ότι καταστράφηκε. Το 1754, επί αρχιεπισκόπου Antonio Nani, ανακατασκευάστηκε εκ θεμελίων σύμφωνα με σωζόμενη επιγραφή στην πλάγια όψη του.¹² Φαίνεται όμως ότι δεν καταστράφηκε εντελώς, αλλά επισκευάστηκε με κάποιες ίσως αλλαγές στο εξωτερικό του, διατηρώντας την προσεισμηκή μορφή του, τουλάχιστον ως προς την κάτοψη. Είναι γνωστό εξ άλλου και από άλλες περιπτώσεις, ότι αναφερόμενες σε επιγραφές ανακατασκευές εκ βάθρων αποτελούν επισκευές. Στοιχείο που πιστοποιεί το παραπάνω, είναι ένα σχέδιο κάτοψης του 1694 του Archivio di Stato της Βενετίας, που αφορά σε πρόταση ανέγερσης μεγάρου για τον λατίνο αρχιεπίσκοπο του Ναυπλίου –της τότε Napoli di Romania– (που δεν πραγματοποιήθηκε τελικά), όμοιου όπως αναφέρεται στο συνοδευτικό έγγραφο με το μέγαρο της Κέρκυρας. Το σχέδιο πράγματι σχεδόν ταυτίζεται με αυτό του κερκυραϊκού κτηματολογίου, του χρονολογούμενου όπως προαναφέρθηκε στη δεκαετία του 1760 (και το οποίο δείχνει προφανώς την οικοδομική φάση του μνημείου μετά τους σεισμούς του 1743-5).¹³

Το κτήριο έπαυσε να αποτελεί έδρα της λατινικής αρχιεπισκοπής μετά την κατάλυση της βενετικής δημοκρατίας. Οι γάλλοι δημοκρατικοί, δήμεισαν αμέσως τις προσόδους του κλήρου, όπως επίσης και της Αρχιεπισκοπής και των μονών των Λατίνων (και ορισμένων Ορθοδόξων) και απέλασαν το 1798 τον τελευταίο αρχιεπίσκοπο ως ανεπιθύμητο με την κατηγορία κακόβουλων διαδόσεων,¹⁴ στα δε μοναστηριακά κτίσματα και στο μέγαρο της λατινεπισκοπής στέγα-

10. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη Α., «Η αρχιτεκτονική των λατινικών εκκλησιών της Κέρκυρας και η θέση τους στον ιστό της πόλης κατά την βενετοκρατία», ό.π., σ. 243.

11. Παρτς Ι., *Η νήσος Κέρκυρα*, μετάφραση Π. Βέγια, Κέρκυρα 1892, σ. 124.

12. Η επιγραφή έχει ως εξής:

A FUNDAMENTIS ERECT^{TA}

S.A.

MDCCLIII.

13. Η πληροφορία για τα στοιχεία του βενετικού αρχείου προέρχεται από υπό δημοσίευση μελέτη της κας Μπετίνας Μιχάλαγα, λέκτορος του Τμήματος Θεολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, την οποία και ευχαριστούμε θερμά.

14. Θεοτόκης Σ., *Αναμνηστικόν τεύχος Παρισίου Αναδρομικής Εκθέσεως, Τεύχος Α'*,

σαν υπηρεσίες του δημοσίου.¹⁵ Μετά την ανασύσταση του Ορθόδοξου μητροπολιτικού θρόνου επί Ρωσο-τούρκων, το μέγαρο χρησιμοποιήθηκε το 1799 και το 1800 για διαδικασίες σχετικές με την εκλογή του πρώτου Ορθόδοξου μητροπολίτη Κέρκυρας.¹⁶

Δεν γνωρίζουμε τη χρήση του συγκροτήματος επί γάλλων αυτοκρατορικών. Την περίοδο της αγγλοκρατίας πάντως, το μνημείο, και αφού είχε υποστεί σειρά μετατροπών ήδη πριν το 1835 (όπως φαίνεται από τα προαναφερθέντα στοιχεία του Ιστορικού Αρχείου Κέρκυρας) στέγαζε το πολιτικό δικαστήριο και φυλακή. Σύμφωνα με στοιχεία οικοδομικής άδειας γειτονικής κατοικίας το όλο συγκρότημα είχε αυτή τη χρήση ήδη πριν το 1828,¹⁷ αλλά δεν έχουμε εντοπίσει την ακριβή χρονολογία έναρξής της.

Αρχιτεκτονική του συγκροτήματος κατά τη βενετοκρατία

Στον τόμο των δημοσίων κτηρίων της βενετοκρατίας το κυρίως μέγαρο εμφανίζεται διώροφο, με μικρό υπόγειο κατά μήκος της ανατολικής πλευράς (καλυπτόμενο με σειρά σταυροθολίων), κατοικήσιμη υποστέγη στο κεντρικό τμήμα του, μεγάλο κήπο στο πίσω μέρος και χωρίς το δεύτερο κτήριο. Πρόκειται για μία κατασκευή σημαντικού μεγέθους με επιφάνεια ανά όροφο περί τα 450 μ². Η διαμόρφωση της κάτοψης, που επαναλαμβάνεται σχεδόν όμοια σε όλους τους ορόφους, είναι η τυπική των βενετικών palazzi, δηλαδή τριμερής, με μία κεντρική, επιμήκη, διαμπερή αίθουσα και πτέρυγες εκατέρωθεν, όπου αναπτύσσονται οι υπόλοιποι χώροι, με τους οποίους επικοινωνεί χωρίς να παρεμβάλλονται διάδρομοι. Το ισόγειο είναι υπερυψωμένο και μία εξωτερική σκάλα με 11 σκαλοπάτια με σχήμα πενταγωνικό, οδηγεί στην κύρια είσοδο, που είναι τοποθετημένη στον άξονα της κεντρικής αίθουσας του κτηρίου. Στο πίσω μέρος του ισογείου προς τον κήπο υπάρχει μια ανοιχτή στοά, πάνω από την οποία διαμορφώνεται εξώστης στον πρώτο όροφο. Στη συνέχεια της στοάς προς τη δύση υπάρχει πυλώ-

Ενετοκρατία 1386-1797, ό.π. σ. 251.

15. Θεοτόκης Σ., *Αναμνηστικόν τεύχος της Πανιονίου Αναδρομικής Εκθέσεως, Μέρος Β', Δημοκρατούμενοι Γάλλοι*, Κέρκυρα 1917, σ. 231.

16. Παπαγεώργιος Σ., *Ιστορία της εκκλησίας της Κερκύρας*, Κέρκυρα 1920, σ. 125, 127. Μετά την ανασύσταση του Ορθόδοξου Μητροπολιτικού θρόνου, οι Λατίνοι ιεράρχες ήταν πλέον απλοί επίσκοποι.

17. Ιόνιο Κράτος Φ127/14, αίτηση νέας τριώροφης οικοδομής (29/1/1828) επί της οδού Αριστοτέλους, άλλοτε calle Vlassopulo, στο πίσω μέρος της οποίας βρίσκεται το συγκρότημα του μεγάρου του λατίνου Αρχιεπισκόπου, που αναφέρεται ως Corte criminale (Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη Α., *Κέρκυρα αστική αρχιτεκτονική περιόδου αγγλοκρατίας*, Αθήνα 2002, αρ. μητρώου σχεδίου 265).

νας με δεύτερη είσοδο από τα πλάγια για τις άμαξες. Στο μέσον της ανατολικής πτέρυγας (αριστερά της εισόδου) βρίσκεται το κύριο κλιμακοστάσιο, λίθινο έως τον πρώτο όροφο¹⁸ και ξύλινο στη συνέχεια. Στους χώρους της πτέρυγας αυτής (πίσω από το κύριο κλιμακοστάσιο) περιλαμβάνεται, σύμφωνα με το υπόμνημα του κτηματολογίου, ο χώρος της κουζίνας με την εστία και το πηγάδι και μια μικρή βοηθητική σκάλα, που οδηγεί στους ορόφους, ενώ στα δωμάτια της δυτικής πτέρυγας το γραφείο του αρχιεπισκόπου και η αίθουσα συμβουλίου. Στον πρώτο όροφο η διάταξη είναι ανάλογη με αυτήν του ισογείου με ορισμένες μικρές διαφορές. Η κεντρική διαμπερής αίθουσα τώρα χωρίζεται σε δύο μέρη, από τα οποία το μεγαλύτερο βλέπει στο πίσω μέρος του κτηρίου με ανοίγματα προς τον εξώστη και θέα προς τον κήπο, ενώ το μικρότερο, που αναφέρεται ως αίθουσα ακροάσεων, βλέπει στην πρόσοψη. Στη δυτική πτέρυγα του ορόφου υπάρχει ξενώνας προς την πρόσοψη και ακολουθεί μετά από μία ενδιάμεση αίθουσα το παρεκκλήσιο (με ιερό ορθογωνικής κάτοψης). Στην ανατολική πτέρυγα βρίσκονται τα ιδιαίτερα διαμερίσματα του αρχιεπισκόπου, δηλαδή το υπνοδωμάτιο προς την πρόσοψη, η τραπεζαρία πίσω του με τη βοηθητική σκάλα πλάι της και επίσης μικρός χώρος αποχωρητηρίου. Στην υποστέγη η διάταξη δεν αλλάζει, αλλά είναι κατοικήσιμοι μόνο οι κεντρικοί χώροι, στις θέσεις όπου υπερυψώνεται η στέγη σε σχήμα σταυρού. Πιθανότατα βρίσκονται εκεί τα δωμάτια του βοηθητικού προσωπικού, κάτω δε από τις γωνιακές στέγες θα υπάρχουν αποθήκες.

Η πρόσοψη του μεγάρου είναι διαμορφωμένη με συμμετρία, σε απλή και αυστηρή γραμμή. Βασικό συνθετικό στοιχείο της είναι ο αναγεννησιακός συνδυασμός του κεντρικού θυρώματος εισόδου με τον κομψό εξώστη του πρώτου ορόφου σε ενιαία σύνθεση. Τα ανοίγματα γενικά είναι ορθογωνικά και κοσμούνται με απλά λίθινα πλαίσια, πλην αυτών της κυρίας εισόδου και της θύρας του εξώστη του πρώτου ορόφου, που είναι τοξωτά και τα πλαίσιά τους διαμορφώνονται με παραστάδες, στις οποίες πατούν τα καμπύλα υπέρθυρα, που έχουν τονισμένη κλειδα με σχήμα διπλής έλικας. Το τέρμα της όψης τονίζεται με οριζόντιο γείσο, πάνω από το οποίο ακολουθεί το υπερυψωμένο κεντρικό τμήμα της υποστέγης, που τονίζει περισσότερο τον άξονα συμμετρίας. Το κεντρικό αυτό τμήμα διαρθρώνεται με στοιχεία των ρυθμών, δηλαδή με τοσκανοδωρικές παραστάδες που στηρίζουν πλήρη θριγκό και τριγωνικό αέτωμα, στο τύμπανο του οποίου υπάρχει ανάγλυφη κυκλική πλάκα με το λεοντάρι της Βενετίας.¹⁹ Οι άλλες όψεις είναι πολύ απλές με σειρές ανοιγμάτων. Στη δυτική όψη όπου υπάρχει και ο πλά-

18. Τα σκαλοπάτια του πρώτου επιπέδου του κύριου κλιμακοστασίου ήταν από κόκκινη πέτρα (Καλλιγιάς Π., «Μνημεία της Νεώτερης Κέρκυρας. Η κατοικία του Λατίνου Αρχιεπισκόπου», ό.π., σ. 161), πιθανότατα σινιώτικη.

19. Για την πληροφορία τη σχετική με το ανάγλυφο αυτό (του οποίου δεν γνωρίζουμε

γιος πυλώνας εισόδου, είναι εντοιχισμένη η επιγραφή με τη χρονολογία ανακατασκευής (επισκευής) του κτηρίου, ενώ στην ανατολική όψη υπήρχαν μεταξύ άλλων και δύο κομψά διπλά τοξωτά παράθυρα που φώτιζαν άλλοτε το κλιμακοστάσιο.²⁰

Η περιγραφή της πιθανής αρχικής μορφής του δεύτερου κτηρίου, που αν και τραυματισμένο και με αρκετές αλλοιώσεις κατά την αγγλοκρατία (και ίσως και μεταγενέστερα) διατηρεί τη μορφή του αρκετά καλά, θα βασιστεί στην επί τόπου τεκμηρίωση (στο ποσοστό που επέτρεπαν οι δυσκολίες προσπέλασης σε αυτό), στα σωζόμενα σχέδια του 19ου αιώνα και σε κάποιες παλαιότερες φωτογραφίες. Το κτήριο είναι διώροφο, επίμηκες, με αναλογίες 1:2 και επιφάνεια ανά όροφο περίπου 180 μ², στεγαζόταν δε μάλλον με τετρακλινή στέγη. Η κάτοψη του ισόγειου, που σώζεται σε καλή κατάσταση, είναι τριμερής με δύο αίθουσες στα άκρα και με ένα μικρότερο χώρο στο κεντρικό τμήμα, πίσω από τον οποίο βρίσκεται το κλιμακοστάσιο προς τον όροφο. Εκτός από το κλιμακοστάσιο, που πιθανώς ήταν ξύλινο (και δεν σώζεται), το ισόγειο έχει διαχωριστικούς τοίχους από λιθοδομή και καλύπτεται με σταυροθόλια. Στην κύρια όψη προς τον κήπο υπάρχουν δύο μεγάλα τοξωτά θυρώματα για την είσοδο στους δύο ακραίους χώρους, ενώ στο πίσω μέρος του κτηρίου (που βλέπει σε ένα στενό κάπως ανηφορικό καντούνι) υπάρχει μια ευμεγέθους τοξωτή πύλη. Τα εσωτερικά χωρίσματα του ορόφου δεν σώζονται σήμερα για να τεκμηριώσουμε την αρχική διάταξή του. Στο σχέδιο του 19ου αιώνα η επιφάνεια διαιρείται με λεπτά τοιχώματα σε 3 μεγάλα δωμάτια, 3 μικρότερα και σε ένα πολύ μικρό χώρο βοηθητικό. Σημειώνεται πως ο όροφος αρχικά δεν είχε παράθυρα προς την πρόσοψη, αλλά φωτιζόταν από τις άλλες πλευρές.

Η πρόσοψη του κτηρίου παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον με συγκρότηση αρκετά διαφορετική από την αυστηρή μορφή του κυρίως μεγάρου. Έχει μανιεριστική έκφραση, είναι δε από τα λίγα μνημεία της πόλης της βενετοκρατίας όπου γίνεται χρήση ρυθμών στη σύνθεσή της. Η επιφάνεια χωρίζεται σε ίσα μέρη με έξι τοσκανικές παραστάδες μεγάλου ύψους, οι οποίες στηρίζουν ευμεγέθη θριγκό που τονίζει το τέρμα της όψης. Στις επιφάνειες μεταξύ των παραστάδων εντάσσονται τα πέντε κομψά τοξωτά ανοίγματα του ισόγειου (δύο θυρώματα και 3 παράθυρα), των οποίων τα πλαίσια κοσμούνται με κυμάτια, ενώ τονίζεται η κλείδα των τόξων.

την τύχη), βλ. Rusconi A., "Monumenti araldici ed epigrafici Veneti dell' isola di Corfù", ό.π., σ. 420/40 (αρ.129).

20. Τα τοξωτά ανοίγματα υπήρχαν μέχρι την αναμόρφωση του κτηρίου από την Τράπεζα Ελλάδος.

Μεταβολές του συγκροτήματος από την περίοδο της αγγλοκρατίας και μετά.

Όπως πιστοποιείται από τα σωζόμενα σχέδια του 1835, το μέγαρο υπέστη για τη χρήση του ως δικαστηρίου αρκετές μεταβολές. Κατεδαφίστηκε το τμήμα του δυτικού πυλώνα (για την είσοδο των αμαξιών), που προεξείχε, και η τοξωτή πύλη εισόδου μεταφέρθηκε, με τα ίδια πιθανώς στοιχεία, στη συνέχεια της πλάγιας όψης του. Κατεδαφίστηκε η στοά στο πίσω μέρος του ισογείου, όπως και ο εξώστης πάνω από αυτήν στον πρώτο όροφο. Ακόμη καταργήθηκε το παρεκκλήσιο και ενοποιήθηκε ο κεντρικός χώρος του πρώτου ορόφου, στον οποίο όπως αναφέρεται έδρευε το Ανώτατο Συμβούλιο. Το κτήριο πάντως, μέχρι το 1836 τουλάχιστον, διατηρούσε ακόμη το ύψος της βενετοκρατίας με δύο ορόφους και κατοικήσιμη υποστέγη, όπως πιστοποιείται από τον γνωστό πίνακα άποψης της πόλης του άγγλου ταγματάρχη Mc. Niven.²¹ Στη συνέχεια και μέχρι το 1858-60 έγινε ανύψωση όλης της υποστέγης, που μετατράπηκε σε πλήρη όροφο. Με αυτή την προσθήκη, με την οποία σωζόταν μέχρι τους βομβαρδισμούς του β' παγκοσμίου πολέμου, φαίνεται σε πανοραμική φωτογραφία τραβηγμένη από τον ταγματάρχη J.D. Shakespear²² και σε μεταγενέστερες προπολεμικές φωτογραφίες.

Στο δεύτερο κτήριο, που χρησιμοποιήθηκε επί αγγλοκρατίας ως εγκληματικό δικαστήριο και φυλακή, προστέθηκε ένα κλιμακοστάσιο στο ανατολικό όριο της αυλής για εξωτερική πρόσβαση τον πρώτο όροφο και ανοίχτηκαν ένα θύρωμα και δύο παράθυρα στην πρόσοψη, με πρόχειρο όμως τρόπο, καταστρέφοντας την κορνίζα της επίστεψης. Τότε ίσως άλλαξε και η εσωτερική διάρθρωση του ορόφου αυτού και έγινε η υπερύψωσή του, που εμφανίζεται ακόμη πάνω από την κορνίζα της επίστεψης της όψης σαν ένα είδος αττικόν.

Το συγκρότημα έπαθε σοβαρές ζημιές στον πόλεμο από τις εμπρηστικές βόμβες, καταστράφηκαν όμως, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, μόνο οι ξύλινες κατασκευές και οι στέγες, ενώ κατά τα άλλα –εξωτερικά και εσωτερικά– σωζόταν σε καλή κατάσταση. Στα μέσα της δεκαετίας του 1960, μετά την κήρυξή του ως διατηρητέου μνημείου και αφού είχε κατεδαφιστεί ο τελευταίος όροφος

21. "Panoramic view of Corfu, drawn from nature by Major Mc. Niven, engraved by Robert Havell", London 1836. Το κτήριο εμφανίζεται, όπως πρώτος παρατήρησε ο Π. Καλλιγιάς, με την αρχική μορφή της στέγης σε σχήμα σταυρού και με αετωματική απόληξη στη πρόσοψη (Καλλιγιάς Π., «Μνημεία της Νεώτερης Κέρκυρας. Η κατοικία του Λατίνου Αρχιεπισκόπου», ό.π., σ. 161).

22. Ο Ταγματάρχης John Davenport Shakespear υπηρετούσε στην Κέρκυρα, μεταξύ 1856-1860. Το 1858 αγόρασε τη φωτογραφική μηχανή του ζωγράφου Edward Lear, με την οποία τράβηξε μια σειρά από φωτογραφίες, που αποτελούν ντοκουμέντα της εποχής και αντίγραφα τους σήμερα εκτίθενται στο ανάκτορο του Μον Ρεπό.

για λόγους επικινδυνότητας, αγοράστηκε από την Τράπεζα Ελλάδος, που μεταξύ 1975-80 περίπου επισκεύασε το κυρίως μέγαρο για να στεγάσει τις υπηρεσίες της, κατεδαφίζοντας δυστυχώς πλήρως το εσωτερικό του και αλλοιώνοντάς το και εξωτερικά σε σημαντικό βαθμό. Το δεύτερο κτήριο πάντως παραμένει ερειπωμένο και εγκαταλελειμμένο μέχρι σήμερα (επί 70 χρόνια). Ίσως με την ευκαιρία της δημοσίευσης της παρούσας μελέτης να ευαισθητοποιηθεί η κεντρική διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος να το αποκαταστήσει και να το αναδείξει όπως του αρμόζει.

Πρόταση επέκτασης

Ολοκληρώνουμε την παρούσα μελέτη με μια σύντομη παρουσίαση της πρότασης επέκτασης του συγκροτήματος κατά την περίοδο της αγγλοκρατίας. Το 1835 ο τότε ύπαρχος Dondi πρότεινε την κατασκευή ενός νέου κτηρίου φυλακών για στέγαση 230 κρατουμένων προς τη δυτική πλευρά του συγκροτήματος, μετά από κατεδάφιση των ιδιωτικών κατοικιών που υπήρχαν εκεί. Τα σχέδια ανατέθηκαν στον μηχανικό του Δήμου Pietro Saddier, που έκανε δύο σχεδόν όμοιες προτάσεις με μικρή διαφορά ως προς το μήκος.²³ Από την πρώτη πρόταση, που είναι πιο αναλυτική (περιλαμβάνει τομή), φαίνεται ότι το κτήριο αναπτύσσεται σε τρεις ορόφους με κατοικήσιμη υποστέγη. Οι θάλαμοι των κρατουμένων διατάσσονται γύρω από μια κεντρική εσωτερική αυλή με περιμετρικές στοές και φωτίζονται από αυτήν. Η είσοδος στο κτήριο γίνεται από την δυτική πλευρά, που βρίσκεται στον άξονα της πλάγιας πύλης του παλιού συγκροτήματος, με την οποία επικοινωνεί με διάδρομο. Σύμφωνα με τα συνοδευτικά κείμενα οι κρατούμενοι με τα βαρύτερα αδικήματα έμεναν στο ισόγειο, ενώ στους ορόφους αυτοί που είχαν ελαφρότερες ποινές.

Η πραγματοποίηση της πρότασης αυτής, ευτυχώς για την πόλη, δεν προχώρησε τελικά λόγω του ότι αποφασίστηκε και προωθήθηκε πολύ σύντομα η κατασκευή πολιτικών φυλακών στο λόφο του Σωτήρος. Η πρόταση για την κατασκευή των φυλακών στη νέα θέση φαίνεται σε σχέδιο της πόλης του 1838,²⁴ ενώ σε σχέδιο του 1858 φαίνεται ότι το έργο είχε ολοκληρωθεί.²⁵

23. Ιόνιο Κράτος, 5ο Κοινοβούλιο, Φ25/4632, σχέδια 10-13 (1835).

24. PRO, 55/914 MFQ/319 (Βλ. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη Α., «Στοιχεία του Public Record Office για την αρχιτεκτονική της Κέρκυρας», ό.π., σ. 393).

25. PRO, WO 78/1610 (Βλ. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη Α., «Στοιχεία του Public Record Office για την αρχιτεκτονική της Κέρκυρας», ό.π. σ. 417).

Περίληψη / Summary

Στην μελέτη αυτή δίνονται πληροφορίες για το συγκρότημα της κατοικίας του λατίνου αρχιεπισκόπου και του προσαρτήματός της, ενός σπουδαιότατου αστικού συνόλου της πόλης της Κέρκυρας της περιόδου της βενετοκρατίας, το οποίο παρουσιάζεται εδώ με την πλήρη μορφή του για πρώτη φορά (και πριν τις αλλοιώσεις που υπέστη στα μέσα του 20ού αιώνα). Επίσης γίνεται αναφορά στην (μη πραγματοποιηθείσα) πρόταση επέκτασης του συγκροτήματος επί αγγλοκρατίας, όταν είχε χρήση δικαστηρίου και φυλακών, με την κατασκευή ενός νέου κτηρίου (από στοιχεία –σχέδια και έγγραφα– που φυλάσσονται στο Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας).

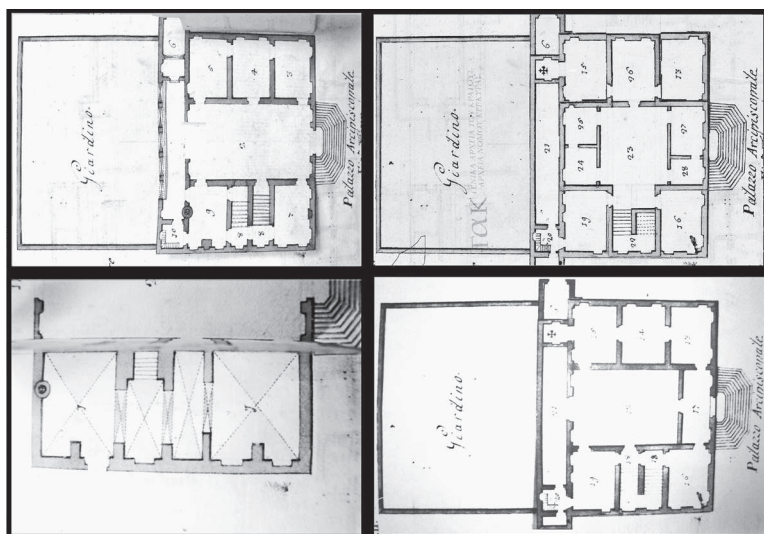
The present study gives information about the latin Archbishop's palazzo, a town mansion complex, including the main residential building and an auxiliary one located at the back of the courtyard of the property. It is a fine composition of considerable interest, built during the period of venetian rule in the town of Corfu. A description of the phases of the whole complex, during the venetian and english occupation (and before the last modifications it underwent in the middle of 20th century) is presented here for the first time. In addition, a second part of the study is devoted to the (not realized) proposal of its extension, during the english occupation, when it was used as court and prison, with the construction of a new building for prisoners (from documents and drawings kept at the State Archives of the town of Corfu).

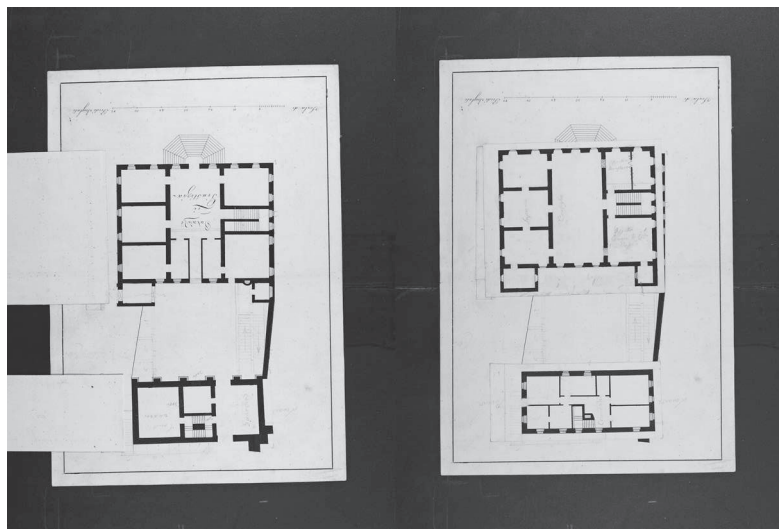
Εικ. 1. Κέρκυρα. Μέγαρο λατίνου αρχιεπισκόπου. Άποψη κυρίως μεγάρου και αεροφωτογραφία συγκροτήματος και γύρω περιοχής μετά τους βομβαρδισμούς του 1943.

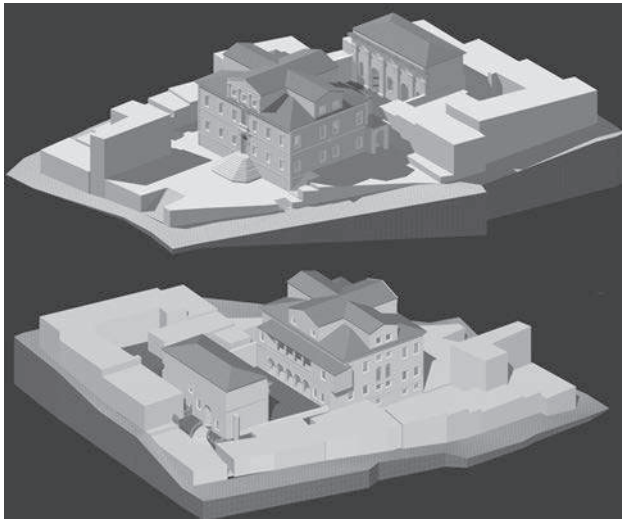
Εικ. 2. Κέρκυρα. Συγκρότημα μεγάρου λατίνου αρχιεπισκόπου. Άποψη δεύτερου κτιρίου (περί το 1975-80) και λεπτομέρεια ανοιγμάτων.

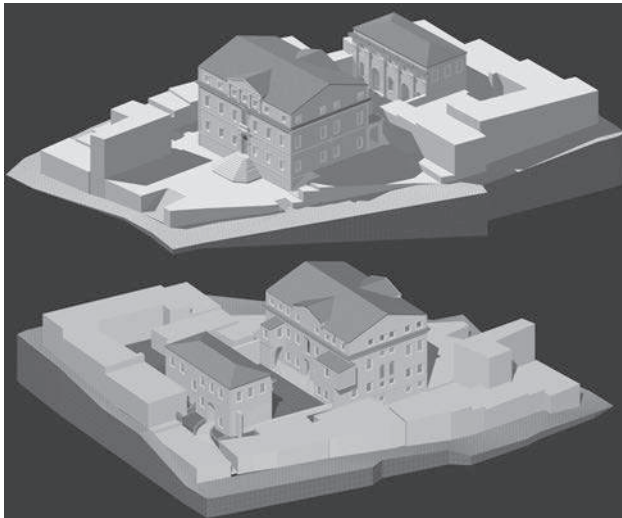
Εικ. 3. Κέρκυρα. Σχέδια κατόψεων (υπογείου, ισογείου, α' και β' ορόφων) κυρίως μεγάρου λατίνου αρχιεπισκόπου επί βενετοκρατίας (πηγή Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας).

Εικ. 4. Κέρκυρα. Σχέδια κατόψεων ισογείου και ορόφου συγκροτήματος μεγάρου λατίνου αρχιεπισκόπου επί αγγλοκρατίας (1835) (πηγή Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας).

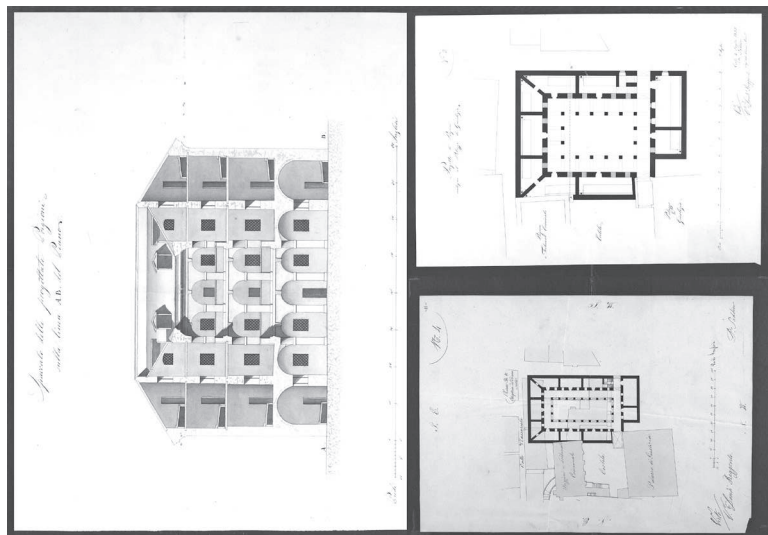
Εικ. 5. Κέρκυρα. Το συγκρότημα του μεγάρου του λατίνου αρχιεπισκόπου επί βενετοκρατίας (μετά τα μέσα του 18ου αιώνα) (απόψεις από ΒΔ και ΝΑ, αναπαράσταση, αξονομετρικό σχέδιο Στ. Μπιρμπίλη).

Εικ. 6. Το συγκρότημα του μεγάρου του λατίνου αρχιεπισκόπου επί αγγλοκρατίας μετά την ανύψωση της υποστέγης (περίοδος κατασκευής μεταξύ 1836-1860) (αναπαράσταση, σχέδιο Στ. Μπιρμπίλη).

Εικ. 7. Κέρκυρα. Μέγαρο λατίνου αρχιεπισκόπου. Όψεις μεγάρου και δεύτερου κτιρίου επί βενετοκρατίας (αναπαράσταση, σχέδια Στ. Μπιρμπίλη).

Εικ. 8. Κέρκυρα. Μέγαρο λατίνου αρχιεπισκόπου. Πρόταση επέκτασης συγκροτήματος επί αγγλοκρατίας (1835) με νέο κτίριο φυλακών (πηγή Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας).

Ο ΝΕΟΚΛΑΣΙΚΟΣ ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΜΑΡΙΝΑΣ ΣΤΗΝ ΟΜΩΝΥΜΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Διονύσης Α. Ζήβας

Όπως είναι γνωστό, ο νεοκλασικισμός έφθασε στη νέα Ελλάδα λίγο πριν από τα μέσα του 19ου αι. διαμέσου των ευρωπαϊών αρχιτεκτόνων –Γερμανών και Δανών κυρίως– ή και Ελλήνων που είχαν σπουδάσει στις τότε υπάρχουσες αρχιτεκτονικές σχολές της Ευρώπης και έγινε ασμένως δεκτός από το νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Κι αυτό γιατί οι μορφές που χρησιμοποιεί ο νέος ρυθμός και το πνεύμα που εκφράζει προέρχονται από την αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική και για το νέο κράτος μπορούσαν να υποστηρίξουν τη σχέση της αρχαίας με τη νέα Ελλάδα, να αποδείξουν με άλλα λόγια τη συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού και να εμφανίσουν το νεοσύστατο κράτος και τους πολίτες του ως κληρονόμους και εκφραστές της αρχαίας ελληνικής δόξας.

Αυτό άλλωστε αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι ο νεοκλασικισμός επέζησε στην Ελλάδα ακόμη και μέχρι τα τέλη του 19ου αι., αν όχι και τις αρχές του 20ού, με τις διάφορες εκλεκτικιστικές παραλλαγές του, όταν στην υπόλοιπη Ευρώπη είχε προ πολλού ξεχαστεί. Κι ακόμη, να δικαιολογήσει το γεγονός ότι ο νεοκλασικισμός δεν περιορίστηκε μόνο στα επίσημα δημόσια κτήρια, όπως έγινε στην Ευρώπη –ανάκτορα, δημαρχεία, μουσεία– αλλά έφθασε μέχρι την αρχιτεκτονική της αστικής και της λαϊκής κατοικίας και απλώθηκε σε όλη τη νέα Ελλάδα.

Πριν ωστόσο συμβούν όλα αυτά, ο νεοκλασικισμός είχε εμφανισθεί, ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. στα ελληνικά Επτάνησα, όταν αυτά κατελήφθησαν από τους Άγγλους, το 1814, και υπήχθησαν, ως ανεξάρτητο κράτος, με την επωνυμία «Δημοκρατία των Επτά Ηνωμένων Νήσων», υπό την «προστασία» της Αυτού Μεγαλειότητος.¹

Φορείς του νέου ρυθμού οι άγγλοι αρχιτέκτονες και στρατιωτικοί μηχανικοί,² αλλά και επτανήσιοι αρχιτέκτονες που είχαν σπουδάσει στη Βενετία και τη Ρώμη και μετέφεραν στα νησιά τον νέο ρυθμό.

Φυσικά, για τα Επτάνησα ο νέος ρυθμός ήλθε ως η φυσική συνέπεια της δι-

1. Βλ. Α.Χ. Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήνα 1955, σ. 221 κ.ε.

2. Βλ. Ι. Δημακόπουλος, *Ο George Whitmore στην Κέρκυρα*, Υπ. Πολιτισμού, Αθήνα 1994.

αφορετικής, σε σχέση με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, ιστορικής πορείας, που τα νησιά ακολούθησαν κατά τα μεσαιωνικά και νεότερα χρόνια, όταν αποσπάστηκαν από τη βυζαντινή αυτοκρατορία ήδη από τον 12ο αι. και, κυρίως, όταν από τα τέλη του 15ου αι. αποτέλεσαν βενετικές κτήσεις.

Μεταξύ των επτανησίων αρχιτεκτόνων που δραστηριοποιήθηκαν τον 19ο αι. στα νησιά, αναφέρουμε τον Κερκυραίο Ιωάννη Χρόνη που σχεδίασε πλήθος δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων στην Κέρκυρα³ και τον Ζακύνθιο Φίλιππο Χαρτά⁴, έργα του οποίου γνωρίζουμε πως είναι το κωδωνοστάσιο του ναού του Αγ. Διονυσίου και το κτήριο της Λέσχης των Φιλελευθέρων, το γνωστό στη Ζάκυνθο Ρωμιάνικο Καζίνο, που ανακατασκευάστηκαν και τα δύο μετά την καταστροφή τους από τους σεισμούς του 1953 και υπάρχουν σήμερα στη νέα, μετασεισμική πόλη της Ζακύνθου.

Δυστυχώς, όπως είναι γνωστό, τα Αρχεία της πόλης της Ζακύνθου κάηκαν από την πυρκαγιά που ακολούθησε τους σεισμούς του 1953 και έτσι δεν μπορούμε να έχουμε περισσότερα στοιχεία για την όλη δραστηριότητα του Χαρτά, που δεν μπορεί ασφαλώς να περιορίζεται στα δύο αυτά κτήρια και μόνο.

Γι' αυτό και είναι πολύτιμες ορισμένες πληροφορίες που αναφέρονται σε σωζόμενο Κώδικα του Ι.Ν. της Αγίας Μαρίνας, στην ομώνυμη Κοινότητα της Ζακύνθου, γνωστής και με το παλαιότερο όνομα Φαγιάς.⁵ Αναφέρεται συγκεκριμένα ότι στις 8 Μαΐου του 1838, «εδόσαμε του Κυρίου Φιλίππου Χαρτά αρχιτέκτονος όπου ήλθε όξω δια να ιδή δια την φάμπρικα όπου μέλη να γενή εις το μεσιανό ορδίνι της εκκλησίας του εδόσαμε τάλαρα κολονάτα δια ... εις έξοδον φαγητού του αυτού Χαρτά εδόσαμε φαρδίνια εκατόν πενήντα έξι...»

Ακολουθούν, στην ίδια σελίδα του Κώδικα, δύο ακόμη αναφορές. Στην πρώτη με ημερομηνία 12 Ιουλ. 1838 αναφέρεται ότι «κατά την άδεια όπου ελάβαμε από το ... δια να φθιάσομεν το μεσιανό ορδίνι της εκκλησίας κατά το δισέ-νιο όπου μας επρόβαλλε ο Νικόλαος Φεραδούρος του Δημητρίου, μάστορας κτίστης και το οποίο επαορισιάσαμε εις το άνοθεν ... του εδόσαμε δια το αυτό δισέ-νιο τάλλαρα κολονάτα τέσερα ως η Νότα Νο 19...».

Στη δεύτερη, με ημερομηνία 13 Ιουλίου, δηλαδή την επομένη, αναφέρεται ότι «δια να λάβομεν την άδιαν δια να φθιάσομεν το μεσιανό ορδίνι της εκκλησίας εδόσαμε εις Χαρτά ... ις τον ... όπου μας το έφθιασε φαρδίνια εκατόν τέσερα».

3. Ιωάννης Χρόνης, εκδ. ΤΕΕ, Τμήμα Κέρκυρας, Κείμενα Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, Κέρκυρα 1997, Χορηγός Ιονική Τράπεζα.

4. Φίλιππος Χαρτάς, εις Λεωνίδα Χ. Ζώη, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Α' Ιστορικών-Βιογραφικών, Αθήναι, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1963, σ. 700.

5. Κώδικας του Ι.Ν. Αγ. Μαρίνας, 1837, σ. 7. Ο Κώδικας σώζεται στο Αρχείο του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, δωρεά των κληρονόμων Γιάννη Χρυσικόπουλου.

Από τις δύο αυτές αναφορές προκύπτουν, όπως πιστεύω, ορισμένα ενδιαφέροντα συμπεράσματα αλλά και κάποια ερωτηματικά.

Προκύπτει, πρώτον, ότι ο Χαρτάς επισκέπτεται το εργοτάξιο και παρακολουθεί την πρόοδο των εργασιών, αμειβόμενος κάθε φορά γι' αυτό. Είναι άραγε ο αρχιτέκτων του ναού ή μήπως εκπροσωπεί κάποια δημόσια Αρχή και ελέγχει την τήρηση του σχεδίου, που έχει προηγουμένως εγκριθεί και για το οποίο έχει εκδοθεί σχετική άδεια;⁶

Το επόμενο ερώτημα αφορά τον «μάστορα κτίστη» Νικόλαο Φεραδούρο, ο οποίος παρουσιάζει στους επιτρόπους του ναού το «δισένιο» για την κατασκευή του μεσαίου κλίτους του ναού –«μεσινό ορθόνι»–, πράγμα που αν συνδυασθεί με την αναγραφή του ονόματός του στο αέτωμα της νότιας όψης του ναού μαζί με τη χρονολογία 1874 και τον τόπο καταγωγής του –«Φεραδούρος Μαχαιράδο»– μας οδηγεί στο πιθανότατο συμπέρασμα να είναι αυτός ο αρχιτέκτονας του ναού και παρότι χαρακτηρίζεται ως «μάστορας κτίστης», μπορεί και να σχεδιάζει και, μάλιστα, ιδιαίτερης τόλμης και πρωτοτυπίας κτήρια όπως ο ναός της Αγίας Μαρίνας.

Ο ναός είναι κτισμένος στο βορειο-δυτικό τμήμα του χωριού, στους πρόποδες του βουνού του Λαλώτη, μέσα σε ένα μεγάλων διαστάσεων περιτειχισμένο ελεύθερο χώρο, στον οποίο υπάρχουν τρία ακόμη κτίσματα. Το ιδιότυπο πυργοειδές κωδωνοστάσιο, το παλαιό Δημοτικό Σχολείο⁷ της κοινότητας και το μικρό λιθόδμητο κτήριο του μουρλοκομείου.⁸ (εικ. 1)

Ο σημερινός ναός βρίσκεται στη θέση παλαιότερου μικρότερου ναού, που κατεδαφίστηκε προκειμένου να κτισθεί στη θέση του ο σημερινός.

Ο σημερινός ναός θεμελιώθηκε το 1855. Η χρονολογία είναι χαραγμένη στη βάση ενός από τους οκτώ κίονες που βρίσκονται στο εσωτερικό του ναού, και αποπερατώθηκε το 1874. Η δεύτερη αυτή χρονολογία είναι χαραγμένη στο αέτωμα της μεσημβρινής όψης του ναού. Συμπεραίνουμε συνεπώς ότι η κατασκευή του ναού διήρκεσε δεκαεννέα χρόνια.

Ο ναός αποτελείται από ένα βασικό τετραγωνικής κάτοψης κτίσμα, εξωτερικών διαστάσεων 15.00 x 15.00 μ., που υποδιαιρείται εσωτερικά σε τρία κλίτη

6. Ας μην ξεχνούμε πως ο Χαρτάς, σύμφωνα με τον Ζώη (βλ. υποσημ. 3) ήταν διορισμένος Δημόσιος Αρχιτέκτων.

7. Το Σχολείο λειτουργούσε μέχρι το 1953. Σήμερα στεγάζει ένα χώρο υποδοχής και εκθέσεων-εκδηλώσεων.

8. Πρόκειται για τον χώρο στον οποίο τοποθετούσαν τους δαιμονισμένους που έφεραν οι συγγενείς τους στην Αγία Μαρίνα για να τους θεραπεύσει. Σώζεται, στο εσωτερικό του κτίσματος, η σιδερένια αλυσίδα με την οποία τους έδεναν από τα πόδια για να μην μπορούν να δραπετεύσουν.

που καθορίζονται από τέσσερα ζεύγη κίωνων ιωνικού ρυθμού και παίρνει έτσι τη μορφή τρίκλιτης βασιλικής. (εικ. 2)

Στη νοητή επέκταση του κύριου κεντρικού κλίτους προστίθενται δύο μικρότερα, επίσης τετραγωνικής κάτοψης, κτίσματα που προσαρτώνται στην ανατολική και τη δυτική πλευρά του βασικού τετραγώνου, στα οποία εντάσσονται, αντιστοίχως, οι χώροι του ιερού και του γυναικωνίτη.

Ο ναός δίνει, έτσι, εξωτερικά μια πρώτη εντύπωση ενός πεπλατυσμένου ελεύθερου σταυρού, εντύπωση όμως που αναιρείται όταν ο επισκέπτης αντικρίσει την εσωτερική διάρθρωση του χώρου.

Σημειώνεται ακόμη εδώ ότι οι κύριες είσοδοι του ναού βρίσκονται στη βόρεια και τη νότια όψη του ναού, ενώ στη δυτική υπάρχει και δευτερεύουσα είσοδος, η γνωστή στα Επτάνησα («γυναικεία») είσοδος, αφού διαμέσου αυτής οδηγούνται οι γυναίκες στον γυναικωνίτη.

Τόσο εξωτερικά (εικ. 3) όσο και εσωτερικά, ο ναός ακολουθεί τη ρυθμολογία της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής που επικρατούσε εκείνη την εποχή στον ελληνικό χώρο. Οι κίονες είναι μονολιθικοί ύψους 5,50 μ., αράβδωτοι και φέρουν ιωνικά κιονόκρανα και αντίστοιχες βάσεις. Τα επιστύλιά τους είναι ευθύγραμμα και τα κυμάτια φέρουν τον γραπτό διάκοσμο των ιωνικών κυματίων.

Οι οκτώ κίονες που ορίζουν τα τρία κλίτη είναι άξιοι ιδιαίτερης προσοχής. Είναι ολόσωμοι μονολιθικοί και έχουν εξορυχτεί από υπόλευκο πέτρωμα της περιοχής Κουτούφαρη, που βρίσκεται στα βόρεια του χωριού, έχουν λαξευτεί επιτόπου και έχουν μεταφερθεί με κατρακύλια μέσα από μια δύσβατη περιοχή. Κατά τη μεταφορά τους έσπασε ο ένας κίονας σε δύο κομμάτια, που συναρμολογήθηκαν ωστόσο κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο και δύσκολα σήμερα μπορεί να αναγνωρισθεί το σημείο της τομής.

Εσωτερικά ο ναός ακολουθεί τη γνωστή διάρθρωση του ορθόδοξου επτανησιακού ναού. Με το ιερό στην ανατολή, που διαχωρίζεται από τον κυρίως ναό με το ξυλόγλυπτο τέμπλο (εικ. 5) –που προέρχεται από τον κατεδαφισμένο προηγούμενο ναό–, τον κυρίως ναό και τον γυναικωνίτη, στο δυτικό τμήμα, που διαχωρίζεται από τον κυρίως ναό από το ιδιάζον ξύλινο διάτρητο πλέγμα (εικ. 6) που εμποδίζει τη θέα προς τον γυναικωνίτη, ενώ επιτρέπει στις γυναίκες να παρακολουθούν την τέλεση της θείας λειτουργίας.⁹

Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι η όλη εσωτερική οργάνωση του χώρου –τέμπλο, στασίδια, παγκάρια, άμβωνας, δεσποτικός θρόνος–, όσο και η πλούσια εικονογράφηση, ακολουθούν τα πρότυπα των ναών της Ζακύνθου και

9. Για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Ζακύνθου, βλ. Δ.Α. Ζήβας, *Η Αρχιτεκτονική της Ζακύνθου*, εκδ. ΤΕΕ, Αθήνα 1970.

κατορθώνουν να συντεθούν σε ένα υψηλής αισθητικής σύνολο με τα στοιχεία του επείσακτου νεοκλασικού ρυθμού, οδηγώντας σε ένα μοναδικό και πρωτότυπο τελικό αποτέλεσμα.

Ο ναός της Αγίας Μαρίνας δεν ακολουθεί τον τύπο της μονόκλιτης δρομικής βασιλικής που επικρατεί στη Ζάκυνθο –και στα Επτάνησα γενικότερα– ούτε τις ελάχιστες τρίκλιτες βασιλικές που επιζούν στο νησί. Είναι αποτέλεσμα μιας ιδιαίτερα τολμηρής συνθετικής πρότασης που καθιστά, όπως πιστεύω, τον ναό ένα εντελώς ξεχωριστό και άξιο ιδιαίτερης εκτίμησης παράδειγμα νεοκλασικού κτιρίου, και όχι μόνο για τη Ζάκυνθο.

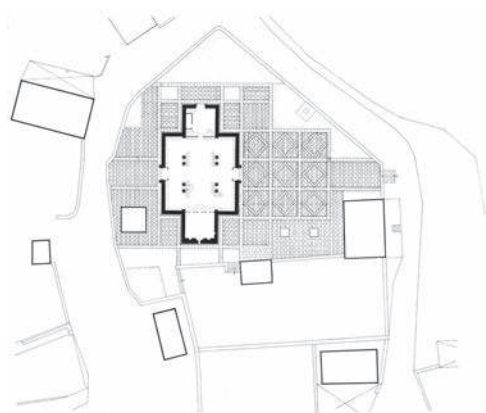
Παραμένει βέβαια το ερώτημα σχετικά με την πατρότητα του εγχειρήματος. Είναι ο Χαρτάς ο υπεύθυνος του τολμήματος ή ο Φεραδούρος; Ας ελπίσουμε πως κάποια στιγμή, κάποια νέα στοιχεία θα μας επιτρέψουν μια τεκμηριωμένη απάντηση.

Περίληψη / Summary

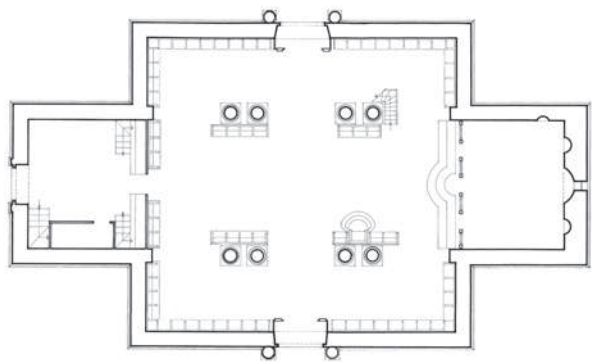
Ο νεοκλασικός ιερός ναός της Αγίας Μαρίνας στην ομώνυμη κοινότητα της Ζακύνθου, αποτελεί ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον και μοναδικό παράδειγμα ορθόδοξου ναού που ακολουθεί εξωτερικά και εσωτερικά τη νεοκλασική ρυθμολογία ενώ στο εσωτερικό χρησιμοποιούνται όλα τα γνωστά από την ιστορική αρχιτεκτονική της Ζακύνθου στοιχεία, όπως το τέμπλο, ο γυναικωνίτης, τα στασίδια και οι αγιογραφίες που χρησιμοποιούνται και σε όλες τις άλλες εκκλησίες του νησιού και παραπέμπουν στην τοπική εκκλησιαστική αρχιτεκτονική και τέχνη. Επιπλέον, ενώ εξωτερικά ο ναός δίνει την εντύπωση ενός κτηρίου με κάτοψη σταυρού, εσωτερικά διαμορφώνεται ως μία τρίκλιτη βασιλική. Από τα τηρούμενα στα αρχεία του ναού στοιχεία, προκύπτει ότι στην κατασκευή του ναού παίρνουν μέρος ο Αρχιτέκτων Φίλιππος Χαρτάς και ο αρχιμάστορας Νικόλαος Φεραδούρος –ζακυνθινοί και οι δύο– χωρίς να είναι απολύτως σαφής ο ρόλος του καθενός από τους δύο. Ο ναός έχει κατασκευασθεί γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα. Από τις σωζόμενες επιγραφές και άλλες πληροφορίες προκύπτει ότι η κατασκευή του διήρκεσε περίπου είκοσι χρόνια.

The neoclassical church of Agia Marina in the homonymous community of Zakynthos is a very interesting and unique example of an orthodox church, which externally and internally follows the neoclassical rhythm, when, at the same time, in the inside all elements known from the historical architecture of Zakynthos are used, such as the temple, the loft, the pews and the icons which are also found in all other churches of the island and reflect the local ecclesiastical architecture and art. Furthermore, while from the outside the church gives the impression of a building with a cross plan, internally it is configured as a three-aisled basilica. From the records kept in the temple one can figure that the architect Philippos Hartas and the master craftsman Nikolaos Feradourous –both from the island of Zakynthos– took part at the construction of the temple but the role of each of them is not entirely clear.

The temple was built in the mid 19th century. From the remaining inscriptions, as well as from other information, it can be plausibly claimed that the construction of the church lasted about twenty years.

Εικ. 1. Γενικό τοπογραφικό.

Εικ. 2. Η κάτοψη.

Εικ. 3. Η μεσημβρινή όψη του ναού.

Εικ. 4. Οι δίδυμοι κίονες.

Εικ. 5. Το τέμπλο.

Εικ. 6. Ο γυναικωνίτης.

Εικ. 7. Ο ανεμοφράκτης.

ΟΙ ΚΡΗΝΕΣ ΤΗΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Μαρία Σιδηροκαστρίτη-Κοντονή

«...ποια πηγή τάχα σε γεννά,
χαριτωμένη βρύση...»

«Ο Πόρφυρας» - Διον. Σολωμού

Είναι γνωστό σε όλους ότι η ζωή στον πλανήτη ξεκίνησε από το νερό. Όλοι οι πολιτισμοί ανεπτύχθησαν δίπλα σε πηγές γλυκού νερού, είτε ήταν ποταμοί, είτε ήταν λίμνες, είτε απλά έβγαине από τα βάθη της γης.

Η Ζάκυνθος στερείται ποταμών και λιμνών, το πόσιμο νερό προερχόταν από διάφορες πηγές, που ήταν κατανεμημένες σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές, από πηγάδια αναβρυτικά η μη και από στέρνες όπου συγκεντρωνόταν το νερό της βροχής.

Η ανακοίνωσή αυτή αφορά μόνο τις κρήνες που δεν έχουν υποστεί αρχιτεκτονικές επεμβάσεις κατά τον 20ό και 21ο αιώνα. Οι κρήνες αυτές εξακολουθούν να είναι άγνωστες μέχρι σήμερα, με μόνη ίσως εξαίρεση την βενετσιάνικη βρύση στο Κρυονέρι (βόρεια της πόλης της Ζακύνθου).

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε, είναι:

- Η επί τόπου έρευνα (in-situ).
- Οι προφορικές μαρτυρίες κατοίκων.
- Η βιβλιογραφική έρευνα.

Οι πηγές-κρήνες της Ζακύνθου υπήρχαν και στην αρχαιότητα, δεν έχουν όμως βρεθεί κατάλοιπα τους. Τα πρώτα ίχνη που κατεγράφησαν, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες αρχαιολόγων, είναι κάποια ρωμαϊκά, που βρίσκονται στο δίκτυο πηγών του Σκοπού.

Μετά από βιβλιογραφική έρευνα δεν έχουν μέχρι σήμερα βρεθεί στοιχεία για την κλασική, ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο, από ό,τι γνωρίζω.

Πολλοί περιηγητές έχουν σχεδιάσει τοπία της υπαίθρου, απεικονίζοντας σε πρώτο πλάνο κρήνες, όπως ο C. Studer, 1764, ο Crane, 1850, ο J.Me Gahey, 1830, και άλλοι.¹

Η πρώτη σοβαρή έρευνα για την εξεύρεση και μεταφορά πόσιμου νερού στην πόλη της Ζακύνθου, αποτυπώνεται στην *Εφημερίδα του Ενωμένου Κρά-*

1. Τ. Κούμανης, *Λεύκωμα συλλογής Τάση Κούμανη*, Αθήνα 2006, σ. 85, 89, 91, 93.

τους των *Ιονικών Νήσων*, αρ. φ. 16 της 4ης Απρ. 1831. Στη σελίδα 5 διαβάζουμε για το οξύ πρόβλημα της ύδρευσης της πόλης της Ζακύνθου και την απόφαση της κυβέρνησης να ενώσει διάφορες πηγές του Σκοπού και να μεταφέρει την συνάθροιση αυτών των υδάτων στην πόλη. Για το σκοπό αυτό κατασκευάστηκε ένα υδραγωγείο, αποτελούμενο από υδατογέφυρα (η γνωστή «καμάρα του Βουρδέρη»), κτιστούς αγωγούς και μαντεμένιους σωλήνες, που οδηγούσαν το νερό σε δύο δεξαμενές εντός της πόλης και σε 14 μεγάλες κρήνες, μία σε κάθε συνοικία, όπως πληροφορούμαστε από την έκθεση του Ιωάννη Τριχά, που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ελπίς* αρ. φ. 1399 του 1902.

Οι πηγές-κρήνες που υπάρχουν σήμερα, εκτείνονται στις παρακάτω γεωγραφικές περιοχές:

- A. Περιοχή πόλης-Μπόχαλης-Ακρωτηρίου.
- B. Περιοχή Σκοπού.
- Γ. Περιοχή Τραγάκι-Κυψέλης-Γερακαρίων.
- Δ. Περιοχή Ρίζας, από το Κερί μέχρι το Καταστάρι.

Κάποιες είναι δημόσιες, κάποιες εκκλησιαστικές και κάποιες ιδιωτικές. Όλες είναι χτισμένες με λαξευτούς και αργούς λίθους ντόπιας προέλευσης που συνδέονται με κονίαμα. Σε κάποιες έχουν χρησιμοποιηθεί και οπτόπλινθοι, κυρίως στα θολωτά μέρη. Ορισμένες φέρουν επιγραφές, γλυπτό διάκοσμο και κρουνοί, ενώ άλλες όχι. Όλες οι κρήνες διέθεταν δεξαμενή αποθήκευσης του νερού που ήταν απαραίτητη διότι το νερό συγκεντρωνόταν σταδιακά (υδρομάστευση).

Μπορούν να καταταγούν, ως προς τη μορφή και τη λειτουργικότητά τους, στους παρακάτω αρχιτεκτονικούς τύπους:

Τύπος A: Οικίσκος ορθογωνικής κάτοψης, με επίπεδη εξωτερικά κάλυψη και σε επαφή με κτιστή θολωτή δεξαμενή.

Τύπος B: Οικίσκος ορθογωνικής κάτοψης με επίπεδη ή ημικυλινδρικού θόλου εξωτερικά κάλυψη, με δεξαμενή στο εσωτερικό του.

Τύπος Γ: Επιτοίχιες. Η κατασκευή της δεξαμενής είναι υπόγεια και σε απόσταση από την πρόσοψή της κρήνης.

Ακολουθεί περιγραφή των κρηνών ανά περιοχή.

A. Περιοχή πόλης-Μπόχαλης-Ακρωτηρίου.

Έχουν καταγραφεί οκτώ κρήνες: Η Βενετσιάνικη, του Κολαίτη, του Αγίου Σπυρίδωνα, η Βρύση του Λούντζη, η Βρύση του Κουμπαρούτα, η Βρύση του Φάφλα, η Παλιά Βρύση, και της Κάναλης.

A.1 Βενετσιάνικη Βρύση στο Κρουονέρι (Εικ. 1).

Πρόκειται για κτίσμα ορθογωνικής κάτοψης, διαστάσεων $3,90 \times 3,45$ μέτρων και ύψους 4,00 μέτρων, είναι δημόσια, ανήκει στον τύπο Α. Σε επαφή με το δυτικό τοίχο του οικίσκου, υπάρχει επιμήκης θολωτή δεξαμενή στην οποία συγκεντρωνόταν το νερό από δίκτυο σιράγγων, που υπήρχε κάτω από τον Κόκκινο Βράχο. Σήμερα είναι ορατή η έξοδος του δικτύου στο πρανές του βράχου. Το δίκτυο σταμάτησε να λειτουργεί μετά το 1960 και η κρήνη που τροφοδοτούσε για αιώνες με νερό την παρακείμενη πόλη και τα παραπλέοντα καράβια έχει πλέον στερέψει.

Στον ανατολικό τοίχο της, σώζεται εντοιχισμένη αναμνηστική πλάκα που φέρει επιγραφή τιμητική του ανακαινιστή της κρήνης, του βενετού αξιωματούχου Antonius Raynario του οίκου Renier, το οικόσημό του και τη χρονολογία στα λατινικά 1736.² Την επιγραφή αυτή κατέγραψε ο Daniel Quinn στο έργο του «Των τελευταίων αιώνων επιγραφάι Ζακυνθιακάι» και περιέγραψε επίσης ο Λουδοβίκος Σαλβατόρ στο έργο του «Zante», 1904. Η υδρολεκάνη που υπάρχει σήμερα στην πρόσοψη του οικίσκου είναι κατασκευασμένη σε μεταγενέστερο χρόνο, ενώ οι τρεις κρουνοί σε σχήμα λεοντοκεφαλών, ημικατεστραμμένοι σήμερα, πρέπει να ανήκουν στη φάση της ανακαίνισης.

A2. Η βρύση του Κολαϊτή (Εικ. 2).

Σε μικρή απόσταση από την Βενετσιάνικη Βρύση στην περιοχή του Κρουονερίου, κάτω από την Αγία Παρασκευή του Κλαψή, ευρίσκεται η ιδιωτική κρήνη τύπου Γ, που φέρει την επιγραφή:

MCCIII

RENOVATA

MDCCLX

1203

ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΘΗΚΕ

1760

Διατηρείται σε άριστη κατάσταση. Αποτελείται από δύο τμήματα: την πρόσοψή της, διαμορφωμένη με μπαρόκ μορφολογικά στοιχεία και σε μικρή απόσταση, την υπόγεια δεξαμενή, στο εσωτερικό της οποίας υπάρχει λίθινο κλιμακοστάσιο.

2. «Επιγραφάι» από το εργαστήριο Τεκμηρίωσης Πολιτιστικής και Ιστορικής κληρονομιάς του τμήματος Αρχαιονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου. 118. Ζάκυνθος, Βενετική βρύση στο Κρουονέρι.

A3. Η βρύση του Αγίου Σπυρίδωνα της Κιμηνιάς ή του Ντανούφρη (Εικ. 3).

Ευρίσκεται στην οδό Φιλικών, και η πρόσοψή της διαμορφώνεται στο κατώτερο τμήμα του αναλημματικού τοίχου της εκκλησίας, είναι δημόσια, ανήκει στον τύπο Γ. Η μορφή της είναι σχετικά απλή: στον τοίχο διαμορφώνεται τοξωτή εσοχή που περιβάλλεται από λίθινο πλαίσιο και στο κάτω μέρος η έξοδος του νερού πλασιώνεται από κυκλικό δίσκο που φέρει αυλακώσεις εσωτερικά και χύνεται σε μικρή γούρνα. Η δεξαμενή συγκέντρωσης του νερού είναι υπόγεια, κάτω από τον προαύλιο χώρο της εκκλησίας.

Ο Νικόλαος Βουτσινάς σε σχετική εργασία του μελέτησε τα κατάστιχα της εκκλησίας του αγίου Σπυρίδωνα και διαβάζοντας τα έξοδα υποθέτει ότι η κρήνη είναι πιθανό να κατασκευάστηκε γύρω στο 1828.³ Ωστόσο, παρατηρώντας τη γκραβούρα του C. Studer, 1764, όπου απεικονίζεται η κρήνη και την τοπιογραφία της, συμπεραίνουμε ότι η κρήνη προϋπήρχε και πιθανότατα επισκευάστηκε το 1828.

A4. Η Βρύση του Λούντζη στο Κάτω Ακρωτήριο.

Είναι ιδιωτική, ανήκει στον τύπο Β και ευρίσκεται σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα.

A5. Η Βρύση του Κουμπαρούτα στο Κάτω Ακρωτήριο.

Είναι δημόσια, ανήκει στον τύπο Β και ευρίσκεται σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα.

B. Περιοχή Σκοπού. (Καλαμάκι, Αργάσι, Βασιλικός)

Στην περιοχή του Σκοπού υπάρχουν οι περισσότερες πηγές-κρήνες. Στο δίκτυο του υδραγωγείου υπάρχουν εννιά πηγές συνδεδεμένες, κάποιες από τις οποίες εκκρέουν νερό ακόμη, με φυσική ροή.⁴ Επιπλέον, υπάρχουν διάσπαρτες από το Αργάσι μέχρι τον Βασιλικό τουλάχιστον 15 πηγές και πλέον.

3. Ν. Βουτσινάς, *Άγιος Σπυρίδωνας της Κιμηνιάς η του Δανούφρη*, Ζάκυνθος 1989 σ. 22.

4. Γενική οριζοντιογραφία εξωτερικών υδραγωγείων Ύδρευσης πόλεως Ζακύνθου, Αθήναι, 1938, προσωπικό αρχείο Μαρίας Σιδηροκαστρίτη-Κοντονή.

B1. Η Πηγή-Κρήνη του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στις Νερατζούλες (Εικ. 4).

Ανήκει στο τύπο Β και φέρει αξιόλογα λίθινα διακοσμητικά στοιχεία: το τοξωτό πλαίσιο στο άνοιγμα της πρόσοψης και το γείσο που διακοσμεί το ανώτερο τμήμα των τοίχων του οικίσκου. Φέρει δυσανάγνωστη επιγραφή, στην οποία ο Ντίνος Κονόμος⁵ είχε διακρίνει τη χρονολογία 1660, που σήμερα δεν είναι ορατή. Η κρήνη έχει απεικονισθεί στη γκραβούρα του J. Mc Gahey, 1830

B2. Η βρύση της Παναγίας της Βλαχέραινας.

Είναι εκκλησιαστική, ανήκει στο τύπο Β. Πρόκειται για οικίσκο του οποίου η πρόσοψη διαρθρώνεται σε δύο επίπεδα. Το κεντρικό τμήμα της, όπου υπάρχει το τοξωτό άνοιγμα, εξέρχεται ελαφρά σε σχέση με τα άκρα, που διαφοροποιούνται χρωματικά, καθώς είναι βαμμένα με λουλακί χρώμα.

B3. Η Πηγή-Κρήνη του «αφεντικού» στο Αργάσι.

Είναι ιδιωτική και σήμερα είναι κατεστραμμένη. Από τα τμήματα που έχουν απομείνει, φαίνεται ότι η διαμόρφωση της πρόσοψης ήταν μνημειακή. Μάλλον κατατάσσεται στον τύπο Α. Στο εσωτερικό της υπάρχει το χάραγμα:

E may 1716

England

που παρέχει ένα όριο για τη χρονολόγησή της. Κατά τη γνώμη μου είναι πολύ παλαιότερη.

B4. Η βρύση στα Σουλείκα (Εικ. 5).

Είναι ιδιωτική, ανήκει στον τύπο Γ. Το χαρακτηριστικό της στοιχείο είναι η λίθινη πλάκα με τον ανάγλυφο διάκοσμο που έχει ενσωματωθεί στην πρόσοψή της.

B5. Η βρύση του Δομενεγίνη (Εικ. 6).

Ευρίσκεται πλησίον του Πύργου του Δομενεγίνη, αγρέπαυλης της οποίας η ανέγερση ανάγεται στο 17ο αιώνα. Ο πύργος και η παρακείμενη κρήνη αποτελούν σύνολο που έχει χαρακτηριστεί ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Η κρήνη είναι δημόσια και ανήκει στον τύπο Γ, αλλά είναι τελείως διαφορετικής μορφής από τις

5. Ν. Κονόμος, *Εκκλησίες και Μοναστήρια στη Ζάκυνθο*, Αθήνα 1967, σ. 66.

μέχρι τώρα περιγραφείσες. Η απόληξή της θυμίζει τις μπαρόκ επιστέψεις των κωδωνοστασίων απλού τύπου που διατηρούνται σε πολλούς ναούς της Ζακύνθου. Δεν εντοπίστηκε δεξαμενή.

B6. Η βρύση της Σκοπιώτισσας (Εικ. 7).

Ευρίσκεται στο κτήμα της οικογένειας Λογοθέτη στο Σκοπό, έχει μορφή οικίσκου με δεξαμενή στο εσωτερικό. Είναι ιδιωτική, ανήκει στον τύπο Β. Ο Daniel Quinn⁶ μεταγράφει την επιγραφή της, η οποία δεν υπάρχει σήμερα. Η επιγραφή είχε ως εξής:

η βρύσις της
παναγίας του
σκοπού αχλς (1636)
.....ιερό

B7. Η βρύση της Δάφνης.

Είναι οικίσκος με τη δεξαμενή στο εσωτερικό του. Ανήκει στο τύπο Β. Επί του άνω λίθου του ανοίγματος της φέρει εγχάρακτα τα κεφαλαία γράμματα Σ Π, ανάμεσά τους ένα Σταυρό και την χρονολογία 1864.

B8. Η βρύση του Ρώμα στο Βασιλικό.

Είναι οικίσκος με τη δεξαμενή στο εσωτερικό του. Ανήκει στο τύπο Β.

Γ. Περιοχή Τραγάκι -Κυνέλη-Γερακαρίων.

Στην περιοχή υπήρχε μεγάλη ποσότητα υδάτων στο λεγόμενο κεφαλόβρυσο και φυσικά κρήνες και υδρόμυλοι. Αλλά δυστυχώς έχουν καταστραφεί και εντοπίστηκαν μόνο δυο κρήνες.

Γ1. Η βρύση του Κεφαλόβρυσου.

Πρόκειται για μικρό οικίσκο με τη δεξαμενή στο εσωτερικό του. Είναι ιδιωτική, ανήκει στον τύπο Β. Η διαμόρφωση της πρόσοψης παρουσιάζει διαφορές από τις

6. Daniel Quinn, *Των τελευταίων αιώνων επιγραφαί Ζακυνθιακαί*, εκδ. Αρμονία 3/10 (1902) 553-600

μέχρι τώρα περιγραφείσες, καθώς το άνοιγμά της εμφανίζεται να έχει δύο στάθμες: στην ανώτερη είναι τοξωτό, ενώ χαμηλότερα, με την παρεμβολή λαξευμένου λίθου που φέρει διακόσμηση «σταγόνων», σχηματίζεται δεύτερο, ορθογωνικό άνοιγμα. Στη βάση της έχει τοποθετηθεί αγαλματίδιο.

Γ2. Η βρύση του Άνω Γερακαρίου.

Δεν έχουν σωθεί παρά ελάχιστα από την περίφημη κάτω βρύση του Μπούρα την οποία είχε σχεδιάσει και συμπεριλάβει στο μνημειώδες έργο του ο Σαλβατόρ.⁷ Από τα εναπομείναντα στοιχεία μπορεί να καταταγεί στον τύπο Γ.

Δ. Περιοχή Ρίζας

Κάθε χωριό από τα 18 της περιοχής είχε και την πηγή του, αλλά δυστυχώς ανακαίνιστηκαν τον 20ό αιώνα, χάνοντας την φυσιογνωμία τους. Έχουν διατηρηθεί οι:

Δ1. Η βρύση της Χρυσοπηγής στη Σαρτζάδα στο Ρωμύρι (Εικ. 8).

Είναι δημόσια, ανήκει στον τύπο Β. Η πρόσοψη του οικίσκου αποκτά μνημειακή μορφή με τις παραστάδες και την αετωματική επίστεψη. Είναι δε στεγασμένη με ημικυλινδρικό θόλο, κατασκευασμένο από οπτοπλινθοδομή και εδραζόμενο στη λίθινη τοιχοποιία.

Δ2. Οι πηγές του Λαγοπόδου.

Είναι τρεις, εκ των οποίων οι δύο είναι ανέπαφες, είναι δημόσιες, ανήκουν στον τύπο Β. Η ιδιαιτερότητα τους είναι, ότι η δεξαμενή είναι λαξευμένη στο βράχο και είναι καλυμμένη με οξυκόρυφη θολωτή κατασκευή, με μεγάλο άνοιγμα εμπρός και κυκλική οπή στο άνω μέρος.

Δ3. Η κρήνη του Νερόκηπου στα Πηγαδάκια.

Είναι δημόσια, ανήκει στον τύπο Γ. Πρόκειται για έναν αναλημματικό πέτρινο τοίχο με έναν ιδιαίτερο γλυπτό διάκοσμο και χωρίς ορατή δεξαμενή. Η εργασία αυτή αποτελεί το πρώτο στάδιο μιας ευρύτερης έρευνας-μελέτης που αφορά τις

7. L. Salvator, *Zante*, Prag 1904, σ. 314.

κρήνες της Ζακύνθου και έχει σαν σκοπό τη διάσωση και ανάδειξή τους. Οι κρήνες αυτές αποτελούν σημαντικό κομμάτι του πολιτισμού και της ιστορίας του τόπου, όπου μαζί με άλλα μνημεία αποτελούν την κληρονομιά της Ζακύνθου. Είναι φορέας πληροφοριών μεγάλης αξίας σε πολλούς και διαφορετικούς τομείς: όπως τις κοινωνικές επιστήμες, τις επιστήμες των μηχανικών και τεχνολογίας, της Αρχιτεκτονικής και της αισθητικής⁸. Η αξιοποίηση τους μπορεί να παίζει σπουδαίο ρόλο με πολλαπλά οφέλη προς όλους.

Περίληψη / Summary

Στην ανακοίνωση αυτή παρουσιάζονται οι κρήνες της Ζακύνθου, αυτές που μέχρι σήμερα είναι άγνωστες και δεν έχουν υποστεί αρχιτεκτονικές επεμβάσεις κατά τον 20ό και 21ο αιώνα. Σκοπός της δε είναι, η διάσωση και ανάδειξή τους.

This study concerns Zakynthos' water fountains, presenting those which have been undiscovered until now and have not undergone any architectural alterations during the 20th and the 21st century. It aspires to their preservation and promotion.

8. Agaliotou C. (2014), "Reutilization of industrial buildings and sites in Greece can act as a lever for the development of special interest/alternative tourism", 3rd International Conference on Strategic Innovative Marketing, Madrid, 2014

Εικ. 1. Η Βενετσιάνικη βρύση στο Κρυονέρι.

Εικ. 2. Η βρύση του Κολαίτη στο Κρυονέρι.

Εικ. 3. Η βρύση του Αγίου Σπυρίδωνα της Κιμηλιάς ή του Ντανούφρη στην οδό Φιλικών.

Εικ. 4. Η Πηγή-Κρήνη του Αγίου Ιωάννη του Πρόδρομου στις Νερατζούλες.

Εικ. 5. Ο γλυπτός διακοσμος της βρύσης στα Σουλείικα Αργαλείου.

Εικ. 6. Η βρύση του Δομενεγίνη στο Αργάσι.

Εικ. 7. Η βρύση της Παναγίας της Σκοπιώτισσας.

Εικ. 8. Η βρύση της Χρυσόπηγής στη Σαρτζάδα στο Ρωμύρι.

ΤΟ ΚΤΗΡΙΟ ΤΗΣ «ΡΟΛΙΝΑΣ» ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ: ΙΣΤΟΡΙΚΟ – ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ – ΧΡΗΣΕΙΣ¹

Αλεξία Τραυλού – Αλεξάνδρα Τσερεμέγκλη

Το επονομαζόμενο κτήριο της «Ρολίνας» βρίσκεται στην πόλη της Κέρκυρας, στην περιοχή της Γαρίτσας, επί της συμβολής της παραλιακής λεωφόρου Δημοκρατίας με την οδό Πέτρου Βράιλα-Αρμένη. Απέχει λίγα μέτρα από τη θάλασσα και γειτνιάζει με το ξενοδοχείο "Corfu Palace" στα βορειοανατολικά και το κτήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου στα βορειοδυτικά.²

Από το έτος 1992 στεγάζει τα γραφεία, το αρχείο και τη βιβλιοθήκη της Η' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων καθώς και τα εργαστήρια συντήρησης αρχαιοτήτων του Αρχαιολογικού Μουσείου και αποθηκευτικούς χώρους. Λόγω της αρχιτεκτονικής και ιστορικής αξίας του το κτήριο έχει χαρακτηριστεί ως έργο τέχνης και ιστορικό διατηρητέο μνημείο το έτος 1990.³

Με μια διαδρομή που διατρέχει ολόκληρο τον 20ό αιώνα και είναι άμεσα συνδεδεμένη με γεγονότα-σταθμούς της κερκυραϊκής ιστορίας, η «Ρολίνα» αποτελεί σημαντικό ιστορικό τεκμήριο για το νησί. Η ακριβής χρονολογία κατασκευής της δεν είναι γνωστή. Η ονομασία, όμως, με την οποία ήταν ανέκαθεν

1. Η παρούσα ανακοίνωση εντάσσεται στο πλαίσιο ευρύτερης έρευνας των υπογραφουσών σχετικής με το κτήριο της «Ρολίνας», για την οποία έχουν χορηγηθεί από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού οι με αρ. πρωτ. ΥΠΠΟΑ / ΓΔΑΜΤΕ / ΔΝΣΑΚ / ΤΓΟΥ / 245801 / 33660 / 2004 / 569 / 17.02.2014 και ΥΠΠΟΑ / ΓΔΑΜΤΕ / ΔΝΣΑΚ / ΤΓΟΥ / 40144 / 4944 / 230 / 83 / 17.02.2014 άδειες μελέτης. Το κείμενο που δημοσιεύεται στα Πρακτικά κρατείται στη μορφή της προφορικής ανακοίνωσης, όπως ακριβώς παρουσιάστηκε στο Γ' Διεθνές Πανίonio Συνέδριο.

2. Η μελέτη του κτηρίου συμπληρώθηκε από την προφορική μαρτυρία του κ. Γρηγόριου Στάρα, γιου του διευθυντή του επί μακρόν στεγαζόμενου στη «Ρολίνα» Οικοτροφείου Αρρένων Κέρκυρας, Χαρίλαου Στάρα, τον οποίο και ευχαριστούμε. Ευχαριστίες οφείλονται, επίσης, στην αναπλ. διευθύντρια των Γ.Α.Κ. - Αρχείων Νομού Κέρκυρας κυρία Νέλλα Πανατζή για τη διευκόλυνση της έρευνάς μας, καθώς και στο συνάδελφο τοπογράφο κ. Στέφανο Αρμένη για την πρόθυμη συμβολή του στην εκπόνηση των αρχιτεκτονικών σχεδίων.

3. Απόφαση Υπουργείου Πολιτισμού «Χαρακτηρισμός ως έργων τέχνης και ως ιστορικών διατηρητέων μνημείων ογδόντα (80) κτιρίων στην πόλη της Κέρκυρας», με αριθμ. πρωτ. ΥΠΠΟ / ΔΙΑΠ / Γ / 375 / 9973 / 28.02.1990, ΦΕΚ 161 / Β / 15.03.1990.

γνωστό το κτήριο, δηλαδή ως «Ρολίνα» – όρος ιταλικός που σημαίνει ρουλέτα⁴ είναι δηλωτική της αρχικής, βραχύβιας χρήσης του ως καζίνο.

Η υπόθεση ίδρυσης καζίνο στο νησί έχει την αρχή της στην τελευταία εισοσαετία του 19ου αιώνα. Τότε, ο Δήμος διαπραγματευόταν μια επενδυτική πρόταση γάλλων επιχειρηματιών που αφορούσε στην κατασκευή ενός τουριστικού συγκροτήματος κατά το πρότυπο του Μόντε Κάρλο, το οποίο θα συντελούσε στην προσέλκυση τουριστικής πελατείας υψηλής στάθμης.⁵ Η συγκεκριμένη πρόταση είχε απορριφθεί από το τότε Υπουργείο Εσωτερικών ως «έργο πολυτελείας», καθώς την περίοδο εκείνη η χώρα είχε αποδυθεί σε μια έντονη προσπάθεια ανάπτυξης της γεωργίας, της βιομηχανίας και των συγκοινωνιών, και το εν λόγω εγχείρημα ήταν εκτός του γενικότερου αναπτυξιακού προγραμματισμού. Αλλά και από ηθικής άποψης οι φωνές κατά της ίδρυσης του καζίνο ήταν πολλές.⁶

Η δημοτική Αρχή δε παραιτήθηκε, ωστόσο, από τις επιδιώξεις της. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1902, έγινε αποδέκτης μιας νέας σχετικής πρότασης ενός βέλγου επιχειρηματία ονόματι Βίκτωρα Νταρκουέν, η οποία, όπως και η παλαιότερη, προέβλεπε την ίδρυση λουτρών και λέσχης.⁷ Αυτή τη φορά, όμως, όλα έδειχναν ότι το εγχείρημα θα ευοδωνόταν σε αντίθεση με ό,τι είχε συμβεί στο παρελθόν.

Μια τέτοια προοπτική προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις στην κοινωνία και τον πνευματικό κόσμο της Κέρκυρας. Με επικεφαλής τον ποιητή Λορέντζο Μαβίλη και τον πεζογράφο Κωνσταντίνο Θεοτόκη ξεκίνησε μια εκστρατεία κατά της «Ρολίνας», η οποία μεταφέρθηκε και στις στήλες του τοπικού και αθηναϊκού τύπου, με δημοσιεύματα που υπογράμιζαν τους κινδύνους και την ηθική διαφθορά που θα επέφερε μια τέτοια εγκατάσταση στο νησί.⁸ Από την άλλη μεριά, υπήρχαν πολλοί που υποστήριζαν τη σύσταση καζίνο με την ελπίδα πλουτισμού.⁹ Μάλιστα, ο Α. Μαβίλης σε μια προσπάθειά του να στιγματίσει όσους

4. Βλ. λήμμα «ρολίνα» στο *Κερκυραϊκό λεξικό 5000 λέξεων*. Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο <http://kerkiraikolexiko.blogspot.com> (τελευταία πρόσβαση 15.01.2014).

5. Κ. Δαφνής, «Πώς ξεκίνησε και πού έφθασε ο κερκυραϊκός τουρισμός», *Κερκυραϊκά Νέα*, τχ. 1584-1585 (1984), σ. 5. – R. Hibon, «Η ρολίνα στην Κέρκυρα και ο Μαβίλης», *Δ.Α.Ε.Κ.*, τχ. 7 (1970), σ. 60.

6. Βλ. ενδεικτικά «Το Παικτεῖον και το Δημοτικὸν Συμβούλιον», *Επόπτης*, 01.07.1890.

7. Κ. Δαφνής, «Πώς ξεκίνησε και πού έφθασε ο κερκυραϊκός τουρισμός», ό.π., σ. 6.

8. Α. Μαβίλης, «Η Ρουλέττα εις την Κέρκυραν», *Νέον Άστυ*, 01.02.1902. – Κ. Θεοτόκης, «Η Ρολίνα. Επιστολή προς τους Κερκυραίους», *Αχρόπολις*, 01.02.1902. – Φ. Γιοφύλλης, «Θύμησης από τη ζωή του Μαβίλη», *Νέα Εστία*, τχ. 803 (1960), σ. 12. – Κ. Δαφνής, «Κωνσταντίνος Θεοτόκης», *Νέα Εστία*, τχ. 1115 (1973), σ. 255.

9. Βλ. ενδεικτικά «Οφειλόμενη Απάντησις», *Η Πρόοδος*, 07.03.1903.

προωθούνταν της «καζινοποίησης» της Κέρκυρας έγραψε και δύο επιγράμματα, το πρώτο το 1902 και το δεύτερο το 1904.¹⁰

Η πολεμική κατά της «Ρολίνας» δεν είχε, ωστόσο, το αναμενόμενο αποτέλεσμα, καθώς μετά την έγκριση των προτάσεων του Νταρκουέν από το Δημοτικό Συμβούλιο και τη Νομαρχία υπογράφηκε τελικά η σχετική σύμβαση μεταξύ του Δήμου και του εξουσιοδοτημένου από τον βέλγο επιχειρηματία αρχιτέκτονα Ιωσήφ Βαλεντίνη. Σύμφωνα με αυτή ο Δήμος θα παραχωρούσε στον Νταρκουέν το χώρο του βρετανικού νεκροταφείου έκτασης 15.000 περίπου τετραγωνικών μέτρων, ενώ ο μισθωτής αναλάμβανε την υποχρέωση να κατασκευάσει κτήριο λουτρών και λέσχη με αίθουσες αναγνωστηρίου, μουσικής, γιορτών και παιγνιδιού.¹¹

Το θέμα της παραχώρησης του χώρου του βρετανικού νεκροταφείου για την κατασκευή καζίνο προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις της βρετανικής κυβέρνησης, η οποία επικαλούμενη προφανείς λόγους ιεροσυλίας και προσβολής των νεκρών ήταν αντίθετη σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Μετά από παρατεταμένες διαβουλεύσεις μεταξύ των δύο χωρών και αφού η ελληνική πλευρά παρείχε τις απαραίτητες διαβεβαιώσεις για ασφαλή μεταφορά των σορών και των μνημείων σε νέο χώρο, οι Βρετανοί έδωσαν, τελικά, τη συγκατάθεσή τους δύο χρόνια αργότερα.¹² Ξεκίνησε, τότε, η κατασκευή της «Ρολίνας» και του παρακείμενου κτηρίου των Λουτρών, το οποίο καταστράφηκε από τους πολεμικούς βομβαρδισμούς και, στη συνέχεια, κατεδαφίστηκε.¹³ Διαμορφώθηκε, επίσης, ο περιβάλλων χώρος με καλαίσθητους ανθοκηπους.¹⁴

Ο βέλγος επιχειρηματίας, όμως, αδυνατώντας να ανταπεξέλθει στις οικονομικές υποχρεώσεις του απέναντι στον Δήμο, σύντομα εκχώρησε τα δικαιώματά του σε μια γερμανική εταιρεία, η διοίκηση της οποίας διέπραξε απάτη. Η δίκη που έγινε στην Κολωνία της Γερμανίας το καλοκαίρι του 1909 αποτέλεσε τον επίλογο του πρώτου καζίνο της Κέρκυρας.¹⁵

Στη συνέχεια, οι κτηριακές εγκαταστάσεις χρησιμοποιήθηκαν για μικρό

10. *Τα Έργα του Λορέντσου Μαβίλη*, εκδ. Γράμματα - Στέφανος Πάργας, Αλεξάνδρεια 1923, σ. 73-74.

11. Κ. Δαφνής, «Πώς ξεκίνησε και πού έφθασε ο κερκυραϊκός τουρισμός», ό.π., σ. 6.

12. *Το Βρετανικό Νεκροταφείο της Κέρκυρας (British Cemetery of Corfu)*. Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο <http://www.corfuhistory.eu> (τελευταία πρόσβαση 12.02.2014). – “The Corfu Monte Carlo”, *The New York Times*, 14.12.1902.

13. Το κτήριο των Λουτρών είχε ανεγερθεί σε κοντινή απόσταση από τη «Ρολίνα», στο χώρο που βρίσκεται σήμερα το ξενοδοχείο “Corfu Palace”.

14. «Ο κ. Δήμαρχος», *Αλήθεια*, 29.08.1909.

15. Κ. Δαφνής, «Κωνσταντίνος Θεοτόκης», ό.π., σ. 255.

χρονικό διάστημα, σύμφωνα με αναφορές του κερκυραϊκού τύπου, για τη διοργάνωση μουσικών και άλλων καλλιτεχνικών εκδηλώσεων.¹⁶

Η περίοδος που ακολουθεί και περιλαμβάνει τις δεκαετίες του 1910 και του 1920 παραμένει κατά μεγάλο μέρος δυσερέυνητη, όσον αφορά στη χρήση του κτηρίου. Με το ξέσπασμα του α' παγκοσμίου πολέμου, όπως ήταν αναπόφευκτο, τερματίστηκε η λειτουργία του εντευκτηρίου της «Ρολίνας» χωρίς, όμως, να είναι ακριβώς γνωστή η μετέπειτα τύχη της. Αντιθέτως, υπάρχουν στοιχεία για το γειτονικό της κτήριο των Λουτρών, το οποίο μετατράπηκε σε μικροβιολογικό εργαστήριο του γαλλικού στρατού.¹⁷

Λίγο αργότερα, το 1918, ο Κωνσταντίνος Ασπιώτης εγκαθιστά στη «Ρολίνα» τις πρωτοποριακές για την εποχή τυπογραφικές μηχανές offset, ενώ ένα οίκημα μέσα στον περίβολό της χρησιμοποιήθηκε για την πραγματοποίηση πειραματικών ερευνών.¹⁸ Δεν είναι γνωστό μέχρι τότε λειτούργησε το λεγόμενο «Παράρτημα της Ρολίνας» του εργοστασίου «Ασπιώτη». Ήδη, όμως, από το 1926 η κυριότητα του κτηρίου είχε περιέλθει στο Δήμο Κερκυραίων, ο οποίος είχε διενεργήσει διεθνή δημοπρασία για την εκμετάλλευσή του, που, ωστόσο, είχε αποβεί άκαρπη.¹⁹

Αιχμές για την αδράνεια της δημοτικής Αρχής σχετικά με τη μη αξιοποίηση της «Ρολίνας», που επιφέρει την περαιτέρω ερήμωση και κατάρρευσή της, αφήνει μια σειρά άρθρων που δημοσιεύτηκαν κατά τη διάρκεια της διετίας 1927-1928.²⁰ Επισημαίνεται σε αυτά η ανάγκη επανάχρησης του κτηρίου, καθώς «θα ήτο καλόν και συμφέρον δια τον Δήμον», και διατυπώνονται προτάσεις για εγκατάσταση της Εμπορικής Σχολής σε αυτό και λειτουργία κέντρου αναψυχής στο κτήριο των Λουτρών.²¹

Ο προβληματισμός και τα μηνύματα ανησυχίας, όπως αυτά εκφράστηκαν στον τοπικό τύπο και, κυρίως, οι πιέσεις που ασκήθηκαν από τοπικούς παράγοντες φαίνεται πως τελικά εισακούστηκαν από τη δημοτική Αρχή, καθώς τον Σεπτέμβριο του 1928 ο Δήμαρχος Σπυρίδων Κόλλας αποφασίζει να παραχωρήσει τη «Ρολίνα» για τη στέγαση του Εθνικού Οικοτροφείου Κερκύρας. Με τον τρόπο

16. Βλ. ενδεικτικά «Ειδήσεις», *Αλήθεια*, 01.11.1908. – «Η άφιξις των αυστριακών ιατρών», *Αλήθεια*, 18.11.1908. – «Η Λέσχη των Ξένων», *Αλήθεια*, 15.03.1909.

17. *Η Κέρκυρα στον Ιον Παγκόσμιο Πόλεμο*. Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο <http://www.corfu-museum.gr> (τελευταία πρόσβαση 23.01.2014).

18. Α. Τάσος (επιμέλεια), *ΑΣΠΙΩΤΗ-ΕΛΚΑ Γραφικάί Τέχναι, 1873-1973*, Αθήνα 1973, σ. 16, 18-19.

19. «Σημειώσεις», *Εφημερίς των Ειδήσεων*, 28.06.1927.

20. Βλ. ενδεικτικά «Σημειώσεις», *Εφημερίς των Ειδήσεων*, 24.12.1927. – «Το κτίριον του Καζίνου», *Ελπίς*, 27.11.1928.

21. «Σημειώσεις», *Εφημερίς των Ειδήσεων*, 10.03.1928.

αυτό έλαβε αίσιο τέλος το θέμα της στέγασης του φιλανθρωπικού ιδρύματος που είχε απασχολήσει τις αρχές του τόπου ήδη από την αρχή της λειτουργίας του.²²

Η στέγαση, ωστόσο, του Οικοτροφείου στη «Ρολίνα» δε διήρκεσε πολύ. Το 1936, ο Δήμος Κερκυραίων με ψήφισμά του προχώρησε στη δωρεά του κτηρίου και του περιβάλλοντος χώρου του στο Δημόσιο με τον ρητό όρο «να χρησιμοποιηθεί [...] δια την εγκατάστασιν των Μουσείων Γρηγορίου Μάνου, Αρχαιολογικού και Δημοτικής Πινακοθήκης», παρέχοντάς του, επίσης, το δικαίωμα κατασκευής προσθηκών στην υφιστάμενη οικοδομή αλλά και ανέγερσης νέων κτηρίων.²³ Η δωρεά αυτή αποτέλεσε τη λύση στο πρόβλημα στέγασης των μουσείων που είχε προκύψει όταν, μετά την παλινόρθωση της μοναρχίας το 1935, το ανάκτορο των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου, στο οποίο είχαν μεταφερθεί και εκτεθεί οι κερκυραϊκές αρχαιότητες και τα λοιπά έργα τέχνης, είχε περιέλθει και πάλι στη χρήση της βασιλικής οικογένειας.²⁴

Προς αποφυγή του κινδύνου ανάκλησης της δωρεάς τα αρχαία μεταφέρθηκαν στη «Ρολίνα» το ίδιο έτος, ενώ το τότε Υπουργείο Παιδείας ξεκίνησε την εκπόνηση των μελετών για την αναδιαρρύθμιση του κτηρίου και την κατασκευή νέας πτέρυγας για την έκθεση του αετώματος της Γοργούς. Το ξέσπασμα, όμως, του β' παγκοσμίου πολέμου είχε ως αποτέλεσμα τα εν λόγω σχέδια να μείνουν ανεκπλήρωτα και τα αρχαία να αποθηκευτούν για λόγους προστασίας στα καταφύγια του ισογείου που είχαν διαμορφωθεί στην ανατολική πλευρά του κτηρίου.²⁵

Κατά την περίοδο της ιταλικής κατοχής, για λόγους προπαγάνδας υπήρξε έντονο ενδιαφέρον από τις ιταλικές Αρχές για λειτουργία του Αρχαιολογικού Μουσείου στο εν λόγω κτήριο, το οποίο είχε υποστεί σημαντικές ζημιές από τις αεροπορικές επιδρομές. Από το 1943 πληθαίνουν τα σχετικά με το θέμα δημοσιεύματα του φασιστικού εντύπου *Εφημερίς των Ιονίων*. Δύο άρθρα που δημοσιεύονται τον Ιούλιο του 1943 αναφέρουν ότι «τα έργα της ανακαινίσεως του κτηρίου έχουν περατωθεί»²⁶ αλλά «το Μουσείον δεν ευστηματοποιήθη οριστικώς, επειδή το ανάγλυφον της Γοργούς, μνημειώδες αριστούργημα αρχαϊκής τέχνης,

22. Κ. Δέδες, *Οικοτροφείο και Ιεροδιδασκαλείο Κερκύρας (περίοδος 1923-1932)*, Κέρκυρα 1997, σ. 170-171.

23. Βασιλικό Διάταγμα «Περί δωρεάν παραχωρήσεως εις το Δημόσιον δημοτικού ακινήτου του Δήμου Κερκυραίων» με ημερομηνία 24.09.1936, ΦΕΚ 433 / Α / 01.10.1936.

24. Αναφορά Εφόρου Αρχαιοτήτων Ι. Παπαδημητρίου προς το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας - Διεύθυνση Αρχαιοτήτων με ημερομηνία 17.11.1949, Αρχείο Η' Ε.Π.Κ.Α.

25. Αναφορά Εφόρου Αρχαιοτήτων Ι. Παπαδημητρίου προς το Διοικητή Νήσων Ιονίου Περιφέρειας με ημερομηνία 24.10.1945, Αρχείο Η' Ε.Π.Κ.Α.

26. «Η συμπλήρωσις των τριών σημαντικών δημόσιων έργων της πόλεως», *Εφημερίς των Ιονίων*, 09.07.1943.

δε θα αποσυρθή επί του παρόντος από το υπόγειο καταφύγιόν του». ²⁷ Σε επόμενο δημοσίευμα παρουσιάζεται λεπτομερώς η προτεινόμενη διαρρύθμιση του νέου Μουσείου: δύο μικρές αίθουσες στην είσοδο προορίζονταν για τα έργα της ρωμαϊκής και χριστιανικής περιόδου, η μεγαλοπρεπής κεντρική αίθουσα για τη βυζαντινή συλλογή και τα έργα των κερκυραίων καλλιτεχνών, μία άλλη ευρύχωρη αίθουσα για τη σινοϊαπωνική συλλογή, ενώ οι δύο κυριότερες αίθουσες που επικοινωνούν με τον μεγάλο εξώστη θα περιελάμβαναν τα έργα της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής. Το ισόγειο θα διαμορφωνόταν σε ιστορικό μουσείο, ενώ για την έκθεση του αετώματος της Γοργούς προβλεπόταν η κατασκευή προσθήκης προς την πλευρά του κήπου. ²⁸ Ωστόσο, τα φιλόδοξα σχέδια των Ιταλών δεν υλοποιήθηκαν ποτέ χάρη στην κωλυσιεργία της αρχαιολογικής υπηρεσίας. ²⁹

Κατά τη διάρκεια, όμως, της γερμανικής κατοχής που ακολούθησε, ο τότε Νομάρχης Ιωάννης Κομιανός αποφάσισε, υπό τις έντονες πιέσεις του γερμανού διοικητή της Κέρκυρας συνταγματάρχη Jaeger, την προσωρινή έκθεση ενός μέρους των συλλογών του Μουσείου, διαθέτοντας προς το σκοπό αυτό και την ανάλογη χρηματοδότηση. Τα εγκαίνια του νέου Μουσείου της «Ρολίνας» πραγματοποιήθηκαν στις 2 Αυγ. 1944. Η τελετή παράδοσης του ιδρύματος στους αντιπροσώπους της πόλης ήταν πανηγυρική, όπως επέβαλε η προπαγανδιστική πολιτική των Γερμανών. Μάλιστα, οι παριστάμενοι περιηγήθηκαν στις αίθουσες του Μουσείου υπό την καθοδήγηση του τότε Εφόρου Αρχαιοτήτων Ιωάννη Παπαδημητρίου. ³⁰

Η λειτουργία αυτής της μικρής μουσειακής έκθεσης στη «Ρολίνα» ήταν πολύ σύντομη. Το έτος 1945 ο Έφορος Ιωάννης Παπαδημητρίου σημειώνει ότι το κτήριο, λόγω της πρόχειρης επισκευής του από τους Ιταλούς και των φθορών που υπέστη από τους βομβαρδισμούς, έχει καταστεί «ετοιμόροπον και ακατάλληλον προς πάσαν χρήση», ³¹ ενώ στα τέλη του 1946 αναφέρεται στη χρήση των χώρων του: στο ανατολικό διαμέρισμα του ισόγειου βρίσκονται αποθηκευμένα τα αντικείμενα του Αρχαιολογικού Μουσείου, ένα ακόμη διαμέρισμα είχε παραχω-

27. «Διά την διατήρησιν των ιστορικών και καλλιτεχνικών θησαυρών της Κέρκυρας», *Εφημερίς των Ιονίων*, 17.07.1943.

28. «Πώς θα διαρρυθμισθή το Μουσείον Κέρκυρας», *Εφημερίς των Ιονίων*, 18.07.1943.

29. Αναφορά Εφόρου Αρχαιοτήτων Ι. Παπαδημητρίου προς το Διοικητή Νήσων Ιονίου Περιφέρειας, με ημερομηνία 24.10.1945, ό.π.

30. Κ. Δαφνής, *Χρόνια Πολέμου και Κατοχής - Κέρκυρα 1940-1944*, Κέρκυρα 1966, σ. 287-289. – Οδ.-Κ. Κλήμης, *Ιστορία Νήσου Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1992, σ. 170. – Αναφορά Εφόρου Αρχαιοτήτων Ι. Παπαδημητρίου προς το Διοικητή Νήσων Ιονίου Περιφέρειας με ημερομηνία 24.10.1945, ό.π.

31. Αναφορά Εφόρου Αρχαιοτήτων Ι. Παπαδημητρίου προς το Διοικητή Νήσων Ιονίου Περιφέρειας με ημερομηνία 24.10.1945, ό.π.

ρηθεί για τη διαμονή του αρχαιοφύλακα, ενώ οι υπόλοιποι χώροι του χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση προμηθειών. Οι χώροι του ορόφου, με εξαίρεση δύο αίθουσες που χρησιμοποιούνταν από την Υπηρεσία Ασυρμάτων, δεν προσφέρονταν για οποιαδήποτε χρήση, καθώς δε διέθεταν θύρες και παράθυρα, και η στέγη, στο ανατολικό τμήμα της, είχε ήδη καταρρεύσει.³²

Τότε προέκυψε ξανά το ζήτημα της στέγασης του Εθνικού Οικοτροφείου, το οποίο είχε ταλαιπωρηθεί αρκετά από τις συνεχείς μετακινήσεις του. Μετά την απομάκρυνσή του από τη «Ρολίνα» είχε στεγαστεί για ένα διάστημα στο κτήριο του πρώην «Αρσακείου» και, όταν αυτό υπέστη ζημιές από τους βομβαρδισμούς του β' παγκοσμίου πολέμου, μεταφέρθηκε στο ιδιωτικό οίκημα «Κοκοτού», όπου υπολειτουργούσε.³³

Η «Ρολίνα» αποτελούσε και πάλι την ενδεδειγμένη λύση. Δύο ήταν τα βασικά επιχειρήματα που συνηγορούσαν υπέρ της παραχώρησης του κτηρίου στο Οικοτροφείο: καταρχάς, δεν είχε τηρηθεί ο βασικός όρος της δωρεάς του 1936, σύμφωνα με τον οποίο το κτήριο έπρεπε να χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά και μόνο για τη λειτουργία των Μουσείων, και, επιπλέον, η βασιλική οικογένεια είχε παραχωρήσει το ανάκτορο των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου για τη στέγαση των μουσειακών συλλογών και, μάλιστα, είχαν ήδη διατεθεί και οι αναγκαίες πιστώσεις για την επισκευή του.³⁴

Στα τέλη του 1947, με την καθοριστική παρέμβαση του τότε Υπουργού Πρόνοιας Θεόδωρου Δεσύλλα,³⁵ το Υπουργείο Οικονομικών αποφάσισε την παραχώρηση της «Ρολίνας» στο Οικοτροφείο για μία οκταετία υπό τους εξής όρους: πρώτον, το Υπουργείο Πρόνοιας να αναλάβει τη δαπάνη επισκευής του κτηρίου· δεύτερον, να αποδοθεί το κτήριο στην Αρχαιολογική Υπηρεσία μετά τη λήξη της οκταετίας, και τρίτον, να παραμείνουν τα αρχαιολογικά ευρήματα στο

32. Αναφορά Εφόρου Αρχαιοτήτων Ι. Παπαδημητρίου προς το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας – Διεύθυνση Αρχαιολογίας με ημερομηνία 23.12.1946, Αρχείο Η' Ε.Π.Κ.Α.

33. «Εγκυκλιότατο το Οικοτροφείου μας εις το ανακαινισθέν Μέγαρον Ρολίνας – Σύντομος ιστορική επισκόπησις της λειτουργίας του», *Εμπρός*, 17.11.1948.

34. Βλ. ενδεικτικά, «Ρολίνα και Οικοτροφείον», *Εμπρός*, 17.01.1947. – «Και πάλιν η Ρολίνα», *Εμπρός*, 09.02.1947. – «Ο βασιλεύς Παύλος παραχωρεί τα Ανάκτορα για να στεγαστούν τα Μουσεία και η Βιβλιοθήκη», *Εμπρός*, 18.07.1948.

35. «Ελύθη το ζήτημα του Οικοτροφείου μας», *Εμπρός*, 17.12.1947. – «Συμπληρούνται αι επισκευαί της Ρολίνας ώστε να στεγαστεί αμέσως εκεί το Οικοτροφείον - Το ανεξάντλητον ενδιαφέρον του κ. Δεσύλλα», *Εμπρός*, 21.05.1948. Σήμερα, υπάρχει αναμνηστική πινακίδα στον τοίχο του προθαλάμου του ορόφου της «Ρολίνας», η οποία αναφέρει: «ΑΝΕΚΑΙΝΙΣΘΗ ΕΠΙ ΥΠΟΥΡΓΟΥ ΠΡΟΝΟΙΑΣ Θ. ΔΕΣΥΛΛΑ 1948».

ισόγειο του κτηρίου.³⁶ Απαραίτητη προϋπόθεση για την πραγματοποίηση της παραχώρησης ήταν η παραίτηση του Δήμου από κάθε δικαίωμα ανάκλησης της δωρεάς του 1936.

Με χρηματοδότηση ύψους τριακοσίων εκατομμυρίων δραχμών εκτελέστηκαν οι εργασίες επισκευής και διαρρύθμισης του κτηρίου και, τελικά, στις 15 Νοεμβρίου 1948 εγκαινιάστηκε η δεύτερη περίοδος λειτουργίας του Εθνικού Οικοτροφείου Κέρκυρας στη «Ρολίνα», η οποία, σε αντίθεση με την πρώτη, υπήρξε μακροχρόνια.³⁷ Μετά το πέρας της αρχικής οκταετίας, το Υπουργείο Πρόνοιας κατόρθωσε να παρατείνει την παραμονή του ιδρύματος στο οίκημα παρά τις επανειλημμένες οχλήσεις της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.³⁸

Στο μεταξύ, μετά την απόδοση του ανακτόρου των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου από τη βασιλική οικογένεια και την πραγματοποίηση των αναγκαίων επισκευών, το 1954 ο Έφορος Αρχαιοτήτων Βασίλειος Καλλιπολίτης μετέφερε σε αυτό τις μέχρι τότε αποθηκευμένες στο ισόγειο της «Ρολίνας» αρχαιότητες, όπου και εκτέθηκαν.³⁹ Το γεγονός, όμως, ότι το σπουδαιότερο αντικείμενο της συλλογής, το αέτωμα της Γοργούς, παρέμενε αποθηκευμένο, καθώς λόγω του μεγέθους του δεν υπήρχε κατάλληλος χώρος για να το φιλοξενήσει, καθιστούσε αναγκαία την άμεση εξεύρεση οριστικής λύσης στο πρόβλημα στέγασης του Αρχαιολογικού Μουσείου.

Η λύση δόθηκε το 1965 με την ίδρυση του σημερινού Αρχαιολογικού Μουσείου στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου της «Ρολίνας» και σε πολύ μικρή απόσταση από αυτή. Μάλιστα, για τις ανάγκες ανέγερσης του νέου κτηρίου κατεδα-

36. Απόφαση Υπουργείου Οικονομικών, «Παραχώρησις διά μίαν οκταετίαν του εν Κερκύρα οικήματος (πρώην Καζίνο) προς το Υπουργείον Πρόνοιας διά την εγκατάστασιν του Εθνικού Οικοτροφείου Αρρένων Κέρκυρας», με αριθμ. πρωτ. 21310 / 22.12.1947, Αρχείο Η' Ε.Π.Κ.Α.

37. «Εγκατεστάθη το Οικοτροφείον μας εις το ανακαινισθέν Μέγαρον Ρολίνας - Σύντομος ιστορική επισκόπησις της λειτουργίας του», *Εμπρός*, 17.11.1948.

38. Στο Αρχείο της Η' Ε.Π.Κ.Α. φυλάσσεται εκτενής αλληλογραφία των κατά καιρούς Εφόρων Αρχαιοτήτων με τις κεντρικές διευθύνσεις των αρμόδιων Υπουργείων σχετικά με το θέμα της απομάκρυνσης του Οικοτροφείου από τη «Ρολίνα». Βλ. ενδεικτικά, Επιστολή Εφόρου Αρχαιοτήτων Γ. Δοντά προς το Υπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως - Υπηρεσία Αρχαιοτήτων και Αναστήλωσης - Διεύθυνση Αρχαιοτήτων με αριθμ. πρωτ. 293 / 03.03.1965. - Επιστολή Εφόρου Αρχαιοτήτων Γ. Δοντά προς το Υπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως - Υπηρεσία Αρχαιοτήτων και Αναστήλωσης - Διεύθυνση Αρχαιοτήτων - Τμήμα Απαλλοτριώσεων, με αριθμ. πρωτ. 678 / 22.05.1965. - Επιστολή Εφόρου Αρχαιοτήτων Α. Χωρέμη προς το Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών - Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Αναστήλωσης - Διεύθυνση Αρχαιοτήτων, με αριθμ. πρωτ. 961 / 22.06.1973.

39. Γ. Δοντάς, *Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Κέρκυρας*, Αθήνα 1970, σ. 8.

φίστηκε ένα μικρό τμήμα της που γειτνιάζε με αυτό.⁴⁰ Αλλά και ο όλος σχεδιασμός του νέου Μουσείου προέβλεπε την κατεδάφιση της «Ρολίνας» μετά την εκκένωσή της από το Οικοτροφείο.⁴¹

Το θέμα της κατεδάφισης του κτηρίου είχε πυροδοτήσει την έντονη αντιπαράθεση μεταξύ της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της Διεύθυνσης του Οικοτροφείου.⁴² Ο τότε Έφορος Αρχαιοτήτων Γεώργιος Δοντάς το 1965 τη χαρακτηρίζει «άθλιον και κολοβόν ερείπιον...», το οποίο μετά την έναρξη λειτουργίας του Μουσείου «θα αποτελέη φοικώδη ασχημίαν και αιτίαν βιαιοτάτων επιθέσεων του τύπου, ελληνικού και ξένου».⁴³ Την αντίθετη άποψη εκφράζει δημοσίευμα κερκυραϊκής εφημερίδας της ίδιας περιόδου, το οποίο παραλληλίζοντας την υπόθεση της «Ρολίνας» με αυτή της «Πόρτα Ριάλα» επιτίθεται στις «μικρές καρδιές με τα ευτελέστατα κίνητρα» που προωθούν την κατεδάφιση «του γέρινου κτηρίου με τη μεγαλόπρεπη γραφικότητα», ενώ επικροτεί «τα φωτισμένα στοιχεία» που υποστηρίζουν τη διατήρησή του.⁴⁴ Τελικά, το ενδεχόμενο κατεδάφισης της «Ρολίνας» αποκλείστηκε, καθώς, αφενός, το κτήριο δεν εκκενώθηκε τότε από το Οικοτροφείο, αφετέρου υπήρχε κίνδυνος να ανακληθεί από τον Δήμο η δωρεά του προς το Δημόσιο λόγω μη εκπλήρωσης του παραχωρητηρίου όρου.

Για τα επόμενα εικοσιπέντε χρόνια, το Οικοτροφείο παρέμεινε στο κτήριο της «Ρολίνας», ενώ ένα τμήμα του ισογείου εξακολούθησε να χρησιμοποιείται για την αποθήκευση αρχαιολογικών ευρημάτων λόγω υπερπλήρωσης των λοιπών αποθηκών του Αρχαιολογικού Μουσείου. Το έτος 1990, το ιστορικό φιλανθρωπικό ίδρυμα, που στο μεταξύ είχε μετονομαστεί σε Κέντρο Παιδικής Μεριμνας, εγκατέλειψε τη «Ρολίνα» και εγκαταστάθηκε σε ένα κτήριο στην περιοχή του Μαντουαλίου.⁴⁵ Δύο χρόνια αργότερα, ενόψει της πραγματοποίησης της Συνόδου Κορυφής των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Κέρκυρα το

40. Απόφαση του Υπουργού Κοινωνικής Πρόνοιας Α. Στράτου, με αριθμ. πρωτ. Δ2 / 1129 / 24.01.1961, Αρχείο Η' Ε.Π.Κ.Α. – Επιστολή Εφόρου Αρχαιοτήτων Γ. Δοντά προς το Υπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως - Υπηρεσία Αρχαιοτήτων και Αναστήλωσης - Διεύθυνση Αρχαιοτήτων, με αριθμ. πρωτ. 803 / 08.11.1962, Αρχείο Η' Ε.Π.Κ.Α.

41. Επιστολή Εφόρου Αρχαιοτήτων Β. Καλλιπολίτη προς το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων - Διεύθυνση Αρχαιοτήτων, με αριθμ. πρωτ. 538 / 14.12.1959, Αρχείο Η' Ε.Π.Κ.Α.

42. Βλ. ενδεικτικά, «Σημειώματα», *Κερκυραϊκά Νέα*, 25.09.1967.

43. Επιστολή Εφόρου Αρχαιοτήτων Γ. Δοντά προς το Υπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως - Υπηρεσία Αρχαιοτήτων και Αναστήλωσης - Διεύθυνση Αρχαιοτήτων, με αριθμ. πρωτ. 231 / 16.02.1965, Αρχείο Η' Ε.Π.Κ.Α.

44. «Πόρτα Ριάλα», *Εφημερίς των Ειδήσεων*, 26.08.1965.

45. Κ. Δέδες, *Οικοτροφείο και Ιεροδιδασκαλείο Κερκύρας (περίοδος 1923-1932)*, ό.π., σ. 278.

1994, η «Ρολίνα» παραδόθηκε στην Η' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων –στη χρήση της οποίας παραμένει έως σήμερα– με σκοπό να στεγαστούν εκεί τα γραφεία της και οι συλλογές του Μουσείου Ασιατικής Τέχνης.⁴⁶

Παρότι το διάστημα εκείνο πραγματοποιήθηκαν εργασίες επισκευής και αναδιαρρύθμισης του κτηρίου, προκειμένου αυτό να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της αρχαιολογικής υπηρεσίας, στο ισόγειο της «Ρολίνας» βρίσκονται ακόμη και σήμερα γραμμένα επάνω στους τοίχους τα ονόματα των μικρών ενοίκων που άλλοτε περιφέρονταν στους χώρους αυτούς, αποτελώντας ανάμνηση της παλαιάς, μακρόχρονης χρήσης της ως Οικοτροφείου (εικ. 5).

Εκτός του ιστορικού ενδιαφέροντος, το κτήριο της «Ρολίνας» εντυπωσιάζει και με την αρχιτεκτονική του. Ανεγερμένο σε ένα οικόπεδο με πλεονεκτική θέση και πρόσωπο σε δύο οδούς, αποτελεί αξιόλογο δείγμα αρχιτεκτονικής των αρχών του 20ού αιώνα με τα ανάλογα γνώρίσματα της εποχής του. Τα χαρακτηριστικά του απλά, με παραπομπές στο νεοκλασικισμό, δίνουν την αίσθηση της λιτότητας και, ταυτόχρονα, της μεγαλοπρέπειας. Στη θέα του αντιλαμβάνεται κανείς αμέσως ότι πρόκειται για ένα κτήριο ειδικού χαρακτήρα, του οποίου ο σχεδιασμός υπαγορεύτηκε από την αρχική χρήση του ως εντευκτήριο.

Πρόκειται για ένα διώροφο κτήριο ύψους 11 μ. και εμβαδού 1.900 τ.μ. περίπου, το οποίο δεν εμφανίζει συμμετρικά χαρακτηριστικά, με εξαίρεση στην όψη του προς την παραλιακή λεωφόρο και, ιδιαίτερα, στον όροφο. Η ύπαρξη εξώστη στον όροφο στην πλευρά αυτή, από όπου προσφέρεται εντυπωσιακή θέα προς τη θάλασσα, αποτελεί χαρακτηριστικό και βασικό στοιχείο του κτηρίου, που σχετίζεται με την ειδική χρήση, για την οποία κατασκευάστηκε.

Η κύρια όψη –ανατολική– του κτηρίου προς τη λεωφόρο Δημοκρατίας (εικ. 1) οργανώνεται στον όροφο με σχετική συμμετρία και περικλείεται από εξώστη. Η απόκλιση από τη συμμετρία παρατηρείται στη νότια πλευρά με το πρόσκτισμα, το οποίο φαίνεται να τοποθετήθηκε σε δεύτερη –πρώιμη– φάση επισκευών του κτηρίου. Η όψη αυτή διαμορφώνεται σε τρεις ζώνες: τη στέψη, που δημιουργεί ένα περιμετρικό στηθαίο στη στέγη, τη ζώνη των ανοιγμάτων, τα οποία τονίζονται με κορνίζες από τραβηχτό κονίαμα, και, τέλος, το κατώτερο τμήμα που αποτελείται από το ισόγειο και το στηθαίο του εξώστη. Στη βάση του στηθαίου της στέγης υπάρχουν πήλινοι γεισίποδες, οι οποίοι είναι χρωματισμένοι. Η προεξέχουσα στέψη του κτηρίου και το κτιστό στηθαίο που περικλείει την πολυκλινή στέγη του επικαλύπτονται με κόκκινα κεραμίδια τύπου Μασσαλίας, ενώ τα περι-

46. Απόφαση Υπουργείου Πολιτισμού με αρ. πρωτ. ΥΠΠΟ / ΑΡΧ / Α2 / Φ21 / 33985 / 2087 / 22.07.1992, Αρχείο Η' Ε.Π.Κ.Α. Το Μουσείο Ασιατικής Τέχνης υπαγόταν τότε διοικητικά στην Η' Ε.Π.Κ.Α.

θυρώματα των ανοιγμάτων και η κορνίζα που χωρίζει το ισόγειο από τον όροφο είναι λίθινα.

Η νότια όψη επί της οδού Πέτρου Βράιλα-Αρμένη (εικ. 2) καθορίζεται από το στοιχείο της κύριας εισόδου στον όροφο του κτηρίου και την επιβλητική μαρμάρινη κλίμακα, η οποία, ως στοιχείο, παραπέμπει σε δημόσιο κτίσμα. Στην όψη αυτή δεν παρατηρείται συμμετρία και είναι χαρακτηριστικό ότι η είσοδος είναι τοποθετημένη έκκεντρα. Το στοιχείο εκείνο που δημιουργεί εντύπωση σε αυτή την όψη είναι το κτίσμα με τα περιμετρικά ανοίγματα, το οποίο δεσπόζει στα δεξιά της εισόδου. Το κτίσμα αυτό, σήμερα, δεν έχει ανοίγματα από όλες τις πλευρές, καθώς από την όψη της οδού Βράιλα υπάρχουν μόνον εσοχές στις διαστάσεις και στη χάραξη των ανοιγμάτων που έχουν κλειστεί.

Η βόρεια όψη προς το ξενοδοχείο "Corfu Palace" χαρακτηρίζεται από την ποικιλία των ανοιγμάτων και οργανώνεται ασύμμετρα. Στο ισόγειο, οι διαφορετικές σε μορφή εισοδοί στους χώρους παραπέμπουν στην ξεχωριστή χρήση του καθενός, ενώ όλα τα διακοσμητικά στοιχεία των περιθυρωμάτων και οι κορνίζες εντοπίζονται στον όροφο.

Η διαμόρφωση της δυτικής πίσω όψης προς το Αρχαιολογικό Μουσείο δείχνει ακριβώς αυτό που αντιπροσωπεύει, δηλαδή τη δευτερεύουσα σημασία της. Για το λόγο αυτό, χαρακτηρίζεται από την απουσία πολλών ανοιγμάτων και διακοσμητικών στοιχείων και οργανώνεται στην πιο απλή μορφή της σε σχέση με τις υπόλοιπες.

Όσον αφορά στα ανοίγματα του κτηρίου, αυτά του ορόφου είναι μεγάλα, ώστε να προσφέρουν άπλετο φως στους εσωτερικούς χώρους και έχουν εξώφυλλα στην ανατολική και νότια όψη. Αντιθέτως, το ισόγειο, με τα σχετικά μικρά ανοίγματα, δηλώνει την ύπαρξη βοηθητικών χώρων καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του. Πιο συγκεκριμένα, τα ανοίγματα του ισόγειου προς την πλευρά της παραλιακής λεωφόρου Δημοκρατίας και προς την οδό Βράιλα είναι μικρά σαν φεγγίτες, χωρίς εξώφυλλα, με σιδερένια κιγκλιδώματα για λόγους προστασίας. Στις δύο δευτερεύουσες όψεις, δηλαδή τη βόρεια και τη δυτική, τα ανοίγματα έχουν τελείως διαφορετική μορφή τόσο στο ισόγειο όσο και στον όροφο, καθώς είναι μεγάλα, χωρίς εξώφυλλα, με εξωτερικά κιγκλιδώματα. Ιδιαίτερο μορφολογικό στοιχείο αποτελεί η στέγη του κτηρίου (εικ. 3), η οποία συνίσταται από οκτώ ανεξάρτητα αυτοφερόμενα τμήματα με φέρουσα ξύλινη κατασκευή που επικαλύπτονται, σήμερα, από κυματοειδείς πλάκες αμιαντοτσιμέντου.

Η κεντρική είσοδος του κτηρίου που οδηγεί στον όροφο, τοποθετείται επί της οδού Πέτρου Βράιλα-Αρμένη μέσω μαρμάρινης κλίμακας, ενώ η πρόσβαση στο χώρο του ισόγειου πραγματοποιείται, σήμερα, εξωτερικά από πέντε εισόδους. Η εσωτερική επικοινωνία μεταξύ των ορόφων γίνεται με ξύλινη κλίμακα,

αρκετά μεγάλη στην ανάπτυξή της, η οποία βρίσκεται στη βορειοδυτική πίσω πλευρά του κτηρίου.

Εσωτερικά, οι κύριοι χώροι αναπτύσσονται στον όροφο, ο οποίος έχει συνολικό εμβαδόν 847 τ.μ. και δεκαέξι «δωμάτια», όπως αυτά έχουν διαμορφωθεί σήμερα. Η πρόσβαση στους χώρους αυτούς γίνεται μέσω ενός μεγάλου προθαλάμου. Στην ανατολική πλευρά, ένας μακρύς διάδρομος 20 μ. οδηγεί σε συνολικά δέκα χώρους, όπως φαίνεται και στην κάτοψη (σχέδ. 1). Οι δύο χώροι στα άκρα του εν λόγω διαδρόμου, όπως και το βορειότερο δωμάτιο, είναι οι μόνοι που έχουν έξοδο στο χώρο του εξώστη. Στη στάθμη του ισογείου (σχέδ. 2) ο χώρος χωρίζεται σε δύο επιμήκη τμήματα με κατεύθυνση βορρά-νότου και είσοδο από το βορρά, καθώς και ένα μικρότερο τμήμα με ξεχωριστή είσοδο στη δυτική πλευρά.

Το εσωτερικό του κτηρίου έχει υποστεί τις περισσότερες επεμβάσεις λόγω των διαφορετικών χρήσεων που κλήθηκε διαχρονικά να στεγάσει και δίνει τελείως διαφορετική εντύπωση από την εξωτερική εμφάνιση, πιο απλή και λιτή. Βέβαια, η αίσθηση των μεγάλων και ψηλοτάβανων χώρων είναι εμφανής, όπως και τα υπερμεγέθη εσωτερικά κουφώματα. Τα αρχικά διακοσμητικά στοιχεία των χώρων έχουν χαθεί και το μόνο που έχει απομείνει είναι η επιβλητικότητά τους. Οι περιγραφές των εσωτερικών χώρων κατά την περίοδο του 1928 που εγκαταστάθηκε το Οικοτροφείο μαρτυρούν την πολυτέλεια και την εντυπωσιακή εσωτερική διακόσμηση.⁴⁷

Ως προς τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του, το κτήριο είναι κατασκευασμένο από φέρουσα τοιχοποιία πάχους 0,90 μ. Έχει λιθοκτιστους τοίχους κατασκευασμένους με μικτό σύστημα αποτελούμενο από πέτρα και συμπαγείς οπτόπλινθους. Κατά τις εργασίες επισκευής των εξωτερικών επιχρισμάτων που εκτελέστηκαν το έτος 2000, μας δόθηκε η δυνατότητα να δούμε αναλυτικά τη μορφή των εξωτερικών τοίχων, οι οποίοι είναι κατασκευασμένοι, ως επί το πλείστον, από λίθους, ενώ μερικά τμήματα του δυτικού τοίχου είναι κατασκευασμένα από πλήρεις οπτόπλινθους και μικρότερους λίθους. Το τμήμα του δυτικού εξωτερικού τοίχου που μετατοπίστηκε το 1963, κατά την περίοδο ανέγερσης του Αρχαιολογικού Μουσείου, ανακατασκευάστηκε με διάτρητες πλίνθους (εικ. 4).

Οι εσωτερικοί διαχωριστικοί τοίχοι στον όροφο είναι ελαφρού τύπου, ώστε να μην επιβαρύνουν το ξύλινο πάτωμα, και είναι κατασκευασμένοι από ξύλινο σκελετό και γέμισμα από ξύλινα πάνελς. Κάποιοι παλαιότεροι εσωτερικοί τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι με την τεχνική της ξυλόπηκτης τοιχοποιίας (μπαγδατί).

Το ισόγειο διαχωρίζεται από τον όροφο με ξύλινο πάτωμα, το οποίο φέρε-

47. Κ. Δέδες, *Οικοτροφείο και Ιεροδιδασκαλείο Κέρκυρας (περίοδος 1923-1932)*, ό.π., σ. 177-179.

ται από ξύλινες δοκούς τοποθετημένες σε κοιλότητες στους φέροντες τοίχους. Το τμήμα του ισόγειου που αποτελεί το δάπεδο του εξώστη του ορόφου έχει μία ιδιαίτερη κατασκευή, η οποία είναι ορατή από το ισόγειο. Στο είδος αυτό του πατώματος χρησιμοποιήθηκαν οι θολίσκοι (σχέδ. 3), οι οποίοι αποτελούνται από μεταλλικές διατομές διπλού Τα, τοποθετημένες ανά διαστήματα, στις οποίες στερεώνονται τοξωτά πλήρεις πλίνθοι και διαμορφώνουν τους θολίσκους. Το δάπεδο του εξώστη ήταν αρχικά διαστρωμένο με πλακίδια διαστάσεων 20 x 20 εκ.

Το κτήριο, σήμερα, δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα στατικά και δομικά προβλήματα. Εντούτοις, πρόκειται για ένα κτήριο ιστορικό και οι φθορές που έχει υποστεί στο πέρασμα των χρόνων είναι εμφανείς, κυρίως, στο εσωτερικό του. Η σημαντικότερη από αυτές, σήμερα, εντοπίζεται στη στήριξη του πατώματος του ορόφου, η οποία έχει αντιμετωπιστεί τοπικά στα σημεία, όπου υπήρχε πρόβλημα.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε γίνεται αντιληπτό ότι το κτήριο της «Ρολίνας» παρουσιάζει ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό και ιστορικό ενδιαφέρον, καθώς αποτελεί αξιόλογο δείγμα αρχιτεκτονικής της πόλης της Κέρκυρας των αρχών του 20ού αιώνα και, ταυτόχρονα, σημαντικό ιστορικό τεκμήριο. Κατά τη διάρκεια της εκατόχρονης και πλέον ζωής του φιλοξένησε πολλές και διαφορετικές χρήσεις και υπέστη φθορές αλλά και πολλαπλές επισκευές, προκειμένου να ανταποκριθεί στις εκάστοτε ανάγκες. Η αντιμετώπιση των προβλημάτων του κτηρίου κρίνεται άμεση και αναγκαία προς αποτροπή της επιδείνωσής τους με την πάροδο του χρόνου. Η ανακαίνιση και ο εκσυγχρονισμός του κτηρίου θα έχουν ως αποτέλεσμα την παράταση της ζωής του και ως μνημείου της νεότερης αρχιτεκτονικής κληρονομιάς αλλά και ως βιώσιμου χώρου.

Περίληψη / Summary

Το επονομαζόμενο κτήριο της «Ρολίνας» βρίσκεται στην πόλη της Κέρκυρας, στην περιοχή της Γαρίτσας, επί της συμβολής της παραλιακής λεωφόρου Δημοκρατίας με τον οδό Πέτρου Βράιλα-Αρμένι. Πρόκειται για ένα κτήριο των αρχών του 20ού αιώνα, το οποίο κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης ζωής του φιλοξένησε πολλές και διαφορετικές χρήσεις και υπέστη φθορές αλλά και πολλαπλές επισκευές, προκειμένου να ανταποκριθεί στις εκάστοτε ανάγκες. Από το έτος 1992 στεγάζει τα γραφεία, το αρχείο και τη βιβλιοθήκη της Η' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, καθώς και τα εργαστήρια συντήρησης αρχαιοτήτων του Αρχαιολογικού Μουσείου και αποθηκευτικούς χώρους. Λόγω της αρχιτεκτονικής και ιστορικής αξίας του το κτήριο έχει χαρακτηριστεί ως έργο τέχνης και ιστορικό διατηρητέο μνημείο το έτος 1990. Η παρούσα εργασία αποτελεί μία πρώτη προσπάθεια παρουσίασης της ιστορικής διαδρομής και της αρχιτεκτονικής φυσιογνωμίας του κτηρίου.

The so-called "Rolina" building is located in the town of Corfu, in the area of Garitsa, at the junction of Dimokratias avenue and Petrou Vraila-Armeni street. The building was constructed in the beginning of the 20th century and has been used for various purposes. During its long life it has suffered many damages and has undergone multiple repair work in order to meet specific needs. Since 1992 it has housed the offices, the archive and the library of the 8th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, as well as the conservation laboratories of the Corfiot Archaeological Museum and storage spaces. Due to its historical and architectural value, the building has been listed by the Greek Ministry of Culture as a work of art and a historical monument in 1990. This paper is a first attempt to present the historical outline and the architectural significance of the building.

Εικ. 1: Η κύρια όψη – ανατολική – του κτηρίου προς τη Λεωφόρο Δημοκρατίας.

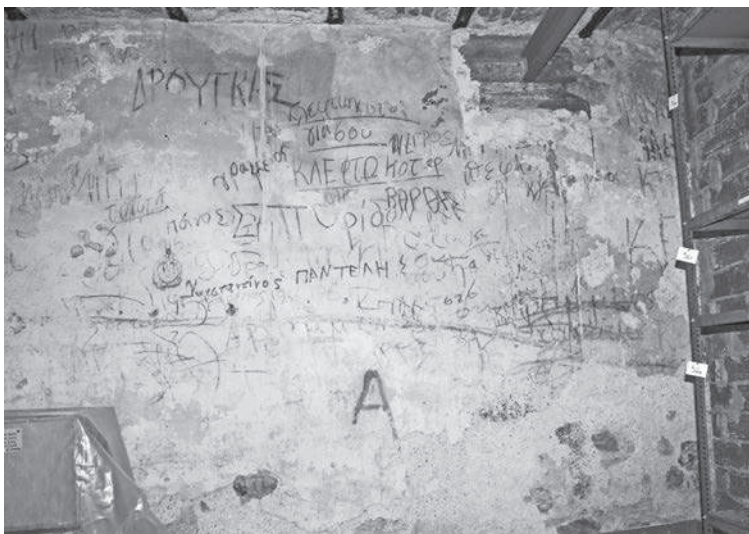
Εικ. 2: Η νότια όψη – κεντρική – είσοδος του κτηρίου επί της οδού Βράβια.

Εικ. 3: Η σύνθετη στέγη του κτηρίου, όπως φαίνεται από γειτονικό κτίσμα.

Εικ. 4: Το τμήμα του δυτικού εξωτερικού τοίχου που καθαιρέθηκε, μετατοπίστηκε και αντικαταστάθηκε το 1963 (Αρχείο Η' Ε.Π.Κ.Α.).

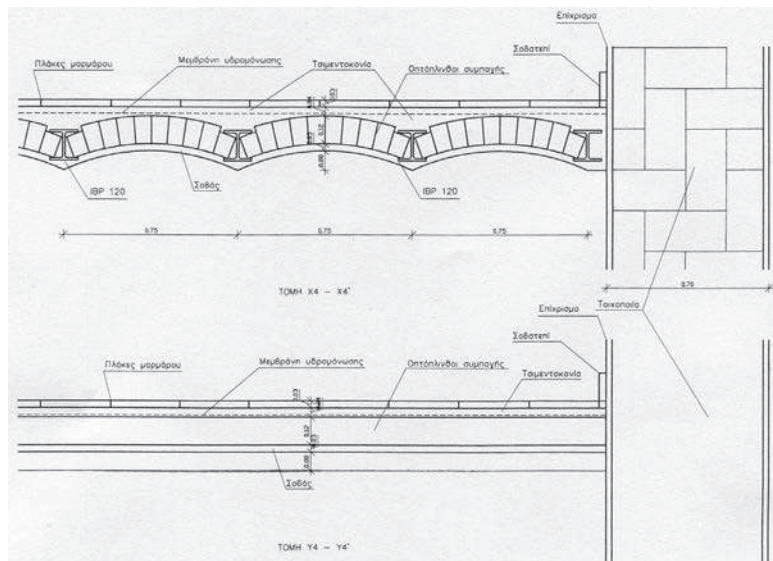
Εικ. 5: Άποψη από εσωτερικό χώρο του ισόγειου, όπου φαίνονται γραμμένα επάνω στον τοίχο ονόματα τροφίμων του Οικοτροφείου.

Σχέδιο 1: Κάτοψη ορόφου.

Σχέδιο 2: Κάτοψη ισογείου.

Σχέδιο 3: Λεπτομέρεια οροφής ισογείου στο τμήμα κάτω από τον εξώστη (Αρχείο Η' Ε.Π.Κ.Α.).

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΚΤΗΡΙΩΝ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ 14ο ΕΩΣ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ου ΑΙΩΝΑ.

Ευανθία Αλβέρτη – Αγγελική Κουμνά – Ολυμπία Σπυριδάκη

1. Ενετοκρατία (14ος-18ος)

Κατά την ενετοκρατία δεν υπήρχε η μέριμνα πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας δημόσιας εκπαίδευσης, τόσο στα Επτάνησα και τη Βενετία, όσο και γενικότερα στη Δύση. Η μόρφωση ήταν ιδιωτική υπόθεση και σχεδόν πάντα αφορούσε την αριστοκρατική τάξη και αργότερα την τάξη των εύπορων αστών.

Μέχρι και τον 18ο αιώνα, στα Επτάνησα δεν υπήρχαν σχολεία, ούτε ιδιωτικά ούτε δημόσια, δεν υπήρχε βιβλιοθήκη, ούτε τυπογραφείο. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής τα κορίτσια δεν είχαν δικαίωμα φοίτησης. Τον ρόλο του δασκάλου εκείνη την εποχή ανέλαβαν κυρίως οι ιερείς και οι μοναχοί. Κύρια αναγνωστικά βιβλία ήταν το ψαλτήρι και τα συναξάρια.¹ Δεν μπορούμε να μιλήσουμε για σχολικό κτήριο την εποχή αυτή. Ως χώρος διδασκαλίας χρησίμευε κάποιος χώρος μοναστηριού, το μετόχι ή ο νάρθηκας της εκκλησίας, ή τμήματα κατοικιών.

Το 1758 ο Νικηφόρος Θεοτόκης καινοτομεί ιδρύοντας δωρεάν σχολείο στην Κέρκυρα μαζί με τον Ιερεμία Καββαδία, μεταφέροντας στη γενέτειρά του τις γνώσεις που αποκόμισε από τα πανεπιστήμια της Πάδοβας και της Μπολόνιας. Το σχολείο λειτούργησε αρχικά στην οικία του Θεοτόκη και στη συνέχεια σε οικία στην οδό Νικ. Θεοτόκη. Είχε περίπου 50 μαθητές και λειτούργησε μέχρι το 1766.

Αντίστοιχα στον τουρκοκρατούμενο ελλαδικό χώρο ένα από τα πρώτα σχολεία, προσαρμοσμένο στα υλικά και τη μορφή της τοπικής αρχιτεκτονικής, είναι το σχολείο της Ζαγοράς, το γνωστό ως σχολείο του Ρήγγα, κτισμένο το 1777. Αργότερα χτίστηκε η σχολή της Βυτίνας (1780) και η σχολή της Δημητσάνας.²

1. Σ. Γασπαρινάτος, *Η Βενετοκρατία στα νησιά του Ιονίου πελάγους*, έκδ. ιδιωτική, Αθήνα 2009. – Ο. Παχή, «Η Εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της αγγλοκρατίας (1814-1864)», *Ανιστόρητον*, τχ. 8 (2010-2011), σ. 1-2.

2. Ε. Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτήρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης*, έκδ. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1998, σ. 35-37.

2. Γαλλική κατοχή – Ιόνιος Πολιτεία

Κατά τη γαλλική κυριαρχία (1797) ιδρύεται στην Κέρκυρα το πρώτο «προκαταρκτικό σχολείο», όπου διδάσκονταν αριθμητική, γαλλική γλώσσα και γραφή και παρέχονταν στρατιωτικές γνώσεις.

Το 1805, μετά τη σύσταση της Επτανήσου ως αυτόνομο κράτος, ιδρύθηκε στην Κέρκυρα, με πρωτοβουλία του Ι. Καποδίστρια, Γραμματέα της Επικρατείας, η πρώτη ελληνική σχολή δημόσιας εκπαίδευσης γνωστή ως Σχολή της Τενέδου, η οποία στεγάστηκε στην εκκλησία της Τενέδου και αποτέλεσε σταθμό για τη διάδοση της παιδείας στο νησί. Η σχολή λειτούργησε μέχρι το 1824 και σε αυτή φοίτησαν νέοι από την Ήπειρο, τη Στερεά Ελλάδα και τα υπόλοιπα Επτάνησα.

Με πρωτοβουλία του Ι. Καποδίστρια ψηφίστηκε το νέο Επτανησιακό Σύνταγμα του 1803 και ιδρύθηκαν σαράντα προκαταρκτικά σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης στα Επτάνησα.

3. Αγγλοκρατία 1814-1864

Κατά την αγγλοκρατία, με το Σύνταγμα του 1817 καθιερώθηκε το κοινωνικό δικαίωμα δημόσιας δωρεάν παιδείας. Παράλληλα εξαγγέλθηκε η μελλοντική ίδρυση «προπαιδευτικών σχολείων» και «σπουδαστηρίου των παντός είδους επιστημών, της τε φιλολογίας και καλλιτεχνίας».³

Το 1819 ο καγκελάριος του πανεπιστημίου των Ιονίων Νήσων, κόμης Guilford, εισήγαγε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο του συστήματος Lancaster και Bell, κατά την οποία οι μεγαλύτεροι μαθητές δίδασκαν τους μικρότερους.⁴ Έτσι η εκπαίδευση διαιρέθηκε σε τρεις βαθμίδες: στα προκαταρκτικά, στα δευτερεύοντα σχολεία και στο πανεπιστήμιο. Τότε καθορίστηκαν και οι κτηριακές προδιαγραφές για τον υπαίθριο χώρο και τους χώρους υγιεινής με ακριβείς λεπτομέρειες. Αξίζει να αναφέρουμε την συμβολή του Α. Πολίτη ο οποίος με προτροπή του Ι. Καποδίστρια ίδρυσε αλληλοδιδασκτικό σχολείο στη Λευκάδα.⁵

Καθ' όλη την περίοδο της αγγλοκρατίας λειτουργούσε ένας σημαντικός αριθμός ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων που συμπλήρωναν τα δημόσια. Χαρακτηρι-

3. Σ. Ορφανοδάκης, «Η συνθήκη των Παρισίων και το σύνταγμα του 1817», στο βιβλίο: *Συνταγματικά Κείμενα των Ιονίων Νήσων*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2008, σ. 48-50.

4. Σ. Θεοτόκης, «Περί της εκπαίδευσως εν Επτανήσω», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τχ. V, (1956), σ. 66-68.

5. Ο. Παχή, «Η Εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας (1814-1864)», *ό.π.*, σ. 5.

στικά αναφέρουμε ότι το 1827 στην Κέρκυρα λειτουργούσαν 141 σχολεία από τα οποία μόνο τα 29 ήταν δημόσια. Παρ' όλα αυτά, τα περισσότερα σχολεία στεγάζονται σε ναούς. Το 1824 ιδρύεται στην Κέρκυρα, με πρωτοβουλία του Ι. Καποδίστρια, η Ιόνιος Ακαδημία στην οποία φοιτούν νέοι από όλη την Ήπειρο και τα Επτάνησα.⁶

Η κοινωνία των Κυθήρων υποδέχτηκε θερμά τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία και αναγνώρισε την αξία της παιδείας, όπως μαρτυρούν οι κτητορικές επιγραφές της σχολής της Μηλαπιδέας και της αγγλικής σχολής Μυλοποτάμου⁷. Η σχολή της Μηλαπιδέας, γνωστή ως «εν Λειβαδίω Αλληλοδιδασκτική Σχολή», κτίστηκε το 1825. Η κάλυψη του κτηρίου διαμορφώνεται με θολωτή στέγη. Ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ύφος προσδίδουν τα 15 περιμετρικά οξυκόρυφα παράθυρα γοτθικής μορφολογίας, τα οποία φέρουν πλαίσιο από λαξευμένους παworλίθους. Ανάλογη μορφολογία ακολουθεί και η αγγλική σχολή στον Μυλοπόταμο.

Το αλληλοδιδασκτικό σύστημα ακολούθησε και το αστικό δημοτικό σχολείο στον Ποταμό Κυθήρων. Κτίστηκε το 1825 και λειτούργησε έως τις αρχές του 20ού αιώνα. Στη σύνθεση των όψεων κυριαρχεί η συμμετρία. Η στέψη τονίζεται με περιμετρικό γείσο. Τα ανοίγματα είναι τοξωτά και κοσμούνται με έξοργη λίθινη πλαισίωση.

Κατά την αγγλοκρατία κατασκευάστηκαν στα Κύθηρα 13 αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Η φοίτηση ήταν υποχρεωτική κατ' αρχήν για τα αγόρια και εξασφάλιζε την απαλλαγή των γονιών τους από την υποχρεωτική «αγγαρεία» όπως λεγόταν, δηλαδή την εργασία σε δημόσια έργα.⁸ Τις πρώτες χρονιές λειτουργίας τους παρατηρήθηκε αύξηση των μαθητών, καθώς κατέφυγαν στο νησί κάτοικοι της Πε-

6. Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Παιδεία και Φιλοσοφία στα νησιά του Ιονίου (16ος - 19ος αιώνας)», στο βιβλίο: *Ιόνιοι Νήσοι, Ιστορία και Πολιτισμός*, έκδ. Περιφέρεια Ιονίων Νήσων, Αθήνα 2007, σ. 131-132.

7. Η εντοιχισμένη εγχάρακτη επιγραφή στο υπέρθυρο της εισόδου της σχολής της Μηλαπιδέας αναφέρει: «Εὐχάριστοι πρὸς τὴν παροῦσαν διοίκησιν οἱ Λιβαδίται διὰ τὴν ἀνατροπὴν τῶν τέκνων των, ἐκτελοῦντες ὁμόφωνοι τῆς Αὐτοῦ Ἐξοχώτητος Λόρδου Φρεδερίκου Ἰάδαμ ἂς πατρικὰς φροντίδας ἐπὶ τούτου τοῦ ἐπιπέδου παρὰ τοῦ ζηλωτοῦ πατριώτου Ἰουλίου Κασιμάτη, δωρηθέντος, χορηγήσαντες θεληματικῶς τὴν ἐργασίαν, τήνδε τὴν οἰκοδομὴν ἐν χρήσει κοινῆς σχολῆς ἀνέγειραν, 1825». Αντίστοιχα, η επιγραφή στο υπέρθυρο της εισόδου της αγγλικής σχολής Μυλοποτάμου αναφέρει: «Αἰσθητικοὶ τῶν ὀφελίμων τῆς ἀνατροπῆς ἐμψυχωθέντες ἀπὸ πατριωτισμὸν οἱ Μυλοποταμίται μόλα τῶν τὰ δυνατὰ καὶ κόπους ἀνύψωσαν ταύτην τὴν σχολὴν εἰς ἀφιέρωσιν τῶν μεταγενεστέρων, 1825», βλ. σχετικά G.N. Leontsinis, *The Island of Kythera: A Social History 1700-1863*, έκδ. National and Capodistrian University of Athens, Αθήνα 2007, σ. 308.

8. Π. Κασιμάτης «Η Αλληλοδιδασκτική Σχολή Λιβαδίου» *Τα Πνευματικά Κύθηρα* (1984), σ. 3.

λοποννήσου και άλλων περιοχών λόγω της ελληνικής επανάστασης. Στο τέλος του 1928 λειτουργούσαν στα Κύθηρα 22 δημοτικά σχολεία (και ένα στα Αντικύθηρα), εκ των οποίων 15 ήταν αρρεναγωγεία και 8 παρθεναγωγεία.

4. Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα 1865-1895

Τα Επτάνησα μετά την ένωσή τους με την Ελλάδα, ακολούθησαν τις μεταρρυθμιστικές απόπειρες που είχαν ήδη εφαρμοσθεί στον ελλαδικό χώρο με τον νόμο του 1834.⁹ Εκδόθηκε το *Εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία*, του Ι.Π. Κοκκώνη, το οποίο αναφερόταν στο σχολικό κτήριο και τον εξοπλισμό του. Ορίζονται προδιαγραφές για την επιλογή κατάλληλου γηπέδου, τις διαστάσεις και την αναλογικότητα των αιθουσών σε σχέση με τον αριθμό των μαθητών, τον φωτισμό, τον ηλιασμό και τον αερισμό. Δίνονται επίσης οδηγίες για τον άλγειο χώρο.¹⁰

Στην αναθεωρημένη έκδοσή του, που κυκλοφόρησε το 1842, προβλέπονται χώροι υγιεινής, και τρόπος θέρμανσης του χώρου διδασκαλίας.

5. Τα σχολεία του Δ. Καλλία

Το βασιλικό διάταγμα που υπογράφηκε στις 17 Μαΐου 1894 «Περί του τρόπου κατασκευής των σχολείων» αποτέλεσε τη βάση της μεταρρυθμιστικής εργασίας του νομομαχανικού Δ. Καλλία. Έτσι εισάγεται ο ρόλος των μηχανικών στην σχολική διαδικασία, που μέχρι τότε ήταν ευθύνη μόνο των παιδαγωγών.

Ο Δ. Καλλίας μελέτησε τέσσερις τύπους διδακτηρίων για τον αντίστοιχο αριθμό σχολείων που θεσπίστηκαν το 1889 με το «Νομοσχέδιον περί της στοιχειώδους εκπαίδευσης» του Υπουργού Εκκλησιαστικής και Δημόσιας Εκπαίδευσης Γεώργιου Θεοτόκη. Συγκεκριμένα ο Δ. Καλλίας εισήγαγε διαγράμματα μονοτάξιου, διτάξιου, τετρατάξιου και εξατάξιου δημοτικού σχολείου, τα οποία τυπώθηκαν σε έγχρωμες λιθογραφίες στο τυπογραφείο Β. Παπαχρυσάνθου στην Αθήνα, σε κλίμακα 1:100 και αντιστοιχούν στα α, β, γ και δ είδη σχολείων του Γ. Θεοτόκη.

Σώζεται ένας ακόμα τύπος με τον τίτλο «Διάγραμμα αδιαίρετου Δημοτικού σχολείου δια 80 μαθητάς (φωτισμός αμφιπλάγιος)», τύπος Α, που μάλιστα έχει χρονολογία 1896, προηγείται δηλαδή χρονικά των τεσσάρων άλλων. Πιθανότατα ο τύπος αυτός να καλύπτει το πέμπτο είδος κτηρίου, «το ημερήσιο σχολείο», και γι' αυτό να έχει και αμφιπλάγιο φωτισμό ή να προορίζεται για να στε-

9. Σ. Βερούκιος, *Ιστορία των Ηνωμένων Ιονίων Νήσων (1815-1864)*, Αθήνα 1964, σ. 214.

10. Ε. Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτήρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης*, 6.π. σ. 116-121.

γάσει γραμματεία, όπως καλούνται τα σχολεία σε περιοχές με πληθυσμό κάτω των 600 κατοίκων.

Τα «σχολεία Καλλία» εφαρμόζονται σε κάθε μέρος της Ελλάδας, νησί, χωριό, βουνό, πόλη. Υιοθετούν κανόνες νεοκλασικής μορφολογίας με σκοπό την εδραίωση του θεσμού της σχολικής εκπαίδευσης. Τα διδακτήρια αυτής της περιόδου χαρακτηρίζονται από απόλυτη συμμετρία, η οποία αναδεικνύει την μνημειακότητα και συνάδει με το εκπαιδευτικό πνεύμα της εποχής για αυστηρή τάξη και πειθαρχία. Η μορφολογία επικρατεί ενίοτε της λειτουργικότητας.

Έτσι, θέματα επιλογής θέσης του οικοπέδου, σχέσεων του κλειστού προς τον ελεύθερο χώρο, υγιεινής, σωστού προσανατολισμού του κτηρίου για τον καλύτερο ηλιασμό και αερισμό, επαρκούς φωτισμού, εργονομίας των θρανίων και αναλογικότητας των αιθουσών σε σχέση με τον αριθμό των μαθητών κ.λπ., αντιμετωπίζονται μέσα από τις δεσμεύσεις που επιβάλλει η επίσημη αρχιτεκτονική ρυθμολογία.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα σχολείου «Καλλία» είναι το 1ο & 5ο Γυμνάσιο Κέρκυρας.¹¹ Κατασκευάστηκε στα τέλη του 19ου αιώνα και μέχρι το 1943 στέγαζε την Ιταλική Σχολή. Αρχικά περιελάμβανε υπόγειο, ισόγειο και α' όροφο, ενώ κατά την ιταλική κατοχή (1941-1943) έγινε η προσθήκη του β' ορόφου και η κατασκευή της ξύλινης στέγης. Το κτήριο συνδυάζει αναγεννησιακές αρχιτεκτονικές επιρροές με νεοκλασική μορφολογία.

Κυρίαρχο στοιχείο στην διαμόρφωση της όψης αποτελεί η συμμετρία. Το κεντρικό τμήμα του κτηρίου προεξέχει τονίζοντας την κεντρική είσοδο, η οποία πλαισιώνεται από διπλές λιθόκτιστες παραστάδες. Η κεντρική είσοδος κοσμείται με περιμετρική κορνίζα και φέρει γείσο με οδόντες. Το κτήριο ακολουθεί την νεοκλασική διάρθρωση, βάση – κορμός – στέψη, με αναλογίες χρυσής τομής.

Η επιβλητικότητα του συγκεκριμένου κτηρίου ανταποκρίνεται άμεσα στο διατυπωμένο αίτημα του Δ. Καλλία, για ένα σχολικό κτήριο που η εμφάνισή του θα συμβάλλει στην ενίσχυση του θεσμού. Το σχολικό κτήριο ακολουθεί τις προδιαγραφές για τον αερισμό και διαθέτει αίθουσες με μονοπλάγιο φωτισμό. Ωστόσο, οι δύο γωνιακές αίθουσες υποτάσσονται στη μορφοκρατία και διαθέτουν παράθυρα σε διαδοχικές πλευρές.

Ο σχεδιασμός της κλίμακας ανόδου ακολουθεί τις προδιαγραφές του Δ. Καλλία: καταλαμβάνει κεντρική θέση και έχει δύο σκέλη που οδηγούν στο χωλ του ισόγειου, περιμετρικά του οποίου οργανώνονται οι αίθουσες. Σημαντική είναι επίσης η θέση του γραφείου των καθηγητών. Βρίσκεται κοντά στην κεντρική

11. Στοιχεία για τα σχολικά κτήρια αυτής της περιόδου αντλήθηκαν από το αρχείο της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Νεωτέρων & Συγχρόνων Μνημείων (ΔΑΝΣΜ) του Υπουργείου Πολιτισμού.

είσοδο, τον διάδρομο, την κλίμακα ανόδου και τις εισόδους των αιθουσών, έτσι ώστε να επιτυγχάνεται ο πλήρης έλεγχος των μαθητών.

Ακριβώς απέναντι βρίσκεται το 12ο Δημοτικό Σχολείο Κέρκυρας. Κτίστηκε το 1910 με αρχική χρήση κατοικία. Το ισόγειο του κτηρίου διαμορφώθηκε αργότερα σε δημοτικό σχολείο. Η πρακτική αυτή ήταν αρκετά συνηθισμένη αυτή τη περίοδο.

Στη Γαρίτσα, επί της οδού Μητρ. Αθανασίου 15, βρίσκεται το 6ο Δημοτικό Σχολείο Κέρκυρας. Πρόκειται για εκλεκτικό κτήριο του 19ου αιώνα. Η συμμετρία της όψης εντείνεται από τη διαφοροποίηση των ακραίων ανοιγμάτων του ορόφου, τα οποία φέρουν τοξωτό γύψινο διάκοσμο. Η ζώνη της στέφης τονίζεται με το προεξέχον γείσο με οδόντες και το στηθαίο με τις μπαλουστές. Τα προαναφερόμενα σχολεία αποτελούν αξιόλογα παραδείγματα αστικών σχολικών κτηρίων και σηματοδοτούν την περίοδο ανέγερσης εκπαιδευτηρίων στη πόλη της Κέρκυρας.

Τα τέλη του 19ου και οι πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. χαρακτηρίζονται από τη μεγάλη οικοδόμηση σχολικών κτηρίων κατά προτεραιότητα σε αγροτικούς οικισμούς, στο πλαίσιο της εκπλήρωσης του εθνικού οράματος για ένα συγχρονισμένο αστικό κράτος.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Δημοτικό Σχολείο Δουκάδων της Κέρκυρας. Κτίστηκε στα τέλη του 19ου αι και ακολούθησε την οργάνωση της κάτοψης του διαγράμματος Τύπου Γ για διτάξιο διδακτήριο του Δ. Καλλία. Από τον κεντρικό χώρο εισόδου γίνεται η πρόσβαση σε δύο ισομεγέθεις αίθουσες που εξυπηρετούν ανάγκες νηπιαγωγείου και δημοτικού σχολείου αντίστοιχα. Βόρεια του κτηρίου διαμορφώνεται η αυλή με υπόστεγο, δύο μικρές αποθήκες και ένας χώρος W.C., ακριβώς όπως στο πρότυπο Καλλία.

Οι αίθουσες διαθέτουν αμφιπλάγιο φωτισμό. Τα παράθυρα στη νότια πλευρά είναι μεγάλα, ενώ εκείνα προς την πλευρά του προαυλίου είναι μικρότερα και εξυπηρετούν ανάγκες αερισμού. Η μορφή των ανοιγμάτων ακολουθεί πιστά το πρότυπο του Διατάγματος του 1894. Η όψη του κτηρίου χαρακτηρίζεται από τη νεοκλασική συμμετρία, την οποία εντείνει το αέτωμα της στέγης. Η κεντρική είσοδος στέφεται με γείσο που κοσμεύεται με γεισίποδες και πλαισιώνεται από κίονες με ιωνικά επίκρανα.

Η επιλογή νεοκλασικής αστικής ρυθμολογίας για ένα αγροτικό σχολείο, αντικατοπτρίζει την επικρατούσα παιδαγωγική αντίληψη ότι «το σχολείο δεν πρέπει να είναι τρώγλη αλλά ένας πραγματικός ναός, άξιος για να κάνει το παιδί να αγαπήσει περισσότερο το σχολείο και την διδασχή».¹²

12. Α. Αλεξανδράς, *Β' Αναθεωρητική Βουλή, Συνεδρίαση 28.11.1911*, από το βιβλίο Ε. Καλαφάτη *Τα σχολικά κτήρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης*, ό.π. σ. 183.

Σημαντικό ρόλο στην ανέγερση των σχολείων έπαιξε η σχέση του τόπου με την πολιτική εξουσία. Για παράδειγμα δύο δημοτικά σχολεία στους Παξούς, στον Προφήτη Ηλία Γάτου και στον οικισμό Μαστοράτικα, κατασκευάστηκαν το 1906 με πρωτοβουλία του υπουργού παιδείας Θεόδωρου Βελιανίτη, που κατόντας από τους Παξούς.

Επίσης σημαντική αυτή την περίοδο ήταν η συμβολή των ντόπιων ευεργετών οι οποίοι αναλάμβαναν τα έξοδα κατασκευής σχολικών κτηρίων στο τόπο καταγωγής τους. Παράδειγμα αποτελούν δύο δημοτικά σχολεία των Κυθήρων, στον Καραβά και τον Ποταμό, τα οποία κατασκευάστηκαν με τη δωρεά του κυθήριου βιομηχάνου της κεραμοποιείας του Πειραιά, Ευστάθιου Δηλαβέρη. Αξίζει να σημειωθεί η μορφολογική ομοιότητα αυτών των κτηρίων με σχολεία στις πολυπληθέστερες αστικές περιοχές του Πειραιά και του Λαυρίου.

Τα «σχολεία Καλλία» κατηγορήθηκαν ως ιδιαιτέρως δαπανηρά για την ανέγερση και τη συντήρησή τους, καθώς απαιτούσαν εξειδικευμένους τεχνίτες και υλικά υψηλού κόστους.

Δυστυχώς αρκετά σώζονται σε κακή κατάσταση διατήρησης, λόγω της παλαιότητας, της εγκατάλειψής τους, καθώς και της έντονης σεισμικής δραστηριότητας της περιοχής. Ενδεικτικά αναφέρουμε το σχολείο του οικισμού Νικιάνα στη Λευκάδα (1912) και το σχολείο των αρχών του 20ού αιώνα στην Καρυά της Κεφαλλονιάς, που είναι ρειπωμένο και πλήγηκε από τον πρόσφατο σεισμό.

Από το 1898 έως το 1911 οικοδομήθηκαν 358 σχολεία σε νεοκλασικό ιδίωμα. Από το 1910-1929 κτίστηκαν περίπου 1.100 σχολεία, τα περισσότερα στην περίοδο 1920-1929, με προσπάθεια αρχιτεκτονικής προσαρμογής τους στο χαρακτήρα των μικρών επαρχιακών πόλεων.

6. Τα σχολικά κτήρια του '30

Η επόμενη κομβική χρονική περίοδος για τα σχολικά κτήρια σε ολόκληρη την χώρα είναι η μαζική ανοικοδόμηση σχολείων κατά τα έτη 1928-1932. Το εγχείρημα εντάσσεται στην περίοδο διακυβέρνησης Ελευθ. Βενιζέλου, επί υπουργίας του νέου τότε πολιτικού Γεωργίου Παπανδρέου, στο ευρύτερο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, κατά την οποία αλλάζει ριζικά ο τρόπος λειτουργίας του σχολείου.

Η μεταρρύθμιση λαμβάνει χώρα συντασσόμενη με τον δημοτικισμό από γλωσσικής άποψης και με τον μοντερνισμό από πλευράς αρχιτεκτονικής. Κατασκευάζονται κάποιες χιλιάδες σχολικά κτήρια¹³ ρασιοναλιστικής αντιμετώπισης,

13. Δεν είναι ασφαλές να αναφέρουμε ακριβή αριθμό, καθώς το πλήθος των σχολικών κτηρίων ποικίλει από 1.200 έως 4.000 σύμφωνα με τις σχετικές πηγές.

με κοινές προδιαγραφές υψηλού επιπέδου, αποτελώντας παράδειγμα μαζικότητας και ωριμότητας και προσφέροντας έτσι στην Ελλάδα μια ξεχωριστή θέση στον αρχιτεκτονικό κόσμο διεθνώς.¹⁴

Το γραφείο μελετών νέων σχολικών κτηρίων του Υπουργείου Παιδείας απαρτίζεται από νέους στην πλειοψηφία μηχανικούς, ορισμένοι από τους οποίους εργάζονταν χρόνια στην παραγωγή σχολικών κτηρίων ήδη από την μετά Καλλία εποχή 1911-1929. Το μεγαλύτερο ποσοστό των κτηρίων εκφράζουν την μορφολογική ταύτιση των δημιουργών τους με το μοντέρνο κίνημα. Υπάρχει όμως ένας σεβαστός αριθμός σχολικών κτηρίων που διατηρούν στοιχεία από τις προγενέστερες μορφολογίες σε απλουστευμένη όμως μορφή. Τέλος, διακρίνονται και ξεχωρίζουν σχολικά κτήρια που αποπνέουν πίστη προς τις αρχές της νεοβυζαντινής και λαϊκής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, αποτελώντας εξαιρετικές προσπάθειες επαναπροσδιορισμού του παραδοσιακού κτίσματος μέσα από την δημιουργική γραφή επωνύμων αρχιτεκτόνων.

Η ευρύτερη σημασία του σχολικού προγράμματος βρίσκεται στο ότι οι επίσημες αντιλήψεις ταυτίστηκαν με τις προθέσεις μιας προοδευτικής μειοψηφίας διανοουμένων αρχιτεκτόνων και έγιναν πράξη, γεγονός μάλλον σπάνιο για την ελληνική πραγματικότητα. Το 1938 εκδόθηκε από το Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος κατάλογος μελετών των σχολικών κτηρίων του '30 με τίτλο *Τα νέα σχολικά κτήρια*, και επιμέλεια του Π. Καραντινού, όπου παρουσιάζονται 134 κτήρια, από σύνολο μεγαλύτερο των 3.000 που κατασκευάστηκαν συνολικά. Στο χώρο των Επτανήσων αναφέρονται 8 δημοτικά σχολεία και ένα γυμνάσιο.¹⁵

Τα σχολεία των Επτανήσων.

Ξεχωριστή μνεία γίνεται για τα σχολεία της Κεφαλονιάς, καθώς είναι αξιοπρόσεκτο το γεγονός ότι υπάρχει δημοσιευμένος ο μεγαλύτερος αριθμός σχολείων από κάθε άλλο νησί των Επτανήσων.

Το διτάξιο δημοτικό σχολείο στα Αντιπάτα Κεφαλλονιάς, για το οποίο δεν αναφέρεται αρχιτέκτονας, αποτελεί ιδιόζουσα περίπτωση, αφού η μορφολογία του κτηρίου κάθε άλλο παρά μοντέρνα θα χαρακτηριζόταν. Το σχολείο είναι μονόροφο με στέγη, συμμετρική διάταξη δύο τριμερών παραθύρων εκατέρωθεν της κεντρικής θύρας. Τα ανοίγματα πλαισιώνονταν από κορνίζα που εξέίχε του επι-

14. Α. Γιακουμακάτος, «Από τον συντηρητισμό στον λαϊκισμό με σταθμό στο μοντέρνο», στο βιβλίο: Α. Γιακουμακάτος, *Η Αρχιτεκτονική και η Κριτική*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2001, σ. 177.

15. *Τα νέα σχολικά κτήρια* (επιμέλεια Πάτροκλου Καραντινού), εκδ. Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος, Αθήνα 1938.

χρίσματος (μετά την αποκατάσταση εξαλείφτηκαν οι κορνίζες), ενώ οι γωνίες του κτηρίου διαμορφώνονται από πελεκημένους γωνιόλιθους. Το κτήριο βάσει των επιταγών του νεοκλασικισμού αποτελείται από βάση σχηματισμένη με πολυγωνικές πέτρες, κορμό από επιχρισμένη λιθοδομή και στέψη την οποία σχηματίζει η μαρκίζα της στέγης. Η κεντρική είσοδος πλαισιώνεται από λιθόκτιστες παραστάδες και στέφεται με γείσο. Το κτήριο έχει αποκατασταθεί πρόσφατα.

Το δημοτικό σχολείο του Ληξουρίου αποτελεί έργο του Θουκυδίδη Βαλεντή, έτερου πρωταγωνιστή της ρασιοναλιστικής ομάδας του Υπουργείου Παιδείας. Ο Βαλεντής έχει αναπτύξει ενδεχομένως την πλέον εύγλωττη και ξεχωριστή αρχιτεκτονική γλώσσα, γεγονός που καθιστά τα σχολικά του κτήρια αναγνωρίσιμα. Διακρίνεται για την πρώιμη, συνετή και εκλεπτυσμένη χρήση του ρασιοναλιστικού λεξιλογίου και για την ικανότητα διαμόρφωσης μιας υπολογισμένης σχέσης μεταξύ πλήρων και κενών. Το σχολείο στο Ληξούρι αποτελείται από δύο ανεξάρτητους όγκους σε κάθετη μεταξύ τους διάταξη, από τους οποίους ο ένας στεγάζει έξι αίθουσες διδασκαλίας και αίθουσα χειροτεχνίας ενώ ο δεύτερος αποτελεί το υπόστεγο γυμναστικής με χώρους αποδυτηρίων. Τα κτήρια αποκαλύπτουν την κατασκευαστική τους δομή, και χαρακτηρίζονται από απόλυτη ειλικρίνεια στην αντιστοίχιση μορφής και λειτουργίας χωρίς προσπάθεια διακοσμητικής αντιμετώπισης των όψεων. Οι όψεις διαμορφώνονται από τη διαδοχή πλήρων και κενών με υπεροχή στα μεγάλα οριζόντια ορθογώνια παράθυρα που επικρατούν των πλήρων σε βορινή και νότια όψη. Χαρακτηριστικός είναι ο όγκος του κλιμακοστασίου που εξέχει και διαφοροποιείται από το κτήριο.

Το δημοτικό σχολείο στα Βαλσαμάτα Κεφαλλονιάς αποτελεί διαφορετική περίπτωση, καθώς απέχει μακριά οποιουδήποτε μοντερνιστικού χαρακτηριστικού. Αρχιτέκτονάς του είναι ο Γεώργιος Πάντζαρης, ο οποίος αποτελεί έναν από τους αρχιτέκτονες με μεγάλη δραστηριότητα στη σχολική αρχιτεκτονική και πριν το '29, αντλώντας μορφολογικά χαρακτηριστικά «τόσο από την βυζαντινή όσο και από την αρχαϊκή παράδοση από τα σπίτια της Προύνης».¹⁶ Το σχολείο στα Βαλσαμάτα εμπεριέχει ακριβώς αυτήν την τυπολογία, χαρακτηριζόμενο από απόλυτη συμμετρία, με βάση από ορθόδομη λιθοδομή, κορμό με επίχρισμα και στέψη με λίθινες πλάκες με ελαφριά εξοχή. Στην μέση της κυρίας όψης διαμορφώνεται μικρή εσοχή (στοά) εντός της οποίας είναι η θύρα με δύο οριζόντια ορθογωνικά παράθυρα σε κάθε πλευρά της τα οποία κοσμούν παραστάδες στα πλάγια και πρέκι στην πάνω πλευρά. Η μικρή στοά αποτελείται από τέσσερις πεσσούς και επιστύλιο με εγχάρακτο διάκοσμο.

16. Α. Γιακουμακάτος, «Η σχολική αρχιτεκτονική και η εμπειρία του μοντέρνου στην Ελλάδα του μεσοπολέμου», στο βιβλίο: Α. Γιακουμακάτος, *Η Αρχιτεκτονική και η Κριτική*, ό.π., σ. 224.

Ο Γ. Πάντζαρης σχεδίασε επίσης το δημοτικό σχολείο Αγίας Θέκλας Κεφαλονιάς, με εντελώς διαφορετική αρχιτεκτονική γλώσσα. Το κτήριο αποτελείται από πέντε αίθουσες και λουτρό και είναι κατασκευασμένο από οπλισμένο σκυρόδεμα. Τοποθετείται στο επικλινές οικόπεδο σχεδόν κάθετα προς την κλίση του, με αποτέλεσμα να πρέπει να διαχειρισθεί μεγάλες υψομετρικές διαφορές. Αποτελείται από έναν όγκο που διαιρείται σε τρία μέρη με κλιμακωτή διάταξη. Κάθε αίθουσα έχει τρία παράθυρα στην πλευρά που βλέπει στην αυλή, τα οποία εξωτερικά ενοποιούνται μέσω κοινής ποδιάς και προεκτάσεως. Μια ακόμη από τις επιταγές του προγράμματος σχολικών κτηρίων που έχει εφαρμοσθεί σε αυτό το σχολείο είναι η δημιουργία βατών δωματίων. Τέλος οι όψεις χαρακτηρίζονται από απλότητα και έλλειψη διακόσμησης, ενώ χρησιμοποιείται ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό στοιχείο της μεσοπολεμικής αρχιτεκτονικής που είναι το έρκερ με γωνιακό παράθυρο.

Το γυμνάσιο Ζακύνθου το σχεδίασε ο αρχιτέκτων Νικόλαος Μητσάκης. Ο Ν. Μητσάκης διετέλεσε προϊστάμενος του (Γραφείου Μελετών) του Υπουργείου Παιδείας, είναι από τους παραγωγικότερους των αρχιτεκτόνων του προγράμματος, και εκείνος που επεδίωξε την «αφομοίωση της ευρωπαϊκής εμπειρίας όσο και την επαναθεώρηση της αυτόχθονης παράδοσης».¹⁷ Πρόκειται για σχολική μονάδα με έξι αίθουσες διδασκαλίας και εργαστήρια φυσικής και χημείας, το οποίο αναπτύσσεται σε δύο όγκους ο πρώτος δύο και ο δεύτερος τριών επιπέδων, που ενώνονται μεταξύ τους μέσω ενός «λαιμού» που περιλαμβάνει τον διάδρομο και τις σκάλες. Οι δύο όγκοι του κτηρίου αναπτύσσονται σε μεσοστάθμες σε μια προσπάθεια καλύτερης ένταξής του στο επικλινές έδαφος. Η επικοινωνία γίνεται μέσω άλλοτε ανοικτών και άλλοτε κλειστών διαδρόμων ανάλογα με τον προσανατολισμό κάθε φορά. Στη μία όψη αναπτύσσονται μεγάλα ορθογώνια παράθυρα και υπαίθριοι διάδρομοι επικοινωνίας μεταξύ των αιθουσών. Στην άλλη, ο φωτισμός επιτυγχάνεται μέσω επιμηκών φεγγιτών στην πάνω πλευρά της κάθε αίθουσας. Το σχολείο αυτό αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Το δημοτικό σχολείο Ζακύνθου αποτελεί έργο του αρχιτέκτονα Δημητρίου Κλάψη. Η κάτοψη έχει σχήμα T και αποτελείται από έξι αίθουσες οι οποίες διατάσσονται σε δύο ορόφους. Στο ισόγειο χωροθετείται υπόστεγο γυμναστικής και αίθουσα χειροτεχνίας, ενώ ο χώρος του κλιμακοστασίου ξεχωρίζει από τον κυρίως όγκο του κτηρίου. Η ιδιαιτερότητα του σχολείου έγκειται στο γεγονός ότι έχει προβλεφθεί η προσβασιμότητα τόσο του δωματίου του υπόστεγου γυμναστικής και της αίθουσας χειροτεχνίας όσο και του κεντρικού όγκου του

17. Α. Γιακουμακάτος, «Η σχολική αρχιτεκτονική και η εμπειρία του μοντέρνου στην Ελλάδα του μεσοπολέμου», στο βιβλίο: Α. Γιακουμακάτος, *Η Αρχιτεκτονική και η Κριτική*, ό.π., σ. 217.

κτηρίου. Οι όψεις χαρακτηρίζονται από μεγάλα ανοίγματα, μορφολογική λιτότητα και έλλειψη προσπάθειας εφαρμογής διακόσμου.

Το δημοτικό σχολείο Λευκάδας αποτελεί έργο του αρχιτέκτονα Κυριακούλη Παναγιωτάκου. Ο Παναγιωτάκος είναι ενδεχομένως ο ευφυέστερος αρχιτέκτονας του προγράμματος, καθώς πολλά από τα κτήριά του θεωρούνται γνήσια δείγματα του ελληνικού μεσοπολεμικού μοντερνισμού, ενώ διακρίνεται για την πολυμορφία και την πρωτοτυπία των έργων του. Το κτήριο για να στεγάσει έξι αίθουσες διδασκαλίας διαμορφώνεται από δύο ορθογώνια παραλληλεπίπεδα σε επαφή, από τα οποία το μικρότερο εκτείνεται σε έναν όροφο και το μεγάλο σε δύο. Στο ισόγειο χωροθετούνται τρεις αίθουσες διδασκαλίας, μια αίθουσα χειροτεχνίας και το γραφείο του διευθυντή ενώ στον όροφο βρίσκονται τρεις ακόμη αίθουσες. Η αίθουσα χειροτεχνίας μαζί με την μία από τις αίθουσες διδασκαλίας σχηματίζουν τον μικρό όγκο του κτηρίου και χωρίζονται μεταξύ τους με κινητό χωρίσμα, προσφέροντας έτσι δυνατότητα δημιουργίας μεγαλύτερου χώρου. Οι όψεις είναι απλές με μεγάλα ανοίγματα, ενώ την ογκοπλασία ολοκληρώνει το κλιμακοστάσιο το οποίο εξέχει του κεντρικού όγκου. Σε όλα τα παραπάνω κτήρια ο φέρον οργανισμός είναι από οπλισμένο σκυρόδεμα.

Συμπέρασμα

Τα σχολικά κτήρια παρουσιάζουν πολλές ιδιαιτερότητες, σχετιζόμενες με αλλαγές στις ανάγκες στέγασης κάθε εποχής, την αλλαγή δομής του ακαδημαϊκού προγράμματος αλλά και εξελίξεις στον τομέα της αρχιτεκτονικής μορφολογίας και κατασκευής.

Η σημασία τους θεωρούμε ότι είναι αυταπόδεικτη και η παράλληλη παρουσία δειγμάτων σχολικής αρχιτεκτονικής από διαφορετικές χρονικές περιόδους σημαντική, γεγονός που καταδεικνύει την ανάγκη αναγνώρισης, καταγραφής και προστασίας τους. Σε αρκετές περιπτώσεις σχολεία της περιόδου Καλλία στα Επτάνησα έχουν χαρακτηριστεί διατηρητέα,¹⁸ κανένα όμως από τα σχολεία της μεταρρύθμισης του '30.

Στον τομέα της καταγραφής το Υπουργείο Πολιτισμού έχει διαμορφώσει

18. Σύμφωνα με το αρχείο της Διεύθυνσης Νεώτερης & Σύγχρονης Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς του ΥΠΠΟΑ, στα Επτάνησα έχουν χαρακτηριστεί διατηρητέα τα ακόλουθα σχολικά κτήρια: Κέρκυρα (5): 1ο & 5ο Γυμνάσιο, 6ο και 12ο Δημοτικό, Δημοτικό Δ. Δουκάδων, Δημοτικό ΔΔ Λιαπάδων – Δ. Παλαιοκαστριτών. – Παξοί (6): Γάιος, Μαστοράτικα-Λάκκα, «Πόρτα» Σινίων, Προφήτης Ηλίας-Γάιος, Κοιν. Λόγγου, Κοιν. Μαγαζιών. – Κεφαλονιά (1): Δ. Καρυάς. – Λευκάδα (1): Κοιν. Αλεξάνδρου-Νικιάνας.

στο διαδίκτυο τον ιστότοπο *listedmonuments*,¹⁹ όπου μπορούν να αναζητηθούν τα κτήρια που έχουν χαρακτηριστεί διατηρητέα από το Υπουργείο Πολιτισμού. Επίσης, στην διαδικτυακή πύλη «Οδυσσέας»²⁰ του Υπουργείου Πολιτισμού περιλαμβάνονται συνοπτικά στοιχεία για αρκετά διατηρητέα σχολικά κτήρια των Επτανήσων. Τέλος, σε εξέλιξη βρίσκεται η κατάρτιση αρχαιολογικού χάρτη με όλα τα διατηρητέα μνημεία στην ελληνική επικράτεια.

Αξίζει να επισημάνουμε την πολύ καλή προσπάθεια της ομάδας εργασίας που συστάθηκε με πρωτοβουλία του Περιφερειακού Τμήματος Νομού Κέρκυρας του ΤΕΕ στην καταγραφή των διατηρητέων μνημείων της Κέρκυρας.²¹ Πραγματοποιήθηκε χαρτογράφηση των μνημείων και δημιουργήθηκε βάση δεδομένων, τα οποία διατίθενται ελεύθερα για περιήγηση και αναζήτηση μέσω ηλεκτρονικών υπολογιστών και άλλων έξυπνων συσκευών (*smartphones*).

Συγκινητική είναι επίσης η προσπάθεια των ίδιων των μαθητών να αναδείξουν την ιστορία του σχολείου τους μέσω του οικείου ιστότοπου.

Κρίνεται αναγκαία η καταγραφή και επικαιροποίηση των στοιχείων αξιολογικών σχολικών κτηρίων που σώζονται από ολόκληρο το χρονικό φάσμα και η ένταξή τους σε πρόγραμμα προστασίας, με αρωγούς της προσπάθειας το Υπουργείο Πολιτισμού, τις δημοτικές αρχές, αλλά και τους ίδιους τους χρήστες, εκπαιδευτικούς και μαθητές. Στόχος του προγράμματος προστασίας θα είναι ο σεβασμός της μορφής των σχολικών κτηρίων και η απρόσκοπτη λειτουργία τους, ιδιαιτέρως αναφορικά με τα σχολεία του '30 για τα οποία η χρήση επιβάλλει, βάση των ρασιοναλιστικών προτύπων, τη μορφή.

Λέξεις κλειδιά:

Σχολικό κτήριο, Ιόνια νησιά, αρχιτεκτονική, μορφή, λειτουργία, φωτισμός, αερισμός, εκπαιδευτικό σύστημα.

Key words:

school building, Ionian Islands, architecture, form, function, lighting, ventilation, educational system.

19. <http://listedmonuments.culture.gr/>

20. <http://odysseus.culture.gr/>

21. <http://www.teekerk.gr/oe/monuments/list.php>

Περίληψη / Summary

Ιστορική αναδρομή και κριτική παρουσίαση του σχολικού κτηρίου μέσα από την εξέλιξη της μορφής του, το εκπαιδευτικό σύστημα που εφαρμόστηκε, τις υποδομές και τη διαρρύθμιση των χώρων, το φωτισμό, τον αερισμό, την ασφάλεια των μαθητών και την υγιεινή.

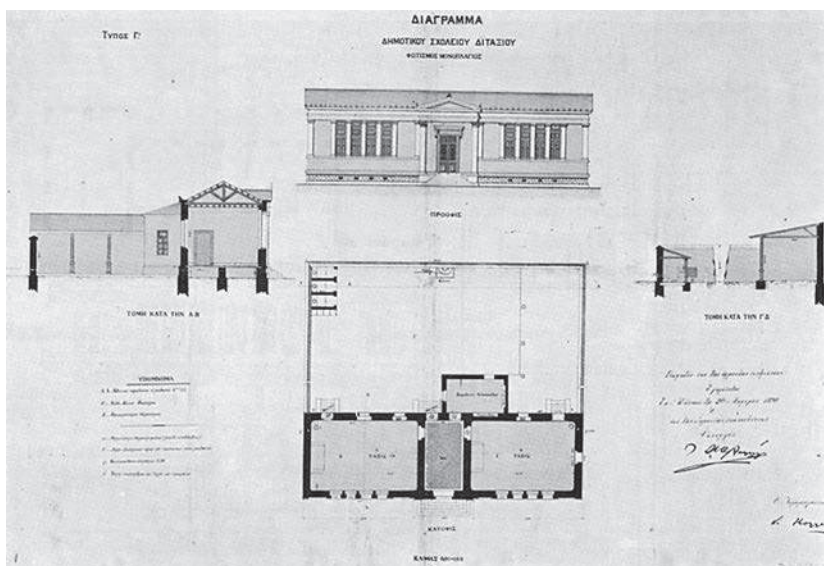
Historical review and critical analysis of the school building through the evolution of its form, the educational system, infrastructures and classrooms arrangements, as well as lighting issues, ventilation and students' safety and hygiene.

Εικ. 1. Κύθηρα: Σχολή Μηλαπιδέας - «εν Λειβαδίω Αλληλοδιδασκτική Σχολή» (1825).

Εικ. 2. Κύθηρα: Αστικό (Αγγλικό) Δημοτικό Σχολείο Ποταμού (1825).

Εικ. 3. Διάγραμμα διτάξιου διδακτηρίου, Τύπος Γ, Δ. Καλλίας.

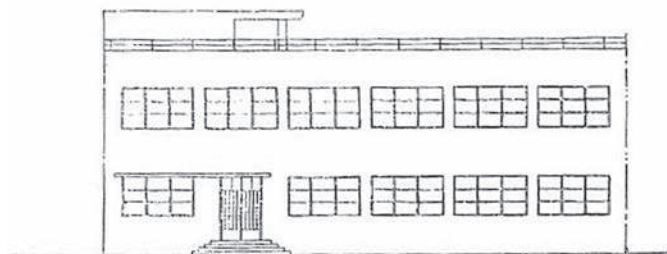
Εικ. 4. Δημοτικό Σχολείο Δουκάδων, Κέρκυρα. Το άνοιγμα ακολουθεί το πρότυπο του Διατάγματος του 1894.

Εικ. 5. Γυμνάσιο Αντιπάτων Κεφαλονιάς.

Εικ. 6. Δημοτικό Σχολείο Αηξουρίου Κεφαλονιάς. Αρχιτέκτων Θουκυδίδης Βαλεντής.

Εικ. 7. Δημοτικό Σχολείο Λευκάδας Αρχιτέκτων Κυριακούλης Παναγιωτάκος.

ΕΙΚΟΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΤΗΡΙΩΝ ΤΩΝ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ

Κωνσταντίνος Οικονόμου

Τα Επτάνησα έχουν μακραίωνη ιστορία με πλούσιο πολιτιστικό περιεχόμενο. Πέρα από τη θαυμαστή φυσική ομορφιά τους, η ιστορία και η πολιτιστική τους παράδοση αποτελούν τις κύριες αιτίες που ο τόπος αυτός και οι άνθρωποι που τον κατοικούν, σε μια μακραίωνη πορεία έχουν επηρεάσει τον τρόπο σκέψης τόσο του ελλαδικού χώρου όσο και του ευρωπαϊκού. Μάρτυρας, όχι μοναδικός, αυτής της ιδιάζουσας πολιτιστικής επέκτασης των Ιονίων Νήσων είναι η υψηλή θέση στην οποία έχουν τοποθετηθεί στη συνείδηση του νεοέλληνα συγκεκριμένες προσωπικότητες όπως ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο Διονύσιος Σολωμός, ο Νικόλαος Χαλικιόπουλος-Μάντζαρρος κ.ά., το έργο των οποίων τιμάται ταυτόχρονα τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο.

Περιδιαβαίνοντας σήμερα τις πόλεις, τους οικισμούς και την ύπαιθρο αυτών των νησιών, ο επισκέπτης, πέρα από το φυσικό περιβάλλον, βρίσκει μπροστά σε ένα μοναδικό στην έκφρασή του κάλλος του λεγόμενου ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, ήτοι των κτηρίων που είναι μάρτυρες μιας κουλτούρας και ενός πολιτισμού που ανθούσε και εν μέρει ακόμη ανθεί και επηρεάζει ακόμη τον σύγχρονο τρόπο ζωής των κατοίκων. Η μοναδικότητα αυτού του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος δημιουργεί την ανάγκη για την περαιτέρω ανάδειξή του και με ψηφιακό τρόπο ώστε, όχι μόνο να διατηρηθεί, αλλά αν είναι δυνατόν να αξιοποιηθεί και σίγουρα να εκμεταλλευτεί τις δυνατότητες που μπορεί να παράσχει η εφαρμογή των σύγχρονων τεχνολογιών.

Η ψηφιακή αξιοποίηση σε ένα πρώιμο στάδιο στο παρελθόν, αφορούσε σε ψηφιακές καταγραφές και φωτογραφίες του διαθέσιμου υλικού. Αυτή τη στιγμή, όμως, η επέλαση των τεχνολογιών και η αύξηση των δυνατοτήτων των ηλεκτρονικών υπολογιστών και της χωρητικότητας του διαδικτύου, έχουν θέσει τις βάσεις για τη δημιουργία ενός εικονικού κόσμου μεγάλης κλίμακας, που θα μπορούσε να συμπεριλάβει πολυάριθμα σημαντικά στοιχεία,¹ (όπως κτίσματα, μουσεία, εκκλησίες, αρχοντικά, κ.ά.).

1. V. Komianos – E. Kavvadia – K. Oikonomou, “Efficient and Realistic Cultural Heritage Representation in Large Scale Virtual Environments,” στο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο IISA 2014, που έλαβε χώρα στα Χανιά, 9-11 Ιουλίου 2014.

Πέρα από τα οφέλη σε θέματα κουλτούρας και πολιτισμού, ένας τέτοιος εικονικός κόσμος μπορεί να έχει και ευεργετικές επιδράσεις στον τομέα της προσέλκυσης υψηλής ποιότητας τουρισμού με προφανή όχι μόνο τα οικονομικά οφέλη αλλά και τα πολιτισμικά, καθώς δεν είναι λίγα τα παραδείγματα θετικού επηρεασμού των Ιονίων Νήσων από την Εσπερία. Τα πιο σημαντικά κίνητρα είναι: (i) η παγκόσμια προβολή και ανάδειξη των Ιονίων Νήσων, (ii) η προσέλκυση ποιοτικού τουρισμού, (iii) η διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, (iv) η ανάδειξη ιστορικών στοιχείων, (v) η δημιουργία εκπαιδευτικών εφαρμογών και βεβαίως (vi) η προσέλκυση των νέων.

Σε αυτό το πλαίσιο, το Τμήμα Πληροφορικής του Ιονίου Πανεπιστημίου συνέλαβε ένα φιλόδοξο σχέδιο υλοποίησης ενός εικονικού κόσμου των ιστορικών κτηρίων των Ιονίων νήσων, το οποίο στην πρώτη (και δυσκολότερη φάση του) έχει τύχει της υποστήριξης και αρωγής της Περιφέρειας Ιονίων Νήσων.² Πρόκειται για έναν εικονικό κόσμο όπου αποτυπώνονται κτήρια, μουσεία, πλατείες, δρόμοι, φάροι, παλαιά εργοστάσια, επαύλεις, παλαιά σχολεία, όμορφες απομονωμένες παραλίες, τοπία φυσικού κάλλους κ.ά., με συνδετικό κρίκο τον συσχετισμό τους με την ιστορία, τον πολιτισμό, την τοπική κουλτούρα και το περιβάλλον, δοσμένα με τέτοιο τρόπο που να κεντρίζουν το ενδιαφέρον του ψηφιακού περιηγητή.

Για παράδειγμα, η πληροφορία που αναζητεί ο επίδοξος επισκέπτης δεν είναι πάντα ευρύτατα διαθέσιμη. Πρόκειται για γνώση που μπορεί να είναι διασκορπισμένη σε ιστορικά βιβλία, σε ερευνητικές εργασίες, σε χρονικά επιστημονικών συνεδρίων, σε μνημεία, σε κτήρια, σε μουσεία, σε γειτονιές, σε απομακρυσμένες περιοχές φυσικού κάλλους, σε μύθους κ.ά. και απαιτεί ιδιαίτερη, επίπονη και πολύωρη ενασχόληση για να ανακαλυφθούν. Στόχος είναι η δημιουργία ενός εικονικού κόσμου που ανάμεσα σε άλλα θα συγκεντρώσει αυτή την πληροφορία και με έναν εύχρηστο και ευχάριστο τρόπο να τη μεταφέρει και μεταδώσει μέσα από τις ψηφιακές ατραπούς με τρόπο διάφανο προς τον χρήστη.

Οι εικονικοί κόσμοι έχουν τη μαγική επίδραση στους ψηφιακούς περιηγητές να προσελκύουν την περιέργειά τους που είναι το πρώτο βασικό στοιχείο που ενδιαφέρει για την προσέλκυση ενός τουρίστα. Προκαλώνοντας την περιέργεια, το επόμενο στάδιο είναι να προκληθεί και το ενδιαφέρον του επισκέπτη. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με μια αξιόπιστη εφαρμογή που προσφέρει αξιόλογο περιεχόμενο. Μέσα σε έναν τέτοιο κόσμο ο χρήστης μπορεί να περιηγηθεί, να στρίψει, να

2. Μέρος του εικονικού κόσμου έχει λάβει χρηματοδότηση από το ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ - ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ - ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ 2007-2013» του ΕΣΠΑ στον Άξονα «ΨΗΦΙΑΚΗ ΣΥΓΚΛΙΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΑ ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ» και συγκεκριμένα στις «ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΗ».

καθίσει, να περπατήσει, να δει τρισδιάστατες εικόνες, να περιεργαστεί, να ανακαλύψει, να χαθεί, να επιστρέψει και εν τέλει να συνθέσει ο ίδιος στο μυαλό του μια εικόνα που θα πλησιάζει την πραγματική αν και θα μένει ιδιαίτερα εξιδανικευμένη. Με τον τρόπο αυτό θα προκληθεί η περιέργεια του χρήστη να ασχοληθεί περισσότερο με το μέρος που περιηγήθηκε ψηφιακά (π.χ., να το επισκεφθεί, να μελετήσει την κουλτούρα του κ.ά.).

Χρήστες αυτής της εικονικής πλατφόρμας θα είναι ο οποιοσδήποτε ψηφιακός επισκέπτης, ενδεχόμενα ο υποψήφιος αυριανός τουρίστας και ερευνητής αλλά σίγουρα ο μαθητής, που ο δάσκαλός του θα θέλει να τον στρέψει σε ενδιαφέροντα σχετικά με τον Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια, τον ποιητή Δ. Σολωμό κ.λπ. Η εφαρμογή αυτή σχεδιάζεται και υλοποιείται ώστε να είναι φιλική στον χρήστη, προκειμένου να απευθύνεται και σε μη εξειδικευμένο κοινό (π.χ., μεγαλύτερες ηλικίες), ανεξαρτήτως των τεχνικών τους γνώσεων αλλά και των φυσικών τους δεξιοτήτων.

Οι εικονικοί κόσμοι έχουν το πλεονέκτημα πως προκαλούν το άμεσο ενδιαφέρον των διαδικτυακών περιηγητών. Μέσα σε έναν τέτοιο κόσμο ο χρήστης μπορεί να περιηγηθεί,³ να περιεργαστεί και εν τέλει να συνθέσει ο ίδιος στο μυαλό του μια εξιδανικευμένη εικόνα.

Για να επιτευχθεί αυτό, τεχνολογικά υπάρχουν δύο κύριες προσεγγίσεις. Η μία αφορά τη χρήση φωτογραφιών (συνήθως 360ο), τις οποίες ο χρήστης περιεργάζεται και κάνοντας κάποια επιλογή σε κάποιο σημείο, μπορεί είτε να πάρει περισσότερες πληροφορίες είτε να περιηγηθεί σε επόμενο στάδιο. Πρόκειται για μια ευρέως χρησιμοποιούμενη τεχνική που με μια σειρά φωτογραφικού υλικού μπορεί να δώσει κάποιο αποτέλεσμα που σε πολλές περιπτώσεις είναι ικανοποιητικό (π.χ., είναι εξαιρετικός τρόπος για να αποτυπωθούν τοπία και το φυσικό κάλλος). Δεν επιτυγχάνει όμως την εμβύθιση του χρήστη που είναι το ζητούμενο σε άλλες περιπτώσεις (π.χ., επίσκεψη στο εσωτερικό ενός κτηρίου όπως ένα μουσείο).

Η άλλη η επιλογή, είναι η αναπαράσταση του χώρου μέσα στον οποίο ο χρήστης κινείται και έχει την εντύπωση πως όντως βρίσκεται στον χώρο αυτό. Ο χρήστης, δηλαδή, αποκτά την εμπειρία της εμβύθισης, η οποία εν τέλει προσδιορίζει και το κατά πόσο είναι επιτυχημένος ο συγκεκριμένος εικονικός κόσμος. Στην παρούσα προσπάθεια, ο στόχος είναι η δημιουργία ενός εικονικού κόσμου που επιτρέπει στον χρήστη να εμβυθιστεί σε αυτόν. Τονίζεται πως η συγκεκριμένη τεχνική είναι ιδιαίτερα απαιτητική, απαιτεί εξειδικευμένες γνώσεις (π.χ.,

3. G. Tsoumanis – E. Kavvadia – K. Oikonomou., "Changing the Look of a City: The v-Corfu Case", στο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο IISA 2014 που έλαβε χώρα στα Χανιά, 9-11 Ιουλίου 2014.

τρισδιάσταση μοντελοποίηση), αλλά το αποτέλεσμα είναι ιδιαίτερα ανταποδοτικό. Η προσέγγιση με την τεχνική των φωτογραφιών γίνεται μόνο για εκείνες τις περιπτώσεις που ενδείκνυται όπως αναφέρθηκε (π.χ., αποτύπωση φυσικού κάλλους που μόνο η φωτογραφία μπορεί να αποδώσει).

Το Ιόνιο Πανεπιστήμιο έχει την ιδιαιτερότητα η πανεπιστημιούπολή του να είναι όλη η πόλη της Κέρκυρας καθώς οι εγκαταστάσεις του βρίσκονται σε ιστορικά σημεία αυτής. Κατά δεύτερον, τα ίδια τα κτήριά του έχουν ιστορικό ενδιαφέρον. Ο κατάλογος μακρύς, στον οποίο περιλαμβάνονται τα Ανάκτορα (δυτική πτέρυγα), οι Στρατώνες στο Παλαιό Φρούριο, η Ιόνιος Ακαδημία, το Μέγαρο Καποδίστρια. Είναι προφανές, λοιπόν, πως το Ιόνιο Πανεπιστήμιο διαχειρίζεται έναν αριθμό κτηρίων πολιτιστικής σημασίας αλλά και συνυφασμένα με την ιστορία όχι μόνο των Ιονίων νήσων αλλά της Ελλάδας και ως ένα σημείο και της Ευρώπης γενικότερα. Αυτή η ιδιαιτερότητα του πανεπιστημίου δίνει το έναυσμα για να ξεκινήσει η ένταξη κτηρίων από όλα τα νησιά του Ιονίου στον εικονικό κόσμο που ήδη περιγράφηκε. Πρόκειται για κτήρια, δημόσια και ιδιωτικά, τα οποία έχουν άμεση σχέση με την ιστορία, τον πολιτισμό και την τοπική κουλτούρα και τα οποία έχουν εκείνο τον χαρακτήρα που αναμένεται να προκαλέσει την επίσκεψη του ποιοτικού τουριστικού επισκέπτη. Το κάθε κτήριο και οι ιδιαιτερότητές του θα αναδειχθούν στον εικονικό κόσμο.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί πως η υλοποίηση των διαφόρων στοιχείων αυτού του εικονικού κόσμου θα γίνει με τρόπο που να διατηρούνται τα χαρακτηριστικά των Ιονίων νήσων. Για παράδειγμα για την κατασκευή ενός οποιουδήποτε στοιχείου (π.χ., μιας κολώνας) τα σύγχρονα λογισμικά διαθέτουν έτοιμα (από ηλεκτρονικές βιβλιοθήκες) πληθώρα στοιχείων που μπορεί κάποιος να χρησιμοποιήσει (π.χ., διαφόρων τύπων κολώνες). Καθώς όμως, οι κολώνες αυτές ομοιάζουν αλλά δεν είναι ίδιες με τις κολώνες ενός συγκεκριμένου κτίσματος που έχει γίνει με συγκεκριμένο τρόπο, έχει επιλεγθεί να δημιουργούνται τα όποια στοιχεία εξ αρχής προκειμένου να είναι πραγματικά «ιόνια» και όχι να ομοιάζουν απλώς.

Τα νησιά του Ιονίου παρουσιάζουν ιδιαιτερότητες στην αρχιτεκτονική τους που αντανακλούν ιστορικές περιόδους (π.χ., φρούρια και κάστρα) αλλά και στοιχεία της ζωής των κατοίκων, όπως η θρησκευτικότητά τους (μοναστήρια, ναοί, καμπαναριά), η καθημερινότητά τους (πλατείες, όμορφες γειτονιές, περίτεχνες εξώπορτες), η οικονομική δραστηριότητά (βιοτεχνίες) κ.ά.

Ένα στοιχείο που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι οι φάροι των Ιονίων νήσων. Οι φάροι είναι ένα ιδιαίτερο κτήριο και λόγω της συσχέτισης με τους ναυτικούς, τις ιστορίες για τους φαροφύλακες και γενικότερα μια παλαιότερη εποχή, αποτελούν πάντα αιτία έλξης τουριστών. Αυτό ωφελεί και τα μεγάλα νησιά αλλά και τα μικρότερα καθώς πολλοί από τους φάρους βρίσκονται σε απομακρυσμένα σημεία.

Ιδιαίτερα σημαντική κατηγορία είναι τα κάστρα και τα φρούρια των Ιονίων νήσων, τα σημαντικότερα από τα οποία θα ενταχθούν στον Εικονικό Κόσμο. Η ιστορία τους είναι άμεσα συνυφασμένη με τον τόπο και την καθημερινή του ζωή. Καθώς, όμως τα κάστρα και φρούρια μπορεί να τα βρει κάποιος σε οποιοδήποτε οδηγό, η προσέγγιση που ακολουθείται είναι να ακολουθηθούν και αναδειχθούν εκείνα τα στοιχεία που μια απλή απεικόνιση δεν μπορεί να προσφέρει. Ειδικότερα, η περιήγηση στον εικονικό κόσμο είναι ιδανική στο πλαίσιο ενός τέτοιου συγκροτήματος όπως ένα φρούριο/κάστρο.

Σημαντική θέση έχουν οι τόποι με θρησκευτικό βάρος (μοναστήρια, εκκλησίες, καμπαναριά). Η έμφαση εδώ δίνεται κυρίως στο ιστορικά και πολιτιστικά τους βάρος και όχι στην ανάδειξη της θρησκευτικής τους σημασίας καθώς για το τελευταίο θα ήταν περισσότερο αρμόδια η κάθε τοπική ενορία και μητρόπολη. Όμως, αυτοί οι χώροι δεν είναι αποκλειστικά χώροι λατρείας, φέρουν μαζί τους τη σκιά αιώνων και συνεπώς τον αντίστοιχο πολιτισμό, ενώ σε πολλές περιπτώσεις είναι σε ερειπώδη κατάσταση και η ανάδειξή τους μέσα από τον εικονικό κόσμο μπορεί εν τέλει και να ευαισθητοποιήσει. Σημειώνεται πως στον εικονικό κόσμο που δημιουργείται αποφεύγεται να αναπαρασταθεί το εσωτερικό των εκκλησιών καθώς ως τόποι λατρείας οι πιστοί ενδεχόμενα να μην είναι έτοιμοι ίσως το θεωρήσουν ένα είδος εισβολής. Είναι καλύτερα να φανεί το αποτέλεσμα που θα έχει ο εικονικός κόσμος στα υπόλοιπα κτήρια ενδιαφέροντος ώστε να προκληθεί από μέρους των πιστών η όποια πρωτοβουλία απεικόνισης και του εσωτερικού των χώρων λατρείας.

Αναντίρρητα, κύριοι φορείς και μείζονα κέντρα πολιτισμικού τουρισμού στα νησιά του Ιονίου (και όχι μόνο) είναι τα μουσεία. Στις συλλογές και τις εκθέσεις κάθε μουσειακού χώρου των νησιών της περιφέρειας ο επισκέπτης έρχεται σε επαφή με το πολιτισμικό παρελθόν και εντάσσεται καλύτερα, πληρέστερα και αρτιότερα στο πολιτισμικό παρόν της Κέρκυρας, των Παξών, της Λευκάδας, της Κεφαλονιάς, της Ιθάκης και της Ζακύνθου. Η επίσκεψη στα μουσεία αποτελεί σημαντική συνιστώσα μιας ποιοτικής τουριστικής εμπειρίας. Με την ολοκλήρωση του εικονικού κόσμου, ο ενδιαφερόμενος θα έχει τη δυνατότητα να γνωρίσει και να επισκεφτεί μέσω του διαδικτύου τους σημαντικότερους μουσειακούς χώρους των Ιονίων νήσων. Μάλιστα, η διεθνής εμπειρία από μεγάλα μουσεία του εξωτερικού έχει δείξει πως η αναπαράστασή τους σε εικονικό κόσμο συμβάλλει σημαντικά στην αύξηση της επισκεψιμότητάς τους.

Υπάρχουν διάφορες θεματικές ενότητες (όπως τα Μουσεία), που αγκαλιάζουν με τον δικό τους τρόπο η κάθε μία όλα τα νησιά του Ιονίου, έχοντας ως βάση κοινά χαρακτηριστικά, λόγω της κοινής πορείας των νησιών από τους μυθικούς χρόνους μέχρι σήμερα. Ας σημειωθεί πως αυτή η «κοινή ταυτότητα» είναι κάτι που δίνει μεγαλύτερο έlan στην ενδιαφερόμενο να επισκεφτεί φυσικά

τον χώρο. Ακόμα και τα προαναφερθέντα κάστρα, φρούρια και φάρους μπορεί να δει κανείς σαν μέλη μια οντότητας που διατρέχει όλα τα νησιά.

Μια πρώτη τέτοια θεματική ενότητα είναι οι Σταυροφορίες. Τα Ιόνια νησιά, όπως και όλη η Ελλάδα, υπέφεραν από Φράγκους εισβολείς, υπό το ένδυμα των σταυροφοριών ανά τους αιώνες. Η πλέον χαρακτηριστική μορφή είναι ο Νορμανδός Γισκάρδος, φόβος και τρόμος για την Ιταλία της εποχής και τον Πάπα της Ρώμης, κατακτητής της νότιας Ιταλίας και Σικελίας, ιδρυτής του βασιλείου της Σικελίας, που έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο στα ευρωπαϊκά δρώμενα μέχρι και τη συγχώνευσή του με το βασίλειο της Ιταλίας. Αυτός ο ατρόμητος πολεμιστής πέρασε στα Ιόνια νησιά και ήδη είχε σπείρει τον φόβο στην τότε ακόμα κραταιά βυζαντινή αυτοκρατορία του 11ου αιώνα. Απεβίωσε ξαφνικά στο Φισκάρδο της Κεφαλλονιάς, που ουσιαστικά το όνομά του δεν είναι τίποτα άλλο παρά παράφραση του ονόματος του Γισκάρδου. Πέρα όμως από την εξαιρετική αυτή ιστορία, υπήρξαν και άλλες λιγότερο γνωστές εισβολές ή και περάσματα από τα Ιόνια νησιά.

Σημειώνεται πως η ιστορία των σταυροφοριών ενέπνεε πάντα τον δυτικό κόσμο ως μέρος της ηρωικής τους παράδοσης και είναι πάντα θέμα εμπορικών αναγνωσμάτων και ταινιών. Έτσι γεγονότα όπως ο Βονιφάτιος ο Μομφερατικός, από τους επικεφαλής της 4ης Σταυροφορίας, και ο διεκδικητής του θρόνου του Βυζαντίου Αλέξιος Άγγελος, που συναντήθηκαν στην Κέρκυρα και έκλεισαν τη συμφωνία η οποία θα διέλυε τη βυζαντινή αυτοκρατορία, θα μπορούσαν να αναδειχθούν μέσα από τον εικονικό κόσμο. Η λεηλασία της Ζακύνθου κατά την Α΄ Σταυροφορία είναι ένα ακόμα λυπηρό γεγονός αλλά όχι το μόνο. Όμως και προς το τέλος του μεσαίωνα, υπάρχουν χαρακτηριστικά σημεία που έχουν μείνει στην μνήμη. Λέγεται, για παράδειγμα, πως ο στόλος που πήγαινε προς τη ναυμαχία της Ναυπάκτου –στον οποίο στόλο υπηρέτησε και ο Θερβάντες– αγκυροβόλησε στον όρμο της Γαρίτσας και ως ανάμνηση αυτού αφιερώθηκε ο ναός των Τριών Μαρτύρων. Η ιστορία των Ιόνιων νησιών βρίθει τέτοιων μικρών διηγήσεων που άλλες έχουν ιστορικό πάτημα και άλλες χάνονται στον θρύλο αλλά που τις αποζητά ένα μεγάλο μέρος τουριστών.

Μια άλλη θεματική ενότητα που επεκτείνεται σε όλα τα Ιόνια νησιά είναι οι διάφορες «Μυθικές Διαδρομές» που εντοπίζονται ανάμεσα στα νησιά. Για παράδειγμα, ο αρχαίος μυθικός και κυρίως ομηρικός κόσμος έχει πολλές αναφορές στα Ιόνια νησιά, με πλέον διάσημη την περιήγηση και την επιστροφή του Οδυσσέα. Ο νόστος για την πατρίδα του είναι από τις πλέον γνωστές παγκόσμια ιστορίες. Δεν είναι όμως η μόνη αναφορά. Ο Όμηρος μιλάει και για το ότι συνέτρεξαν τα Ιόνια νησιά τους Αχαιούς στην εκστρατεία για την Τροία κ.ά. Στον εικονικό αυτό κόσμο θα γίνει αναπαράσταση κτηρίων που δεν υπάρχουν, όπως το παλάτι του Οδυσσέα στην Ιθάκη και του Αλκινόου στην Κέρκυρα, αλλά που εί-

ναι γνωστά από τις περιγραφές του Ομήρου. Θα αξιοποιηθούν και άλλοι σχετικοί μύθοι αλλά και τοπικές παραδόσεις. Για παράδειγμα υπάρχει η «Σπηλιά της Καλυψούς», που βρίσκεται στους Οθωνούς, και ο κόλπος του Βλυχού στη Λευκάδα, που λέγεται πως εκεί προσάραξε ο Οδυσσέας, το Σπήλαιο των Νυμφών στην Ιθάκη, που έκρυψε τα δώρα κ.ά. Επίσης, πρόσφατα έρευνες μιλούν για το «Ιερό του Οδυσσέα» στους Παξούς.

Μια επιπλέον ενότητα είναι οι διάφορες απομονωμένες παραλίες. Δεν αφορούν μόνο τον υποψήφιο τουρίστα, διότι οποιοσδήποτε τις επισκεφτεί δεν παύει να αναρωτιέται αν π.χ., εδώ ναυάγησε ο Οδυσσέας, αν εκεί τον άφησε το καράβι από το νησί των Φαιάκων κ.λπ. Η ένταξη αυτού του στοιχείου θα προσδώσει και την αύρα της θερινής ραστώνης στον υψηλής τεχνολογίας διαμορφούμενο εικονικό κόσμο.

Ιδιαίτερη ενότητα αποτελούν η μουσική, τα έθιμα και τα γενικότερα πολιτιστικά στοιχεία. Καθώς τα κτήρια και η αρχιτεκτονική κάθε τόπου αναδεικνύουν τον άνθρωπο και τον πολιτισμό που τα δημιούργησε, ένας από τους στόχους είναι και η προβολή της μουσικής παράδοσης, των εθίμων και γενικότερα των πολιτισμικών στοιχείων που σηματοδοτούν συγκεκριμένα κτήρια, γειτονιές και τόπους των Ιονίων νήσων. Η σύνδεση του περιβάλλοντος χώρου με τη μουσική και τις παραδόσεις του κάθε τόπου αναδεικνύει την πολιτισμική του διάσταση, συνδέει το παρόν με το παρελθόν και προβάλλει την τουριστική του αξία με μεγάλο σεβασμό στην κοινωνικο-πολιτισμική διάσταση του κάθε τόπου. Η μουσική ζωή, τα έθιμα και οι παραδόσεις συνήθως αποκτούν ταυτότητα και υπόσταση μέσα στο κοινωνικό και αρχιτεκτονικό πλαίσιο που τα δημιούργησε. Για παράδειγμα η μουσική ζωή ενός κτηρίου φιλαρμονικής, τα γλέντια που γινόταν σε μια πλατεία χωριού, έθιμα και παραδόσεις (όπως αυτά του Πάσχα, της Αποκριάς, κλπ.) είναι άμεσα αναγνωρίσιμα και συνυφασμένα με αντίστοιχα αρχιτεκτονικά κτήρια. Η από κοινού προβολή της αρχιτεκτονικής και της πολιτισμικής τους διάστασης αναμένεται να βοηθήσει στην καλύτερη κατανόηση του παρελθόντος και προβολή της ιστορίας και του παρόντος με σύγχρονη ματιά.

Μια από τις επιπτώσεις της δράσης αυτής είναι ότι αναδεικνύει και βοηθά στη διατήρηση των παραδόσεων, εθίμων και μουσικοχορευτικών παραδόσεων που σπανίζουν στις μέρες μας. Συνεπώς, η ενότητα αυτή θα λειτουργήσει συμπληρωματικά με τις δράσεις που αφορούν τα λοιπά στοιχεία που ήδη έχουν περιγραφεί ώστε να αναδείξει τη μουσική παράδοση και τα τοπικά έθιμα. Πρόκειται να ενταχθούν στον εικονικό κόσμο αλλά ως συστατικά άλλων στοιχείων (π.χ., ως επιπλέον υλικό για ένα κτήριο στο οποίο ήδη έχει γίνει ένταξη για να εμπλουτιστεί το υλικό του).

Οι αρχιτεκτονικές πινελιές είναι μια άλλη θεματική ενότητα που συνδέει τα Ιόνια νησιά. Ο δομικός πλούτος, ο τρόπος και τα υλικά δόμησης που χρησιμοποι-

ήθηκαν στα Ιόνια νησιά (ιδιαίτερα στην Κέρκυρα, στην οποία υπάρχουν ακόμη αρκετά), έχουν εντονότατα επηρεαστεί από τη σχετική τεχνοτροπία που επικρατούσε στη δυτική Ευρώπη. Η τεχνοτροπία αυτή είναι επίσης λίαν εμφανής και στις πρώην αποικίες των κρατών αυτών, που διατηρούσαν ανά τον κόσμο. Έτσι λοιπόν, προβάλλοντας όσο το δυνατόν πιο εκλαϊκευμένα, αλλά επιστημονικώς ορθά, ορισμένα τεχνολογικά χαρακτηριστικά των διαφόρων κτιρίων, ο προτεινόμενος ιστότοπος στοχεύει σε ενδιαφερομένους από κάθε πλευρά της Γης.

Άλλη ενδιαφέρουσα ενότητα αποτελούν οι ορεινοί οικισμοί καθώς εντύπωση προκαλεί η επίσκεψη σε αυτούς, εγκαταλελειμμένους στην πλειοψηφία τους, που ανθούσαν μια άλλη εποχή, εκείνη κατά την οποία κυριαρχούσαν οι πειρατές. Αυτοί οι οικισμοί (π.χ., Παλαιές Σινιές, Παλαιά Περίθεια, Κολυβάτα Λευκάδας, Γραμματικέικα και τα Βασιλάτικα στους Παξούς, χωριά της Άνω Ερυσσού – Κεφαλλονιά, Βολίμες Ζακύνθου, Παλαιοχώρα Ιθάκης, Κάλαμος) έχουν ξεχωριστή αρχιτεκτονική και αποπνέουν μια αύρα σαν κάποιος να χάνεται σε ένα κόσμο πολλών αιώνων πίσω και μάλιστα σκοτεινών αιώνων του Μεσαίωνα. Στον εικονικό κόσμο εντάσσονται αυτοί οι ορεινοί οικισμοί από όλα τα νησιά της περιφέρειας με γνώμονα όχι την πλήρη αναπαράσταση κάθε οικήματος, αλλά το να δοθεί στον ψηφιακό επισκέπτη η αίσθηση της μετάβασης σε μια άλλη εποχή με τον απλό περίπατο σε αυτούς τους οικισμούς.

Επίσης, υπάρχουν ξεχασμένα στον χρόνο παραδοσιακά σχολεία που είναι κοσμήματα αρχιτεκτονικής, απομεινάρια μιας άλλης εποχής στηριγμένης στην πέτρα που όμως συνεχίζουν να λειτουργούν (π.χ., σχολείο Κουραμάδων στην Κέρκυρα, Σχολείο Πικιώνη στην Κεφαλονιά κ.ά.). Σημειώνεται πως η αναφορά δεν είναι σε σύγχρονα σχολεία, που κάποια από αυτά μπορεί όντως αρχιτεκτονικά να παρουσιάζουν ενδιαφέρον, αλλά σε σχολικά κτήρια που διασώθηκαν κυρίως σε χωριά από τη μανία της τσιμεντοποίησης και διατηρούν τον χαρακτήρα τους αναλλοίωτο και αντανακλούν μια περασμένη νοσταλγική εποχή. Ο επισκέπτης –ο οποίος εντελώς τυχαία μπορεί να τα ανακαλύψει– δεν μπορεί παρά να ζηλέψει όσους μαθήτευσαν σε αυτά. Αυτά τα σχολεία βρίσκονται σε όλα τα νησιά και το παρόν πακέτο εργασίας θα τα εντάξει στον εικονικό κόσμο.

Μια άλλη ενότητα μπορούν να αποτελέσουν οι λεγόμενες «Μεταναστεύσεις στη Λήθη». Σε παλαιότερες εποχές πληθυσμοί υπό καταπίεση μετακινήθηκαν στα Ιόνια νησιά, στα οποία μπορούσαν να βρουν συγκριτικά καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. Έτσι παραμένουν σήμερα διάφορα τοπωνύμια (π.χ., οικισμός Μωραϊτικά, Αργυράδες) που αναγάγουν τους κατοίκους ως απογόνους συγκεκριμένων ομάδων που μετακινήθηκαν από συγκεκριμένους τόπους. Άλλες τέτοιες μετακινήσεις έλαβαν χώρα εξαιτίας διαφόρων συγκυριών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το κτίσιμο του Παλατιού των Αγίων Γεωργίου και Μιχαήλ από μαλτέζους εργάτες, που μετά παρέμειναν και αναμίχθηκαν με τον πληθυσμό της πόλης της

Κέρκυρας. Όλα αυτά, όμως, πρόκειται, για στοιχεία που είτε ήδη ανήκουν είτε περνούν σιγά-σιγά στη λήθη. Είναι μια πρόκληση για τον εικονικό κόσμο να αναδείξει αυτά τα στοιχεία και να εντάξει χαρακτηριστικά κτήρια και οικισμούς στον εικονικό κόσμο μέσα από αυτή την ενότητα.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα κατηγορία αφορά τις παλαιές βιομηχανίες-βιοτεχνίες. Στα Ιόνια νησιά υπήρξε έντονη δραστηριότητα σε παρελθόντα έτη που μπορεί να περιγραφεί ως βιομηχανική-βιοτεχνική δραστηριότητα, διατηρώντας πάντα τις αναλογίες για την εποχή στην οποία δραστηριοποιήθηκαν. Για παράδειγμα υπάρχει ακόμα το παραλιακό λατομείο μυλοπετρών στη νότια Κέρκυρα, οι Αλυκές Λευκίμμης και διάφορα τέτοια υπολείμματα δραστηριοτήτων σε όλα τα νησιά που θα ενταχθούν στον εικονικό κόσμο σαν ξεχωριστή οντότητα.

Με τη συγκεκριμένη πρωτοβουλία της δημιουργίας του εικονικού κόσμου ιστορικών κτηρίων των Ιονίων νήσων, η χρήση του εικονικού κόσμου θα δώσει στον πληθυσμό των Ιονίων νήσων τη δυνατότητα εξοικείωσης με τους μικρούς, κρυμμένους θησαυρούς που διαθέτει ο τόπος του και που ο ίδιος ενδεχόμενα δεν γνωρίζει. Ενδεχόμενα να τον κάνει να σεβαστεί και να αγαπήσει ακόμα περισσότερο τον τόπο του. Αυτό με τη σειρά του θα έχει πολλαπλά ανταποδοτικά οφέλη στο πολιτιστικό υπόβαθρο των κατοίκων και σίγουρα ευεργετικές συνέπειες ακόμα και για το βιοτικό τους επίπεδο λόγω της βιομηχανίας τουρισμού που είναι από τις βασικές τους δραστηριότητες. Ενισχύεται, δηλαδή, η ανάδειξη των Ιονίων Νήσων ως ελκυστικού προορισμού μέσα από την ψηφιακή προβολή-προώθηση-δικτύωση των τουριστικών, πολιτιστικών και περιβαλλοντικών πόρων της ως σύνολο.

Ο εικονικός κόσμος έχει μια σειρά από τεχνολογικές ιδιαιτερότητες προκειμένου να αναπτυχθεί και απαιτεί θέληση και προγραμματισμό για να συνεχίσει να λειτουργεί ενώ ο αριθμός των στοιχείων που περιλαμβάνει αυξάνεται. Πέρα από το θέμα της λειτουργίας και της συντήρησης, κομβικό σημείο είναι ο εμπλουτισμός και η επικαιροποίηση του εικονικού κόσμου. Ο εμπλουτισμός του εικονικού κόσμου θα συνεχιστεί καθώς αυτό είναι απαραίτητο για διάφορους λόγους που αναλύονται στη συνέχεια. Κατά πρώτον, αναμένεται οι διάφοροι φορείς από μόνοι τους να θέλουν να ενταχθούν στον εικονικό κόσμο ως ένα νέο μέσο προβολής τους. Ως εκ τούτου οι ίδιοι –από ένα σημείο και μετά– θα ζητήσουν να ενταχθούν στον εικονικό κόσμο. Επίσης, θα προτείνουν ιδέες για τον εμπλουτισμό του που ενδεχόμενα να διαφεύγουν αυτή τη στιγμή. Κατά δεύτερον, το Ιόνιο Πανεπιστήμιο από την πλευρά του έχει κάθε λόγο να υποστηρίξει αυτή την καλώς εννοούμενη διείσδυση στον «φυσικό χώρο» του, που είναι τα Ιόνια νησιά. Άλλωστε αυτό ήδη γίνεται μέσα από τις ερευνητικές προσπάθειες των καθηγητών των διαφόρων τμημάτων. Ο εικονικός κόσμος, μάλιστα, θα αποτελέσει μια καλή ευκαιρία δημοσιοποίησης των ερευνητικών αποτελεσμάτων των διαφόρων

ομάδων. Τεχνολογικά, επίσης, είναι δυνατός ο μελλοντικός εμπλουτισμός και η χαμηλού κόστους υποστήριξη/συντήρηση του εικονικού κόσμου από τη στιγμή που επιλέχθηκε η λύση της αυτεπιστασίας από το Ιόνιο Πανεπιστήμιο. Η εύκολη λύση της υπερβολαβίας σε μεγάλες εταιρείες του κέντρου θα στερούσε πόρους από την περιφέρεια ενώ θα ήταν περιορισμένη η ευελιξία για τη μελλοντική εξέλιξη του εικονικού κόσμου.

Αυτή η εξέλιξη και η βιωσιμότητα του εικονικού κόσμου ιστορικών κτηρίων των Ιονίων νήσων διασφαλίζεται μέσα από τον εμπλουτισμό με νέο υλικό, λόγω της υποστήριξης που τυγχάνει από το Ιόνιο Πανεπιστήμιο μέσα από προπτυχιακά και μεταπτυχιακά μαθήματα, πτυχιακές και διπλωματικές εργασίες και διδακτορικές διατριβές. Το πεδίο έρευνας αλλά και ανάπτυξης εφαρμογών είναι εκτεταμένο και κάθε μικρό βήμα κρύβει εκπλήξεις και προκλήσεις δημιουργικότητας. Το αποτέλεσμα όμως, με όλες τις ατέλειες ενός ανθρωπίνου δημιουργήματος, υπάρχει η πεποίθηση πως θα αποτελέσει ένα χρήσιμο τεχνολογικό πολυεργαλείο στην προσπάθεια διατήρησης, ανάδειξης και προβολής του πολιτισμού των Ιονίων Νήσων.

Περίληψη / Summary

Έχοντας υπόψη το υψηλό πολιτιστικό αγαθό των Ιονίων Νήσων, που παρατηρείται από τα ίδια τα κτήρια των νησιών μέχρι και την καθημερινή κουλτούρα των κατοίκων, έχει ξεκινήσει η δημιουργία ενός αντίστοιχου εικονικού κόσμου με έμφαση στα ιστορικά κτήρια αλλά και σε άλλους τομείς του πολιτισμού τους (π.χ., μουσική, παραδόσεις, ιστορία).

The exceptional culture of the Ionian Islands, as both buildings and people's everyday life witness, motivated the development of a virtual world emphasizing on historical buildings and certain other areas of the ionian culture (e.g., music, tradition, history).

ΤΑ ΝΕΩΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ:
ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥΣ
ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΜΟΔΙΕΣ ΚΕΝΤΡΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΤΟΥ ΥΠ.ΠΟ.Α.

Αναστασία Μαγκουρίλου

1. Το Μνημείο

Η παλαιά πόλη της Κέρκυρας, με τα δύο φρούριά της, το παλαιό και το νέο και με *ίχνη* πολλαπλών επιρροών, βρίσκεται στην είσοδο της Αδριατικής θάλασσας και κατοικείται από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Λόγω της στρατηγικής της θέσης, εξελίχθηκε σε σημαντικό λιμάνι που προστάτευε το νησί από αλλεπάλληλες πολιορκίες. Η παλαιά πόλη της Κέρκυρας θεωρείται μία από τις σημαντικότερες οχυρωμένες πόλεις της Μεσογείου.

Από τον Ιούνιο του 2007, η παλαιά πόλη της Κέρκυρας συμπεριλήφθηκε στην λίστα των μνημείων της παγκόσμιας κληρονομιάς της UNESCO. Τμήμα της μεταγενέστερης πόλης αποτελεί την ζώνη προστασίας του μνημείου γιατί συγκεντρώνει σημαντικές μαρτυρίες για την προέλευσή του.

Η εγγραφή στον κατάλογο της UNESCO έγινε με βάση το κριτήριο IV το οποίο αφορά στα εξής χαρακτηριστικά: «*Να είναι ένα εξαιρετο δείγμα ενός τύπου Κτηρίου ή Αρχιτεκτονικού Συνόλου ή Τοπίου που απεικονίζει ένα σημαντικό στάδιο της ανθρώπινης ιστορίας*».

Το κριτήριο αυτό που αναφέρεται στη τυπολογική αντιπροσωπευτικότητα είναι αυτό που χρησιμοποιείται πιο συχνά. Απαντάται στο 62,4% του συνολικού αριθμού των θέσεων.¹ Στην περίπτωση της Κέρκυρας, το κριτήριο IV αναφέρεται στο σύνολο του αστικού και λιμενικού συγκροτήματός της με τις ενετικές οχυρώσεις που αποτελεί ένα εξαιρετικής αξίας αρχιτεκτονικό δείγμα που διατηρεί τόσο την αυθεντικότητα όσο και την ακεραιότητά του.²

Η συνολική μορφή των οχυρώσεων έχει διατηρηθεί στο χρόνο και προβάλλει τα τεκμήρια τόσο της περιόδου της ενετικής προστασίας, συμπεριλαμβανοντας

1. Ντόρα Κόνσολα: *Η διεθνής Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1995, σ. 92.

2. Ενημερωτικό δελτίο ΤΕΕ: «*Μνημείο παγκόσμιας κληρονομιάς της UNESCO*» τχ. 2461 (29.10.07) σ. 12-15.

το παλαιό και το νέο φρούριο, όσο και σημαντικών παρεμβάσεων από τη βρετανική περίοδο. Η σημερινή εικόνα του οικιστικού συνόλου είναι αποτέλεσμα της οικοδομικής δραστηριότητας του 19ου και του 20ού αιώνα. Η αυθεντικότητα και η ακεραιότητα των αστικών δομικών στοιχείων συνθέτουν την χαρακτηριστική και μοναδική εικόνα της πόλης.³

2. Η νομική προστασία

2.Α. Σε εθνικό επίπεδο

Η αναγνώριση της αξίας του κτηριακού αποθέματος της πόλης από την ελληνική πολιτεία δημιούργησε την ανάγκη για την προστασία του μόλις από το 1922, όπου με το Β.Δ. της 25.02.1922 (ΦΕΚ 28 / Α / 26.02.1922) το μεσαιωνικό κάστρο της Κέρκυρας «Κηρύσσεται [μεταξύ άλλων] ως προέχων Βυζαντινό Μνημείο υπαγόμενο στις διατάξεις του Ν. 2447 / 1920 (ΦΕΚ 169 / 29.07.1920 "περί Αρχαιολογικής Υπηρεσίας")». Στη συνέχεια με σειρά νομοθετημάτων (Ν. 1469 / 1950 (ΦΕΚ 169 / τΑ' / 07.08.1950 περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων μεταγενεστέρων του 1830, Β.Δ. 09.04.1964 (ΦΕΚ 37 / τΔ' / 14.04.1964), Π.Δ. / 07.09.1981 (ΦΕΚ 522 / τΔ' / 02.10.1981 περί όρων δόμησης) ρυθμίζεται η οικοδομική δραστηριότητα.

Το 1967 το Υπουργείο Πολιτισμού χαρακτηρίζει την παλαιά πόλη ως «Ιστορικό Διατηρητέο Μνημείο και Τόπο που παρουσιάζει ιδιαίτερο φυσικό κάλλος καθώς και ενδιαφέρον από απόψεως αρχιτεκτονικής και ιστορικής», (ΦΕΚ 183 / τΒ' / 16.03.1967), ενώ το 1980 με το ΦΕΚ 512 / τΒ' / 04.06.1980 επαναχαρακτηρίζεται ως ιστορικό διατηρητέο το κεντρικό μέρος της παλαιάς πόλεως της Κέρκυρας και το κωδωνοστάσιο του Ιερού Ναού της Παναχίας της Οδηγήτριας.

Την ίδια χρονιά (1980) η παλαιά πόλη χαρακτηρίζεται από το Υπουργείο Χωροταξίας Οικισμού και Περιβάλλοντος ως «παραδοσιακός οικισμός» (ΦΕΚ 274 / τΔ' / 05.05.1980).

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι η αγωνία της πολιτείας για τη διάσωση του χαρακτήρα και της εικόνας της παλαιάς πόλης εκφράζεται από μία σειρά νόμων που θεσπίζουν περιοριστικούς όρους με στόχο την προστασία της πριν η οικοδομική «ανάπτυξη» την αλλοιώσει ανεπανόρθωτα.

3. Δήμος Κερκυραίων-Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Τμήμα Κέρκυρας - Υπουργείο Πολιτισμού: «Σχέδιο Διαχείρισης της Παλαιάς Πόλης της Κέρκυρας 2006-2012», Ιούνιος 2005, σ. 21.

2.B. Η UNESCO⁴

Ο Εκπαιδευτικός Επιστημονικός και Πολιτιστικός Οργανισμός των Ηνωμένων Εθνών (UNESCO) επιζητεί να προωθήσει την αναγνώριση, προστασία και διατήρηση της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς, η οποία έχει σημαντική αξία για τον άνθρωπο. Ο όρος «πολιτιστική κληρονομιά» αναφέρεται σε μνημεία, ομάδες κτισμάτων και χώρων με ιστορική, αισθητική, αρχαιολογική, επιστημονική, εθνολογική ή ανθρωπολογική αξία.

Η Συνθήκη για την προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση της UNESCO στις 16 Νοεμβρίου 1972. Τα μνημεία που συγκαταλέγονται στον Κατάλογο της Παγκόσμιας Κληρονομιάς επιλέγονται και εγκρίνονται βάσει της αξίας τους ως τα καλύτερα παραδείγματα της δημιουργικής ευφυΐας του ανθρώπου. Αποτελούν τεκμήρια μιας σημαντικής ανταλλαγής ανθρώπινων αξιών και παρέχουν μία μοναδική ή τουλάχιστον εξαιρετική μαρτυρία μίας πολιτισμικής παράδοσης ή ενός πολιτισμού που ζει ακόμα ή έχει εξαφανιστεί. Είναι άμεσα συνδεδεμένα με σημαντικά στάδια της ανθρώπινης ιστορίας και για τον λόγο αυτό έχουν εξέχουσα οικουμενική αξία και αποτελούν τμήμα της κοινής κληρονομιάς της ανθρωπότητας.

Η χώρα μας έχει συνυπογράψει από το 1981 τη Συνθήκη της UNESCO για την προστασία των μνημείων και χώρων παγκόσμιας κληρονομιάς (N. 1126 / 1981 – ΦΕΚ 32 / 10.02.1981).⁵

Στη συνέχεια αναφέρονται τα 17 ελληνικά μνημεία που είναι εγγεγραμμένα στον κατάλογο της UNESCO και το έτος ένταξής τους:

1. 1986 Ναός του Επικούριου Απόλλωνα στις Βάσσες
2. 1987 Δελφοί
3. 1987 Ακρόπολη των Αθηνών
4. 1988 Άγιον Όρος
5. 1988 Μετέωρα
6. 1988 Παλαιοχριστιανικά και Βυζαντινά Μνημεία Θεσσαλονίκης
7. 1988 Επίδαυρος
8. 1988 Μεσαιωνική Πόλη Ρόδου
9. 1989 Ολυμπία
10. 1989 Μυστράς

4. Ιστότοπος: www.unesco-hellas.gr

5. Ντόρα Κόνσολα: *Η διεθνής Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς*, ό.π., υποσ. 1, σ. 211.

11. 1990 Δήλος
12. 1990 Μονή Δαφνίου, Μονή Οσίου Λουκά και Νέα Μονή Χίου
13. 1992 Πυθαγόρειο και Ηραίο Σάμου
14. 1996 Βεργίνα
15. 1999 Μυκήνες και Τίρυνθα
16. 1999 Ιστορικό κέντρο (Χώρα), Μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου και Σπήλαιο της Αποκάλυψης στην Πάτμο
17. 2006 Παλαιά Πόλη της Κέρκυρας

Παρατηρώντας τα ελληνικά μνημεία του καταλόγου της UNESCO, είναι προφανές ότι η παλαιά πόλη της Κέρκυρας παρουσιάζει μία ξεχωριστή ιδιαιτερότητα: είναι το μοναδικό «Μνημείο» που αποτελεί παράλληλα και μία ζωντανή πόλη η οποία κατοικείται από μόνιμους κατοίκους και ως τέτοια απαιτεί μία ιδιαίτερη αντιμετώπιση.

2.Γ. Οι Κεντρικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού και η προστασία των Νεώτερων Μνημείων της Κέρκυρας

Το Υπουργείο Πολιτισμού, παράλληλα με την προστασία της πόλης συνολικά, έχει κηρύξει και μεμονωμένα, ως νεώτερα διατηρητέα μνημεία, εντός του Μνημείου UNESCO 9 κτήρια και στη ζώνη επιρροής του 302, που έχουν ζώνη προστασίας από 150 έως 500 μ.

Για το Υπουργείο Πολιτισμού το «εργαλείο» που διαθέτει για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι ο Νόμος 3028 / 2002 «για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς».

Στο άρθρο 50 του ανωτέρω νόμου καθορίζεται η συγκρότηση και οι αρμοδιότητες των Κεντρικών Συμβουλίων του Υπουργείου Πολιτισμού, ήτοι το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο και το Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων. Το Κ.Σ.Ν.Μ., στην αρμοδιότητα του οποίου ανήκουν θέματα που αφορούν στην προστασία των νεώτερων μνημείων και των ιστορικών τόπων, μετά το έτος 1830, γνωμοδοτεί για ζητήματα που σχετίζονται με:

- α. Μνημεία χώρους και τόπους που βρίσκονται σε περισσότερες από μία περιφέρειες, καθώς και στη θάλασσα ή σε ποταμούς ή σε λίμνες.
- β. Την προστασία των μνημείων που είναι εγγεγραμμένα στον Κατάλογο της Παγκόσμιας Κληρονομιάς, καθώς και των άλλων μεζονος σημασίας μνημείων, αρχαιολογικών χώρων και ιστορικών τόπων.
- γ. Επεμβάσεις μεζονος σημασίας σε χώρους και τόπους.
- δ. Την οριοθέτηση και τον καθορισμό αρχαιολογικών χώρων, ιστορικών τόπων και ζωνών προστασίας σύμφωνα με τις διατάξεις των άρθρων 12 έως 17.

Το Κ.Σ.Ν.Μ. αποτελείται από 15 μέλη ως εξής:

1. Τον Γενικό Γραμματέα του Υπουργείου Πολιτισμού ως Πρόεδρο
2. Τον Νομικό Σύμβουλο του κράτους στο Υπουργείο Πολιτισμού
3. Τον Γενικό Διευθυντή Αναστήλωσεων Μουσείων και Τεχνικών Έργων και τον Γενικό Διευθυντή Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού
4. Τρεις προϋστάμενους περιφερειακών ή ειδικών περιφερειακών οργανικών μονάδων του Υπουργείου Πολιτισμού επιπέδου Διεύθυνσης με ειδικότητες που σχετίζονται με τις αρμοδιότητες του Συμβουλίου
5. Έξι καθηγητές ή αναπληρωτές καθηγητές ΑΕΙ ή αντίστοιχης βαθμίδας ερευνητές αναγνωρισμένων ερευνητικών ιδρυμάτων ή άλλους έγκριτους επιστήμονες, υπαλλήλους ή μη του ΥΠΠΟ με υπερδεκαετή επαγγελματική και επιστημονική εμπειρία, με ειδικότητα στην αρχαιολογία, την αρχιτεκτονική, τη συντήρηση έργων τέχνης, την ιστορία της τέχνης, την επιστήμη και τεχνική των υλικών, τη δομοστατική, την εδαφομηχανική ή άλλη επιστήμη σχετική με την προστασία των αρχαίων μνημείων και χώρων.
6. Έναν αρχιτέκτονα υπάλληλο του Υπουργείου Περιβάλλοντος
7. Έναν αρχιτέκτονα εκπρόσωπο του ΤΕΕ.

Επομένως σύμφωνα με τον Ν. 3028 / 2002 τα θέματα που αφορούν στα νεώτερα μνημεία της παλαιάς πόλης της Κέρκυρας, είτε αυτά είναι αποκαταστάσεις διατηρητέων μνημείων, είτε εργασίες σε κτήρια εντός της ζώνης προστασίας ή ιστορικούς τόπους, αρμόδιο να γνωμοδοτεί είναι το Κ.Σ.Ν.Μ.

Οι Κεντρικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού αρμόδιες για τη νεώτερη και σύγχρονη πολιτιστική κληρονομιά, σύμφωνα με τον οργανισμό του ΥΠΠΟ του 2003 (Π.Δ. 191 / 03), είναι:

- Η Δ/ση Νεώτερης και Σύγχρονης Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς, που είναι αρμόδια για θέματα προστασίας όπως χαρακτηρισμών, ανέγερσης νέων οικοδομών στο περιβάλλον μείζονος σημασίας νεωτέρων μνημείων και κατασκευές σε ιστορικούς τόπους και
- Η Δ/ση Αναστήλωσης Νεωτέρων και Σύγχρονων Μνημείων, που ασχολείται με θέματα αναστήλωσης ή αποκατάστασης όπως εκπόνηση ή ανάθεση και επίβλεψη μελετών, ανάθεση, εκτέλεση και επίβλεψη έργων, ελέγχου μελετών σε μείζονος σημασίας νεώτερα μνημεία.

Από το 2007 –χρονιά ένταξης της παλαιάς πόλης της Κέρκυρας στον κατάλογο της Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO– μέχρι σήμερα στο Κ.Σ.Ν.Μ. έχουν διαβιβαστεί 112 θέματα, τα οποία έχουν κατά κύριο λόγο εισηγηθεί οι ανωτέρω Διευθύνσεις μαζί με την Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων και Νεώτε-

ρων Μνημείων και την Διεύθυνση Μελετών Μουσείων και Πολιτιστικών Κτηρίων. Την πλειοψηφία των θεμάτων (58%) εισηγήθηκε η ΔΝΣΑΚ και αφορούσαν μελέτες σχετικές με εργασίες σε κτήρια (μη διατηρητέα) εντός της ζώνης προστασίας του μνημείου ή εντός ιστορικού τόπου, χαρακτηρισμούς κτηρίων, κατεδαφίσεις μη διατηρητέων κτηρίων εντός ιστορικού τόπου και τοποθέτηση κεραίων κινητής τηλεφωνίας. Το 32% των θεμάτων εισηγήθηκε η ΔΑΝΣΜ σχετικών με μελέτες αποκατάστασης κτηρίων κηρυγμένων ως νεώτερα διατηρητέα μνημεία ενώ εννέα θέματα (8%) εισηγήθηκε η Διεύθυνση Συντήρησης για μελέτες διακόσμου σε διατηρητέα μνημεία και δύο (2%) η Διεύθυνση Μελετών Μουσείων.

Από τα 112 θέματα τα 80 (71%) εγκρίθηκαν τα 11 (9,80%) δεν εγκρίθηκαν ενώ 16 (14,20%) αναβλήθηκαν και 5 (5%) αποσύρθηκαν.⁶

Σε περιφερειακό επίπεδο οι Υπηρεσίες του ΥΠΠΟΑ στην Κέρκυρα είναι η Η' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και η 21η Εφορεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, στην αρμοδιότητα της οποίας υπάγονται τα κτήρια που χρονολογούνται πριν από το 1830, και η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων Ηπείρου. Με τον οργανισμό του 2003 θεσμοθετήθηκε Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Ιονίων Νήσων που όμως δεν ενεργοποιήθηκε.

Το 2009 ψηφίστηκε ο Νόμος 3773 / 2009 (ΦΕΚ 120 / τΑ' / 21.07.2009), στο άρθρο 42 του οποίου αναφέρεται ότι: «Στο άρθρο 50 του Ν. 3028 / 2002 προστίθεται παράγραφος 7 ως εξής: 7. Για επεμβάσεις ελάσσονος σημασίας σε μνημεία που αποτελούν οικιστικά σύνολα, όπως εξωτερικοί χρωματισμοί κτηρίων, αντικαταστάσεις πεζοδρομίων, επιχρίσματα και σχετικές εργασίες που δεν θίγουν τη μορφή και το κέλυφος των υπαρχόντων κτηρίων, οι αρμοδιότητες των Κεντρικών Συμβουλίων της παραγράφου 5 του παρόντος για τα ζητήματα αυτά ασκούνται από τις τοπικές Εφορείες».

Είναι σαφές ότι η τροποποίηση αυτή έγινε για την διευκόλυνση του πολίτη ως προς τη διαδικασία έγκρισης εργασιών ελάσσονος σημασίας και την ταχύτερη αδειοδότησή τους από το Υπουργείο Πολιτισμού. Έτσι η πρακτική που ακολουθείται είναι ότι οι μικρής κλίμακας και ελάσσονος σημασίας εργασίες αδειοδοτούνται από τις περιφερειακές Υπηρεσίες του ΥΠΠΟΑ για την Κέρκυρα, δηλαδή την 21η Εφορεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και την Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων Ηπείρου.

Σήμερα συζητείται το σχέδιο του νέου οργανισμού του ΥΠΠΟΑ, που ανα-

6. Ημερήσιες Διατάξεις του ΚΣΝΜ από το 2007 έως και το 2013 για τα θέματα που αφορούν στην παλαιά πόλη της Κέρκυρας.

μένεται να θεσμοθετηθεί μέχρι το τέλος του έτους, στο οποίο προβλέπονται για την Κέρκυρα μία Εφορεία Αρχαιοτήτων (στην οποία «συγχωνεύονται» οι εφορείες Προϊστορικών, Κλασσικών, Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών αρχαιοτήτων) με έδρα την Κέρκυρα και χωρική αρμοδιότητα την Περιφερειακή Ενότητα Κέρκυρας και μία Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Ηπείρου, Βορείου Ιονίου και Δυτικής Μακεδονίας με έδρα τα Ιωάννινα και αρμοδιότητα στις Περιφερειακές Ενότητες Ιωαννίνων, Άρτας, Θεσπρωτίας, Πρέβεζας, Καστοριάς, Κοζάνης, Γρεβενών, Φλώρινας, Κέρκυρας και Λευκάδας.

2.4. Ο Ν. 3028 / 2002

Αν μελετήσουμε προσεκτικά τον Ν. 3028 / 2002 με γνώμονα τη διαχείριση της νεώτερης πολιτιστικής μας κληρονομιάς θα ανακαλύψουμε ορισμένες ασάφειες και ελλείψεις.⁷

- Κατ' αρχήν δεν μνημονεύονται οι αρχές των Διεθνών Συμβάσεων όπως η Χάρτα της Βενετίας (1964) και η Διεθνής Σύμβαση για την προστασία της ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς ή αλλιώς η Σύμβαση της Γρανάδας, παρόλο που έχει επικυρωθεί από το Ελληνικό Κοινοβούλιο με τον Ν. 2039 / 92.
- Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην θεσμοθετούνται οδηγίες που αφορούν στα σύνολα μνημείων, στα ιστορικά κέντρα πόλεων, στα οικιστικά σύνολα και στους παραδοσιακούς οικισμούς.
- Ακόμη απουσιάζουν ρυθμίσεις για τα έργα αποκατάστασης των νεώτερων μνημείων, δεν αναφέρεται η δυνατότητα για προσθήκες σε μνημεία παρ' όλο που σχετικές προϋποθέσεις αναφέρονται διεξοδικά στην Χάρτα της Βενετίας
- Δεν υπάρχει διαβάθμιση στην αξιολόγηση των νεώτερων μνημείων γύρω από τα ζητήματα της αυθεντικότητας, του βαθμού και του μέτρου των επεμβάσεων ή ακόμα την δυνατότητα της ανακατασκευής όπου η φύση ή η κατάσταση των υλικών δεν επιτρέπει την διατήρησή τους.
- Η αντίφαση του άρθρου 40 «εργασίες σε ακίνητα μνημεία» του Νόμου που αναφέρεται στις «εργασίες που αποβλέπουν σε απόδοση, σε χρήση ή σε φιλοξενία χρήσεων [επιτρέπονται εφόσον] αποσκοπούν στην διατήρηση της υλικής υπόστασης και της αυθεντικότητας, στην ανάδειξη και εν γένει στην προστασία των μνημείων». Υπό το πρίσμα λοιπόν αυτό, πώς μπορούν να

7. Νικόλαος Χαρκιολάκης: *Προστασία των Νεώτερων Μνημείων στην Ελλάδα, Η περίπτωση της Πόλης της Κέρκυρας*, σ. 5.

εγκριθούν εργασίες όπως τοποθέτηση ανελκυστήρα, δημιουργία ή ανακαίνιση χώρων υγιεινής, αποκατάσταση στοιχείων φέροντα οργανισμού από σπλισμένο σκυρόδεμα που έχει ενανθρακωθεί ή δεν πληροί τους σύγχρονους κανονισμούς ασφαλείας, σε ένα κηρυγμένο στο σύνολό του «ζωντανό» νεώτερο μνημείο;

Ένα άλλο ζήτημα που θα όφειλε να είχε προβλεφθεί από τη νομοθεσία είναι η οργάνωση μιας διαδικασίας εκ των προτέρων κήρυξης μνημείων και όχι όταν ο ιδιοκτήτης υποβάλει αίτημα στην Πολεοδομία για έκδοση Οικοδομικής Άδειας...

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

3.A. Συμμετοχή του ΥΠΠΟΑ στους εμπλεκόμενους φορείς.

Το ΥΠΠΟΑ εκτός από τις εκδόσεις Υπουργικών Αποφάσεων μετά από γνωμοδότηση των Κεντρικών του Συμβουλίων, για τις οποίες είναι καθ' ύλην αρμόδιο, συμμετέχει με εκπροσώπους του σε όλα τα όργανα που σχετίζονται αφενός με την παρακολούθηση, τη διαχείριση και τον καθορισμό προτεραιοτήτων για την παλαιά πόλη και αφετέρου στις διαδικασίες ελέγχου της οικοδομικής δραστηριότητας στο νησί. Πιο συγκεκριμένα:

- A. Συμμετέχει στον Φορέα Διαχείρισης του Μνημείου με 5 από τα 17 συνολικά μέλη.
- B. Συμμετέχει στη συγκρότηση των Συμβουλίων Αρχιτεκτονικής με έναν αρχιτέκτονα μηχανικό ως εκπρόσωπο του ΥΠΠΟΑ (Νόμος 4030 / 2011, άρθρο 22).

3.B. Μνημείο και τουριστική ανάπτυξη

Στις μέρες μας, δίνεται μεγάλη σημασία στην οικονομική επίδραση της διαχείρισης της κληρονομιάς και η σημασία της ανάπτυξης του πολιτιστικού τουρισμού είναι από αυτή την άποψη σημαντική. Ο περιορισμός όμως της πολιτιστικής κληρονομιάς σε ένα καταναλωτικό αντικείμενο που οδηγεί στην αλλοίωσή του, θέτει επίσης το πρόβλημα της σύγχυσης που υπάρχει ανάμεσα στη μνήμη και το θέαμα. Η προστασία των ιστορικών πόλεων σήμερα θέτει το δίλημμα: Πόλη ζωντανή ή πόλη σκηνικό;⁸

Η προστασία της πόλης αφορά κυρίως τους κατοίκους της και επομένως η

8. Φυλλάδιο του Γαλλικού Υπουργείου Υποδομών Μεταφορών και Τουρισμού "D.A.U. de l'architecture à l'urbanisme", εκδ. Direction de l'Architecture et de l'urbanisme, Paris 1995, σ. 16.

συμμετοχή τους είναι ουσιαστική για την επιτυχία της πρότασης. Στο πλαίσιο αυτό η βελτίωση της κατοικίας πρέπει να συνιστά έναν καθοριστικό στόχο της προστασίας. Η ενεργός συμμετοχή των κατοίκων είναι απαραίτητη και θα ήταν σημαντικό η ενημέρωση και η ευαισθητοποίησή τους να ξεκινά μόλις από τη σχολική ηλικία.

Το διακύβευμα της τουριστικής ανάπτυξης των ιστορικών πόλεων ανάγεται σε πολιτιστικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο.

- Το πρώτο διακύβευμα είναι η διατήρηση της ταυτότητας. Η ανάγκη της ανάκτησης του παρελθόντος δεν αποκλείει σε τίποτα την πρόσφατη ιστορία και την ευαίσθητη διάσταση που προκαλεί την μνήμη
- Το δεύτερο διακύβευμα αφορά στην κοινωνική συνοχή. Είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την διατήρηση της ταυτότητας. Τα ιστορικά κέντρα θα πρέπει να αφορούν όλους τους κατοίκους από άποψη οικονομικής δυνατότητας αλλά και ηλικιακής διαστρωμάτωσης.
- Το τρίτο διακύβευμα σχετίζεται με τη συνεχή εξέλιξη των κέντρων των παλαιών πόλεων που όμως παραμένουν ζωντανές. Εδώ προβάλλεται η τύχη του αρχιτέκτονα στο να επιλέγει το δρόμο της συνύπαρξης ανάμεσα στην προστασία και την αυθεντικότητα, του μηνύματος της Ιστορίας και τη σύγχρονη αρχιτεκτονική σύνθεση. Κάθε περιοχή εμφανίζει αρχιτεκτονικούς τύπους, χαρακτηριστικούς, των οποίων η ποικιλία οφείλεται στο φυσικό περιβάλλον, στα τοπικά υλικά και στη λαϊκή παράδοση. Περισσότερο από ποτέ σήμερα η αρχιτεκτονική ανακαλεί τις πολεοδομικές – οικιστικές αστοχίες, την έλλειψη σεβασμού στην παράδοση, την απουσία της διερεύνησης των τοπικών χαρακτηριστικών. Οι καινούργιες κατασκευές που προστίθενται στις πόλεις σπάνια λαμβάνουν υπ' όψη το περιβάλλον μέσα στο οποίο εντάσσονται. Η τυποποίηση έχει ως αποτέλεσμα την ομοιομορφία, την κοινοτοπία της αρχιτεκτονικής. Οι καινούργιες τεχνικές και τα καινούργια υλικά θα μπορούσαν σε μία σωστή αναλογία αντί να αποδομούν το περιβάλλον να προτείνουν λύσεις που απαντούν στις απαιτήσεις της εποχής μας για άνεση αντιμετωπίζοντας με ευαισθησία και σεμνότητα τον πλούτο της παραδοσιακής ζωής.

3.Γ. Η Προστασία του Μνημείου

Από όσα αναφέρθηκαν είναι προφανές ότι το γεγονός της κήρυξης της παλαιάς πόλης της Κέρκυρας ως Μνημείο Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO αποτελεί για την ελληνική πραγματικότητα γεγονός χωρίς προηγούμενο. Αφ' ενός η εμπλοκή πολλών διοικητικών παραγόντων όπως δύο Υπουργείων (Πολιτισμού και Περιβάλλοντος), της Περιφέρειας και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, αφ' ετέ-

ρου η πολυπλοκότητα των παραμέτρων που πρέπει να ληφθούν υπ' όψη για την σωστή διαχείριση όχι μόνο του οικιστικού αποθέματος αλλά και του ανθρώπινου δυναμικού της πόλης, θα πρέπει να έχουν έναν μόνο κοινό στόχο: την επιτυχία του εγχειρήματος που επιβάλλει τα στοιχειώδη που αν και προφανή μοιάζει δύσκολο να επιτευχθούν όπως:

- Το κράτος να μιλά την ίδια γλώσσα
- Να δοθεί πιο ουσιαστικός ρόλος στις αποκεντρωμένες υπηρεσίες
- Η συνεργασία της διοίκησης με τους τοπικούς παράγοντες και τους κατοίκους να είναι συνεχής και σε κλίμα αμοιβαίας εμπιστοσύνης
- Ο ρόλος της διοίκησης να είναι του υποστηρικτή, του συνομιλητή, του καθοδηγητή του διαχειριστή ... αλλά και του ελεγκτή.

Η προστασία ενός αρχιτεκτονικού συνόλου ή ενός ιστορικού τόπου, είναι μια διαδικασία διεπιστημονική. Οι παρεμβάσεις σε μία ιστορική αλλά ταυτόχρονα και «ζωντανή» πόλη πρέπει να γίνονται με μεγάλη προσοχή, μέθοδο και αυστηρή τήρηση αρχών, αποφεύγοντας όμως τους δογματισμούς και αντιμετωπίζοντας την κάθε περίπτωση ξεχωριστά.⁹

Η πολιτιστική κληρονομιά είναι ένας τομέας συναρπαστικός αλλά και δύσκολος, αφού δεν πρόκειται μόνο για την κατανόηση αυτής της ίδιας της κληρονομιάς αλλά και των ανθρώπων που την δημιουργήσαν όπως υπήρξε, όπως υπάρχει και όπως θα υπάρξει.

Όμως πάνω απ' όλα δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι έχουμε όλοι, αρχαιολόγοι, αρχιτέκτονες, φορείς της πολιτείας, ιδιώτες, ένα κοινό σημείο: Την αποστολή να παραδώσουμε στην καλύτερη δυνατή κατάσταση στις επόμενες γενιές αυτή την κληρονομιά που είναι από μόνη της ένα κεφάλαιο της ιστορίας, της αισθητικής και της εμπειρίας του ανθρώπου.

Ευχαριστίες:

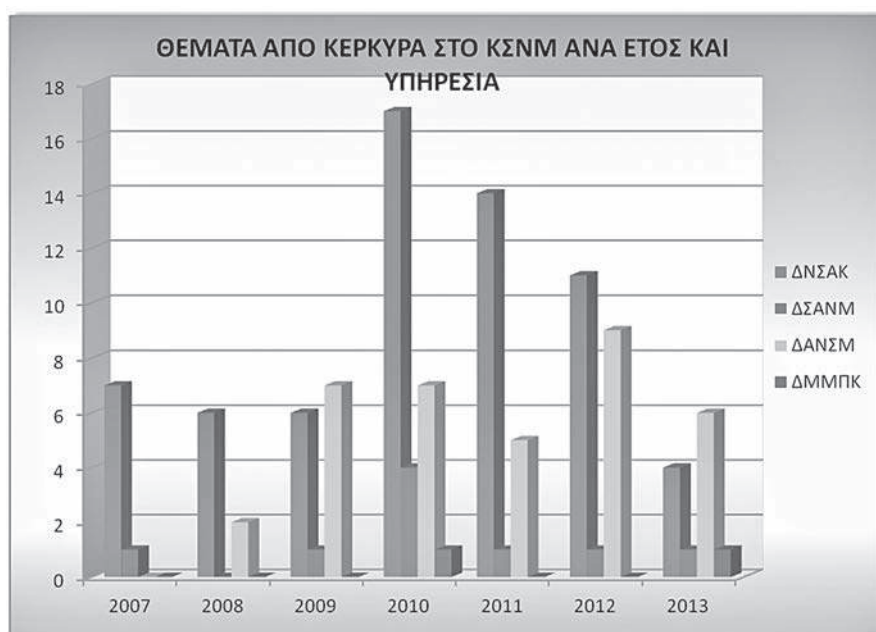
Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όλους όσους βοήθησαν, πρακτικά και ηθικά για την ολοκλήρωση αυτής της ανακοίνωσης, και συγκεκριμένα, τους συναδέλφους, την κ. Τ. Ρηγάκου, αρχαιολόγο, προϋσταμένη της Η' ΕΠΚΑ και της 21ης ΕΒΑ, την κ. Μαρία Λένη, αρχαιολόγο, για το υλικό που μου εξασφάλισε από το ΚΣΝΜ, τους αρχιτέκτονες κ.κ. Αλέξανδρο Ξενάκη, Μιχάλη Πιτένη, Μαριάννα Φιλήνδρα για την πολύτιμη ανταλλαγή απόψεων και τον κ. Λεωνίδα Στανέλλο, επίσης αρχιτέκτονα, του Δήμου Κερκυραίων για το εποπτικό υλικό που μου προσέφερε.

9. *Fondation pour l' Art et L' Artisanat Mosans*, Πρακτικά ημερίδας: *Conservation Intégrée du Patrimoine: Dialogue et Interdisciplinarité*, Liège 1996, σ. 19.

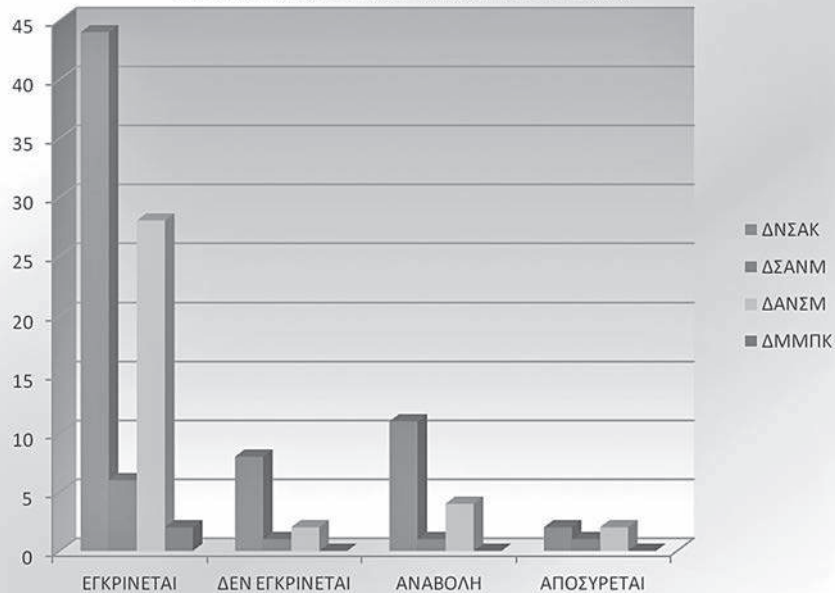
Περίληψη / Summary

Από τον Ιούνιο του 2007, η παλιά πόλη της Κέρκυρας συμπεριλήφθηκε στην λίστα των μνημείων της παγκόσμιας κληρονομιάς της UNESCO. Ποια είναι η εφαρμογή των πολιτικών προστασίας και αξιοποίησης κατά τη διάρκεια αυτών των έξι χρόνων, εστιάζοντας στα νεώτερα μνημεία της; Τι σημαίνει για τους εμπλεκόμενους φορείς το γεγονός ότι η Κέρκυρα είναι Μνημείο Παγκόσμιας Κληρονομιάς;

Since June 2007, the old city of Corfu is included in the UNESCO world heritage list. What is the application of the protection and rehabilitation policies, regarding the contemporary monuments, during the last six years? The fact that the city of Corfu is a World Heritage Monument, what does really mean to the involved bodies?

ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΕΙΣ ΑΝΑ ΥΠΗΡΕΣΙΑ

ΟΙ ΘΕΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΟΥ ΜΗΧΑΝΙΚΟΥ ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ. ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Διονύσιος Θεοδόσιος Γ. Κατερέλος

Εισαγωγή

«Φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ».¹ Με τη φράση αυτή αναδεικνύεται η πολυπλοκότητα της φύσης σε σχέση με την ανθρώπινη σκέψη. Σκοπός της ανθρώπινης διάνοιας είναι η κατανόηση της φύσης και η φανέρωση των μυστικών της. Η φύση όμως αγαπά και την απλότητα. Οι δρόμοι που ακολουθεί είναι αυτοί που ζητάνε τη λιγότερη ενέργεια.

Στόχος του παρόντος είναι ένα πρώτο εράνισμα των κεφαλλήνων θεραπόντων των επιστημών. Μετά από πρώτες έρευνες διαπιστώθηκε σχεδόν κενό. Η καταγραφή των αναφερομένων θα γίνει πρώτα κατά την επιστήμη που υπηρέτησαν και κατόπιν κατά χρονολογική σειρά. Τα αποτελέσματα της έρευνας είναι πενιχρά. Το θέμα χρήζει βαθύτερης ανάλυσης, από επιστήμονες συναφών αντικειμένων, ώστε η συνεισφορά των Κεφαλλήνων στην επιστημονική γνώση να γίνει κοινό κτήμα.

Κεφαλλήνες στις Θετικές Επιστήμες

Θετικές Επιστήμες είναι οι: φυσική, χημεία, μαθηματικά, βιολογία και γεωλογία. Τα μαθηματικά είναι η γλώσσα με την οποία εκφράζονται. Επομένως, όπως κατά τη μελέτη της λογοτεχνίας ενός λαού, ξεκινάμε την περιήγησή μας στις επιστήμες από τα μαθηματικά.

Οι Κεφαλλήνες στα Μαθηματικά

Οι πρόωτοι

Αναφέρουμε απλώς την υποτιθέμενη^{2,3} καταγωγή του Πυθαγόρα από την Κεφαλονιά. Μέχρι τον 18ο αι. τα μαθηματικά σχετίζονταν με τη λογική και την

1. Προσωκρατικοί, εκδ. Κάκτος, Αθήνα, τ. 8, 1995, σ. 94

2. Προσωκρατικοί, εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1999, τ. 4, σ. 12 και τ. 5, σ. 16

3. Η. Τσιτσέλης, Κεφαλληνιακά Σύμμικτα, τ. Α', Αθήνα, 1904 (ανατ. 1960) σ. 554 κ.ε.

αστρονομία. Τότε γεννιέται ο Μιχαήλ Μοσχόπουλος (1719-1801). Μαθητής του Δαμοδού,^{4,5} σπούδασε και μαθηματικά. Το 1793 συνέστησε σχολή στο Ληξούρι. Δεν αναφέρεται κάποια συνεισφορά του στα μαθηματικά, όμως ίσως να μην είναι τυχαίο που από τον Μ. Μοσχόπουλο και πέρα αρχίζουν να εμφανίζονται θεράποντες της επιστήμης των αριθμών και των συμβόλων.

Ο πρώτος ασχολούμενος με τις φυσικομαθηματικές επιστήμες είναι ο Σπυρίδων Ασάνης (1749-1836).^{6,7} Σπούδασε ιατρική και φιλοσοφία στο Πατάβιο και φυσικομαθηματικά στη Βιέννη. Διακρίθηκε στη μηχανική και την αστρονομία. Κατέστη διδάσκαλος των Κούμα, Γαζή, Κωνσταντά, κ.ά. αναμορφώνοντας τη διδασκαλία των μαθηματικών στις ελληνικές χώρες. Στα έργα του περιλαμβάνεται το πρώτο, κατά τον Κούμα, αλγεβρικό σύγγραμμα που τυπώθηκε στα ελληνικά.

Σύγχρονος του Ασάνη ήταν ο κόμης Άγγελος Δαλλαδέτσιμας (1752-1825), διδάκτωρ της ιατρικής από το Πατάβιο, όπου σπούδασε επίσης φιλοσοφία, φυσική και μαθηματικά.^{8,9,10} Τιμήθηκε με τη στενή φίλια φημισμένων μαθηματικών όπως ο Boscovich και οι αδελφοί Fontana. Ως επιστήμονας αναγνωρίστηκε από ακαδημίες και από το Συμβούλιο της Βενετίας. Το 1786 κατέστη καθηγητής της Ιατρικής Ύλης στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας. Αποκηρύσσει την από πολλούς διαδιδόμενη αυθεντία των επιστημών διακηρύσσοντας την ανάγκη της έρευνας.

Τα μαθηματικά έλκυσαν τον Ευφύμιο (Ευθύμιο) Λοβέρδο Μικελακάτο,¹¹ αλλά μετά από πατρική αντίδραση σπούδασε τελικά ιατρική. Την ίδια εποχή αναφέρεται^{12,13} και ο Νικόλαος Λοβέρδος Μικελακάτος (1773 -1837), που σπούδασε μαθηματικά και πολιτικές επιστήμες στο Πατάβιο.

4. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 490 κ. ε.

5. Α. Μαζαράκης, *Βιογραφίαι των Ενδόξων Ανδρών της Νήσου Κεφαλληνίας*, εκδ. Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα, 1999, σ. 307 κ.ε.

6. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 34 κ.ε.

7. Α. Μαζαράκης, *Βιογραφίαι των Ενδόξων Ανδρών της Νήσου Κεφαλληνίας*, ό.π., σ. 356 κ.ε.

8. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 93 κ.ε.

9. Α. Μαζαράκης, *Βιογραφίαι των Ενδόξων Ανδρών της Νήσου Κεφαλληνίας*, ό.π., σ. 234 κ.ε.

10. Διονύσιος Θ.Γ. Κατερέλος, «Κόμης Άγγελος Δαλλαδέτσιμας [1752-1825]. Ο Ιατρός στις Φυσικομαθηματικές Επιστήμες», *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, Β' περίοδος, τχ. 8, (2013), σ. 23.

11. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 319 κ.ε.

12. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 337 κ.ε.

13. Α. Μαζαράκης, *Βιογραφίαι των Ενδόξων Ανδρών της Νήσου Κεφαλληνίας*, ό.π., σ. 585 κ.ε.

Στη γενιά αυτή ανήκει και ο Γεράσιμος Κώπας (ή Κούπας) (1778-1832). Μαθητής του Νικηφόρου Θεοτόκη και σε ανώτερα κρατικά διδακτήρια,¹⁴ σπούδασε νομική, φυσικομαθηματικά, ναυτικά και ξένες γλώσσες. Επί De Bosset διορίστηκε έφορος του Υγειονομείου. Το 1811 μετέβη στην Κωνσταντινούπολη όπου δίδασκε ναυτικά. Δραστήριο μέλος της Φιλικής Εταιρείας, συμμετείχε στον εθνικό αγώνα.

Τη γενιά κλείνει ο μεγαλύτερος μαθηματικός της, ο Ιωάννης Καρναντινός (1784-1834).^{15, 16} Σπούδασε στη Σχολή της Τενέδου στην Κέρκυρα. Κατόπιν φοίτησε στην πρώτη Ακαδημία της Κέρκυρας υπό τον Δουπέν. Εστάλη από τον Γκίλφορντ στην Ιταλία, στη Γαλλία και στην Αγγλία. Το 1823 διορίστηκε καθηγητής της Νέας Ακαδημίας και αναγορεύθηκε διδάκτωρ κατά την τελετή των εγκαίνιων. Κατά τη διδασκαλία του επεκτεινόταν στον ολοκληρωτικό και το διαφορικό λογισμό. Έτσι, ακούστηκαν για πρώτη φορά σε ελληνική χώρα οι έννοιες αυτές. Ενδιάμεσα δίδαξε στη σχολή της Τενέδου και στο Εφηβείον. Το έργο του «Έρευναι περί της φύσεως του διαφορικού υπολογισμού» υποβλήθηκε στο Γαλλικό Ινστιτούτο και θεωρήθηκε αξιόλογο από τον Fourier, ο οποίος πρότεινε τη μετάφρασή του στα αγγλικά. Η Ευριδίκη Αντζουλάτου-Πετσίδα¹⁷ αναφέρει και άλλα έργα του Καρναντινού, όπως και σχετική βιβλιογραφία.

Οι επόμενοι

Η δεύτερη γενιά περιλαμβάνει όσους έδρασαν κατά το 19ο αι. Αρχίζουμε με το μαθητή και διάδοχο του Καρναντινού στην έδρα της Ιονίου Ακαδημίας, Ιωάννη Κουντούρη.¹⁸ Πριν από την ανάληψη της έδρας είχε συνεχίσει τις σπουδές του στο Παρίσι. Άλλος μαθητής του Καρναντινού ήταν ο Ιωάννης Ασάνης (1790-1850).¹⁹ Σπούδασε μαθηματικά και ιατρική στο Πατάβιο, στη Βιέννη και στο Παρίσι. Δίδαξε μαθηματικά στο Λύκειο Αργοστολίου. Ως μαθητές του Καρναντινού αναφέρονται και οι, Θεόδωρος Βαλλιάνος (1801-1857)²⁰ και Γεράσιμος Φωκάς, ο οποίος δίδαξε μαθηματικά στην Κωνσταντινούπολη.²¹

14. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 283 κ.ε.

15. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 196 κ.ε.

16. Α. Μαζαράκης, *Βιογραφίαι των Ενδόξων Ανδρών της Νήσου Κεφαλληνίας*, ό.π., σ. 385 κ.ε.

17. Αντζουλάτου Ε., *Ελληρομνήμων*. <http://www.lib.uoa.gr/hellinomnimon/authors//Karantinos.htm>

18. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 275 κ.ε.

19. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 33 κ.ε.

20. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 900 κ.ε.

21. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 787 κ.ε.

Της ίδιας περιόδου είναι και οι: Δημήτριος Ραζής, μαθηματικός και ιατρός,²² Γεράσιμος Ραζής (Γιαννάτος), ο οποίος σπούδασε στην Ιόνιο Ακαδημία, συμπλήρωσε τις σπουδές του στο Παρίσι, δίδαξε στο Λύκειο του Αργοστολίου, διηύθυνε την Εμπορική Σχολή και τη Βιβλιοθήκη της Χάλκης και συνέστησε ιδιωτικό εκπαιδευτήριο στην Κωνσταντινούπολη,²³ Ευάγγελος Λαδικός (1818-;) ιατρός, για τον οποίο αναφέρεται²⁴ ότι «ήτο και τα μαθηματικά μάλα εγκρατής», Γεράσιμος Βάλσαμος, μαθηματικός και μηχανικός,²⁵ Νικόλαος Ζερβός, δημοσίευσε «Θεωρία αριθμητικής στοιχειώδους εις δύο μέρη»,²⁶ ο ιατρός Μιχαήλ Περδικάρης, του οποίου αναφέρεται έργο με τίτλο «Μαθηματική οδός»,²⁷ ο Γεράσιμος Βολτέρας (1845-;), μαθηματικός και φιλόλογος,²⁸ ο Θεόκλητος Κουρούκλης (1857-;),²⁹ διδάκτωρ των μαθηματικών, δίδαξε στα Γυμνάσια της Λευκάδος και του Αιξουρίου, καθώς και στην Εμπορική Σχολή του τελευταίου, ο Γεράσιμος Κουντούρης (1858-;)³⁰ καθηγητής των μαθηματικών στην Οδησσό. Η γενιά κλείνει με τον Μιλτιάδη Μακρή (1872-;) μαθηματικό και νομικό.^{31, 32}

Οι νεώτεροι

Η νεώτερη γενιά των κεφαλληνίων μαθηματικών ξεκινά με τη μορφή του Παναγιώτη Ζερβού (1878-1952).^{33, 34} Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Δίδαξε στο Αιξούρι και στη Βαρβάκειο. Εγκαινίασε τον συνδυασμό άλγεβρας και ανάλυσης. Αφού απολύθηκε λόγω μικροπολιτικών μετέβη στο Παρίσι. Παρουσίασε στην Ακαδημία των Παρισίων εργασία του για τη λύση του προβλήματος Monge. Το 1906 ανακηρύχθηκε υφηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, το 1917 τακτικός καθηγητής και το 1946 ακαδημαϊκός. Για το έργο του «Απειροστικός

22. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 568 κ.ε.

23. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 567 κ.ε.

24. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 289 κ.ε.

25. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 844 κ.ε.

26. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Β', Αθήνα, 1960, σ. 622 κ.ε.

27. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 519 κ.ε.

28. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 846 κ.ε.

29. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 853.

30. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 852.

31. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 904.

32. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Β', ό.π., σ. 634.

33. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 904 848 κ.ε.

34. Γ. Δεστούνης, *Κεφαλληνιακά*, εκδ. Σύνδεσμος Οι Φίλοι της Επαρχίας Πάλλης «Το Αιξούρι», Αθήνα, 1968, σ. 135 κ.ε.

Λογισμός» ειπώθηκε ότι «τρία βιβλία Αναλύσεως υπάρχουν, του Ζορντάν, του Κροππ και του Π. Ζερβού».³⁵

Σύγχρονος του Ζερβού είναι ο Γεώργιος Ρεμούνδος (1878-1928).³⁶

Η γενιά συνεχίζεται με το Γεράσιμο Λιβιεράτο, διδάκτορα των μαθηματικών, σχολάρχη της Λιβιερατείου Σχολής της Αγίας Θέκλης,³⁷ τον Διονύσιο Μελισσηνό, ιατρό και μαθηματικό, που δίδαξε στη Λευκάδα, τη Ζάκυνθο και την Πάτρα,³⁸ τον Σωκράτη Σκιαδά,³⁹ που οργάνωσε τον κλάδο της Στατιστικής στο Υπουργείο Οικονομικών, και τον Ευάγγελο Τυπάλδο-Κωνσταντακάτο,⁴⁰ καθηγητή μαθηματικών στο Αργοστόλι στις αρχές του 20ού αι.

Η αναφορά μας στους Κεφαλλήνες που εργάστηκαν στα μαθηματικά κλείνει με δύο σημαντικότερες φυσιογνωμίες, τον Όθωνα Πυλαρινό και τον Γεράσιμο Λεγάτο. Ο Πυλαρινός (1903-1990) σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών⁴¹ και αναγορεύτηκε διδάκτωρ.⁴² Διετέλεσε επιμελητής στο Ε.Μ.Π., ενώ δίδαξε και στη Σχολή Αξιωματικών του Πυροβολικού. Το 1933 εκλέχτηκε έκτακτος και το 1937 τακτικός καθηγητής των μαθηματικών και της μηχανικής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, παρακολουθώντας παράλληλα παραδόσεις στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Το 1940 ανέλαβε τη β' τακτική έδρα των μαθηματικών με αντικείμενο τη γεωμετρία. Οι επιστημονικές του εργασίες έχουν δημοσιευθεί σε ειδικά περιοδικά. Σημαντικά θεωρούνται και τα εκπαιδευτικά του συγγράμματα γεωμετρίας. Το 1966 εκλέχτηκε τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών στην έδρα των Μαθηματικών Επιστημών (Γεωμετρίας).⁴³

Ο Γεράσιμος Λεγάτος (1916-2012) σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και αναγορεύτηκε διδάκτωρ και υφηγητής. Το 1968 εξελέγη έκτακτος καθηγητής της έδρας των Εφαρμοσμένων Μαθηματικών, όμως «απολύθηκε» από τη δικτατορία. Το 1974 εξελέγη τακτικός καθηγητής της έδρας των Εφαρμοσμένων Μαθηματικών. Ενδιάμεσα δίδαξε σε σειρά σχολών και εκπαιδευτηρίων. Επίσης, εργάστηκε με υποτροφία από τον Ο.Ο.Σ.Α. στο Μαθηματικό Ινστιτούτο της

35. Χριστίνα Π. Φίλη, «Αφιέρωμα. Ο Ελληνικός 20ός αιώνας. Τα πρόσωπα θεμελιωτές των Μαθηματικών στην Ελλάδα του 20ού αιώνα», εφημ. *Τα Νέα*, 2000, σ. Ν14.

36. Χριστίνα Π. Φίλη, «Αφιέρωμα. Ο Ελληνικός 20ός αιώνας. Τα πρόσωπα θεμελιωτές των Μαθηματικών στην Ελλάδα του 20ού αιώνα», ό.π.

37. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Β', ό.π., σ. 631.

38. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 859.

39. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 869.

40. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 874.

41. Χριστίνα Π. Φίλη, «Αφιέρωμα. Ο Ελληνικός 20ος αιώνας. Τα πρόσωπα θεμελιωτές των Μαθηματικών στην Ελλάδα του 20ού αιώνα», ό.π.

42. Γ. Δεστούνης, *Κεφαλληνιακά*, ό.π., σ. 177 κ.ε.

43. Ακαδημία Αθηνών, <http://www.academyofathens.gr>

Φλωρεντίας και προσέφερε υπηρεσίες στο Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο. Δημοσίευσε σημαντικό αριθμό έργων σε επιστημονικά περιοδικά, συμμετείχε σε μεγάλο αριθμό διεθνών συνεδρίων και έδωσε σειρά διαλέξεων ως προσκεκλημένος ομιλητής. Το ερευνητικό του έργο έχει διεθνή αναγνώριση. Έτυχε τιμητικών διακρίσεων από επιστημονικές εταιρείες, οργανισμούς και συλλόγους, και ήταν μέλος πολλών επιστημονικών εταιρειών.⁴⁴

Οι Κεφαλλήνες στη Φυσική

Οι πρότοι

Μεταξύ των έργων του Ιωάννη (Ιωαννίκιου) Λυκούδη ή Λεικούδη (1633-1717) συγκαταλέγονται και δύο έργα φυσικής.⁴⁵

Για τον επόμενο, τον πολύ Βικέντιο Δαμοδό (1678-1752), υφίσταται ικανή βιβλιογραφία (ενδεικτικά^{46, 47, 48}). Βρισκόμαστε στο μεταίχμιο της θεώρησης της φιλοσοφίας, από τον δογματικό αριστοτελισμό στην αιτιοκρατία (Descartes, κ.ά.), και ο Δαμοδός αναδεικνύεται σε πρωτεργάτη αυτής της αλλαγής. Μεταξύ των έργων του περιλαμβάνονται, (α) «Φυσική γενική και μερική ...», (β) «Φυσική περιπατητική και νεωτερική ...» (ανέκδοτο), (γ) «Φυσιολογία ... εις εξ τμήματα» (ανέκδοτο) Κατά την Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη παραδίδεται και έβδομο τμήμα.

Ο τρίτος της αυτής εποχής, Γεώργιος Λούζης (1695-1775), ήταν τρόφιμος του κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης. Φυσικομαθηματικός μεταξύ άλλων, χρημάτισε δάσκαλος συστήνοντας και ιδιωτικό εκπαιδευτήριο στην Κέρκυρα το 1746.⁴⁹

Οι επόμενοι

Τους πρώτους ακολουθεί μια γενιά πιο κοντά στην επιστήμη. Από τους πλέον αξιόλογους είναι ο Μιχαήλ Φραντζής (1725-1790). Σπούδασε στη Βενετία και στο Πατάβιο, όπου και κατέστη διδάκτωρ της ιατρικής και της φυσικομαθημα-

44. <http://dide.ker.sch.gr/emekerkyra/articles/Professor%20Legatos.pdf>

45. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 351 κ.ε.

46. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 109 κ.ε.

47. Α. Μαζαράκης, *Βιογραφίαι των Ενδόξων Ανδρών της Νήσου Κεφαλληνίας*, ό.π., σ. 140 κ.ε.

48. Β. Μπόμπου Σταμάτη, *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία – Εργογραφία 1700-1754*, έκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1998.

49. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 335 κ.ε.

τικής. Κατόπιν προσκλήθηκε στην Πορτογαλία, όπου δίδασκε μαθηματικά στην Ακαδημία της Κοΐμπρας.^{50, 51} Άλλος ιατρός που ασχολήθηκε με τη φυσική ήταν ο Γεράσιμος Γρηγορίνης ή Γοργορίνης (1766-1844). Από την ενασχόλησή του κυρίως με τη φυσική, ιστορία άφησε δύο έργα.^{52, 53}

Ο επόμενος, ο Χαραλάμπης Λαγκούσης (Φλόριος) χρημάτισε μαθητής των Χοϊδά, Τρέκκα και Δαμοδού.⁵⁴ Κληρικός και ιεροκήρυκας άφησε και έργα φυσικής, διατηρούσε δε χειρόγραφο της «Φυσιολογίας» του Δαμοδού.

Ιατρική και φιλοσοφία σπούδασε στη Νάπολη, την Πίζα και την Παβία ο Χριστόφορος Ραζής (1775-1840). Άφησε όμως και το, "Discorso sull'attrazione universale del Newton", Napoli 1791.⁵⁵ Η γενιά κλείνει με τον Σταματέλο Πυλαρινό (1796-1875), τον γνωστό ριζοσπάστη. Σπούδασε ιατρική και φυσικές επιστήμες στο Πατάβιο και στο Παρίσι. Το 1827 διορίστηκε καθηγητής της πειραματικής φυσικής στην Ιόνιο Ακαδημία, αλλά το επόμενο έτος απολύθηκε, όταν ο αρμοστής Άνταμ κατάργησε την έδρα. Έκτοτε ακολούθησε πολιτική δραστηριότητα.⁵⁶

Οι νεώτεροι

Τη νεώτερη γενιά των κεφαλλήνων φυσικών ανοίγει ο Νικόλαος Κοντογούρης (1804-1863).⁵⁷ Σπούδασε στην Ιόνιο Ακαδημία και μετέβη στο Παρίσι για ανώτερες σπουδές στα φυσικομαθηματικά. Δίδασκε για δύο χρόνια στο Ληξούρι και μετά στο πατριαρχικό γυμνάσιο του Κουρουτσεσμέ της Κωνσταντινουπόλεως. Δίδασκε επίσης στη σχολή της Σάμου και στο γυμνάσιο της Χίου.

Ακολουθεί ο Παναγής Μαζαράκης (1815-1903). Σπούδασε φυσικομαθηματικά στην Ιόνιο Ακαδημία. Το 1844 διορίστηκε καθηγητής στο Λύκειο Αργοστολίου και, μετά την ένωση, στο γυμνάσιο της ίδιας πόλης, διδάσκοντας μαθηματικά και φυσική.⁵⁸

50. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Β., ό.π., σ. 782 κ.ε.

51. Α. Μαζαράκης, *Βιογραφία των Ενδόξων Ανδρών της Νήσου Κεφαλληνίας*, ό.π., σ. 337 κ.ε.

52. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Β', ό.π., σ. 84 κ.ε.

53. Α. Μαζαράκης, *Βιογραφία των Ενδόξων Ανδρών της Νήσου Κεφαλληνίας*, ό.π., σ. 374 κ.ε.

54. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 287 κ.ε.

55. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 570 κ.ε.

56. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 561 κ.ε.

57. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 259 κ.ε.

58. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 372 κ.ε.

Οι Κεφαλλήνες στη Χημεία

Ο πρώτος κεφαλλήνας χημικός είναι ο κόμης Μάρκος Χαρβούρης (1731-1808),^{59, 60} διπλωματούχος της ιατρικής ή της χημείας στη Μπολόνια. Διορίσθηκε υποδιδάσκαλος της χημείας στο πανεπιστήμιο της Μπολόνιας και καθηγητής στο Πατάβιο. Στα επιτεύγματά του συγκαταλέγεται η κατασκευή ανθεκτικότερων τηλεβόλων από νέα κράματα χυτοσιδήρου, η μελέτη του κρυσταλλωμένου θεικού οξέως⁶¹ καθώς και η ανακάλυψη του άφλεκτου χαρτιού. Είναι ένας από τους εκείνους που διαχώρισαν τη χημεία από τη φαρμακολογία.

Λίγο μεταγενέστεροι είναι ο Νικόλαος Μηλιαρέσης και ο Ιωάννης Φραγκίσκος Τσουλάτης. Ο πρώτος ήταν ιατρός και χημικός.⁶² Ο δεύτερος (1762-1805), διδάκτωρ της ιατρικής και της φιλοσοφίας του Παταβίου, διετέλεσε βοηθός της Χημείας υπό τον Dellabona. Δραστήριο μέλος και γραμματέας της Αγροτικής Ακαδημίας Αργοστολίου.^{63, 64}

Σύγχρονος των πιο πάνω ήταν ο Νικόλαος Δαλλαπόρτας (1767-1860).⁶⁵ Μαθητής των Λαγκούση, Χοϊδά και Δαλλαδέτσιμα. Στην Κεφαλονιά ασχολήθηκε με την πολιτική, ενώ ταυτόχρονα διακρίνονταν ως ιατροφιλόσοφος, χημικός και φαρμακολόγος. Αντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας Κερκύρας. Πρώτος ασχολήθηκε με τη βοτανική της νήσου.

Η προσφορά των Κεφαλλήνων στη χημεία, την περίοδο αυτή, κλείνει με τους Αντώνιο Μηλιαρέση, ιατρό, που ασχολήθηκε και με τη φαρμακολογία και τις φυσικές επιστήμες,⁶⁶ και Νικόλαο Πινιατόρρο (1821-;), που σπούδασε φυσικομαθηματικά στο Παρίσι. Ίδρυσε μαζί με άλλους Οινουργική Εταιρεία στην Κεφαλονιά.⁶⁷

Κεφαλλήνες στις εφαρμοσμένες θετικές επιστήμες

«Εφαρμοσμένες επιστήμες» είναι οι κλάδοι εκείνοι που εφαρμόζουν τις βασικές επιστήμες για την επίλυση πρακτικών προβλημάτων.

59. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 808 κ.ε.

60. Α. Μαζαράκης, *Βιογραφίαι των Ενδόξων Ανδρών της Νήσου Κεφαλληνίας*, ό.π., σ. 190 κ.ε.

61. Το κρυσταλλωμένο θεικό οξύ έμεινε γνωστό στη Βενετία ως «οξύ του Χαρβούρη».

62. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 451 κ.ε.

63. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 625 κ.ε.

64. Α. Μαζαράκης, *Βιογραφίαι των Ενδόξων Ανδρών της Νήσου Κεφαλληνίας*, ό.π., σ. 295 κ.ε.

65. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 87 κ.ε.

66. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 449 κ.ε.

67. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 865 κ.ε.

Κεφαλλήνες διδάσκαλοι της ναυτικής τέχνης

Η ναυτική τέχνη αποτελεί εφαρμογή των γνώσεων των μαθηματικών και της φυσικής. Ο πρώτος που φέρεται να τη δίδαξε ήταν ο Νικόλαος Βρυώνης.⁶⁸ Ο Σπυρίδων Δαφαράνας (1766-1845), μετέφρασε και εξέδωσε το 1803 στην Κωνσταντινούπολη ναυτικό σύγγραμμα.⁶⁹ Ο Σπυρίδων Δεστούνης (1782-;) σπούδασε στη Μόσχα.⁷⁰ Ο Μιχαήλ Μαντζαβίνος, για τον οποίο το μόνο που σώζεται είναι ότι συνέγραψε έργο με τίτλο «Λιμενοδείκτης».⁷¹ Αναφέρεται⁷² ότι το 1855 δίδασκε Ναυτική στο Αργοστόλι ο Δημήτριος Πανάς (1826-1856). Κλείνουμε την αναφορά μας σε κεφαλλήνες διδασκάλους της ναυτικής τέχνης με τον Νικόλαο Πανά (-1861),⁷³ ναυτοδιδάσκαλο στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος δημοσίευσε περί ναυτικής και εμπορείας.

Κεφαλλήνες γεωπόνοι και βοτανολόγοι

Ως βοτανικός αναφέρεται⁷⁴ ο ιατροφιλόσοφος Στάμος Πετρίτσης (1758-1835), ιδρυτής της περιφημής «Πετριτσείου Σχολής» στο Αηξούρι. Διεξήγαγε πολυχρόνιες επιτόπιες έρευνες και δοκιμές και, συνεργαζόμενος με τον Ν. Δαλλαπόρτα, κατήρτισε κατάλογο με παρατηρήσεις για τα ιαματικά βότανα της Κεφαλονιάς.

Σύγχρονοι του Πετρίτση ήταν ο Στέφανος Χοϊδάς⁷⁵ και ο Σπυρίδων Κατσαίτης (1760-1840). Ο πρώτος, από τα δραστήρια μέλη της Αγροτικής Ακαδημίας Αργοστολίου, κατήρτισε την «Κεφαλληνιακή χλωρίδα» σε τρεις τόμους. Ο δεύτερος έγραψε και για τη χλωρίδα της Κεφαλληνίας.⁷⁶ Λίγο μεταγενέστερος των παραπάνω ήταν ο Πάυλος Γκεντιλίνης⁷⁷ (1789-1821), νομικός, ο οποίος άφησε διατριβή με θέμα, *sull' agricoltura*.

Περίπου μισό αιώνα αργότερα αναφέρονται οι πρώτοι καθαυτό επιστήμονες.

68. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 68 κ.ε.

69. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 120 κ.ε.

70. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 125 κ.ε.

71. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 505 κ.ε.

72. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 505 κ.ε.

73. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 863 κ.ε.

74. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 521 κ.ε.

75. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 818 κ.ε.

76. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 231 κ.ε.

77. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 81 κ.ε.

Πρώτος, ο Ιωάννης Λοβέρδος (1870-1912),^{78, 79} αριστούχος της Γεωργικής Σχολής του Μονπελιέ, δίδασκε στη Γεωργική Σχολή Αθηνών. Ακολουθεί ο οινολόγος Νικόλαος Σπετσιέρης.⁸⁰ Συνέστησε πρακτική οινολογική σχολή στην Αθήνα. Κοσμέτος Φωκάς Κοσμετάτος,⁸¹ σπούδασε μηχανικός αγρονόμος στο Μονπελιέ και συμπλήρωσε τις γεωπονικές και οικονομικές του σπουδές στο Λονδίνο. Ο Δεστούνης αναφέρει⁸² και τον Μιχαήλ Δώριζα, καθηγητή οικονομικής γεωργίας στο πανεπιστήμιο της Πενσυλβάνιας στις ΗΠΑ.

Κεφαλλήνες μηχανικοί και γεωγράφοι

Ως πρώτος των κεφαλλήνων μηχανικών παραδίδεται⁸³ ο Μποσκέτος, διαπρεπής αρχιτέκτων του ια' αι. από το Δουλίχιο(.). Δίδασκε με άλλους Έλληνες την αρχιτεκτονική στη Λίση(.). Λέγεται ότι έργο του είναι η εκεί επισκοπή.

Στις αρχές του 16ου αι. εμφανίζεται ο Νικόλαος Τσιμάρας, ισπανικής καταγωγής, εγκατεστημένος στη Βενετία, εστάλη στην Κεφαλονιά το 1504 ως μηχανικός για την ανοικοδόμηση του εξωτερικού περιβόλου του φρουρίου του Αγίου Γεωργίου.⁸⁴

Ο επόμενος είναι ο πρώτος Έλληνας που φέρει τον τίτλο του μηχανικού, ο κόμης Μαρίνος Χαρβούρης. Τα όσα αναφέρονται παρακάτω αντλήθηκαν από τον Η. Τσιτσέλη⁸⁵ και ιδίως από τον Α. Μαζαράκη.⁸⁶ Γεννήθηκε στο Αργοστόλι. Στάλθηκε στη Μπολόνια για σπουδές. Ακολούθησε το φυσικομαθηματικό κλάδο και ιδιαίτερα τα εφαρμοσμένα μαθηματικά. Μετέβη στη Ρωσία. Εκεί κατάφερε το γνωστό μεγάλο επίτευγμά του, τη μεταφορά ενός βράχου βάρους 2.000 t και όγκου περίπου 200 m³ από τη Φινλανδία στην Πετρούπολη, για την ανέγερση του ανδριάντα του Μεγάλου Πέτρου. Για το ίδιο έργο κατασκεύασε και την απαιτούμενη οικοδομή για τη χύτευση του ανδριάντα. Μετά την επιτυχία αυτή επέστρεψε στην Κεφαλονιά και ασχολήθηκε με τη γεωργία καλλιεργώντας στον βάλτο του Λιβαδιού φυτά αμερικανικής προελεύσεως, μεγάλης προστιθέμενης

78. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 856 κ.ε.

79. Ανώνυμος, «Ιωάννης Παν. Λοβέρδος», *Ημερολόγιον Σκόκου*, τ. 28 (1913), σ. 1.

80. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 871 κ.ε.

81. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα* τ. Β., ό.π., σ. 651 κ.ε.

82. Γ. Δεστούνης, *Κεφαλληνιακά*, ό.π. σ. 22.

83. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 496 κ.ε.

84. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 618 κ.ε.

85. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 800 κ.ε.

86. Α. Μαζαράκης, *Βιογραφία των Ενδόξων Ανδρών της Νήσου Κεφαλληνίας*, ό.π., σ. 71 κ.ε.

αξίας. Κατά τη διαδικασία αποξήρανσης, ο Χαρβούρης χρησιμοποίησε βέλτιστα την ενέργεια του νερού, κατασκευάζοντας μηχανές χρήσιμες για το έργο και για άλλους σκοπούς. Έγνη των έργων του καθώς και ερείπια του σπιτιού του εξακολουθούν να φαίνονται στο βάλτο του Λιβαδιού μέχρι σήμερα.

Άλλος μηχανικός του ρωσικού στρατού είναι ο Πέτρος (de) Μελισσηνός (1726-1796). Σπούδασε στη Σχολή της Μηχανικής της Μόσχας και κατόπιν μετέβη στο Παρίσι, όπου φοίτησε φυσικομαθηματικά. Τις γνώσεις του τις χρησιμοποίησε ως αξιωματικός και εκπαιδευτής στο πυροβολικό του ρωσικού στρατού. Ασχολήθηκε με την πρόοδο της στρατιωτικής τεχνολογίας της Ρωσίας, βελτιώνοντας τις διαδικασίες κατασκευής των πυροβόλων. Το 1790 διορίστηκε στη θέση του Μεγάλου Διδάκτορος του Πυροβολικού με τον βαθμό του στρατηγού.^{87, 88}

Μεταγενέστερος των παραπάνω είναι ο Γεράσιμος Πιτσαμάνος (1787-1825),^{89, 90} ζωγράφος και αγιογράφος. Επί Ρωσο-τούρκων εκπόνησε χωρογραφικό σχέδιο της Ζακύνθου. Επί Γάλλων διεύθυνε τη χαρτογράφηση των νησιών και των απέναντι παραλίων και επόπτευσε την οχύρωση της Κέρκυρας. Αργότερα μετέβη στη Ρώμη και στη Γαλλία, όπου επιδόθηκε πέρα από τη ζωγραφική, και στην αρχιτεκτονική και στη μηχανική. Στη Γαλλία εξελέγη μέλος και επίτιμος καθηγητής διαφόρων Ακαδημιών. Ο Maitland τον προσκάλεσε ως καθηγητή της αρχιτεκτονικής στην Ιόνιο Ακαδημία. Το 1820 μετέβη στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί, κατόπιν προσκλήσεως του Ι. Καποδίστρια, στη Ρωσία. Διορίστηκε αρχιτέκτων της Αυλής και καθηγητής στην Ακαδημία των Ωραίων Τεχνών. Σύγχρονος του Πιτσαμάνου ήταν ο Αντώνιος Στρατικός Σιρόπουλος,⁹¹ διακεκριμένος μηχανικός ο οποίος μέτρησε το ύψος και την περιφέρεια του Αίνου.

Η αναφορά μας κλίνει με τρεις μηχανικούς του 19ου αι: Τον Ι.Σ. Βάλσαμο,⁹² του οποίου έργο είναι η «Χωρομετρική πρακτική...», τον Ιερώνυμο Γοργορίνη, αρχιτέκτονα, κατασκευαστή του κωδωνοστασίου του Παντοκράτορα και της μεσαίας λίθινης γέφυρας στο Ληξούρι, επί De Bosset,⁹³ και τον Νικόλαο Μεταξά (1833-1903). Μετά την αποφοίτησή του από τη Σχολή Ευελπίδων επιδόθηκε σε σπουδές μηχανικής στη σχολή γεφυροποιών του Παρισιού και στην Αγ-

87. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 392 κ.ε.

88. Α. Μαζαράκης, *Βιογραφίαι των Ενδόξων Ανδρών της Νήσου Κεφαλληνίας*, ό.π., σ. 519 κ.ε.

89. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 538 κ.ε.

90. Α. Μαζαράκης, *Βιογραφίαι των Ενδόξων Ανδρών της Νήσου Κεφαλληνίας*, ό.π., σ. 343 κ.ε.

91. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 612 κ.ε.

92. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Β', ό.π., σ. 617 κ.ε.

93. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 87 κ.ε.

γλία. Εκτέλεσε πολλά δημόσια έργα διευθύνοντας το Μηχανικό. Ανέλαβε διευθυντής του γεωμετρικού κλάδου στο Υπουργείο Οικονομικών, δίδασκε αρχιτεκτονική στη Σχολή Ευελπίδων, διοίκησε το σχολείο και το Σύνταγμα του Μηχανικού, το οποίο διοργάνωσε στη βάση δικού του κανονισμού εκπαιδεύσεως. Διετέλεσε πρόεδρος της επιτροπής διανομής των αποξηρανθέντων γαιών της Κωπαΐδας και διευθυντής της επιτροπής βοηθημάτων και εργασιών υπέρ των θυμάτων του σεισμού του 1894 στη Λοκρίδα, Θήβα, κ.α.⁹⁴

Επίλογος

Το κεφαλλονίτικο μυαλό υπηρέτησε με συνέπεια και επιτυχία και τις θετικές επιστήμες τόσο στη βασική, όσο και στην εφαρμοσμένη τους μορφή. Η υπηρεσία αυτή συνεχίζεται ασταμάτητα έως τις μέρες μας. Ας είναι το παρόν πρωτόλειο πόνημα, ένα σκάνδαλο έμπνευσης των επιγόνων εκείνων για περαιτέρω εμβάθυνση στα επιτεύγματα και την προσφορά των προγόνων τους.

Περίληψη / Summary

Η συμβολή των Κεφαλλήνων στις επιστήμες έχει καταγραφεί στο παρελθόν. Αναγνωρίζεται όμως κενό στις θετικές επιστήμες και στις επιστήμες του Μηχανικού. Στο παρόν επιχειρείται μια πρώτη ιστορική προσέγγιση στην προσφορά των Κεφαλλήνων στους προαναφερόμενους χώρους.

Contribution of Cephalonians in sciences in general has been already recorded. However, less information is found regarding natural sciences and Engineering sciences. In the present a first historical approach to investigate the Cephalonians contribution in those fields is attempted.

94. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', ό.π., σ. 437 κ.ε.

ΘΕΑΤΡΟ

Ο ΝΑΝΙΑΝΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ
ΚΑΙ ΟΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ ΣΤΗ ΖΑΚΥΝΘΟ (1650-1715)

Πηνελόπη Αβούρη

Το χειρόγραφο του κώδικα Marcianus Graecus XI. 19 είναι γνωστό σε όλους όσους ασχολούνται με το κρητικό θέατρο και τις τύχες του.¹ Για το λόγο αυτό θα αποφύγουμε την παρουσίασή του και θα περιοριστούμε στην παρουσίαση στοιχείων για την ζωή του Τζανέτο Αβούρη, του ανθρώπου που κατέγραψε τα θεατρικά έργα που απαρτίζουν την δεύτερη ενότητα του χειρογράφου και σε ορισμένες προσθήκες στον σχολιασμό των κειμένων.

Η ενότητα αυτή περιέχει ως επί το πλείστον θεατρικά έργα, το κοινό χαρακτηριστικό των οποίων είναι ότι, σύμφωνα με τον Morgan, ανήκαν μεταξύ του 1649 και του 1713,² στον επτανήσιο Τζανέτο Αβούρη και κατά ένα μεγάλο μέρος τους έχουν αντιγραφεί με τον δικό του ιδιόμορφο τρόπο γραφής των ελληνικών.³ Ο «Φαλλίδος» λόγου χάρη είναι γραμμένος με «τον» αδέξιο ελληνικό γραφικό χαρακτήρα του, δυσανάγνωστα και ανορθόγραφα» ενώ η «Θυσία του Αβραάμ» έχει αντιγραφεί με «ιταλικούς χαρακτήρες που του ήταν προφανώς οικειότεροι».⁴ Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι στην Ζάκυνθο του 17ου και 18ου αι. όσοι είχαν την οικονομική δυνατότητα να μορφωθούν λάμβαναν κατά κύριο λόγο ιταλική παιδεία.

1. Η περιγραφή του χειρογράφου στο Johannes Aloysius Mingarelli, *"Graeci codices manuscripti apud Nanios patricos Venetos asservatti"*, Bononiae 1784, σ. 176-177. Επίσης στο Gareth Morgan, "Three Cretan Manuscripts", *Κρητικά Χρονικά*, τχ. 8 (1959), σ. 61-62, και τέλος στο Elpidius Mioni, *"Graeci manuscripti" Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*, τ. III, Roma 1973, σ. 106-108.

2. Βλ. Gareth Morgan, "A Byzantine satirical song?", *Byzantinische Zeitschrift*, τχ. 47 (1954), σ. 292.

3. Η παραπάνω παρατήρηση στο, Νικολάου Παναγιωτάκη, *Κρητικό θέατρο. Μελέτες*, εκδ. Στιγμή, 1998, σ. 161, σημ. 6. Πρέπει να σημειωθεί όμως ότι ο τρόπος γραφής των ελληνικών που βλέπουμε να χρησιμοποιεί ο Αβούρης στον Νανιανό κώδικα ή ο Δ. Σολωμός στα χειρόγρατά του είναι ο συνήθης τρόπος γραφής στη Ζάκυνθο τον 16ο αλλά και τον 19ο αι., όπως παρατηρείται στους διασωθέντες κώδικες.

4. Νικολάος Παναγιωτάκης, *Κρητικό θέατρο*, ό.π., σ. 162.

Ο Τζανέτος Αβούρης, ήταν συλλέκτης θεατρικών έργων στα οποία παρενέβαινε προετοιμάζοντας τα για παράσταση, όπως γίνεται φανερό από τα κείμενα, και πιθανώς συμμετείχε και ο ίδιος στην παρουσίασή τους. Ο Βάλτερ Πούχγερ, για παράδειγμα, σε μελέτημα του για το κρητικό θέατρο σημειώνει ότι το κείμενο της «Πανώριας» του Αβούρη περιέχει «λιτές, συνήθως λειτουργικές διδασκαλίες, χωρίς υποδιαίρεση σε σκηνές καθώς οι εισοδοί και οι έξοδοι καλύπτονται από τις σκηηνικές οδηγίες» και συμπληρώνει ότι η Bancroft-Marcus συμπεραίνει από αυτό ότι το κείμενο προοριζόταν για παράσταση και όχι για έκδοση.⁵ Επίσης, σύμφωνα με τους εκδότες της «Θυσίας του Αβραάμ», ο Αβούρης κάνει πολλές συνειδητές αλλαγές που αποσαφηνίζουν ή ομαλοποιούν το κείμενο. Έχει μεγαλύτερη φαντασία και επιδεικνύει μεγαλύτερη ανεξαρτησία ως προς το πρότυπο σε σχέση με τον αντιγραφέα του πρώτου μέρους του κειμένου.⁶

Γνωρίζουμε το όνομα του Avuri, και αυτό της αδερφής του Donna Chierazula, από το ιταλικό προσχέδιο ενός εγγράφου προς τις δικαστικές αρχές, γραμμένου μαζί με δυσδιάκριτους λογαριασμούς, ανάμεσα στην «Πανώρια» και τον «Φαλλίδο».⁷ Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι το Chiera είναι γαλεακή παραλλαγή της γραφής του Chiara, που σύμφωνα με το λεξικό του Λεωνίδα Ζώη σημαίνει Λευκή ή/και Αγνή.⁸

Δυστυχώς, από το περιεχόμενο του εγγράφου δεν γίνεται σαφές στις Αρχές τίνος από τα Ιόνια νησιά απευθύνεται ο Αβούρης. Καθίσταται λοιπόν σημαντική η εύρεση στοιχείων για την ζωή του, επειδή ο τόπος καταγωγής και κατοικίας του, είναι και ο τόπος όπου τα έργα που περιέχονται στον Νανιανό κώδικα παραστάθηκαν από τα μέσα του 17ου έως τις αρχές του 18ου αιώνα.

5. Βάλτερ Πούχγερ, *Μελέτηματα θεάτρου. Το Κρητικό θέατρο*, Αθήνα 1991, σ. 385, σημ. 681 και Rosemary Bancroft-Marcus, *Georgios Chortatsis, 16th century Cretan play righter. A critical study*. Ανέκδοτη D. Phil. Thesis, Οξφόρδη 1978, σ. 69.

6. Wim F. Bakker – Arnold F. Van Gemert, *Η θυσία του Αβραάμ*, Ηράκλειο 2009, έκδ. Πανεπιστημίου Κρήτης, σ. 26.

7. «Εκλαμπρότατη Διεύθυνση Δικαιοσύνης. Γελοία φαίνεται η αγωγή της δόνα Κυρατσούλας Αβούρη, και άλλο τόσο άδικη η εικασία της για το λάδι που η δικαιοσύνη απέδωσε σ' εμένα, τον Τζανέτο Αβούρη, αδελφό της προαναφερθείσας, ταπεινότατο υπηρέτη της εκλαμπρότατης Υπηρεσίας σας, με την οποία αποζητά να αποσπάσει το λάδι μου, παρό τη δίκαιη και νόμιμη διαμαρτυρία μου για το εν λόγω ένταλμα». Το κείμενο του σημειώματος δημοσίευσε αμετάφραστο ο Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, «Θρήνος του Φαλλίδου του Πτωχού», *Θησαυρίσματα* 23 (1993), σ. 224, σημ. 1. Το άρθρο συμπεριλαμβάνεται και στο Νικόλαος Παναγιωτάκης, *Κρητικό θέατρο*, ό.π., σ. 159-236. Η μετάφραση είναι της γράφουσας.

8. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Α', Αθήνα 1963, σ. 294.

Η οικογένεια Αβούρη, γύρω στο 1440 ανήκε στο περιβάλλον του τελευταίου βυζαντινού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, όπως τεκμαίρεται από διάταγμα που φέρει την υπογραφή του και δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά από τον Μαρτίνο Κρούσιο.⁹ Στις αρχές του 16ου αιώνα η οικογένεια έχει πλέον εγκατασταθεί στη Ζάκυνθο.¹⁰

Στον κώδικα του Αγίου Αντωνίου του Ανδρίτση,¹¹ που περιέγραψε η Μαριάννα Κολυβά,¹² περιέχονται σημαντικές πληροφορίες για την ζωή του. Την πρώτη δημοσίευσε ο Διονύσης Φλεμοτόμος σε μελέτημά του για τον κυρό Θεόδωρή Μοντσελέζε.¹³ Το 1647 ο Τζανέτος Αβούρης και ο Μοντσελέζε έλαβαν μέρος στις εκλογές «νέων γαστάλδων»,¹⁴ της εκκλησίας του Αγίου Αντωνίου του Ανδρίτση, άρα την χρονολογία αυτή ήταν μεγαλύτερος από 19 χρονών, αφού μπορούσε να αποτελεί εκλόγιμο μέλος της αδελφότητας του ναού.¹⁵ Στην ψηφοφορία έλαβε στο «ντε σι»¹⁶ 19 μπάλες¹⁷ και στο «ντε νο» 31 μπάλες και δεν εκλέχθηκε επίτροπος.

Στον ίδιο κώδικα, με ημερομηνία 23 Ιαν. 1648 περιλαμβάνεται συμβόλαιο του νοταρίου Χριστόφλου Βασμούλου μεταξύ των «προκουρατόρων» του ναού και του μισέρ Θεόδωρή Γραμμένου από τον Αιγιαλόν, για την παραχώρηση στον Γραμμένο ενός χαμόσπιτου που ανήκε στον ναό. Το σπίτι βρισκόταν στην σκοντράδα του Αγίου Αντωνίου και συνόρευε κατά την «όστρια [με] σπίτι του Τζανέτου του Αβούρη».

9. Martin Crusius, *Turcograeciae Libri Octo*, χ.τ., 1584, σ. 343-344 και Λάμπρου Σπυρίδων, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τ. Δ', Αθήνα 1972, σ. 231-232.

10. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Α', ό.π., σ. 17-18.

11. Για τον ναό του Αγίου Αντωνίου του Ανδρίτση, βλ. Ντίνος Κονόμος, *Εκκλησίες και μοναστήρια στη Ζάκυνθο*, Αθήνα 1967, σ. 23-24 και Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Α', ό.π., σ. 50 και 54.

12. Μαριάννα Κολυβά Καρχαλέα, «Κατάλογος Ιστορικού Αρχείου Ζακύνθου – Α», *Μνήμων*, τ. 19, 1982, σ. 57-58.

13. Διονύση Φλεμοτόμου, «Θεόδωρος Μοντσελέζε: Ένας ορθόδοξος Ζακύνθιος. Νέοτερα βιογραφικά στοιχεία», *Ιονικά Ανάλεκτα*, τχ. 2, Αθήνα 2012, σ. 298.

14. Επιτρόπων.

15. Για τις «αδελφότητες» στα Επτάνησα, βλ. πρόχειρα, Στεφάνου Διονύσιος, «Περί ενοριών ή συναδελφικών ναών κατά το κρατήσαν προ της ενώσεως της Επτανήσου σύστημα εν σχέσει προς το εν τη λοιπή Ελλάδι», στα *Πρακτικά του εν Κερκύρα Πρώτου Πανιονίου Συνεδρίου (20-22 Μαΐου 1914)* και αι εν αυτώ ανακοινώσεις, Τρίμορφο Ζάκυνθος² 2004 [Εν Αθήναις 1915], σ. 90-95.

16. Ντε σι = ναι / Ντε νο = όχι.

17. Μπάλα = σφαιρίδιο, ψήφος.

Στην οικογένεια Αβούρη, σύμφωνα με στοιχεία που περιέχονται σε άλλους εκκλησιαστικούς κώδικες, ανήκαν κατοικίες σε διάφορα μέρη της πόλης, καθώς και ο ναός της «*Βαγγελίστρας στη μέσα μερία*»¹⁸ και ο «*Άγιος Ανδρέας του Αβούρη στην Ξέρα*».¹⁹

Ξεφυλλίζοντας τον κώδικα του Αγίου Αντωνίου εκτός από τις οικογένειες Μοντσελέζε και Αβούρη, εντοπίζουμε και την οικογένεια Ρουσμέλη, πράγμα που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο Τζανέτος Αβούρης, έζησε σε ένα περιβάλλον το οποίο αφενός ξύπνησε το ενδιαφέρον του για τις θεατρικές παραστάσεις, αφετέρου του έδωσε πρόσβαση στα θεατρικά κείμενα που απετέλεσαν τον Νανιανό κώδικα.

Τα έργα που περιέχονται στον Νανιανό κώδικα, από τον 19ο αι. εκδόθηκαν και σχολιάστηκαν από διαπρεπείς ερευνητές. Ας μας επιτραπεί να καταθέσουμε κάποιες σκέψεις σχετικά με ορισμένα από αυτά.

Ο «Θρήνος του Φαλλίδου»²⁰ συντέθηκε από άγνωστο ποιητή στο ιταλικό μετρικό σχήμα που συνήθως αποκαλείται *barzelletta*, δηλαδή αστείο, εξ ου και η ζακυνθινή λέξη *μπαρτζολέτα* και το αντίστοιχο ρήμα *μπαρτζολετάρω*.²¹

Η *barzelletta* κατά τους αναγεννησιακούς χρόνους χρησιμοποιήθηκε στις παραστάσεις της *commedia dell' arte*, η οποία, όπως αποδεικνύεται από το προσωπικό ημερολόγιο Gabriele Bembo, αποτελούσε σύνθετες θέαμα στην ενετοκρατούμενη Ζάκυνθο κατά την περίοδο του καρναβαλιού.

Ο Bembo υπηρέτησε στην Ζάκυνθο από το 1681 έως το 1683 ως σύμβουλος του προβλεπτή Paolo Minio και κατά τη διάρκεια των δυο αυτών χρόνων κρατούσε ανελλιπώς σημειώσεις στο προσωπικό του ημερολόγιο, αποσπάσματα από το οποίο δημοσίευσε ο Στέφανος Κακλαμάνης. Την Πέμπτη 25 Φεβρ. 1683 ο Bembo γράφει: «*παίχτηκε από τους δικούς μας, ιταλικής κατασκευής κωμωδία, η οποία μας κούρασε πολύ, ο δεύτερος υπηρέτης (Zane) ήταν πολύ γελοίος*»,²²

18. Πλατεία Ρούγα, βλ. Ντίνος Κονόμος, *Εκκλησίες και μοναστήρια στη Ζάκυνθο*, ό.π., σ. 53.

19. Συνοικία Νιοχώρι, βλ. Ντίνος Κονόμος, *Εκκλησίες και μοναστήρια στη Ζάκυνθο*, ό.π., σ. 20-21.

20. Ν.Μ. Παναγιωτάκης, «Θρήνος Φαλλίδου του Πτωχού», *Θησαυρίσματα* 23, 1993, σ. 229-230. Το άρθρο συμπεριλαμβάνεται και στο Νικόλαος Παναγιωτάκης, *Κρητικό Θέατρο*, ό.π., σ. 159-236.

21. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Β', Αθήνα 1963, σ. 293.

22. Στέφανος Κακλαμάνης, «Σημειώσεις για τον Ζήνωνα», *Ελληνικά*, τ. 62 (2012), σ. 98. Η μετάφραση είναι της γράφουσας.

προσφέροντάς μας έτσι την πρώτη επιβεβαιωμένη πληροφορία ότι στη Ζάκυνθο δίνονταν παραστάσεις της *commedia dell' arte* τον ύστερο 17ο αι.

Στα επτανησιακά στοιχεία που έχουν εντοπίσει παλαιότεροι ερευνητές στο κείμενο του «Φαλλίδου» ως αποτέλεσμα της αντιγραφής του Αβούρη, θα προσθέσουμε τα παρακάτω ζακυνθινά:

Τη λέξη «σγατζέττα»²³ στον στ. 37, λημματογραφεί ο Ζώης, σημειώνοντας: «αγαπημένο φαγητό των Ζακυνθινών που φτιάχνεται από τα εντόσθια του αρνιού, περιχύνεται με αυγολέμονο και τρώγεται την Πέμπτη των Αποκριών».²⁴ Ενδιαφέρον είναι ότι το έδεσμα αναφέρεται και σε δύο άλλα έργα τα οποία αντέγραψε και στα οποία έχει κάνει παρεμβάσεις ο Αβούρης, στον «Στάθη»²⁵ και τον «Φορτουνάτο».²⁶

Η λέξη «φόρος», σημαίνει πλατεία και όχι αγορά, και με την έννοια αυτή απαντάται στην «Ευγένια» του Μοντσελέζε,²⁷ και συναντάται δυο φορές στον «Φαλλίδου». Στον στ. 83 «ς' το φόρο να με κατεβάζουν», όπου με τη λέξη «φόρος» δηλώνεται η πλατεία Αγίου Μάρκου κέντρο της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής του νησιού.²⁸ Και στον στ. 95 «ς' τα καντούνια και εις τους φόρους». Στον στίχο αυτό, ο Νικόλαος Παναγιωτάκης ερμηνεύει τη λέξη «καντούνι» ως «η γωνία του σπιτιού ή του δρόμου».²⁹ Στη ζακυνθινή ντοπιολαλιά όμως, η γωνία λέγεται καντουνάδα και το στενό δρομάκι καντούνι.³⁰ Οπότε ο στίχος σημαίνει: «στους δρόμους και στις πλατείες».

Στον στ. 38 «+ ρασουδι + κόντσεσ νοβέλλες», ο Παναγιωτάκης ερμηνεύει τις «κόντσεσ νοβέλλες» ως πρωτοφανέρωτα στον Χάνδακα καρυκεύματα.³¹ Δεν προ-

23. Νικόλαος Παναγιωτάκης, Ο Ν. Παναγιωτάκης αναφέρει τις απόψεις διαφόρων μελετητών για το είδος του εδέσματος, όπως το ότι φτιάχνεται από ψάρι. Βλ. Νικόλαος Παναγιωτάκης, *Κρητικό θέατρο*, ό.π., σ. 229-230.

24. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Β', ό.π., σ. 42.1

25. Lidia Martini (κριτική έκδοση), *Στάθης. Κρητική κωμωδία*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 104, πράξη Β', στ. 135 και σ. 170-171, σημ. για τους στίχους 135-136.

26. Μάρκου Αντώνιου Φώσκολου, *Φορτουνάτος*, κριτική έκδοση, σημειώσεις, γλωσσάριο Alfred Vincent, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο Κρήτης 1980, σ. 39, πράξη Β', στ. 320.

27. Θεόδωρου Μοντσελέζε, *Ευγένια*, παρουσίαση Mario Vitti, φιλολογική επιμέλεια Giuseppe Spadaro, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1995 στους στ. 440 και 1368.

28. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Α', ό.π., σ. 685.

29. Νικόλαος Παναγιωτάκης, *Κρητικό θέατρο*, ό.π., σ. 267-268.

30. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Β', ό.π., σ. 193.

31. Νικόλαος Παναγιωτάκης, *Κρητικό θέατρο*, ό.π., σ. 264.

τείνει ερμηνεία για τη λέξη «νασουδι», για την οποία αποφαίνεται ότι είναι λάθος που οφείλεται σε παρανόηση του Αβούρη. Στο λεξικό του Ζώη όμως στη λέξη κόντσα³² και στο ρήμα κοντσάρω δίνεται κυριολεκτική ερμηνεία «μίγμα» και μεταφορική ερμηνεία «υποθέσεις που έχουν διαγραφεί και δεν φροντίζει πια κανείς να τις εκτελέσει», και στη λέξη νοβέλλες «συνεχείς ενοχλητικές πληρωμές».³³ Θα μπορούσαμε να προτείνουμε πιθανή γραφή + νασουδι + νάσου οι: το «νάσου» ο Ζώης το εξηγεί «ιδού»,³⁴ «νάσου οι κόντσες νοβέλλες». Ο στίχος μπορεί να ερμηνευτεί «ιδού τα απλήρωτα και ενοχλητικά χρέη».

Στο στίχο 102 η λέξη «ζαμπέτια» απαντάται και στην «Ευγένια» (στ. 203) και σημαίνει τα «ακριβά αρώματα».

Στο στίχο 187 η λέξη «τοκάρει» λημματογραφείται από τον Ζώη³⁵ και απαντάται στην «Ευγένια» (στ. 809, 1371) με τη σημασία «με αφορά».

Στο στίχο 217 η λέξη «σάλια» λημματογραφείται από τον Ζώη³⁶ και ερμηνεύεται «οι οικειότητες».

Τέλος στο στίχο 302 η λέξη «πατίρη» λημματογραφείται από τον Ζώη³⁷ και απαντάται στην «Ευγένια» (στ. 398) σημαίνοντας «υποφέρει».

Κρητικές κωμωδίες παρουσιάζονταν στην Ζάκυνθο τον ύστερο 17ο αι. όπως μαρτυρείται στο ημερολόγιο του Bembo, στο οποίο διαβάζουμε ότι στις 26 Φεβρ. του 1683, το βράδυ στο παλάτσο του προβλεπτή στην terra παρουσιάστηκε "Com-media Candiotti".³⁸

Στο Νανιανό κώδικα περιέχεται η κρητική κωμωδία «Στάθης». Στο χειρόγραφο βρίσκεται σαφής ένδειξη για παράσταση του έργου: δίπλα στο όνομα του Φόλα, του αστείου υπηρέτη της κωμωδίας, υπάρχει η σημείωση "Menotes filius sr. [senior] Menote Σπύρου".³⁹ «Ο Menotes αυτός θα ήταν βέβαια ηθοποιός, πιθανότατα από την Ζάκυνθο, καθώς μαρτυρεί και το επώνυμο και το πατρώνυμό του, που σε κάποια παράσταση του έργου έπαιξε το ρόλο του Φόλα», παρατηρεί

32. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικόν και Λαογραφικόν Ζακύνθου*, τ. Β', ό.π., σ. 220.

33. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικόν και Λαογραφικόν Ζακύνθου*, τ. Β', ό.π., σ. 312.

34. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικόν και Λαογραφικόν Ζακύνθου*, τ. Β', ό.π., σ. 308.

35. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικόν και Λαογραφικόν Ζακύνθου*, τ. Β', ό.π., σ. 476.

36. Η ερμηνεία της λέξης είναι «αυτό μου έπεσε στον λαιμό», βλ. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικόν και Λαογραφικόν Ζακύνθου*, τ. Β', ό.π., σ. 416.

37. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικόν και Λαογραφικόν Ζακύνθου*, τ. Β', ό.π., σ. 376.

38. Στέφανος Κακλαμάνης, «Σημειώσεις για τον Ζήνωνα», ό.π., σ. 98.

39. Κ.Ν. Σάθα, *Κρητικόν Θέατρον ή Συλλογή ανεκδότων και αγνώστων Δραμμάτων*, Βενετία 1879, σ. κ'.

ο Μανούσκακας.⁴⁰ Ερασιτέχνης ηθοποιός, θα πρέπει να προσθέσουμε, σε κάποια παράσταση που έγινε σε σπίτι ευγενούς ή στο παλάτσο του πρεβεδούρου στην terra. Διότι, σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία η οικογένεια Μινώτου, κατάγεται από ενετούς πατρικίους. Μέλη της έλαβαν στρατιωτικά αξιώματα επειδή διακρίθηκαν στους πολέμους της «Γαληνοτάτης», συμμετείχαν μάλιστα με δικό τους πλοίο στη ναυμαχία της Ναυπάκτου. Η κοινωνική θέση της οικογένειας Μινώτου, δεν επέτρεπε να την ντροπιάσει ένα μέλος της εργαζόμενο ως επαγγελματίας ηθοποιός.⁴¹

Η κωμωδία συμπύχτηκε κατά την προετοιμασία του κειμένου για παράσταση από τον Αβούρη και «στην μεταγενέστερη αυτή επεξεργασία και την αφαίρεση σκηνών οφείλεται ασφαλώς και ο αριθμός των πράξεων που είναι στον "Στάθης" τρεις αντί για πέντε, όπως θα απαιτούσε η δραματολογική δεοντολογία της εποχής».⁴²

Η Lidia Martini σχολιάζει τους στίχους 81-82 της Γ' πράξης: «Οι Σανιτάδες⁴³ ήταν κεί, κι απείς επήρα γλώσσα, / Σε λίγο τότες παρευθύς την πράττικα⁴⁴ μας δώσαν» λέγοντας ότι ο Γαβρίλης επαναλαμβάνει τρεις φορές το ότι δεν τον κράτησαν για αυστηρό έλεγχο στο λοιμοκαθαρτήριο μας επιτρέπει να υποθέσουμε «ότι στην Ζάκυνθο (και γενικά έξω από την Κρήτη) επικρατούσε η φήμη ότι στην Κρήτη το κανονικό ήταν να κρατούνται οι επιβάτες στο Λαζαρέτο έστω και για λίγο».⁴⁵ Μας επιτρέπει όμως να υποθέσουμε και κάτι άλλο, ότι ο ζακυνθινός διασκευαστής βάζει αυτά τα λόγια στο στόμα του Γαβρίλη έχοντας υπόψη του την κατάσταση που επικρατεί στη Ζάκυνθο, όπου η βενετική διοίκηση και οι Σανιτάδες κρατούν τους επιβάτες των πλοίων για αρκετό διάστημα πριν τους παρχωρήσουν «πιστοποιητικό ελευθεροκοινωνίας».⁴⁶

40. Μ.Ι. Μανούσκακας, «Τα χάσματα της Κρητικής Κωμωδίας Στάθης», *Κρητικά Χρονικά* 8 (1954), σ. 302.

41. Για την οικογένεια Μινώτου, βλ. Σπυρίδωνος Δε Βιάζης, «Μινώτοι», *Κυψέλη*, Αύγ. 1885, σ. 239-244 και Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικόν και Λαογραφικόν Ζακύνθου*, τ. Α', σ. 425-428.

42. Lidia Martini, *Στάθης. Κρητική κωμωδία*, ό.π., σ. 22.

43. Σανιτάδες: υγειονομικός, Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικόν και Λαογραφικόν Ζακύνθου*, τ. Β', ό.π., σ. 417.

44. Παίρνω πράτιγο: ελευθεροκοινωνώ, Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικόν και Λαογραφικόν Ζακύνθου*, τ. Β', ό.π., σ. 400.

45. Lidia Martini, *Στάθης. Κρητική κωμωδία*, ό.π., σ. 29-30.

46. Για την καραντίνα στο λιμάνι της Ζακύνθου βλέπε πρόσχειρα τη μαρτυρία του Thomas Dallam, *"Early voyages and travels in the Levant"*, Λονδίνο 1893, σ. 19 και Κατερίνα Κωνσταντινίδου, *Το κακό οδεύει έρποντας... Οι λοιμοί της πανώλης στα Ιόνια Νησιά* (17ος-18ος αι.), Βενετία 2007, σ. 37-42, 58-64 και 109-115.

Η κωμωδία περιέχει στο πρώτο ιντερμέδιο και ένα εσωτερικό στοιχείο, που η Martini αφήνει ασχολίαστο. Λέει ο τρίτος χριστιανός στους στίχους 35-36: «Και των τεσσάρων οι κεφαλές στον τοίχο να κτιστούσι / Για ξόμπλι τόσης ατυχιάς όλοι να το θεωρούσι». Το χτίσιμο των εχθρών τους στο κατώι του σπιτιού τους αποτελούσε (απεχθή) συνήθεια των μελών του «Συμβουλίου της Μεγαλοπρεπούς Κοινότητος της Ζακύνθου». Η συνήθεια αυτή, έπαψε να θεωρείται «αστικός μύθος» όταν μετά τον σεισμό του 1953 ανασύρθηκαν σκελετοί από τα κελάρια των σπιτιών ορισμένων από τους απογόνους των cittadini.

Ο Αβούρης ετοίμασε και το χειρόγραφο του «Φορτουνάτου»⁴⁷ για θεατρική παράσταση. Έκανε τροποποιήσεις στον Πρόλογο (στ. 154) και στην Ε' πράξη (στ. 413), όπου στο κείμενο του Φώσκολου εκφράζονται ευχές για την ευνοϊκή έκβαση του κρητικού πολέμου. Επίσης επειδή ήθελε να αποφύγει τα προβλήματα που θα μπορούσαν να προκύψουν από την παρουσία του Φράρου του φραγκοκαλόγερου αδερφού της Μηλιάς, ανάμεσα στα πρόσωπα της κωμωδίας,⁴⁸ άλλαξε όλα τα χωρία στα οποία απαντά, και το αντικατέστησε μ' ένα άλλο, δημιουργήμα δικό του που ονομάζεται *Λιάρος*.⁴⁹

Το χειρόγραφο του Αβούρη στον Νανιανό κώδικα είναι το μοναδικό στο οποίο σώζεται ο «Ζήνων» που γράφτηκε από άγνωστο συγγραφέα στη Ζάκυνθο, πιθανώς το 1682, όπως πρώτος υποστήριξε ο Διονύσιος Ρώμας.⁵⁰ Στον πρόλογο υπάρχουν εγκωμιαστικές αναφορές στον ήρωα του κρητικού πολέμου προβλεπτή Ζακύνθου Paolo Minio και τον "Provveditor general da mar" Girolamo Corner.⁵¹

Στο ημερολόγιο του Bembo δεν αναφέρονται παραστάσεις στις εορταστικές εκδηλώσεις που έγιναν πριν από την αναχώρηση του Minio μετά το τέλος της θητείας του.⁵² Στις εκδηλώσεις του καρναβαλιού του 1683, όμως, μνημονεύεται παράσταση τραγωδίας στις 22 Φεβρ. στο φρούριο, στα ελληνικά, την οποία ο ίδιος ο Bembo δεν μπόρεσε να κατανοήσει επειδή δεν γνώριζε τη γλώσσα και κατά συ-

47. Μάρκου Αντώνιου Φώσκολου, *Φορτουνάτος*, ό.π., σ. νέ'- να'.

48. Μάρκου Αντώνιου Φώσκολου, *Φορτουνάτος*, σ. ξ'.

49. Το πουλί Αετομάχος ο Κοκκινοκεφαλός (Lanius senator). Το όνομά του χρησιμοποιείται στην Ζάκυνθο ως παράνομα οικογενειών. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Α', σ. 353 και τ. Β', σ. 247.

50. Διονύσιος Ρώμας, «Το Επτανησιακό Θέατρο», *Νέα Εστία* 898 (1964), σ. 107.

51. Βλ. Σπύρου Α. Ευαγγελάτου, «Έρευνα για τον ποιητή του *Ζήωνα*», *Θησαυρίσματα*, τμ. 5 (1968), σ. 180-181.

52. Στέφανος Κακλαμάνης, «Σημειώσεις για τον *Ζήωνα*», ό.π., σ. 69 και σ. 99-101.

νέπεια δεν μνημονεύει τον τίτλο της.⁵³ Θα μπορούσε ίσως, να είναι παράσταση του «Ζήνωνα».

Ο Ευαγγελάτος στην προσπάθειά του να τοποθετήσει τη συγγραφή του «Ζήνωνα» στην Κεφαλονιά επικαλείται τα επτανησιακά γλωσσικά στοιχεία, που τα θεωρεί «στην πλειονότητά τους κεφαλληνιακά», ενώ αντιθέτως ο Στυλ. Αλεξίου στην έκδοση του έργου για τα ίδια γλωσσικά στοιχεία παραθέτει το λεξικό του Λ. Ζώη και τα έργα του Δ. Σολωμού.⁵⁴ Μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχει στην προκειμένη περίπτωση, το σχόλιο του Αλεξίου ότι ο θεός Διόνυσος αναφέρεται στον πρόλογο του «Ζήνωνα» ως Διονύσιος, δηλαδή με το όνομα του προστάτη αγίου της Ζακύνθου,⁵⁵ και μάλιστα όχι μόνο στις σκηνικές οδηγίες, αλλά και από την Τισιφώνη στο στίχο 197 με μετρική στήριξη: «Διονύσιε, ετοίμασε κρασί από κάθε τόπο...», μια ζακυνθινή και όχι απλώς επτανησιακή ένδειξη, όπως την χαρακτηρίζει ο Ευαγγελάτος.⁵⁶

Αφού αναπτύξει επί μακρόν τα επιχειρήματά του, ο μελετητής εικάζει ότι θα μπορούσε ένα έργο γραμμένο στην Κεφαλονιά να παρουσιαστεί για πρώτη φορά στη Ζάκυνθο.⁵⁷ Εικασία με την οποία δεν συνάδει το γεγονός ότι τα έργα του Κατσαίτη⁵⁸ ουδέποτε παραστάθηκαν στο Φιόρο του Λεβάντε ούτε τα παλιότερα, ούτε και τα νεότερα χρόνια.

Συνοψίζοντας

1. Οι θεατρικές παραστάσεις αποτελούσαν μέρος της πολιτιστικής ζωής της Ζακύνθου και διδάσκονταν «εν ιδιωτικώ τόπω», στο παλάτσο του προβλεπτή ή σε κατοικίες *cittadini*, όπου οι παραστάσεις ήταν πάντα έργο ερασιτεχνών ηθοποιών όπως ο Αβούρης και ο Μινώτος.⁵⁹ «Εν δημοσίω τόπω», μια ολόκληρη σειρά θεάτρων λειτούργησαν το ένα μετά το άλλο, και διδάχθηκαν σ' αυτά θεατρικά έργα από ζακυνθινούς ερασιτέχνες και όπερες από ιταλούς επαγγελματίες

53. Στέφανος Κακλαμάνης, «Σημειώσεις για τον Ζήνωνα», ό.π., σ. 98.

54. Αγνώστου, *Ζήνων*, επιμέλεια Στυλιανός Αλεξίου – Μάρθα Αποσκήτη, Αθήνα 1991, σ. 84-85.

55. Ο Άγιος Διονύσιος αναγνωρίστηκε από το οικουμενικό πατριαρχείο το 1703, αλλά στην γενέτειρά του άρχισε να τιμάται ως άγιος πολύ νωρίτερα.

56. Σπύρου Α. Ευαγγελάτου, «Έρευνα για τον ποιητή του Ζήνωνα», ό.π., σ. 193 και Αγνώστου, *Ζήνων*, ό.π., σ. 84.

57. Σπύρου Α. Ευαγγελάτου, «Έρευνα για τον ποιητή του Ζήνωνα», ό.π., σ. 189-191.

58. Εμμανουήλ Κριαράς (χρ. έκδ.), *Πέτρος Κατσαίτης, Ιφιγένεια – Θνέστης – Κλαθμός Πελοποννήσου. Ανέκδοτα έργα*, Αθήνα 1950.

59. Βλ. πρόχειρα Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Αγώνες εν Ζακύνθω από των αρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς», μέρος Α', *Ολύμπια* 10 (13 Ιαν. 1896), σ. 76-77.

αρχικά και αργότερα από έλληνες ομοτέχνους τους.⁶⁰ Και τέλος, «εν αγρώ» όπου παίζονταν οι Ομιλίες⁶¹ και ελάμβαναν χώρα οι γκιόστρες.⁶²

2. Από τα έργα του κρητικού θεάτρου μονάχα δύο δεν συνδέονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο με την Ζάκυνθο, ο «Κατζούρμπος» του Χορτάτζη και ο «Βασιλιάς Ροδολίνος» του Τρωίλου. Τα υπόλοιπα έργα, παρασταίνονταν σύμφωνα με τις υπάρχουσες μαρτυρίες την περίοδο της ενετοκρατίας.⁶³

3. Ειδική περίπτωση αποτελεί ο «Ερωτόκριτος», που κι αυτός από χειρόγραφα που υπήρχαν στη Ζάκυνθο πρωτοεκδόθηκε στη Βενετία το 1713. Η παράσταση της γκιόστρας του Ερωτόκριτου – στη Ζάκυνθο παριστάνεται μόνο το κονταροκτύπημα – ήλθε πιθανώς να καλύψει το κενό που άφησε στις διασκεδάσεις

60. «Οι εντόπιοι ευγενείς επέτυχον το 1750 να ιδρυνθεί εν τω Κάστρο το πρότον εν Ζακύνθω θέατρον... Τούτο ηδύνατο να περιλάβει περί τα τριακόσια άτομα, ως ηθοποιοί δε, ελάμβανον μέρος Ενετοί αξιωματικοί ή εντόπιοι ευγενείς νέοι, οίτινες και edίδασκον από σκηνης ιταλικάς κωμωδίας». Γλυκερία Πρωτόπαπα-Μπουμπουλίδου, *Το θέατρον εν Ζακύνθω από τον ΙΖ' μέχρι τον ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα 1958, σ. 35. Βλ. και Νικόλαος Λάσκαρης, *Ιστορία του Νεοελληνικού θεάτρου*, τ. Α', Αθήνα 1938, σ. 295.

61. Το 1666 μαρτυρείται για πρώτη φορά Ομιλία στην κεντρική πλατεία της Ζακύνθου με θέμα τον Σαμπατάι Σέβη, βλ. Ντ. Κονόμου, «Το Ζακυνθινό θέατρο (1571-1971): μια άγνωστη μαρτυρία», *Επτανησιακά Φύλλα* 12 (1984), σ. 61-62, και Β. Πούχνερ, «Η παραστατική δίκη και καταδίκη του ψευδομεσσία Sabbatai Zwi κατά το καρναβάλι του 1666 στη Ζάκυνθο. Θέατρο και δικαστήριο στον παραδοσιακό λαϊκό πολιτισμό της βενετοκρατίας και τουρκοκρατίας στην Ελλάδα», *Θησαυρίσματα* 36 (2006), σ. 309-344.

62. Γκιόστρες μαρτυρούνται στη Ζάκυνθο από τις αρχές του 16ου αι. Το 1504 διεξήχθη γκιόστρα στο χωριό Γαϊτάνι, κατά πάσα πιθανότητα σε πανηγύρι μιας από τις εκκλησίες του χωριού. Βλ. Λεωνίδα Χ. Ζώη, *Λεξικόν Ιστορικόν και Λαογραφικόν Ζακύνθου*, τόμος Α', ό.π., σ. 27. Και *The Travels of Pedro Teixeira: with his Kings of Harmuz and extracts from his Kings of Persia*, μετάφραση William F. Sinclair, εισαγωγή και σημειώσεις Donald Ferguson, 1902. Επίσης, στον προϋπολογισμό ενός έτους, που παρέδωσε στις ενετικές Αρχές ο αρχιλογιστής Πέτρος Καστροφύλακας τον Οκτ. 1583, ο οποίος βασιζέται στους προϋπολογισμούς των ετών 1579, 1580 και 1581, μεταξύ άλλων εξόδων σημειώνεται: «Επ' ευκαιρία των αγώνων του δαχτυλιδιού, διατίθεντο 32 δουκάτα ως έπαθλον εις τους νικητάς». Α. Ξηρουχάκης, *Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή, Κρήτη και Επτάνησος*, Αθήνα 1934, σ. 3 και σ. 186, σ. 319.

63. Το 1637 εκδίδεται η «Ερωφίλη» με έξοδα του Φίλιππου Χαρρέρη, βλ. Κ.Ν. Σάθα, *Κρητικόν Θέατρον ή Συλλογή ανεκδότων και αγνώστων Δραμμάτων*, ό.π., και Β. Πούχνερ, «Ματθαίος Κιγάλας και Δομίνικος Μαυρίκιος: μια συνάντηση (Λευκωσία 1627) σημαδιακή για την ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου», στο *Κείμενα και Αντικείμενα. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 1997, σ. 113-148. Επίσης το 1696 εκδίδεται η «Θυσία του Αβραάμ» του Νικόλαου Σάρρου (1617-1697), χαμένη σήμερα, με αφιέρωση στον ζακύνθιο ηγούμενο της μονής της Αναφωνήτριας Μάξιμο Μάρα, βλ. Bakker-Van Gement, *Η Θυσία του Αβραάμ. Κριτική έκδοση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σ. 3-4.

του καρναβαλιού η απαγόρευση από τους Βενετούς το 1739, μετά από τη δολοφονία του σύνδικου Πέτρου Μακρή από τον Capitano Μάρκο Δε-Λάτζαρη, της επίσημης γκιόστρας που γινόταν κάθε χρόνο την Πέμπτη της Τυρινής.⁶⁴

4. Στη Ζάκυνθο τον 17ο αι. παρασταίνονταν θρησκευτικά μυστήρια, αυτό τεκμαίρεται πρώτον, από τις σημειώσεις του Γαήτα, ο οποίος γράφει ότι «Η Θυσία του Αβραάμ» παιζόταν στη Ζάκυνθο από την εποχή της ενετοκρατίας.⁶⁵ Από το θρησκευτικό δράμα του Μοντσελέζε «Ευγέννα», δεύτερον, και τρίτον από τη μετάφραση από τον Ιωάννη Καντούνη του έργου του Μεταστάσιου «Πάθος του κυρίου ημών Ιησού Χριστού». Το έργο αυτό κυκλοφόρησε χειρόγραφα στην Ζάκυνθο, σώθηκε αποσπασματικά στο αρχείο του Λεωνίδα Ζώη και δημοσιεύτηκε πρόσφατα από τον Θεοδόση Πυλαρινό.⁶⁶

Θα τελειώσουμε με μια εύλογη εικασία: Μήπως ο «Ζήνων», όπως και η «Ευγέννα», είναι πόνημα του ορθόδοξου κύκλου θεατρόφιλων λογίων⁶⁷ της αδελφότητας του Άγιου Αντώνιου του Ανδρίτση;

Ο «Ζήνων», σύμφωνα με τους μελετητές, καταγγέλλει την κατάλυση του δικαίου στο όνομα της βούλησης του ηγεμόνα-πρεβεδούρου, και την ασυδοσία της παρασιτικής αυλής – της «Μεγαλοπρεπούς Κοινότητος της Ζακύνθου»,⁶⁸ που νομιμοποιείται από αυτόν.⁶⁹

Το ιδεολογικό μήνυμα της εκδοχής του έργου που σώζεται στο Νανιανό κώδικα, είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την ανίχνευση της προσωπικότητας και της κοινωνικής θέσης του άγνωστου συγγραφέα του «Ζήνωνα» και του αντιγραφέα

64. Δημήτρης Αρβανιτάκης, Οι αναφορές των Βενετών προβλεπτών της Ζακύνθου (16ος-18ος αι.), έκδ. Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2000, σ. 421 και Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Α', ό.π., σ. 132.

65. Ντίνος Κονόμος, «Καρναβάλι και λαϊκό θέατρο στη Ζάκυνθο», εφημ. *Ζάκυνθος*, αρ. 3, Αθήνα 1962.

66. Θεοδόσης Πυλαρινός, «Ανέκδοτες μεταφράσεις έργων του Πέτρου Μεταστάσιου από τον Ζακυνθινό Ιωάννη Καντούνη (1731-1817)», *Παράβασις*, τ. 7 (2008), σ. 424-232.

67. Ο Σπ. Ευαγγελάτος μιλάει για «συστηματική απομάκρυνση του προπαγανδιστικού υλικού από το καθολικό έργο» που «δείχνει άνθρωπο που ξέρει από θέατρο και σκηνική πράξη». Σπύρου Α. Ευαγγελάτου, «Έρευνα για τον ποιητή του *Ζήνωνα*», ό.π., σ. 179-182. Ενώ ο Στ. Κακλαμάνης θεωρεί τον συγγραφέα καθολικό. Στέφανος Κακλαμάνης, «Σημειώσεις για τον *Ζήνωνα*», ό.π., σ. 70.

68. Οι 93 οικογένειες του Libro d' Oro, είχαν το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στην τοπική αυτοδιοίκηση, μονοπωλούσαν τα διάφορα αξιώματα και την ενοικίαση των φόρων.

69. Σπύρου Α. Ευαγγελάτου, «Έρευνα για τον ποιητή του *Ζήνωνα*», ό.π., σ. 179-182, και Στέφανος Κακλαμάνης, «Σημειώσεις για τον *Ζήνωνα*», ό.π., σ. 59-60.

Τζανέτου Αβούρη. Ειδικά αν σκεφτούμε ότι από τις καταγραφές του κώδικα του Αγίου Αντωνίου φαίνεται ότι στην αδελφότητα του ναού ανήκαν οι αρχηγοί του ρεμπελιού του 1628, «αστικοί»⁷⁰ στην πλειονότητά τους, όπως και ο Αβούρης, ο Ρουσμέλης, ο Μοντσελέζε.

Περίληψη / Summary

Η εύρεση στοιχείων που αποδεικνύουν ότι, σε αντίθεση με την άποψη που υποστηρίζουν ορισμένοι ιστορικοί του επτανησιακού θεάτρου, ο (αντι)γραφέας του Νανιανού κώδικα Τζανέτος Αβούρης έζησε τον 17ο αιώνα στη Ζάκυνθο, ανέπτυξε σημαντική κοινωνική δραστηριότητα και διαφοροποιεί το τοπίο της θεατρικής ζωής της Ζακύνθου την χρονική περίοδο 1650-1715.

Finding evidence that, contrary to the view held by some historians of eptanesian theater, the copyist of the Nanianos code, Tzanetos Avouris lived in 17th century Zakynthos and developed important social activity, differentiated the landscape of theatrical life in Zakynthos, during the period 1650-1715.

70. Ο όρος χρησιμοποιείται από την Αναστασία Παπαδία-Λάλα για να περιγράψει αυτούς που ενώ έχουν τα οικονομικά και κοινωνικά προσόντα δεν ανήκουν στην αριστοκρατία του Libro d' Oro. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας (13ος-18ος αι.)*, Βενετία 2008, σ. 50, 360-361, 377-380 και σημ. 15.

ΔΡ ΕΟΡΤΑΣ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ:
Ο ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ
ΣΤΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ*

Μαρία Δημάκη-Ζώρα

Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος (1867-1951), ένας από τους πολυγραφότερους νεο-έλληνες λογοτέχνες, πεζογράφος, θεατρικός συγγραφέας, κριτικός της λογοτεχνίας και ακάματος εργάτης του λόγου, αφιέρωσε μέρος της πολυσχιδούς δραστηριότητάς του και στη λογοτεχνία που απευθύνεται στα παιδιά,¹ σε μια εποχή που αυτό το είδος βρισκόταν ακόμη υπό διαμόρφωση στην Ελλάδα, αναζητώντας τον βηματισμό του μέσα στο ευρύτερο πεδίο της λογοτεχνικής έκφρασης. Η ενασχόληση αυτή του Ξενόπουλου δεν είναι βέβαια άσχετη με το γεγονός ότι υπήρξε αρχισυντάκτης και κατόπιν διευθυντής, για μισό περίπου αιώνα, του περιοδικού *Η Διάπλασις των παιδων* (1896-1945), του σημαντικότερου εντύπου με ποικίλη ύλη που απευθυνόταν αποκλειστικά στα παιδιά και αποσκοπούσε στο να ασκήσει σημαντική παιδαγωγική επίδραση στις νεότερες γενιές. Ο συγγραφέας προσέφερε ιδιαίτερα πλούσιο έργο, μέσα από τις σελίδες του περιοδικού αυτού, κυρίως ως προς την ανάδειξη του παιδικού κοινού ως κοινού άξιου ιδιαίτερης προσοχής, με τις δικές του ανάγκες και ιδιαιτερότητες, τις οποίες έπρεπε κατεξοχήν να λαμβάνουν υπόψη οι θεράποντες της λογοτεχνίας στη θεματική των έργων τους, αλλά και στην ιδεολογική, αισθητική και παιδαγωγική διάστασή τους.²

Στο χώρο του θεάτρου για παιδιά, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος παρήγαγε επί-

* Η εισήγηση αυτή εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος «ΘΑΛΗΣ» που έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ- ΕΚΠΑ «Το Θέατρο ως Μορφοπαιδευτικό Αγαθό και καλλιτεχνική έκφραση στην Εκπαίδευση και την Κοινωνία».

1. Βλ. Κωνσταντίνος Δ. Μαλαφάντης, *Θέματα Παιδικής Λογοτεχνίας*, πρόλογος Άντα Κατσίκη-Γκίβλου, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2001, σ. 46-49, 85-102.

2. Βλ. Κωνσταντίνος Δ. Μαλαφάντης, «Οι Αθηναϊκές Επιστολαί του Γρηγόριου Ξενόπουλου στη *Διάπλασιν των Παιδων* (1896-1947)», ό.π., σ. 84, και Βίκυ Πάτσιου, «*Η Διάπλασις των Παιδων*» (1879-1922). *Το Πρότυπο και η Συγκρότησή του*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σ. 22-25 και *passim*.

σης ένα σημαντικό σε ποσότητα έργο, με τη συγγραφή δεκάδων σύντομων δι-αλόγων αλλά και μονόπρακτων δραμάτων που απευθύνονταν σε παιδικό κοινό, σε μια εποχή που αυτό το είδος θεάτρου ήταν σχεδόν ανύπαρκτο στην εγχώρια δραματουργία. Συγκεκριμένα, μόνο κατά το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα είχε εμφανιστεί κάποιο ενδιαφέρον για το είδος του θεάτρου για παι-διά με τη δημοσίευση από τον λογοτέχνη και ιστοριοδίφη Δημήτριο Καμπούρο-γλου (1852-1942) ενός μικρού τόμου με τίτλο *Μύθοι και Διάλογοι προς χρήση των ανήβων* το 1881, όπου περιλαμβάνονταν δύο μόνο πολύ σύντομοι διάλογοι με ήρωες παιδιά.³ Λίγο αργότερα, ο Αριστοτέλης Κουρτίδης (1858-1928) δημο-σίευσε ένα τόμο με τίτλο *Παιδικοί Διάλογοι δια παιδιά ηλικίας 7 έως 15 ετών* (1883) και το 1887 εξέδωσε το τιτλοφορούμενο *Παιδικά δραμάτια και κωμω-δία. Παραφρασθέντα υπό Αριστοτέλους Π. Κουρτίδου*, από τις εκδόσεις της «Εστίας». Το ενδιαφέρον του Κουρτίδη για την παιδική λογοτεχνία γενικότερα τον ώθησε να εκδώσει έναν ακόμη σχετικό τόμο που τιτλοφορήθηκε *Θέατρον οι-κογενείας και σχολείου* (1915).

Ωστόσο, στις αρχές του 20ού αιώνα, παρά το γεγονός ότι είχε ήδη ξεκινήσει κάποια σχετική εκδοτική κίνηση συνδεδεμένη με μαθητικές παραστάσεις, αυτή εντοπιζόταν κυρίως σε μητροπολιτικά κέντρα εκτός Αθηνών, όπως η Σμύρνη, η Κωνσταντινούπολη και η Κέρκυρα.⁴ Στην Αθήνα η αντίστοιχη δραστηριότητα περιορίστηκε στις εκδόσεις των έργων του Καμπούρογλου και του Κουρτίδη, που προαναφέρθηκαν, καθώς και στη συλλογή του Ιωάννου Παπούλια με τίτλο *Παι-δικοί διάλογοι ή Τέρπουσα διδασκαλία της παιδικής ηλικίας*, Βιβλιοθήκη του Σχολείου και της Οικογενείας, τυπογρ. Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα 1900.

Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, λίγο πριν από την ανάληψη της διεύθυνσης της *Διαπλάσεως*, εξέδωσε τον πρώτο τόμο με τα θεατρικά του έργα για παιδιά,⁵ του οποίου μάλιστα η έκδοση αναγγέλθηκε από τις στήλες του περιοδικού με τον χαρακτηρισμό «βιβλίον διδακτικώτατον και τεχνιώτατον».⁶ Όπως ακριβώς με τις «Αθηναϊκές Επιστολές» που δημοσίευε σε κάθε τεύχος της *Διαπλάσεως* με το ψευδώνυμο Φαίδων –και που ο ίδιος χαρακτήριζε ως «παιδικά χρονογραφή-

3. Βλ. Χάρης Σακελλαρίου, *Οι πρωτοπόροι της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας. Θέα-τρο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ. 23-29.

4. Βλ. Γεωργία Λαδογιάννη, *Το Παιδικό Θέατρο στην Ελλάδα. Ιστορία και κείμενα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 58-77.

5. Γρηγόριου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Ήτοι Μονόλογοι, Διάλογοι και Δραμά-τια δι' εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Α', Εκδότης Νικόλαος Π. Παπαδόπουλος, Δι-ευθυντής της *Διαπλάσεως των Παίδων*, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις 1896.

6. Βίκυ Πάτσιου, «*Η Διάπλασις των Παίδων*» (1879-1922). Το Πρότυπο και η Συ-γκρότησή του, ό.π., σ. 86, σημ. 207.

ματα»– ο συγγραφέας επεδίωκε την άμεση ή έμμεση μετάδοση γνώσεων αλλά και την ηθική διαπαιδαγώγηση των νεαρών αναγνωστών της *Διαπλάσεως*, το ίδιο συνέβαινε και με τα σύντομα θεατρικά έργα που έγραφε για τα παιδιά. Στον Πρόλογο της έκδοσης του 1896 ο ίδιος εξηγούσε ότι: «Ο κ. Ν. Παπαδόπουλος, ο φίλος διευθυντής και εκδότης της *Διαπλάσεως των Παίδων*», ανέθεσεν εις εμέ την συγγραφήν ενός βιβλίου περιέχοντος μονολόγους, διαλόγους και δραμάτια, δι' εορτάς *Σχολείων και Οικογενειών*». ⁷ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ η πρόθεση του συγγραφέα, ο οποίος δηλώνει ότι αποδύθηκε στη συγγραφή των σύντομων αυτών δραμάτων έχοντας στο μυαλό του την ωφέλεια που μπορεί να προκύψει για τα παιδιά από το βιβλίο αυτό: «Το Παιδικόν Θέατρον δεν είνε συλλογή ποιημάτων ή τεμαχίων ρητορικής. Το Παιδικόν Θέατρον δεν είνε ούτε Κατήχησις, ούτε Ηθική, ούτε Πραγματογνωσία, ούτε Ιστορία. Βεβαίως κάθε τεμάχιον πρέπει να έχη το ηθικόν του δίδαγμα και να συνδυάζη το τερπνόν με το ωφέλιμον. Αλλ' όπως τα ηθικά παραγγέλματα, τα οποία δίδονται ως υπόδειγμα εις την καλλιγραφίαν π.χ. δεν έχον σκοπόν την ηθικοποίησιν, αλλά πρωτίστως την διδασκαλίαν της καλλιτεχνικής γραφής, ούτω και το Παιδικόν Θέατρον, όσον ηθικόν και αν είνε –και πρέπει να είνε– δεν έχει άλλον κυριώτερον σκοπόν, παρά την διδασκαλίαν της τέχνης του θεάτρου». ⁸

Έτσι, ήδη από τα πρώτα του δράματα για τα παιδιά, ο Ξενόπουλος καθιστά σαφή τη φύση του θεάτρου που διαφέρει από την απλή δίοδο «μετακένωσης» γνώσεων προς τους μικρούς θεατές.

Στα 38 θεατρικά έργα για παιδιά που δημοσιεύονται συνολικά, το 1896 σε έναν τόμο και το 1926 στους δύο τόμους με τον τίτλο *Παιδικόν Θέατρον*, τα θέματα που επιλέγει να πραγματευθεί ο συγγραφέας προέρχονται από την καθημερινή ζωή των παιδιών της αθηναϊκής κοινωνίας της εποχής του. Συγκεκριμένα, πρόκειται κυρίως για την παρουσίαση των ελαττωμάτων των παιδιών και των προβλημάτων που δημιουργούνται στην οικογενειακή και τη σχολική ζωή από αυτά τα ελαττώματα. Στηλιτεύονται οι αδυναμίες και τα ηθικά ψεγάδια, όπως η επιθυμία οικειοποίησης ξένων πραγμάτων («Το Εύρημα»), η έλλειψη γενναioφροσύνης («Η δεσποινίς Τρομάρα και ο κινέζικος βομβαρδισμός»), η καταφυγή στο ψέμα λόγω φυγοπονίας («Το ψέμα του Πετράκη»), η ροπή προς τη φλυαρία («Εικοστός τρίτος»), η απληστία («Το καινούργιο φόρεμα»), η λαιμαργία, («Η

7. Τα αποσπάσματα του Προλόγου αυτού αναδημοσιεύονται εδώ από το βιβλίο: Θανάση Ν. Καρχιάννη, *Σχολικό Θέατρο (1871-1974). Πρόλογοι Σχολικού Θεάτρου και Σχολικών Γιορτών [140 Κείμενα με αισθητικό, ιστορικό, παιδαγωγικό και εκπαιδευτικό περιεχόμενο]*, εκδ. Πάραλος, Αθήνα 2013, σ. 67.

8. Θανάση Ν. Καρχιάννη, *Σχολικό Θέατρο (1871-1974). Πρόλογοι Σχολικού Θεάτρου και Σχολικών Γιορτών*, ό.π., σ. 69.

κυρία Παστακρέμα», «Οι γιατροί του Γιαννάκη»), η επιπολαιότητα, ο εγωισμός και η αδιαφορία για τον συνάνθρωπο («Δύο κομμάτια»), η αχαριστία («Η επίσκεψη της παραμάνας») κ.ά.

Με τα έργα που απευθύνονται στα μεγαλύτερα παιδιά, στοχεύει στην ανάδειξη αυτών των ελαττωμάτων και, μέσα από τη δραματοουργία και τη σκηνική παρουσίασή τους, στην απαλλαγή των μικρών θεατών από αυτά. Έτσι επιδιώκει με την πλοκή των έργων του να δημιουργεί αντιπαραθέσεις και διαφοροποιήσεις στη δράση, ώστε με την κατάλληλη χρησιμοποίηση του απρόοπτου και της έκπληξης να επέρχεται η λύση, που αναδεικνύει συνήθως τη μεταμέλεια του ανήλικου ήρωα ή της ηρωίδας, ο οποίος/η οποία συνειδητοποιεί το κακό που προκαλεί η συμπεριφορά του/της στους άλλους και στον ίδιο/α και αποφασίζει να διορθωθεί. Ενδεικτικά, μπορούμε να αναφέρουμε το «Εύρημα»,⁹ στο οποίο η Φαίδρα αρνείται πεισματικά να δώσει πίσω στον ιδιοκτήτη του ένα ακριβό βραχιόλι που βρήκε στο δρόμο, υποστηρίζοντας ότι πιθανότατα ο κάτοχός του θα είναι πλούσιος, σε αντίθεση με εκείνη, και άρα δεν το χρειάζεται. Όταν όμως αποκαλύπτεται ότι ιδιοκτήτρια του κοσμήματος ήταν μια από τις καλύτερες φίλες της, που υποφέρει για την απώλειά του, αποφασίζει να το επιστρέψει μετανιώοντας για τον τρόπο που μιλούσε νωρίτερα.

Με παρόμοιο τρόπο στα περισσότερα από τα μονόπρακτα δράματά του, ο Ξενοπούλος διαγράφει τις δραματικές καταστάσεις έτσι ώστε οι θεατές να βιώνουν, μέσω της ταύτισης με τους ανήλικους ήρωες, τις συνέπειες της κακής συμπεριφοράς και, συνεπώς, να προσπαθούν να τις αποφύγουν στην πραγματική ζωή. Καταλυτικό ρόλο παίζει, στην πλειονότητα των έργων, κάποιος δραματικός χαρακτήρας ενηλίκου, που διαβλέπει εγκαίρως τα «κακώς κείμενα», προειδοποιεί και, συνήθως, στο τέλος εκφέρει με τον δικό του διδακτικό τόνο το ηθικό μήνυμα του έργου, που συμπυκνώνεται στη συνειδητή αλλαγή της επιβλαβούς συμπεριφοράς. Ενδεικτικά αναφέρουμε το μονόπρακτο δράμα «Εικοστός τρίτος»,¹⁰ όπου ο μικρός πρωταγωνιστής, ο Άγγελος, έχει το ελάττωμα της φλυαρίας και της έλλειψης εχεμύθειας. Τα αδέρφια και ο εξάδελφός του αποφασίζουν να τον συνετίσουν. Τον υποβάλλουν σε μια δοκιμασία από την οποία γελοιοποιείται μπροστά σε όλους λόγω του ελαττώματός του και το έργο κλείνει με την εξής συμβουλή του μεγαλύτερου εξαδέλφου: «Μια [...] παροιμία όμως λέει "Ο λόγος

9. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κομωδία δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Α': *Δραματάκια και Κομωδία*, Εκδότης Ιωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1926, σ. 9-25.

10. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κομωδία δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Α', ό.π., σ. 58-70.

στην ώρα του αξίζει βασιλείο». Αυτό θα πη ότι πρέπει να ξέρη κανείς πότε να μιλή και πότε να σωπαίνει, τι να κούβη και τι να φανερώνη». ¹¹

Η εικόνα του παιδιού στα θεατρικά έργα του Ξενοπούλου είναι κυρίως η εικόνα του παιδιού της μεσοαστικής ή μεγαλοαστικής αθηναϊκής οικογένειας. ¹² Ασχολείται με τα μαθήματά του, έχει τις παρέες των αδελφών και των συνομηλίκων του, απολαμβάνει της προστασίας των γονιών του και των μεγαλύτερων και μεγαλώνει με τη φροντίδα από την «οικοδιδασκάλισσα», όπως είναι η Ερασμία στο «Εύρημα», την «ψυχόκορη», όπως είναι η Μαργαρώ στην μονόπρακτη κωμωδία «Δυο κομμάτια» ¹³ ή τους μικρούς υπηρέτες, όπως είναι ο Μήτρος και η Μόρφω στην κωμωδία «Δέκα παιδιά». ¹⁴ Αναλαμβάνει δράση, τις περισσότερες φορές έξω από τα όρια του επιτρεπτού από την οικογένεια, το σχολείο και την κοινωνία, αλλά τελικά υφίσταται τις συνέπειες της επιπολαιότητας ή των αδυναμιών του και διδάσκεται από την εμπειρία του, όπως και οι μικροί θεατές στους οποίους απευθύνονται τα έργα.

Ο χώρος στον οποίο εκτυλίσσεται αυτή η δράση είναι, σχεδόν σε όλα τα έργα το δωμάτιο ενός αθηναϊκού μεσοαστικού ή μεγαλοαστικού σπιτιού, όπου ζουν και κινούνται οι μικροί πρωταγωνιστές των έργων. Οι σκηνικές οδηγίες είναι ελάχιστες και δεν παρουσιάζουν καμία ποικιλία. Στο «Εύρημα», λ.χ., ο δραματικός χώρος είναι «σαλόνι στο σπίτι της Δώρας» με «επίπλωσιν συνηθισμένη», ¹⁵ στο έργο «Η δεσποινίς Τρομάρα» είναι «τραπεζαρία στο σπίτι της Σοφίας», ¹⁶ στο έργο «Το καινούργιο φόρεμα» ο χώρος είναι «δωμάτιον εργασίας» ¹⁷ ή στο έργο «Δύσκολο πρόγραμμα» είναι «παιδικό σπουδαστήριο σε πλούσιο σπίτι». ¹⁸ Ουσι-

11. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κωμωδίαί δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Α', ό.π., σ. 70.

12. Πρβλ. Ιωάννα Βιδάλη, «Το θέατρο για παιδιά στην Ελλάδα του 20ού αιώνα», στο βιβλίο: *Στη Χώρα του Τοτώρα. Θέατρο για ανήλικους θεατές*, επιμέλεια Θόδωρος Γραμματάς, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2010, σ. 126-127.

13. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κωμωδίαί δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Α', ό.π., σ. 85-99.

14. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κωμωδίαί δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Α', ό.π., σ. 153-167.

15. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κωμωδίαί δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Α', ό.π., σ. 9.

16. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κωμωδίαί δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Α', ό.π., σ. 26.

17. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κωμωδίαί δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Α', ό.π., σ. 71.

18. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κωμωδίαί δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Α', ό.π., σ. 78.

αστικά, ο δραματικός χώρος δεν επηρεάζει σχεδόν καθόλου την εξέλιξη της υπόθεσης, αφού οι ανατροπές στις δραματικές καταστάσεις προκαλούνται από τη συμπεριφορά των παιδιών, αλλά αποτελεί ένα πλαίσιο ενδεικτικό της προστατευμένης οικογενειακής ζωής των μικρών πρωταγωνιστών που ουσιαστικά υποδηλώνει και τους κανόνες που θα έπρεπε απαρέγκλιτα να τηρούν τα παιδιά. Αντίστοιχα για το δραματικό χρόνο, η υπόθεση εκτυλίσσεται σχεδόν πάντοτε στο παρόν και δεν υπάρχουν χρονικά άλματα.

Εξάιρεση σε αυτές τις παρατηρήσεις αποτελούν δύο έργα, το τιτλοφορούμενο «Η Κυρία Παστακρέμα»¹⁹ και το «Ο Ήλιος και ο Άνεμος»,²⁰ από τον πρώτο και τον δεύτερο τόμο του 1926 αντίστοιχα. Και τα δύο αυτά κείμενα τοποθετούνται σε ένα χώρο σχεδόν απροσδιόριστο, σε μια ουτοπική χώρα το πρώτο και στον χώρο και χρόνο του παραμυθιού το δεύτερο. Πρόκειται και στις δύο περιπτώσεις για έργα διασκευασμένα ή μεταφρασμένα από ξένα πρότυπα. «Η Κυρία Παστακρέμα» είναι, όπως δηλώνεται στο τέλος του έργου «*Διασκευή, κατά το γαλλικόν της Henriette Bezançon*», έργα της οποίας είχαν δημοσιευθεί και στη *Διάπλασιν των Παίδων*.²¹ Η σκηνή αναπαριστά «τη Ζαχαρούπολη» και το εσωτερικό του μαγαζιού της συμπαθητικής γριούλας Παστακρέμας, όπου είναι αρραδιασμένα ταψιά με κάθε είδους γλυκίσματα.²² Η λέξη Ζαχαρούπολη και η περιγραφή του δραματικού χώρου παραπέμπουν αρχικά σε στοιχεία που κατά τις επόμενες δεκαετίες θα χρησιμοποιηθούν στην παγκόσμια παιδική λογοτεχνία ως βάση για το είδος της λογοτεχνικής ουτοπίας.²³ Εδώ βέβαια τα στοιχεία αυτά χρησιμοποιούνται για να δοθεί έμφαση στην αδυναμία των παιδιών να ελέγξουν τη λαίμαργία και τη βουλιμία τους για τα γλυκά όταν δεν τίθενται όρια και κανόνες από τους μεγαλύτερους. Στο τέλος του έργου η παρέμβαση των γονιών επαφέρει τις ορθές διατροφικές συνήθειες των παιδιών της Ζαχαρούπολης.

Στο μονόπρακτο «Ο Ήλιος και ο Άνεμος», «η σκηνή παριστάνει εξοχικό

19. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κωμωδία δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Α', ό.π., σ. 124-152.

20. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κωμωδία δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Β': *Κωμωδία, Διάλογοι και Μονόλογοι. [Τα περισσότερα δια μικρά παιδιά]*, Εκδότης Ιωάννης Δ. Κολλάρας, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1926, σ. 9-17.

21. Βλ. Μάρθα Καρπόζηλου, *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1830-1914). Καταγραφή, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς* 12, Αθήνα 1987, σ. 94.

22. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κωμωδία δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Α', ό.π., σ. 124.

23. Βλ. Carrie Hintz – Elaine Ostry (eds.), *Utopian and Dystopian Writing for Children and Young Adults*, Routledge, New York-London 2003, σ. 4.

δρόμο που διασχίζει ένα δάσος».²⁴ Εδώ οι δραματικές κατηγορίες του χώρου και του χρόνου ακολουθούν τα στοιχεία του μύθου και του παραμυθιού, με την απροσδιοριστία και τον συνδυασμό ρεαλιστικών και φανταστικών συμβολιστικών δεδομένων. Το κείμενο αυτό είναι, σύμφωνα με τον συγγραφέα, «το μόνο κομμάτι του "Παιδικού Θεάτρου" που είναι πιστή μετάφραση» από το σουηδικό κείμενο του Σακάριας Τοπέλιους (1818-1898), του σουηδόφωνου φινλανδού συγγραφέα που έγραψε, μεταξύ άλλων, διηγήματα εμπνευσμένα από τη φινλανδική λαϊκή παράδοση και παιδικά παραμύθια. Ο Ξενόπουλος σημειώνει ότι το έργο μεταπλάθει δραματουργικά τον γνωστό μύθο του Αισώπου και ότι εκείνος θεωρεί πως η διασκευή αυτή του Τοπέλιους είναι «η ωραιότερη και ποιητικότερη».²⁵

Στα δύο προαναφερθέντα έργα ο Ξενόπουλος αναφέρει τους συγγραφείς των πρωτότυπων έργων, ενώ σε άλλα σημειώνει απλώς «Παράφρασις» ή «Διασκευή». Ο συγγραφέας όμως διακρίνει τα έργα και ανάλογα με την ηλικία του κοινού στο οποίο απευθύνεται. Τα έργα που περιέχονται στον β' τόμο του 1926 (μερικά από τα οποία αναδημοσιεύονται από τον τόμο του 1896), απευθύνονται κυρίως σε παιδιά προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας και χαρακτηρίζονται ως «πιο σύντομα και σχετικώς πιο εύκολα κομμάτια, "διάλογοι και μονόλογοι", για μικρότερα εν γένει παιδιά, μερικά δε και για νήπια».²⁶ Αντίθετα, για τον α' τόμο επισημαίνεται στο Προλογικό Σημείωμα ότι περιέχει «πολυπρόσωπα έργα, είτε μόνο γι' αγόρια, είτε μόνο για κορίτσια, είτε γι' αγόρια και κορίτσια μαζί».²⁷ Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί η παρατήρηση ότι ο Ξενόπουλος λαμβάνει μέριμνα για τη δυνατότητα σκηνικής παρουσίασης των έργων του και δίνει τις απαραίτητες συμβουλές προς τους δασκάλους που θα χρειαστεί να προετοιμάσουν τις αντίστοιχες παραστάσεις. Γίνεται έτσι σαφές ότι ο συγγραφέας συνέθεσε τα σύντομα και τα εκτενέστερα δράματα με απώτερο σκοπό την παράστασή τους και όχι την απλή ανάγνωσή τους από τους μικρούς μαθητές.

Ήδη από τον πρώτο τόμο που εξέδωσε το 1896, με τον υπότιτλο *Μονόλογοι, Διάλογοι και Δράματα δι' εορτάς σχολείων και οικογενειών*, έκανε σαφή την πρόθεσή του να απευθυνθεί προς τους εκπαιδευτικούς κυρίως που θα επωμίζονταν την ευθύνη να οργανώσουν στο πλαίσιο των σχολικών δραστηριοτήτων τις

24. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κωμωδίαί δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Β', ό.π., σ. 9.

25. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κωμωδίαί δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Β', ό.π., σ. 16.

26. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κωμωδίαί δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Β', ό.π., σ. 6.

27. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κωμωδίαί δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Α', ό.π., σ. 5.

μαθητικές παραστάσεις και να τους βοηθήσει παρέχοντάς τους το υλικό των δραματικών κειμένων αλλά και τις πολύτιμες συμβουλές της σωστής χρησιμοποίησης αυτού του υλικού για την υλοποίηση της παράστασης. Συγκεκριμένα, μετά από την ανάπτυξη της θέσης του για τον σκοπό που επιτελεί το σχολικό θέατρο –και που την παραθέσαμε παραπάνω–, ο Ξενόπουλος επιστράτη την προσοχή των δασκάλων στο γεγονός ότι τα έργα αυτά έχουν «*δοράσιν σκηνηϊκήν*», την οποία τα παιδιά θα κληθούν να ζωντανέψουν πάνω στη σκηνή. Διακρίνει το θεατρικό κείμενο από κάθε άλλου είδους κείμενο και μιλάει για το θεατρικό έργο ως άνθρωπος της τέχνης και της πράξης του θεάτρου: «*προ παντός πρέπει να είναι δράμα, δηλαδή να έχει δοράσιν, μίαν υπόθεσιν εξελισσομένην κανονικώς και κινούσαν το ενδιαφέρον δια της πλοκής, με δέσιν και με λύσιν*».²⁸

Στο κείμενο που επιτάσσεται της έκδοσης του δεύτερου τόμου του 1926 και τιτλοφορείται «*Δια τον διδάσκαλον*», ο Ξενόπουλος δηλώνει ρητά ότι το μάθημα του θεάτρου στο σχολείο είναι «*προπάντων πρακτικό*»²⁹ και δίνει οδηγίες που αφορούν τον δάσκαλο ως σκηνοθέτη. Έτσι προτρέπει τους δασκάλους να αποφεύγουν την πολύωρη θεωρητική και ερμηνευτική προσέγγιση του έργου και να εστιάζουν στη βελτίωση της υποκριτικής ικανότητας των παιδιών, ώστε να αποδώσουν σωστά τους ρόλους τους. Θεωρεί επίσης ότι η σωστή διανομή των ρόλων ανάλογα με την ηλικία και τις δυνατότητες κάθε παιδιού είναι πολύ σημαντικός παράγοντας για την επιτυχία της παράστασης. Αξιοσημείωτα είναι εδώ όσα γράφει ο Ξενόπουλος για την ελευθερία στην ανάληψη πρωτοβουλιών που πρέπει να αφήνει ο δάσκαλος στα παιδιά, άποψη πρωτοποριακή για την εποχή που την εξέφραζε: «*Αλλ' εκείνο που πρέπει να προσέχη ιδιαίτερώς ο Διδάσκαλος, είναι ν' αφήνῃ στον Μαθητή-ηθοποιό και κάποια πρωτοβουλία, να του την προκαλή μάλιστα και να την υποβοηθή. [...] Είναι μεγάλη ενθάρρυνση για το Μαθητή αυτό κι έχει σημαντική επίδραση στη μελλοντική πρόοδό του*».³⁰

Ακολούθως, δίνει ειδικότερες οδηγίες για την πιο σωστή εκφορά του λόγου από τους μικρούς ηθοποιούς, που πρέπει να μάθουν να μιλούν πάνω στη σκηνή με φυσικότητα. Δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη φυσικότητα που την συναρτά με τον ορθό επιτονισμό των φράσεων, ανάλογα με τη δραματική κατάσταση, αλλά και με τη γλώσσα του κειμένου.

Αυτή η αναφορά στη γλώσσα και στη φυσικότητά της, μας δίνει την ευκαι-

28. Θανάση Ν. Καρχιάννη, *Σχολικό Θέατρο (1871-1974). Πρόλογοι Σχολικού Θεάτρου και Σχολικών Γιορτών*, ό.π., σ. 69.

29. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κωμωδία δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Β', ό.π., σ. 170.

30. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κωμωδία δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Β', ό.π., σ. 171.

ρία να επισημάνουμε ότι ο Ξενόπουλος χρησιμοποίησε στα θεατρικά του για τα παιδιά τη δημοτική γλώσσα, ήδη από το 1896, στηρίζοντας και θεωρητικά την επιλογή του αυτή στο γεγονός ότι στο θέατρο απαιτείται φυσικότητα στην απόδοση των δραματικών καταστάσεων: «*Δια να είνε ωραία η υπόκρισις, πρέπει να είνε φυσική· και δια να είνε φυσική πρέπει το έργον να είνε όσω το δυνατόν φυσικόν και αληθές· και η γλώσσα της σκηνης όσω το δυνατόν απλή και απέριτος. Τούτο εξήτησα να επιδιώξω εις την συγγραφήν του παρόντος έργου, ελπίζω δε ότι όχι μόνον δεν θα ξενίση τους διδασκάλους η απλή γλώσσα του διαλόγου, αλλ' ότι απεναντίας θα διευκολύνη την διδασκαλίαν της όσω το δυνατόν φυσικής παραστάσεως των τεμαχίων*».³¹

Η γλώσσα των έργων είναι πράγματι δημοτική, με στοιχεία που ακολουθούν την κοινωνική και ηλικιακή διαφοροποίηση των ηρώων, ώστε να επιτυγχάνεται μια πιο ρεαλιστική αποτύπωση των δραματικών χαρακτήρων. Παράλληλα, ως δεινός τεχνίτης του λόγου, ο συγγραφέας χειρίζεται τη γλώσσα με βαθιά επίγνωση του ρόλου που επιτελεί στο θέατρο για παιδιά και χτίζει έτσι γέφυρες επικοινωνίας με τους μικρούς θεατές. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της ζωηρότητας και της προφορικότητας του λόγου που βρίσκεται κοντά στη γλώσσα των παιδιών χωρίς όμως να γίνεται παιδικίστικη και να απομιμείται με γελοίο τρόπο την παιδική ιδιόλεκτο. Το χιούμορ στα περισσότερα έργα πηγάζει από τις δραματικές καταστάσεις που οδηγούν τους πρωταγωνιστές σε παθήματα εξαιτίας της αφροσύνης και των αδυναμιών του χαρακτήρα τους. Υπάρχει όμως και η χρήση της γλώσσας που επιτείνει τις κωμικές καταστάσεις και προκαλεί το γέλιο των θεατών, κυρίως με τη χρήση λογοπαιγνίων ή φράσεων που αναδεικνύουν με φυσικότητα τη χαριτωμένη παιδική αφέλεια. Στο έργο «Τα έξοδα της δίκης» δυο αδέρφια τσακώνονται για τη μοιρασιά ενός γλυκού κοκ, ώσπου παρεμβαίνει ο μεγαλύτερος αδελφός τους ο οποίος για να κάνει δίκαιη μοιρασιά τρώει συνεχώς κι από τα δυο κομμάτια και στο τέλος δεν αφήνει τίποτα για τους μικρότερους διεκδικητές. Όταν τους ζητάει να του δώσουν «το μήλον της έριδος» για να δικάσει, το μικρότερο παιδί σπεύδει να τον διορθώσει: «*καλέ, ποιο μήλο κάθεσαι και λες; ...κοκ είναι!*». Και λίγο παρακάτω, όταν όλο το γλυκό καταναλώνεται από τον μεγάλο αδελφό γιατί πρέπει να «πληρωθούν τα έξοδα της δίκης» όπως λέει, ο μικρότερος απρηγόρητος αναφωνεί ότι θα κάνει «*έφεση στο Κακουργ...* (τον πιάνουν κλάματα)... *κοκ...δικείον!*».³²

Η φροντίδα του Ξενόπουλου για τη σύνθεση έργων με δράση, ζωηρό διάλογο

31. Θανάση Ν. Καρχιάννη, *Σχολικό Θέατρο (1871-1974). Πρόλογοι Σχολικού Θεάτρου και Σχολικών Γιορτών*, ό.π., σ. 69.

32. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κωμωδία δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Α', ό.π., σ. 122.

και δραματικές καταστάσεις που να κρατούν αμείωτο το ενδιαφέρον των θεατών είναι φανερό σε όλα τα έργα –και κυρίως στα εκτενέστερα που απευθύνονται σε μεγαλύτερα παιδιά– και έχει άμεση σχέση με την πρόθεσή του να είναι τα έργα του κατάλληλα για σκηνική απόδοση και όχι για απλή ανάγνωση, όπως προαναφέρθηκε. Παρά το γεγονός ότι δεν έχουμε στοιχεία από τις μαθητικές και σχολικές παραστάσεις της εποχής που θα αναδείκνυαν τη σκηνική τύχη των έργων του Ξενοπούλου για παιδιά, από τις αναφορές στην έκδοση των δύο τόμων του 1926 αντλούμε στοιχεία για κάποιες παραστάσεις. Συγκεκριμένα, για το έργο «Το Εύρημα», ο συγγραφέας σημειώνει ότι «εγράφη κατά παράκλησιν της κας Μαρίας Αλεξανδρίδου, διευθυντρίας του εσωτερικού Αρσακείου, και επαίχθη από μαθητρίαν την Παρασκευήν 10 Ιουνίου 1916, εις την μεγάλην αίθυσαν της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας κατά την ετησίαν Σχολικήν Εορτήν».³³ Στην παράσταση μάλιστα αυτή έλαβαν μέρος και οι θυγατέρες του συγγραφέα. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι η διευθύντρια του Αρσακείου Μαρία Αλεξανδρίδου, που όπως αναφέρει ο συγγραφέας του ζήτησε ένα θεατρικό έργο για τις αρσακειάδες, υπήρξε μια σημαντική και φωτισμένη παιδαγωγός που έδινε έμφαση στην αισθητική καλλιέργεια των μαθητριών και όχι μόνο στον εμπλουτισμό των γνώσεών τους.³⁴ Το δεύτερο έργο του α' τόμου με τον τίτλο «Η Δεσποινίς Τρομάρα και ο κινέζικος βομβαρδισμός» γράφτηκε επίσης «κατά παράκλησιν της κας Μαρίας Αλεξανδρίδου, διευθυντρίας του εσωτερικού Αρσακείου το 1917. Τα τραγούδια έγιναν απάνω στα μέτρα των τραγουδιών μιας ιταλικής σχολικής οπερέττας που την έχει το Αρσάκειο» αναφέρει ο Ξενοπούλος, ο οποίος συνεχίζοντας ενημερώνει τους εκπαιδευτικούς που θα ήθελαν να ανεβάσουν το έργο ότι τα τραγούδια «μπορούν να ταιριάσουν και μ' άλλη μουσική ή να τονισθούν εκ νέου ή και να παραλειφθούν ολωσδιόλου, αν δεν υπάρχει μουσικός διασκευαστής ή συνθέτης».³⁵ Μία ακόμη παράσταση που δηλώνεται από τον ίδιο τον συγγραφέα είναι η παράσταση της μονόπρακτης κωμωδίας «Τα έξοδα της δίκης», η οποία «επαίχθη στον Παρνασσόν, κατά την εορτήν της Τριακονταετηρίδος της "Διαπλάσεως", το 1909, με τα λογοπαίγνια και το τραγουδάκι που πρόσθεσε ο κ. Ν.Ι. Λάσκαρις».³⁶ Από τη διανομή διαπιστώνουμε ότι στην παράσταση τον ρόλο του Αντω-

33. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κωμωδία δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Α', ό.π., σ. 9.

34. Βλ. σχετικά τον επετειακό τόμο *Φυσιогνωμίαι τινες Αρσακειάδων. Επ' ευκαιρία της Εκατονταετηρίδος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. 1836-1936*, χ. εκδ., [Αθήνα 1936], σ. 44.

35. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κωμωδία δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Α', ό.π., σ. 26.

36. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κωμωδία δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Α', ό.π., σ. 114.

νάκη υποδύθηκε ο γιος του Ν.Ι. Λάσκαρη, ενώ τον ρόλο του Δημητράκη ο μετέπειτα θεατρικός συγγραφέας Δημήτριος Γιαννουκάκης. Μνεία μίας ακόμη παράστασης γίνεται από τον συγγραφέα σε υποσημείωση στο έργο «Το φόρεμα της Κυρίας» για το οποίο γράφει: «*Η κωμωδία αυτή έγινε και σχολική οπερέττα, με τον τίτλο "Η κυρία καμαριέρα" από τον κ. Θ. Σακελλαρίδη, για το παρθεναγωγείο του κ. Η. Κωνσταντινίδη*».³⁷

Αν συνυπολογίσουμε το ότι ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, την εποχή που εκδίδονται οι δύο τόμοι (1926) του *Παιδικού Θεάτρου* του, ήταν ήδη ένας πολύ γνωστός και διακεκριμένος συγγραφέας στο ευρύτερο κοινό αλλά και στο κοινό των εκπαιδευτικών, οι οποίοι θα χρησιμοποιούσαν τα έργα αυτά «δι' εορτάς σχολείων», τότε είναι σίγουρο ότι οι παραστάσεις σε σχολικές γιορτές και άλλες κοινωνικές εκδηλώσεις θα ήταν πολύ περισσότερες από τις ελάχιστες που αναφέρονταν. Τα έργα δεν είναι βέβαια απαλλαγμένα από τον διδακτισμό αλλά το γεγονός που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι σε μια εποχή που το θέατρο για παιδιά στην Ελλάδα βρισκόταν ακόμη στα σπάργαλα, ο Ξενόπουλος προσέφερε στο παιδικό κοινό έργα γραμμένα με τη φροντίδα ενός ανθρώπου του θεάτρου που δεν το αντιμετώπιζε μόνο ως μέσο επίτευξης άλλων σκοπών αλλά και ως αυτόνομο καλλιτεχνικό γεγονός με το οποίο τα παιδιά έπρεπε να εξοικειωθούν.

Περίληψη / Summary

Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος υπήρξε μία από τις σημαντικότερες μορφές της Νέας Αθηναϊκής Σχολής, με πλούσια προσφορά στα νεοελληνικά γράμματα. Η προσφορά του αυτή εκτείνεται και στο χώρο του θεάτρου για παιδιά. Στην παρούσα ανακοίνωση παρουσιάζονται τα θεατρικά έργα που συνέθεσε ο Ξενόπουλος για τα παιδιά και τίγονται ζητήματα θεματολογίας, ιδεολογίας και αισθητικής των έργων αυτών.

In the field of the theatre for children and young audiences, Grigorios Xenopoulos (1867-1951) is one of the first Greek writers who understood the importance of this kind of theatre. This paper focuses on Xenopoulos' plays for children and discusses the themes, the ideology and the aesthetic of those plays.

37. Γρηγόριου Ξενοπούλου, *Παιδικόν Θέατρον. Μονόλογοι, Διάλογοι, Δραματάκια και Κωμωδίαί δια εορτάς σχολείων και οικογενειών*, τ. Α', ό.π., σ. 182.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΕΘΝΙΚΩΝ ΑΡΙΣΤΕΙΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΩΝ

ΠΑΙΔΙΚΟΝ ΘΕΑΤΡΟΝ

ΜΟΝΟΛΟΓΟΙ, ΔΙΑΛΟΓΟΙ, ΔΡΑΜΑΤΑΚΙΑ ΚΑΙ ΚΟΜΩΔΙΑΙ
ΔΙΑ ΕΟΡΤΑΣ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΔΡΑΜΑΤΑΚΙΑ ΚΑΙ ΚΟΜΩΔΙΑΙ

Δρ. Ν. Χαραλαμπίδης

ΑΘΗΝΑΙ
ΕΚΔΟΤΗΣ: ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΨΕΤΙΑΣ,
44, ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ, 44

1926

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ Η ΕΡΩΤΙΚΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΣΤΟΝ ΠΟΠΟΛΑΡΟ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ

Αθανάσιος Γ. Μπλέσιος

Αρχικά δημοσιεύτηκε το 1913 η νουβέλα με αυτοβιογραφικές αναφορές¹ *Αντάρτης (Ο Ποπολάρος)*, που γνώρισε αρκετές αναδημοσιεύσεις, και στη συνέχεια, αποσπασματικά το 1928 και ολοκληρωμένα το 1934, το αντίστοιχο δράμα, το οποίο διαφοροποιείται ως προς το τέλος του από τη νουβέλα. Ο *ποπολάρος*, *comédie* (κομεντί) ή δράμα σε τέσσερις πράξεις, ανέβηκε για πρώτη φορά στο Εθνικό Θέατρο το 1933. Ο ίδιος ο Ξενόπουλος εντάσσει τρία έργα του (*Φωτεινή Σάντρη*, *Στέλλα Βιολάντη*, *Ο ποπολάρος*) σε μια ενότητα, λες και αποτελούν μια τριλογία, καθώς έχουν παρόμοια θεματική και αντίστοιχους προβληματισμούς, αλλά και διαδραματίζονται στη Ζάκυνθο γύρω στο 1880.² Η ανακοίνωση έχει ως βάση της ανάλυσης το θεατρικό έργο, από το οποίο κυρίως παραθόμαστε αποσπάσματα, και συγκριτικά αναφέρεται στην αντίστοιχη νουβέλα.

Το θεατρικό έργο αξιοποιεί τη θεματική της ερωτικά δοκιμαζόμενης νεαρής γυναίκας, της κοντεσσίνας Έλντας Ντιμάρα, με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι στα έργα με παρόμοια θεματική. Στην εσωτερική δοκιμασία της αντιπαράκειται το φανερό ερωτικό δράμα του ποπολάρου Ζέππου Πεμπονάρη.³ Πρόκειται για ένα από τα λίγα δράματα του συγγραφέα με αίσιο τέλος. Το πρόβλημα της ηρωίδας, δηλαδή ο αρχικά ανεκπλήρωτος έρωτάς της με τον Ζέππο, έναν νέο κατώτερης κοινωνικής τάξης, έχει μια υπόγεια διάσταση.⁴ Δεν εκδηλώνεται φανερά, αφού της λείπει η φίλη, η συγγενής- βοηθός, η μυστικοσύμβουλος, αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει σε πολλά άλλα έργα. Είναι τραγικά μόνη, καθώς οι ξαδέλφες της Τερέζα και Κιάρρα δεν την ενισχύουν στο συναίσθημά της.

Στον πεζογραφικό *Ποπολάρο (Αντάρτη)*, πέρα από τις άλλες διαφοροποιή-

1. Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα*, εκδ. Αφεί Βλάσση, Αθήνα 1984, σ. 285-290.

2. Γρηγ. Ξενόπουλος, «Γύρω απ' τις επαναλήψεις παλιών έργων», *Νέα Εστία*, τ. 35, τχ. 405 (1944), σ. 379.

3. Η γνωριμία τους έγινε στην εξοχή της Μπόχαλης, όπου βρέθηκαν και συναντήθηκαν λόγω της γειτνίασης των νοικιασμένων του πατέρα της και του θείου του νέου, του γιατρού Μαρινέρη, και της φίλης των δύο ανδρών.

4. Στη νουβέλα ο έρωτας δεν προϋπάρχει αλλά διαμορφώνεται σταδιακά στο πρώτο κεφάλαιο.

σεις, ο Ζέππος τελικά αυτοκτονεί και την είδηση τη μαθαίνει ο Ντιμάρας, αντιδρώντας με αδιαφορία, κατά τη διάρκεια του γάμου της κόρης του, η οποία, μόλις πληροφορείται το νέο, παθαίνει νευρικό κλονισμό.

Ο τίτλος του έργου αναφέρεται σε ανδρικό πρόσωπο και όχι σε γυναικείο, αντίθετα απ' ό,τι συνήθιζε ο Ξενόπουλος, και μάλιστα αποτυπώνει την κοινωνική του θέση και όχι την εξατομικευμένη του υπόσταση. Η επιλογή αυτή δικαιολογείται εν μέρει όχι από το γεγονός της βαρύνουσας σημασίας των ηρώων, αλλά από το γεγονός ότι η ερωτική ιστορία κυρίως παρουσιάζεται από την πλευρά του Ζέππου, ο οποίος είναι πανταχού παρών στην εξέλιξη της πλοκής— ακόμη και όταν λείπει, κάνει αισθητή την παρουσία του—, ενώ η Έλντα λείπει στη δεύτερη πράξη και γενικά υπόκειται στην ορμητική παρουσία του επίδοξου συντρόφου της. Στη νουβέλα η παρουσία της είναι πολύ υποτονική.

Ο συγγραφέας επέμεινε στη διαχρονικότητα του θέματος των κοινωνικών (ταξικών) διακρίσεων, απαντώντας σε αυτούς που θεώρησαν το θέμα ξεπερασμένο,⁵ και φαίνεται ότι έχει δίκιο, καθώς αυτές διατηρούνται με διάφορες μορφές σε όλες τις εποχές, αλλά και οι όποιες αλλαγές προς το καλύτερο χρειάζονται βάθος χρόνου. Το έργο αξιοποιεί τον παραδοσιακό και διαχρονικό κοινωνικό δυαδισμό ανάμεσα σε κοινωνικά ανώτερους και κατώτερους και αναφέρεται σε κοινωνικές διακρίσεις που έχουν ένα υπόστρωμα ταξικότητας. Στη Ζάκυνθο του 1880 παρέμεναν αυτές οι διακρίσεις από το παρελθόν, δεν αναφερόμαστε όμως σε μια πραγματική ταξική κοινωνία, παρά τις ταξικές καταβολές της, καθώς τα Επτάνησα ακολούθησαν μετά την Ένωση σταδιακά τη μοίρα της υπόλοιπης Ελλάδας, στην οποία ταξικοί σχηματισμοί και ταξικός αγώνας εκείνη την εποχή δεν υπήρχαν, ενώ και πριν από την Ένωση, κυρίως από το 1848, η πολιτική διάσταση της κοινωνίας ήταν κυρίαρχη σε βάρος της ταξικής και το αίτημα της Ένωσης ένωσε παρά διαχώριζε τους ανθρώπους, ανεξαρτήτως καταγωγής.⁶ Η ιδιαιτερότητα βέβαια των Επτανήσων οφείλεται στην ύπαρξη και στη μερική δύναμη ορισμένων ευγενών, ακόμη και στον προχωρημένο 19ο αιώνα, παρά το γεγονός ότι η παρακμή της αριστοκρατίας είχε επιταχυνθεί από τις αρχές του 19ου αιώνα. Ο συγγραφέας, με αφορμή το επεισόδιο του Ζέππου με τον κόντε-Ριζάρο στη νουβέλα, ο οποίος κατηγορήσε τους Ριζοσπάστες της Επτανήσου για την παρακμή των ευγενών, είναι αναλυτικός γι' αυτούς, μέσα από την οπτική γωνία του Ζέππου, τονίζοντας τη δύναμη που ακόμη είχαν παρά το πέρασμα των καιρών. Ο ταξικός προσδιορισμός του ανθρώπου, άρα και ο ταξικός αγώνας, με μαρξιστικούς ή όχι όρους, απαιτούν τη σύνδεση με την πολιτική, το πολιτικό σχέδιο και τις

5. Βλ. Γρηγ. Ξενόπουλος, «Γύρω απ' τις επαναλήψεις παλιών έργων», ό.π., σ. 379-380.

6. Στοιχεία από τα παραπάνω παρουσιάζονται σε έργα του Ξενόπουλου, όπως στο διήγημά του «Ο τύπος και η ουσία».

ευρύτερες συσσωματώσεις και αντιπαραθέσεις ανθρώπων, στοιχεία που λείπουν από το έργο. Ο Ξενόπουλος μπορεί να αναφέρεται σε κοινωνικές τάξεις, και μάλιστα σε δύο, που δρούσαν σχεδόν έως τα τέλη του 19ου αιώνα,⁷ αλλά ο κύριος ήρωάς του Ζέππος αναφέρεται σε κοινωνικές διακρίσεις και σε κοινωνική διαφορά. Ο όρος («κοινωνική τάξη») είναι για την περίπτωση του συγκεκριμένου έργου και γενικότερα ως προς το έργο του Ξενόπουλου σχηματικός, αδυνατώντας να ανταποκριθεί τουλάχιστον στις δραματικές καταστάσεις.⁸ Είναι γνωστό ότι στα Επτάνησα από παλαιότερα και λόγω της παρακμής των ευγενών, γίνονταν διάφοροι συμβιβασμοί ανάμεσα στους ευγενείς και στους ανερχόμενους και με οικονομική δύναμη αστούς και τα στεγανά κατά περίπτωση έπαυαν να υπάρχουν.⁹ Ο Ζέππος αυτοχαρακτηρίζεται «ποπολάρος», ενώ ο πατέρας του είναι μεγάλεμπορος σταφιδάς,¹⁰ λαϊκής όμως καταγωγής. Φαίνεται ότι είχε ένα κοινωνικό στάτους ανάλογο με αυτό του Παναγή Βιολάντη στη *Στέλλα Βιολάντη*. Στη νουβέλα μάλιστα φαίνεται ότι και ο ίδιος ο Ντιμάρας καταγινόταν με την πώληση της σταφίδας, στοιχείο που δεν αξιοποιείται περαιτέρω.¹¹ Οι ποπολάροι αντιπροσώπευαν τους μικρούς και μεσαίους αστούς της πόλης, αλλά και τους περιθωριακούς-εξαθλιωμένους, δηλαδή τους ανθρώπους του λαού (popolo- πόπολο) σχεδόν στο σύνολό τους, όχι όμως τους μεγαλοαστούς, με τους οποίους είχαν ιδιαίτερες συναλλαγές και σχέσεις οι ευγενείς, σε προηγούμενη αλλά και σε μια τόσο εξελιγμένη εποχή (τέλη 19ου αι.).¹² Ο πατέρας του Ζέππου εντέχνως είναι εξω-

7. Γρηγ. Ξενόπουλος, «Σημείωμα», *Ο Ποπολάρος και άλλα διηγήματα*, εκδ. Αδελφοί Βλάχοι, Αθήνα 1984, σ. 12-13. Η διαπίστωση αυτή του Ξενόπουλου δεν ανταποκρίνεται παρά με απλουστευτικό και γενικευτικό τρόπο στην κοινωνική πραγματικότητα, καθώς οι κοινωνικές τάξεις στα μέσα του 19ου αιώνα ήταν περισσότερες (τέσσερις): οι ευγενείς (nobili), οι πολίτες ή αστοί (civili), ο λαός ή όχλος (popolo) και ο αγροτικός πληθυσμός (villani), ενώ για τη μετέπειτα εποχή ο ταξικός δυαδισμός της κοινωνίας αμφισβητείται. Προφανώς χρησιμοποιεί ο συγγραφέας τον όρο (κοινωνική) «τάξη» σχηματικά, όπως επιβεβαιώνεται σε μεταγενέστερη μελέτη του, αφού παρόμοιες καταστάσεις κοινωνικού δυαδισμού δηλώνει ότι υπάρχουν σε όλη την Ελλάδα.

8. Είναι προφανές ότι οι όροι (κοινωνική) «τάξη» και «κοινωνικό στρώμα» δεν έχουν το ίδιο κοινωνιολογικό βάρος και περιεχόμενο. Ο πρώτος αποτελεί προϋπόθεση ή απόδειξη ύπαρξης ταξικής κοινωνίας, ενώ ο δεύτερος αναφέρεται στην κοινωνική διαστρωμάτωση, που υπάρχει σε κάθε κοινωνία.

9. Βλ. Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, εκδ. Αφοί Τολιδή, Αθήνα 1991, σ. 254-258.

10. Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Ο Ποπολάρος*, σε *Θέατρο, τόμος έβδομος: Μαριτάνα, Ο Ποπολάρος, Θεός Όνειρος*, εκδ. Αδελφοί Βλάχοι, Αθήνα 1991, σ. 104.

11. Οι ευγενείς από παλιά στα Επτάνησα καταγίνονταν με το εμπόριο (βλ. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήναι 1955, σ. 173).

12. Βλ. Γερ. Χυτήρης, «Δομή και λειτουργία της εφτανησιώτικης κοινωνίας (από τον

σκηνικό πρόσωπο, αλλά και με υποτονική δράση στη νουβέλα, ενώ ο Βιολάντης πανταχού παρών. Τελικά ο όρος «ποπολάρος» φαίνεται κάπως σχηματικός και περιοριστικός για τον Ζέππο, που έχει δυναμικά κοινωνικά χαρακτηριστικά που τον διαφοροποιούν από τον παραδοσιακό ποπολάρο, όπως τελικά και ο Ντιμάρας ισχυρίζεται και παραδέχεται. Ακόμη και αν δεχτούμε ότι εκείνη την εποχή υπήρχαν ταξικές διακρίσεις ή έντονες κοινωνικές διαφοροποιήσεις και αντιπαλότητες στη Ζάκυνθο, αυτές δεν φανερώνονται στον θεατρικό *Ποπολάρο*, ενώ εκδηλώνονται εντελώς αχνά στη νουβέλα.

Η μοιρολατρική και απλοποιητική αντίληψη του γιατρού Μαρινέρη, θείου του Ζέππου, για τις κοινωνικές διαφορές και το χάσμα ανάμεσα στους δύο κόσμους, στις «*δυο τουλάχιστο κοινωνικές τάξεις*» (σ. 157),¹³ όπως πιστεύει αντίστοιχα με τον ίδιο τον Ξενόπουλο, είναι σχετικά ανακόλουθη με την πραγματικότητα της εποχής εκείνης, γιατί και ο κόσμος αναπόφευκτα αλλάζει, αλλά και γιατί απαιτείται ενεργητική συμμετοχή γι' αυτήν την αλλαγή, όπως και ο ίδιος ο Ξενόπουλος πίστευε εκφράζοντάς το μέσω του αφηγητή του στη νουβέλα.¹⁴ Οι διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα είναι γι' αυτόν κοινωνικές και όχι φυσικές, αντίληψη πράγματι προοδευτική για τα δεδομένα της εποχής, αφού υπονοεί την έννοια του κοινωνικού φύλου (gender), δηλαδή τον κοινωνικό προσδιορισμό των φύλων. Ακολουθούν οι κοινωνικές διαφορές. Ο Μαρινέρης δηλαδή κινείται από την έμφυλη στην κοινωνική ταυτότητα του ανθρώπου. Τα δεδομένα των δύο ταυτοτήτων και προσδιορισμών του ανθρώπου τίθενται ξεκάθαρα στο πλαίσιο της ανδροκρατικής κοινωνίας. Ο ηλικιωμένος ήρωας αναφέρει στον Ζέππο ότι δεν γνωρίζει πώς θα είναι ο κόσμος το 1900, αλλά στην εποχή που ζουν (1880) οι κοινωνικές διαφορές εξακολουθούν να είναι ισχυρές. Προφανώς δεν θα ήταν δύσκολο να μαντέψει την κοινωνική εξέλιξη μετά από 20 χρόνια. Ο ίδιος δεν χρειά-

16ο ως τον 19ο αιώνα)», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, αρ. 12, 1975, σ. 148-150. Του Ιδίου, «Πολιτική έκφραση της κοινωνικής διαφοροποίησης στα αγγλοκρατούμενα Εφτάνησα», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XX, Κέρκυρα 1976, σ. 93. – Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επαναστατικής κοινωνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 254, 256. – Χαρά Μπακονικόλα, «Τα ασαφή όρια της ταξικής συνείδησης στο θέατρο του Ξενόπουλου (δύο αντίρροποι μύθοι)», στο βιβλίο: *Nulla dies sine linea. Προσεγγίσεις στο έργο του Γρηγόριου Ξενόπουλου*, (επιμέλεια Γιώργος Π. Πεφάνης), Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2007, σ. 245.

13. Η δυαδική αυτή τυπολογία χρησιμοποιείται πάντως εκτενώς από μελετητές της επαναστατικής κοινωνίας και για τις παλιότερες εποχές της επαναστατικής φεουδαρχίας (αγρότες- ευγενείς) και για τον 19ο αιώνα («δυνατοί»- «λάος»), για την περίπτωση της Λευκάδας), αλλά είναι βέβαιο ότι αποτελεί ένα γενικευτικό σχήμα που χρειάζεται εξειδίκευση και ανάλυση.

14. Βλ. Γρηγ. Ξενόπουλος, «Σημείωμα», ό.π., σ. 12-13. Πρόκειται για μια μορφή σχολίου του μετά τη σχετικά απαισιόδοξη σκέψη του Ζέππου που ακολούθησε το επεισόδιο με τον κόντε-Ροζάρο, το οποίο στο θεατρικό έργο αποτελεί αντικείμενο αφήγησης από τον Ντιμάρα.

στηκε απ' ό, τι φαίνεται να κουραστεί για να κατακτήσει την αρχοντοπούλα γυναίκα του και έτσι η όποια επανάσταση ήταν γι' αυτόν περιττή, παρά τις εκ των υστέρων δυσκολίες και τους εξευτελισμούς που λέει ότι υπέστη.

Τα κριτήρια του Ντιμάρα για την αποδοχή ενός νέου ως γαμπρού για την κόρη του δεν χαρακτηρίζονται από σταθερότητα, πέρα από το γεγονός ότι ευθύς εξαρχής φαίνεται ότι είναι ή ότι θα είναι διαλλακτικός, παρά τα λεγόμενά του για την κοινωνική διαφορά ως καθοριστική για τον άνθρωπο. Ο φίλος του Μαρινέρης και αυτός υποστηρίζει ότι η καταγωγή και το κοινωνικό στάτους που απορρέει απ' αυτήν είναι το μόνο ή το καθοριστικό κριτήριο για τον γάμο νέων ανθρώπων, πέρα από το συναίσθημα. Ο Ντιμάρας όμως του θυμίζει τα δικά του προτερήματα (π. χ. εργατικότητα, ευγένεια, επαγγελματική ανάδειξη), σε σχέση με τις κοινωνικές αδυναμίες του ανιψιού του, που τον χαρακτηρίζει «το φαντασμένο, το θρασύ, το ψευτοαρχοντόπουλο και τον ψευτοποπλόαρο, το μισερό» (σ. 178). Ενώ ο Ζέππος αυτοχαρακτηρίζεται ποπλόαρος, ο Ντιμάρας τον θεωρεί «αμφίβιο, που τόνα του πόδι, με τα τάλαρα του πατέρα του, τώχει εδώ, και τάλλο, από την καταγωγή του, τώχει εκεί» (σ. 178-179). Παρά το γεγονός ότι φαίνεται γι' αυτόν πως το μοναδικό κριτήριο αποδοχής κάποιου ως γαμπρού του είναι η καταγωγή, ειςχωρούν και άλλα κριτήρια, τα οποία λαμβάνει υπόψη του, όπως αυτά που δηλώνονται παραπάνω για τον Μαρινέρη.¹⁵ Απ' αυτά, το χρήμα υποβαθμίζεται ή κατακρίνεται στα λεγόμενά του, αλλά σίγουρα έχει μια μεγάλη δύναμη, που φαίνεται ότι παραγνωρίζει, αλλά βεβαίως υπολογίζει, ίσως και φοβάται. Αρνείται έτσι με επιφανειακό τρόπο τη μεικτή εικόνα των κοινωνικών εξελίξεων, τελικά την ίδια την εξέλιξη, που την αποδέχεται λεκτικά στην αρχή του έργου, η οποία υπάρχει ερήμην του, είτε το θέλει είτε όχι, αλλά και φανερώνει την αμφιθυμία του σε σχέση και με αφορμή το κοινωνικό και οικονομικό προφίλ του Ζέππου.

Η σχέση των δύο νέων περνά από δυο φάσεις, για να καταλήξει στην αρχική. Στην αρχή, στην πρώτη πράξη, υπάρχει μερική αντιστροφή των κυρίαρχων στερεότυπων για τον άνδρα και τη γυναίκα. Ο άνδρας είναι ο κατώτερος και η γυναίκα η ανώτερη, επιβεβαιώνοντας ότι οι σχέσεις εξουσίας αποκτούν καθοριστικό ρόλο σε σχέση με το κοινωνικό φύλο.¹⁶ Η γυναίκα, δηλαδή η Έλντα, αποκτά χαρακτηριστικά άνδρα. Το γεγονός ότι «αντροφέρνηι» (σ. 155) το επιβεβαι-

15. Χαρακτηριστικά της διαλλακτικότητάς και της στιγμιαίας ειλικρίνιάς του είναι τα λεγόμενα προς την κόρη του: «[...] ... Χαθήκανε οι νέοι της τάξης σου; Χαθήκανε επιτέλους οι νέοι του λαού;» (σ. 178). Η φράση για τους νέους του λαού προκαλεί έκπληξη, αλλά είναι χαρακτηριστική της ρευστότητας των κριτηρίων για την επιλογή του γαμπρού, καθώς και της αλλαγής των κοινωνικών δεδομένων.

16. Βλ. Sara Mills, *Κοινωνικό φύλο και ευγένεια*, μετάφραση Παγώνα Γκουτρομανίδου, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2008, σ. 197, 205.

ώνει και ο Μαρινέρης στον Ζέππο. Η ανωτερότητά της δεν περιορίζεται στο κοινωνικό στάτους, αλλά και επεκτείνεται στην πρωτοβουλία για το πλησίασμα με το άλλο φύλο,¹⁷ στοιχείο που αποτελεί αντικείμενο αφήγησης και ομολογίας από τον Ζέππο. Ουσιαστικά υπάρχει μερική αντιστροφή και ανατροπή της έννοιας της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας. Ο άνδρας, δηλαδή ο Ζέππος, είναι περισσότερο «θηλυκός» στη συμπεριφορά, καθώς κλαίει μπροστά στην αγαπημένη εκφράζοντας μια συναισθηματική υπερβολή. Σ' αυτά ας προσθέσουμε και ένα στοιχείο που υπάρχει στη νουβέλα και είναι άσχετο με τον έρωτα: η ηρωίδα στην αρχή της γνωριμίας τους ρωτά τον νέο για τα πολιτικά, δηλαδή για τις δημοκρατικές εκλογές, και ο Ζέππος δηλώνει έλλειψη ενδιαφέροντος γι' αυτά, κάτι που επίσης αντιστρέφει τα στερεότυπα των φύλων.¹⁸

Η Έλντα κάνει ένα βήμα περισσότερο. Στο τέλος της ερωτικής τους συνάντησης πριν από τον αρχικό αποχωρισμό τους, εγκαταλείπει τον παραδοσιακό φόβο της γυναίκας και του «επιτίθεται» ερωτικά, όπως ξεκάθαρα δηλώνουν και οι σκηνικές οδηγίες. Οι σκηνές αυτές εκτυλίσσονται και πριν από το τέλος του δράματος. Οι ήρωες αφήνονται σε μια διαδικασία δράσης-αντίδρασης, αλλά η αρχή για το ερωτικό τους πλησίασμα γίνεται από την Έλντα. Ξεπερνά τον καθιερωμένο ρόλο του φύλου της, αλλά συμφωνεί με ένα κυρίαρχο πολιτισμικό στερεότυπο του δυτικού πολιτισμού, ότι οι γυναίκες, σε αντίθεση με τους άνδρες είναι βιολογικές (ή περισσότερο βιολογικές απ' αυτούς), κάτι που ξεκάθαρα δηλώνεται στη νουβέλα. Αντίθετα, ο κοινωνικά υποτακτικός Ζέππος φαίνεται, τουλάχιστον αρχικά, και ερωτικά υποτακτικός, καθώς καθοριστική είναι η στάση και η πρωτοβουλία της Έλντας. Η διαφορά της τελευταίας πράξης και συνάντησής τους βρίσκεται στο γεγονός ότι επιβάλλει στην ηρωίδα μια διαδικασία υποβολής και επανάληψης των ωραίων στιγμών του παρελθόντος ανάμεσά τους, αφού της έχει αρπάξει προηγουμένως το χέρι. Άρα, επιφανειακά την εξουσία την έχει πάλι η Έλντα, στην ουσία όμως είναι αυτός ο ισχυρός παράγων με τη δημιουργία της κατάλληλης ατμόσφαιρας.

Η ερωτική συμπεριφορά της ηρωίδας προς τον Ζέππο, που έχει ήδη περιγραφεί από τις σκηνικές οδηγίες, έχει ως κινητήριο μοχλό την ακατανίκητη ερωτική της έλξη, το ερωτικό ένστικτο,¹⁹ αντίθετα απ' ό,τι κυρίως συμβαίνει στα δύο

17. Στην αντίστοιχη νουβέλα η αυθυποβολή του Ζέππου στη θέση του υποδεέστερου σε όλα τα επίπεδα είναι έντονη, χαρακτηριστική, ενώ και ο έρωτάς του έχει τον χαρακτήρα σχεδόν θρησκευτικής λατρείας (Γρηγ. Ξενοπούλος, *Ο Ποπολάρος και άλλα διηγήματα*, ό.π., σ. 29).

18. Βλ. Sara Mills, *Κοινωνικό φύλο και ευγένεια*, ό.π., σ. 212-215.

19. Βλ. Γιώργος Π. Πεφάνης, «Το εύοσμον μυριάνθεμον του θεάτρου μας. Για τον Γρηγόριο Ξενοπούλο», *Τοπία της δραματικής γραφής. Δεκαπέντε μελετήματα για το ελληνικό θέατρο*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2003, σ. 408.

προηγούμενα έργα του Ξενόπουλου με παρόμοια θεματική,²⁰ που δεν καταλήγει όμως σε ολοκλήρωση της σχέσης τους ή σε ερωτική πράξη. Κάτι αντίστοιχο υποδηλώνεται και στη νουβέλα. Η ζωτική ορμή και δύναμη του έρωτα, που ολοκληρώνει τον άνθρωπο και τον ωθεί προς τα εμπρός δημιουργικά, αποτελεί βασικό στοιχείο του νατουραλισμού, από το οποίο εμπνέεται ο συγγραφέας και εν μέρει εφαρμόζει στον *Ποπολάρο*, χωρίς να τολμά να φτάσει στην ερωτικά ολοκληρωμένη σχέση, αλλά μόνο να προδιαγράψει τις προϋποθέσεις ύπαρξης και επιτυχίας της. Η ηρωίδα φαίνεται ότι ξεχνά και απωθεί αυτά που έζησε με τον Ζέππο, αλλά είναι ανακόλουθη με τον εαυτό της και για έναν επιπλέον λόγο. Αν έχει μια αμφιβολία για το αν μπορεί να επιβάλει στους γονείς της την επιθυμία της, όπως δηλώνει, δεν αφήνει καμιά αμφιβολία για την επιβολή ή για την προσπάθεια επιβολής στην ίδια κατάστασης που δεν επιθυμεί. Τη γνώμη της αυτή την επιβεβαιώνει και την επαυξάνει η μητέρα της.

Η ηρωίδα ενδέχεται να επιβάλλει την επιθυμία της, αλλά δηλώνει ότι δεν μπορεί να υποχρεωθεί να πράξει αυτό που δεν επιθυμεί. Γιατί λοιπόν επιλέγει τον άγγλο ευγενή Ρομπέρτο Μπράουν για σύζυγο, όπως θέλει ο πατέρας της; Επειδή το επιθυμεί; Αυτό δεν επιβεβαιώνεται, παρά την προσπάθεια που καταβάλλει. Άλλωστε έχει δηλώσει στον Ζέππο ότι αυτός είναι κατάλληλος για την Τερέζα, της οποίας αρέσει. Ο Ζέππος έχει την τόλμη και αποφασιστικότητα να αναβάλει και να καθυστερήσει τον γάμο της, μέχρι να βρει την κατάλληλη ευκαιρία να τον ακυρώσει. Η Έλντα προφανώς βιώνει μιαν εσωτερική ένταση, ένα εσωτερικό δίλημμα που καταλήγει σε διχασμό, χωρίς να το εκδηλώνει εξωτερικά. Παρόμοιος διχασμός δεν υπονοείται στη νουβέλα λόγω της υποτονικής της παρουσίας. Ο διχασμός αυτός φαίνεται ότι λύνεται γι' αυτήν με την επιλογή της νομιμοφροσύνης, της αποδοχής της επιθυμίας των γονέων της για τον γάμο της, κάτι που όμως τελικά δεν ισχύει. Εσωτερικεύει, αλλά και εξωτερικεύει, παρά κάποια σημάδια δυσφορίας με την ίδια της την επιλογή, την ανδροκρατική ιδεολογία της εποχής και αποδέχεται την κοινωνική συντήρηση, παρότι θα μπορούσε να πράξει διαφορετικά, καθώς είχε τη δύναμη και την επιθυμία να αντισταθεί σε έναν ανεπιθύμητο γι' αυτή γάμο. Ενδέχεται τελικά και η ψυχική της δύναμη να ήταν λιγοστή, παρά τις δηλώσεις της. Τα δεδομένα αλλάζουν κάπως με την επιμονή του Ζέππου, αλλά κυρίως με τη γνωστοποίηση των συμβάντων παρενόχλησης των γυναικών της οικογένειας Ντιμάρα απ' αυτόν στον πατέρα της και την επιθυμία και απόφασή του να τον κτυπήσει, ώστε να τον απενεργοποιήσει. Στην τελική και καθοριστική συζήτησή της με τον Ζέππο προσπαθεί απεγνωσμένα, αλλά μά-

20. Πρόκειται για τη *Φωτεινή Σάντρη* και τη *Στέλλα Βιολάντη*. Μόνο ο Άγγελος Μαρίνης στη *Φωτεινή Σάντρη* έχει παρόμοιο ερωτικό πόθο, που είναι όμως ισοδύναμος με την καταστροφή.

ταια, να διατηρήσει τη σταθερότητα της απόφασής της να ακολουθήσει την επιλογή του πατέρα της που όμως την παρουσιάζει για δική της επιλογή, εκφράζοντας δηλαδή ουσιαστικά το υπερεγώ της, υποκύπτει όμως στη βαθύτερη επιθυμία της, ύστερα από τη σχετική πίεση του Ζέππου, με βάση τα συναισθήματά της, που τα είχε μαντέψει προηγουμένως η μητέρα της, ενώ αυτή δεν της τα επιβεβαίωσε. Η εξέλιξη επαληθεύει ότι η έννοια του «φύλου» είναι ένα διαρκές γίγνεσθαι με απρόβλεπτα αποτελέσματα, σύμφωνα με το οποίο δημιουργείται η ταυτότητα του υποκειμένου και η στάση του προς τη ζωή.

Ο Ζέππος με τη συμπεριφορά του φανερώνει ότι ο έρωτας χρειάζεται τρέλα, καθώς ξεπερνά ορισμένα όρια. Δίνει την εντύπωση ότι η αντιπαλότητά του με τον Ντιμάρα ξεπερνά τον έρωτά του με την Έλντα και αποκτά ευρύτερες κοινωνικές διαστάσεις, στοιχείο που τουλάχιστον τον οδηγεί στην αντίληψη της κοινωνικής ισότητας.²¹ Η στάση του φανερώνει ότι η κοινωνικά υποτακτική του συνείδηση, για λόγους φιλότιμου, προσωπικού και κοινωνικού γοήτρου, καθώς δεν ανέχεται να τον κοροϊδεύει μια γυναίκα και να τον εκθέτει με τις απραγματοποιήτες υποσχέσεις της, γίνεται μια συνείδηση αντίδρασης και, κατά τα λεγόμενά του, κοινωνικής ανατροπής, η οποία βασίζεται στην αντίληψη για την ισότητα που ανέπτυξαν οι Επτανήσιοι, κυρίως οι ριζοσπάστες διανοούμενοι κατά τον 19ο αιώνα στηριγμένοι στις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης. Ο Ζέππος όμως δεν κάνει κάτι το ιδιαίτερο για να επιβεβαιώσει ή για να ενισχύσει τα λεγόμενά του πέρα από το να διεκδικήσει μέχρι τέλους την Έλντα.²² Αν τελικά η αγαπημένη του τον έδιωχνε από το σπίτι στην καθοριστική τους συνάντηση, έχοντας εξαντλήσει τα όριά του, δεν θα διεκδικούσε πλέον τίποτα.

Η ερωτική συμπεριφορά του Ζέππου έχει ως αντίβαρο ή ως συμπλήρωμα την κοινωνική του συμπεριφορά. Τρεις επιμέρους συμπεριφορές την καθορίζουν: η στάση του προς την Τερέζα η οποία του επιστρέφει το γράμμα που είχε στείλει στην Έλντα – η μόνη που αποτελεί σκηνικό συμβάν, η στάση του προς την Έλντα και τη συνοδεία της σε δημόσιους χώρους και η αντιμετώπιση του κόντε-Ροζάρη(ου) στο καζίνο. Ο ήρωας καταγίνεται σε μια συμπεριφορά που χαρακτηρίζεται από επιθετικότητα, απαξίωση, ύβρεις, απειλές και ειρωνεία. Το επεισόδιο με τον κόντε-Ροζάρη διαφοροποιείται από τα άλλα για πολλούς λόγους. Ο κόντες χαρακτηρίζεται από τον Ντιμάρα «μισόμουρλος» (σ. 170), άρα κοινωνικά απενεργοποιείται έχοντας παρόμοια με τον Ζέππο χαρακτηριστικά. Στη νουβέλα γίνεται φανερό η αξία του εγχειρήματός του να χτυπήσει τον κόντε για την απρεπή

21. Βλ. Γιώργος Π. Πεφάνης, «Το εύοσμον μυριάνθεμον του θεάτρου μας. Για τον Γρηγόριο Ξενόπουλο», ό.π., σ. 407-408.

22. Αυτά επιβεβαιώνονται από τον ίδιο τον Ξενόπουλο (βλ. Γρηγ. Ξενόπουλος, «Γύρω απ' τις επαναλήψεις παλιών έργων», *Νέα Εστία*, τ. 35, τχ. 405 [1944], σ. 380).

και προσβλητική προς αυτόν συμπεριφορά του, καθώς μ' αυτό «είχε δείξει πως είναι παλικάρι, και η παλικαριά είναι το πρώτο που σέβονται οι άνθρωποι, σ' όποια τάξη κι αν την απαντούν».²³ Η συμπεριφορά αυτή είναι αποδεκτή, γιατί συνδέεται με ανδρικές αξίες (γρήτρο, παλικαροσύνη) σε δημόσιο χώρο, φανερώνοντας επίσης τη διάχυση της εξουσίας στην κοινωνία και τις κοινωνικές ιεραρχίες που διαμορφώνονται με κριτήρια διαφορετικά της καταγωγής.²⁴ Η στάση όμως του Ζέππου προς τις γυναίκες είναι διαφορετικής υφής. Δεν πρόκειται για επίδειξη παλικαριάς, αλλά ψευτοπαλικαριάς σε δημόσιο ή και σε ιδιωτικό χώρο. Κυρίως όμως σε δημόσιο χώρο η στάση αυτή είναι ουσιαστικά άνανδρη, καθώς η γυναίκα είναι ή αισθάνεται ανίσχυρη και απροστάτευτη. Αν στο σπίτι του Μαρινέρη η Τερέζα μπόρεσε να αρθρώσει λόγο προσβλητικό για τον Ζέππο, σε απάντηση της λεκτικής του επίθεσης εναντίον της ξαδέλφης της, στον δημόσιο χώρο ο λόγος του άνδρα λειτουργεί εκ του ασφαλούς, γιατί έρχεται αντιμέτωπος με την «αφωνία» της γυναίκας. Η μη απάντηση της Έλντας στις προκλήσεις του φανερώνει την κοινωνική ευπρέπεια της γυναίκας, αλλά και την υποτακτική της θέση. Έτσι άλλο ένα δίπολο, δημιουργήμα του πολιτισμού, η αντίθεση φύσης και πολιτισμού, φανερώνει τον τεχνητό και εύπλαστο χαρακτήρα του, αφού τελικά είναι ο άνδρας που αντιπροσωπεύει την αγκριότητα και όχι την καλλιέργεια.

Στο τέλος του έργου συμβαίνουν δύο εξημερώσεις: η εξημέρωση της Έλντας και αυτή του Ντιμάρα. Με βάση τα στοιχεία αυτά, τα στερεότυπα και οι λειτουργίες των χώρων δεν αναπαράγονται παρά εν μέρει, σε σχετική αντιστοιχία με την ανατροπή των στερεότυπων για τα φύλα. Η εξημέρωση της ηρωίδας συνοδεύεται από μιας μορφής αποφασιστικότητα και ήπια επιθετικότητα του άντρα (του Ζέππου αρχικά), που περισσότερο είναι μια ανέξοδη επίδειξη δύναμης και απειλής εκφραζόμενη από τον Μαρινέρη και όχι από τον άμεσα ενδιαφερόμενο, μια έκφραση της επιβεβαίωσης του παραδοσιακού ρόλου του άνδρα ως κυρίαρχου του παιχνιδιού και ως δαμαστή της «αγκριότητας» της γυναίκας, της πάντα επικίνδυνης, σύμφωνα μ' αυτόν, θηλυκότητας.²⁵

Ιδιαίτερης σημασίας αποτελεί το γεγονός της παρέμβασης και του ρόλου του Αγουστή, του σέμπρου του Ντιμάρα, καθώς χωρίς τη βοήθειά του τίποτα δεν θα πετύχαινε η ηρωίδα, αλλά και επειδή μόνο σ' αυτόν δηλώνει ξεκάθαρα ότι αγαπά τον Ζέππο.²⁶

23. Γρηγ. Ξενόπουλος, *Ο Ποπολάρος και άλλα διηγήματα*, ό.π., σ. 71.

24. Βλ. Sara Mills, *Κοινωνικό φύλο και ευγένεια*, ό.π., σ. 215.

25. Βλ. Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, β' έκδοση με προσθήκες, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 314.

26. Οι δύο αυτοί ήρωες (Ζέππος, Αγουστής) επικοινωνούν άραχτα μεταξύ τους, χωρίς να χρειαστεί να μιλήσουν φανερά, καθώς αυτό προφανώς συμβαίνει εκτός του σκηνηικού πλαι-

Ο Ντιμάρας παρουσιάζει δύο πρόσωπα. Το οικείο, φιλικό πρόσωπο της αρχής του έργου επανέρχεται σταδιακά μόνο στο τέλος. Ενδιάμεσα ακολουθεί μια πορεία σκλήρυνσης της στάσης του, καθώς φανερώνει το υποτιθέμενο αδιάλλακτο κοινωνικό (ταξικό) του πρόσωπο. Η σκληρότητά του όμως δεν πείθει κανέναν, καθώς ήδη εξαρχής φαίνεται ότι είναι επιρρεπής σε υποχωρήσεις και συμβιβασμούς. Χαρακτηριστικά είναι τα αντιφατικά του λεγόμενα προς τον Μαρινέρη ως προς τη δυνατότητα άρθρωσης λόγου των υπηρετών προς τους αφέντες του: «Στην τάξη μας, ποτέ! Ο κόσμος, γιατρέ μου, αλλάζει». (σ. 104)

Η μετωπική σύγκρουση του Ντιμάρα με τον Ζέππο γίνεται προς το τέλος του έργου ως επιστέγασμα της όλης εξέλιξης. Η βιαιότητα της σύγκρουσης Ντιμάρα-Ζέππου είναι επιφανειακή, καθώς η προσπάθεια του Ντιμάρα να χρησιμοποιήσει βία, στοιχείο μιας γενικότερης κοινωνικής δεοντολογίας,²⁷ σε μια αρκετά φαιδρή σκηνή, καταδεικνύει τη δειλία και ατολμία του μπροστά στην αποφασιστικότητα του νέου να ανατρέψει την κατάσταση προς όφελός του ή αντίθετα να πέσει ηρωικά.

Ο ίδιος ο Ζέππος πιστεύει ότι ο κύβος ερρίφθη και η δική του περίπτωση θα αποτελέσει το έναυσμα για ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές, που σύντομα θα πραγματοποιηθούν. Η αισιοδοξία και ο ενθουσιασμός του Ζέππου είναι δικαιολογημένα, αλλά επίσης ο ήρωας διακατέχεται από έναν προφανή εγωισμό, γιατί και άλλοι, όπως ο θεός του, έχουν ήδη συμβάλει και θα συμβάλουν προς θετικές κοινωνικές εξελίξεις. Είτε το θέλουν οι ήρωες είτε όχι, οι παραδοσιακές και ιεραρχημένες κοινωνίες γίνονται εύπλαστες κοινωνίες με κοινωνική κινητικότητα, με ρευστότητα καταστάσεων και ίσως αξιών. Η επιφανειακή επαναστατική συνείδηση του Ζέππου αφορμάται από τη δική του περίπτωση, για να κάνει ένα ασυμφέ, αόριστο άνοιγμα στην κοινωνία προαναγγέλλοντας εξελίξεις. Ο αφηγητής-συγγραφέας στη νουβέλα διευκρινίζει καλύτερα τις καταστάσεις, τονίζοντας ότι ο Ζέππος είναι «χωρίς να το ξέρει, ένας "αντιπρόσωπος"» και ότι πέφτει «θύμα σ' έναν άγριο πόλεμο, σκοτεινό, προαιώνιο, που θα 'φευγε όμως σε λίγο την ειρήνη ανάμεσα στις δύο εχθρές τάξεις και θα δημιουργούσε μια καινούργια Κοινωνία» (σ. 78).²⁸ Ο Ξενόπουλος φαίνεται ότι οραματιζόταν την κοινωνία ως ένα σύνολο ατομικοτήτων που θα αποτελούσαν μια δύναμη αλλαγής. Έτσι όμως η κοινωνική δυναμική είναι άτονη, αν δεν απενεργοποιείται, γιατί υποβαθμίζονται,

σίου. Το υποτιθέμενο εκτελεστικό όργανο του Ντιμάρα γίνεται ο καλύτερος βοηθός του Ζέππου και της Έλντας, αφού τον μπάζει κρυφά τη νύχτα στο σπίτι της.

27. Βλ. Γιώργος Π. Πεφάνης, «Το εύοσμον μυριάνθεμον του θεάτρου μας. Για τον Γρηγόριο Ξενόπουλο», ό.π., σ. 410-411.

28. Με βάση αυτά τα στοιχεία ο καθιερωμένος τίτλος της νουβέλας είναι πιο κατάλληλος από τον αρχικό τίτλο *Αντάρτης*.

αν δεν εξαφανίζονται, οι κοινωνικές συσσωματώσεις, οι κοινωνικές διεργασίες, η δράση των συνόλων, αφού οι μεμονωμένοι ήρωες όχι μόνο δεν εντάσσονται σε ένα σύνολο, το οποίο βρίσκεται μόνο στο επίπεδο της φαντασίας, αλλά τουλάχιστον δεν επικοινωνούν αποφασιστικά και ολοκληρωμένα με άλλες ατομικότητες, έτσι ώστε όλοι μαζί να υπονοήσουν τη δυναμική μιας ομάδας. Ο ειρηνικός μετασχηματισμός της κοινωνίας μπορεί να συμβεί ξαφνικά ως μετεξέλιξη της υπάρχουσας κοινωνικής δομής κατά τον συγγραφέα, φανερώνοντας τον αόριστο, ουτοπικό και διαφωτιστικής προέλευσης ανθρωπισμό του, που δεν στηρίζεται στις υπαρκτές κοινωνικές διεργασίες και αναγκαιότητες, στοιχεία που επεξεργάστηκε και διατύπωσε πιο συστηματικά στο μυθιστόρημά του *Πλούσιοι και φτωχοί* (1919).

Το θετικό, καθώς προκύπτει από το συγκεκριμένο θεατρικό έργο, είναι ότι οι νέοι μπορούν να επηρεάζουν τους ηλικιωμένους, όπως συμβαίνει με την αλλαγή στάσης του Μαρινέρη, ενώ όσοι μένουν προσκολλημένοι στις παλιές ιεραρχίες ή αντιμετωπίζουν τη ζωή των άλλων ζηλόφθονα, δηλαδή οι δύο ξαδέλφες της Έλντας, Τερέζα και Κιάρα, αποτελούν συχνά πηγή γέλιου και δεν επηρεάζουν την κατάρτιση της πλοκής. Ο έρωτας και η μόρφωση είναι οι κινητήριοι μοχλοί για την επιτάχυνση των ευρύτερων αλλαγών, στο επίπεδο των νοοτροπιών και των κοινωνικών πρακτικών.²⁹ Η στάση των κύριων ηρώων και γενικότερα το έργο προβάλλουν την κατάργηση των βασικών συνιστωσών της κοινωνικής ανισότητας και την προαγωγή των δικαιωμάτων του ανθρώπου, με σημαντικότερο το δικαίωμα του αυτοκαθορισμού του. Μια άλλη εποχή, πιο ανθρώπινη, προδιαγράφεται. Άλλα όμως φλέγοντα κοινωνικά ζητήματα δεν τίγονται καν. Στις ερωτικές σχέσεις το συναίσθημα είναι ή πρέπει να είναι το κυριότερο κριτήριο, αλλά οπωσδήποτε υποκρύπτεται ο αγώνας δύναμης και κυριαρχίας, η διαρκής πάλη των φύλων, με την επιβολή του ισχυρότερου, όπως εμφανικά τονίζει ο Μαρινέρης, που επίσης υπενθυμίζει τον κυριαρχικό ρόλο του άνδρα, ειδικά στην εποχή που έρχεται με τη διαφαινόμενη χαλάρωση ή και κατάργηση των κοινωνικών διακρίσεων, κάτι που ούτε με άλλες απόψεις του συμφωνεί ούτε ενισχύει την κοινωνική πρόοδο.

29. Ο Ντιμάρας εξάγει έμμεσα τον Μαρινέρη για τις σπουδές του στην Ιταλία και έμμεσα για την αξιοσύνη του, ενώ κατακρίνει έμμεσα τον ανιψιό του για τις σπουδές του στην Αθήνα, χαρακτηρίζοντας το δίπλωμα που θα πάρει «παλιοδίπλωμα αθηναϊκό» (σ. 202), άποψη δηλωτική της νοοτροπίας του.

Περίληψη / Summary

Η ανακοίνωση, που αναλύει το δράμα *Ο Ποπολάρος* του Γρ. Ξενοπούλου σε σύγκριση με την αντίστοιχη νουβέλα του, αναπτύσσει την κοινωνική και την ερωτική προβληματική του έργου, η οποία βασίζεται στην αλληλοδιαδοχή έλξης και απώθησης μεταξύ της κοντεσσίνας Έλντας Ντιμάρα και του κατώτερου κοινωνικά Ζέππου Πεμπονάρη.

The communication, analyzing the play of Gr. Xenopoulos *Popolaros* in relation to the corresponding novel, develops the social and love matter of the play and the subsequent way of thinking and acting of the heroes, which is based on the succession of attraction and repulsion between the young countess Elda Dimara and the socially inferior Zeppos Pebonaris.

ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΚΥΚΛΟΙ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ. ΜΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΜΑΤΕΣΙ ΜΕ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ GIAMBATISTA VICO

Γιώργος Π. Πεφάνης

Περίπου σαν να ήμασταν ηθοποιοί που πρέπει να μελετήσουν τον «ρόλο» του Δραγανίγου. Ας απομονώσουμε για λίγο τα λόγια του. Σε ποια θέματα αναφέρεται ο μετριοπαθής και συνετός γιος του άρχοντα Ρονκάλα; Στην πρώτη του εμφάνιση επί σκηνής δεν φαίνεται αμέσως ιδιαίτερα προοδευτικό πνεύμα, αφού εκδηλώνει τη δυσπιστία και την επιφυλακτικότητά του για την Οβριά (47).¹ Είναι σωστή η παρατήρηση ότι δεν πρέπει να παρεξηγήσουμε την ένσταση του Δραγανίγου προς τη μητέρα του ως ένδειξη φυλετικού μίσους και ότι «πρόκειται μάλλον για μια αντίδραση προς το βασίλειο της μαγείας και της πρόληψης που εκπροσωπούσε η Οβριά».² Η καθαρή σκέψη που θα εκδιπλωθεί παρακάτω και η ιδεολογική μετριοπάθεια του νεαρού δύσκολα συμβιβάζονται με τον κοινωνικό αποκλεισμό που η ζακυνθινή κοινωνία επέβαλλε στην εβραϊκή κοινότητα στον αρχόμενο 18^ο αιώνα. Εντούτοις δεν μπορεί να αποσιωπηθεί η απόδοση προλήψεων και παρακχιμακών κοινωνικών συμπεριφορών ακριβώς σε μια εβραϊά. Επίσης δεν είναι συμπτωματικό το γεγονός ότι ο Μάτεσις θέτει τον αφηγηματικό του χρόνο στα 1712, τότε δηλαδή που ξέσπασαν στο νησί κοινωνικές αναταραχές εναντίον των εβραίων με αφορμή τη δολοφονία ενός μικρού αγοριού.³ Οι αντιπαραθέσεις και οι προκαταλήψεις με τους Εβραίους δεν έπαυσαν ούτε κατά τον 19ο αιώνα:⁴ ο Μάτεσις αρθρώνει το έργο του ήδη στον διαχρονικό άξονα του αντισημιτισμού. Σε ποια αντισημιτική στάση αναφέρεται: σε εκείνη του 18ου αιώνα ή σε αυτήν του 19ου;

1. Οι αναφορές γίνονται στην έκδοση Αντώνιος Μάτεσις, *Ο βασιλικός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1991.

2. Ηλίας Τουμασάτος, «In cruce quia crucifixerunt. Η Παχήλ του Γρηγορίου Ξερόπουλου», στο Γιώργος Π. Πεφάνης, *Nulla dies sine linea. Προσεγγίσεις στο έργο του Γρηγορίου Ξερόπουλου*, έκδ. Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2007, (487-527), σ. 517.

3. Αναλυτική περιγραφή των γεγονότων στον Σπ. Δε Βιάζη, «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου επί Ενετοκρατίας», *Παρθασός* ΙΔ', τχ. 12, (σ. 723-735), σ. 724-727. Βλ. και Ντίνος Κονόμος, *Ζακυνθινά Χρονικά (1485-1953)*, Αθήνα 1970, σ. 102-105.

4. Όπως μαρτυρείται εξάλλου και στη Παχήλ του Ξερόπουλου, έργο παιγμένο το 1909, αλλά με αφηγηματικό χρόνο στα 1891.

Ο διάλογος του Δραγανίγου με τη μητέρα του συνεχίζεται για να φανούν δύο νέα στοιχεία της σκέψης του: η αντίθεσή του στον ακραίο τουλάχιστον εμπειρισμό και η συμπάθειά του προς το γυναικείο φύλο και τους κοινωνικούς περιορισμούς που υφίσταται (47). Εάν πίσω από τη λέξη «ηλικία» δεν δούμε μόνο μιαν αυτοαναφορά του νεαρού που θέλει να εισέλθει δυναμικά στις σοβαρές υποθέσεις της οικογένειάς του, αλλά και την οικειοποίηση της αλάθητης γνώσης, της ασφαλούς θέσης και (εάν θέλουμε να προχωρήσουμε λίγο παραπάνω) της πραξιακής ορθότητας από τους ώριμους άνδρες που διαθέτουν συσσωρευμένη εμπειρία, τότε διαφαίνεται μια ορθολογική αντίδραση στο εμπειρικό αξίωμα της πείρας, της βιολογικής ηλικίας, της αιτιώδους και εν πολλοίς μηχανιστικής θεώρησης της αλήθειας. Η κοινωνική εμπειρία είναι μία αναγκαία, αλλά όχι και ικανή συνθήκη της αληθείας, πολλώ δε μάλλον για τις γυναίκες που «δυστυχώς» είναι κλεισμένες στο σπίτι, χωρίς ιδιαίτερη θέση ούτε καν στις αριστοκρατικές γενεαλογίες (106) περιορισμένες σε δευτερεύοντες ρόλους και, ως εκ τούτου, δεν διαθέτουν συμπαγές εμπειρικό υπόστρωμα.

Ακολουθεί, στην ίδια πάντα σκηνή (B3), η πρώτη κριτική στις προλήψεις και γενικότερα στο πνεύμα της μεμψιμοιρίας: οι δυσχέρειες και τα προβλήματα της οικογενειακής ζωής προκαλούνται από την πίστη στο αναπόφευκτο της μοίρας: ό,τι είναι να γίνει θα γίνει, ανεξαρτήτως του τι θα πράξει ο άνθρωπος. Ο Δραγανίγος δεν είναι ριζοσπάστης, δεν φθάνει έως την πλήρη απόρριψη του μοιραίου· απλώς στηλιτεύει τον εφησυχασμό των ανθρώπων οι οποίοι μπορούν να βελτιώσουν τη ζωή τους και δεν το κάνουν, αποδίδοντας στη μοίρα την αιτία των δεινών τους. Εδώ βρισκόμαστε στην καρδιά της διαφωτιστικής σκέψης, η οποία επιχείρησε να αντικαταστήσει τη μοίρα με την αναγκαιότητα, την υπερβατική *gratia* με την αιτιοκρατική *natura*. Η πραξιακή αναγκαιότητα απέναντι στη μοιραία δύναμη αφήνει αρκετά περιθώρια στην υπεύθυνη βούληση και στην ανθρώπινη ελευθερία εν γένει. Βεβαίως και εδώ, όπως και στον Διαφωτισμό, η ελευθερία οφείλει να ταιριάζει με την αναγκαιότητα: «Δεν δύναμαι να αλλάξω την φυσικήν μου διάθεσιν» (48). Η νέα μορφή ελευθερίας που προσιωνίστηκαν οι διαφωτιστές θεμελιωνόταν στο έδαφος νομοτελειών και αρχών, δηλαδή στο υπόστρωμα της Φύσης, μπροστά στην οποία «ο άνθρωπος αποτελούσε εξίσου αμελητέα ποσότητα».⁵ Η φύση ως συνύφανση του όντος και του δέοντος θέτει ένα ανυπέρβλητο όριο στην ανθρώπινη ύπαρξη: η «φυσική διάθεση» του Δραγανίγου είναι η αυτονόγη υπαγωγή στο όριο αυτό. Εάν λοιπόν η ζωή και η δράση των ανθρώπων δεν μπορούν να ερμηνευτούν και να οριστούν ούτε με τη βουλή του Θεού,

5. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός*, τ. Β', εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 13.

ούτε με τις ιδιοτροπίες της μοίρας, αλλά βάσει κοινωνικών και ιστορικών συνιστωσών, αυτό που οι philosophes απέδιδαν με τον όρο «αισθητός κόσμος», τότε η απεξάρτηση από το υπερβατικό και η στροφή προς την εμμένεια του αισθητού κόσμου θα πρέπει να αντισταθμιστεί από τη δεσμευτικότητα της φύσης. Ενώ η παντοδυναμία της μοίρας είναι μάλλον επινόημα της κακοβουλίας και της ανευθυνότητας, ένα βολικό άλλοθι που εμμέσως επιτρέπει στο άτομο να συμβιβάζεται με τα λάθη του και να ενδίδει στα πάθη του, η φυσική στιβάδα αποκτά την αυτονόητη ισχύ του πραγματικού, ισχύ κανονιστική και συνάμα αιτιοκρατική. Η φύση είναι επομένως το πραγματικό και το δέον, επιβάλλει αρχές και νόμους, αλλά δεν είναι ασυμβίβαστη με την ελεύθερη βούληση των ανθρώπων. Στον στενό δρόμο που διασχίζει αυτές τις δύο μεγάλες δυνάμεις του διαφωτιστικού πνεύματος, ο Φιλιππάκης καλείται να συμβιβάσει τα ελαττώματα που τον χαρακτηρίζουν (και που δεν μπορούμε να κρύψουμε ότι ανήκουν στη «φύση» του, στην ηλικία του) με την ελεύθερη βούληση να μετατρέψει τις φυσικές διαθέσεις του σε σύνομες και ηθικά αποδεκτές πράξεις.

Ο διάλογος του Δραχανίγου με την αδελφή του κινείται γενικά στο πεδίο του ηθικού προβληματισμού για τις πολύπλευρες και ενίοτε επικίνδυνες διασταυρώσεις του χαρακτήρα με τις κοινωνικές περιστάσεις. Οι παιδαγωγικές ιδέες του Διαφωτισμού διαφαίνονται στο γεγονός ότι η «ψυχή» ανατρέφεται, ο χαρακτήρας καλλιεργείται και ο καλλιεργημένος άνθρωπος, εάν σκεφτεί με σύνεση και νηφαλιότητα, θα μπορέσει ξεπεράσει τόσο τις αντίξοες εξωτερικές συνθήκες, όσο και τα δικά του λάθη.

Στο δραματικό πρόσωπο του Ρονκάλα μεταβιβάζονται εκείνα τα στοιχεία που ο Διαφωτισμός έθετε απέναντί του: όχι τόσο οι δεισιδαίμονες αντιλήψεις, όσο η «θεολογική» στάση και οι δεσποτικές σχέσεις. Ο άνθρωπος έπρεπε να απαλλαγεί και από τις δύο. Για τον Μάτεσι ο Ρονκάλας εκπροσωπεί το πατροπαράδοτο σύμβολο της εξουσίας, τη δεσποτεία της αριστοκρατίας, τη δύναμη του ancient régime ή, από μια παράλληλη οπτική, το παλιό παρελθόν, το παρελθόν θα λέγαμε της αυλικής ιστορίας που θέλει να υποστηρίξει την καθεστηκυία τάξη. Ο Δραχανίγος του αποδίδει μιαν υπερβολική θυμική αντίδραση εις βάρος της νόησης και της λογικής και μιαν εκδικητική πρακτική που αποβλέπει στη διατήρηση της «τιμής», δηλαδή του κύρους και της δύναμης που αντλούνται από το παρελθόν. Όπως θα φανεί ευκρινέστερα στην τελευταία πράξη, πρόκειται προφανώς για μια ήπια αποτίμηση του δεσποτικού και καταχθόνιου αριστοκράτη, που υπαγορεύεται από την ηθική αρχή του σεβασμού προς τη γονεϊκή πηγή και δη την πατρική. Η αντίφαση που διακρίνεται εδώ δεν μπορεί να αποσιωπηθεί: για τον Διαφωτισμό ο λόγος (η λογική, η ορθά προσανατολισμένη νόηση) μπορεί να εγγυηθεί την ηθική αιτιότητα στην ανθρώπινη φύση. Πώς να κρίνει ο Ρονκάλας «με τον πήχυ της δικαιοσύνης και της αληθείας» (53) όταν καμία ηθική αιτιότητα όχι μόνο δεν

είναι εγγυημένη σε αυτόν, αλλά απλώς δεν υφίσταται; Ο Δραχανίγος δεν το παραδέχεται αυτό ρητά. Εμμένει στον αφελή δρόμο της διαφώτισης και της νοουθεσίας. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, δεν είναι απλώς αισιόδοξος, αλλά εκπροσωπεί την ουτοπική ελπίδα του Διαφωτισμού: την ελπίδα ότι ο άνθρωπος μπορεί να προοδεύσει στηριζόμενος στη λογική και στους ηθικούς κανόνες τους οποίους, με έναν αμφίπλευρο και συχνά αντιφατικό τρόπο, εγγυάτο τόσο ο Θεός, όσο και η Φύση, η οποία επρόκειτο να αντικαταστήσει τη θεία διάσταση.

Εντούτοις, όπως ο Θεός δεν απουσίαζε εντελώς από τα προτάγματα των διαφωτιστών, αλλά παρεισέφρουε συχνά πυκνά στις ιστορικές και, κυρίως, στις ηθικές τους αποφάνσεις, ομοίως και στη σκέψη του Δραχανίγου παραμένει εν τέλει μια τελική αναφορά, ένα ύστατο κριτήριο ηθικής αξιολόγησης των ανθρώπινων πράξεων. Έτσι, ενώ από τη μια «θέλει πάντα να ευρίσκη την αιτία κάθε αποτελέσματος», αναζητεί δηλαδή αιτιώδεις σχέσεις, ακολουθίες και συνεπαγωγές, από τη άλλη «η συνείδησίς του [πρέπει] να είναι καθαρά και να είναι [ο ίδιος] αθώς εμπρός εις τον Θεόν» (55). Η θεική διάσταση συνυφίνεται αζεδιάλυτα όχι μόνο με την ηθική και πραξιακή πλευρά της ατομικής και συλλογικής ζωής των ανθρώπων, αλλά και με τον ίδιο τον χρόνο. Ακριβέστερα, μόνο ο Θεός γνωρίζει τον σκοπό για τις ανθρώπινες «θλίψεις» και «αγαλλιάσεις» και «κυβερνά τα πάντα με αιώνια σοφία».

Θα ήταν βεβιασμένη η προσπάθεια να ταυτοποιήσουμε τον «γνωστικότατο φίλο» (56) του Δραχανίγου. Ο νεαρός είναι παθιασμένος με τη μελέτη κλασικών (Όμηρος, Ηρόδοτος) και σύγχρονων συγγραφέων, ιστορικών και φιλοσόφων. Τούτο γίνεται σαφές από τις κειμενικές αναφορές, αλλά και από τον τρόπο με τον οποίο ερμηνεύει τις καταστάσεις. (Μάλιστα, η αναλυτική μακρηγορία του θα μπορούσε να οφείλεται και σε τούτο το πάθος, όπως και στη διάθεσή του να εφαρμόσει τις ιδέες των αγαπημένων του συγγραφέων στο πεδίο του οικογενειακού βίου). Ίσως ο φίλος που τον εμπνέει να αποτελεί μια σύμπτυξη πολλών και διαφορετικών πηγών, αλλά και σκέψεων του ίδιου του Μάτεσι. Πρόκειται δηλαδή για ένα διηγητικό πρόσωπο που συστεγάζει το ιδεολογικό και φιλοσοφικό υπόστρωμα του έργου και λειτουργεί και ως persona του συγγραφέα, που παρουσιάζει εμμέσως ορισμένες ιδέες του – εάν κρίνουμε ιδίως από τη σημαντική αναφορά στην κακή ενετική διακυβέρνηση της ζακυνθινής κοινωνίας. Μια διεφθαρμένη διοίκηση διαφθείρει και τους πολίτες της, αλλά και πάλι υπάρχουν πάντα οι Γερασιμάκηδες που δεν περιμένουν τις κυβερνήσεις για να μνηθούν στη διαφθορά και την ατιμία. Δεν είναι το μοναδικό σημείο που ο Μάτεσις προλαβαίνει την οξεία κοινωνική και πολιτική κριτική του Χουρμούζη. (Δεν είναι το ίδιο οξεία κριτική όταν οι μπράβοι και οι δολοφόνοι γίνονται παπάδες); Τα λόγια του Νικόλα θα αποδειχθούν επίσης προφητικά: «*Τόση Τουρκιά εδιάβηκα απείρακτος, και μου έμελλε στην χριστιανοσύνη και στην πατρίδα μου να βασανισθώ*

τόρα στα γεράματά μου;» (71). Από την άλλη μεριά και ο ίδιος ο Ρονκάλας αποκαλύπτει τις παράνομες δολοφηψίες, τη διαφθορά και τις κατ'απορίας κοινωνικές αδικίες της ενετικής εξουσίας, στις οποίες είναι και ο ίδιος εμπλεκόμενος, αν όχι πρωταγωνιστής. Στον αφηγηματικό χρόνο, όλες αυτές οι κριτικές αιχμές κατευθύνονται προς τους Βενετούς· όμως στον θεατρικό χρόνο του έργου μοιραία στρέφονται προς τους Άγγλους. Αυτή η ιδιαίτερη ετεροχρονία είναι πολύ σημαντική, όπως θα δούμε στη συνέχεια, όχι μόνο γιατί η «δικαιοσύνη που έχει χρεία από τον Μπόγια» (78) εμφανίζεται και στην αγγλική κυριαρχία, όπως και στη βαυαροκρατία αργότερα, αλλά επειδή από αυτήν μπορεί να εξαχθεί μια φιλοσοφική στάση απέναντι στον χρόνο.

Επιστρέφω στον Δραγανίγο. Τον συναντούμε τώρα στην Ε3 σκηνή να υπεραμύνεται της καθημερινής ηθικής έναντι των κληρονομικών αξιωμάτων: «την υπόληψιν των ανθρώπων την θεμελιώνω εις τες καλές πράξεις» (100). Το παρελθόν και δη το απώτερο παρελθόν δεν μπορεί να αποτελεί κριτήριο του παρόντος. Η καθαρότητα του αίματος που προβάλλει ο πατέρας του δεν είναι παρά μια σωρευτική-ποσοτική έννοια που καλύπτει μια μακρά και σκοτεινή σειρά συμφωνημένων γάμων και εμπορικών συναλλαγών. Καθαρότητα και δολοφονία πάνε χέρι-χέρι όταν πρόκειται να διατηρηθεί αμιγής η αριστοκρατία και να αυξηθούν οι περιουσίες. Αν και η μητέρα του είναι αρκετά αποκαλυπτική, ο ίδιος ο Δραγανίγος δεν λέει τα πράγματα με το όνομά τους: προτιμά να προβάλλει πιο μετριοπαθείς αξίες που αφορούν σ' έναν θεοσεβούμενο άνθρωπο που δεν θέλει να αδικεί τον συνάνθρωπό του. Η φιλοσοφική σκευή του δεν τον απομακρύνει πολύ πέρα από μια *moralité* που αναδεικνύεται εδώ μέσα από καταστάσεις με κάπως μελοδραματικούς τόνους (ο φτωχός χωρικός και ο κακός φεουδάρχης που ανέθρεψε όμως έναν εξαιρετικό γιο, οι άρχοντες και οι χυδαίοι, όπως λέει και ο Ρονκάλας), οι οποίες όμως δεν παύουν να είναι απολύτως ρεαλιστικές. Από την άλλη όμως τον κάνει να θεωρήσει τις οικογενειακές γενεαλογίες ως ανυπόστατα σχήματα, όχι μακριά από τις ιδεολογικές κατασκευές.

Είναι γνωστό ότι ο Βασιλικός, εμπνεόμενος από τα διδάγματα του Διαφωτισμού, εισάγει έναν πρόωρο ρεαλισμό στην επτανησιακή σκηνή, ένα πεφωτισμένο ρεαλισμό, θα λέγαμε. Οι ρίζες αυτού του ρεαλισμού, δεν πρέπει να το ξεχνούμε, βρίσκονται στη θεώρηση του ανθρώπου ως Φύσης, ως αισθητής δηλαδή, βιοψυχικής οντότητας. Αυτή είναι η πρώτη θεμελιώδης αρχή του Διαφωτισμού. Στη συνέχειά της βρίσκονται άλλες δύο, εξίσου σημαντικές αρχές: ότι η Φύση συμπεριφέρεται αιτιωδώς και ότι η ηθική οφείλει να θεμελιωθεί στην ανθρώπινη φύση. Με αυτήν την τρίτη αρχή σχετίζεται το «παραστράτημα» του Φιλιππάκη και της Γαρουφαλιάς, που είναι και ένας από τους κινητήριους μοχλούς της πλοκής. Ο Δραγανίγος είναι πεπεισμένος για τη μετανόηση του Φιλιππάκη και την αλλαγή της καθημερινής του συμπεριφοράς. Πώς είναι σίγουρος για κάτι

τέτοιοι; Στο επίκεντρο τώρα βρίσκονται τα ανθρώπινα πάθη, αυτά που δεν ταλανίζουν μόνο τους ερωτευμένους, αλλά και τους φιλοσόφους, ιδίως των νεωτέρων χρόνων. Τα πάθη έπαυσαν με τον Διαφωτισμό να εκφράζουν κάτι παθητικό. Οι άνθρωποι δεν υποκύπτουν μόνο σε αυτά, αλλά παρακινούνται από αυτά για να πετύχουν υψηλούς στόχους. Το υποστήριζε και ο Shaftesbury και ο Diderot, εκτός του Rousseau. Είναι η παρορμητική τους δύναμη. Η κατίσχυση των παθών στον φιλοσοφικό διάλογο, συνέπεια της άμβλυνσης της καρτεσιανής νοησι-αρχίας, προκάλεσε έναν αέρα αισιοδοξίας σε αρκετούς στοχαστές ότι θα μπορούσαν να εντοπισθούν και να θεμελιωθούν φιλοσοφικά κάποιες υπαρξιακές σταθερές (όπως η καλοσύνη ή κοινωνικότητα), πάνω στις οποίες θα ορίζονταν εκείνα τα ηθικά περιεχόμενα που θα ωθούσαν τους ανθρώπους στην πρόοδο. Πολλές αμφιταλαντεύσεις σημειώθηκαν γύρω από αυτό το ζήτημα, (με κύριο παράδειγμα τον Voltaire), καθώς εγείρονταν από την άλλη μεριά, τη μεριά του ηθικού σχετικισμού, αμφιβολίες για τις έμφυτες αξίες.⁶ Αλλά ακόμα και οι αμφιβολίες αυτές δεν διέγραψαν εντελώς την αισιοδοξία που γεννούσε η προοπτική της αυτοκίνητης και αυτεξούσιας ανθρώπινης ύπαρξης, η οποία θα μπορεί να ζει με τα πάθη της και να χρησιμοποιεί τη δύναμή τους σε υψηλούς στόχους. Αυτό περίπου είναι το πλαίσιο και της αισιοδοξίας του Δραχανίγου για την αλλαγή του Φιλιππάκη. Προηγουμένως εντοπίσαμε την αισιοδοξία του σχετικά με την ανθρώπινη πρόοδο βάσει της λογικής και των ηθικών κανόνων. Το γενικό αυτό πλαίσιο αναφοράς συγκεκριμενοποιείται τώρα στο πρόσωπο του ανερχόμενου νέου αστού. Θα μπορούσαμε ενδεχομένως να γενικεύσουμε ξανά το πλαίσιο αυτό, λέγοντας ότι η ανερχόμενη αστική τάξη μαθαίνει από τις αδυναμίες και τα λάθη της, ότι μετουσιώνει τα πάθη της σε κινητήριο δύναμη της κοινωνικής και οικονομικής της ανόδου και προόδου. Πόσο έντονη ιστορική διορατικότητα πρέπει να έχει ένας γόνος αριστοκρατικής καταγωγής (ο Δραχανίγος, αλλά και ο ίδιος ο Μάτεσις) για να προβεί σε έναν παρόμοιο υπαινιγμό; Πώς μπορεί ο αριστοκράτης να είναι αισιόδοξος για τον αστό; Θα έλεγε κάποιος ότι ο Δραχανίγος είναι γενικά ένας αισιόδοξος χαρακτήρας, αφού ελπίζει ότι και ο πατέρας του μπορεί να μεταβάλλει στάση και συνήθειες. Η ελπίδα του αυτή όμως πορίζεται από δραματουργικές ανάγκες: ποιος γιος δεν θα πίστευε ότι ο πατέρας του έχει καλές «ψυχικές διαθέσεις» (114);

Στην Ε4 σκηνή ο Δραχανίγος έχει την εκτενέστερη τιράντα του: ένα μικρό δραματικό δοκίμιο, από αυτά που δεν συμπαθούν οι σκηνοθέτες και συνηθίζουν να περικόπτουν. Αποπνέει πάντως μια λεπτή αίσθηση νεοστωικισμού, αλλά προβάλλει και μια ενεργητική στάση απέναντι στη ζωή: «η μοναστική ζωή [...] εί-

6. Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός*, ό.π., σ. 72-73.

ναι καταφυγή των απελπισμένων και απορριμμένων, είναι αδιάφορη δια τον φιλόσοφον» (115). Δεν χρειάζεται καθόλου να αναρωτηθούμε ποιο είδος φιλοσόφου εννοεί: ο παραγκωνισμός του θεο-λογικού και η πρόταξη του ανθρωπολογικού/ιστορικού παραδείγματος εκ μέρους του Διαφωτισμού είναι εδώ η ευδιάκριτη αφετηρία.

Αυτό είναι περίπου το φιλοσοφικό περίγραμμα του έργου με κεντρικό άξονα τις θέσεις που προβάλλει ο πεφωτισμένος γιος του Ρονκάλα. «Η αισοδοξία του Δραχανίγου» θα ήταν ένα αρκετά ταιριαστός τίτλος γι' αυτό το πεδίο. Αλλά μάλλον αφορά όλο το έργο. Θα περίμενε κανείς ότι όλο το φιλοσοφικό ενδιαφέρον του Βασιλικού εξαντλείται στα αναφερθέντα εδάφια, και δη στα λιγότερο ή περισσότερα σχοινοτενή τμήματα λόγου του Δραχανίγου, τα οποία συνήθως δεν παραβλέπουν οι κριτικοί⁷, ενώ οι σκηνοθέτες τα περικλύπτουν προκειμένου το έργο να παρασταθεί ευχερέστερα από σκηνής. Μια τέτοια ερμηνεία όμως θα αδικούσε τον Μάτεσι. Υπάρχει όντως μια εδραία αισοδοξία, η οποία όμως σχετίζεται και με κάποιες σκέψεις του συγγραφέα ως προς την ιστορία και την κίνησή της. Υπό το πρίσμα που του παρέχει ο Δραχανίγος, ο Μάτεσις συνομιλεί με τον Rousseau, τον Voltaire, τον Shaftesbury ή τον Diderot· υπό το γενικότερο όμως πρίσμα του έργου του, συνομιλεί με τον Vico. Ας δώσουμε και εδώ περιγραμματικά την προβληματική του.

Το θέατρο δεν προσφέρει μόνο εικόνες της κοινωνίας στο παρόν της· δημιουργεί επίσης εικόνες για τις δυνητικές αναπαραστάσεις που μπορεί (ή που πρέπει) να έχει η κοινωνία για τον εαυτό της, με πλαίσιο αναφοράς την ιστορία και την κίνησή της. Η δυνητική αναπαράσταση του παρελθόντος με φόντο το παρόν και το μέλλον μιας κοινωνίας είναι το κύριο μέλημα της ιστοριογραφίας, πολύ συχνά όμως υπηρετείται και από το θέατρο.

Όπως κάθε επιστροφή, η ιστοριογραφική και η θεατρική επιστροφή στο παρελθόν εισάγουν τη διάρκεια: επιστρέφοντας εκεί καταφάσκω μια συνέχεια με το εδώ και μια αλληλουχία στις χρονικές στιβάδες του τότε και του τώρα. Το εκεί του παρελθόντος ανήκει ουσιαδώς στο εδώ, στο εκάστοτε εδώ του παρόντος, ενώ το τότε ριζώνει πάντα σε ένα τώρα, στο εκάστοτε τώρα. Δεν πρόκειται βεβαίως για μια κτητική σχέση: το παρελθόν δεν ανήκει στο παρόν, όπως ανήκει μια ρυτίδα στο πρόσωπο που βλέπω τώρα μπροστά μου. Πρόκειται μάλλον για μια σχέση ανάκτησης και αναδημιουργίας: αναδημιουργώ το παρελθόν καθώς το ανακτώ και το ανακτώ αναδημιουργώντας το. Αυτές τις δυναμικές σχέσεις με-

7. Η παλαιότερη κριτικογραφία παρατίθεται ενδεικτικά στην έκδοση του έργου, ό.π., σ. 131-140. Από τη νεώτερη βλ. στο ηλεκτρονικό αρχείο του Εθνικού Θεάτρου για την παράσταση του έργου που σκηνοθέτησε ο Βαγγέλης Θεοδωρόπουλος το 1999 στη διεύθυνση <http://www.nt-archive.gr/playMaterial.aspx?playID=296#publications>.

ταξύ των χρονικών στιβάδων και τις αναπαραστάσεις τους στο εκάστοτε παρόν μπορούμε να ονομάσουμε μαζί με τον François Hartog, «καθεστώτα ιστορικότητας» (regimes d'historicité).⁸ Ο Βασιλικός πορίζει ένα καθεστώς ιστορικότητας στο μέτρο που μας παρουσιάζει τον τρόπο με τον οποίο η επτανησιακή κοινωνία αφ' ενός ανασυνθέτει το ενετικό παρελθόν της και αφ' ετέρου, μέσω αυτής της ανασύνθεσης, βιώνει το ιδιόρρυθμο ενδιαμέσο διάστημα ανάμεσα στο αγγλοκρατούμενο παρόν και το μέλλον της, αυτό που η Hannah Arendt αποκαλεί «ρωγμή»⁹ ανάμεσα «σε όσα δεν υπάρχουν πια και όσα δεν υπάρχουν ακόμα». Υπό το βλέμμα του Διαφωτισμού όμως αυτή η ρωγμή δεν είναι ορατή. Ο Μάτεσις σκέπτεται με συνέχειες και ακολουθίες, όχι με ρωγμές. Εδώ είναι που συναντά τον Vico, τον πρώτο πραγματικό φιλόσοφο της ιστορίας των νεωτέρων χρόνων,¹⁰ για τον οποίο «η μακρά δυσμένεια», που γνώρισε όσο ζούσε, στις μέρες μας «αντικαταστάθηκε από έναν τυφλό θαυμασμό».¹¹

Για τον ιταλό φιλόσοφο και συγγραφέα του πολύκροτου *La scienza nuova* (δημοσιεύεται για πρώτη φορά το 1725, συμπληρωμένη το 1730 και αναθεωρημένη το 1744, το έτος του θανάτου του),¹² οι άνθρωποι σκέπτονται και μπορούν να κατανοήσουν τους άλλους μόνο ως υπάρξεις όμοιες με τους ίδιους. Μια γενιά μπορεί να «εισχωρήσει» στη ζωή μιας προγενέστερης, να «συλλάβει» (με έναν τρόπο που θυμίζει τη σκέψη του Dilthey) τις ενέργειες και τα πάθη της, να «οικειοποιηθεί» εν ολίγοις ό,τι έκανε εκείνη η γενιά και να το καταστήσει μέρος της δικής της βιογραφίας. Αυτό είναι το έργο της ιστοριογραφίας, αλλά και του θεάτρου. Κατανοούμε επομένως ό,τι είναι δύναμι δικό μας, είναι η *per causas* γνώση που μπορούμε να αποκτήσουμε, κάτι που επιχειρεί να κάνει ο Μάτεσις με τη ζακυνθινή κοινωνία και τους ανθρώπους της του 19ου αιώνα και δεν είναι κα-

8. François Hartog, *Καθεστώτα ιστορικότητας. Παρόντισμός και εμπειρίες του χρόνου*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014, σ. 25.

9. Hannah Arendt, *La crise de la culture*, εκδ. Gallimard, Paris 1972, σ. 19.

10. Max Horkheimer, *Απαρχές της αστικής φιλοσοφίας της ιστορίας*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1971, σ. 97, και Ernst Cassirer, *Η φιλοσοφία του Διαφωτισμού*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2013, σ. 334. Για τη φιλοσοφία του Vico βλ. ενδεικτικά: Karl Löwith, *Το νόημα της ιστορίας*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985, σ. 175-205. – Mark Lilla, *The Making of an Anti-Modern*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge Mass., 1993. – Marcel Danesi, *Vico, Metaphor, and the Origin of Language*, εκδ. Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis 1993. – James R. Goetsch, *Vico's Axioms. The Geometry of the human World*, εκδ. Yale University Press, New Haven 1995. – David L. Marshall, *Vico and the Transformation of Rhetoric in Early Modern Europe*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 2010.

11. Zeev Sternhell, *Ο αντι-διαφωτισμός*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2009, σ. 117.

12. Χρησιμοποιείται εδώ η έκδοση Giambattista Vico, *The New Science*, εκδ. Cornell University Press, Ithaca, New York 1948.

θόλου τυχαίο, νομίζω, ότι ο ίδιος χαρακτηρίζει το κείμενό του ως ιστορική μυθιοστοριογραφία. Η κατανόηση αυτή γίνεται με τρόπο συγκριτικό και επαγωγικό, ώστε να αναφανούν σταδιακά οι αναλογίες και οι ομοιότητες μεταξύ των εποχών και των κοινωνικών μορφωμάτων. Η συστηματική σύγκριση είναι μια μέθοδος που δεν πρέπει να άφηνε καθόλου αδιάφορο τον Μάτεσι. Η συστηματική σύγκριση επιβάλλεται από το γεγονός ότι για να κατανοήσουμε τον άνθρωπο στο παρόν επιβάλλεται η πρότερη κατανόηση των σταδίων που πέρασε για να γίνει αυτό που έγινε. Μία από τις κύριες αιτίες της αντίθεσης του Vico με το κοινωνικό συμβόλαιο του Rousseau ή το προσωπικό συμφέρον ως κίνητρο των ανθρωπίνων πράξεων που υποστήριζε ο Hobbes ήταν ότι αυτά τα υποδείγματα προσέφεραν μια στατική εικόνα της ανθρωπίνης συμπεριφοράς και αγνοούσαν τη δυναμική εξέλιξη ατόμων και συλλογικοτήτων. Στον Βασιλικό δεν υπάρχει ρητή σύγκριση του ενετικού μορφώματος στα 1712 και του αγγλικού στα 1830, όπως όμως έχω δείξει αλλού¹³ η σύγκριση υφέρπει σε όλο το έργο και αποκαλύπτει τους βαθύτερους στόχους του συγγραφέα: η ιστορική κατανόηση του παρελθόντος και η κριτική σκέψη του παρόντος.

Στον Vico χρυστούμε ακόμα την αντίληψη ότι οι συμπεριφορές, οι πεποιθήσεις, οι κουλτούρες εν γένει είναι εν πολλοίς προϊόντα μιας συγκεκριμένης ιστορικής φάσης και ενός ορισμένου σταδίου κοινωνικής αλλαγής και ταξικής συγκρούσης.¹⁴ Η μία φάση ακολουθεί την άλλη όχι τυχαία (όπως δίδασκαν οι Επικούρειοι), ούτε μηχανιστικά (όπως πίστευαν οι Στωικοί), αλλά μέσα από την προσπάθεια των ανθρώπων να κατανοήσουν τον εαυτό τους και τον κόσμο τους.¹⁵ Ο Δραχανίγος μοιάζει υποψιασμένος ότι η αριστοκρατική τάξη θα συγκρουστεί με την αστική και ότι λόγω ιστορικών συγκυριών η δεύτερη θα επικρατήσει στην προσπάθειά της να κερδίσει πολιτικά και οικονομικά δικαιώματα. Άλλωστε, μετάξυ του 1712 και του 1830 μεσολαβεί η Γαλλική Επανάσταση. Για τον Vico η ιστορία έπρεπε να ξαναγραφτεί στο φως των νέων κριτικών αρχών (σήμερα θα μιλούσαμε για ευρετικά εργαλεία), με τη χρήση βεβαίως των ιστορικών δεδομένων, αλλά και των νέων ουσιωδών ερωτημάτων για το είδος των ανθρώπων του παρελθόντος, για την καθημερινή τους ζωή, για τις κοινωνικές εμπειρίες

13. Γιώργος Π. Πεφάνης, «Ρίζες και άνθη του επανησιακού θεάτρου. Ο Βασιλικός του Αντωνίου Μάτεσι», στο *Τοπία της δραματικής γραφής. Δεκαπέντε μελετήματα για το νεοελληνικό θέατρο*, έκδ. Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράκη, Αθήνα 2003, σ. 15-75.

14. «Υπόθεση», θα σημειώσει ο Berlin, «που στην εγγεληνή ή μαρξιστική μορφή της οδήγησε στις σύγχρονες σχολές της κοινωνιολογίας της γνώσης και της κουλτούρας». Isaiah Berlin, *Τρεις κριτικοί του διαφωτισμού. Vico, Haman, Herder*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2002, σ. 127.

15. Isaiah Berlin, *Τρεις κριτικοί του διαφωτισμού*, ό.π., σ. 94.

που διαμόρφωσαν τη ζωή αυτή, για τα αλληλοδιάδοχα στάδιά της. Με τη θεατρική γραφή, αυτόν τον σκοπό επιδιώκει και ο Μάτεσις: να κατανοήσει το παρελθόν μέσα από την καθημερινότητα, αλλά και τη νοοτροπία των ανθρώπων, όπως και μέσα από τις ταξικές συγκρούσεις της εποχής, αλλά και της δικής του εποχής. Το εγωιστικό συμφέρον (εδώ: του Ρονκάλα), όπως θα ήθελε ο Hobbes και ο Spinoza, δεν μπορεί επ' ουδενί να είναι η κύρια πηγή της δράσης και κατά βάθος (πέρα από μια επιδερμική ανάγνωση του έργου) δεν είναι ούτε και στον Βασιλικό: οι γενεαλογικές εμμονές του Ρονκάλα φαντάζουν ασήμαντες μπροστά στη διαφθορά της διοίκησης και της δικαιοσύνης, στον αυταρχισμό των ισχυρών ή στην υφέρουσα ταξική αντιπαράθεση.

Ο Μάτεσις φαίνεται να έχει υιοθετήσει την ιστορική οπτική του Vico, όχι όμως και την απαισιόδοξη ματιά του. Η απόρριψη του happy end της ιστορικής πορείας, ως απόρροια της «διεφθαρμένης φύσης» του ανθρώπου, που δεν επιτρέπει καμία παρατακτική πρόοδο, αλλά μόνο τα *corsi* και τα *ricorsi* της ιστορικής πορείας,¹⁶ αποπνέει μια δύσθυμη ανθρωπολογία, ενώ ο Μάτεσις εν τέλει ελπίζει στην πρόοδο. Ο Δραγανίγος προσωποποιεί την ελπίδα του. Παρά τη διαφορά τους αυτή, ο νεαρός αριστοκράτης θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει κατά γράμμα την παράγραφο 1108 της *Scienza nuova* στα επιχειρήματά του προς τον πατέρα του – αλλά μάλλον δεν θα τον έπειθε: «Οι πατέρες θέλουν να ασκούν χωρίς περιορισμό την πατρική τους εξουσία στην οικογένειά τους, ωστόσο υποτάσσονται στις πολιτικές αρχές από τις οποίες γεννιούνται οι πόλεις. Οι κυρίαρχες τάξεις των ευγενών θέλουν να εφαρμόζουν καταχρηστικά τη δεσποτική τους ελευθερία εις βάρος των πληβείων, αλλά υποχρεώνονται να υποκύψουν στους νόμους που επιβάλλουν την ελευθερία του λαού».¹⁷

16. Πανηγιώτης Κονδύλης, *Ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός*, ό.π., σ. 111.

17. Giambattista Vico, *The New Science*, ό.π., σ. 382.

Περίληψη / Summary

Το θέατρο δημιουργεί εικόνες για τις δυνητικές αναπαράστάσεις που μπορεί να έχει η κοινωνία για τον εαυτό της εν τω χρόνω. Το διακείμενο που σχηματίζεται από τον Βασιλικό του Αντωνίου Μάτεσι και τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού και του Giambattista Vico ειδικότερα αποτελεί ένα ενδιαφέρον πεδίο εφαρμογής της δημιουργικής σχέσης του θεάτρου με τη φιλοσοφία και την ιστορία.

Theatre creates live images of social potential representations. The intertext of Antonios Matesis's *Vassilikos* with the philosophical texts of Enlightenment (mostly with Giambattista Vico's thought) might offer an interesting case study concerning the profound relations between theatre, philosophy and history.

Ο Βασιλικός

Βασιλικός - ὁρμητικὸν ἀγαπᾷ (1)
εἰς πᾶσι γράζει

ἡ ἀρετὴ οὐκ ἐστὶν ἐν τῇ ἐκείνῃ
καὶ τὸν δὲ ἀρετὴν οὐκ ἐστὶν ἐν τῇ ἐκείνῃ
καὶ τὸν δὲ ἀρετὴν οὐκ ἐστὶν ἐν τῇ ἐκείνῃ
καὶ τὸν δὲ ἀρετὴν οὐκ ἐστὶν ἐν τῇ ἐκείνῃ

Ἐγράφη
παρὰ τὸν Μ. Βασιλικόν
ἐν τῇ 1829-1830

ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΦΩΝΕΣ ΣΤΙΣ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΕΣ ΚΩΜΩΔΙΕΣ ΤΟΥ 18ου ΚΑΙ 19ου ΑΙΩΝΑ

Άννα Τσίχλη-Μπουσσοννά

Εκινώντας να μελετώ τις επτανησιακές κωμωδίες¹ για την παράσταση “Viva la Compagnia,” που παρουσιάστηκε στο Η΄ Πανιώνιο Συνέδριο,² μια από τις πρώτες εντυπώσεις που είχα ήταν ότι οι γυναικείοι χαρακτήρες των έργων δημιουργούν μια ενότητα, έναν ατέρμονο διάλογο και ένα πανόραμα που απεικονίζει τις τάξεις, τις σκέψεις, τις ανησυχίες, τους έρωτες της εποχής.

Ο άγγλος σκηνοθέτης Stephen Unwin αναφέρει ότι κατάλαβε το περιβάλλον στο οποίο διαδραματίζεται η «Νόρα» του Ίψεν μόνο όταν ταξίδεψε στο Όσλο για Χριστούγεννα, την εποχή δηλαδή που διαδραματίζεται το έργο, και ο ήλιος ανατέλλει στις 10 το πρωί και δύει στις τρεις το μεσημέρι. «Μόνο τότε αντιλήφθηκα», γράφει, «κάποια πράγματα σχετικά με το έργο: οι λάμπες λαδιού, το κρύο έξω, το χιόνι και το άνετο, κλειστοφοβικό και υπερθερμανσμένο εσωτερικό των σπιτιών».³

Αντίστοιχα, το κείμενο αυτό αποτελεί μια καταγραφή των προσωπικών μου σκέψεων που προέκυψε από την μελέτη των θεατρικών έργων παράλληλα με την έρευνα στα χαρακτηριστικά της εποχής, καθώς και της γενικότερης αίσθησης της εποχής από τις επισκέψεις μου στις «χώρες» και στα χωριά των Επτανήσων, και ιδιαίτερα των Κυθήρων, ως μικρογραφία των υπόλοιπων Ιονίων νήσων. Οι συναντήσεις των γυναικών στην «πιάτσα» του χωριού, οι κουβέντες στην εκκλησία, τα σπίτια που είναι κτισμένα κοντά αλλά ταυτόχρονα με απόλυτη αυτονομία, οι κοινές ασχολίες αλλά και η μοναξιά, τα αρχοντόσπιτα της Χώρας και τα περιποιημένα πετρόχτιστα υποστατικά, τα γλέντια με τα βιολιά, η υγρασία της απογευματινής «προβέντζας», οι μυρωδιές από τα χαμομήλια, τα γιασεμιά και τους

1. Ως επτανησιακές κωμωδίες αναφέρονται στο συγκεκριμένο κείμενο στην «Κωμωδία των Ψευτογιατρών» (1745), στον «Βασιλικό», στην «Φιγένεια εν Ληξουρίω», στον «Φιλάργυρο» και στον «Χάση».

2. Η παράσταση “Viva la Compagnia” ήταν συμπαραγωγή της Ομάδας Κινητήρας Χοροθέαμα, του Δήμου Κυθήρων και της Οργανωτικής Επιτροπής του Η΄ Πανιωνίου Συνεδρίου και παρουσιάστηκε στον Πολυχώρο Ζείδωρο στο Καψάλι Κυθήρων στις 23 Μαΐου 2006 στο πλαίσιο του Η΄ Πανιωνίου Συνεδρίου.

3. U. Stephen, “So you want to be a theatre director?”, Nick Hern Books, London 2010, σ. 50.

βασιλικούς, δημιουργούν ένα περιβάλλον που είναι αδύνατον να φέρει κάποιος ως σκηνικό, πόσο μάλλον σε μια γραπτή εισήγηση. Επιλογή μου λοιπόν ήταν να φέρω τις γυναίκες «επί σκηνής» μέσω των κειμένων αλλά και των χαρακτηριστικών.

Η εισήγηση αυτή εστιάζει στην παρουσίαση των γυναικείων χαρακτήρων και των απόψεων περί γυναικών των επτανησιακών κωμωδιών του 18ου αιώνα και των αρχών του 19ου. Πιο συγκεκριμένα θα παρουσιαστούν «φωνές» από τις κωμωδίες:

1. «Ιφιγένεια» του Πέτρου Κατσαΐτη (1720-Κεφαλλονιά),
2. «Κωμωδία των ψευτογιατρών» του Σαβόγια Ρούσμελη ή Σουρμελή (1745-Ζάκυνθος),
3. «Ο Χάσης (το τσάκωμα και το φτιάσιμον)» του Δημητρίου Γουζέλη (1790-1851/60- Ζάκυνθος),
4. «Ο φιλάργυρος» της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1823-1824),
5. «Ο Βασιλικός» του Αντώνιου Μάτση (1829-30- Ζάκυνθος).

Οι γυναικείοι χαρακτήρες των παραπάνω έργων εξετάζονται με άξονα τις σχέσεις τους μεταξύ τους και με τους άντρες, σε σχέση με τη θέση τους στην κοινωνία και με την έννοια της τιμής και τέλος στη σχέση τους με την καθημερινότητά τους και με τα Θεία (Παναγία/Θεός). Σε κάθε έργο δίνεται διαφορετική βαρύτητα στους παραπάνω άξονες, ανάλογα με τους στόχους του συγγραφέα (διακωμώδηση ηθών, σχέσεων, καταστάσεων) ή με τους χαρακτήρες αυτούς καθ' εαυτούς.

Άξιο αναφοράς αποτελεί το γεγονός ότι τους γυναικείους ρόλους στο επτανησιακό θέατρο και στις ομιλίες τους έπαιζαν πάντα άντρες, οι οποίοι, όπως αναφέρει ο Ζήσιμος Συνοδινός, φορούσαν «τα πιο απίθανα και φανταχτερά φορέματα. Οι μεταμφιεσμένοι άντρες στους γυναικείους ρόλους έδιναν την πιο κωμική εντύπωση».⁴ Η απεικόνιση αυτή των γυναικών πρέπει να έπαιξε σημαντικό ρόλο στις επιλογές των συγγραφέων, με εξαίρεση αυτή της Μουτζάν-Μαρτινέγκου. Χαρακτηριστικά στον «Χάση» υπάρχουν μόνο δύο γυναικείοι χαρακτήρες, η Κατερίνα (σύζυγος του Χάση) και η Αγγέλω (ερωμένη του Χάση και του γιου του Γερόλυμου). Πιθανώς τους ρόλους των νεαρών γυναικών να τους έπαιζαν νεαροί άντρες, όπως και στο ελισαβετιανό θέατρο. Σχετικά αναφέρεται στην «Αφήγηση για μια παλιά παράσταση του Χάση ως Ομιλίας» (1925) ότι «την Αγγέλω έπαιξε ο Ιωσήφ Η. Γανής, τελειόφοιτος γυμνασίου».⁵

4. Ζ. Συνοδινός (κριτική έκδοση), «Εισαγωγή» στο έργο *Δημήτριος Γουζέλης, Ο Χάσης (Το τσάκωμα και το φτιάσιμον)*, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 1997, σ. 74.

5. Κ. Πορφύρης, «Ζακυνθινές Ομιλίες. Μια μορφή Λαϊκού Θεάτρου», περιοδικό *Θέα-*

Επίσης άξιο λόγου αποτελεί το γεγονός ότι στις παρουσιάσεις των προσώπων των κωμωδιών στην αρχή των έργων, οι περισσότερες γυναίκες χαρακτηρίζονται από την σχέση τους με τους άντρες ενώ σχεδόν ποτέ δεν συμβαίνει το αντίθετο.

1. «Ιφιγένεια»: Κλυθαιμνιστρι, νόμιμος γυνί Αγαμέμνο, Ιφιγένεια, θυγατέρα του Αγαμέμνο, Σιμόνα, οστέσσα, γυνί του Μπαρλάκκα
2. «Κωμωδία των Ψευτογιατρών»: Μπάρμπαρα, γυνή του Μένεγου του τιχτικιασμένου, Λουτζία, γυνή του τυφλού και αγαπητική του Διατζίντου, Εργίνα, γυνή του χλεμπονιάρη, Ροζάνα, γυνή του Ζέπου, κρατημένου, και αγαπητική του Μαρκέζου,
3. «Χάσης»: Κατερίνα, γυνή του Θεόδωρου Καταπόδη, λεγόμενου Χάση, Αγγέλω της Ασκαρούς, αγαπημένη του Γερόλυμου και αγαπητικιά του πατρός του,
4. «Φιλάργυρος», Μέλουσα, η μητέρα, Τύλεσα, η υπηρέτρια,
5. «Βασιλικός»: Ρονκάλαινα, άρχοντισσα του Δάρειου Ρονκάλα, Γαρουφαλιά, αρχοντοπούλα του, Ανανάρω, δούλεύτρα του.

Εξάιρεση αποτελούν η Καλή, η δούλα της Μπάρμπαρας στην «Κωμωδία των Ψευτογιατρών», η Γιακουμίνη, φαμεγια 'ς τιν οσταρία στην «Ιφιγένεια [εν Ληξουρίω]» και η Οβρία στον «Βασιλικό». Και οι δύο πρώτες είναι λαϊκές γυναίκες, ενώ η τρίτη είναι Εβραία.

Πιο αναλυτικά:

1. Στην «Ιφιγένεια [εν Ληξουρίω]» υπάρχουν 18 πρόσωπα, εκ των οποίων 4 μόνο γυναικεία (Κλυθαιμνίστρι, Ιφιγένεια, Σιμόνα και Γιακουμίνη). Στη μελέτη αυτή ανήκει ουσιαστικά η σκηνή 10 του έργου που διαδραματίζεται στην Οσταρία του Μπαρλάκκα. Η Σιμόνα (αφεντικίνα) και η Γιακουμίνη (δούλα) χαριεντίζονται με τον Τιμπούρτζιο και του υπόσχονται ότι θα του βάψουν τα μαλλιά για να φαίνεται πιο νέος, φυσικά με αδρή αμοιβή. Τα μαλλιά του βάφονται μπλε και η Γιακουμίνη τον διώχνει.

2. Στην «Κωμωδία των ψευτογιατρών» υπάρχουν 17 κύρια πρόσωπα και 3 βοηθητικά. Ανάμεσα στους βασικούς χαρακτήρες μόνο οι 5 είναι γυναικείοι και εκτός της παραπάνω μέτρησης εμφανίζεται στο ρόλο της Αφηγήτριας η Φτώχεια με μορφή καλόγριας. Η Φτώχεια απευθύνεται στους «τιμημένους άρχο-

τρο, τχ. 14 (Μάρτ.-Απρ. 1964), σ. 229.

ντες» στην αρχή του έργου και αναφέρεται στον Ζευ, ως θεότητα σε αντίθεση με τους ψευτογιατρούς που επικαλούνται τον Θεό. Λέει ότι δεν έχει δική της πατρίδα αλλά «εις Κεφαλλονιά τον πλιό καιρό καθίζω, στη Ζάκυνθο εμφανίστηκα, σαν καλογριά, ως θεωρείτε, μα ουδ' είμαι κατοίκησι να κάνω, μη σκιαχτείτε, γιατί δεν θέλει τούτο ο ΖΕΥ». Συχνά κάνει χρήση γνωμικών και αποφθεγμάτων με ηθικοδιδασκτικά στοιχεία.⁶ Οι υπόλοιποι χαρακτήρες δεν αντιδρούν στην ύπαρξή της, σαν να μην υπάρχει επί σκηνής, ενώ αυτή συχνά σχολιάζει και αποδίδει χαρακτηρισμούς στα πρόσωπα.

Το έργο παρουσιάζει σπονδυλωτά τις ιστορίες των διαφόρων ασθενών που ψάχνουν γιατρεία από τους ψευτογιατρούς. Η πιο ολοκληρωμένη ιστορία είναι αυτή της Μπάρμπαρα, η οποία επιθυμεί να πεθάνει ο φυματικός σύζυγός της Μένεγος για να παντρευτεί άλλους άντρες. Η δούλα της η Καλή την παρουσιάζει ως «ντόνα κομέσσα», «νιά και όμορφη και πλούσα και δεύτερη ωσάν κι αυτή δε βροίσκει για τα λούσα», όμως έχει «σύγκορμο καημό και πικραμένο αχείλι». Τον λόγο τον εξηγεί η ίδια: ο άντρας της είναι «οκνός, κατάκοιτος στο στρώμα [...] είναι στα πλεμόνια του ούλος σακατεμένος, είναι χτικιάρης, σέπεται, είναι τυχτικασμένος». Επιθυμία της είναι να βρει έναν άλλον ή δύο και τρεις και να αφήσει τον άντρα της. Το τελευταίο όμως σχόλιο της Μπάρμπαρα προκαλεί την σκληρή κριτική της Φτώχειας, που λακωνικά σχολιάζει: «Εδώ βλέπεις τη Μπάρμπαρα μονάχη να παινιέται κι απ την πολλή την παινεσιά ποντάνα να γενιέται». Όμως η Μπάρμπαρα δικαιολογείται λέγοντας ότι αυτό δεν θεωρείται σφάλμα γιατί είναι στην φύση των νέων να ακολουθούν αυτόν που θα διαλέξει η ματιά τους και αν όντως ο άντρας της ήταν υγιής δεν θα χρειαζόταν να περιπέσει σε ντροπή ως προς την ψυχή της και την τιμή της (εσωτερικός και εξωτερικός κώδικας αξιών περί τιμής). Και δικαιολογεί ακόμα περισσότερο την στάση της λέγοντας ότι «μια που το σφάλμα μου θάχει για αιτία εκείνον, όλα τα κέρατα εγώ τώρα σ' αυτόν τα δίνω». Η επιλογή της επομένως είναι να ζητήσει φαρμάκι/βοτάνι από τους ψευτογιατρούς για να σκοτώσει τον άντρα της. Η ίδια βέβαια δεν μπορεί να πεί να τους βρει και στέλνει την δούλα της την Καλή παρότι φοβάται ότι οι δούλες διαλαλούν τα άπλυτα των αφεντικών τους. Τον φόβο της τον ξεπερνά γιατί ο πόθος της είναι μεγαλύτερος. Η Καλή με τη σειρά της αναθεματίζει και δηλώνει ότι θα προτιμούσε «να βγει στη διακονιά, ή με το κομπολόι να κάθεται καλόγρια, ξερό ψωμί να τρώει» παρά να δουλεύει για την Μπάρμπαρα και να αναγκάζεται να κυνηγάει τους άντρες και τους γιατρούς. Μάλιστα μια από τις φορές που έκανε ένα

6. Α. Μπλέσιος, *Μελέτες Νεοελληνικής Δραματολογίας, από τον Χορτάση έως τον Καμπανέλλη*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2007, σ. 77-78.

θέλημα για την κυρά της βράδυ, κάποιος την άρπαξε και την βίασε και της μετέδωσε και αφροδίσιο νόσημα με καούρα και τσούξιμο. Η μόνη της παρηγοριά είναι ότι από το ίδιο νόσημα πάσχει και η κυρά της! Οι ψευτογιατροί πραγματοποιούν μια κατ' οίκον επίσκεψη για να συναντήσουν την Μπάρμπαρα και αυτή τους δείχνει τα σημεία που έχει καούρα και τσούξιμο και τους ζητάει βοήθεια για να ξεκάνει τον άντρα της. Αφού παζαρέψουν την τιμή του γιατρικού, τους δίνει το μαντήλι της με τα φλουριά που είχε δεμένο στη μέση της και αυτοί με την σειρά τους της δίνουν εν τη αγνοία της βοτάνι που θεραπεύει το χτικιό.

Στο σημείο αυτό αξίζει να γίνει ένα μικρό σχόλιο στο γεγονός ότι οι γυναίκες της αριστοκρατίας περνούν τον χρόνο τους στο σπίτι, με εξαίρεση τις κοινωνικές επισκέψεις τους καθώς και αυτές στην εκκλησία, και για όλα τα θελήματα και τις εξωτερικές δουλειές στέλνουν τις υπηρέτριες. Χαρακτηριστικά είναι τα ζευγάρια κυράς - υπηρέτριας που συναντάμε στις κωμωδίες: Μπάρμπαρα - Καλή, Μέλουσα - Τύλεσα, Ρονκάλαϊνα - Λανάρω. Μια από τις πιο χαριτωμένες σκηνές της «Κωμωδίας των Ψευτογιατρών» είναι αυτή που διαδραματίζεται όταν επιστρέφει η Καλή από τους ψευτογιατρούς. Η εξουσία της κυράς καταλύεται και γίνεται συνέταϊρος στις απάτες, στον έρωτα και στα αφροδίσια νοσήματα.

Μπα: Ά, πάνω στην ώρα κι έφτακες. Καλή μου, τι απογίνεις;

Πως την κυρά σου σ' άμετρη έγνοια ως τα τώρα αφήνεις;

Καλ: Δεν πάγεις λέω στο διάολο που σ' έχω για κυρά μου:

Ο δαίμονας που μ' άσκωσε, να τρέχω εδώ χάμουν.

Που θα μου πης πώς άργησα, πως έκανα ώρες νάρτω:

Κι ανι ίσως εβιαζόσουν να βγες στο στρατί και πάρτο.

Μπα: Δεν είπα πως δεν ημπορώ μήτε να της μιλήσω,

Πέτε μου, Χριστιανοί, δε θέλει τη φουρκίσω;

Να μην πάρουν τα χέρια μου και να την ξεμαλλιάσω

Να την αφήνω φαλακρή και τότε ν' αποστάσω;

Αφη: Τσώπαινε, τώρα, τσώπαινε: άσε τις αγριάδες

Σε συνενόχους δε φελά να παίζεις τις κυράδες.

Μπα: Πες μου, εκεί που σ' έστειλα, έκαμες τη δουλιά μου,

Να έρθουν τούτοι οι γιατροί ως ειν' το θέλημά μου;

Καλ: Έκαμα, ναίσκε, έκαμα κι άλλο μη με σκοτίζεις

Σκλάβο σου δεν εγράφτηκα εγώ για να με ορίζεις.

Έκαμα, ναίσκε, έκαμα, και τάπα όπως τα θέλεις,

Και τώρα σύρε δώσε μου κι ένα ψωμί με μέλι.

Μπα: Πες μου, να ζεις, τι σ' ούπε;

Καλ: Πως σε ολίγη ώρα

Έρχονται και σε βρίσκουνε. Πάψε, αρκούσα, τώρα.

Γιατί όχ την πείνα βρίσκομαι κοντά να ξεψυχήσω

Και κειό το μέλι και ψωμί δεν τόφερες ξοπίσω.

*Μπα: Άμε και κάτσε φάγε συ, άμε στο μαγειρείο (φευγει η Καλή)
Ωμιμένα, βλέπω και θωρώ πως γίνηκε θερίο,
Αλοίμονο σε μένανε, τι είν' αυτά του ιδέστε,
Εδώ μάτια μου εγίναμε το μπάτε σκύλοι αλέστε.*

Οι υπόλοιπες ιστορίες του έργου παρουσιάζουν τους εξής γυναικείους χαρακτήρες:

α. Εργίνα: σύζυγος Λουκά, συμβουλεύει την Λουτζία και την Ροζάνα και χαρακτηρίζεται από την Ροζάνα «δασκάλα» στα θέματα του έρωτα γιατί «[ω]ς της ειπή τον πόνο της καμμιά, το γιατρικό του και κάθε έμπλαστρο ευθύς πιθώνει 'ς το κακό του». Εκτός από συμβουλές γνωρίζει και μαγικά π.χ. στην περίπτωση της Ροζάνας της λέει να πάρει χώμα από κάτω από το δεξί του πόδι και μαζί με πέντε τρίχες του που θα έχει κάψει στην φωτιά να του τα δώσει να τα πιει μετά την πανσέληνο. Αυτές τις συμβουλές τις δίνει με το «κάποιον τίβοτις κέρδος».

β. Λουτζία: παντρεμένη με τον τυφλό Βασίλη και έχει εραστή τον Διατζίντο. Η πρώτη της φράση αφορά όλες τις γυναίκες: «Δεν είναι πλιά κακή ζωή και πλιά τυραννισμένη σαν μια γυναίκα να είν' αυτή κακοσυνηθισμένη». Όπως η Μπάρμπαρα, δηλώνει ότι δεν αντέχει άλλο την ζωή της δίπλα στον τυφλό άντρα της. Τον έχει βαρεθεί και προτιμάει τον θάνατο. Εξομολογείται στην Εργίνα ότι έχει εραστή και αυτή με την σειρά της αναρωτιέται γιατί θέλει να τον γιαντρέψει και να τον κάνει να βλέπει. «Πολλές γυναίκες 'ς τα' άνδρες τους μάγια πολλά ποιούσι για να τα' αποκοιμίζουσι, τα μάτια τους να κλειούσι». Η Εργίνα την συμβουλεύει να παρουσιάσει ως γιατρό στον άντρα της τον εραστή της για να πάρει αυτός τα χρήματα. «Ας πάγη εις τον δαίμονα! Μια κακοπαυδρεμένη κάλλιον αυτή να βρούκεται νεκρή ή χηρεμένη, παρ' άνδρα να 'χη τ' όνομα κ' έτσι να μαρτυράται. Εγώ είχ' άνδρα 'ς το πλευρό κι άνδρα επεθύμον να 'χω και τώρα που 'μια τσ' εξουσιάς άνδρα κρατώ, όπου λάχω».

γ. Ροζάνα: σύζυγος Ζέπου και ερωτευμένη με τον Μαρκέζο. Ζητά τις συμβουλές της Εργίνας για να τον κάνει να την ερωτευτεί. Όταν η Εργίνα της δίνει την συνταγή για τα μάγια που θα του κάνει, της απαντάει: «Ο Θεός να δώσει εις εσέ καλό και 'ς την ψυχή σου όσα βοηθάς των Χριστιανών μ' αυτή τη μάθησή σου». Η σκηνή αυτή μοιάζει σαν μικρογραφία της σκηνής του «Βασιλικού» όπου η Οβρία δίνει βοτάνι στην Ρονκάλαινα.

3. Στον «Χάση» από τα 17 πρόσωπα μόνο 2 είναι γυναίκες. Πρόκειται για την Κατερίνα, σύζυγο του Χάση και μητέρα του Γερόλυμου και την Αγγέλω, ερωμένη του Χάση και του γιού του Γερόλυμου.

Η Κατερίνα στην πρώτη σκηνή του έργου (Πράξη 1, Σκηνή 1) προσπαθεί να ξυπνήσει τον γιό της, τον Γερόλυμο, για να πάει στο μαγαζί να βοηθήσει τον πατέρα του. Ο Γερόλυμος την στέλνει να γνέσει την ρόκα και στη συνέχεια την αποκαλεί «παλιοκωλόκα» και «αλογοστρίγκλα», ενώ αυτή επικαλείται την Αναφωνήτρα και τον αρχίζει στις ξυλιές. Στη συνέχεια (Πράξη 1, Σκηνή 2) ο Χάσης ψάχνει καθαρά ρούχα να βάλει και η Κατερίνα λέει ότι ήταν στην πλύστρα και όταν αυτός της λέει να φύγει του ζητάει την προίκα της (τα κοντάδα δηλ. μετρητά χρήματά). Αυτός της απαντάει ότι την έκανε «Καταπόδαινα», την προσφωνεί δηλαδή με το επώνυμό του όπως οι ζακυνθινές της υψηλής κοινωνίας και όχι με το μικρό του, π.χ. «Θοδωρού», όπως οι λαϊκές γυναίκες, για να της τονίσει ότι την έκανε αρχόντισσα.⁷ Η Κατερίνα λίγο πιο κάτω λέει ότι «είναι κακομοίρα όποια στον άνδρα ζει με ζυγόν. Εκεία τα δεσμά όπου τη σφίγγει είναι τυραννία, τη φύση σφίγγει όθεν θλιμμένη ζει στη σκλαβιά». (Πράξη 4, Σκηνή 1) Η Κατερίνα ξαναδέρνει τον Γερόλυμο για να ξυπνήσει επικαλώντας την Πισκοπιανή και τον Θεό και αντίστοιχα ο Γερόλυμος τον Αϊ Παύλο. Αργότερα όμως (Πράξη 4, Σκηνή 3) ο Χάσης της κάνει παράπονα για το ξύλο που έδωσε στον Γερόλυμο και του άνοιξε το κεφάλι. Την συμβουλεύει να μην τον δέρνει τόσο που να σχολιάζουν οι γείτονες: «κοίταξε να ζούμε με γνώση και με φρόνηση, κι άλλοι να μην ακούνε τι κάνουμε στο σπίτι μας, γιατί αφορμή γυρεύει ο κόσμος, κι όλο γνοιάζεται ο άλλος τι μαγειρεύει... κοίταξε σα νοικοκυρά να μη σ' ακούει κανένας». Στη συνέχεια ο Χάσης της διαμαρτύρεται για τον γαμπρό του που πήρε την προίκα της κόρης τους και πήγε στο Τσιρίγο και τα έπαιξε στα χαρτιά και έστειλε στους παππούδες να ταΐζουν τα παιδιά του. Όταν η Κατερίνα του λέει να μην γκρινιάζει, την βρίζει. Η Κατερίνα (Πράξη 4, σκηνή 4) μόλις βρεθεί μόνη καταριέται τον Χάση και λέει ότι είναι καλύτερα το μοναστήρι ή ο θάνατος όλων και αναθεματίζει τον προξενητή που την έκανε να τον παντρευτεί. Κλείνει λέγοντας: «Είμαστε κακομοίρες εμείς οι γυναίκες, γενόμαστε σκλάβες σ' ούλους τσι άντρες και ζούμε με το ζυγό. Εγώ η κακομοίρα ζω δίχως ερπίδα σε τέτοια σκλαβιά». Ο μονόλογος θα μπορούσε να αποτελέσει ενότητα και συνέχεια με αυτόν της Μέλουσας από τον «Φιλάργυρο», όπου επίσης καταριέται τον προξενητή που «έγινεν αφορμή να έμπω εγώ εδώ μέσα, να λάβω δια άνδρα μου άνθρωπον τόσον φιλάργυρον! Αλλοίμονον! Αφού τον επήρα ποτέ δεν εχάρηκα, ποτέ και εγώ δεν έλαβα μίαν ευχαρίστησιν, μίαν ξεφάντωσιν, μίαν μικράν ηδονήν. Αλλά πάντοτε ύβρεις, στενοχωριάς, εξέτασες και εις το φαγί και εις το πιοτόν και εις την εντυμασίαν». Αντίστοιχου περιεχομένου είναι και το κείμενο της Ρονκάλαινας που αναφέρεται

7. Ζ. Συνονιδός, «Σχόλια» στο έργο Δημήτριος Γουζέλης, *Ο Χάσης (Το τζάκωμα και το φτάσιμον)*, ό.π., σ. 114.

στον Δάρειο Ρονκάλα (Πράξη Δ, Σκηνή 7)⁸ όπου περιγράφει τα ξενύχτια του ήδη από τις πρώτες μέρες του γάμου και την απάντηση στα παράπονά της με βρισιές και ξυλοδαρμό. Η μόνη διαφορά είναι ότι η Ρονκάλαινα τολμάει και του τα λέει κατά πρόσωπο. Μέσα από τα κείμενα των τριών γυναικών (Κατερίνα, Μέλουσα, Ρονκάλαινα) διαφαίνεται η δύσκολη θέση των γυναικών στην επτανησιακή κοινωνία της εποχής. Οι γυναίκες στη σχέση τους με τους άντρες τους δεν γνωρίζουν προνόμια λόγω κοινωνικής τάξης. Η Ρονκάλαινα ανήκει στα «πρώτα σπίτια των παλαιότερων και πλουσιότερων οικογενειών», η Μέλουσα το ίδιο, η Κατερίνα ανήκει στην αστική τάξη των εμπόρων, όμως σε κάθε περίπτωση και ανεξαρτήτως της οικονομικής τους συνδρομής στην οικογένεια μέσω της προίκας, γίνονται θύματα ξυλοδαρμών, βρισιών, αδιαφορίας. Η πιο γλαφυρή παρουσίαση των γυναικών μέσα στο ασφυκτικό τους περιβάλλον γίνεται από την ίδια την Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου στην «Αυτοβιογραφία»⁹ της.

Η Αγγέλω (Πράξη 3, Σκηνή 1) παραπονιέται για τον Χάση που τόλμησε να σκύψει να της φιλήσει τα στήθη και να της κάνει παράπονα που έχει σχέση με τον γιό του. Ο Γερόλυμος (Πράξη 3, Σκηνή 2) πλέκει ύμνο στην ρόκα της Αγγέλως, «ρόκα μυριονόστιμη, σφοντύλι ζαχαρένιο», και εκφράζει την ευχή να φιλήσει το χέρι της «αφέντρας» της και συνεχίζει με το αδράχτι. Μαζί ρόκα και αδράχτι τα αποκαλεί «ευτυχισμένα σύνεργα που διαμαντένια χέρια σάσε κρατούν κι αστράφτετε λαμπρότερα απ' τ' αστέρια». Όταν εμφανίζεται η Αγγέλω της μιλάει γλυκά για την ομορφιά της και για τον παράφορο έρωτά του. Όταν της λέει να τον ακολουθήσει σπίτι του, αυτή του παραπονιέται για τον πατέρα του ότι την χτύπησε. Ο Γερόλυμος αμέσως της τάζει να την παντρευτεί και να την «πάρει» σ' «οξωμεριά». Αυτή κατενθουσιασμένη πλέκει έναν λυρικό ύμνο για την φύση, τον ήλιο, τα πουλιά, τα τζιτζίκια, τα νερά και του δίνει ραντεβού στην αυλή για να μαζέψει λίγα πράγματα για να πάρει μαζί της. Η Αγγέλω μιλάει για τα παιχνίδια του έρωτα. Αργότερα (Πράξη 3, Σκηνή 9) ο Γερόλυμος δηλώνει ότι είναι αποφασισμένος να παντρευτεί την Αγγέλω: «να 'χω την ησυχία μου σ' εκείνο όπου θέλω. Έχω κοπέλα όμορφη πάντα στην αγκαλιά μου, περνάω τον καλό καιρό, κάνω και τη δουλειά μου... Ευθύς θα πάω να τη βρω κ' έχω να της μιλήσω, και να τση πω ταξίματα όπου να τη σαστίσω. Το πώς τη στεφανώνουμαι και θε να ντήρε κάμω πως κάθεσαι μ' εμένανε ώστε που να πεθάνω», στη συνέχεια όμως συνειδητοποιεί ότι πρόκειται για πρόσκαιρη σχέση οπότε: «[θ]αν τη φορτώσω φέματα ώστε να την πλανέσω να κάμω εγώ το κέφι μου κ' έπειτα .. θαν τη χέσω!». Όταν όμως ο πατέρας του, του προτείνει προζενιό (Πράξη 3,

8. Ζ. Συνοδινός, «Σχόλια» στο έργο Α. Γουζέλης, *Ο Χάσης (Το τζάκωμα και το φτάσιμον)*, ό.π., σ. 266-267.

9. Ε. Μουτζάν-Μαρτινέγκου, *Αυτοβιογραφία*, εκδ. Διγενής, Αθήνα 1956.

Σκηνή 12), αυτός συμφωνεί με τον όρο να είναι η νύφη όμορφη σαν την Αγγέλω με την οποία έτσι κι αλλιώς περνάει καλά. Ο Χάσης τότε εξοργίζεται: «Με μία παλιοταγκάσα!», «Να θες να ζεις με δαύτηνε που ο κόσμος τη γνωρίζει πως είναι πρωτοπούτανος, το στόμα τση μυρίζει!... Θέλω μωρό να παντρευτείς, να πάρεις κορασίδα, να τιμηθείς, να δοξαστείς, να σ' έχω πάντα ερπίδα. .. Ξέρε, μωρό Γερόλυμε, πως παίρνεις κοπελάτσα, από γονέους φρόνιμους που 'ναι γνωστοί στην πιάτσα». Ο ίδιος ο συγγραφέας κλείνει το έργο μιλώντας για τον κάθε χαρακτήρα (Πράξη 4, Σκηνή 8). Για την Αγγέλω λέει ότι είναι όμορφη κοπέλα «π' όποιος περάσει από κει, ευτύς του λέει "έλα". Είναι καλή στα ψυχικά, γιατί όποιος τη ζητήσει, όχι δε λέει κανενού, γιατί' έτσι το θέλει η φύση».

Η κοινωνική αποδοχή αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στον γάμο. Αντίστοιχα ο Χάσης σχετικά με την τιμή της οικογένειας υποστηρίζει στην Κατερίνα ότι οι άλλοι δεν πρέπει να ξέρουν τι κάνει η οικογένεια και στον Γερόλυμο ότι πρέπει να πάρει κοπέλα από σπίτι με καλό όνομα στην πιάτσα.

4. Ο «Φιλάργυρος» της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση για την επτανησιακή δραματολογία. Πρόκειται για ένα από τα μοναδικά θεατρικά κείμενα της εποχής που έχει γραφτεί από γυναίκα και σε παράλληλη ανάγνωση με την «Αυτοβιογραφία» δίνει μοναδικές πληροφορίες για τη θέση της γυναίκας. Οι γυναικείοι χαρακτήρες του έργου είναι η Μέλουσα, σύζυγος του Φιλάργυρου και η δούλα της η Τύλεσα. Ιδιαίτερα τρυφερή προβάλλεται η σχέση της μητέρας με τον γιό της. Φτάνει να υπερβαίνει τους κώδικες που ορίζει το «παλαιό ήθος της Ζακύνθου» για να γνωρίσει τον φίλο του γιού της, τον Νίζυθο, στο ίδιο της το σπίτι. Κατηγορεί τον Φιλάργυρο για την έλλειψη παιδείας του γιού τους, εξαιτίας της τσιγκουνιάς του και βοηθάει τον γιό της όσο μπορεί. Στην πρώτη σκηνή του έργου απλώνει ρούχα και τα σιδερώνει, γεγονός που τονίζει τη συμβολή της στις δουλειές του σπιτιού παρ' ότι είναι πλούσια αρχόντισσα. Η εικόνα της Μέλουσας που σιδερώνει συμπληρώνει την ενότητα των καθημερινών οικιακών εργασιών που είδαμε ήδη με την Κατερίνα που γυρνάει από την πλύστρα, το πλύσιμο των ρούχων, και τις αναφορές στη ρόκα και το αδράχτι της Αγγέλως και το ράψιμο της Ρονκάλαινας. Ενδιαφέρον θα παρουσίαζε μια εκτενέστερη μελέτη της σχέσης των γυναικών με την εργασία και τις χρηματικές δυσκολίες. Π.χ. οι γυναίκες των ανώτερων τάξεων έχουν χρήματα σε μηχανήλια, τα οποία χρησιμοποιούν για να αποκτήσουν «γιατρικά», όπως στην περίπτωση της Μπάρμπαρα και της Ρονκάλαινας. Η Οβρία του «Βασιλικού» και η Εργίνα στην «Κωμωδία των Ψευτογιατρών» παρέχουν εκδουλεύσεις με χρήση βοτάνων ή μαχικών για να «θεραπεύσουν» τις ανεπιθύμητες εγκυμοσύνες ή να προκαλέσουν τον έρωτα κάποιου αντίστοιχα, με το αζημίωτο. Το θέμα της προίκας επί-

σης θα μπορούσε να μελετηθεί εκτενέστερα.¹⁰ Σχετικές αναφορές γίνονται, μεταξύ άλλων, από την Κατερίνα, την Μέλουσα, την Ρονκάλαινα.

5. Στον «Βασιλικό» του Αντώνιου Μάτση υπάρχουν 24 πρόσωπα και κάποια βοηθητικά. Ανάμεσα τους η Ρονκάλαινα, η Γαρουφαλιά, η Λανάρω και η Οβρία. Η θεματολογία του έργου αφορά στην τιμή της γυναίκας, μέσα από το λεπτό ζήτημα μιας ανεπιθύμητης εγκυμοσύνης. Σύμβολό της ένας βασιλικός που δίνει και τον τίτλο στο έργο. Πιθανώς να πρόκειται για το έργο που έχει μελετηθεί περισσότερο από τους θεατρολόγους, τους φιλόλογους και τους θεατρικούς συγγραφείς. Άξιες σύντομης αναφοράς αποτελούν οι κρυφές συναντήσεις της Γαρουφαλιάς με τον Φιλιππάκη με την ανησυχία και τους φόβους της Γαρουφαλιάς για την τύχη τους ως ζευγάρι, η σχέση της Ρονκάλαινας με την κόρη της Γαρουφαλιάς και αντίστοιχα με τον γιό της Δραχανίγο, η σκηνή της Οβρίας με τον κόσμο των εβραίων του γκέτο που κουβαλάει λεκτικά επί σκηνής.

Η Οβρία περιγράφει τα μυστικά και τα εργαλεία της τέχνης της με γλαφυρό τρόπο: «έχω το ελιζίρ της αγάπης, που όποινε θέλω τον κάνω ν' αγαπήσει μια κόρη και ας την εμίσας πρωτότερα, έχω το δεξί πόδι του Γιούπη, που γιατρεύει τον δεξιό ποδιού τα ρεματικά, και το δερμάτι, που γιατρεύει τον ξερβιού, έχω την αλλοιφή την βασιλικιά, που γιατρεύει από κάθε κακό, έχω το λουλούδι της πηγουνιάς δια τον ήσκιο, έχω το χόρτο που χαλάει όλα τα φαρμάκια και άλλα ακόμη έχω», και για την συγκεκριμένη περίπτωση της Γαρουφαλιάς «το γήτι χρειάζεται έξοδο» γιατί «πρέπει... να εύρουμε μια γάτα πρώτη φορά γκαστρωμένη, που να έχη πιασμένον ένα ποντικό θηλυκό, μόνον πρώτη φορά εγκαστρωμένον και με αυτά και με κάποια άλλα είδη του τόπου μας, που δεν μπορώ να μελετήσω, μέλλει να συγγυρίσω το γήτι».

Συμπερασματικά, στις επτανησιακές κωμωδίες, τα γυναικεία πρόσωπα παρ' ότι είναι λιγότερα των αντρικών, παρουσιάζονται με καθαρότητα ως προς την ηλικία, την κοινωνική τάξη, τα ζητήματα που τα απασχολούν, τις πεποιθήσεις τους για την οικογένεια, την μαγεία, τις σχέσεις τους και την θέση τους στην κοινωνία. Οι δούλες κινούνται με μεγάλη άνεση εντός και εκτός σπιτιού, ενώ οι αρχόντισσες και οι κυράδες περιορίζονται στον χώρο του σπιτιού, στην εκκλησία και σε συγκεκριμένες κοινωνικές συναναστροφές, κυρίως με άλλες γυναίκες. Όλες οι μητέρες αγωνιούν για την τύχη των παιδιών τους, θηλυκών και αρσενικών, και προσπαθούν να αποκαταστήσουν τα ερωτικά ζητήματά τους με τρόπους

10. Α. Μπλέσιος, *Μελέτες Νεοελληνικής Δραματολογίας*, από τον Χορτάτση έως τον Καμπανέλλη, 6.π., σ. 163-165.

που να είναι αρεστοί στην κοινωνία. Δεν διστάζουν, τόσο για τα προσωπικά τους, όσο και για τα παιδιά τους να καταφύγουν σε γιατροσόφια και μαγικά.

Κλείνοντας οφείλω να αναφέρω ότι η μελέτη των γυναικείων χαρακτήρων των επτανησιακών κωμωδιών χρήζει εκτενέστερης παρουσίασης συμπεριλαμβανοντας και τις Ομιλίες («Κρίνος και Άνθια»), «Χρυσυγή» κ.ά.) καθώς και τα θεατρικά χειρόγραφα που οι μελετητές έφεραν στο φως τα τελευταία χρόνια.¹¹ Τα επί μέρους θέματα που τίγονται μέσω των γυναικείων «φωνών» θα μπορούσαν ακόμα και μεμονωμένα να αποτελέσουν αντικείμενα μελέτης σε σχέση με την επτανησιακή κοινωνία της εποχής και συγκριτικά μεταξύ των διαφορετικών κωμωδιών.

Περίληψη / Summary

Η εισήγηση αυτή επιχειρεί μια σύντομη προσέγγιση των αντιλήψεων, των σκέψεων και των αντιδράσεων των γυναικείων χαρακτήρων των επτανησιακών κωμωδιών. Η καθημερινότητα, τα ερωτικά ζητήματα, οι σχέσεις μέσα στην οικογένεια, ο ρόλος των γυναικών στην κοινωνία, οι απόψεις για την παιδεία, για την θρησκεία και για τα κοινωνικά στρώματα της εποχής αποκαλύπτονται μέσω των γυναικείων ρόλων. Οι γυναικείες φωνές δημιουργούν ένα καθρέφτη της εποχής και των ιδεών της επτανησιακής ζωής. Παράλληλα με τα θεατρικά κείμενα παρουσιάζονται και τα χαρακτηριστικά της εποχής που απεικονίζουν γυναίκες από τα Επτάνησα.

This paper is a short account of the perceptions, thoughts and reactions of the female characters of the Ionian Islands comedies. The female roles reveal the everyday life, the love affairs, the opinions about education and religion and the different social backgrounds of their times. The female voices become the mirror of their times and reflect the ideologies of the Ionian Islands. Parallel to the theatrical texts, female figures are also presented in engravings of the same era.

11. Η Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου έχει κάνει εκτενή μελέτη σε άγνωστες θεατρικές κωμωδίες της εποχής («Κομοδιά», «Οι γελοίοι υποψήφιοι», «Η Διαθήκη ή ο Μέστερ –Σπίθαμων», μεταξύ άλλων).

1. Grasset de Saint Sauveur, 1784-1787, Κάττοιχοι της Ζακύνθου.

2. Grasset de Saint Sauveur, 1800, Κάττοιχοι της Κέρκυρας.

3. Antoine Laurent Castellan, 1808, Κάττοιχοι της Ζακύνθου.

4. Grasset de Saint Sauveur, 1806, Άντρας και γυναίκα από την Ζάκυνθο.

ΜΑΘΗΤΙΚΕΣ ΘΕΑΤΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΒΡΕΤΑΝΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΣΤΑ ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ

Γιαννούλα Δημητρίου

Οι μελετητές του ελληνικού θεάτρου έχουν διαπιστώσει την ιδιαίτερη αγάπη των Κερκυραίων και γενικότερα των Επτανησίων για το θέατρο.¹ Ο Ερμάννος Λούντζης σημειώνει ότι ο λαός της Κέρκυρας ήταν φύσει ζωηρός και φιλοθεάμων.²

Ο Saint Sauver αναφέρεται στην ανάγκη της εύπορης τάξης, κατά την εποχή της βενετικής κυριαρχίας, να διαθέσει τον ελεύθερο χρόνο της σε ενδιαφέρουσες δραστηριότητες. Νέοι αξιωματούχοι μαζί με νέους Κερκυραίους είχαν οργανώσει θιάσους ερασιτεχνικούς, που παρουσίαζαν κυρίως κωμωδίες. Αυτές ήταν οι πρώτες θεατρικές παραστάσεις. Η loggia των ευγενών μεταβλήθηκε σε αίθουσα θεάτρου.³

1. Σπύρος Γ. Μοτσενίγος, *Νεοελληνική Μουσική. Συμβολή εις τὴν ἱστορίαν της*, Ἀθῆναι 1958, σ. 184. – Γιώργος Π. Πεφάνης, «Το επτανησιακό θέατρο. Μια σύντομη επισκόπηση», στο: *Ιόνιοι Νῆσοι: Ἱστορία καὶ Πολιτισμός* (επιμέλεια Θεοδόσης Πυλαρινός), Περιφέρεια Ἰονίων Νήσων, Ἀθήνα 2007, σ. 171-185. Οι ρίζες του επτανησιακού θεάτρου εντοπίζονται στα προθεατρικά θεάματα του 16ου αι. όπως οι γκιόστρες, (giostra ή torneo), στις «ομιλίες» που άνηθσαν κυρίως στη Ζάκυνθο και στην Κεφαλονιά, αλλά και στην Comedia del arte και στις βενετικές γιορτές κατά την περίοδο του καρναβαλιού.

2. Ερμάννος Λούντζης, *Περί τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἐπτανήσου ἐπὶ Ἑνετῶν*, Ἐν Ἀθήναις, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως 1856, ανατύπωση με ευρετήριο Βιβλιοθήκη Ἱστορικών Μελετών, Βιβλιοπωλείον Διονυσίου Νότη Καραβία, σ. 104.

3. André-Grasset Saint-Sauver, *Voyage Historique, Littéraire e pittoresque dans les Isles et possessions ci-devant Vénitiennes du Levant; Savoir: Corfou, Paxo, Bucintro, Parga, Prevesa, Vonizza, Saint – Maure, Thiaqui, Céphalonie, Zante, Strophades, Cérigo et Cérigotte*, Paris, Chez Tavernier, AN VIII, Tome deuxieme, σ. 203-211. – Σπύρος Γ. Μοτσενίγος, *Νεοελληνική Μουσική. Συμβολή εις τὴν ἱστορίαν της*, ὅ.π., σ. 186-187. Ερασιτεχνικές παραστάσεις κωμωδιών στα Επτάνησα αναφέρονται από το 1798. Ο Goldoni υπήρξε από τους πρώτους συγγραφείς που μεταφράστηκαν και διδάχθηκαν στο θέατρο και έφερε σε επαφή το ελληνικό κοινό με την κωμωδία των νέων χρόνων. – Δημήτρης Σπάθης, «Το θέατρο 1770-1821. Οι απαρχές της νεοελληνικής θεατρικής τέχνης» στο: *Ἱστορία του Νέου Ἑλληνισμού 1770-2000*, τ. 1, σ. 199-220. Και στην Κεφαλονιά μαρτυρείται, χωρίς να τεκμηριώνεται με βεβαιότητα, ότι γόνοι ιταλών και κεφαλλήνων ευγενών παρουσίαζαν ερασιτεχνικές

Επισήμως στα ωρολόγια προγράμματα των σχολείων δεν προβλεπόταν η παράδοση μαθημάτων θεατρικής αγωγής. Ωστόσο η εκπαιδευτική αξία του θεάτρου ήταν εγνωσμένη και διατυπωνόταν με σαφήνεια σε κάθε ευκαιρία. Επιπροσθέτως οι τελετές έναρξης και λήξης του σχολικού έτους διέθεταν επαρκή στοιχεία παραστατικότητας με τις ομιλίες διευθυντών και καθηγητών και με τη δημόσια εξέταση των μαθητών. Το κοινό προσκαλούνταν να παρακολουθήσει και να επικροτήσει τις προσπάθειες των μαθητών.

Αν και δεν ήταν συνεχής η σκηνική παρουσίαση, δηλαδή οι εκδηλώσεις ήταν διάσπαρτες, ωστόσο δείχνουν συνέχεια και συνέπεια, είχαν απήχηση κυρίως στους καλλιεργημένους αστούς, δημοσιοποιούνταν μέσω του Τύπου, σχολιάζονταν και ενθαρρύνονταν οι νεαροί ηθοποιοί να συνεχίσουν την αξιέπαινη προσπάθεια.

Στις 22.01.1817 παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στην ελληνική γλώσσα από μαθητές των δημοσίων σχολείων της Κέρκυρας, η τραγωδία *Πολυξένη* του Ιακώβου Ρίζου Βυζαντινού.⁴ Η φιλανθρωπικού χαρακτήρα παράσταση προσέφερε μεγάλη ικανοποίηση στους θεατές. Ταυτόχρονα ήταν μια απόδειξη του νέου υπό διαμόρφωση πνεύματος για την καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας. Η ευφυΐα των ηθοποιών στην απόδοση των ρόλων και η μεγάλη προσέλευση του κοινού στην παράσταση, την οποία παρακολούθησε και ο αρμοστής (Thomas Maitland), δείχνουν την ωφέλεια που προκύπτει για τους νέους από τη μελέτη της ελληνικής γλώσσας και την ενθάρρυνση της φιλομάθειας από την κυβέρνηση και το κοινό.⁵

παραστάσεις σε σπίτια ευγενών με δραματολόγιο ιταλικά έργα. – Σπύρος Α. Ευαγγελάτος, *Ιστορία του Θεάτρου ἐν Κεφαλληνίᾳ 1600-1900*, Διατριβή ἐπὶ διδακτορικῇ, ΕΚΠΑ Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 40-42.

4. Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός (Κωνσταντινούπολη 1778-1850). Στο συγγραφικό έργο του ανήκουν οι τραγωδίες *Ασπασία* (1813) και *Πολυξένη* (*Πολυξένη. Τραγωδία εἰς πέντε πράξεις διηρημένη*). Συγγραφεῖσα μὲν παρὰ τοῦ Εὐγενεστάτου Ἀρχοντος μεγάλου Ποστελνίκου κυρίου Ἰακωβάκη Ρίζου, τοῦ ἄλλως Νερουλοῦ, ἀφιερωθεῖσα δὲ πρὸς τοὺς φιλογενεῖς. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, τύπ. Ἰω. Βαρθόλδου Σουηλίου, 1814), οι κωμωδίες *Ερωτηματική οικογένεια* και *Εφημεριδόφορος* (1837), το σατιρικό έπος *Κούρκας αρπαγή*. Το σημαντικότερο έργο του Νερουλού, η τρίπρακτη κωμωδία *Κορακιστικά ἢ Διόρθωσις τῆς ρωμέικης γλώσσας*, που εκδόθηκε το 1813, αποτελεί σάτιρα της γλωσσικής θεωρίας του Κοραή αλλά και της κυριαρχίας των τοπικών διαλέκτων, και εντάσσεται στα πλαίσια της προσπάθειας υπεράσπισης της πνευματικής κυριαρχίας των Φαναριωτών. Αποτέλεσε το πρώτο στρατευμένο έργο του νεοελληνικού θεάτρου. Οι τραγωδίες του *Ασπασία* και *Πολυξένη* παίχτηκαν και στο Βουκουρέστι και μεταφράστηκαν στη ρουμανική γλώσσα. Βλ. www.ekebi.gr (πρόσβαση 25.02.2014). Βλ. Σπύρος Γ. Μοτσενίγος, *Νεοελληνική Μουσική. Συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν της*, ὅ.π., σ. 186-187. – Δημήτρης Σπάθης, «Το θέατρο 1770-1821. Οι απαρχές της νεοελληνικής θεατρικής τέχνης», ὅ.π., σ. 199-220.

5. *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie*, αρ. φ. 135, 25-1-1817 "La sera di Mer-

Το 1826 αναφέρεται μια Φιλοδραματική Εταιρεία (Società Filodrammatica) από ντόπιους και ξένους, που δημιούργησε ένα μικρό ιδιωτικό θέατρο για την ψυχαγωγία και την εκπαίδευση της νεολαίας. Έναρξη των παραστάσεων έγινε στις 19.06.1826 με την κωμωδία του Giraud, "L' Ajo nell' imbarazzo"⁶ και μία φάρσα με τίτλο "Il finto Fornaro".⁷ Την προεμιέρα παρακολούθησε εκλεκτό ακροατήριο και αρκετές κυρίες. Οι παραστάσεις επιδοκιμάστηκαν και οι ηθοποιοί υποστήριξαν επάξια τους ρόλους τους.⁸

Ανάλογες μαρτυρίες υπάρχουν και για τα άλλα νησιά. Στη Ζάκυνθο από την εποχή της βενετοκρατίας μαρτυρούνται ερασιτεχνικές παραστάσεις από νέους της αριστοκρατίας στην ιταλική γλώσσα, στα σπίτια των αρχόντων με αντρικό μόνο κοινό.⁹

Τον Ιούνιο του 1813 ανεγέρθηκε το Θέατρο των Φιλοπατριωτών (Teatro

coledi 22 corrente fu in questo Teatro per la prima volta rappresentata in Lingua Greca, dagli Alunni delle Scuole Pubbliche di Corfù, la Tragedia intitolata POLISSENA, opera del Nobile Signor Giacomo Riso Bizantino. Tale produzione riuscì di molto soddisfazione agli spettatori, e di più che mediocre soccorso pe' poveri a beneficio de quali fu dedicata; ed ella offerse nello stesso tempo una prova novella dello spirito che prende in questi paesi la cultura della Patria lingua. L' intelligenza con cui gli attori eseguirono le rispettive loro parti, ed il grande concorso che in quella sera vi fu al Teatro, onorato anche dalla presenza di SUA ECCELLENZA il Lord Alto Commissionario, dimostrano chiaramente, e con quanto profitto i nostri giovani si diano oggidì allo studio del Greco, e quanto sia questo animato dal Governo, e dal Pubblico".

6. *L'ajo nell'imbarazzo* (*The Tutor Embarrassed* ή *The Tutor in a Jam*), παιγνιώδες μελόδραμα ή όπερα σε δύο πράξεις από τον Gaetano Donizetti. Το libretto στην ιταλική γράφτηκε από τον Jacopo Ferretti, βασισμένο στο θεατρικό έργο του 1807 του Giovanni Giraud. Έκανε προεμιέρα στο Teatro Valle, στη Ρώμη στις 04.02.1824 και χαιρετίστηκε με άγριο ενθουσιασμό από το κοινό. Το 1826 ο Donizetti μετέβαλε τον τίτλο σε *Don Gregorio*, και με αυτόν έγιναν οι μετέπειτα παραστάσεις.

7. Φάρσα του Alessandro Zanchi (1759-1838). *Il Finto fornaro*, farsa inedita di Alessandro Zanchi. [Venezia, teatro di San Giovanni Crisostomo, 1788].

8. *Gazzetta*, αρ. φ. 443, 24-6-1826, σ. 1. "Una Società Filodrammatica, composta di persone del paese e straniere, ha fatto erigere in questa Città un Teatrino privato per proprio divertimento e per istruzione della gioventù. [...]". Ο συντάκτης δράττεται της ευκαιρίας να τονίσει ότι τέτοιοι θεσμοί πάντα έχουν θετικά αποτελέσματα και ότι κάθε μορφωμένος άνθρωπος αναγνωρίζει την επιρροή του θεάτρου στα ήθη, την καλλιέργεια και την πρόοδο της κοινωνίας.

9. Σπύρος Μοτσενίγος, *Νεοελληνική Μουσική. Συμβολή εις τήν ιστορίαν της*, ό.π., σ. 193. Στη Ζάκυνθο αρχικά διαμορφώθηκε ένα πρόχειρο θέατρο εντός του Φρουρίου με έρvano μεταξύ των βενετών αξιωματικών και της ζακυνθινής νεολαίας (1750), που λειτούργησε για 20-30 χρόνια και εκεί διδάχθηκαν κυρίως κωμωδίες του Carlo Goldoni. Δεύτερο θέατρο ξύλινο ανεγέρθη περίπου το 1783 αλλά δεν διατηρήθηκε για πολύ.

dei Filopatritii).¹⁰ Το 1831 η ίδρυση θεάτρου στη Ζάκυνθο χαιρετίζεται με ενθουσιασμό και σημειώνεται ότι ήδη έχουν ανέβει παραστάσεις ερασιτεχνικές με επιτυχία.¹¹

Το 1843 ιδρύθηκε ιδιωτικό θέατρο Teatro dei Parnassiani από τον καθηγητή Λουδοβίκο Μαρτζώκη, για να ωφελήσει τους μαθητές του με συνδρομή των ευπορότερων μαθητών. Ο ίδιος προετοίμαζε τους μαθητές του για τις παραστάσεις. Το εκλεκτό κοινό που προσκαλούνταν παρακολουθούσε δωρεάν. Το 1848 ιδρύθηκε Φιλοδραματικός Σύλλογος με αποκλειστικό σκοπό τη διδασκαλία ελληνικών δραμάτων με εθνικό παλμό και περιεχόμενο, για να διεγείρονται τα πατριωτικά αισθήματα των Ζακυνθίων. Εκεί εμφανίστηκε το 1855 ο δεκαεξαετής τότε Διονύσιος Ταβουλάρης.¹²

Στην Κεφαλονιά, στο Αργοστόλι ο Νεόφυτος Βάμβας από το 1823, για να ενθαρρύνει την έφεση στις κλασικές σπουδές και την αγάπη για την πατρίδα, ασκούσε τους μαθητές του στην υποκριτική εφαρμόζοντας την από σκηνής διδασκαλία των αρχαίων δραμάτων. Οι παραστάσεις είχαν κυρίως εκπαιδευτικό χαρακτήρα και δίδονταν στην αρχαία ελληνική γλώσσα, αρχικά στην οικία Κοντομίχαλου και μετά στην οικία Ιγγλέση όπου έμενε ο Βάμβας.¹³ Δε γνωρίζουμε την απήχηση που είχαν στο κοινό.

Στο Αηξούρι, παρόλο που δεν υπήρχε κτιστό θέατρο, από το 1830 παίζονταν ερασιτεχνικά δράματα και κωμωδίες σε διάφορα οικήματα. Μια μαρτυρία του Τσιτσέλη αναφέρει ότι ο Νικόλαος Πέτρου Ξυδιάς, ένθερμος υποστηρικτής

10. Αρχικά καλλιτέχνες μιας ξένης θεατρικής εταιρείας και Ζακύνθιοι και άλλοι θεατρόφιλοι συγκρότησαν σύλλογο με προοπτική την ίδρυση θεάτρου που ανεγέρθηκε το 1813. Οι πρωτεργάτες του σκοπού αυτού ίδρυσαν το 1817 τον Φιλοδραματικό Σύλλογο Ζακύνθου, που παρουσίασε αξιόλογες παραστάσεις και μελοδράματα. Θέατρο και σύλλογος διαλύθηκαν το 1822. Το 1822 ή 1826 συγκροτήθηκε μια «Συντροφιά Ευγενών» η οποία ίδρυσε κοντά στην κεντρική πλατεία ένα θέατρο που ονόμασε «Αδάμ», από το όνομα του Αρμυστή Frederic Adam, όπου δόθηκαν παραστάσεις ερασιτεχνικές στην ιταλική γλώσσα υπό τη διεύθυνση του προέδρου Κωνσταντίνου Δραγώνα.

11. *Gazzetta*, αρ. φ. 16, 16-4-1831, σ. 5-6. Όλοι οι φωτισμένοι άνθρωποι αναγνωρίζουν τις ωφέλειες που προκύπτουν από το πατριωτικό θέατρο και τη συμβολή του στην πρόοδο του πολιτισμού, των ηθών, της παιδείας και της καλής συναναστροφής. Σημειώνεται ότι 150 πολίτες Ζακύνθιοι συνέβαλαν στην ίδρυση θεάτρου. Επιπλέον ο φιλόanthropos χαρακτήρας του θα συμβάλλει στην ανακούφιση των ενδεών της πόλης. Πέντε άτομα ορίστηκαν μέλη επιτροπής ειδικής που θα ασκεί εποπτεία στα οικονομικά και τους φιλόκαλους.

12. Σπύρος Μοτσενίγος, *Νεοελληνική Μουσική. Συμβολή εις την Ιστορίαν της*, ό.π., σ. 194-196. Ο Διονύσιος Ταβουλάρης (Ζάκυνθος 1840-Αθήνα 1928) υπήρξε ένας από τους μεγαλύτερους Έλληνες ηθοποιούς και θιασάρχες, πρωτοπόρους του αθηναϊκού θεάτρου, του 19ου αι.

13. Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', Έν' Αθήναις 1904, σ. 52. – Σπύρος Α. Ευαγγελάτος, *Ιστορία του Θεάτρου εν Κεφαλληνίᾳ 1600-1900*, ό.π., σ. 164-165.

του θεάτρου, δίδασκε στους νέους την υποκριτική και πρώτος κατήρτισε ερασιτεχνικό θίασο στο Ληξούρι, με στόχο την παρουσίαση παραστάσεων στην ελληνική.¹⁴

Στη Λευκάδα ιδρύθηκε Ακαδημία Φιλογραμμάτων (1832) για την εκπαίδευση των νέων, αλλά συνεισέφερε και στην καλλιτεχνική κίνηση του νησιού.¹⁵ Η Ακαδημία Φιλογραμμάτων συμμετέχοντας στους εορτασμούς που οργανώθηκαν σε όλα τα Ιόνια νησιά επί τη αφίξει του αρμοστή Grenvil Nugent ανέλαβε την παρουσίαση «πράξεως δραματικής». Το έργο παρουσιάστηκε από τους μαθητές της Ακαδημίας με τη συνοδεία μουσικής στις 15.12.1832. Το είχε συνθέσει ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος (μαθητής τότε 17 ετών) ο οποίος συμμετείχε και στην παράσταση.¹⁶

14. Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, ό.π., σ. 642-643. Ο Νικόλαος Ξυδιάς γνώριζε πολύ καλά την ιταλική γλώσσα, κυρίως την βενετική διάλεκτο και μετέφρασε στην ελληνική πολλά έργα τραγωδίες, κωμωδίες και φάρσες (κυρίως Goldoni και Μολιέρο). Ο Τσιτσέλης σημειώνει ότι, αν και στις μεταφράσεις του υπάρχουν ιταλισμοί και σολοικισμοί, λόγω ελλιπούς γνώσης της ελληνικής γλώσσας, για πολλά χρόνια υπήρξαν οι μόνες μεταφράσεις στην ελληνική.

15. *Gazzetta*, αρ. φ. 59, 11-2-1832, σ. 4. «Αγία Μαύρα, 8 Φεβρουαρίου. Έσυστήθη παρά τοῦ Διευθυντοῦ τῶν Σχολείων τῆς Ἀγ. Μαύρας Ἀκαδημία Φιλογραμμάτων ἥτοι ἐραστῶν τῆς Φιλολογίας, διηρημένη εἰς τρία Τμήματα. Τὸ πρῶτον τῶν ὁποίων περιλαμβάνει τὴν Ἱστορίαν, Γεωγραφίαν, καὶ Μυθολογίαν. Τὸ δεύτερον τὴν ἀπαγγελίαν τῶν πλέον ἐκλεκτῶν Τεμαχίων τῶν Κλασικῶν Ἑλλήνων, Ρωμαίων, Ἰταλῶν καὶ Ἀγγλῶν. Τὸ τρίτον συνθέματα λογογραφικὰ καὶ ἔμμετρα. Ἡ εἰρημένη Ἀκαδημία ἔκαμε τὴν δημόσιον ἑναρξίν τῆς τὰς 29 τοῦ παρελθόντος μηνός, εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ Ἐντίμου Τοποτηρητοῦ, τοῦ ἐκλαμπροτάτου Ὑπάρχου, τῶν ἄλλων Ἐγχωρίων Ἀρχῶν καὶ τῶν Ἀρχόντων τοῦ τόπου. [...] ἔκλεξαν Πρόεδρον τῆς Ἀκαδημίας τὸν Ἰωάννην Μαρεῖνον, Ἀντιπρόεδρον τὸν Ἀνδρέα Βλαντιῆ, Γραμματέα τὸν Γεώργιον Στεφανίτην. Διανομήσθησαν προσέτι τρία ἀργυρᾶ Νομίσματα, ὡς βραβεῖα [...]. Ἡ εἰρημένη Ἀκαδημία θὰ συνεδριάζει κάθε τριμηνίαν». *Gazzetta*, αρ. φ. 74, 26-5-1832, σ. 12. Δεύτερη συνεδρίαση της Ακαδημίας.

16. Σπυρίδων Ζαμπέλιος (1815-1881) *Ιστορικός και λογοτέχνης*. *Gazzetta*, αρ. φ. 106, 05.01.1833, σ. 7. «Τὸ Σάββατον τὸ ἐσπέρας τῶν 15 τοῦ τρέχοντος οἱ σπουδασταὶ τῶν σχολείων τῆς Ἀγ. Μαύρας, Μέλη τῆς Ἀκαδημίας τῶν Φιλογραμμάτων ἔδωσαν εἰς τὸ μέγα δωματίον τοῦ Γυμνασίου. Πάνδημιν Ἀκαδημίαν πρὸς ἐορτασμὸν τοῦ εὐτυχοῦς φθασίματος εἰς τὸ Κράτος τοῦτο τῆς Αὐτοῦ Ἐξοχότητος τοῦ ΛΟΡΔ ΝΟΥΤΕΝΤ, Λόρδ Μεγάλου Ἀρμοστοῦ τούτων τῶν Νήσων. [...]». Στην παράσταση παραβρέθηκαν ο τοποτηρητής και ο ὑπάρχος με τις συζύγους τους, αξιωματούχοι και ευγενεῖς, ντόπιες και ξένες κυρίες. Η προσέλευση του κοινού ήταν μεγάλη. Η αίθουσα ήταν λαμπρά και εντυπωσιακά φωταγωγημένη. Μεγάλη διαφάνεια με τη φράση *Ζήτω ὁ Μέγας Ἀρμοστής, ἐπ' ἀγαθῷ τῆς Ἑπτανήσου ἢ ἐν τῷ Δτ Σχολείῳ Λευκαδία Νεολαία* ήταν αναρτημένη ἀπέναντι ἀπὸ τὴ σκάλα και πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα εισόδου στὴν αἴθουσα τῆς παράστασης. Η υπερυψωμένη σκηνή ήταν στολισμένη με λευκό ύψισμα το οποίο στις ἄκρες εἶχε χρυσές φούντες ἀπὸ τις οποίες κρέμονταν στεφάνια μυρτιάς,

Στις 09.02.1833 στη Λευκάδα παίχθηκε και νέο έργο του Ζαμπέλιου, «Ο Δαφνοστέφανος» ή «Το Δάφνινο Στεφάνι», με μουσική του Piccoli. Τολμηρό στοιχείο της παράστασης ήταν η συμμετοχή δύο νεαρών δεσποινίδων για πρώτη φορά, γεγονός που εγκωμιάστηκε ιδιαίτερα.¹⁷

έφερε κεντημένα χρυσά αστέρια και τελείωμα σε χρώμα πορτοκαλί. Εκκτέρωθεν της σκηνής ήταν δύο ζωγραφίες μεγαλύτερου από το φυσικό μέγεθος που αναπαριστούσαν εν είδει αγαλμάτων τη Δημόσια Ευτυχία και τη Δημόσια Ανταμοιβή, φτιαγμένες από τον Marchese Vincenzo Niccolini από τη Φλωρεντία, που οργάνωσε και όλη την εκδήλωση. Η αίθουσα ήταν στολισμένη με στεφάνια μυρτιάς όπως και οι επιγραφές που αναφέρονταν στον αρμοστή. Από τις τέσσερις γωνίες της αίθουσας στεφάνια ελιάς, ενώνονταν στο κέντρο σε ένα δάφνινο στεφάνι μέσα στο οποίο κρεμόταν αγγλικός φανός. Απέναντι από τη σκηνή είχε στηθεί θρόνος για τον αρμοστή. Η Ακαδημία άρχισε με δραματική παράσταση στη νεοελληνική γλώσσα, συνοδευόμενη με μουσική υπό τη διεύθυνση των Πίκολη και Βαττάγελ. Οι ηθοποιοί επάξια κέρδισαν τις επευφημίες του κοινού διότι παρά το νεαρό της ηλικίας τους και την πρώτη σκηνητική εμφάνισή τους αποδείχθηκαν ικανότατοι. Η κατανομή των ρόλων ήταν: Αθηνά ο Ιωάννης Νικολάου Μαρίνος, Θέμις ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, Δήμητρα ο Αντώνιος Μελισσινός, Πνεύμα του Ιονικού Πελάγους ο Γεώργιος Σταμούλης, και δύο Πολίτες του Χορού, ο Δημήτριος Κόνδαρης και ο Πατρίκιος Ζαμπέλιος. Μετά ακουλούθησε εκφώνηση ωδών επίσης στη νέα ελληνική γλώσσα. Για την έκδοση του έργου Émile Legrand – Hubert Pernot, *Bibliographie Ionienne*, τ. I, αρ. 1183. Επίσης το κείμενο έχει ψηφιοποιηθεί στην Ανέμη βλ. <http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/c/2/4/metadata-212-0000311.tkl> (Πρόσβαση 04.04.2014) Το έργο φαίνεται ως έπαινος στον αρμοστή και έκφραση ελπίδας των Επτανησίων για πρόοδο, πολιτιστική ακμή και εν τέλει ευτυχία. Οι θεοί του Ολύμπου εισάκουσαν τις προσευχές των Επτανησίων και έστειλαν αρμοστή που θα διοικήσει τα Επτάνησα με πατρική αγάπη, δικαιοσύνη και αγαθότητα.

17. *Gazzetta*, αρ. φ. 112, 16.02.1833, σ. 4. «Διὰ τὴν περίστασιν τοῦ φθασίματος εἰς τὴν Ἀγίαν Μαύραν τῆς Α. Ε. τοῦ Λορδ Μεγάλου Ἀρμοστοῦ εἶχε προετοιμασθῇ μία Δραματικὴ Πρᾶξις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Γλῶσσαν, ὁ Δαφνοστέφανος καὶ συνθεμένη ἀπὸ τοῦ νέου τὸν Ἰωάννην Μαρίνον καὶ Σπυρίδωνα Ζαμπέλην, Μέλῃ τῆς Ἀκαδημίας τῶν Φιλογραμμάτων, τὴν ὁποίαν τὴν ἔβαλεν εἰς μουσικὴν ὁ κύρ. Πίκολης. Ἐπειδὴ δὲν ἤμπόρεσε νὰ γίνῃ αὐτὴ εἰς ἐκείνην τὴν περίστασιν, ἐξαιτίας ὁποῦ ἡ Α. Ε. ἐσταμάτησε πολλὰ ὀλίγον εἰς τούτην τὴν Πόλιν, ἐπαρρησιάσθη τὸ Σάββατον τὸ ἐσπέρας τὰς 9 τοῦ τρέχοντος εἰς τὸ δωμάτιον τῶν Μαθημάτων εἰς τὴν παρουσίαν τῶν ἐντοπίων Κυρίων καὶ Κυράδων. [...]». Η επιτυχία της παράστασης και ο θαυμασμός του κοινού ήταν αποτέλεσμα του ευγενικού και αυθόρμητου τρόπου που έπαιζαν τον ρόλο των βοσκοπουλῶν δύο νεαρές κοπέλες, η Ακριβοῦλα Σταύρου του δρος Νικολάου και η Αικατερίνη Καμπατσίνη. Η πρώτη αυτή εμφάνιση γυναικῶν ἐπὶ σκηνῆς, σύμφωνα με τὸ ἄρθρο, συντείνει στὴν κατάργηση των προκαταλήψεων ὅσον ἀφορὰ στὴν ἀνατροφή των κοριτσιῶν, κυρίως ἀπὸ τὴ στιγμὴ που καὶ στὴ Λευκάδα ἔχει συσταθεὶ σχολεῖο θηλέων ἀπὸ τον τοποτηρητὴ καὶ τον Καπ. Μακφαίηλ (Macphail). Η εκπαίδευση των κοριτσιῶν συντελεῖ στον πολιτισμὸ των λαῶν καὶ στὴν ευτυχία των οἰκογενειῶν. ΤΟ ΔΑΦΝΙΝΟ ΣΤΕΦΑΝΙ, ΠΡΑΞΙΣ ΔΡΑΜΑΤΙΚΗ ΣΥΝΤΕΘΕΙΣΑ ΔΙΑ ΤΟ ΦΘΑΣΙΜΟΝ ΕΙΣ ΑΓΙΑΝ ΜΑΥΡΑΝ ΤΗΣ ΑΥΤΟΥ ΕΞΟΧΟΤΗΤΟΣ ΤΟΥ ΛΟΡΔ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΜΟΣΤΟΥ, ΚΑΙ ΠΑ-

Το 1831 αναφέρεται και στα Κύθηρα η σύσταση Θεάτρου Φιλοκάλων, με πρώτη παράσταση το "Vero Amico" του Goldoni από ερασιτέχνες, η οποία στέφθηκε από επιτυχία.¹⁸ Οι θεατρικές διασκεδάσεις του νησιού επαινούνται. Στις 19.05.1831 ανέβηκε η τρίτη παράσταση στην αγγλική γλώσσα. Επρόκειτο για την αγγλική κωμωδία «Τα μεσάνυχτα», που παρουσιάστηκε από ντόπιους νέους εκτός από έναν γυναικείο χαρακτήρα, που παίχτηκε από τον δάσκαλο της αγγλικής γλώσσας Κούλσων. Την ίδια βραδιά οι ίδιοι φιλόκαλοι νέοι παρουσίασαν μία πράξη της φάρσας του Goldoni «Το Πανδοχείον του Ταχυδρομείου». Σημειώνεται η πολύ καλή έκβαση της παράστασης, που προκάλεσε ευχαρίστηση και θαυμασμό στους θεατές, επαινούνται οι νέοι για τις προόδους τους στην αγγλική γλώσσα και συνιστάται η μελέτη της ως κατ' εξοχήν αναγκαίας για τους Ιόνιους, ως γλώσσα του προστατευέντος έθνους αλλά και της σύγχρονης επιστήμης και φιλολογίας.¹⁹

Και στην Ιθάκη είχε επίσης συσταθεί από φιλοπρόόδους και εξέχοντες νέους ο Κοινωνικός Όμιλος Ιθάκης, υπό την προεδρία του Νικόλαου Σ. Βλησμά ο οποίος εκτός άλλων δραστηριοτήτων έδινε και ερασιτεχνικές παραστάσεις.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι νέες ιδέες του Διαφωτισμού και του ρομαντισμού, η διαμόρφωση μιας δυναμικής αστικής τάξης, που εμφορείτο από τα ιδανικά του εθνισμού, οδήγησαν σε μια άνθηση της θεατρικής δραστηριότητας. Δημιουργήθηκαν εταιρείες και συντροφικές νεαρών αστών, που διέθεταν τον ελεύθερο χρόνο τους σε δημιουργικές ενασχολήσεις όπως το θέατρο.²⁰

Η μαθητιώσα νεολαία δε θα μπορούσε να μείνει έξω από αυτό το κλίμα. Κυριαρχεί ο εκπαιδευτικός ρόλος του θεάτρου και κυρίως η συμβολή του στην εκμά-

ΡΑΣΤΑΘΕΙΑ ΜΕ ΜΟΥΣΙΚΗΝ ΤΟ ΕΣΠΕΡΑΣ ΤΩΝ 2 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1833 ΕΙΣ ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΔΩΜΑΤΙΟΝ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΝΤΟΣ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΙΡΗΜΕΝΗΣ ΝΗΣΟΥ, ΚΟΡΦΟΙ 1833. (Ψηφιοποιημένο από τη Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου, Πρόσβαση 02.04.2014). Σε ένα ειδυλλιακό λευκαδίτικο τοπίο μία βοσκοπούλα πλέκει δάφνινο στεφάνι για να το προσφέρει στον αρμοστή ως έκφραση αληθινής αγάπης. Ο θεός Απόλλων και οι Μούσες έρχονται στη Λευκάδα για να πλέξουν το εγκώμιό του και υπόσχονται πρόοδο και ευημερία. Τον υποδέχονται όλοι με ύμνους χαράς και στεφάνια δόξας.

18. *Gazzetta*, αρ. φ. 16, 16.04.1831, σ. 6. Η παράσταση ανέβηκε στις 12.03.1831. Ο τοποτηρητής του νησιού Longley και η σύζυγός του έδειξαν διάθεση εμπύχωσης του διδακτικού έργου του θεάτρου με την παράθεση δείπνου μετά την παράσταση.

19. *Gazzetta*, αρ. φ. 24, 11.06.1831, σ. 6.

20. Γεώργιος Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, εκδ. Αφοί Το-λίδη, Αθήνα 2005³, σ. 524-527.

θηση της γλώσσας. Στην Κεφαλονιά οι παραστάσεις αρχαίου δράματος του Νεόφυτου Βάμβα με τους μαθητές του, οι παραστάσεις στην αγγλική γλώσσα στα Κύθηρα και οι παραστάσεις στην ελληνική γλώσσα στην Κέρκυρα, όπως παρουσιάζονται, υπογραμμίζουν αυτόν ακριβώς τον ρόλο. Αναγνωρίζεται άμεσα η μεγάλη εκπαιδευτική και εκπολιτιστική αξία του θεάτρου.

Την εποχή αυτή κυρίαρχο αίτημα φαίνεται να είναι η χρήση της ελληνικής γλώσσας. Εντοπίζεται η στενή σχέση γλώσσας και εθνισμού / εθνικής αυτοσυνειδησίας. Σε κάθε ευκαιρία σημειώνεται ο ενθουσιασμός του κοινού όταν νέοι φλογισμένοι από την αγάπη των ελληνικών γραμμάτων παρουσιάζουν έργα στην ελληνική, η οποία καλλιεργείται και εμπλουτίζεται. Η κριτική ενθαρρύνει τους νέους να συνεχίσουν την προσπάθεια, εύχεται να αποτελέσουν παράδειγμα, και οι προύχοντες να συνδράμουν την προσπάθειά τους. Η νεολαία διαθέτει ευγενή αισθήματα ώστε υποβάλλεται σε μεγάλες θυσίες χωρίς να περιμένει ανταμοιβές. Απόδειξη της επιτυχίας των παραστάσεων και της αποδοχής του κοινού είναι η μεγάλη προσέλευση θεατών και ειδικά γυναικών.²¹ Μερικά χρόνια αργότερα σημειώνεται η αλλαγή της ημέρας που δεχόταν η σύζυγος του αρμοστή Stewart Mackenzie τις κυρίες, προκειμένου να μην τις αποτρέψει από την παρακολούθηση των θεατρικών παραστάσεων.²²

Η παρουσία των βρετανικών αρχών στις παραστάσεις, ακόμη και του ύπα-

21. *Gazzetta*, αρ. φ. 135, 27.07.1833, σ. 6. «Μὲ χαράν μας βλέπομεν, ὅτι ἀρχίζει πάλιν νὰ ἀκούεται ἡ Ἑλληνικὴ φωνὴ εἰς τὸ Θέατρον αὐτῆς τῆς Πόλεως (ενν. τὴν Κέρκυρα), καὶ ὅτι εὐρίσκονται νέοι, οἱ ὁποῖοι φλογισμένοι ἀπὸ τὸν ἔρωτα τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων ὀργῶσι ν' ἀφιερῶσιν καὶ προθυμίαν καὶ καιρὸν διὰ τὸ Ἑλληνικὸν δρᾶμα. Ἐνθουμούμεθα πόσῃ ἐπροξένησαν εἰς τὸ κοινὸν εὐχαρίστησιν, καὶ πόσας χρηστὰς ἐλπίδας ἄναψεν εἰς τὰ στήθη τοῦ Λαοῦ ἡ πρώτη Ἑλληνικὴ παράστασις γεναμένη πρὸ 16 ἡδὴ χρόνων εἰς αὐτὰς τὰς σκηνὰς [...]. Το θέμα της γλώσσας επανέρχεται σταθερά και σε άλλα άρθρα σχετικά με τις θεατρικές παραστάσεις και ενθαρρύνονται οι νέοι να ασχοληθούν και με τη μετάφραση γιατί μέσα από τις μεταφράσεις καλλιεργείται και εμπλουτίζεται η ελληνική γλώσσα και αφυπνίζεται το εθνικό φρόνημα. *Gazzetta*, αρ. φ. 171, 05.04.1834, σ. 6. «Κι ἄλλοτε ἐκφράσαμεν πόσον θὰ ἦτον ἐπιθυμητὸν ἂν αὐτὴ ἡ φιλόκαλος χορεία τῶν φιλομούσων νεανίσκων συνεσφίγγετο συστηματικώτερον, ὥστε νὰ μεταφέρῃ καὶ νὰ παριστάνῃ εἰς τὴν γλῶσσάν μας πολλὰ τῶν ἐγκρίτων θεατρικῶν πονημάτων τῆς σοφῆς Εὐρώπης. Τὰ μέγιστα θὰ ὠφελήσουν τὴν γλῶσσαν ὅταν συχνάκις ἀναγκάζωνται οἱ περὶ αὐτὴν ἐνασχολούμενοι νὰ ἀνιχνεύουν ἢ νὰ πλαστοποιοῦν τὰς ἐκφράσεις τὰς ὑποίας, ἢ ἀκόμη δὲν ἔχομεν, ἢ δὲν γνωρίζομεν ὅλοι ὅ,τι ἔχομεν, ἐξ αἰτίας τῆς καταστάσεως εἰς τὴν ὁποίαν ἡ ἐθνικότης καὶ ἡ γλῶσσα ὡς πρὸ ὀλίγου εὐρίσκοντο: καὶ μεγίστην ὑποχρέωσιν θὰ ἔχῃ τὸ ἔθνος εἰς ὅσους συγκαταβάλλουν τὸ μέρος των εἰς ἐνδυνάμωσιν τοιούτων ὠφελίμων ἐπασχολήσεων. Ὅλοι εἴμεθα μάρτυρες μὲ ποῖαν ἀγαλλίασιν τὸ κοινὸν συντρέχει εἰς τὰς Ἑλληνικὰς παραστάσεις, καὶ πῶς τοῦ ἐξυπνεῖται τὸ ἐθνικὸν φρόνημα προεικάζον τὴν ἐποχὴν ὅτε ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα θὰ θριαμβεύσει ἐπάνω εἰς τὴν σκηνήν.....».

22. *Gazzetta*, αρ. φ. 615, 08.10.1842, σ. 9.

του αρμοστή, ή ακόμη οι παραστάσεις προς τιμήν τους, και η παράθεση δείπνου μετά την παράσταση από τις Αρχές, δείχνουν μία τάση προσέγγισης του βρετανικού με το ντόπιο στοιχείο. Η υποστήριξη της χρήσης της ελληνικής γλώσσας από τους Βρετανούς ίσως οφείλεται στη διάθεση παραγκωνισμού της κυρίαρχης έως τότε ιταλικής.

Χοροεσπερίδες, ιππικοί αγώνες, θεατρικές και μουσικές παραστάσεις συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της βρετανικής προστασίας. Η νέα διοίκηση των Επτανήσων δε διέρρηξε δεσμούς με το παρελθόν αλλά συνέχισε στο ίδιο πλαίσιο τις εορταστικές εκδηλώσεις εισάγοντας μάλιστα και νέες.²³ Τελετές, εκδηλώσεις, θεάματα φαίνεται ότι ενίσχυαν τη συλλογικότητα των πολιτών και την πολιτισμική όσμωση που επιδιωκόταν από πλευράς τουλάχιστον των κυβερνώντων. Η πρόθεση αυτή εκφράζεται μέσα από την επίσημη εφημερίδα όταν αναφέρεται στις συναντήσεις που διοργανώνονταν κάθε Δευτέρα από το ζεύγος Adam.²⁴

Όσον αφορά στην επιλογή των έργων αναδεικνύεται μια στροφή προς αρχαιοόθεςμες ή αρχαιόπνευστες παραστάσεις (σύστοιχη με τον κλασικισμό του Διαφωτισμού προβολή ιδανικών της αρχαιότητας φιλελεύθερες ιδέες, μίσος για τυράννους). Τονίζεται έμμεσα το αίτημα εθνικής ελευθερίας με πρόταγμα την αυτοσυνειδησία.²⁵

Παράλληλα, δεν παραγνωρίζεται και ο ψυχγωγικός ρόλος του θεάτρου, αφού επιλέγονται και πολλές κωμωδίες και φάρσες ειδικά όταν η παράσταση έχει φιλανθρωπικό χαρακτήρα.

Εκτός από μεταφράσεις ξένων θεατρικών έργων στην ελληνική γράφτηκαν και πρωτότυπα έργα από μαθητές για εορταστικές εκδηλώσεις, γεγονός που επι-

23. *Gazzetta*, αρ.φ. 391, 23.06.1838, σ. 10. Νεοφανές και έκτακτο θέαμα «Πλοιοδρομία, Regata di Corfù»

24. *Gazzetta*, αρ. φ. 355, 16.10.1824, σ. 1. Η προσέλευση αρκετών αλλά επιλεγμένων προσώπων μεταξύ των πιο διακεκριμένων του προστατεύοντος έθνους και του έθνους υπό προστασία, η καταπληκτική διακόσμηση του χώρου και οι ποικίλες διασκεδάσεις συνέβαλαν στη διατήρηση της ευθυμίας σε όλα τα πρόσωπα. Μπορεί να σκεφτεί κάποιος ότι παρόμοιες συναντήσεις καλά οργανωμένες μπορούν να συμβάλλουν θετικά στη διαμόρφωση ενός κοινωνικού σώματος με κοινά συναισθήματα για τη διατήρηση της ομόνοιας, του αλληλοσεβασμού και της εμπέδωσης της κατάστασης της αμοιβαίας συμπάθειας ανάμεσα στο βρετανικό και στο ιόνιο έθνος. Ο σκοπός αυτών των συναντήσεων είναι ευγενής και επιδεικνύει την πατρική στοργή των κρατούντων. Κάτι ανάλογο δηλωτικό των προθέσεων διαβάζουμε στη *Gazzetta*, αρ. φ. 524, 12.01.1828, σ. 2. Οργάνωση χοροεσπερίδας στο παλάτι του αρμοστή για παιδιά από 5 ετών.

25. Δημήτρης Σπάθης, «Το θέατρο 1770-1821. Οι απαρχές της νεοελληνικής θεατρικής τέχνης» ό.π., σ. 199-220.

κροτήθηκε από την κριτική και ενθαρρύνεται η περαιτέρω ενασχόληση με τη συγγραφή χωρίς τον φόβο της κριτικής.²⁶

Παλαιότερες μορφές διασκεδάσεων φαίνεται ότι δεν ικανοποιούσαν πλέον το αστικό κοινό ενώ το θέατρο διατηρεί την αίγλη του.²⁷

Τέλος δε θα πρέπει να μας διαφύγει και η εντελώς αντίθετη άποψη που εκφράζεται και αυτή με σαφήνεια. Η πολιτική κατάσταση και η εκδήλωση κινήσεων για μεταρρυθμίσεις ή για ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα φαίνεται να μειώνουν τον αριθμό των παραστάσεων ή παύει η αναφορά σε αυτές.

Από τον Πέτρο Μπούα τονίζεται η ανάγκη μιας αυστηρότερης εκπαίδευσης και μιας πιο λιτής ζωής «Εἰς τὰς Ἑπτανήσους Ἀρχὰς λοιπὸν καὶ εἰς ἡμᾶς ὅλους κρέμεται νὰ πραγματοποιήσωμεν τὴν παλιγγενεσίαν μας διὰ τῆς προεπούσης ἀνατροφῆς μας. Αὕτη εἶναι ἐκείνη ἡ ἐπιθυμία, ἥτις ὄντως εἶναι ἀναγκαῖα εἰς ἡμᾶς· ὄχι θέατρα, ὄχι χοροί, ὄχι μάταιαι κενοδοξίαι καὶ αἰσχυντηραὶ μεγαλοπρέπειαι· αὐστηρὰ οἰκονομία, μόνος ὁ ξηρὸς ἄρτος καὶ ὁ ἀδιάκοπος κόπος πρέπει εἰς ἡμᾶς, καὶ γενναία καὶ σοφὴ παντοία ἀνατροφή· ταύτην δὲ ἀφοῦ λάβωμεν ὅλα τὰ ἀγαθὰ θέλουσιν ἔλθῃ εἰς ἡμᾶς ὁμοῦ μὲ αὐτήν».²⁸

Περίληψη / Summary

Παρά την απουσία της θεατρικής αγωγής από τα επίσημα ωρολόγια προγράμματα των σχολείων οι μαθητές του 19ου αι. στα Ιόνια νησιά ανέβαζαν παραστάσεις ενώπιον πολυπληθούς κοινού, παρουσία των τοπικών Αρχών και έγιναν φορείς του πνεύματος που αντιμετώπιζε το θέατρο διττά, αφενός ως εκπαιδευτικό μέσο για την εκμάθηση κυρίως της γλώσσας και αφετέρου ως ψυχαγωγία και φορέα ιδεών.

Despite the absence of theatrical education in the official school timetables of the 19th century pupils in the Ionian Islands proceeded to give performances in the presence of large audiences and local Authorities and became in that way bearers of the spirit that viewed theatre on the one hand as an educational tool (mainly as far as language learning is concerned) and on the other hand as a means of entertainment and diffusion of ideas.

26. *Gazzetta*, αρ. φ. 173, 19.04.1834, σ. 5.

27. *Gazzetta*, αρ. φ. 168, 15.03.1834, σ. 4.

28. Πέτρος Μπούας, *Περὶ δημοσίου εκπαιδύσεως. Διατριβή*, Τυπογραφεῖον Ἑρμῆς Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείας, Κέρκυρα 1850, σ. 30.

Η ΔΙΑΘΗΚΗ Ή Ο ΜΕΣΤΕΡ ΣΠΙΘΑΜΩΝ: ΜΙΑ ΑΓΝΩΣΤΗ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΗ ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΣΑΤΙΡΑ (1846)

Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου*

Αντικείμενο της παρούσας εισήγησης είναι η παρουσίαση της κωμωδίας *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*¹ που εκδόθηκε ανώνυμα στη Σμύρνη το 1846, η υπόθεση της οποίας εκτυλίσσεται στην Κέρκυρα και αποτελεί σάτιρα κατά του ιππότη Ιωάννη Κεφαλά, επιφανούς μέλους της κερκυραϊκής κοινωνίας την εποχή αυτή.

Αναλύεται η υπόθεση, η δομή, η γλώσσα και το ύφος της γραφής, καθώς και η θεματολογία της σάτιρας και επιχειρείται, με τα μέχρι σήμερα γνωστά στοιχεία, η διασταύρωση των πληροφοριών που μας παρέχει το έργο σε σχέση με το ιστορικό πρόσωπο του Ιωάννη Κεφαλά. Επίσης διατυπώνονται κάποια πρώτα συμπεράσματα για το πρόσωπο που κρύπτεται πίσω από τον ανώνυμο συγγραφέα του, ο οποίος υπογράφει με τα 17 σύμφωνα της αλφαβήτου, εμφανιζόμενα ομού σε μία λέξη (βγδζθκλμνξπρσψχψ).

Κεντρικό θέμα

Η διεκδίκηση και η τελική υπαρπαγή μιας, διόλου, απ' ό,τι φαίνεται, ευκαταφρόνητης περιουσίας μέσω μιας διαθήκης, μεταξὺ δύο ετεροθαλών αδελφών, των Ιωάννη και Δημήτριου Κεφαλά.

* Ευχαριστώ θερμά τον πρόεδρο της οργανωτικής επιτροπής του Ι' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, ομότιμο Καθηγητή του Ιονίου Πανεπιστημίου κ. Θεοδόση Πυλαρινό για το ενδιαφέρον του να διαβάσει το υπό ανάλυση θεατρικό έργο, καθώς και την ανακοίνωσή μου, και με την πολύχρονη εμπειρία του να διατυπώσει πιθανές εκδοχές σε γριφώδη ζητήματα που ανακύπτουν από τη μελέτη του κειμένου αυτού, κατευθύνοντας περαιτέρω την ερευνητική μου αναζήτηση.

1. Το έργο, που έχει τύχει μιας πρώτης πραγμάτευσης από την γράφουσα (βλ. Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, *Το θέατρο στην καθ' ημάς Ανατολή: Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη: Οκτώ μελετήματα*, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2006, σ. 266-268 και σ. 316), μνημονεύεται στις εξής βιβλιογραφίες: α) Αθ. Χατζηδής, «Σμυρναϊκή βιβλιογραφία, Μέρος Β': 1856-1876», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τ. Ε', 1952, σ. 302, αρ. 322, β) Δημ. Γκίνης – Βαλέριος Μέξας, *Ελληνική βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. Γ', Ακαδημία Αθηνών, Εν Αθήναις 1957, σ. 475, αρ. 10.502, γ) Γ. Λαδογιάννη-Τζούφη, *Αρχές του νεοελληνικού θεάτρου: Βιβλιογραφία των εντύπων εκδόσεων 1637-1879*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1982, αρ. 145.

Υπόθεση

Διαδραματίζεται στην Κέρκυρα με χρονικό όριο (*terminus ante quem*) το 1844, χρονολογία συγγραφής του έργου, όπως σημειώνεται στον πρόλογο και εκτυλίσσεται στο σπίτι του σατιριζόμενου κεντρικού ήρωα.

Ο Μέστερ Σπίθαμων, παντρεμένος με την Προσκοκοίλα, φιλοξενεί στο σπίτι του τον ετοιμοθάνατο γέρο πατέρα του, βρίσκοντας έτσι την ευκαιρία να τον πιέζει φορτικά, ώστε να τον καταστήσει με τη διαθήκη του κύριο όλης της περιουσίας του, αδικώντας κατάφωρα τον αδελφό του Δημήτριο, ο οποίος δικαιούταν τη νόμιμη μοίρα στην πατρική περιουσία. Όμως ο πατέρας του αντιστέκεται στις πιέσεις του, επιθυμώντας να αφήσει την περιουσία του εξ ημισείας στους δύο γιους του, γεγονός το οποίο εξοργίζει τον Μέστερ Σπίθαμων.²

Η Προσκοκοίλα, που παρακολουθεί κρυφά κουνώντας στην πόρτα, όσα διαμείβονται στο διπλανό δωμάτιο μεταξύ του πεθερού της και του συζύγου της, τον συμβουλεύει να σταματήσει τις πιέσεις και τις φωνές, και για να πετύχει το σκοπό του να αλλάξει τον τρόπο συμπεριφοράς του, που δεν πρέπει να είναι άλλος από την πειθώ. Πράγματι ο Μέστερ Σπίθαμων συμφωνεί και προτείνει ως λύση να ζητήσει τη μεσολάβηση του γιατρού και του γραμματικού.³

Και ενώ ο Μέστερ Σπίθαμων μονολογεί πως η μόνη σωτήρια παρέμβαση θα είναι αυτή του γιατρού, γιατί μόνο αυτός έχει την ικανότητα να πείσει τον πατέρα του να υπογράψει τη διαθήκη, αλλιώς σε ενάντια περίπτωση πρέπει να συμβουλευτεί τον Ντοτόρ-Χάφτα, ακούγονται βήματα και μπαίνει στη σκηνή το προαναφερόμενο πρόσωπο.⁴

Μετά από ένα πομπώδη χαιρετισμό⁵ του Χάφτα, αποκαλυπτικό της εκτίμησης που έχαιρε στην κερκυραϊκή κοινωνία ο Μέστερ Σπίθαμων, ο τελευταίος του περιγράφει το πρόβλημα που αντιμετωπίζει: «ο πατήρ μου κληήρης από πολύν καιρόν... θέλει να μ' εξισώση εις την διαθήκην του μαζί με τον άλλον αδελφόν μου, εκείνον τον χαμένον»,⁶ με τη δικαιολογία ότι τάχα ο Δημήτριος τον αγαπά, τον σέβεται, και ξενυχτάει στο προσκέφαλό του.⁷ Ο Χάφτας του προτείνει τότε να μεταμφιεστεί και εμφανιζόμενος στον πατέρα του ως ο αδελφός του, να τον κακοποιήσει, ώστε να τον αναγκάσει να μεταστραφεί.

Ο Σπίθαμων ασμένως αποδέχεται την ιδέα, όμως έχει να λύσει πρακτικά θέ-

2. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, κωμωδία εις δύο μέρη υπό βγδζκλμνξπρσφχψ, Εν Σμύρνη, 1846, σ. 1-2.

3. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., Μέρος Α', Σκηνές Α' και Β', σ. 1-2.

4. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., Μέρος Α', Σκηνή Γ', σ. 2-3.

5. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 3.

6. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π.

7. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 4.

ματα, αφού το παρουσιαστικό του διαφέρει εντελώς από αυτό του αδελφού του. Ο ίδιος είναι κοντός, φαλακρός και με μαύρο μουστάκι, ενώ ο αδελφός του ψηλός, με πλούσια κόμη και ξανθά μουστάκια. Σε όλα όμως βρίσκει λύση ο πονηρός Χάφτας. Του προτείνει να φορέσει ξυλοπόδαρα για να ψηλώσει, περούκα για να καλύψει τη φαλάκρα του και να βάψει το μουστάκι του ξανθό.⁸

Ακολουθεί στη συνέχεια η συνάντηση του Σπίθαμων με τον γιατρό Ασσαφέτιντο, από τις κωμικότερες σκηνές του έργου. Σε μία μεικτή ελληνοϊταλική διάλεκτο που δυσκολεύει τη μεταξύ τους συνεννόηση, ο Ασσαφέτιντος, δασκαλεμένος ήδη από την Προισκοκοίλα, δέχεται να μεσολαβήσει ώστε να πείσει τον πατέρα του Σπίθαμων να τον καταστήσει ως τον μόνο κληρονόμο του, με αντάλλαγμα βέβαια «δέκα εφτά ταλάρες».⁹

Και ενώ μετά τη συμφωνία, ετοιμάζεται να φύγει, ο Σπίθαμων του ζητάει να του φτιάξει μία ξανθή βαφή για το μουστάκι του. Ο γιατρός ανταποκρίνεται, πάλι με οικονομικό αντάλλαγμα, μάλιστα πονηρεμένος ότι ο ενδιαφερόμενος θέλει να φαίνεται νεότερος προκειμένου να απατήσει τη γυναίκα του. Τελικά του απλώνει τη βαφή στο μουστάκι και στα φρύδια που τα καλύπτει με ένα μαντήλι και στη συνέχεια του σκεπάζει τα μάτια και του δένει χέρια και πόδια επί δύο ώρες για να μην κουνιέται, ώσπου να πιάσει η βαφή, ενώ τον διατάζει να επαναλαμβάνει λατινόμορφες λέξεις¹⁰ για την καλή έκβαση του αποτελέσματος.¹¹

Η όλη διαδικασία της μεταμόρφωσης υπήρξε οδυνηρή για τον Σπίθαμων, τον οποίο βρίσκει πεσμένο στο πάτωμα να φωνάζει από τους πόνους ο γιος του Νασάκης και ειδοποιεί τη μητέρα του.¹²

Η Προισκοκοίλα, βλέποντας τον άντρα της αλλαγμένο, τρομάζει, οπότε ο Σπίθαμων αναγκάζεται να της αποκαλύψει το σχέδιο του Χάφτα. Έτσι, όταν η παρέμβαση του Ασσαφέτιντο στον ετοιμοθάνατο πατέρα του αποβαίνει άκαρπη, ο Μέστερ Σπίθαμων βάζει σε ενέργεια τη δεύτερη λύση.¹³ Δένει ξυλοπόδαρα στα πόδια του για να φαίνεται ψηλός, φοράει τα ρούχα του αδελφού του και ορμάει στο διπλανό δωμάτιο, όπου, δίνοντας ένα μπάτσο στον κατατρομαγμένο γέροντα, καταφέρνει να αποσπάσει την υπογραφή του στη διαθήκη του με την οποία στην ουσία αποκλήρωσε τον άλλο του γιο, αφήνοντάς του μόνο λίγα από τα υπάρχοντά του.¹⁴

8. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., Μέρος Α', Σκηνή Δ', σ. 3-7.

9. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 8.

10. Πρόκειται για ελληνικές λέξεις με λατινίζουσα κατάληξη, (*Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 11 και 12).

11. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., Μέρος Α', Σκηνές Ε' και Στ', σ. 7-12.

12. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., Μέρος Β', Σκηνή Α', σ. 12-13.

13. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., Μέρος Β', Σκηνές Β' και Γ', σ. 13-15.

14. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., Μέρος Β', Σκηνές Δ' και Ε', σ. 16-17.

Πλεονέκτης όπως ήταν, επιδιώκοντας την πλήρη κατοχή της περιουσίας, ξαναμπάνει στον θάλαμο και δίνει «άλλον ένα μπάτσο» στο γέρο, ο οποίος ξεψυχεί.¹⁵ Έξαλλος ο Δημήτριος, όταν πληροφορείται το συμβάν, ενώ αρχικά επιτίθεται στον αδελφό του,¹⁶ στην τελευταία σκηνή, όπου εμφανίζεται ο ίδιος, αφού τον καθυβρίσει με τα επίθετα που του ταιριάζουν: «προδότη, απατεώνα, φιλόργυρο και ψεύτη», αποφασίζει να μη χειροδικήσει για να μη μιάνει τα χέρια του αγγίζοντας το ανόσιο σώμα του, αλλά να τον παραδώσει στην κρίση της κοινότητας και στη θεία Δίκη, για τις άνομες πράξεις του τις οποίες κάλυπτε υπό το πρόσχημα «φιλελευθέρου και φιλέλληρος απατών τον κόσμον...».¹⁷

Δομή

Αποτελούμενο από δύο πράξεις (η πρώτη με έξι σκηνές και η δεύτερη με επτά) το έργο ακολουθεί τη συνηθισμένη για την εποχή παρατακτική σειρά της εξέλιξης της πλοκής, την οποία ο αναγνώστης παρακολουθεί αβίαστα και με ενδιαφέρον. Αξίζει να σημειωθεί ότι η εικόνα του ετοιμοθάνατου γέροντα στο κρεβάτι δεν εμφανίζεται στα όμματα του κοινού, ούτε η σκηνή όπου ο Μέστερ Σπίθαμων τον χαστουκίζει προκαλώντας τον θάνατό του. Όλα τα ανωτέρω γίνονται γνωστά μέσω της έμμεσης πληροφόρησης από τις διηγήσεις του γιου του.¹⁸ Η μέθοδος αυτή επιλέγεται, αφ' ενός γιατί οι ανωτέρω σκηνές δεν συνάδουν με το πνεύμα της κωμωδίας, αλλά και γιατί ο συγγραφέας με τον τρόπο αυτό, επιδεικνύοντας έμμεσα σεβασμό προς το πρόσωπο του ετοιμοθάνατου γέροντα, εμφανίζεται ακόμη πιο επικριτικός στις ενέργειες του καταγγελλόμενου ήρωά του. Το ίδιο επαναλαμβάνεται και στην προτελευταία σκηνή του έργου, όπου ο Σπίθαμων περιγράφει τις αντιδράσεις του αδελφού του¹⁹ χωρίς όμως ο τελευταίος να παρουσιάζεται επί σκηνής. Με τον τρόπο αυτό ο συγγραφέας διαφυλάττει ως κόρη οφθαλμού το ηθικό ανάστημα του Δημήτριου σε αντίθεση με την ιταμότητα των πράξεων του Σπίθαμων, γεγονός που αναδεικνύεται εντονότερα στην τελευταία και μόνη σκηνή εμφάνισης του Δημήτριου, ο οποίος δημόσια καταγγέλλει τις ανομίες του αδελφού του και τον παραδίδει στη χλεύη της κοινωνίας.²⁰

15. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 17.

16. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., Μέρος Β', Σκηνή Στ', σ. 17-18.

17. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., Μέρος Β', Σκηνή Ζ' σ. 18.

18. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., Μέρος Α', Σκηνή Β', σ. 1-2 και Μέρος Β', Σκηνές Ε' και Στ', σ. 16-17.

19. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 17.

20. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., Μέρος Β', Σκηνή Ζ', σ. 18.

Γλώσσα

Το έργο εμφανίζει μείξη γλωσσικών στοιχείων, ανάλογα με το εκάστοτε ομιλούν πρόσωπο, το χαρακτήρα του, την παιδεία του, την ηλικία του, τις επιρροές που έχει δεχτεί, αλλά και το ήθος που εκφράζει, σύμφωνα με την υπόθεση, κατά τρόπο που αναδεικνύει τον συγγραφέα άριστο γνώστη της πολυμορφίας και της ποικιλίας των γλωσσικών διαλέκτων και δεξιοτέχνη στο μεταξύ τους συνδυασμό, με άριστο αποτέλεσμα όσον αφορά τη διακωμώδηση των προσώπων.

Η Προσκοκοίλα χρησιμοποιεί τη ντόπια κερκυραϊκή διάλεκτο ανάμεικτη με πολλά ηπειρώτικα στοιχεία και ομιλεί με χαϊδευτική διάθεση, όταν απευθύνεται στο μικρό γιο της Νασάκη, ο οποίος, αν και, από τα συμφραζόμενα του έργου, δεν πρέπει να είναι τόσο μικρό παιδί, όσο αρχικά νομίζει κανείς.

Ο Ντοτόρ Χάφτας, ως λόγιος, ομιλεί μία προσεγμένη καθαρεύουσα χωρίς ακρότητες, αποφεύγοντας τη χρήση λέξεων ξενικής προέλευσης.

Ο γιατρός Ασφαφέτιντος, σπουδασμένος κατά τη συνήθεια της εποχής στην Ιταλία, ομιλεί μισο-ελληνικά και μισο-ιταλικά, όπως οι περισσότεροι γιατροί της ελληνικής δραματουργίας.

Το πρόσωπο στο οποίο εμφανίζεται η μεγαλύτερη μείξη γλωσσικών στοιχείων είναι το αμφιλεγόμενο πρόσωπο του κεντρικού ήρωα, ο οποίος άλλοτε χρησιμοποιεί μία ελληνο-αγγλική γλώσσα, αποκαλυπτική των συναλλαγών του με τους άγγλους κατακτητές (1814-1864), και από την άλλη, όταν θέλει να εντυπωσιάσει, ομιλεί την καθαρεύουσα, την οποία όμως αντικαθιστά σταδιακά με μία πολύ πιο λαϊκή και πολλές φορές αθυρόστομη γλώσσα. Γενικά παρατηρείται ρευστότητα στο γλωσσικό του ύφος που ποικίλλει ανάλογα με το πρόσωπο στο οποίο απευθύνεται και με τη ψυχική και συναισθηματική φόρτιση που τον διακατέχει.

Τέλος ο Δημήτριος ομιλεί την καθαρεύουσα με άψογο τρόπο, χωρίς ιταλισμούς ή άλλες ξενικές προσμειξεις, από την οποία δεν παρεκκλίνει ούτε υπό το κράτος αγανάκτησης, ενδεικτικό του ήθους και της σοβαρότητας που τον διακρίνει, αλλά και της επιμελημένης γλωσσικής παιδείας του.

Πρόσωπα

Από τα έξι δραματικά πρόσωπα του έργου, τα δύο μόνο ονοματίζονται από τον συγγραφέα με το πραγματικό όνομά τους: Ο μικρός γιος του κεντρικού ήρωα, ο Νασάκης, χαϊδευτικό του Νάσου/Αθανασίου, με το οποίο τεκμηριώνεται επιπρόσθετα ότι το σατιριζόμενο πρόσωπο είναι ο Ιωάννης Κεφαλάς του Αθανασίου, ο οποίος τηρώντας την ελληνική παράδοση έδωσε στον μικρό γιο του το όνομα του πατέρα του, στην προκειμένη περίπτωση για να τον κολακεύσει, και ο αδελφός του Δημήτριος. Τα υπόλοιπα τέσσερα πρόσωπα έχουν ονοματοδοτηθεί με τε-

χνητά ονόματα, δηλωτικά είτε της εμφάνισης, είτε της ιδιότητάς τους, με σκοπό την έντονη διακωμώδησή τους.

Η σύζυγος «Προισκοκοίλα» εμφανίζεται ως μία γυναίκα του λαού, χωρίς παιδεία, με άξεστη συμπεριφορά προς το παιδί της,²¹ αλλά και χωρίς ίχνος σεβασμού για τον πεθερό της.²² Περίεργη (κρυφακούει πίσω απ' την πόρτα)²³ και κουτσομπόλα (βγάζει στη φόρα τις ερωτοδουλειές του γραμματικού),²⁴ δείχνει να αγαπάει τον άντρα της, αν και στα κατ' ιδίαν, ούτε αυτός μένει αλώβητος από τα λεγόμενά της, αποκλύπτοντας ότι αγαπάει το ποτό, συνήθεια που απέκτησε από τις συναναστροφές του με τους *Οργγλέζους*.²⁵

Παρά το γεγονός ότι στο τέλος συνεργεί στο σχέδιο εξαναγκασμού του πεθερού της να υπογράψει τη διαθήκη του βιαίως,²⁶ δείχνει θεοσεβούμενη, επικαλούμενη όλες τις Παναγίες του νησιού να προστρέξουν για την αίσια έκβαση του εγχειρήματος²⁷ και όταν πληροφορείται το θάνατό του, τρομοκρατείται και λυπάται,²⁸ σε αντίθεση με τον αδίστακτο άντρα της που χαίρεται.²⁹

Χάφτας³⁰ ή ντοττόρ/ντοτόρ³¹ Χάφτας, είναι ο τύπος του γραμματικού της εποχής. Μορφωμένος³² αλλά φτωχός,³³ εμφανίζεται ως εκφραστής μιας σειράς ανθρωπινων ελαττωμάτων. Επιπρόσθετα στο πρόσωπό του καυτηριάζεται η κακή χρήση της μόρφωσης για άνομους σκοπούς. Μνησίκακος και πονηρός, προτείνει στον Σπίθαμων το πανούργο σχέδιο της μεταμφίεσής του και του βίαιου πειθανα-

21. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 12.

22. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π.

23. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π.

24. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 2.

25. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π.

26. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., Μέρος Β', Σκηνή Δ', σ. 16.

27. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., Μέρος Β', Σκηνή Ε', σ. 16.

28. «Ω! ω:! συμφορά μας ! ώ τον πεθρό μου !» (*Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 17).

29. «Αμ τί λυπείσαι; δεν χαίρεσαι που αποκτήσαμεν τάλλαρα;» (*Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π.).

30. Χάφτας = ο φαγάς, ο λαίμαργος, μεταφορικά ο άπληστος, ο σφετεριστής.

31. Όπως ο Χάφτας αυτοαποκαλείται και όπως τον αποκαλεί επίσης ο Μέστερ Σπίθαμων (*Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 3).

32. Ο ίδιος χαρακτηρίζει τον εαυτόν του λόγιο (*Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 3) αλλά όρι ποιητή (*Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 4).

33. Το προσωνύμιό του υποδεικνύει ότι ήταν πειναλέων και δεν χόρταινε ποτέ («το χάρτικο στόμα σου», *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 4).

γκασμού του πατέρα του, καθώς και τα μέσα που πρέπει να μετέλθει για να πετύχει το σκοπό του, περιέργως όμως χωρίς να ζητήσει οικονομικό αντάλλαγμα.³⁴

Κόλακας αλλά και είρων, όταν πληροφορείται ότι ο Σπίθαμων παρασημοφορήθηκε για τις προσφερθείσες υπηρεσίες του κατά την ελληνική επανάσταση, τον αποκαλεί «γαδουροπατριώτη», προσβολή που με ευστροφία ανασκευάζει με ένα λογοπαίγνιο επιδεικνύοντας παράλληλα τις γεωγραφικές του γνώσεις.³⁵

Ασφαφέντος: Γιατρός ιταλικής ή πιθανώς εβραϊκής καταγωγής, με όνομα προερχόμενο από τη "asafoetida", μπαχαρικό της ινδικής κουζίνας με άρωμα παρόμοιο με αυτό του σκόρδου, το οποίο χρησιμοποιούσαν επίσης για την παρασκευή φαρμάκων. Είναι ο χαρακτηριστικός τύπος του κομπογιαννίτη που κοροϊδεύει τους πάντες με τις λατινίζουσες συνταγές των γιατρικών του και τις ακατάληπτες προτάσεις του.³⁶ Φιλοχρήματος και συμφεροντολόγος, γρήγορα αντιλαμβάνεται το ζητούμενο και το εξαργυρώνει προς όφελος του με μαεστρία, δίνοντας παράλληλα ρεσιτάλ κωμικότητας με τα λόγια και τις κινήσεις του.

Ο Μέστερ – Σπίθαμων: Κεντρικό πρόσωπο του έργου, το σύνθετο όνομα του οποίου αποκαλύπτει δύο βασικές πληροφορίες για τον ήρωα. Το πρώτο συνθετικό (Μέστερ, παραφθορά του Μίστερ) μαρτυρά τη σχέση του με τους άγγλους κατακτητές και το δεύτερο (Σπίθαμων, παραφθορά της λέξης «σπιθαμή») περιγράφει το physique του. Είναι υπερβολικά κοντός και άσχημος.³⁷ Πέρα από τη μειονεκτική εμφάνισή του, συγκεντρώνει στο πρόσωπό του μία σειρά από ανθρώπινα ελαττώματα: ασεβής προς τον πατέρα του, μοχθηρός προς τον αδελφό του, μηχανορράφος και δολοπλόκος, φιλοχρήματος και πλεονέκτης, διπρόσωπος ως προς την έξωθεν εικόνα του ως ένθερμου πατριώτη,³⁸ αλλά και ως ευυπόληπτου οικογενειάρχη.³⁹

34. Φαίνεται ότι ανήκε στους ανθρώπους που ο Μέστερ Σπίθαμων είχε στη δούλεψή του (*Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π.) και γνωρίζοντας τη φιλαργυρία του άντρα, δεν τόλμησε να ζητήσει πρόσθετη αμοιβή.

35. Δικαιολογεί ότι η λέξη «γαδουροπατριώτης» σημαίνει τον προερχόμενο από τα Γάδαιρα, αρχαία πόλη των Φοινίκων σε νησί κοντά στο στενό του Γιβραλτάρ, την ύπαρξη της οποίας δεν γνώριζε βέβαια ο Σπίθαμων (*Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 6).

36. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 11, 12, 15.

37. Ήταν γουρλομάτης, όπως ο πατέρας του («Για 'δε τον γκουρλομάτη», *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 1), φαλακρός και τα μουστάκια του έμοιαζαν με την ουρά του γαϊδάρου ή «το ρουρί του ποντικού» (*Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 5).

38. «Αποστασία ιδική μου ήταν να γελώ τες Σουλιώτισσες και Ρουμελιώτισσες να τους πλάω το πράγμα διακόσια τα εκατόν» (*Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 6).

39. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του γιου του, είχε «αγαπητικιά» με την οποία αντάλ-

Η ακόρεστη αγάπη του για το χρέμα θα τον ρίξει στα δίχτυα του τσαρλατάνου Ασφαφέντιντου που θα τον καταξευτελίσει στην προσπάθειά του να τον μεταμορφώσει, αποκαθήλωση που θα ολοκληρωθεί με την αποκάλυψη από τον αδελφό του, του σφετερισμού του μεριδίου του από την πατρική περιουσία και τη δημόσια καταγγελία του για τις άνομες πράξεις του.

Δημήτριος: Αδελφός του κεντρικού ήρωα είναι το πρόσωπο με τη μικρότερη φυσική παρουσία μέσα στο έργο (εμφανίζεται μόνο στην τελευταία σκηνή της δεύτερης πράξης). Όμως για τον αδελφό του είναι μια σκιά που τον ακολουθεί, όπως φαίνεται από τις αναφορές του γι' αυτόν. Όμορφος, όπως τον περιγράφει (ψηλός, ξανθός, με πλούσια μαλλιά και μουστάκια) προκαλεί τη ζηλοφθονία του μειονεκτικού αδερφού του που τον αποκαλεί «χαμένο κορμί», «υπνοφά»⁴⁰ και «χαμένο».⁴¹ Η ζηλοφθονία επιτείνεται και από την άμεμπτη συμπεριφορά του Δημήτριου προς τον πατέρα τους, στον οποίο δείχνει αγάπη, σεβασμό και ενδιαφέρον (ξενυχτάει στο προσκέφαλό του), στάση που εκτιμάει πολύ ο ετοιμοθάνατος γέροντας, γι' αυτό και εναντιώνεται στα αρπακτικά σχέδια του μοχθηρού γιου του.

Στο πρόσωπο του Δημήτριου απεικονίζεται η ηθική υπόσταση του ανθρώπου, η τιμιότητα, η καθαρότητα στα αισθήματα, τη σκέψη και το λόγο, η θεοσέβεια, αλλά και η αναζήτηση της δικαιοσύνης μέσα από τη δημόσια αποκάλυψη της πλαστής εικόνας του αδελφού του που τον έχει κατάφωρα αδικήσει.⁴²

Η ιστορικότητα των δραματικών προσώπων:

Ο Ιππότης Ιωάννης Α. Κεφαλάς, είναι το κύριο πρόσωπο της θεατρικής αυτής σάτιρας, όπως υποδεικνύεται από τον ανώνυμο συγγραφέα στην αφιέρωσή⁴³ του στη δεύτερη σελίδα της έκδοσης του έργου του.

Σύμφωνα με τη ληξιαρχική πράξη θανάτου του, που βρέθηκε στα Γ.Α.Κ. – Κερκύρας, πέθανε στην Κέρκυρα στις 6 Νοεμβρίου 1876 σε ηλικία 82 ετών. Τύχη αγαθή για τον σημερινό μελετητή, έχουν δημοσιευτεί, σε ένα 16σέλιδο, οι επικήδειοι λόγοι που εκφωνήθηκαν κατά την πάνδημη και ξεχωριστής λαμπρό-

λασσε γράμματα (*Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, δ.π., σ. 13), το όνομα της οποίας αποκαλύπτει ο Ασφαφέντιντος (*Πούναι το Σουσάνα σου να παίξεις το τυφλομύγκαν*, *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, δ.π., σ. 11), στοιχείο που αποδεικνύει ότι η εξωσυζυγική σχέση του ήταν ευρύτερα γνωστή.

40. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, δ.π., σ. 2.

41. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, δ.π., σ. 3.

42. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, δ.π., σ. 18.

43. «*Τω ιππότη Ιωάννη Α. Κεφαλά, τω και Μέστερ Γκιών, την κωμωδίαν ταύτην μεγαλωτάτου σεβασμού ένεκεν*».

τητας κηδεία του, με ομιλητές τον δικηγόρο Ανδρέα Ι. Γαλιάτσα, τον Λεωνίδα Βλάχο, διευθυντή του ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου «Καποδίστριας» και τον Δ. Παπαγεωργίου.⁴⁴

Συνδυάζοντας τις πληροφορίες που αντλούνται από τους τρεις αυτούς επικήδεις λόγους, μπορούμε να συμπληρώσουμε το βιογραφικό του ανδρός με πολύ περισσότερα στοιχεία, από όσα ήταν μέχρι σήμερα γνωστά.

Γόνος της επιφανούς οικογένειας των Κεφαλάδων, από τον κλάδο της Ηπείρου, ο Ιωάννης Κεφαλάς, γιος του Αθανάσιου Κεφαλά και της Βασιλικής Φλώρου, γεννήθηκε στην Πρέβεζα, στις αρχές του 1794. Αφού ολοκλήρωσε τις εγκύκλιες σπουδές του στη Λευκάδα, ως υπότροφος σε εκεί διδάσκαλο, στράφηκε στο εμπόριο και άρχισε να ταξιδεύει στη Μάλτα και στην Κέρκυρα, όπου και εγκαθίσταται οικογενειακά το 1814, σε ηλικία 20 ετών.⁴⁵

Τις παραμονές της ελληνικής επανάστασης, έγινε μέλος της Φιλικής Εταιρείας, στην οποία μυήθηκε από τον αδριανουπολίτη Παυλίδη, και με την έναρξη των εχθροπραξιών, βρισκόμενος σε ανθηρή οικονομική κατάσταση, απέστειλε επανειλημμένως πλοία με τρόφιμα και πολεμοφόδια για ενίσχυση του αγώνα. Πέρα από την υλική στήριξη των αγωνιστών, εστάλη ο ίδιος από τον αδελφό του Καποδίστρια, Βιάρο Καποδίστρια, ως μεσολαβητής λόγω της φρόνησης και της ορθοκρισίας του, ώστε να ομονοήσουν οι ερίζοντες οπλαρχηγοί της δυτικής Ελλάδας Γεώργιος Βαρνακιώτης και Γεώργιος Τσόγκας ή Τζόγκας, και να λάβουν τα όπλα. Ο ίδιος επίσης, εφοδιάζοντας τους Σουλιώτες με όπλα και πολεμοφόδια που τους μετέφερε ο λευκάδιος πλοίαρχος Χριστόδουλος Βουτσινάς,⁴⁶ βοήθησε στην κατάληψη του κάστρου της Ρινιάσας.⁴⁷

Για τις υπηρεσίες του προς την πατρίδα το 1844, το ελληνικό κράτος, επί υπουργού Στρατιωτικών Κίτσου Τζαβέλλα, τον τίμησε με το χαλκίνο Αριστείον του Αγώνος και με το αργυρό παράσημο του Τάγματος του Σωτήρος.⁴⁸

Το 1844 είναι η χρονιά που γράφεται επίσης η ανώνυμη σάτιρα. Εντυπωσιάζει η χρονική σύμπτωση των δύο δεδομένων. Είναι ηλίου φαεινότερον ότι ο συγ-

44. Λόγοι εκφωνηθέντες επί του νεκρού Ιωάννου Κεφαλά Ιππότη του χαλκού αριστείου του Αγώνος και του χρυσού παρασήμου του Σωτήρος, κηδευθέντος την 6 Νοεμβρίου 1876, Τυπογραφείον Η Ιονία, Εν Κερκύρα 1876.

45. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 12.

46. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 3-4.

47. Οχυρό με κατόπτευση στο Ιόνιο πέλαγος, στο νομό Πρεβέζης, πλησίον του χωριού Ριζά.

48. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 13. Λόγω του επιβεβλημένου περιορισμού της έκτασης του κειμένου της ανακοίνωσης δεν μνημονεύονται η μετέπειτα ανοδική πορεία του στον οικονομικό στίβο, οι σχέσεις του με επιφανή μέλη της ελληνικής κοινωνίας, καθώς και οι θέσεις τις οποίες κατέλαβε, που θα παρουσιαστούν μελλοντικά σε σχετικό μελέτημα.

γραφέας της θεατρικής αυτής σάτιρας ενοχλήθηκε τα μάλα από την απονομή αυτών των τιμών σε ένα πρόσωπο, για το οποίο είχε πολλά ράμματα για τη γούνα του και υπό το κράτος οργής και δυσφορίας καταπιάνεται με τη συγγραφή.

Τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του

Η Λάμπρω Βαρζέλη,⁴⁹ σύζυγος του Ιωάννη Κεφαλά, την οποία νυμφεύτηκε το 1827 και με την οποία απέκτησε δέκα παιδιά, είναι η Προισκοκοίλα του έργου, οι πολλαπλές εγκυμοσύνες της οποίας δικαιολογούν το όνομά της.

Ο Νασάκης ταυτίζεται με τον Αθανάσιο (1844-1899),⁵⁰ το δέκατο στη σειρά παιδί του Ιωάννη Κεφαλά. Το γεγονός ότι δίνει στο δέκατο παιδί του και όχι στο πρωτότοκο το όνομα του πατέρα του είναι αποκαλυπτικό των αρνητικών αισθημάτων που έτρεφε γι' αυτόν.

Ο Δημήτριος (1810-1864 ή 1865),⁵¹ είναι ο ετεροθαλής αδελφός του, από τον δεύτερο γάμο του πατέρα του, το 1809, με την Ελένη Ρέντζου. Αν και σε κανένα σημείο του έργου δεν αφήνεται να νοηθεί ότι δεν πρόκειται για ομομήτρια αδέρφια, το γεγονός αυτό εξηγεί τον ανταγωνισμό και τις κακές μεταξύ τους σχέσεις.

Τέλος το πρόσωπο που συμμετέχει στην υπόθεση χωρίς να εμφανίζεται είναι ο πατέρας του, Αθανάσιος Κεφαλάς⁵² (1756-1844/1845), ο οποίος διετέλεσε πρόεδρος των δικαστηρίων της Πρέβεζας επί γαλλικής κατοχής. Για την ενεργό συμμετοχή του στη μάχη της Νικοπόλεως στις 12 Οκτ. 1793 τιμήθηκε εγγραφόμενος στο Libro d' Oro της Πρέβεζας.

Το γεγονός ότι ήταν δικαστικός εξηγεί επιπρόσθετα την επιμονή του να μοιράσει με δικαιοσύνη την περιουσία του στους δύο γιους του, αρνούμενος να αδικήσει έναν εκ των δύο.

Το πρόσωπο του συγγραφέα:

Αλήθεια, ποιος μπορεί να κρύβεται πίσω από την ανωνυμία ενός τόσο σκληρά καταγγελτικού κειμένου; Εάν όχι ο ίδιος ο αδελφός του Ιωάννη Κεφαλά, Δη-

49. Ιωάννης Γ. Τυπάλδος-Λασκαράτος, «Οικογένεια Κεφαλά εις την Ελλάδα: Ιστορικά και Εραλδικά στοιχεία», *Παρουσμός*, τ. 18, 1976, σ. 441.

50. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π.

51. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π.

52. *Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθαμων*, ό.π., σ. 440.

μήτριος, για το βίο του οποίου δεν έχουν βρεθεί προς το παρόν σχετικά στοιχεία,⁵³ οπωσδήποτε κάποιοι από το συγγενικό ή το ευρύτερα κοινωνικό περιβάλλον τους, ο οποίος ήταν γνώστης του περιστατικού της δόλιας καταστρατήγησης της διαθήκης, εάν βέβαια το περιγραφόμενο συμβάν είναι πραγματικό και όχι αποκλήμα της φαντασίας του συγγραφέα.⁵⁴ Η έρευνα για το πρόσωπο αυτό βρίσκεται ακόμα στα σπάργανα και μόνο από ενδοκειμενικές πληροφορίες μπορούμε έμμεσα να το σκιαγραφήσουμε.

Από τον πρόλογο του έργου, όπου αναφέρει ότι συνδεόταν μαζί του με παλαιά «εν Ηπειρώ» φιλία εικάζουμε ότι πιθανώς να ήταν και αυτός Ηπειρώτης, ο οποίος φαίνεται ότι εγκαταστάθηκε στην Κέρκυρα, όπως και ο Κεφαλάς, χωρίς όμως να αποσαφηνίζεται εάν ήταν φίλος των παιδικών του χρόνων, ή συναγωνιστής του κατά την ελληνική επανάσταση. Οπωσδήποτε πρέπει να ήταν συνομήλικοι ή να μην είχαν μεγάλη διαφορά ηλικίας.

Το γεγονός ότι υπογράφει το έργο το 1844 «εν Αμστελόδαμω», εάν δεν πρόκειται για φανταστικό τόπο, μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι βρέθηκε στην Ολλανδία για αναψυχή ή για επαγγελματικούς λόγους.

Το έργο τυπώνεται στη Σμύρνη δύο χρόνια αργότερα, είτε με τη φυσική παρουσία του ίδιου του συγγραφέα, είτε μέσω άλλου προσώπου στο οποίο ο συγγραφέας έδωσε το χειρόγραφο του. Οπωσδήποτε η μεγάλη απόσταση ανάμεσα στη Σμύρνη και την Κέρκυρα, τόπο διαμονής του σατιριζόμενου προσώπου, εικάζουμε ότι αποτελούσε μία ασφαλής δικλείδα για τον συγγραφέα που τον προφύλασσε από ενδεχόμενη βίαιη αντίδραση εκ μέρους του πανίσχυρου Κεφαλά.

Όσον αφορά την παιδεία του, ενδοκειμενικά στοιχεία αποδεικνύουν ότι ήταν μορφωμένος και αφήνει να εννοηθεί ότι ανήκε στους καθαρολόγους της εποχής. Ο ίδιος αυτοπροσδιορίζεται ως σατιρικός ποιητής.⁵⁵ Αν και δεν γνωρίζουμε εάν είχε ξανά καταπιαστεί με τη θεατρική γραφή, είναι φανερό ότι γνώριζε την παλαιότερη κωμωδιογραφική παράδοση των Επτανήσων, καθώς και τα έργα της ελληνικής κωμωδιογραφίας⁵⁶ της εποχής του, από τα οποία φαίνεται να αντλεί στοιχεία, όπως και την επιλογή της ψευδωνυμίας του.⁵⁷

53. Προς το παρόν έχει βρεθεί μόνο το διαβατήριό του το 1829 για τη Βενετία (βλ. Αλίκη Νικηφόρου *Τα διαβατήρια του 19ου αιώνα των αρχείων της Κέρκυρας: 1800-1870*, Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχεία Νομού Κερκύρας, Κέρκυρα 2003, αρ. 4626 και 5064).

54. Μόνο η εύρεση της διαθήκης του Αθανάσιου Κεφαλά θα δώσει λύση στο ερώτημα αυτό.

55. Βλ. πρόλογο του έργου.

56. Βλ. *Ο Άσωτος*, Αλεξ. Σούτσου, Εν Ναυπλίου 1830 και *Βαβυλωνία*, Δ.Κ. Βυζαντίου, Εν Ναυπλίου 1836, Αθήναις 1843, Εν Σμύρνη 1841 και 1843.

57. Φαίνεται να μιμείται τη ψευδωνυμία του Ιάκωβου Ρίζου Νερουλού όπως εμφανίζεται στα έργα του *Ερωτηματική οικογένεια*, Εν Αθήναις 1837 και *Εφημεριδοφόρος*, Εν Αθήναις 1837.

Άριστος γνώστης των κωμικών τεχνασμάτων,⁵⁸ συνθέτει, με πηγαίο ταλέντο, ένα θεατρικότατο, εύστροφο και γρήγορο στην εξέλιξή του κείμενο, με επιτυχή ηθογράφηση των δραματικών προσώπων, έξυπνα γλωσσικά και χαρακτηριστικά επεξεργασμένων, με θαυμαστό αποτέλεσμα, που δεν έχει να ζηλέψει τίποτα από έργα δόκιμων θεατρικών συγγραφέων.

Συνοπτική αποτίμηση

Περιλαμβανόμενο μέχρι πρόσφατα στη σμυρναϊκή βιβλιογραφία, λόγω του τόπου έκδοσής του, το έργο αποδεδειγμένα πλέον εντάσσεται στην κερκυραϊκή δραματουργία του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, την οποία εμπλουτίζει με ένα νέο πρωτότυπο θεατρικό δημιούργημα.

Με τα μέχρι σήμερα δεδομένα, χρονολογικά πρόκειται για την πρώτη κερκυραϊκή κωμωδία και την τρίτη ως προς τις κωμωδίες που γράφονται στα Επτάνησα με κεντρικό ήρωα υπαρκτό πρόσωπο, μετά τον ζακύνθιο Χάση (1790) και τον κεφαλλονίτη Άνθιμο Μαζαράκη τον διακωμωδούμενον (1831/1836).

Όσον αφορά την εμφάνιση νέων δραματικών προσώπων, στην πινακοθήκη των μέχρι σήμερα γνωστών φιλόργυρων έρχεται να προστεθεί ο Μέστερ-Σπίθαμων, και σε αυτή των λογίων⁵⁹ και των γιατρών⁶⁰ της ελληνικής κωμωδιογραφίας του 19ου αιώνα αντίστοιχα ο Χάφτας και ο Ασσαφέτιντος, διαπλάθοντας νέους χαρακτηριστικούς τύπους Επτανησίων, και ειδικότερα Κερκυραίων, ενώ στο πρόσωπο του Δημήτριου αναγνωρίζεται μία ακόμη εκδοχή μολιερικού *raisonneur*.

Για τους ανωτέρω λόγους και επιπρόσθετα για τη γλαφυρή απεικόνιση της κερκυραϊκής κοινωνίας της εποχής, αλλά και για το γλωσσικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει, το αποκαλυφθέν αυτό έργο χρήζει περαιτέρω επεξεργασίας και μελέτης.

58. Επανάληψη, μεταμφίεση, αντίφαση, ασυνεννοησία, αντικλίμακα, υπερβολή.

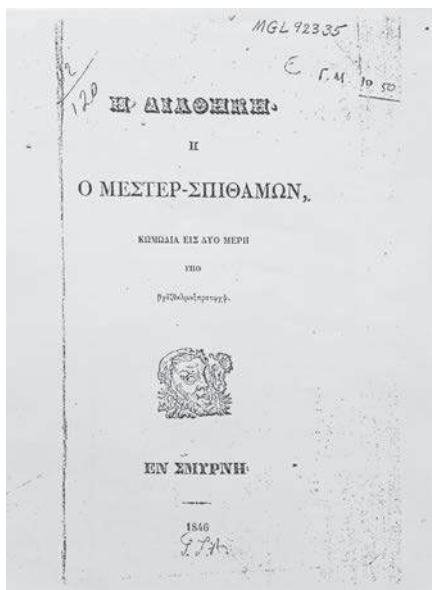
59. Βάλτερ Πούχνερ, *Η γλωσσική σάτιρα στην ελληνική κωμωδία του 19ου αιώνα*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2001.

60. Βάλτερ Πούχνερ, *Η μορφή του γιατρού στο νεοελληνικό θέατρο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.

Περίληψη / Summary

Αντικείμενο της ανακοίνωσης είναι η παρουσίαση της κωμωδίας *Η Διαθήκη ἡ ο Μέστερ-Σπίθαμων* που εκδόθηκε ανώνυμα στη Σμύρνη το 1846. Η υπόθεσή της, που εκτυλίσσεται στην Κέρκυρα, αποτελεί σάτιρα κατά του επιφανούς μέλους της κερκυραϊκής κοινωνίας ιππότη Ιωάννη Κεφαλά. Αναλύεται το περιεχόμενο, η δομή, τα πρόσωπα, η γλώσσα και διατυπώνονται επίσης κάποια πρώτα συμπεράσματα για τον ανώνυμο συγγραφέα του έργου.

The subject of this paper is the presentation of the comedy *The Will or Mester-Spithamon* which was published anonymously in Smyrna in 1846. The plot, which is situated in Corfu, is a satire of knight Ioannis Kefalas, renowned member of the society of this island. The content, the structure, the characters and the language are among the topics analyzed and also some first conclusions about the anonymous author are being drawn.

Ιππότης Ιωάννης Α. Κεφαλίδης (1794-1876).

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΤΑΒΟΥΛΑΡΗΣ
ΚΑΙ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ:
ΤΑΚΤΙΚΕΣ ΒΕΝΤΕΤΙΣΜΟΥ ΑΠΟ ΔΥΟ ΕΠΤΑΝΗΣΙΟΥΣ
ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΕΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Αλεξία Αλτουβά

Με τον όρο βεντετισμός στο θέατρο αναφερόμαστε στο σύνολο των επιμέρους χαρακτηριστικών που διαθέτει ένας ηθοποιός, χάρη στα οποία σε μια δεδομένη χρονική περίοδο της πορείας του αναδεικνύεται κυρίαρχος ταυτόχρονα σε καλλιτεχνικό, επαγγελματικό και κοινωνικό επίπεδο¹ ή που –πιο συνοπτικά– ανταποκρίνεται στο γνωστό σχήμα «ένα άτομο, μια βιομηχανία, ένα κοινό» (an individual, an industry, and an audience).² Στο παρόν μελέτημα θα χρησιμοποιήσουμε ως χαρακτηριστικά παραδείγματα τους δύο διαπρεπείς επτανήσιους ηθοποιούς του 19ου αιώνα: Διονύσιο Ταβουλάρη (1840-1928) και Ευαγγελία Παρασκευοπούλου (1865-1938), προκειμένου να εξετάσουμε τους διαφορετικούς τρόπους πραγμάτωσης του φαινομένου στον ελληνικό χώρο,³ αναδεικνύοντας νέα στοιχεία της έρευνας σχετικά με το θέμα.⁴

Ο Διονύσιος Ταβουλάρης, που ξεκινώντας από την Ζάκυνθο στα 1858 μετέβη στην Κωνσταντινούπολη με στόχο να ασχοληθεί με τη θεατρική τέχνη, συνέβαλε με την παρουσία του για παραπάνω από μισό αιώνα στην ανάπτυξη της

1. Για μια ευρύτερη ανάλυση του όρου και της ιστορική εξελικτικής πορείας των βεντετών στο παγκόσμιο θέατρο βλ. Mary Luckhurst – Jane Moody, "Introduction: The Singularity of Theatrical Celebrity", στο βιβλίο: *Theatre and Celebrity in Britain: 1660-2000*, (επιμέλεια Mary Luckhurst – Jane Moody), Palgrave/MacMillan, Houndmills 2005, σ. 1-13.

2. Για την ανάλυση του σχήματος βλ. Tom Mole, *Byron's Romantic Celebrity: Industrial Culture and the Hermeneutic of Intimacy*, Palgrave/Macmillan, Houndmills 2007. Βλ. επίσης: Cheryl Wanko, "Celebrity studies in the long eighteenth century: An interdisciplinary overview", *Literature Compass*, vol. 8/6 (2011), σ. 351-362.

3. Για μια σφαιρικότερη προσέγγιση του φαινομένου στο ελληνικό θέατρο την εξεταζόμενη περίοδο βλ. Αλεξία Αλτουβά, *Το φαινόμενο του γυναικείου βεντετισμού στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2014.

4. Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ – ΕΚΠΑ – ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ.

εγχώριας σκηνής, την οποία παρακολούθησε από τη σύστασή της. Όπως είναι γνωστό, στη διάρκεια της σταδιοδρομίας του υπηρέτησε το ελληνικό θέατρο ως πρωταγωνιστής, επικεφαλής θεατρικού σχήματος, συγγραφέας, μεταφραστής και διασκευαστής θεατρικών έργων, καθώς και γενικός υπεύθυνος όλων των επιμέρους εργασιών που είχαν να κάνουν με την προετοιμασία, την επιτέλεση και την δημόσια προβολή της θεατρικής παράστασης.⁵ Αποτέλεσε την ελληνική εκδοχή του actor-manager της εποχής, όρος που προσδιορίζει τον καλλιτέχνη του θεάτρου, του οποίου τα καθήκοντα αφορούσαν αφενός την ανάληψη και ερμηνεία του κεντρικού ρόλου της παράστασης, αφετέρου τη σύσταση και διεύθυνση θιάσου, για τον οποίο ήταν υπεύθυνος τόσο για την διαμόρφωση του δραματολογίου, όσο και για την διεκπεραίωση ζητημάτων σχετικών με θέματα διοίκησης και λειτουργίας.⁶

Η Ευαγγελία Παρασκευοπούλου υπήρξε η πιο χαρακτηριστική ίσως εκπρόσωπος του γυναικείου βεντετισμού, όπως αυτός διαμορφώθηκε στο ελληνικό θέατρο την ίδια περίπου χρονική περίοδο, δηλ. στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Οι βεντέτες της θεατρικής τέχνης του *fin de siècle* είχαν κατορθώσει να κυριαρχήσουν σε πολλαπλά πεδία τόσο της θεατρικής όσο και της κοινωνικής ζωής, και να αναδειχθούν ταυτόχρονα σε πρωταγωνίστριες της σκηνής, επικεφαλής θιάσων, σε κινητήριο δύναμη για τους συγγραφείς και τη δραματουργική παραγωγή, σημείο αναφοράς για τον Τύπο και συχνά αιτία αντιπαράθεσης ή διενέξεων ανάμεσα σε εκπροσώπους του χώρου. Αποτελούσαν επίσης κοινωνικά πρότυπα, κυρίως για τις γυναίκες και το πάντα επίκαιρο θέμα της χειραφέτησης, κι ακόμα φορείς πρόσληψης ξένου δραματολογίου, προβολής νεωτερικών τάσεων και ιδεών, ενώ συχνά αναδεικνύονταν ακόμα και σε πολιτικούς παράγοντες λόγω της ευρείας απήχησης που είχαν στο θεατρικό κοινό εντός κι εκτός συνόρων. Οι ελληνίδες βεντέτες ακολούθησαν τα διεθνή πρότυπα, προσαρμόζοντάς τα στα ελληνικά δεδομένα. Ανάμεσά τους η Ευαγγελία Παρασκευοπούλου, εργάστηκε μεθοδικά και στη διάρκεια της καριέρας της εφάρμοσε αντίστοιχες πρακτικές, κατακτώντας τελικά την κορυφή της εγχώριας σκηνής.

5. Για τα βιογραφικά του στοιχεία βλ. *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 9β, Εκδοτική Αθηνών, σ. 61-62. – Αλέξης Σολομός, *Θεατρικόν Λεξικόν: Πρόσωπα και πράγματα στο Παγκόσμιο Θέατρο*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1989.

6. Mary Luckhurst – Jane Moody, "Introduction: The Singularity of Theatrical Celebrity", ό.π., σ. 3. Αν και ο actor-manager συναντάται κυρίως στις θεατρικές σκηνές της Αγγλίας αρχικά και της Αμερικής αργότερα, από τον 17ο ήδη αιώνα έως τον 19ο κατά τον οποίο αποκρυσταλλώνεται πλέον, στην Ελλάδα η ανάδειξη αντίστοιχων περιπτώσεων συνέβη με τη σύσταση της ελληνικής σκηνής στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, όχι τόσο ως αποτέλεσμα μίμησης ξένων προτύπων, αλλά κυρίως λόγω των σημαντικών δυσχερειών που είχαν να αντιμετωπίσουν οι έλληνες ηθοποιοί και της απουσίας σταθερού εργασιακού πλαισίου.

Προκειμένου να καταγράψουμε και να περιγράψουμε τις διαφορετικές τακτικές βεντετισμού, θα επικεντρωθούμε στα παρακάτω ζητήματα, έχοντας ως βασικούς άξονες τους δύο πρωταγωνιστές:

- α. Ιδιαίτερο υποκριτικό ύφος και επιλογή του ρεπερτορίου,
- β. Θιασαρχική δράση και εμπλουτισμός του δραματολογίου,
- γ. Τακτικές αυτοπροβολής και σχέση με το κοινό και τον Τύπο, και
- δ. Ανταγωνισμός και νεωτερικότητα.

α. Ιδιαίτερο υποκριτικό ύφος και η επιλογή του ρεπερτορίου

Τόσο ο Ταβουλάρης όσο και η Παρασκευοπούλου ακολουθώντας την πεπατημένη της βεντετικής πρακτικής, επαναλάμβαναν κορυφαίους ρόλους του παγκόσμιου δραματολογίου, που τοποθετούσαν ψηλά στο ρεπερτόριό τους και με τους οποίους τους ταύτιζε το θεατρικό κοινό.

Η σύνθεση του ρεπερτορίου βασιζόταν πρωτίστως σε ρόλους που ταίριαζαν ερμηνευτικά στον κεντρικό πρωταγωνιστή, καθώς σε μια περίοδο που δεν υπήρχε ακόμα θέατρο συνόλου, ο κεντρικός πρωταγωνιστής ήταν εκείνος που στήριζε οργανωτικά την παράσταση και αποτελούσε πόλο έλξης για το θεατρικό κοινό, εξασφαλίζοντας την οικονομική στήριξη του θιάσου. Η εμμονή με ορισμένους ρόλους και η συχνή αναπαραγωγή τους συνδεόταν πρωτίστως με την θέση που κατείχε το έργο στην παγκόσμια δραματοουργία, την απήχηση στο κοινό, εγχώριο ή μη, και κυρίως την αίσθηση που δημιουργούσε ο δραματικός ήρωας με τον οποίο ταυτιζόταν ο ηθοποιός και ενδύοταν επί σκηνής το δυναμικό του προφίλ. Η ερμηνευτική απόδοση των σημαντικών ρόλων αναδεικνυόταν σε πεδίο συγκρίσεων και αντιπαράθεσης ανάμεσα στους διαφορετικούς πρωταγωνιστές που διεκδικούσαν τον τίτλο του «κορυφαίου», «απόλυτου» ή «βεντέτας» πρωταγωνιστή/ριας.

Είναι γνωστό ότι για τον Ταβουλάρη, ο οποίος είχε μια εξαιρετικά ευρεία γκάμα ρόλων από κλασικά έργα, τραγωδίες, κωμωδίες, μυθιστορηματικά δράματα έως έργα κωμειδυλλίου, ο «Άμλετ» κατείχε ξεχωριστή θέση και μεγάλη χρονική διάρκεια παρουσίας από σκηνής. Τον διάσημο σαιξπηρικό ήρωα ερμήνευε στην ελληνική σκηνή πριν ακόμα την έλευση του σαιξπηριστή Νικόλαου Λεκατσά στην Ελλάδα και συνέχισε να τον παρουσιάζει παράλληλα με τον Λεκατσά από το 1881 και μετά, δημιουργώντας ένα είδος «από σκηνής ανταγωνισμού» μεταξύ τους. Συνολικά υπολογίζεται ότι ενσάρκωνε τον νεαρό πρίγκιπα για 40 χρόνια, από το 1875 μέχρι το 1914, στην ηλικία των 74 ετών. Εξίσου διαπρεπής υπήρξε και στην ερμηνεία του «Οθέλλου», ρόλο με τον οποίο τόλμησε να αναμετρηθεί με τους μεγάλης εμβέλειας Mounet Sully και Adalbert Matkowsky, στο πλαίσιο παράλληλων εμφανίσεών τους στην Κωνσταντινούπολη το 1899, ενώ τον

ίδιο ρόλο ερμήνευσε το 1905 με τον θίασο Νέα Σκηνή του Κωνσταντίνου Χρηστομάνου.⁷ Η προτίμησή του στους σαιξπηρικούς ρόλους δεν αποτελεί εξαίρεση, καθώς η τακτική παρουσία τους στο ρεπερτόριο των αντρών πρωταγωνιστών της εποχής σχεδόν επιβαλλόταν. Η ανάδειξη μέσα από ανάλογους ρόλους αποτελούσε ζητούμενο για τους ευρωπαϊούς actor-managers, καθώς τα δραματικά πρόσωπα που αναπαριστάνονταν συνδέονταν συχνά με θέσεις εξουσίας και δημιουργούσαν ισχυρά πρότυπα στο θεατρικό κοινό.⁸

Η Ευαγγελία Παρασκευοπούλου επίσης διέθετε σημαντική ευρύτητα ρόλων, ένα μεγάλο μέρος των οποίων ανήκαν στο ρεπερτόριο της Sarah Bernhardt, που αποτελούσε το πρότυπο βεντέτας της εποχής της. Ανάμεσά τους ξεχώριζε η «Κυρία με τας καμελίας», που κατείχε κορυφαία θέση στο ρεπερτόριο των βεντετών του λυρικού θεάτρου και του θεάτρου πρόζας, κι επίσης η «Μήδεια», που η Παρασκευοπούλου ερμήνευε κυρίως στην εκδοχή του Cesare della Valle και διασκεύη Ιωάννη Ζαμπέλιου, συνεχίζοντας την παράδοση που είχαν ήδη δημιουργήσει οι προγενέστερες Πιπίνια Βονασέρα και Σοφία Ταβουλάρη στην ελληνική σκηνή.

Η εγχώρια πρωτότυπη δραματουργία ήταν εξίσου σημαντική, καθώς η πρώτη ερμηνευτική απόδοση ενός ρόλου εξασφάλιζε αφενός την αποφυγή συγκρίσεων με προηγούμενες επιτυχημένες ερμηνείες, αφετέρου την δυνατότητα ταύτισης του κεντρικού πρωταγωνιστή με τον ρόλο στη συνείδηση του κοινού.⁹ Η συγκεκριμένη τακτική, μεταξύ άλλων, παρακίνησε την Παρασκευοπούλου να διεκδικήσει την πρώτη της «Φαύστας» από την ανταγωνίστριά της Αικατερίνη Βερώνη τον Οκτώβριο του 1893, επιτυγχάνοντας με την ερμηνεία της να δημιουργήσει την ισχυρή, αλλά λανθασμένη εντύπωση, —που αποτυπώνεται ακόμα και σε γαλλικά έντυπα του τέλους του αιώνα—, ότι αποκλειστικά χάρη σε αυ-

7. Χρ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, *Το ελληνικό θέατρο στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα*, τ. Α', Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών, Αθήνα 1994, σ. 104. Βλ. επίσης: Διονύσης Ν. Μουσμότης, *Το θέατρο στην πόλη της Ζακύνθου: 1901-1915*, εκδ. Μπάστα, Αθήνα 1999, σ. 88, 90.

8. Η σύνδεση με το έργο του Shakespeare οφείλεται επιπλέον στην προσπάθεια προβολής εθνικών προτύπων από το αγγλοσαξονικό θέατρο σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο τύπος του actor-manager προέρχεται ιστορικά από τον ίδιο χώρο (βλ. σχετικά: Joseph Roach, "Public Intimacy: The prior history of 'I'", στο βιβλίο: *Theatre and Celebrity in Britain: 1660-2000*, ό.π., σ. 15-30). Στη συνέχεια όμως η συγκεκριμένη τακτική έγινε αναπόσπαστο μέρος της δραστηριότητας αυτού του τύπου και ακολουθήθηκε από όλους τους actor-managers παγκοσμίως.

9. Αναφέρομαι μεταξύ άλλων στη θεωρία του Marvin Carlson για την «στοιχειωμένη» σκηνή. Βλ. Marvin Carlson, *The Haunted Stage: The Theatre as Memory Machine*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2001.

τόν τον ρόλο ανασύρθηκε από την λήθη και αναδείχθηκε σε πρωταγωνίστρια δι-εθνούς κύρους.¹⁰

Στην περίπτωση των δύο επτανήσιων πρωταγωνιστών, το λόγιο υποκρι-τικό ύφος του Ταβουλάρη και η ορμητική σκηνική ερμηνεία της Παρασκευοπού-λου, όπως περιγράφεται με γλαφυρότητα στον Τύπο της περιόδου, τους έκαναν να αποδίδουν με ιδιαίτερο τρόπο τους ρόλους που αναλάμβαναν, γεγονός που τους κατέστησε μοναδικούς για την ελληνική σκηνή και τους ανέδειξε σε χαρακτηρι-στικούς εκπροσώπους του λεγόμενου «σοβαρού θεάτρου».

β. Θιασαρχική δράση και εμπλουτισμός του δραματολογίου

Η θέση του κεντρικού πρωταγωνιστή και η προνομιακή σχέση που δημιουργούσε με το κοινό που τον υποστήριζε έθετε αναπόφευκτα τον ηθοποιό/βεντέτα επικε-φαλής του θιάσου και τον επιφόρτιζε με επιπλέον καθήκοντα, που είχαν να κά-νουν με θέματα οικονομικής διαχείρισης, οργάνωσης των περιοδειών και ενοικί-ασης των χώρων όπου εμφανίζονταν, σύνθεσης του θιάσου, δηλαδή επιλογής των ηθοποιών και διανομής των ρόλων, γενικής επίβλεψης και επιμέλειας των παρα-στάσεων, καθώς επίσης επικοινωνίας με τον Τύπο και δημοσιότητας.

Ο Διονύσιος Ταβουλάρης υπήρξε επί μακρόν επικεφαλής θιασαρχικών σχη-μάτων και το όνομά του ταυτίστηκε στην ιστορία του ελληνικού θεάτρου με τον θιάσο Μένανδρο, του οποίου ήταν ιδρυτής. Η Παρασκευοπούλου υποστήριξε για πολλά χρόνια τα σχήματα με τα οποία συνεργάστηκε, εξυπηρετώντας τα συμφέ-ροντα των θιασαρχών, οι οποίοι φρόντιζαν να εκμεταλλεύονται την απήχηση της βασικής τους πρωταγωνίστριας προς όφελος του θιάσου. Ως προς αυτό, εκμεταλ-λεύτηκε την ευρέως διαδεδομένη τακτική που ακολουθούνταν επί πολλά χρόνια –όχι μόνο στην εγχώρια πρακτική, αλλά και στο εξωτερικό–, με αποτέλεσμα να αναλάβει σύντομα η ίδια θιασαρχικά καθήκοντα, παρακάμπτοντας το καθεστώς

10. Διαβάζουμε: "*Fausta, qui fut le plus grand succès dramatique du répertoire grec, tira de l'obscurité les deux grandes tragédiennes de la Grèce moderne, Mme Evangelina Paraskevopoulo et Mlle Aikaterine Veroni, deux 'Fausta' rivales également admirables. Mme Paraskevopoulo, artiste de grand talent, mais jusqu'alors méconnue, est tout à coup deve- nue célèbre, entourée de la sympathie universelle, acclamée de toute la Grèce moderne qui la compare à la divine Sarah Bernhardt*" (Constantin Makris, "Le théâtre moderne en Grèce", στον τόμο: *La revue des revues*, Παρίσι 1890-1900, σ. 398). Αντίστοιχα στην κριτική της πα-ράστασης του έργου που ανέβηκε από το Βασιλικό Θέατρο το 1904 με πρωταγωνίστρια την Άννα Φραγκοπούλου σημειώνεται με έμφαση: "*Dans le rôle de Fausta, Mlle Frangopoulo a eu des moments très heureux et son talent a été justement applaudi; mais nous devons à la vérité de dire qu'elle n'a pas réussi à faire oublier Mme Paraskevopoulo aux Athéniens*" (*Le Figaro*, 07.03.1904, σ. 5).

της αποκλειστικά ανδροκρατούμενης ηγεσίας των ελληνικών θιάσων και να στηρίξει την φήμη της βεντέτας που διέθετε.¹¹

Ως θιασάρχης, ο πρωταγωνιστής απολάμβανε του προνομίου, να έχει στην διάθεσή του ένα σχήμα που ήταν υποχρεωμένο να τον ακολουθήσει και να στηρίξει τις επιλογές του, έχοντας ως στόχο την μεγαλύτερη προσωπική του προβολή. Το δεδομένο αυτό προσδιόριζε σε μεγάλο βαθμό την σύσταση του δραματολογίου, που αποτελούσε ευθύνη και βασικό μέλημα του θιασάρχη, καθώς οι συνθήκες της περιόδου επέβαλλαν τη διαρκή ανανέωσή του, σε καθημερινή βάση, και τον συνεχή εμπλουτισμό του με νέο υλικό. Αυτός επιτυγχανόταν με τρεις τρόπους: την μετάφραση, την διασκευή ή/και την συγγραφή θεατρικών έργων. Η επιλογή των δραμάτων γινόταν με βάση, α) το δυναμικό του θιάσου, ώστε να είναι δυνατή η ολοκληρωμένη διανομή των ρόλων, β) το ενδιαφέρον του κοινού, ώστε να καλύπτονται οι απαιτήσεις της εκάστοτε τοπικής κοινωνίας και, κυρίως, γ) τον κοινωνικό ρόλο του δράματος, που έπρεπε να αρμόζει στις υποκριτικές ικανότητες του βασικού πρωταγωνιστή και να συμβάλλει στην ενίσχυση της εικόνας του.

Σε αυτή την κατεύθυνση ο Ταβουλάρης επέδειξε αξιόλογη μεταφραστική δραστηριότητα, από την οποία ξεχωρίζει το εγχείρημά του να διασκευάσει την «Κωμωδία των Παρέξηγησης» του Σαίξπηρ σε ζακυνθινή διάλεκτο μετ' ασμάτων, σε μια χρονική στιγμή που το κωμειδύλλιο επρόκειτο σύντομα να κατακλύσει τις θεατρικές σκηνές,¹² καθώς και συγγραφικές ικανότητες σε δύο τουλάχιστον δράματα που φέρουν την υπογραφή του. Πρόκειται για τα «Αισχύλος και Σοφοκλής», έργο εμπνευσμένο από τους ποιητικούς διαγωνισμούς στην αρχαία Ελλάδα¹³ και «Ο Ναζαρηνός», έργο που αναφερόταν στα πρωτοχριστιανικά χρόνια.¹⁴

Για λογαριασμό της Παρασκευοπούλου, τακτικοί συνεργάτες αναλάμβαναν τις μεταφράσεις έργων της γαλλικής δραματογραφίας κυρίως, πολλά εκ των οποίων ανήκαν στα «έργα με θέση», προκειμένου να εξυπηρετούνται οι στόχοι του βεντετικού συστήματος διευκολύνοντας ταυτόχρονα την διαδικασία της πρόσληψης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η «Φρανσιγιόν» του Αλέξανδρου Δουμά (γιου), που το 1887 εκδόθηκε στη Γαλλία και την ίδια χρονιά

11. Για το συγκεκριμένο θέμα βλ. Elizabeth Howe, *The First English Actresses: Women and Drama, 1660-1700*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.

12. Θόδωρος Χατζηπανταζής (επιμέλεια), *Το Κωμειδύλλιο*, τ. Α', Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2002, σ. 49.

13. Εκδόθηκε το 1909 στην Κων/πολη. Βλ. Χρ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, *Το θέατρο στην καθ' ημάς Ανατολή: Κωνσταντινούπολη-Σμύρνη*, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2006, σ. 120.

14. Το χειρόγραφο σώζεται στο Αρχείο του Θεατρικού Μουσείου.

(13.08.1887) ανέβηκε από την Παρασκευοπούλου στην διάρκεια περιοδείας της στην Σύρο, ενώ στη συνέχεια ο ρόλος εντάχθηκε στο ρεπερτόριό της και περιόδεψε εντός κι εκτός ελλαδικού χώρου (Ρουμανία, Βουλγαρία, Σμύρνη κ.α.). Ο μεταφραστής του έργου, Παντολέων Τσιτσεικλής, που φέρεται να ανέλαβε την φροντίδα για το ανέβασμα του έργου, κοινοποίησε σε πανηγυρικό τόνο το γεγονός στον γαλλικό Τύπο.¹⁵ Εξίσου όμως υποστήριξε την πρωτότυπη εγχώρια δραματουργική παραγωγή, επιχειρώντας συχνά την πρώτη σκηνική παρουσίαση νέων δραμάτων στα οποία άλλοτε πρωταγωνιστούσε η ίδια κι άλλοτε ανέβαζε ο θιασός της. Κορυφαία στιγμή της καριέρας της υπήρξε η ερμηνεία της «Δούκισσας των Αθηνών» του Κλέωνα Ραγκαβή το 1889 στη Φιλιππούπολη.

γ. Τακτικές αυτοπροβολής και σχέση με το κοινό και τον Τύπο

Η προσωπική προβολή και η σχέση με το κοινό ήταν διαδικασίες που χειριζόταν ο ίδιος ο καλλιτέχνης, με στόχο την προώθηση της δουλειάς του, το χτίσιμο της εικόνας του και κατά συνέπεια την οικονομική του εξασφάλιση. Αυτή επιτυγχανόταν κυρίως μέσω του Τύπου, αλλά και με άλλους τρόπους, ένας από τους οποίους ήταν ο θεσμός των περιοδειών. Η διεθνής αναγνώριση ανέκαθεν αποτελούσε βασικό ζητούμενο όσων επιθυμούσαν να καθιερωθούν στον θεατρικό χώρο. Για τους έλληνες ηθοποιούς οι περιοδείες στην καθ' ημάς Ανατολή, ή όπου άνθιζαν ελληνικές κοινότητες, τους εξασφάλιζε προσβασιμότητα σε ένα πολύ ευρύτερο κοινό, ελληνόφωνο και μη, και τους βοηθούσε να επεκτείνουν την φήμη τους εκτός Ελλάδας.

Η σχέση με το κοινό αποτελούσε τη βάση για την ανέλιξη του πρωταγωνιστή/βεντέτα. Οι γυναίκες υπερτερούσαν σε αυτό το θέμα έναντι των αντρών συναδέλφων τους, καθώς η γοητεία που ασκούσαν στο κοινό συνδεόταν άμεσα με τον ερωτισμό που εξέπεμπαν, την λάμψη και την φυσική ομορφιά τους.¹⁶ Άλλοι παράγοντες που έπαιζαν σημαντικό ρόλο ήταν επίσης το υποκριτικό ύφος, η σκηνική παρουσία, ακόμη και οι λεπτομέρειες της προσωπικής τους ζωής. Η ιδιαιτέρη δυναμική που προσέδιδαν τα χαρακτηριστικά αυτά στην βεντέτα-ηθοποιό σε συνδυασμό με την διαδικασία της ψευδαίσθησης και της ταύτισης των θεατών που επιτυγχανόταν σε απόλυτο βαθμό στη διάρκεια της παράστασης, οδή-

15. "Un de nos abonnés de Grèce, M. Pantaléon J. Tsitseclis nous prie d'annoncer que la dernière pièce de M. Dumas, Franchillon, a été traduite par lui en grec et représentée par ses soins sur le théâtre de Syra. Le rôle de Franchie a été joué par Mme Evangelie Paraskevopoulos. Grand succès pour M. Dumas. Sa pièce, on le voit, est en train de faire le tour du monde!" (*Les Annales politiques et littéraires*, no 229 (13.11.1887), σ. 309).

16. Joseph Roach, "It", *Theatre Journal*, vol. 56/4 (2004), σ. 555-568.

γούσε στην δημιουργία μιας σχέσης ειδικού τύπου ανάμεσά τους που περνούσε από τα στάδια της επιθυμίας και της οικειότητας. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις το ιδιαίτερο χάρισμα υπερκάλυπτε τα αδύναμα σημεία του καλλιτέχνη, που αναδεικνύονταν σε γοητευτικά στοιχεία της προσωπικότητάς του.¹⁷ Η Παρασκευοπούλου επαινέθηκε για την «πληθωρική» υποκριτική της που σαγήνευε το ακροατήριο, αλλά κατηγορήθηκε εξίσου για την κακή ορθοφωνία και την χρήση υπερβολών στις οποίες συχνά κατέφευγε. Δημιούργησε παρόλα αυτά ένα ιδιαίτερο, ένα ιδιότροπο στυλ μοναδικά δικό της που την χαρακτήριζε και με το οποίο επιβλήθηκε σκηνικά.

Στους μηχανισμούς αυτοπροβολής περιλαμβάνονταν επίσης η τύπωση και διανομή των προσωπογραφιών τους, κυρίως σε πόζες ρόλων στους οποίους διακρίνονταν, αλλά και η συγγραφή ή έκδοση αυτοβιογραφίας. Ο Ταβουλάρης εξέδωσε τα απομνημονεύματά του το 1930, αφήνοντας ένα σημαντικό τεκμήριο της ιστορίας του ελληνικού θεάτρου,¹⁸ ενώ η Παρασκευοπούλου δεν μπόρεσε να υλοποιήσει την επιθυμία της, καθώς δεν διέθετε συγγραφικές ικανότητες. Βιογραφίες της κυκλοφόρησαν με την επιμέλεια φίλων και συνεργατών της είτε σε αυτοτελή τεύχη, είτε σε μορφή δημοσιευμάτων.¹⁹ Τα μέσα αυτά απευθύνονταν στο κοινό και αποτελούσαν έναν διαφορετικό τρόπο επικοινωνίας μαζί του, που εκτεινόταν πέραν των ορίων της παράστασης, ενώ είχαν σαν στόχο να δημιουργήσουν εντυπώσεις κι όχι να αποτυπώσουν με αντικειμενικό πάντα τρόπο την πραγματικότητα.

Ο Τύπος ασκούσε επιρροή στους αναγνώστες των εντύπων καθώς ήταν το μόνο μέσο μαζικής ενημέρωσης της εποχής, ενώ ταυτόχρονα είχε τη δύναμη να αποτυπώνει την επικρατούσα τάση, τον σφυγμό της τοπικής κοινωνίας, και κατά συνέπεια την αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στον ηθοποιό και το κοινό του. Αποτελεί μεταξύ άλλων τεκμήριο της απήχησης που είχε ο κάθε πρωταγωνιστής ή της αποδοχής που τύγχανε ο ίδιος ή ο θίασός του κατά την περίοδο των εμφανίσεων σε μια πόλη. Η σχέση αυτή εξελισσόταν –άλλοτε θετικά κι άλλοτε όχι–, γινόταν πιο εγκάρδια με την πάροδο του χρόνου και αναθερμαινόταν κάθε φορά που ο ίδιος πρωταγωνιστής ή ο θίασος επέστρεφε για νέο κύκλο παραστάσεων. Ιδι-

17. Joseph Roach, "Public Intimacy: The prior history of 'I' ", ό.π.

18. Διονύσιος Ταβουλάρης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1930.

19. *Βιογραφία Ευαγγελίας Παρασκευοπούλου τραγουδού, χ.τ., χ.χ.* – Θεόδωρος Βελικανίτης, *Ευαγγελία Παρασκευοπούλου*, Αθήνα 1893. – Κωστής Μπαστιάς, «Η ζωή και η δράσεις της Ευαγγελίας Παρασκευοπούλου», *Θεατής* (1931). Ο Μπαστιάς δημοσίευσε την βιογραφία της σε συνέχειες, σημειώνοντας ότι βασίστηκε σε στοιχεία που του έδωσε η ίδια η Παρασκευοπούλου.

αίτερη ήταν η σχέση της Παρασκευοπούλου με το κοινό της Αθήνας και της Σύρου, και το ίδιο θερμή ήταν πάντα η Πάτρα με τον Ταβουλάρη.

Η αντιμετώπιση των γυναικών βεντετών ήταν και σε αυτό το ζήτημα προνομιακή, καθώς οι εκπρόσωποι του Τύπου ήταν με ελάχιστες εξαιρέσεις άντρες, καθιστώντας την μεταξύ τους σχέση «ερωτική». Από πλευράς εντύπων η Παρασκευοπούλου τύγγανε της στήριξης των *Καιρών* του Πέτρου Κανελλίδη που φρόντιζε να προβάλλει την καλλιτεχνική της αξία, φτάνοντας και σε σημείο υπερβολής, όταν υποστήριζε την υπεροχή της ελληνίδας ηθοποιού επί της τέχνης της Bernhardt. Ο Δ. Καλογερόπουλος επίσης, γνωστός ως ΔΙΚ, υπήρξε ένθερμος θαυμαστής της και είχε αναλάβει το κομμάτι των ανταποκρίσεων που έστειλε είτε από πόλεις της περιφέρειας, είτε από την Αθήνα σε εφημερίδες εκτός της ελληνικής επικράτειας, κυρίως στην *Πατρίς Βουκουρεστίου* της οποίας ήταν τακτικός συνεργάτης.

δ. Ανταγωνισμός και Νεωτερικότητα

Ο ανταγωνισμός ανάμεσα σε καλλιτέχνες και τους υποστηρικτές τους που υπήρξε έντονος και καινοφανής την περίοδο αναφοράς, αποτέλεσε αργότερα διεθνή πρακτική ανάπτυξης της εμπορικότητας των διασημοτήτων. Η δημοτικότητα των πρωταγωνιστών κι ο μεταξύ τους ανταγωνισμός εξυπηρετούσε ιδανικά την εισαγωγή διαφόρων νεωτερισμών κυρίως μέσω του ρεπερτορίου που γινόταν πεδίο ανάδειξης των νέων αισθητικών τάσεων.²⁰ Ισχυρές αντιπαλότητες ανάμεσα σε πρωταγωνιστές έχουν καταγραφεί στη μακρά διάρκεια ανάπτυξης του φαινομένου του βεντετισμού, τόσο ανάμεσα σε άντρες actor-managers όσο και σε γυναίκες βεντέτες. Η εκδήλωσή τους γινόταν με δύο τρόπους: α) μέσω της τακτικής του από σκηνής ανταγωνισμού με παράλληλες εμφανίσεις ή/και ερμηνείες ίδιων ρόλων, β) μέσω της συγκρουσιακής σχέσης διαφορετικού ύφους ή γενιάς ερμηνευτών. Και στις δύο περιπτώσεις το αποτέλεσμα ήταν ο γόνιμος διάλογος και η ανανεωτική δύναμη στην θεατρική τέχνη. Αναφέρω ενδεικτικά τα δίδυμα David Garrick – James Quin, Edmund Kean – John Philip Kemble, Sarah Bernhardt – Eleonora Duse,²¹ Adelaide Ristori – Giacinta Pezzana²² και από την ελληνική

20. Mary Luckhurst – Jane Moody, "Introduction: The Singularity of Theatrical Celebrity", ό.π., σ. 7-8.

21. Ελένη Βαροπούλου, «Θρυλικοί ηθοποιοί και θεατρική μνήμη», στον τόμο: *Για τη Μαρίκα Κοτοπούλη και Το θέατρο στην Ερμούπολη: Πρακτικά Συμπόσιου*, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1996, σ. 25-30.

22. Βλ. σχετικά: Αλεξία Αλτουβά, «Η Ιταλίδα ηθοποιός Giacinta Pezzana (1841-1919)

σκηνή τους Διονύσιο Ταβουλάρη – Νικόλαο Λεκατσά, Ευαγγελία Παρασκευοπούλου – Αικατερίνη Βερώνη, Μαρίκα Κοτοπούλη – Κυβέλη κ.ά.

Αντιπαλότητα αναπτύχθηκε όμως και ανάμεσα στους Ταβουλάρη και Παρασκευοπούλου στο πλαίσιο της συνεργασίας τους το καλοκαίρι του 1894 στην Αθήνα. Το επτανησιακό ταπεραμέντο κι η ιδιοσυγκρασία τους δεν επέτρεψε την ευόδωση της συνεργασίας, καθώς στο σχήμα δεν μπορούσαν να συνυπάρξουν δύο ηγετικές φυσιογνωμίες. Η μεταξύ τους δυναμική εξελίχθηκε σε διπολικότητα και η σύγκρουση ήταν αναπόφευκτη. Αφορμή στάθηκε και πάλι η παράσταση της «Φιάστας», όπου συμπρωταγωνίστησαν για πρώτη φορά, προσπαθώντας αμφότεροι να αποδείξουν την σκηνική υπεροχή τους. Ο Τύπος δεν άφησε ασχολίαστο το γεγονός και η έριδα διακωμωδήθηκε από τους επιθεωρησιογράφους της εποχής που τους παρουσίασαν ως Φαύστο και Φαύστα, υπογραμμίζοντας την βεντετίστικη συμπεριφορά τους.²³

Η Παρασκευοπούλου αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση ελληνίδας πρωταγωνίστριας με ανάλογη συμπεριφορά. Τα παραδείγματα είναι πολλά: η ανταγωνιστική διάθεση απέναντι σε συναδέλφους, οι απειλές που εκτόξευε ακόμα και στους θαυμαστές της, η παροιμιώδης φράση «Έλθη αυτή Πάτρας, ίδη εμένα», που απευθυνόταν στη ίδια την Bernhardt. Η «προκλητική» στάση των βεντετών που εύκολα αποδιδόταν στον ιδιότροπο χαρακτήρα τους, οφειλόταν συχνά σε άκριτη παραφιλολογία που αρεσκόταν να αναπαράγει ο Τύπος ή στην δημιουργία εντυπώσεων που σκοπό είχαν να παρουσιάσουν μια ιδιαίτερη προσωπικότητα που ξεπερνούσε τον μέσο όρο, αποτελούσε επομένως εξαίρεση και είχε δικαίωμα κατά συνέπεια να διαφέρει στις συνήθειες και τους τρόπους, χωρίς να γίνεται απαραίτητα ένα «επικίνδυνο» παράδειγμα προς μίμηση.²⁴

Ως προς την νεωτερικότητα, η σύνδεση με την Ευρώπη ήταν απαραίτητη για τον ηθοποιό-βεντέτα, που επιβαλλόταν να ενημερώνεται για τις εξελίξεις στην θεατρική τέχνη και να μιμείται τις πρακτικές που εφαρμόζαν οι διεθνούς εμβέλειας πρωταγωνιστές. Οι έλληνες ηθοποιοί είχαν την δυνατότητα να παρακολουθήσουν επί σκηνής ευρωπαϊκούς θιάσους, κυρίως γαλλικούς και ιταλι-

και η σχέση της με το ελληνικής θεατογραφίας ιστορικό δράμα», *Θεατρογραφίες*, τχ. 16 (2011), σ. 29-42.

23. Πρόκειται για την επιθεώρηση «Λίγο απ' όλα» του Μίκιου Λάμπρου που ανέβηκε από τον θιάσο «Πρόδοξ» του Δημητρίου Κοτοπούλη στις 30.08.1894 (Θόδωρος Χατζηπανταζής – Αγγελική Μαράκα, *Η αθηναϊκή επιθεώρηση*, τ. Α2, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1977, σ. 131-132).

24. Βλ. σχετικά: M.L. Roberts, "Rethinking female celebrity: The eccentric star of nineteenth-century France", στο βιβλίο: *Constructing charisma: Celebrity, fame, and power in nineteenth-century Europe*, Berghahn, New York-Oxford 2013, σ. 103-116.

κούς, να διδασκούν από την τέχνη τους και να ενημερωθούν για τις τάσεις στην υποκριτική, τη δραματουργία και την οργάνωση των παραστάσεων. Είναι γνωστή η επίδραση που είχε δεχτεί η Παρασκευοπούλου από την Bernhardt, την οποία είχε παρακολουθήσει το 1888 στην Κωνσταντινούπολη και έκτοτε ακολουθούσε με μιμήσεις στην απόδοση των ρόλων της, την σύνθεση του ρεπερτορίου, ακόμα και τη *mentalité* της ντίβας τηρουμένων πάντα των αναλογιών. Συχνά η απόπειρα εκμοντερνισμού εκλαμβανόταν ως εκκεντρικότητα, όπως συνέβη τόσο στην περίπτωση του Ταβουλάρη, όταν ξύρισε το πρόσωπό του για τις ανάγκες του ρόλου του ως *Μέγα Κωνσταντίνου* στην πρώτη της «Φαύστας», όσο και σε εκείνη της Παρασκευοπούλου, όταν επιχείρησε να ερμηνεύσει τον *Άμλετ*, σκανδαλίζοντας με την αντρική ενδυμασία της.

Συνοπτικά, τα στοιχεία νεωτερισμού στην τέχνη και την δράση της Παρασκευοπούλου εντοπίζονται στους εξής τομείς: 1) στον τρόπο σκηνικής ερμηνείας των δραματικών ηρωίδων, 2) στον εμπλουτισμό του ρεπερτορίου της με τα «έργα με θέση» ή έργα με κεντρικό άξονα τον πρωταγωνιστικό χαρακτήρα της ηρωίδας, 3) την θιασαρχική δράση της και την γενική φροντίδα των παραστάσεων του θιάσου της, που αποτελούσε πρωτοπορία για τα δεδομένα της εποχής σε επίπεδο εργασιακής ευθύνης τόσο στο χώρο του θεάτρου όσο και στην ευρύτερη ελληνική κοινωνία, 4) την προώθηση του ζητήματος της γυναικείας χειραφέτησης μέσα από την επαγγελματική της δράση και τον δυναμισμό του χαρακτήρα της, 5) την συμβολή της στην προβολή του ελληνικού θεάτρου στις περιοχές, όπου περιόδευε, με την ιδιότητα της πρέσβειρας του ελληνικού θεάτρου, υιοθετώντας τον τίτλο της «Σάρας Βερνάρ της Ανατολής».

Οι περιπτώσεις του Διονυσίου Ταβουλάρη και της Ευαγγελίας Παρασκευοπούλου είναι ενδεικτικές για το ελληνικό θέατρο, καθώς σε μια περίοδο έντονων ζυμώσεων όπως ήταν ο 19ος αιώνας, διαρκών αναζητήσεων και μεγάλων ανατροπών, κατάφεραν να πρωτοστατήσουν στον τομέα τους και να αναδειχθούν σε πρότυπα, τόσο καλλιτεχνικά όσο και κοινωνικά, ακολουθώντας κι εφαρμόζοντας πρωτοποριακές για την εποχή τους τακτικές. Το πλαίσιο δράσης τους και η επίδραση που άσκησαν στους σύγχρονούς τους αλλά και στις επόμενες γενιές συνεχίζει να αποτελεί ζητούμενο της έρευνας.

Περίληψη / Résumé

Η ανακοίνωση εστιάζει στην πολύπλευρη δράση των επτανήσιων πρωταγωνιστών του ελληνικού θεάτρου του 19ου αιώνα Διονύσιου Ταβουλάρη και Ευαγγελίας Παρασκευοπούλου. Πιο ειδικά, εξετάζονται διαφορετικές τακτικές του βεντετισμού, όπως τις εισήγαγαν και τις εφάρμοσαν στο ελληνικό θέατρο οι δύο πρωταγωνιστές κατ' αντιπαράβολή με τα διεθνή δεδομένα και πρότυπα της εποχής.

La communication focalise sur l'action artistique des deux protagonistes du théâtre grec au 19ème siècle, Denys Tavoularis et Evanghélia Paraskevopoulou. Plus particulièrement, on examine les différentes perspectives du vedettariat, comme introduites dans le théâtre grec par ces deux protagonistes en comparaison avec les normes et standards de l'époque.

ΠΑΥΛΙΝΑ ΠΕΤΡΟΒΑΤΟΥ: ΜΙΑ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΦΩΝΗ ΣΤΗΝ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΗ ΣΑΤΙΡΑ

Βαρβάρα Γεωργοπούλου

Ο Π. Παλαιολόγος το 1939 στο *Ελεύθερον Βήμα* με αφορμή τα «γυναικεία ευθυμογραφήματα» που δημοσιεύει στην εφημερίδα η Π. Πετροβάτου, διαπιστώνει ότι αυτά «αποτελούν την πρώτη εμφάνιση ελληνίδας στο γελαστό βασίλειο της σατύρας»¹ (sic). Ο χρονογράφος επιχειρηματολογεί υπέρ των δυσκολιών του σατιρικού είδους και ως εκ τούτου της σπανιότητάς ενασχόλησης με αυτό και ειδικά των γυναικών. Μάλιστα υποστηρίζει ότι όσον αφορά την αποχή των τελευταίων το φαινόμενο είναι διεθνές. Στη συνέχεια, εκθέτει τις αιτίες που κατά καιρούς έχουν δοθεί ως ερμηνεία, χωρίς όμως τελικά να μένει ικανοποιημένος. Ο αρθρογράφος θαυμάζει την γενναιότητα των γυναικών σε όλους τους τομείς, που συχνά υπερβαίνει αυτή των ανδρών, και αντικρούει το επιχείρημα ότι η δειλία τις οδηγεί στην αποφυγή της σάτιρας. Τελειώνει με την διαπίστωση ότι το θέμα είναι «άξιο σοβαράς ερεύντης».

Την ίδια εποχή μια εμπεριστατωμένη κριτική παρουσίαση του βιβλίου της Πετροβάτου, *Για γέλια και για κλάματα*, στα *Νεοελληνικά Γράμματα*, κινούμενη στο ίδιο πνεύμα, τονίζει τη σπανιότητα του φαινομένου μιας γυναίκας ευθυμογράφου –και μάλιστα στην επαρχία– σχετικά με το είδος που επέλεξε για να εκφράσει τον εσωτερικό της κόσμο: «βλέπει τον κόσμο μ έναν τρόπο φιλοσοφημένα κριτικό, που την οδηγεί στον έλεγχο και την σάτιρα».² Ο αρθρογράφος τονίζει ιδιαίτερα την καταγωγή της συγγραφέως από τους επτανήσιους σατιρι-

1. Π. Παλαιολόγος, «Εις το περιθώριον της ζωής. Γυναίκες και σάτιρα», *Ελεύθερον Βήμα*, 07.03.1939. Σημειώνουμε ότι κωμωδίες με σατιρικά στοιχεία έχουν γράψει γυναίκες ήδη από τον 19^ο αιώνα, όπως η Ελισάβετ Μαρτινέγου τον *Φιλόγυρο* το 1823 (Φ.Κ. Μπουμπουλίδης, *Ελισάβετ Μουτζά-Μαρτινέγκου*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήναι 1965, σ. 59-112) και η Μαρία Μηχανίδου τη *Νέα εφεύρεση γάμου* το 1881, (Μαρία Μηχανίδου, *Νέα εφευρέσεις γάμου, κωμωδία, Πρόγραμμα*, (όπου και δημοσιεύεται το κείμενο του έργου), Δημοτικό Θέατρο Καλλιθέας, Νοέμβριος 1994, σ. 19-41. Για τη συγγραφέα βλ. Σοφία Ντενίση, *Αιχμηρόντας την αόρατη γραφή*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2014, σ. 283-289, 370-378 κá. Ωστόσο η αποκλειστική και συστηματική ενασχόληση με το σατιρικό είδος ανήκει στην Πετροβάτου.

2. Μ. Μυλωνογιάννης, «Π. Πετροβάτου, *Για γέλια και για κλάματα*, Ευθυμογραφήματα, Λάρισα 1939», *Νεοελληνικά Γράμματα*, 06.05.1939, σ. 14-15.

κούς.³ Διαπιστώνει ότι κάτω από το σκώμμα υπάρχει κάποιος σπαραγμός... «Τα ευθυμογραφήματά της μας δίνουν την εντύπωση ενός κλανσίγελου, που βρίσκει ακόμη περισσότερη απήχηση, έτσι καθώς εκπορεύεται από μια πηγαία και γνήσια διάθεση».⁴ Τις ίδιες παρατηρήσεις σε γενικές γραμμές προκαλεί ολόκληρο το έργο της επτανήσιας συγγραφέως με το οποίο κατά καιρούς ασχολήθηκαν σημαντικοί διανοητές, όπως ο Γρ. Ξενόπουλος, ο Μιχ. Ροδάς, κ.ά.

Η συγγραφέας κατάγεται από την επιφανή κεφαλονίτικη οικογένεια των Μεταξάδων και το όνομά της είναι Βικτωρία Μεταξά. Γεννήθηκε στο χωριό Ασπρογέρακας της Κεφαλονιάς. Ο πατέρας της ήταν γιατρός, διαθέτοντας παράλληλα ισχυρή ανθρωπιστική παιδεία, την οποία και αποδείκνυε έμπρακτα προσφέροντας δωρεάν τις ιατρικές του υπηρεσίες στους άπορους συγχωριανούς του. Η πλούσια βιβλιοθήκη του τροφοδότησε αποτελεσματικά το πάθος της μικρής Βικτωρίας για γνώση και της εξασφάλισε την πρώτη αλλά καιίρια ύλη του έργου της. Νωρίς εκδηλώθηκε η σατιρική της φλέβα, ενώ ο γάμος της με τον ειρηνοδίκη Γεώργιο Ζαρλά, της έδωσε εκτός των άλλων την ευκαιρία να ταξιδέψει, διευρύνοντας τους ορίζοντές της και πραγματοποιώντας το όνειρο της συγγραφικής έκφρασης.⁵

Πρωτοπαρουσιάστηκε ως δημοσιογράφος στις εφημερίδες των Τριχάλων *Θάρος* και *Αναγέννηση*, ενώ η πρώτη της εμφάνιση στον λογοτεχνικό ορίζοντα έγινε το με το ευθυμογράφημα «Για γέλια και για κλάματα». Την ίδια χρονιά η μετάθεση του άντρα της στην πρωτεύουσα της δίνει την ευκαιρία να αρχίσει συνεργασία με την εφημερίδα *Αθηναϊκά Νέα*, ενώ συγχρόνως γράφει το θεατρικό έργο «Το κλειδί της ευτυχίας», το οποίο, λόγω της άρνησης των θιάσων να το ανεβάσουν, το μετέτρεψε σε νουβέλα με τον ίδιο τίτλο. Στη συνέχεια ο Αιμ.

3. Ειδικά στην Κεφαλονιά η σάτιρα παρουσίασε ιδιαίτερη ανάπτυξη. Αναφέρουμε την τρίτομη μελέτη του Ανδρέα Καλογηρά, *Η σάτιρα στην Κεφαλονιά*, τύποις Τρυφ. Ε Γεωργαλλίδου, τ. Α', Αθήναι 1939, τ. Β', 1946, τ. Γ', 1952. (Η ορθογραφία της λέξης σάτιρα είναι του συγγραφέα). Το υλικό εμπλουτίζεται διαρκώς, όπως δείχνουν οι πρόσφατες μελέτες της Χρ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, «Ανθιμος Μαζαράκης Διακωμωδούμενος. Ένα άγνωστο Ληξουριώτικο θεατρικό χειρόγραφο», στον συλλογικό τόμο *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 9, Αργοστόλι 2003, σ. 191-241, και της Ιδίας, «Άγνωστα Κεφαλονίτικα θεατρικά κείμενα», *Πόρφυρας*, (Αφιέρωμα στο Επτανήσιακό θέατρο), τ. ΚΕ', τχ. 111-114, Κέρκυρα 2005, σ. 699-710.

4. Μ. Μυλωνογιάννης, «Π. Πετροβάτου, *Για γέλια και για κλάματα*, Ευθυμογραφήματα, Λάρισα 1939», ό.π., σ. 14.

5. Για τις γενικότερες πνευματικές επιδόσεις της Πετροβάτου βλ. Ανδρέας Τραυλού-Μεσσάρη, «Παυλίνα Πετροβάτου και Πέλλη Κεφαλά Καρακατσάνη: δύο κυρίες των γραμμάτων και του στοχασμού», στα *Πρακτικά του συνεδρίου με θέμα «Τα Γράμματα, η Ιστορία και η Λαογραφία της Περιοχής Πρόννων»*, Κεφαλονιά 2007, σ. 109-126.

Βεάκης ερωτεύτηκε τον τύπο του «καπετάν-Νικόλα»,⁶ και το έργο παρουσιάστηκε στην πρωτεύουσα από τον θίασο της Κατερίνας Ανδρεάδη. Εκτός από το προαναφερθέν, στο αρχείο της Πετροβάτου βρέθηκαν και τέσσερα ακόμη άγνωστα δακτυλογραφημένα θεατρικά έργα.⁷ Τα έργα αυτά είναι: «Ερώτας και συμφύρον», «Τα φίδια της αγάπης του», «Αξιοπρέπεια στον έρωτα», «Μια κωμική οικογένεια». Από καθαρά δραματουργική άποψη, τα καλύτερα κατά την γνώμη μας είναι οι δύο κεφαλονίτικες ηθογραφίες, «Το κλειδί της ευτυχίας», και «Τα φίδια της αγάπης του». Και στα πέντε προαναφερθέντα έργα δεσπόζει μια γυναικεία μορφή, η οποία παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με κυρίαρχο την αξιοπρέπεια χάριν της οποίας αρνείται να υποταχθεί ακόμη και στο ισχυρότερο συναίσθημα, τον έρωτα.

«Το κλειδί της ευτυχίας» αποτελείται από τρεις πράξεις, που καλύπτουν 76 δακτυλογραφημένες σελίδες.⁸ Ο δραματικός χώρος είναι το χωριό Ασπρογέρακας, γενέθλιος τόπος της συγγραφέως. Το κεντρικό πρόσωπο, η Φρόσω, νεαρή αλαφροΐσκιωτη, έξυπνη, ζωηρή, παιγνιδιάρα, ετοιμόλογη, μελετηρή, κάνει διαρκώς «χωρατά». Όπως λέει χαρακτηριστικά η μάνα της:

Μοιάζει τον μακαρίτη του πατέρα της που εξουλόφερνε, αν και δάσκαλος άνθρωπος, έτσι κι εκείνος, όλο με βιβλία, χάζεψε με το φεγγάρι, κι έχανε τον καιρό του να γράφει ρίμες, στίχους, ένα μπαούλο μ' άφηκε, τσίκα από δαύτα!
(χ.φ., σ. 5).

Με τέτοια αλλόκοτη συμπεριφορά προκαλεί τα ειρωνικά σχόλια των συγχωριανών της που την αποκαλούν «βλαμμένη». Η διαφορετικότητα στις μικρές κοινωνίες έχει πάντοτε βαρύ τίμημα. Ωστόσο αυτή έχει θέσει με σαφήνεια τους στόχους της: «θέλει να βρει τον άνθρωπό της, το ταίρι της, το ταίρι της ψυχής της και τότε θα γίνει ... θεός», (χ.φ., σ. 7). Ο καπετάν-Νικόλας, «που φοβάει για διαβολοθήλυκα», (χ.φ., σ. 10) έρχεται στο σπίτι γεμάτος λουλούδια για τη Φρόσω και δώρα για το σπίτι, και με προζενήτρα την Αγγελική επιχειρεί –χωρίς όμως αποτέλεσμα– να κερδίσει την καρδιά της Φρόσως. Παρά τις γενναϊόδωρες υποσχέσεις του καπετάνιου και τα δελεαστικά υπονοούμενα της προζενήτρας για τις γυναικές των καπετανάιων, «τις Λειβαθινές, με τα λούσα τους, ούλες του κου-

6. Π. Πετροβάτου, «Αυτοβιογραφία», στο βιβλίο της Ιδίας *Έρωτας και Συμφύρον*, Αθήνα 1970, σ. 69.

7. Τα έργα μού παραχώρησε η εγγονή της συγγραφέως, κυρία Τραυλού, την οποία και ευχαριστώ.

8. Π. Πετροβάτου, *Το κλειδί της ευτυχίας, κεφαλονίτικη ηθογραφία*, δακτυλογραφημένο κείμενο, αρχείο Παυλίνας Πετροβάτου, από όπου και οι σελίδες που αναγράφονται στο κείμενο. Θεωρήσαμε σκόπιμο να κρατήσουμε την ορθογραφία της συγγραφέως.

τιού. *Ευρωπαϊές, κατεβαίνουνε και στολίζουνε την πλατεία τ' Αργοστολιού*», (χ.φ., σ. 13), η Φρόσω με πείσμα διεκδικεί τον Παγή, τον γιο του αφεντικού, γόνου της αρχοντικής οικογένειας των ντε λα Φρέπα. Ο τελευταίος την απογοητεύει αναβάλλοντας διαρκώς τη συζήτηση για το φλέγον θέμα της σχέσης τους και μιλώντας για ένα μυστικό που αρνείται να αποκαλύψει. Η Φρόσω θα ακυρώσει την τελευταία στιγμή το γάμο με τον καπετάνιο. Ωστόσο δεν υποτάσσεται στον αριστοκράτη, «*γραμματιζούμενο*», εκκολαπτόμενο δικηγόρο Παγή. Εναντιώνεται φανερά στην εξάρτησή του από την θεία του, την καταπιεστική αρχόντισσα σιόρα-Μαριέττα, γιατί δεν θέλει να χάσει την ανθρωπιά της. Και όπως πάντοτε συμβαίνει στις περιπτώσεις αυτές, εισπράττει το τίμημα: ο γάμος δεν γίνεται ποτέ. Όταν επιτέλους ο Παγής θα καταλάβει την πλεκτάνη της θείας του, η Φρόσω έχει δώσει το λόγο της στον καπετάνιο και δεν τον παίρνει πίσω για δεύτερη φορά. Επιλέγει το άσυλο «*για τα απροστάτευτα κορίτσια*», που για χάρη της έκτισε ο καπετάνιος στο Αργοστόλι, μένοντας μέχρι τέλος απόλυτα συνεπής στις απόψεις της.

Γύρω από τον κεντρικό αυτόν γυναικείο χαρακτήρα η συγγραφέας σκισμάρει τους υπόλοιπους, δημιουργώντας έναν ολοζώντανο ηθογραφικό πίνακα της ιδιαίτερης πατρίδας της.

Ο ληξουριώτης Γερασιμάκης, πατέρας του Παγή, «ο συγγραφέας της *ευτυχίας*», (χ.φ., σ. 39), ατάραχος παρατηρητής της ζωής, διαρκώς σημειώνει στο τεφτέρι του, αναζητώντας επίμονα το μυστικό τη ευτυχίας. Στο τέλος θα είναι αυτός που θα αποκαλύψει στο γιο του την αλήθεια, εκφράζοντας συγχρόνως μια από τις κύριες επισημάνσεις του έργου και πιθανόν «το κλειδί της ευτυχίας»: «*η διέξοδος υπάρχει μέσα στη δράση, όταν την αναπτύξουμε νέοι. Έτσι μόνο μπορούμε να ξεφύγουμε από την απελπισία*», (χ.φ., σ. 49). Αντίθετα τον αργοστολιώτη Βασιλάκη η παλέτα της συγγραφέως σκισμάρει με σκιερές αποχρώσεις: υπερβολικά σιγκούνης, γκρινιάρης, δύστροπος προβλέπει διαρκώς «*την καταστροφή, του κόσμου*» (χ.φ., σ. 14).

Η θεία Μαριέττα, υποκρίτρια και ύπουλη είναι αποφασισμένη να εμποδίσει το γάμο του κληρονόμου της με κάθε μέσο υπενθυμίζοντας διαρκώς την κοινωνική ανισότητα ανάμεσα στους ερωτευμένους: «*ένας Παγής Λαζαρετάτος με αίμα ντε – λα-φρεπέικο δεν θα καταλήξει ποτέ σε μια ψυχοπαίδα*», (σ. 62). Το ταξικό στοιχείο ισχυρό στα Επτάνησα από την περίοδο της ενετοκρατίας, μας παραπέμπει στον *Ποπολάρο* του Γρ. Ξενοπούλου με φανερή βέβαια την αντιστροφή των ρόλων.

Ο τρελογιάννης, τον οποίο η Φρόσω αγαπά και φροντίζει, και το σημαντικότερο: είναι ο μόνος που επικοινωνεί, αποτελεί σημαντικό μοχλό του έργου, αφού επεμβαίνοντας σε κρίσιμες στιγμές, λέει αυτό που οι άλλοι δεν τολμούν. Έχοντας καταργήσει τα όρια των δύο κόσμων, πάει στον παράδεισο, επικοινωνεί με τα

πνεύματα, επιθυμεί την ανατροπή του σύμπαντος, ενώ πιστεύει ότι είναι το παν. Στο τέλος ο Γερασιμάκης παραδέχεται ότι μόνο αυτός κατέχει το μυστικό της ευτυχίας. Δεν είναι τυχαίο ότι είναι καλλιτέχνης, αφού είναι κοινός τόπος τόσο στη λαϊκή σοφία όσο και στην επιστήμη η σχέση της τρέλας με τις καλλιτεχνικές επιδόσεις.⁹ Και στις δύο περιπτώσεις η κυριαρχία του υποσυνείδητου οδηγεί στην υπέρβαση της πραγματικότητας και τη λειτουργία της φαντασίας, με τη διαφορά ότι στην περίπτωση του καλλιτέχνη διατηρείται η επαφή με την απτή πραγματικότητα και η υπέρβαση οδηγεί στη δημιουργία.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι η τρέλα στη λογοτεχνία με αφετηρία τον *Αίαντα* του Σοφοκλή, συνιστά οικείο μοτίβο με ιδιαίτερη τόσο αισθητική όσο και ιδεολογική δυναμική. Ωστόσο ο τρελός στο έργο της Πετροβάτου δεν εκφράζει ατομική ή κοινωνική παθολογία, όπως συνήθως στην λογοτεχνία¹⁰ και –αν και σπανιότερα– στο θέατρο.¹¹ Αντίθετα πρόκειται για ένα από τα κεντρικά πρόσωπα, τα οποία προωθούν τη δράση, χρησιμεύει ως φερέφωνο των ιδεών της συγγραφέως και συνδέεται στενά με τον πυρήνα του έργου, αφού είναι αυτός που τελικά κατέχει το κλειδί της ευτυχίας.

Ο Παγής εκπροσωπεί τον αναποφάσιστο, χαοτικό, διανοούμενο, που διαρκώς αναβάλλει, διστάζει, πισωγυρίζει. Αδυνατώντας μόνος του να λάβει αποφάσεις, χειραγωγείται από την δυναμική θεία του.

Στον αντίποδα ο χειμαρρώδης καπετάν-Νικόλας που από την αρχή διατίθενται ότι κατέχει το κλειδί της ευτυχίας, και επαναλαμβάνει το χαρακτηριστικό «το γοργός και χάριν έχει», προκαλώντας την ευθυμία και ελαφρώς και την ειρωνεία του περιγύρου με το προκλητικό γλωσσικό απόπημα... Μετά την καταφατική απάντηση της Φρόσως στην πρόταση γάμου, ισχυρίζεται ότι είναι «*το παν*».

Η μάνα της Φρόσως είναι ο συνηθισμένος τύπος μητέρας που πασχίζει να συνετίσει την κόρη της και να την παντρέψει με τον καπετάνιο, πετυχαίνονται έτσι την αποτίναξη του ζυγού των ντε λα Φρέπα.

9. Το θέμα ερευνά ο Μισέλ Φουκώ στη μελέτη του, *Η ιστορία της τρέλας*, μετάφραση Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα χ.χ., σ. 269-278 κά. Αλλά και πρακτικά η πολυσυζητημένη αυτή σχέση απασχολεί τους αρμόδιους φορείς που συχνά την εντάσσουν και στις μεθόδους θεραπείας των ασθενών. Αναφέρουμε ενδεικτικά τον κύκλο εκδηλώσεων με τον χαρακτηριστικό τίτλο «τέχνη και τρέλα», που διοργανώνει η Εταιρεία Μελέτης Πολιτισμικής Ετερότητας (Ε.Μ.Π.Ε.) και ο Δήμος της Αθήνας (Ο.Π.Α.Ν.Δ.Α.) από τις 6 έως τις 25 Οκτωβρίου 2014.

10. Πέτρος Χαρτοκόλλης, «Η τρέλα στη νεοελληνική λογοτεχνία», στο βιβλίο *Λογοτεχνία και Ψυχανάλυση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 87-107.

11. Μια πρώτη προσέγγιση του φαινομένου επιχειρεί ο Γ. Πεφάνης: «Ασθένειες και θεραπείες στο νεοελληνικό θέατρο του 20ού αιώνα» στον τόμο *Κείμενα και νοήματα. Μελέτες και άρθρα για το θέατρο*, εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 2005, σ. 115-128.

Το σατιρικό στοιχείο είναι διάχυτο στο έργο. Τα καμώματα του τρελογιάννη, η τσιγγουνιά του Βασιλάκη που μεγαθύνεται με τα διαρκή πειράγματα της Φρόσως, οι συνεχείς αυτοέπαινοι του καπετάν Νικόλα μαζί με τις στερεότυπες φράσεις που επαναλαμβάνει, η υπερβολική γενναιοδωρία του που έχει σαν αποτέλεσμα να φέρει δώδεκα βέρες αντί για δύο, είναι ανεξάντλητες πηγές γέλιου.

Ωστόσο σε πολλά σημεία το σατιρικό στοιχείο συνοδεύεται από μια νότα μελαγχολική, θλιβερή ή και τραγική, που δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό του «κλαυσίγελου». Αναφέρουμε χαρακτηριστικά την επίσκεψη της Φρόσως στο νεκροταφείο, βρίσκοντας τους νεκρούς πιο πρόθυμους συνομιλητές από τον Παγή, και τη σύνθεση του δικού της επιτύμβιου:

*Ενθάδε κείται η φτωχή Φροσύνη
Που στα πλούτη επνήγη και στην καλωσύνη, (χφ., σ. 30).*

Επίσης, στο τέλος του έργου, όταν ο καπετάν-Νικόλας εκφράζοντας τη χαρά του για την ανείπωτη ευτυχία του γάμου τους της ανακοινώνει τα δώρα του: «Πάπορο, καπετάνιος, άσυλο», η Φρόσω, αν και εξουθενωμένη, βρίσκει το κουράγιο να αστειευτεί: «Νικόλα πρέπει να τα πάρω και τα τρία, δεν γίνεται να κρατήσω μόνο το ένα;...» (χφ., σ. 75)

Το έργο της Πετροβάτου, αποβλέποντας στην υπέρβαση των ηθογραφικών ορίων, επιχειρεί να διαλεχθεί με καίρια θέματα της ανθρώπινης ύπαρξης, τα οποία συχνά διατυπώνει με μορφή γνωμικών: «όπου πολλοί έξυπνοι, εκεί και πολλοί τρελοί»,¹² «η μόρφωση όταν δεν ξανοίγει την ψυχή σας, δεν είναι παρά θολούρα του μυαλού, όποιος έχει τον παρά, ορίζει τον κόσμο». Οι αναφορές αυτές ασφυκτιούν μέσα σε ένα ισχυρό ηθογραφικό πλαίσιο, που δεν αφήνει πολλά περιθώρια μετουσίωσης σε ανώτερες βαθμίδες στοχασμού και κυρίως ενσωμάτωσης στους κανόνες του δραματουργικού είδους. Ωστόσο σίγουρα πρόκειται για μια ηθογραφία, που διεκδικεί ιδεολογική δυναμική ανταποκρινόμενη απόλυτα στις απαιτήσεις του είδους.

Εντασσόμενο στα πλαίσια της γενικότερης συγγραφικής παραγωγής της περιόδου, αξίζει να σημειώσουμε ότι «Το κλειδί της ευτυχίας», εμπλουτίζει την ελληνική δραματουργία, η οποία λόγω των γενικότερων ιστορικών συνθηκών του

12. Η σχέση τρέλας και ευφυΐας, κοινός τόπος της ανθρώπινης σκέψης ήδη από τον Αριστοτέλη, και αριθμώντας πολλά παραδείγματα, απασχολεί διαρκώς την πνευματική κοινότητα σε παγκόσμιο επίπεδο. Αναφέρουμε ενδεικτικά έρευνα που διεξήχθη το 2010 σε διάφορα πανεπιστήμια και οργανισμούς (Ινστιτούτο Ψυχιατρικής, Κινγκς Κόλετζ του Λονδίνου και Ινστιτούτο Καρολίνσκα στη Στοκχόλμη και τη Σουηδία), που επιβεβαιώνει το γεγονός, Σοφία Στυλιανού, «Πρόκειται για παράνοια ή για υψηλότερη ευφυΐα», *Εθνος*, 04.02.2010.

πολέμου και της κατοχής παρουσιάζει αισθητή μείωση στην γραφή πρωτότυπων έργων.¹³

Το έργο είχε την τύχη να παρουσιαστεί το 1942 από έναν από τους καλύτερους θιάσους της κατοχικής Αθήνας, τον θίασο της Κατ. Ανδρεάδη. Έγινε δεκτό με ενθουσιασμό από τους κριτικούς και πνευματικούς κύκλους της πρωτεύουσας, και σημείωσε ιδιαίτερη εισπρακτική επιτυχία. Κοινός τόπος της κριτικής πρόσληψης η ζωντανή και πετυχημένη ηθογραφική του ατμόσφαιρα, και η ανάδειξη στην παράσταση ενός από τους αρτιότερους θιάσους της εποχής. Αντίθετα, η συνειδητή και εκφρασμένη απόπειρα της συγγραφέως να ξεπεράσει τα όρια της ηθογραφίας,¹⁴ διεκδικώντας φιλοσοφικές αναγωγές, ή να αναδείξει ορισμένα πρόσωπα σε ολοκληρωμένους χαρακτήρες, δέχασαν την κριτική. Τους δύο πόλους της δεξίωσης του έργου κατέχουν η κριτική του Άλκη Θρύλου, που αρνείται ακόμη και την γενικά αποδεκτή γραφικότητα και το τοπικό του χρώμα,¹⁵ και στον αντίποδα η άποψη του Ξενόπουλου, ότι «το έργο σαφώς ανώτερο από τα καλοκαιρινά θεατρογραφήματα, «εργίζει τα όρια της μεγαλοφυΐας».¹⁶

Το έργο γυρίστηκε και ταινία, η οποία εκτός των άλλων συνιστά και πολύτιμη μαρτυρία της προσεισμικής Κεφαλονιάς, αφού γυρίστηκε στο νησί λίγο πριν από τον μεγάλο σεισμό του 1953. Είναι ταινία μαυρόασπρη, ομιλούσα, σε σκηνοθεσία Θανάση Μεριτζή, μουσική Αργύρη Κουνάδη, και συμμετείχαν οι ηθοποιοί Έφη Πόλυ (Φρόσω), Τίτος Βανδής (καπετάνιος), Νότης Περγιάλης (τρελογιάννης), κ.ά. Οι διάλογοι γράφτηκαν από τη συγγραφέα στην κεφαλονίτικη διάλεκτο, ενώ το γραφικό χρώμα ενίσχυσαν οι τοπικές καντάδες. Η ταινία –σε αντίθεση με το θεατρικό έργο– έχει happy end, αφού η Φρόσω παντρεύεται τον καπετάνιο

Στη δεύτερη κεφαλλονίτικη ηθογραφία της Πετροβάτου, το κεντρικό θέμα είναι η ζήλεια. Το σαιξπηριπτό μοτίβο διατηρεί και εδώ την καταστρεπτική του δύναμη, την οποία η συγγραφέας αποδίδει πετυχημένα στον τίτλο: «Τα φίδια της

13. Ως δείγμα αξιόλογου έργου με πλούσια σκηνική σταδιοδρομία αναφέρουμε το *Κωνσταντίνου και Ελένης*, του Γ. Σεβαστίκογλου, που παρουσίασε το «Θέατρο Τέχνης» του Κ. Κουν τον Απρίλη του 1943, Άλκης Θρύλος, *Το ελληνικό θέατρο*, τ. Γ', εκδ. Ουράνη, Αθήναι 1978, σ. 213-220.

14. Η θεώρηση της ηθογραφίας ως κατώτερου είδους συνιστά ένα διαρκές σημείο τριβής μεταξύ των κριτικών, βλ. Β. Γεωργοπούλου, *Η θεατρική κριτική στην Αθήνα του Μεσοπολέμου*, τ. Α', εκδ., Αιγόκερως, Αθήνα 2008, σ. 326-328.

15. Άλκης Θρύλος, *Το ελληνικό θέατρο*, τ. Γ', ό.π., σ. 117-120. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε την γενικότερη επιφυλακτική στάση της κριτικής απέναντι στο ηθογραφικό είδος.

16. Γρ. Ξενόπουλος, «Ο ακαδημαϊκός κ. Ξενόπουλος δια το Κλειδί της ευτυχίας της κ. Πετροβάτου», *Ακρόπολις*, 20.09.1942.

αγάπης του».¹⁷ Στο επίκεντρο ξανά μια γυναίκα διαφορετική, προκλητική, χαριτωμένη, άκρως ενδιαφέρουσα.

Η άφιξη μιας «παρδαλής», «κομψής δασκάλας», «που κρατεί τσάντα στο χέρι και φωτογραφική μηχανή κρεμασμένη στον ώμο της» (χφ., σ. 2, 3) αναστατώνει το χωριό Βαλσαμάτα. Είναι η Λίνα Πιπεράτου, Ληξουριώτισσα, αλλά μεγαλωμένη στον Πειραιά. Φέρνοντας τον αέρα της πρωτεύουσας και των νέων ιδεών, συνδυάζει τη μόρφωση και την αξιοπρέπεια της δασκάλας και την έπαρση – συχνά γραφική – του τόπου καταγωγής της. Η εκρηκτική αυτή συνάντηση του εγγενούς και του επίκτητου, έχει, –όπως θα διαπιστώσουμε– εξ ίσου εκρηκτικά αποτελέσματα. Η ερωτική σχέση της Λίνας με τον γιατρό του χωριού είναι αναμενόμενη αλλά αποβαίνει μοιραία και για τους δύο. Οι χωριανοί καμαρώνουν για τον γιατρό τους: «δεν υπάρχει τέτοιος γιατρός σ' όλο τον κόσμο», (χφ., σ. 8). Είναι πνευματώδης, ωστόσο είναι αυταρχικός, απότομος και κακομαθημένος από τη μητέρα, την αδελφή και τη θεία του, με τις οποίες ζει, και οι οποίες βέβαια από την αρχή βλέπουν στη δασκάλα μια επικίνδυνη αντίζηλο. Ο γιατρός εντυπωσιάζεται από την ανεξάρτητη ωστόσο αξιοπρεπή δασκάλα και επιδιώκει διαρκώς να τη συναντά. Έχοντας ωστόσο την παραδοσιακή αντίληψη για τη γυναίκα, αδυνατεί να συλλάβει τα κίνητρα της συμπεριφοράς της Λίνας και ο έρωτάς του από την αρχή δηλητηριάζεται από ένα εξ ίσου ισχυρό και βασιανιστικό συναίσθημα: τον φόβο: «μού είσαι ένας απαραίτητος τύραννος», (χφ., σ. 41). Την περιγράφει: «η στάση σου, το πικρό σου γέλιο... το περίεργο το κέφι σου... η ώριμη αγουράδα σου... η αιχμηρή αβρότητά σου, όλα... όλα δείχνουν τον τρομερό χαρακτήρα σου...». (χφ., σ. 41)

Η Λίνα, αντιστέκεται στην ερωτική θύελλα που προαισθάνεται ότι πλησιάζει: «Να κερδίσω το γιατρό αλλά να μην χάσω και τον κόσμο...» (χφ., σ. 41).

Ο γιατρός την προκαλεί, οι παρατηρήσεις του διαρκώς γίνονται πιο αιχμηρές:

Γ.: Εσείς πάσχετε από το βάρος εγωπαθτικών υπολογισμών.

Λ. Ποιος από τον δυο μας έχει παθολογικότερο εγώ;;;

Γ. Το δικό σου εγώ είναι ύπουλο! Προσπαθείς με την υποβολή να υπονομεύσεις και το δικό μου εγώ και να με υποβάλεις! (χφ., σ. 48).

Την προκαλεί στο αδύνατο σημείο κάθε γυναίκας:

Είσαι παθολογικά βαριά. Πάσχεις από το βάρος υπολογισμών, δεν θα δημιουργήσεις ποτέ σοβαρούς δεσμούς...Θα πεθάνεις γεροντοκόρη... (χφ., σ. 49).

17. Π. Πετροβάτου, *Τα φίδια της αγάπης του, κεφαλλονίτικη ηθογραφία, δακτυλογραφημένο χειρόγραφο.*

Μετά από πολλές αμφιταλαντεύσεις και εμπόδια η Λίνα θα ανταποκριθεί στην πρόταση γάμου του γιατρού. Η διαρκής αυξανόμενη ανασφάλεια για την αφοσίωσή της, φθάνοντας μέχρι το σημείο αμφισβήτησης της πατρότητας εκ μέρους του γιατρού, θα μετατρέψουν τη συμβίωσή τους σε μαρτύριο, το οποίο θα οδηγήσει και τους δύο σε σωματική και ψυχική εξουθένωση.

Στο έργο αυτό το ηθογραφικό στοιχείο και η παρουσίαση των χαρακτηριστικών του Κεφαλονίτη προχωρά σε βάθος αποτυπώνοντας και τα αρνητικά χαρακτηριστικά: «τους αρέσει να πειράζουν, να σατιρίζουν, έχουν άχτια, ανησυχίες, δεν τους χωράει ο τόπος τους... λύσσα για ταξίδια και περιπέτειες...» (χ.φ., σ. 14). «Τα βάνουνε και με τον εαυτό τους, αυτοκατηγορούνται, αυτοσατιρίζονται», είναι «σαρκαστάι, οξύθυμοι, βλάστημοι», (χ.φ., σ. 14, 15).

Η συγγραφέας μην υποκύπτοντας «στον μύθο του αγνού χωριού»¹⁸ που είχε επικρατήσει στη λογοτεχνία παλαιότερα, ασκεί κριτική στην κλειστή κοινωνία του, η οποία μη αποδεχόμενη τη διαφορετικότητα, επιχειρεί με κάθε μέσον να την εξοστρακίσει.

Η ηρώιδα αντιμετωπίζει δυνατές συγκρούσεις –η ισχυρότερη με τον ίδιο της τον εαυτό–, παλεύοντας ανάμεσα στον έρωτα και τις ιδέες της, έχοντας από την αρχή διακρίνει την πρόθεση του γιατρού για απόλυτη κατοχή και έλεγχο.

Εδώ αξίζει να σημειώσουμε ότι ο χαρακτήρας τόσο της Φρόσως όσο και της Λίνας, οι οποίοι βέβαια παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά, παραπέμπουν στην ανεξάρτητη, αρνούμενη να συμβιβαστεί στις ανάλογες με του γιατρού απαιτήσεις του άντρα της, την Τρισεύγενη του Κ. Παλαμά.¹⁹ Προκαλώντας κι αυτή την κλειστή κοινωνία της υπαίθρου, είναι το ίδιο ανοιχτή καταδεχτική, αξιοπρεπής, αλαφροέσκιωτη, μιλώντας και ζώντας αυθεντικά και αρνούμενη, όπως και οι ηρωίδες της Πετροβάτου, να υποταχθεί.

Στο έργο «Αξιοπρέπεια στον έρωτα», τα νήματα κινεί πάλι μια ξεχωριστή γυναίκα, μια γυναίκα του «καφέ σαντάν», η οποία ενσαρκώνει την ερωτική αυθεντικότητα: Επιλέγει τη φυγή, από τη συμβατική συμβίωση: «δεν θα στραπατσάρω την ψυχή μου κοντά σ' έναν άντρα που θα με οικτρίει», (χ.φ., σ. 56).

Η συγγραφέας φιλοδοξεί, κατά την προσφιλή της μέθοδο, να δώσει στο έργο της φιλοσοφικές προεκτάσεις: η δύναμη των παθών στη ζωή, η αντίθεση ανάμεσα στο ζην και το ευ ζην, η καταλυτική εξουσία του χρήματος, η επιφάνεια και το βάθος των πραγμάτων, είναι ορισμένες από τις ιδέες που επαναλαμβάνονται και ρυθμίζουν τη συμπεριφορά των θεατρικών προσώπων, χωρίς όμως πάντοτε να εντάσσονται οργανικά στο έργο. Η σάτιρα στο έργο αυτό υποχωρεί, και

18. Β. Γεωργοπούλου, *Γυναικείες διαδρομές. Η Γαλάτεια Καζαντζάκη και το θέατρο*, εκδ. Ανόκερως, Αθήνα 2011, σ. 72-83.

19. Κ. Παλαμά, *Τρισεύγενη*, εκδ. Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1995.

μόνο το πρόσωπο της Τασίας με την αρρωστημένη υπερβολή στην τάξη ορισμένες φορές προκαλεί το γέλιο. Τελικά, παρά τις αδυναμίες το έργο δημιουργεί έναν ακόμη δυνατό γυναικείο τύπο.

Στο «Έρωτας και συμφέρον» το κωμικό στοιχείο κατέχει μεγαλύτερη θέση, χωρίς όμως και εδώ να απουσιάζει ο τραγικός πυρήνας. Η συγγραφέας ορίζει ως δραματικό χρόνο του έργου «αμέσως μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο», εποχή που η φθορά συνειδήσεων αυξάνεται επικίνδυνα κάτω από το βάρος της επιβίωσης. Στην υπαρξιακή φθορά προστίθεται η πολιτική. Το χρήμα είναι η κινητήρια δύναμη που ρυθμίζει τα πάντα. Ο έρωτας τίθεται στην υπηρεσία του. Στη σύγκρουση μεταξύ έρωτα και συμφέροντος αναδεικνύεται πάλι μια δυναμική γυναίκα, η οποία μέσω του έρωτα κινεί τα νήματα και καταξιώνεται ως φορέας ηθικής και αυθεντικότητας. Όπως πάντοτε, οι ήρωες της Πετροβάτου αναζητάνε την ευτυχία, προβληματιζόμενοι για το νόημά της.

Αναφερόμενη η συγγραφέας στο έργο «Μια κωμική οικογένεια» σχολιάζει: «έργο απλό, φαρσοειδές για τον πολύ κόσμο, έργο που οι γονείς θα πηγαίνουν τα παιδιά τους ευχαρίστως, για αυτό και πιστεύω ότι είναι εμπορικό».²⁰ Πράγματι στο έργο αυτό το χιούμορ αναβλύζει πηγαίο, προκύπτοντας από την εμφάνιση και τη συμπεριφορά των προσώπων και ειδικότερα από τις σχέσεις μεταξύ κυρίων και υπηρετών, όπου συχνά αντιστρέφεται ο ισχύων κώδικας. Πάλι στο επίκεντρο μια νεαρή γυναίκα: ιδιόρρυθμη, εκτός κοινού μέτρου, που προκαλεί καταλύοντας την τάξη, κακότροπη, «μόρτισσα», (χφ. σ. 1) – σύμφωνα με την συγγραφέα. Παράλληλα, ελκυστική, χαριτωμένη, ειλικρινής, που «δεν υποφέρει τα πρέπει», (χφ., σ. 35), μια «τεντιμπόισσα», (χφ., σ. 10), όπως την αποκαλεί ο μάγειρας, παραπέμποντας στον ελληνικό κινηματογράφο της δεκαετίας του '60.²¹ Το τέλος του έργου ανταποκρίνεται απόλυτα στις ιδέες της συγγραφέως όσο αφορά τον ιδανικό έρωτα, που συνδέει με τα «δεσμά της εμπιστοσύνης που δίνει σφιχτά αλλά και που δίνει την ελευθερία», (χφ., σ. 79).

Συνοψίζοντας: κύριος άξονας στη δραματολογία της συγγραφέως ο έρωτας, συνοδευόμενος πάντοτε από έναν βαθύ ανθρωπισμό και σεβασμό στην αξιοπρέπεια και αυτοπραγμάτωση της γυναίκας, η οποία για λόγους κοινωνικούς υφίσταται κυρίως την αλλοτρίωση. Οι ηρωίδες της Πετροβάτου παρουσιάζοντας κοινά χαρακτηριστικά: πρωτοτυπία, τόλμη και κυρίως αυθεντικότητα, αποτελούν τους κρίκους μιας αλυσίδας. Η αλαφροΐσκιωτη Φρόσω εξελίσσεται στην ανεξάρτητη διανοούμενη Λίτσα, στη συνέχεια στη Σόνια του καφέ-Σαντάν, η οποία αποδεικνύ-

20. Π. Πετροβάτου, *Μια κωμική οικογένεια*, δακτυλογραφημένο χειρόγραφο, σ. 1.

21. Εκτός από το *Κλειδί της ευτυχίας*, δεν διαθέτουμε ενδείξεις για τον χρόνο γραφής των υπολοίπων έργων.

εται η πιο τολμηρή και ριζοσπαστική από τις προηγούμενες. Στα δύο άλλα έργα η συγγραφέας, αποφεύγοντας την εξιδανίκευση του γυναικείου φύλου, που θα την τοποθετούσε εκτός πραγματικότητας, αναθέτει σε αντρικό πρόσωπο την εκπροσώπηση του αυθεντικού, ενώ οι ηρωίδες αρχικά χαμένες σε μία άσκοπη και προκλητική επαναστατικότητα, στη συνέχεια μέσω του έρωτα θα ανακαλύψουν το νόημα της ζωής, εξελισσόμενες σε φορείς των ανθρωπιστικών ιδανικών της συγγραφέως.

Η συνισταμένη των επί μέρους ποικίλων ιδεολογικών αξόνων της συγγραφικής παραγωγής της Πετροβάτου είναι ο θεμέλιος λίθος της ζωής, της επιστήμης, και της τέχνης, η αναζήτηση της ανθρώπινης ευτυχίας. Από το αριστοτελικό ευζην μέχρι την πρόσφατη καθιέρωση από τον Ο.Η.Ε. (στις 28 Ιουνίου 2012) της 20ης Μαρτίου ως διεθνούς ημέρας ευτυχίας, το θέμα αυτό παραμένει εξ ίσου επίκαιρο όσο και άλυτο. Οι απαντήσεις που δόθηκαν κατά καιρούς αντικατοπτρίζουν τις εκάστοτε ιστορικές και ιδεολογικές συνιστώσες, αλλά κυρίαρχος άξονας παραμένει η σχέση με τον εαυτό και με τον άλλον, η δυνατότητα υπέρβαση του εγώ και η διαθεσιμότητα.

Επιλέγοντας ως δραστικό όπλο τη σάτιρα, η συγγραφέας διεκδικεί την πρωτοπορία του είδους στο χώρο της γυναικείας γραφής, συνεχίζοντας επάξια το έργο των συμπατριωτών της Ανδρέα Λασκαράτου, Παναγή Μολφέτα και Μπάμπη Άννινου. Αντιπαραθέτοντας το κωμικό ως βάλσαμο στην τραγικότητα της ύπαρξης, μας δίνει επιπλέον ένα πρακτικό μάθημα ζωής.

Η κεφαλονίτισσα συγγραφέας μας άφησε εκτός των άλλων ως κληρονομιά και δύο σημαντικά ερωτήματα, που ανοίγουν ποικίλες διόδους σε καίρια ερευνητικά πεδία.

Το ένα, υπαρξιακό, αφορά την απόκτηση της ευτυχίας, το άλλο αισθητικό και κοινωνιολογικό, την αποχή των γυναικών από το σατιρικό είδος.

Περίληψη / Summary

Η Παυλίνα Πετροβάτου ανήκει στις άγνωστες γυναικείες μορφές των επτανησιακών γραμμάτων. Το σατιρικό της ταλέντο την συνδέει άμεσα με την επτανησιακή παράδοση, ενώ το άγνωστο μέχρι τώρα θεατρικό της έργο, που θα παρουσιάσουμε στην παρούσα εισήγηση, εμπλουτίζει τον γυναικείο λόγο και το γυναικείο κίνημα της εποχής, προβάλλοντας ιδέες τολμηρές και συχνά ριζοσπαστικές. Πιστεύουμε ότι η δραματουργία ήταν ο τομέας που ταίριαζε απόλυτα στην ιδιοσυγκρασία της Πετροβάτου, καθώς ον η απόδοση του ηθογραφικού χρώματος, η δημιουργία δυνατών χαρακτήρων και οι έντονες συγκρούσεις χαρακτηρίζαν ιδιαίτερα την γραφή της. Την κλίση της αυτή μαρτυρούν εκτός από το γνωστό «Κλειδί της Ευτυχίας», το οποίο είχε παρουσιαστεί στην αθηναϊκή σκηνή και είχε γίνει και κινηματογραφική ταινία, έξι ακόμη άγνωστα θεατρικά έργα, τα οποία μου παραχώρησε η εγγονή της: «Έρωτας και συμφέρον», «Τα φίδια της αγάπης του», «Αξιοπρέπεια στον έρωτα», «Μια κωμική οικογένεια», «Για την προίκα της», «Ο μεγαλύτερος άτιμος».

Pavlina Petrovatou belongs to the unknown female figures of heptanesian letters. Her satirical talent is connected directly to the Ionian tradition. Her unknown until now theatrical work, that we will present in this paper, enriches the female voice and the women's movement of the era, projecting bold ideas and often radical. We believe that the drama was the area that suited perfectly to Petrovatou's temperament. The ethnography color, the creation of strong characters and strong conflicts, characterized her writing. This inclination show, besides the known play, "The Key to Happiness", which was presented to the athenian stage and had done a movie, another six unknown plays, which gave me her granddaughter: "Love and interest", "The snakes of love", "Dignity in love", "A comic family", "For her dowry", "The largest dishonourable".

ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΦΙΓΟΥΡΕΣ ΣΤΟ ΘΕΑΤΡΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΡΩΜΑ

Κυριακή Πετράκου

Ο Διονύσιος Ρώμας έκανε την εμφάνισή του στο θέατρο το 1938 με τη «Ζακυνθινή σερενάτα»,¹ ένα έμμετρο έργο με θέμα τον ζακυνθινό ποιητή Γιάννη Τσακκασιάνο και δραματουργικό άξονα την ερωτική σχέση του με μια νεαρή Εβραία του Γκέτο. Κρίνοντας από τα πραγματικά γεγονότα, ο δραματικός χρόνος πρέπει να τοποθετηθεί γύρω στο 1887-88. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι τα δραματικά του πρόσωπα βασίζονται σε υπαρκτά, αλλά έχουν στην πραγματικότητα συμβολική σημασία.²

Σ' αυτό το πρώτο ή δεύτερο έργο του ο Ρώμας συνθέτει και τους πλέον ενδιαφέροντες γυναικείους χαρακτήρες του, ιδίως την Έμμα, πραγματικό πρόσωπο και αγαπημένη του αληθινού Τσακκασιάνου.³ Περιέργως τράβηξε λιγότερο το ενδιαφέρον της κριτικής από αυτόν της Κενής. Ίσως θεωρήθηκε μεταφορά της «πόρνης με τη χρυσή καρδιά», της οποίας κορυφαίο μοντέλο αποτελεί η Μαργαρίτα Γκωτιέ, δηλαδή μια συμβατική σύλληψη δίχως ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ακόμα και σε ειδική μελέτη για την εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία, με έμφαση στη νεοελληνική, το έργο αυτό του Ρώμα δεν αναλύεται.⁴ Ένας κριτικός ερμήνευσε ότι με τη μορφή της Έμματος ο συγγραφέας παρουσιάζει την έκφραση «μιας ποιητικής ψυχοσυνθέσεως –εκείνης που ήταν ακόμα ποιήσις κάποτε».⁵ Ένας άλλος

1. Διονύσιος Α. Ρώμας, «Ζακυνθινή σερενάτα», στον τόμο: Διονυσίου Α. Ρώμα, *Θέατρο*, επιμέλεια Φαίδωνος Κ. Μπουμπουλίδη, Αθήνα 1987, σ. 24-100. Η πρώτη, αυτοτελής, έκδοση το 1957. Εδώ χρησιμοποιήθηκε ο συλλογικός τόμος.

2. Διονύσιος Α. Ρώμας, «Ζακυνθινή σερενάτα», ό.π.

3. Βλ. Διονύσης Ν. Μουσμότης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, εκδ. Πλατύφορος, Αθήνα 2002, σ. 37, υποσ. 19. Στη μελέτη αυτή ο συγγραφέας έχει συγκεντρώσει και όλες τις κριτικές για όλα τα έργα του Ρώμα για το κανονικό θέατρο, παρότι δεν έχει συμπεριλάβει και τους τίτλους τους. Συνεπώς οι περισσότερες αναφορές σ' αυτές προέρχονται από το βιβλίο αυτό, αν και σε πολλές περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν κατευθείαν τα δημοσιεύματα του τύπου.

4. Βλ. Φραγκίσκος Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμό. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθολογίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1908. Αναφέρεται όμως ο «Σοπρακόμιτος». Η συγγραφέας έλαβε υπόψη μόνο την πεζογραφία, παρότι αναφέρει τη «Ραχήλ» του Ξενόπουλου, σ. 265.

5. Σ. Μαντάτος, «Ζακυνθινή σερενάτα του κ. Διονυσ. Ρώμα», *Ο Τύπος*, 14.04.1938 (Διονύσης Ν. Μουσμότης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π., σ. 105-107).

κριτικός θεωρεί ότι μόνο ο ρόλος αυτός προβάλλει κάπως θεατρικά μέσα στο όλο έργο και η αυτοθυσία της κάτι σαν «πραξικόπημα» αντάξιο των παραδόσεων του θεάτρου της πρόζας.⁶

Γενικά οι κριτικοί δεν εμβραθύνουν ιδιαίτερα στην ψυχροσύνη και τις διαπροσωπικές σχέσεις, ούτε καν στη φυλετική και θρησκευτική διαφορά, που είναι καθοριστικοί παράγοντες και εμπόδια ανάμεσα στο ερωτευμένο ζευγάρι, ίσως επειδή και ο Ρώμας δεν εμβάθυνε ιδιαίτερα. Η νεαρή Εβραίοπούλα είναι ένα λαϊκό, αγράμματο κορίτσι, όχι όμως και απλοϊκό. Το Γέττο, οι αδιάκοπες διακρίσεις και οι δυσκολίες την έχουν κάνει ρεαλίστρια, αντίθετα από τον ποιητή της, που κατά τα ειωθότα πετάει στα σύννεφα όπως οφείλει ένας ποιητής. Και η Έμμα αντιλαμβάνεται ποιητικά τη ζωή με τον τρόπο της, οπότε ταιριάζει μαζί του σ' αυτό, αλλά ματαίως. Παρότι είναι απλώς μια φτωχή μοδιστρούλα, ή ακριβώς γι' αυτό, δεν έχει δυνατή αυτοσυντήρηση, δεν ελπίζει να παντρευτεί τον Τσακκασιάνο, αψηφά τον διωγμό που γνωρίζει ότι θα υποστεί από τους δικούς της, του δίνεται και ζει μαζί του αστεφάνωτη, κάτι όχι ανήκουστο αλλά που επέσυρε τον κοινωνικό αποκλεισμό ή και τον θάνατο για την τιμή της οικογένειας – και οι Εβραίοι είχαν περισσότερους λόγους. Είναι όμως ικανή να νοσηματοδοτήσει τη σύντομη ζωή της μόνη της: ερμηνεύει ότι τουλάχιστον γνώρισε για λίγο τον ευτυχισμένο έρωτα και είναι αποφασισμένη να το αξιολογήσει ως το γεγονός που δικαίωσε την ύπαρξή της.

Πολύ ενδιαφέρον έχουν και οι τρεις «γεροντοκόρες», σύμφωνα με την ορολογία εποχών όχι πολύ περασμένων, οι τρεις αδελφές Τέτα, Νένω και Κευή, καθώς απομακρύνονται πολύ από τις θεατρικές συμβάσεις. Είναι ορφανές λαϊκές κοπέλες που ράβουν για λίγα νομίσματα και φυτοζωούν. Εφόσον δεν διαθέτουν κάποια προϊόντα αδυνατούν να παντρευτούν και συνεπώς να γνωρίσουν τον έρωτα – σε κόρες ανύπαντρες και απροστάτευτες από συγγενικά αρσενικά ο έρωτας προκαλούσε την ατίμωση. Αλλά και άντρες της οικογένειας αν υπήρχαν, προστασία δεν θα εύρισκαν από αυτούς – πιθανότερο ήταν να κινδύνευε η ζωή τους για τη χαμένη τιμή. Η ελληνική λογοτεχνία και το θέατρο αλλά και η παγκόσμια βρίθουν από τέτοια δράματα: αποτελούν δεσπόζουσα θεματολογία του ρεαλισμού-νατουραλισμού. Η μεγαλύτερη, η Κευή, μεγάλωσε με θυσίες και άγρυπνο έλεγχο τις μικρότερες αδελφές, όλες όμως υποφέρουν από την ερωτική έλλειψη. Ορισμένοι συγγραφείς του «θεάτρου των ιδεών», όπως ο Νίκος Καζαντζάκης, ο Παντελής Χορν, ο Σπύρος Μελάς και ο Ξενόπουλος έριξαν ένα διεισδυτικό βλέμμα και στη σεξουαλικότητα των ηρωίδων τους, καταπιεσμένη και μη. Η Κευή, σύμ-

6. Μ.(:)Κ.(:), «Ζακυνθινή σερενάτα», *Νεοελληνικά Γράμματα*, 23.04.1938, σ. 9 (Διόνης Ν. Μουσμότης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π., σ. 147-148). Ίσως είναι ο Μιχάλης Κουvelάκης.

φωνα με την περιγραφή του συγγραφέα, είναι ακριβώς ο τύπος της στριμμένης γεροντοκόρης, πένθιμα ντυμένης. Αρχικά προβάλλει αντισημιτικές προκαταλήψεις. Δεν έχει καλή ιδέα ούτε για τον Τσακασιάνο, που τον θεωρεί επιπόλαιο καρδιοκατακτητή. Εκείνος, με τις φιλοφρονήσεις του, κάμπτε τις αντιστάσεις της. Στην εξέλιξη της πλοκής εξελίσσεται σε μια ανοιχτόμυαλη και ανθρωπίστρια γυναίκα, που υπερβαίνει τις φυλετικές διακρίσεις, τον πουριτανισμό, την υποκρισία της κοινωνίας με τα δύο μέτρα και σταθμά στα ερωτικά παραστροφάγματα ανδρών και γυναικών, και υποστηρίζει και προστατεύει την Έμμα έως το πικρό τέλος. Είναι μια εν δυνάμει αμαζόνια, με την αγέρωχη και κάπως περιφρονητική στάση της απέναντι στους άντρες, που την απογοήτευσαν εξ ορισμού. Μπορεί να διάλεξε την εγκράτεια για τον εαυτό της, μη θέλοντας να κηλιδώσει την τιμή της, εντούτοις αμφισβητεί ότι η κηλίδα αυτή είναι δίκαιη και παραβαίνει – με κάποια αυταπάρνηση – τους κανόνες, γνωρίζοντας ότι κινδυνεύει να θεωρηθεί προαγωγός. Ο Γεώργιος Νάζος έκρινε την Κευή και τη μεταστροφή της από «στομφώδη κήρυκα της ασκητικής ζωής» σε γυναίκα με ελεύθερες αντιλήψεις που στρώνει το δίκως γάμο νυφικό κρεβάτι «αψυχολόγητο τύπο».⁷ Ο Σπύρος Μινώτος πάλι θεώρησε τη δεύτερη σκηνή, όπου οι τίμιες αδελφές που έμειναν στο ράφι και που εκδικήθηκαν τη στέρηση των θωπειών της ζωής παρέχοντας καταφύγιο στους δυο ερωτευμένους, υπέροχη.⁸

Αν με τη «Ζακυνθινή σερενάτα» ο Ρώμας έκανε την εμφάνισή του στο θέατρο, εντούτοις δεν ήταν το πρώτο έργο που έγραψε, αυτό ήταν οι «Τρεις κόσμοι»,⁹ του 1934. Μέχρι να παρασταθεί, το 1951, το ξανάγραψε άλλες τρεις φορές έως ότου φτάσει στην οριστική του μορφή – από την πρώτη κράτησε μόνο την υπόθεση.¹⁰ Εννοείται ότι και αυτό έχει ζακυνθινά συμφραζόμενα: είναι σχεδόν ιστορικό-βιογραφικό δράμα, με κεντρικό ήρωα τον Αντώνιο Μαρτινέγκο, τον νόθο γόνο της μεγάλης οικογένειας, επαναστάτη και πολιτικό, αποκλίνοντας βέβαια σε ορισμένα σημεία από τα πραγματικά γεγονότα ποιητική αδεία, προς όφελος της θεατρικότητας. Εδώ όμως δεν είναι ο Μαρτινέγκος που θα παρουσιαστεί αλλά η κοντέσσα Μιχαλίτσαινα, και αυτή υπαρκτό πρόσωπο και θρυλική γόησσα της εποχής της, με μεγάλη ανάμειξη και επιρροή όμως από το σαλόνι της και

7. Διονύσης Ν. Μουσμύτης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π., σ. 128 (αναδ. από *Χρόνο*, 15.04.1938).

8. Διονύσης Ν. Μουσμύτης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π., σ. 155 (αναδ. από *Ιόνιο Ανθολογία*, Ιούνιος 1938).

9. Δ. Ρώμας, «Τρεις κόσμοι», στον τόμο: Διονυσίου Α. Ρώμας, *Θέατρο*, ό.π., σ. 109-180. Προηγουμένως είχε δημοσιευθεί με τίτλο «Τρεις κόσμοι – μια ζωή», *Νέα Εστία* (1951) Εδώ χρησιμοποιήθηκε η συλλογική έκδοση.

10. Διονύσης Ν. Μουσμύτης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π., σ. 177.

ίσως όχι μόνο, στα πολιτικά πράγματα.¹¹ Ήταν επίσης συγγενής-πρόγονος του συγγραφέα. Στον πρόλογο ο τελευταίος δίνει ορισμένες βασικές πληροφορίες για τα ιστορικά πρότυπα των δραματικών προσώπων του. Για την ηρωίδα μας γράφει: «*Η Κοντέσσα Μιχαλίτσαϊνα. "Μεγάλη Κυρία" του παλαιού καιρού, υπήρξε η "δακτυλοδεικτούμενη ωραία" της εποχής της. Το σαλόνι της ελεύθερης, πλούσιας και πανέξυπνης αυτής Αρχόντισσας ήταν για χρόνια το κέντρο της κοσμικής και πολιτικής ζωής του νησιού*».¹²

Οι κριτικοί δεν συμφώνησαν καθόλου στο πόσο επιτυχημένα συνέθεσε το θεατρικό πρόσωπο αυτής της μοιραίας γυναίκας η οποία κατάφερε, έστω και άθελά της τρόπον τινά, να εξουδετερώσει ένα επαναστατικό κίνημα πουεδραιώθηκε για ένα διάστημα. Ο Οικονομίδης σχολιάζει ότι συναγωνίζεται σε κενότητα περιεχομένου προς τον Μαρτινέγκο και υπάρχει απλώς διότι ο ήρωας του έργου πρέπει να ερωτευθεί μιαν αρχόντισσα.¹³ Ο Σπηλιωτόπουλος θεωρεί άξεκαθάριστα τα ελατήρια των πράξεών της, όπως και του Μαρτινέγκου, εντούτοις ερμηνεύει τα κίνητρα εκείνου, μνησικακία, φιλοδοξία, αρχομανία, αίσθημα κοινωνικής δικαιοσύνης, ερωτικό πάθος.¹⁴ Ομοίως θα μπορούσαμε να απαριθμήσουμε τα δικά της: φιλαρέσκεια, επιθυμία κατάρκτησης ενός ενδιαφέροντος και δυσπρόσιτου άντρα, θαυμασμός, διάθεση αποπλάνησης και κατόπιν εγκατάλειψης, υποσυνείδητη ίσως, ταξική περιέργεια, ελαφρότητα και δονζουανισμός, έπαρση και αίσθημα κοινωνικής ανωτερότητας, λατρεία των οικονομικών και κοινωνικών προνομίων, ναρκισσισμός που υπερσχίζει του έρωτα, προτίμηση στη σύμβαση του γάμου που της εξασφαλίζει ένα είδος όχι απλώς προσωπικής ελευθερίας αλλά ασυδοσίας και πολλά άλλα. Μια φυσιογνωμία ικανή να πείσει ότι ο Μαρτινέγκος «*πρόδωσε για την καρδιά μιας γυναίκας τις λαϊκές μάζες που τον είχαν εμπιστευθεί και τον είχαν κάνει αρχηγό τους*».¹⁵ Δεν είναι και τόσο δυσερμήνευτη, ούτε τόσο κενή όσο ισχυρίζονται οι ανωτέρω κριτικοί. Άλλοι την είδαν πιο ευνοϊκά. «*Τον κ. Ρώμα συνεκίνησε και εξήγησε να περιγράψει σκηνικά μια πολύ ωραία ζακνθινή αρχόντισσα του παλιού εκείνου καιρού, μια "μεγάλη κυρία" με κοσμική και αισθηματική ακτινοβολία, με κάποιους, πολλούς έρωτες που εγίνοντο το γκαλάντικο χρο-*

11. Διονύσης Ν. Μουσμούτης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π., σ. 174-175, υποσ. 6.

12. Δ. Ρώμας, «Προλεγόμενα στο έργο», στον τόμο: Διονυσίου Α. Ρώμα, *Θέατρο*, ό.π., σ. 108.

13. Διονύσης Ν. Μουσμούτης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π., σ. 218 (Κ.Ο., *Έθνος*, 10 Μαΐου 1951).

14. Διονύσης Ν. Μουσμούτης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π., σ. 220 (Στάθης Σπηλιωτόπουλος, *Ακρόπολις*, 11.05.1951).

15. Διονύσης Ν. Μουσμούτης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π., σ. 227 (Α.Σ. Beinoglou [Αλέξανδρος Βεϊνόγλου], *Messenger d'Athènes*, 11.05.1951).

νικό της εποχής της, και δίπλα σ' αυτήν μια φλογισμένη μορφή [...] είναι ενδιαφέρονσα, μ' όλην την επιπολαιότητά της, και η κοντέσσα του».¹⁶ Ο Πέτρος Χάρης τη θεωρεί κεντρικό πρόσωπο, και «ακόμα πιο αισθητή και αποφασιστική παρουσία ο έρωτά τους, ο δυνατός κι επικίνδυνος (ενώνει ανθρώπους από φοβερά αντιμαχόμενες κοινωνικές τάξεις), μια ασυγκράτητη αγάπη, που φτάνει και να αλλάξει ακόμα την πορεία της Ιστορίας».¹⁷ Ο Χάρης έχει δίκιο, ο συγγραφέας επεξεργάστηκε με την ίδια προσοχή την εσωτερική πορεία της Μιχαλίτσαινας, που ακολούθησε κάπως την πορεία του εραστή της, κράτησε όμως και τις αποστάσεις ασφαλείας και τον εγκατέλειψε στα δύσκολα προτιμώντας τον εαυτό της. Είναι ακόμα πιο σύνθετη από εκείνον, ικανή για ενδοσκόπηση και αυτοκριτική, και για να προφυλάξει τη δική της ασφάλεια και ομοιόσταση. Αρχικά παρουσιάζεται ως μια απόλυτα εγωίστρια νεαρή κοπέλα της αριστοκρατίας, που νιώθει δικαιολογημένη να παραβιάζει τους συμβατικούς όρκους του αποφασισμένου δίχως τη συγκατάθεσή της γάμου. Στη φάση αυτή έχει εσωτερικεύσει τις νόρμες της κοινωνικής της θέσης σε όσα σημεία τη συμφέρουν και, μέσα στα πλαίσια της τήρησης των προσχημάτων, απολαμβάνει ένα είδος χειραφέτησης που την καθιστά ακόμα πιο ασύδοτη η βολική απουσία του συζύγου. Έχοντας ήδη έναν εραστή, ερεθίζεται από το πολιτικό παιχνίδι που της προτείνει να εκμηδυνίσει τον πολιτικό αρχηγό των λαϊκών μαζών και μαύρο πρόβατο της αριστοκρατίας. Και αυτή γοητεύεται και τον ερωτεύεται, όχι όμως με τόσο πάθος ώστε πραγματικά να απαρνηθεί τον τρόπο ζωής της και να ενστερνιστεί τον δικό του, σπάζοντας τους δεσμούς με την προνομιούχα τάξη της. Αντίθετα, προσπαθεί να τον κάνει να συμμορφωθεί εκείνος στους δικούς της όρους. Όταν αυτός ανέρχεται με τους επιτυχημένους ελιγμούς του και τις πολιτικές αποφάσεις του στη θέση της εξουσίας, τότε και εκείνη αισθάνεται ότι αξίζει να αφεθεί να ζήσει τον έρωτά της μαζί του· όταν όμως εκείνος αποτυγχάνει και εξορίζεται, ούτε καν διανοείται να γυρίσει κοντά του και να του συμπαρασταθεί. Μόνο όταν η κοινωνική αναταραχή καταλαχιάζει και η ίδια φτάνει στην ώριμη ηλικία επιστρέφει με κάποια διάθεση να επιχειρήσουν να βιώσουν όψιμα τη σχέση τους, αλλά τον βρίσκει συντριμμένο και τον εγκαταλείπει αυτοστιγμεί σαν πρακτική γυναίκα που είναι. Παρότι νιώθει κάποιες τύψεις και αντιλαμβάνεται ότι στην πτώση του έπαιξε ρόλο η εσωτερική αμφιταλάντευση που του προκαλούσε η σχέση τους, και παρότι θεωρεί τον εαυτό της, διόλου κολακευτικά, ως ανάξιο προϊόν μιας παρακμάζουσας ή μάλλον εξοφλημένης τάξης που απολαμβάνει προνόμια από αδράνεια δίχως να τα αξίζει

16. Διονύσης Ν. Μουσμότης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π., σ. 223-226 (Αιμ.[ίλιος] Χ.[ουρμούζιος], *Καθημερινή*, 11.05.1951).

17. Διονύσης Ν. Μουσμότης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π., σ. 239 (Πέτρος Χάρης, *Νέα Εστία*, 11.06.1951).

και δίχως να προσφέρει τίποτα, δεν το βάζει κάτω. Ανοίγει πάλι το σαλόνι της και διάγει πολυτελή κοινωνικό βίο, ενώ είναι έτοιμη για νέα σχέση. Σε κάθε περίπτωση επιλέγει το καλύτερο για την ίδια δίχως να κάνει τον κόπο να δικαιολογηθεί, από την αρχή ως το τέλος είναι απόλυτα ειλικρινής και σταθερά πιστή στον εαυτό της.

Και στο τρίτο έργο του ο Ρώμας βασίστηκε σε πραγματικά πρόσωπα και γεγονότα. Έχει τίτλο «Το Ζαμπελάκι» και το έγραψε το 1957. Πρόκειται για δραματοποίηση του ειδυλλίου του ζακυνθινού μουσουργού Παύλου Καρρέρ με την υψίφωνο Ισαβέλλα Ιατρά ή Γιατρά, που κατέληξε σε γάμο στη ζωή και την τέχνη. Η γυναίκα του Καρρέρ πρωταγωνίστησε σε πολλά από τα έργα του, που ανέδειξαν την ίδια όσο και τους ρόλους, μια πρακτική αντίθεση από την συνήθη, κατά την οποία όποιος παντρευόταν ηθοποιό ή αοιδό συνήθως απαιτούσε να εγκαταλείψει η γυναίκα του το πάλλο. Αντίθετα ο Καρρέρ την «ανέβασε» στο πάλλο, και της πρόσφερε μια καλλιτεχνική σταδιοδρομία, πορεία που με τα σύγχρονα κριτήρια φαίνεται ιδανική: συνδυασμός έρωτα και δημιουργίας.¹⁸ Για τη ρομαντική ιστορία της γνωριμίας και της σχέσης τους ο Ρώμας έγραψε μια χαριτωμένη κωμωδία («ηθών») και «πλοκής», όχι ιδιαίτερα αστεία αλλά πάντως με εύθυμες νότες, που γνώρισε αρκετές παραγωγές και έχει μείνει στο δραματολόγιο.¹⁹

Η κριτική γενικώς υπήρξε θετική δίχως πολλές αναλύσεις. Παρότι το ειδύλλιο των δύο μουσικών καλλιτεχνών είναι ο δραματοургικός άξονας, ο Ρώμας έδωσε έμφαση στην αναμφισβήτητη πρωταγωνίστρια του έργου, το χαριτωμένο «αγριοκόριτσο».²⁰ Την ιδιότητα αυτή ένας κριτικός βρίσκει σωστή στην «ωμή» και «σκληρή» ερμηνεία του χαρακτήρα από την Καρέζη στη δεύτερη πράξη, δηλαδή στη φάση της εξεγερμένης εφηβείας της ηρωίδας όταν είναι κλεισμένη στο μοναστήρι, αλλά φαίνεται «εντελώς ξεκρέμαστη» όταν επιστρέφει από την Ιταλία, όπου έχει «υποστή αληθινή μεταμόρφωση».²¹ Και ένας άλλος κριτικός διακρίνει ασυμβατότητα. Η Ζαμπέλα είναι ένα τρελοκόριτσο που «τύπω και “ταμπεραμέντω” δεν βρίσκεται σε απόλυτο συσχετισμό».²² Η μεταμόρφωση ή η αντίθεση αυτή ανάμεσα στις δύο ηλικιακές φάσεις της ηρωίδας επισημαίνεται

18. Για τον Παύλο Καρρέρ και το έργο του βλ. Αύρας Ξεπαπαδάκου, *Παύλος Καρρέρ*, εκδ. Faggoto, Αθήνα 2013. Περιέχει όλη τη σχετική βιβλιογραφία συν αρκετές πληροφορίες για τις ερμηνείες της Ισαβέλλας στο έργο του συζύγου της.

19. Ο Μουσμούντης αναλύει έτσι τον συνδυασμό των θεατρικών ειδών, ορθά κατ' εμέ (Διονύσης Ν. Μουσμούντης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π., σ. 245).

20. Όπως το χαρακτήρισε ο Οικονομίδης (Κ.Ο., Διονύσης Ν. Μουσμούντης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π., σ. 284, από *Έθνος*, 20.12.1957).

21. Διονύσης Ν. Μουσμούντης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π.

22. Κ.(;) Φρ.(;), Διονύσης Ν. Μουσμούντης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π., σ. 288, από *Ελληνική Ωρα*, 21.12.1957.

από όλους σχεδόν τους κριτικούς. Ο Καρχαάτσης, παρότι μυθιστοριογράφος, δηλαδή πιο έμπειρος στην ψυχολογική εμβάθυνση πραγματικών και λογοτεχνικών προσώπων, ομολογεί ότι δεν μπορεί να κατανοήσει την ψυχολογία της ηρωίδας του Ρώμα. Η όλη δέση και λύση του ζητήματος αυτού κρίνεται ως «απίθανος, πλοκής απίθανου, στηριζόμενη σε απίθανον ψυχολογίαν».²³ Ο Πλωρίτης θεωρεί σκιδώδη τον Καρχέρ και τα υπόλοιπα πρόσωπα απίθανα. Το Ζαμπελάκι ως κορίτσι-ζιζάνιο είναι φτιαχτό και ως γυναίκα απόκοσμο. Η Ηγουμένη, ενώ μοιάζει ισορροπημένη σε όλο το έργο, στο τέλος γίνεται μεφιστοφελική, αποκαλύπτοντας έναν απότομο μακιαβελλισμό.²⁴ Δεν συμφώνησαν όλοι οι κριτικοί στο θέμα αυτό. «Επί τέλους είδαμε ένα αληθινό θεοπάλαβο παιδί, ένα ανοικονόμητο ζιζάνιο, γιομάτο φυσικότητα, θεατρικά δοσμένη [...] και [...] σα Ζαμπελάκι κοσμικό, αντάξιο του θεότρελλου· αληθινή του εξέλιξη, βιολογική του προβολή!».²⁵ Ο Βαρίκας, ερμηνεύει ότι στην εφηβική φάση έπρεπε να έχει παιδική αφέλεια και στην τελευταία πράξη θέρμη και ειλικρίνεια.²⁶ Η άποψή του συμπίπτει με του Άλκη Θρύλου.²⁷

Οι κριτικοί δεν είχαν γενικώς δίκιο ότι οι ανατροπές στη συμπεριφορά του Ζαμπελακίου και της Ηγουμένης είναι απροσδόκητες και αδικαιολόγητες, δηλαδή απλή δραματουργική αδυναμία. Σχετικά με την νέα κοπέλα ο συγγραφέας δεν αφήνει τόσο κενό, πολλά εξηγούνται κυρίως από την ίδια, που έχει αυτοσυνείδηση στην ωριμότερη φάση της και δικαιολογεί τον εαυτό της εφόσον κανένας άλλος δεν μπαίνει στον κόπο να το κάνει. Κατ' αρχάς έχει μια μικρή αναπηρία ως παιδί και έφηβη, που ασφαλώς θα της δημιουργούσε αρκετά συμπλέγματα. Επί πλέον έχει αρχίσει να ξυπνά το ερωτικό ένστικτό της, έχει ήδη προσέξει τον Καρχέρ και νιώθει κάποια ανεπίγνωστη έλξη γι' αυτόν, ζήλια για την όμορφη Τζίλντα, που φαίνεται να την ποθούν δύο άντρες. Είναι άφοβη και τολμηρή, γεμάτη φαντασία στα καμώματά της. Ενδεχομένως έχει συνείδηση ότι μπορεί να περνάει τα όρια ατιμωριτί, προστατευμένη από την περιουσία και την

23. Μ. Καρχαάτσης, Διονύσης Ν. Μουσμότης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π., σ. 294 (αναδ. από Βραδυνή, 26.12.1957).

24. Μ. Πλωρίτης, Διονύσης Ν. Μουσμότης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π., σ. 297 (αναδ. από Ελευθερία, 29.12.1957).

25. Μιχ.(άλης) Γεωργάς, Διονύσης Ν. Μουσμότης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π., σ. 296 (αναδ. από Φωνή Πειραιώς, 27.12.1957). Ίσως πρόκειται για τον γνωστό ζωγράφο και εικαστικό, καθώς στην κριτική του περιλαμβάνει παρομοιώσεις με σκίτσα, εικόνες και ζωγράφους.

26. Βάσος Βαρίκας, Διονύσης Ν. Μουσμότης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π., σ. 299 (αναδ. από Τα Νέα, 3 Ιαν. 1958).

27. Άλκης Θρύλος, Διονύσης Ν. Μουσμότης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π., σ. 309 (αναδ. από Νέα Εστία, 15 Σεπ. 1970).

κοινωνική θέση της, παρότι ο συγγραφέας δεν δίνει στοιχεία για τη διάσταση αυτή. Στην κανονική γνωριμία της με τον Καρρέρ, παρά την επιφανειακή ωριμότητα, παραμένει ένα παιδί γεμάτο εγωισμό και πείσμα με κάποια αυτοσυναισθηση εντούτοις. Του παραπονιέται για τη μοναξιά που έχει βιώσει και στο τέλος ο Καρρέρ κάνει τον κόπο να την καταλάβει βαθύτερα, εντυπωσιασμένος από την ευαισθησία που αποκαλύπτουν τα λόγια της να υποφώσκει κάτω από τον δυνατό εγωισμό και τη σκληρή αποφασιστικότητα. Απεικονίζεται δηλαδή η εφηβική «παραβατικότητα» και η κατοπινή διαμόρφωση ενός ισχυρού χαρακτήρα με κάποιες αυτοκαταστροφικές τάσεις προκαλούμενες από πληγωμένο ναρκισσισμό και την πίεση του καλλιτεχνικού ταλέντου, συν έναν πρόωμο ερωτισμό. Ομοίως και η Ηγουμένη έχει μια άτυχη νεανική ερωτική ιστορία, και φαίνεται να υποφέρει από «το κάτι που μένει». Αντιδρά με κακία και ζήλια στα ερωτικά και συζυγικά προβλήματα των νεότερων γυναικών. Το «εγώ» της υποφέρει -αν και μοναχική, δεν κατάφερε να το υποκαταστήσει με το υπερεγώ, μεταφυσικό ή ηθικό. Ίσως δεν ήταν φτιαγμένη για τέτοια αποστολή, ίσως ήταν κι αυτή μια παραστρατημένη που ένοιωσε ότι θάφτηκε ζωντανή και φθονεί τις γυναίκες που καταφέρνουν να ζήσουν τον έρωτα και την ελευθερία, όση τέλος πάντων τους επιτρέπεται – όπως όμως είδαμε στο προηγούμενο έργο δεν τους επιτρέπεται και λίγη, αρκεί να τηρούν τα προσχήματα. Και τα δύο αυτά θεατρικά πρόσωπα έχουν αρκετή ουσία ώστε να στηρίζουν ένα δραματικό βάθος – όχι και απροσμέτρητο.

«Ο Καζανόβας στη Κέρκυρα» γράφτηκε το 1940. Τελικά παραστάθηκε στο Εθνικό, αλλά μόνο το 1978. Ο Ρώμας βάσισε το έργο του στην *Αυτοβιογραφία* του διάσημου τυχοδιώκτη και καρδιοκατακτητή,²⁸ όπου περιέχεται και το επεισόδιο της παραμονής του στην Κέρκυρα το 1745.²⁹ Ωστόσο ένας Καζανόβας ακολουθείται υποχρεωτικά από εσμό γυναικών. Το ίδιο συμβαίνει και με τον θεατρικό Καζανόβα του Ρώμα. Ανάμεσα στα θηλυκά θεατρικά πρόσωπα που τον περιστοιχίζουν ξεχωρίζουν ορισμένα. Η Κοντέσσα, το θηλυκό alter ego του, γεμάτη εγωισμό και κατακτητική διάθεση, αλλά δίχως τη στοχαστικότητα εκείνου, είναι χήρα και ασύδοτη· τρέφει αρκετή μνησικακία για τον Καζανόβα. Φαίνεται να έχουν κάποιο παρελθόν που δεν ξεκαθαρίζεται η φύση του, αλλά μάλλον ήταν μια ερωτική σχέση την οποία αναπόφευκτα πρόδωσε ο Καζανόβας και

28. *Histoire de ma vie* (1828-29) ή αλλιώς *Mémoires*.

29. Παρότι η νεότερη έρευνα τείνει να θεωρήσει τα *Mémoires* ιστορικά βάσιμα αν και όχι οπωσδήποτε ακριβή, το επεισόδιο της Κέρκυρας δεν ανήκει στα τεκμηριωμένα, όπως ομολογεί ο ίδιος ο Δ/. Ρώμας στα «Προλεγόμενα στο έργο», ό.π., σ. 282-283, αλλά ορισμένα πρόσωπα που υπήρξαν πραγματικά (σε παραλλαγές) υποδεικνύουν ότι η παραμονή στην Κέρκυρα ήταν και αυτή γεγονός. Πάντως ο Ρώμας δεν ξεκαθαρίζει αν τεκμηρίωσε την ύπαρξη των προσώπων αυτών και εκτός *Mémoires*.

η Κοντέσσα δεν του το συγχώρησε, διαθέτοντας μάλιστα τόσο προσωπικό και ταξικό εγωισμό. Προσπαθεί να τον εκθέσει και το κατορθώνει, ο άστατος άντρας κινδυνεύει να συλληφθεί με άγνωστες συνέπειες. Τελικά βέβαια η Κοντέσσα καταφέρνει να εκτεθεί η ίδια, αφού αναγκάζεται να ομολογήσει την υπαιτιότητά της, ομολογία σε ύφος περήφανο και ιταμό, ενώ ο Καζανόβας, πολύ ιπποτικά, αναλαμβάνει μέρος της ευθύνης για να ελαφρύνει τη θέση της. Στο μεταξύ, για να αποφύγει τη δίωξη, ακολουθεί τη συμβουλή της παντρεμένης ερωμένης του Μέλπως, που άλλωστε τον συνοδεύει εγκαταλείποντας τον άντρα της, και καταφεύγουν σε ένα παραδεισένιο νησί για ένα διάλειμμα από την τύρβη του κόσμου. Τον αγαπά παραμερίζοντας ολότελα το εγώ της – μαζοχιστικά θα λέγαμε σήμερα. Φαίνεται πως ιδανική γυναίκα όπως τη φαντάζεται ο άντρας, αυτή που τα δίνει όλα και δεν ζητάει τίποτα, υπάρχει τουλάχιστον στη λογοτεχνία.

Το πέμπτο και τελευταίο «κανονικό» θεατρικό έργο που έγραψε ο Ρώμας ήταν το «Ιδού ο νυμφίος», βυζαντινό δράμα, που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1956,³⁰ με θέμα την αυτοκράτειρα Ζωή Πορφυρογέννητη, της οποίας η ασυνήθιστη ερωτική και συζυγική ζωή και η σχέση της με την αδελφή της Θεοδώρα πρόσφεραν τον δραματουργικό άξονα σε αρκετά ομοθεματικά έργα. Την όψιμη αυτή εποχή, το βυζαντινό δράμα έχει αρχίσει να θεωρείται αναχρονιστικό και μεγαλοϊδεατικό είδος που άνθισε τον 19ο αι., εντούτοις πολλοί καλοί συγγραφείς ασχολούνται μαζί του ανανεώνοντάς το με σύγχρονη γλώσσα που, αν διαθέτει ποιητικότητα είναι υποφώσκουσα μέσα στην ρεαλιστικότροπη πρόζα, εμπλουτίζοντας με στοιχεία ψυχανάλυσης και ιδίως ανατρέποντας την επική ιδεολογία που πρόσφερε «ο ένδοξός μας Βυζαντινισμός» ως προπύργιο του δυτικού κόσμου κατά τον μεσαίωνα, σύμφωνα με την ιστορική άποψη του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου και του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Αντίθετα, στον δρόμο που χάραξε ο Τερζάκης το 1936 με τον «Αυτοκράτορα Μιχαήλ», ομοθεματικό έργο με το «Ιδού ο νυμφίος», επιλέγοντας όχι την ακμή αλλά την παρακμή του Βυζαντίου για να δώσει ενδεχομένως μερικές σύγχρονες προειδοποιητικές υποδηλώσεις και να κάνει κριτική της ιστορίας και των ιδεολογιών,³¹ ασχολήθηκε και η Μαργαρίτα Λυμπεράκη στο έργο της «Ζωή», εμπλουτίζοντας με εθνολογικά στοιχεία και ψυχολογία των αρχετύπων του Γιουνγκ.³² Ο Ρώμας αναφέρει τη δραματουργική χρήση

30. Διονύσης Ν. Μουσιούτης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π., σ. 21. Δημοσιεύτηκε στη *Νέα Εστία* 60 (1956), σ. 696 εξ. Κατόπιν στο Δ. Ρώμα, Διονυσίου Α. Ρώμα, *Θέατρο*, ό.π., σ. 371-434. Εδώ, όπως και για τα άλλα έργα, χρησιμοποιήθηκε η δημοσίευση αυτή.

31. Για το θέμα βλ. Θόδωρου Χατζηπανταζή, *Το ελληνικό ιστορικό δράμα. Από τον 19ο στον 20ό αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2006.

32. Για τη δραματουργία της Λυμπεράκη βλ. Βάλτερ Πούχγερ, *Η σύγκρουση των φύλων στον αρχετυπικό κόσμο της Μαργαρίτας Λυμπεράκη*, εκδ. Διάυλος, Αθήνα 2003.

της φροϋδικής θεωρίας μέσα στο ίδιο το κείμενο του έργου (σ. 408), αν και η ανταγωνιστική σχέση των δύο αδελφών αυτοκρατειρών παραπέμπει περισσότερο στην αντλεριανή Ατομική Ψυχολογία. Οι ιδέες του Άντλερ ήταν επίσης γνωστές την εποχή της συγγραφής του έργου,³³ παρότι ο Φρόντ, λόγω της πολύ μεγαλύτερης επίδρασής του σε όλους τους τομείς της κουλτούρας και της πολιτικής, ήταν το σταθερό σημείο αναφοράς – και μέχρι σήμερα. Άλλωστε ο Ρώμας διέθετε «σπάνια πολυμάθεια που άγγιζε την παμμάθεια».³⁴ Η εποχή που γράφτηκε το έργο δεν ευνοούσε ιδιαίτερα το βυζαντινό δράμα, εντούτοις γράφονται ακόμα ορισμένα έργα, ελάχιστα όμως ανεβάζονται. Παρά την εμφανή χρήση της ψυχανάλυσης, εντούτοις, δεν αποκαλύπτει απροσμέτρητα βάθη της ψυχογράφησης. Η Ζωή του Ρώμα είναι κομμένη στα χνάρια της Ζωής στο έργο του Τερζάκη «Αυτοκράτωρ Μιχαήλ» (1936), γεμάτη εγωισμό και έπαρση, αδιάφορη σχετικά για τις κρατικές υποθέσεις, έτοιμη να τις προσαρμόσει στα ατομικά πάθη της, δίχως ιδιαίτερες ικανότητες πλην της ευστροφίας και της πονηριάς με τις οποίες χειρίζεται αξιωματούχους όπως ο Ψελλός και ο Πατριάρχης, οι οποίοι όμως υποχωρούν αντιλαμβάνομενοι ότι η θέλησή της είναι αδάμαστη και η ασυδοσία της δεν γνωρίζει φραγμούς. Η ίδια είναι έρμαιο των ερωτικών επιθυμιών της, που κατευθύνονται, κατά τον τυπικό τρόπο, σε άντρες νέους και ωραίους, που οφείλουν να είναι διαθέσιμοι στην αυτοκράτειρα, καθόσον η ανταμοιβή δεν είναι ευκαταφρόνητη ενώ η αντίσταση ίσως αποβεί μοιραία. Αυτό τραυματίζει τον ναρκισσισμό της που αρνείται να παραδεχτεί τη φθορά του χρόνου. Η Θεοδώρα είναι πάντα καταπιεσμένη και σε δεύτερη μοίρα από τη μεγάλη αδελφή. Δεν διεκδικεί τίποτα εκτός από πλούτη για να συσσωρεύει, που και αυτά της τα αποσπά η Ζωή τόσο για να τα χρησιμοποιήσει όσο και από σαδισμό. Η σχέση τους είναι μοντέρνα ανταγωνιστική και νευρωτική. Και ωστόσο η ιστορία υπερισχύει, η Θεοδώρα βασίλεψε αρκετά χρόνια μόνη και σχετικά καλά. Ο Ρώμας δεν τη δείχνει ικανή για κάτι τέτοιο, αλλά ως φοβισμένη, συμπλεγματική ύπαρξη. Η δυνατή προσωπικότητα της αδελφής της την επισκιάζει διαρκώς. Μόνο στην αρνητικότητα βρίσκει το εγώ της: δεν θέλει να κυβερνήσει, δεν θέλει να παντρευτεί, δεν προσπαθεί να ζήσει τον έρωτα, όπως το επιχειρεί ατρόμητα η μεγάλη. Μια στάση που αρμόζει περισσότερο στην κατάστασή τους, τη βοήθησε να κυβερνήσει καλύτερα αν και ο διάδοχος που επέλεξε θεωρήθηκε ιστορικό λάθος. Ο Ρώ-

33. Βλ. ένα συνοπτικό διάγραμμα της πορείας της ψυχανάλυσης στον ελληνικό χώρο, στο: Πέτρου Χαρτοκόλλη, στον τόμο *Λογοτεχνία και ψυχανάλυση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 13-56. Επίσης δίνονται αρκετές πληροφορίες στο *Ψυχανάλυση και Ελλάδα*, επιμέλεια Θ. Τζαβάρας, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας Μωράιτη, Αθήνα 1984.

34. Διονύσης Ν. Μουσμότης, *Ο Ρώμας και το θέατρο*, ό.π., σ. 14.

μας δεν αγχίζει αυτή τη προέκταση. Φαίνεται να ερμηνεύει την ιστορία κλασικά, η παρακμή άρχισε όταν κυβέρνησαν το κράτος γυναίκες ανεύθυνες, ανίκανες και αλλοπαρμένες. Οι δύο μακεδόνισσες αδελφές στο έργο αδυνατούν να αρθούν στο ύψος των περιστάσεων.³⁵

Τα γυναικεία θεατρικά πρόσωπα στο έργο του Διονύσιου Ρώμα παρουσιάζουν αρκετή ποικιλία αλλά και κοινούς άξονες. Στη «Ζακυνθινή σερενάτα» είναι όλες λαϊκές κοπέλες, ταπεινές και συναισθηματικές, γεμάτες θυμοσοφία και ανθρωπιά. Δεν είναι άγιες αλλά μάλλον αμαρτωλές, έστω και εν δυνάμει οι τρεις άγαμες αδελφές. Ούτε έχουν αγγελική καλοσύνη εξ ορισμού, την αποκτούν μέσα από τα διλήμματα και τις οδυνηρές εμπειρίες τους, με στοχασμό και συμπόνια, δίχως να έχουν τα προσόντα για τόση εξέλιξη και καλλιέργεια πνεύματος και ψυχής. Η οικονομική και κοινωνική τους θέση τις έχει καρφωμένες σε απόλυτη αδράνεια και υποταγή. Ο γάμος και δημιουργία οικογένειας είναι η μόνη τους δυνατότητα ζωής και το πενιχρό μεροκάματο η μόνη τους δυνατότητα επιβίωσης. Αν η έλλειψη προίκας καθιστά αδύνατο το γάμο, οφείλουν να παραμείνουν ακίνητες και κλεισμένες στο σπίτι τους για όλη τη ζωή τους. Η Έμμα μάλιστα έχει ακόμα ισχυρότερα δεσμά, αυτά του Γέττου, της κοινωνικής απομόνωσης από την υπόλοιπη, ούτως ή άλλως μικρή, κοινωνία του νησιού. Είναι η πρώτη που υπερβαίνει όχι τα όρια απλώς, αλλά τα ξεκάθαρα εμπόδια, λόγω του μεγάλου ψυχικού έρωτα προς τον γοητευτικό κουρέα-ποιητή της, εν γνώσει των συνεπειών. Δεν υπάρχει λύση γι' αυτήν, ο εραστής της ούτε θέσει ούτε φύσει είναι ικανός να τη στηρίξει, και διαλέγει τον θάνατο νοσηματοδοτώντας τον η ίδια ως κάτι που άξιζε για τον όμορφο έρωτα που υπηρέτησε και εκπλήρωσε, ένα αληθινά ανώτερο ιδανικό. Η αγάπη της αυτή, εκφράζοντάς την με τις πράξεις της και ελάχιστα με τα λόγια, απλά και ουσιαστικά λόγια που προφέρει, εμπνέει και τις τρεις γεροντοκόρες, σκληρές ως εκείνη τη στιγμή με τον εαυτό τους και με τους άλλους, να υπερβούν τις κοινωνικές νόρμες. Οι τέσσερις αυτές φιγούρες του Ρώμα είναι οι πιο εκλεκτές, γεμάτες ανθρωπιά και επιδεκτικές στην ψυχική και πνευματική εξέλιξη μέσα από την περιπέτεια, ικανές για υπέρβαση και ένα είδος ταπεινού ηρωισμού. Και η Μέλπω του «Καζανόβα» είναι κομμένη στο ίδιο μοντέλο της λαϊκής γυναίκας που αποφασίζει να ξεφύγει έστω και προσωρινά από τη στενή ζωή της μέσω ενός έρωτα στον οποίο δίνεται ολόψυχα και πληρώνει αδιαμαρτύρητα το τίμημα.

Οι αριστοκράτισσες στους «Τρεις κόσμους» και στον «Καζανόβα», όπως και οι αυτοκράτειρες στο «Ίδου ο νυμφίος», είναι βασισμένες σε μια εντυπωσι-

35. Η ιστορία τις αξιολόγησε ως αρκετά καλούς κυβερνήτες και όταν εκθρονίστηκαν από μια συνωμοσία του θετού γιου της Ζωής μια λαϊκή επανάσταση τις αποκατέστησε στην εξουσία (βλ. ενδεικτικά *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., τόμ. Η', σ. 136-140 και *passim*, Νικόλαος Οικονομίδης).

ακή σύλληψη, σχεδιασμένες με καθαρές γραμμές δίχως ιδιαίτερες αποχρώσεις και φωτοσκιάσεις. Το μοντέλο τους είναι περίπου κοινό: εγωίστριες και περήφανες, γεμάτες αυτοπεποίθηση, έχουν εσωτερικεύσει την κοινωνική εικόνα τους και την έχουν κάνει άξονα της συνείδησης του εαυτού τους. Η Θεοδώρα διαφέρει από υπόλοιπες κατά το ότι έχει ισχυρό υπερεγώ, δηλαδή αίσθηση του χρέους και του καθήκοντος, μαζί με συστολή απέναντι στο ερωτικό ένστικτο. Αντίθετα οι υπόλοιπες, αν και παίζουν ένα ρόλο στα δημόσια πράγματα, όπως η Μιχαλίτσα και αναμφίβολα η Ζωή, έχουν ως βασικό ζωτικό κίνητρο την ερωτική επιθυμία τους και θέτουν την υψηλή θέση τους στην υπηρεσία της ικανοποίησής της μεταχειριζόμενες κάθε μέσο θεμιτό και αθέμιτο μαζί με την καλή γνώση που διαθέτουν των κρυφών μηχανισμών. Είναι μοιραίες γυναίκες, δυνατότερες και ανθεκτικότερες από τους άντρες τους· όσο ισχυροί και αν είναι αυτοί, στο τέλος λυγίζουν και συντρίβονται.

Η μόνη του αστή, το Ζαμπελάκι, από την αρχή της ενηλικίωσής της, την εφηβεία, ανάμεσα στο σύμπλεγμα της ορφάνιας, της αναπηρίας-δυσμορφίας και του μουσικού ταλέντου της, που της δίνει την αίσθηση της υπεροχής, πάσχει από την σύγχυση της τάξης της. Δεν είναι βέβαιη αν είναι σημαντική ή όχι, αν υπερέχει ή μειονεκτεί και διαθέτοντας έντονη προσωπικότητα έχει συμπεριφορά παραβατική για την εποχή και το περιβάλλον της, δίχως όμως συνέπειες, καθώς οι αταξίες της αντιμετωπίζονται με συγκαλύψη, όπως επίσης συνηθίζεται στην εποχή και το περιβάλλον της. Ως νέα γυναίκα και με μουσική κατάρτιση, πάσχει από την ίδια σύγχυση σχετικά με το αν θα ακολουθήσει το ταλέντο της και θα θριαμβεύσει στη σκηνή, πορεία που κανονικά δεν επιτρέπεται στην κοινωνική της θέση, αξία ή απάξια που έχει εν μέρει εσωτερικοποιήσει, ή θα παντρευτεί και θα ζήσει στην ιδιωτική σφαίρα, προορισμός που θεωρείται αναπόδραστος για μια νέα της «σειράς» της. Η νέα αυτή εσωτερική σύγκρουση ερεθίζει τον εγωισμό της και παραλίγο να αρνηθεί τον ιδανικό συγκερασμό των δύο τάσεων που, με ελεύθερο πνεύμα, της προτείνει ο Καρρέρ, βασισμένη σε μια ασήμαντη παρεξήγηση που υποδαυλίζει η φθονερή Ηγουμένη. Η τελευταία φαίνεται να μην αποδέχτηκε και εσωτερικά τη μοίρα του εγκλεισμού στο μοναστήρι αλλά ούτε και το θάρρος ή τον τρόπο να επαναστατήσει είχε, με αποτέλεσμα να εξελιχθεί ο χαρακτήρας της κάπως διεστραμμένα.

Συνεπώς η κριτική είχε άδικο όταν αξιολογούσε τους γυναικείους χαρακτήρες των έργων του Ρώμα ως επιφανειακούς και δύσκολους για μια ηθοποιό να τους ερμηνεύσει επειδή στερούνταν βαθύτερου υλικού. Οι ηθοποιοί όμως ήξεραν καλύτερα και έδωσαν επαρκείς και ενδιαφέρουσες ερμηνείες σ' αυτούς, αξιοποιώντας τα εντυπωσιακά και θεατρικά στοιχεία τους και προσπαθώντας ταυτόχρονα να ανασύρουν όση εσωτερικότητα κατάφεραν, με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία.

Περίληψη / Summary

Στο μελέτημα περιλαμβάνονται τα πέντε μεγάλα θεατρικά έργα του Διονυσίου Ρώμα «Ζακυνθινή σερενάτα», «Τρεις κόσμοι», «Το Ζαμπελάκι», «Ο Καζανόβας στην Κέρκυρα», «Ιδού ο νυμφίος». Παρουσιάζονται και αναλύονται οι σημαντικότεροι και χαρακτηριστικότεροι από τους γυναικείους χαρακτήρες του, με απόπειρα ερμηνείας τόσο των ιδεών του συγγραφέα όσο και των τάσεων της εποχής.

In this paper, Dionysios Romas's five regular dramas, that is "Zante Serenade" (Ζακυνθινή σερενάτα), "Three Worlds" (Τρεις κόσμοι), "Zabelaki" (Το Ζαμπελάκι), "Casanova in Corfu" (Ο Καζανόβας στην Κέρκυρα), "Here comes the Bridegroom" (Ιδού ο νυμφίος). In the analysis the female characters of these plays are presented and analyzed, within the context of the playwright's ideas and the theatrical currents of the time of their writing.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΡΩΜΑ

Ο ΚΑΖΑΝΟΒΑΣ
ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ

ΘΕΑΤΡΙΚΟ ΕΡΓΟ

"ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ,"
ΚΕΡΚΥΡΑ 1958

ΤΟ ΦΟΙΤΗΤΙΚΟ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΟ ΘΕΑΤΡΟ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ ΤΟΥ '60

Θανάσης Καλαφάτης - Ελβίρα Θάνου

Με τη σημερινή εισήγηση επιχειρείται να παρουσιασθεί και να αξιολογηθεί μια σημαντική θεατρική προσπάθεια του Συλλόγου Κερκυραίων Φοιτητών, την περίοδο 1960-1961, να παρουσιάσει στην Κέρκυρα ένα σύγχρονο και ποιοτικό θέατρο.

Η εισήγηση διαρθρώνεται σε τέσσερα μέρη.

Στο πρώτο μέρος θα αναφερθούμε στο γενικότερο πολιτιστικό και ιδιαίτερο θεατρικό έργο των σπουδαστικών και μαθητικών συλλόγων και δη των επτανησιακών στη δεκαετία του '60. Στο δεύτερο μέρος θα σταθούμε ιδιαίτερα στο ιστορικό υπόστρωμα του κερκυραϊκού φοιτητικού θεατρικού εγχειρήματος, στο τρίτο θα παρουσιάσουμε τα δείγματα αυτής της προσπάθειας και στο τέταρτο θα διερευνήσουμε τα αίτια του βραχύ βίου του όλου εγχειρήματος.

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυσή μας χρειάζεται να κάνουμε ορισμένες διευκρινήσεις. Πρώτον, σχετικά με τις πηγές μας, η βιβλιογραφία στηρίχθηκε στις αρχειακές συλλογές της Εταιρείας Μελέτης της Ιστορίας της Αριστερής Νεολαίας (Ε.Μ.Ι.Α.Ν.), στη χρήση στοιχείων προφορικής ιστορίας, όπως συνεντεύξεις και ερωτηματολόγια, σε εφημερίδες, περιοδικά και φωτογραφικές συλλογές. Δεύτερον, η έρευνά μας, που εντάσσεται στο πλαίσιο ενός μεγάλου ερευνητικού έργου για τους τοπικούς φοιτητικούς συλλόγους την περίοδο 1950-1967 με επισημονικούς φορείς το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και την Ε.Μ.Ι.Α.Ν., δεν έχει εξαντλήσει σε βάθος τη μελέτη των υπαρχουσών πηγών. Έτσι αναγκαστικά τα συμπεράσματά μας θα έχουν έναν δοκιμαστικό χαρακτήρα. Ακόμη, η ανάλυση στηρίζεται περισσότερο στην ιστορική προσέγγιση, λίγο ή καθόλου στη θεωρία του θεάτρου. Ευχαριστούμε ιδιαίτερα τους Μάριο Παϊπέτη, Νίκο Πανδή, Σπύρο Καλούδη, Αλέκο Μοναστηριώτη, Κώστα Βλάσση και Σπύρο Βραχωρίτη, για την πολύτιμη βοήθειά τους για τη συγγραφή της σημερινής εισήγησης.

Μέρος πρώτο

Οι μαθητικοί αγώνες για τη μείωση του ποσού εγγραφής και των μαθητικών τελών την περίοδο 1951-1952 και οι μεγάλοι αγώνες των φοιτητών και των μα-

θητών για το κυπριακό του 1955 και 1956, καθώς και τα ευνοϊκά για τις κεντρώες και αριστερές δυνάμεις εκλογικά αποτελέσματα εκείνης της τελευταίας χρονιάς, έδωσαν μια τεράστια ώθηση στην ανασυγκρότηση του φοιτητικού κινήματος. Δίπλα στους κλαδικούς φοιτητικούς συλλόγους, που άρχισαν να μαζικοποιούνται, ιδρύονται τώρα, και μια σειρά τοπικοί σύλλογοι, Επτανησίων, Κρητών, Λευκαδίων κλπ., ενώ έχει προηγηθεί, από το 1953, ο Σύλλογος των Κερκυραίων Φοιτητών.¹ Η ίδρυση των τοπικών σπουδαστικών συλλόγων, την οποία ακολουθεί η ίδρυση της Ομοσπονδίας Τοπικών Σπουδαστικών Συλλόγων Ελλάδας (Ο.Τ.Σ.Σ.Ε.)² το 1957, δεν είναι άσχετη με τα ιδιαίτερα δύσκολα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι επαρχιώτες φοιτητές στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, τα μοναδικά τότε κέντρα πανεπιστημιακών σπουδών στην Ελλάδα, όπως η σίτιση, η κατοικία, οι συνθήκες σπουδών και εκείνα τα προβλήματα της φτώχειας, του αναλφαριθμητισμού που άφησαν πίσω τους στις ιδιαίτερες πατρίδες τους όταν ήλθαν για να δώσουν εξετάσεις στα μεγάλα αστικά κέντρα, για να πετύχουν σε κάποιες από τις ανώτατες σχολές, με το όνειρο της κοινωνικής, επιστημονικής και επαγγελματικής υπέρβασης.

Είμαστε στην πιο δύσκολη δεκαετία της μετεμφυλιακής περιόδου, οι νέοι πρέπει να παλέψουν με μύριες όσες δυσκολίες για να ανοίξουν ένα νέο δρόμο, ανθρόπινο και δημοκρατικό.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, από τα κύρια μελήματα των τοπικών σπουδαστικών συλλόγων και της ομοσπονδίας τους είναι η ανάπτυξη πολιτιστικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων. Προηγούμενως οι νέοι της κατοχής, και κυρίως της περιόδου 1944-1946, είχαν αναπτύξει ιδιαίτερη δραστηριότητα πολιτιστική και θεατρική, μέσα από τις γραμμές της Ε.Π.Ο.Ν.³ Είχαμε τότε το Θέατρο του Βουνού, στις ημιελεύθερες ορεινές περιοχές και αργότερα των νέων στις πόλεις.

Είναι φανερό ότι η πολιτιστική και θεατρική δραστηριότητα αναπτύσσεται κάτω από ορισμένες συνθήκες σαν μορφή αντίστασης σε κάθε καταπίεση, σε κάθε πολιτική βία, σε κάθε ανελεύθερη κρατική ενέργεια, σε κάθε πολιτιστική καθυστέρηση...

Το πρώτο έναυσμα της πολιτιστικής δραστηριότητας δίνει η Ο.Τ.Σ.Σ.Ε. με τις μεγάλες εξορμήσεις της στην ύπαιθρο, τις οποίες συνοδεύει με πολιτιστικά και θεατρικά δρώμενα, ακολουθούν οι σύλλογοι Κρητών και Επτανησίων φοιτητών.

1. *Βιβλίων Ανεγνωρισμένων Σωματείων Πρωτοδικείου Κέρκυρας 1963*, αύξων αριθμός 16, Καταστατικό Συλλόγου Κερκυραίων Φοιτητών.

2. Για την Ομοσπονδία Τοπικών Σπουδαστικών Συλλόγων Ελλάδος (Ο.Τ.Σ.Σ.Ε.) και την πολιτιστική της δραστηριότητα βλέπε Αρχεία Ε.Μ.Ι.Α.Ν. φάκελοι: 1.15, 2.15, 4.43 και 6.1.

3. *Νέα Γενιά*, όργανο του Κεντρικού Συμβουλίου της Ε.Π.Ο.Ν., τχ. 39 (1944)-56 (1946).

Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι οι δύο τελευταίοι σύλλογοι, που συνιστούν τους πιο μαζικούς και δημοκρατικούς τοπικούς συλλόγους στην προδικτατορική περίοδο, όχι μόνο πραγματοποιούν δικές τους πολιτιστικές εκδηλώσεις αλλά συμμετέχουν ενεργά, μαζικά και επιτελικά, στις μεγάλες λαϊκές και θεατρικές γιορτές που γίνονται στα νησιά τους, όπως οι ζακύνθιοι φοιτητές στην αναβίωση του θεσμού των λαϊκών δρώμενων και «ομιλιών» και οι λευκάδιοι φοιτητές στις «Γιορτές Λόγου και Τέχνης» και στο «Φεστιβάλ Λαϊκών Χορών». Να επισημάνουμε ακόμη τη συμβολή του Συλλόγου Επτανησίων Φοιτητών στη μεταφορά των οστών του εθνικού ποιητή Ανδρέα Κάλβου από την Αγγλία στη Ζάκυνθο το 1960.⁴

Βεβαίως και άλλες φοιτητικές συσσωματώσεις και ομάδες αργότερα, όπως ο Μορφωτικός Σύλλογος Ελευσίνας, ο Σύλλογος Φοιτητών Πειραιώς, το περιοδικό *Πανσπουδαστική*, το Θέατρο Νέων Νέας Ιωνίας, οι συντονιστικές επιτροπές νέων εργαζομένων, ο Σ.Ε.Μ.Μ.Ε. (Σύλλογος Εργαζομένων Μαθητών Μέσης Εκπαιδεύσεως), καθώς και σπουδαστικοί σύλλογοι των σχολών του Πανεπιστημίου Αθηνών, παίρνουν σημαντικές πρωτοβουλίες για την προαγωγή του νεανικού θεάτρου, αποτελώντας ένα μεγάλο φυτώριο για τις μελλοντικές γενιές θεατράνθρωπων.

Μέρος δεύτερο

Ας μιλήσουμε τώρα για τα Επτάνησα. Η γέννηση του νεοελληνικού θεάτρου στα επιμέρους νησιά έχει κάποια κοινά χαρακτηριστικά, όσον αφορά την καταγωγή, και μερικές ιδιαιτερότητες στις κατευθύνσεις. Βέβαια πίσω απ' αυτή την ανάπτυξη, μπορεί κανείς να διακρίνει τις επιδράσεις του κρητικού θεάτρου, με ιδιαίτερο σταθμό τη Ζάκυνθο. Πρόκειται για ένα μεγάλο θέμα με διαφορετικές σήμερα ερμηνείες, που όμως εξέρχεται των ορίων της σημερινής εισήγησης. Το ίδιο μπορεί να πει κανείς και για την επίδραση της κρητικής ζωγραφικής στην επτανησιακή τέχνη ως και τη σχέση τους με τις δυτικές τεχνοτροπίες. Πρόκειται άλλωστε για ζητήματα που έχουν απασχολήσει από παλιά τα επτανησιακά συνέδρια, ενώ από τις παλαιότερες επισημάνσεις σημαντική ήταν εκείνη του καθηγητή του Ε.Μ.Π. Άγγελου Προκοπίου, περί της επτανησιακής ζωγραφικής.⁵ Πάντως είναι γεγονός ότι μετά τη βυζαντινή περίοδο η πολιτική και η πνευματική μοίρα των Επτανήσων σφραγίζεται με τις επιδράσεις των πνευματικών επιτευγμάτων του δυτικού πολιτισμού, με πρωτεύουσα τη σφραγίδα της ενετικής επικυριαρχίας.

4. «Ποιος θυμάται τον Κάλβο», *Δρόμοι της Ειρήνης*, τχ. 55 (1960), σ. 61.

5. Α. Προκοπίου, *Νεοελληνική τέχνη*, Βιβλίο Α', Περί του νατουραλισμού της επτανησιακής τέχνης, έκδ. Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1936.

Πρέπει εδώ να υπογραμμίσουμε ότι ο επτανησιακός πολιτισμός, που ήκμασε ιδιαίτερα το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, συνδέθηκε με το ενωτικό κίνημα και με τη σειρά του επηρεάστηκε από την ανάπτυξη του τελευταίου· αν και αναπτύχθηκε κατά διαφορετικό τρόπο στα επιμέρους νησιά, έχει μια γεωγραφική ανάπτυξη μέσα στο κάθε νησί περίπου ίδια. Ο επτανησιακός πολιτισμός είναι κατ' αρχή δυτική επίδραση και στη συνέχεια δημιουργήμα με ιδιαίτερα πλέον επτανησιακά στοιχεία των πόλεων, δηλαδή των αστικών κέντρων. Στην ίδια γεωγραφία που χωρίζει τη χώρα (το άστυ) από την ύπαιθρο (τον αγροτικό οικισμό) υπάρχουν όλες σχεδόν οι εκφάνσεις, οι «σχολές» αυτού του ιδιόμορφου πολιτισμού: η επτανησιακή ιστοριογραφία, το επτανησιακό θέατρο, η επτανησιακή ποιητική σχολή, το Ιονικό Δίκαιο, η σχολή της επτανησιακής πεζογραφίας κ.ά. Στην πόλη της Κέρκυρας είναι εμφανής αυτή την περίοδο η παρουσία των ιταλικών θιάσων, με έργα του ευρωπαϊκού ρεπερτορίου, ενώ στην ύπαιθρο έχουμε κυρίως αυτοσχέδιους θιάσους, που καταπιάνονται με μεσαιωνικά δρώμενα και πολύ αργότερα με έργα ελλήνων συγγραφέων. Στη Ζάκυνθο έχουμε μια ιδιαίτερα σημαντική ελληνική παραγωγή με τους Γουζέλη, Μάτση και άλλους συγγραφείς, που δίνουν βάρος στη θεατρική σάτιρα και την κωμωδιογραφία. Παρόμοια και στην Κεφαλονιά, όπου η σατιρική ποίηση δίνει ώθηση σε συγκεκριμένες θεατρικές μορφές. Είναι φανερό ότι, όπως σημειώνει και ο Σπύρος Ευαγγελάτος στην *Ιστορία του θεάτρου εν Κεφαλληνία*, η σατιρική διάθεση ήταν χαρακτηριστικό γνώρισμα σχεδόν όλων των Επτανησίων, πράγμα που αποτελούσε προϋπόθεση για μια θεατρική παιδεία, απαραίτητη για την πρόσληψη των θεατρικών δρώμενων αλλά και τη δυνατότητα, δημιουργίας πειραματικών θεατρικών σχημάτων.⁶ Βεβαίως πρόκειται για αναγκαία αλλά όχι επαρκή συνθήκη.

Στα δύο τελευταία νησιά υπήρξε έντονη η θεατρική παράδοση συνδεδεμένη και με άλλες μορφές τέχνης, όπως τα χορωδιακά σχήματα στην Κεφαλονιά και τα λαϊκά δρώμενα στη Ζάκυνθο. Να αναφέρουμε ακόμη ότι κι άλλες εκδηλώσεις, όπως αποκριάτικες παραστάσεις, λαϊκά αυτοσχέδια δρώμενα, εικόνες και ταχυδακτυλουργικές επιδείξεις, αποτελούσαν δίπλα στις τακτικές παραστάσεις ιταλικών θιάσων ποικίλης ύλης ένα στάδιο προθεατρικής κατάστασης. Σ' όλα αυτά βρίσκουμε την προαισθητική μορφή του θεάτρου· υπάρχουν στοιχεία θεατρικού αυτοσχεδιασμού όπως μιμική, μασκάρωμα, υποκριτική, χορός, λόγος, τραγούδι κ.ά.

Στη Λευκάδα, που ίσως είχε τη μικρότερη δυτική επίδραση στα θεατρικά δρώμενα λόγω της μεγάλης διάρκειας της τουρκικής κυριαρχίας, είχαν αναπτύ-

6. Σπ. Ευαγγελάτος, *Ιστορία του θεάτρου εν Κεφαλληνία (1600-1900)*, Αθήνα 1970, σ. 9-10.

χθεί ιδιαίτερα τέτοιες ελεύθερες εκδηλώσεις, που αναβιώνουν κυρίως τα τελευταία χρόνια όπως ο «Χωριάτικος γάμος της Καρυάς».

Μια άλλη παρατήρηση που μπορεί να κάνουμε εδώ είναι ότι για μεγάλο διάστημα το επτανησιακό θέατρο ήταν ιταλόφωνο και ύστερα έγινε ελληνόφωνο. Ο Διονύσιος Ρώμας στη μελέτη του *Επτανησιακό Θέατρο* δίνει ως σημεία καμπής για τη Ζάκυνθο τον 17ο αιώνα, για την Κεφαλονιά τον 18ο αιώνα, ενώ για την Κέρκυρα τα μέσα του 19ου αιώνα.⁷ Ο Πανταζής Κοντομήχης για τη Λευκάδα σημειώνει ως σημείο καμπής την περίοδο 1787-1856.⁸

Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα το 1864 συνιστά βασική καμπή για το αυτόνομο πολιτειακό, κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και πολιτιστικό θεσμικό πλαίσιο και τις γενικότερες κοινωνικές μορφές του. Μέσα σε πενήντα χρόνια η Επτάνησος θα καταστεί μια από τις συνήθεις άχρωμες επαρχίες ή ένα από τα μεγάλα διαμερίσματα του νέου ελληνικού κράτους. Η περίπτωση της, όπως και άλλων περιοχών που ενώθηκαν ή προσαρτήθηκαν αργότερα στον κύριο ελληνικό κορμό, είναι άκρως διδακτική από πολλές πλευρές. Από το 1914 και μετά θα έχουν εξαλειφθεί όλες σχεδόν οι ιδιαιτερότητές της και σε καμιά περίπτωση η όποια πνευματική παραγωγή της δεν θα μπορεί να συγκριθεί με ό,τι σαν δέσμη τεχνών, επιστημών, συμπεριφορών και τρόπων ζωής φέρει μέχρι τότε το όνομα «επτανησιακός πολιτισμός». Θα μείνουν σαν κατάλοιπα τα ιστορικά αρχεία της, μια νεότερη ομάδα ιστορικών που σε κάθε νησί επιχειρεί να συγγράψει την τοπική ιστορία, μια θεατρική αναγέννηση και αξιόλογες μουσικές μπάντες, που θα προσπαθήσουν να σηκώσουν, πολλές φορές επάξια, το βάρος ενός ιστορικού παρελθόντος, και είναι τα έντεχνα σύνολα, που τουλάχιστον μέχρι την δεκαετία του '40 σε πολλές περιπτώσεις πλασιώνονται από ξένους και ιδιαίτερα ιταλούς συνθέτες και διευθυντές. Να προσθέσουμε ακόμη ότι, μέχρι το τέλος του μεσοπολέμου στα νησιά Κέρκυρα και Λευκάδα οι φιλαρμονικές θα παίζουν έναν ιδιαίτερο ρόλο στην προαγωγή της θεατρικής παράδοσης.

Καθώς σημειώσαμε παραπάνω, όλο το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα χαρακτηρίζεται από έντονη θεατρική δραστηριότητα σε όλα τα μεγάλα νησιά. Χαρακτηριστικό στοιχείο είναι η ίδρυση νέων θεάτρων, η εμφάνιση πολλών νέων ικανών συγγραφέων και η παρουσίαση ιταλικών θιάσων με αξιώσεις. Το 1859 χτίζεται στην Κεφαλονιά το νέο μεγάλο Θέατρο «Ο Κέφαλος»⁹ και το 1870 στη Λευ-

7. Διονύσιος Ρώμας, «Το επτανησιακό θέατρο», *Νέα Εστία*, τχ. 899 (1964), σ. 98.

8. Π. Κοντομήχης, *Το νεοελληνικό θέατρο στη Λευκάδα 1800-1990*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2003, σ. 24.

9. Διονύσιος Ρώμας, «Το επτανησιακό θέατρο», ό.π., σ. 141. – Νικόλαος Δ. Τζουγανάτος, «Το θέατρο στα Επτάνησα και ιδιαίτερα στην Κεφαλονιά πριν από την Ένωση», *Επτανησιακό Ημερολόγιο* 1963, σ. 62.

κάδα το Δημοτικό Θέατρο.¹⁰ Ως γνωστόν το πρώτο θέατρο στα Επτάνησα εμφανίστηκε το 1717· ήταν το «Σαν Τζιάκομο» στην Κέρκυρα.¹¹ Το μελόδραμα μπήκε στο ρεπερτόριο το 1735 και, όπως σημειώνει ο Ρώμας, το επτανησιακό θέατρο από τότε συνυφάνθηκε με τη μουσική καλλιέργεια των Επτανησίων.¹² Λίγα χρόνια αργότερα, το 1750, θα οικοδομηθεί θεατρικό κτίριο και στο Κάστρο της Ζακύνθου.¹³

Οι μουσικές μπάντες Κέρκυρας και Λευκάδας, μαζί με διάφορα μουσικοφιλολογικά σωματεία αποτελούν τις μήτρες απ' όπου κυφορούνται νέα θεατρικά σχήματα, αυτοσχέδια και σ' ορισμένες φορές με αξιώσεις. Θέατρα όπως ο Φώσκολος, ο Κέφαλος και το Δημοτικό Κέρκυρας καταστρέφονται ή καίγονται από τους κατακτητές τα κατοχικά χρόνια.

Προσπαθήσαμε να κάνουμε μια σύντομη αναφορά στη γένεση και ανάπτυξη του επτανησιακού θεάτρου μέχρι το τέλος του β' παγκοσμίου πολέμου. Βεβαίως υπάρχουν και θεατρικοί συγγραφείς, όπως ο Γιάννης Σιδέρης, οι οποίοι εκφράζουν απόψεις που δεν μπορούν να συμβιβαστούν με την ύπαρξη της Σχολής του επτανησιακού θεάτρου.¹⁴ Αντιπαρερχόμενοι αυτόν το διάλογο, θέλουμε να υπογραμμίσουμε ότι η ευρωπαϊκή επιρροή και η θεατρική και σατιρική προδιάθεση των Επτανησίων, σε συνδυασμό με την αλληλεπίδραση των νησιών με τη Δύση, δίνουν μια άλλη διάσταση και μια ιδιαιτερότητα όχι μόνο στη θεατρική παραγωγή αλλά και στα υπόλοιπα πνευματικά επιτεύγματα.

Τα χρόνια που θα ακολουθήσουν μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα είναι δύσκολα για κάθε πνευματική και θεατρική προσπάθεια. Σιγά-σιγά θα αρχίσουν να ανασυγκροτούνται θίασοι με αξιόλογους ηθοποιούς, θα λειτουργήσουν θεσμοί όπως το Φεστιβάλ της Επιδάου, το Εθνικό (Βασιλικό) Θέατρο και θα ιδρυθούν δραματικές σχολές. Γύρω στη δεκαετία του '60 αρχίζουν να μπαίνουν τα θεμέλια για το νέο ελληνικό θέατρο το οποίο επηρεάζεται και από την άνθηση της ξένης δραματουργίας.

Μέρος τρίτο

Στην ύπαιθρο, χωρίς πολιτιστικές δομές και σε ένα κλίμα πολιτικής τρομοκρατίας, οι δυνάμεις αντίστασης είναι λιγοστές και καταβάλλεται προσπάθεια από φιλοπρόόδους νέους να σχηματίσουν ερασιτεχνικά συγκροτήματα. Αυτές οι πρω-

10. Π. Κοντομίχης, *Το νεοελληνικό θέατρο στη Λευκάδα 1800-1990*, ό.π., σ. 197.

11. Διονύσιος Ρώμας, «Το επτανησιακό θέατρο», ό.π., σ. 121.

12. Διονύσιος Ρώμας, «Το επτανησιακό θέατρο», ό.π.

13. Διονύσιος Ρώμας, «Το επτανησιακό θέατρο», ό.π., σ. 111.

14. Διονύσιος Ρώμας, «Το επτανησιακό θέατρο», ό.π., σ. 151-158.

τοβουλίες ξεκινούν από αυτοσχέδιους θιάσους, από σχετικά νέους ανθρώπους που προέρχονται από το θεατρικό χώρο της Ε.Π.Ο.Ν. ή από νέους φοιτητές που προσπαθούν, είτε στους χώρους των σπουδών τους είτε στον τόπο καταγωγής τους, να πειραματιστούν με ανεβάζματα έργων με εθνικό ή κοινωνικό μήνυμα.

Οι πρώτες γόνιμες εστίες αυτών των πειραματισμών, πριν από τη θεατρική παρέμβαση των κερκυραίων φοιτητών του 1960 και 1961, αναπτύσσονται σε περιοχές της χώρας που έχουν αρδευτεί πολιτιστικά και θεατρικά και έχουν δώσει στο παρελθόν αξιόλογους καρπούς πνευματικής παραγωγής, όπως η Κρήτη και τα Επτάνησα,

Ήδη το 1951-52 στους Αργυράδες Κέρκυρας υπάρχουν δύο ερασιτεχνικοί όμιλοι. Ο ένας, ο Όμιλος Νέων Αργυράδων ανέβασε «Τα αρραβωνιάσματα» του Δημήτρη Μπόγρη, τον «Ρακοςυλλέκτη των Παρισίων» του Ευτύχιου Πιατ κ.ά., ενώ ο άλλος, η Φιλοπρόοδος Εκπολιτιστική Ένωση Αργυράδων (Φ.Ε.Ε.Α.), ανέβασε τους «Δύο λογίες» του Θεόδ. Μποντουέν Ντωμπινί και άλλα έργα.¹⁵ Στον Άγιο Πέτρο Λευκάδας ο Επιμορφωτικός Σύλλογος Νέων το 1957-1958 ανέβασε το έργο του Σαίξπηρ «Ρωμαίος και Ιουλιέτα»,¹⁶ αλλά και τον θάνατο του Κατσαντώνη.¹⁷ Μετά τη θεατρική προσπάθεια του Συλλόγου των Κερκυραίων Φοιτητών, στην Αθήνα ο Σ.Ε.Μ.Μ.Ε. (Σύλλογος Εργαζομένων Μαθητών Μέσης Εκπαίδευσης) ανεβάζει το έργο του Μενέλαου Λουντέμη «Ένα παιδί μετράει τ' άστρα»,¹⁸ ενώ η φοιτητική εφημερίδα *Πανσπουδαστική* ενθαρρύνει τους νέους ποιητές και καταπιάνεται με το ανέβασμα σύγχρονων θεατρικών έργων.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 υπάρχει μια καλή συγκυρία στο χώρο της κερκυραϊκής φοιτητικής νεολαίας. Πολλοί κερκυραίοι φοιτητές έχουν μια θεατρική και καλλιτεχνική προδιάθεση, ενώ υπάρχει μια άλλη ομάδα κερκυραίων φοιτητών και φίλων της Κέρκυρας που φοιτούν σε θεατρικές σχολές ή παίζουν σε κεντρικά θέατρα. Όλοι αυτοί συμμετέχουν έντονα στις καλλιτεχνικές πολιτιστικές διεργασίες της εποχής. Μπορούμε να τους ονομάσουμε πρωτοπόρους της ανεκπλήρωτης άνοιξης της δεκαετίας του '60, με προεξάρχοντες τους Φίλιππο Βλάχο, Σπύρο Βραχωρίτη και Γιώργο Μιχαλακόπουλο.

Ο Σύλλογος των Κερκυραίων Φοιτητών παρουσιάζει μια καταστατική ιδιαιτερότητα· συντίθεται από Κερκυραίους που φοιτούν σε ελληνικά και ξένα πανεπιστήμια. Οι συνελεύσεις τους γίνονται το καλοκαίρι, εξασφαλίζοντας έτσι

15. «Ποιος θυμάται τον Κάλβο», ό.π., σ. 61.

16. «Ποιος θυμάται τον Κάλβο», ό.π.

17. Προφορική μαρτυρία της Χριστίνας Βλασσοπούλου, αρχαιολόγου στο Μουσείο της Ακρόπολης, στον Θανάση Κάλφατη, 2014.

18. «Ένα παιδί μετράει τ' άστρα», *Μαθητική*, δεκαπενθήμερο όργανο εργαζομένων φοιτητών, 09.03.1966.

μια μεγαλύτερη βάση για την εκπολιτιστική του δραστηριότητα. Το επταμελές Διοικητικό Συμβούλιο το 1959, αποτελούνταν από τους Μάριο Παϊπέτη, Νίκο Πανδή, Αλέκο Μοναστηριώτη, Αναστάσιο Πανδή, Γιώργο Δαφνή, Χριστόφορο Κουλούρη και Νίκο Ράπτη.¹⁹

Σε μια χρονική περίοδο που στην Κέρκυρα αλλά και σε άλλα νησιά περιοδεύουν κυρίως θεατρικά μπουλούκια και νεοπαγή θεατρικά σχήματα κινηματογραφικών αστέρων ως Μπάγκουλης-Λαμπροπούλου, Σπεράντζα Βρανά-Ανουσάκη κ.ά.,²⁰ οι κερκυραίοι φοιτητές ξεκινούν το δύσκολο εγχείρημα να ανεβάσουν ποιοτικό νεοελληνικό και ξένο θέατρο και να παρουσιαστούν άγνωστοι σχετικά στην Κέρκυρα θεατρικοί συγγραφείς, παρ' όλο που το έργο τους κατείχε ξεχωριστή θέση στο διεθνές ρεπερτόριο.

Το πρώτο θεατρικό που επιλέχθηκε για το καλοκαίρι του 1960 ήταν το έργο του Ιάκωβου Καμπανέλλη «Η αυλή των Θαυμάτων». Δίπλα στην «Οδό των Ονείρων» του Μάνου Χατζηδάκη ήταν ένα πρωτοποριακό έργο, κλασικό πια σήμερα, με πολλές αναφορές στη μάλιστα της μετανάστευσης που ταλάνιζε τη χώρα εκείνη την εποχή.

Το εγχείρημα δεν ήταν τόσο εύκολο. Οι οργανωτές Νίκος Πανδής και Μάριος Παϊπέτης είχαν έρθει σε επαφή με τον Ιάκωβο Καμπανέλλη από τον Μάρτιο του 1960. Το έργο ανέβηκε στις 17 Αυγούστου στην αυλή του Α' Γυμνασίου Αρρένων Κέρκυρας.²¹ Χρειάστηκαν πολλές πρόβες, σκληρή δουλειά, έμπνευση, πρωτοτυπία και φαντασία στην υπερνίκηση των δυσκολιών. Σκηνοθέτης ήταν ο Σπύρος Βραχωρίτης, ένας διεθνούς εμβέλειας σήμερα θεατρικός δημιουργός. Η σκηνογραφία ήταν του γνωστού ζωγράφου Σάββα Χαρατσίδα, που έστησε μια ωραιότατη αυλή, ενώ τη μουσική έγραψε ο αείμνηστος Κερκυραίος Άκης Καβαλιεράτος, εμπνευσμένος μουσουργός με σπουδές στη Βιέννη. Στους ρόλους διακρίθηκαν η φοιτήτρια Νομικής Πιερέτα Θεριογιάννη (Αντώ), ο φοιτητής της Χημείας Αντώνης Πανδής (Μπάμπης), η Ρούλα Αντωνάκη από το Ωδείο Κέρκυρας (Μαρία), η φοιτήτρια της Νομικής Ελένη Στόλη (Ντόρα), ο Νίκος Παλαιολόγος από τη Σχολή Εμποροπλοιάρχων (Γιάννης), ο φοιτητής του Πολυτεχνείου Θωμάς Κώτης (Στράτος), ο Φίλιππος Βλάχος από τη Σχολή Βαχλιώτη (Στέλιος)²² και ιδιαίτερα ο Γιώργος Μιχαλακόπουλος (Ιορδάνης). Ακόμα να προσθέσουμε, σύμφωνα με την εφημερίδα *Κέρκυρα*, και τους Γιώργο Λούβαρη, Δάφνη

19. Αρχαιρεσίες στο Σύλλογο Κερκυραίων Φοιτητών», *Τηλέγραφος*, 1959.

20. «Η Αυλή των Θαυμάτων ανεβάστηκε χτες και προχτές», *Τηλέγραφος*, φ. 19.08.1960.

21. «Η Αυλή των Θαυμάτων ανεβάστηκε χτες και προχτές», *ό.π.*

22. Μίδας, «Θαύμα στην Κέρκυρα», *Αρόμοι της Ειρήνης*, τχ. 33-34 (1960), σ. 21.

Τορνέ (Ηρώ Κυριακάκη), Ρίτα Τσιμούρη, Ελευθ. Παπασταματίου, Νίκο Μουλίνο, Στέλιο Κουρή, Χρήστο Ζαφειρόπουλο και Πέτρο Βεντούρα.²³

Στη φωτογραφία (υπ' αριθ. 1) διακρίνεται μια ομάδα από τους συντελεστές του έργου. Από τα αριστερά όρθιοι είναι οι Ελένη Στόλη, Μάριος Παϊπέτης, Πιερέτα Θεριογιάννη, Νίκος Πανδής, ..., Σάββας Χαρατσίδης, Αλέκος Μοναστηριώτης, Μάρκος Δραγούμης, ..., Ηρώ Κυριακάκη (Δάφνη Τορνέ), ..., Σπύρος Βραχωρίτης, Άκης Καβαλιεράτος. Στη δεύτερη σειρά πρώτος από αριστερά ο Θόδωρος Πανδής, τρίτη στη σειρά η σύντροφος του Μάρκου Δραγούμη και καθιστός ο Φίλιππος Βλάχος. Τα έσοδα διατέθηκαν υπέρ των απόρων μελών του Συλλόγου. Την παράσταση παρακολούθησαν και οι Αρχές του νησιού. Το έργο που δέχθηκε ευνοϊκές κριτικές από τον αθηναϊκό και επαρχιακό τύπο προκάλεσε ενθουσιασμό στους 300 και πλέον κερκυραίους θεατές, που ένωσαν περηφάνια για τη νέα γενιά του νησιού.²⁴ Αυτά τα χελιδόνια-φοιτητές προμήνυαν μια νέα άνοιξη μέσα στη βαρυσμηνιά εκείνης της εποχής. Δεν έλειψαν όμως και οι προστριβές και οι διαφωνίες μεταξύ των διαφορετικών ομάδων συντελεστών. Η παράσταση όμως ήταν ένα γεγονός.

Στη φωτογραφία (υπ' αριθ. 2) εμφανίζονται τα όμορφα σκηνικά του Σάββα Χαρατσίδη.

Η εξαιρετική επιτυχία του έργου έδωσε ώθηση σε όλους τους συντελεστές του να συνεχίσουν τη θεατρική τους προσπάθεια και το επόμενο έτος. Την 11η Ιουλίου του 1961 ανέβασαν μονόπρακτα, κυρίως ξένων συγγραφέων, όπως των Άντον Τσέχωφ, Μπέρτολτ Μπρεχτ και Τένεσσου Ουίλιαμς, που συμπληρώνονταν από ένα αντίστοιχο έργο του Ιάκωβου Καμπανέλλη. Πρόκειται για συγγραφείς διεθνούς εμβέλειας, που τα έργα τους εκφράζουν, όπως σημειώνει στο πρόγραμμα της παράστασης ο Αλέκος Μοναστηριώτης, «...υψηλές ανθρώπινες αξίες και κοινωνικούς προβληματισμούς, που δένονται μεταξύ τους και αλληλοσυμπληρώνονται με τη δική τους προσφορά το καθένα από την τοποθέτηση του κοινωνικού προβλήματος μέχρι τη λύση του...».²⁵

Η παράσταση ανέβηκε τώρα στη σκηνή του «Φοίνικα», με τεράστια τη συμβολή του Φίλιππου Βλάχου από την επιλογή μέχρι την εκτέλεση.

Στο πρώτο μονόπρακτο, «Οι βλαβερές συνέπειες του καπνού» του Α. Τσέχωφ, πρωταγωνιστεί ο αζέχαστος Φίλιππος Βλάχος (Ιβάν Ιβάνοβιτς Νιούκιν).

23. *Κέρκυρα*, φ. 20.08.1960.

24. Μάρκος Δραγούμης, «Από τις εκδηλώσεις των κερκυραίων φοιτητών. Η παράσταση του θεατρικού έργου του Ιάκωβου Καμπανέλλη *Αυλή των Θανάτων*», *Κέρκυρα*, 20.08.1960. – Μίδας, «Θαύμα στην Κέρκυρα», ό.π., σ. 21.

25. Πρόγραμμα θεατρικής παράστασης «Τέσσερα μονόπρακτα», Αρχεία Ε.Μ.Ι.Α.Ν., φ. 2.15.

Στο δεύτερο, «Προς κατεδάφισιν» του Τ. Ουίλιαμς, σε σκηνοθεσία του πολυτάλαντου Φίλιππου Βλάχου και μετάφραση του Μάριου Πλωρίτη, πρωταγωνιστούν ο Ναπολέων Ροδίτης και η Λίτσα Ανδρεοπούλου. Στο τρίτο έργο, «Αυτός και το παντελόνι του», του Ιάκ. Καμπανέλλη, πρωταγωνιστούν ο Φίλιππος Βλάχος (Αυτός) και ο Κώστας Κακαρούγκας (Ο άνθρωπος του εράνου). Στο τέταρτο, «Ο καταδότης» του Μπ. Μπρεχτ, σε σκηνοθεσία Σπύρου Βραχωρίτη, πρωταγωνιστούν οι Λίτσα Ανδρεοπούλου (υπηρέτρια), Φανή Οικονομοπούλου (μητέρα) και Αλέκος Μοναστηριώτης (πατέρας).

Στη φωτογραφία (υπ' αριθ. 3) απεικονίζονται ο Αλέκος Μοναστηριώτης και η Φανή Οικονομοπούλου από το τελευταίο μονόπρακτο.

Στη φωτογραφία (υπ' αριθ. 4) παρουσιάζεται μια άλλη σκηνή από το τελευταίο μονόπρακτο, ενώ στη φωτογραφία (υπ' αριθ. 5) εμφανίζεται η ομάδα συντελεστών από όλα τα μονόπρακτα και από αριστερά διακρίνονται οι: Φανή Οικονομοπούλου, Φίλιππος Βλάχος, Σπύρος Βραχωρίτης, Λίτσα Ανδρεοπούλου, Ναπολέων Ροδίτης, Κώστας Βλάσσης, Ελένη Στόλη, Αλέκος Μοναστηριώτης, Κώστας Κακαρούγκας, Φανή Τσαγκαράκη, ...

Το έργο απέσπασε ευνοϊκά σχόλια από τους πολυπληθείς θεατές. Βέβαια δεν ήταν απλό εγχείρημα. Απαίτησε πολλές προσπάθειες των μαθητών των δραματικών σχολών και των νέων ηθοποιών ώστε και οι νέοι ερασιτέχνες ηθοποιοί-φοιτητές να αντεπεξέλθουν σε ομολογουμένως τόσο δύσκολους ρόλους, να μη προδώσουν τα χαρακτηριστικά των ηρώων, και ταυτόχρονα να εξισορροπηθούν οι διαφορές ανάμεσα στις δύο ομάδες συντελεστών του έργου. Και εδώ υπήρξαν ευνοϊκά σχόλια στον τοπικό και κεντρικό τύπο αλλά και κάποιες παρατηρήσεις για κάποιες παραλείψεις, που έπρεπε να αποφευχθούν.

Ο τοπικός τύπος έγγραψε κολακευτικά σχόλια για το ανέβασμα των μονόπρακτων, τα οποία προλόγισε θεατρικά ο τότε γενικός γραμματέας της Δ.Ε.Σ.Π.Α. (Διοικούσα Επιτροπή Συλλόγων Πανεπιστημίου Αθηνών) και σήμερα ομότιμος καθηγητής του Πάντειου Πανεπιστημίου Γιάννης Γιαννυλόπουλος.

Αναλυτικό και εμπειριστατωμένο ήταν το κριτικό άρθρο του Σπύρου Κουρτελέση στην εφημερίδα *Νέα Κέρκυρα*, ο οποίος εξέφρασε την πίστη του ότι «Οι φοιτηταί μας θα εμφανιστούν με απαιτήσεις σ' ένα κοινό πανελλήνιο θεατρικά έμπειρο».²⁶ Το ίδιο ενθουσιώδη ήταν και τα σχόλια της εφημερίδας *Φωνή της Κέρκυρας* στο φύλλο της 16ης Ιουλίου 1961.

26. Σπύρος Κουρτελέσης, «Με πηγαίον ενθουσιασμόν το κοινόν ανεγνώρισε την επιτυχίαν των κερκυραίων φοιτητών εις τα μονόπρακτα», *Νέα Κέρκυρα*, 16.07.1961.

Μέρος τέταρτο

Η όλη προσπάθεια δεν είχε συνέχεια από τον Σύλλογο. Εδώ έχουν καταγραφεί για τα αίτια της μη συνέχειας δύο διαφορετικές απόψεις, ως προκύπτει από τις απαντήσεις σε σχετικά ερωτηματολόγια που απευθύνθηκαν τόσο στην ομάδα των επαγγελματιών ηθοποιών όσο και των ερασιτεχνών ηθοποιών. Σύμφωνα με την πρώτη άποψη, οι συντελεστές ήταν δύο, οι έμπειροι ηθοποιοί των θεατρικών σχολών, οι σκηνοθέτες, ο σκηνογράφος και ο μουσικοσυνθέτης και από την άλλη οι ερασιτέχνες νέοι, κερκυραίοι φοιτητές. Επρόκειτο για δύο ομάδες που συναντήθηκαν σε μια ευτυχή περίοδο της άνοιξης της τέχνης και της πολιτικής στην Ελλάδα, η οποία προσπαθούσε να αποτινάξει μέσα από σκληρούς αγώνες τη μετεμφυλιακή καταπίεση και να προχωρήσει η χώρα σε μια δημοκρατική λεωφόρο. Οι πορείες των δύο ομάδων γίνονταν αποκλίνουσες, καθώς η πρώτη σε λίγο θα στελέχωνε σημαντικά θεατρικά συγκροτήματα στο κέντρο, ενώ οι φοιτητές έχουν μια χρονικά περιορισμένη σπουδαστική ιδιότητα.

Πρέπει όμως να σκεφθούμε ότι ο Σύλλογος, από τους αρχαιότερους αντίστοιχους της Επτανήσου, δρούσε σε μια δύσκολη περίοδο οικονομικής ανασυγκρότησης της χώρας και για μερικά χρόνια είχε περιπέσει σε αδράνεια. Δεν είναι τυχαίο ότι από τους πρώτους σκοπούς του ήταν «η ανάπτυξις του πνευματικού επιπέδου και η υποστήριξη των συμφερόντων των μελών αυτού». Το 1959 όμως μπαίνει σε μια νέα περίοδο. Τότε, σύμφωνα με τη δεύτερη άποψη, γίνεται προσπάθεια μαζικοποίησης και αλλαγής των γενικότερων προσανατολισμών του, με ιδιαίτερη στροφή στην προαγωγή των τοπικών προβλημάτων και του κερκυραϊκού πολιτισμού. Αυτή η στροφή σφραγίζεται με την εκλογή ενός προοδευτικότερου Δ.Σ. (1959) και την τροποποίηση του καταστατικού του (1960-1961). Άρα και το θεατρικό εγχείρημα είναι έργο της νέας εμπνευσμένης ηγεσίας που στηρίζεται κυρίως σε μια πολιτική συμμαχία αριστερών και κεντρών φοιτητών, τη στιγμή που ο Σύλλογος είναι πολύ πιο συνδεδεμένος με την τοπική κοινωνία σε σχέση με άλλους αντίστοιχους συλλόγους. Προφανώς δέχεται επιρροές και επιδράσεις, όχι πάντα γόνιμες, από διάφορες τοπικές, κοινωνικές και πολιτικές συσσωματώσεις που κατευθύνονται περισσότερο μάλλον από την Αριστερά παρά από το Κέντρο.

Σχολιάζοντας τις δύο παραπάνω απόψεις δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η επαναδραστηριοποίηση του Συλλόγου Κερκυραίων Φοιτητών συμπίπτει σχεδόν χρονικά με τη μεγάλη άνοδο της Αριστεράς το 1958, την οποία θα ακολουθήσει η ανάπτυξη των παρακρατικών οργανώσεων και στη συνέχεια θα σχεδιαστεί και θα πραγματοποιηθεί το εκλογικό πραξικόπημα του 1961. Από την άλλη μεριά πρέπει να σημειώσουμε ότι από το 1960 και μετά ενδυναμώνεται και καλύπτει

μεγάλο μέρος των δραστηριοτήτων των επτανησιακών φοιτητικών συλλόγων ο Σύλλογος των Επτανησίων Φοιτητών και κατόπιν η Ο.Τ.Σ.Σ.Ε.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας θα θέλαμε να σημειώσουμε ότι και υποδοριώς η παράδοση του επτανησιακού πολιτισμού και του παλιού επτανησιακού θεάτρου είχε κάποια επίδραση στην εκκίνηση του όλου εγχειρήματος, αν και εδώ υπάρχουν αντίθετες απόψεις. Επίσης ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για φοιτητικό κερκυραϊκό θέατρο στις αρχές της δεκαετίας του '60 με την αυστηρή έννοια του όρου. Όμως πρόκειται για μια συνεκτική θεατρική προσπάθεια, για ένα βραχύβιο αλλά πρωτοπόρο θεατρικό φοιτητικό εγχείρημα, το οποίο υπερείχε πολλών άλλων παρόμοιων φοιτητικών πρωτοβουλιών την ίδια περίοδο και το οποίο άφησε τα ίχνη του και τη συμβολή του στη μεταγενέστερη θεατρική παραγωγή της χώρας και χρωμάτισε αξιόλογες προσπάθειες, που δεν είχαν αίσιο τέλος λόγω της επιβολής του χουντικού πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου του 1967.

Περίληψη / Summary

Με την παρούσα εργασία επιχειρείται να παρουσιασθεί και να αξιολογηθεί η συστηματική θεατρική προσπάθεια του «Συλλόγου Κερκυραίων Φοιτητών» την περίοδο 1960-1961 να παρουσιάσει στην Κέρκυρα ένα σύγχρονο και ποιοτικό θέατρο. Στο πρώτο μέρος αναλύεται το πολιτιστικό και ιδιαίτερα το θεατρικό έργο του σπουδαστικού συλλόγου τη δεκαετία του '60. Στο δεύτερο δίνεται το ιστορικό υπόστρωμα της κερκυραϊκής φοιτητικής προσπάθειας, στο τρίτο αξιολογούνται τα δείγματα αυτού του εγχειρήματος και στο τέταρτο αναλύονται τα αίτια του βραχύχρονου της όλης προσπάθειας.

In this paper we attempt to present and estimate the systematic effort of the "Society of Corfiot Students" in 1960-1961 producing a modern quality theater in Corfu. In the first part, the cultural and theatrical produce of the society is examined. In the second part, the historical background of corfiot students' effort is given; in the third, the patterns of this attempt are appreciated and in the fourth part, the causes of this short-live effort are analyzed.

Εικ. 1. (Φωτογραφική Συλλογή Αλέκου Μοναστηριώτη).

Εικ. 2. (Φωτογραφική Συλλογή Αλέκου Μοναστηριώτη).

Εικ. 3. (Φωτογραφική Συλλογή Αλέκου Μοναστηριώτη).

Εικ. 4. (Φωτογραφική Συλλογή Αλέκου Μοναστηριώτη).

Εικ. 5. (Φωτογραφική Συλλογή Κώστα Βλάχου).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ ΤΟΥ Δ' ΤΟΜΟΥ

Caracausi Maria, Καθηγήτρια Ελληνικής Γλώσσας, Λογοτεχνίας και Μετάφρασης, Πανεπιστήμιο Παλέρμο (Ιταλία).

Αβούρη Πηνελόπη, Εκπαιδευτικός – Θεατρολόγος, MA, υπεύθυνη λειτουργίας Κ.Π.Ε. Ζακύνθου.

Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη Αφροδίτη, Αρχιτέκτων, ομότιμος Καθηγήτρια Ε.Μ.Π.

Αλβέρτη Ευανθία Αρχιτέκτων Μηχανικός, Msc Αποκαταστάσεις Μνημείων, York, UK, ΥΠ.ΠΟ.Α., Διεύθυνση Προστασίας και Αναστήλωσης Νεωτέρων και Συγχρόνων Μνημείων.

Αλτουβά Αλεξία, Λέκτωρ, Ε.Κ.Π.Α., Τμήμα Θεατρικών Σπουδών.

Αυγερινού Γουλιέλμα-Κυριακή, Αρχαιολόγος, Ε.Φ.Α. Κέρκυρας.

Βαϊόπουλος Βάιος, Αναπληρωτής Καθηγητής (Λατινική Φιλολογία), Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας.

Βάκη Φωτεινή, Επίκουρος Καθηγήτρια Ιστορίας της Φιλοσοφίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας – Βουλευτής Κέρκυρας, κοινοβουλευτική εκπρόσωπος.

Βικέλα Ευγενία, Ομότιμος Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο. Βουλιέα Ελένη, Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κέρκυρας, Μ.Δ.Ε., Μέλος Ερευνητικής Ομάδας IHRC (<http://ihre.gr/about>).

Γεωργοπούλου Βαρβάρα, Επίκουρος Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Σχολή Καλών Τεχνών.

Γιαννούλη Ευγενία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Διευθύντρια Εργαστηρίου Ενάλιας Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών.

Γιωτοπούλου Δήμητρα, Διδάκτωρ Λογοτεχνίας Πανεπιστημίου Πατρών.

Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη Αθανασία, Καθηγήτρια Νεώτερης Ευρωπαϊκής και Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, Ε.Κ.Π.Α., Φιλοσοφική Σχολή.

Δελλαπόρτα Αικατερίνη, Π., Αρχαιολόγος, διευθύντρια Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου.

Δημάκη-Ζώρα Μαρία, Επίκουρος Καθηγήτρια Θεατρολογίας, Ε.Κ.Π.Α., Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης.

Δημητρίου Γιαννούλα, Φιλολόγος – Ιστορικός, υποψήφια διδάκτωρ Ιονίου Πανεπιστημίου.

Δρόσος Διονύσιος, Γ., Καθηγητής Ηθικής Φιλοσοφίας, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Α.Π.Θ.

Δώδου Αικατερίνη, Ερευνήτρια Νεοελληνικής Φιλοσοφίας.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ ΤΟΥ Δ' ΤΟΜΟΥ

Ζήβας Διονύσης, Α., Αρχιτέκτων, ομότιμος Καθηγητής Ε.Μ.Π.

Θάνου Ελβίρα, Βιβλιοθηκονόμος – Ιστορικός.

Θεοδώρου Όλγα, Φιλόλογος, Πτυχιούχος Τμήματος Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, μεταπτυχιακό ειδικεύσεως στην Ελληνική Φιλοσοφία-Φιλοσοφία των Επιστημών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Θεολόγου Κώστας, Επίκουρος Καθηγητής Ιστορίας και Φιλοσοφίας του Πολιτισμού, Ε.Μ.Π.

Καλαφάτης Θανάσης, Ιστορικός, Οικονομολόγος.

Κάντα-Κίτσου Κατερίνα, Επίτιμος διευθύντρια Αρχαιοτήτων.

Κατερέλος Διονύσιος Θεοδόσιος, Γ., Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Τεχνολογίας Ήχου και Μουσικών Οργάνων, Σχολή Μουσικής Τεχνολογίας Τ.Ε.Ι. Ιονίων Νήσων.

Κατσαδήμα Ιουλία, Αρχαιολόγος Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων.

Κουμνά Αγγελική, Αρχαιολόγος, Ιστορικός Τέχνης, ΥΠ.ΠΟ.Α., Διεύθυνση Προστασίας και Αναστήλωσης Νεωτέρων και Συγχρόνων Μνημείων.

Κουμπούρα Ευρήνη, Αρχαιολόγος, Υποψήφια διδάκτωρ Τμήματος Κλασικής Αρχαιολογίας Ε.Κ.Π.Α.

Κυριακίδης Στρατής, Ομότιμος Καθηγητής Α.Π.Θ. (Λατινική Φιλολογία, Τμήμα Φιλολογίας).

Λεοντσίνη Ελένη, Γ., Επίκουρος Καθηγήτρια Ιστορίας της Φιλοσοφίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τομέας Φιλοσοφίας, Τμήμα Φ.Π.Ψ.

Λιντοβόης Κωνσταντίνος, Φιλόλογος, συγγραφέας, μέλος Δ.Σ. Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.

Μαγκουρίλου Αναστασία, Αρχιτέκτων Μηχανικός Ε.Μ.Π., DEA Αποκαταστάσεων-Βιομηχανική αρχαιολογία, ΥΠ.ΠΟ.Α., Διεύθυνση Αναστήλωσης Νεωτέρων και Συγχρόνων Μνημείων.

Μεταλληνού Γαρουφαλιά, Διδάκτωρ Αρχαιολογίας – επίτιμος διευθύντρια Η' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Κερκύρας.

Μεταξάς Οδυσσέας, Αρχαιολόγος ΜΑ, ερευνητής, συνεργάτης ΥΠ.ΠΟ.Α.

Μήττα Δήμητρα, Φιλόλογος – Ερευνήτρια, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

Μούγιου Θεώνη, Γ., Διδάκτωρ Φιλοσοφίας Ε.Κ.Π.Α.

Μουτσόπουλος Ευάγγελος, Τακτικό μέλος Ακαδημίας Αθηνών.

Μπάνου Αιμιλία, Επίκουρος Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Μπαταργιάς Τριαντάφυλλος, Εισηγητής Μουσικής Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής (Ι.Ε.Π.), διδάκτωρ Φιλοσοφίας.

Μπάτζιου Ανδρομάχη, Φ., Διδάκτωρ Αρχαιομουσικολόγος, ΜΑ Αρχαιολόγος.

Μπεκιάρης Αναστάσιος, Αρχαιολόγος ΜΑ, υποψήφιος διδάκτωρ Α.Π.Θ.

Μπιρμπίλης Στυλιανός, Αρχιτέκτων.

- Μπλέσιος Αθανάσιος, Γ., Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών.
- Μπονέλου Έλενα, Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κερκύρας.
- Μπουινιά Ελένη, Αρχαιολόγος.
- Νούτσος Παναγιώτης, Ομότιμος Καθηγητής Κοινωνικής και Πολιτικής Φιλοσοφίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Οικονόμου Κωνσταντίνος, Αναπληρωτής Καθηγητής, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πληροφορικής.
- Παϊζη-Αποστολοπούλου Μάχη, Ομότιμος διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών.
- Παπαζήση Θεοφανώ, Ομότιμος Καθηγήτρια, Α.Π.Θ., Νομική Σχολή.
- Παππά Μαρία, Αρχαιολόγος – Ιστορικός, Ιστορικό Αρχείο Δήμου Ιωαννιτών.
- Παππάς Θεόδωρος, Γ., Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο.
- Πετράκου Κυριακή, Καθηγήτρια Θεατρολογίας, Ε.Κ.Π.Α., Τμήμα Θεατρικών Σπουδών.
- Πεφάνης Γιώργος, Π., Αναπληρωτής Καθηγητής Φιλοσοφίας και Θεωρίας του Θεάτρου και του Δράματος, Ε.Κ.Π.Α., κριτικός θεάτρου.
- Πρέκα-Αλεξανδρή Καλλιόπη, Διδάκτωρ Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Πανεπιστήμιο Louvain La Neuve Βελγίου, επίτιμος διευθύντρια Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων του ΥΠ.ΠΟ.Α.
- Προβατά Τζόγια, Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κερκύρας.
- Σαρπάκη Ανάγια, Αρχαιολόγος, Αρχαιοβοτανολόγος, ανεξάρτητη ερευνήτρια.
- Σιδηροκαστρίτη-Κοντονή Μαρία, Πολιτικός Μηχανικός Τ.Ε., ερευνήτρια.
- Σιταρά Μαρία, Αρχαιολόγος, μεταπτυχιακή φοιτήτρια Τμήματος Αρχαιονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας Ιονίου Πανεπιστημίου, Μέλος Ερευνητικής Ομάδας IHRC (<http://ihrc.gr/about>).
- Σπανοδήμος Χρήστος, ΜΑ Αρχαιολόγος, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Σπυριδάκη Ολυμπία, Αρχιτέκτων Μηχανικός Ε.Μ.Π., ΥΠ.ΠΟ.Α., Διεύθυνση Προστασίας και Αναστήλωσης Νεότερων και Σύγχρονων Μνημείων (Δ.Π.Α.Ν.Σ.Μ.).
- Σταματοπούλου-Βασιλάκου Χρυσόθεμις, Καθηγήτρια, Ε.Κ.Π.Α., Τμήμα Θεατρικών Σπουδών.
- Στρατούλη Γεωργία, Αρχαιολόγος, διδάκτωρ Προϊστορικής Αρχαιολογίας, προϊσταμένη Τμήματος Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιολογικών Χώρων, Μνημείων, Αρχαιογνωστικής Έρευνας και Μουσείων, Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους.
- Τακτικός Σπύρος, Θ., Αρχαιολόγος – ιστορικός ερευνητής, υποψήφιος διδάκτωρ Τμήματος Αρχαιονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας Ιονίου Πανεπιστημίου.
- Τεμπέλης Ηλίας, Αναπληρωτής Καθηγητής Φιλοσοφίας στον Τομέα Ανθρωπιστικών και Πολιτικών Επιστημών της Σχολής Ναυτικών Δοκίμων.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ ΤΟΥ Δ' ΤΟΜΟΥ

Τραυλού Αλεξία, Αρχαιολόγος Μουσειολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κερκύρας.
Τσερεμέγκλη Αλεξάνδρα, Αρχιτέκτων Μηχανικός, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κερκύρας.
Τσίχλη-Μπουασσονά Άννα, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Μέλος Ε.Ε.Π., Τμήμα
Θεατρικών Σπουδών.
Φάκλαρη Υπατία, Αρχαιολόγος Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων.
Φουρνάρος Σωτήριος, Επίκουρος Καθηγητής Φιλοσοφίας Ε.Κ.Π.Α.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ
ΟΝΟΜΑΤΩΝ

ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

A

- Αβελάρδος 79
- Αβούρη οικογένεια 641, 642
- Αβούρη Πηνελόπη 639
- Αβούρης Σπύρος 382
- Αβούρης Τζανέτος 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 650
- Αγαθίνος 216, 227
- Αγαθοκλέας 405
- Αγαθοκλείδης 227
- Αγαθοκλής 312, 422, 450, 507
- Αγαλίσ 413
- Άγγελος Αλέξιος 606
- Αγγέλου Άλκης 33, 39
- Αγγλία 80, 627, 635, 763
- Άγγλοι 173, 345, 547, 679
- Αγγλοκρατία 586
- Αγία Ευφημία 264, 265
- Αγία Θέκλα Κεφαλονιάς 594
- Αγία Μαρίνα 547, 548, 549, 551, 552
- Αγία Παρασκευή του Κλαψή 557
- Αγία Τριάδα των Καθολικών 318
- Άγιοι Θεόδωροι 345
- Άγιοι Ιάσων και Σωσίπατρος 532
- Άγιοι Σαράντα 293
- Άγιον Όρος 613
- Άγιος Αθανάσιος 263, 264, 533
- Άγιος Αθανάσιος Ρώμης 630
- Άγιος Ανδρέας 210
- Άγιος Αντώνιος του Ανδρίτση 641, 642, 649, 650
- Άγιος Γεώργιος [Κέρκυρα] 523
- Άγιος Γεώργιος [Κεφαλληνία] 634
- Άγιος Γεώργιος [κόλπος στην Κασσιόπη] 301
- Άγιος Γεώργιος στο Βουνό Κυθήρων 231, 232, 234, 235, 242
- Άγιος Γεώργιος των Πάγων 409
- Άγιος Διονύσιος 548
- Άγιος Ιάκωβος 536
- Άγιος Μάμας 208
- Άγιος Μάρκος [λέων] 520
- Άγιος Μάρκος [πλατεία] 519, 520, 522, 643
- Άγιος Μάρκος του Χάνδακα 520
- Άγιος Μαθαίος 403
- Άγιος Νικόλαος Κοζάνης 48
- Άγιος Νικόλαος Μώλου 320
- Άγιος Παντελεήμων 347
- Άγιος Πέτρος Λευκάδας 767
- Άγιος Σπυρίδων 282
- Άγιος Φραγκίσκος 347
- Αγορές 259, 274, 406, 407, 410
- Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη Αφροδίτη 520, 532, 533
- Αγρέας 309, 310
- Αγροτική Ακαδημία Αργοστολίου 632, 633
- Αγυιέας 409
- Α΄ Γυμνάσιο Αρρένων Κερκύρας 768
- Αδης 367, 411, 487, 489, 490, 491
- Αδρακτά Σοφία 385
- Αδριάς 416, 417
- Αδριατική 202, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 294, 319, 403, 416, 417, 499, 503, 505, 519, 611

- Ἀδωνις 356
 Ἀ' Ἐθνική Βουλὴ [Ἰταλίας] 162
 Ἀήττητη Ἀρμάδα 318
 Ἀθήνα 117, 124, 172, 269, 279, 283, 286, 287, 300, 406, 412, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 427, 428, 449, 450, 451, 457, 460, 463, 505, 588, 634, 652, 731, 732, 762, 767
 Ἀθηνά 298, 310, 358, 360, 410, 422, 477
 Ἀθηνά Ἀφαία 358
 Ἀθηναϊκά Νέα 736
 Ἀθηναῖοι 124, 308, 405, 417, 418, 420, 421, 422, 423, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 503, 506
 Ἀθήναιος 357, 358
 Ἀθηνά Χαλκιδίτις 310, 360
 Αἴα [η] 372
 Αἰγαῖο 190, 201, 205, 210, 223, 231, 233, 240, 471, 472, 479
 Αἰγάλεω 269
 Αἰγιαλός 641
 Αἰγίλαπας 475
 Αἰγίνα 358, 360, 408, 454, 457
 Αἰγινήτες 457, 459
 Αἰγυπτος 283, 308, 344, 358, 428, 454
 Αἰήτης 369, 374
 Αἰθέα 458
 Αἰκατερίνη [Μεγάλη] 40, 41
 Αἰκατερίνη των Μεδίκων 318
 Αἰνείδα 471, 472, 473, 474, 478, 482, 484, 485
 Αἰνείας 471, 472, 473, 474, 478, 482, 483, 484
 Αἶνος 196, 635
 Αἰσχυρίων 409
 Αἰσχύλος 175, 427
 Αἰσωπος 466, 657
 Αἰτωλία 217, 220, 225, 226, 252, 406
 Ἀκαδημία Ἀθηνών 11, 13, 629
 Ἀκαδημία Ἡθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν 84, 85
 Ἀκαδημία Ἰασίου 20
 Ἀκαδημία Κέρκυρας 627, 632
 Ἀκαδημία Κοῦμπρας 631
 Ἀκαδημία Κυδωνιῶν 116, 126
 Ἀκαδημία Παρισίων 628
 Ἀκαδημία Φιλογραμμάτων 703
 Ἀκαδημία Ὠραίων Τεχνῶν Ρωσίας 635
 Ἄκανθος 361
 Ἀκαρνάνες 421
 Ἀκαρνανία 220, 221, 225, 358
 Ἀκράγαντας 362
 Ἀκρόπολις Ἀθηνῶν 286, 287, 292, 613
 Ἀκταίες πόλεις 457
 Ἄκτιο 406, 478
 Ἀκυτανία 493
 Ἀλαμάνος Σπύρος 353
 Ἀλβανία 204, 205, 206, 207, 208, 286, 303, 412
 Ἀλβέρτη Ευανθία 585
 Ἀλεξά 410, 413
 Ἀλεξίου Στυλιανός 647
 Ἀλεξανδρίδου Μαρία 660
 Ἀλές [οι] 358
 Ἀλή πασάς 160, 161
 Ἀλία 407
 Ἀλιπράντης Ηλίας 146
 Ἀλιπράντης Θεόκλητος 146
 Ἀλιπράντης Παναγής 146, 147
 Ἀλκέτας 506
 Ἀλκηστη 491
 Ἀλκιμος 408
 Ἀλκίνοος 263, 265, 267, 309, 374, 404, 408, 425, 478, 479, 480, 481, 606
 Ἀλληλοδιδασκτικά Σχολεῖα 178
 Ἀλμυρός [Περίθεια] 202, 208, 211, 212
 Ἀλτουβά Ἀλεξία 723
 Ἀλυκές Λευκίμης 609
 Ἀλύπιος 424

- Αλφιέρι Βιτόριο 153
 Άλωση Κωνσταντινουπόλεως [Πόλης] 77, 468
 Αμβέρσα 318
 Αμβρακία 218, 219, 221, 223, 224, 418, 499, 503, 504
 Αμβρακιός 503
 Αμβρακιώτης 221
 Αμπελιά Φαρσάλων 362
 Αμφία 413
 Αμφιάραος 367
 Αμφιτρίτη 375
 Αμφίπολη 358
 Αναγέννηση 77, 284, 317
 Αναγέννηση [Τρικάλων] 736
 Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας 11, 15, 75, 81, 86
 Αναγνώστου Χρήστος 328, 337
 Ανάκτορο Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου 571, 573, 574, 604, 608
 Αναστασίου Γιάννης 386
 Ανατολή 288, 311, 343, 479, 490, 492, 729
 Ανατολία 191, 210
 Άνδρος 238
 Ανδρέαδη Κατερίνα 737, 741
 Ανδρειωμένος Γιώργος 151
 Ανδρεοπούλου Λίτσα 770
 Ανδρίτσης 641
 Ανεμόμυλος [περιοχή] 264
 Ανθρακίτης Μεθόδιος 45, 46, 47
 Άννινος Μπάμπης 745
 Ανουσάκη 768
 Άντανδρος 457
 Αντείας 376
 Αντζελόνι 153
 Αντζουλάτου-Πετσίλα Ευρυδίκη 627
 Αντικύθηρα 588
 Άντιο 376
 Αντιπάτα Κεφαλονιάς 592, 600
 Άντλερ 756
 Αντωνάκη Ρούλα 768
 Άνω Ερυσός Κεφαλονιάς 608
 Άνω Κορακιάνα 403
 Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο 630
 Αξιοχώρι 208
 Απειρώτας [Απειρώτης] 225, 226
 Απολλόδωρος 223, 369
 Απόλλων 310, 356, 358, 359, 360, 361, 362, 427, 449, 451, 472, 474, 496
 Απόλλων Αγυιάς 409
 Απόλλων Άκτιος 310
 Απόλλων Αρισταίος 309
 Απολλωνία 309
 Απολλωνίδης 223
 Απολλώνιος 222, 223
 Απολλώνιος Ρόδιος 363
 Απολλωνίς 223
 Απολλων Κορκυραίος 356, 357
 Απόλλων Νόμιος 282, 309
 Αποστόλης Μιχαήλ 120
 Απουλία 208
 Άραχθος 418, 503
 Αρβανιτάκης Δ. 152
 Αργάσι 558, 559, 565
 Αργείοι 419, 455
 Αργολίδα 204, 216, 220
 Αργοναύτες 374
 Αργοναυτικά 210
 Άργος 251, 252, 360, 406, 427, 440, 454, 503
 Αργοστόλι 335, 382, 629, 631, 632, 633, 634, 702
 Αργυράδες Κέρκυρας 608, 767
 Αργυροπούλου Ρωζάνη 117, 127, 128
 Αργυροκαστρίτης Δημήτριος 524, 526
 Αργυροκαστρίτης Θεόδωρος 524
 Αργυρός 360
 Αρδέα 376
 Αρδείας 376

- Αρέτη 410
 Άρης 360
 Αρήτη 374
 Αρισταρέτα 227
 Αριστεάς 310, 409
 Αριστίων 227
 Αριστοβούλα 217, 227
 Αριστόβουλος 217
 Αριστόδαμος 499
 Αριστοκράτεια 218
 Αριστοκράτης 218, 227
 Αριστομένης 405, 440, 441, 442, 447, 448, 450, 451
 Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης [Α.Π.Θ.] 629
 Αριστοτέλης 57, 67, 84, 96, 98, 115, 128, 136, 457, 496, 497
 Αρκάδες 455
 Αρκαδία 221, 226
 Αρμενιάκος 267, 268
 Αρνιάδας 346, 418, 503
 Αρσάκειο 573, 660
 Άρτεμις [Άρτεμη] 309, 346, 347, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 408, 409, 410, 449, 498
 Άρτεμις-Γοργώ [ναός της Αρτέμιδος Γοργούς, αέτωμα Γοργούς] 263, 345, 348, 350
 Άρτεμις Κορυθαλία 357
 Άρτεμις Λευκοφρυγής 406, 507
 Άρτεμις Ορθία 356, 358, 359, 360
 Άρτεμις Σωτείρα 356
 Αρτεμίσια [τα] 358
 Αρτεμίσιο Βραχυρώνος 359, 381
 Αρτεμίσιο Δήλου 360
 Αρτεμίσιο Εφέσου 358, 360
 Αρτεμίσιο Θάσου 359
 Αρτεμίσιος 444
 Αρχαίοι 466
 Αρχαιολογία 327, 328, 331, 332, 382
 Αρχαιολογική Εταιρεία Αθηνών 349, 387
 Αρχαιολογική Ύπηρεσία, Κέρκυρα 573, 574, 575
 Αρχαιολογικό Μουσείο Κερκύρας 222, 265, 279, 282, 287, 289, 290, 291, 346, 348, 351, 567, 571, 572, 573, 574, 575, 577, 578, 580
 Αρχαιότητα 78, 381, 383, 384
 Αρχαία Ζακύνθου 548
 Αρχαία Νομού Κερκύρας 526
 Αρχέλαος 427
 Αρχιτέλης 219, 227
 Ασάνης Ιωάννης 627
 Ασάνης Σπυρίδων 626
 Ασκληπιείο 287
 Ασκληπιός 278, 279, 282, 287, 298, 361
 Ασπιώτης Κωνσταντίνος 570
 Ασπρογέρακας Κεφαλονιάς 736, 737
 Άσσος 356
 Ασσυρία 308
 Αστακός 206
 Ασυρμάτου [λόφος] 261, 263
 Αττική 221, 223, 227, 250, 269, 274, 279, 286, 312, 356, 358, 359, 361, 363, 427, 428, 457, 460, 461
 Άτρος 336, 339
 Αυγερινού Γουλιέλμα-Κυριακή 307
 Αυγερινού Σέλμα 384
 Αυθεντική [Ηγεμονική] Ακαδημία Ιασίου 21, 52
 Αυστρία 153
 Αφαία 356
 Αφαία Αίγινας 360
 Αφιώνας 208
 Αφρική 471, 473
 Αφροδίτη 310, 356, 361, 362, 410, 486, 491, 493
 Αχαΐα 252
 Αχαιοί 606
 Αχαράβη 203, 403, 410

Αχαρνές 360

Αχιλλέας 360

Άψυρτος 374

B

Βαγενάς Νάσος 145, 151

Β' Αθηναϊκή Συμμαχία 422

Βάιλος 533

Βαϊόπουλος Βάιος 479, 485

Βάκη Φωτεινή 145

Βακτρία 425

Βακχιάδες 404, 416

Βάκων 64, 70

Βαλεντής Θουκυδίδης 593, 600

Βαλεντίνης Ιωσήφ 569

Βαλέτας Γ. 382

Βαλκάνια [Βαλκανική] 204, 207, 209, 210, 212, 376

Βαλλιάνος Θεόδωρος 627

Βαλσαμάτα Κεφαλονιάς 593, 742

Βάλσαμος Γεράσιμος 628

Βάλσαμος Ι., Σ. 635

Βάμβας Νεόφυτος 67, 147, 148, 702, 706

Βανδής Τίτος 741

Βαρβάκειος Σχολή 628

Βαρζέλη Λάμπρω 718

Βαρίκας Βάσος 753

Βαρνακιώτης Γεώργιος 717

Βασιλάτικα Παξών 608

Βασιλέως Παύλου [οδός] 264

Βασιλική Όπερα Βερολίνου 347

Βασιλικό Θέατρο Βερολίνου 347

Βασιλικός [ζακυνθινή περιοχή] 558, 560

Βασιλόπουλος Μπαλάνος 46

Βάσμουλος Χριστόφαλος 641

Βατικανό 278, 287

Βαχλιώτης 768

Βεάκης Αιμ. 737

Β' Εθνοσυνέλευση 117

Βελεστινλής Ρήγας 115, 117, 118, 120, 126, 585

Βελλιανίτης Θεόδωρος 591

Βενετία 44, 134, 153, 283, 284, 285, 286, 320, 342, 343, 438, 519, 520, 522, 523, 525, 536, 538, 547, 585, 630, 634, 648

Βενετοί 283, 286, 287, 289, 342, 343, 518, 649, 679

Βενετσιάνος [πηγάδι] 295

Βενιαμίν 126

Βενιζέλος Ελευθέριος 591

Βεντούρας Πέτρος 769

Βεργίλιος 367, 471, 478, 482, 484, 485, 489

Βεργίνα 614

Βερόνα 283

Βερσάκης Κ. 346

Βερώνη Αικατερίνη 726, 732

Βεσσαραβία 116

Βησάς 363

Βησσαρίων 120

Βιβλιοθήκη Χάλκης 628

Βίγλα 232

Βίδο 347

Βιέννη 21, 626, 627, 768

Βικέλα Ευγενία 273

Βίκτωρ Εμμανουήλ Β' [βασιλιάς της Ιταλίας] 162

Βίρνα 301

Βιτσέντσα 283, 284, 519

Βλάσσης Κώστας 761, 770, 774

Βλάσσης 267

Βλάχος Λεωνίδα 717

Βλάχος Φίλιππος 767, 768, 769, 770

Βλησμάς Νικόλαος, Σ. 705

Βλυχό Λευκάδας 607

Βοϊδοκοιλιά 204

Βοίες 356

Βοΐσκος Λυκόφρονας 507

- Βοιωτία 356, 359
 Βοκοτόπουλος Παναγιώτης 13
 Βολίμες Ζακύνθου 608
 Βολτέρας Γεράσιμος 628
 Βολωνία [Μπολώνια] 85
 Βοναπάρτης Ναπολέον 147, 151, 152, 153, 154
 Βονασέρα Πιπίνα 726
 Βονιφάτιος Μομφερατικός 606
 Βουθρωτός 297, 298, 299, 301, 302, 305, 406, 472, 476
 Βουλγαρία 729
 Βούλγαρις [Βούλγαρης] Ευγένιος 25, 26, 27, 33, 34, 38, 40, 41, 42, 43, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 77, 84, 120
 Βουλή [αρχαία Κέρκυρα] 405, 442, 443, 444, 445, 447, 448
 Βουλή των Ελλήνων 15
 Βουλιγέα Ελένη 259
 Βουνό Κυθήρων 231, 232, 234, 235, 242
 Βουρδέρης 556
 Βουτσελάς 410
 Βουτσινάιος διαγωνισμός 174
 Βουτσινάς Νικόλαος 558
 Βουτσινάς Χριστόδουλος 717
 Βόγυνας 186, 187, 195, 196, 197, 334
 Βράιλα-Αρμένη Πέτρου, οδός 567, 577, 580, 581
 Βράιλας-Αρμένης Ιωάννης 91
 Βράιλας-Αρμένης Πέτρος 55, 56, 57, 58, 61, 62, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105
 Βρανά Σπεράντζα 768
 Βραυρώνα 358, 359, 361
 Βραχωρίτης Σπύρος 761, 767, 768, 769, 770
 Βρετανία 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 118, 153
 Βρετανικό Μουσείο 345
 Βρετανοί 101, 569, 707
 Βρύση Βενετσιάνικη στο Κρυονέρι 556, 557, 563
 Βρύση Παλιά 556
 Βρύση στα Σουλείικα 559
 Βρύση της Δάφνης 560
 Βρύση της Κάναλης 556
 Βρύση της Παναγίας της Βλαχέραινας 559
 Βρύση της Παναγίας της Σκοπιώτισσας 560, 566
 Βρύση της Χρυσοπηγής στη Σαρτζάδα στο Ρωμύρι 561, 566
 Βρύση του Αγίου Σπυρίδωνα της Κιμηνιάς ή του Ντανούφρη 556, 558, 564
 Βρύση του Άνω Γερακκαρίου 561
 Βρύση του Δομενεγίνη 559, 565
 Βρύση του Κεφαλόβρυσου 560
 Βρύση του Κολαίτη στο Κρυονέρι 556, 557, 563
 Βρύση του Κουμπαρούτα 556, 558
 Βρύση του Λούντζη 556, 558
 Βρύση του Μπούρα 561
 Βρύση του Ρώμα στο Βασιλικό 560
 Βρύση του Φάφλα 556
 Βρύσινας 232
 Βρυώνης Νικόλαος 633
 Βρυώνης Παναγιώτης 7, 14
 Βυζάντιο 77, 78, 81, 368, 755
 Βυζάντιος Στέφανος 496, 497, 501
 Βυτίνα 585
- Γ**
 Γάιος 591
 Γαγκάδης Βίκτωρ 344
 Γαγκάδης Στάμος 344
 Γαζής Ανθιμος 22, 23, 26, 27, 28, 30, 626
 Γαήτας 649

- Γ.Α.Κ. – Κερκύρας 714
 Γαλάτης Σ., Κ. 382
 Γαληνοτάτη 283, 287, 519, 525, 526, 645, 843
 Γαλιάτσας Ανδρέας, Ι. 717
 Γαλλία 65, 80, 84, 97, 110, 148, 627, 635, 728
 Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών 346
 Γαλλική Επανάσταση 124, 154, 162, 164, 343, 670, 683
 Γαλλική κατοχή 586
 Γαλλικό Ινστιτούτο 627
 Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών 386
 Γάλλοι 345, 520, 526, 635
 Γαούτσης Σπύρος, Π. 14
 Γαραντούδης Ευριπίδης 13
 Γαρδίκι 403
 Γαρίτσα 246, 345, 404, 411, 567, 580, 606
 Γέλα [η] 253, 418
 Γέλα Σικελίας 380
 Γέλας 358
 Γενεύη 86
 Γενικά Αρχεία Κράτους – Αρχεία Νομού Κερκύρας 15, 716
 Γενικός Προβλεπτής της Γαληνοτάτης 343
 Γερνάρι 556, 560, 561
 Γερμανία 39, 45, 65, 89, 346, 425, 466, 569
 Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο 346
 Γερμανοί 547, 572
 Γερουσία [αρχαία Κέρκυρα] 405
 Γεωιστορία 327
 Γεωεπιστήμες 329, 332, 333
 Γεωργαντά Αθηνά 149
 Γεωργική Σχολή Αθηνών 634
 Γεωργική Σχολή Μονπελιέ 634
 Γεωργοπούλου Βαρβάρα 735
 Γήπεδο Ε.Π.Ο. 267, 268
 Γιαννακούλοπουλος Ανδρέας 16
 Γιαννουκάκης Δημήτρης 661
 Γιαννούλη Ευγενία 327
 Γιαννούλη Ευτυχία 337
 Γιαννούλοπουλος Γιάννης 770
 Γιβραλτάρ 372
 Γιγαντας 371
 Γιортές Λόγου και Τέχνης 763
 Γιούνγκ 755
 Γιούργας 266, 267
 Γιούχτας 232
 Γιούλλης Φώτος 382
 Γισκάρδος 606
 Γίτανα 269, 270
 Γιωτοπούλου Δημήτρα 171
 Γκασαντί Πιερ 24
 Γκεντιλίνης Παύλος 633
 Γκέτο [Γέττο] 747, 748, 757
 Γιάφφη Σταματία 338
 Γκίκας Γρηγόριος Γ' 45, 48, 49, 52
 Γκίφορντ Τόρυ 147, 149, 627
 Γλάυκος 374, 375, 408
 Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Αθανασία 61, 103, 146
 Γνάθιος Σωκράτους 405
 Γοργορίνης Ιερώνυμος 635
 Γοργώ 263, 449, 571, 572, 574
 Γόθοι 299
 Γουζέλης Δημήτριος 688, 764
 Γουλιέλμος Β' [αυτοκράτωρ Γερμανίας] 346, 347
 Γράβα Γαρδικίου 403
 Γραμματέας της Επικρατείας 586
 Γραμματικέικα Παξών 608
 Γραμμένος Θεοδωρής 641
 Γραφή [Αγία] 30
 Γρεβενά 186
 Γρηγορίνης [Γοργορίνης] Γεράσιμος 631
 Γρόλλιος Κ., Χ. 383

Γυμνάσιο Λευκάδος 628

Γυμνάσιο Ληξουρίου 628

Δ

Δαλλαδέτσιμας Άγγελος 626, 632

Δαλλαπόρτας Νικόλαος 632, 633

Δαλματία 219, 223, 343

Δαμαίνετος 405

Δαμασκηνός Ιωάννης 141

Δαμάτριος 408

Δάμις 219

Δαμιόδωρος 219

Δαμίων 219, 227

Δαμοδός Βικέντιος 133, 134, 135, 136,
137, 138, 139, 140, 141, 143, 626,
630, 631

Δάμων 219

Δαναΐδες 490

Δανοί 547

Δάντης 367, 378

Δάρδανος 472

Δασιά 403

Δαφαράνας Σπυρίδων 633

Δαφνής Γιώργος 768

Δαφνής Κώστας 6, 382

Δαφνί 614

Δεκέλεια 460

Δε-Λάζαρης Μάρκος 649

Δέλβινο 412

Δελλαπόρτα Αικατερίνη, Π. 315

Δελφοί 218, 221, 309, 358, 406, 419,
423, 424, 428, 613

Δέμα 269, 270

Δεμέτη Αικατερίνη 14

Δεπούντης Ιάσων 385

Δέρκοι 49

Δεστούνης Σπυρίδων 633, 634

Δεσύλλας Θεόδωρος 573

Δεύτερη Αθηνάϊκή Συμμαχία 506

Δηλαβέρης Ευστάθιος 591

Δήλος 358, 360, 472, 614

Δηλία 478, 486, 489

Δημάκη-Ζώρα Μαρία 651

Δημιακή Συμμαχία 457

Δημαράς Κ., Θ. 386

Δημάρατος 455

Δημαρχείο [Κέρκυρας, πλατεία] 288,
292, 533

Δημηρούλης Δημήτρης 145

Δήμητρα 357, 358, 362, 410

Δημήτρης [ύφαλος] 315

Δημήτριος 408

Δημήτριος Πολιορκητής 450

Δημητρίου Γιαννούλα 699

Δημητσάνα 585

Δημοκρατία της Βενετίας 343

Δημοκρατία των Επτά Ηνωμένων Νή-
σων 547

Δημοκρατίας, λεωφόρος 567, 576, 577,
581

Δημόσια Ακαδημία των Καλών Τεχνών
347

Δημόσια Βιβλιοθήκη [Κέρκυρας] 526

Δήμος Κέρκυρας [αρχαία εποχή] 448

Δήμος Κερκυραίων [Κέρκυρας] 11, 15,
385, 568, 569, 570, 571, 574, 575,
620

Δήμος Κεφαλληνίας 337

Δημοτική Πινακοθήκη Ιωαννίνων 159

Δημοτικό Θέατρο Κέρκυρας 766

Δημοτικό Θέατρο Λευκάδας 766

Δημοτικό Συμβούλιο Δήμου Κερκυραίων
569

Δίας 279, 297, 298, 358, 377, 409

Διάσια 279

Δίας 427, 500

Δίας Αρισταίος 309

Δίας Κάσσιος 297, 298, 299, 310

Δίας Κτήσιος 280

Δίας Μειλίχιος 279, 280, 282, 287

Δίας Παγκράτης 280
 Δίας Πλούτων 280
 Δίας Φίλιος 280
 Διαφωτισμός 20, 28, 30, 33, 76, 99, 117, 119, 129, 130, 140, 147, 148, 149, 155, 157, 158, 162, 166, 676, 678, 679, 680, 681, 685, 705, 707
 Διδασκαλείον των Ωραίων Τεχνών 344
 Διήμερο Λόγου 385
 Δικαστικό Μέγαρο [οικόπεδο, Κέρκυρα] 410
 Δικηγορικός Σύλλογος Κερκύρας 15
 Διογένης Λαέρτιος 488
 Διόδωρος ο Σικελιώτης 419
 Διοικούσα Επιτροπή Συλλόγων Πανεπιστημίων Αθηνών [Δ.Ε.Σ.Π.Α.] 770
 Διονύσια [τα] 442, 445, 446, 452
 Διονυσιακοί Τεχνίτες 428
 Διονύσιος 424, 647
 Διονύσιος Αλικαρνασσεύς 481
 Διόνυσος 309, 310, 358, 367, 377, 378, 428, 449, 451, 487, 503, 508, 647
 Διόνυσος πήγασος 503
 Διόνυσος σάτυρος 503
 Διόσκουροι 309
 Διώνη 310, 409, 500, 503, 509
 Δομενεγίνης 559
 Δομινικανή Δημοκρατία 319
 Δοντάς Γ., Σ. 260, 261, 263, 264, 265, 575
 Δουκάγγιος 368
 Δουκάδες Κέρκυρας 590, 599
 Δουκάκης 410
 Δούκας Δημήτριος 120
 Δουλίχιο 474, 475, 476, 477, 634
 Δουμάς Αλέξανδρος [γιος] 728
 Δουπέν 627
 Δούρας Βασίλειος 350
 Δραγούμης Μάρκος 769
 Δρακούλη Όλγα 386

Δράκων 195
 Δρόσος Διονύσιος, Γ. 33
 Δυμάνες 404
 Δύμη 302
 Δυρράχιο 309
 Δύση [ις] 77, 108, 133, 253, 254, 255, 311, 341, 415, 417, 420, 585, 766
 Δώδου Αικατερίνη 83
 Δωδωνάιοι 507
 Δωδωνάιον χαλκείον 496, 497
 Δωδώνη 217, 218, 219, 220, 222, 346, 408, 409, 423, 427, 495, 496, 497, 498, 501, 502, 507, 510, 511
 Δωριείς 255, 359, 418, 440, 460
 Δώριζας Μιχαήλ 634

Ε

Εβραίοι 675, 689, 747, 748
 Έγγελος 65, 89, 90, 111
 Εγνατία 293
 Εδιμβούργο 41
 Εθνική Βιβλιοθήκη 117, 133
 Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 346
 Εθνικό Θέατρο [Βασιλικό] 663, 754, 766
 Εθνικό Κέντρο Έρευνας Φυσικών Επιστημών [Ε.Κ.Ε.Φ.Ε.] 328, 337, 338
 Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών [Ε.Κ.Π.Α.] 13, 14, 78, 91, 172, 344, 628, 629, 763
 Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο [Ε.Μ.Π.] 629, 763, 768
 Εθνικό Οικοτροφείο Κερκύρας 570, 571, 573, 574, 575, 576, 578, 583
 Εικονικός Κόσμος 605
 Εκαταίο 501
 Εκάτη 359, 369
 Εκκλησία 30, 65, 107
 Εκκλησία του Δήμου [αρχαία εποχή] 376, 405, 407, 443, 447
 Εκπαιδευτικός Επιστημονικός και Πο-

- λιτιστικός Οργανισμός των Ηνωμέ-
νων Εθνών
Ελβετία 117
Ελένη 369
Ελευθερές 262
Ελευθερία 464
Ελεύθερον Βήμα 735
Ελευσίνα 357, 359, 361
Ελισάβετ [δεύτερη κόρη του Ερρίκου Β'
και της Αικατερίνης των Μεδίων] 318
Ελλάδα 67, 77, 78, 79, 88, 91, 100, 101,
151, 152, 171, 172, 173, 176, 180,
181, 185, 190, 194, 202, 205, 206,
208, 209, 210, 211, 220, 224, 227,
283, 303, 307, 344, 389, 403, 404,
405, 406, 407, 413, 414, 425, 448,
452, 463, 467, 468, 470, 473, 474,
547, 588, 589, 592, 604, 606, 651,
661, 664, 708, 717, 725, 728, 729,
762, 766
Ελλάδιος 77
Έλληνες 78, 80, 118, 175, 208, 245,
253, 386, 415, 418, 419, 420, 467,
468, 470, 547, 634
Ελληνική Επανάσταση 161, 163, 467
Ελληνική Επιγραφική 439
Ελληνική Νομαρχία 115, 130, 145, 150
Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο 14
Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Με-
ταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας 13
Ελληνικό Κέντρο Θαλασσίων Ερευνών
[ΕΛ.ΚΕ.Θ.Ε.] 328, 337, 338
Ελληνικό Κοινοβούλιο 617
Ελλήσποντος 428
Ελπίς 556
Εμπορική Σχολή Κέρκυρας 570
Εμπορική Σχολή Χάλκης 628
Ενετία 318
Ενετοκρατία 585
Ενημέρωση 15
Ενοδία 359
Ένωση Επτανήσου 88, 91, 173, 382,
588, 664, 708, 765
Ένωση των Απανταχού Ιθακησίων 386
Ε.Ο.Τ. – Περιφερειακή Υπηρεσία Του-
ρισμού Ιονίων Νήσων 15
Επιδάμνιοι 419, 423
Επίδαμνος 312, 417, 419, 499, 503
Επίδαυρος 406, 446, 613
Επικούρειοι 683
Επικράτης 502
Επιμελητήριο Κερκύρας 15
Επιμορφωτικός Σύλλογος Νέων [Λευκά-
δας] 767
Επιστήμες της Γης 327, 332
Επιστήμες του Ανθρώπου 327, 332
Επίτυχος 408
Ε.Π.Ο.Ν. 762, 767
Εποχή του Λίθου 333, 335
Εποχή του Χαλκού [Χαλκοκρατία] 202,
203, 204, 207, 208, 209, 211, 212,
240, 329, 334, 403
Επτάνησα [Επτάνησος] 66, 76, 88, 99,
160, 161, 163, 171, 172, 173, 181,
381, 388, 473, 474, 483, 547, 550,
551, 585, 586, 587, 588, 592, 595,
586, 601, 664, 687, 707, 708, 719,
720, 738, 763, 765, 766, 767, 771
Επτανησιακή Γραμματεία Ελληνιστών
385
Επτανησιακό Σύνταγμα του 1803 586
Επτανησιακό Σύνταγμα του 1817 586
Επτανήσιοι 87, 174, 699, 720, 723, 762,
764, 766
Έρασμος 466
Ερείκουσα 403
Ερέτρια 308
Ερετριείς 307, 308, 417
Ερμής 362, 368, 371, 378, 487
Ερμής Κάρνειος 359

- Ερμοκράτης 459, 460
 Έρμονες 403, 404
 Ερρίκος Β' 318
 Έρω 486, 493
 Εσπερία 602
 Εταιρεία Ζακυνθινών Σπουδών 383
 Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών 6, 11, 12, 13, 14, 16, 17
 Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών 13
 Εταιρεία Μελέτης της Ιστορίας της Αριστερής Νεολαίας [Ε.Μ.Ι.Α.Ν.] 761
 Εταιρεία Παξινών Μελετών 384
 Εταιρεία των Φιλομαθών 87
 Ετρουρία 159
 Ευαγγελάτος Σπύρος 13, 647, 764
 Εύακος 424
 Ευβοείς 417
 Εύβοια 309, 312, 445, 446, 460
 Εύβουλος 357
 Ευγάμμωνας ο Κυρηναίος [Ευγάμμωνας] 375
 Ευελπίδης 357, 359, 410
 Εύμαιος 356
 Εύξεινος Πόντος 210
 Ευβοείς 416
 Ευρίπα 360
 Ευριπίδης 427
 Ευρωπαϊκή Ένωση 575
 Ευρωπαίοι 80, 320
 Ευρώπη 35, 73, 75, 89, 99, 153, 160, 162, 168, 169, 172, 209, 210, 212, 343, 518, 547, 604, 608, 732
 Έφεσος 358, 360, 463
 Εφηβείον 627
Εφημερίδα του Ενωμένου Κράτους των Ιονικών Νήσων 555
Εφημερίς των Ιονίων 571
 Εφορεία Αρχαιοτήτων 617
 Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων Ηπείρου 616
 Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας 185
 Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Κερκύρας 202
 Εφορεία 21η Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων 616, 620
 Εχινάδες 318 333
 Έωρος 418
- Ζ**
 Ζαβίρας 77
 Ζάγκλη 308
 Ζαγορά 585
 Ζακυνθινός Διονύσιος 382
 Ζακύνθιοι 420, 702
 Ζάκυνθος 87, 308, 315, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 325, 333, 382, 383, 474, 475, 476, 477, 482, 548, 551, 552, 555, 556, 560, 562, 594, 605, 606, 608, 629, 635, 639, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 663, 664, 698, 701, 702, 723, 763, 764, 765, 766
 Ζαμίτ Λουκιανός 7, 13, 16
 Ζαμπέλιος Ιωάννης 726
 Ζαμπέλιος Σπυρίδων 129, 703, 704, 755
 Ζαπάντης Κώστας 337
 Ζαρλάς Γεώργιος 736
 Ζαφειρόπουλος Χρήστος 769
 Ζερβός Νικόλαος 628
 Ζερβός Παναγιώτης 628, 629
 Ζερζούλης Νικόλαος 120
 Ζευς 690
 Ζεύς Άριστος 309
 Ζήβας Διονύσης, Α. 547
 Ζωή Πορφυρογέννητη 755, 756
 Ζώης Λεωνίδας, Χ. 640, 643, 644, 647, 649

Η

Ηγησώ 279
 Ηγίας 220, 225, 227
 Ηγουμενίτσα 302, 420
Η Διάπλασις των Παίδων 651, 652, 653, 656
 Η' Ε.Π.Κ.Α. 567, 576, 580, 582, 584, 616, 620
 Η.Π.Α. 634
 Ηλεία 423
 Ήλιδα 216
 Ήλιος 361, 371
 Ηλύσια [Πεδία] 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493
 Ημιστάτειρο 508
 Ήπειρος 161, 167, 206, 210, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 286, 293, 301, 417, 472, 586, 587, 717
 Ηπειρώτες 219, 719
 Ηπειρώτης 226
 Ήρα 309, 356, 357, 358, 360, 362, 363, 408, 409, 427
 Ηραίο 449
 Ηραίο Άργους 360
 Ηραίο Περχχώρας 360
 Ηραίο Σάμου 614
 Ηράκλεια 221, 458
 Ηρακλείδας 221
 Ηρακλείδης 221
 Ηρακλέων 221, 227
 Ηρακλής 195, 221, 310, 367, 404, 491, 503
 Ηρόδοτος 307, 417, 418, 455, 458, 501, 678
 Ήφαιστος 57

Θ

Θάνου Ελβίρα 761
Θάρος [Τρικάλων] 736
 Θάσος 359, 407

Θέατρο Γιλοκάλων 705
 Θέατρο Νέων Νέας Ιωνίας 763
 Θέατρο «Ο Κέφαλος» 765, 766
 Θέατρο «Σαν Τζιόκομο» 766
 Θέατρο του Αγίου Ιακώβου 288
 Θέατρο του Βουνού 762
 Θέατρο Φιλοκάλων 705
 Θέατρο των Φιλοπατριωτών 701
 Θέατρο «Φώσκολος» 766
 Θέδορος 409
 Θεκλής 413
 Θέλυτος 222, 227
 Θεοδώρα 755, 756
 Θεοδωράτος Διονύσης 338
 Θεοδωράτου Μάγδα 338
 Θεοδορόκοι 406
 Θεοδώρου Όλγα 43
 Θεολόγου Κώστας 93
 Θεοτόκη Εμμανουήλ, οδός 264
 Θεοτόκης Γεώργιος 588
 Θεοτόκης Κωνταντίνος 568
 Θεοτόκη Νικηφόρου, οδός 585
 Θεοτόκης Νικηφόρος 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 32, 48, 49, 585, 627
 Θεοτόκος βρεφοκρατούσα 324
 Θεόφραστος 320
 Θερβάντες 606
 Θεριογιάννη Πιερέτα 768, 769
 Θέρμο Αιτωλίας 406
 Θέρσανδρος 424
 Θερσίων Αμφισθένης 405
 Θεσμοφρία 357, 376
 Θεσπρωτία 269, 300, 302, 504
 Θεσσαλονίκη 762
 Θεσπρωτός 226
 Θεύδαρος 424
 Θεωροί 406
 Θήβα 636
 Θήβες 488
 Θηραμένης 220

- Θησέας 367
 Θουκυδίδης 175, 259, 307, 405, 415, 418, 419, 420, 425, 448, 449, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 486, 496, 503
 Θουρία 458
 Θράκη 358
 Θρασύβουλος 259
 Θράσυλος 409
 Θρόνιο 358
 Θρύλος Άλκης 741, 753
 Θυρέα 453, 457
 Θωμόπουλος I. 382
- I**
 Ιάσιο 21, 24, 43, 44, 45, 48, 49, 51, 52, 53
 Ιάσων 210, 367, 374
 Ιατρά [Γιατρά] Ισαβέλλα 752
 Ιατροχειρουργική Εταιρία Κερκύρας 15
 Ιβηρική 416
 Ίβρου Βασιλική 337
 Ιγγλέσης 702
 Ιγνάντιος μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας 165
 Ιδεολόγοι 116
 Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστόπουλου 156
 Ιδρωμένος Ανδρέας 83, 84
 Ιερά Μητρόπολις Κερκύρας, Παζών και Διαποντίων Νήσων 15
 Ιερά Μονή Θεοτόκου Άτρου 334, 337
 Ιερά Οικία 497
 Ιερός Λόχος 117
 Ιερός Ναός Παντοκράτορα Αηξουρίου 635
 Ιεροσπουδαστήριο 171
 Ιερό των Νυμφών 185
 Ιέρων 427
 Ιθάκη 205, 210, 222, 286, 367, 369, 373, 375, 381, 382, 383, 385, 386, 388, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 479, 482, 483, 489, 501, 605, 606, 607, 608, 705
 Ιθακήσιοι 386, 471, 472, 473, 476
 Ικαρία 317, 358
 Ίκαρος [η] 358
 Ιλιάδα 176, 471, 473, 474, 476, 478
 Ιλλυρία 210, 219, 220, 223, 225, 226, 309
 Ιμέρα 308
 Ινστιτούτο Ελαίας 409, 410
 Ινστιτούτο Goethe 386
 Ιονικό Δίκαιο 764
 Ιονικό Μουσείο [Ιόνιο Εθνικό Μουσείο] 347, 348
 Ιόνιοι 705
 Ιόνιοι Νήσοι [Ιόνια νησιά, Ιόνιος χώρος, νήσοι του Ιονίου] 83, 87, 88, 167, 168, 185, 201, 205, 208, 209, 210, 211, 212, 327, 343, 344, 381, 474, 481, 482, 483, 517, 526, 586, 596, 601, 602, 604, 605, 606, 608, 609, 610, 640, 687, 699, 703, 708
 Ιόνιο Κράτος 344
 Ιόνιο Πανεπιστήμιο 13, 14, 15, 16, 384, 602, 604, 609, 610
 Ιόνιο Πέλαγος [Αρχιπέλαγος] 333, 334, 338, 422, 472, 474, 478, 483, 496, 503, 505, 507, 511
 Ιόνιος Ακαδημία 64, 67, 73, 75, 81, 83, 88, 90, 99, 100, 101, 102, 103, 146, 148, 149, 158, 162, 171, 181, 587, 604, 627, 628, 631, 635
 Ιόνιος Βουλή 88
 Ιόνιος Γερουσία 75, 88, 147, 348
 Ιόνιος Πολιτεία 586
 Ιούλιος Καίσαρ 464
 Ιούλιος Καίσαρ Γερμανικός 343
 Ιουστινιανός 467
 Ιπποκράτης 160, 166, 418

- Ιπποσόα 360
 Ιρλανδία 318
 Ισαβέλλα βασίλισσα 318
 Ισθμός 361
 Τσις 298
 Ισοκράτης 148, 150
 Ισπανία 39, 318, 320
 Ιστορία 76, 79
 Ιστορία Τέχνης 353
 Ιστορικό Αρχαίο Κέρκυρας 534, 535, 537, 542, 544, 546
 Τστρια 343
 Ιταλία 84, 85, 117, 153, 162, 209, 217, 220, 221, 226, 284, 307, 308, 310, 343, 415, 416, 463, 464, 473, 474, 484, 518, 606, 627, 752
 Ιταλική Σχολή 589
 Ιταλικό Ημερολόγιο 438
 Ιταλοί 572
 Ιταλός 38
 Ιταλός [όνομα] 376
 Ίψεν 687
 Ιωαννίκιος [μητροπολίτης Χαλκηδόνος – πατριάρχης] 47, 48, 49, 52
 Ιωάννινα 46, 159, 160, 161, 617
 Ιωάσαφ [αρχιεπίσκοπος Αχριδών] 47
 Ίωνες Χαλκιδικείς 460
 Ιωνία 363, 428
- Κ**
- Καβαλιεράτος Άκης 768, 769
 Καββαδίας Ιερεμίας 21, 585
 Καζανόβας 754
 Καζαντζάκης Νίκος 748
 Καθολική Αρχιεπισκοπή Κερκύρας 14
 Καιροί 731
 Κακαρούγκας Κώστας 770
 Κακλαμάνης Στέφανος 642
 Κακριδής Ιωάννης, Θ. 386, 387
 Κακριδής Φάνης 385, 387
 Καλαμάκι [Ζακύνθου] 558
 Καλαμάς 504
 Κάλαμος 608
 Καλαπόδι 359
 Καλαφάτης Θανάσης 761
 Κάλβος Ανδρέας 67, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 466, 763
 Καλλίας Δ. 588, 589, 590, 591, 592, 595, 599
 Καλλιγάς Πέτρος, Γ. 260, 267, 382, 498, 533
 Καλλίμαχος 356, 486, 497
 Καλλιπολίτης Βασίλειος 350, 574
 Κάλλιστος Ανδρόνικος 120
 Καλογερόπουλος Δ. 731
 Καλούδης Σπύρος 761
 Καλυδώνια 357, 360
 Καλυδώνιος 357
 Καλυψώ 369, 607
 Καμπανέλλης Ιάκωβος 768, 769, 770
 Καμπίτσης 266, 267
 Καμπούρογλου Δημήτριος 652
 Κάναλη 556
 Κανελλίδης Πέτρος 731
 Κανόνι [τοποθεσία] 259, 266, 267, 341, 345, 404, 405, 410, 416
 Κάντα-Κίτσου Κατερίνα 403
 Κάντιος [Καντ] 67, 89, 138, 157
 Καντούνης Ιωάννης 649
 Καποδίστριας Βιάρος 717
 Καποδίστριας Ιωάννης 165, 586, 587, 601, 603, 635, 717
 Καππαδοκία 358
 Καραβάς 591
 Καραγάτσης 753
 Καραντινός Ιωάννης 627
 Καραντινός Πάτροκλος 592
 Καραπάνος Κ. 346, 496, 498
 Καρδάκι 265, 282, 309, 345, 351, 409

- Καρδάμης Κωνσταντίνος 14
 Καρέζη 752
 Κάρνεια 359
 Καρούζος 349
 Καρρέρ Πάυλος 752
 Καρτέσιος 84, 87, 136, 139
 Καρυά Κεφαλονιάς 591
 Κάρυστος 308
 Καρχηδών 472, 473
 Κασιμάτης Γρηγόριος 9, 10, 11
 Κάσσελ 291
 Κάσσιο όρος 298
 Κασσιόπη 159, 160, 293, 294, 295, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305
 Κασσιφώνη 375
 Καστάμπαλα 357
 Καστανάς 208
 Καστοριά 45, 46, 47
 Καστρί [ακρωτήριο] 233, 234
 Κάστρο Ζακύνθου 766
 Κάσων 502
 Κατάνια 464
 Καταστάρι 556
 Κατερέλος Διονύσιος Θεοδόσης, Γ. 625
 Κατσαδήμα Ιουλία 495
 Κατσαίτης Σπυρίδων 633
 Κατσαίτης Πέτρος 688
 Κατσαντώνης 767
 Κάτω Ακρωτήριο 558
 Κάτω Ιταλία 308
 Κάτω Κόσμος 275, 279, 280, 368, 372, 489
 Κάτω Χώρες 319
 Κάυκασος 210
 Καψάλης 267
 Καψιμάλης Βασίλης 337
 Καψωμένος Ερατοσθένης 385
 Κεμαλίδης Κωνσταντίνος 215
 Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο 614
 Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων [Κ.Σ.Ν.Μ.] 614, 615, 620
 Κέντρο Παιδικής Μέριμνας 575
 Κέντρο Μελετών Ιονίου 373
 Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών [Ιθάκης] 383, 384, 385, 386, 387, 388
 Κεραμικός [Κέρκυρας] 353, 354, 356, 357, 359
 Κερί 556
Κέρκυρα 768
 Κέρκυρα 21, 83, 84, 86, 87, 88, 90, 91, 149, 158, 159, 160, 161, 171, 202, 203, 206, 207, 208, 210, 211, 212, 215, 219, 220, 221, 222, 223, 225, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 259, 260, 261, 267, 270, 263, 279, 281, 282, 285, 286, 287, 303, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 351, 354, 355, 356, 362, 363, 364, 382, 384, 385, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 412, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 440, 441, 442, 443, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 454, 463, 479, 487, 493, 496, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 517, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 531, 532, 533, 536, 537, 542, 543, 544, 545, 548, 567, 568, 569, 572, 575, 579, 580, 586, 589, 590, 596, 599, 604, 605, 606, 608, 609, 611, 612, 614, 615, 616, 617, 619, 621, 627, 630, 635, 652, 698, 699, 700, 706, 709, 710, 716, 717, 719, 721, 754, 761, 764, 765, 766, 767, 768, 772
Κερκυραϊκά Νέα 15
Κερκυραϊκά Χρονικά 6, 11

- Κερκυραίοι 251, 252, 254, 260, 286, 287, 290, 291, 293, 294, 297, 301, 307, 308, 354311, 312, 341, 343, 351, 406, 407, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 442, 445, 451, 485, 486, 490, 491, 492, 495, 496, 497, 499, 500, 502, 503, 505, 506, 507, 511, 585, 587, 699, 720, 767, 768
- Κερκυραίων Δήμος 422
- Κερκυραίων μάστιξ 496
- Κεφαλάδες οικογένεια 717
- Κεφαλάς Αθανάσιος 717, 718
- Κεφαλάς Αθανάσιος 718
- Κεφαλάς Δημήτριος, Αθανασίου 709, 713, 718
- Κεφαλάς Ιωάννης, Αθανασίου 709, 713, 716, 717, 718, 719, 721, 722
- Κεφαλλήνες [Κεφαλονίτες] 475, 625, 629, 630, 632, 633, 634, 636, 742
- Κεφαλλήνες Κραναίοι 420
- Κεφαλλήνες Παλλείς 420
- Κεφαλονιά [Κεφαλληνία] 116, 117, 133, 146, 185, 194, 196, 225, 252, 286, 300, 302, 308, 327, 328, 332, 334, 335, 338, 339, 382, 591, 592, 593, 594, 600, 605, 606, 608, 625, 632, 633, 634, 647, 702, 706, 736, 741, 764, 765
- Κιβωτόν 223, 227
- Κιμμέριοι 372
- Κιονόκρανο Ξεμβάρεως 346
- Κιρκαία ρίζα 377
- Κίρκη 367, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 472, 480, 482
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης 20, 42, 129
- Κλάψης Δημήτριος 594
- Κλεώνυμος στρατηγός 422
- Κλεοξένα 410
- Κλήμης ΣΤ' [Πάπας] 164
- Κνίδος 408
- Κνωσός 232, 309
- Κοζάκης Γεώργιος 116
- Κοζάκης-Τυπάλδος Αγαθάγγελος [ιε-
ράρχης] 116
- Κοζάκης-Τυπάλδος Γεώργιος 115, 116, 117, 118, 126, 127, 128, 129, 130, 131
- Κοζάνη 46, 48
- Κοινόν [των Ηπειρωτών] 219
- Κοινόν Φροντιστήριο 21
- Κοινότητα Πόρου 337
- Κοινοφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνά-
σης 15
- Κοινωνικός Όμιλος Ιθάκης 705
- Κοκκίδης Ν. 382
- Κόκκινος Βράχος 557
- Κοκκώνης Ι., Π. 588
- Κοκοτός 264, 573
- Κόλλας Σπυρίδων 570
- Κολυβά Μαριάννα 641
- Κολυβάτα Λευκάδας 608
- Κόλχοι 377
- Κολωνία 569
- Κόμανα 358
- Κομιανός Ιωάννης 572
- Κόνδων 409
- Κονιδάρης Δημήτρης 5, 6, 7, 11, 13, 16
- Κονόμος Ντίνος 559
- Κοντογούρης Νικόλαος 631
- Κοντομήχλος 702
- Κοντομήχης Πανταζής 765
- Κοραής Αδαμάντιος 77, 80, 81, 115, 118, 126, 165
- Κοραχιάνα 403
- Κορδόσης Μιχάλης 384
- Κόρη 357, 358
- Κορινθία 226

- Κορινθιακός πόλεμος 420
 Κορίνθιοι 215, 251, 253, 255, 307, 312, 404, 416, 417, 419, 420, 423, 499, 503
 Κόρινθος 216, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 300, 308, 310, 311, 312, 360, 361, 416, 417, 418, 419, 420, 423, 425, 426, 440, 499, 503, 504
 Κορισσιών [λιμνοθάλασσα] 403
 Κόρυκτα 415, 417, 498, 503
 Κορυκταίοι 226, 498, 500, 501
 Κορσική 317
 Κορυθαλλέας Θεόφιλος 45, 46, 47
 Κορυφώ 341, 490
 Κορφοί 341
 Κοσκινάς [οικόπεδο] 267
 Κοσκινάς Νικόλαος 14
 Κοσμία 227
 Κοτοπούλη Μαρία 732
 Κουλούρης Χριστόφορος 768
 Κούλων 705
 Κούμας 77, 626
 Κουμνά Αγγελική 585
 Κουμπαρούτας 556
 Κουμπούρα Ειρήνη 259
 Κουνάδης Αργύρης 741
 Κουντούρης Ιωάννης 627
 Κουραμάδες Κέρκυρας 608
 Κούργκαν [φυλές] 205
 Κουρεμένος Βασίλειος 159
 Κουρής Στέλιος 769
 Κουρκουμέλης Δημήτρης 385
 Κουρούκλης Θεόκλητος 628
 Κουρουτσεσμέ Κωνσταντινοπόλεως 631
 Κουρτελέσης Σπύρος 770
 Κουρτίδης Αριστοτέλης 652
 Κουστομπάρδης Νώντας 338
 Κουτούφαρης 550
 Κόφινας 232
 Κοψιδά-Βρεττού Παρασκευή 14
 Κρακοβία 116
 Κρανταίοι 420
 Κρατέας 409
 Κρατικό Αρχείο Βενετίας 532
 Κρεβατσούλα 202
 Κρήνη του Νερόκηπου στα Πηγαδάκια 561
 Κρήτες 419, 762
 Κρήτη 171, 210, 231, 232, 233, 239, 284, 286, 308, 358, 472, 767
 Κρητικό πέλαγος 453
 Κριτίας 408
 Κριτοβούλα 217
 Κροκύλεια 475
 Κρόνος 488, 489
 Κρότων 425
 Κρουαζιέ-Μασωνίδη Ρένα 14
 Κρούσιος Μαρτίνος 641
 Κρυονέρι Αιτωλίας 252
 Κρυονέρι Ζακύνθου 555, 557, 563
 Κτηματολόγιον Κερκύρας 532
 Κυβέλη 282, 410, 732
 Κύθηρα 171, 181, 210, 231, 232, 234, 235, 240, 241, 242, 383, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 587, 588, 591, 598, 687, 705, 706
 Κυθήριοι 457, 459, 460
 Κυκλάδες 204, 210, 317
 Κύμη 253
 Κύπρος 320, 428
 Κυρηναίος 375
 Κυρήνη 309, 310, 359
 Κυριακάκη Ηρώ 769
 Κυριακίδης Στρατής 471
 Κυψελίδες 416, 418
 Κωνσταντάκης Άγγελος 338
 Κωνσταντάς 626
 Κωνσταντινίδου 367
 Κωνσταντινούπολη 47, 49, 51, 52, 627,

- 628, 631, 633, 635, 652, 723, 725, 733
 Κωπαΐδα 636
 Κώπας [Κούπας] Γεράσιμος 627
 Κώπης Θωμάς 768
 Κως 223
- Λ**
 Λαγκούσης Χαραλάμπης [Φλόριος] 631, 632
 Λάδη [η] 456
 Λαδέκτας 413
 Λαδικός Ετάγγελος 628
 Λαδοχώρι Ηγουμενίτσας 302
 Λαέρτιος 488
 Λάμπινις 98
 Λακεδαιμόνιοι 260, 419, 424, 454, 456, 457, 461
 Λακήθρα 146
 Λακωνία 216, 221, 233, 356, 357, 358, 359, 360
 Λακωνική 453, 454, 455, 457, 459, 460, 461
 Λαλώτης [του Λαλώτη, βουνό] 549
 Λαμία 171, 172, 177
 Λαμίσκα 227, 410
 Λαμπρογεώργος Άρης 16
 Λαμπροπούλου 768
 Λάμπρος Παύλος 344
 Λάμπρος Σπυρίδων 381
 Λάνασσα 507
 Λαρόνας 502
 Λασκαράτος Ανδρέας 745
 Λάσκαρης Ν., Ι. 661
 Λατίνος 376
 Λάτιο 472
 Λάυριο 591
 Λαφρία 354
 Λέαινα 227
 Λεβάντες 286
 Λεγάτος Γεράσιμος 629
 Λειβνίτιος 67
 Λειψία 21, 43, 50
 Λεκατσάς Γερ. 382
 Λεκατσάς Νικόλαος 725, 732
 Λένη Μαρία 620
 Λένης Φίλιππος 6, 11
 Λεοντιάδης Σεβαστός 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53
 Λεοντσίνη Ελένη, Γ. 115
 Λεοπόλδος Α' [οίκου Λωρραίνης] 164
 Λέρνα Αργολίδας 203, 204
 Λέρος 456
 Λέσβιος Βενιαμίν 115, 116
 Λέσβος 356, 457
 Λέσχη των Φιλελευθέρων [Ζακύνθου] 548
 Λέτσιος Βασίλης 14, 16
 Λευκάδα 202, 203, 206, 207, 208, 210, 211, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 333, 383, 412, 421, 423, 501, 586, 591, 595, 605, 607, 608, 628, 629, 703, 704, 717, 764, 765, 766, 767
 Λευκαδίτες [Λευκάδιοι] 227, 420, 762
 Λευκάτας 474
 Λευκίμμη 409, 419, 609
 Λεώνης Παρασκευάς 652
 Λήμνος 208
 Ληξούρι 171, 172, 382, 593, 600, 626, 628, 631, 633, 635, 702, 703
 Ληξουριώτες 742
 Λιβαδά Αιχ. 382
 Λιβάδι Κεφαλληνίας 634
 Λιβιεράτειος Σχολή Αγίας Θέκλης 629
 Λιβιεράτος Γεράσιμος 629
 Λίβιος Ανδρόνικος 358, 482
 Λιβύη 454
 Λιβυρνοί 417
 Λιγρόθρενα 262
 Λιμενικός Σταθμός Πόρου 337

Λιντοβόης Κωνσταντίνος 7, 14, 415
 Λίσση 634
 Λοβέρδος Ιωάννης 634
 Λοβέρδος Μικελακάτος Ευφήμιος [Ευ-
 θύμιος] 626
 Λοβέρδος Μικελακάτος Νικόλαος 626
 Λογοθέτη οικογένεια 560
 Λοκρίς 424 636
 Λοκροί 252, 424
 Λονδίνο 91, 145, 148, 152, 634
 Λότζα 533
 Λούβαρης Γιώργος 768
 Λούβρο 290, 380
 Λουδοβίκος [βασιλέας της Βαυαρίας] 417
 Λούζης Γεώργιος 630
 Λουκιανός 466
 Λούκουλλος 497
 Λουκρητία 489
 Λουντέμης Μενέλαος 767
 Λούντζης 556, 558
 Λούντζης Νίκιαις 13
 Λούντζης Ερμάννος 699
 Λουρδός 333
 Λουρδάτα 327, 333, 339
 Λουτρά, Κέρκυρας 569, 570
 Λύκειο Αργοστολίου 627, 628, 631
 Λυκία 308
 Λυκίσκος 227
 Λυκίσσα αδελφοί 346
 Λυκούδης [Λιχούδης] Ιωάννης [Ιωαννί-
 κιος] 630
 Λυκόφρονος 375, 507
 Λυμπεράκη Μαργαρίτα 755
 Λυρικό Θέατρο [οικόπεδο Κέρκυρα] 412
 Λυσήν 424
 Λωρραίνη 164

M

Μαβίλης Λορέντζος 568
 Μαχουρίλου Αναστασία 611

Μαγνησία 406
 Μαγνησία Μικράς Ασίας 507
 Μαζαράκης Αιμάν Αλέξανδρος 385, 634
 Μαζαράκης Παναγής 631
 Μάζι [το] 262
 Μαθηματικό Ινστιτούτο Φλωρεντίας 630
 Μαίανδρος ποταμός 406
 Μακεδόνες 77
 Μακεδονία 204, 208, 227, 252, 422, 425
 Μακιαβέλι 151
 Μακρής Κωνσταντίνος, Δημητρίου 159,
 160, 161, 162, 168, 169
 Μακρής Μιλτιάδης 628
 Μακρής Πέτρος 649
 Μαλέας 233, 240
 Μαλεβίτσης Χρήστος 385
 Μαλεβράγχος 67
 Μάλθη [η] 204
 Μάλτα 208, 466, 717
 Μαλτέζοι 608
 Μαλτέζου Χρύσα 13
 Μάνος Γρηγόριος 350
 Μανούσκακας Μ., Ι. 645
 Μαντζαβίνος Μιχαήλ 633
 Μαντούκι 575
 Μαντώ 367
 Μαρθώνας 376
 Μαρινάτου Νανώ 387
 Μαρκαντωνάτος Γερ. 383
 Μάρμορας Ανδρέας 343, 535
 Μαρξ 156
 Μαρτζώκης Λουδοβίκος 702
 Μαρτινέγκος Αντώνιος 749, 750
 Μαρτίνος Νάσος 7, 14
 Μαρωνίτης Δ., Ν. 387
 Μασσαλία 416
 Μαστοράτικα 591
 Μάτσεις [Μάτση] Αντώνιος 675, 677,
 678, 680, 681, 682, 683, 684, 685,
 686, 688, 696, 764

- Ματζίνι 465
 Μασσαλιώτης 226
 Μαυρογιάννης 264
 Μαυροκορδάτος Νικόλαος 120
 Μαυρομούστακος Πλάτων 385
 Μαχανέας 443
 Μεγαδούκας Κώστας 338
 Μεγάθυρσος 413
 Μεγάλη Βρετανία 116, 160
 Μεγάλη Εκκλησία 47
 Μεγάλη Ελλάδα 416
 Μεγάλο Δουκάτο Μεδίκων 164
 Μεγάλο Δουκάτο Τοσκάνης 164
 Μεγαλοκονόμος Κοσμάς 384
 Μεγάλο Λιβάδι Ερείκουσας 403
 Μέγαρχα 404, 440
 Μέγαρχα Υβλαία 253
 Μέγαρχο Καποδίστρια 604
 Μέγας Πέτρος 634
 Μέδικοι 164
 Μειδάνη Σ., Κ.
 Μεικιάδης 413
 Μελάνθιος 408
 Μελάς Σπύρος 748
 Μελέτιος [επίσκοπος Σερβίων και Κοζάνης] 48
 Μελισσηνός Διονύσιος
 Μελισσηνός [de] Πέτρος 635
 Μέλισσος 408, 502, 507
 Μένανδρος 220, 225, 227, 497
 Μένανδρος Θίασος 727
 Μενεράτης 248, 345, 346, 349, 351, 411, 424
 Μέντη Δώρα 14
 Μέντις 409
 Μεριτζής Θανάσης 741
 Μεσαίωνας 78, 79, 96, 108, 368, 608
 Μεσαιωνική Πόλη Ρόδου 613
 Μεσαρά 232
 Μέση Ανατολή 191
 Μέση Εκπαίδευση 386
 Μέση Νεολιθική Εποχή [MN] 185
 Μεσογγή 403
 Μεσόγειος 283, 318, 320, 321, 425, 453, 471, 472, 611
 Μεσολιθική Εποχή 201, 329
 Μεσο-Υστερομινωική [εποχή] 358
 Μεσσάλας 479, 485, 493
 Μεσσήνη 262, 464
 Μεσσήνη 464, 465
 Μεσσηνία 204, 205, 226
 Μεσσήνιοι 421
 Μεταλληνός Παύλος 14
 Μεταλληνού Γαρουφαλιά 201, 384
 Μεταξά Βικτωρία 736
 Μεταξάδες οικογένεια 736
 Μεταξά Νανά 338
 Μεταξάς Γιώργος 338
 Μεταξάς Μάκης 337
 Μεταξάς Νικόλαος 635
 Μεταξάς Οδυσσέας 185
 Μεταπόντιο 380
 Μεταρρυθμιστικό κόμμα 76, 81
 Μεταστάσιος 649
 Μετέωρα 613
 Μετώπα 412
 Μήδεια 367, 368, 369, 374, 379
 Μηλαπιδέα 587, 598
 Μηλιάδης 349
 Μηλιάρης 334
 Μηλιάρης Αντώνιος 632
 Μηλιάρης Νικόλαος 632
 Μητρόδωρος 408
 Μητροπολίτου Αθανασίου, οδός 590
 Μητσάκης Νικόλαος 594
 Μητσοπούλου Πόπη 340
 Μήττα Δήμητρα 367, 384
 Μικάλεφ 354
 Μικρά Ασία 283, 406, 507
 Μικρό Ιερό Αρτέμιδος 353, 355

- Μιλήσιος 226
 Μίλητος 309, 456
 Μίνωας 377
 Μινώιτες 231, 235, 453
 Μινώτος Σπύρος 647, 749
 Μινώτου οικογένεια 645
 Μίρων 501
 Μιχαλακόπουλος Γιώργος 767, 768
 Μιχαλούδης Δημήτρης 6
 Μνάσιππος στρατηγός 260, 263, 422
 Μνάσων Στράτωνος 405
 Μοισιόδαξ Ιώσηπος 20, 40, 42, 43, 44, 45, 51, 52, 53, 118, 121
 Μόκας 264
 Μολβαβία 45
 Μολδοβλαχία 21
 Μολοσσοί 226, 506
 Μολφέτας Παναγής 745
 Μοναστηριώτης Αλέκος 761, 768, 769, 770, 773, 774
 Μόναχο 117
 Μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου 614
 Μονή Δαφνίου 614
 Μονή Οσίου Λουκά 614
 Μονπελιέ 634
 Μόντε Κάρολο 568
 Μοντσελέζε Θεοδώρης 641, 643
 Μοντσελέζε οικογένεια 642, 649, 650
 Μοριάς 343
 Μοροζίνης 286, 287, 288
 Μορφωτικό Κέντρο Ιθάκης 387
 Μορφωτικός Σύλλογος Ελευσίνας 763
 Μόσχα 21, 22, 633, 635
 Μοσχόπολη 46, 47
 Μοσχόπουλος Γεώργιος 13
 Μοσχόπουλος Μιχαήλ 626
 Μότσαρτ 108
 Μούγιου Θεώνη, Γ. 133
 Μουλίνος Νίκος 769
 Μουνιχία 259, 362
 Μουρούζης 344
 Μουσείο Ασιατικής Τέχνης 576
 Μουσείο Βατικανού 290
 Μουσείο Βερόνας 343, 408
 Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων 14
 Μουσείο Κάσσελ 287
 Μουσείο Λούβρου 496
 Μουσουρός Μάρκος 120
 Μουστοξύδη Μαρίνα 344
 Μουστοξύδης Ανδρέας 343, 344, 439
 Μουτζάν-Μαρτινέγκου Ελισάβετ 688, 695
 Μουτσόπουλος Ευάγγελος 55, 92, 103, 111
 Μπάικα Κ. 266
 Μπαμίχα Σοφία 353
 Μπάνου Αιμιλία 231
 Μπάρκουλης 768
 Μπαρτζιώκας Αντώνης 383
 Μπασιάκος Γιάννης 328, 337
 Μπαταργιάς Τριαντάφυλλος 105
 Μπάτζιου Ανδρομάχη, Φ. 453
 Μπεκιάρης Αναστάσιος 185
 Μπενίτσες 410
 Μπετόβεν 108
 Μπέττχερ Κλάουντια 16
 Μπιρμπίλης Στυλιανός 533, 545, 546
 Μπιτσικώκος Πέτρος 337
 Μπλέσιος Αθανάσιος, Γ. 663
 Μπόγρης Δημήτρης 767
 Μπολόνια 21, 632, 634
 Μπόμπου-Σταμάτη Βασιλική 630
 Μπονέλου Έλενα 341
 Μποντουέν Ντωμπινί Θεόδ. 767
 Μποσκέτος 634
 Μπούας Πέτρος 708
 Μπουνιά Ελένη 293
 Μπουνιάς Ε. 305

ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Μπουρχάαβε Χέρμαν 24
 Μπραέ Τυχώ 24
 Μπράουν Ρομπέρτος 669
 Μπρέσια 523
 Μπρεχτ Μπέρτολτ 769, 770
 Μυλοπόταμος 587
 Μυκήνες 614
 Μύρτις 409
 Μύρων 408
 Μυστράς 613
 Μυτιληναίος 226
 Μυτιλήνη 457
 Μώλος 320
 Μωραϊτικά Κέρκυρας 410, 608

Ν

Νάζος Γεώργιος 749
 Νάιος Δίας 500
 Νανιανός κώδικας 639, 640, 642, 644, 646, 649, 650
 Νάζος 308
 Νάος Επικούρειου Απόλλων στις Βάσες 613
 Νάπολη 33, 35, 38, 39, 40, 153, 631
 Νάυπακτος 252, 318, 322, 421, 606, 645
 Νάυπλιο 171, 172, 285, 536
 Νέα Αθηνάϊκή Σχολή 661
Νέα Κέρκυρα 770
 Νέα Μάκρη 376
 Νέα Μονή Χίου 614
 Νέα Σκηνή θίασος 726
 Νείκανδρος 227
 Νείλος 358
 Νεοέλληνες 77
Νεοελληνικά Γράμματα 735
 Νέοι Χρόνοι 78
 Νεόκαστρο 117
 Νεολιθική Εποχή 185, 187, 189, 190, 191, 201, 205, 207, 329, 334, 403
 Νεοπτόλεμος 506

Νεραντζίχα 261, 264
 Νερατζούλες 564
 Νερόκηπος 561
 Νεύτων 21, 70
 Νικηφόρου Α. 532
 Νήριτος 474, 475, 476
 Νησί του Ήλιου 373
 Νησιά των Μαχάρων 375
 Νήσος των Μαχάρων 490, 491
 Νίκια [η] 503
 Νίκαρχος Τιμοθέου 406
 Νικασίβιος 409
 Νίκη 310
 Νικιάνα Λευκάδας 591
 Νικίας στρατηγός 455, 458
 Νικοβούλα 217
 Νικογένης 409
 Νικομήδης 405
 Νικόπολη 298, 299, 301, 302, 718
 Νικόστρατος στρατηγός 455
 Νινευή 51
 Νομαρχία, Κερκύρας 569
 Νομισματικό Μουσείο Αθηνών 117, 344
 Νούτσος Παναγιώτης 75, 99, 103
 Νταρκουέν Βίκτωρ 568, 569
 Νύμφες 607

Ξ

Ξάνθιππος 358
 Ξενάκης Αλέξανδρος 620
 Ξερόπουλος Γρηγόριος 651, 652, 653, 654, 655, 657, 658, 659, 660, 661, 663, 664, 665, 666, 669, 672, 674, 736, 738, 741, 748
 Ξενοφών 38, 259, 260, 409, 466
 Ξέρξης 455
 Ξυδιάς Πέτρου Νικόλαο 702

Ο

Οβίδιος 485
 Ογγησμός 293, 294, 299, 301, 305

- Οδησός 628
 Οδυσσέας 360, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 386, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 486, 489, 490, 491, 492, 493, 606, 607
 Οδύσσεια 57, 176, 356, 357, 374, 377, 383, 386, 471, 472, 473, 475, 476, 478, 479, 481, 483, 486, 490
 Οζολοί Λοκροί 252, 424
 Ο.Η.Ε. 745
 Όθων [βασιλέας της Ελλάδας] 117
 Οθωνοί 607
 Οιάνθεια 252, 424
 Οικία Κεράμων 204
 Οικονομίδης 750
 Οικονομίδου Ρουμπίνη 16
 Οικονομοπούλου Φανή 770
 Οικονόμος Κ. 146
 Οικονόμου Κωνσταντίνος 15, 601
 Οικουμενικός Θρόνος 43, 52
 Οινέας 357
 Οινουργική Εταιρεία 632
 Οινούσες 456
 Οι Φίλοι του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων 13
 Ολλανδία 719
 Ολόκαινος [περίοδος] 328
 Ολυμπία 204, 206, 309, 357, 358, 359, 360, 423, 613
 Ολυμπιονίκες 406
 Όλυνθος 356, 361
 Ομηρικές Σπουδές 381
 Ομηρολογία 386
 Όμηρος 175, 357, 369, 381, 383, 387, 478, 480, 486, 490, 491, 606, 607, 678
 Όμιλος Νέων Αργυράδων 767
 Ομοσπονδία Τοπικών Σπουδαστικών Συλ-
- λόγων Ελλάδας [Ο.Τ.Σ.Σ.Ε.] 762, 772
 Ο.Ο.Σ.Α. 629
 Οράτιος 479, 481, 482
 Ορθοδοξία 44
 Ορλάνδος 349
 Ορόμαχος 413
 Ορφανός 264
 Ορφέας 489, 491
 Όσλο 687
 Ότραντο 209
 Ουίλιαμς Τένεσσυ 769, 770
 Ουνία 41
- Π**
 Παβία 631
 Παγετώδης [περίοδος] 329
 Παγκόσμια Πολιτιστική και Φυσική Κληρονομιά 613, 615
 Παγκράτης Περικλής 7, 12, 13, 16
 Πάγοι 409
 Πάδοβα 21, 44, 283, 519
 Παδοβός Στέφανος 93
 Παιδαγωγικό Ινστιτούτο 386
 Παΐζη-Αποστολοπούλου Μάχη 381
 Παϊπέτης Μάριος 761, 768, 769
 Παλαιά Ανάκτορα 349, 350
 Παλαιά Περίθεια 608
 Παλαιά Πόλη της Κέρκυρας 614
 Παλαιές Συνιές 608
 Παλαιόκαστρο 232
 Παλαιολιθική Εποχή 201, 403
 Παλαιολόγος Π. 735
 Παλαιολόγος Κωνσταντίνος 641
 Παλαιολόγος Νίκος 768
 Παλαιόπολη 233, 341, 342, 348, 360, 406, 409, 410, 416
 Παλαιό Φρούριο 342, 60
 Παλαιοχριστιανικά και Βυζαντινά Μνημεία Θεσσαλονίκης 613

- Παλαιοχώρα Ιθάκης 608
 Πάλαιρος [η] 412, 501
 Παλαμάς Κ. 743
 Παλέρμιο 465
 Παλεστρίνα 108
 Παλινόρθωση 116
 Παλλεΐς 420
 Πάλλης Νέστωρ 117
 Πάμφυλοι 404
 Παν 185
 Παναγία 298
 Παναγία Κασσωπίτρα 297, 298, 346, 409
 Παναγία Μυρτιδιώτισσα 234
 Παναγία Οδηγήτρια 611
 Παναγία της Νεραντζίχας 261
 Παναγιωτάκης Νικόλαος 643
 Παναγιωτάκος Κυριακούλης 595
 Πανάς Δημήτριος 633
 Πανάς Νικόλαος 633
 Πανδής Αναστάσιος 768
 Πανδής Αντώνης 768
 Πανδής Θόδωρος 769
 Πανδής Νίκος 761, 768, 769
 Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων 386
 Πανεπιστήμιο Aberdeen 62
 Πανεπιστήμιο Βερολίνου 347
 Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 14
 Πανεπιστήμιο Μονάχου 629
 Πανεπιστήμιο Μπολόνιας 21, 585
 Πανεπιστήμιο Πάδοβας 21, 46, 116, 126, 133, 585, 626
 Πανεπιστήμιο Πατρών 13
 Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου 234, 327, 338
 Πανεπιστήμιο Πενσυλβάνιας Η.Π.Α. 634
 Πανεπιστήμιο Πίζας 159, 163, 164, 165, 169
 Πανεπιστήμιο Σορβόνης 86
 Πανιόνια Συνέδρια 11, 16, 381, 384, 687
 Πάνορμος Κεφαλονιάς 300, 302
 Πανσπουδαστική 763, 767
 Πάντειο Πανεπιστήμιο 761, 770
 Πάντζαρης Γεώργιος 593, 594
 Παντοκράτορας 294, 295
 Παξοί 384, 591, 605, 607, 608
 Παπαγεωργίου Δ. 717
 Παπαδημητρίου Ιωάννης 349, 572
 Παπαζήση Θεοφανώ 389
 Παπανδρέου Γεώργιος 591
 Παπαρηγόπουλος Κωνσταντίνος 129, 755
 Παπασταματίου Ελευθ. 769
 Παπαχρυσάνθου Β. 588
 Παπούλια 204
 Παπούλιας Ιωάννης 652
 Παππά Μαρία 159
 Παππάς Θεόδωρος, Γ. 427
 Παράρτημα της Ρολίνας 570
 Παρασκευοπούλου Ευαγγελία 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734
 Πάργα 83
 Παρδαλός 227
 Παρθενών 286, 347
 Πάριος Αθανάσιος 40
 Παρίσι 85, 86, 116, 127, 290, 438, 627, 628, 631, 632, 635
 Παρμενίσκος 225, 227
 Παρμονίλλα
 Πάρνηθα 269
 Πάρος 500
 Πατάβιο 626, 627, 630, 631, 632
 Πάτμος 614
 Πάτρα 300, 302, 354, 629, 731
 Πατραϊκός 336
 Πατριαρχική Σχολή Κωνσταντινουπόλεως 48, 49, 52
 Πατρίς 87
 Πατρίς Βουκουρεστίου 731
 Πάτροκλος 360

- Παυλίδης 717
 Παυλίδης Στρ. 325
 Παυσανίας 284, 285, 356, 357, 358, 360, 408, 451, 455
 Παχειά Πούντα 332, 339
 Παχνί 334
 Πειραιάς 259, 591, 742
 Πελικάτα [Ιθάκης] 205, 208, 210
 Πέλλα 427
 Πελόπιο 204
 Πελοποννησιακή Συμμαχία 457
 Πελοποννησιακός πόλεμος 419, 420, 440, 453
 Πελοποννήσιοι 405, 420, 456, 506
 Πελοπόννησος 205, 209, 216, 217, 218, 219, 220, 223, 227, 251, 252, 255, 285, 288, 297, 333, 423, 428, 455, 461, 587
 Πέννα Νικολαΐς 7, 14
 Πενσυλβάνια 634
 Πεπρίφτης 269
 Περαιά 417
 Περαιχώρα 358, 360
 Περγιάλης Νότης 741
 Περδικάρης Μιχαήλ 628
 Περίανδρος 309, 418
 Περίθεια 202, 609
 Περικλής 368, 457
 Περιοχή Ακρωτηρίου 556
 Περιοχή Γερακαρίων 556, 560
 Περιοχή Κυψέλη 556, 560
 Περιοχή Μπόχαλης 556
 Περιοχή Ρίζας 556
 Περιοχή Σκοπού 556
 Περιοχή Τραγάκι 556, 560
 Περιφέρεια Ιονίων Νήσων 15, 602
 Περιφερειακή Ενότητα Άρτας 617
 Περιφερειακή Ενότητα Γρεβενών 617
 Περιφερειακή Ενότητα Θεσπρωτίας 617
 Περιφερειακή Ενότητα Καστοριάς 617
 Περιφερειακή Ενότητα Κέρκυρας 617
 Περιφερειακή Ενότητα Κοζάνης 617
 Περιφερειακή Ενότητα Λευκάδας 617
 Περιφερειακή Ενότητα Πρέβεζας 617
 Περιφερειακή Ενότητα Φλώρινας 617
 Πέρσες 367, 455
 Περσεφώνη 368
 Περσία 308
 Περσικά 419
 Περσικός κόλπος 358
 Πετράκου Κυριακή 747
 Πετράρχης 151
 Πετρίτσειος Σχολή 633
 Πετρίτσης Στάμος 633
 Πετροβάτου Παυλίνα 735, 737, 739, 740, 741, 743, 744, 745, 746
 Πετρούπολη [Αγία Πετρούπολη] 40, 634
 Πετρόχειλος Ιωάννης 458
 Πετσοφάς 232
 Πεφάνης Γιώργος, Π. 675
 Πηγαδάκις 561
 Πήγασος 308, 310, 508
 Πηγγή-Κρήνη του «αφεντικού» στο Αργάσι 559
 Πηγγή-Κρήνη του Αγίου Ιωάννη του Πρόδρομου 559
 Πηγές του Λαγοπόδου 561
 Πηνελόπη 375, 376, 377, 476, 477, 481, 486, 489,
 Πηνελόπη Δηλία 489, 491
 Πιατ Ευτύχιος 767
 Πίζα 163, 164, 165, 169, 631
 Πιθηκούσες 253
 Πίγκολος Νικόλαος 67, 147
 Πίνδαρος 175, 255, 360, 467
 Πίνδος 186
 Πινιατόρρος Νικόλαος 632
 Πίος Ζ' [Πάπας] 160
 Πιπεράτου Λίνα 742
 Πιτένης Μιχαήλ 620

- Πιτσαμάνος Γεράσιμος 635
 Πλαταιές 458
 Πλατύγιαλι 206
 Πλάτων 67, 98, 115, 136, 369, 415, 427, 488
 Πλίνιος 353, 486
 Πλούταρχος 359, 417, 457
 Πλούτων 357, 368
 Πλωρίτης Μάριος 753, 770
Ποικίλη Στοά 94
 Πολέμονας 496
 Πολίτας 408
 Πολίτης Α. 586
 Πολιτιστικός Σύλλογος Πόρου «Ο Πρό-
 νησος» 337
 Πόλυ Έφη 741
 Πολυλάς Ιάκωβος 91
 Πολυμαθίδας 408
 Πολύτιμος 413
 Πομπώνιος Αττικός 301
 Πόντος 205
 Πόρος 196, 334, 335, 336, 337, 339
 Πορτογαλία 319
 Πόρτα Ριάλα 575
 Πορτογαλία 631
Πόρφυρας 13, 14, 385
 Ποσειδώνας 310, 357, 360, 361, 372, 375, 378, 451, 503, 510
 Ποσειδών Ίππειος 282
 Ποταμός Κυθήρων 587, 591, 598
 Πουλάκης Θεόδωρος 298
 Πουλιάσης [οικόπεδο] 266
 Πούχγερ Βάλτερ 640
 Πραινέστη 376
 Πραξιτέλης 282
 Πρέβεζα 717, 718
 Πρέκκ-Αλεξανδρή Καλλιόπη 353
 Πρέσβεις [αρχαία εποχή] 406
 Προβατά Τζόγια 341
 Πρόβουλοι 405, 406, 407
 Πρόδικτοι 405
 Πρόερνα 361, 362
 Προκοπίου 77
 Προκοπίου Άγγελος 763
 Πρόκριδα 377
 Πρόννοι 334, 335, 336, 339
 Πρόξεντοι [αρχαία εποχή] 406
 Προπέρτιος 485, 490
 Προσαλέντης Παύλος 344, 347, 348
 Προσαλέντης Φραγκίσκος 344
 Προστάτης [αρχαία Κέρκυρα] 405, 407
 Προφήτης Ηλίας Γάιου 591
 Πρυτάνεις [σε νομίσματα, αρχαία εποχή] 310, 405
 Πρώιμη Εποχή Χαλκού 185
 Πρωτο-Ελλαδική Εποχή 185
 Πτολεμαίος Φιλάδελφος 440
 Πτόλιχος 408
 Πτυχία 347
 Πυθαγόρας 625
 Πυθαγόριο Σάμου 614
 Πυλαρινός Θεοδόσης 13, 16, 176, 649
 Πυλαρινός Όθων 629
 Πυλαρινός Σταματέλος 631
 Πύλος 456, 458
 Πύργος του Δομενεγίνη 559
 Πύρρος 312, 450, 507
- P**
- Ράγιο Θεσπρωτίας 504
 Ραγκαβής Κλέων 729
 Ραγούζα 519
 Ραζής Γεράσιμος [Γιαννάτος] 628
 Ραζής Χριστόφορος 631
 Ραζής Δημήτριος 628
 Ραντίτσεφ Αλεξάντρ 41
 Ράπττης Νίκος 768
 Ρέθυμνο 232, 520
 Ρείδος 67
 Ρεμούνδος Γεώργιος 629

Ρενιέρης Μάρκος 79, 80, 129
 Ρέντζου Ελένη 718
 Ρηγάκου Τ. 620
 Ρήγιο 307, 522
 Ρίζα 561
 Ρίζος Βυζαντινός Ιάκωβος 700
 Ριζοσπάτες Επτανήσου 664
 Ριζοσπαστικό κόμμα 76
 Ρινιάσα 717
 Ριτσώνα 361
 Ροβεσπιέρος 148
 Ρόδα 309, 409
 Ροδάμινθος 490
 Ροδάς Μιχ. 736
 Ροδίτης Ναπολέων 770
 Ρόδος 356, 408, 456, 613
 Ροκίδης 267, 268
 Ρολίνα, Κέρκυρα 350, 567, 568, 569,
 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576,
 579, 580
 Ροσέτι Γκαμπριέλε 153
 Ρουμανία 729
 Ρουσμέλη οικογένεια 642
 Ρούσμελης Σαβόγιας 650, 688
 Ρουσώ 145, 154, 158
 Ρωμαίοι 296, 310, 450, 471, 479, 483,
 484, 489, 507
 Ρωμαίος Κ. 346
 Ρώμας Διονύσιος 646, 747, 748, 749,
 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758,
 759, 765, 766
 Ρώμη 81, 290, 376, 471, 472, 478, 481,
 482, 483, 547, 630, 635
 Ρωμάνικο Καζίνο 548
 Ρώμολος 464
 Ρώμος 376
 Ρωμύρι 561, 566
 Ρωσία 40, 80, 205, 634, 635
 Ρωσο-τούρκοι 537, 635

Σ

Σάββος 413
 Σαίξπηρ 728, 767
 Σακελλαράκης Γιάννης 231, 241, 244
 Σακελλαρίου Μιχαήλ 387
 Σαλαμίνα 418
 Σαλβατόρ Λουδοβίκος 557, 561
 Σάμη 333, 335, 474, 475, 476, 477
 Σάμιοι 418
 Σάμος 223, 357, 358, 359, 477, 614, 631
 Σαμουήλ Α' Χαντζερής πατριάρχης 49,
 52
 Σανιτάδες 645
 Σάνκτις [ντε] 153, 154
 Σαπφώ 175
 Σαρακηνάτο 335, 336, 337, 339, 340
 Σάραπης 298
 Σαρπάκη Ανάγια 185
 Σαρτζάδα 561, 566
 Σάτυρος 282, 503
 Σειρήνες 373, 472, 480
 Σελεύκεια 297
 Σελήνη 368
 Σελινούντας 253, 362
 Σεπτίμιος Σεβήρος 310, 343
 Σθένιππος 405
 Σιάτιστα 46
 Σίβερας 267, 268
 Σιδάρι 207, 403
 Σιδέρης Γιάννης 766
 Σιδηροκαστρίτη-Κοντονή Μαρία 555
 Σικελία 217, 219, 221, 224, 226, 307,
 308, 310, 344, 356, 358, 380, 416,
 418, 422, 425, 463, 464, 465, 466,
 469, 470, 606
 Σικελικά 458
 Σικελιώτης 419
 Σικυών 404, 423
 Σικυώνιοι 419, 424
 Σιλανός 411

ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Σιμίνας 408
 Σιμύλος 424
 Σινιάλο [ύφαλος] 315
 Σινιές 262, 264
 Σιρόπουλος Στρατικός Αντώνιος 635
 Σιταρά Μαρία 259
 Σκάλα 327
 Σκάρος 206
 Σκιαδάς Σωκράτης 629
 Σκοπός 555, 556, 558, 560
 Σκορδίλη αφοί 261
 Σκορδίλη Θ. οικογένεια, οικία 261
 Σκύλλα 373, 374, 375
 Σκωτία 39, 65
 Σκώτοι 148, 154, 155, 157
 Σμύρνη 652, 709, 719, 721, 729
 Σολωμός Διονύσιος 91, 106, 174, 181, 468, 555, 601, 603, 647
 Σολωμός Σπύρος 338
 Σορβόνη 80
 Σορδίνας Αύγουστος 201, 202, 208, 403
 Σουγιουτζίδγλου-Haywood Χριστίνα 382
 Σουέρεφ Κώστας 384
 Σουλείικα Αργασιού 565
 Σουλιώτες 717
 Σουρμελής 688
 Σοφοκλής 739
 Σπανοδήμος Χρήστος 245
 Σπάρτη 171, 172, 218, 420, 423, 454, 455, 457, 458
 Σπαρτιάτες 148, 420, 422, 455, 456, 457, 458, 505
 Σπαρτίλλας 403
 Σπεράντζας Σπύρος 532
 Σπετσίερης Νικόλαος 634
 Σπήλαιο της Αποκάλυψης Πάτμου 614
 Σπήλαιο της Δράκκινας 185, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 334
 Σπηλιωτόπουλος 750
 Σπίνουλας 267, 268
 Σπυριδάκη Ολυμπία 585
 Στάης Εμμανουήλ 8, 9, 11
 Σταματοπούλου-Βασιλάκου Χρυσόθεμις 709
 Στατήρας 507
 Σταυροπούλου Μαρία 384
 Σταυροφορίες 606
 Στενά [Κέρκυρας] 293, 295
 Στενάλλος Λεωνίδα 620
 Στενό Λευκάδας 203, 204, 205, 206
 Στερεά Ελλάδα 586
 Στόλη Ελένη 768, 769, 770
 Στράβων 308, 358, 416, 453, 496
 Στράτος [η] 504
 Στρατούλη Γεωργία 185
 Στρατώνες Παλαιού Φρουρίου 604
 Στροβίλος 226
 Στρόβιος 226, 227
 Στύγα 371
 Στωικοί 683
 Σύβοτα 420
 Συκιά 327
 Συλλογή Γαγκάδη 348
 Συλλογή Προσαλέντη 348
 Σύλλογος Επτανησίων Φοιτητών 763, 772
 Σύλλογος Εργαζομένων Μαθητών Μέσης Εκπαιδεύσεως [Σ.Ε.Μ.Μ.Ε.] 763, 767
 Σύλλογος Κερκυραίων Φοιτητών 761, 762, 767, 769, 771, 772
 Σύλλογος Φοιτητών Πειραιώς 763
 Σύμβαση Γρανάδας 617
 Συμβούλιο Βενετίας 626
 Συνάντηση 14
 Συνθήκη Βιέννης 162
 Συναίες 608
 Συνοδινός Ζήσιμος 688
 Σύνοδος Κορυφής Ε.Ε. 575

- Συρακούσες 253, 416, 418, 425, 427, 508
 Συρακούσιοι 459
 Συρία 298, 425
 Σύρος 729, 731
 Σφακτηρία 456
 Σχερία 490
 Σχολείο Πικιώνη 608
 Σχολή Αξιωματικών Πυροβολικού 629
 Σχολή Βαχλιώτη 768
 Σχολή Εμποροπλοιάρχων 768
 Σχολή Ευελπίδων 635, 636
 Σχολή Καλών Τεχνών [Π. Προσαλέντη] 348
 Σχολή Κοζάνης 46
 Σχολή Κυρίτζη 45, 46
 Σχολή Μοσχόπολης [Ελληνικόν Φροντιστήριο – Νέα Ακαδημία] 47
 Σχολή Μηχανικής Μόσχας 635
 Σχολή της Τενέδου [Κέρκυρα] 586, 627
 Σχολή Φρανκφούρτης 28
 Σωκράτης
 Σωσιγένης 227, 503
 Σωτηρίς 224
 Σωτήρος [λόφος] 260, 541
 Σώτις [ο, Σωτίας] 224
 Σωτίς [η, Σωτία] 223, 224, 227
 Σωτίων 224, 227
 Στωικοί 683
 Σώτων 224
- Τ**
- Ταβουλάρη Σοφία 726
 Ταβουλάρης Διονύσιος 702, 723, 725, 727, 728, 730, 731, 732, 733, 734
 «Τάγιο» 345
 Τάγμα του Σωτήρος, παράσημο 717
 Τακτικός Σπύρος, Θ. 517
 Τάνταλος 490
 Τάρρα 497
 Τάρταρος 488, 490
- Ταυλάντιοι 419
 Ταυροπόλια 358
 Ταυροπόλος 358
 Τ.Ε.Ι. 322
 Τειρεσίας 367, 372
 Τείσανδρος 409
 Τεμπέλης Ηλίας 43
 Τένεδος, εκκλησία 586
 Τεργέστη 519
 Τερζάκης 755, 756
 Τερψικλής 497
 Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος [Τ.Ε.Ε.] 592, 596, 615
 Τζαβέλλας Κίτσος 717
 Τζαμάλης [πύργος] 269
 Τζαννάτα 195, 196, 334
 Τζέτζης 375, 378
 Τηλέγονος 375, 376
 Τηλέμαχος 369, 375, 377, 378, 476, 477
 Τίβουλλος 478, 479, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493
 Τιμαρέτα 411
 Τιμόθεος στρατηγός 422
 Τιμώ 217
 Τίρυνθα 614
 Τιτυός 490
 Τολμίδης στρατηγός 455
 Τοπέλιους Σακάριος 657
 Τορίνο 162
 Τορνέ Δάφνη 768, 769
 Τορώνη 417
 «Τοσκανός Ιπποκράτης» 164
 Τότολος Ανδρέας 338
 Τούρκοι 286
 Τούσκουλο 376
 Τράπεζα Ελλάδος 533, 541
 Τραυλός Βασίλης 338
 Τραυλού Αλεξία 567
 Τραχινία 458
 Τρέκκας 631

Τριβιζάς Σωτήρης 14
 Τριμήρυς [περιοχή] 264
 Τρίπολη 171, 172
 Τρίστρατο [περιοχή] 263
 Τριχάς Ιωάννης 556
 Τριών Μαρτύρων ναός 606
 Τροία 210, 471, 472, 474, 480, 481, 482, 483, 606
 Τρώες 472, 482
 Τρωικός πόλεμος 210, 488
 Τρωίλος 648
 Τσαγκαράκη Φανή 770
 Τσακασιάνος Γιάννης 747
 Τσαρίτσανη 46
 Τσερεμέγκλη Αλεξάνδρα 567
 Τσέχωφ Άντον 769
 Τσιμάρας Νικόλαος 634
 Τσιμούρη Ρίτα 769
 Τσιτσέλης Η. 634, 702
 Τσιτσιλκής Παντολέων 729
 Τσίγλη-Μπουασσονά Άννα 687
 Τσόγκας [Γζόγκας] Γεώργιος 717
 Τσουλάτης Ιωάννης Φραγκίσκος 632
 Τσούτσουρα Μαρία 385
 Τυπάλδος-Ιακωβάτος Γεώργιος 146
 Τυπάλδος-Κωνσταντακάτος Ευάγγελος 629
 Τυπάλδου-Κιάπλα Μαρία 116
 Τυρινή 649

Υ

Υγεία 278
 Υγειονομείο 627
 Υλλαϊκός λιμνή 259, 267, 425
 Υλλείς 404
 Υλλος 404
 Ιλλυριοί Ταυλάντιοι 419
 Υπάτη Αιωνίων 406
 Υπεραγία Θεοτόκος του Καρμήλου 517, 526

Υπηρεσία Ασυρμάτου, Κέρκυρα 573
 Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Ιονίων Νήσων 616
 Υπουργείο Εσωτερικών 568
 Υπουργείο Παιδείας, Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων 15, 386, 571, 592, 593, 594
 Υπουργείο Οικονομικών 573, 629, 636
 Υπουργείο Περιβάλλοντος 615, 620
 Υπουργείο Πολιτισμού 337, 400, 595, 596, 611, 612, 614, 615, 616, 618, 619
 Υπουργείο Πρόνοιας 573, 574
 Υπουργείο Χωροταξίας Οικισμού και Περιβάλλοντος 611
 Υστερη Αρχαιότητα 295
 Υψηλάντης Δημήτριος 116

Φ

Φαγιάς 548
 Φαίακες 374, 422, 491
 Φαιακία 479, 484, 485, 486, 490, 491, 492, 493
 Φαιάκων νησί [χώρα] 404, 472, 478, 479, 481, 490, 607
 Φαίδων 652
 Φαιστός 232
 Φάκλαρη Υπατία 215
 Φαλακρίων 225, 227
 Φαληρέας Δημήτριος 449
 Φάφλας 556
 Φαράγγι Πόρου Κεφαλονιάς [Στενό] 185, 334
 Φάρος [η] 500
 Φάρσαλα 362
 Φατσέας Αντώνιος 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181
 Φ. Βρυώνη Α.Ε. Μουσικός Οίκος 15
 Φείδης [Φεΐδης] 501
 Φείδιον 501

- Φερδινάνδος Νικόλαος 549, 551, 552
 Φερδινάνδος βασιλέας 318
 Φερδινάνδος Γ' Μέγας Δούκας του βασι-
 λείου της Ετρουρίας 159
 Φεστιβάλ Επιδαύρου 766
 Φεστιβάλ Λαϊκών Χορών 763
 Φιγαρέτο 266, 309, 346, 407, 449
 Φιγκιέ 176
 Φιλάδελφος 440
 Φιλανδρίδας 405
 Φιλαρμονική Ένωση «Καποδίστριας» 15
 Φιλαρμονική Εταιρεία Κερκύρας 11, 14,
 15
 Φιλαρμονική Εταιρεία «Μάντζαρος» 15
 Φιλήνδρα Μαριάννα 620
 Φιλική Εταιρεία 116, 627, 717
 Φίλικος ο Κερκυραίος 491
 Φιλικών [οδός] 558, 564
 Φίλιππος Β' Ισπανίας 310, 318, 320, 521
 Φίλιππος Β' Μακεδονίας 422, 425
 Φιλιπούπολη 729
 Φιλίστα 227
 Φιλιστίων 424
 Φιλογένης 408
 Φιλοδραματική Εταιρεία 701
 Φιλοδραματικός Σύλλογος 702
 Φιλοκλείδας 497
 Φιλόξενος 409
 Φιλοπρόοδος Εκπολιτιστική Ένωση Αρ-
 γυράδων [Φ.Ε.Ε.Α.] 767
 Φιλωνίδας 503
 Φιλώτας 440
 Φινλανδία 634
 Φιόρο του Λεβάντε 647
 Φισκάρδο 606
 Φλαγγινιανό Φροντιστήριο Βενετίας 133
 Φλάμστιντ Τζων 24
 Φλεμοτόμος Διονύσης 641
 Φλωρεντία 285
 Φλώρου Βασιλική 717
 Φοίνικας κινηματοθέατρο 769
 Φοίνικες 208, 453
 Φοινίκη Δελβίνου 293, 301, 305, 412
 Φόσκολος Ούγκο 149, 151, 153
 Φουρνάρος Σωτήριος 21
 Φράγκοι 606
 Φραγκουλάκη Μ. 460
 Φραντζής Μιχαήλ 630
 Φρόνιχος 424
 Φρόνυτ 756
 Φωκάς Γεράσιμος 627
 Φωκάς Κοσμετάτος Κοσμέτος 634
 Φωκίδα 358
 Φώκος 358
 Φωνή της Κέρκυρας 770
 Φώσκολος Μάρκος Αντώνιος 646
 Φωτιάδης Θανάσης 382
 Φωτική Θεσπρωτίας 300, 301, 302
- Χ**
 Χαβριάτα 133
 Χαλκιυόπουλος Μάντζαρος Νικόλαος 91,
 601
 Χαλκιυόπουλου [λιμνοθάλασσα] 267
 Χάλκη 456, 628
 Χαλκηδών 49
 Χαλκιδείς 253, 460
 Χαλκιώτη Αρετή 337
 Χαλκολιθική Εποχή 205, 208, 209
 Χάνδακας 520, 643
 Χανιά 520
 Χανιώτης Άγγελος 387
 Χανόπουλο 221
 Χάονες 503
 Χαραλαμπίδης Κυριάκος 384
 Χαρατσίδης Σάββας 768, 769
 Χαρβούρης Μαρίνος 634, 635
 Χαρβούρης Μάρκος 632
 Χάρης Πέτρος 751
 Χάρητας στρατηγός 422

ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Χαρίδαμος 226, 227
 Χαρικλής 424
 Χαρίσης Βασίλης 497
 Χάρτα Βενετίας 617
 Χαρτάς Φίλιππος 548, 549, 551, 552
 Χατζηδάκης Μάνος 768
 Χέντελ 108
 Χερουλάκι 339
 Χερσικράτης 404, 416
 Χερσούπολη [ις] 404, 408, 417
 Χερσουπολίτες 417
 Χίλων 455
 Χίος 456, 614, 631
 Χιουμ 67, 68
 Χλεμύτας 413, 424
 Χοϊδάς Στέφανος 631, 632, 633
 Χονδρογιάννης Μ. [οικία] 261
 Χορν Παντελής 748
 Χορτάτζης 648
 Χουρμούζης 678
 Χριστόπουλος Μενέλαος 387
 Χριστός 465
 Χρηστομάνος Κωνσταντίνος 726
 Χρόνης Ιωάννης 548
 Χώρα 614, 687
- Ψ**
- Ψαλίδας Αθανάσιος 121
 Ψελλός 756
 Ψευδο-Σκύλακας 265, 265
 Ψημμένος Νίκος, Κ. 386
 Ψύλλα 413, 441, 442, 447, 448, 450, 451, 452
 Ψυχουντάκης Γ. 477
- Ω**
- Ωδείο Κέρκυρας 768
 Ωρίκιοι 500
 Ωρικός λιμήν 501, 507
 Ωρωπός 217, 218, 219, 220, 221, 406

KYPIA ONOMATA ΞΕΝΑ

A

Academia Peloritana 466
 Academiae Sigilo 160
 Adam 707
 Adelfia 152
 Adorno 28
 Adriatic 212
 Aeneas 484
Aeneid 484
 Agia Marina 552
 Albania 303
 Alma Pisana Academia 159
 Almirante delle Navi 343
 Almyros 212
 Amor 493
 Ancillon 79
Ape Italiana 145, 149, 152, 153
 Aquitania 493
 Archaeological Museum 351
 Archaeological Museum of Kerkyra 289
 Archaic period 255
 Archivio di Stato Βενετίας 536
 Arendt Hannah 682
 Argirocastriti Demetrio 527
 Argirocastriti Teodoro 529
 Argyll Rooms 148
 Aristomène 452
 Armenis-Brailas P. 73
 Arnold 62
 Assemblée du Peuple 452
 Athénée Royal 115, 127
 Athenians 461
 Attica 451

Avogadori 342
 Avuris Tzanetos 640, 650

B

Bacon 96, 97
 Baden 207
 Balkans 212
 Bamberg Felix 467
 Bancroft-Marcus 640
 Barre 204
 Barzellotti Jacobo 160
 Bayle Pierre 122
 Bell Andrew 116, 586
 Belli Onorio 284
 Bembo Gabriele 642, 644, 646
 Benvenuti Alberto 385
 Bergson 55
 Berkeley 62, 63
 Berlin Isaiah 122
 Berlinghieri Francesco Vaccà 164
 Bernhardt Sarah 726, 731, 732, 733
 Bianchi Joanne 160
 Blass Friedrich 439
 Boeckh August 439
 Bologna 85
 Bonald [de] 79
 Bonardi Francesco 523, 528
 Bonardi Zuanne 523, 524, 525, 526, 528, 529
 Boscovich 626
 Bouillier Fr. 90
 Bronze Age 212
 Brown Thomas 71

Buondelmonti 341
Burkert Walter 387

C

Cairns F. 490
Camera Fiscale 523
Camerini 343
Capello 342
Caracausi Maria 463
Carboneria 152
Castellan Antoine Laurent 698
Catellacci Antonius 159, 160
Cellarius 78
Centre for Odyssean Studies 388
Cephalonians 636
Cetina 209
Chateaubriand 79
Chiara 640
Chiera 640
Chierazula Donna 640
Circe 379
Codussi Mauro 519
Comte 76
Condillac [de] Étienne Bonnot 115, 116
Condorcet 76
Constant Benjamin 79, 115, 122, 123, 124, 125, 127, 131
Constantakopoulou Ch. 456
Contarini 342, 343
Cook A., B. 496
Corcyreans 511
Corfiot Archaeological Museum 580
Corfiots 351, 364
Corfu 212, 270, 351, 414, 452, 493, 531, 542, 580, 621, 721
Corfu Chanel TV 15
Corfu Palace 567, 577
Corfu Reading Society 82
Corinth[e] 255, 452
Corkyre 452

Corner Girolamo 646
Corraro 342
Correr 343
Cotofeni 207
Cousin Victor 58, 61, 64, 65, 66, 68, 71, 76, 79, 84, 89, 90, 94, 99, 100, 101, 102, 148
Crane 555
Creuzer 79

D

Damodos Vikentios 143
Danek Georg 387
Dapper O. 304
Daresté R. 439
De Bosset 627, 635
Dellabona 632
Descartes 25, 26, 47, 62, 63, 89, 96, 97, 134, 630
Diarium Italicum 438
Diderot 680, 681
Diloti Spiridione de' Medici 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470
Dilthey 682
Dimitris 322
Dimokratias, avenue 580
Dinsmoor 349
Dionysos 452
Dittenberger W. 439, 440
Dodona 511
Dondi 541
Doria 33
Dörpfeld W. 203, 346, 347, 349
Drakaina Cave's 195
Dukat 204
Duse Eleonora 731

E

El Gran Grifon 318
Elbasan 204

Elysium 493
 Enlightenment 158, 685
 Ephorate 8th of Prehistoric and Classical
 Antiquities 580
 Europe 73, 169, 212
 European 322

F

Falier Francesco 524, 525, 526, 527,
 528, 529, 530
 Fallmerayer 80
 Faradouros Nikolaos 552
 Fatseas Antonios 181
 Fenelli Francesco 292
 Ferguson Adam 39
 Ferguson W., K. 79
 Filangieri Gaetano 39
 Fineti Fineto 523
 First Greek Writers 661
 Fontana, brothers 626
 Fourier 627
 Frelich Leopoldo 523
 French 73

G

Galanti Giusere 39
 Galiani Celestino 33, 34
 Gallupi 68
 Ganassa Alessandro 534, 535
 Garitsa 580
 Garnier Adolfe 61, 64
 Garnier Adolfe 65, 68
 Garrick David 731
 Gassendi 134
Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole
 Ionie 348
 Genovesi Antonio 33, 34, 35, 36, 37, 38,
 39, 41,
 Girona 318
 Glykofrydi-Leontsini Ath. 103

Goldoni 705
 Graham A., J. 416
 Greece 181, 212, 303, 470
 Greek 470
 Greek Minister of Culture 580
 Grimaldi Fracescantonio, 39
 Grimani Alvise Antonio 284
 Guelfia 153
 Guilford Lord 67, 158, 586
 Guizot François 80

H

Hagel Stefan 387
 Hallof Klaus 440
 Hamilton William 65
 Hartas Philippos 552
 Hartog François 682
 Haureaau B. 79
 Haussoullier B. 439
 Hegel 147, 153, 154
 Hellenic Centre of Marine Research 338
 Hellenistic 228
 Hennen John 168
 Heptanese 181
 Herder J., G. 76
 Hispaniola 319
 Hobbes 35, 683, 684
 Homeric Epics 388, 484
 Horkheimer 28
 Hornblower S. 459
 Houffroy 58, 71
 Hulsen [von] Haseler 347
 Hume David 35, 36, 39, 62, 63, 67, 69,
 155, 157
 Hutcheson Francis 66

I

Iasi 53
 Inquisitori 342
 Inrieri Bartolomeo 33, 35, 37

KYPIA ONOMATA ΞΕΝΑ

Institute for Field Research 337, 338
 Ionian Academy 83, 103, 158, 181
 Ionian Islands 322, 388, 484, 610, 708
 Ionian Sea 212, 338, 484, 511
 Italy 484
 Ithaca 379, 484

J

Jacquin Renee 385
 Jaeger 572
 Janet P. 90
 Jenner Edward Anthony 167
 Jouffroy Théodore Simon 61, 64, 65, 68, 86

K

Kalvos 158
 Kant 55, 65, 68, 72
 Kardaki 351
 Kassiopi 303
 Kean Edmund 731
 Kefalas Ioannis 721
 Kemble John Philip 731
 Kephallenia 338
 Kerkyra 255, 303, 313
 Kerkyraean 255, 313
 King College 62
 Koch Robert 167
 Konnaly David 385
 Korca 204
 Kozakis-Typaldos Georgios 131
 Kythera 181, 241, 461

L

La Trinidad Valencera 318
 Labia Carlo 536
 Lakoniki 461
 Lancaster Joseph 116, 586
 Laum Bernhard 439
 Lewrence 349

Lecce 439
 Leontiadis Sevastos 53
 Leucas 228
 Lévêque 58
 Libro d' Oro 718
 Liddell 367
 Livorno 159
 Locke 35, 62, 65
 Louis Philippe 86
 Lugentes Campi 487

M

Machiavelli 79
 Maclellan Frances 342
 Madona di Montovi Roma 318, 324
 Maffei Scipione 438, 439
 Maitland Thomas 635, 700
 Makris Constantinos 169
 Malebrance 134
 Malebranche 47, 62
 Malkin I. 454
 Maltese 322
 Mamiani T. 85
 Mandeville 35, 37
 Manilius 472
 Mannzmann Anneliese 439
 Marcianus Graecus XI. 19 $\alpha\omega\delta\iota\alpha\alpha\zeta$ 639
 Marmoras A. 534
 Martini Lidia 645, 646
 Masfud 466
 Matesis Antonios 685
 Matkoqsky Adalbert 725
 Matranga Filippo 466
 Maurer 79
 Mc Gahey J. 555, 559
 McCosh J. 65
 Medea 379
 Melichi Giovanni Antonio 529
 Melon Jean François 39
 Menekrates 351

Messina 464

Messalla 493

Miclelet 76

Mill J., S. 122

Minio Paolo 642, 646

Minoan 241

Moisiodax Iosipos 53

Mon Repos 348, 353, 356, 357, 358,
359, 360, 361

Monge 628

Monte Cristi Pipe Wreck 319

Montesquieu 39, 76, 79

Montfaucon [de] Bernard 438, 439

Morelli Aloysio 160

Morgan 639

Morosini Francesco 286, 292

Müller 79

Moutsopoulos Ev. 103

Muratori Ludovice Antonio 121, 439

Museum Fridericianum 291

N

Nagy Gregory 387

Nani Antonio 286, 343, 536

Nani Bernardo 286

Nani Giacomo 286, 292, 343

Nani οἰκογένεια 342

Nanianos code 650

Napoli di Romania 536

Nasional Centre of Scientific Research
"Demokritos" 338National Hellenic Research Foundation
Nuklear Centre "Demokritos" 322

Newton Isaac 24

Niven Mc. 540

Nossa Senhora dos Mártines 319

Noutsos Pan. 103

Nugent 347, 348

Nugent Grenvil 703

O

Odysseus 484, 493

Olysses 379

P

Pagano Francesco Mario 39

Palazzo Nami 286

Palladio Andrea 284

Palmieri Giusere 39

Paraskevopoulou Evanghélia 734

Partsch 334

Pasedow 116

Paster Louis Jean 167

Payne H. 349, 356

Pazhok 204

Peloponnese 461

Peper Wreck 319

Petrovatu Pavlina 746

Pezzana Giacinta 731

Phaeacia 484, 485, 493

Philip II of Spain 322

Piccoli 704

Piemonte 164

Pinel Philippe 115, 116

Pini Alessandro 284, 285

Piombino 496

Piskova 204

Premet 204

Priuli Antonio 522

Pros Antonio 524, 525, 527, 529, 530

Pros Giuseppe 524

Provveditore da Mar della Serenissima
343Provveditore Generale della Serenissima
343

Psylla 452

Purchotius Edmundus 134

Q

Querini Angelo Maria 439

Quin James 731
Quinn Daniel 557, 560

R

Railton 345
Rainieri Gian Carlo 522
Raynario Antonius 557
Reid Thomas 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67,
68, 69, 71, 72, 73, 146, 147, 151,
155, 156, 157
Reinach Th. 439
Relogis [de] Giovanni de fu Guidotto 519
Rémusat [de] Charles 61, 68, 79
Rene [le] 208
Renfrew C. 210
Renier 557
Renier Antonio 523, 526, 528, 529
Repubblica Italiana 162
Riemann 342, 344, 348
Risorgimento 162, 164
Ristori Adelaide 731
Rohault 134
Rolina 580
Roman 303
Romans 484
Romas Dionysios 759
Rome 484
Romilly [de] Jacqueline 386
Rosmini-Serbatì Antonio 68, 85
Rousseau J.-J. 35, 39, 115, 116, 148,
150, 680, 681, 683
Royer-Collard 61, 148
Rutigliano 208

S

Saddier Pietro 541
Saint-Hilaire J. Barthélemy 84, 85, 90
Saint-Sauveur [de] André Grasset 517,
526
Saisset E. 90

Sakellarakis Yannis 241
San Giacomo 521
Santa Maria dei Carmini 517
Sauveur Grasset de Saint 698, 699
Savigny 79
Scala Greca 356, 360
Schandl Gundrum 387
Schlegel [αδελφοί] 79
Schulenburg [von der] Johann Mattias
517
Scott 367
Seth-Pattison A. 71
Shaftesbury 35, 36, 680, 681
Shakespear J., D. 540
Sicily 470
Simon Jules François 90, 102, 103
Sindici 342
Simialo 315, 322
Smith Adam 39, 62, 154, 157
Smyrna 721
Società Filodrammatica 701
Society of Corfiot Students 772
Solomos Dionysios 181
Spinoza 684
Spon J. 343
Spuches [De] Giuseppe 465
Staël [madame de] 79
Start Media TV 15
Stewart Dugald 65, 66
Stewart Mackenzie 706
Stöckl A. 79
Studer C. 555, 558
Studiati Petro 160
Studio Generale 164
Sully Mounet 725

T

Taplin Oliver 385
Tavoularis Denys 734
Teatro dei Filopatrii 701

Teatro dei Parnassiani 702
 Technological Education 322
 Theotokes Nikephoros 32
 Thurot François 65, 68
 Tibullus 493
 Tischbein J.H.W. 386
 Tracy [de] Destult 148, 156
 Trierry A. 79
 Trojan 484
 Troy 484

U

UNESCO 611, 613, 614, 619, 621
 Universitates 164
 University of Peloponnese 338
 University of Pisa 169
 Unwin Stephen 687
 Urbs aeterna 471

V

Vajze 210
 Valier 343
 Valle [della] Cesare 726
 Valois 318
 Venetian 322, 351, 531
 Venitians 289

Venturi Faranco 37
 Venus 486, 487, 493
 Vico Giambatista 33, 76, 675, 681, 683, 685
 Villa Contarini 342
 Vlora 204
 Voltaire 680, 681
 Voulgaris Eugenios 41, 53
 Vraila-Armeni Petrou, street 580
 Vrailas-Armenis Petros 58, 92, 103, 113

W

Western 322
 Wheler 343
 Whitmore 345
 Woodhouse James 344, 345

X

Xenopoulos Grigorios 661, 674

Z

Zakynthos 322, 552, 562, 650
 Zeno Apostolo 438
 Zuccato Angelo Maria 530

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	11
ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ	13

ΟΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Σωτήριος Φουρνάρος, Ο Νικηφόρος Θεοτόκης και η νεωτερική φιλοσοφία: κριτική της ιδέας της προόδου	21
Διονύσιος Γ. Δρόσος, Η πολιτική οικονομία του Antonio Genovesi και ο Ευ- γένιος Βούλγαρις: μια ημιτελής συνάντηση	33
Ηλίας Τεμπέλης – Όλγα Θεοδώρου, Η αντιπαράθεση μεταξύ Ευγένιου Βούλγαρη και Σεβαστού Λεοντιάδη	43
Ευάγγελος Μουτσόπουλος, Η αισθητική κατηγορία του γελοίου κατά τον Πέτρο Βράιλα-Αρμένη	55
Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Η κριτική της φιλοσοφίας του Thomas Reid από τον Π. Βράιλα-Αρμένη	61
Παναγιώτης Νούτσος, Πτυχές του «εκλεκτισμού» στη φιλοσοφική σκέψη του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη	75
Αικατερίνη Δώδου, Πέτρος Βράιλας-Αρμένης, ο Κερκυραίος. Κορυφαίος εκπρόσωπος του πνευματοκρατικού εκλεκτικισμού	83
Κώστας Θεολόγου, Η παιδευτική σημασία της μεθόδου στον Πέτρο Βράι- λα-Αρμένη	93
Τριαντάφυλλος Μπαταργιάς, Ποίηση και μουσική στο έργο του Π. Βράιλα- Αρμένη.	105
Ελένη Γ. Λεοντσίνη, Δημοκρατία και ελευθερία κατά τον Γεώργιο Κοζάκη Τυπάλδο: επιδράσεις και πρωτοτυπία	115
Θεώνη Γ. Μούγιου, Έννοιες της ηθικής φιλοσοφίας του Βικέντιου Δαμοδού από την ανέκδοτη «Μεταφυσική ήτοι πρώτη φιλοσοφία».	133
Φωτεινή Βάκη, Ο φιλόσοφος Κάλβος	145
Μαρία Παππά, Περί των ιατρών-φιλοσόφων: “Dominus Constantinus do- mini Demetrici Maery de Cassiope, nunc vero Janina”	159
Δήμητρα Γιωτοπούλου, Η διαμόρφωση της ιδεολογικής ταυτότητας του Αντώνιου Φατσέα.	171

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ – ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΙΑ

Γεωργία Στρατούλη – Οδυσσέας Μεταξάς – Αναστάσιος Μπεκιάρης – Ανά- για Σαρπάκη, Πρακτικές κοινωνικής συνοχής στη Νεότερη Νεολιθική του Ιονίου: αναγνώσεις του αρχαιολογικού υλικού από το Σπήλαιο Δρά- καινα στο φαράγγι του Πόρου Κεφαλονιάς	185
Γαρουφαλιά Μεταλληγού, Τύμβοι της 3ης χιλιετίας στη βόρεια Κέρκυρα . .	201
Υπατία Φάκλαρη, Ανθρωπονόμια από επιτύμβιες στήλες στο αρχαίο νεκρο- ταφείο της Λευκάδας	215
Αιμιλία Μπάνου, Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων: τα νεότερα αποτελέσματα της αρχαιολογικής έρευνας (2011- 2013)	231
Χρήστος Σπανοδήμος, Κόρινθος-Κέρκυρα. Ανιχνεύοντας τη σχέση δύο πό- λεων με οδηγό τους τάφους της αρχαϊκής περιόδου	245
Ελένη Βουλιγέα – Μαρία Σιταρά – Ειρήνη Κουμπούρα, Η οχύρωση της αρ- χιάς πόλης της Κέρκυρας: μια πρώτη προσέγγιση μέσα από τα μέχρι στιγμής δεδομένα	259
Ευγενία Βικέλα, Αττικά αναθηματικά ανάγλυφα στην Κέρκυρα: τυπολογι- κός προσδιορισμός και σκέψεις για το χρονικό της προέλευσής τους . . .	273
Ελένη Μπουλιά, Ο ρωμαϊκός οικισμός της Κασσιόπης: μια προσέγγιση των ιστορικών και αρχαιολογικών δεδομένων	293
Γουλιέλμα-Κυριακή Αυγερινού, Κερκυραϊκή νομισματοκοπία	307
Αικατερίνη Π. Δελλαπόρτα, Το ναυάγιο 16ου αι. στο λιμάνι Ζακύνθου. Υποβρύχια ανασκαφή και προοπτικές	315
Ευγενία Γιαννούλη, Έργο του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στη νήσο Κε- φαλληνία: το ερευνητικό πρόγραμμα της παράκτιας ζώνης (<i>Archaeolog- ical Shoreline Research</i>)	327
Έλενα Μπονέλου – Τζόγια Προβατά, Οι περιπέτειες των κερκυραϊκών αρ- χαιοτήτων, 19ος-20ός αιώνας	341
Καλλιόπη Πρέκα-Αλεξανδρή, Κερκυραϊκά ειδώλια πτηνών και ζώων	353
Δήμητρα Μήττα, Η πολυφάρμακος Κίρκη δυτικά της Ιθάκης	367
Μάχη Παϊζή-Αποστολοπούλου, Οι ομηρικές σπουδές στα Επτάνησα τις τε- λευταίες δεκαετίες	381
Θεοφανώ Παπαζήση, Αστική ευθύνη κατά την επέμβαση σε ακίνητα μνη- μεία	389
Κατερίνα Κάντα-Κίτσου, Κοινωνικές πτυχές της αρχαίας Κέρκυρας	403
Κωνσταντίνος Λιντοβόης, Αρχαία Κέρκυρα. Ανιχνεύοντας την πολιτική και διπλωματία της κατά την αρχαϊκή και κλασική εποχή	415
Θεόδωρος Γ. Παππάς, Θεατρική παιδεία στην αρχαία Κέρκυρα	427

Ανδρομάχη Φ. Μπάτζιου, Ο έλεγχος των Κυθήρων στον πελοποννησιακό πόλεμο	453
Maria Caracausi, Ο λόγιος Spiridione de' Medici Dilotti μεταξύ Ελλάδας και Σικελίας	463
Στρατής Κυριακίδης, Το πέρασμα στη Δύση και ο ρόλος του οδυσσειακού μοντέλου	471
Βάιος Βαϊόπουλος, Ο Τίβουλλος στην Κέρκυρα. Διαβάζοντας την ελεγεία 1.3 του Corpus Tibullianum	485
Ιουλία Κατσαδήμα, Μαρτυρίες για την παρουσία Κερκυραίων στο ιερό της Δωδώνης	495

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Σπύρος Θ. Τακτικός, Το δημόσιο ωρολόγιο του παλαιού φρουρίου της Κέρκυρας και οι χειριστές του (δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα)	517
Αφροδίτη Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη – Στυλιανός Μπιρμπίλης, Το μέγαρο του λατίνου αρχιεπισκόπου στην Κέρκυρα. Νεότερα στοιχεία	533
Διονύσης Α. Ζήβας, Ο νεοκλασικός Ιερός Ναός της Αγίας Μαρίνας στην ομώνυμη κοινότητα της Ζακύνθου	547
Μαρία Σιδηροκαστρίτη-Κοντονή, Οι κρήνες της Ζακύνθου	555
Αλεξία Τραυλού – Αλεξάνδρα Τσερεμέγκλη, Το κτήριο της «Ρολίνας» στην Κέρκυρα: ιστορικό - επεμβάσεις - χρήσεις	567
Ευανθία Αλβέρτη – Αγγελική Κουμνά – Ολυμπία Σπυριδάκη, Η εξέλιξη των σχολικών κτηρίων στα Επτάνησα από τον 14ο έως τις αρχές του 20ού αιώνα	585
Κωνσταντίνος Οικονόμου, Εικονικός κόσμος ιστορικών κτηρίων των Ιονίων νήσων	601
Αναστασία Μαγκουρίλου, Τα νεότερα μνημεία της πόλης της Κέρκυρας: διαδικασίες για την προστασία και την αξιοποίησή τους από τις αρμόδιες κεντρικές υπηρεσίες του ΥΠ.ΠΟ.Α.	611
Διονύσιος Θεοδόσιος Γ. Κατερέλος, Οι θετικές επιστήμες και οι επιστήμες του Μηχανικού στην Κεφαλονιά. Μια πρώτη ιστορική προσέγγιση	625

ΘΕΑΤΡΟ

Πηνελόπη Αβούρη, Ο Νανιανός κώδικας και οι παραστάσεις των κειμένων του κρητικού θεάτρου στη Ζάκυνθο (1650-1715)	639
Μαρία Δημάκη-Ζώρα, Δι' εορτάς σχολείων και οικογενειών: ο Γρηγόριος Ξενόπουλος και η συμβολή του στη θεμελίωση του θεάτρου για παιδιά στην Ελλάδα	651

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Αθανάσιος Γ. Μπλέσιος, Η κοινωνική και η ερωτική προβληματική στον <i>Ποπολάρο</i> του Γρηγόριου Ξενόπουλου	663
Γιώργος Π. Πεφάνης, Ιστορικοί κύκλοι και ανθρώπινα χαρακτηριστικά. Μια ανάγνωση του <i>Βασιλικού</i> του Αντωνίου Μάτεσι με αναφορά στη φι- λοσοφία του Giambattista Vico	675
Άννα Τσίχλη-Μπουασσονά, Γυναικείες φωνές στις επτανησιακές κωμωδί- ες του 18ου και 19ου αιώνα.	687
Γιαννούλα Δημητρίου, Μαθητικές θεατρικές παραστάσεις κατά την εποχή της βρετανικής προστασίας στα Ιόνια νησιά	699
Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου, <i>Η Διαθήκη ή ο Μέστερ Σπίθα- μων</i> : μια άγνωστη κερκυραϊκή θεατρική σάτιρα (1846).	709
Αλεξία Αλτουβά, Διονύσιος Ταβουλάρης και Ευαγγελία Παρασκευοπούλου: τακτικές βεντετισμού από δύο επτανήσιους πρωταγωνιστές του 19ου αι- ώνα	723
Βαρβάρα Γεωργοπούλου, Παυλίνα Πετροβάτου: μια γυναικεία φωνή στην επτανησιακή σάτιρα	735
Κυριακή Πετράκου, Οι γυναικείες φιγούρες στο θεατρικό έργο του Διονυ- σίου Ρώμα	747
Θανάσης Καλαφάτης – Ελβίρα Θάνου, Το φοιτητικό κερκυραϊκό θέατρο στις αρχές της δεκαετίας του '60	761
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ	775
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	779
ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ	781
ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΞΕΝΑ	813

